

गतेषु राजसु विरागिता प्रपाद्वैम्या वैसै । स्फुरद्भि गृह्णारभङ्ग्या
प्रकाशमानै । तथा यतेन दृतान् स्वयवरशेषं प्राप्तानस्मानिय प्रायेण
वरिष्यतीति वद्या छानन्दम् महाणवैरगाधसमुद्ग्रे प्रमुदिततरनैस्त-
त्कालमागतैर्नृपैर्वृते ॥ ३ ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेहि गतस्फुटाशयामासयति
स्म राजके । अमं गता यानगतावपीयमित्यु
दीर्यं धुर्यः, कपटाज्जनीञ्जनः ॥ ३ ॥

चलदिति । चलन्ति पदानि यस्य पुरस्तात् गच्छन् धुर वहति धु-
र्यं शिविकादण्डवाही जनः जनीं भैमी राजके राजमङ्गमध्ये आस-
यति स्म अस्यापयत् । किं कृत्वा । यानगतावपि शिविकारौहणेनापि
गमने सत्यपि इय भैमी अमङ्गता नि सहा जातेति कपटाद्वाजाद् उ-
दीर्यं उक्त्वा । किम्भूता शिविका पटान्तरितेन तत्पदेन भैमीचरणेन य
द्यन्त्रण यन्त्रणा वा पीडन धुर्यंजनस्य तदेव यदिङ्कित अत्रस्थापनसू-
चिका घेष्टा तेन स्फुट आशयो नयनृपदिदृष्टामात्रविषयोऽभिप्रायो य-
स्यास्ता । जनीं । जापतेऽस्या गर्भं इति जनिघसिभ्या चीति श्रीणा-
दिक इ प्रत्यये जनिवच्योरिति (पा० उ । ३ । ३५ ।) वृद्धिनिषेधे क
दिकारादिनि (पा० उ । १ । ४१ । सू० यातिंकेत डीप् ॥ ३ ॥

नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् सनातनी सा
सुपुत्रे सरस्वती । विहारमारभ्य सरस्वतीः सुधा
सरःस्वतीवाद्दंतनूरनूदियताः ॥ ४ ॥

नृपानिति । सा सनातनी नित्या सरस्वती देवता विभूषित स्त्रीघसी-
रद्वयं खानकृतमासन वैस्तानृपानुपक्रम्योद्दिश्य सरस्वतीर्वाच मुपुत्रे
उवाचेत्यर्थः । किम्भूता याच । सुधासरसमु अमृतसमुद्ग्रेषु विहार ज-
लक्रीरामारभ्य कृत्याऽनीयातितरामाद्दंतनूः । तथाऽनु पद्यादयिलब्ध्या
ष उद्विषतांस्तस्मान्निगता । अति मधुरा इत्यर्थः । सनाभवा । अथ-
यत्वाटत्प स्तुट् ॥ ४ ॥

वृषीष्व वरुणं सुवर्षकेतकीप्रसूनपर्णाः हतुपर्णा
माहृतां निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो
ध्यायति नात्रनीपतिः ॥ ५ ॥

वृषीष्वेति । गौरत्वमक्षणेन वरुणं सुवर्षकेतकीप्रसूनस्य गौरत्वल-
क्षणाद्वर्णादादृत प्रेमास्पदीकृत तस्मादधिकं वा अति गौर मुकुमारश-
रीर ऋतुपर्षं नामान नृपं त्वं वृषीष्व । अयमवनीपति भवन्मयस्य-
देकचित्त सन् निजामात्मीया परस्परयाता पावनी पवित्रीकरणशीलां
धयोध्या मुक्तिपुरीमपि न ध्यायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मु-
क्तेस्सकाशादपि तय प्राप्तिरेतस्याधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि विलासी शुभ
वतीमपि निजां प्रियामचिन्तयन्नन्यामेव ध्यायतीत्युक्तिः । त्वय्यतित-
रामनुरक्तोऽयमेत वृषीष्वति भाय । वरुणात् । पञ्चमी विमक्ते इति
(पा० २ । ३ । ४२ ।) पञ्चमी । भवन्मय । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे स्त्रिभाः
पुंयत् (पा० ६ । ३ । ३४ ।) भू० यातिकेन पुंयद्वाच ॥ ५ ॥

न पीयतो नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुख
चन्द्रचन्द्रिका । इमा किमाचामयसे न चक्षुपी
चिरं चकीरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥ ६ ॥

नेति । हे भूमि चकोरजिह्वया यतस्य ऋतुपर्षस्य मुखमेवचन्द्रसौ-
म्य चन्द्रिका प्रमथतरूपा ज्वात्स्वा कथञ्चित्कनपि प्रकारेण न पीय-
ता नाम । चकोरजिह्वया मत्प चन्द्रचन्द्रिका पीयते । इय त्वलीकम्-
खचन्द्रिकेति पीयता सा या । अत्रास्माकनीदानीन्यमित्यर्थः । परत्-
चिरं भवन्मुखस्पृशी स्वदीयमुपसेवनतरपरे चकीरस्य चक्षुपी इमां
तन्मुखचन्द्रचन्द्रिका किमिति न आचामयसे पाययसे अपि तु पायय-
स्य । अलीकत्वात्प्रादृशनाभावात् चकोरजिह्वया पानेऽकृतेऽपि तथा
मुन्दरत्वात् यथंनायामस्मदादीनामशक्तत्वेऽपि तादृगाह्लादकत्वस्य सौ-
न्दर्यस्य च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका चक्षुषो पाय-
स्वेत्यर्थः । अप चकोरजिह्वया भवन्मुखसेवाया अकृतत्वादेतन्मुख-
चन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुमशक्यमिति युक्तं । तदीयचक्षुष्यां तु चिरकालं

समस्य भवन्मुसस्य सेयनात् सयोरितन्मुसस्य चन्द्रचन्द्रिकापान युक्तं ।
 उत्तमसेवया हि दुःप्रापमपि यस्तु मुप्राप भवतीत्याशयः । चिरकालमे-
 तन्मुसकान्ति सादरं किं न पश्यस्यपि तु प्रश्येनं वृथोद्येति भावः ।
 यद्वा जिह्वाया शल्पस्यास्त्राद्ये सामर्थ्यादेतन्मुसस्य चन्द्रचन्द्रिकायाद्या-
 तियद्बहुत्वाच्चकोरजिह्वयेय कथञ्चित्त पीयतां नाम । त्वन्मुसस्पृशो-
 कांरनेत्रयोस्तु पानं युक्तमल्पीयनीरपि नेत्रयोर्भूयसी विपयस्य ग्रहणे
 सामर्थ्यसद्भावात् किं पुनर्विशालयोरनयोरिति भावः । एते चकोरस्यैव
 नेत्रे भवन्मुस स्पृशत इति नेत्रयोरमणीयत्व चन्द्रिकापानयोग्यत्व वि-
 लोकनचातुर्थ्यं च सूचित । अत्र चसे प्रत्ययसानाद्यन्त्याद्गतिमुद्धीत्यादि-
 ना (पा० १ । ४ । ५२ ।) चक्षुषोः कर्मत्वं । षिचद्येति (पा० १ । ३ ।
 ७४ ।) कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविवक्षायासात्मनेपदे प्राप्तेऽपि निगरणत्वा-
 निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति (पा० १ । ३ । ८७ । परस्मैपदप्राप्तेराचामयस
 इति चिन्त्य । एवं सति चकोरस्य चक्षुषो चिर भवन्मुसस्पृशो यर्त्तते।
 यत् त्वन्मुससेवां बहुकाल कुर्वीत इत्यर्थः । अत एवेनामेतन्मुसच-
 न्द्रचन्द्रिकां किं नाचामयसे सामर्थ्याच्चक्षुर्भ्यामिति शेष । इति ममा-
 धानं । आचमनमाधानः सोऽस्या अस्तीति आचामवती करोतीत्यर्थे
 तरकरोतीति (पा० ३ । १ । २६ ।) सूत्रस्यवार्तिकव्यन्तस्य लक्षणप्रतिप-
 दांस्तपरिभाषया प्रतिपदाक्तप्रत्ययसानाभावात् निगरणादि (पा० १ ।
 ३ । ८७ ।) सूत्रेणानुवृत्तपरस्मैपदसञ्ज्ञया परस्मैपदस्य विधानात्सञ्ज्ञा-
 पृथ्वा विधिरमित्य इति परिभाषयात्र परस्मैपद न भवतीति या ।
 आचाम इति न कव्यमिधमाम् इति मित्यनिषेधाद्बुद्धत्वाभाव ॥ ६ ॥

जपां त्रिहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृष
 दुत्करस्तरन् । कठारपीनोच्चकुचद्वयीतटत्रुटत्तरः
 सारवसारवोभिर्जः ॥ ७ ॥

अपामिति । हे भूमि आरवेण रुद्धिताः सारया सरयाइमे सारया
 एवमुमा कामपन्नेभ्यो जातः पृषदुत्करो विन्दुममह. अया विहारे
 शोभेन सट जलक्रीडायां सत्या तव हारविभ्रमं त्वरमम्यन्विहारविगा

सं करोतु । किम्भूनः । नीरे तरन् प्रवमानः । तथा कठोराऽतिकठि-
ना पीना सञ्जा त्वदीया कुचद्वयी स्तनद्वयी तस्यास्तटे परिसरे वृष्टतर
अतिशयेन वृष्ट्यन् विशीर्यमाणातर । जनक्रीडाशशाद्विच्छिन्नस्त्वदीया
मुक्ताहार इव शोभता । अथ च पश्यतां लोकस्य भैमीहारः किमयमि-
ति विगिष्टा ज्ञान्ति जनयतु । विमतहारे देशे हारविनाम इति वि-
रोधश्च । अथ च पपदुत्करो र्हरिणमहू क्रीडाप्रदेशे क्रीडां करोत्विति
युक्तं । मरयूक्रीडाप्राप्त्यर्थं मन वृषीधेतिभावः । देविकाया सरस्यां
च भवेदाविकसारवावित्यसरः । दाण्डिनापनादिमूत्रेण (पा० ६ । ४ ।
१७४ ।) साधुः ॥ ७ ॥

अखानि सिन्धुः समपरि गङ्गया कुले किलास्य
प्रसभं स भंस्यते । विलङ्घ्यते चास्य यज्ञः
शतैरहो सतां महत्सम्मुखधावि पौरुषं ॥ ८ ॥

अखानोति । अस्य कुले वंशे पृथ्वीजेः सगरपुत्रैः इन्द्रनीताश्चाहर-
णार्थं सिन्धुः समुद्रः पातालपर्यन्तं अखानि स्यातः । कपिलशापदग्धनां
तेषामेवोद्धरणार्थं भगोरथेनामोतया गङ्गया समपूरि पूर्णोक्तः । तथा
श्रीरघुनाथन राघववधार्थं प्रसभं इडेन स सिन्धुः भत्स्यते बन्धनं मेध्यने
किलति पुराणप्रसिद्धमेतत् । स एवेदानीं अस्य यज्ञशतैः विलङ्घ्यते
च । सर्वं समुद्रमेव प्रति पौरुष किमिति कृतवन्त इत्यनं ध्याह्य अहो
युक्तमेतत् । सतां महतां पौरुष महतामेव सम्मुख धायति प्रभरतीत्ये
वशील । कुद्रान् कृपयोपेक्षत एवधिधा अस्य पूर्वजाः । श्रीरघुनाथय
यस्मिन् षड्वा समुत्पत्स्यते तस्मिन् यज्ञे समुत्पन्नोऽप्यं अस्य यज्ञासि
समुद्रपारमाप्नोति एन वृषीधेति भावः । मरस्यते । वधं कर्मणि
लृटि बभ्रातेथल्यं च रूपं ॥ ८ ॥

एतद्यज्ञःक्षोरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं क
वीनां । एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः प्रत्यर्थं
कीर्त्तिः खटिकाः क्षिप्नोति ॥ ९ ॥

एतदिति । एतस्य यगस एव क्षीरधेयः पूरः त गाहते एवशील
 एतदीयपशोवर्षकं कवीनां वचन अगाधे अतस्तरपशै स्थाने पतति नि
 मज्जति । स्तोत्रमसामर्थाद्वागगोचरोऽस्य यशःसमुद्रइत्यर्थः । अ-
 न्योऽपि समुद्रः प्रवाहावगाहो अगाधे बुडति । तथा एतस्य शौच्यो-
 दीनां गुणाना गणनायं अङ्गुपातोऽङ्गुविन्यासः प्रत्यर्थिनां धैरिणां कीर्त्ती
 रेव खटिका । क्षिणोति हिनस्ति । वरहङ्गुविन्यासे हि खटिकाक्षयी
 भवति । एतद्गुणा अप्यतिभूयस्त्वाद्गणयितुमशक्याः । एतद्गुणानां पुर-
 स्तादरिकात्तिनं प्रतिभासतइत्यर्थः । एन वृणीष्येत्यर्थः । क्षिणोति ।
 लघूपधत्वात् (पा० उ । ३ । ८६ ।) गुणप्रसक्तावपि सङ्घापुत्रं कविधे-
 नित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ९ ॥

भास्वद्रशक्रीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यताम
 ध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सखां
 कुराः । नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्ता
 मवर्णावलीमन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिभुजां
 दोस्तम्भकुम्भीनमान् ॥ १० ॥

भास्वदिति । हे भैमि भास्वतो यंगस्तस्य करीरतां तददुरत्यं दधा
 नः सूर्यधरोपघ्नो ययःसन्धी यत्तमानः अथ च मुक्तायुक्तात्वाद्भास्वा-
 न्यो यगो यंशुलददुरथ दधदतितेजस्यो अयमृतुपणंमामा वीरः कथं
 केन प्रकारेण कथ्यतां वर्यतां अपितु यत्तंयितुं न शक्यत इत्यर्थः ।
 हि यस्तात समरे यत्तमानरपास्य अष्टुष्टापि सादृश्रयोति प्रतिष्ठापि
 कोटिः सादृश्रिकोटीनि मानुषगरीरे स्थितानि रोमाणि सखस्यान्तर्धी
 ररमोत्तमेकस्याङ्कुराःइवाङ्कुराः वीररमोत्तमाहेन महामे रोमाञ्चयुक्ताऽयं
 भवतीत्यर्थः । तथा अस्य नामवर्णावलीमन्त्रः श्रुतुपर्ण इति नामान-
 रपट्किटयो भयः भयति वन्दिभिः श्रुतिपथं काणंयथं नीतः प्रापि-
 तः मम् प्रतिक्षितिभुजां रिपुणां दोषां यादय मय स्तम्भास्त मय क्षी-
 य्यंक्षिवांसं यं कुम्भीनमाः सर्वालान् स्तम्भयति । एतद्वामनाश्रकण-
 माङ्गीनामां श्रुणां यादयो युदाय न प्रमरन्तीत्यर्थः । मिद्वेदिकम-

शत्रुशय्यासु फणिनां स्तम्भा भवति । अच्युष्टेति नादंकोटित्रपस्य म-
 ष्या । अङ्कुरो नित्यपुलिङ्गः । कुम्भीनसो लेलिहान इत्यमर. ॥ १० ॥

तादृग्दीर्घविरिडचत्रासरविधौ जानामि यत्कर्तुं
 तां शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरादरे वाड
 वः । ध्योमव्यापिधिपक्षराजकयज्ञस्ताराः परा
 भायुकः कासामस्य न स प्रतापतपनः पारङ्गि
 रां गाहते ॥ ११ ॥

तादृगिति । हे भूमि अस्य राज्ञः स प्रताप एव तपन सूर्यं श्री-
 साङ्गिरा प्पर परतीर न गाहते । कस्यापि यत्प्रमितुमशक्यइत्यर्थ ।
 स क । अह तादृग्दीर्घं चतुर्दशमन्वन्तरपरिमितरत्वान्महापरिमाणं वि-
 रिन्धिवासर ब्रह्मदिन तस्य विधी करणे यस्य यदीयज्ञात्रतेजोरूपस्य सू-
 र्यस्य कर्तृता निर्मातृता जानामि । सूर्यस्य दिवसकर्तृत्वाद् ब्राह्मि-
 नपि दिन दिनत्वात् सूर्येण कर्तव्यं तद्यत्सूर्येणसहस्रपरिमाणत्वादेतदि-
 ननिर्मात्रा सूर्येण निर्मातृमशक्यमिति तद्विलक्षणं चिरकालावस्था-
 यिनाऽतिदीर्घेणैतदीपप्रतापतपनेनैव निर्मातुं शक्यं न त्वन्येनेत्यइ-
 मप्रेक्ष इत्यर्थ । तथा अह अम्बुधिपयस पूरे प्रवाहमध्ये वाहया य-
 हवानल यद्यैतदीपप्रतापतपनस्य प्रतिविम्बरूप इति शङ्के । जलानि-
 लपो सहावस्थानविरोधात् वाहयोऽग्निर्न भवति किन्तु प्रतापसूर्य-
 स्य सलिले प्रतिविम्ब भवति । किम्भूत न. । ध्योमव्यापिन्या धिप-
 क्षराजकस्य रिपुराजकस्याल्पत्वाद्यशांस्त्रेव तारा नक्षत्राणि स्वप्रभावेण
 पराभायुक तिरस्कृता । सूर्येणापि ध्योमव्यापिधेरिचन्द्रस्य चन्द्रिकी-
 रूप यशो भक्षत्राणि च पराभूयन्ते । अतत्प्रतापसूर्यस्य पुरस्ताद्धेरिप-
 शासि न प्रसरन्तीत्यर्थ । पराभायुकः । लपतपदस्याभूवपेत्युक्त् १३
 । २ । १५४ ॥ तद्योगे न लोकेति पद्योनिपेधात् (पाठ २ । ३ । ६९ ।)
 ताराइति द्वितीया ॥ ११ ॥

द्वेष्याकीर्तिकलिन्दशैलसुतया नद्याऽस्य यद्दोद्वयी

कीर्त्तिश्रेणिमयी समागममगाद्गङ्गा रणप्राङ्गणे ।
तन्नस्मिन्निमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरीर
म्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

द्वेष्येति । अस्य राज्ञः दोषद्वयी बाहुद्वयं तथा जनिता कीर्त्तिश्रेणिः
कीर्त्तिपरम्परा तन्मयी तद्रूपा श्रैतत्वाद्गङ्गा द्वेष्याणां रिपूणां पलाय-
नाञ्जनिताऽकीर्त्तिः सैव कलिन्दशैलसुतायमुना तथा नद्या सह यद्य-
स्मात् रणप्राङ्गणे सदृशामभूमौ समागमनगात् सयोगं प्राप तन्नस्मात्
कारणात् तस्मिन् प्रयागसञ्ज्ञकं गङ्गायमुनासङ्गमे बाहुजभटैः क्षत्रिय-
योधैः शूरतरैः विशेषेण निमज्ज्य लक्षणया देहं त्यक्त्वा रम्भापरीरम्भान-
न्दस्य निकेते नन्दनवने देवोद्याने क्रीडायां यः आदर आशक्तिसत्तस्या
दृष्ट्वरां बाहुत्वं आरम्भि आरब्धं । योऽपि प्रयागे निमज्जति सोऽपि
मितामितीं चरिते इत्यादि श्रुत्या • नन्दनवनेरम्भाद्यम्भरोभिः सह क्री-
डति । बाहुजः क्षत्रियो विराहित्यभरः । आरम्भि । रभेरशब्दलिटीरि-
ति नुम् (पा० ७ । १ । ६३ ।) परीरम्भेति । उपसर्गस्य घञीति (पा०
६ । ३ । १२२) दीर्घः ॥ १२ ॥

इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः • सरस्वतीत्राह्म
यत्रिस्मयोत्यथा । शिरस्तिरःकम्पनयैव मीमजा
न तं मनोरन्वयमन्वमन्वत ॥ १३ ॥

इतीति । भीमजा शिरस्तिरःकम्पनयैव यक्रचालनयैव कृत्वा तं
मनोरन्वय मन्वयं पुत्रं मनुयंशममुत्पद्यमृतपुण्यं नान्वमन्वत नाह्नीषकार ।
किम्भूमा । इति पृथ्वीभकारेण श्रुतिभ्या कर्णाभ्यां रवादिता सादर-
माकर्त्तित्वा तद्गुणस्तुतियंथा । किम्भूतया । सरस्वत्या यादृमयेन ज-
गितां विन्मय आदरयं तस्माद्गुणस्तुतियंथा । शिरःकम्पनस्योभयमूषक

• दिनामिने चरिते यत्र गङ्गये तत्राणुतामो दिव्यमुत्पतन्ति । ये ये
तन्त्रां विशृजन्ति धीरान्ने जनामां अमृतमयं भजन्ते ॥ इति काचिहृक् ॥

• गुणस्तुतिरिति पाटात्तरः । मं० मू० पू० ।

त्वादाश्रयांभिनयकतः कम्पस्तन्निराकरणार्थो जात इत्यर्थः । अस्य म-
नुवशत्वारस्यस्य सोमवज्ञो साभिलाषत्वात् कन्यामिलपितसौन्दर्याद्य-
वर्षनाद्वाऽननुरागः ॥ १३ ॥

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरा मृतन्यकृतम
चकोकिला । शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा निशा
करज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥

युवेति । सा वचसानधीश्वरा सरस्वती निशाकरस्य ज्ञातिः सदृशं
मुख यस्यास्तां चन्द्राननामिमा प्रति युवान्तरं अन्य वरं शशंस वर-
यामास । किम्भूता । स्वरामृतेन न्यकृतस्तिरस्कृतः सप्तो वसन्तहृष्टः
कोकिलो भ्रया । तथा हि तद्दिशा यस्यां दिशि वर्णनोयो मुधा तिष्ठ
ति तद्दिशा तदीपया दिशाऽऽभिमुख्येन ससक्तकरैव सन्त्यदृहस्ता ह-
स्तेन त निर्दिश्येति यावत् । सरस्वतीं वासी माधुर्य्यौषीवाणृषोन्नतु
राजन्यनुरागेणेति स्वराश्रितपदेन सूचितं । इन्द्रैरेति । स्वैरेति वरघ्
(पा० ३ । २ । १७५ ।) अथ प्राणोद्धरीत्यादेः कथं साधुत्व । अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यन्त इति (पा० ३ । २ । ७५ ।) इंशेवंनिपि डीव्रयोः सतीरि-
त्यवेहि ॥ १४ ॥

न पाण्ड्यभूमशडनमेगलोचने विलोचनेनापि
नृपं पिपाससि । शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं
तरङ्गघाऽपाङ्गदिशा दृशस्त्वपः ॥ १५ ॥

वेति । हे एगलौचने मृगासि त्व पाण्ड्यभूमशडनं नेत्राभ्यां न पि-
पाससि परमेकेनापि न पाण्ड्यदेशस्य चूडामणि मुकुटरत्नभूतं नृप पि-
पासस्यपि न पश्यसि तावत् पातुमिच्छस्यपि नेत्यपेरयः । अनुचित
मेतदित्यर्थः । अधरेण तावन्न पिपाससि पर विलोचनेनापि न पिपा
ससीति द्वाभ्यां नेत्राभ्यां न पिपाससि परमेकेनापि न पिपाससीति ।
वा । तस्मात् त्व शशिवत् प्रकाशं प्रसन्नं आननं यस्य तमेनं नृपं इ-
क्षितुं दृशस्त्वपः नेत्ररश्मीन् अपाङ्गदिशा नेत्रमात्तदेशेन तरङ्गय श्चति
सुन्दरमेनं कटाक्षीर्विलोकयेति भावः ॥ १५ ॥

भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्तुमभ्यासप
रम्परापरा । अहो महावंशममुं समाश्रिता स
कौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी ॥ १६ ॥

भुवीति । हे भैरवि महावंशं महाकुलीनं अमुं समाश्रिता एतदीये-
ति यावत् सर्वविधा कीर्त्तिरूपा नर्त्तकी सकौतुकं यथा तथा घनाभि-
लापराहित्येन नृत्यति अहो आश्चर्यं लोकगत कौतुकं नर्त्तकीगतमिति
न पौनरुक्तं । किम्भूता । पूर्वं भुवि भ्रमित्वा सकलं भूमण्डलं व्या-
प्येत्थयः । पद्यादनवलम्बं यथा तथाम्बरे गगने विहर्तुं घणाभ्यास-
परम्पराया परा आसक्ताऽभ्यासपरम्पराया चापरोत्कृष्टा एतदीया की-
र्त्तिर्भूलोकं पृथ्वमभिव्याप्य लोकान्तरं व्याप्नोतीत्यर्थः । सेनाध्यनवलम्ब
नेन मदोत्साहयन्तममुमिति वा । नर्त्तक्यपि पूर्वं भूमौ भ्रमित्वा नि-
राश्रयं गगने नर्त्तितुं अभ्यासपरा सती महान्तं वेणुमाश्रित्य वेणोरुपरि
सकौतुकं नृत्यति । अथच महान्तं पृथवंशं आश्रिता नर्त्तकीति वा ।
या हि ऋटिति भूनाक्यपि गन्तुं न शक्नोति सा निरालम्बं महान्त वे-
णुमाश्रित्य नृत्यतोत्पतीथ चित्रं इत्यादि द्वातव्यं । वंशो वेणो कुले
यर्गे पृथम्यावयवेऽपि चेति विद्यः ॥ १६ ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं घनादटद्विरुच्चैरटवी
त्वमीषुपी । निजापि साऽथापि चिरात्पुनः पुरी
पुनः स्वमध्यासि विलाममन्दिरं ॥ १७ ॥

इत इति । इत अस्माद्वाप्तः सकाशात् भिया भयेन घनाद्वनान्तर
गटद्विगंष्ट्रिभूपतिभिरुच्चैरतिशयेनाटयीत्वपरण्यामीत्वमीषुपी प्राप्ता
मा प्रसिद्धा निजा स्त्रीयापि पुरी चिराद्वनान्तरभूनात् पुनरथापि प्राप्तं ।
तथा तत्र पुष्यां स्थं स्त्रीयं विलाममन्दिरं रतिगृहं पुनरप्यध्यास्यधि-
ष्टितं पद्मपुष्पैवेत्यर्थः । राज्यभूशदशापेक्षया ऽनेकवारं तत्रागत्य पुन-
रप्यत्र गत्वा पुनस्तत्रागच्छतीत्यर्थः । अनेन यैरिमगराण्युद्दामितानो-
ति भावः । उपेयिष्यामित्यत्र सूत्रे (पा० ३ । २ । १०८ १) उपसर्गस्यात्
शतत्वादीषुपोत्यत्र क्रमुः ॥ १७ ॥

आसीद्दासीमभूमीवल्लयमलयजालेपनेपथ्यकीर्त्तिं
सप्तकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।
वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपाति
भूयश्चूडारत्नेदुपत्नीकरपरिचरणामन्दनन्दन्तखे
न्दुः ॥ १८ ॥

आसीदिति । हे भौमि अस्माद्वीरात्पर उत्कृष्टोऽन्योऽपि क आसी-
द्भवेद्वा अपि तु स्वविधोऽयमेव नत्वन्य कश्चिदित्यय । किम्भूत ।
सीमा समुद्रलक्षणा आ अभिव्याप्य सीमासहित भूमीवल्लय तस्य म-
लयजालेभिन चन्द्रनाङ्गरागस्वरूप नेपथ्य भूयण तदेव कीर्त्तिर्यस्य की-
र्त्तिंचन्द्रनधवलितसमुद्रमुद्रितभूमण्डल । तथा सप्ताना अकूपारपारीणा
समुद्रपरतीराणा समाहार सप्तकूपारपारी सैव सदन निवासस्थान
यस्य सप्तसमुद्रपरतीरवासी यो जना लोकस्तन घनमविच्छिन्न उद्गीत
उच्चैर्गीयमानश्चापप्रतापो यस्य चापश्च प्रतापश्च वा यस्य स । तथा प-
दयुगे चरणयुगले युगपत्समकालमव पातिन पतनीला मनस्कारका
रिणा भूपात्नेषामतिभूयानि अतिबहूनि यानि चूड रत्नानि, सान्येव एव
भूलत्वाद्गुणज्वलत्वादुपत्न्यो नक्षत्ररूपाश्चन्द्रस्त्रिय तामा कराणा कि-
रणाणा परिचरण सध्वत मञ्जरण तेन अथ च तासा इत्तैर्यत्परिच-
रण चरणसेवा तथा कृत्वाऽमन्द नन्दन्ताऽतितरा समृद्धकान्तया नखा
एवेन्दवश्चन्द्रा यस्य चरणपतितसकलराजशिरामशिकिरणसर्वाङ्गितनख
कान्ति । यशस्वी प्रतापवान् अत एव सध्वनृपतिव-द्यचरण गतादृ-
श काऽपि नास्ति तस्मादेन वृणीष्वेति भाव । अन्या ऽपि पत्नीक-
रकृतचरणसवाहनेन नन्दति ॥ १८ ॥

भङ्गाकीर्त्तिमषीमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभटश्रेणीति
न्दुककाननेपु विलसत्यस्य प्रतापानलः । तस्मा
दुत्पतिता स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गा स्फुट

भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतभुग्जम्मारिदम्मोलयः

॥ १९ ॥

भङ्गेति । अस्य प्रतापानलः भङ्गेन पराजयेन जनिताऽक्षीर्तिः सैव श्यामत्वान्मयो तथा मलीमस्रतमा अक्षितरां मलिनोभूताः प्रत्यर्षिसे-
नाभटाः शत्रुसैनिकशूराः तेषां श्रेणी समूहः सैव श्यामत्वात्तिन्दुकवा-
ननानि तेषु विलसति विशेषेण दीप्यते । तस्मादेतदीयात्प्रतापानला
दुत्पतिता उल्लिता भालाद्भूतादुद्भूतं भवाक्षि हरतृतीयनेत्र भानुः
सूर्यः हुतभुग्बद्धि जम्भारेरिन्द्रस्य दम्भोलिर्ध्वजः एते स्फुलिङ्गाः स्फुट
अग्निकणा इव जगदुत्सङ्गे जगतां भूम्यादीना मध्ये स्फुरन्ति शोभन्ते ।
तिन्दुकवर्णानि हि श्यामानि भवन्ति तत्र पतितोऽग्निः चतुष्टयाशब्दं
कुश्वन् स्फुलिङ्गान् मुञ्चति । मङ्गस्वपि हरेनेत्रादिषु स्फुलिङ्गत्वारीषेण
प्रतापानलस्याक्षितरा माहात्म्यं सूचितं । यस्य कणा एवभूताः स क-
थंभूतो भवतीति ॥ १९ ॥

एतद्दन्तिवर्षिर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गी भुवं
सह्यामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमाभ्रमाघायि
भिः । पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनमामरश्रे
णीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्तेधियं ॥१०॥

एतदिति । हे भूमि एतस्य पाण्ड्यस्य उग्रसमरस्य प्रेक्षायै उपनमाम
समागताऽमरश्रेणी देवमहः तन्मध्यचरः तस्य मध्यं पिष्टमानो देवस्यं
प्राप्त इति वायत् स्याभूतः पृथुर्यस्यः पृथ्वीन्द्रः पुनः क्षितिधराणां
पर्यंतानां संपाय मोक्षारणाय धिय युद्धि धत्ते । किं कृत्वा संगामाङ्ग
णस्य मोक्षि मर्यादायां जङ्गमानां स्थानात् स्थानान्तरं गच्छता गिरी-
णां स्तोमस्य भ्रमाघायिभिः भ्रान्तिं कुश्वन्ते । पलदुद्यतरगिरितुष्ये-
स्य दन्तिवर्षे निरिक्तं भुवं आलिङ्गिताङ्गीं व्याप्तदेशं विलोक्य ।
परं पृथुना मध्यमः कीट्या जङ्गमपर्यंतानुराग्यं संप्रादिविभागा-
दतः । एतद्दन्तिवर्षे दृष्ट्वा मग्रापदसंनार्यंमागतेन पृथुना एते पर्यंता इ-

ति घुञ्चा एतदुत्तारणे पुनरपि वृद्धि कृतेत्यर्थं । सञ्चतरगजवाहुत्प
दारुणरणरसिकत्वञ्च सूचित ॥ २० ॥

अथस दासीद्वितविद्विदभंजामितो ननु स्वामिनि
पश्य कौतुकं । यदेष सौधाग्रनटे पटाञ्चले चले
ऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः ॥ २१ ॥

अथसेति । इद्वितवित् भैम्यभिप्रायज्ञा काचिद्दासी विद्वंजा अथ-
स वभाषे । ननु हे स्वामिनि इतीऽस्या दिशित्व कौतुक पश्य । किं त
त । सोऽथ सुधाधवलितगृह तस्याग्रमूढदेशस्तत्र यत्माने नट चल-
त्वात्तत्कतुल्ये वायुगशाञ्चलेऽपि पटाञ्चले पताकावसनाञ्चल यत् एष
काकस्य पदार्पणे चरणस्यापने आप्रह तत्रापवेशनार्थं पौन पुन्यन प्र-
वृत्तिनिबन्ध तत्कौतुक पश्येति सम्यग्य । अगनुरक्ताया भैम्या अ-
ङ्गारचेष्टा भावयत पाण्डुपस्याय यया पटाञ्चले उपवेशनार्थं काकस्या-
ग्रहाऽनुचितस्तथा । एतस्य पाण्डुपस्याय भैम्या दुरभिवेश इति सूच
नार्थं सरस्वतीकृततद्वर्णननिवारणार्थं वा इयमुक्ति । इत एतद्वृण न-
कौनुकात् सकाशादिति वा ॥ २१ ॥

ततस्तदप्रस्तुतभापितेऽप्येतै सदस्तदृश्येति हसैः
सद.सदां । स्फुटाऽजनि म्लानिरताऽस्य भूपते.
सितं हि जायेत शितेः सुलक्षता ॥ २२ ॥

तत इति । तत तस्या दास्या. पूर्वोक्तप्रस्तुत भापित वचन
तस्मादुच्यते सद सदां सम्पन्ना हसै ह्यस्यै तत्सद सा सभा अथेति
श्रुतीकृत । तद्वचन श्रुत्या सम्पन्ना हसन्ति स्मेत्यर्थं । अत सद श्रुतीक-
रणाद्देतोरस्य भूपतेर्ज्ञानि लज्जा वीथयं स्फुटा अजनि । अत्रार्थान्तर-
न्यामनाह । हि यस्मात् सिते शुभ्रस्तुनि शिते कान्तवर्णस्य सुलक्ष-
ता प्रकटता जायेत । सम्पन्नास्यशात सोऽधिकवियर्षो जात इत्यर्थं ।
स श्वत एव श्याम सम्पन्नास्यशातदधिक श्यामो जात इति वायं । अ
थेति । श्रुतिङ् शीकल्पे इत्यस्मात् एयन्तात्कर्मणि लुहात्मनेपद २२ ॥

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरं सा जगदे
कवन्द्यया । तदारजश्रावर्जिततर्जनीकया जनी क
याचिरपरचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥

तत इति । ततः कयाचित्तोकोत्तरया अनिरूपितरूपया देव्या वा-
यया महेन्द्रभुवः महेन्द्रनामकपर्यंतसम्बन्धिनो देशस्य पुरन्दर स्थामिनं
अनु लक्ष्मीरूप सा जनी स्वयम्भरा जगदे उक्ता । किम्भूतया जगत-
एका देवतान्तरपरिहयागेन यन्मृया । यतः परा श्रेष्ठा पिच्छानलक्षणं
स्वरूप यस्यास्तया । तथा तस्या भैम्या यदाजंघं ऋजुना हेनावर्जिता
वर्णनायंमूर्द्धीकृता तर्जनी यया । तस्मिन् वर्णनीये नृपे विषये वा दे-
व्या एव वा यदाजंघं रूपा तया । जगदे कर्मणि तद् । दाचयमपुर-
न्दरौ चति निपातनात् पुरन्दरः साधु । तर्जनीकयेति नद्यतश्चेति क-
प् । (पा० ५ । ४ । १५३) अनुलंक्षणे (१ । ४ । ८४) कर्मप्रवचनीय-
त्वात् पुरन्दरमिति द्वितीया ॥ २३ ॥

स्वयम्भरोद्वाहमहे वृणीष्व हे महेन्द्रशैलस्य महे
न्द्रमागतं । कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलि
ङ्गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः ॥ २४ ॥

स्वयमिति । हे भैमि स्वयम्भर उद्वाहस्तल्लक्षणे महे उरसवे आगतं
महेन्द्रशैलस्य महेन्द्र स्थामिनं वृणीष्व । तत्र पर्वतोपलक्षिते देशे कलि
ङ्गदेशे जातानां गजानां कुम्भयोः स्वकुचद्वयश्रिया सह कलि समान-
शोभास्यद्रव्याभिलापनिमित्तं कलङ्ग शृणु । हस्तिकुम्भास्त्वत्कुचसाम्य
मभिलपिष्यन्ति परं न प्राप्स्यन्तीति भाव । स्वयम्भरोद्वाह एव मह
उरसया यस्यास्तरमश्रुद्विरिति या ॥ २४ ॥

अयं किलायांत इतीरिपौरवाग्भयादयाटस्य
रिपुर्वृथा वनं । श्रुतास्तदुत्स्वापगिरस्तदक्षराः
पठद्विरत्रासि शुर्कैर्वनोऽपि सः ॥ २५ ॥

अयमिति । अयं कलिहृद्देशाधिप आयातः किल श्रूयत इति ईर-
यन्तीति इरिणः पीरास्तेषां याक् तस्याः सकाशाद्भय तस्माद्देतोः अस्म
रिपुर्घट्टनं अयात् पलाय्य गतयान् तद्यथा । रिपुरिति जात्येकवचनं ।
वैषम्यं हेतुमाह । तान्येव अयं समायात इत्येवंरूपाण्यन्तराणि यासु
ताः श्रुताः शुक्लैवाकस्मिताः तस्यै तदीयरिपोरुत्स्यापगिरः अतिशयित
निद्राप्रलापबाधः एकस्याप्यन्तरस्य व्यत्यास विना पठद्भिः शुक्लं नेऽपि
स रिपुरत्रासि भीषितः । पलाय्य वने गतानामपि रिपूणां उद्वेषापप्र-
लापिताला गिरो बहुशः पठद्भिः शुक्लैर्व्यनेऽपि त्रासिता वैरिणः स्यातुं
न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ २५ ॥

इतस्त्वसद्विद्रु तभूमदुजिहता प्रियाऽय दृष्टा वनमा
नवीजनैः । शशंस पृष्टाद्भु तमात्मदेज्ञजं शशि
त्विपः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

इत इति । इत अस्माद्वाह्यः सकाशात्तु मन्तो भीता अत एव विद्रु
ताः पलायिता भूमते राजानः तैरुजिहता परित्यक्ता प्रिया स्वस्वमा-
येधरी वनमानवीजनैर्भिल्लिजनैर्दृष्टा । अथ पश्चात् आत्मदेशज भयत्या
देशे किमपूर्वं मिति अद्भुतं पृष्टा मती शशित्विपश्चन्द्रस्य शीतलशील-
तां किल मसिद्धौ हिमस्वभावत्वमेव स्वदेशजातमाश्चर्यं शशंस अकथ-
यत् । स्वदेशे वियोगाभावाच्चन्द्रकराणां शीतलत्व वने च वियोगादुरण
त्वमित्यर्थः । प्रियेति जात्येकवचनं । भर्तृत्वक्ता वियोगवरभराक्रान्ता
सती वने चन्द्रकान्तिमुखा मनुभवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतोऽपि किं वीरयसं न कुर्वतो नृपान्धनुर्ध्या
णगुणैर्ध्वशं वदान् । गुणेन शुद्धेन विधाय निभरं
तमेन मुर्ध्वावलयेर्ध्वशी वशं ॥ २७ ॥

इत इति । हे भूमित्व इतोऽपि राज्ञः सकाशात् किमिति न वीर
यसं शूरा भवन्ति अपि तु तस्मादपि शूरा भव । किं वीरा न भवस्यपि
तु वीरा भवस्य वेति वा । किं भूतादितः । नृपान् शत्रून् धनुश्च ब्राह्मण्य

गुणश्च चापशरमौर्वीरूपैर्द्वं हुभिरुपकरणैः कृत्वा यज्ञंशदान् यज्ञान् कु-
 र्वंतः । किम्भूता त्व । उर्वीवलय ऊर्ध्वंशोरूपाऽतिमुन्दरी । किं कृत्वा ।
 तमेन बहुभिधंनुरादिभिरुपकरणैर्विं द्विपां जैत्रं शुद्धेन केवलेन चापादि-
 श्लेशसस्पर्शरहितेन सौन्दर्यादिना गुणेन मौर्व्यां च कृत्वा निर्भरमति-
 तरां श्रायामरहितं वा यथा तथा यज्ञं विधाय । बहुभाघनैः पराजय
 ताऽस्यैकैर्नैर्वासाधनेन जयकरणादित्यर्थः मौर्वीमात्रेण जयादाद्यम्यञ्च ।
 अयं सर्वैर्भ्यांऽपि वीरः अस्मादपि स्वमित्यपर्यर्थः । वीरयसे । शूरवी
 रविक्रान्ताविति घुरादिः ॥ २७ ॥

एतद्गीतारिनारी गिरिविलविगलद्वासरा निःसर-
 न्ती स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोन्नि
 द्रचन्द्रा । आक्रन्दद्गुरि यत्नन्तयनजलमिलञ्चन्द्र
 हंमानुविम्बप्रत्यामत्तिप्रहृष्यत्नयविहसितैराश्वसी
 न्यश्वसीञ्च ॥ २८ ॥

एतदिति । एतस्माद्गीतानामरीणां नारी एतद्गीतारिनारी गिरि-
 विले पर्वतकन्द्राया विगलद्वासराऽतिवाहितदिवसा । तथा रात्रौ निः
 सरन्ती विलाहवद्विनिगच्छन्ती । तथा तदनन्तरं स्वः स्वकीयो मदीयः
 क्रीडाहंस गयायामिति मोहो भ्रान्तिस्तया ग्रहिलः मदीयमेतं हंसं दे-
 हीनि श्राग्रद्वयान् शिशुभृशं प्रार्थितो याचित उन्निरदृशन्द्रो वासे-
 यभूता मती चन्द्रदाने सामर्थ्याभावात् तदाग्रद्वयान्त्यभावात् दुःखव-
 गाद्यस्माद्गुरि घृष्ट आक्रन्दत रुगेष्ट तस्माद्देतोर्बहुनरे नयनजले मिलन्
 प्रतिविम्बरूपेण बहुदृशानो यद्यन्द्रूपो ह्यमस्तस्य योऽनुविम्ब्य मिलन्
 यद्यन्द्रूपम्यानुविम्बो वा तस्य प्रत्यामत्त्या सामीप्येन मदीयः क्रीडा-
 हन्ताऽपमागत इति युञ्जा प्रहृष्यतो मोदमानस्य तनयस्य विहसितैर्हा-
 री कृत्वा तदाग्रद्वयान्नेराश्वसीन् आद्यास प्राप । परित्यक्तस्वीयसम्पत्
 स्मरणान् कमकदसं यथैव भ्रान्तोऽसीत्यादिमनसि कृत्वा न्यद्यसीद्य
 मोकनिःशामं चामुञ्चत् । आश्वसीन् । ललित रुद्वय पञ्चम्य इत्यपृक्त-
 भागं धातुकस्यहागमः । ललिते वा एतन्नरूपेति वद्विनिपेषे रूपं । न्यद्य

मोत् । लडि अद्गान्यंगालवयोरित्यपृक्तसाद्यं पातुकस्याडागगः पा० ७ ।
३ । ९९) ॥ २८ ॥

अस्मिन्दिग्बिजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति
ध्यायती कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणी
न्द्रदारा धरा । अस्थैवाभिमुखं निपत्य समरे
यास्यद्विरुद्धं निजः पन्था भास्वति वृत्रयते
विलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २९ ॥

अस्मिन्निति । हे भैमि अस्मिन् राक्षि दिग्बिजयायोद्यते सति रिप-
यथ ते खोणीन्द्रा राजानस्तीषां दारा. प्रिया वशवर्तिनी धरा पृथ्वी अ-
यं राजा मे पति स्वामी स्ताद्भूयादिति ध्यायती चिन्तयन्ती सती सा-
त्त्विकेषु मध्ये कम्पनक्षणं सात्त्विकभाव अञ्चति गच्छति । अन्यस्वामि
सूचक भूकम्पलक्षणं भौममुत्पात प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमन्वाप्येव ध्याय-
ती सात्त्विक भाव प्राप्नोति । तथा समरे अस्थैवाभिमुखं शस्त्राघातैर्नि-
पत्य ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं देशमययोत्तम स्वर्गलोक यास्यद्भिः गनिष्यद्भिः प्रत्यर्थि-
भिः पार्थिवैः भास्वति सूर्यमण्डलमध्ये निजः स्वीयो विलमयः पन्था
दृश्यते । द्वाविनी पुरुषी लोके सूर्यमण्डलभेदिनी परिग्राह् योगयुक्तश्च
रणे वाभिमुखो हत इति वचनात् । अथ च सूर्यं विलरूपो ह्युत्पा-
तोऽपि म्रियमाणो दृश्यते । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ २९ ॥

विद्राणे रणचत्तरादरिगणे त्रस्ते समस्ते पुनः
कोपात्कोऽपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्तर्त्रां जग
त्युद्धतः । अगच्छन्नापि सम्मुखं विमुखतामेवा
धिगच्छत्यसौ द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छि
न्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

विद्राण इति । त्रस्ते भीतेऽत एव रणचत्तरात् रणाङ्गणात् विद्राणे
पलायिते समस्तेऽरिगणे मध्ये कोऽपि भटः शूरः कोपाद्यदि पुनर्नि-

वत्तं । यतो जगति कीर्त्या यशसः । उद्धृतः स्यात् । अमी भटः अस्य
सम्मुखमागच्छन्नपि विनुरतामेध विगतगुह्यं प्राप्नोति अथिगच्छ-
ति । अथ च सम्मुखमागच्छन्नपि पराङ्मुखो जात इति विरोधाभासः ।
यतः । द्राक् शीघ्र एतस्य कुरिकारयेण ठणिति यथा तथा सखिद्वतन-
पसपंदधः प्रतत् शिरो यस्य चः । ठणिति लोक्कण्ठास्थिसङ्घट्टजगद्वा
नु करणं । अतिगुरोऽपमिति भावः ॥ ३० ॥

ततस्तदुर्ध्वान्द्रगुणाद्मुतादिव स्वच्छकृत् पद्मेङ्गुलि
नालदायिनी । विधीयतामाननमुद्रणेति सा ज
गाद वैदग्ध्यमयेङ्गितैव तां ॥ ३१ ॥

तत इति । ततः सा मैत्री तां वार्त्तां प्रतिषेधनमन्तरंशैव इति ज-
गाद । इति किं । ध्याननमुद्रणा नीमं विधीयतामिति । किम्भूता ।
तस्य सर्वान्द्रस्य गुणाकसंनसमुत्पन्नादद्भुतादाश्चर्यादिव स्वच्छकृत् पद्मे
एङ्गुलिरूपं नालं तस्य दायिनी अत एव वैदग्ध्यमयं एतच्चातुर्थ्यबहुल
द्वङ्गित चेष्टित यस्याः सा । वचननिषेधार्थं आश्चर्याभिनयार्थञ्च मुख-
ऽङ्गुलिर्दीपते । यखंननिषेधार्थं दत्ताङ्गुलिस्तद्गुणाद्भुतादिवेति लोकेरु-
हप्रसिद्धमित्यर्थः । पद्मे च नाल भवति ॥ ३१ ॥

अनन्तरं तामवदन्तृपान्तरं तदध्वदृक्कारतरङ्ग
रिङ्गणा । तृणीमवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वती
व्रतेजःपरिभूतभूतलं ॥ ३२ ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं तदध्वदृक्कारतरङ्गं सरस्वती नृपान्तरं तां
मैत्रीं प्रत्यवदत् । किम्भूता तस्य यखंनीयनृपान्तरस्याध्यनि तद्विधि
दृग्गस्ताराणांमतिपिशाणानां तरङ्गाणां दृग्व्यापाराणां रिङ्गणं गतिर्य-
स्याः । दृग्व्यापारार्वागितयणंनीयनृपान्तरा । किम्भूतं नृपान्तरं । तृणी
भवत् हीनोभयपुष्पशरः काशो यस्मात् तं । तथा स्वतीव्रतेजना परि-
भूतं यगोक्तं भूतलं भूमण्डलं मेव स । तरङ्गितेनखेति च पाठः ॥ ३२ ॥

तदेव किन्तु क्रियते न का क्षतिर्यदेपतद्भूतमु

खेन काङ्क्षति । प्रदीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु
ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥ ३३ ॥

तदिति । तु भूमि रूप काञ्चीपुरस्य सम्यन्धिन्या भुयः पुरन्दरः न-
स्य स्वां प्रति प्रक्षितस्य दूतस्य नुर्येन सन्देशवचनेन कृत्वा यत्पदीय-
घरणादि काङ्क्षति तदेव किं न क्रियते छापि तु तदेव क्रियता । एत-
दुक्तं कुटुम्बन्त्यास्तथ का क्षतिः का हानिरपि तु न कापि । अस्मिन्
प्रसीद । अयं नवरत्ने लज्जया असन्यमानाया अपि तं काञ्चीं मेख-
लाबन्ध प्रमत्त दृष्टात् छाच्छिनत्तु शिथिलयतु । अधीरतया ग्रन्थेत्तन्मो
चगदतहमानस्त्राटयतु वा । एन वृषोर्ध्वेति भाषः ॥ ३३ ॥

मयि स्थितिर्नमृतयैव लभ्यते दिग्भेद तु स्तब्ध
तथा विलङ्घ्यते । इतीत्र चापं दधदाशुगं क्षिप
क्षयं नयं सम्यगुपादिशद् द्विषां ॥ ३४ ॥

मयीति । चाप दधत् ज्ञागुग वैरियु क्षिपत्यं राजा इति पूर्वोक्तं
द्विषां नय नीति सम्यग् उपादिशदिव । इति किं । हे द्विष । मयि
मत्समीपे नमृतयैव विनीततयैव स्थितिर्निवाभो ऽथ च स्वराज्यं स्थि-
तिलभ्यते । स्तब्धतयाऽविनीततया तु पुनर्दिगेन विलङ्घ्यतेऽतिक्र-
म्यते । चेन्मयि नद्या भविष्यथ तर्हि चापवन् स्थिति प्राप्स्यथ । अ-
न्यथा द्राणयत् दिग्भेदं यास्येति वचन विनैयाक्तवानित्यर्थः । नक्ष-
स्तश्चशब्दयोर्वक्रायकविनीताथं परतयोत्प्रेता ॥ ३४ ॥

अदःसमित्सम्मुखवीरयौवतत्रुटद्गु जाकम्बुमृणाल
हारिणी । द्विपद्गणस्त्रैगदृगम्बुनिर्भरे यशोमरा
लावलि रस्य खेलति ॥ ३५ ॥

अद इति । अयं राज्ञः यशोरुपा मरालावलिर्हंसपत्तिर्द्विपदां
भटाना गणाः सहास्तेषां त्रैश स्त्रीदम्दं तस्य दृगम्बुनिर्भरे नेत्रयाप्य-
प्रवाहे खेलति । किम्भूता । अदः सनिति अमुष्य रणे सम्मुखागता ये
धीरास्तेषां यौवतं स्त्रीसमूहः तस्य वैधव्यवशात् त्रुटन्तो ये भुजांकम्बवः

शङ्खयलयानि त एव मृगालानि हरति अपनयति भक्षयति धेत्येवगी-
ला । हंसाली मृगालाहारान्निर्भरोदके क्रोडति । रणे समुद्रागतानां
शत्रूणां वधात् तत्स्त्रियः शङ्खयलयानि स्तोदयन्ति रुदन्ति च तेन
घास्य कीर्तिर्भवति ॥ ३५ ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धुनि धृतस्कन्धावधिप्रयामि
के व्योमान्तःस्पृशि सिन्धुरेस्य समरारम्भोऽरुरे
धावति । जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरच्यामि
श्रसन्ध्याधियेवास्तं यान्ति समस्तं ब्राहुजभुजा
तेजःसहस्रांशत्रः ॥ ३६ ॥

सिन्दुरेति । नु भूमि समरस्वारम्भे उदुरे उद्युक्तेऽप्य सिन्धुरे गजे
धावति मति समस्ता ब्राहुजाः क्षत्रियास्तेषां भुजातेजस्यैव सहस्रांश-
यः सूर्यां, यद्यस्त विनाशरुस्तावलब्ध यान्ति गच्छन्ति तत्प्रदोषतिमि-
रेण रजनीमुखसम्प्रन्धिना तपसा व्यामिश्रा मिलिता या सन्ध्या तस्या
धिषा युञ्जा भ्रान्त्येवेति धयं जानीमः । याद्व्यार्थं, कर्म । दिवारज-
न्योः मन्थी भयः सान्ध्यो रागस्तट्टभ्रान्त्येत्यर्थः । किम्भूते सिन्धुरे ।
सिन्दूरद्युत्या सुभ्यो मनीषः मूर्ध्ना यस्य तस्मिन् । तथा धृता स्कन्धा
धयधोक्त्य श्यामिका स्वाभाविकी कज्जललेपनमहमजा वा कालता येन
तस्मिन् । तथा उच्चतया व्योमान्तः स्पृशि गगनमध्यस्पृशिति । तथा
समरारम्भाद्गणतुष्यंश्रवणाः कःपदुःसहे वा । यद्यस्तं यान्ति तर्हि सा-
पञ्चान्तिमिरसंपुक्तदन्ध्याधियेवेति वा । सन्ध्यापि किञ्चित्कज्जलतुष्य
तिमिरपुष्पा सिन्दूरयद्य स्यतो रक्षा यरुणदिगन्तस्पृशितो चेति पूर्वो-
क्तविशिष्टदृष्टिदर्शने मति साप सन्ध्यतिवृद्ध्यर्थे तेजःसूर्याणामस्तग-
मन पुष्कं । एवंविध गज दृष्ट्वा सर्वेऽपि पलायन्त एवेत्यर्थः । जानी-
मांऽप्य तदेति पाठे अथशत्रुः यदित्यर्थे तदा तदित्यर्थे श्रयः । श्या-
मैव श्यामिकेति शार्थे कप्रत्यये । प्रत्ययस्यादिकीत्यं (पा ७ । ३ ।
४१) ॥ ३६ ॥

हित्या दैत्यरिपोरुरः स्वभावनं गून्वत्यदोषम्फु

टासीदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तु
भं । उज्जित्वा निजसद्म पद्ममपि तद्वरक्ताव
नष्टीकृतं लूनातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य
विश्राम्यति ॥ ३७ ॥

हित्वेति । श्रीलंजीरद्य अस्व-भुजयोरन्तर्मध्ये विश्राम्यति शोभा
य । किं कृत्वा । दैत्यरिपोधिंणो स्वभवन स्वस्य गृह सरः हित्वा ।
तथा तन्निजसद्वर सद्वरमपि उज्जित्वा । किम्भूतसुर । लक्ष्या त्यक्त-
त्वात् गून्यत्वलक्षणो दोषेण स्फुटं आसीदन्त स्थिरीभवन्त मर्कटकी-
टा कर्णनाभकीटास्तेषां करणेन निर्वृत्त तैरचित कृत्रिमं सितच्छत्र इव
सितच्छत्रं अण्डलाकारं श्येत गभोगृहस्यापनस्थान तद्भवन् तद्रूपीभवन
कौस्तुभास्थो म अयं च । किम्भूत पद्वर । तैर्लूनातन्तुभिः मर्कटीमूत्रैः
मर्कटीमूत्रमदृशौ कमलसूत्रैरित्यर्थः । व्यक्तं प्रकटमद्यनष्टीकृतं बद्ध वि-
सतन्तुनामेव लूनातन्तुत्वेनोक्ति । परस्परमतिदूरं द्वेषि भवने प्रति-
गतागताभ्यां श्रान्ता सती गृहद्वय परित्यज्यातिसमापयति नोरस्य भु-
जयोरैव भवनपाः सुखेन निधीदत्यत्रैव स्थिरीभवतीत्यर्थः । कौस्तुभस्य
धवलत्वाद्गुताच्छत्रत्वेन कमलसूत्राणाञ्च सादृश्यात् लूनातन्तुत्वेनोत्प्रेक्षा ।
लूना स्त्री तन्तुवापे स्यादित्यमरः ॥ ३७ ॥

सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तकीर्त्तिपृष्ठाद्भुतं
यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न
वाच्यमाः । यद्विन्दुश्रियमिन्दुरञ्जति जलञ्चा
वित्र्य दृश्येतरा यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभू
जागर्त्तियागेश्वरः ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति । अयं सिन्धुर्जैत्रं समुद्रस्य जेतृ पवित्रमुज्ज्वलं पावनञ्च
तत्कीर्त्तिं पृष्ठाद्भुतं यशोरुपतडागाद्यस्य असृजत् निर्म्ममं । यत्र की-
र्त्तितडागे जगन्ति स्नान्ति नृजम्बनीभवन्ति स्नानं च कुर्वन्ति । यद्-
संनविषये के वा कवयः स्फुरन्नूतनार्थां अपि वाचयन्ता भौनिको न

सन्ति अपि तु सर्वेऽपि मीनिन एव भवन्ति इत्यर्थः । अथ च के
 ययो जलपतिषु कवयः । यत्र के जलपतिषुः के वा तापना न सन्ति
 अपि तु महति तडागे यद्वयः पतिस्तपसाथ विन्दते । इन्दुयंस्य
 वीक्षितहागस्य विन्दुश्चिप अच्यति प्राप्नोति यदपेक्षया चन्द्रोऽप्यपीया
 नित्यर्थः । अथ च महतस्तडागस्य जलविन्दुगोभागिन्दुरच्यति यदीपो
 विन्दुरिवेन्दुरित्यर्थः । यस्य च जल प्राविश्य प्रविश्येव दृश्यंतेरो ऽस्य
 दादिनेत्रधोरविषयभूतो ऽसौ जगति विद्यमानः स्फटिका एव भूर्गस्य
 स कैलास एव यागेश्वरः स्फटिकश्रीशिवलिङ्गरूपो जगदेवता जागति
 स्फुरति । समन्तात्त्वाज्जले क्षिप्तः स्फटिको न दृश्यते इयमेव स्फटिक
 पतीक्षा । सज्जलतरैतत्कीर्ति कल्लोलप्लावित इव कैलासो न दृश्यते ।
 इन्दुजले चाविश्य जले प्रतिबिम्बितः सन् यदिन्द्रुश्चिपमद्यतीति वा
 अत्राविन्दुरेव यस्य जलमाविश्यादृश्यः स्फटिकनिर्मितो यागेश्वरः सन्
 जलदेवता जागति । कीर्ति मध्यपाती चन्द्रोऽपि समस्तत्वात् न दृ-
 श्यत इत्यर्थ इति वा । स्पृशेदिति चचनात्पट्वातिरिक्ते काले समुद्र-
 स्यास्पृश्यत्वात् अस्य तु सर्व्वदा पवित्रत्वात् । समुद्रस्य च भूमीकस्य-
 स्यैव कतिपयस्यैव जनस्य स्नानार्हत्वात्स्य तु लोकत्रयस्नानार्हत्वात्स्य
 यत्संपितुं शक्यत्वादस्य चाग्न्यत्वात्स्य च चन्द्रैकस्वत्वात्स्य च
 विन्दुरूपधन्त्वात् समुद्रे च श्रीविष्णुरूपामा जलदेवतायाः मृतत्वात्स्य
 च यागेश्वरस्य जायत्यात् । यद्यपि यो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भा-
 वः । यागेश्वर इति अस्मी जलदेवता जागति । अस्मी का वा स्फटि-
 कभूः यागेश्वरः कैलासो जागतीति । वाचि यमो व्रत इति (पा ३ । २ ।
 ७०) सपि वाचपमपुरन्दरी चेति (पा० ६ । ३ । ६९) साधुः ॥ ३८ ॥
 अन्तःसन्तोपभाष्यैः स्यगयांत न दृशस्ताभिरा
 कर्णायिष्यन्तद्गोनांनस्तिलोमाऽऽरचयति पुलकश्चे
 णिमानन्दकन्दो । न क्षोणीमद्गमीरुः कलयति
 च शिरःकम्पनं तन्त त्रिदूमः जृश्वन्तेतस्य की
 र्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमायिष्कराति ॥ ३९ ॥

अन्तरिति । यस्मात् उरगपतिः शेषः अन्तः सन्तोषवापैरानन्दाश्रु-
भिः कृत्वा दृशो नेत्राणि न स्यगयति नाच्छादयति । यतस्ताभिर्दृग्भिः
एतद्गुणानाफणंमिष्यन् सन् चक्षु अवस्थादश्रुभिर्नेत्राच्छादने गुणानाक-
संनशङ्कया आनन्दाश्रुभिर्दृग्शौ नाच्छादयति । तथा आनन्द एव कन्दो
मूलं यस्यास्तां पुनकश्रेणि रामाश्चपङ्क्तिमपि आरचयति करोति । यतः
अनस्तिरोमाऽविद्यमानरोमा । तथा सन्तःपात् शिरःकम्पनं न करो-
ति । यतः सोणीभङ्गभोरुः । यद्यहं मूर्धानं कम्पयिष्यामि तर्हि भूमिः
पतिष्यतीति भिया । तस्मात् कारणादेतस्य कीर्त्तिः शश्वन शोषोऽन्तः
करणे समुत्पन्नां प्रीतिं कथं केनान्येन प्रकारेणाविकरोति प्रकटयति च
य तत्र विद्वः । आश्चर्यरूपकीर्त्तिरयमिति भावः । सहस्रमुखत्वाद् दृश
इति बहुत्वम् ॥ ३९ ॥

आचूडाग्रममज्जयज्जयपटुर्यच्छत्यदण्डानयं सं
रम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।
सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तथा नास्मै कुतस्त्व
त्कुम्भस्पृष्टाङ्गिषु तेषु तान् धृतयते दण्डान्
प्रवण्डानपि ॥ ४० ॥

आचूडेति । सरम्भे युद्धमम्भे सति जये पटुरय राजा रिपवश्च ने
राजानश्च तेषां कुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु दूरनिष्ठानतया स्थिरान् शल्याग्र-
लोहस्य सम्बन्धिनी दण्डान् शरान् प्राभान् वा आचूडाग्र पुद्गाग्र नर्यां
दीकृत्य यदमज्जयन्निचक्षान । सा एत-कतृका त्वदीया पृथुभइती से-
वा तथा सेवया त्वं अस्मै कृतां न प्रमादमि । किन्भूताय । तव कुचं
स्पृष्टाङ्गिषु कुचसाम्याभिलाषिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान् पृष्टाङ्गान् प्र-
वण्डान्दण्डान् धृतयते कृतयतेऽपि । येन हि महती सेवा क्रियते त-
स्मै प्रसन्नोभूयते । अतिशूरोऽयं तस्माद् वृणोषेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितश्रिया सृक्कणिलीयमानया वितीर्णया तद्गु
णशर्मणेव सा । उपाहसन् कीर्त्त्यमहत्त्वमेव तं

गिरां हि पारे निपधेन्द्रवैभवं ॥ ४१ ॥

स्मितेति । सा मैत्री स्मितश्रिया त राजान उपरमत् हसितवती
यतः कीर्त्यं यस्मिं यितुं शक्यं महत्त्वं यस्य स्वभूतमेव । हि यस्मान् नि
पधेन्द्रवैभवं नलसामर्थ्यं गिरा पारे वागगोचरं यस्मिं यितुमपि न शक्यत
इत्यर्थं । नलादेतस्य न्यूनत्वादुपहास इत्यर्थं । किंभूतया स्मितश्रि-
या । तद्गुणशर्मणा तदीयगुणाकर्षणसमृत्पन्नं न मुखेन वितीर्णयेव द
त्तयेव कृतयेव । तथा सुकृषिं घ्राष्टप्रान्ती लीयमानया संसृगिण्या । की
र्त्यमिति असद्गुणारापणार्थमूषक पद ॥ ४१ ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैर्गञ्जावक्रामसाऽत्रभाणीदपरं
परन्तर्पं । पुरैव तद्दिग्बलनश्रियो भुवा भुवा
विनिर्दिश्य सभासभाजितं ॥ ४२ ॥

निजेति । असौ वाणी अपरमन्य परन्तर्पं राजानं भुवा पुरैव पू-
र्थमेव विनिर्दिश्य दर्शयित्वा त्वा मैत्रीं त्रभाणीत उवाच । किंभूता
ता । निजाक्ष्णोलेक्ष्या नेत्रकान्त्या हसित एणशावकी मृगशिशुर्वया ।
किंभूतया भुवा । तस्य यस्मिं नोयस्य राजा दिशा तत्सम्मुख चलनेन दृ-
क्पातेन कृत्वा या श्रियस्तासा भुवा स्थानभूतया । किंभूतसंन । सभ
या सभास्थैर्मनोहानया सभाजित दृष्टं पूजितं वा । रिपुतांकारत्वाद्-
न्यर्थं कृतमानं वा ॥ ४२ ॥

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्व ते न तेन हाहा शिर
सा रसादृशां । भवन्तु तावत्तव लीचनाञ्चला
निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

कृपेति । हे मैत्रि ते तव नृपाणां मध्ये क्वचिदप्युपरि कस्याप्युप-
रि रूपा नास्ति हाहा कष्ट क्लिप्तप्यवगोकस्यऽपि मेति मयुक्तेत्यर्थं ।
किंभूताया । त्वत्क्षमावज्ञायग अज्ञया गतेन गिरसा रसाया भूमी दृश्ये
या रसां पश्यन्तांति य । अन्यत्र कृपा ना भूयाम तावत् किन्तु तव
भोचनार्थानां अपाङ्कदृग्गता निपेय सादरावगोकनाहं यो नेपालागा
देशाणा नृपालो राजा त विधन्ति सादर पश्यन्ति स्वभूता अलयो भू-

सर्वभूता भवन्तु । एतं तावत् कटाक्षैर्विनीकयेत्पर्यः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेतत्परमे
वह्निसितुं । श्रुतीव विश्वासविधायि चेष्टितं बहु
महानस्य स दाम्भिकः शरः ॥ ४४ ॥

ऋजुत्वेति । ऋजुत्वमवक्रता नसत्त्व प्रियवादित्वादिरूपा विनीत-
ता च तथा मौन निःशब्दत्वं वाट्निघमश्च श्रुतिपारगामिता आफर्षं
पूर्णता वेदपारगामिता च स्वरूपमतीयातितरां विद्यासविधायि वि-
द्यासकारि विगतद्यासकारि मनसि हितप्रत्ययकारकश्च अलीकपवना-
स्यासयशाद्वा श्वासनायकारि यदीयमेतच्चेष्टित पर शत्रु स्वव्यतिरिक्तश्च
सर्वं जनं हंसितुमेव हन्तुमेव प्राणप्रियधनग्रहणार्थमेव च न तु लब्ध
व्यधनमात्रप्रयोजन न चाजंवादिगुणाजंनप्रयोजनं । सोऽस्य बहुसङ्घ-
महान् अक्षयोऽतिदीर्घश्च शरः दाम्भिको दम्भेन चरति इति रूपक ।
अतिशूरोऽपमिति भावः । दाम्भिके यावद्दृष्टं तत् सर्वं एतस्य शरे
विद्यत इत्यर्थः । दाम्भिकेन यत्क्रियते तदेतच्चरेण क्रियत इत्यर्थ इ-
ति या । दम्भो हिंसा भाषा च प्रयोजनमस्य प्रयोजनमिति (पा ५
१ । १२८) ठञ् । तेन चरति वा चरतीति (पा ४ । ४ । ७) ठक् ॥४४॥

रिपूनवाप्यापि गतोऽग्रकीर्षितामयं न यावज्ज
नरञ्जनव्रती । भृशं विरक्तानपि रक्तवह्नरान्
निकृत्य यत्तानसृजासृजद्मुधि ॥ ४५ ॥

रिपूनिति । यावन्तो जनास्तावता रञ्जने तदेव व्रते तदस्यास्तीति
एवभूतोऽय राजा रिपूनपि श्रयाप्य प्राप्यापि वा श्रवकीर्षितां क्षतत्र
तत्वं न गतः प्राप्त । यद्यस्मात् स्वशरीरादिविषये भृशं विरक्तानऽन-
नुरागिणोऽपि श्रय चेन्न दृष्ट्वा विगतरुधिरानपि तान् रिपून् मुधि नि-
कृत्य प्राणैश्चित्वाऽसृजा रुधिरण कृत्वा रक्तवह्नरान् रक्तवन्तोऽनुरागि-
णोऽयच रक्तं विद्यते येषु ते रक्तवन्तः अतिशयेन रक्तवन्तो रक्तवह्नरो
एवभूतानसृजत् चकार । वैरिणामपि रञ्जनात् क्षतत्रतत्वं न जात-

मित्यर्थः । रक्तयत्नान् क्वयतुर्भुत्तुप् च ॥ ४५ ॥

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्दादि तदा पतङ्गः
स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापटुदयः । यज्ञोऽमुष्येवोपार्ज
यितुमसमर्थेन विधिना कथाञ्चित् क्षीराम्भोनि
धिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

पततीति । पतङ्गः सूर्यः एतस्य तेज एव हुतभुगग्निः तस्मिन् य
दि कदाचित् कस्मिन्नपि समये पतति तदा तर्हि अङ्गीकृततमः भृशम
ङ्गीकृतः पतङ्गानां श्लथानां देहदाहलक्षणा या ध्यापदस्तासां उदयो ये
नैवम्भूत एव स्यात् ततो जसाऽतितरां सन्तापवशात् पीडितः स्यात् ।
एतत्तेजोऽपेक्षया सूर्यो ह्येते वदन्पेक्षया श्लथतुल्य इत्यर्थः । तथा-
ऽमुष्य यज्ञः कथञ्चित् केनापि प्रकारेण उपार्जयितुमसमर्थेनैव विधि-
ना ब्रह्मणाऽतिमहान् क्षीराम्भोनिधिरपि तस्यैतदीययज्ञसः प्रतिनि-
धिरनुकल्पः कृतः कथञ्चित् कृत इति वा । यज्ञ इव यज्ञ सदृशसिति
या । मुख्याभावे हि प्रतिनिधिरपि क्रियते । क्षीरादप्युज्ज्वल अस्य
यज्ञ इत्यर्थः । एवविधः प्रतापवान् यज्ञस्त्री च कोऽपि नास्तीति भावः ।
मुख्यापेक्षया प्रतिनिधेयं नत्वादेकद्वीपव्यापितः क्षीरोदादेशेपद्वीपव्या-
पित्वाः कीर्त्तैराधिक्याच्च ॥ ४६ ॥

यावत्पीलस्त्यवास्तूभवटुभयहरिल्लोमलेखात्तरीये
सेतुप्रालेयशैली चरति नरपतेस्तावटंतस्य को
र्त्तिः । यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृढनगरारम्भण
स्तम्ममुद्रावद्वी सन्ध्यापताकारुचिरचितत्रिखा
शोणशोभावुभौ च ॥ ४७ ॥

यावदिति । हे भूमि सेतुप्रालेयशैली श्रीरघुनाथकृतः सेतुः प्रालेय
शोणय द्विगापलक्षी यावत् यावन्तं देगमभिव्याप्य तिष्ठत यावत्कालं
तौ यत्तमे वा एतस्य नरपतेः कीर्त्तिस्तावत्पर्यन्तं चरति भूमति ।

किम्बुनी संतुञ्जली । पुलस्त्यगोत्रापत्ययोरावणकुबेरयोरवास्तू अगृहभू
 मिभूने ऽपि वास्तूभवन्त्यौ गृहभूमित्वं प्राप्ते उभे द्वे ऽपि ये हरितौ
 दक्षिणोत्तरे दिशौ तयोः क्रमेण श्यामत्वाच्छुभ्रत्वाच्च रोमरेखा रोमाली
 उत्तरीयं पूर्वं कायावरणयच्छं तद्रूपी । समुद्रबन्धनशिलापरम्परा दक्षिण
 दिशां रोमस्थानीया । हिमाचलश्च उत्तरदिग्यस्त्रस्थानीयः । तथा प्राक्
 च प्रत्यक् च आञ्चो प्राचीप्रतिष्ठी दिशौ तयोः परियुद्धी स्वामिनात्रि-
 न्द्रवरुणौ तयोर्धे नगरे तयोर्धेदारम्भणं आरम्भः तस्मिन् स्तम्भयोरिव
 सुन्दरी मुद्रा घ्राकारो ययोस्तायुभायद्री उदयास्ताचलौ च यावत्तं देश
 मभिध्याप्य तिष्ठतः पूर्वं यत् । किम्बुतायद्री । प्रातःसायंसन्ध्यं एव र-
 क्तत्वात्पताकारुची ताम्भ्यां रचिता निर्मिता शिरसायां शिरसे शोणा
 रक्ता शोभन् ययोस्तौ । पीलःस्येति । गोत्रापत्ये गर्गादित्वाद्यञ् (पा० ४।
 १।१२५) वास्तूभवदिति । घ्वी चेति (पा० ७। ४। २६।) दीर्घः । तथा
 वयपवी ययोस्ते उभयोर्धे ते हरितौ चेति ममासे पुंयद्भावः इति वा॥४७॥

युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा
 युद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य वाणाव
 लीः । छिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भ
 रेणाथवा राज्ञानेन हठाद्विलीठितमभूद्भू मावरी
 णां शिरः ॥ ४८ ॥

युद्धेति । अनेन राज्ञा छरीणां शिरः भूमौ हठात् प्रलातकारेण
 विलीठितं भटिति छेदात् स्फुरद्भूमणमज्ञूत् । किम्बुतानामरीणा ।
 आदमीयस्य अमुष्यायं आदमीयस्तस्य रणस्याभिमुखं सम्मुखं प्रारम्भन
 मिलङ्गीकृत्य वा वाणावलीः शरपङ्क्तीरुन्मुच्य भूत्ता युद्धा या निपततां
 वाणपङ्क्तिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ पतितानामिति यावत् । अथ
 च अन्तःकरणे स्वपरान्तरं स्वस्यात्मनः परस्य चान्तरं न्यूनाधिकत्वतार
 तम्यं युद्धा वा आदमीयस्य चरणस्यैव अभिमुखं वाणावलीरुन्मुच्य नि
 रापुधीभूय निपततां एतच्चरणयोर्दण्डवन्नमस्कारं कुर्वतां । किम्बुत्
 शिरः । रणसम्मुखपते छिन्नं वा वाणै खपिडतं सद्वाऽवनतीभवंत् न

सप्रोद्यं भूमौ पतितं सत् । तथा चरणपङ्के । अथवा निजभियो भरण
स्वोयभयबाहुस्वेन वा खिन्नं सत् श्रवणतीभवत् । द्वितीयपङ्के यत्नाद्
विलोठितं पामदविशभागस्पर्शकारीकृत । वैरिणो यदि युध्यन्ते तर्हि
त्रियन्त एव । ये च विचारका भीरवश्च ते शत्रूणां परित्यज्य राजान
मेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीति । एवकारेणान्यः शरण्यो न विद्यत इति नू
चितं । अन्यदपि भाराक्रान्तं नम्रभवति । वा शब्दः प्रत्येकविकल्पे ॥४९॥

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं समा
कृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
नृणां पश्यत्यस्य क्वच न विशिखान् किन्तु प
तितद्विपद्वक्षःश्वभैरनुमितिरमून्गोचरयति ॥४९॥

नेति । युद्धकौतुकदर्शिनं नृणां दृष्टिः अस्य विशिखान् क्वच न क-
स्मिन्नपि तूणादुद्धारे निष्काशने उपादानकाले न पश्यतीति सर्वत्र स-
म्यन्थः । तथा कस्मिन्नपि गुणघटने सौर्व्याः सन्धानकाले न । आश्रु-
तिशिखं कर्णाग्रं मर्षादीरुत्य समाकृष्टौ क्व न कस्मिन्नपि सम्यगाकर्षण
काले न । तथा मोघनानन्तर वियति कस्मिन्नपि गगनदेशे न । तथा
क्षरिमक्षपि सत्ये वेध्यवेधे न । तथा शत्रून्निर्भित्तु ततो निर्गत्य भुवि
कस्मिन्नपि भूप्रदेशे पतितान् पश्यन्ति । तर्हि किन्तु पतितानां वाणा
घातकृतमर्म वेधवशाद्गतप्राणानां भूमिष्ठानां द्विपतां यक्षःश्वभैः दूढं प्रह-
त्य यद्दिनिर्गतशररुतकिद्वैः कृत्वा याऽनुमितिरनुमानघ्नानं अमून् घा-
पान् गोचरयति शापयति । चेदनेन वाणा न शुक्लास्तर्ज्यतेषां वक्ष्मि
द्विद्राणि कथं भवेपुरित्याद्यनुमितिः । यक्षुः श्वभैरिति पाठे यक्षुःश्वेव
विध्यतीति भावः ॥ ४९ ॥

दमस्यसुश्रित्तमत्रेत्य हासिका जगाद देवीं किय
दस्य वक्ष्यसि । अण प्रभूते जगति स्थिते गुणे
रिहाप्यते सङ्कटवासयतना ॥ ५० ॥

दमोत्त । हागपतीति हासिकाऽतिगोषा घंटी दमस्यमुचितं सङ्कटं

नत्राहुल्यनिरपेक्षं तस्मिन्नरक्तं वाऽवेत्येव ज्ञान्वा देवीं सरस्वतीं जगद् ।
 हे देवि त्वं अस्य कियत् एनदीय कियच्चरितं यद्वसि धर्मं विष्यसि श-
 पि तु बहुत्वात् प्रत्येकं वर्णयितुं न शक्यं इत्यर्थः । गुणं सौन्दर्यादि-
 भिः प्रभूते महति जगति स्थितेऽपि इह नृपे महदुदासरूपा सम्महंश्च
 सतिरूपा यातना सङ्कटावासेन वा यातना तीव्रवेदना प्राप्यते प्राप्यते
 इति भयं कथय । सर्वं गुणाः सर्वं जगत्परित्यज्यास्मिन्नेव सम्महं न
 नियसन्तीति एकैर्नैवकारेण वर्णय । पृथग् वर्णनाऽसामर्थ्यादित्यर्थः । वा
 क्यार्थः कर्म । अथ च भूयसि । वर्तमाने जगति मर्धो गुणैरिहैव क-
 टरूपवसतिपीडा प्राप्यते न स्वल्पम् । एतस्मिन्निशासे गुणा उद्विजन्त
 एवानर्हत्वादेकोऽपि गुणोऽत्र नास्तीति भयोत्युपहासः । अस्य कियद्-
 वसि कथय । अत परं ना स्म वादी । तस्मान्निर्गुणमेतं गुणित्वेन कि-
 यन्त कालं वर्णयिष्यसीति कथयति वा । स्थितैरिति पाठे गुणविशे-
 षण । प्रभूतैरिति च ॥ ५० ॥

ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं ततोऽपि नीचेय
 मतिप्रगल्भते । अहो सभा साधुरितीरिणः क्रु-
 धा न्यपेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः ॥ ५१ ॥

ब्रवीतीति । जनः प्रेक्षकं क्रुधा स्वस्वामिद्वयं न विधातसमुत्पन्नेन
 क्रोधेन इतीरिणो भाषमाणानेतस्य क्षितिपस्यानुगाननुचरान् व्यपघत् नि-
 यारयातास । इति किं । इह सभाया भैर्या दासी किमपि असङ्गतम-
 युक्तं ब्रवीति वदति का कस्येत्यादि भाषते । ततोऽपि दास्या अपि
 सकाशात्तीचा इयं चेटी अति प्रगल्भते नितरा घृष्टतया भाषते । नि-
 यामकः कोऽपि नास्ति । अहो अयुक्तत्वादाश्चर्यं नाधु सभा । विरु-
 द्धलक्षणया काक्षा वा अकारप्रक्षेपेण वा असाधुरेतादृशी सभा न कुत्रा-
 पीति । ब्रवीति वर्तमानसानीप्ये भूते लट् (पा ३ । ३ । १३ । १) श-
 शसेति पाठः समोचोत् । गल्भद् घृष्टत्वे ॥ ५१ ॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तद्विद्म
 खसम्मुखेन सा । दमस्वसारं वदति स्म देवता

गिरामिलाभूवदतिस्मरश्रियं ॥ ५२ ॥

अपेति । अथ कृपामयो बहुलकृपा सा गिरा देयता मुनेन अन्यं
नृप उद्दिश्य दमस्वसार वदति स्म । किम्भूतेन । तस्योद्दिश्यस्य नृपस्य
दिदुःख दिग्विभाग तस्य सम्भुरेन । किम्भूतं नृपं । इलाभूयत्पूरुखस
मिय । किम्भूतां । अतिसरा शतिक्रान्तस्मरा श्रीयंस्यास्तां ॥ ५२ ॥

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वग
चन्द्रिकाञ्चलैः । त्रपामपाकृत्य निभान्निभालय
द्वितिक्षितं मालयमालयं रुचः ॥ ५३ ॥

विलोचनेति । हे भूमि त्व अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूपभागगा-
मिन्याश्चन्द्रिकाया नेत्रमध्यगतीलगोलकस्याञ्चलैरियाञ्चलैरितिदीर्घैर्वि-
लोकनव्यापारैः कटाक्षैरिति यावत् तै कृत्वा निभात् वरत्वन्तरविलोक-
नव्याजात् त्रपामपाकृत्य मालय मलयद्विस्वामिनं भाया. सम्पदूपाया
लक्ष्या आलय वा चितिक्षित निभालय विलोकय । किम्भूत । रुचः का
पकान्तैः आलयं अ स्पदीभूतं । किम्भूतैरञ्चलै । विलोचने एव इन्दीवरे
नीलोत्पले नीलोत्पलतुल्ये नेत्रे तयोर्मध्ये याम स्थितिस्तया वासितै-
र्भाषितै नयननीलिम्बा नीलीकृतैरित्यर्थः । तथा सितैः शुभ्रैः । नील
धृतफान्तिभि कटाक्षैरित्यलोकयेत्यर्थः । अथ च विलोचनतुन्द्याना नी
लोत्पलानां यामेन परिमलेन मुग्धोक्तैः सितैः तिर्य्यगायतशीलत्वाद्
पाङ्क्तुस्यमागंगामिन्या ल्योदस्त्राया अञ्चलैः करैरुपलक्षित । तथा रुचः
फान्तैः आलय स्थान । तथा स शिवः आलुयो यस्य शिवभीलिनि-
यामिन चन्द्रमंथेन राजानं त्रपामपाकृत्य पश्येत्यर्थः । स शिवे मा च
पट्यायामिति विद्युः । निभालय । चुरादायात्मनेपदिनः पाठात् परस्मै
पदं धित्य । निभालन निभालस्तद्वात्रिभालयांस्तादृञ्च कुरियंति । तत्
करातोति षिषि (पा० ३ । १ । २६ । मू० १ या०) नतुल्लोपे साधनीयं ५३॥

इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः ज्ञ
रणं मुधाशिशत् । न वेद्वि यत्तानुमितः कृतस्म
यो न दुर्गया जौडमुयापि शक्यते ॥ ५४ ॥

इममिति । हे भूमि रणाङ्गनः पलायितः कृतस्मयः कृतगद्व्यः ध-
रिः सतस्य शत्रुः परं शत्रुभूतमपवातिमहान्तं इमं परित्यज्य स्वमेव स्त्री
यमेव शरणं गृहं मुधा वृथाऽऽविशत् । त्वदीयोऽहं मा रक्षेत्युक्त्वा एन
मेव शरणं रनितारं कृतगद्व्यंत्वादप्राप्य स्वगृहं वृथैव गत इत्यर्थः । य
द्यस्मात् दुर्गया विषमया शीलस्य भूः तथा गिरिदुर्गं त्यर्थः । तथापि
इतोऽस्मान्नृपात् त्रातु न शक्यते इति न वेति । गिरिदुर्गं प्रविष्टोऽपि
यस्मात् ततोऽपाकृष्य हन्यते स्वगृहं प्रविष्टो हन्यत इति किं वाच्य । अ
तः स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ इत्यर्थः । अथ च पश्वंतपुत्र्या दुर्गयापि त्रातुं न
शक्यते । तद्वर्षं इत्यैव शरणागतञ्च रुस्त्यदापमिति भावः । शरणं गृ-
हरक्षित्रोरित्यमरः ॥ ५४ ॥

अनेन राज्ञाऽर्थापु दुर्भगीकृता भवन् घनध्वा
नजरत्नमेदुरः । तथा विदूराद्विरदूरतां गमी यथा
स गामी तव केलिशैलतां ॥ ५५ ॥

अनेनेति । एनदृग्णे शोऽतिप्रविष्टो विद्वेषेण दूरोऽद्विरथं च रोह-
णाचलस्तथा तेन प्रकारेण अदूरता सामीप्यं गमी गतो यथा येन प्रका
रेण तव केलिशैलतां क्रीडापश्यंतत्वं गामी गमिष्यति । किभूतः । अ
तिवदान्येमानेन राज्ञाऽर्थापु याचकेषु विषये दुर्भगीकृत. उपेक्षाविषय-
ता अयाचनीयतां प्रापितः । अत एव व्यथाभावात् नवा घना मेघा-
स्तेषां ध्वानः शब्दस्तरमाज्जातिरत्नैर्मेदुरः परिपुष्टो भवन् । विदूराद्री
हि नयमेघशब्दाद्वजशलाका उत्पद्यन्ते ताश्च याचकैर्नीयन्ते । अस्मिं-
स्तु बहुप्रदे भति तत्र कस्यापि याचकस्यागमनाद्यभावाद्दूरेः कृत्वा त्व
दुपयनान्तं यावन्मेदुरो भवति स एव रत्नमयत्वात्तत्र क्रीडापश्यंतस्याने
भविष्यति । अति वदान्योऽपमिति भावः । भवद्घनध्वानेति पाठे भवद्-
भ्य उत्पन्नेभ्यो घनध्वानेभ्य इति व्याख्येयं । गमी गामीति पूर्ववत् ॥५५॥

नम्रप्रत्यर्धिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताभृद्भुजा
तच्छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरणेय
नेत्रे । दृप्तारिप्राणवातामृतरसलहरीभूरिपानेन

पीनं भूलोकस्यैव भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगी
नं विभर्ति ॥ ५६ ॥

नम्रंति । हे ऐंशेपनेत्रे ऐंशेयो हरिणपोतस्तत्रोत्रयक्रेत्रे यस्यास्तत्सं
बुद्धिः । एष्यवयवभूते वा नेत्रे यस्याः । भूलोकस्य भर्ता एष राजा सं-
युगे साधु सांयुगीनं रणरभिक भुजद्वयरूपं भुजगयुगं सर्पद्वयं विभर्ति ।
किंभूतः । नम्राः प्रत्यर्घ्यपृथ्वीपतयः शत्रुनृपास्तेषां मुखान्येव कमलानि
तेषां लज्जया स्नानता तद्रूपा भृङ्गेभ्यो जाता छाया भ्रमरसम्यन्धिनी या
शोभा कुरुता तस्या अन्तःपातेन नखमध्ये प्रतिबिम्बितेन चन्द्रायिता
चन्द्रवदचरिता चरणनखश्रेणियस्य । किंभूतं । दृष्टानां सदर्पाणामरी-
णां प्राणाख्ययात् स्यातिप्रियत्वाद्भ्रमरसस्तस्य लहरीणां तूरङ्गाणां भृ
रि अतितरा पानेन पीन पीवरं । सगर्धनृपप्राणधियोगकरणेनोर्जस्वि
समानाकारत्वाद्दतिक्करकर्मन्त्याच्च भुजयोः सर्पत्वं । सर्पाणाञ्च पयना-
शनत्वात् प्राणाख्यैः पयनैः पीनत्वं युक्तं । दर्परहितांश्चरणपातिनी
वैरिणो रक्षति सदर्पाननन्मरयत्ययमिति भावः । ऐंशेयं । एषया
अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् (पा० ४ । १ । १२०) । एषया अवयवा इत्यर्थे
एषया ढक् (पा० ४ । ३ । १५९) । सांयुगीनं । साध्वर्थे प्रतिजनादित्वात्
सञ् (पा० ४ । ४ । ८९) ॥ ५६ ॥

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेषस्याहेर्भू
यः फणसमुचितः कायघटीनिकायः । दुग्धाम्भो
धेर्मुनिचुलुकनत्रासनाशाभ्युपायः कायव्यूहः क्व
जगति न जागर्त्यदःकीर्त्तिपूरः ॥ ५७ ॥

अध्याहार इति । अमुष्य कीर्त्तिपूरः क्व कस्मिन् जगति न जागर्ति
न प्रकाशते अपि तु स्वर्गपातालगत्यंतीकेषु स्फुरति । लोकप्रव्यापि
त्यं प्रमेदाह । किंभूतः । स्मरहरशिरसि यद्यन्द्रः तस्य यः शेष एकता
तस्या अध्याहारो लक्षणया पञ्चदशकलाभिः पूरकः । स्वर्गुत्था गिय-
गिरःगियतयन्द्रो येन पीदशकलः क्रियत इत्यर्थः । अन्यप्राप्यपूर्णवाक्ये

किमपि योग्यं पदान्तरमध्याहृत्य वाक्यपूरणं क्रियते । तथा ज्ञेयस्याहेः
सर्पराजस्य भृयांसः सहस्रमण्डप्याकाः कृशास्तेषां समुचितो योग्योऽति-
दीर्घः काययष्टीनिकायः शरीरस्तण्डिकासमूहः । पणसहस्रस्य शरीरं
सहस्रेण भधितथ्यं । पातालं गत्वा नदीयशिशुशरीरपूरणं क्रियत इ-
त्यर्थः । तथा मुनेरगस्त्यस्य चुलुकान् सङ्घचितहस्तपानं तस्माद्यस्वाप्तौ
भयं तस्य नाशे निरासे अग्निं सामञ्जस्येनोपायः साधनं दुग्धाम्नोपे ।
कापय्यूहः शरीरसङ्घः । पूर्वमेकाकित्वेन पानाद्भयसमूहिदानीमेतद्यशो
रूपानेकशरीरधारणात् एकस्थानेकपाने सामर्थ्याभावाज्जलमात्रस्य च
धीरतापादनाद्दुग्धयशसोश्च सकृपत्याद्दुग्धे यशोभ्रमो मगधि दुग्धभ्रम इति
दुग्धयशसोर्निर्णेतुमशक्यत्वात् पानाभावात् । क्षयाभावसाधनभूतः धीरो
दधेः कापय्यूह रूप इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नीं
कृतं लक्षैर्लक्षभिदो दृशैव जयतः पट्मानि प
ट्मैरलं । कर्तुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं
पराङ्मन वा तत्सङ्ख्यापगमं विनाऽस्ति न गतिः
काचिद्वतैतद्विपां ॥ ५४ ॥

राज्ञामिति । नाम्ना शतघ्नीं चतुःशतीलोहकण्टकसञ्चितां हेतिं शतं
कलयतो धारयतः अस्य राज्ञां शतेन किं कृतं । तेन शस्त्रेण मारणात्
तैरनेकैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । अथ च यः शतमारण-
समर्थः शस्त्रं गृह्णाति तस्य शतसङ्ख्यामितैराजभिः किमपि कर्तुं न श-
क्यते । तथा राज्ञां लक्षैः किं । कृतं पूष्यतां । यतः लक्षं वेध्यं भिन-
तीति लक्षभिःस्य लक्षभिदः । यो हि कुत्रचिदप्यप्रतिहतसायकस्तस्य
लक्षसङ्खैरपि किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा राज्ञा पट्टे. प-
ट्टसङ्ख्यैः राजभिरपि किं । तैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यते । य-
तो दृशैव पट्टानि कमलानि पट्टसङ्ख्यकान्धैरिणश्च जयतः । यो हि
कमलतुल्यनेत्रस्तस्य शत्रुतः पराभवो न । अथ च यो भू क्षेपसायेण पट्ट-
सङ्ख्यापरिमितान् राज्ञो जयति तस्य पट्टसङ्ख्यैः राजभिः किञ्चित्

कर्तुं न शक्यते । तथा या समुच्चये राज्ञां परार्द्धेनापि परार्द्धमङ्गल्यै-
 राजभिः चास्य किमपि कर्तुं नो शक्य । यतः सर्वं च ते परे शत्रव-
 य तांश्चिन्तति तस्य । यो हि वैरिमात्रहनने समर्पस्तस्य परार्द्धमङ्गल्यैः
 शत्रवः किं कुर्वन्ति । तत्तस्मादेतस्य द्विषा सुङ्ख्याद्रणादपगतं पलाय-
 नं अथ च परार्द्धरूपायाः सुङ्ख्याया अाप्यपगमं परित्यागमसङ्ख्यत्वं
 विना काचिद्भूतिर्नास्ति यतः खेदे अमङ्गल्यैः पाश्वेदभविष्यस्तर्ज्जोविष्यन्
 असङ्ख्यैस्त्व नास्ति तस्मात्पलायनमेव जीवनीपायः । पलायितान्न ह
 न्तीत्यर्थः । लङ् शक्ये सङ्ख्यायां । शतश्रीं । अमनुष्यकर्तृके चेति टक्
 (पा ३ । २ । ५३) ॥ ५८ ॥

वयस्ययाऽऽकृतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्या
 भिदधेय भारती । इतः परेषामपि पश्य या
 चतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वरं ॥ ५९ ॥

वयस्येति । अथ दमस्वसुराकृतविदाऽभिप्रायज्ञया वयस्यया सत्या
 स्मितं वितत्य हसित कृत्वा भारतीति अभिदधे उक्ता । इति किं । हे भा
 रती त्वं भवन्मुखेन त्वन्मुखेन स्वयच्छंनयाचतां प्रार्थयमानानामितोऽस्मा
 द्घृष्टात्परेषामन्येषा राज्ञा स्वनिवेदने स्वयच्छंने एव त्वरं कालविलम्बा
 सहनत्व पश्य एतद्वृत्तानाद्विरमेति भावः । अन्यानपि वक्ष्येत्यर्थः ॥५९॥

कृताऽत्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि
 ददासि का सती । इतीरिणस्तन्वृपपारिपाश्विं
 कान् स्वभक्तुं रेव भुक्नुटिर्न्यवर्त्तयत् ॥ ६० ॥

कृतोति । स्वभक्तुः स्वस्वामिन एव भुक्नुटिः कोपयशाद्भू भङ्ग इ-
 ति पूर्वोक्तं इतिरिणो नापमाणांस्तावृ पपारिपाश्विकान् राजसेवकान् न्य
 यत्तं यत् न्यपेयत् । भू लूपमात्रेण तेनैव से नियारिता इत्यर्थः । इति किं ।
 हे दामि अत्र राजयच्छंने वचनाधिकारिणी नापमाधिकारिणी देवीकृता
 त्वं का सती का भवन्ती केन प्रयुक्ता सती अप्य वासती कुलटा का
 त्वमुत्तरं ददासि । अत्र त्वं यत्कृमयोमेति । पारिपाश्विकान् । परि-
 पाश्वे यत्तं को परिमुण्येति (पा० ४ । १ । २९) चकारादटक् ॥ ६० ॥

धराधिराजं निजगाद् भारती तदुन्मुखेपद्वलिता
ङ्गसूचितं । दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन
शीलेन च राजसूचितं ॥ ६१ ॥

धरेति । भारती दमस्वसार प्रति धराधिराज नृप निजगाद् कथय
ति संत्यर्थं । किभूत । तस्य वर्णनीयस्य नृपस्य उन्मुख सम्मुख इंप
द्वलितेन किञ्चित्परिवर्तितेनाङ्गेन करादिना सूचितं ज्ञापित । तथा सार
वत्तरमतिबलिष्ठ । तथा कुलेन शीलेन स्वभावेनाचरणेन वा राजसु मध्य
सूचितं योम्यं श्रेष्ठ । कुलशीलाभ्यां सारवत्तरं श्रेष्ठतरं वा ॥ ६१ ॥

कुतः कृतैव वरलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञानवलोकनाय
कनाय वा । अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपी
य दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरं ॥ ६२ ॥

कुत इति । हे भैमि ते त्वया प्रागतं स्वपम्परार्थं वरलोकं परिणे-
तृवृन्दं प्रति ललीकृत्य अनवलोकनाय अदर्शनायैवममुना दृश्यमानेन
प्रकारेण प्रतिज्ञां कुतः कर्मान् कारणात् कृता अपि त्वयुक्तमेतत् ।
वेति पाठे कुतो वेत्यन्वयः । अनवलोकनायैवेति अवधारणार्थो वा ।
न केवलं वरणायेव किन्तु अनवलोकनायापीति अप्यर्थो वा । कि-
न्तुर्हि कर्तव्यमित्यत आह । हे भैमि ते इयं दृष्टिः सन् मिथिलाया
नगर्ष्यां पुरन्दरं स्वामिनं निपीयैव शिथिलाऽस्तु सन्दर । सर्वथाऽन
वलोकनाद्विलोकनं धरमिति राजान्तरयदनानुरागेऽप्येन विलोकयेत्यर्थः ।
अन्ये यद्यपि नावलोकितास्तथाप्येन विलोकये । विलाकनेनापि सन्
सभावयेत्यर्थः । पूर्वाङ्गलाके सामान्यत उक्तत्वात् । अन्वादेशे (पा २ ।
४ । ३४) एनमिति समर्पणीय ॥ ६२ ॥

न पाहि पाहीति यदब्रवीरमु ममौष्ठं तनैवमभ
दिति क्रुधा । रणक्षितावस्य विरोधिमुद्गभिर्वि
दश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते ॥ ६३ ॥

न पाहीति । अस्य विरोधिभूतं भिर्ध्वं रिगिरोभिः इति क्रुधा रणाङ्कि-
 तौ निजमोष्ठं दन्तीं द्विदश्य यिज्ञोपेण दद्वा आस्यते स्थीपते । इति
 किं । हे ओष्ठ त्वं अमुं नृपं प्रति पाहि पाहि इति यत्र अग्रधीः
 तेन कारणेन समीष्टविलुच्चनपूर्वकं मारणमभूदिति । पाहि पाहीति यो
 वदति तमयं रक्षति । पाहीति पदोच्चारणे प्रथमं तथैव सामर्थ्यं प-
 कारस्योद्भवत्वात् त्वया च सदपत्वात्तदनुच्चारणान्मानयं मारितवानिति
 त्वमेवापराधीत्यर्थः । श्वमुष्टिन्यायेन दृष्ट्वैव न तु मुक्तीति आस्यत
 इत्यनेन सूचित ॥ ६३ ॥

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेपुणाऽऽदाय पुरः
 प्रसर्पिणे । धनुः परीरम्भमिवास्य सम्मदान्
 महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥ ६४ ॥

भुज इति । महाहवे सहति रणसम्पदं दक्षिणेऽपसर्व्ये अथ च
 सरले अनुकल्पेऽपि भुजे इषुणा सह गुणं मौर्वीमपि आदाय गृही-
 त्वाऽपसर्पति कर्णपशद्वेशं गच्छति सति पुरः प्रसर्पिणे रिपुसम्मुख-
 यापिने दृढतरमुष्टेऽस्य वामबाहवे सर्व्यभुजाय धनुः सम्मदादिव दृ-
 ष्टतरत्वजाताद्वर्षादिव परीरम्भमालिङ्गनं दित्सति दातुमिच्छति । दि-
 त्सतीयेति या । शन्यस्मिन्नपि गुणिनि विद्यासपात्रे सङ्गामात् स्वजनमादा-
 य यनापिते सति सङ्गामं कर्तुं समुखाय वामाय दुष्टायापि श्वमेवसा-
 धुरिति नद्या मुयशजेन केनचिन्मन्थस्थेनालिङ्गनं दीयते । दृढमुष्टिरतिशू-
 रोऽपनिति । सङ्गामे कर्णान्तपर्व्यन्तमाकर्षणाद्दनुश्चक्रौकृत्य शरान्मुञ्चन्वा-
 यास इति भावः । वामबाहव इति । ददातिषोणाद्यतुषीं ॥ ६४ ॥

अस्योर्वा रमणस्य पार्श्वविधुद्वैराज्यसज्जं यशः
 सर्वाङ्गैर्ज्ज्वलत्सर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासियत्
 तत्तन्म्युप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिश्रि-
 यः पर्व्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवा-
 दः किमु ॥ ६५ ॥

अस्येति । अस्योद्गीर्णस्य राज्ञः यद् यगः एतद्दृशं । कीदृशं
यगः । पर्वणि भयः पार्श्वेणः पूर्णो विधुश्चन्द्रः तस्य द्वैराज्यं द्वयोरं-
शोः कर्म तत्र सज्जं तत्परं पार्श्वेणचन्द्रसदृशमित्यर्थः । तथा सर्व-
घङ्गेषु उज्ज्वलस्य धवलस्य शब्दं पर्वतस्य हरनिवासभूतकैलासस्य सि-
तश्रीः श्वेतकान्तिस्तद्विषये यो गर्वस्तस्य निर्वृत्तिं निराकारकं । कैला-
सादपि धवलतरं एवभूतं यत् यगः तत्कम्युप्रतिविम्बितं सामुद्रशङ्ख-
प्रतिविम्बं किमु । तथा शरदि पञ्चन्यराजिर्मेघपङ्क्तिस्तस्याः श्रीधंवलि-
मशोभा तस्याः पर्यायः किमु । शब्दस्य शब्दान्तरेणोच्चारः पर्यायः ।
तथा दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य पयसां दुग्धानां सर्वेषु प्रकारेणानुवादः
पुनरभिधानं किमु । चन्द्रादितुल्यमेतद्यग इति भावः । अन्तोऽपि अ-
धिष्ठितद्वैतज्यः प्रतिपक्षं निरस्यति ॥ ६५ ॥

निस्त्रिंशद्भ्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्यिकूटावट
स्थानस्यायुक्रमौक्तिकोत्करकिरः कौरस्य नाथ
ङ्करः । उन्नीतश्रुतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गुत्तुरङ्गक्षुरङ्कु
खासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशःक्षीणजघीजत्र
जं ॥ ६६ ॥

निस्त्रिंशदिति । अस्य नृपस्यायं दृश्यमानः करः कौरवभूत इव न उ-
न्नीतः तर्कितः अपि नु मर्त्यै रर्ष्यवमेव तर्कितः । कीदृशः करः । नि-
स्त्रिंशेन खङ्गेन कृत्वा भ्रुटितायाः खण्डनं प्राप्तायाः अरिवारणघटायाः
धैरिगणपरम्परायाः कुम्भानां गण्डस्थानानां अस्थिकूटा अस्थिसमुदा-
स्तोपामवटस्थाने गर्तलक्षणस्थाने स्थायुकः स्थितिशीलो मौक्तिकोत्करो
मुक्तासङ्घस्य किरः विक्रमेक तथा चत्वारि करिनररथनुरगलक्षानि
अङ्गानि येषामेवभूतानि सैन्यानि येषु ते समराः सङ्गानास्तेषु त्वङ्ग-
न्तधिन्नं गच्छन्तस्तुरङ्गास्तेषां कुरैश्चरणाग्रनखतीक्ष्णाघातैः क्षीणामु विटा-
रितासु कृष्टासु क्षितिषु रणक्षेत्रभूमिषु यशोलक्षणास्यं मांशोजस्य तदु-
त्पादकं योजत्रजं, योजसङ्घं क्षिपन्निव यपन्निव । यशोवृक्षस्य शुभ्रत्वा-
त्तरकारणेन योजेन शुभ्रेषु यैव अद्वितव्यं । धरिकरिकुम्भस्यमुक्ताफलानि

बीजस्थाने जात्रानोत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्थं बीजमङ्गं स्पर्शकारुष्य
हलकृष्टासु भूनिपु वपति । धैरिकरिणा हननादेतस्य यदु यगो जात-
मिति । तैद्विष्यारन्तुराः सुरा इति तुल्यः शब्दः । निगंतस्त्रिंशतीऽङ्गुलि
भ्यां निस्त्रिंशः सङ्ग इति । इप्रकरणे सङ्ख्यासात्परुष्योपसङ्ख्यानं नि-
स्त्रिंशाद्यर्थमिति वः । स्थायुकं । लपपनपेदस्येत्युक्तम् (पा० ३ । २ । १५४) ।
किरनीति किरः । इगुपधेति कः (पा० ३ । १ । १३५) ॥ ६६ ॥

अर्थिभ्रंशत्रहूभवत्फलभरव्याजेन कुञ्जायितः
सत्यस्मिन्नातिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्प
द्रुमः । अस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदग्रः कथं
याचकश्चे पीवर्जनदुर्यशोनिविडितव्रीडस्तु रत्ना
चलः ॥ ६७ ॥

अर्थाति । स कल्पद्रुमः प्रसिद्धः केवलं कल्पितप्रदः । अस्मिन् रा-
जनि अतिदानं अतिशयितं दानं भजति अकल्पितमपिददति सति अ-
धिभ्रंशाद्याचकैर्यजनात् पूर्वंगत्वान्यपि व्ययाभावाद्बहूभवन्ति बहूनि
जायमानानि फलानि तेषां भरव्याजेन भारगौरवमिषेण कुञ्जायितः
सर्व्ययदाधरितोऽतिमन्नः सन् कथमप्यास्ता महता क्लेशेन । अथ च
लज्जागोपनप्रकारेणापि तिष्ठतु कालं यातिवाहयतु । नञ्त्वेन लज्जा
गोपन युक्तमिति भावः । तु पुनः रत्नाचलः याचकश्चेत्या यजनात् प-
रित्यागात् ज्ञातेन दुर्यशमाऽपकीर्त्या निविडिता घनीकृता व्रीडा । ल-
ज्जायायेयभूतोऽपि याचकाभावात्त्रिव्ययमाऽक्षयया रत्नसम्पदा कृत्वा
प उदयोऽनुरूपता वृद्धिस्तोदग्रः वृद्धिगिररोऽथ वा नञ्-स्य कथमा-
स्तोऽपि तु लज्जितस्यानम्रत्यमयुक्तमेवेत्यर्थः । कल्पद्रुमस्य स्वगंस्थित-
त्वाद्द्वारापनया फलभरव्याजेन नञ्त्तया च लज्जापरिहारः सम्भवः ।
रोहणाद्रेस्तु मूलोक्तनियमाद्द्वारापत्यभावेऽपि याचकैर्यजनात् लज्जा-
निगमननिगद्यत्यं युक्तं तत् तस्यमास्तोत्याश्रयं । कल्पद्रुमस्येभ्याम
प्यपमपिको दानगूर इति भावः । कुञ्जायितः । लांघितादेराकृतिगुण
स्वादांशारे क्यप् (पा० ३ । १ । १३) ॥ ६७ ॥

सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुतावितीहितैः पृ
च्छति तां सखीजने । स्मिताय वक्तुं यदवक्रय
द्वधुस्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नृपे ॥ ६८ ॥

सृजामिति । यधूर्भेभ्यो सखीजने इङ्गितैर्भूभङ्गादिचेष्टितैः कृता ता
भैभौमिति पृच्छति सति स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं स्मिताय वक्तुं यत् अथ
क्रयत् धर्मं चक्रे तद्वदनयक्रयमेव तन्नृपे तस्मिन् राक्षि वैमुख्य पराङ्मु-
खत्वं अलक्षि अलक्षित । अन्यतो विलोकनादेवात्रानादरोऽस्या इतीति
सखीभिलोकितेन राक्षा या सकिंतमित्यर्थः । इति किं । हे भैनि अह
अपञ्चासी नृपय इदंनृपस्तस्य स्तुती विघ्नं सृजामि किं । वैलक्ष्यमिति
पाठे असाधुधानतया यस्मान्नु समयक्रयत् तस्मादेव भूपगतमेव वैल-
क्ष्यं मालिन्यं लोकैलमितमित्यर्थः । स्मिताय । स्मितं कर्तुं क्रियार्थं
पपदति चतुर्थी (पा० २ । ३ । १४) ॥ ६८ ॥

दृश्याथ निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं मधुस्वरा वक्तुम
धीश्वरा गिरां । अन्नूपयामास विदर्भजाश्रुती नि
जास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

दृशेति । अथ मधुरस्वरा गिरामधीश्वरा वक्तुं यत्नं यितुं दृशा नेत्र-
व्यापारेण नरेश्वरान्तरं नृपान्तरं निर्दिश्य दर्शयित्वा विदर्भजाश्रुती
भैम्याः कर्णो निजास्य स्वीयवदनमेव चन्द्रस्य सुधाभिरमृतरूपामिरुक्ति
भि कृत्वा अन्नूपयामास परिपूर्णे चकार उवाचेत्यर्थः । अन्नुगता ध्या-
पो यत्रानूर्पो देशः । अङ्गादिना समासान्ते ऊदनादेश इत्युकार (पा०
६ । ३ । ९८) । अन्नूपे जलंमुते चकार । तत् करोतीति णिच् । लक्षणया
मधुरस्वराकलंनस्तिमिते चकारेत्यर्थः । अपृषुद्भीमभुव श्रुती पुनरिति
पाठे शीघ्रच्युपधाया इति कियच्चमित्युपधाहस्य (पा० ७।४।१) ॥ ६९ ॥

स कामरूपाधिप एव हा त्वया न कामरूपाधिक
इदृश्यतेऽपि यः । त्वमस्य सां योग्यतमांसि वल्ल
भा सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥ ७० ॥

स इति । ग्व कामं पथ्ये देशयिगेपम्याधिप । अथ च मदनरूप
 सापि स्वामी तद्रूपधारणादित्यर्थः । स कं । यस्त्वया न ह्यंश्यतेऽपि न
 नाभिलष्यत इति तु किं वाच्यमित्यर्थः । हा कष्टमनुचितमेतत् । यतः
 कामाद्रूपेणाधिक अतिमुन्दरः । अथवा कामाद्रूपेणाधिको नैति काफु-
 र्गं । यतोऽयं क्रान्तादधिकस्तस्मादस्य योग्यतमा सा त्वं वल्लभाऽसि
 नितरामुचिता प्रेयसी भवसि । सा का । परा वरकृष्टा यस्यास्तव प्रति
 भङ्गा तुल्या भाकान्तिः सुनरां दुर्लभा यस्याः । सदृशी कान्तिः कस्या-
 श्चिदपि न दृष्टवरी । अस्यापि मुन्दरत्वादित्यर्थः । अथ च पराऽन्या
 स्त्री यस्यास्तुल्यकान्तिदुर्लभा सातिमुन्दरी त्वमित्यर्थः । स्वमनिमुन्दरी
 अस्य सुनरामयोग्येत्यर्थ इति वा व्याख्यानान्तरं श्लेषत्वादुपेत्य । सुदु-
 लभा । नसुदुर्भा केवलाभ्यामिति नुन्निपेथः (पा० ७ । १ । ६०) ॥ ७० ॥

अकर्णधाराशुगसम्भृतां गतां गतैररित्रेण विना
 स्य वैरिभिः । विधाय यावत्तरणेभिर्दामहो नि
 मज्ज्य तीर्णः समरे भवास्त्रयः ॥ ७१ ॥

अकर्णैति । अस्य वैरिभिः समरे निमज्ज्य निपत्य यावान् सकलस्त-
 रणिः सूर्यस्तान्मण्डलस्येत्यर्थः । भिदां भेदं विधाय कृत्वा भवः संसार
 स्य दुस्तरत्वादण्यस्तोर्णः सोलप्राम्तेरपुनराधत्तेरित्यर्थः । अहो आ-
 धार्यं शूरतरोऽपमित्यर्थः । किम्भूतैः । अरिभ्यस्त्रायत इत्यरित्रं कवचं
 तेन विनाऽथयारेरस्मात् सकाशाद्भक्तकेषान्येन शूरतरेण विना न विद्यन्ते
 कर्णाः कर्णाकारा लोहकण्टका यासां र्णविधा धारा येषानेवंभूताः ।
 कर्णान् धरन्ति कर्णधाराः न कर्णधारा अकर्णधारा स्यम्भृता वा आ-
 गुणा यावाः अदृष्टाः शरस्तैः सम्भृतानि प्रोतानि अङ्गानि अवयवा यं
 या तेषां भावस्तथा तां गतैः प्राप्तेः प्रत्यययविद्वैरित्यर्थः । यावत् सा
 कल्पे । अथ च कर्णधारी नाधिकः आगुणो वायुस्ताम्बां कृत्वा संभृ-
 तानि परिपुष्टानि अङ्गानि रश्नुस्ताम्बादीनि तरणीपायभूतानि च येषां
 कर्णधारात्कृपायुगा वा संभृतान्यङ्गानि येषां स्यम्भृता ये न भवन्ति
 तत्रापि गतैः । अरित्रेण जलदेवकाष्ठेन विना तस्याप्यभावे यावत्तरणे

सकलाया नौकाया भेदं विधाय सकलां नौकां स्फोटयित्वा निमज्ज्य बु-
द्धित्या अण्यथस्तीर्णः । हे भय शिथ्य छद्मे अत्याश्रयं कर्णधाराद्यभावे
नौकायाद्य भेदे बुद्धित्वा तरणं तत्रापि समुद्रस्येति अत्याश्रयं अघट-
भावघटने च आश्रयं सूचकं शिवनामोच्चारणं क्रियते । कर्णधारस्तु ना-
विकः । नौकादण्डः कृपणी स्यादरित्रं । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः । यु-
मणिस्तरणिमित्र इत्यनरः ॥ ७१ ॥

अमुष्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिस्तपत्तुरेव क्रिय
तेऽरिवेत्तमनि । प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी
ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥

अमुष्येति । भूलोकभुजो भूपालस्यामुष्य भुजोष्मभिर्बाहुप्रतापैः अ-
रिवेशमनि अतिमन्तापकारित्वाहपत्तुरेव श्रीरमत्तुरेव यद्यस्मात् क्रियते
तस्मान् तत्र श्रीरमर्तौ तपस्विनी दीनारिवधूः नेत्राण्येवोत्पलानि तेषु
वासिभिर्जलैः अश्रूभिः । अथ च नेत्रतुल्यकमलानां यो वासः परिम-
लः न विद्यते तेषु तैर्जलैः कृत्वा प्रपां पानीयशालां न ददातु अपि तु
ददात्वैव ।-तपस्विनी श्रीरमर्तौ सुगन्धिभिरुदकैः प्रपां करोति । अनेन
पतिमारणात् शोकव्याप्ता सर्वाप्यरिनारी रुरोदैवेति भावः । प्रपापानी
यशालिकेत्यनरः ॥ ७२ ॥

एतद्दत्तासिघातसूत्रदसृगसुहृद्वंशसार्द्रैर्न्यनै तद्दे
रुद्दामप्रतापञ्जलदनलमिलद्मधूमभ्रमाय । ए
तद्दिग्जैत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य ना
सीत् एतन्नासीरवाजिव्रजखुरजरजोराजिराजि
जिस्थलीषु ॥ ७३ ॥

एतदिति । आजिस्थलीषु रुद्दामभूमिषु एतन्नासीरस्य एतत्सेना-
स्य पुरो गच्छन्तो याजिप्रजास्तोषां सुरैभ्यश्चरणायेभ्यो जातिरुद्दालितां
रजोराजिः रेणुपुङ्क्तिः एतस्य दिग्जैत्रयात्रा दिग्जयकारिणो या यात्राः
धैरिसम्पु रं गतास्तासु असममतुल्यं समरस्य भरं सम्मर्द्दं पश्यतः कस्य

जनस्य एतेन राज्ञा दत्तेभ्योऽसिघातेभ्यः स्वयदसृजतं येषां एतेन द
 शोऽसिघातो येभ्य अत एव स्वयदसृजो वामुद्भूद्वा शा छरिसद्वा अथ च
 तद्रूपा वेषयस्त एव सार्द्राणीन्यनानि दाह्यकाष्ठानि यस्यैवभूत एतस्य
 दोग्धोर्वाहोर्द्वामप्रतापस्त्रीज्ञाप्रतापः स एव उवलन्देदीप्यसानोऽनलः
 तस्य मिलन् सम्भयन् भूना ब्राह्मण्यं यस्यैवभूती बहुतरो धूमस्तस्य भूनाय
 साद्रूष्यादधूमेऽपि रजसि धूम इति वृद्ध्ये नासीदपि तु सर्वस्यापि ।
 आद्रंवेणुरूपेन्यनं दहतो बहूभूयान् धूमो भवति । सर्वेऽप्यरथ एतप्र
 तापवक्त्रिणा दग्धाः । अद्यपतिश्चायमिति भावः । सार्द्रं नित्यार्द्रं पर्या
 यः । मिलद्रूमभूमेति पाठे मिलतो धूमस्य ब्राह्मण्यं तद्भ्रान्त्ये ॥ ७३ ॥

क्षीरोदन्वदपः प्रमथ्य मथितादेशोऽमरैर्निर्मिते
 स्वाक्रम्यं सृजतस्तदस्य यज्ञसः क्षीरोदसिहास
 नं । केपां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवि
 त्वामृतस्त्रैतः प्रोतपिपासुकर्षकलशीभाजोऽभिपे
 कोत्सवः ॥ ७४ ॥

क्षीरेति । केपां जगतां भुवनानां सम्बन्धिना जनेनास्य राज्ञो यज्ञ
 मोऽभिपेक यज्ञोत्सवो नाजनि नाकारि अपि तु स्वर्गादिस्थितेन सर्वे
 षापि लोकेनैतदीययज्ञोऽभिपेकः कृतः । विशेषेणाधिष्ठानमाह ।
 किंभूतस्य यज्ञसः । क्षीरोदन्वदपः क्षीरोदन्वान् क्षीरमुमुद्रस्तस्यापो ज
 लानि दुग्धरूपाणि प्रमथ्य मन्दराक्षलेन कृत्वा प्रकर्षेण विलोहयामरै-
 र्मथनक्रियायोगान्मथितमिति आदेशो मञ्जुपायां निर्मिते कृतायां अथ
 च निजंन मन्यमथित दधि मथितमित्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि मथ
 नक्रियायोगादस्नेर्भूयन्माद्यितरूपे आदेशो निर्मिते सति जाले स्थित्य-
 न्मथयक्षीरोदन्वदुदके दुग्धरूपे अतिघने कृते सुतीत्यर्थः । क्षीरोदरूपं
 मिहागम गुभ्रयन्गुनाप्रापेयया तस्यातिगुभ्रत्याद्भ्रं यद्भ्रयोठ तस्येना
 गताय च सुरैर्ग प्रापागरहित यया तथा आक्रम्यनुपयोगनयोग्यं
 गुरुतः कुरुतः क्षीरोदपदमथितमिष्टत इत्यर्थः । किंभूतेन जनेन । अत
 द्रुचिनं कवित्व एतन्मथ्यव्यक्तविभिर्निर्मितं कवित्वं यद्यं गुरुतं कवित्वं

तदेव स्वादुतरत्यादमृत तस्य स्रोतसि प्रवाहे प्रोती स्यूती भृती सा-
 दरमाकण्ठेच्छू अथ च जलभरणेच्छू कक्षांघेय बलशयी महान्ती कलशौ
 भाजा भजता । लोके हि कस्मिंश्चिद्राजनि केनचिन्मथिते तदीय सि-
 हासनमधिष्ठितोऽन्यस्य केनचिद्धारिपृश्नेन कलशेनाभिपेक क्रियते ।
 घनीरूपतया उपवेशनयोग्यता सूचयितु मथितादेशे कृते सतीत्युक्त ।
 जलोपरि उपवेशनासम्भवात् । क्षीरोदादपि विमलतर महीयद्यैतद्यशो
 वैदेशिकैर्लोकप्रयसञ्चारि कृतगिति भायः । तत्र ह्युदस्विन्मथित पा-
 दाम्बुधार्ण्यु निर्जलमित्यमरः । क्षीरोदम्बुदप . । उदन्वानुदधौ चेति
 (पा० ८ । २ । १३) साधु । ऋक्पूरवित्यप्रत्यय (पा० ५ । ४ । ७४) ।
 स्वाक्रम्य । पोरदुपचादिति यत् (पा० । ३ । १ । ९८ । छजनि । क-
 र्मणि चिण् (पा० ३ । १ । ६६) ॥ ७४ ॥

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्घप्रतिनृपति
 मृगाक्षीलक्षवद्धःशिलासु । लिखितलिपिरिवार
 स्ताडनव्यस्तहस्तप्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्त्तिप्रश-
 स्तिः ॥ ७५ ॥

समितीति । अस्य राज्ञ कीर्त्तिप्रशस्तिवर्णनपद्धति समिति सङ्गा-
 मे पतीना निपातो नरण तस्याकर्णनेन द्र क् शीघ्र अदीर्घानि प्रति-
 नृपतिमृगाक्षीणा लक्षस्य यज्ञासि तान्येव तद्यथमेवाविदीर्घत्वाच्छिला-
 स्तासु शोक्यशादुरस्ताडने व्यस्तधोर्दृढनिवेशितयाहंस्तयो प्रखरा प्र-
 स्तितीक्ष्णा नखरा नखा एव टङ्का पापाणदारणलोहयिकारोस्तरचित-
 लिपिरिव रचितलेखनेवास्तीति शेष । अन्यस्यापि कीर्त्तिप्रशस्ति-
 शिलासु टङ्किकाभिहरकीर्त्ये लिरयते । सर्वेऽप्यरयोऽनेन हतास्तत्राश्चर्य-
 शोक्यशादुरस्ताडन कुश्रन्ति अतिशूरत्वादस्य कीर्त्तिर्भवतीत्यर्थं । दृ-
 टशोकेऽप्यदासं त्वाच्छिनात्य । शोकातुरस्योरस्ताडन जाति । टङ्क पा-
 पाणदारण इत्यमर । समिदाञ्जीसमित्पु चेति ॥ ७५ ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कगां वभाण ताम्बूल

करङ्कवाहिनी । दमस्वसुर्भावमनेत्य भारती नया
जनया वक्तृपरिश्रमं श्रमं ॥ ७६ ॥

विधायेति । ताम्बूलस्य करङ्कः सुवर्णादिरचितहंसाद्याकारं ताम्बूल-
लपारणपात्र पठ्यति लोके तस्य वाहिनी धारिणी काचित् सखी दम-
स्वसुर्भावं तद्वर्षं ननिषेधक्यं श्रवत्य ज्ञात्या भारती इति यभाषण । किं
कृत्वा । ताम्बूलपुटीं पूगीफलचूर्णं स्रदिरपर्णांनि यत्रैकत्र क्रियन्ते । यां
मध्यदेशभाषया गुलविद्धेति व्ययहरन्ति । तां देव्यै दातुं कराङ्क्यां स्त्री
यकरतलमध्यगतां या कृत्वा करङ्कं गृहीत्येत्यर्थः । इति कि । हे देवि
त्वं श्रनया घोटिकया एतदीयबहुवर्षं नजनित वक्तृस्य सकलं परिश्रमं
श्रमं नय यद्बुधवर्षं नजनित शोषशान्तिं प्रापयेति । एतस्तुतेर्विद्वमेत्यर्थः ।
अन्योऽपि शुफमुखो घोटिकया श्रमं श्रमं नयति ॥ ७६ ॥

समुन्मुखीकृत्य वमार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे
निजं भुजं । ततस्त्रसद्वृत्रालपपद्विलोचनां शशंस
संसज्जनरज्जनीं जनीं ॥ ७७ ॥

सगिति । भारती रतीशकल्पे कामतुल्येऽन्यनृपे निजं भुजं वाहुं न
स्यग् वन्मुखीकृत्य वमार भैरवै त दशंपितु तदभिमुख चकार । तत-
जनकर त्रमहालपपद्विलोचना भीतवालहरिणनेत्रां समज्जनानां सभ्या
नां रज्जनीं अनुसामजनिकां जनीं धराचिनीं ता भैरवीं शशास अभाषीत् ।
रतीशतुल्य इति च पठः । रज्जनीं । नृगरमयाभायान्नलोपाभायः (पाठ
६ । ४ । २४ । सू ३ याज्ञिके ।) ॥ ७७ ॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसो
रकलोचनः । स्पृशन्तु रूपामृतवापि नन्वमं त
यापि दृक्कारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥

अयमिति । हे भैरवि गुणौघैः शीन्द्रस्यांदिगुणकृष्टे । अनुरज्यन्तीऽनु-
रता भवन्तः शक्या लक्षणा तद्वैशमिवासिनां लोका यत्र । अयं च
गुणौघैरनुरज्यन् शक्याद्यत्पट्टिः कलायत्र सैवपलितोऽयं नृपः ।

यस्मात् भयम्मुखालोके रसेनानुरागेशोत्कलोचन उत्कथितनेत्राऽस्ती-
ति शेषः । तस्मान्ननु हे रूपामृतवापि सौन्दर्यमृतदोषिके सुन्दरि
तयापि दृशीस्तारा उज्ज्वला विशाला वा चञ्चला वा तरङ्गाः पुनर्व्या
पाररूपाः कल्लोलास्तीषा भङ्गपः प्रकारविशेषा अमुं स्पृशन्तु । अथ त्वां
पश्यति त्वमप्येन कटाक्षैः पश्य योग्यत्वादिति भावः । अनुरज्यदुत्क-
ल इत्यनेन जनानुरञ्जनात् सम्पदाधिक्यं सूचितं । अन्यस्यामपि जग-
त्प्रायां चञ्चलतरङ्गभङ्गपो भवन्ति । अनुरज्यदिति । श्यतां हित्वास्त-
लोपः (पा० १ । ४ । २४) ॥ ७० ॥

घनेन सर्वार्थिकृतार्थतावृता ऽऽहृतार्थिनौ कामग
वीसुरद्रुमौ । मिथःपयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय
दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७१ ॥

घनेनेति । कामगवीसुरद्रुमौ कामधेनुकन्दवृत्तौ मिथः घन्योन्यं क्र-
मेण पयःसेचनपल्लवाशने दुग्धसेचनपल्लवभीजनं प्रदाय प्रकर्षेण दत्त्वा
दानव्य घ्यसनं अतिषये प्रत्यहनवश्यकरणीयतया प्राप्तस्याग्रहं समाप्नु-
तः समाप्तिं नयतः । कस्मादित्यतश्चाह । किम्भूती । सर्वार्थिनां स-
र्वव्याचकानां अभीष्टदानात् या कृतार्थता जन्मसाफल्यलक्षणं कृतार्थत्वं
तां करोत्येवभूतः कृत् तेनानेनातिदानात् सम्प्रत्याहृता आनीता अर्थि-
नो याचकाययोस्ती । अर्थ्यन्तराभावात् कामगव्या कल्पवृक्षस्य दुग्ध-
सेकः कृतस्तेन च पल्लवा भक्षयितुं तस्यै दत्ता इत्यर्थः । दानशूराऽप-
मिति भावः ॥ ७१ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् प
ततः पदद्वये । तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः
स्फुटेयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ७० ॥

नृपेति । अयं नृपः निजे पदद्वये प्रणामयशात् पततः नम्रान् यान् नृपा-
न् कराभ्यां कृपया शिरसि धृत्वा उदतोलयत् उत्यापयामास । तदीया
राजकीया यादृहासुकुटास्तासां कुरुविन्दरश्मिभिः साविक्यशोणशोभ्यभिः
कृत्येयमेतस्य करपादयोः रञ्जना रक्तिना स्फुटा दृश्यत इति शेषः ॥७०॥

यत् कस्यामपि भानुमान् ककुभिस्थेमान्माल
 म्वते जातं यद्घनकाननैकशरणप्राप्तेन दावा
 ग्निना । एपैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावन्नयो
 रौचिती धिक्तं वाडन्नमम्भसि द्विपि भिया येन
 प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

यदिति । भानुमान् सूर्यं कस्यामपि ककुभि दिशि स्थेमान् स्थिर-
 त्वं यत् नालम्बते अह्नोःकरोति किन्तु सखेदा परिभ्रमत्येव । दावाग्नि-
 ना घनवह्निना च घन अतिगहनं काननं तल्लक्षणं एक केवलं शरणं र-
 त्तितारं प्राप्तेन तदेकाश्रयेण यज्जात । एतस्य भुजतेजसा विशेषेण जि-
 तयोस्तयोः सूर्यंदाधानलधोस्तावन्नियत एषा रौचिती युक्तकारितर-
 ता । भीतस्य व्याकुलता घनाश्रयणस्य युक्तं इत्यर्थः । मानी हि जित-
 मन् लज्जया मुरमदशंघन् पुनर्दंशनभयेनैकस्मिन्देहो वास त्यक्त्वा सद्व-
 त्रं परिभ्रमति सखेद्याऽन्यस्य प्रवेष्टुमशक्यं घनं गहनं याविशति । ता-
 म्प्या युक्तमेव कृतमित्यर्थः । त वाड्ये यद्घनानलं पुनर्धिक् येनास्य भि-
 या द्विपि महजगथी अम्भसि समुद्रजले प्रविष्टं निमग्नं । मानी हि प-
 राजितोऽपि धेरिणः शरणं नैति अयन्तु मत् इति अभिमानित्वाभावा-
 त्प्रिन्दुं गयेत्यर्थः । अथ च वाड्यो ब्राह्मणः । ततश्च ब्राह्मणत्वाच्छ्रा-
 यपि भवेन प्रवेशो युक्तः । शत्रुणा च तस्य रक्षणं युक्तं इति च सूचितं ।
 मुर्यादेरप्येतदीयं तैत्रोऽधिकतरमिति भावः । स्थेमानमिति । स्थिर-
 गत्यान्नावे पृथग्यादित्वादिगनिधि (पा० ५ । १ । १२२) त्रिविधस्ति ।
 म्यादेशः (पा० ६ । ४ । १५७) । शरणं प्राप्तेन । द्वितीयोऽश्रितेति समा-
 यः (पा० २ । १ । २४) ॥ ८१ ॥

श्चमुप्योवीर्भर्तुः प्रसृमरचमू सिन्धुरजवैरवैमि
 प्रारब्धे घमधुभिरयत्रयायसमये । न कम्पन्ता
 मन्त्रः प्रतिनपमटा म्ठायतु न तद्बधुवक्त्रा
 म्भोजं जयतु न च तेषां कुदियसः ॥ ८२ ॥

अमुष्यति । अमुष्योऽर्थाभर्तुरंगसंरम्भात् प्रसूमराः प्रसरणशोलाय-
 मूमिन्धुराः सेनागजास्तेभ्यो भवैः ममरपन्नैर्वमद्युभिः करिकराप्रजातैर्म-
 दजलविन्दुभिर्जलविन्दुभिर्वा अवश्यापममये नीहारकाले हिमर्तो प्रा-
 रथ्ये निम्निते सति प्रतिनृपभटाधीरा अपि रिपुनृपा अन्तस्तन्मध्ये
 स्वीयमनसि वा न कम्पन्तां अपि त्वस्माद्भयेन युक्त एव कम्पस्तेषां ।
 तथा तेषां रिपूणां यद्यो रमय्यस्तासां यक्ष्मभोज न ज्ञायतु अपि तु
 भाविनः प्राणेश्वरस्य निश्चितत्वात् तासां मुखस्य ज्ञानिरुचितैव । त-
 या स प्रसिद्धो रथयासरस्तेषां वैरिणां तत्स्त्रीणां च कुम्भितो दिवसो-
 ऽगुमरूपो वासरो न यद्यत्पि तु भवत्वैव । यधनिश्चयाद्वैरिणां ततस्त्री
 णांश्च शोकवशादित्यहमवैमि । हिमर्तो शरीरकम्पः कमलस्तानिदु-
 हिनश्च भयञ्जित । शूरतरोऽयं गजपतिरिति भावः । सिन्धुरभरैरिति पाठे
 जगसहैः कर्तृभिः यमद्युभिः कृत्वैति व्याख्येय । यमद्युः करिषीकरः ।
 अवश्यायस्तु नीहार इत्यमरः । प्रसूमरैति । सृष्टस्यद इति क्वरच्
 (पा० ३ । २ । १६०) अवश्यायेति । श्याद्वयेति श् (पा० ३ । १ । १
 ४१) । तेषां । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १ । २ । ६९) ॥ ८२ ॥

आत्मन्यस्य समुच्चितीकृतगुणस्याहोतरामौचि
 ती यद्गात्रान्तरवर्जनादजनयद्दुजानिरेष द्वि
 पां । भूयोऽहं क्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न
 यश्चानमत् तन्मर्माणि दलं दलं समिदलं कर्मा
 णत्राणवृजः ॥ ८३ ॥

आत्मनीति । आत्मनि स्वीये स्वरूपे समुच्चितीकृतगुणस्य मेलित-
 सीन्द्रर्पादिसर्वगुणस्यास्य राज्ञः अहोतरामतिशयेनौचितीर्थं । यत् एष
 भूजानिर्भूवतिर्द्विपां गात्रान्तराणां हृत्स्कन्धेतराणां वर्जनात् अवयवान्त-
 रपरित्यज्येत्यर्थः । येन च हृदा भूयः पुनः पुनरतितरा अहंक्रियते स्म
 अहंकारिणा जातमित्यर्थः । यद्य स्कन्धः नानमन् नम्रो न भूतः तस्यै
 व स्कन्धस्य मर्माणि अतिमृदूनि जीवस्थानानि दलं दलं खण्डं खण्ड
 अजनयत् धकार नान्येषां । किंभूतः । सन्निति सद्ग्रामे अलङ्कर्मणे

अलङ्कर्मिणोऽरिमारणसमर्थं वाणत्रजो यम्य । अपराधी हि राज्ञा द-
 यद्व्र । तत्सक्यश्चैवापराधी नान्येषा तस्यैव दयदं कृतवानान्येषामि-
 त्यतितरामस्योचितीत्यर्थं । अथ च सगुणं सदपानमन्नाद्य मारयति
 शरणागतास्तु रक्षतीति भावः । कर्मन्तमोऽलङ्कर्मिण्य इत्यमरः । अलङ्क-
 र्मणो, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासे (पा० २।२। १८ सू० ७३०)
 अलङ्कर्मणश्चरित्यर्थे, अपहृष्टाशितम्यलङ्कर्मिति सः (पा० ५।४।७) ॥८३॥

दूरं गौरगुणैरहकृतिभृतां जैत्राङ्ककारे चरत्येतद्वो
 र्यज्ञसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्त निद्रां निशि ।
 धम्मिल्ले तत्र मल्लिकासुमनसां माल्यं भिया ली-
 यते पीयूषस्रवकैतयादृन्दरः शीतद्युतिः^६ स्व-
 द्यति ॥ ८४ ॥

दूरमिति । गौरगुणै धवलवर्णैः कृत्वा दूरं भृशं अहकृतिभृतां अ-
 पहृष्टारयता यस्तूना जैत्रश्च तदङ्ककारि च तस्मिन् जयाङ्ककारिणि रण-
 द्दोषं गमि यतस्य याहुषगसि सकलेषु जगत्सु चरति प्रसरति सति अ-
 य च स्वप्रतिमज्ञगधेषणाय भुयनं परिभ्रमति सति विभ्यत् भीतं कुमुद-
 गिणि निद्रा स्वप्रमथ च मल्लोच न प्रयाति । तथा मल्लिकासुमनसा भा-
 न्य माला शम्भाद्रिया तत्र धम्मिल्ले केशपाशे घन्यनविज्ञेये लीयते आ-
 त्मान गोपायति । अथवा अदृश्य तिष्ठति । तथा शीतद्युतिश्चन्द्रो घृ-
 तदरः प्राप्तभय मन् पीयूषस्रवकैतयादमृतस्रवणव्याजात् स्वद्यति स्व-
 द मुद्यति । अथ च हिमकणान् मुद्यति । एकयोद्वा अङ्ककार इति
 धा । कृन्दादिभ्योऽप्यधिक धयगतेतदीय यग इति भावः । यद्दिनं धा-
 रवेण स्वगिति केशान्तर्गतमान्यधारणाद्रेभ्यः सदाधारत्यं मूणित ॥८४॥

एतद्गन्धगजमृत्पाप्मसि भृशं कण्ठान्तमञ्जव
 नुः फेनैः पाण्डुरितः स्वदिकृरिजयक्रीडायशः
 म्पांहुंभिः । दन्नद्वन्द्वजठानुयिम्यनचतुर्दन्तः फरा

म्भोत्रमिव्याजादभ्रमुवृत्तमेन विरहं निर्वापयत्य

म्बुधेः ॥ ८५ ॥

एतदिति । एतस्य गन्धगजः यः सप्तमु स्थानेषु स्रवति स गन्धगजः । स्वदानमलमूत्रादिगन्धेन जितान्यकरी । विरोधिकरिगन्धमसहमान इति वा गन्धगजः । करान्भोवमिव्याजात् शुशुहादशहाप्रेण मुखधृतग-
 गहूपजलवमननिपात् अम्बुधेः समुद्रस्याभ्रमुनाम्न्याः करिण्या वृत्तम-
 र्पैरावणस्य विरहं पुत्रवियोगजनितं शोकं निर्वापयति शमयति । किं
 भूतः । भ्रंशं नितरां तृषा पिपासया सफेनस्त्रातीराश्रयः पुरः प्रसर्पे-
 षान कण्ठान्तं घोषां मर्यादीकृत्य मज्जन्ती जले क्रीडन्ती जलप्रवेशाद्-
 दृश्यमाना तनुर्देहो यस्य एवाम्भूतः । तथा स्वकीया दिक् प्राची तस्याः
 करी ऐरावणोऽन्ये वा तत्रत्याः करिणस्तेषां जपक्रीडा तयोपार्जितैर्य-
 शोभिः सह स्पर्द्धाभिस्तद्दुःखवलैः फनैः जलावगाहनोद्भूतैर्निमग्नदेहो
 ज्ज्देशे पाण्डुरितः धवलोरुतः । तथा दन्तद्वन्द्वस्य दंतद्वयस्य जलेऽनु-
 बिम्बनं प्रतिबिम्बस्तेन कृत्वा चत्वारो दन्ता यस्य सः । जलमध्ये वि-
 द्यमानत्वाद्द्वयलत्वाच्चतुर्दन्तत्वाच्चैरावण एवायमिति भाग्या समुद्रः
 मुसी भवतीत्यर्थः । आसमुद्रं दिग्बिजपीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथैतदुर्वीपतिवर्षनाद्भूतं न्यमीलदास्वादयितुं
 हृदीव सा । मधुसूजा नैपधनामजापिनी स्फु
 टीभवञ्चुरानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥

अथेति । अथ सा भैमी न्यमीलन् अतिपद्मसङ्कोचं चकार । किं-
 भूता । अतिप्रोत्या मधुसूजा वरशमधूकमालया नैपधस्य नाम जपति
 तच्छ्रीलाऽत एव स्फुटीभयम् प्रत्यक्षायमाणः ध्यानेन चिन्तनातिशयेन
 पुरः स्तुरन् अशस्थिततयाऽवभासमानो नलो यस्याः सा । तत्रोत्प्रेक्षते ।
 एतस्योर्वीपतेष्वर्णनया समुत्पन्नमद्भूतमाश्रय्यं हृदि विद्यमानं आस्वा-
 दयितुमिव । आश्रय्यस्य घेतसि यत्तमानत्वात्तदनुभवाद्यं नेत्रे अप्यन्तः
 प्रविष्टे इवेत्यर्थः । नले एवानुरक्ता सती नेत्रनिमीलनेनैव तं नृपं
 निरीक्षीचकारेति भावः । अन्योऽपि जपमालयाभीष्टदेवतामन्त्रजपं
 कुर्वन् तां साक्षात्कृत् नेत्रे निमील्य ध्यानेन तां साक्षात्करोति ॥ ८६ ॥

प्रशंसितुं संसदुपान्तरजिनं श्रिया जयन्तं जग
तीश्वरं जिनं । गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता
दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥

प्रशंसितुमिति । दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता सरस्वती पुरावदेव
पूर्वभदेव ता अतिगम्भीरमधुरा गिरः प्रतस्तार उवाच । किं कर्तुं ।
संसदः सभाया उपान्ती उभयपार्श्वी रज्ज्वत्येवं शील श्रिया शरीरयो
मया कृत्वाऽतिसुन्दर जिन बुद्धदेयं जयन्तं जगत्याः पृथिव्या ईश्वरं
राजानं प्रशंसितुं वक्ष्यितुं । श्रिया संसदुपान्तरजिनं जयन्तं जगति शी
र्यादिना इन्द्रपुत्रतुल्य कीकटदेशप्रभुत्वाज्जिनं बौद्धं राजानमिति वा
जयन्तनामानं वा । जगदीश्वरमिति पाठे जिनविशेषणं ॥ ८७ ॥

तथाधिकुर्व्या रुचिरे चिरेप्सिता यथोत्सुकः
सम्प्रति सम्प्रतीच्छति । अथाङ्गरङ्गस्थललास्यल
म्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

सधेति । हे रुचिरे सुन्दरि त्वं तथा तेन प्रकारेणाधिकुर्व्याः अधि-
कारं कुर्याः । तथा कथं । यथा येन प्रकारेण कीकटाधिपः मगधदेश
स्यामी तारकटाक्षेषु उत्सुकः सन् चिरेप्सिताः तव कटाक्षधारास्तिव्यंग-
यलोकनपरम्परा सम्प्रतीदानो सम्प्रतीच्छति श्रद्धीकरोति । किभूता
धाराः । अथाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तलक्षणं रङ्गस्थल नाट्यशाला तत्र लास्यं
सद्विलासमन्दगतौ लम्पटाः । चिरेप्सिता त्वमिति वा । चिरेत्यकारा-
न्नाप्यव्ययं तेन समाप्तः । एयमेवंजातीयेऽन्यत्रापि ज्ञातव्यं ॥ ८८ ॥

इदंयशांसि द्विपतः सुधारुचः किमङ्गमेतद्वि
पतः किमाननं । यज्ञोन्निरस्यास्त्रिलोकधाधि
भिरिभीपिता धावति तामसी मपी ॥ ८९ ॥

इदमिति । अखिलेषु लोकेषु धाविभिः प्रवरणगीयेः लोकप्रपम्-
नयनदुर्गादेरेण यज्ञोभिः विज्ञपेव भीपिता लोकप्रदाश्रित्यांगिना
तामसी इत्यवसाराशिरैव मपी इदंयशांसि अयं कीर्त्तित्विपतः अमर-

मानस्य सुधारुषश्चन्द्रस्याङ्कं कलङ्कमयघ सन्निधिं धावति शीघ्रं गच्छति
 प्रविशति किं । किंवा एतद्विषयत एतच्छ्रेयाराननं प्राप्नोतीति संग्रहः ।
 एतद्यशोभिद्यन्त्राङ्कशत्रुमुखातिरिक्तस्य सकलस्यापि जगतः श्रेतीकरणा-
 क्षत्र निघस्तुमशक्ता सती मलिनं चन्द्रकलङ्कमेतच्छत्रुमुखेष्व प्रायेण
 गता । यो हि येन पराभूयते स तद्वैरिणमाश्रयतीत्यर्थः । अयनति-
 तरां यशस्वीति भावः । अन्योऽपि भीषितः स्वगोत्रं याति । श्यामस्य
 च श्याम्य वस्तु संगोत्रमिति । तामसी तनः सम्यन्धिनी रात्रिः सपी
 श्यामवस्तुमात्रगता श्यामिका च यथ क्रमं चन्द्राङ्कं शत्रुमुख धावति
 किमिति वा । निरन्तरोद्द्योतकरणादेतत्कीर्त्या निष्ठागितेय तामसी
 स्त्रीभावभीरुभर्तुं चन्द्रस्योत्सङ्ग गता । अत एव रात्रिकालिमा चन्द्राङ्के
 दृश्यते । सर्वस्यापि श्रेतीकरणात् श्यामिकापि निव्यांसिताऽन्यत्र स्यात्
 मशक्तनयेवै रिपुमुख गता । अत एव धिवर्णी भूतेषु वैरिमुखेषु कालि
 मा दृश्यते । एतद्विषयतः । द्विष-शत्रु ध्वंति (पा० २ । ३ । ६८ सू० ६
 वा०) पशोषनामः ॥ ८८ ॥

इदं न पप्रार्थिभिरुज्झितेऽर्थिभिर्मणिप्ररोहेण
 विवृथ्य रोहणः । कियद्दिनैरम्वरमावरिष्यते
 मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुह भूधरं ॥ ९० ॥

इदमिति । अतिवदान्यस्यास्य नृपथ्यं प्रायेणशीलैरधिभिर्पांचकैर-
 नेनैव समस्तकामानां पूरितत्वाद्दुःखत परित्यक्तः अत एव स्वध्या
 भावान्मणिप्ररोहेण विवृथ्य आङ्कुरोत्पत्त्या विज्ञापेण वृद्धि प्राप्य रोहणो
 मेरुः कियद्भिः कतिपयैरल्पैरेव दिनैः अम्वरमावरिष्यते आच्छादयि-
 ष्यति यतस्तस्मान्मुनिरगस्तिर्विन्ध्यनामानं भूधरं मुषेवारुह्व भदागमन
 पथ्यं न्त स्या न यद्विन्ध्यमिति नियमेन दृश्येव याश्वद्धमकरोत् ।
 तद्वृथ्वाभावेऽपि रोहणेनैव मूयंगतेः प्रतिबन्धकरस्य करिष्यमाणत्वाद्ग
 स्त्वप्रयासस्य येष्यंमेव जातमित्यर्थः । अगस्त्येन विन्ध्यरोधस्तु पुत्र
 यप्रसिद्धः । अतिवदान्योऽयमिति भावः । आवरिष्यते । विकल्पत्वा-
 दिदो दीर्घंति (पा० १ । २ । ३८) । लडात्मनेपदं ॥ ९० ॥

मूशक्रस्य यज्ञांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्र

मादेतस्य स्तुमहे महेभदशनरूपद्वीनि कैरक्षरैः ।
 लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशः
 पारदरस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पु
 ननिर्मितः ॥ ९१ ॥

भूशक्रस्येति । वय विक्रमस्य भरेण याहुल्येन क्रमात्वारिपाट्यात्
 उपार्जितानि एतस्य भूशक्रस्य पृथ्वीन्द्रस्य यशसि कैरक्षरैर्वर्णैः । स्तुमहे
 वर्णयामः । यशसा भूयस्त्वाद्वर्णाणां पञ्चाशत्वात् स्तोतुं न शक्नुमः ।
 सामान्याकारेण कथञ्चिद्व्ययन्त इत्यर्थः । किम्भूतानि । महेभाः पट्टिहा
 यना गशा यैरायतो वा तेषां दशनै सह स्पृहन्त एवशीलानि तद्वद्वी
 राणि । स्वर्णगिरिर्भूरन्येषा राज्ञा लिम्पद्भिर्वर्णैश्चोत्तमैः पारदै कृतक
 मस्य रजत कृतोऽपि प्रलेपनिर्मितपायद्व्युत्तितां गीतोऽपि सन्
 शस्य प्रतापद्वपैर्दहनैरग्निभि पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः । प्रता-
 पस्य पीतत्वाःसुवर्णरूपतां प्रापितः । पारदलोपनेन सुवर्णं श्येतीभवाते
 यद्विज्ञापेन चोदहीने पारदे पुनः काञ्चनमेव भवतीत्यर्थः । एतत्प्र-
 तापायो परेषा यशसि न प्रसरन्ति । यशस्यो प्रतापवाद्यान्वः कोऽपि
 नास्तीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

यद्वर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
 दिग्दाहैरिव भस्मभिर्माघवतासृष्टैः कृतोऽङ्गुल
 ना । शम्भोऽस्मां वत सान्ध्यवेलनटनं माजि
 वृतं द्रागितिङ्कोणी नृत्त्यति मूर्त्तिरष्टवपुषोऽसृ
 गृष्टिसन्ध्याधिया ॥ ९२ ॥

यदिति । अयं भुवः शक्रो भूमीन्द्रः यस्या भुगेभर्तुःपत्युः । अभिषे-
 षणं सेनयाऽभिगमनं कुरुते सा लोणी भूमिः इति मगसि कृत्वा लो-
 षित्वायेनोत्पातिकां सृष्टिः कथिरष्टिस्त्रूपा या सायमन्ध्या तस्या
 विषा नृगमस्या द्राक् गोप्रं नृत्त्यति गात्रविशेषं करोति कश्यप इत्य-
 र्थः । वत सेदे । प्रुवमुरमेते । किम्भूता ना । दाहादिभ्यनश्लनस-

भवात् दिग्दाहैरिय दिग्दाहादिशाभौत्पातिफनिर्हेतुकलोहितदीप्तः
 प्रभवेरिय मयवतेन्द्रेण सृष्टिर्माचितैः भस्मभिः कृत्वा कृत धृतमुद्गुलनं
 अङ्गुलेषु यथा सा । इति किं । शम्भोः दिनरात्रिसन्धिक्रपायां वेलायां
 काले भवं सान्ध्यवेले सायंमन्थ्याकालसमुचितं नटन नृत्यरूपं व्रत नि
 यमः माभाजि भग्नो नाभूदिति स्वयं नृत्यतीत्यर्थः । यतः अष्टमूर्त्त-
 जंलाद्यष्टमूर्त्तैः शम्भोरेका मूर्त्तिः पृथ्वी । शिवो हि सन्ध्यासमये नृत्य
 करोति तन्मूर्त्तिं त्वात्तपापि नृत्यमारब्धमित्यर्थः । यमुद्दिश्य अथ प्रया
 यं करोति तस्मिन्देशे दिग्दाहभस्मवृष्टिभूकम्परक्तवृष्टिलक्षणास्तपरा-
 जयमूचका उत्पाता भवन्ति । अथमेव विजयत इत्यर्थः । जलाकेन्द्वान्
 त्मल्लभग्निवायवः शिवमूर्त्तयः । यत्सेनयाभिगमनं राजस्तदभिवेक्षण-
 नित्यमरः । यद्गर्तुः । भर्तृशब्दस्य पत्यर्थत्वाद्याजकादित्वात् समासः ।
 (पा०२ । २ । ६) सेनयाऽभिगमनमभिवेक्षणं । सत्यापपाशेति (पा०३ ।
 १ । २५) णिचि लुट् । उपसर्गात् सुनोतीति (पा०८ । ३ । ६५) पत्व ।
 दिग्दाहैरित्यत्र तस्येदमित्यण् (पा०४ । ३ । १२०) । सन्धिवेलायां भवं
 सान्धिवेले । सन्धिवेलेत्यण् (पा०४ । ३ । १६) । इन्द्रः शिवस्य भस्माहर
 षोऽधिकारी अत एव दिशा दाहं कृत्वा भस्मापितवान् इति केचित् ॥९२॥

प्रागेतद्वपुरामुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समग्रस्त्वपां
 कोशः शोपमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पा
 यितः । निःशोपद्युतिमण्डलव्ययवशादीपल्लभै
 रेप वा शोपः कोशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्त
 तो निर्मितः ॥ ९३ ॥

प्रागिति । प्राक् सर्गादौ अगाधजगतीशिल्पेऽपि अमर्षादत्रैलो-
 क्यनिर्माणविषयेऽपि यदित्येवा समस्तः सकलः कोशो भावहारामारम
 स्रष्टुः नाहपायितः अहपयन्नाचरितः किन्तु तावानेवाहयः स्थितः ।
 ध्याःमुखेन्दु मुखचन्द्रमभिव्याप्य एतस्य यपुः सृजतः स्रष्टुः ब्रह्मणः स-
 म्बन्धी स त्विषं समस्तः कोशः शोपं समाप्ति अगात् प्राप स्रष्टुः ।
 यत्तद्वरणाप्रभृतिमुखपर्यन्तावयवनिर्माणार्थमेव पूर्वो न तु कोशनिर्माणं

यायं । ततस्तस्मात् फान्तिवपाहता कश्चनय केशप्रचुर केशरूपोऽस्य
 यत्र शोभा भाग नि शोष द्युतिमण्डल समस्तस्तेजाराशिसत्य व्ययव-
 शास्त्रागवशात् भाभावस्तम इति न्यायात् इंपल्लभै सुप्रापै सुलभैरन्व-
 तमसस्तोमैर्गाढान्धकारसङ्घै कृत्वा किंवा निम्मित इत्युत्प्रेक्षा । सु-
 न्दरतरोऽय केशाद्यातिनाला घनाद्येति भाव । इंपल्लभै । ध्रुवच्छा-
 र्चै रत्न । उपसर्गादय रत्नघ्नानान्यत्रेति नियमानुमभाय (पा०१। १
 ६९) । अन्यतमम् । श्वसन्त्येभ्यस्तमस इत्यच् (प० ५।४ । १९) ॥२३॥

तद्द्विगजैत्रयात्रोद्गुरत्तुरगखुराग्रोऽतैरन्धकार
 निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजह्येप राजा
 रजोभिः । भूगोलछायमायामयगणितविद्वन्नेय
 काये भियाभूदेतत्कीर्त्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे
 राहुराहूयमानः ॥ १४ ॥

तदिनि । यत्र राजा तासा प्राच्यादीना सर्थासा दिशा जैत्रा ज-
 पकारिण्या पात्रास्तासु उद्गुरा उ-साह्वन्तोऽतिवर्तितस्तुरङ्गास्तपा सु-
 रागैरुद्गुरैरजाभि कृत्वा अन्यकार सृजति । कथम्भूतमित्य । निर्वाण
 शान्त अरिप्रतापानलस्तस्मादनन्तरजातमित्य अन्यकार सूर्यप्रकाश या-
 च्छ दिनस्यात् तम सृजति । शनले शन्त भाभावरूपोऽन्धकारी भय-
 ति । एतस्य दिग्जययात्राया प्रारब्धाया सर्वेषामपि वैरिणा प्रताप
 शान्तो भवतीति भाव । तुरङ्गवाहुन्वद्यु । तथा एतस्य कीर्त्तिप्रतानै-
 र्योगाश्रितैरेव च विधुभिर्बहुभिद्वन्द्वै युधे युद्धायं ज्ञापयमाणं स्वर्गा-
 परंपराकारितं यत्र राहु भियेव भवेनेव भूगोलस्य भूगोलस्य छाया-
 मयेन मायाकृतेषु व्याप्तं गणितविद्भिः ज्योतिषिकैर्गणितशास्त्रप्रामा-
 न्येन ज्ञेयं पश्यन्व कायः शरीर यन्मैवभूतो ऽभूत् । यत्रकीर्त्तिमनु-
 हनन्तान् दृष्ट्वा एकस्य जेत्तमशपायाद्राहुषा लङ्गापायितु भूगोलछाय
 रूप मायामयशरीर धृतमित्यर्थं । ज्योति शास्त्रे च भूगोलछायैव रा-
 हुषेनाला । अन्योऽपि शत्रोर्भात लङ्गापायितु रूपकार धारयति ।
 यत्राहं यत्राहं वाऽपि नास्तीति भाव । निर्वाणैति । निर्वाणोऽ-

यात इति तस्य णत्व (पा० ८ । २ । ५०) । ह्यायमायेति । विभाषा-
सनेति षण्डत्व (पा० २ । ४ । २१) ॥ ८४ ॥

आस्तेदामोरीयामिषमुदरदरीं यात्रलम्ब्य त्रिलो-
की सम्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैत
दशंसि । तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वं
सिनः पाण्डुपद्मच्छद्मापन्नानि तानि द्विप
दशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥ ९५ ॥

आस्त इति । या इय त्रिलोकी लोकात्रयी दामोदरीया उदरदरीं
श्रीविष्णुजंठरकन्दरामवन्द्याश्रित्यास्ते अत्रास्या दामादरादरस्थिता-
या त्रिलोकीया प्रथिमभरवशात् महत्त्वद्वाहुल्यादतिसम्मातु सुखेन स्थातु
न शक्नुवन्ति असमर्थानि सन्ति तान्यतिप्रसिद्धानि द्विपदशनै सनाभी
नि सदृशानि अतिगौराणि एतस्य यशासि तामेता विष्णुदरदरीस्थि-
ता तदसहिता त्रिलोकीं पूरयित्वावशिष्टानि तामुदरदरी तदस्या त्रिलो-
कीं च परिपूर्णावशिष्टानि वा पाण्डुपट्टद्वयपन्नानि नाभीसमुत्पन्नध-
वलकमलव्याजनापन्नानि तदाकाराणि सन्ति मधुध्व सिनाविष्णानाभी
रूपेण पथा मार्गेण निरगुरिव निर्जग्मुरिव सङ्कटव्यासपातनाभिया द्र-
ह्निनिर्गताभीव श्रीविष्णोर्नाभी धवल कमल अल्पयोत्प्रेक्षित पाण्डुप-
ट्ट न किन्त्वैददशसि । अथवा करिदन्तधवलतुल्यान्यतिभूयासि वा
स्य यशासीति भाव । दामादरीया । वृद्धाच्छ (पा० ४ । २ । ११४) ।
प्रथिमा । पृथ्व्यादित्वादिमनिच । (पा० ५ । १ । १२२) । नाभीपथेन ।
अगादिना समाम न्त (पा० ५ । ४ । ७४) ॥ ८५ ॥

अस्यासिर्भुजगः स्वक्रोशसुपिराकृष्टः स्फुरत्कृ-
ष्टिमा कम्पेन्मीलदराललीलवठनस्तेषा भियेभू-
भुजा । सद्ग्रामेषु निजाद्गुलीमयमहासिधौपधी
वीरधः पृष्टास्यं विनिवेश्य जाद्गुलिकता यैर्नाम
नालम्बिता ॥ ९६ ॥

अस्येति । अस्यासिरेव भुजगस्तेषां भूभुजां राक्षां भिवे भवतीति शे
 प । किभूतः । स्वकोश एव चर्मभयं पिधानं तदेव मुषिरं वरुणोक्ति
 वर तस्मादाकृष्टः वद्विकृतः सद्यो धृतश्च तथा स्फुरन् प्रकाशमानः उ-
 त्तमनोहजतिविशेषत्वात् कृशिता श्यामत्वं यस्य । सर्पोऽपि सद्यो पृ-
 तत्वात् स्फुरत्कालिना । तथा कम्पेन सत्र हस्तान्दोलनेन कृत्वा उ-
 न्नोलत्यः प्रकटीभूता धराला यक्रा लीला येषु तादृशानि चलनानि ग-
 तिविशेषा यस्य । सर्पोऽपि यक्रगतिर्भवति । तेषां केषां । यैः सङ्गाने-
 पु निजाङ्गुलीमध्याः स्त्रीयाङ्गुलीरूपाया महासिद्धीपध्या धीरुधः स्वर्ग-
 मात्रेण विपय्याः यत्या. पर्वं ग्रन्थिद्याङ्गुलाग्रपर्वं ग्रन्थिद्वयञ्च आस्ये मु-
 खे विनिवेश्य जाङ्गुलिकता विपवैद्यता गारुडिकता नालम्बिता नाम प्र-
 सिद्धौ । सर्पोऽपि येन स्वमुखे सिद्धीपधीपर्वं न निक्षिप्यतेऽतमेव य-
 था मारयति तथा एतदीयः खड्गोऽपि ये शस्त्राणि न त्यजन्ति दैन्याच्च
 मुले अङ्गुलीपत्रं न धारयन्ति तानेव हन्ति नान्यान् विनीताश्चरणाग-
 तांश्च । विपवैद्यो जाङ्गुलिक इत्यमरः ॥ ९६ ॥

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता
 मस्मिन्नेव विभर्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं नि-
 ष्टुरः । दीपं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य
 गृह्णन् गुणं विख्यातः स्फुटमेक एव नृपतिः
 सीमा गुणग्राहिणां ॥ ९७ ॥

य इति । अरिभटश्रेणीषु शूरसरथैरिसङ्घेषु विपये युधि यः पृष्ठं द-
 शयति पराङ्मुखः पलायते अथ च य प्रत्याकृष्यते तस्य स्वभावात् पृ-
 ष्ठं दर्शयति । यः अस्मिन् स्थित्वास्मिन्नेव नृपे यक्रतामनृजुत्वं स्वाश्रय-
 एव कृतप्रथम विभर्ति । अथ यान्यस्मैतादृग्बलाभावात् अस्मिन्नेव व-
 क्रतां विभर्ति नान्येन न स्वीकर्तुं गण्यते इत्यर्थः । तथा यो निष्ठुरो
 निर्दयो दासिपपरहितः सन् क्रूरध्वनिं अनेन सहाप्रियभाषणं किरति ।
 अथ च परिषतादरेराजस्य क्रूर धैरिणां गपायह गच्छं किरति सिप-
 ति । दीपं दूषणं अथ च यत्तुं भजतः तथाविधस्य तस्य चापस्य तथा

विषयान्यस्य वा कस्यचिद्गुणं श्रुतशीघ्रादिकं गृह्यन् वस्ययन् । अथ च
सौवीराहिणां धनुर्द्वाराणां सीमा पर्यन्तावधिः स्फुटं विख्यातः प्रति-
द्व एक एव राजा । स्वविधो धनुर्द्वारः सज्जनश्च कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।
धनुःपृष्ठदर्शनेनेतस्य पलायनाभावः सूचितः ॥ ९७ ॥

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सह्यै पतन्ताद्गु
भौ सीत्कारञ्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पञ्च न
प्राप्नुतः । तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्ति
यन्मुक्तयोरैकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्र
मित्यद्भूतं ॥ ९८ ॥

अस्येति । अस्य नृपतेरुभौ सङ्घे सह्यैः क्रमेण सम्मुखौ एतास-
म्मुखौ वैरिसम्मुखञ्च पतन्ती सन्ती सीत्कारं दुःखामिव्यङ्ग्यं दन्तमध्ये
निर्गतं पतन्त्यातजनितञ्च ध्वनिविज्ञेयं यत्र रचयतः कुरुतः यच्च शर-
णभीतिजनितं दुर्निर्गतत्वजनितञ्च कम्पं न प्राप्नुतः । उभौ कौ । अ-
रिप्रकरं वैरिसङ्घं शरश्च एतौ द्वौ । तथा मुक्तयोः प्राप्तमोक्षधनुश्च्युत
योरुभयोर्दुर्निर्गतत्वनिवृत्तिः जन्म प्रत्यागमनञ्च न जागर्ति भवति तत्स-
र्वं युक्तमुचितमर्थं । द्वयोरपि तुल्यधर्मत्वात् । महिं विलक्षणं किन्-
त्याशङ्कायामाह । तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये एको वैरिसङ्घः मित्रं सुष्ठुदमय
च सूर्यं भिनत्ति । अपरश्च शरः अमित्रं सूर्यव्यतिरिक्तमथ च वैरिणं
भिनत्ति द्विधा करोतीत्यद्भूतं आश्चर्यं । तुल्यकर्माणोरतुल्यकर्मारम्भ
कत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । भावन्त्योन्यसमुच्चये । दुःखमपराहित्येन ।
एणे सम्मुखं पतति शत्रुसङ्घः । द्वात्रिंशो पुरुषी लोके सूर्यमण्डलनेदि-
नी इति वचनात् सूर्यमण्डलं भिरवा मुक्तिं प्राप्नुतः । अद्भुतमुष्टित-
या मुक्तवाणः कम्पसीत्कारी रचयति । तदकरणाच्च, दृढमुष्टितास्य सू-
चिता । दृढमुष्टित्वेन मुक्तो वैरिमध्ये न पुनरायाति वैरिणं हन्तीत्य-
र्थः । शूरतरोऽयं शत्रुमात्रं हतवानिति भावः । बाणपणे सम्पक् सुखं
पुङ्गवप्र वा यस्येति ॥ ९८ ॥

धूलीभिर्दिवमन्धयन् यधिरयन्ताशाः खुराणां र
 वैर्वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतृन् गु
 णैर्मूकयन् । धम्माराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञा
 ऽमुनाधिष्ठितः सान्द्रेत्फालमिपाद्विगायति यदा
 स्पष्टं तुरङ्गापि गां ॥ ९९ ॥

धूलीभिरिति । धम्माराधने सम्याङ्गनियुक्तं प्रेरितं जगद् येनैवंभूते-
 नामुना राज्ञा अधिष्ठितं ध्यारुढस्तुरङ्गाऽपि धूलीभिः खुरजरजोभिः
 दिवं स्वर्गलोकं ग्रन्थयन् ग्रन्थं कुर्वन् चक्षुः प्रविष्टाद्रजस एव निमी-
 लितनयनं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा खुराणां रवैः समुद्ध्यलनशब्दैः कृत्वा
 आशा दिशःप्रान्तनिवासिनो जनान् यधिरयन् यधिरतया शब्दान्तरप्र-
 हृष्टाशक्तान् कुर्वन् । तथा संयति सङ्गामे जयस्य वातवेगस्य जयैः
 धायोःसकाशादतिवेगतया वातं खञ्जयन् पङ्क्तुं कुर्वन् । तथा गुणैर्-
 तुभिः स्तोतृन् अथजपरूपलक्षणैर्दिवसं नकारिणां जनान् मूकयन् ग-
 णाधिकत्वेन सामंस्त्येन स्तोतुमसमर्थान्मूकानिव कुर्वन् । एवंभूतः
 सन्नन्तरं सान्द्राणां निरन्तराणामुत्फालानां चतुर्भिश्चरथैरुत्पतनानां
 मिपात् पदैकेनापि धरयेत् गां भुयमपच धेनुंस्पष्टं तस्याः स्पष्टं कर्तुं
 विगायति विशेषेण जुगुप्सते । धाम्मिको राजा निपिटुमाचरतः स्वाधी-
 नान् पापिनां दण्डयति । अहं तु त्यदधिष्ठितः पदा गोसपशूलक्षणं पापं
 कुर्वन् दण्डयः स्वामिति युष्मा पदा न स्पृशति चेत्यर्थः । धाम्मिको ज
 यमाद्यद्यामंवेत्यर्थः । अन्धयन्नित्यादी तत्करोतीति षिञ्जन्ताश्छत् ॥९९॥

एतेनात्कृत्तकरथप्रतिसुभटनटारवचनाट्याद्भुतानां
 कृष्टं द्रष्टव्यं नाभूद्भुवि समरसमालोकिलोका
 स्पदोपि । अथैरस्वैरवगैः कृतखुरखुरलीमंक्षुवि
 क्षुधमानक्ष्मापृष्ठाधिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारेणुधा
 सान्धकारात् ॥ १०० ॥

एतेनेति । समरसमालोकिनी ये लीकास्तेषामास्पदे स्थानभूताया-
 नपि भुवि । अथवा समरसमालोकिलोकानां देशानामास्पदे गगने
 विद्यति । एतेन राज्ञा उत्कृष्टकण्ठाः क्षिप्रपीथाः कथम्यरूपाः प्रतिसु
 भटाः रिपुवीरास्त एव नटा नर्तकास्तीरारथ्यानां नाट्याद्भुतानां नृत्ता
 यस्यांशां द्रष्टा नाभूदेव कष्टमेतत् दुःखमेतत् । तत्र हेतुः । अस्त्रैरवेगैः
 शीघ्रैरथैः कृता सुरैः कृत्वा सुरली अस्यासभूमिः पुरः पुरः न्यासो
 वा तथा मन्त्रु मनोज्ञं शीघ्रं वा विशेषेण ह्यद्यमानं चूर्णीभवत् त्मापष्टं
 भूतलं तस्मादुत्तिष्ठन् उत्पतन् अथनम्यमन्थं करोति अन्वङ्करणं स्यंभुतः
 रणधुरारिणुः रणप्रारम्भ एव समुत्पन्नो देणुस्तस्य धाराः प्रधाहस्तज्ज
 नितादम्बकारात् । रणविलोकनार्थमागतैरपि मानवैर्देवैरपि अथसुरो-
 त्त्यतरजःपूरिननेत्रैः कथम्यनृत्यं नालोकीत्यर्थः । मन्दस्वच्छन्दयोः स्वीरं
 इति मेदिनी । संतरुत्तोत्तमाङ्गेति पाठः साधोयान् । द्रष्टा । वृष् ।
 रणधुरा । ऋगादिनाऽपू । (पाठ ५ । ४ । ७७) ॥ १०० ॥

उन्मीलनीलोत्पलदलनामोदमेदस्त्रिपूर
 क्रोडक्रीडद्विजालीगस्तुदितमरुत्स्फालवाचाल
 वीचिः । एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्पर्ण
 पूर्णद्रुमालीव्यालीढोपान्तज्ञान्तव्यथपथिकदृशां
 दक्षरागस्तडागः ॥ १०१ ॥

उन्मीलदिति । एतेन राज्ञा एनादृशस्तडागः अखानि । किंभूतः ।
 उन्मीलन्ती विकसन्ती लीला विलासो येषां तानि नीलोत्पलानि तेषां
 दलानि पत्राणि तेषां दलनं विकसनं सदुद्भवेनामोदेन परिक्रमेण मे-
 दस्त्री पुष्टः बहुलपरिमलः पूरः प्रधाहस्तस्य क्रोडे उत्सङ्गे क्रीडन्ती
 द्विजाली हंसादिपङ्क्तिस्तस्या गरुडभ्यः पक्षीभ्य उदित उत्पन्नो मरु-
 द्वायुः तस्य स्कालः सवेगमन सहृष्टो वा तेन वाचालाः शब्दापमानाः
 वीचयो यस्य । तथा शाखानिवहैः नवहरित्पर्णैर्नूतनश्यामपर्णैश्च पू-
 र्णाद्रुमाल्यः वृक्षपङ्क्तयः ताभिर्व्यालीढः व्याप्तः उपान्तस्तीरप्रदेशस्तीन
 ज्ञान्ता व्यथा श्रीमोक्षपीडा यासां तासां पथिकदृशां श्रीमोक्षपीडा

येषां पथिकानां वा दृशः तासां दत्तः रागः सन्तोषो येन । अस्य तद्भाग
स्यातिरमणीयत्वं सुरजनकस्य श्रम्य च धाम्मिकत्वं सूचित ॥ १०१ ॥

वृद्धा वाहिरसौ तरङ्गवल्लिभं त्रिभ्रद्वपुः पाण्डुरं
हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोर्ग्रहिमा ।
विभ्रञ्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्स
ङ्गतं स्थाने स्नानविधायिधाम्मिकशिरोनत्यापि
नित्यादृतः ॥ १०२ ॥

एव इति । असौ छानेन निर्मितस्तद्भागः वृद्धो महान् वाहिः स-
मुद्रः । समुद्रापेक्षयापि महानित्यर्थः । अथवा ऽसौ वारि धीयतेऽस्मिन्
यद्विधांरिस्थानं तद्भाग एव वृद्धोऽतिप्रथयाः । किन्तुत । तरङ्गे कृत्वा
वल्लिभं वलियुक्तं । तरङ्गा एव वाहुकमुद्रुचितस्यूलशरीरायपठिज्ञोपस्थाने
जाता मस्येत्यर्थः । तादृशतरङ्गरूपाभिर्यलिभिर्भाति इति वा । हंसाली
पलितेन हंसपङ्क्तिरूपेण जराजनितश्चैत्येन पाण्डुर धवल प्रवाहुर्य
यपुः त्रिभ्रत् तथा यष्ट्या मध्यनिहितकीर्तिस्तम्भरूपया कलितो घात
परिमाणोऽलङ्कृत इत्यर्थः । अथ च खलञ्जरीरधारणार्थं द्रव्येन युक्तो
पृतशरीर इत्यर्थः । तथा तावतामतिबहूनां ययसां पलिषां ग्रहिमा
याहुत्य यत्र । अथ च तावतः शतसमीपवर्तिनो वयसो वाहुकस्य ग्रहि
मा यस्य । तथा विकचयाऽतिप्रकाशमानया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं
स्फुरत् प्रकाशमानं सङ्गतं मैत्र यस्य । ज्योस्त्राघन्निर्मल । अथ च स-
मुद्रत्वादेतज्जालं ज्योस्त्रामैत्रमुचितं कं जलं विभ्रत् । अथ च विगतक-
शया चन्द्रिकया खालित्येन चान्दीति काव्यकुञ्जभाषायां तथा रुचितं
स्फुरन्मैत्र कं शिरो विभ्रत् । यद्वा केशरहितेन खालित्येनोपलक्षितं ।
तथा योग्य वाहुकाधितं स्फुरत् प्रकटं सङ्गतं सम्पगतं कम्पनं यस्य शि-
रसलत् । तथा स्नानविधायिधाम्मिकैः शिरोनत्यापि यत् नित्या-
दृतः तत् स्थाने उपितं । धाम्मिकेषु खान्नादी तीर्थं नमस्क्रियते वा-
हैरपि । समुद्रस्य पशुं एषेय रपशयोग्यत्वादेतस्य सङ्गं देव्याधिक्यं समु-
द्रान् । यलिभमिति मतवर्थं तुन्दियतीति भ । (पाठ ५ । २ । १३६) ।

द्वितीयाव्याख्याने पचाद्यच् (पा० ३ । १ । १३४) । वहिमेति । बहुलस्य
भावः । पृथादित्वादिमनिचि (पा० ५ । १ । १२२ । मियस्थिरेति वं-
हिरादेशः (पा० ६ । ४ । १५१) । धार्मिकः । धर्मं चरतीति ठक्
(पा० ४ । ४ । ४९) ॥ १०२ ॥

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकलिवेलासु
वाले नालेनास्तु त्वदङ्घ्रिप्रतिफलनमिदा तत्र
नीलोत्पलानां । तत्पाथे । देवतानां विशतु तत्र
तनुच्छायमेवाधिकारे तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु
च भवदीयाननस्याभिपेकः ॥ १०३ ॥

सस्मिन्निति । हे वाले तस्मिन् तद्वागे त्य एतेन यूना सह विहर
क्रीड । तथा तत्र तद्वागे पयःकलिवेलासु जलक्रीडावसरेषु यीप्सुतैर्
वा तत्रैव नालस्य दृश्यत्वात् । प्रतिघोषनाभिप्रायं बहुवचन । नीलोत्प-
लानां त्वदङ्घ्रिप्रतिफलनान् नेत्रप्रतिविम्ब्यात् सकाशाद्भिदा श्लेदः नालेन
कमलदण्डेनास्तु । अतिसद्दृश्यादिदं वा नीलोत्पलमिदं वेति सदेहे
सनाल यत् सत्रीलोत्पलमनालञ्च त्वनेत्रमिति नालमेव निर्णायकं भव
त्वित्यर्थः । तथा तस्य पाथो जल तस्य देवतानां अधिकारे आधिपत्ये
वा तत्र तनुच्छाय त्वदीयशरीरप्रतिविम्बमेव विशतु । तज्जलदेवतास्थाने
त्वच्छरीरप्रतिविम्बमेव भवत्वित्यर्थः । तथा तस्य फुल्लानां विकसिता-
नां अम्भोजानां राज्ये खण्डे अयं आधिपत्ये भवदीयाननस्य त्वदीय-
मुखकमलस्य च जलक्रीडावशात् अभिपेकोऽयं च पट्टाभिपेकः भवतु ।
नीलोत्पलजलदेवताफुल्लकमलापेक्षया भैमीनेत्रशरीराननमधिकमिति सू-
चित । तनुच्छायं विभाषासंज्ञेति घण्टत्वं (पा० २ । ४ । २५) ॥ १०३ ॥

एतस्कीर्त्तिविवर्त्तधौतनिखिलशैलोक्यनिर्वासितै
र्विप्रान्तिः कलिता कथासु जंगतां श्यामैः सम
घैरपि । जङ्गे कीर्त्तिमयादहो भयभरैरस्मादकी

तैः पुनः सा यन्तास्य कथापथोपि मलिनच्छा
या यवन्ध स्थितिं ॥ १०४ ॥

एतदिति । जगतां स्यात्परजङ्गनात्मकानां भुवनानां सव्यन्धिभि
समग्रैरपि श्यामैः कृष्यैः कञ्जलादिपदार्थैः गुणीयां कथासु धार्तास्वय
विश्रान्तिः कलिता ध्याश्रयोऽङ्गीकृतः । किम्भूतैः श्यामैः । एतस्य की
र्त्तयंशसः विवर्त्तन परिश्रमेन विज्ञापेण यत्तं न स्थितिर्वा तेन पीता-
द्वयलीकृताङ्घ्रिललात् सकलात् कन्दरादिमहितात् त्रैलीक्यात् सकाशा
त्रिर्वाचितैर्निष्कासितैः । कीर्त्त्यो लोकरयस्य श्रेतीकरणात् तत्र श्यामगु-
णानां साम्प्रतमदर्शनात् पूर्व्यं श्यामानि वस्तुन्वभूयध्विति धार्तामात्र-
ज्ञोपाणि श्यामानि जातानि सत्यंथा न भन्तीत्यर्थः । तथा कीर्त्तिं नया
त् कीर्त्तिं प्रचुरादस्माद्वाप्तः सकाशात् अकीर्त्तैः पुनर्भयभरैर्भीतिघातुष्वी
जंज्ञे जात अहो ध्याश्रयं । कीर्त्तिं रकीर्त्तं च विरोधात् कीर्त्तिं रूपदस्मा
दकीर्त्तैः भयं युक्त इत्यर्थः । एतन् फुलः । यद्यस्मान्मलिनच्छायाऽति-
करा साऽपकीर्त्तिः अस्य कथापथोऽपि स्थितिमाश्रयं न यवन्ध नाक-
रात् । एतत्कथाप्रारम्भे अकीर्त्तिलेशस्याप्यभावात् कीर्त्तिं रेव- वर्यत इ
त्यर्थः । यद्य यस्माद्विभंति स तदीयरूपाप्रारम्भ एव मलिनो भूत्वाऽ-
न्यत्रैव गच्छति । अविद्यमानमपि शशविधाणादि वचनगोचरो भवति
अकीर्त्तिंस्तु वचनगोचरोऽपि नाभूदित्याश्रयं । अविद्यमानाया अप्य-
कीर्त्तंभयोत्पादनादतिधिश्रं । जरतामिति पाठे वृद्धाना कथास्विति
ध्यास्येयं । जज्ञे । भावे लकारः ॥ १०४ ॥

श्यावदद्वीमसुतेह्वितान् सखी जनैरकीर्त्तिर्यदि
यास्य नेप्यते । मयापि सा तत् खलु नेप्यते
परं समाश्रयः पूरत्तमालवद्वितां ॥ १०५ ॥

अथेति । अथ सखी भोममुनायाः इह्वितात् अननुरागमूषकात् अ-
वैजनादिषेष्टितात् शरन्वतीभवदत् । किं । हे याधि जनैरस्य अकीर्त्तिं
येदि नेप्यते या नाभिनप्यत एव तत् तच्चि मयापि साऽन्याकीर्त्तिः ख

लु निश्चितं नेष्यत इति यद्यपि तुल्यं तथापि परं कोऽपि परं कश्चि-
द्विशेषोऽस्ति । सभायाः सभालोकस्य अथ पूरतमालयस्त्रिणां कर्माभर-
णतमालयस्त्रित्वं नेष्यते प्रापयिष्यते । जनानामसम्भता शशविषाणादि
बदसतीमप्यस्याकीर्त्तिर्नेव सर्वैः सभा आघमिष्यामि इत्यर्थः । यास्या
स्तद्वर्षं न निवारणं चकारेति भावः । अकीर्त्तनीलत्वात्सभालयस्त्रित्वं ।
इष्यते । इषेः कर्मणि लट् । नेष्यते । षीञ् प्रधानकर्मणि लृट् ॥ १०५ ॥

अस्य क्षोणिपतेः पराहुं परया लक्ष्मीकृताः सद्स्व्य
या प्रज्ञाचक्षुरवेद्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकी
र्त्तयः । गीयन्ते स्वरमण्डमं कलयता जातेन व
न्ध्योदरान्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे
रोधसि ॥ १०६ ॥

अकीर्त्तिर्नेव वर्णयति । अस्मेति । हे याणि मूकानां प्रकरेण समू-
हेन अस्य क्षोणिपतेरकीर्त्तयः किल प्रसिद्ध निश्चित या कूर्मरमणी क-
च्छपिका तस्या दुग्धादुत्पन्नस्योदधेः रोधसि तीरे गीयन्ते । किंभूताः ।
पराहुंत् गणनादधेः सकाशान् परया ऽधिकया सङ्ख्या लक्ष्मीकृता ग-
णिताः पराहुंत् अप्यपिकाः । तथा प्रज्ञाचक्षुर्भिर्जात्यन्धैः अवेत्यमाणं दृ-
श्यमानं तिमिरं तत्प्रख्यास्तत्तुल्या अतिशयाभा । किंभूतेन प्रकरेण ।
अष्टम स्वरं निषादादिसप्तस्वरातिरिक्त कलयताऽङ्गीकुर्वता । तथा व-
न्ध्योदरात् जातेन । स्वमस्याकीर्त्तयः स्थिताः सभायां आविताः । प-
राहुंत्तिका सङ्ख्याऽन्धस्य दर्शनशक्ति तिमिरस्य च चाक्षुषरूपस्य स्वरस्या
ष्टमत्वं बन्ध्योदराज्जन्म कच्छपिकाया दुग्ध एतानि यथा सद्यंथा न स-
न्ति तथैतद्विशेषणपुक्ता अस्याकीर्त्तयोऽपि न सन्तीति पर्ययसानयत्वा
वर्णनेव कृता । उपहासाद्यंत्वसङ्गतोक्तिः । आ सामरत्येन कीर्त्तयः
पूर्वात्तविशेषणविशिष्टा अस्य समस्ताः कीर्त्तयो गीयन्ते किल पर्यय-
सानयत्वाऽस्य कीर्त्तयो न सन्त्येवेति निन्दैवास्य कृतेति वा । कच्छपो
च दर्शनेनेवापत्यानि पालयति न दुग्धेनेति प्रसिद्धिः । प्रज्ञाचक्षुषो

योगिनो ज्योतिर्विलोकननिष्ठास्तिभिर न पश्यन्ति या । तिमिरप्रख्याः
तिमिरवत्प्रख्यामन्त । मूलविभुजादित्वात् कः (पा०३।२।५ या२२।) ॥१२६॥

तदक्षरैः सस्मितविस्मिताननां निपीय तामी
कृगभङ्गिभिः सभां । इहास्य हास्यं किममून
वेति तं विदभंजा भूपमपि न्यभालयन् ॥१०७॥

तदक्षरैरिति । विदभंजा इहास्यां सभाया एतदीयधचनविषये वाऽ-
स्य यस्मिंतस्य नृपस्य हास्यं किमभूत् किंवा नाभूत् इति कारणात् स्व-
भावात्तमपि भूप न्यभालयत् श्रीदासीन्येन सम्मुखदृष्ट्या ददर्श न त्वन्तु
रागादित्यर्थः । किञ्चत्वा । अनुरागामाद्येऽपि हास्यरमकृताभिरीक्षणभ
ङ्गिभि श्रवणलोकनप्रकारविशेषैः ता सभां निपीय सादरमवलोक्य । कि
म्भूतां सभां तस्याः सख्याः विष्णुपक्रमेभिर्षेधे पर्येषसितैः पूर्वोक्तैर
क्षरैः कृत्वा सस्मितानि सविस्मितानि साक्षर्याणि ध्यानानि यस्या-
स्तां । इह नृपेऽस्य हास्यं जात न वेति वा । स्मितसहितं विगतस्मि
तत्वं विरुद्धं । विरोधाभासः ॥ १०७ ॥

नलान्यत्रीक्षां विदधे दमस्वसुः कनीनिकागः
खलु नीलिमालयः । नकार सेत्रां शुचिरक्ततो
चितां मिलन्तपाङ्ग, सविधे तु नैपधे ॥ १०८ ॥

नलैति । पतिप्रताया भैम्या नलान्यायलोकनमनुचितमित्याशङ्कं प
रिहरन्नुत्तरसर्गे यथापिष्यमाणस्य नलस्य प्रस्तावनां करोति । दमस्वसुः
कनीनिका नेत्रतारा नलादन्यस्य नृपस्य योक्षामवलोकनरूपामागः श्र-
पराध विदधे चक्रे । किम्भूता । खलु यस्मात्नीलित्र, कालिन्ः छाल-
य म्याम । मालिनी हि त्रियिद्वमाचरति । अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुन, स-
विधे द्वितीयपङ्क्ती श्रिचतुरेभ्योऽनन्तरमुपविष्टे नैपधे सत्यनली मिलन्
सम्पद् सन् शुचिरक्ततोचितां धयनरक्तत्वयोग्या सेधां चकार । धय-
नरक्तत्वगद्यसामुद्रकलक्षणयुक्तोऽपाङ्गस्तु नल एव सलग्नोऽभूदित्य-
र्थः । अथ च गुणैः पापभोराः अनुरक्तस्य च स्वभावेन उचितां स्वामि-
भक्तीचिता इति वा । स्वामिभक्ता हि ध्यानिनमेध सेधते न त्वन्यनि

त्यपं । कटाक्षेणान्यावलोकने दीपः । अजुदृष्ट्या त्वन्यविलोकने दीपो
नेति न पातिप्रत्यक्षतिः कापि । नलमेव कटाक्षैर्विलोकयति स्मेति भा
वः । इन्द्रान्दिपु चतुर्षु श्लोकनलेषु सत्स्यपि सत्यनलत्वेऽजातेपि त-
त्रैव सत्यनले एवानुरागवाहुल्यादृष्टयथात् कटाक्षनिरीक्षण युक्तं ॥१०८॥

दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेषुणा करेऽपि चक्रच्छ
लनम्रकामुंकः । स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां
जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्नतः ॥ १०९ ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन परस्परानुरागं यस्मं यति । दृशेति । सतो भै
मीकटाक्षविलोकनानन्तरं स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः परस्य नलस्यैव दृगादि-
भिरङ्गैरवयवैर्धन्वितां धनुर्दंस्वं अनुकल्प्य घ्राक्ष्णं गामिना खाद्यकल्पे
न चक्षुषा जनी भैमीमार्दयदपीपिहत् । किंभूतः स्मरः । करे नलस्यैव
हस्ते रेखामयराज्यादिलक्षणरूपचक्रच्छलेन नम्रं चक्राकार कामुंकं यस्य
सः । भैम्या कटाक्षेनले योक्षिते सति नलेन कटाक्षैर्धोक्षिता सा राती कामा
तुरा जातेति भावः । मुख्यङ्गाभावे धानुकल्पोऽप्यङ्गीक्रियते । आर्दय
त् । अर्दं हिमाया यन्ताल्लङ् । आदिंददिति पाठे लुङ् ॥ १०९ ॥

उत्कण्टका विलसदुज्ज्वलपत्रराजिरामोदभाग
नपरागतराऽतिगौरी । रुद्रक्रुधस्तदरि कामधिया
नले सा वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकीव ११०॥

उत्कण्टकेति । सा भैमी रुद्रक्रुधः । रुद्रकृतशापपरित्यागसमुद्भवारक्षो
पाहेतोः । तस्य रुद्रस्वारिः कामः तस्य बुद्ध्याऽयं काम एवेति बुद्ध्या नले
विषये यासस्य स्वयम्परेण स्थितैरर्चिता अमिलायुक्त्य अष्टौ दधारः ।
नले साभिनाया जातेति भावः । स्वशत्रुसमाश्रयणञ्च युक्तमेव । केव ।
काञ्चनकेतकीव । किंभूता सा केतकी च । उत्कण्टका उदितरोभाञ्चा
उद्धर्भूतसूधीतुल्यशूकाया च । तथा विलसन्ती शोभमाना नीलपी-
तादिभिर्यस्यैरुज्ज्वला प्रकाशमाना उज्ज्वलेन अङ्गरेण वा प्रकाशमाना
विलोकनादिशङ्कारोपाया एवभूता वा कसूर्यादिरचिता कपोलवज्रो-
जादी पत्रराजिः पत्रवल्ली पत्रपङ्क्तिर्यस्याः । शोभमानोज्ज्वलवर्णप-

त्रपङ्क्तिः । तथा ध्यामोद विलोपज मुरभिगन्धं हृषीं या स्वाभाविक
परिमलञ्च भजतीति भाक् । तथा अपगतोऽनुरागो यस्या एयंभूता
न भवति अतितरा अनपरागतरा । नले अतितरामनुरागिणी । न
यिद्यते पराग पुष्परजो यस्यामेयधिधा न भवति नितरां ध्यानपरागा
अनपरागतरा अतितरा परागसहिता । तथाऽतितरां गौरवर्णां उभ-
प्यपि । गौरी पाद्वंती अतिक्रान्ता वा भैमी । सुवर्णकैतकी यथा रुद्र-
कोपस्य यास. यसति तस्यार्थितां अभिलाषुकत्व दधार तस्य स्थान
बभूवेत्यर्थः । तथा भैम्यपि नलविषये नलवैरिकामशुच्या नलशत्रुः कान
एवेति नल सम्बन्धित्वेन मा पीडयतीति धिया रुद्रकोपस्यात्मनि यो वा-
सस्तदर्थितां दधार । रुद्रकोपस्य स्थान जाता नितरा सकोपाजातेत्यर्थः ।
कामसाम्य नलस्योक्तं । नलेन कटाक्षवीक्षणे कृते सातितरां कामपीडि-
ताजातेति भाव इति या । गौरीभतिक्रान्तेति तत्पुरुषे । गोस्त्रिधोरुपस
ज्जनंभ्येति (प्रा० १ । २ । ४८) । इत्यन्तः प्राप्तेः अतिगौरिरिति स्यात् ।
तथापि रुद्रिकारादक्तिन इति (कौ० प० ३३ । प० ३ । पा० ४ । १ । ४५ ।
पा०) । इत्यन्तः प्राप्ते पदे क्रीपि अतिगौरीति सङ्गच्छते ॥ ११० ॥

तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनागप्यभू-
दप्यग्रे चतुरः स्थितान् चतुरा पातुं दृशा नैप
घान् । ध्यानन्दाभ्युनिधौ निमज्ज्य नितरां दूर-
ङ्गता तत्तलालङ्कारीभवनाज्जनाय ददती पाता
लकन्याभ्रमं ॥ १११ ॥

तदिति । न अलीको नालीक स चासी मलय नालीकनलः सत्य
मग । स ध्यामी नालीकनलश्च तन्नालीकनलत्तस्मिन्नदृष्टवशपटितदु-
षेणदर्शने सत्यनले चलेतरस् निश्चल मधोयस्याः सा । तत्रैवानुरक्ता
गती मा भैमी एषे स्थितानपि चतुरघतु मङ्गल्यकानलीकान् सा-
स्यान् सत्यन-नमाम्येन तन्नाम् दृशा मयनव्यापारेण पातु कटाक्षेर्विलो-
कयितुं पनागत्यपमपि चतुरा कुगला नाभूत् । किभूता । ध्यानन्दा-
भ्युनिधौ ध्यानन्दरूपे सगुत्रे निमज्ज्य क्रीडित्वा नरायलोकनादिशला

भूत्विति यावत् । नितरां दूरङ्गता हर्षस्य परमकाष्ठां प्राप्ता तलङ्गता
 च । तथा तस्यानन्दममुद्रस्य तलं तस्मालङ्कारीभवनाज्जनाय पाताल-
 कन्याभूमं अतिसौन्दर्यादानन्दप्रशाच्च निर्निशेषतया समुद्रनिमज्ज्य तल-
 गमनेन च किमियं नागरुष्यति भूमवुष्टिं ददती जनयन्ती । अलङ्का-
 रीभवत्ते इति पाठे तस्य नलस्य भूतलस्य उपवेशनेनालङ्कारभूतायेन्द्रा-
 दिलोकाय मल्लवृणाय जनाय वा पातालतलस्यालङ्कारीभवेन वासु-
 ष्यादिनागलोकाय वा पुरस्थिताश्ललाकारानपीन्द्रादीनन्यराजकदत्तु-
 ष्यैव विलोकयतिस्म । अदृष्टवशाच्च व्यवहितमपि सत्यनले कटाक्षैर्धि-
 लोकायति स्मिति भावः । तन्नलेतिपाठे तेषामलीकनलत्वात्तदानीं स्त्री
 येन रूपेणालङ्कारभूताय जनाय सत्यनलायेत्यर्थः ॥ १११ ॥

सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृशे प्रीतिदायं प्र
 दाय प्रापत्तदृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गे
 त्तरङ्गां । आनन्दान्धेन वन्ध्यानक त तदपरा
 कूत्तपातान् स रत्याः पत्या पीयूषधारावलनः
 विरचितेनाशुगेनाशु लीढः ॥ ११२ ॥

सर्वस्वमिति । स नृपतिर्नलोऽपि चेतसः सर्वस्वं प्राण्यस्त्रिषयां तां
 भैमीं दृशे स्वनेत्राय प्रीतिदायं सन्तोषजनितं दानं प्रदाय प्रकर्षेण
 दत्त्वा कटाक्षेण अतिसादरं दृष्ट्वा अमरदुरापा इन्द्रादिभिर्दुर्लभां लोको-
 त्तरस्वरूपां अथच तेषां कटाक्षेणानवलोकनाक्षैर्दुरापां अपाङ्गे नेत्र-
 प्रान्ते उत्तरङ्गां चलत्कञ्जीलां अतिषञ्जलां कटाक्षरूपां तदृष्टिं भैमीदृ-
 ष्टिमेव दृष्टातिथिं प्रियमभ्यागतं प्रापत् लेभे । भैम्या पूर्व्वं कटाक्षैर्धि-
 लोकितोऽनन्तरं तेन सा विलोकिता अनन्तरं पुनरपि तथा स विलो-
 कित इत्यर्थः । अनन्तरं च रत्याः पत्या कामेन पीयूषधारावलयमितिनि
 यांपकत्वाद्दस्युतरूपं यद्वनन भैमीकृतं वलितप्रीवमवलोकनं तेन कृत्या
 विरचितेनाशुगेन भैमीकटाक्षरूपेण याणेनाशु शोभं लीढो विद्व सः
 नलः तदपराः तस्या भैमीदृष्टेरपरेऽन्ये वृत्तीयादयो ये आङ्गनपाताः
 अनेकभावाभिव्यञ्जका व्यापारविशेषास्तान् आनन्दान्धेन हर्षाश्रुपरि-

पुण्येनैत्रतया यदात्पुं अदर्शनत्वेन यस्यान् निष्फलान् अकृत । भैमी
द्वितीयकटाक्षयोक्षणैवातिवृत्तो कामधियश्च संस्तस्यास्तृतीयादिकटा-
क्षनिरीक्षणानि न ददर्शेति भायः । शन्योऽपि तुष्टः कस्मैचित् हृत्स्यं
ददाति अतिप्रियञ्चातिप्रियं प्राप्यानन्दवाप्याश्वो भवति ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरःसुतं श्री
हीरः सुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लडेवी च यम् ।
तरु द्वादश एष मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा
काव्येयं व्यगलन्तलस्य चरिते सर्गो निसर्गो
उज्ज्वलः ॥ ११३ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्धार्थः पूर्वेषु । माता वागीश्वरी जननी च
तरुणाद्यरणावेवाभोजे तपोरलिरूपो भूभररूपः मौलियंस्य । यद्वा
मातृचरणसम्बन्धिना पूजायं चरणयोरुपटौकितता अम्भोजालि, कमल
माला तद्युक्तो मौलियंस्य । वागीश्वर्या जनन्या वा प्रसादरूपेण धृत
निर्मात्यकस्येत्यर्थः । द्वादशाना पूरणः सर्गं व्यगलत् समाप्त । स्वभा
यत्र उज्ज्वल इत्यर्थः ॥ ११३ ॥ इति श्रीवेदरूपनामक श्रीमत्तरुसिं-
हप्रवेष्टतात्मजनाशयणरुते नैषधीयप्रकाशे द्वादश सर्गं ॥ शुभमस्तु ॥

उत्तरनैपथ्यचरिते ।

त्रयोदश सर्ग ।

श्रीलक्ष्मोत्सिंहौ जयत ।

कल्पद्रुमान् परिमला इव भृङ्गमालामात्माश्रया
निखिलनन्दनशाखिवृन्दात् । तां राजकादपग
मय्यविमानघुष्यां निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्च
वीरान् ॥ १ ॥

इदानीं इन्द्रादिपञ्चनलीसञ्च त्रयोदश सर्गमारभते । कल्पद्रुमेति ।
अथ विमानधुष्यां शिविकावाहिना ता मैत्री राजकाद्राजसमूहात् प्र
पगमय्य निवच्य नलाकृतिधरान् नलवेषधारिण पञ्च वीरान्नलसहि-
तानिन्द्रादीनिन्यु प्रापयामासु । शिविकावाहिना तेषु पञ्चसु नलोऽ
स्ति वा न वेति अपरिज्ञानात् नलस्यापि नलरूपधारकत्व घटते । य
स्य पद्रूप लक्षधारित्व तस्यापि युक्तमेवेति काव्यापेक्षयापि युज्यते ।
वीरपदेन शौर्यं नायकगुण । के । कस्मात् । का । कानिव । परिम-
ला मनाहारा गम्या समस्ता नन्दनशाखिनो देवोद्यानतरय तेषा बृ
न्दात् आत्माश्रया परिमलाश्रिता भृङ्गमाला ज्वरपङ्क्ति परावर्त्य अ
तिशयान् कल्पद्रुमानिव । कल्पद्रुमा नन्दनस्थितवृक्षापेक्षया अधिका-
स्तयाऽन्यराजापेक्षया तेऽपीत्यथ । सर्वाभिलाषपूरकत्वसाम्यात् ।
मन्दारादिष्वपि चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोग । मैत्र्या अथवात्माश्रयविना
ने स्थितत्वात् । नयतिर्द्विकर्मा ॥ १ ॥

साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा तत्राधिना
थमधिकृत्य दिधस्तथा सा । जचं यथा स च

शचीपतिरभ्यधापि प्राकाशि तस्य न च नैपथ्य
कायमाया ॥ २ ॥

साक्षादिति । सा देवी तत्र तेषु मर्ष्यं प्राधान्यान्निवेशनरुमानुरो-
धाच्च दिवोऽधिनाथमिन्द्रमधिकृत्योद्दिश्य तथा सेन प्रकारेणोच्चै व्यक-
थयत् । यथा येन प्रकारेण स शचीपतिस्त्रिन्द्राभ्यधापि उक्तो भवति ।
तस्येन्द्रस्य नैपथ्यकायस्य माया दृष्ट्य न च प्राकाशि प्रकटित भवति ।
किभूता । साक्षात्कृत अखिलजगता जनताचरित्र जनसमूहवृत्तान्ती
यथा सा । यथा इन्द्रादीनां प्राकट्य न विद्योराज्ञया वर्णं न च भौ-
नित्यं प्रतिभास्यो न तथाऽवोचदिति भावः । साक्षादिति विद्योपणे
नलरूपं कृत्वा आगतानामिन्द्रादीनां ज्ञानौचित्यं सूच्यते ॥ २ ॥

ग्रूमः किमस्यवरवर्णिनि वीरसेनोद्भूतिं द्विपद्व
लविजित्तरपौरुषस्य । सेनाचरीभवदिभाननदा
नवारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः ॥३॥

ग्रूम इति । हे वरवर्णिनि उन्नते भूमि वपं अस्येन्द्रस्य धीराणां वा
मंगलाया सेन्यस्य उद्भूतिं तररुष्टैश्चम्यं सामर्थ्यं ब्राह्मण्यं वा किं ग्रूमो
वर्णयामः । वर्णनाशकत्वाद्वागगीधर इत्यर्थः । किम्भूतस्य । द्विप-
थमिश्रो यो बलनाभा दैत्यस्तस्य विजित्तर जयनशील पौरुष पराक्रमो
यस्य । यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्ती सैनिकी भवन्ती यो इभाननदा
नवारो गणेशनारायणी तयोर्धामेनापिष्ठानेन कृत्वा जनिता कृता अ-
सुरभार्देत्यभय यथा सा । असुरेभ्यो देवताया यो भीस्तया इरण क्षेपण
सेन या श्री सा यस्य जनितेति वा । यागगोचरोऽस्य चरितमित्यर्थं ॥
नलपथे तु जस्य धीरमेनास्मन्पादुत्पत्ति किं कथयाम अपि तु न ।
अकथनेऽपि लोकाशये प्रतिहृत्यात् । स्यगुणेरेवास्य श्यातत्वाद्वा ।
अन्यो हि श्ये न प्रनिहृत्य पितृदिप्रमिक्षा वर्णनं क्रियते । अथ
तु न तपेति भावः । किभूतस्य । द्विपता बलस्य सेन्यस्याहिकस्य सख
स्य वा जित्तर पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्तः
सैनिका इभानेना जगत्तदानवारि सुसदानोदक तस्य यामेन गन्धेन

सुरभिर्जनिता । रलयोः सावय्यास्मेनायामचलीभवतां पृथ्वायमानानां
 इमानामिति वा । नत्तगजवाहुत्यमनेन सूच्यते । स्वमिन्द्रनलयोरभे-
 दबुद्धियथा तस्या भवति तथा । देव्योक्तं । रथशब्दो लक्षणया रथभूसौ
 यत्तमे । इतः श्लोकादारभ्यात्याजीति यावत् प्रथममिन्द्रादिवर्षानं प-
 द्यामलवर्षानं । अत्याजीत्यादौ च गलवर्षानं प्राथम्येन दिक्पालवर्षानं
 पक्षादिति ज्ञेयम् । श्लोकादिश्च प्रथमत इति श्लोकेन मलमध्य प्राधान्य-
 निर्देशाद्हरिषेत्यादि तृतीयया दिक्पालानामप्राधान्यनिर्देशात् । उक्त
 श्पशंयती शीते शीतस्पर्शा तपात्यये । भर्तृभक्ता च या नारी सोच्यते
 वरवर्षा नीति वृद्धाः । उक्तमा वरवर्षा नीत्यमरः । वरो वर्षा यस्या इति
 वा । अतिशयने घर्मशीलवर्षान्ताच्चेति इतिः (पा० ५ २१३२) ॥ ३ ॥

शुभांगुहारगणहारिपयोधराङ्गुम्बीन्द्रं चापस्व
 चित्तद्युमणिप्रभाभिः । अन्वास्यते समिति चाम
 रवाहिनीभिर्यात्रासु चैप बहुलाभरणार्चिताभिः ४

शुभ्रंति । स्व इन्द्रः समिति च यात्रासु विलासगतिषु च दण्डपा
 त्रासु वा । अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिः अन्वास्यते अनुगम्यते । किं
 विधाभिः । शुभांगुन्द्रः हरसम्बन्धिनी हाराः एकादशरुद्रास्तेपाङ्गुः
 समूहः हरसम्बन्धिनो वा ये गणाः नन्दिप्रभृतयस्तान् सर्वानपि हरन्ति
 ध्यात्मना सह नयन्ति तत्सहिता इति यावन् । एवंविधाः पयोधरा
 मेघाः । हरस्यापत्यं हारः स्कन्दा गणपतिर्मेषाश्चेति वा । तेषामङ्गु-
 म्बी स्वामित्वान्मध्यवर्तीन्द्रः शुभांगुहारगणान् हरत्यात्मना सह
 नयत्येव शीलः पयोधराङ्गुम्बी च एवंविधो वा य इन्द्रस्तस्य चापं
 तेन रक्षिता सम्बद्धा द्युमणिप्रभा सूर्य्यशोभा यासु ताभिः शुभांगु-
 दिभिः शक्रधनुर्व्यासेन सूर्य्येण च प्रकर्षेण भान्ति ताभिर्या । तथा बहुः
 प्रचुरो लाभो धनादिप्राप्तिर्येषु रणेपु अर्चिताभिः पूजिताभिः ।
 दैत्यजगद्बहुला ध्याभा दीप्तिर्योर्षां ताश्च ता रथाचिताश्चेति वा ।
 मेघानामपि कामरूपत्वात् सैनिकत्वं युज्यते । चन्द्रादिभिर्विशिष्टेन्द्र-
 चापेन च खे ध्याकाशी चिता वृद्धिं प्रापिता सूर्य्यशोभा यास्त्विति
 वा । तेः कृत्वा वृद्धिं प्राप्ता वा चन्द्रादयस्तेजस्विनस्तत्तेजःसम्बन्धेन

सूर्यंतेज प्रचुर यत्र जातमित्यर्थं ॥ नलपक्षे एष नल मभायां दग्ध
यात्रासु च चामरधारिणीभिः श्रन्वास्यते सैव्यते । किभूताभिः । शुभा-
सिता श्रगवो यस्य तेन हारगणेन मुक्ताहारसमूहे न कृत्वा हारी सु-
न्दर पयोधराङ्ग स्तनमध्यस्तद्युम्बिनी तरसम्वद्वा इन्द्रचापसम्वद्सू-
र्यप्रमेव प्रभायासा ताभिः । चोऽप्यर्थः । यात्रास्यपीति योजना ।
हारमध्यगमणीनामनेकवर्णत्वादिन्द्रचापसम्वद्सूर्यप्रभासाम्य । तथा
त एव बहुलानि प्रचुराणि आभरणानि तैरर्चिताभिरलङ्कृताभिः । प्रा-
धान्याद्वाराणाङ्ग ह्य । आभरणग्रहण तद्वतिरिक्तालङ्काराणा प्रती न
पीनरुक्तयम् । एतेन यथा सभाया निर्भय आस्ते तथा सङ्गामयात्रा-
स्यपीति व्यन्यते । शुभ उद्दीप्तशुक्लयो । द्यु मणिस्तरणिमित्र । सनि-
द्युहे सभयाद्य इत्यमर । हरशब्दात्तस्येदमित्यस्य (पा० ४ ८३ ११२०) ।
हारी । ताच्छील्ये णिनि । प्रपत्ये वा छत इज (पा० ४ १ । ९५) ।
यद्वा शुभाशुहारगणेन हारिण पयोधरा स्तनास्तेवामङ्ग पार्श्वप्रदेश
तद्गङ्गी इन्द्रचापी नखपदविशेषस्तेन सम्वद्धा दिव्यरत्नप्रभायासा
ताभिः । इन्द्रचापवदाकाशव्याप्ता दिव्यमणिप्रभा यासां ताभिरिति
या । चित्रमणिप्रभासञ्जलिता । शक्रघनु मद्रुशा भ्रमन्तीति बहुलैराभर-
णैर्भूषिताभिरित्यर्थं । सच दीप्तिसवरणयो ॥ ४ ॥

क्षोणीभूतामतुलकर्वशविग्रहाणामुद्दामदर्पहरिकु
उजरकोटिभाजां । पद्मच्छिदामयमुदग्रवली वि
धाय मग्नं विपञ्जलनिधौ जगदुज्जहार ॥ ५ ॥

क्षोणीति । इति पद्यं कुत्रचित्पुस्तके दृष्टं । तस्यायमर्थः । अय
क्षोणीभूता पद्मक्षाना पद्मच्छिदा विधाय कृत्वा विपञ्जलनिधौ आप-
रमनुद्रे मग्न पद्ममदिते पद्मस्य अक्षोकरणाज्जगदुज्जहार उज्जकर्षे-
त्यय । पद्मं तपसच्छेदनाद्विपद्मद्वित कृतयानिति भाव । किभूताना ।
अतला अत्युत्ता कर्कशाय विग्रहा देहा येषा । तथा उद्दामदर्पाणा
अत्युद्गता हरिकुञ्जराणां सिद्धस्तिना कांठि भजता । एक
स्मिन् प्रदेशेऽनेकसिद्धानामन्यस्मिन्नत्युद्गतानामनेककुञ्जराणामित्यर्थं ।
किभूतोऽय । यत्नाद्देत्यादुदय उदयमल । यद्वा उदय पौरुष यस्य

स ॥ नलपत्ने अतुलानत्युच्चान् सलक्षणाश्च कर्फान् घेताश्चान् श्यन्ति
मारयन्ति स्यविधा विग्रहा शरीराणि धैर वा येषा । तथा उद्दाम-
दर्पा हरयोऽद्या गगाश्च तेषा कोटि भजता । वैरिनुपाया पक्वच्छिदां
सहायच्छेद कुत्सिच्छेदं वा कृत्वा उदग्र बल पीरुप सैन्य वा यस्य । अपं
नलो वैरिंकृतापरममुद्रे मान जगदुञ्जहार । वैरियो इत्वा आपद्रुहि
तमकरोदित्यर्थं ॥ ५ ॥

भूमीभूतः समिति जिष्णुमपव्यपायं जानीहि न
त्वमघवन्तममुद्गुथञ्चित् । गुप्तं घटप्रतिभट
स्तानि बाहुनेत्रं नालोकस्यैतिशयमद्भुतमेतदी
यम् ॥ ६ ॥

भूमीभूत इति । हे घटस्य प्रतिभटी स्यर्द्धिनी स्तनी यस्यास्तत्स-
ञ्चुद्धि । हे भूमि त्वं समिति सद्भूमे भूमीभूतः पद्वं तान् जिष्णुं
जतार । तथा न विद्यते पर्वेष्वस्य अपायो नाशो यस्य । तममु अ-
मघवन्तमनिन्द्र न तु नैव जानीहि अपि त्विन्द्र एवाय । इन्द्रस्य
सहस्रनेत्रत्वान्नाय तथेत्यत आह । त्व एतदीय शय पाणिमतिक्रान्तं
प्रसृतादपि दीर्घं अत एवाद्भुतमाश्चर्य्यकारि कथञ्चिद्भुतं नलरूपधार
णाच्छादित बहुनेत्रस्य भावो बाहुनेत्र नालोकमे न पश्यसि गुप्तत्वान्न
तु अविद्यमानत्वादित्यर्थं । शयावतिक्रान्त हस्ततलयोर्नैत्राणि न स-
न्तीत्यर्थं इति वा । बहुनेत्रसमूह बाहुनेत्रसम्बन्धिनमेतदीपमतिशय
मुत्कर्षे वाश्चर्य्यमिति वा । नलपत्ने त्वममु अघवन्त सपाप न जानी-
हि पुण्यश्लोकत्वात् । रते राघो जतार । तथापगतो विशिष्टोऽपायो
यस्मात् । रणे अपगतो व्यपायः पलायन यस्मात् अपलायमानमि-
त्यर्थं । एतदीप अतिशयपरिमितहस्तपरिमाणमाश्चर्य्यरूप प्राधरण्य
वशाद्बाह्वी हस्ते स्थित नेत्र चीनाशुक गुप्त यथा तथा द्रव्यान्तरविलोकन
व्याजेन नालोकसे अपि त्वालोकयेत्यर्थं । बाहू च नेत्रे च बाहुनेत्रे ।
शयमतिक्रान्तं बाहू हस्तरिमाणाधिकपरिमाणी नेत्रे च प्रसृतादप्यधि-
केत्यर्थं । तद्भुत यथा तथा नालोकसे अपित्वालोकयेति वा । अतिशय

वाहुनेत्रं बहू अतिशयितौ वदान्यौ शयी ययोस्तावतिशयी । नेत्रे च
 शयमति क्रान्ते अतिशयी च । अतिशये चेति नपुंसकैकशेषेण वा व्याख्ये
 यं । एतदीय गुणमनेन पालित । बह्वथ ते नेतारश्च बहूना वा नेतारस्ते-
 पां समूहः अतिशयितो हस्ती यश्च । लक्षणा वदान्य उरुपुनालो-
 कय । शूरा वदान्या अप्यनेन पोषिता इत्यस्योत्कृष्टत्वं च्यवने ।
 कुनिशम्भिदुरन्वधिरित्यमर । नेत्रं पथि गुणे च स्वे इति विश्वः ।
 लिप्तुः । श्लाघिस्थश्च ग्लुरिति ताच्छील्ये श्लुः । (पा० ३ । २ ।
 १३६) । तद्योगे भूमीभूत इति न लोकेति (पा० २ । ३ । ६९) । पृष्ठी
 निषेधात् द्वितीया । बहुनेत्रशब्दात् भावसमूहसम्बन्धे षष्ण् (पा० ४ ।
 २ । ३७) । पक्षे प्रायवहृत्वादेकवद्भावः (पा० २ । ३ । २) ॥ ६ ॥

लंखा नितम्बिनि बलादिसमूहराज्यप्राज्यापथी
 गपिशुना दधते सरागं । एतस्य पाणिचरणं
 तदनेन पत्या सादुं शचीव हरिणा मुदमुद्वहस्व७

लेखा इति । हे नितम्बिनि अतिपृष्ठनिषिद्धनितम्बे भूमि बलादीनां
 बलपुत्रनमुचिप्रभृतीनां सम्पुंहे सम्पुंखे राज्यं राजभावः तस्य प्राज्या
 पथुः उपभोगस्तस्य पिशुनास्तदग्रहणाः लेखा देवाः एतस्येन्द्रस्य पाणी
 च चरणी च पाणिचरणं सरागं आनुरागं यथा तथा दधते धारयन्ति ।
 एतदागतापाणि नमस्कारार्थं च धरणावित्यर्थः । तत्तस्मादनेन हरि-
 येन्द्रेण पत्या सादुं शचीव मुदमुद्वहस्व धारयस्व ॥ नलपक्षे सरागनरुषं
 एतस्य पाणिचरणं कर्तुं सैन्यस्वाम्यनात्यादिभिः पडविधेन वा बलेन
 समुद्वहस्य राज्यस्य प्राज्य उपभोगस्तस्य सूपिका मातुद्रिकीकृतदण्ड
 भूताः अज्ञादिनेयाः कर्मभूताः दधते धारयन्ति । दध धारणे एक-
 पयनान्तमस्मिन् पत्रे कथं । तस्मादनेन पत्या नलेन सह ह्यं धार-
 यस्व । केतुकंठे च हरिन्द्रेण शचीव । लेखा अदितिगन्धनाः । पि-
 शुमी राजसूपकावित्यमरः । नितम्बगद्वादतिगपायांदिभिः (पा० ५ ।
 २ । १३७) । पाणिचरणं प्रायवहृत्वादेकवद्भावे परस्वयं (पा० २।४।१७) ७ ।

जाकर्यं तुल्यमखिलां सुदती उगन्तीमाखण्डे

ऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् । रूपं समान
मुभयत्र विगाहमाना श्रोत्रान्त निरुधमवाप
दसौ न नेत्रात् ॥ ८ ॥

‘आकर्ष्येति । असी सुदती मैमी एतां पूर्वोक्तां अखिलां वाचना
खण्डलेऽपि च नलेऽपि च तुल्य लगतीं समानसम्बन्धामाकर्ष्य उभ-
यत्र इन्द्रे नले च समानं रूपं ऐक्यरूपञ्च विगाहमाना जानती विशे-
पावलोकनादपि विशेषमनुपलम्भना यथाक्रमं श्रोत्राब्जबन्धिनात्
नेत्राब्जदुरिन्द्रियाच्च निरुधं नावापत् न प्राप । धनयेन्द्रः स्तुतः क्रिया
मलः । तपोः सरूपत्वादयमिन्द्रो नलो वेति नाद्यासीदित्यर्थः । अपि
वेति समुदायो परस्परसमुच्चयवाचको- । अयापत् । लृदित्वाद्ङ् ॥ ८ ॥

शक्रः किमेव निपधाधिपतिः स वेति दोलाय
मानमनसं परिभाष्य मैमीम् । निर्दिश्य तत्र
पवनस्य सरायमस्यां भूयोऽसुजद्गवती वचसां
स्वजं सा ॥ ९ ॥

शक्र इति । सा भगवती सरस्वती भूयः पुनरपि वचसः स्वजं वा-
ह्यालां असृजत् । किं कृत्वा । तत्र तेषु मध्ये अस्यां मैमीमनीपे प-
वनस्य सरायमग्निं निर्दिश्योद्दिश्य । पुनः किं कृत्वा मैमी इति दो-
लायमानं दोलेय भवत् मनो यस्यास्तां परिभाष्य सञ्चिन्त्य । इति
कि । एष किं शक्रः सत्यं दृष्टः निपधाधिपतिर्नलो वेति दोलायचर-
ति । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति (पा० ३ । १ । ११) । क्यङि शानचि
दोलायमानमिति । अस्यां सामीपिक आधारः ॥ ९ ॥

एष प्रतापनिधिरुद्गतिमान् सदायं किं नाम
नार्जितमनेन धनञ्जयेन । हेम प्रभूतमधिग-
च्छुचैरमुष्मान् नास्यैव कस्य च न भास्वर
रूपसम्पत् ॥ १० ॥

स्य इति । द्वे भैमि स्य प्रतापस्य निधिः प्रकृष्टोपस्यशंखानं ।
 तथाऽप्य सदा वदन्तिमानूङ्गमनयुक्तं कङ्कुञ्जलनोऽयमित्यर्थः । धन
 ऋषयेन यन्दिनाऽनेन किं नाम का सञ्ज्ञा नार्जितं न प्राप्तं । अग्नि-
 र्धेश्वानरो यन्दिहिरित्यादिकं नाम निर्वचनयोगात् प्राप्तमित्यर्थः । सर्व-
 यामपि नाम्नां निर्वचनगत्येव । नाम सम्भाषणायां ह्यग्निनाऽनेन किं
 नाम यस्तु न प्राप्तं । तैजसानां परमाणूनां सर्वत्राविरलत्वेन विद्य-
 नानत्वादिति या । अनेन धनञ्जयशब्देन हत्वा सार्थकं नाम किं ना-
 र्जितमिति या । धनञ्जयत्वादेतस्य त्वं शुचैरप्यिहादमुष्पादग्नें प्रभूत
 बहु हेम स्वर्णं सधिगन्धं प्राप्सु हि । धनमिच्छेदुताशनादित्युक्तं । अ-
 ग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णमिति श्रुतेः । अस्मात् सुवर्णं प्रथममुत्पन्नं । अ-
 स्येयान्नेरिव कस्य च न कस्यापि भास्वरा देदीप्यमाना रूपाप्रम्यन्नास्ति
 तेजोभात्रविवक्षया । तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्य च न शुद्धं भास्वर रूप
 दृष्टमित्यर्थः ॥ नलपङ्के स्य नलं छात्रतेजं स्थानं । तथा सर्दादयवान्
 तथाऽनेन जयेन कृत्वा किं नाम धनं नार्जितं वैरिणो विजित्य धनम-
 र्जितं । दामो दानं तेन सहितमिति या । अनेन धनार्जनस्य स्वोपभो-
 गः फलं न किन्तु दानमेव मुख्यं फलं वदान्यत्वं च सूचितं । सदा अ-
 यः शुभायदां विधिर्यस्मादिति या । शुचे स्वधर्मापार्जितद्रव्यादमुष्पा-
 त्प्रचुरं सुवर्णं प्राप्सु हि । शुचेः शृङ्गाररूपादिति या । अयं नलस्यैव
 भास्वरा कापकान्तिमृद्धिः कस्याप्यन्यस्य नास्ति । भा दीप्तिः स्वर
 कण्ठगच्छः रूपं नीन्द्यं तेषां सस्पदस्यैव कस्यापि नास्तीति या । ते
 जस्यो मधुरस्य मन्दरघेत्युक्तं । योतिर्दामो धनञ्जयः । शुचिरप्यित्त-
 मीयेस्तु इत्यमरः । धनञ्जयः । सञ्ज्ञायां ऋतृमृजीत्यादिना सच (पा०
 ३ । २ । ४६) । अकृष्टिपदिति मृम् (पा० ६ । ३ । ६७) । भास्वरं । स्व-
 शुभायेति षष् (पा० ३ । २ । १७५) ॥ १० ॥

अत्ययं हेतिपट्टताकवलीभवत्तत् तत्पार्थिवाधि
 करणप्रभवस्य भूतिः । अप्यङ्गरागजननाय महे
 श्वरस्य सञ्ज्ञायते रुचिरकण्ठं तपस्विनेऽपि ११

अत्यर्थेति । हे रुचिरकर्णं शोभनश्रवणंन्द्रिये जैमि अस्याग्नेरत्य-
 र्थाऽतिशयितहेतिपटुता ज्वालापाटयं तस्य कथलोभवन्ति यासीभय-
 न्ति तानि तानि पार्थिवानि पृथिवीकार्णाणि तृणकाष्ठकरीषादीनि
 सान्येधाधिकारण भस्मन एवाधारः ततः प्रभव उरपत्तियस्या एवविधा भू-
 तिनंस तपस्विनीऽपि पाशुपतादिप्रतनिष्ठस्य महेश्वरस्य शिवरणाङ्गरा
 गजननाय उद्भूलनेनाङ्गानां विशिष्टयर्षोत्पत्तये सङ्गमते सम्पद्यते ।
 एतत्सम्बन्धि भस्मापि इश्वरस्य तपस्विनीऽपि उपकृत्यै प्रभवति अन्य-
 स्य भवतीति किं वक्तव्यमिति स्तुतिः । रुचिरकर्णंति श्रेयोक्तिचातुरी
 विषये सावधाना भवेति व्यज्यते । एतद्वरणं भस्मैव केवल नान्यत्कि-
 ञ्चिदिति विधाप्यं षष्ठीधेति व्यज्यते ॥ नलपक्षे अङ्ग रुचिरकर्णं अ-
 स्य नलस्य भूतिः सस्यत् महेश्वरस्य महाधनिकस्यापि त्यक्तसर्वमङ्गस्य
 मुनेरपि च अभिलापसमुद्भूतये सम्पद्यते । समेदृक्सस्यद्भू यादिति ध-
 निको मुमुक्षुश्चापि अस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः । धनिकस्य तपस्विनी
 ऽपि हेर्थाजनाय सम्पद्यत इति या । किम्भूता सस्यत् । अतिशये-
 नास्त्रपटुतपा मोक्षोपसंहारादिमन्त्रप्रयोगसामर्थ्येन यासीभवन्तस्ते च
 ते पृथ्वीश्वराश्च तेषामधिको रणस्तस्मादुत्पन्ना । स प्रभव उरपादको य-
 स्या इति या । चात्रनेजसोपार्जितेत्यर्थः । रागोऽनुरक्ते मात्सर्य्ये । हे-
 तिउर्वालापुधंऽपि च । पार्थिवंति । तस्येश्वर इत्यधिकारे (पा० ५ । १ ।
 ४२) । सत्संभूनीत्यण् (पा० ५ । १ । ४१) । रुचिरकर्णंति । नासिकोद-
 रोष्ठेति (पा० ४ । १ । ५५) । छीप् ॥ ११ ॥

एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषामाध्यस्थ्यमस्य
 यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि । एनं महस्विनमुपैहि
 सदारुणोच्चैर्येनामुना पितृमुखि ध्रियते करश्रीः १२

एतदिति । हे पितृमुखि अशेषा सर्वोऽपि विबुधससत् देवसभा
 एव एव मुखं यस्याः सा । अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः । अस्या-
 ग्नेर्यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि माध्यस्थ्यं आसनापेक्षया दिगर्पेक्षया च
 मध्ये विद्यमानत्वं अस्ति । त्वं महस्विनं तेजायुक्त महस्तुतेजस्तु

विषये इतं स्वामिनं चैन उपैहि प्राप्नुहि । येन सदाकथा काष्ठसहिते
 नामुना करश्रीः किरणशोभा उद्येकज्ञा रक्ता वाग्प्रियते । पितृमुखीति
 सम्बुद्ध्या धन्यत्व व्यज्यते । धन्या पितृमुखी कन्या धन्यो मातृमुख-
 सुत इति सामुद्रिकोक्तेः ॥ नलपक्षे अमी जगति प्रसिद्धा पुरो दृश्य-
 माना च निखिला विद्वत्सभा एतन्मुखा एतत्प्रधाना । यथा सर्व्यव-
 द्गेषु मुख प्रधानं तथा विद्वत्सभायामसौ । के विबुधा इति पृष्टे प्रथ-
 ममसौ गण्यत इत्यर्थः । पुण्यश्लोकत्वात् । एष मुखो यस्यास्तादृशीति
 या । अस्य यमतः समयत्तिनोऽपि इन्द्रादप्याधिकं माध्यस्थ्य व्यज्यते ।
 पक्षपातरहितत्वं शत्रुमित्रयोस्तुल्यदण्ड इत्यर्थः । तसे. सात्त्विकमक्ति-
 कत्वाद्भोक्तृपालांशत्वादिन्द्रयमयोरेतन्माध्यवर्तित्वं इति कंचित् । तेज-
 स्विनमेवं प्राप्नुहि । येनानेन सदा सर्व्यंदा हस्तशोभा अतिशयेनारुणा
 रक्ता धार्यते । स्विन शोभनं पतिमेनं मह पृजय । तथा एनमुपैहि
 एतत्समीप गच्छेति या । महस्विनमुत्सवयन्त या । विद्यप्रकाशे सका-
 रान्मय मह शब्दस्य पाठात् । मुख मुख्यं च यक्ते स्यादित्यजयपाल ।
 पिना मय यस्या इति समासे मुखेनैव मुखस्य सादृश्यात् पितृमुखनिव
 मुख यस्या इत्यत्र पर्यायस्यति ॥ १२ ॥

नैवात्पमेधसि पटोर्लुचिमत्त्वमस्य मध्येसमिन्नि
 वसतो रिपवस्तृणानि । उत्थानवानिह पराम
 धितुं तरस्वी शक्यः पुनर्भवति केन विरोधि
 नायं ॥ १३ ॥

नेवेति । एधमि काष्ठे पटोर्जाञ्जल्यमानस्यास्याग्नेः रुचिमस्य दी-
 प्तिमुत्पत्तयं अल्प नैव किन्तु बहुधित्यर्थः । जाञ्जल्यमानस्यास्य इत्यने
 दीप्तिमस्य अल्प नैव तत्प्रमथ्यादधिक दीप्तिमानयं प्रवतीत्यर्थः इति
 या । तथा मध्ये समित् समिधा काष्ठाना मध्ये नियसतो विद्यमान-
 नाय तृणानि रिपवः शत्रवः । रिपुनाशो यथा योगेन क्रियते तथा सम-
 दूषेनानेन तानि तदमात्रेण दध्यन्त इत्यर्थः । प्रादेशमात्राणां पलाग-
 मप्यादिकाष्ठाना मध्य इति या । इह लोके समिन्मध्ये वा उत्थान-

धान् ऊर्ध्वं उवलन् तरस्वी वेगवानयं विरोधिना केन उदकेन पराज-
 यितुं पुनः शक्या भवति तेनैव शान्तिमेति नान्येनेत्यर्थः । जय्यो भव-
 ति अपि तु न । वेगेनीत्यितस्यास्य चारिणापि शान्तिः कर्तुंभशक्ये-
 त्यर्थ इति वा ॥ नलपक्षे पटोर्ग्रहणधारणादिसमर्थस्यास्यपनेधसि मन्द-
 प्रश्ने रुचिसत्त्वं प्रीतियुक्तत्वं नैव अयोग्यत्वात्तस्येति भाव इत्यर्थः ।
 तथा समिन्मध्ये सङ्गाममध्ये निघमतोऽस्य वैरिणस्तृणानि अकिञ्चि-
 रकरा इत्यर्थः । इह रसो भूलोके वा तरस्वी उत्पानयान् वेगवाभ् बल-
 धान् वायं केन रिपुणा जेतुं शक्याऽपि तु न केनापि । कस्याप्यजय्यो-
 ऽपमित्यर्थः । उत्पानमुदग्रः इदंमदृक्कोऽपि उदयो बलवांश्च नास्तीत्य-
 र्थः । भवतीति सम्बोधनं वा । तरो बले च वेगे च । इध्मनेधः समि-
 दित्यमरः ॥ अतपनेधसि । नित्यमसिद्धप्रजामेधयोरित्यत्र (पा० ५ । ४ ।
 १२२) । नित्यग्रहणादन्यस्मादपि भवतीति वृत्तिकारोक्तेः प्रयोगानुसा-
 रेण असिद्धि । मध्ये समित् । पारे मध्ये षष्ठीया धिति (पा० २ । १ ।
 १८) । अव्ययीभावे निपातनादेत्वम् । भय इति (पा० ५ । ४ । १११) ।
 विकल्पित्वाट्टकभावः । पराभवितुं । शक्यतेति (पा० ५ । ४ । ६५) ।
 अक्रियार्थत्वंऽपि शक्योगात्तुमुन् ॥ १३ ॥

साधारणीङ्गिरमुद्युधनैपघाभ्यामेतां निपीय
 न विशेषमवाप्तवत्याः । ऊचे नलोऽयमिति तम्प्र
 ति चित्तमेकं द्यूते स्म चान्यदनलोऽयमितीद
 मीयं ॥ १४ ॥

साधारणोन्निति । उपर्युधनैपघाभ्यां अग्निनलाभ्यां साधारणी समा-
 नेताङ्गिर निपीयाकस्य इदमीपमनयोः मध्वग्निनं विशेषं तारतम्यं न
 अवाप्तवत्या ज्ञातवत्या भैभ्याः पुरोवर्तिनं तं प्रति एकं चित्तं मनः
 व्यं नल इत्युचे अन्यदपरं चित्तं अयमनल इति द्यूते स्म । नलव्य-
 तिरिक्तीऽयं च यङ्गिरिव्यकषयत् । युगपदालोचनस्मृतिप्रसङ्गान्ननसः
 प्रति शरीरमेकत्वस्य साधितत्वादेकस्मिन्नपि मनसि क्रियाभेदादवस्था-
 न्तरप्राप्तेर्भेद इयोपघर्ष्यते । एकमेव तं पुरोवर्तिनं अनल इति मत्यु-

चे । अकारप्रत्येकानलोऽपमिति प्रयीति स्म मनः । तथा अपमन्यान्
 वैरिणो द्यति खयदपति अन्यद् स चामी नलधेति च प्रुने स्म ।
 अत्र ध्यायाने प्रथमसूचितक्रमभङ्गीऽपि न भवति । एकस्य द्वैक्या-
 द्विराधाभासश्च । शाचिकेश उपबुध इत्यमरः । उपसि द्युष्यत इति
 उपबुधः । इगुपधेति कः (पा० ३ । १ । १ ३५) अहरादीनामिति रेफः
 (पा० ८ । २ । ७० या० १) । तुल्यार्थे रिति तृतीया । (पा० २ । ३ ।
 ७२) । अन्येदिति पङ्के क । समानं आधारणमस्य साधारण्येनेकं प्रत्य
 विशिष्टं सम्यग् । पदादरादिः । ततस्त्रियां पादार्थाम्यां चेत्यत्र (पा०
 ५ । ४ । २५) । आग्नीप्रसाधारणादञिति यान्तिंकादञि ङीप् वा ।
 प्रकरणाच्च साधारण्यभूमिरित्यादादिय अत्रपि घटते । इदमीय त्यदा-
 दित्यात् द्वन्द्वाच्चः (पा० ४ । २ । ६) ॥ १४ ॥

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां सन्देहचि
 त्रभयचित्रितचित्रवृत्तिम् । देवस्य सूनुमराविन्द
 विकारिश्चमेरुद्विच्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्र
 चक्रे ॥ १५ ॥

एतादृशीमिति । अथ सरस्वती एरयिन्दविकारिणः कमलविकास-
 करा रश्मयः किरणा यस्य देवस्य रथेः दिक्पतिं दक्षिणदिशः पतिं
 मुनं अम्पेया पुत्राणां दिक्पतिव्याभावाद्यमं उद्दिश्य उदीरयितुं वक्तुं
 प्रचक्रे अ रथे । कि कृत्वा । एतादृशीमुक्तसगपारपदीजूतां तथा न-
 लनिघण्टाभावात् सन्देहः । तुल्यरूपदर्शनाद्देव्युक्तिघातुर्यद्वा चित्रं ।
 नलनिघण्टाभावात्प्रमाप्तिविज्ञातुनामः तैः संशयाद्यर्थप्राप्तेः चित्रिता
 नानाविधाकृता चित्रवृत्तिरथाः वा । एवंविधां तां भैरवो विलोक्य ।
 चित्रत्रिमिति पाठे चित्रमेव भित्तिर्यथाः । भित्ति इ चित्रं युक्तमि-
 षयं । एषेव दृश्यत इषयं । एतादृशी त्यदादिषु दृग् इति कञि
 (पा० ६ । २ । ६०) । आभार्येनाप्र इषयात्वे (पा० ६ । ३ । ८१) । टि-
 र्दंतिं ङीप् (पा० ४ । १ । १५) । एतादृशीति सिद्धं ॥ १५ ॥

दण्डं विभर्त्ययमहो जगतस्ततः स्यात् कम्पा
कुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः । स्वर्तृद्ययोरपि
मदव्यपदायिनीभिरेतस्य रुग्भिरमरः खलु कश्चि
दस्ति ॥ १६ ॥

दण्डमिति । अहो सम्बोधने अयं यमो दण्डं स्वायुध विभर्ति त-
त्तस्माद्देवोः पुराणादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पापभीरो. सकलस्य जगतो
भुवनस्य पङ्कपातो पुढन न स्यात् भवेत् । पङ्के महारौरवादी नरके वा
एतद्गयात् पाप कोऽपि न करोतीत्यर्थः । अहो आश्चर्यं । अन्यो य
ष्टिं धारयति शन्यस्य च कम्पमानस्य कर्तृमपातो न भवतीत्यसङ्गते ।
तथा चिकित्सासामर्थ्योः स्वर्तृद्ययोर्देवयोरपि मदव्यपदायिनीभिः
गर्तृद्यय कुट्ट्याभिरेतस्य रुग्भिः प्राणिकर्मविपाकदर्शनेनानेन प्रेरिता
भिः पीडाभिः न त्रियत इत्यमरः कश्चित् किमस्ति अपितु न कोऽप्य
स्ति । कर्मजरोगाणां ताभ्यामप्यधिकित्सात्वादित्यर्थः । स्वर्तृद्ययोर-
पि नाम रुजापनयनसामर्थ्यासम्भवसूचनार्थं ॥ नलपक्षे अयं नलो द-
ण्डं शासनं यतो विभर्ति ततः शासनभयात्कम्पाकुलस्य सकलस्यापि
लोकस्य पङ्कपातो न भवेत् पूर्ववदेतस्माद्गयात् अयं दण्डं घतुरङ्गैर्न्यं
विभर्ति ततः शत्रुभयात् कम्पाकुलस्य लोकस्य पङ्कपातः दुःखपातो न
भवेत् सैन्येनैव धैरिणां निहतत्वाङ्गोकस्य दुःखनाश इति वा । सौन्द-
र्येण प्रसिद्धयोर्नामत्ययोरपि गर्तृद्ययङ्कारिणीभिरस्य रुग्भिः कायकालि
भिरुपपत्तिनोऽप्य देवोऽपि कश्चिदस्ति किन्तु अपि तु नास्ति । देवेषु
मध्ये दक्षायैव सुन्दरतमो तावप्यनेन जितो यतः । ये त्वेतत्समीप-
स्थाः रमणीयास्त एतद्रूपधारणादेव न तु स्वभावेनेत्यर्थः । पङ्कोऽक्षो
शादकर्तृमी । अक्षो पङ्क पुमान् पारम्भा । स्युः प्रभारुगुचित्त्विद्भा इ-
त्यमरः । स्त्रीरुपजाद्युति. शोभा इति मेदिनी । दायिनीभिरिति ता-
च्छीत्येणिनिः ॥ १६ ॥

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य सञ्ज्ञा श्रुता

सुहृदयं न जनस्य कस्य । छायेदृगस्य च न
कुत्रचिदध्यगामि तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमु
नैव ॥ १७ ॥

मित्रेति । अस्य यमस्योपजनन उत्पत्तिम्प्रति सञ्ज्ञा नाम्नी मित्रमि
या सुधर्मपत्नी हेतुनिमित्त श्रुता आकलिंता । ज्ञापानाम्नी तु कुत्रचित्
कुत्रापि पुराणादौ ईदृगस्योत्पत्ति प्रति हेतुनाध्यगामि नाश्रायि । कि
न्तु जनैश्चरस्यैवेत्यर्थः । यमो यमो आदुर्देवः सञ्ज्ञापास्तनयाख्य इति
पुराण । अथ यमः कस्य जनस्य असुहृत्प्राणहर्ता न अपि तु सर्वस्या
पि प्राणहर्ता । छानुना यमेनेप नियमेन नक्तोपवासादिप्रतेन इत्या
तपस्तप्त धर्मं कृत । अत एवास्य पुत्रत्व धर्मराजत्वं चैवर्थं ॥ न
तपक्ते अस्य नलस्य सञ्ज्ञा नाम श्रुता सती मित्रमिपस्य सुहृदिष्ट्यो-
पजनन प्रति उत्पादन प्रति हेतु । अस्य सञ्ज्ञा सुहृदिष्टजनन प्रति
हेतुः । श्रुता स्यातेत्यर्थ इति वा पुण्यश्रीकृत्वात् । अथ कस्य सुहृन्मि
त्र न अपि तु सम्यक्परिपारानाहुपकारित्वाद्वा सर्वस्यापि सुहृदेव ।
ईदृक् प्रत्यक्षे दृश्या अस्य ज्ञाया कायकान्तिः कुत्रापि नरसुरोरनेषु ना
ध्यगामि न दृष्टा । सुन्दरतरोऽयमित्यर्थं । ज्ञायारीति । लीकपालन-
मित्यर्थ इति वा । अस्येव जगत्पालन कोऽपि न करातीत्यर्थं । अ-
मुना नलेनेप यमेन ब्रह्मधर्म्यादिनियमेन नक्तादिप्रतेन च तपस्तप्त त्व
दयमित्ति शेषः । ज्ञाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्प्राकंपोपिताः । तप-
यान्द्रायणादी स्यादुर्मै इत्यादिविद्युः । अध्यगामीति । इहो गच्छादे
शे कर्मविधिषु । यमेनेति । पक्ते हेती तृतीया ॥ १७ ॥

किञ्च प्रभावनिमित्तासिधराजतेजा देवः पिता
ऽभ्यरमणी रमणीयमूर्तिः । उत्क्रान्तिवदा न क
मनु प्रतिभाति शक्तिः कृष्णतथमस्य च परेषु
गदान् नियोक्तुः ॥ १८ ॥

तिष्ठति । यंवन सञ्ज्ञास्य जगतीत्येव न । किञ्चान्यथ प्रभया दीप्त्या

ऽधनमितं तिरस्कृतं अखिल राज्ञश्चन्द्रस्य तेजो येन नः । तथा रमणी-
 यमूर्तिः अम्बरमणिः सूर्यः देवोऽस्य पिता । अस्य यमस्य उत्क्रान्तिदा
 नारामिका अथ च गरुडा शक्तिरायुधविज्ञोपः कमनु लक्ष्मीकृत्य न प्रति
 भाति समर्था न भवति अपि तु सर्व्यमनु समर्थेव । परेत्यन्येषु जनेषु
 गदान् रोगादिभ्योक्तुः प्रेरयितुरस्य कृत्स्नत्वं श्यामत्वञ्च परपीडाजनने-
 नाप्यग इत्यर्थः । अस्य कृत्स्नत्व लौहत्वं लोहवत्कठिनान्तःकरणत्वमित्य
 र्थं इति वा ॥ नलपक्षे प्रभावेन पराक्रमेण नमितसकलभूपप्रतापः । अम्बर
 मणिः सूर्यः इः कामस्तद्वद्रमणीयमूर्तिः देवो राजा वीरसेनोऽस्य पिता ।
 देवो विजिगीपुरिति वा । महाफुलीनत्वमस्य भूषित । राज्ञ इन्द्रस्य वा
 प्रभाया यनेन लक्षणया, सन्नुहेन तेज-सङ्घेन कृत्वा मितभरपीकृतमखिल-
 भूपतेजो येनैति वा । अम्बरमणीभिर्वस्त्ररत्नैः कृत्वा रमणीयमूर्तिरिति वा ।
 मणीशब्द इत्यन्तोऽपि अश्वेति सम्बोधन । रमणीनां स्त्रीणां रमणयोग्या
 मूर्तिर्यं येति वा । अस्य शक्तिरायुधविज्ञोपः क वैरिणमनु उत्क्रान्तिदा न
 रणदा न भवति । अस्य शक्तिः सामर्थ्यं क यममनु उत्क्रान्तिदा गरुडा
 दा न प्रतिभाति अपि तु सम्भाव्यत एव । यमादन्येषां भय तस्याप्यस्माद्ग
 यं शूरत्वातिशयो द्योत्यते इति वा । तथा शत्रुषु गदा शस्त्रविज्ञोप प्रयोक्तु
 रस्य कृत्स्नत्वं देवकीपुत्रत्वं । गदायुद्धप्रावीण्याब्जो कृत्स्नसमानमित्यर्थं इति
 वा । अस्म राज्ञः परा उत्कृष्टा इषुसम्बन्धिनी गदाः रोगाः दुःसह्या
 णजनिता पीडा इति यावत् । तान् अर्थाद्वैरिषु प्रयोक्तुरस्य कृत्स्-
 नत्वमर्जुनत्वं च । बाणयुद्धप्रावीण्यादर्जुनसमानोऽपमित्यर्थं इति वा ।
 राजा प्रभी नृपे चन्द्रे यत्ने क्षत्रियशक्रयोः । को ब्रह्मात्मनि लोकेषु
 शमने सत्त्वंनाद्भि च । शक्तिजलप्रभाषादौ शक्ति प्रहरणान्तरे । इ-
 त्यादि विश्वः ॥ १८ ॥

एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ तज्जीवितेश
 धियमत्र निधेहि मुग्धे । भूतेषु यस्य खलु
 जूरि यमस्य वज्रयत्नावं समाश्रयति दसूषणेद
 रस्य ॥ १९ ॥

एक इति । अयमेकः परेताः प्रेताः तेषां राज्ञी पशुत्ती विपये
 प्रभावं सामर्थ्यमेति । तत्तस्मादत्रास्मिन् जीयितेश्चिद्यं श्रान्तकवृद्धिं
 विधेहि कुत हे सुम्भे उभयोर्भेदमजानाने सञ्ज्ञागर्जंजातत्वात् दस्तम-
 हीदरस्याश्चिभूदुर्यस्य यन्मय भूतेषु प्राणिषु भूरि प्रचुरं भूतं वश्यभाव
 मधीनत्वं समाश्रयति प्राप्नोति । प्राणिषु नस्ये प्रचुरं भूतं यस्य यम-
 स्य वशि वशवर्तिं सत् अभावं विनाशमेवाश्रयतीति वा । मुमुक्षुः
 कतिपये तदपेक्षया भूतानां प्राचुर्यं खलु निश्चये सत्त्वंप्राणिनां एत
 दधीन इति निश्चयेनायमन्तक इति किञ्च जानासीत्यर्थः ॥ नलपक्षे
 पराध इतरे द्यास्मीयाश्च तेषामाजिः परास्वृष्टांस्तेऽस्मिन्नोऽपि इतरे
 यन्ति धोदीयमः कुर्वन्ति धे तेषामाजिरिति धा । पशोरकृष्टा या इत-
 रेण वैरिज्ञानाजिरिति धा । तस्यां अयं नलः एक एव प्रभावमेति ।
 तथा भूतेषु पृथिव्यते जोषारशानाशेषु सस्ये इयमित्यभिनयेन सकला
 भूः सौन्दर्येण दस्ववहीदरस्य अश्चितुल्यस्य मस्यास्य वश्यत्वमाश्रयति ।
 तस्मान्नुम्भे सुन्दरि अस्मिन् प्राणेश्चिद्युद्धिं विधेहि । तथा समा सश्रीका
 त्वं यस्य एतद्वरणे प्रपन्नं कुत । एवविधः शूरः प्रभुशक्तियुक्तः सुन्दर्य
 कोऽपि नास्तीत्येनमेव वृत्तोर्ध्वेति भावः । इतरणश्यात् पक्षे तत्करो-
 तीति णिष् पचाद्यचि णिलोपः ॥ १९ ॥

गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः शङ्कामने
 कनउददर्शनजातशङ्के । चित्रे विदर्भवसुधाधिप
 तैः सुतायाः यन्तिममंमे खलु तदेष पिपेप पि
 प्टम् ॥ २० ॥

तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालोरालोक्त्र सा त्रि
धिनिषेधनिवृत्तिमस्याः । पाथ पतिम्प्रति धृता
भिमुखाङ्गुलीकपाणिः क्रमोचितमुपाक्रमता
भिधातुं ॥ २१ ॥

तत्रेति । तत्रभवती पूज्या सा मरुत्यती क्रमोचित क्रमप्राप्तं परिपा-
टीयोग्य यथा तथा याभिधातु वल्लुमुपाक्रमत । किं कृत्वा । तत्र यम
ऽपि नृशमत्ययं संशयालोः सन्दिहानायाः तस्याः सैम्या विधिनिषेधा-
भ्यां सकाशाद्विद्वृत्ति प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभाव आलोक्त्र । किंभूता । पाथ-
सां पयसा पति प्रभु वरुण प्रति धृत अथस्यापितः अभिमुखःङ्गुलीक
सम्मुखकरासः पाणिर्यथा । तत्रभवच्छब्द पूज्यार्थः । अङ्गुलीकेति ।
नद्वृत्तयेति कप (पा० १।४।१५३) । उपाक्रमत । प्रोपाभ्यामिति तद् (पा०
१।३।६४) । अभिधातु । अभिवीगे शकधूपेति तुमुन् (पा० ३।४।६५) ॥२१॥

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना यादोरणै
र्जयति नैकविदारका या । एतस्य भूरितरवा
रिनिधिश्चमूः सा यस्याः प्रतीतिविषयः परतो
न रोधः ॥ २२ ॥

येति । एतस्य भूरितरवारिनिधयः समुद्रा यस्यां सा चमुज्जयति
सर्वोत्कर्षणं वर्तते । सा का । यस्याः परतो रोधः पर तीरं प्रतीति-
विषयो दृग्गोचरो न । सेनाया समुद्राणामपि मिलितत्वात् पर पार न
दृश्यत इत्यर्थः । सा का । या सर्वतोमुखस्य जलस्य भावेन व्यवति-
ष्ठमाना व्यवस्थिता जलमयीत्यर्थः । या यादोरणैर्जलजन्तु शब्दैस्तःसङ्गामै
र्वा उपलक्षिता । तथा या नैकविदारका ऽनेककूपका । नैकान् विदा
रयति नैकविदार कस्योदकस्याप आगमनं यस्यां सा । स्ववेगेन स-
र्वनाशकरमुदकं यस्यामस्तीत्यर्थः इति या । या नैकविदार क यस्या
मेवजूता या । यस्याः परतो वैरियो यस्माद्वा रोध आवरत्त न ज्ञान
गोचरः । निम्नाभिमुखस्य घपघः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वात् इ-

ति धा । तस्या परप्रदेशात् प्रतिसम्मुख इतिनिगंनन तद्गाघरो नरा
 मनुष्य अधोऽधस्तादेव प्रवाह्येगेनाथ एव गच्छतीति भाव इति धा॥
 नरापद्मे एतस्य भूरीणा तरवारीणा एकधारपतनसङ्ग ना निधि स्या
 न सा चमूर्ध्विजपते । या सध्वंस्मादपि लोकात् मध्वंसेनाभ्यो धा मुख
 तथा श्रेष्ठतया ध्वपतिष्ठते । मुखगन्धो लक्षणया श्रेष्ठवाचक । सध्वंत
 सध्वंदिक्षु मुख यस्यास्तद्भावेन ध्वपतिष्ठत इति धा । जनेनानैकदिग्वा
 पित्वात् सनाया प्राचुर्यं सूच्यते । या दीरणीर्वाहुयुद्धैर्भुजास्फगलनश
 व्दीर्यापलक्षिता । दीरणीर्जपतीति धा । यादीरणीरमुष्य सङ्गानि सिद्ध-
 नादीर्वा जपति सेनाजयेनास्य ध्वपदेशो न किन्तु स्वयमेवासी मुः कु-
 रुते सेनोभयया नलक्षणं तात्पर्यं । तथा नैके विदारका योद्धारो य
 स्या सा । दारणी कृत्वा नैकविदार काया यस्या संतिक्त्वा । य-
 स्या परस्माच्छत्रा सकाशाद्रोध आघरण न ज्ञानगोचर कनापि
 वाद्भु न शक्यत इत्यथ । परस्मात् प्रतीतिविषय सम्मुखमागच्छन्
 रो मनुष्योऽधो हीन एवेति धा । पुंकर सध्वंता मुख । कूपकास्तु वि-
 दारक काया देह । कुल राधश्चेत्यनर । ध्वपतिष्ठमानेति । सम-
 यप्रविभ्यस्य इति तद्ध् (पा० १ । ३ । २२) । अत्र अन्यभूयसत्व भयात्
 व्याकरण न िस्यते ॥ २२ ॥

नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान् कुम्भीरवा
 न् समकरः सहदानवारि । उत्पद्मकाननस
 रः सुखमातनोति रत्नैरलङ्करणभावमितैर्न दी
 न ॥ २३ ॥

गार्ग्येति । नदीनामिन स्यामी समुद्र नासीरसीमनि जलमयमे-
 नामुखविभाग स्थित मन् फरणभाय भाधकतमाय इति गते रत्नैर्मु-
 क्तादिभिरगमतिगमनाय बहवस्य, मुखमातनाति उत्पादयति । मुख
 जममे रत्नानि कण्ठभूतानि । स्यामिनेऽसीरवानि दत्त्वा प्रीतिमुरपा-
 दयतीत्यर्थं । कण्ठ देहे भाव मयमितिः प्राप्ते स्वदेहापश्रित्यर्थं
 इति धा । अलङ्करणभूतत्वाद्गण्ठदेहमित्येति धा । यवधिपरंतीकपल

चितोऽर्थाः । अलङ्करणभायमलङ्करणत्वं गतैरत एव तैः सुखमातमोती
 ति या । किम्भूतो नदीनः । घनध्वनिः निबिडशब्दः । तथा भूयान्
 प्रचुरतरः । दीर्घपरिमाणत्वात् सप्तसङ्ख्याद्वा । तथा कुम्भीरा मक्रा-
 स्तद्वान् । मकरा मत्स्यविशेषास्तद्युक्तः । तथा सहदानवारिः पुण्डरी
 काद्युक्तः । उच्छब्द उदयार्थः । उद्गतानिर्द्विकमितानि पट्टानिर्द्वियेषु
 तानि काननानि तेषां सखा तद्युक्त इत्यर्थः । उत्कृष्टा पट्टा लक्ष्मीर्येषा
 मेवंविधैः काननैर्युक्त इति या । उत्कृष्टा पट्टा लक्ष्मीः स्वकन्या यस्मि
 न् स चासौ घनमखद्येति वा । श्रीयिष्णास्तत्र विद्यमानत्वलक्ष्मीयुक्त
 त्वं । नासीरसीमपदेन तीर लक्ष्यते । तत्र निबिडध्वनिरिति या । त
 रङ्गस्य तीरे प्रतिघातात् ॥ नलपङ्के भूयान् बहुतरः । कुम्भी गजः ना-
 सीरमुखे सेनामुखविभागे सुखमनायासेन खान् शब्दान् विस्तारयति ।
 किम्भूतः कुम्भी । घनवन्मघवत् ध्वनिर्यस्य । तथा समः श्रानुपूर्व-
 वृत्तः सलक्ष्मीको वा करः शुषहादयडो यस्य । तथा दानवारिणा मद
 जलेन सहितः । तथा उद्गतानि पट्टकानि कृन्नास्थले पट्टविन्दुजाल-
 कानि यस्मिन्नेवंविधं यदाननं मुख तद्युक्तः । तथा अलङ्कारत्वं प्राप्ते
 रत्रैर्दीनो न किन्तु सम्भृतः ॥ सेनामुख तु नासीरं । मक्रस्तु कुम्भीरः ।
 पट्टकं विन्दुजालकमित्यमरः ॥ २३ ॥

सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं का वाहि
 नी न तनुते पुनरस्य नाम । तस्या विलासत्र
 ति कर्कशताश्रिता या ब्रूमः कथं बहुतया सि
 कता ययन्ताः ॥ २४ ॥

सेति । हे विलासयति भूमि नाम शिरशालने । अस्य वरुणस्य का
 नाम वाहिनी नदी सस्यन्दनैः सवेगैः निर्भरोदकसहितैर्वा प्रवहणैः प्र
 वाहैः कृत्वा कूलं तीरं प्रति अनु पातं गमनं न तनुते अपि तु सर्वापि
 करोति । यय सस्यास्ताः सिकता बालुकाः बहुतया प्रचुरत्वेन कथं केन
 प्रकारेण ब्रूमः कथयामः । अतिबहुत्वेनेयत्तया यक्तुं न शक्यतइत्यर्थः ।
 ताः काः । याः कर्कशतां काठिन्यं श्रिताः । कर्को अलजन्तु विशेषस्तच्च

तैराश्रिता इति वा ॥ नलपक्षे अस्य नलस्य का नाम याहिनी सेना स
 स्यन्दने. सरथैः प्ररुष्टैर्वाहनैरश्यादिभिः कृत्वा प्रतिकूला वैरिणस्तान्
 प्रतिपातं गमनं न करोति अपि तु चतुर्विधापि सेना करोत्येव । प्रति
 कूलानां वैरिणां पातं हननमिति वा । का सेनाऽस्य नाम स्याति प्रति
 कूलांशुद्वन्द्वन् पातयित्वा शत्रुमात्रं हत्वा न तनुते । नास्य स्यातिं करोती
 त्यर्थं इति वा । सर्वगैः क्रीडारथैः कृत्वा वैरिणं प्रति गमनं करोतीति
 वा । धनेन मेलाया निर्भयत्वं । युद्धे ऽपि क्रीडारथारोहणात् । कर्का
 श्वेताश्यास्तेषां शतैराश्रितायास्तस्याः बहुतया बाहुल्येन ता भूयस्त्वेन
 प्रसिद्धा बालुका वयं किं द्रूमः । ताभ्योऽपि सेना प्रचुरतरत्यर्थः ।
 तस्या. सकाशात् ता बालुका बहुतया किं द्रूमः । बालुका कथमपि
 सम्यातुं शक्यन्ते सा तु न कथञ्चिदित्यर्थं इति वा । असि प्रहरणमेषां
 ते धामिक स्तेषां भाव. धामिकता याः श्वेताश्वशनाधिकृता. ता धा
 मिकता अमिप्रहरणान् पुरुषान् इति यावत् । तान् बहुतया किं वयं
 याम । अतिबहुत्येन वक्तुं न शक्यन्त इत्यर्थं । बहून् तपन्ते गच्छन्ति
 वा रक्षन्ति वा ये ते बहुतयास्ते च ते धामिकाश्च तेषां भावानिति वा ॥
 यद्योऽयमथा येषां ते बहुतया बहुमद्वा स्वविधा धामिका यस्या तस्या
 भावानिति वा । कर्कः शुकृष्टयः । सांयात्रिक पोतवणिक इत्यमरः ॥
 पानः प्रयद्गण सृष्टमिति श्लायुधः । प्रयद्गणैः । कृत्यच इति शत्य (पा०
 ८ । ४ । २९) । प्रतिकूल पातं ॥ पक्षे द्रव्यवीज्याया । विजि पतीत्या-
 दिना यमूल् (पा० ३ । ४ । ५३) । तृतीयाप्रभृतीनां पान्तिक समासः
 (पा० २ । २ । २१) । धामिका । धामि. प्रहरणमेषां । प्रहरणमिति
 टक् (पा० ४ । ४ । ५७) । अमिभिर्गन्तीत्यामिकाः । तैर्न दीव्यतीति
 टक् (पा० ४ । ४ । २) ॥ २४ ॥

शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य किञ्चास्य
 सेधनपरैव सरस्वती सा । एनं भजस्व सुभगं
 जुघनाधिनायं के वा नजन्ति तमिमं कमला
 शया न ॥ २५ ॥

शोणमिति । हे सुभगे श्रीभाग्यवति भैमि त्व एत भुवनस्य जल-
 साधिनाथ यरुण भजस्य वृणीष्व । जलपतित्वमेवाह । त्व गुणमप्रधा
 नसेवक शोण नाम नदनस्य पदप्रणयिन चरणानुरागिण पश्य । कि-
 ष्वेत्यधिकोक्ती । शोणेऽस्य चरणप्रणयीति कि वक्तव्य सा प्रसिद्धा
 सरस्वती नदी छाम्य सेवनपरैव चरणसवाहनादिपरैव । पूर्वोक्तापरि-
 तोषे वाशब्द । के कमलस्य जलस्य आशया आधारा समुद्रादिप-
 ल्वलान्ता' पट्टाकरा या तमिम न भजन्ति सेवन्ते अपि तु क्षीरो-
 दादय सर्वेऽप्यस्यानुचरास्तस्य शान्ताद्यनुचरत्वे का कथा । तस्मात्
 सलिलपतिरयन्नित्यर्थ । कमलाशया जलाभिलाषेण के वा लोका इम
 न भजन्ति सेवन्ते स्तुवन्ति इत्यर्थ इति वा । शोशादीना तत्तदभिमा-
 निन्यो देवता लक्ष्यन्ते । अतस्तेषा सेवकत्व युज्यते ॥ नलपदे त्वं
 जगत्पतिमेत नल पतित्वे न स्वीकुर्व । स्वीकारयोग्यत्वमेव द्रढयति । त्व
 शोण रक्त गुणमस्य पदप्रणयिन पश्य तमिम कमलाया सम्पद
 अ शया अभिलाषेण वा के लोका न सेवन्ते अपि तु घनाभिलाषेण सर्वे
 ऽपि सेवन्त इत्यर्थ । याऽप्यर्थे । कमलाशया लक्ष्मीनिधयो धनिका अपि
 लोकास्तमिम न भजन्त्यपि तु भजन्त्येवेति या अत्र प्रथमद्वितीयतृतीय
 विगेषणै ऋमेण सौन्दर्यकलादीशनीदाप्यर्थे शोष्यन्ते । शोणो
 हिरण्यवाहु स्यात् । शोण लोकादच्छयि । जीधन भुवन वन । विष्टप
 भुवन जगत । सलिल कमल जल । कमला श्रीहृरिप्रियाइत्यन्तर ॥
 आशया । अधिकरणे ज्ञातेरित्यच् (पाठ ३ । २ । १५) ॥ २५ ॥

शङ्कालताततिमनेकनलावलम्बां वाणी न वहुं
 यतु तावदनेदिकियं । भीमोद्भवां प्रति नले च ज
 लेष्वरे च तुल्यं तथापि यदवहुंयदत्र चित्रं २६

शङ्केति । इय पूर्वोक्ता वाणी भीमोद्भवा प्रति ललीकृत्य भैम्या इ
 ति यायत । अनेकनलावलम्बा नानानैपथ्यविधया शङ्कालतातति सश-
 यवल्लीपरम्परा न यद्वयतु तावत् न पूर्यतु तायत अपि तु पूर्यत्येव ।
 नया ऋद्विषंस्या भा नयाई नयहिं करातु नवहंयतु । भैमी प्रति स

न्देहपरम्परा न्यूनसमृद्धिं अतिवह्वीकरोत्वित्ययं इति वा । तायच्छद्रो
 ऽनुनतावधधारणे वा ॥ यतो अभेदिका विशेषप्रतिपादनमकुर्वन्ती ।
 समानधर्मदर्शनाद्भि संशय उपधीयते विशिष्टधर्मदर्शनाद् व्यावर्तत
 इत्ययं । यद्यप्यत्र विषये चित्रं नास्ति तथापि नले जलेश्वरे च तुल्यमे
 ककाल यत्संशययत्नीपरम्परां अवह्वयत् पूरयति स्म अत्र विषये चित्र-
 नाश्रय्यं । न हि विषयस्यैव सन्दिहानत्वमुपपद्यते । यतो लोके दूर-
 स्थिते पुरुषे पुरुषत्वं स्यात्पुत्रं वा ऽनुपलभ्योर्द्धत्वमात्रं स्यात्पुत्राधर्म्यं
 मुपलभ्य तटस्यः स्यात्पुत्रं पुरुषो येति सन्दिग्धे न तु पुरुष एवात्मा
 नमूर्द्धमथलोक्याह वा स्यात्पुत्रं इति । तस्मान्नलजलेश्वरविषयो भैम्याः सं-
 शयो युक्तः । विषयभूतयोरेव तत्संशये महदाश्रय्यमिति भावः । वि-
 रोधपरिहारस्तु तुल्यकालं यथाक्रमं नले ज्ञं सुखं जलेश्वरे च कालतात
 तिं कालिसातिशयं पूरयति स्म । तथा हि यदि देव्येन नल एवाय-
 नित्यकथयिष्यत् तदा नय्यनुरक्तां भैमी नामकत्रमेणैवनेवावरिष्यत् ।
 तत्तु देव्या न कृतं वरुणक्षेपेण वसिंतत्वादिति । नले सुख जनपितथ्ये
 यदि यात्री भां नल एवायनित्यकथयिष्यत्तदा नलबुद्ध्या भैमी नामेवा
 वरिष्यत् तत्तु तथा न कृतं मच्छेपेण वसिंतत्वादिति विषादाद्वरुणे का
 निमऽतिशयितो जनितः । कालताततिरप्यनेकनलावलम्बिनी घतु-
 र्णामप्यवरणात् अथ च मत्सन्देहाद्वरुण भजेनलसन्देहान्मां प्रजेदिति
 क्रमेण नलयवरुणयोः संशयपरम्परा पूरयति स्म । अनेकनलावलम्बनां
 भैम्याः संशययत्नीपरम्परां न अवह्वयत् न छिनत्तु यद्वं कपूर्त्तिं छिदोयंतो
 विशेषप्रतिपादयन्ती । या हि लैदानमयां सुरिका साऽनेकवृषधिर्ग
 पननाम्यनां लतातति न छिनतीति नाश्रय्यं । तथापि भैमी प्रति
 नले च जलेश्वरे च संशययत्नीपरम्परामेककालमेव यदच्छिनत्तश्चिन्म ।
 या हि न छिनतीति वा छिनतीति चिन्मिति भावः । मत्सन्देहादेनं
 भैमी भजेदिति नगन्नान्तिः । नलसन्देहान्मां भजेदिति वरुणन्नान्तिः ।
 यदववापिगच्छद्वायात् । अथवक्रोक्त्यादिघानघतुरा भैमी वरुणं न
 वरिष्यतीति निदयेन नलन्नमनाशः । नलेऽनुरक्ता भैमी मत्प्रतिपाद-
 कगच्छद्वायात् मां न वरिष्यतीति निदयेन वरुणन्नमनाश इति वा

विशेषमप्रतिपादयन्ती याणी सरस्वतीति धा देव्या नानग्राहमह य-
 ग्निः । अतो मा यरिष्यति न घेति वरुणस्य शन्देहो गत । इदानी
 नयगिष्टोऽहमेधमर्ष्य वसुधसुनुरक्तति सायरिष्यति न घेति नलसन्देहो
 गत इति भाव इति धा । इत्यादिष्वीत्यादिशेषो विषाय्यःङ्गीकरणीय २६॥

बालां विलोक्य विद्युधैरपि मायिभिस्तैरच्छुम्भि
 तामियमलीकनलीकृतस्यैः । आह सम तां भग-
 वती निपधाधिराज निर्द्दिश्य राजपरिपत्परि
 धेपभाजम् ॥ २७ ॥

बालामिति । इय भगवती स्वरसती निपधाधिराजमुद्दिश्य ता बाला
 भैनीमाह सै उवाच । किं कृत्या । ता भैनी मलीकनलीकृतस्यैरस्य
 निपधीठतात्मभि मायिभिश्चलपरैरपि विद्युधैर्देवैरख्यितामप्रतारिता
 विलास्य । किन्तु नल । राज्ञा परिपत्सभा तस्या परि सनीपे धेप
 शङ्कार भजति । परिशेषमिति पाठे परिशेष उपान्त । बालामपि वि
 द्युधैरपि अपिरुभयत्र सम्बध्यते । बाला हि प्रताप्ये न इय बालापि न
 प्रतारिता तेष्वेकस्याप्यवरणात् । ये च विद्युधा ज्ञातार ते नायिन
 सुला कथ मायिभिरपि बाला न प्रतारितेत्याश्रय्य । राजपरिपद् प-
 रिधेपकृपणात् नलस्य धन्दत्य ध्नित । परिपत् । सहिरप्रतेरिति प-
 त्वम् (पाठ ८ । ३ । ६ । १) ॥ २७ ॥

अत्याजिलवधविजयप्रसरस्त्वया किं विज्ञायते
 रुचिपटं न महीमहेन्द्रः । प्रत्यर्थिदानवशताहि
 तचेष्टयासौ जीमूतग्राहनधियं न करोति कस्यश्च

अत्याजिति । त्वया मद्भ्रा महेन्द्रो नल पि न विज्ञायतेऽपितु वि
 शेषेणन्द्रादिभ्यो भदेन सत्वत्वेन जानीहीत्यर्थ । किम्भूत । अतिशये
 नासौ मद्भ्रा अतिशयिते धा प्राज्ञो रात्र्य प्राप्नो विजयसारिपराम
 वनस्य प्रसरो जानुस्य येन । तथा रुचेरनुरागस्य कान्तिर्वा पद् स्यात् ।
 तथासौ अर्थिनमर्थिनं प्रतीति प्रत्यर्थि या दानवशता दानपरता दाने

श्रयिन् प्रत्येव वा वशतया जितेन्द्रियतया वा आहिता कृता वा चेष्टा
 यापकानुकूलव्यापारस्तेन परदारदर्शनादिनिवृत्तिव्यापारेण च जीमूत-
 याहनस्यायिहेतोः प्राणानपि वृष्यद्दत्ता राजयिशेषस्य धिय बुद्धि दा-
 नातिशयंनार्थपरतन्त्रतया च जितेन्द्रियतया च क्रिय जीमूतयाहन-
 धिय कस्य न करोति दानशूरत्वादित्रयमस्य सूचित । प्रत्ययिन्ो वैरि-
 षो द्यन्ति प्रत्ययिदा ग्रनाः प्राणा येषां ते छतिशूर स्ते यथा शधीना
 पस्य तस्य भावस्तथा तथा कृत्वा कृता या चेष्टा तथा शत्रुयशीकारण-
 व्यापारेखेन्द्रबुद्धिं कस्य न करोति अपि तु सर्वंस्यापि करोति । इन्द्रो
 यथा शत्रुन् करोति तथायमपीति वा ॥ इन्द्रपक्षे अय महेन्द्रस्त्वया
 किल विद्यायते अपि त्विन्द्रत्वेन निद्यय । किम्भूतः । छतिशमित-
 श्राजि मद्भानो यस्य । तथा लब्धो विजयेनार्जुनेन दत्त्वा प्रसरो वय
 विस्तारो येन ततः कर्मधारय । प्रमथ इति पाठे नलपक्षे जयसापः ।
 इन्द्रपक्षे लब्धो विजयोऽर्जुनः । विजयत इति विजयो जयो जयन्तो
 या प्रसव पुत्रो येन । रुचिपद तेज स्थान । तथा मही उरमवधान्
 तथायं प्रत्यार्षटागमानां शतेषु अहिता प्रतिकूला चेष्टा ऽहिमस्य श-
 श्रोर्था चेष्टा शत्रुत्वकृतस्तन्नाशकरो व्यापारस्तेनेन्द्रबुद्धि कस्य न करोति
 अथ चाप महेन्द्रस्त्वया किमित्यत्याजि केन हेतुना त्यक्त । अप च
 विद्यायते विद्य इयापरति विद्यायते स्वभूतो न भवति अपि तु वि-
 द्दानेयेत्यर्थ । तथा रुचिपद कान्तिस्थान न । तथा मही नेति । न-
 प्रायत्वा दाह्या व्यास्येयं । ययगुरुविशिष्टस्य परित्यागे क्षिब्धिदपि का
 रणं न पश्याम इति भावः । महेन्द्रस्त्वया विद्याय किमित्यत्याजि उ-
 चितमेव इतमित्यर्थ । दिम्प्रश्ने सम्भावनाया वा । त्यागे कारणमाह ।
 गन्धं विना पक्षिणा गरुडेनासूतहरणसमये जयस्य प्रसरो विस्तारो य
 न गरुडेन पराजित इत्यर्थः । तथा अरुचिपद अननुरागस्थान । त-
 या न मही उरमपरहितः सदा दैत्यभयात् । अरुचिस्थानं महेन्द्रस्य
 या किं विद्यायते अपि तु ज्ञात स्य । यतोऽत्याजि त्यक्त इति वा ।
 यस्मिन् पक्षे न महीत्यत्र मत्र आश्रितः । अतिशयितरणे लब्धो वि-
 ना जयप्रसरो यस्येति वा । विजयन्तु जये पार्थ इत्यन्तरः । विद्याय-
 ने । उपमानादाकारे कर्तुः क्यत् (पाठ ३ । १ । १० । ११) ॥ ६० ॥

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्वराज्याभिषेकवि
कसन्महसा यभूवे । श्यावर्जनं तमनु तेन नु
साधु नामग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥२९॥

येनेति । येनामुना नलेन यद्वृत्तिशयनं विगाढ. सेवितो सुरेश्वरस्या
ध्या भागं त्रिलोकोप्रतिपालनलक्षणः येन । तथा राज्यं योऽभिषेको
मङ्गलस्नानं तेन कृत्वा विकसन्महो यस्यैवंविधेन यभूवे जातं । पृथ्व्या
कर्म्मधारयः । बहुवारं सेक्तो देवेन्द्रेण मार्गे लोकपालनप्रकारो य-
स्येति वा । पद्यात् कर्म्मधारयः । इन्द्रेण लोकपरिपालनस्माच्छिति
तमित्यर्थः । नु भैमि अत्र पञ्चसु मध्ये स्वयम्भवे नामग्राहं नाम गृही-
त्वा एयममुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण मया उदीरितमुक्तं तं नलमनु ल-
क्षीकृत्य तेन श्यावर्जनं पतिर्येनाङ्गीकरणं साधु शुभ । सत्यं नलमेव स-
द्यं या वृणीष्येति धाव । यद्विपक्षे येनामेन यद्विना ऽनेकवारं अनुभूतो
य सुरेश्वराध्वरेषु देवेन्द्रपक्षेषु आख्याभिषेको प्रताप्तयस्तेन कृत्या वि-
कस्वरतजसा जातमिति वा । बहुवारं विगाढं आशक्तितं इन्द्र आयाहीत्यादि-
ना आहूतं सुरेश्वरो यत्र तादृशेषु यागेषु आख्याभिषेकस्तेन कृत्या वि-
कस्वरतजसा जातमिति वा । ननु भैम्यत्र पञ्चसु मध्ये नाम गृहीत्वा
एव पूर्वोक्तप्रकारेण मयाक्तं तमनलमग्निमप्रति ते तव वर्जनं साधु अ-
पि तु न साधु आ इति खेदे श्यावर्जनं पतिर्येनाङ्गीकरणं साध्विति
या नु भैमि तमनु ते वर्जनं न साध्विति वा । पूर्वोक्तं सद्यं दा परात्मभोज-
नेनैव परिपुष्टोऽयमिति त्यागः सूचितः । तथा ननु भैमि मया नाम
गृहीत्वा कथितं नलान्यमथ च यस्मिन्नु ते वर्जनं साधु भद्र । आ-
हर्षे नु भैमि तमनु ते श्यावर्जनं सामर्थ्येन वर्जनं न साधु अपि तु
साध्वेति वा । आ श्यावर्जनं सामर्थ्येनाङ्गीकरणं तव न साधु किन्तु
वर्जनमेव साध्विति वा । नामग्राहं । द्वितीयायागिरयनुवृत्तौ नामन्या
दिशियहोरिति ऋगुल् (पा० ३ । ४ । ५७) ॥ २९ ॥

यज्ञसिद्धमा रणविधिव्यसनउच तत्त्वं युध्वाशया
श्रितममुष्य च दक्षिणत्वं । सैपा नले सहजरा

गभरादमुष्मिन् नात्मनमर्पयितुमर्हसि धर्म
राजे ॥ ३० ॥

यदिति । चोऽयधारणे यम्य चण्डिना क्रूरत्वं रणविधौ मङ्गलमधि-
धाने व्यसनमेव वैरिणां विगतामुकरणमेधेत्यर्थः । कश्चानपि वैरिणां
मारयत्येति भावः । रणविधौ व्यसनमिद्य व्यसनं यच्चण्डिना क्रूर्यं
यच्च रणकर्म्मणि व्यसनमिति या । सैषा त्वं अमुष्य आशयनभिप्राय-
माश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्व सरलत्वञ्च तत्सर्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा पा-
णिनाश्रितं दानगूरत्वं वा ज्ञात्वा धर्मसहिते राजनि धर्मण राज-
माने या अमुष्मिन्नले सहजरागभरात् अकृत्रिमानुरागघातुल्यादात्म-
नमर्पयितुं योजयितुं नार्हसि अपि तु योग्या भवस्येवेति वृत् । सर्वथा
ऽयं यरणीय एष त्वयेति भावः । एतेन गूरत्वदाकृत्यधाम्नि कल्या-
न्यस्योक्तानि । यमपक्षे हे चण्डि कौपने यच्चामुष्य यमस्य मारणविधि
व्यंमनं प्राणिप्राणहरणशीलत्व आशया दिशा च दक्षिणत्वमाश्रितं
तत्र निनपाधिरूपं द्वास्या सैषा त्वं अनले नलान्यस्मिन् नलमदृशे
चास्मिन् धर्मराजे यमेऽकृत्रिमप्रेमरसघातुल्यात् स्व योजयितुं नार्हसि ।
सर्वप्राणिः सर्वधोनाः दक्षिणदिक्पतिद्याय तस्मादादरणीय इति
भावः । चण्डि नलान्यगामधेयश्रवणमात्रात् कौपने सर्वदा सर्वप्राणि
प्राणहरणमेव व्यसन दोष अमुष्य दिशा दक्षिणत्व जलेन सरलत्वमु-
दारत्वं चाश्रितं न त्वनेनेत्यर्थः । तत्सर्वं तास्त्रिंशं बुद्ध्वा सैषा त्वं
नलादन्यस्मिन्नात्मानं योजयितुं योग्या न भवसि अमुष्य मारणविधि-
व्यंमनं तत्तत् सत्यं । दक्षिणत्व तु दिशाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वा-
दक्षिण इति देशनिमित्ततास्य सामास्या । तदेतद्बुद्ध्वा सैषा त्वमात्मा
नमर्पयितुं नार्हंतीति या योजना । सर्वविधो न यरणीय इति भावः ।
अन्यच्च कारण । अगृहजरागभरात् महजानुरागघातुल्याभावाच्चेत्यर्थः ।
यत्र नुरागो नास्ति न न यरणीय एवेति भावः ॥ ३० ॥

किन्ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात् त्वत्पा
णिपीडनयिनिर्मितयेनपाशः । कान्मानवान

वति नो भुवनं चरिष्यन् नासावमुत्र न रता
भयतीति युक्तम् ॥ ३३ ॥

किमिति । अमुष्यं नलम्याशयो अभिप्रायस्तत्र पाणिपीडनस्य पाणि
ग्रहणस्य विनिर्भितये निष्पत्तये अनपाशः अवगता आशायस्मादपाशः
एवविधो न भयतीत्यनपाशः तत्परो यथा स्यात् तथा किन्तु मतिः
बुद्धिः । किञ्चः सम्भाषनायां । यथाऽयं स्वद्वरणाभिलाषसहितान्तः
करणो भवेत् तथा त्वं प्रायेण करिष्यतीति गम्यत इत्यर्थः । असी
नलो भुवनं जगत् चरिष्यन् चरणशीलान् कान् मानवान् मनुष्यान्नी
अथति रक्षति अपि तु सर्वत्रनिष्पत्तये रक्षति । सानयान् अभिसानी
नलः कान् न रक्षतीति वा । तस्मात् अमुत्र नले भयती रता नेति
न युक्तं किन्त्वस्मिन् रता भवेत्यर्थं ॥ असी ना पुरुषश्रेष्ठ अनीऽ-
मुत्र भयती रताऽनुरक्तेति किञ्च युक्तं अपि तु युक्तमेवेति वा । भय-
तीति चक्षुर्द्विधा ॥ चक्षुषपत्ने अमुष्य चक्षुषस्य शयः पाणिर्येन प्रकारेण
त्यत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽनपाशो न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवविध पा-
शरहितो यथा भवेत् तथा ते बुद्धिः कि । किप्रश्ने । पाशं त्यक्त्वा
त्यत्पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थं । स्वर्पाणिग्रहणनिष्पत्तये अस्स शय
करः स्यात् पाशो न । स्वर्पाणिग्रहणं शयेन करिष्यति पाशं त्यज-
तीति भयं मायासीरित्यर्थं इति वा । असी भुवनमुदकं तत्र सञ्चरणाणां
खान् मनुष्यान् कानो ऽयति अपि तु जलप्रविष्टान् युद्धनादिप्रमादाद्ब्र-
णं रक्षति उदकसञ्चरणशीलान्मनुष्यान्ऽयति अपि तु रक्षतीति वा ।
नो ऽस्माकं भुवनं पृथ्वीलोकः तत्र सञ्चरणशीलान् मनुष्यान् कादुद
कादेतुभूताश्चरति सर्वेषां ह्युदकं जीवन्मिति वा । अमुत्र भयती न रता
मानुरक्तेति न युक्तम् । अमुत्र नरता मनुष्यत्वं न भयतीति युक्तं दे-
धोऽप्रमित्यर्थं इति । वा अमुत्र नरता नलत्वं न भयतीति युक्तमिति वा ।
असी ना च पुरुषो न भयति अतोऽमुत्र भयती रतेति युक्तमपि तु नेति
वा । अमुत्र भयती न रता नानुरक्तेति न युक्तं अपितु युक्तमेवेति वा ॥३३॥

त्रलोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीयाद्बुध
जेन शमनेन समं तृतीयात् । तुर्यान्तलस्य वरु

णेन समानभावं सा जानती पुनरवादि तया
विमुग्धा ॥ ३२ ॥

श्लोकादिति । इह चतुर्थं अत्याजीत्यादिश्लोकेषु मध्ये अत्याजीति
प्रथमतः श्लोकात् हरिणेन्द्रेण सम सह येनामुनेति द्वितीयात् श्लोकात्
धूमध्वजेनाग्निना सह यच्चगिहमेति तृतीयात् श्लोकात् शमनेन यमेन
सह किन्ते इति तूरीयात् श्लोकात् धरुणेन सह तस्य तलस्य समानभाव
तुल्यरूपत्व जानती अत एव विमुग्धा विशेषेण ज्ञान्ता सा भैनी तया
देव्या यत्स्यमाणं पुनरवादि ॥ ३२ ॥

त्वं यार्थिनी किल नलेन शुभाय तस्याः क्वा
स्यान्निजार्पणममुत्र चतुष्टये ते । इन्द्रानिलार्य
मतनूजपयःपतीनां प्राप्यैकरूपमिह संसदि दी
प्यमाने ॥ ३३ ॥

त्वमिति । या त्व किं नले विषये अर्थिनी साभिलाषा तस्यास्ती
तय अमुत्र नले निजार्पणं स्वमतर्पणं शुभाय कल्याणाय तुष्टये च सन्तो-
पाय च क्लं न स्यात् कृती न भवेदपि तु स्यादेव । किमिधे अमुत्र ।
इन्द्रश्च अगणश्च अयंमतनूजो यमश्च पयःपतियंरुणश्च एतेषा ऐकरूप्य
दिकृपाणाश्रयात् मरुपत्य प्राप्य द्रवासा समदि सभायां दीप्यमाने ।
तस्मादयं धरणीय इत्यर्थं । या त्व नलेन साभिलाषा तस्यास्तथा-
मुत्र नले निजार्पणं शुभाय क्ल कृतं स्यादपि तु न कुतोऽपि । किमि-
त्यत आह । इन्द्राग्निपयःपतीनां चतुष्टये ऐकरूप्यं नगमाकरूप्यं
प्राप्येह सभायां उपलक्षति न सतानं प्रगन्धानश्रयां यथानवरुणं तच्छुभाय
न भवेदेव । नार्थ दास्यन्तीत्यर्थं इति या । या त्व नले विषये नार्थिनी
एवं वक्ष्यंतीति नगव्येभ नम न एवौपि यतस्तस्यास्ती नगमाकरूप्यं प्राप्येह
सभायां प्रकाशमाने इन्द्रादीनां चतुष्टये मध्ये क्व कस्मिदिन्द्रेऽग्नीं यमे
पयसे वा निजार्पणं शुभाय स्यात् कथय । तथा यदुगं प्रीप्यमाना-
ऽपि यदुगं न एवौपि तर्षतेषु इन्द्रतमेषु चतुर्थं मध्ये क एवौपे इति

कथय इत्यर्थं इति वा । अनेनात्रेन्द्रादयो विद्यन्ते न वेति सन्देहो
निरस्तः । परन्तु के ते कथं नल इति विज्ञेयो नोक्तः । अत्रेन्द्रानीनां
चतुर्णां त्यागो ऽपि प्रतीयते । या त्वं नलेऽर्थिनी तस्यास्ति नलस्वरू-
पतां प्राप्य ह सभायां दीप्यमाने इन्द्रादिषु चतुष्टये निजापणं शुभाय
क श्यादपि तु न कुतोऽपि । या ह्यन्यत्रानुरक्ता तस्या अन्यत्र नि-
जापणं शुभं कथं भवेत् । अन्यच्च नलरूपधारणादेते प्रकाशन्ते न त्वे-
तेषां सहजसौन्दर्यं नास्ति । अतोऽप्येते न वरणीया इति भावः ॥३३॥

देवः पतिर्विदुषि नैव धराजगत्या निश्चीयते
न किमु न त्रियते भवत्या । नायं नलः खलु
तवाभिमहा नलाभे यद्देनमुज्झसि वरः कतरः
परस्ते ॥ ३४ ॥

देव इति । हे विदुषि सौवीर्यवती परिज्ञानचतुरे नैति स्य पुरो-
वर्ती देवः स्वर्गे क्रीडाकारी अमरश्च धराजगत्याः भूलोकस्य पतिः पा-
लपिता न किन्तु छर्षात् स्वर्गलोकस्य पतिरिन्द्रः त्वया किमु किमिति
न निश्चीयते इन्द्रत्वेन किमिति न निश्चीयतेऽपि तु निश्चये इत्यर्थः ।
किमिति वा न त्रियतेऽपि तु वरणीयस्येति । मया न निश्चित इति
कुतोऽवसितं भवत्येति शङ्कायां सत्यां ग्राह्ये । यतो न त्रियत इति
हेनूपन्यासः सरस्वत्या कृतः । अयमिन्द्र इति चेत् तव निश्चयः स्या-
त्तच्च मनुष्यापेक्षयाऽधिकत्वादेयं घृतं सूत्रं स्यात् । तन्न न कृतं अत
इन्द्रत्वेन त्वया ऽयं न निश्चित इत्यर्थं इति वा । धराणां पर्वताना-
मजनमाजः केषुं तत्र यतिरुपायजूतो यज्वस्तेन कृत्वाऽयं न पुरुषः
सामर्थ्यान् वञ्चायथो देव इन्द्रः पतिभंशो भवत्येनं किञ्च निश्ची-
यते निश्चितचेत् किं वा न त्रियत इति वा । धराजगत्या यज्वस्य प-
तिरेव देवः त्वया न निश्चीयते इति न अपि तु निश्चित सूत्रज्ञात एव
किमु न त्रियत इति वा । उग्रध्वः सम्योधने । धरान् पर्वतान् अजति
क्षिपतीति धराज इन्द्रः स सूत्र गतिः शरणां यस्याः प्राच्यतः दिशः
पतिर्देव इन्द्रो न निश्चीयत इति न परं किं न त्रियते इति वा ।

इन्द्रश्चेन्नलं इव कंथं दृश्यत इत्यत आह । अयं रालु निश्चयेन नलो न भवति तत्र नलखदाभातीति नलाभः । अत्र हेतुमाह । यतोऽतिशयितं महस्तेजो यस्य अनुप्यापेक्षया बहुतेजा इत्यर्थः । अत एव वरणीयः । तथा चायं नलस्तृणविशेषस्तन्मुख्योऽसारभूतां न भवति किन्त्वितिवनोऽतो वरणीय इत्यर्थः । अस्य वरस्ये निश्चितं अतिशयिता ये सहा नन्दनयनक्रीडादय उत्सवाः ध्वजनमानः प्राणनञ्च तेषां लाजः प्राप्तित्वेव भविष्यतीति दोषः । इन्द्रवरस्ये नन्दनयनक्रीडा मुधापानेनाभारत्वञ्च स्वया प्राप्स्यत इत्यर्थः । अतिमहत्त्रिचरकालप्राणनस्य लांभो भविष्यतीति वा । एवगुणविशिष्टमेतं अस्य विष्णोर्वा इतं ज्येष्ठं ज्ञातृत्वेन स्वामिनमिन्द्रञ्चेत् त्यजसि तर्हि परोऽन्यः को वरः अपि तु न कोऽपि । महश्चनविश्वामिन्द्रादेनमेव वृणीष्येति भावः । एतच्च यद्येन त्यक्ष्यसि तर्हि तव कतरो वरोऽभीष्टो भवेन्न कोऽपि किन्तु परः शुश्रूरेव भवेदित्यर्थः । अथ च यद्येनं त्यजसि तर्हि परोऽन्यः एतदनन्तरः केन वायुना तरति प्लवते प्रसरति केन जलेन तीर्यते शान्ति प्राप्स्यते वा यः स कतरोऽग्निर्वरो भवितेत्यर्थः । अत्रेन्द्रत्यागोऽपि भूषितः । तथाहि एष जूलोकस्य रत्नको देवो राजा नलो नेति निर्णयं निश्चित्य तेन नलत्याभावलक्षणेनेव कारणेन न त्रिपते । किमिति प्रश्नः । युक्तमेवेतत् कृतमिति शयः । धराज इन्द्र एव गतिर्जीवनोपायो यस्याः प्राच्याः पतिर्देवो न निश्चीयत इति न अपि तु निश्चित एव । न त्रिपते किमिति वा इति सशयलेशस्यापि निरासार्थं देवी पुनस्तत्त्वमाह । अयं त्यस्त्वम्यम्भी त्यङ्घितानुरञ्जकोऽतिमहाक्षितरा तेजस्वी नलो न प्रयायेयं यस्तवया निश्चित तत्तप्यमेवेत्यर्थः । किन्तु नलखदाभासत इत्येव नलाकारधारणादेवांस्तु भा न तु सप्रजेत्यर्थः । यद्वा यतोप नलाभ्यतृणविशेषवन्निः सारो भाति तस्मान्निगरं तेजस्वी नलो न प्रवसीत्यर्थः । यति चेन्नं त्यजसि तर्हि ते श्रेष्ठः के मुखे तरतीति कतरः सुरसमुद्रस्यो नलो वरो प्रथितेत्यर्थः । यद्वा, निषध राजो नल एव गतिर्जीवनोपायो यस्याः शशविधया देव इन्द्रो ज निश्ची यते किं अपि तु निश्चय एव । यतः पतिर्न त्रिपते नलानुरागिणी स्वामिन्द्रो

ऽयमिति ज्ञात्यैव पतित्वेन नाङ्गीकरोपीत्यर्थं । यस्माद्देवैरतिक्रान्तं
 मद्वा यस्य तस्मादसारभूतं । यदि चैनं त्यजसि तद्वि तवासाधो नापि
 तु लाभं स्येति वा यद्विपत्ते धरतीति धरो वाहनं न चासायजश्च नैव
 धर इव पद्वन्ततुत्या वा यो नैवस्तेन कृत्वा वा गतिस्तस्य वा या गतिः,
 धरायां भूसायजनं कृत्वा वा गतिस्तयोपलक्षितं पाकादिकरणद्वारा त्रै
 लोकरक्षणान् पतिं देवा द्युतिमानमरश्च यद्विर्मिद्धीयत इति नापि
 तु निश्चीयत इव । परमेवगुणविशिष्टो घ्रात्वापि न त्रिपतेऽपि त्वग्नि
 त्वेन निश्चितो वरणीय स्येत्यर्थं । धरो वाहनमजो यम्य स धराजो
 वक्ति न स्र गतिः शरणा यस्या धारनेभ्या दिश पतिर्देवाऽग्नि कि
 न निर्णीयते निश्चितश्चेत् किमु न विपत्त इति वा । अग्निश्चेन्नलत्वेन
 किमिति ज्ञातीत्यत्राह । अयं निश्चितं नलो न किन्तु तदाऽप्यतितेजस्वी
 तव जलघटाभातीति वा । अयं त्वत्सम्बन्धी नलो न भवति किन्त्वन्त
 स्येत्यर्थ इति वा । एवगुणविशिष्टमेव यदि त्यजसि तद्यग्ने परोऽन्य
 श्रेष्ठय ते कौभर्ता भविताऽपि त्वेतरसदृशोऽतितेजस्वी कौऽपि नास्ती
 त्यर्थं । नच च तव काऽभीष्टं अपि तु न कौऽपि किन्तु परः शत्रुरेव
 त्यर्थं । अत्रापि त्यागं सूचितं । तथा हि स्य मां सन्प्यो न किन्तु
 धराजगत्या आग्नेभ्या दिश पतिर्देवो यद्विरिति भवत्या निर्णीयते कि
 यतो न त्रिपते त्वया सत्यमेव निश्चितमित्याह । अयं त्वद्विज्ञानुरङ्गका
 ऽतितेजस्वी नलो न किन्तु तदाकारधारणान्नलाभः । सहजम कान्तिनं
 भवतीत्यर्थं । नले तृणविषये आज्ञा यस्य तेजस्वित्वं तृणं प्रत्येव न
 तु दैत्यान् प्रतीत्यर्थ इति वा । नैवधराजो गतियस्यास्य वा जयत्या
 स्य दीप्यमानो देवोऽग्नि किमु न निर्णीयत अपि तु निर्णीयत
 स्य यतो न त्रिपते । अयं तव पतिर्नलो न भवति किन्तु दैत्यैराक्रान्त
 ततेजास्तृणविषयनलतुल्य इति वा । यमपक्वे स्य धरान् पद्वन्तान्
 शृङ्गाभ्या सुरैर्वाऽजति क्षिपति धराज्ञा महिष तस्य गत्या तेन वा
 वा गतिस्तयोपलक्षिता धम्मरूपत्वात् पतिं घ्रात्वापि ना देव क्रीडा-
 परोऽमरश्च यमो न निर्णीयते इति अपि तु निश्चिन स्य । परं किम्
 न त्रिपते यम एव देव धराजन महिषेण कृत्वाऽर्षोऽयमस्य गतियस्या

स्वभूता वा दक्षिणदिश पतिनं अपि तु भयत्यंवेति किमु न निर्णी-
 यते किं वा न द्वियते अपि तु यमत्येन निर्णीयो वरणीयद्येत्यर्थं इति
 या । अतितेजस्यय निश्चितमलो गृह्णो नापि तु धर्मरूपत्वाद्गृह्ण
 स्य । नलगृह्ण इत्यस्य पचाद्यचि रूप । यदि चैनमुज्झसि तर्हि तत्र
 लाभो न किन्तु हानिरेव । यतस्तथैतदन्य श्रेष्ठश्च कतरो वर अपि
 तु नास्त्येत्यर्थं । अय नलो न किन्तु तयातिमहता महाना प्राणाना
 लाभो यस्मात् सोऽतिमहानलाभ सर्वेषा प्राणा एतदधीना अतस्तया
 तस्मिन् वृत्ते तव चिरकाल प्राणान भयिष्यतीत्यर्थं- । यद्वा धर्मरूपत्वा
 दतिशयितो मह पूजा यस्य स चासावनलाजश्च तेजस्वित्वाद्गृह्णितुल्य
 इत्यर्थं । यदि चैन त्यजसि तर्हि तव वर श्रेष्ठ पर शत्रु कतरोऽपि
 तु एतस्मिन् परित्यक्तेऽयमेव महारुद्धवुरित्यर्थं इति यत् । अथ च
 को जले तरति ज्ञानि जलानि तरत्यस्मिन्निति वा कतरो वरुणो वरो
 भविता । अत्रापि त्याग सूचित । तथा हि । एष धराजगत्या दक्षिण
 दिश प्रतिर्देवो यमा न अपि तु यम एवंति निश्चित्य तेन कारणन
 न द्वियते किं धर्मराजबुद्ध्या देवो न निर्णीयत इति न किन्तु निर्णी-
 यत स्य । अतएव पतिनं द्वियते किमिति वा । अय दैत्यैराक्रान्ततेजा
 नल पितृदेवो यमो नापि तु यम स्य पर तव नलवदाभाति
 नलाकारधारणादित्यर्थं इति या । यदि चैन त्यजसि तर्हि
 श्रेष्ठ सुलभमुद्रो नलो वरो भविता । वरुणपदे एष धराजगत्या भू-
 रोकस्य पतिनं किन्त्यर्थात् पातालस्य । अत एव देव कान्तिमान्
 अमरश्च वरुण कि न निधीयते किं वा न द्वियते । अय नला न
 किन्तु अतिमहती नलयत् कान्तिर्पस्य सोऽतिमहस्तय ननाभो भाती
 ति शेष । यदि चैनमुज्झसि तर्ह्येतदन्य श्रेष्ठश्च तव को वरो भर्ता
 अपि त्वेतामदृणोऽन्यो नास्त्येत्यर्थं । धराया जायन्ते धराजानि
 स्थावरजङ्गमानि भूतानि सेवा गतिर्जायमोपायो जल तस्य पतिनं
 अपि त्वया पतियंरुणो दय कि न निर्णीयते किं वा न द्वियते अपि
 तु निर्णीयो वरणीयद्येत्यर्थं । अतिमहस्यातिपुण्यस्यानलस्यानेरभावः
 कामपायो यस्माद्गता । वरुणो हि जलरूपत्वाद्ग्नियिरोधार्यर्थं

इति वा । यदि चैन त्यजसि तदा तव धरः श्रेष्ठ क परः शत्रुरपि
 स्वयमेव शत्रुरित्यर्थं इति । भरतीति धरो धर्ता जगतः धोषक स
 चासायजस्य तस्य धराजस्य श्रीविष्णो गतिः प्रथममपनमाधारो जल
 तस्य पतिर्नापि तु तत्पतिर्वरुणः किं न निर्णयते । उदक आपो
 नारा हरयादिना श्रीविष्णोराश्रय । अथ च यदि त्वं एव अ आ-
 विष्णु इव स्वामी यस्य तं श्रीविष्णुभक्तं वरुणं त्यजसि तर्हि तव
 लाभो न किन्तु हानिरेव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव परः श्रेष्ठो धर
 इति वा । अत्रापि त्याग भूषितः । तथा हि । एष धराजगत्या
 पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतीच्या दिशा वा पतिर्वरुणो देवो नापि
 तु स एवेति निर्णयते किम् अपि त निश्चित सः । यतो न विप्रते
 नायं नल इत्यादि तुल्य । यद्येन त्यजसि तर्हि तथापि महतामनाना
 प्राणानां लाभो जीवितासीत्यर्थः । यस्मात् ते सुखसमुद्ररूपः श्रेष्ठो न-
 लो धरो भविता । नलप्राप्ताद्येव तव प्राणा नान्यथेति भावः । इत्या-
 दिव्याख्या सुधिया, योजनीयाः । ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखिता । नलप
 के अथ नैषधराजस्य निषधदेशमन्वन्विभो राज्ञः निषधदेशोद्भयानां लो
 कानां यो राजा तस्य वा गत्या ज्ञानेन कृत्या पतिः स्वामी देव क्रीडा
 दिगुक्ता राजा वा ना मनुष्यो नलः किं न निधीयते किं वा न विप्रते
 ऽपितु निषधाधिपो मर्त्ये एवाय पञ्चमो नल एवाय इति निश्चितव्यो
 वरुणापद्येत्थ, । सलु यस्मात्तवतिमहान् अलाभ विष्णुलाभ । ना-
 विष्णु पृथिवीपतिरिति नलस्य विष्णुत्वादित्यर्थः । यदि श्रीः कृष्टवरा
 काङ्क्षया एव त्यजसि तर्हि को धरोऽस्मात् परोऽधिकाऽपि तु नास्ती-
 ति नलमेव वृणीष्येति भावः । नलस्यैव वरुणे ऽप्युक्तैव स्वः स्वसीतय-
 र्थः । एष धराजगत्या भूनीकस्य पतिः स्वामी ना मनुष्यो नला देवो
 राजा नापि तु नल एवेति किं न निधीयते किं वा न विप्रते अपि तु
 निश्चयो वरुणोपथ । यस्मान्नलवरुणे तवतिमहतो जीवनस्य लाभो न
 लप्राप्ताद्येव तव जीवन भविष्यतीत्यर्थः । यदि चायं शुभावह देवरूपने
 न त्यजसि तर्हि तव क श्रेष्ठो धरोऽपि त्वन्यो नास्तीत्यर्थं इति वा ।
 नैषधराज एव गतिर्यस्मात्तया भवत्या मनुष्योऽयं नलो राजा पति

किं न निश्चीयते क्विधा न ध्रियते अपि तु उभयमपि कर्तव्यम् । यद्यन्-
 नुहन्सि तर्हि तव निश्चितमतिमहान् श्लाघो महदभाङ्ग्यम् । यस्मादे-
 तादृश'ऽन्यं कतरो वरो ऽपि तु नास्त्येवेत्यर्थं इति या । गण देवो न
 इन्द्रादिरमरो न किन्तु भूलोकस्य पति मनुष्याऽतिनेजस्वी नल इति
 किं न निश्चीयते क्विधा न ध्रियते । यदि च देवरूपमेव त्यजति तर्हि
 तव लाभो न किन्तु हानिरेव । धराया जायन्ते धराजाः मनुष्यास्तेषां
 गरया प्रकारेण सनिनेपनेत्रत्वादिलिङ्गनैप देवो नेति किमु न निर्णीय
 ते तथा पतिरिति किमिति न ध्रियते निश्चित ना मनुष्या नलोऽयं ।
 यदि चैन त्यजति तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः कतरो लाभः अपि
 स्वतद्वरणात् पर कोऽपि श्रेष्ठः लाभो नास्तीत्यर्थः । एष धराया भू-
 लोके अतिसौन्दर्यादज काम इति बुद्ध्या प्राणेशो मनुष्ये नलो न तु
 देव कश्चिदिति किं न निर्णीयते किं वा न ध्रियते निकटस्थानामेषा
 चतुर्णामेतदाकारधारणात् कृत्रिम-सौन्दर्यं तेषामस्य तु सहजमिति द
 शं रमात्रेण तारतम्यं ज्ञात्वा एष नलो निश्चयः वरणीयश्चेत्यर्थः । इ-
 त्पाटिव्याख्यां यथाबुद्धिज्ञातव्याम् । नल स्तोत्रगले राज्ञि पितृदेवे क-
 पीधरे इत्यादि विश्वः ॥ ३४ ॥

इन्द्राग्नेदक्षिणादिगीश्वरपाशिभिस्तां वाचं नले
 तरलिताऽथ समां प्रभाय । सा सिन्धुत्रेणिरिव
 वाहवतीतिहोत्रं लावण्यभूः कमपि भीमसुताऽप
 तापं ॥ ३५ ॥

इन्द्रेति । अथ लावण्यभूः परमसौन्दर्यात्पत्तिस्थान सा भीमसुता न
 ले विषयं ता पूर्वाक्ता देव पतिरित्यादिव्याचं चेन्द्राग्निदक्षिणादिगीश्व
 रपाशिभिः समा सह तुल्या श्रेयेण तेषामपि यणं पित्रो प्रभाय निश्चि-
 त्य तरलिता मन्देहवशात् नलनिश्चयपाजायाद् दोलायमानमनाः सतो
 कमपि अनिर्वाच्यमसिद्दु महं तापं आप । का कामिव सिन्धुवशिगङ्गा
 गामरमङ्गमा वाहवतीतिहोत्रमित्य । यहयानलमित्य यथा प्राप्नोति नल-
 निश्चयभावाद्वाहवामलमित्य दुःसहं सन्ताप प्रापति भायः । नले तर-
 लिता मोरकण्ठेति या ॥ ३५ ॥

प्राप्तुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां तद्भाभशंसिनि
न पञ्चमकोटिमात्रे । अक्षां दधे निपधराड्वि
मती मतानामद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः

॥ ३६ ॥

प्राप्तुमिति । सा जैनी निपधराजो नलस्य सम्प्रन्धिन्यां विविधायां
मतां च । सत्यां नलविषये सन्देहे सतीति यावत् । पञ्चमी चामी
कोटिश्च पञ्चमकोटावेव पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चमभागरूपे पञ्चमस्थान-
स्थमिति यावत् । एवम्भूते पञ्च नो मध्ये सत्यतरेऽतितरां सत्येऽपि
नले विषये अत्रामास्तिक्य न दधे सत्यनलेऽपि नलोऽयमेवेति तरया
बुद्धिर्नादज्ञादित्यर्थः । क्व सति तद्भाभशंसिनि जैनीप्राप्त्यभिलाषिणि
पक्षचतुष्टये पलाशा समीपवर्तिना सहायाना सद्दृशानामिन्द्रादीना च
तुष्टये तां अद्वा नस्यनलविषय निश्चय प्राप्तुं न प्रयच्छति सति जैनीप्रा-
प्त्यभिलाषेणातिमुन्दररूपधारणात् कृत्रिमरत्नादिष्विव मायानलेषु बहुरू-
पातिशयदर्शनाश्रयनिश्चय प्रतिपेधति सति क्व कस्मिंश्चिद् मताना
साङ्गादिषु दर्शानानां मध्ये एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्च-
नेत्यादिश्रुतिभिः सत्यतरे परमार्थतो यत्तमानेऽपि अद्वैतरूपे तच्च
स्वरूपे ब्रह्मैक्यबोधे वा विषये लोकोऽविद्यावान् युक्तायुक्तविद्या-शू-
न्यो जनो यथा अद्वा न घत्ते । क्व सति पक्षचतुष्टये अनेकात्मवादिना
ङ्गादिदर्शनचतुर्के तामद्वैतश्रद्धा प्राप्तुं न ददति सति नानात्मत्वसा-
धकयुक्तसहस्रैरेकात्मनिषधके सतीति यावत् । तस्य तत्पदवाच्यस्य
लाभस्तच्छिनीत्यद्वैततत्त्वस्य विशेषणं । साङ्ख्या हि प्रतिशरीरं पुरुष-
बहुत्वमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकाश्च नानात्माना व्यवस्थात इति यचनात्
आत्मनो नानात्वमङ्गीकुर्वन्ति । आर्हताश्च देहप्रमाणात्मस्वकारमङ्गी-
कुर्वन्ति । बौद्धाश्च स्वसिद्धान्तसिद्धानेकयुक्तिभिरनेकात्मनामेव चिन्त-
तिवाहुत्यमङ्गीकुर्वन्ति । सत् असत् । सदमसत्त्वज्ञानमिति पक्षचतुष्टया
सद्वादिन साङ्गाः । अमद्वादिनो बौद्धाः । सदसद्वादिनो नैयायिकाः ।
प्रपञ्चानित्यवधनीपत्यवादिनो वेदान्तिनः । न सत् बाधानुपपत्तेः । न

हि मद्रजत गङ्गादिकं वा वाध्यते । न चासत् प्रतिभासानुपपत्तेः ।
 न हि अत्यन्तासन् शशशङ्क कदाचिदप्ययभासते । न च सदसदात्मक
 उभयरूप परस्परविराधात् । न ह्यसत्सद्वा असद्भवितुमर्हति । उभयरू-
 पमपि न भवतीत्यपि यक्षुस्युक्त इत्यादि ज्ञातव्यं । साङ्गा हि प्रति
 शरीर भिन्नान् शुद्धस्वभावान् सर्वव्यापकान् बहूनात्मन इच्छन्ति । नै-
 यायिका अपि प्रतिशरीर भिन्नान् सर्वव्यापकान् ज्ञानादिनवविशेषगु-
 णवत् ध्यात्मन इच्छन्ति । आहंतास्तु प्रति शरीर भिन्नान् देहपरिमा-
 णान् सङ्कोचत्रिकामशालान् बहूनात्मतोऽङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धा हि प्रति
 देह भिन्नान् नृणिकञ्जानसन्ततिरूपान् बहूनेवात्मन इच्छन्ति । जैमी-
 प्रात्यभिलाषिणि सत्यतरे नलं नलसम्बन्धिन्या विमती सत्यामपि सा
 अद्वा न दधे अपि तु दधावेव । अनेकनलदर्शने सत्ये पञ्चमकोटिस्थे
 मर्त्ये नलं अविज्ञातेऽपि बन्धी बलात् प्रह्लादते मन इति न्यायेन अ-
 यमेव प्रायण सत्यनलो भविष्यतीति तस्या मनसि बुद्धिर्दन्तुदिरथं ।
 मताना विमतायपि सत्यतरे अद्वैततत्त्वे लोकेत इति लोक परीक्षको
 जना यथा अद्वा भते तथेति सम्बन्ध । प्राप्तुमिति पाठे निषधराट् न
 ल इन्द्रादिषुष्टये जैमीप्रतारणायं स्वीपस्वरूपधारणात्तां स्वस्यै प्राप्तु
 न यच्छति सति तन्नाभशमिनि जैमीप्रात्यभिलाषिणि पञ्चमकोटिस्थे
 अर्थादात्मनि अद्वा निश्चय न दधे जैमी प्राप्तु । एतस्मिंश्चतुष्टये प्रति
 यन्धके सतीय मया कथकार प्राप्यते ऽपि तु नेति तस्य बुद्धिर्दन्तुदि-
 रथं । मतानां विमती सत्या सदसदादिपक्षचतुष्टये ता सम्यक् प्रती
 ति निषंधति सति अभेदमिद्विशमिनि पञ्चमकाटिमात्रे चतुष्कोटिविनि
 मुक्ते सायतरे ऽप्यद्वैततत्त्वे यथा लोक अद्वा न धत्त इति व्याख्येया
 लाक कीतुकदर्शी मभास्ये । जग इयमेन चरिष्यतीति निश्चय अय पक्ष
 णः सरपणल इति या निश्चय न दधे । पञ्चमकोटिमात्रे पुनरकामंधार
 येरयादिना (पा० ६ । ३ । ५२) पुषद्वाय ॥ ३६ ॥

कारिष्यते परिभवः कठिना नलस्य तां द्वापरस्तु
 धुतनूमदुनोत् पुरस्तात् । भैमी नलापयमनं पि

शुनौ सहेते न द्वापरः कलि कलिश्च युगे जग
त्यां ॥ ३७ ॥

कारिष्यत इति । उक्तियज्ञेषु पुनरपि सन्देहजनित सन्ताप व-
शंपति । कलिना चतुर्थयुगेन नलस्य परिभय पराभय कारिष्यते क-
रिष्यते । द्वापरस्तु अथ वा नलोऽय वाऽनल इति सन्देह । पुनरथ च
शब्दद्वलेन तृतीय युग पुनस्ता सुतनु सुन्दरी पुनस्तात् कलि पूर्वमे-
यादुनोत् अपिपीडित् । कलिवरणात्तर नलपराभय कारिष्यति । द्वाप-
रस्तु भैम्ये एनं नल वरीतुमेव नादादित्यर्थ । तयोर्विरोधित्वे कारण
माह । किन्तु यस्मात् कारणात् द्वापर कलिश्च द्वावपि युगे जगत्या
भूलोके भैमीनलयोरुपयमन विवाहं न सहेते । ज्ञात तयोर्विवाह क-
लिपंथा न पीठा तथा भाविन द्वापरोऽपि न सहेते । यत पिशुनौ स
ली । निश्चिते नले विवाहो भवत्येव । सन्देहस्तु प्रतिबन्धक । तस्म
त्कलित् द्वापरस्यापि विरोधित्वात्तेन सा पीडितेति युक्तमेवेत्यर्थ ।
द्वापरे कली च भैमीनलयोरभावात् तयोर्विवाह न सहेते तौ इत्यर्थ ।
नलनिश्चयाभावात् सा अतितम सन्तापमापेति भाव । शब्दद्वयपदलेने
यमुक्ति । द्वापर सशये युगमिति विश्व । कारिष्यते । स्वसिच् सीयु-
द् तासिधित्वादिना (पा०३।४।६२) इद् । चिक्त्वात्वाद्चाङ्गितेति (पा०
३ ग०११५) इद् । परिभय । परौ जुयोऽवघान इति (पा०३।३।५५) च
ओ विकल्पितत्वात् ऋदीरप् (पा०३।३।५९) ॥ ३७ ॥

उत्कण्ठयन् पृथगिमां युगपन्नलेषु प्रत्येकमेपु
परिमोहयमाणवाणः । जानीमहे निजशिलीमु
खशीलिसङ्घा साफल्यमाप स तदा यदि पञ्च
वाणः ॥ ३८ ॥

उत्कण्ठयन्निति । परिमोहयमाणा मोहजनका वाणा यस्यैवभूतोऽत
एव इमा त्रीणां प्रत्येकमेपु इन्द्रादिनलपदेषु युगपदेकस्मिन्नेव काले ए
वम् पार्थक्येनोत्कण्ठयन् सोत्कण्ठा कुर्वन् अथ वा नलोऽय वा नल
इति जुच्ये विकैकस्मिन् विषये तुल्यकाल पृथक्प्रकारेणोत्कण्ठयन् पृथक्

प्रयत्नसाध्यामन्यादृशीमन्यादृशीमुत्कण्ठां ह्यस्या जनयन् इति यावत् ।
 एवम्भूतः स पञ्चबाणः निजाः स्वीयाः शिलीमुखाः बाणास्तान् शील
 यत्यभ्यस्यति । स्वीयबाणं श्रितेति यावत् । एवम्भूता पञ्चसङ्ख्या तस्याः
 साफल्यं सप्रयोजनत्वं पद्यपि तर्हि तदा तस्मिन्नेवावसरे न त्वन्यदेति
 ययं जानीमहे उत्प्रेक्षामहे । एकस्मिन्चले अनुरागस्य पर्यायैकैकैव वा
 यो न जनने शेषाणां चतुर्णां वैषम्यमेव स्यात् किमयं नल इति नलत्वे
 नोपलक्षितेषु पञ्चस्यपि प्रत्येकं पञ्चभिरेव बाणैः पृथक्प्रयत्नेन युगप-
 दनुरागजनने पञ्चानामपि बाणानां साफल्यं तदैव जातमित्यर्थः । पृ-
 थगित्यस्योत्कण्ठाविशेषणत्वात् प्रत्येकमित्यस्येन्द्रादिविशेषणत्वात् सम्ब-
 द्यमेदाकार्यपीनरुक्त्यं । नलेषु युगपदिमां पृथगुत्कण्ठयन् तथा प्रत्ये-
 कमेव नलेष्वेव युगपत्परिमोहयमाणा अर्थाङ्गिण्यां विषयेऽनुरागजनका
 बाणा यस्य स मदनः यदि निजबाणसङ्ख्यासाफल्यमाप तर्हि तदैव ना-
 न्यदा । पञ्चस्यपि तस्या युगपत् पृथगनुरागजननात् । तस्यामपि पञ्चा-
 नामपि तेषां प्रत्येकं युगपदनुरागजननाच्च । स्वीयबाणसङ्ख्यायाः सा-
 फल्यमापेत्यर्थं इति या । नलेषु तां पृथक् सोत्कण्ठां कुर्वन्तथा एषु
 नलेष्वेव प्रत्येकमुत्कण्ठां जनयन्तर्थाङ्गिणीं प्रति । यतः परिमोहयमाणा
 वा इत्युभयत्रापि उत्कण्ठाजनने हेतुगर्भविशेषणं । सा भेदी पञ्चस्यपि
 नलमुच्चैव अनुरागाऽभूदिति भावः । तेऽपि तस्याभित्यपि च भावः ।
 पञ्चस्यनुरागात् पातियून्यमङ्गमसङ्ग इति न । पञ्चस्यपि परपुरुषताप-
 रिहारेण गगमुच्चैवानुरागात् परिहारः । उत्कण्ठयन् । इयमुत्कण्ठने
 कागर्धनामुत्कण्ठयति । हेतुगणित्ति शता । पश्चान्तरे तूत्कण्ठां कुर्वन्-
 श्रिति उत्करोतीति शिष् ॥ ३८ ॥

देवानियं निपधराजरुचस्त्यजन्ती रूपादरज्यत
 नले न विदर्जसुभुः । जन्मान्तराधिगतकर्म्मवि-
 पाकजन्मैशान्मीळति ह्य च न कस्य च नानु-
 रागः ॥ ३९ ॥

देवानिति । इयं विदर्जसुभुः नली कृपात् श्रीन्दव्यांशानुरज्यत

नानुरक्ता नलेऽनुरक्ता पर रूपाद्देतोरिति नैत्यर्थं । यतो निपधराज-
 रूपा नलतुल्यकान्तीन् देवानिन्द्रादीन् त्यजन्ती । यदि नले रूपाद्दे-
 तोररुह्यत् तर्हि नलतुल्यरूपानिन्द्रादीन् नात्यह्यत् । ते तावत्
 त्यक्ता । तस्मान्नलानुरागे रूप हेतुर्न भवतीत्यर्थं । तर्हि कथमनुर-
 क्तेऽप्यशङ्क्याह । जन्मान्तरे अधिगत पूर्वकृत कर्म तस्य यो विपा-
 क फलजनना-मुखता तज्जन्मा तदुत्पन्न यद्य कस्य च न कस्यापि
 प्राणिनाऽनुराग क्व च न कस्मिंश्चित् प्राणिनि उन्मीलति उत्पद्यत पू-
 र्वकृतकर्मवशादेव कोऽपि कस्मिंश्चित् प्रीति विभक्तिं । तथा च पूर्व्यं
 जन्मकृतसुकृतविशेषादेवानपक्षितान्यकारणविशेषा नलेऽनुरागस्तस्या
 ममभूदित्यर्थं । नलनिश्चयाभावेऽपि रूपसाम्यं सत्यपि च नल एवा-
 नुरक्ततया नलाद्विशिष्टरूपोऽप्यन्यस्तदीयानुरागविषयो नाज्ञत् किन्तु
 नल एवैवर्थांतरन्यासतात्पर्यं । अनुरागजनने उभयारपि पूर्वकर्म
 विपाका हेतुर्ज्ञेय । शरज्यत । श्यन्विकरणाद्रज्यतेऽपि त्वात् कत्रभि-
 प्रापक्रियाफलविश्रुतया तद्ध ॥ ३९ ॥

ह्य प्राप्यते स पतग परिपृच्छते यः प्रत्येमि
 तस्य हि पुरेव नलं गिरेति । सस्मार सस्मर
 मतिः प्रति नैपधीय तत्रामरालयमरालमरा
 लकेशी । ४० ॥

इति । सस्मरा कामतरला धीर्भक्तिर्यस्या मा शरालकशी कुटिल-
 केशी जैमी तत्र सजाया सन्दहायमरे या इति मनमि विचार्ये नैप-
 धीय नलसम्यन्धिन नलदूत्यकारिण्य अमरालय मराण स्वर्गनिवासिन
 देवाश्रय या इह प्रति उद्दिश्य सस्मार । इति कि । स पतग इह
 क्व कस्मिन् स्थाने प्राप्यते । स क । यो इतो मया परित सामर्थ्येन
 स्य मध्ये स य नल मद्य कथयति विद्यास्यतया पृच्छते । स एव
 किमिति प्रष्टव्य इति चत् आह । हि यस्मात्तस्य इमस्य गिरा पुरेव
 सद्दुटनाकान् इय नल प्रत्येमि निश्चिन्तामि । अदृष्टमज्ञातगपि च नल
 दूत्यादन्तर यथा इमयचनेनाह ज्ञानप्रती तद्य धुनापि नलनिश्चयभागे

परमाप्तस्य तस्य वचनात्सर्ल निश्चिनोमीति गदनपरयशत्वेनाऽधीरत्वा
 लननिश्चयार्थनाप्ततमं त हस सस्मारेत्यर्थं । प्राप्यत इत्यादि । यत्तमा
 मसामीये वत्तमानवद्वा (पा० ३ । ३ । १३१) इति णट् । निपधसम्ब
 न्धि नैपधीय नलशरणनक्षण काव्यं सुद्दिश्य हस सस्मारेति वा योज-
 ना । किल नैपधीयमिति पाठे नटा किल निश्चित प्रत्येमीति योजना ।
 प्रियदूतभूतमिति पाठो वा ॥ ४० ॥

एकैकमैकृत मुहुर्महतादरेण भेदं विवेद न च
 पञ्चसु कञ्चिदेषा । शङ्काशतं वितरता हरता
 पुनस्तदुन्मादिनेत्र मनसेयमिदं तदाह ॥ ४१ ॥

एकैकमिति । एषा भैमी गहता आदरेण प्रयत्नेन सुहु^६ एकैक इ-
 न्द्रादीनैश्चत आलाफत । विशेषजिज्ञासया पुनः साभिप्राय ददर्शेत्यर्थं
 अप च गहता दरेण मयेन, पतिव्रतेय पञ्चापि सादरं कथ पश्यती-
 ति त्रिविदितमादरावलोकनकारणंभ्यो जनेभ्यो ऽपवादभवेनेत्यर्थः । प
 र पञ्चसु मध्ये कश्चिदुन्मीयात्तमपि भेद विशेष न च नैव - विधिद ।
 धानन्तरश्च वक्ष्यमाणप्रकारेण शङ्काशत सन्देहपरम्परा वितरता तन्वता
 यितीर्यं च पुनस्तदुन्मादिनेत्र हरता वक्ष्यमाणप्रकारानेकयुक्तिभिर्नाशय-
 ता मनसा इय भैमी इद वक्ष्यमाण जभापे । चेतस्येवाविचारयदित्य-
 र्थः । तरप्रेक्ष्यते । उन्मादिनेष उन्मादवानपि भूयसा आदरेण जपेन
 वा प्रत्येकमोक्षते तारतम्यञ्च न जानातीति । शङ्काशतञ्च करोति पुन-
 स्त्रजति ददाति च पुनरादत्ते चेत्येयमध्यवस्थितचित्तो भवति । तथे
 यमप्यव्ययन्यितचित्ताभूदिति भावः । येर स्मृति पाठे भूतेऽर्थे । एट्
 स्मेति (पा० ३ । २ । ११०) णट् ॥ ४१ ॥

अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तौ
 दृगन्तश्चिपिटीकरणादिरादिः । स्वच्छोपसर्पण
 मपि प्रतिमाभिमाने भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे
 निमित्तम् ॥ ४२ ॥

तमेव विचारमाह । अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः द्वौ चन्द्रावि
ति बुद्धिं प्रसिद्धाऽस्ति । पर तत्र ज्ञान्ती प्रमाणप्रमित्यैकत्वे एकस्मि-
न्नेव चन्द्रे विषये यो अनेकत्वप्रत्ययस्तस्मिन्विषये वृगन्तयोर्नैश्चान्तयो
र्यञ्चिपिटीकरणं अचिपिटयोश्चिपिटयोः करणं अङ्गुल्यप्रैण निषीद्वन त
दादियंस्य काष्कामलादिदोषस्य सदृगन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः
प्रथमो हेतुरस्ति । चन्द्रदृश्यज्ञान्ती चिपिटादिः हेतुर्युक्त । तथा प्रति
भाया आदर्शादौ दृश्यमानस्य मूलादिप्रतिबिम्बम्याभिमानेऽपि प्रति-
बिम्बस्फुरत्तत्त्वे ज्ञान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छस्यादशादेशुप मनीषे यत् सम-
पक्षं प्रापण दर्पणमन्त्रिधान तन्निमित्त अस्तीति शेषः । दर्पणादिस्व-
च्छप्रस्तुमन्त्रिधानादलीकमपि प्रतिबिम्बं भासत इत्यर्थः । नै मम पुन-
रमीषु दृश्यमानेषु भेदज्जमे एकस्मिन्कले विषये यः पञ्चत्वमद्ब्यादि
विशिष्टो बोधस्तस्मिन् विषये निमित्तं कारण नास्ति । द्विचन्द्रज्ञान्ती
कारणमस्तीति ज्ञान्तिर्युक्ता । एकीऽपि नलः पञ्चधा भासत इति तु
मदीया ज्ञान्ति कारणाभावाच्च युक्ता । तस्मादन्य एवैते के च न भ-
विष्यन्तीति स्वप्नेव मग्नयञ्चकार परिक्रमणं चेति भावः । अभिमानो
ऽयांदिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंस्योरिति निघण्टुः ॥ ४२ ॥

किं वा तनोति मयि नैपथ एव कायव्यूहं वि
धाय परिहासमसौ विलासी । विज्ञानवैभवंभूतः
किमु तस्य विद्या सा विद्यते न तुरगाशयवेदि
तेव ॥ ४३ ॥

पदान्तरमाह । किं वेति ॥ वा पदान्तरे । असी प्रत्ययदृश्य. नैपथ
एव कायव्यूहं शरीरसमूहं विधाय निर्धार्यार्थमपि परिहासं प्रतारणा
क्रीडां तनोति किं । पक्षो विलासी एकीऽप्यसौ नलः एवमपि क्रीडा
वशात् कायव्यूहं तनोति न स्वल्पे के च न सतीत्यर्थः । किन्नो तनो
तीति पाठे काफः । कायव्यूहघनेऽस्य शक्तिः कथमित्यत आह ।
विशिष्टस्य ज्ञानस्य विशिष्टं ज्ञान वैरेवविधा ये कला यन्याः तेषां वा
वैभवं वाहुल्यं तद्गुणस्तस्य नलस्य तुरगाशयवेदितेव अद्बुद्धयज्ञात्-

तेषु सा कायव्यूहविधानरूपा विद्यापि किमुन विद्यते अपि तु सापि
विद्यत एवेति सम्भायना । विज्ञानवैभयभुय इति पाठे । भूयः स्यान्-
भूतस्येत्यर्थः । परिहासः । उपमर्गस्य घञ्यमनुष्येति (पा० ६ । ३ । १२२)
सूत्रे बहुलग्रहणाद् दीपां भाय ॥ ३३ ॥

एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः कामोऽपरः
किमु किमु द्वयमाश्रिनेयौ । किं रूपधेयभरसी
मतया समेषु तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा
॥ ४४ ॥

एक इति । या पश्चान्तरे । इह एषु पञ्चसु मध्ये अयमेको नल कि ।
अन्यतमः द्वितीय संल पुनरया कि । अपरस्तृतीयः कामः किमु । नि
एद्वय आश्रिनेयौ अश्रिनीकुमारी किमु । एव मुक्तेषु तेषु पञ्चसु एव अह
नलमोहं किं न वहे अपि तु तेष्वेव नलबुद्धि धारयामि । न तु कायव्यू-
हरचनादेक एव नल पञ्चधा जात इत्यर्थः । यतो रूपधेयभरस्य मीन्द
प्यं बाहुल्यस्य सीमतया पराकाष्ठास्त्वेन समेषु सदृशेषु नाद्याद्विभेदो य
क्त । अन्यतमः । स्वार्थे तमप् । सीमशब्दो नान्त स्त्री लिङ्ग ॥ ४४ ॥

पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः सायं प्रिय
स्तत इतो निपधाधिराजः । भूयः किम गतवती
मम सा दशेयं पश्यामि यद्विलसितेन नलानली
कान् ॥ ४५ ॥

पृथंगिति । विरहनिःसहया वियोगविद्वहलया मया मीऽय निपधा
धिराजः । प्रियः प्राणेश इतस्ततः मयांसु दिक्षु पृथंगपि स्वयवरममयात्
प्रागपि दृष्टः । य इदानीं दृश्यते म मीऽयशात् मयंत्रं पृथंगपि दृष्ट इत्य
र्थः । प्रहते किमित्यत आह । ममेव भूयः पुनरपि श्वेव विरहोद्भूतोद्भ्रान्त
ताकृपा दगा आगतवती कि । यद्विलसितेन यस्याः मामर्घ्यं मालीकामम
त्याजलाम् पश्यामि । अपि पृथं इत्यनेन भूय इत्यनेन वा योजनीय ४५
नुरधा दधामि कथमित्यमथापशङ्कां सङ्कन्दना

दिकपटः स्फुटमीदृशोऽयं । देव्याऽनयैव रचिता
हि तथा तथैषां गाथा यथा दिग्धिपानपि ताः
स्पृशन्ति ॥ ४६ ॥

मुग्धेति । अथ पद्यान्तरे । अथवा मुग्धा मोहयशा सती अथ
इत्य अस्ति द्विचन्द्रेत्याद्यनेकरूपा अपगङ्गा तु गङ्गा कथं दधामि अपि
त्वितदयुक्तमित्यर्थं । यत स्फुट निश्चित अपमोदश नलयामुत्पद्यमान
रूप सङ्गन्दनादीनामिन्द्रादीना घतुषां कपटस्तेषा मायैवैतत्पर्यं ।
इि यस्मादनया देव्यैव सरस्वत्यैवैषा पुरोवस्थिताना सम्बन्धिन्यो
गाथा द्रूम इत्यादियसंनश्याकास्ताया तथा तेन तेन प्रकारेण रचिता
यथा येन प्रकारेण ता गाथा दिग्धिपानिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति द्विष्ट-
गश्चक्ष्णत्वाऽभिधावृत्त्या घदन्ति न केवलमित्यपर्यं । तस्मादिन्द्रादि
भिरेव मत्प्रतारणार्थं मायया नलरूप धृतमित्येव द्युनियुक्ता न तु स
गमरूपेत्पर्यं । तथाशब्दस्य द्विरुपादानाद् यथाशब्दाऽपि द्विर्जातश्च ।
कपटोऽस्त्री ध्याजदम्भापधय इत्यमर ॥ ४६ ॥

एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे नाथे कथं नु
मनुजस्य चकास्तु चिह्नं । लक्ष्माणि तानि कि
ममी न वहन्ति हन्त बर्हिर्मुखा धुतरजस्तनु
तामुखानि ॥ ४७ ॥

एतदिति । एतस्मिन्मदीयाया मतेर्भुदेव्यञ्चके ज्ञानके पञ्चके इन्द्रा-
दिमभूहे तन्मध्यास्थिते नाथे मन प्राणेशे मनुजस्य मनुष्यस्य चिह्नं
स्वेदनिमेपरज स्वर्गज्ञानकुसुमत्वादिलिङ्ग कथं नु कथमित्य चकास्तु
प्रकाशता । अपि त्विन्द्रादिमायया नलस्यस्यापि चिह्नस्य ह दितत्य-
सन्न प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थं । नलस्य स्वयमवपञ्चकत्वेऽपि ह्यत्रिणो
गच्छन्तीति न्यायात् घतुषांमेव यञ्चकत्वेऽपि तस्मिन् । परिहास-
यशाद्वा नलस्यास्यापि यञ्चकत्व युक्तम् । एतद्राजमु दृश्यमात स्वदा
दिचिह्नमिति भिन्न पद वा । इत खेदे अमो बर्हिर्मुखा देवा ऽधुत

त्यक्तं रजो रेणु स्पर्शा यथा श्वत्सूता तनुर्वेषां तेषां भावो धुतरज-
स्तनुता रेणुसंस्पर्शरहिततनुता सुरे मालिन्यादि येषां तानि स्थैर-
हित्यास्नानपुष्यत्यनिर्निमेषत्यादीनि देवत्वव्यञ्जकानि तानि प्रसिद्धानि
चिह्नानि किमिति न घट्टन्ति धारयन्ति । नयि रूपया तावद्दोदुयुक्तानि
परन्तु नोच्यन्ते कष्टमिषयः । बहिर्मुखपद कृपाराहित्यसूचकं । नल
चिह्नानामस्फुटत्वेऽपि यदि देवचिह्नानि स्फुटान्यत्रविष्यस्तर्हि पारि-
शौष्यान्त्रलेनिद्ययोऽव्यभविष्यत्तान्यपि त्वस्फुटानोरित्युभयथापि नया नलो
निद्येतुं न शक्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

याचे नलं किममरानथवा तदर्थं नित्यार्चनादपि
ममाफलिनैरलन्तैः । कन्दर्पशोपणशिलीमुखपा
तपीतकारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४८ ॥

याच इति । अहं, ममं यूय नल प्रयच्छतेति, अमरान् नल याचं
किं । अथवा पूर्वापरितोषे । तदर्थं नलप्राप्त्यर्थं तेषां नित्यार्चनादपि
ममाऽफलिनैः प्राथितमददद्भिस्तैर्देवैरल पूष्यतां स्तायन्ति दिनानि ।
नित्यपूजनादपि ये नलं न प्रापच्छस्तैऽधुना प्रायंनमात्रेण कथं दास्य-
न्तीति वृथैव तत्प्रायंनमित्यर्थः । किंविधैस्ते । कन्दर्पस्य शोपणाख्य-
शिलीमुखो याचस्तैः पातात् पतनात् पीतः शोपितः कारुण्यनीरनि-
धिः कृपासमुद्रो येषां तानि अथ गह्वराणि गभीरविलक्षणपाणि घो-
राणि कठिनानि चिह्नानि येषामेवभूतः । यस्मान् कृतैऽपि नित्यपूजने
कामापत्तया निरूपयत्वाद्फलितैरित्यर्थः । याचिद्विक्रमा । न दत्तफ-
लेरिति वा पाठः । फलशब्दादत्यर्थं फलवर्षाभ्यामित्यर्थः (पाठ ५ । २ ।
१२२ । याच ५ ।) ततो मज्जमासः ॥ ४८ ॥

इंशा दिशां नलञ्चुवं प्रतिपद्य लेखा वर्णाश्रियं
गुणप्रतामपि वः कथं वा । मूर्खान्धकूपपतना
दिश्र पुस्तकानामस्तं गतं वत परोपकृतिव्रति
त्यं ॥ ४९ ॥

देवानुपालभते । इंशा इति । हे दिशामीशा दिक्पाला लेखा दे-
 या , नलो भुः स्थान यस्यास्ता नलभुयं नलप्रभवा वा यणंश्रियं रूप-
 गोभो प्रतिपद्य प्राप्य गुणवता सौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो युष्माकं
 परंपानुपकारिरूपकार एव यत् तद्विद्यते येषां ते यतिनस्तेषां भावस्तरय
 कथं वा कुतो वा हेतोरस्तं गतं नष्ट स्वयनुपकारकत्वाभावेऽपि स्वा-
 भिलाषितायामपि भयि भवदर्शदूत्यकारिणो नलस्याप्याकारे शृते सौन्द-
 र्यादिगुणागमनात् परीपकारित्वमप्यागतं तन्नद्विद्यते कथं विनष्टमित्य
 र्यं । नलाकारधारणदेतायती मन्प्रतारणा किमिति क्रियत इति भा-
 य । केषामिव । मूर्खां द्यश्रुतशास्त्राः पुरुषा स्वाज्ञानवशादन्यास्त ए
 व कृपा श्रुतिगभीरा मूर्खरूपा कृपास्तेषु पतनात् तदधीनत्वात्तृणवि-
 शेषलेखनीभूतनलप्रभवा रेखां वसुंश्रिय लिप्यक्षरशोभा प्राप्य शुद्धत्वा-
 दिगुणयुक्तानां दारकयुक्तानां वा पुस्तकानां यथा वाचकपाठकाद्युपका-
 रकारित्वरूपमस्तङ्गच्छति मूर्खस्य मूर्खत्वादेवोपकाराभावादन्येषां चाम-
 मपंणादित्यर्थः । कूपपतितानामपि पुस्तकानामनुपकारकत्वमेव प्रति-
 पद्य स्थितानामिति समानकवंकत्व " ४९ "

यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे तत् स्यादयोग्य
 मपि योग्यमपास्य तस्य । का वासनाऽस्तु वि
 भूयामिह यां हृदाऽहं नाकार्तपैर्जलजमेति हि
 मैस्तु दाहम् ॥ ५० ॥

यस्येति । इंश्वरेण यस्य प्राग्निन ललाटपट्टे यदयोग्यमनुचितमपि
 अलेखि लिखित तदयोग्यमपि तस्य योग्य समुचितमर्थं अपास्य प्रति-
 तिप्य स्याद्भवेत् । योग्यमर्थं परित्यज्य तत्परिहारेण स्वयमेव भवेदिति
 यावत् । अतो योग्यतया कार्य्यकरणाभावे सति इह नलानेकत्वमुन्दहेन
 निष्ठयार्थं या वासनां युक्तिमहं हृदा शिञ्ज्या धारयेय सा का वासना
 युक्तिरस्तु भवतु अपि त्वेयधिधा युक्तिर्नास्ति । चिन्तेनान्यथाकर्तुं विचा-
 रितेऽपि ललाटपट्टलिखितादन्यथा न भवतीत्यर्थं । योग्यमपास्यायो-
 ग्यमेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यतो जलजमभोज अकार्तपैरुपरि

सूर्यकिरणैर्दाहं नेति हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति । उरणस्पर्शां दाहक
 शांतस्पर्शस्तु दाहगमक इति लोके दृष्ट । तदिदं विपरीतं जातमिति
 विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विषम नलस्य मम वा ललाटे यदीश्वरेणायोग्यमेव
 लिखितं तर्हि परस्परयोग्य परस्पर विहाय तस्य मम चायोग्यमेव
 भविष्यतीति क प्रकारं चित्ते धारयिष्याम्यपि तु न कमपीति देवता
 न कोऽप्यपराध इति भावः ॥ ५७ ॥

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये कल्पद्रुमोऽपि
 स मया खलु याच्यमानः । सङ्कोचसंस्वरदलाद्गु
 लिपङ्गवाग्रपाणिर्भवन् भवति मां प्रति वद
 मुष्टिः ॥ ५७ ॥

ॐ

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यमानित्यत आह । इत्यमिति । इह नलैकत्वे
 ऽपि समये वा इत्यमनन नलानेकत्वभयनप्रकारेण यथा यादृक् समा-
 भाग्य नलानिश्चयात् यथा देवाभावो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारेण
 वा मोऽदिषदान्य कल्पद्रुमोऽपि खलु निश्चितं मया नल याच्यमान
 न मा प्रति वदन्मुष्टिरतिकार्यस्य मद्गुणकर्तरो भवतीत्यहं मन्ये । कि-
 म्भूतः । सङ्कोचः यथ सश्वरः मन्तापो येषां स्वनिधानि दलानि कि-
 मनुपान्येव अङ्गुलीयो येषामेवभूताः पङ्कजा गद्याग्रपाणय एस्ताः प्राणि
 यस्मैऽभूत । अनेन ए भूतो भवन् । अन्यस्यापि यदुमुष्टेरङ्गुलयः
 सङ्कुचिता भवन्ति । कल्पितदानशीलाऽपि मदभाग्यवगान्मा प्रत्यदातैव
 भवदिति भावः । अदातृत्वनिश्चयात् भवन्तीति यत्तं न प्रत्ययः ॥५८॥

देव्याः करे वरणमाख्यमथाप्ये वा यो वैरसेनि
 रिह तत्र निवेशयेति । सैषा मया मखभुजां
 द्विपती पृता स्यात् स्वस्मै तृणाय तु विहन्मि
 न यन्धुरत्नम् ॥ ५८ ॥

देव्या इति । अथवा इह अथप्यरे एतेषु पञ्चसु मध्ये वा यो वै-
 रसेनिः मन्त्यनलः तस्य तावज्जानामि अतन्प्रेता भागा नियोगय नि

क्षिपेत्युक्त्वा देव्या सरस्वत्या करे वरणमारय वरणमधूकमाला अपंपे
 ददातीति सम्भाषणा । स्वपभेवैतदृषयति । एव क्रियमाणे सैषा देवी
 या मत्स्यभुजा देवानामिन्द्रादीना द्विपती वैरिणी कृता स्यात् । तन्मा-
 याप्रकटनादित्यर्थं । भवतु नाम सा तद्वैरिणी स्वकाय्यमिद्विस्तु साध्ये
 त्यत आह । तु पुन तृणाय तृणतुल्यापातिनि माराय स्वस्मै स्वरूपाय
 अकिञ्चित्करात्मकायंसिद्धये यत्पुत्र सुहृन्मन्त्र्येऽतिश्रेष्ठा देवी न विह-
 न्मि । मम यत् क्रिया भवतु परतु देवद्वेषरूपं मित्रविघात न करोमी-
 त्यर्थं । अन्याऽपि तृणार्थं सुष्ठु रत्न न विनाशयति । द्विपती । द्विपो
 ऽमित्रे (पा० ३ । २ । १३१) इति शतरि, उगित्वान्द्वीप (पा० ४ ।
 १ । ६) । मत्स्यभुजा । द्विप शतुर्वेति (पा० २ । ३ । ६८) पद्ये ॥ ५२ ॥

यः स्नादमीषु परमार्थनल स मालामङ्गीकरोतु
 वरणाय ममेति चैतां । तं प्रापयामि यदि तत्र
 विसृज्य लज्जां कुर्वे कथं जगति शृण्वति ही
 विडम्ब्यः ॥ ५३ ॥

य इति । त्रयीषु पञ्चसु भवत्सु मध्ये य परमार्थनल सत्यमल
 स्यात् न मम वरणाय मालामङ्गीकरोतु इत्येवप्रकारेण इत्युक्त्वा चेति
 वा माला तत्र तेषु मध्ये सत्यनल प्रापयामि तत्पुनलज्जा विसृज्य
 कथं कुर्वे अपि त्वेव कर्तुमयुक्त । यत् जगति सर्वस्मिन् सभाजनै
 शृण्वति सति ही कष्ट विडम्ब्य । लज्जात्यागादतिपरिहासो भविष्य-
 तीति शप । सर्वेषा ममत्तमेववचने लज्जात्यागात् सर्वेऽप्युपहसिष्य
 न्तीत्यर्थं । हीति खेदे । हि यस्मादर्थं ह खेदे इति वा । इति चेति
 समुदायप्रकारे । यदि चेति वा ॥ ५३ ॥

इतरनलतुलाभागेषु शपः सुधाभिः स्त्रपयति
 मम चैता नैपथ्य कस्य हेताः । प्रथमचरमयोर्वा
 शब्दयोर्वर्णसख्ये विलसति चरमेऽनुप्रासभासां
 विलासः ॥ ५४ ॥

इतरिति । इतरैद्यतुभिर्नलैस्तुलां साम्य भजत इति भाग एषु ज्ञेय-
 पञ्चमु मध्ये अन्त्यः पञ्चमो नैपथ्यः नम चेतः कस्य हेतोः केन कार-
 णेन सुधाभिरसृतैः रजंपयति आसृतमिव करोति । रूपसाम्ये सत्यप्येष
 एव नम नमसे यतो रोचते तस्मादयमेव सत्यमलो भविष्यतीत्याशयः ।
 सत्यमलत्वञ्च, पञ्च निरुपाधिकपरमप्रेमसम्वाद्दृष्टान्तेनान्यथा कथयति ।
 प्रथमेति । वाऽथ वा युक्तमेतत् प्रथमचरमयोरादिमात्रत्ययोः शब्दयो-
 र्यथोरक्षरैः मध्ये नैपथ्यां सत्यामपि चरमे, पाश्चात्ये शब्दे अनुप्रासभा-
 साशब्देकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासाख्यशब्दालङ्कारकान्तीना विलास
 उल्लासश्चकारो विशेषण शोभते । वर्णसाम्ये सत्यपि प्रथमस्यानाया-
 सगतत्वाद् द्वितीयस्य तु सटृर्णस्य पश्चाद्भूरिप्रथमसाध्यत्वाच्चरमे यद्य-
 प्यनुप्रासत्वं स्फुरति तथापि द्वितीयसाहित्ये प्रथमेऽपि यथानुप्रासत्व-
 मस्ति तथा सुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चादवलोक्यमानतयैव पञ्चमद्येते
 रोचते तेन तत्र सत्यत्वं प्रयोजकं मतः सःथेऽपि तुल्या एवेति भावः ।
 अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः । अत्र तयोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्दण्डं साम्ये
 सत्यपि चरमे चरमशब्द एवानुप्रासातिशयो न प्रथमशब्दे । प्रथम इ-
 त्युक्ते नानुप्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरम एवानुप्रासातिशयो
 दृश्यते । न तथा प्रथम इत्यर्थ इति वा । यद्वा आद्यपादचतुर्थापादयो
 र्यणसाम्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासां विलासो विलसति ।
 उजयोरनुप्रासत्वे नापि चतुर्थेऽनुप्रासभासां विलास इत्युक्ते स्तत्रैवानु-
 प्रासत्वं न तु प्रथमे । रूपयतीति । मित्यप्येके इत्य । कस्य हेतोः ।
 पद्यो हेतुप्रयोगे इति (८७ २ । ३ । २६) पद्यो ॥ ५४ ॥

इति मनसि विकल्पानुद्यतः सन्त्यजन्ती क्वचि
 दपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद् । मुखमथ प
 रितापास्कन्दिता नन्दमस्यामिह रविरचिताव
 स्फन्दमिन्दुं निमिन्द ॥ ५५ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण नमपि उद्यतः उत्पद्यमानान् विक-
 लान् एवमेव शब्दालयनयोपान् दोषोद्भावनेन सापजन्ती क्वचिदपि प-

क्रे निशंय निश्चय नाससाद् । पशुसु मध्ये कस्मिन्नपि पुंसि तलनिश्चय
न प्रापेति वा । अथ पशान्नलनिश्चयभावात् परितापेनास्फण्डितो अ
निभूत आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा ऽस्फण्डितोऽप्राप्त आनन्दो
येनैवम्भूत वाऽस्यां मुखं कर्तुं मिद्धिरेण सूर्येण रचितं अथस्कन्दे । प-
राभयो यस्यैवविध इन्दु मिनिन्द निधमभदिनचन्द्रसदृशमज्जूदित्यर्थं ।
आस्कन्दनमास्कन्दः पराभयः परितापेन य आस्कन्द स सञ्जातो य-
स्यैवविधो आनन्दो यस्येति । तदस्येति (पा० ५ । २ । ६६) तारका-
दित्वादितथा मिद्धिः ॥ ५५ ॥

श्रीहृषं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचर्यं मामह्लडेवी च
यं ॥ स्वादूत्पादभृति त्रयोदशतयाऽऽदेश्यस्तदीये
महाकाव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गे निस
र्गाञ्ज्वलः ॥ ५६ ॥

श्रीहृषमिति । अहं पूर्वबंधत् ॥ स्वादूत्पादभृति सहृदयहृदयाह्ला-
ददापिख्यात् स्वादुरसोरपत्तिधारके ऽत्यन्तमधुरमवापंसहिते त्रयोदश-
तया आदेश्योऽभिधयः सर्गे स्वभाषेनोक्त्यन्त व्यरमत् समाप्त इत्यर्थं
व्यरमत् । व्याहृपरिभ्या रमः (पा० १ । ३ । ७३) इति परस्मैपदम् ॥
५६ ॥ इति श्रीबृहद्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणरुते
नैपधीयप्रकाशे त्रयोदश सर्गः ॥ १३ ॥

इति त्रयोदशः सर्गः ।

उत्तरनेपथचरिते ।

—०—

चतुदशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निपधेश्वरं सा प्रसादनामाद्रियता
मराणाम् । यतः सुराणां सुरभिर्नृणान्तु सा वे
धसाऽसृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥

९

अथेति । अथ विकल्पदूषणानन्तरं सा जैमी निपधेश्वरं नलमधि-
गन्तुं निश्चेत् प्राप्तुञ्च षोडशोपचारैरमराणां प्रसादनां परितोषणमाद्रि-
यतादरेण चकार । यतः वेधसा सुराणां कामधेनुरभिलाषप्रसू सुरभि-
र्गौरमृज्यत सृष्टा । नृणां तु पुनः कामप्रसू सा देवप्रसादनां सृष्टा । त
स्मात्प्रलनिश्चयार्थं प्राप्दयर्थंश्च देवपरितोषणं चकारेति युक्तमित्यर्थः ॥१॥

अथाधिगन्तुं निपधेश्वरं सा प्रसादनं दानवशांत्र
वाणाम् । अचेष्टतासी महतीष्टसिद्धिराराधना
देव हि देवतानाम् ॥ २ ॥

अथेति । संपकः । अचेष्टत अकुरुत । अत्रय एव शात्रयाः प्रसा-
दित्यात् स्यात् ॥ २ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्वात्तद्विधेपधूपाचरणाम्बुसं
कैः । इष्टञ्च मिष्टञ्च फलं सुवाना देवा हि
फलपद्रुमकाननं नः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तायंमयंतायंमयांस्तस्यामनाह । प्रदक्षिणेति । इति यस्माद्
देवा मोऽस्याकं नमुष्याणां चतुदशकाननं यदर्थः कल्पवृक्षा एवेत क

वेहति । किंभूता देवा । प्रदक्षिणारूप प्रक्रमणञ्च बलयाकार परि-
 त्तमण तदेवालयाल वृक्षमूले जलधारणार्थं बलयाकार सेतुः स च
 विलेपश्चन्दनादिलेपश्च धूपोदशाङ्गादि तेषामाचरणानि करणानि त-
 न्येवाम्बुसेका प्रदक्षिणाद्याचरणञ्च वटकस्त्रपनानि च तैर्यां कृत्वा इष्ट
 मभिलषितञ्च मिष्टश्च स्वभावमुन्दर सुखादुःख फल मनारथरूपमात्रा-
 दिकञ्च सुवाना उवाच यन्त । वृक्षा अपि आलयालवृक्षाद्युर्वेदोक्ततरु
 दापनाशकनिविदिङ्गादिलेपदाहृदधूपाम्बुसेकैरिष्ट मिष्टञ्च फल सूयत ।
 आचरणमिति पाठे अङ्गप्रपङ्कदवतापूजा कण्टकादिवृत्तिश्चेति व्या-
 रय्ये ॥ ३ ॥

श्रद्धामयीभूय सुपर्वणस्तान् ननाम नामग्रहणा
 ग्रक णा । सुरेषु हि श्रद्धयतां नमस्या सर्वार्थं
 सिद्धुर्ह्यमिथः समस्या ॥ ४ ॥

पूजाप्रारम्भार्थं प्रथम नमस्कारमाह । अहेति ॥ सा श्रद्धामयीभूय
 आस्तिक्वमचुरा भूत्वा तादृक्लेशधारिण भुपवन्द्य देवान् नामग्रहणा
 ग्रक इन्द्राय नम इत्यादिनामग्रहणपुत्र क नन म ववन्दे । हि यस्मात्
 सुरेषु श्रद्धावता नमस्या नमस्कार एव महर्थांश्च सद्दयान्यङ्गानि तेषा
 मिय समस्या परस्परपूरणहेतु । श्रद्धापृथ्वं देवनमस्कार एव कारण-
 सामग्रीसम्पादक । तस्माद्देव नमस्कृतवतीत्यर्थ । समस्या यथा
 पदाना परिपूरण कराति तथा नमस्या याव्य पृण करोतीति भाव ।
 श्रद्धामयी । प्रकृतवचने मयट । अग्रक । शेषाद्विभाषेति क (पा०
 ५ । ४ । १५ ४ ।) नमस्करण नमस्या । नमो यरिव इति क्यच् (पा०
 ३ । १ । १६ ।) ॥ ४ ॥

यत्नान् निजे सा हृदि भावनाया बलेन साक्षा
 दकृताखिलस्थान् । श्रद्धादभीष्टप्रतिभूस्तदस्या
 वर हि दृष्टा ददते परन्ते ॥ ५ ॥

देवपूजाङ्ग ध्यात प्रथममाह । यदिति ॥ साऽखिलस्थान सुवर्गतां
 स्तानिन्द्रादीन् भावनाया ध्यानस्य बलन साभर्थ्येन् निज हृदि यस्मा-

सादरुत प्रत्यक्षीचकार । सर्वगतानपि ध्यानबलेनैकप्रानीय ददर्शय-
थं । स मात्रात्कार यत्र तस्या भैस्या अभीष्टस्य नलप्राप्तिलक्षणस्य प्र-
तिभू दानमिच्छयकतां जून् । हि यस्माद्दृष्टास्ते देवाः पर श्रेष्ठं वरम-
भीष्ट परिणेतारश्च ददते प्रपच्छन्ति । न हि देवदर्शनं निःफलं भव-
ती-यथं ॥ ५ ॥

हृत्पद्मसद्वन्यधिवास्य बुद्ध्या दध्य वधैतान्निय
क्तानां । मैसुपर्वणां हि स्फुटभाषना या सा
पूर्वरूपं फलभावनायाः ॥ ६ ॥

पूजानन्तर पुनरपि ध्यानमाह । हृदिति । अथ पूजानन्तर नियमै
क्तानां उन्नयवृत्तिस्तत्परा सती हृदेव पद्म तद्रूपे सद्यनिर्गुहे एता-
मिन्द्रादीन् बुद्ध्याऽधियास्याधिष्ठाप्य दध्यौ सर्वगतानामपि देवानां
हृदये बुद्ध्या समारोपित रूप ध्यानन साक्षादकृतेति यावत् । हि य-
स्मात् सुपर्वणा देवानां या स्फुटा भाषना ध्यानबलेन प्रत्यक्षता सा
फलभावनाया कार्यामिद्वे पृथ्वरूप प्रथम स्वरूप । कारणस्य कार्या-
पेक्षया नियतप्राग्भाषित्वाद्देवानां प्रत्यक्षतायां कार्यामात्र प्रति कारण
त्यात् कारणमभिप्रीकृपा देवप्रत्यक्षता ध्यानेनारुतेत्यर्थं । पूजाया पू-
ष्टमनन्तरश्च ध्यानस्य दृष्टत्वात् अत्रानित्यस्यास्य च श्लोकस्य न पौनरु-
त्तय । उपान्यध्याहृत्य च इत्यत्र (पा० १ । ४ । ४८) अयन्तस्य वसेयं ह
यात् स्वहस्तादत्ते मुनिमासने इति च यन्तस्य वसे प्रकृत्यन्तरत्यात्
हृत्पद्मनीत्याधारस्य न कर्मस्य ॥ ६ ॥

सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां सभाजने पश्यति
त्रिस्मिते सा । श्यामुद्यते यत्सुमनोभिरेवं फल
स्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ७ ॥

इदानीं देवपूजायाह । सभाजनमिति । सा तत्र स्यपश्चरस्याने अ
कामादेव देवपूजायाद्गच्छत्यादरेण च पूजनाद्विस्मिते भादस्य सभा-
जने सभाजने पश्यति इति सगमादृत्य या तेषां देवानां सभाजनं प्री

त्याऽऽरापनं ससजं चक्रे । यद्यस्मात् फलस्याभीष्टस्य सिद्धौ दाने सु-
मनोभिः प्रीयमानैरेवम्भूतैरेव सङ्गिः सुमनोभिर्देवैः स्वयमत्यादरपूज-
नेन कृत्वा श्रामुद्यते हृष्टैर्भूपते तस्मादेवमपूजयदित्यर्थः । गृध्रमंघ्रियं स-
रपेयेत्येवकारयोजना वा । पुष्पैरपि फलसिद्ध्यर्थमामुद्यते-विकस्वरीजुय-
ते । सभाजने । यस्य च भावेनेति (पा० २ । ३ । ३७ ।) पशो चाना-
दर इति (पा० २ । ३ । ३८) वा सप्तमी ॥ ७ ॥

वैशद्यहृद्यैर्माभिरामैरामोदिभिस्तानथ जा-
तिजातैः । श्यानर्चं गीत्यन्वितपट्पदैः सा स्त-
वप्रसूनस्तवकैर्नवीनैः ॥ ८ ॥

वैशद्येति । अथ सा नवीनैर्नवीः स्वयैः स्तुतिश्लोकैः पुमूनस्तवकैः
पुष्पगुच्छैः स्तुतिश्लोकैः पुष्पगुच्छैश्च वा तानिन्द्रादीन् श्यानर्चं । किं
विधैः । वैशद्येन स्वपतया प्रसादगुणेन हृद्यैः सहृदयहृदयप्रियैः । अथ
च शुद्धस्वेन मनोक्षी । तथा अदिन्ना निष्टुरटयर्गादिवसंरहितश्रुतिम-
पुरगर्णरचनाजनितेन माधुर्येण । अथ च सौकुमार्येणाभिरामैरत ए-
वामोदिभिर्हंप्रजनकैः । अथ च सौगन्ध्यसहितैः । तथा जातैः पट्विं-
शत्यक्षरजनितचरणाद्यनुष्टुपादिजातैर्निष्पन्नैः । अथ च मालतीसम्भवेः ।
तथा श्राव्यांविशेषरूपया गीत्या अन्विता युक्ता पट् पदाः पट्चरणाः
श्लोका यत्र । अथ च गुञ्जन्मधुकरैः । वैशद्यं शब्दार्थलिङ्गारापशब्दभा-
षदोपराहित्येन मनोक्षीयां । जातिः छन्दसि सप्तमान्ये मालत्याङ्गोत्र-
जन्मभोः । गीतिशब्दसि गानं चेति विद्यः । हृद्येति । हृदयस्य प्रिय
(पा० ४ । ४ । ६५ ।) इति यत् हृदयस्य हृदं रोति (पा० ६ । ३ । ५८)
हृदादेशः अभिरम्यते यैस्तैरभिरामैः । अकहंरि च कारक (पा० ३ ।
३ । १६ ।) इति चकारादसङ्ख्यायामपि करणं घञ् । जात्यादिलक्षणं
छन्दोग्रन्थं ज्ञातव्यं । नया कैरिति पाठे कैर्वा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवीनं
अपि तु नानाप्रकारैः स्तवप्रसूनस्तवकैश्चापूपुञ्जदित्यर्थः ॥

भक्त्या तथैव प्रससाद तस्यास्तुष्टं स्वयं देव ।

चतुष्टयं तत् । स्वेनानलस्य स्फुटतां यियासोः
फूत्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ॥ ए ॥

भक्त्येति । तस्याः पातिप्रत्योदिगुणैरादायेय भक्तिनिरपेक्षं स्वयमा
त्मनैव तुष्टं तदिन्द्रादिदेवचतुष्टयं, तस्यास्तयैवान्पीयस्यापि भक्त्या पु-
नः प्रसन्नाद प्रसन्नमभूत् । छलपीयस्यापि भक्त्या प्रमन्नतायां दृष्टान्त-
माह । खलु यस्मात् स्वेनात्मनैव स्फुटतां प्राकट्यं यियासोर्पातुमिच्छ-
तः लब्धबहुसन्धुजयतया आसन्नप्रज्वलनस्यानलस्य यद्भूः कियती स-
न्धुर्णार्थं फूत्कृत्यैर्मुखं पवनस्यापेक्षा स्यात् भवेत् छपि त्वल्पेव । तादृ-
शोऽग्निद्विद्वैरेव फूत्कारिः सन्धुक्षितो दीप्पनेतरामित्यर्थः । तस्मात् स्व-
तः प्रसन्नस्यात्पयापि भक्त्या पुनः प्रसन्नत्वं युक्तमित्यर्थः । तस्याश्चरि-
त्रादय ते पवित्रात् प्रागेव हृष्टा भटिति प्रसैदुरित्यपि पाठः स्वष्टार्थं ॥८॥

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा चस्मारं सारस्व
तसूक्तिसृष्टेः । देवा हि नान्यद्वितरन्ति किन्तु
प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥ १० ॥

प्रसादफलमाह । प्रसादमिति । सा जैनी सुरे कृतं प्रसादमामाद्यं
सारस्वत्या इमाः सारस्वत्यस्ताश्च ताः मूक्तयश्च शोभनीक्तयः श्लेषवाक्या-
नि तासां सृष्टेर्निर्माणास्य रचना इत्यर्थः चस्मार । श्लेषार्थं सन्देहं प-
रित्यज्य गाथाक्रमेणोन्द्रादींश्चतुरोऽपि ज्ञात्वा पशुमो मल इत्यजानादि-
त्यर्थः । देवीयचनस्मरणरूपं का नाम प्रसाद इत्यत आह ॥ हि य-
स्मात् देवा अन्यत्किञ्चिन्न वितरन्ति ददन्ति किन्तु ते देवाः प्रसन्ना भू-
त्या साध्वीं कार्श्यंसाधिका धिय युद्धिगेव ददन्ते । तदुक्तं महाभारते ॥

“न देवा ददन्नादाय रक्षन्ति पद्मपालयत् ।

यन्तु रक्षितुमिच्छन्ति सुमृद्या योजयन्ति तमिति ।”

तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः । सृष्टेः । श्लधीयर्थेति (वा० २।
३। ५२।) फलं वि पठो । ददन्ते । दद दाने इत्यस्यरूप ॥ १० ॥

शेषं नलं प्रत्यभरेण गाथा या या समार्था ख

लु येन येन । तां तां तदन्येन सहालगन्ती
ततो विशेषं प्रतिसन्दधे सा ॥ ११ ॥

स्मरणमेव विशदयति । शेषमिति ॥ शेष पञ्चम सत्यनल प्रति ल-
षीकृत्य ब्रूमः । किमित्यादिराक्षण्येति यावत् । एष इत्यादि साधार-
णीमिति यावत् । दण्डमित्यादिर्गुम्फमिति यावत् । या सद्यंत इत्या-
दि शङ्केति यावत् । या या गाथा प्रमादात् पूर्व्ये येन येनेन्द्रादिदे-
वेन सह समार्या तुल्यार्था सरस्वत्योक्तिति शेष । सा भैमी ता ता
ब्रूम इत्यादिगाथा तत प्रमादानन्तरं तदन्येन तस्मान्नास्मादिन्द्रादि-
रूपान्मूल्यादर्यादन्येन शेषगत्त्या प्रतिभाममानेन नलरूपेणार्थेन सह
खलु निश्चितमलगन्तीमसम्बद्धार्यां विशेषं प्रति स्वस्वाकारधारणात्
भिन्नमिन्द्रादिदेव प्रतिसन्दधे योजयामास । इयमेव गार्थेपमेतस्य
गार्थेति सम्बन्ध चकारेत्यर्थः । ब्रूम इत्यादी दाला विलोकीति यावत् ।
नलस्य सद्यंत्रानुस्यूतत्वादिन्द्रादीनान्तु चतसृषु चतसृष्वेव स्वस्वगाथासु
अनुस्यूतत्वात्ता तामिन्द्रादिगाथा तदन्येन बद्ध्यन्त्यादिना सहालगन्ती
विशेषमज्ञानात् । येन्द्रेण नलेन चाममानार्थां तामिन्द्रविषयामेव स-
स्मार ॥ एवमितरदेवत्रितयेऽपि प्रत्येकगाथार्थैकविषयामेव सस्मार ।
एव चतसृषुपि गाथासु नलस्यानुवर्तन्निन्द्रादीनाञ्च व्यावृत्तेरावर्षो-
द्वापाभ्यामेते देवा एवमेव नल इत्यज्ञानीदित्याशय इति वा । प्रति-
ज्ञाक गाथात्वेऽपि चतुर्भिश्चतुर्भिः श्लोकेरेकैकस्य प्रतिपादनादेकगाथा-
त्यसमारोपात्प्रत्येकपद्यं चमानाद्वैकवचन । यद्वा पञ्चम नल प्रति या या,
अत्याजि, येनामुना यच्चरिहमा किन्ते तद्येत्यादिका, गाथा येन येने-
न्द्रादिना सह सम्बद्धार्यां तदन्येन बद्ध्यन्त्यादिना सहालगन्ती ता ता
गाथ मेव विशेष भेदं जानाति सा । एकैक वा गाथाया एकैकदेवप-
र्य्यवसानाः धनसृणाःमपि गाथानां नले पर्य्यवसानात्परिशेषप्रमाणादय
पञ्चम एव नल इति विशेषगत्तामीदित्यय । अस्मिन् पक्षेऽनुमेव
यंमुक्तिविशेषेण प्रकटयितुमाह । एकैकेति । उत्तररत्नाकस्यावतारिका
कर्तव्या ॥ ११ ॥

एकैकवृत्तेः प्रतिश्लोकपालं पतिव्रतात्यं जगंधु

दिशां याः । वेद स्म गाथा मिलितास्तदासा
वाशा इवैकस्य नलस्य वश्याः ॥ १२ ॥

एकैकेति । या गाथा एकैकवृत्ते एकस्मिन्नेकस्मिन्निन्द्रे ऽग्नी यमे
वरुणे च वर्त्तमानत्वात् प्रतिलोकपालमेकैकमिन्द्रादिदिक्पाल प्रति दि-
शामिन्द्यादीना पतिव्रतात् जगृहुरङ्गीचक्रु । प्राच्यादीनामिन्द्रादिप्रति
नियतदेववृत्तितया यत् पातित्रत्य सत्पातित्रत्य तेनैवाकारेण या छन्या
जीत्यादि गाथा अङ्गीचक्रु रित्यर्थ । ता गाथा मिलितास्तदासाऽपि
तदा प्रसादादनन्तर प्रसावेकस्य केवलस्य नलस्य वश्यां नलैकप्रवणा
नलैकाभिधायिनीरेव घेद स्माऽऽज्ञामीत् । का इव आशा इव । मिलिता
दिशो यथा नलस्य वश्या ऐन्द्यादीना दिशामिन्द्राद्यैकैकप्रवणत्वेऽपि
सर्वथांसा दिशा चक्रवर्त्तिनलैकवश्यत्व यथा तथा गाथानामपीत्यर्थ ।
प्राशा अर्थिना मनोरथा घदान्यतया नलस्य यथा वश्या इति या ।
दासा इति वा पाठ । ज्ञान्तिदशायामुभयार्थत्वं प्रसादानन्तर तु नलै
कार्यस्य वेद स्मेति भावः । दिशा पातित्रत्य गाथाभिर्गृहीतमित्यर्थ ॥ १२

या पाशिनैवाग्निपाणिनैव गाथा यमेनैव स
हाग्निनैव । तामेव मेने मिलितां नलस्य सै
वा विशेषाय तदाऽनलस्य ॥ १३ ॥

येति । किं न इत्यादिषां गाथा पाशिनैव वरुणेनैव समानुत्पार्या
न त्वन्येनेन्द्रादिना । या चाऽऽस्याजीत्यादिरग्निपाशिनैन्द्रस्यैव समा
न त्वन्येन देवेन । या च यच्चगिहयेत्यादियंनेनैव समा न त्वन्येव ।
या च येनामुनेत्यादिरग्निनैव तुल्या न त्वन्येन । नलस्य सम्बन्धिनी
मिलिता गमुदितः चतुष्टयत्वा ता गाथामेव तदा देवप्रसादादनन्तर
मेया मेगी ननम्य विशेषाय इन्द्रादिभ्यो भेदज्ञानाय मेने । इन्द्रादीनामे
कैकस्यामेव गाथाया वर्त्तमानत्वात् । नलस्य तु सर्वत्रानुगतत्वात्त्याजी
त्यादिगाथाचतुष्टयप्रतिपाद्यो यः स एव नल इति तामेव गाथा
मिलिता ननम्य भेदज्ञापिकामज्ञामीदिति भावः । यानलस्य गाथेति
या सम्बन्ध । या पाशिनैवेन्द्रस्यैव यमेनैवाग्निनैव समा गाथा नलस्य

सम्बन्धिनी मिलिता तामेव अनलस्य नलव्यतिरिक्तस्मेन्द्रादेर्भेदाय मेने ।
 मिलितया तथा हृत्वा नले निश्चिते सति नान्तरीयकत्याहोदितरे
 देवा अपि तथैव निश्चिता इति भाव इति वा । मिलिता तामेव गाथा
 नलस्य विशेषाय तथा नलेतरस्मेन्द्रादेर्भेदाय मेने इति वा व्याख्येय ।
 या पाणिनैवेत्यादेरेवकारात् परस्परसमुच्चयार्थानप्यर्थानङ्गीकृत्य या नल-
 सम्बन्धिनी गाथा पाणिनापीन्द्राणापि यमेनाप्यग्निनापि तुल्यार्थाऽभूता
 देव पतिरित्यादिमिलिता पञ्चार्था गाथा देवप्रसादादनन्तर नलस्यैव
 विशेषाय मेने । प्रसन्नैर्देवैः स्वीयस्वीयाकारेषु धृतेषु पूर्वं पञ्चार्थत्वं न
 प्रतिभातामपीदानोमेकस्य नलस्यैव प्रतिपादिकामञ्जासीदिति भाव ।
 देव पतिरितीपमेव गाथा विषय इति श्लेष । अवधारणार्थेष्वप्येवकारेषु
 इयमेव गाथा विषय इति व्याख्येय । अथ श्लोक निश्चित्य शप एकैवृ-
 त्तेरिति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थं । अनलस्यति । प्रत्येकपप्यंथ सा
 यित्यादेकवचन ॥ १३ ॥

निश्चित्य शपं तमसौ नरेशं प्रमेदमेदस्वितरा
 न्तराभूत् । देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्य
 चित्तेन चिन्तार्थवयादसेदम् ॥ १४ ॥

निश्चित्येति । असौ जैमो शपमवशिष्टं त पञ्चमं पूर्वोक्तप्रकारेण
 नरेशं नल निश्चित्य प्रमेदं न प्रकृतदृष्टेण मेदस्वितरं व्यत्यन्तपरिपुष्ट
 साक्षात्समन्तरं मानसं यस्यां स्वविधाऽनूत् । नले निश्चितं सति नित
 रा हृष्टाऽनूदित्यर्थः । रलयो सावर्ण्यात् नरश्चासाधीशश्च त इति वा ।
 अनन्तरञ्च देव्या सरस्वत्या गिरा वचनानां भावितया पर्यालापिता
 भङ्गि प्रकारा यया विज्ञानाशया गिरा देव्या सरस्वत्या या विज्ञात-
 वधारणनाविशेषा सती नलनिश्चयात् पूर्वं चिन्तार्थवयादसां चिन्तास
 मुद्रजलजन्तुरूपेण नलनिश्चये सत्यपि तत्प्राप्त्युपयाचन्तासमुद्रजनय
 रेण वा चित्तेन मनसा इदं वक्ष्यमाणप्रकारं कथ्यत् कथं । मनस्यैव
 यमचिन्तयदिति भावः । चिन्तार्थं वेति पाठे विचित्रदेवीवर्णनानुस्मरण
 जनितादस्यं समुद्रजलधरेणेति साधर्म्येणेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि यद्भारती
मूर्त्तिमतीयमेव । श्लिष्टं निगद्यादृतवासवादीन्
विशिष्य मे नैपथमप्यवादीत् ॥ १५ ॥

किमाख्यदित्याह । सेति । खलु निश्चित सा प्रसिद्धा मूर्त्तिमती भा
रती सरस्वती देवी, इयमेवेय मूर्त्तिमती सा भारायेवेति भारतीत्य वि
धेय । यद्यस्मादस्या वाचि काऽपि लोकोत्तरा भङ्गि. रचनाऽस्ति त
स्मादित्यर्थः । यस्मादियमेव मूर्त्तिमती भारती तस्मादस्या घचने नि
श्चित सा कापि भङ्गिरस्तीति वा । तानेव भङ्गीमाह । यत् श्लिष्टपुत्र
यसम्बद्ध वचो निगद्य स्पष्टमुक्त्वा वासवादीनादृतगौरवेणावर्णयत् ।
विशिष्य विशेप कृत्वा तेभ्यो विशिष्य वा यदत्याजीत्यादिश्लोकघट्टये
न मे मम मह्य वा नैपथमप्यवादीत् । सर्वलोकपालाशस्य नलस्यैव
वर्णनं कृतमिति युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

जग्रन्थ संयं मदनुग्रहेण वचःस्त्रजः स्पष्टयितुं
चतस्रः । द्वे तं नलं लक्षयितुं क्षमेते ममैव मे
हेऽपमहो महीयान् ॥ १६ ॥

जग्रन्थेति । संय वाणो मयि मम वाऽनुग्रहेण कृपया स्पष्टयितुं न
ल स्पष्ट ज्ञापयितुं याद्यतस्त्राऽत्याजीत्यादौवच स्त्रजा घचनमाहा ज
ग्रन्थ ससर्ज । तामु मध्ये द्वे ते वच स्त्रजी नामग्राह मया नलमुदीरि
त अमुन्निश्चले सहजरागभरादित्येयरूपे महीमहेन्द्रे नलमुदीरित।म
त्यैयरूप या नल लक्षयितुं ज्ञापयितुं क्षमेते ससर्ज भवत । अहो श्रा
यर्थे । ममैवायमेतावन्त काल महायान्माह अशोधः । नले स्पष्ट क
षितेऽपि एतावन्त काल मम निश्चया नाभूदित्याद्यर्थमित्यर्थः । वृष्टी
का गयाचतस्रो वच.स्त्रजा स्पष्टयितुं तदर्थं स्पष्टीकर्तुं ये द्वे ते वच
स्त्रजी, त्व याचिनो, देवः पतिरित्येयरूप संय देवी जग्रन्थ, ते द्वे य
च स्त्रजी नल लक्षयितुं क्षमे ससर्ज । त्व याचिनोत्यनेन प्रथमव्याख्याने
स्पष्ट गभरस्यैव प्रतिपादनात् व्याख्यानात्तरेऽपि च देवान् परितोष्य
मन्त्रेण वा नल एव ह्यंकारधीय इति यावदर्थं नलस्यैव प्रतिपादना

इव पनिरिम्बनेनापि लोकपालाशत्वादेकस्यापि नलस्यैव पद्मरूपत्व-
सम्भवादिन्द्रादेशामम्भवात्तनादन्यस्तव कतरो दरीऽपि त्वन्या चस्तो-
त्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादित्यथं इति वा । अत्र पत्रं स्तच्छन्दो वि-
शेष्य षच स्वपरामर्शार्थं । उत्तरस्तु तत्परामर्शकोऽपि विधेयस्यस्पर्शा-
यत्तदोद्य नित्यसम्बन्धात् पच्छञ्च सम्बध्यते । ग्रन्थि ग्रन्थि दम्भि
स्वस्त्रीनामिति वक्तव्यमिति (पा० १ । २ । ६ । या० १) नित्यमपिती
लिट कित्त्वविधानाज्जग्रन्थेति रूप । सयोग एपरस्य लिटो वा कित्त्व-
मिति केचिदिति अपिती लिट कित्त्वविधानाद्वा नलापाभाव समर्थ-
नीय । युक्त्यन्तरेण वा समाधातव्य ॥ १६ ॥

शिलप्यन्ति वाचो यदमूरमुष्याः कवित्वशक्ते.
खलु ते विलासाः । भूपाललीलाः किल लोक
पालाः समाविशन्ति व्यतिभेदिनाऽपि ॥ १७ ॥

द्विलप्यन्तीति । अमूष्या देव्या अम पूर्वाका याच यदनेकार्यंतया
शिलप्यन्ति श्लेष भजन्ते खलु निश्चित कवित्वशक्ते काव्यनिर्माणमह
जप्रतिज्ञाया विलासा विजृम्भणानि । कवित्वशक्ते विना श्लेषप्रचोर
चना निर्मातुमशक्यं त्यर्थं । किल यस्माद्द्व्यतिभेदिनाऽपि परस्वरापे-
क्षया ननापेक्षया वा विश्लेषेण सृष्टस्त्रनेत्रत्यादिना प्रतितरा भिन्ना अ-
प्यमी लाकपाला भूपालस्य नलस्य लीला विलासः समाविशन्ति अन्तु
भवन्ति नलाकार विज्रति । अथ च नलयस्यकपु शोकपु मूर्त्तोजूप प्र-
विष्टा इव दृश्यन्त इत्यर्थं । अत इलेपयशान्मम प्रमोऽभूदिति जाव
श्लेषप्रशान्नलीला सन्ती लाकपाला गाथा समाविशन्तीति वा ।
अन्याम्य भिन्ना अपि लाकपाला नललीला सन्तोऽज्ञेन नृपस्य प्राप्ता
मन्त किलैकीभवन्ति । अत नलस्यैव लोकपालाशतया तत्र युक्ता न
देवीवधासि श्लेष यदन्तीति कवित्वशक्तिविलासा एव ॥ १७ ॥

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किंमभ्यनन्दत् क्रम
सूचितस्य । किं प्रेरयामास नले च तन्मां का
सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १८ ॥

त्यागमिति । इय देवी श्रयाजि येनेत्यादिश्लोकघतुष्टयं न स्व
 पार्थिन्गी, देवः पतिरित्यादिना गाथाद्वयेनापि क्रमेण सूचितस्य प्रत्या
 यितस्येन्द्रादिनलघतुष्टयस्य पूर्वव्याख्य नप्रकारेण परित्यागं किं कथम
 भ्यनन्दत् युक्तमेतदिति स्तौति स्मोत्पथं । नले मां पूर्वव्याख्यानप्र-
 कारेण प्रेरयामास च । किं कथं प्रेरयामास एकेनैव याक्येन द्वयमिति
 कथचकाराद्यर्थमेतदित्यर्थः । किं शब्दाद्यत्राद्यर्थ्ये । नले च नल एयेति।
 चकारोऽवधारणार्थो वा । तनस्मारकारणादस्या देव्याः का मूक्तिः
 शोचनवचननिर्माणघातुरी अपि तु लोकोत्तरा । मन प्रकृष्टो मोहद
 कः अपि तु सोऽपि लोकोत्तर । अस्या इयंमूक्ति क्व मन मोहद
 क्षेत्यर्थः । एव देव्या इन्द्रादिघतुष्टयस्य स्पष्टं परित्यागेऽभ्यनुज्ञाते नल
 स्य च धरणेऽभ्यनुज्ञाते नमैवं मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं मांहोऽनु-
 दिदानी तू निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्याग किमर्थमभ्यनन्दन् नले
 च मां किमर्थं प्रेरयामास उभयमपि तावच्चकार । तदेतन्मदनुग्रहार्थं
 मेवेति भाव इति वा । त्यागं । चजोः कुचिण्यतोः ७ । ३ । ५२ ।
 इति कृत्यं ॥ १७ ॥

परस्य दारान् खलु मन्यमानैरस्पृश्यमानाममरै
 धरित्रीम् । भक्त्येव भर्तुश्चरणौ दधानां नलस्य
 तत्कालमपश्यदेपा ॥ १९ ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूत्तत्राह । परस्येति ॥ एषा भैमी तत्काल
 देवप्रसादनमये श्यमभूता धरित्रीं पृथ्वीं अपश्यात् । किमभूता । परस्य
 नलस्य दारान् मन्यमानैरिय परनारीमुख्ये धामरैरिन्द्रादिभिरस्पृश्यमा-
 नां । खलु इयार्थं । तथा भूपतित्वाद्भर्तुर्नलस्य भक्त्येव सेवाद्युक्त्येव च
 रणौ दधाना धारयन्तौ । अन्यापि भक्त्या भर्तुश्चरणौ धारयति । देव
 त्यात् सद्गो भूम्यपगो मनुष्यत्यात् सद्गो नृनिषयर्षोः अन्यथोत्प्रेक्षि
 तः । देवमनुष्यचिह्ने दर्शिते । दारानियेति वा पाठ ॥ १९ ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्यताक्ष्णोर्निमेषमुर्वीभृति स
 म्भ्रुवी सा । इह त्वमागत्य नले मिळेति सज्ज्ञा
 तदानादिय मापमाणम् ॥ २० ॥

सुरेष्टिति । सा भैमी सम्मुखी सती बुद्धिपूर्व्यं विलोकयन्ती सुरेषु
 अत्रलोनिसेप नेत्रपद्ममङ्गलं नापश्यत् नावैषत । उर्वीभृति नले तु
 प्रथेसत । देवानामनिसेपत्वान्नुप्याशाश्च सनिसेपत्वादित्यर्थः । त-
 श्रोतप्रेक्षते । किम्भूतं निसेप । सञ्ज्ञानदानात् अकारणमूचकाधिपद्म-
 चेष्टाकरणात् इति भाषमाणमिव । इति कि । हे जैमि त्वमागत्य इह
 नया चिह्निते नले मिल सपुक्ता भवेति ॥ २० ॥

नावुञ्च वाला धिवुधंपु तेषु क्षीदं क्षितेरैकृत
 नैपथे तु । पत्ये सृजन्त्याः परिरम्भमुर्व्याः सम्भू
 तसम्भेदमसंशयं सा ॥ २१ ॥

नेति । सा तेषु दिपुधेषु देवेषु क्षितेः क्षीदं भूरेणुं लग्नं नावुञ्च न
 ददशं । नैपथे तु ऐषत ददशं । देवानां रजः सम्बन्धाज्जायात् । न-
 राणां तसम्बन्धादित्यर्थः । तत्र अत्रशपसुप्रेक्षते । पत्ये नगाय परि-
 रम्भमालिङ्गनं सृजन्त्या ददत्या उर्व्याः । सकाशात्सम्भूतसम्भेदमिव स-
 ज्ञातसम्बन्धमिव आलिङ्गनवशाद्भूरेणुंली लग्न इवेत्यर्थः । पत्ये ।
 क्रियया यन्नभिप्रेति स सम्प्रदानमिति (पा० १ । ४ । ३२ । वा० १)
 सम्प्रदानत्व ॥ २१ ॥

स्वेदः स्वदेहस्य वियोगतापं निर्वापयिष्यन्तिव
 संसिसृक्षोः । हीराङ्कुरश्चाहणि हेमनीव नले त
 यालोकि न देवतेषु ॥ २२ ॥

स्वेद इति । तमा नले स्वेद आलोकि न देवतेषु देवेषु । किं क-
 रिष्यन्निय । संसिसृक्षांभैम्यालिङ्गनं कर्तुमिच्छो । स्वदेहस्य नलशरीरस्य
 वियोगताप प्रैमीवियोगजनितं उत्र निर्वापयिष्यन्निय शमयिष्यन्निय ।
 देवेषु स्वदेस्याभावाकरेषु च तत्सद्भावादित्यर्थः । उदकं हि तापं श-
 मयति । नलालिङ्गनोत्सुकस्य भैमीदेहस्य वा सात्त्विकस्वेदपुक्ता नलो
 नया प्राप्त एवेति भैम्या विरहउधरशान्तिः । उत्प्रेक्षते । आहन्ति अत्यु-
 त्तमे हेमनि सुवर्षे सधितो हीराङ्कुर इव । अतिगौरदेहरोमकूपस्थस्वे-

दञ्जलकणभलत्कारो द्वेगस्यथज्रादुरत्वेनोत्प्रेक्षितः । देवता एव देव-
तानि ऽ प्रज्ञादित्याः स्वार्थं (पाठ ५ । ४ । ३८) अण् । क्वचित् स्वा-
यिंकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गयचनान्यतियत्तन्त इति (पाठ ५ । ३ ।
६८) परिभाषया षण्ढत्वं ॥ २२ ॥

सुरेषु मालाममलामपञ्चयन्नले तु बाला मलि
नीभवन्तीम् । इमां किमासाद्य नलोऽद्य मृद्धी
श्रद्धास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २३ ॥

सुरेष्टिति । बाला जैमी सुरेषु मालां अमलां निर्मलाममलानां चा-
पश्यत्-नले तु मलिनीभवन्तीं पूर्यममलानां कालक्षेपशोभया च मलानां
मलिनाञ्च जायमानां अपश्यत् । सुराणाममलानकुसुमत्वादिप्रथं । उ-
त्प्रेक्षते । इति चिन्तयेव मलिनीभवन्तीं । इति किं । नलो ऽद्य स्व-
यम्परदिने मृद्धी मरुत्काशादप्यतिमृद्धी इमां मैत्रीं आसाद्य प्राप्य
सां मालां श्रद्धास्यते किं आदरेणाङ्गीकरिष्यति किं अपि तु नेति ॥२३॥

श्रियं नजन्तां कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति
तथापि नैषाम् । इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि
सा नैपधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २४ ॥

श्रियमिति । देवा अस्य नलस्य श्रियं शोभां कियद्नजन्तां आश्रयन्तु
अपि तु न किञ्चिदपि यस्मात् येषां देवानां नलस्य सम्बन्धिनी तथा
सादृशी अतिप्रसिद्धा छायापि कान्तिलेशोऽपि नास्ति येषां यदीयकान्ति
शेषोऽपि नास्ति तदीयां शोभां कथमाश्रयन्तामपि तु न कर्षांश्चिदित्यर्थः ॥
अथ च येषां नलसम्बन्धिनी आदर्शदिस्थिता छाया प्रतिबिम्बमपि ना-
स्ति । प्रतिबिम्बतुल्यास्ते न भवन्तीति यावत् । येषां यदीयप्रतिबिम्बेनापि
न साम्यं ते तदीयप्रतिबिम्बश्रियं कथं भजन्तानित्यर्थः । अथ चास्य श्रियं कि-
ञ्चिद्नजन्तां नटवदलरूपधारणात् किञ्चिच्छीमतां । तथापि स्याभाषिकी
नलस्य कान्तरेषां नास्ति ॥ अथ चास्य साम्यदं यद्दु भजन्तां तथापि न-
लस्य कान्तरेषां नास्ति । सम्पदा तु स्वल्पेऽपि काश्या तु स्वल्पं नास्तीत्य

यः ॥ अथ चास्य श्रियं कियद्बहु भगन्तां तयःपि जूमी तमः प्रकृतिः छाया
 देहव्यवहितरविप्रभोपलक्षित श्यामाकारो नलम्यास्ति स्यां तेषोरुप-
 त्वेन नास्ति । तेजोराहित्येन च नराणां विद्यत इत्यर्थः । तथा जैम्या
 इति पूर्वोक्तप्रकारेणोरयन्तीव कथयन्तीव यत्राह यत्तं स एव नल इति
 प्रकाशयन्तीव सा छाया नैष्ये निरैसि दृष्टा तेषु त्रिदशेषु न । छाया
 पि स्वाभावभावाभ्या देवत्वनरत्वञ्छ्लिका जातेत्यर्थः । किमदिति
 क्रियाविशेषण ॥ २४ ॥

चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्याः संवादमाप प्रथमो
 पजाता । सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देवप्रसादमासा
 दितमप्यवोधि ॥ २५ ॥

चिह्नैरिति । अस्या जैम्याः प्रथमोपजाता दूत्यकालोत्पन्ना इतरन-
 लतुलाभागिति पूर्वसर्गोक्तकर्कोत्पन्ना वा देवीशोकानुसन्धानोत्पन्ना वा
 अपमन्त्य एव नल इति संवित् बुद्धिरमीभिः पूर्वोक्तैर्भूस्वर्शादिभि-
 यिज्ञैः संवादं स एवाय नल इति अनुव्ययसामरूपं आप । पूर्वं नल
 नलोऽयमिति प्रत्ययो युक्त एव जात इति । एतैश्चिह्नैर्निश्चितयतीत्य-
 र्थं । अन्तरन्व सा जैमी देवत्वनरत्वज्ञापकानां लक्षणाना निमेषत्व
 भूस्वर्शादिचिह्नाना व्यक्तिभिः प्रकटनैरेवासादितं प्राप्त देवप्रसादमप्य-
 वाधि । एतावत्पर्यन्तं भूस्वर्शादिचिह्नानि न दृष्टानि इदानीन्तु दृ-
 श्यन्ते तस्मान्मम पूजया देवाः प्रसन्ना इत्यव्यजानादित्यर्थः ॥ २५ ॥

नले निघातुं वरणस्त्रजन्तां स्मरः स्म रामां त्व
 रयत्यथैनां । अपत्रपा तां निषिषेध तेन द्वया
 नुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २६ ॥

नले इति । अथ स्मरः तां वरणस्त्रजं वरणमधूकनालां नले निघातु
 निहेसु एनां रामा भैमीं त्वरयति स्म शोधं प्रेरयामास । अपत्रपा अ-
 न्यतो लज्जा च तं भैमीं निषिषेध निवारयामास । सर्वस्मिन् जने
 पश्यति सति कथमहमेत वृणे इति लज्जावशात्तस्या बुद्धिरुदभूकृत्य-

यः । तेन कारणेन सा जैमी दृयानुरोध स्मरलज्जयोराज्ञा प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिसन्देह तुलित समानमेव दधौ । भावसन्धिवशादुरकशठापत्रपाभ्या
मालानिष्पानिक्षेपदोलायिताभूदित्यर्थं । अन्योऽपि तुस्याभ्या द्वाभ्या
विरुद्धकार्यं दृयाय प्रेषितो द्वयोरनुरोधादौदासीन्यमेवाधलम्बते । ता-
मिति पुनरुपादान वाक्यान्तरत्वात् समर्थनीय । निषिषेध । स्यादिव-
भ्यासेनेति (पाठ ८ । ३ । ६) पत्य ॥ २६ ॥

स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा रसादधत्तैव बहु
प्रयत्नम् । स्तम्भत्रपाभ्यामभवत्तदीये स्पन्दस्तु
मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥ २७ ॥

स्रजेति । सा मैत्री रसात् प्रीत्या स्रजा मधुकमालया प्रिय नल म-
गानिङ्गयितु बहुप्रयत्न भूयानमुद्योग अधत्तैव चकारैव । तु पुनस्तदीये
पाणिपदो स्तम्भत्रपाभ्या हेतुभ्या मन्दोऽप्यसोऽपि स्पन्दश्चलन ना-
भवत् ॥ २७ ॥

तस्या हृदि व्रीडमनोभवाभ्यां दोलाविलासं सम
वाप्यमाने । श्रितं धृतैणाङ्गकुलातपत्रे शृङ्गारमा
लिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २८ ॥

तस्या इति । अधीश्वरी मनसां भूयसी अधीश्वरस्य कस्यचिद्राज्ञो वा
श्रीलंतीस्तस्या मैत्र्या इति स्थित यत्तमान शृङ्गार शृङ्गाररस आलिङ्गत्
किम्पुंमे इति । व्रीडमनोभवाभ्या दागायिगास आन्दोलजनिता क्रीडा
मगयाप्यमाने प्राप्यमाणे । कोटिद्वयमन्वयात् प्रवृत्तिनिवृत्तिसन्देह
प्राप्ते इत्यर्थं । तथा एवाङ्गुलसाम्य कुल कुनोत्पत्तो नत इत्यर्थं ।
स मयातपत्र धृत पणाङ्गुलातपत्र येन तस्मिन् । शृङ्गाररस एव
मयाट् पीपीपृदयमेव मिष्टामन मन मन एव लज्जाकाशी दोलाया
उभावपाद्येन आन्दोलगायं ग्विमी चानरधारिणी वा । तस्या भावस-
न्धिवशमित शृङ्गार राजयदुज्जम्भत इति भाव । दोला दोलनेय
भोग-निष प्रियमालिङ्गति ॥ अधीश्वरस्य मनस्य श्रीरिति वा । अथ

पते ह्रीकामाभ्या दोलायमानां प्रैर्ना दृष्ट्वा सानो नलः पृथ्वे विप्रस-
 न्मशृङ्गार प्राप्तः ततः मापि त तादृज दृष्ट्वा तदीयशांभाङ्गीकरात्
 स्वयमपि तादृशां वभूवेति भाव । आन्दालिकाछत्रचामरैरय प्रभुरिति
 चायत इत्यर्थं । श्रितमिति पाठे दृदीति विषयकस्तर्मा ॥ २८ ॥

करः स्रजा सज्जतरस्तदीयः प्रियोन्मुखः सन्
 विरराम भूयः । प्रियाननस्यार्द्धपथं ययौ च
 प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥ २९ ॥

कर इति । स्रजा सज्जतरा नितरां सज्जः कण्ठे निक्षेप्तुं उच्चै कृत
 मालस्तदीय कर प्रियोन्मुखः नलसन्मुख गन्तु सो ऽधोगः सन् भूय
 पुनसंज्ञाघशाद् विरराम निश्चिन्त । तदीयोऽतिचल कटाक्षश्च प्रिया-
 ननस्यार्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ च । दिदृशारसाद्वर्णार्णं गतोऽपि
 लज्जाघशान्मध्ये मार्गं नलकटाक्षसम्बन्धाच्च पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः ।
 अन्योप्यतिबलो गतागतं करोति ॥ २९ ॥

तस्याः प्रियं चित्तमुपेतुमेव प्रभूवभूवाङ्घ्रि न तु
 प्रयातुम् । सत्यः कृतः स्पष्टमज्ञूतदानीं तथा
 क्षिलज्जेति जनप्रवादः ॥ ३० ॥

तस्या इति । तस्याश्चित्तं प्रियं उपेतुमेव प्राप्तुमेव अङ्घ्रि तु पुन
 भल प्रयातु प्राप्तु न प्रभूवभूय समर्थं नाभूत् । स्पष्टमज्ञूतदानीं । अङ्घ्रि
 नेत्रे लज्जेति जनप्रवादी लोकाभाणक तथा तदानीं नलवरणसमये
 सत्यः कृतोऽभूत् । अन्यथा लज्जापाश्चित्तधर्मत्वे चित्तस्य नलप्राप्तिर-
 युक्ता नेत्रस्य च नलप्राप्तिर्युक्तेत्यर्थं । प्रीत्या चित्तं नल एव यत्नं ते
 परं लज्जावशात् कटाक्षेण विलोकयितुं नाशकदिति भावः । प्रभूवभूयः
 श्चौ चेति (पा० ७ । ४ । २६ ।) दीर्घं ॥ ३० ॥

कथं कथञ्चिन्नपधेश्वरस्य कृत्वास्यपद्मं दर
 वीक्षितश्रि । वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं त्र
 पावती साकृत सामिदृष्टं ॥ ३१ ॥

कथमिति । मा भैमी त्रपायती निप्रधेयस्य स्वयत्त मुखकमल कथ
 कथद्विन्महता कष्टेन लज्जाविगममाहमेन दरत्रोक्षितत्रि हंपद्विलोकि-
 तशोभ कृत्या याग्देयताया वदनेन्दुविम्बं लज्जाया सामिदृष्टमहंदृष्टम-
 कृत । किञ्चिदृष्ट्वा पुनर्व्यावृत्तत्वाददृष्टसकलशोभं चकारेत्यर्थः । त्रपा-
 यतीत्युभयत्र हेतुः । एतां माना नलकण्ठे स्थापयेत्याशयेन देवीमुख
 महंदोषितं चकारेति भावः ॥ ३१ ॥

न जानतीवेदमवोचदेनाम् श्वाकूतमस्यास्तद
 वेत्य देवी । भावस्वपोर्मिप्रतिसीरया ते विती
 र्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥ ३२ ॥

न जानतीति । दवी अस्या ज्ञेय्यास्तत्पूर्वं श्लोकमूचितं श्वाकूतमा-
 शयं अवेत्य ज्ञात्यापि न जानतीव एना भैमीं प्रतीदमवोचत् । इद-
 म् । हं भेनि त्रपोर्मिप्रतिसीरया लज्जाकल्लोलरूपजयनिकया ते तव
 भाय आशयः मेऽपि ममापि लक्षयितुं सरस्वत्या अथ च विद्यास्य
 मखोजताया अपि ज्ञानु न वितीर्यते । त्व लज्जावशादतिगूढ यत्
 मूर्ध्नि तन्मयापि न ज्ञायते । ततः किञ्चिद्वज्ज्जा त्यक्त्वा रपटं कथ-
 यति परिहामयुश्चा तामेव स्वाशय योधयितुमयोचदित्यर्थः । अन्य-
 दपि जयनिकाष्ठादित न ज्ञायते । प्रदीयते लक्षयितुं न मेऽपीति
 पाठे मे मह्यं । प्रतिसीरा जयनिकेत्यमरः ॥ ३२ ॥

देव्याः श्रुती नेति नलार्दुनाम्नि गृहीत एव त्र
 पया जिपीता । अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिः स्पृशन्ती
 दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥ ३३ ॥

देव्या इति । देव्याः श्रुती कर्णे नेति नलस्यार्दुनाम्नि गृहीत एव
 तीव्या उत्तारित एव त्रपया जिपीता व्याप्त मा ज्ञेमी लेति द्वितीय-
 मसं उत्तारयितुमगन्ता मती अयामन्तरं अस्या अङ्गुलीः, देव्या या
 अङ्गुलीः, स्त्रीषाङ्गुलीभिरिव स्पृशन्ती स्पृशन्ती निबिहं पीडयन्ती शिरो
 दूरमत्यर्थं नमयाञ्चकार । अभिन्नापप्रतिपथ्ये दुःखितस्याङ्गुलिमेलनं
 स्वभाषोक्तिः ॥ ३३ ॥

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा पान्या पथीन्द्रस्य
कृता विहस्य । वामेति नामैव वभाज सार्धं
पुरन्ध्रसाधारणसम्बिभागम् ॥ ३१ ॥

कर इति । गिरामीश्वरया श्राग्देव्या विहस्य अज्ञाननाटनाशास्य
कृत्या सा करे विधृत्य इन्द्रस्य पथि पान्या-पथिका कृता । इन्द्र
प्रति वरणार्थं नीता सा भैमी पुरन्ध्रीणामन्यस्त्रीणां साधारण समान
सम्बिजाग श्रगो यस्य पुरन्ध्रिषु या एवम्भूत मय्यस्त्रीवाचक वामेति
नाम यक्रापंत्यात् सार्धं नामैव वभाज जजे । इन्द्र प्रति देव्या नीप-
माना सा यक्राजूदिति भाव । सायमेव नाम इति या । पान्यति
पूर्यंयत । पथेति पाठे, पथे गताविति धाताउर्यलदित्यासी, पथि
गत्ती कृत्येय । पुरन्ध्रीति पूर्यंयत् ॥ ३४ ॥

विहस्य हस्तेन विकृष्य देवी नेतुं प्रयाताऽभि
महेन्द्रमेताम् । भ्रमादियं दत्तमिवाहिदेहे तत
श्रमत्कृत्य करं चक्रप ॥ ३५ ॥

तमेवायंमुक्तिविशेषेण पुनराह । विहस्येति । याम्यानन्तर देवी
विहस्य किञ्चिद्वसित्वा गता भैमी स्वहस्तेन विकृष्य महेन्द्रमजिलनी-
कृत्य नेतुं प्रयाता प्रस्थिता इन्द्र प्रापयितुं निर्गता । तत इन्द्रादिग-
मनोद्यागानन्तर एव भैमी श्रमत्कृत्य किमियमिन्द्रवरणे सा प्रयत्नंय-
तीति बुद्ध्या भीत्य कर स्वहस्त चक्रपं प्राचक्रपं । किञ्चूतमिय कर ।
भ्रमाद्भ्रज्जुञ्वाक्ते, अहिदेहे संपंशरीरे दत्तमिय स्यापितमिधेत्यु-
पेक्षा । इपंदेहे भ्रमाद्भ्र इक्ष यथा कश्चित् कथंति तथेत्नुपमा या ।
तता देवीकरादिति या ॥ ३५ ॥

भैमीं निरीक्ष्याभिमुखीं मघेन स्वाराज्यलक्ष्मी
रघृताभ्यसूयाम् । दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं
तां व्रीडां त्रिडौजप्रवणाभ्यपादि ॥ ३६ ॥

भैमीमिति । स्वाराज्यलक्ष्मीः विहीनःप्रवणा इन्द्रेऽत्यन्तमनुरक्ता
स्वर्गाधिपत्यप्रोः भैमीं मघोन इन्द्रस्याभिमुखीं निरीक्ष्य मपत्नीयुक्ता भैम्या
मभ्यमूयामसङ्गन्त्य श्रधृत दधार । ततः अनन्तर तां भैमीं तत्परिहा
रिणीं इन्द्रत्यागिनीं दृष्ट्वा इन्द्रेऽनुरक्ता सती व्रीडां लज्जामभ्यपादि
प्राप । इयमिन्द्रं नाभिलषति यद्यैव मयेष्यां कतेति ललज्जेत्यर्थं ।
इय भैमी स्वीरत्नभूता, सती निर्गुणतपैर्न परिहरति तस्याह प्रिया
जातेति लज्जितेत्यर्थं । अभ्यपादि । कर्त्तरि चिष् ॥ ३६ ॥

त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः परं वदस्वेत्युदि
ताय देव्या । ह्रीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमिभैमीं दृष्ट्वा
भापितनैपथाऽभूत् ॥ ३७ ॥

०

त्यत इति । अथ देव्या इति उदिता परिहासवशादुक्ता भैमी दृष्ट्वा
दृष्ट्यैव भापितनैपथाऽभूत् । इति किं । हे भैमि मया त्यक्तः नलधि
पयं नेति श्रुत निषेधार्थो नकारः । श्रुतः । अतः कारणपर नलादन्य
मभीः । यदस्य कथय । अथ च नलधिपये नले इति पदे नेति नल-
नाम्नाऽहं श्रुत अतो नकारात् परमनन्तरमक्षर कथयेति । किम्भूता ।
ह्रीमन्मथयोर्लज्जाकामयोर्द्वैरथस्य द्वाभ्या प्रयुक्तस्य युद्धस्य रङ्गभूमि-
नृत्यस्थान मलयलक्ष्मीकामयर्गं कृतम् । अस्मिन्नले माला मया क्षेपयेति
दृष्ट्यैव मयां निद्रिं एवती न त्यज्य । न च माहात्म्यकारमुच्चारयति स्म
त्यर्थः । उदिताऽप्य पद्यादिति या । यदस्य । भाषणेऽतिभाषणे मा-
मयन सम्राट् या तद् । द्वैरथ । द्वैरथमस्यन्धि इति सम्यन्धेऽण् ॥ ३७ ॥

हमत्सु भैमीं दिधिपत्सु पाणौ पाणिं प्रणीया
पमरसां रसात् सा । आलिङ्ग्य नीत्वाऽकृत पो
न्यदुर्गां भूपालदिकपालकुलाध्यमध्यम् ॥ ३८ ॥

हमरिष्यति । मा रसो भैमीं आलिङ्ग्यात्पाणिषया धृत्वा भूपा-
लस्य मलय दिक्पालकुलाद्य च इन्द्रादिभक्तप्रथस्य परमराऽप्या
नामंलमध्यं नीत्वा प्रापय्य पान्यदुर्गां पथिकनिन्दुरादिपूजितगि-

लामपकल्पितमागंदेवता अरुत चकार इन्द्रादिपञ्चकमार्गमप्ये नीत्या
 सभोचेत्यर्थं । सप्तशभरनिधलत्यादतिनीन्द्रप्याच्च देवतात्व किं पु
 मस्तु । रसादुभयाशपपरिज्ञानाद्भूम्याय देव्याशयापरिज्ञानान् प्रीतेर्वा
 अप्सरसा उर्वशीप्रभृतीना पाणी पाणिं प्रणीय निम्नाय तालिकादा-
 नपूर्वं दिविपत्सु इन्द्रादिपु सप्तसु सस्तु । तसवादी मञ्जुके दुर्गाभा-
 रोप्य राजशीथिपु ज्ञाम्यते तथेनामपि चलदुर्गा चकारित्यर्थं इति वा ।
 दिविपत्सु । सप्तद्विपदुद्वेत्त्यादिना (पा० ३ । २ । ६१) किप् । इद्युभ्यां
 घंति (पा० ६ । ३ । ९ । वा० १) सप्तम्या षणुक् । हलदन्तादिति (पा०
 ६ । ३ । ६ । १) सुपानादित्वात् (पा० ८ । ३ । ९८) इति वा पत्व ।
 पान्याना दुर्गा । पान्या चामी दुर्गा चेति वा ॥ ३८ ॥

आदेशितामप्यवलोक्य मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशां
 चलन्तीम् । जूयः सुरानर्दुपथादथासी तानेव
 तां नेतुमना नुनोद ॥ ३९ ॥

आदेशितामिति । अथ समी देवो भूयः पुनरपि अर्द्धपंथात् सका
 ग्राह्यल विहाय तानेव सुरानिन्द्रादीञ्जनुमना प्रापयितुकामा सती
 ना जैनीं नुनोद इतन्नलीति प्रेरयति स्मेत्यर्थं । किं कृत्वा । इन्द्रादि
 मन्तु मनागच्छेत्वादेशितामादिष्टामपि तथा मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा
 मलमाम् सुमंय चलन्तीं गच्छन्तीं विलांक्ष्य । आदेशं सञ्जातोऽस्याः ।
 आदेशितामिति पाठे नल प्रति गच्छेत्यप्रेरितामपीत्यर्थं ॥ ३९ ॥

मुखाब्जभावर्त्तनलोलनालं कृत्वालिहुं हुंरवल
 ह्मलक्ष्यम् । भीमोद्भवा तां नुनोदोद्भुपाली दे
 व्या नवोदोव दृढां विवोदुः ॥ ४० ॥

मुखेति । भीमोद्भवा देव्यास्तामद्भुपाली नुनोदामुचत् । कीव । वि-
 वोदुः परिणेतु दृढां प्रथमसुरतारम्भनिर्जरा अद्भुपालीं नयाढा नवधधू
 रिष । अद्भुपालीनोचनमात्रेण साम्ये विवहित न तु निद्भु । किं कृ-
 त्वा । परिहासयशात्प्रलसन्तु सगमननिषेधकाना अलीना सखीना नि
 वारणव्यञ्जको हुंहुं इति रथः शब्दस्तद्वृषैलक्ष्मिथिहैलक्ष्य ज्ञेय । सेपा

या लक्ष्यं विषयभूतं, यद्दार्पाक्षलवरणनिषेधिकास्त्रालिपु क्षोपवशाद्दे-
 म्या यद्य हुंहुङ्कारास्तद्रूपैश्चिह्नैर्लक्ष्य, अथवाऽलोना ज्वमरणाभिव ये हुं
 हुंरथचिह्नैर्लक्ष्य निपतद्बुद्धज्वमर आद्यत्तने परावृत्तं ने लोलं चञ्चलं क
 ण्ठदण्ड एव नाल यस्य एव मुखोदज कृत्या । नवांढापि आरिहूनादि
 कुर्वित्युपदिशन्तीनां सरीनां तामु या हुंहुंरथचिह्नलक्ष्य मुखाब्जमाव-
 र्त्तयति । अद्भुतमपि लोलनाल ज्वमरहुंहुंरथलक्ष्यञ्च भवति । रथलक्षेति
 पाठे नक्षत्रसङ्ख्या इत्यर्थः ॥ ४० ॥

देवी कथञ्चित् खलु तामदेवद्रीचीभवन्तीं स्मि
 तसिक्तसृक्का । आह स्म मां प्रत्यपि ते भृशं
 का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यचिम्ब्ये ॥ ४१ ॥

देवीति । देवी तां जैमीमित्राह स्म । किञ्चना । कथञ्चित्महताङ्क
 पालीमोचनादिप्रकारेण कष्टेन, खलु निश्चित अदेवद्रीचीभवन्तीं न देवा
 नश्चति देवान् प्रत्यगच्छयेप्रविधा जयन्ती ता । किम्भूता । स्मितेन
 हंपद्दामेन सिक्तसृक्का सिक्तौष्ठप्रान्ता स्याभिप्रायापरिज्ञानात् किञ्चिरुक्त
 हासा । इति किं । हे शशाङ्कात् अपि न सुन्दरमाह्लादकं आस्यचिम्ब्यं
 यस्या ययम्भूने, जैमीमोखाप्राया नामपि प्रति, इय प्रनाय्यं इन्द्रादि
 यरणापं मां नयमीति । तेन च का पुन शङ्का अपि त्वय शङ्का न
 काप्यां मा भेयीरिति । देवानश्चनि देवद्रीची । विद्यदेवयोरिति (पा०
 ६ । ३ । ६५) टेरद्यादेशः उगित्यात् (पा० ४ । १ । ६) होपि, अथ
 (पा० ६ । ४ । १३५) इत्यकारलोपं, चाविति (पा० ६ । ३ । १३८) ।
 पूर्वस्याणो दीर्घः । पद्माङ्गुलमान । अदेवद्रीचीभवन्तीमिति पाठ-
 नम्भ्यः । अदेवद्रीचीं देवद्रीचीं भवन्ती ततां नज्मनाम, चित्रप्रत्यय ।
 शशाङ्कात् । यस्मादधिकमिति (पा० २ । ४ । ६) सायकत्यात् पद्मगी ४१

एवामकृत्या चरणप्रणाममेवामनुज्ञामनप्राप्य
 सम्यक् । सुपर्यवैरे तय वैरसेनि वरीतुमीहा
 कथमोचितीयम् ॥ ४२ ॥

धेनू प्रतारयसि तच्चिं पुनः इन्द्रादिसम्मुख मां किमिति नयसी-
त्याशङ्कामाहा ॥ यपामिति ॥ यपामिन्द्रादीनां चरणयोः प्रणाम्युक्त्वा
तथा यथां सुभ्यग्यथा भवति तथाऽनुज्ञां नलयरणानुमतिं अप्राप्य नि
अचिक्रमकृतनगात्रानुमितप्रसादेन लब्धप्रायामपि माहाच्छिर कम्पादि
सूक्षितामनुज्ञामलब्ध्या सुपर्वधैरे स्वायज्ञानादिद्वादिभिः सप्त धिरोधे
सति येऽय तय धैरसेनि नल यरीतुं इहा चेष्टाऽभिलाषो वा सा कय
मिवीचिती अपि त न कथञ्चिन् । स्यादज्ञानाद्विरुद्धाः मन्तः शापन्दा
स्पन्तीति तान् प्रति नीपसेन तु चरणार्थमिति भाग्नः दृषमीचितीति
या । कनमीचितीत्यपि पाठ ॥ ४३ ॥

इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणी दि
विपत्सु देवी । कृत्वा प्रनम्रां वदति स्म सा
तान् भक्त्येवमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ४३ ॥

इतीति । सा देवी इति पृथ्वीकमीरिते मति विश्वसिता तां जैमी
पाणी पुनरादाय कृत्वा दिविषत्सु देवेषु विषये नमस्कारवशात्प्रकर्षेण
नम्रा कृत्वा तान् दधानिति वदति स्म । इति किं । भयं कृत्वा इय
मैमी अधुना नलयरणानुमतिरुपामनुवम्यामइति इति ॥ ४३ ॥

युष्मान् वृणीति न बहून् सतीयं शेषावमाना
सु भवत्सु नैकम् । तद्वः समेतं नृपमशमेतं व
रीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४४ ॥

यत्तद्वरणार्थमागतान्तामस्माकं नलयरणानुमतिर्दृश्यतामिति कथमु-
च्यत इत्याशङ्कां परिहरति ॥ युष्मानिति ॥ इह लोकपालाः इयं मैमी
यस्मात्प्रती पतिवृत्ता एकमनृकैव तस्माद्बहून् युष्मान् न वृणीते पति-
त्वेन गार्हीकरोति । भवत्सु मध्ये शेषावमानांसु एक न वृणीते । त-
त्तस्मात् सत्यैकवरणपक्षयोर्दोषदर्शनाद्देवतोरेकत्र नलस्वरूपे मनेतान् मि-
लितानंशानशभूतान्वा युष्मानेवैव नृप, अष्टानां लोकपालानां वपुर्पा-
रयते नृप इति वचनान् युष्मद्रूपमेवैव नलं नृप वरीतुं अन्विष्यति

विचारयति । नले वृत्ते पूर्वोक्तोभयदोषाभावात् नलमेव वरीतुं वाञ्छ
तोत्स्ये । वो युष्माकं ममेतानगानेनं नृपमिति वा ॥ ४४ ॥

भैम्याः स्वजः सञ्जनया पथि प्राक् स्वयम्भरं
सञ्जनयात्रनूत्र । सम्भोगमालिङ्गनयास्य वेधाः
शेषन्तु कं हन्तुमियद्वतध्वम् ॥ ४५ ॥

परदारत्वाद्दीपं भवद्भिर्नाभिलषणीयेत्याह ॥ जैम्या इति । हे लो
कपालाः, वेधाः सातृसेवनानन्तर स्वभन्दिरागमनवेलायां पथि स्वजो
मालायाः सञ्जनया सङ्गेन पथे सर्गे प्रसूपसादाधिगतत्यादिकथितप्र-
कारेण ज्ञान्तिदृष्टनलोषु मध्येऽस्य दूत्यगतस्य मत्यनलस्य कण्ठे निक्षेप-
णया कृत्या भैम्याः स्वयम्भर प्राक् पूर्यमेव सञ्जनयाम्भभूयुक्त । त-
या तत्रैव सर्गे तथ्यं मिथस्तावित्याद्युक्तप्रकारेणास्य नलस्यालिङ्गनया-
लिङ्गनेन भैम्याः सम्भोग वाद्यरतमपि व्यधत् । अथ सम्भोगमिति वा ।
अथ स्वयम्भरस्य सम्भोग फल आलिङ्गनेन चकारेति वा । तस्मान् क
पुनः शेष अवशिष्टमज्ञ हन्तु विनाशयितुं इयत् नलाकारधारणादिप्र-
कारेण यतध्वं प्रयत्न कुरुत, अपि तु न कोऽप्यवशिष्टोऽग । तस्मद्
व्या प्रयासो न कार्प्यः किन्त्याद्यैव दातव्येत्यर्थः । वाद्यरतस्यैवाभ्य-
हित्यात् तत्राप्यालिङ्गनस्याभ्यहिततरत्वात्तस्य च सद्यत्त्वात् क
पुनः शेष सम्भोग हन्तु इयत्तत्त्वं इति वा । किमिति पाठे शेषा तु
लोकस्थितिरिति कामशास्त्रोक्तन्यायेन शेषं लोकस्थितिरुपं सम्भोग प-
नहन्तुं इयत् किं यतध्व इति व्याख्येयं । सञ्जनालिङ्गनेत्यत्राप्यन्त-
त्याद्युष् ॥ ४५ ॥

वर्णाश्रमाचारपयात् प्रजामिः स्वाभिः सहैवा
स्सठते नलाय । प्रसेदुषो वेदृशवृत्तभङ्ग्या
दित्सेव कीर्त्तंभुद्यमानयद्वः ॥ ४६ ॥

इदानीं युत्तयान्तरेण देवान् मास्त्वयति ॥ यर्गति ॥ या पूर्वापरि-
शोषे । पूर्वमममावितमेवोक्तं मया । किन्तु नलाय कीर्त्तित्सेव वो
पुष्पान् भुवमानयन् भोगीत्ययम्भरदृग्गन्याजेन नलाय कीर्त्तितं दातुमे-

वात्रागमनं पुरमाकं न तु जैमीवरणाद्यमित्यर्थः । किंभूताय । यतः
 स्वाभिः प्रजाभिः सह वसानां ब्राह्मणादीनां आश्रमाणां ब्रह्मचर्या-
 दीनां स्मृत्युक्तादाचारपथात् सकाशादभिलते अच्युताय । किंभूतान्
 यः । इन्द्रशश्वत्तमह्य्या प्रसेदुषः स्वाचाराचरणादेव निष्कपटदूत्यकरणा
 द्वा प्रसवान् । भैर्या इन्द्रादीन् विद्याय सौन्दर्यदिना गुणेन नल एव
 वृत इति कीर्तिः ॥ ४६ ॥

इति श्रुते स्या वचसैव हास्यात् कृत्वा सला
 स्याधरमास्यविम्बम् । भूविभ्रमाकूतकृताभ्य
 नुज्ञेप्वेतेषु तां साध नलाय निन्ये ॥ ४७ ॥

धतीति । इति पूर्वोक्ते देवीवचने श्रुते मति अस्या देव्या वच-
 मैव जाताद्वास्यात् स्मिताद्देतो आस्यविम्ब मुखचन्द्र सनास्याधरं च-
 क्षुणोष्ठं कृत्वा एतेषु देवेषु चूचिज्वमरूपेणाकूतेनाशयज्ञापकेनेङ्गितेन
 कृत्या कृतः भ्यनुज्ञा नलधरणात् मतिर्येस्तेषु मत्सु । अथानन्तरं सा देवी
 तां नलाय नलं प्रापयितुं नलार्थं वा निन्य पुनर्नलसम्पत्सौख्यकारेत्यर्थः ४७

मन्दाक्षानिस्पन्दतनोर्मनोज्ञुदुःप्रेरमप्यानयति स्म
 तस्याः । मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपक
 र्णं वसुधामुधांशोः ॥ ४८ ॥

मन्दाक्षेति । सा देवी मधूकमालया मधुरं सुन्दरं तस्याः करं वसु-
 धामुधांशोर्भूचन्द्रस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठ कण्ठमपीप आनयति स्म प्रा-
 पयति स्म । किंभूतोपाः । मन्दक्षेणा लज्जया निस्पन्दा निश्चला त-
 नुयस्याः सस्तम्भाया इत्यर्थः । किंभूतं करं । मनाभुवा नलविषयका-
 र्णेन दुःप्रेरमपि कामेनापि प्रेरयितुमशक्यं । निस्पन्देति पाठे पूर्ववन्प-
 त्व । दुःप्रेरमपि प्रेरयति स्मेति विरोधाभासः ॥ ४८ ॥

अथाज्जित्तिख्येव समर्प्यमाणां राजिं निजस्वी
 करणाक्षराणां । दूर्वाङ्कुराढ्यां नलकण्ठनाले
 वधूर्मधूकस्रजमुत्सर्ज्ज ॥ ४९ ॥

अथेति । अथ करम्य नलकण्ठमभीषणयनानन्तर यधूर्जो दूर्वाङ्कुराणां मधुकस्रज नलकण्ठनाले उत्समज्जं निक्षिप्तयती । उत्प्रेतते । अभिलिख्य ममर्ष्यमाणां दीयमाना निजेनात्मना नलस्य स्वीकरण त-
 रमस्यान्यनामहराणां मया त्व निक्षिप्तं वृतोऽसीति स्वरूपाणां यस्यां
 नां राजिमिव । निश्चयज्ञापनार्थं हि पत्र दीयते तदिवेत्यर्थं । माला
 मञ्जनानन्तर घाङ्गीकरणे निश्चयो ज्ञानः । दूर्वाङ्कुराणां श्यामत्वादध-
 रमाम्य मधुकानि लिखिताङ्कुरसन्निस्थानीयानि । कण्ठस्य नालत्वान्मु-
 खस्य कमलत्व ॥ ४८ ॥

तां दूर्वया श्यामलयातिवेलं शृङ्गारजासन्निभया
 सञ्जीवाम् । मालां प्रसूनायुधपाञ्चजासं कण्ठेन
 जूभृद् विचरां वजूव ॥ ५० ॥

तामिति । भूजस्रज तां मालां कण्ठेन विभरां वजूव । किम्भूतां ।
 श्यामानया अत एव शृङ्गाररमस्य भया कान्त्या मन्त्रिभया तुल्यया दूर्-
 वयाऽन्वियंलगतितरा मशोभनदीप्ति । तथा प्रसूनायुधस्य कामस्य पा-
 ञ्चजाम पञ्चदृशां । मालानिक्षेपागन्तरमेव कामपर्यशत्यान्मालाया
 कामपाशव्य । श्यामो भवति शृङ्गार इति भरतयचनाच्छृङ्गारस्य श्या-
 मस्य । भूभृद्वपयंभोऽपि । विभरायजूव । भीष्मोति (पा० ३ । १ । ३८)
 प्यामि, पश्येति (पा० ३ । १ । ४२) भुवोऽनुप्रयोगः ॥ ५० ॥

दूर्वाग्रजाग्रत्पुलकावलिं तां नलाङ्गसङ्गाद्गुशमुत्स-
 न्तीम् । मानेन मन्ये नमितानना सां सासूय
 मालोक्त पुष्पमालाम् ॥ ५१ ॥

सपत्नीं मानेन नमसुखी सती सैष्यंमालोकते । स्त्रीकाशीष्याकृतः को-
पो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये इत्यमरः ॥ ५१ ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिहानवर्षैव या मङ्गल
गीतिरासाम् । सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणामुच्चै
रुल्लुधनिरुच्चार ॥ ५२ ॥

कापीति । प्रमोदादृष्यंशगा-कण्ठस्य सगद्गदलादम्बुटा अप्रकटा
निर्जिहाना निर्गच्छन्तो वर्षां अक्षराणि मस्या स्वविषेयं या पुरसुन्द-
रीणां विलोकयितुमागताना आननेभ्यः कापि लोकोत्तरा मङ्गलरूपा
धवलादिगीतिरासीन् सैवाञ्चैरुल्लुधनिरुच्चार उदलसत् । विद्याहा-
द्युन्मये स्वकीयां धवलादिमङ्गलगीतिविज्ञाया गीहदंशो उल्लुधनिरुच्य-
न्ते । सोऽप्यव्यक्तव्यक्तवर्णं उच्चार्यन्ते । स्वदेशरीति कविमोक्ता ॥५२॥

सा निर्मले तस्य मधुकमाला हृदि स्थिता च
प्रतिबिम्बिता च । कियत्यमग्ना कियती च
मग्ना पुष्पेपुत्राणालिरिव व्यलोकि ॥ ५३ ॥

सैति । तस्य नमस्य निर्मले हृदि स्थिता चान्तः प्रतिबिम्बिता
च सा मधुकमाला कियती किञ्चिदमग्ना अद्युहिता कियती च मग्ना
बुद्धिता, पुष्पेषुः कामस्तम्य बाणालिः शरपङ्क्तिरिव व्यलोकि यीति-
ता संकेरिति जीपः । मधुकप्रतिबिम्बितानां किञ्चिदन्तः प्रविष्टरूपवाणां
शशाम्यनुपरिस्थितानां चामग्नवाणाशशाम्यं । मालास्पर्शाञ्जलो ऽपि
कामपरवशो जात इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद् वरप्रियं वी
क्षितुमुत्सुकानि । तस्यास्तदा कण्ठकिताङ्गयष्टे
रुद्ग्रीविकादानमिवान्वनूवन् ॥ ५४ ॥

रोमाणीति । तदा तस्मिन् समये कण्ठकिता-सञ्जातरोमाणाऽङ्ग-
यष्टिः शरीरं यस्यास्तस्या भैम्या व्यवयोरभेदान् बालभावात् केशत्वाद्य

य शिशुत्वाद्दरम्य गलस्य श्रिय गोभा धीक्षितु उत्सुकार्नाथ सर्वाण्यपि
रोमाश्चि उदुघैर्योवा यसां क्रियाया सा उद्ग्रीयिका क्रिया तस्या छा
दानमङ्गोकरणा अन्वजृषन्निष । सात्विका रोमाश्चस्तम्भश्च तस्या जात
इत्यर्थं । बालाश्च वरश्रिय धीक्षितु उत्कण्ठिताः सर्व्वंत्वाद्दुद्ग्रीया भ-
यन्ति । कण्ठकस्तारकादिः उद्ग्रीयिका बहुव्रीहौ कप् ॥ ५४ ॥

रोमाद्दुरैदन्तुरिताखिलाङ्गीरम्याधरा सा सुतरां
विरेजे । शरव्यदग्दहैः श्रितमगहनश्रीः स्मारी
शरोपासनवेदिकेव ॥ ५५ ॥

रोमेति । रोमाद्दुरैदन्तुरित उन्नत नतीकृतोऽखिलाङ्ग यस्याः सा
रोमाश्चयुक्ता, तथा रम्याधरा विम्बोष्ठी सा भैमी स्मारी हाममम्यन्धि
नी शरोपासनवेदिकेव वाणाभ्यामशालेव सुतरा विरेजे । किम्भूता
वेदिका । शरव्यदग्दहैः वेध्यभूतैर्दग्दहै श्रिता मगहनश्री अलङ्कारगोभा
यया सा । रोमाद्दुरा शरव्यदग्दहस्यानीया । भैम्यपि श्रितमगहनश्री ।
रोमाश्चित्तां ता दृष्ट्वा सर्व्वेऽपि कामपरवशा जाता इति भाव । शरा-
भ्याम उपासनमित्यमर । दन्तुरङ्कृतं दन्तुरित ॥ ५५ ॥

चेष्टा व्यने शन्तिखिलास्तदास्याः स्मरेपुत्रातैरिव
ता विधूताः । अभ्यर्ष्य नीताः कलिना मुहूर्त्तं
लाजाय तस्या बहु चेष्टितुं वा ॥ ५६ ॥

चेष्टा इति । तदा तस्मिन् कालेऽस्या निखिलास्ताचेष्टा व्यनेशन्
विनष्टा । उन्प्रेक्षने । स्मरेपुत्रातै कामवाणपुङ्गवायुजि. विधूता इव
ज्वमणवशात् भीता इव । याशब्द उन्प्रेक्षान्तरममुद्यये, इवार्थं वा ।
तस्या लाभाय भैम्याः प्राप्तये बहुभि प्रकारैश्चेष्टितुं अभ्यर्ष्यं भैमीनेव
याचित्या मुहूर्त्तं घटिकाद्वय क्षणमात्र या कलिना युगेन नीता इव ।
भैम्याः कामुकं कलिना स्वप्यास्वयिलामितया प्रैमीमलभमानेन बहु
विलासमुत्पत्तये भैमीविलासा एव याचितकमदहनायं नीता इत्येति
भाषः । याचितमपि क्षणमात्रमेव नीयते । सात्विकस्तम्भेन कटाकादि

व्यापाररहिता सा जातेति प्राय । ध्वनेशमित्यत्र पुषादित्यात् प्लेरडि
 (पा० ३ । १ । ५५ ।) नशिमन्यारलित्त्वेत्य यत्तद्य (पा० ६ । ५ ।
 १२० । वा० ०) इत्येत्य । भाष्यकारस्य कौयटस्य पदनसुरीकारस्यापि
 मत छन्दस्यैत्य नशिमन्यां भाषाया । ध्वनेशमित्यत्र आभुरस्य ति
 श्रुत्युदाहरणान्तरव्येत्य छन्दस्यैत्यवसीयते । यत्किरुना तु नशिम-
 न्याभांवाधिपपत्यमङ्गीकृत्य छामिपचा छन्दाधिपपत्यमङ्गीकृत्यैत्य स-
 गधित । नशिमन्योरलित्त्वेत्य छन्दस्यमिपचारपीत्यादि (पा० ६ । ४ ।
 १२०) (?) कारिका च ॥ ५६ ॥

तन्न्यस्तमाल्यस्पृशि यन्तलस्य स्वैदं करे पञ्च
 शरश्चकार । भविष्यदुद्वाहमहोत्सवस्य हस्तादकं
 तज्जनयाम्बभूव ॥ ५७ ॥

इदानीं नलस्य सात्त्विकत्व वर्णयति ॥ तदिति ॥ पञ्चशर काम
 तथा भैष्या निक्षिप्त माल्य माला अनुरागवशात् पुन पुन स्पृशतीति
 स्पृश तस्मिन्मनस्य करे सात्त्विक स्वैदं घर्म्मजला चकार । तद्भविष्यत्
 उद्वाहकूपस्य महारसवस्य सम्यन्धि नियतपरस्वत्वोत्पादने हेतुभूत इ-
 स्तादक कन्यादानजलमेव जनयाम्बभूव । नलस्यापि सात्त्विकस्वैदः
 प्रयुक्त इति भाव । स्वैदंजल न प्रवति किन्तु हस्तादकमिति ॥ ५७ ॥

तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत् कम्प्रास्तु सा
 मन्मथव्राणवातैः । चित्रीयितं तत्तु नलो यदु
 श्चैरज्जुत् स भूभृत्पृथुवेपथुस्तैः ॥ ५८ ॥

तूलेनात् । मृदोरतिमुकुमार्यास्तस्या भैष्यस्तूलेन कार्पासेन मृदुत्
 या यस्मान्मुलना माम्यनस्तीति शेष । तत्तस्मात्सामन्मथवाणवातै
 कामशरपङ्कथापुभि कम्प्रा सकम्प्रा अस्तु भवतु । कार्पासा हि लघु-
 र्वाहातेन सकम्प्रा भवति । सा च तत्तुल्या । अतस्तस्या कामवाण
 वातै सकम्पत्य युक्तमेवत्यर्थं । तत्तु पुनचित्रीयितं आशय्यं कृत म-
 दुवेभून्महाराजो धीरो ऽपि स नलस्ती कामवाणवातै कृत्यां पृथु-

नूयान्-वेपथुः कम्पो यस्यैवविधोऽभूत्, ततः कामवास्यैश्चित्र कृतसा-
 श्रय्यैः कृतमित्यर्थः । तूनस्य तूलतुल्यस्य वा यानैः कम्पो युक्तः । अ-
 त्युच्चस्य पर्यंतस्य तु यातैः कम्पो ऽतितरामाश्रयंकारीत्यर्थः । उभायपि
 तुल्यानुरागौ सात्विककम्पयुक्तौ जातायिति भावः । चित्रोपित । न-
 मोयरिवश्चित्रद्व. पयजिति (पा० ३ । १ । १६) क्यजन्तात् क्तः । क्यचि
 चेति (पा० ३ । ४ । ३३) इत्वमकारस्य ॥ ५८ ॥

दृशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां रागाद्दृग्गम्बुप्र
 तिविम्बि माल्यम् । नृपस्य तत्पीतवतोरिवा
 ढणोः प्रालम्ब्यमालम्बत युक्तमन्तः ॥ ५९ ॥

दृशोरिति ॥ दृशोरपि अश्रुनि क्रोधजनितेऽश्रुणि प्रतिविम्बां ऽस्या
 स्तीति एवंशील माण्यं सा मधूकमाला रागादलक्षिययात् क्रोधात् अ
 यच्च सज्जनितान्नेत्रलौहित्याद्देतोः सभासदां राज्ञा दृशोरपि न्यस्तमि-
 य, येन केनचिद्वलान्निक्षिप्तमिवास्त अतिष्ठत । नेत्रलौहित्यदशनादेव
 ज्ञातमजृदिति यायत् । तथा कथित् क्रुद्धः सन् कस्यचिन्नेत्रे बलादङ्गु-
 ल्यादिशल्प निक्षिपति तदीयनेत्रस्य च लौहित्य भवति अश्रु च नि-
 गच्छति । तथा क्रोधाद्दृग्गनमात्रेण तन्माल्यमेव तेषां दृशोरपि नेत्रयो-
 निक्षिप्तं शन्यमिवाभयत् । अत एव तयोर्लौहित्यमश्रु च ज्ञातमित्य-
 र्थः । अथादयुक्तमेतत् । न केषनमन्त-कारणं शल्प निक्षिप्तं किन्तु दृ-
 शोरपीत्यपिश्रापः । अथ च रागात् नलमोत्या भैम्या माण्य दया
 मलकण्ठे न्यस्तं तथा रागात् क्रोधात् नलस्पष्टिणां सम्मुखं पश्यता
 राज्ञां नेत्रयोरपि शल्पनिध निक्षिप्तमनून् । यतो दृग्गम्बुप्रतिविम्बि । न-
 लमलहनामाः सर्वेऽपि राजासो मालादशंनमात्रेण क्रोधेर्ष्यावशाः
 मद्रुचितनेत्राः परादृशुराः सन्तस्तान् न पश्यन्ति स्मेति भावः । नृपस्य
 मलस्य एतद्विस्तारः मध्यः कर्तुंभूतः प्रालम्ब्यं प्र राग्य लम्ब्यत्वं इयंपि
 स्तारितत्वं ज्ञानमयत शङ्कीषकार एतदुक्तं । इयंपयगादि नेत्रयोर्षि-
 म्कारत्वं भवति । प्रालम्ब्यमिति पाठे प्रालम्बन प्रालम्ब्य. स एवायं ।
 एतद्विस्तारः । किम्भुनयोरन्तोः तदपीतवतोरिव भाण्य मादरं विलोक-
 मालयोर्विव । इयंजनित विस्कारस्य विलोकनजन्यत्वेन एतद्विस्तारः ।

यद्वा नलनेत्रमप्यस्तन्माल्यमेष प्रालम्बमञ्जुलम्बिनं हारविज्ञेयं अङ्गी-
 चकार । सादरघ्निलोकनाब्जे त्रयोरन्तः प्रतिव्यभिचारात् प्रालम्ब-
 लम्बित्वं नेत्रयोर्विस्कारत्वमन्तरेण न घटत इति तदेवाभिपति । नल-
 स्तु तां मालां घ्निलोकयन् हृष्येणशक्तिस्कारितनेत्रो जात इति भावः ।
 तन्माल्यं रागाद्दृशोन्म्यस्तमिवास्व । नेत्रमध्ये निक्षिप्तं यच्छल्यादि त-
 दिवामून् । युक्तमेतत् । क्रोधादि दृष्टमात्रं वस्तु श्लेषमिव भवति ने-
 त्रयोश्च लौहित्यमश्रु च भवतीति युक्तमित्यर्थः । तन्माल्यं पीतयनोरिव
 नलनेत्र यस्तु श्लेषमिव भवति । नलनेत्रयोरन्तः रागात् प्रीतेर्हृष्टत्वं
 प्राप यतदपि युक्तं । प्रीतेर्हृष्टत्वं हर्षो भवति इत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः इति
 वा । प्रालम्ब्यं गुणयचनादित्त्वान् (पा० ५ । १ । १२४) ध्वञ् । प्राल-
 म्ब्यमिति पाठे प्रालम्बां हारभेदे स्यादिति विश्वः । राज्ञेति पाठे, ज्ञान
 न्दाश्रुणि प्रतिविस्मितं माल्यं राज्ञा नलेनानुरागाद्दृशोरपि न्यस्तमिवा-
 स्त । न केवलं हृदि किन्तु नेत्रयोरपि धूममित्यर्थः । अतएव तन्माल्य
 पिबतो नलनेत्रयोर्मध्यः प्रालम्बत्वमालम्बतेति युक्तं । दीर्घाया मालाया
 अन्तर्हारणाद्यं नेत्रमध्येऽपि दीर्घां जात इवेति भावः ॥ ५९ ॥

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन भैमीकरस्पर्शमुदः

प्रसादः । कन्दर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य

दम्भं स चिरं यथाऽऽयत् ॥ ६० ॥

स्तम्भ इति ॥ मालानिर्दोषमनयजातभैमीकरस्पर्शेन जाता मुत
 हृष्येणप्रसादरूपः स्तम्भः सात्विकजायः नलेन तथाऽनन्वितमां
 अतितरां प्राप्तः । यथा स नलः कन्दर्पस्य लक्ष्मीकरणाय मह्यार्थं अर्पि
 तस्पर्शोपितस्य स्तम्भस्य दम्भं व्याज कामवेध्यस्तम्भसादृश्यं चिरमायत् ।
 कामवेध्यस्तम्भयद्भैम्याः करस्पर्शजातसात्विकस्तम्भवशात्नितरां निर्व्यां
 पारो जात इति भावः । नितरा कामपीडा सूचिता ॥ ६० ॥

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां तारुण्यमुल्लङ्घ्य

ज्वरामिवासात् । तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यः

न्तं निजां तनूमाददरे दिगिन्द्राः ॥ ६१ ॥

इदानीमिन्द्रादिभिः स्वं रूपं धृतमित्याह । वासुज्येति ॥ अथ नल
 वरणीनन्तरं ते इन्द्रादयो दिगिन्द्रा दिक्पाला यान्त गच्छन्त पाठ
 सुन्दरं तं श्शीकननाकार उपेत्योन्मुष्य निजां सद्दस्त्रनेत्रत्यादिलक्षणां
 स्वीयां तन्मूँ छाराकलसमीप एवाददिरेऽङ्गीचक्रुः । कः कामिय ।
 कश्चिद्राजा साम्राज्यमदृष्टव्य क्षीयपुण्यतपो चक्रवर्तिपदं त्यक्त्वा भिक्षागि
 वं । तथा कालवशाद्गच्छतारुष्यमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य कश्चिज्जरामिय । स-
 पमाद्वेनेन्द्राद्याकारणां नलाकारादतिहीनत्वं सूचितं । साम्राज्यादि-
 परित्यागेनभिक्षाद्यङ्गीकारे याषट्पुःसं भयति साक्षरनाकारपरित्यागेन
 स्वाकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तत्र निजत्वमेव हेतुः । अ-
 न्योऽपि विद्वानसमीचीनमपि निजमङ्गाकरोति न तु समीचीनं परकी
 यं । यातुमिति पाठे स्वयंमिति शेषः । आददिरे । आद्या(द्रोनास्येति
 (पाठ १ । ३ । २) तद् ॥ ६१ ॥

मायानलत्वं त्यजतो निनीनैः पूर्वैरहंपूर्विकया
 मघेनः । भीमोद्गवासात्त्विकतात्रशोभादिदृक्
 येषाविरभाविनेत्रैः ॥ ६२ ॥

यथाक्रमं तेषामाकारस्वीकारमाह । मायति । मायानलत्वं अलीकं
 गगत्यं त्यजतो मघेन, निनीनैः पूर्वैरहंपूर्विकया गोपिते, पूर्वैर्नेत्रै-
 गलाङ्गमङ्गप्रमिता भीमोद्गवाया, सात्त्विकभायशोभा रोमाञ्छादिलक्ष्मी-
 स्तस्या दिदृक्षपेय दर्शनेच्छपेयाह पूर्वमह पूर्वमिति यथा भयति तथा
 यद्वाहं पूर्वमह पूर्वमिति यस्यां क्रियायां सर्वं द्रुयते मादृष्टिर्विकास्य
 ह्योमुखाभ्यां आविरभाविनेनेन प्रकटीभूतं । इन्द्रेण स्वनेत्रमहस्त्र प्र
 कटितमिति भावः । अन्योऽपि दशमोमुकोऽह पूर्विकया प्रकटी भव
 ति । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका अहनेत्यमरः । अहं पूर्विकया ।
 म्यायेकः मत्पर्योवहन् च ॥ ६२ ॥

गोप्रानुकूलत्यभयं यिवाहं तत्प्रातिकूल्यादिय
 गोप्रशत्रुः । पुरश्चकार प्रथरं वरं यमायन् सखा
 यं ददृशे तथा सः ॥ ६३ ॥

गोत्रंति ॥ तथा स इन्द्रमयः प्रवरः दृष्टो दृष्टः । स कः । गोत्र
 शत्रुविन्द्रं यं वर श्रेष्ठ प्रवरमेतन्नामान सखायं पुरश्कार पूजितयान्
 अथ चाग्नेमरमकरोत् । किं कथंन् । गोत्रघोरंतिष्ठकश्यपाद्योवंशादि-
 पुरुषयोरनुकूलत्वेनासमानत्वं न विद्याद्यत्वेन या भवे ज्ञायमान अथच
 गोत्रयोजनमकालीनतासौरानुकूल्यं न तृतीयैकादशचतुर्दशमादित्यादि-
 शास्त्रोक्तमद्राशिकृष्टमन्मवेन जायमाने विद्याहे विषयं विद्याह्यर्थमिति
 यावत् । आयन् स्वर्गात् स्वयन्वरायं आयन् भुवनागच्छन् । ज्ञायन्तं
 कानमदृष्टोऽजून इदानीन्तु प्रकटो ज्ञान इत्यर्थः । सखायमिन्द्रजायन
 प्राप्नुयन् स प्रवरस्तथा दृष्ट इति वा । प्रवरशत्रुखलं प्रवरपुरस्कार उ
 त्प्रसन्ने । तस्य गोत्रानुकूलविशिष्टस्य विद्याहभ्य प्रतिकूल्यादिकृष्टत्वादि
 व । यतोऽङ्ग गोत्रशत्रुरिति छल । नलभेसोगोत्रघोरानुकूलत्वेन जायमा
 ने विद्याहे स्वयमिन्द्रकृतप्रातिकूल्य कृतयान् । ततश्च विशिष्टस्यापि प्रा
 तिकूल्ये गोत्रघोरपि प्रातिकूल्य जात देवत्वाद्गोत्रराहित्याच्च स्वगोत्रज्ञै
 र्भोगोत्रघोरप्यनुकूलत्वाभावात् प्रातिकूल्य । ततश्च गोत्रयोः प्रातिकूल्ये
 ऽपि श्रेष्ठप्रवराङ्गीकारेणापि यदा कथञ्चिद्विद्याहे घटिष्यत इति ब्रुवा
 प्रवरमार्पय पुरश्कारेत्यर्थं । यद्वा गोत्रानुकूलत्वाभावे विद्याहे तस्य प्रा
 तिकूल्याहेतोः प्रवरं पुरश्कार समानप्रवरत्वेनापि विद्याहनिषध दित्य
 थं । सासौराद्यस्वरयाराशिकृष्टसूक्तयोग्यतायां पडष्टकाद्यमद्राशिकृटा
 दिव गोत्रशत्रुरित्यादित्याति शास्त्रादृष्ट । प्रवरं इन्द्रमित्र ॥ ६३ ॥

स्वकामसम्प्राहमहान्धकारनिर्वापमिच्छन्निव दी
 पिकाभिः । उद्गत्वरीभिश्चुरितं वितेने निजं
 धपुर्वायुसखः शिखाभिः ॥ ६४ ॥

स्वकामेति ॥ वायुमखाऽग्निः निज यपुः उद्गत्वरीभिरुदित्वरीभिः
 शिखाभिर्व्यानाभिः चुरितं व्याप्त वितेन प्रकार । भैर्यभिलाप परित्य-
 ज्य पुनरपि उथालाव्याप्त शरीरमङ्गीचकारेत्यर्थः । किं कथंन्निव । दी-
 पिकाभिवंस्त्राग्निव्यलितशिखाभि स्वस्य कामेन सम्प्राहोऽविद्येकरूप-
 स्तल्लक्षणे महान्धकारस्तस्य निर्वापं शान्तिमिच्छन्निव । उरपुर्व्वकर्म ,
 गत्वरद्येति (पाठ ३ । २ । २६४) करबन्तात् । टिह्याणाजति (पाठ

४ । १ । १५) डीप् ॥ ६४ ॥

पत्यौ वृते भीमजया न वन्हावन्हा स्वमन्हा
य निजुन्हुवे यः । जनादपन्नप्य स हा सहाय
स्तस्य प्रकाशोऽन्नत्रदप्रकाशः ॥ ६५ ॥

पत्याविति ॥ य प्रकाश पृष्टं बहूँ रलीकनलत्याङ्गीकारसमये स्व-
मात्मानं छद्माय शीघ्र निजुन्हुवे गापिनवान् स तस्य वन्हे सहायः
सखा प्रकाशो दीप्तः सद्योऽन्हा दिवसेन हेतुनाऽप्रकाश छप्रकटोऽ-
न्नवत् । प्रकटीभूनाऽपि नृप्यंप्रभाच्छादितया ऽप्रकटो जात इत्यर्थः ।
हा कष्ट । पत्यौ स्वस्वामानि बहूँ भीमजया न वृते सति जनाह्ला-
यादपन्नप्य लज्जित्यय प्रकटा नाभून् इति सुसोत्प्रेक्षा । अन्योऽपि
स्वस्वामिनोऽपकर्षे लज्जया निलीयते । उवासास्वङ्गीकृतास्वपि रात्रि
यत् प्रकाशाभावाद्दृष्टिनिर्ग्रम एवाङ्गदिति भावः ॥ ६५ ॥

सदयदमालक्तकनेत्रचण्डं तमःकिरं कायमधत्त
कालः । तत्कालमन्तःकरणं नृपाणामध्यासितुं
कोप इवोपनमः ॥ ६६ ॥

सदयदमिति ॥ कालो यमः सदयद लोहयष्ट्या सह वर्तमान न छ-
राक्तकनारक्तं यस्त्रमालक्तकं तद्दृदारके नेत्रं ताभ्यां चण्डमतिन्यदूरं,
तथा तमःकिरं अन्धकारमुद्गिरन्तं कालत्यात २ यद्वा स्वीयश्यामस्या-
निशयेन तमयो विरूपकं स्यधिर्धं काय देहमधत्त प्रकटितयानित्यर्थः ।
उत्प्रेक्षते । तत्काल तस्मिन्प्रलयरथानन्तरसमये नृपाणामन्तःकरणम-
ध्यासितुमपिष्टाम् उपमश्र आमश्रीभुम् काल श्यामः कोप इव नृपः ।
कोप एव रात्रां प्रकटो जात इति भावः । कुपितोऽपैयंविधो भवति ।
आलक्तके । तं रक्तं रागादित्यक्त (पा० ४ । २ । १) तमः किरं ।
इमुपधत्ति (पा० ३ । १ । १३५) कः । अन्तःकरण । अपिशोऽदिति
(पा० १ । ४ । ४६) कर्मार्थं ॥ ६६ ॥

दृःनोःपरंऽनुदय चित्रगुप्तः कायस्य उच्चैर्गुण

एतदीयः । जटुर्ध्वं तु पत्रस्य मषीद एको मषे
दंडञ्चापरि पत्रमन्यः ॥ ६७ ॥

दृग्गति ॥ अथ एतदीया यमसम्बन्धी, उच्चैर्नितरासुन्नतो वा गुणः
सेवकः । उच्चैर्गुणा यस्यैवविधो वा । कायस्यो राजसेवकः । गणकजा-
तियज्ञोपशित्रगुप्तनामा लेखक्य दृग्गोचरः प्रकटोऽभूत् ॥ अथ च काये
देहे तिष्ठति कायस्य, एतदीयो नितरां प्रसिद्धद्वित्रेणाश्रयभूतेन मला-
क रेण गुप्तश्चादित स्यभूतो गुणः श्यामवर्णः प्रकटोऽभूत् । एव श-
ब्दस्यैवमानान्यन सूचितयोर्द्वयोर्द्वयप्रपमाह । तत्रैका गणकः तालादि-
पत्रस्योर्द्वञ्चापरि मर्मा द्रव्यान्तरेण द्रवीभूतं कञ्चल ददात्येवभूतः ।
प्राणिना शुभाशुभद्वयमंगलार्थं मया विहितस्त्वित्यर्थः । अन्यः कृत्-
गुणस्तु मषीपरि पत्र जयपत्र दृग्मपे मकाश्च दष्ट काल इति पत्रा-
लम्बन कुर्यान् प्रकटोऽभूदित्यन्वयः अतिश्याम इत्यर्थः । चाऽपरस्य
सगुचये त्वर्थे वा ॥ ६७ ॥

तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य कृतस्य तत्कालमि
व प्रचेताः । पाशं दधानः करघट्टवसं विजु
र्वजावाप्यमवाप्य देहम् ॥ ६८ ॥

तस्यामिति ॥ तस्मिन् काले मलखरणानन्तर विभुः, स्वाभीं प्रचेता
वरुणः आप्यं पाशं वत्तैजसाश्रययोऽयम्भ्य प्रचुरतरजलायवनिर्मि-
तमुपभोगयोग्यमन्यय देहगथाप्य अमी । किञ्चनः । तस्या जैमीत्रि-
षये कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्य अन्त करणान्यन्मोचनस्य पूत्यं भै-
मीविषये पाशेन अथ्या निश्चलीकृत्य यत्किञ्च नतस्तथा मले वर्ते मति
प्रकटयत्तस्यात् पुनस्तल्लक्षणमेयोन्माचित तत् तदीयमोचनस्यैव तन्म-
न्यन्धिनमिव करे बद्धवाचं कृतवसति पाशं स्वायुधं दधानः । अन्य-
स्यापि तत्कालमेव कृतवत्प्रादिबन्धनविमोचनस्य हस्ते पाशो बन्धन-
रज्जुबंधति । आप्यं पूत्यंयत् ॥ ६८ ॥

सहद्वितीयः खियमभ्युपेयादेवं स दुर्वुध्य नयो
पदेशम् । अन्यां सजायः कथमर्च्छतीति जला-

धिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६९ ॥

सहेति ॥ स जलाधिपो वरुणोऽप च जहन्वामी मूर्खतम इति
विचार्य्यं छमुद्गाय गवाभूत् । इति कि । सद्यद्वितीय ससहाय लि-
यमभ्युपयान कि पुनरन्या । एव रूप नयापदेश नीतिमानं दुर्बुध्य दु-
ष्टमिदमिति विचार्य्यः

मात्रा स्वस्त्रं दुष्टिना या न विविक्षासना भवेत्
यलवानिन्द्रिय ग्रामा विद्वाममपि कपति ॥

तथा ।

कामिनी कामवेदेर निजने पितर सुत ।

मद्वितीयोऽभ्युपयान्ता मनः परिणतामपि ॥

इत्यादिवार्य्यरूप स्त्रीपुरुषपारिकान्ते मदनविकारसम्भरुदेकेन स्त्रि-
य प्रति न गन्तव्य किन्तु ससहायेनैवेति प्रतिपादनपर नीत्युपदेश
द्वितीयया सहधर्मिण्यया सह यत्तमान स्त्रियमुपेयादित्युपदेशपर बु-
द्धा मभायोऽन्या कथ ऋच्छति प्राप्नोति अपि तु न कथञ्चित् । न
एन्यन्यागनुरक्तमन्यानुसरति न दान्यया तु वृत्तमन्या वृणोतीति नप-
स्य पृथमथ त्यक्त्वा द्वितीयमङ्गीकृत्यामहाय एवागत इत्यर्थः । अन्यो
ऽपि जहा नयापदेश विपरितमेव युष्यते । द्वितीया सहधर्मिणीत्य-
मरः । सहद्वितीयः । धिकल्पत्यात् सत्त्वाभावः ॥ ६९ ॥

देव्यापि दिव्याऽनु तनुः प्रकाशीकृता मुदश्चक्र
घृतः सृजन्ती । छनिन्दुतैस्तामवधार्य चिन्है
स्तद्वाचि वाला शिथिलाद्भुताभूत् ॥ ७० ॥

इदानीं देव्यापि स्त्राकारो घृत इत्याह ॥ देव्येति ॥ इन्द्रादीनां
स्त्राकारधारणात्पुनर देव्यापि मरस्यन्यापि चक्रघृत श्रीविश्वोर्मुदी इ-
पांग मृज्जनी प्रपमितरा दिव्या मगुरनिमुन्दरी मूर्तिः प्रकाशीकृता ।
देव्यापि स्त्राकारा घृत इत्यर्थः । अगन्तरण्य वाला मीमी छमिन्दुतैः
प्रकटितैर्धीषाहमादिभिश्चिन्हैस्ता मरस्यर्था अथधार्यं ज्ञात्वा तद्वाचि
संपवर्णात्त्यादिकपाया मस्या वाक्या धिषये शिथिलाद्भुता परित्य-

काथय्याऽभूत् । पृथं तु मानुषीयमीदृश कथं वदतीति साध्वर्षाभूत्
मम्प्रति सरस्वतीं दृष्ट्वाऽप्या एव उक्ती किमाशयं अपि तु न किञ्चि-
दिति त्यक्तशर्षां जातेत्यर्थं ॥ ७० ॥

विलाकके नायकमेलकेऽस्मिन् रूपान्यता कौतु-
कदर्शिनस्तैः । बाधा वतेन्द्रादिजिह्वारिन्द्रजाल
विद्याविदा वृत्तिवधाट्व्यधायि ॥ ७१ ॥

विलाकक इति ॥ अस्मिन्नाभादेशेभ्यः सभागतौ नायकमेलके राज-
सङ्घे विलाकके विलोकयति सति रूपान्यतया नलाकार परित्यज्य स-
इत्यनेनप्राद्याकारधारणेन कौतुकं दशयितुं शीलमेवामेवभूतैस्तीर्दयीभ-
दितैरिन्द्रादिभिः निजले जलदशनादिरूपामिन्द्रजालविद्या विदग्धि-
जानन्ति तेषां वृत्तिवधात् जीवमोपायस्य स्वयमङ्गीकरणेन नाशात् या-
धा व्यधायि षोडश विद्विता, यतार्थं कष्टं वा । स्वयम्वरमध्ये इन्द्र-
जालं प्रकटयतामैन्द्रजातिकानां विलोककेऽस्मिन् राजसङ्घे तैर्दृष्टिय-
धात्तेषां बाधा व्यधायि षोडश विद्विता । ऐन्द्रजालिकान् परित्यज्येन्द्रा-
दीनामेव विलोकनादित्यर्थं इति तत्पर्यायं वा । रूपान्तरं धारयताया-
तिन्द्रादीन् दृष्ट्वा सर्वेऽपि माश्रया जाता इति भावः । तैः । सा च
ते च । पुमान् स्त्रिया (पाठ १ । २ । ६७) इत्येकशेषः ॥ ७१ ॥

विले क्य तावाप्तदुरापकामौ परस्परप्रेमरसान्नि-
रामौ । अथ प्रभुः प्रीतमना वभाषे जाम्बून
देवो धरसार्वभौमः ॥ ७२ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जाम्बूनदस्य शुभशस्त्रार्थधरो मेरुस्तस्य सायं-
भौमशक्रवर्षी अत एव प्रभुः समथ इन्द्रः प्रीतमना सस्त्री भैमीनली
यतादृशौ विलास्य वभाषे । किन्भूती । प्राप्तं अन्वोन्यप्राप्तिरूपं दु-
रापं अन्वान्येन प्राप्तमशक्यं कामोऽभिलाषो याभ्यां अत एव पर-
स्परप्रेमरसनाभिरामौ स्तम्भस्वेदसाश्विकजगद्व्युक्ता । प्रभुर्जाम्बूनदेव्या
दिना वरदानसामर्थ्यं सूचितं । प्रीतमना इत्यनेन च स्वेष्वेव वर-
दातुमारब्धवान् तु याचितं सक्तिं प्रतारणाभावात् सूचयति । माघ-

भीतः । तस्येश्वरः (पा० पृ । १ । ४२) इत्यण् । अनुगतिकादीनाम्
(२० ७ । ३ । २०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ ७२ ॥

वैदर्भिं दत्तस्तव तावदेष वरो दुरापः पृथिवीश
एव । दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं नल प्रसाद
स्त्वयि तन्ममायम् ॥ ७३ ॥

किमाह स्मेत्यत आह ॥ वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भिं मया तावत् प्रथमं
एव पृथिवीश एव नल एव तव त्वत्सम्बन्धी वरः, अथ च देवप्रसा-
दः अर्थात् तुभ्य दत्तः । किम्भूतः । भूयोभिरपि तपोभिर्दुरापः । द-
त्तस्तावदत्त एवेति वा । इति मैत्रीमुक्त्वा नलमाह । हे नल त्वं तु
मैत्रीयिपयेऽस्मत्सम्बन्धि दूत्यं यद्यस्मादनाय व्याजरहितं मनःशुद्ध्या
कृतवान् तन्नस्मात् त्वयि यिपये ममापि यत्प्रमाणं प्रसादो वरदान-
निरपथः ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षलक्ष्यामत्रलम्ब्य मूर्त्तिं हुतानि यज्ञेषु तवो
पज्ञोक्ष्ये । संशोरतेऽस्माभिरवेक्ष्य चुक्तं मखं हि
मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७४ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्या नेत्रदृश्यां मूर्त्तिं तनु-
मयलम्ब्य पृत्वा यज्ञेषु तव हुतानि हवीषि पुरोहाशादीनि उपभोक्ष्ये ।
इंद्रगेन वरेण मन को लाभ इत्यत आह । हि यस्मात् तद्विद्वांसो य-
जमानादयस मरुं यज्ञमस्माभिरनासाद्भुक्तमयेत्य मन्त्रादधिकोऽति-
रिक्तो यो देवस्तस्य मुद्गाये यिपये मञ्जोरते । मीमांसका मन्त्रातिरिक्ता
कर्मममवापिनी देवता नास्मयेति यैदान्तिभिः स ह यिप्रतिपद्यन्ते ।
तस्मात् तद्विप्रतिपत्तिनिरामद्वारा तुभ्य कीर्त्तिं दातु त्वदीमपद्येषु हुत
प्रत्यक्षेणैव शरीरेण भोक्ष्य इति भावः । अग्नी प्रक्षिप्तस्य हविषो म-
ममाद्गावमाप्रदंशान्मन्त्रप्रकाशयेन्न्नादीनां याऽदंशानात् किमयं यज्ञः
शरयोऽशरयो वेति सन्देहे प्रत्यक्षशरीरेण मत्तभोजने त्वयं सन्देहो ग-
मिष्यति । कस्मिन् मूर्त्ति । मन्त्रादधिके देवेषु भावं विद्यासं सति ।
मन्त्रनवी देवभोयेतत्पक्षया प्रावृत्तायां देवतायामधिकस्य मनोविद्या-

सस्य युक्तत्वादित्यर्थः । सशयनिवृत्तिरेव महास्तव लाभो भविष्यतीति
प्रायः । उपमाद्वये । भुज्जोनखने (पा० १ । ३ । ६६) इति तद् । अ-
स्माभिरिति बहुवचनं देवतान्तराज्ञिप्राय ॥ ७३ ॥

भवानपि त्वद्दयितापि शेषे सायुज्यमासादयतं
शिवाभ्याम् । प्रेत्यास्मि कीदृक् भवितेति चिन्ता
सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ७५ ॥

भवानिति ॥ हे नल भवानपि त्वद्दयिता भैम्यपि युवां शेषे जूलो-
कभोगनिमित्तस्य कर्मणः शेषे ह्यस्तमये सति शिवाभ्यां ईश्वरपायंती-
भ्यां सायुज्यं सदैक्य आसादयत प्राप्नुत । जवान् शिवेन भैमी च पा-
यंत्या सदैक्य गच्छतमित्यर्थः । स्वकर्म प्राप्तिमिदं स्वयमेव भविष्यति
किं वरदानेनैतत्त आह । हि यन्मात् प्रेत्य मरणं प्राप्य ह्यहं कीदृक्
प्रतो देवो मनुष्यो वा स्वगस्यो नारकी वा भविष्यामीत्यादिचिन्ता
जन्तोः प्राणिनः अन्तःकरणे मन्ताप महान्तमार्थं जनयति । वरदानेन
चिन्तानिवृत्तौ मनस्तापनाशः फलमित्यर्थः । शिवाभ्या । पुमान् स्त्रि-
या (पा० १ । २ । ६७) इत्येकशयः । अस्मीत्येवमर्थेऽध्यय वा ॥ ७५ ॥

तत्रापवारणसि नाम चिन्हं वासाय परिसि
पुर पुरास्ते । निर्वातुमिच्छोरपि तन्न भैमी
सम्मोगमङ्कैश्चक्रियाधिकाशि ॥ ७६ ॥

तवेति ॥ हे नल निर्वातुमिच्छोरपि सुमक्षोरपि तव वामाय यम-
त्यर्थं उपवाराणसि काशीसमीपे परिसि ह्यग्निनद्याः परतीरे तानचिन्हं
त्वन्नामाङ्कितं तत्रसिद्धं पुरं नलपुरमिति यावत् पुरास्ति भविष्यति ।
इदानीमन्यत्र निवासोऽपि अतः परं तत्पुरं राजधानी भविष्यति ।
सुमक्षोरपि ते पुरं काशीमधिकृत्य न कृतमित्यर्थः । किमिति । न कृ-
तमित्यत आह । भैम्या सह सम्भोगः सुरतादिभुखं तस्य नह्योपोऽ-
रपत्व तस्माद्गिया भयनाधिकाशि पञ्चक्रोशपरिमिताया काश्यां मुक्ति-
पुष्यं ब्रह्मचर्यादिनियमे भोगसङ्कोचभियां तत्पुरं न कृतं किन्तु तत्-
समीप इति भावः ॥ ७६ ॥

धूमावलिश्मश्रु ततः सुपर्वा मुखं मखास्वाद
विदां तमूचे । कामं मदीक्षामयकामधेनेः प
यायतामभ्युदयस्त्वदीयः ॥ ७७ ॥

धूमेति ॥ ततः धूमावलिरेव श्मश्रु यत्रैवविध मखास्वादविदा यज्ञ-
रसाभिधाना देशाना नृसु सुपर्वा देवोऽग्निः इति त नलमूचे । इति
कि । चे नल त्वदीयो ऽभ्युदयस्त्वत्समृद्धिः काम नितरा मदीक्षामयो
विशोकनरूपा कामधेनुस्तस्या पयायता दुग्धमिवाचरत् तद्वदपरि-
मितो भवत्विति । मद्दिलोकनसात्रेण तव समृद्धिरजन्तास्त्विति तस्मै
यर दक्षवानित्यर्थं । अन्यत्रापि मुखस्य भूषण इमश्रु च युक्त । काम-
धेनोः पयो युक्त । धूमावलिरूपेण इमश्रुणा तता व्याप्त इति या ।
पयायता । आचारे कर्तुः क्वच् सलोपश्चेति (पा० ३ । १ । ११)
क्वच् सलोपी ॥ ७७ ॥

या दाहपाकौषिकी तनुर्मे ज्ञूयात् त्वदिच्छाव
श्वर्हिनी सा । तथा पराभूततनोरनङ्गात् त
स्याः प्रनुः सन्तधिक्रस्त्वमेधि ॥ ७८ ॥

यदान्तरमाह ॥ वेति ॥ हे नरा स्तोटादिजगत्तो दाहः, तद्गुलादेः
पाक तयोरीषिकी कारणभूता मे या तनुर्मूर्तिः सा तद्येच्छाया यजे
यत्तत इति यगयतिर्नो इत्येव शीला ज्ञूयात् निरगिकेऽपि देगे यत्र
त्वमभिलषामि तत्र दाहपाकयोग्या सम मूर्तिं प्रकटा भवन्वित्यप ।
एव यय यगयतिस्त्यात्तस्या मदीयमूर्ते प्रभु व्यापी सन् त्व जिघर्षे-
यथापाकपया तथा मदीयमूर्त्तां परानूततनोर्दग्धगरारादगङ्गादधिक
यपि भय । पुर्यमेव शुन्द्रत्येन कामादधिक, इदानीन्तु मत्तन्या-
श्वदृग्गयतिस्त्यात्त्वदृग्गोभूतया तथा कामे पराभूते प्रकारान्तरेणाप्यधि-
कतरा भवेति भाव ॥ ७८ ॥

एतन्नु त्रया साधितमन्तमीनरसादि पीयूषर
सांतिगायि । यद्भूय विद्मस्तत्र सूषकारकि

यासु कौतूहलशालि शीलम् ॥ ७९ ॥

वरान्तरमाह । अस्त्विति । हे नल त्वया माधितं राहुमन्ते तयहु-
लादि भीना मत्स्या रसा प्रपानकादयः दुग्धादयो वा ते आदयो न-
ख्या यस्य म्वभूतमन्यदपि पाकयाग्य भक्ष्य पीयूषरमातिशापि मौपू-
परममृतास्त्रादमप्यतिज्ञाते मय शील तस्मादपि नितरा स्वादु अस्तु न
यत्तु । हे नूप राजन यद्यस्मात् यय तव शील सूपकाराणा क्रियासु कर्म
सुविषये कौतूहलशालि कौतूहलन शालते शोभत मय शील विद्वज्जानी
म तस्मात् तुभ्यमीदृशा धरा दत्त इत्यय । शीलमित्यत्र चिन्तमित्यपि
पाठ । विद्वज्ज । अम्मदो द्वयोश्चेति (पाठ १।२।५९) बहुत्व ॥ ७९ ॥

वैवस्वतोऽपि स्वत एव देवस्तुष्टस्तमाचष्ट न
राधिराजम् । वरप्रदानाय तत्रावदानैश्चिर म-
दीया रसनाद्धुरेयम् ॥ ८० ॥

वैवस्वताऽपीति । वैवस्वत सूर्यपुत्रा यमोऽपि देव स्वत एव स्वय
मेव तुष्ट मन्त वराधिराज नल इत्याचष्ट अवाचत । इति कि । हे न
ल तत्रावदानैर्दुस्त्यादिकर्मभिर्षा भीययशारङ्गभाषैर्वा निमित्तरिय मदी
या रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुभ्य वर दातु चिरमुद्धुरा उत्सुका, वर
दास्यामीति सात्कथता विद्यत इत्यहमपि वर दास्यामीत्यर्थ ॥ ८० ॥

सर्वाणि शस्त्राणि सहाङ्गचक्रैराविर्भवन्तु त्व
यि शत्रुजैत्रे । अवाप्यमस्माद्राधिक न किञ्चि
ज्जागर्ति वीरव्रतद्रीक्षितानाम् ॥ ८१ ॥

सर्वाणीति । हे नल सर्वाणि मन्त्रप्रयोज्यवस्त्रास्त्रादिमहिमान्य-
भ्यामसाध्यानि कुलसङ्गादीनि शस्त्राणि अङ्गाना माष्ठापसङ्घारादीना
मन्त्रा देयतादीना वा चक्रे समूहे सह त्वयि आविर्भवन्तु प्रकटीभ-
वन्तु । मन्त्रशस्त्रादीनि त्वमेव जानीहीति ज्ञाय । यत् सत्वजैत्रे श-
श्रूषा जेतति । किमित्येव वरदाप्रमित्याशङ्क्याह । सहप्राप्तादपलाय-
नलक्षणे वीराणा प्रते दीक्षिताना गृहीतनियमाना शूरायामस्मात् श-

स्वप्नानादधिकमुक्तं किञ्चिदपि अथाप्यं न जागतिं स्फुरति तस्मिन्
 क्लिप्तचेतदेव तेषां परमं प्राप्यं तस्मादय वरो युक्त सवेत्यर्थः । दीप्ति-
 तानां, कल्याणां कर्तारि चेति (पा० २ । ३ । ७१) पद्ये ॥ ८१ ॥

कच्छुङ्गतस्यापि दशाविपाकं धर्मान् चेतःस्व
 लतु त्वदीयं । अमुञ्चतः पुण्यमनन्यज्जक्तेः स्व
 हस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ८२ ॥

कच्छमिति । हे नल कच्छमतिकष्टदशाविपाकमयस्यापरिवर्तं गत-
 स्यापि प्राप्तस्य आपदि पतितस्यापि तव चेतः धर्मान् स्वलतु न च-
 लतु । किम्भूत चेतः । त्वदीय त्वदायत्तं । आपदि सर्वैरप्यधर्मं एव
 क्रियते तव तु चिन्तनापद्यपि धर्मपरमेव भूयादिति वरो मया दीयत
 इत्यर्थः । एतस्य वरस्य दाने हेतुमाह । यस्मात् पुण्यमनुञ्चतोऽनन्य
 भक्तेः पापानासक्तस्य कैवल्यधर्मैकसेविनः पुरुषस्य धर्मायंकामलह-
 णस्त्रिवर्गः स्वहस्तवास्तव्य इव स्वहस्ते यसति एवम्भूत इव भवति ।
 अनन्यभक्ते धर्मं त्वदायत्तावधंकाभावापि प्राप्यंते । कच्छमित्यादिना
 भविष्यत्कलिप्रभावः सूचितः । स्वलताह्वयेदमित्यापि पाठः । अन्यस्य
 भक्तिभंजनं तदभावोऽनन्यभक्तिधर्मातिरिक्तभजनाभावाद्देतोरिति वा ।
 यमतीति यास्तव्य, यमेतव्यत्कर्तारि णिञ्चति (पा० ३ । १ । ८६ । वा
 २) तव्यत् । वर्गः महुः ॥ ८२ ॥

स्मिनाञ्चितां वाचमत्रोचदेनं प्रसन्नचेता नृ
 पति प्रचेताः । प्रदाय भैमीमधुना वरी ते ददा
 मि तद्यौनककौतुकेन ॥ ८३ ॥

स्मितेति । प्रसन्नचेताः सन्तुष्टः प्रचेता यकणः एनं नृपतिं प्रति स्मि-
 तान्चितां वाचमत्रोचत् । हे नल अहं तु भैमीं प्रदायापु-
 ना तस्या प्रेम्णा यौतक यतकपायंभूयरोः भगवन्धि पाण्डिहं वस्त्रा-
 भरदादि तस्य कौतुकेन मे तव द्वी वरी ददामि ।

कन्या प्रदाय परिकाशुद्रापात्र प्रदीयते ।

वेदिकाया स्थिताये इ तद्यौतकमिति स्मृतमिति ।

युत युग्म युतमेव युतक युतकसम्बन्धि देय यौटक । दधिजति का-
न्यकुडजभाषाया ॥ ८३ ॥

यत्रामिलापस्तत्र तत्र देशे नन्वस्नु धन्वन्यपि
तूर्णमम्भः । अपो वहन्तीह हि लोकयात्रां य
था न जूतानि तथा पराणि ॥ ८४ ॥

यत्रेति । ननु हे नल यत्र धन्वनि निर्जले मरावपि देशे तत्र जला
मिलाप तत्र देशे त्वदिच्छामात्रेण तूष्णं शीघ्रं धम्भं जलमस्तु भवतु ।
जलस्यैव वरदाने हेतुमाह । हि यस्मान् इह लोके पशुषु जूतपु वा
मध्ये आपो जलानि भूतानि यथा नाकयात्रा लोकजीवनहेतुत्व यद्-
न्ति प्राप्नुवन्ति तथा पराणि जूतेजीवास्वाकाशलक्षणानि भूतानि लो-
कजीवनहेतुधी न भवन्ति । पानीय प्राणिना प्राणा विश्वमेतच्च तन्म-
यमिति । उदकस्तेच्छान्मारित्व परम पुरुषार्थ इत्यर्थ । धम्भस्तु जी-
वनापाय इति विद्यु ॥ ८४ ॥

प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु मरु समुद्रत्यम
पि प्रपद्य । ज्वन्मनस्कारलवोद्गमेन क्रमेण
कानां निलयः पुरेत्र ॥ ८५ ॥

प्रसारीति- । हे नल महनिर्जलो देशो भवतो मनस्कारोऽमिलाप-
स्तस्य लघो लेशस्तस्योद्गमेनादयेन बहूदकत्वात् समुद्रत्यम प्रपद्य प्रा-
प्यापि पुरेख निजहात्यदशाया यथासीत् तथैवास्तु भवतु । किञ्चिद्य ।
पूर्वं शुचिभानुना यीमसम्बन्धिना सूर्येण प्रसारी विस्तृतस्ताप मन्ता
पो यस्य । इदानीमपि समुद्रत्यात् शत्रुकिरणेन चन्द्रेण विस्तारिता
आपो यस्य शुचेर्वाहवाग्ने करणेन उवालाया विस्तारित मन्तापा य-
स्येति वा । चन्द्रादयं समुद्रवृद्धि समुद्रे वाहवाग्निर्युक्त । तथा पू-
ष्टं क्रमेणकानामुप्राणा निलय स्थानजूत । बाहुल्येन तेषां तदुद्भव-
त्वात् । इदानीं भयन्मनस्कारलवोद्गमे सति नकाया यादोविशयाया
ये सहास्तेषां निलय क्रमेणया मरुद्भवन्मनस्कारलवोद्गमे सति समुद्र-
त्यम प्रपद्यापि पुरेख शुचिभानुना प्रसारितापो नास्त्वपि तु भवत्विति

वा । प्रसारिता आधो यस्येति । अक्षकपूरपधुः पथामानक्ष इति (पा०
 ५ । ४ । ३४) अत्रत्ययः । मनस एकाग्र्यकरण मनस्कार, चित्तस्य का-
 ग्र्यण चिन्तनमिच्छाधिज्ञोप, । चित्ताभागे मनस्कारे इत्यमरः । ॥ ११ ॥ अतः
 कृकमीत्यादिना (पा० ८ । ३ । ४६) सत्व ॥ ७५ ॥

अम्लानिरामोदभरश्च दिव्यः पुष्पेषु भूयाद्भवद्
 हृगसहृगात् । दृष्टं प्रसूनोपमया मयान्यन्
 धर्मशर्मोत्तयकर्मठं यत् ॥ ७६ ॥

वरान्तरमाह । अन्नानिरिति । हे नल भवद्भक्तसङ्गाद्देतोः पुष्पेषु
 अन्नानिरसद्भुषट्कांयपवत्वं आमोदभरश्च दिव्य स्वर्गोप परिमलाति-
 शयश्च ज्ञूयात् । यद्यस्मात् प्रसूनापमया पुष्पसादृश्येन पुष्पसदृशमि-
 त्यर्थः । धर्मस्य पुण्यस्य शर्मण सुरस्य चोभयस्य पुण्यसुखलक्षणस्य
 द्वयस्य कर्मठ करणे समर्थं अन्यत् पुत्रादिक यस्तु मया न दृष्टं किन्तु
 पुष्पमेव देयादिपूलनेन धर्मं शिरसि धारणान परिमलेन वा सुसंक्षु क
 रति । कर्मठं । कर्मणि घटते कर्मणि घटो ठच् (पा० ५ । ३ । ३५) ॥ ७६ ॥

याग्देवतापि स्मितपूर्वमुर्वी सुपर्वराजं रत्नसादृ
 भापे । त्वत्प्रेयसीसम्मदमाचरन्त्या मत्तो न कि
 ष्विद् ग्रहणोचितं ते ॥ ७७ ॥

यागिति । याग्देवता सरम्भत्यपि स्मितपूर्वं प्रकृत्यात् किञ्चित्
 स्मित एतत्त्यर्थः । उर्वीसुपर्वराजं जूमीन्द्र रभमाहृपांत इति बभाषा
 हे नल तव प्रेयसी मैत्री । तस्यास्त्याप्राप्तिकनित सम्मद रूपं आचर-
 त्याः सन् सत्त नकाशातिकृष्टिसे तव ग्रहणोचितं यद्दीप्तं योग्यं कि-
 नापि तु नरसुकाशादपि किञ्चिद्ग्रहणोचितमेव स्वयिप्रयानिभृतया
 नया यद्दीपते तदप्यङ्गो कृष्टियंति । रभमो रूपयेगयोरिति विद्य । स-
 म्मद । प्रमादामोदमम्मदा इत्यमर ॥ ७७ ॥

उर्वी । यिनै यः पंनयोपसीदन् नाल्पोऽपि धीरेर
 यधीरणीयः । मान्येन मन्ये यिधिना । यितीर्थः

स प्रीतिदायो बहु मन्तुमर्हः ॥ ८८ ॥

गवेषरिहारपूर्वे स्वयस्य ग्रहणयोग्यत्वमेव समर्थयते । अर्थे इति ।
 स्वया भस्मनीपनामन्तव्यं इति या अर्थना तथा विनैव उपसीदस्मि
 पनागच्छन् स्वयमेव चाभवन् अल्पोऽप्यर्थः अप्यंते अर्थः फलं स धी
 रैर्मनीपिभिर्नावधीरणीयः नायज्ञेयः किन्त्वङ्गीकरणीय एव । यस्मात्
 मान्सेन मानमहंता पूज्येन विधिना ब्रह्मणा दैवेन चावितीर्णो दत्तः ।
 याच्ञामन्तरेण सख्यत्वात्स प्रीतिदायः । प्रीत्या दान प्रीतिदायः अ-
 ल्पोऽपि बहु मन्तुं गौरवेणाङ्गीकर्तुं अर्हं उचित इत्यहं मन्ये । तस्मा
 त्स्वयापि मया योऽल्पोऽप्यर्थो दीयते स ग्रहीतव्य एवेति भावः । धी
 रैरल्पोऽप्यर्थो नायज्ञायते किन्तु पुनर्महानित्यपेरर्थः । महतोऽपि
 धरस्यातपस्वक्तिर्गवेषरिहारः । प्रीत्या दायः प्रीतिदायः । कर्तृकरणे
 कृतेति (पा० २ । १ । ३२) समासः । दीयते दायः, कर्मणि घञ् ८८

आवामा वामार्हं सकलमुभयाकारघटनाद्वि
 धा जूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् । तद
 न्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं निराकारं
 शश्रुज्जप नरपते सिध्यतु सते ॥ ८९ ॥

तमेव वरमाह । अयामेति । शश्रुज्जपो यस्य तत्सम्बोधनं तादृशं,
 भो नरपते नल मे मन्त्र गोप्यं नदीपरहस्यभूतं सेन्दुमं इन्दोर्भा चन्द्र
 कान्तिस्तया सहितं डंगभागे चन्द्रकान्त्या युत चन्द्रकलोपेतं पार्श्वतीभागे
 च जूषेणोभूताद्वं चन्द्रयुत उक्तरीत्या निश्चित आकारः स्वरूपं यस्य । यद्वा
 ईं हामात्रेण साकार, विचारे क्रियमाणे अविद्यमानाकारं, तथा स्मरहर
 मय कामतत्परूपक्रमेण भुक्तिमुक्तिदायि स्वम्भूत तद्रूपं अन्तःकरणे सते
 साधयेऽर्थात् तुभ्यं । यद्वा हे नरपते सते साधये ते तुभ्य अलमत्यर्थं
 सिध्यतु समाधिदशाया साक्षाद्भवत्यित्यर्थः । मे तद्रूपमिति वा । मे मन्
 प्रसादादिति ज्ञेय इति वा । स्त्रीणां कामप्रधानत्वात् स्मरपदेन स्त्रीभागी
 खत्यते । तथा च पूर्वोक्तगुणविशिष्टं स्मरहरमय शक्तिशिवरूपं तन्मै
 रूपं तथान्तः सिध्यत्विति वा । पूर्वोक्तं हरमयं मे रूपममलं अन्तः

स्मर चिन्तय । तद्रूपं मते ते तुभ्यं सिध्यत्विति वा । तद्रूपमलमन्त-
स्मर, तथा शश्वज्जप स्तुहि तच्च ते सिध्यत्विति वा । शश्वज्जपनं जपो
यस्य तादृश हे नल सेन्दुं अमल कर्पूरगौरं हरं ध्ययं शृजावहविधि-
भूतं तन्मते विशिष्टं रूप स्मर । रपते भापमाशाय स्तुवते सते सा-
धये तुभ्य सिध्यतु वा । रपते ते स हरः सिध्यतु साक्षात्कार्यसाधको
भवत्विति वा । स्तुवते ते तद्रूपं हरो वा स ते शोभनायाभीष्टाय
सिध्यतु । यद्वा स्मरहरं शिव शिवभूतं शश्वज्जप सदा स्तुहि सोऽय
स्मरहरस्ते सिध्यतु साक्षाद्भवत्विति वा । अन्तमध्ये मन्त्राः शैवाः
शाक्ताश्च यद्य तादृशमिति वा । तत्किं । यद्रूप शब्दरूपत्वाद् भगवती
भगवांश्च भगवन्ती पार्वतीपरमेश्वरी अजिधेय वाच्यं यस्य । यद्वा मग
यच्छब्दवाच्यं अर्हं नारीश्वरं भवति । कथं । यतः द्विधा स्त्रीपुंसरूपौ
द्वौ भागौ रूपं भूत प्राप्तं इति वा । एतत् कुन इत्यत आह । यतोऽर्हं
दक्षिणभागे श्रवामा न स्त्री किन्तु पुरुष इत्यर्थः । अर्हं यामभागे यामा
स्त्री चेति सामर्थ्यादहं शब्दावृत्त्या योज्यं । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः ।
श्रवाम दक्षिणश्च आ सामर्थ्येन यामभावात्मदक्षिणश्च श्रवामा यामे
च ते अर्हं च मगौ भागौ भूत प्राप्तं सत् यद्विधा भवतीति वा ।
परमुमयोराकारयोषटनान् सकल सम्पूर्णेकरूपमित्यर्थः । यद्रूपमर्हं
यामभागे श्रवामा श्रमतिकला प्रसादावदातकान्तमुखी यामा स्त्री
भवति पार्वतीरूपं भवतीत्यर्थः । तद्वरमय रूपमित्युक्तेः सामर्थ्या
दक्षिणार्हे महेशः पुरुषरूप भवति इत्युक्त भवति । एतेन शक्त्युद्भूत-
मूष्यते । कीदृश हरं स्मरहर वा सेन्दुं तथा अमल सेन्दुत्येऽपि कल-
हरदितं । यतः सकलकलामात्रचन्द्रयुत । कलामात्र हि निरकलक भव
तीत्यर्थ इति वा । कलाभिरणिमाद्यैष्ये यतुःपष्टिकलाभिद्योषंतमिति
वा । यद्रूपमर्हं श्रवामौ यामा च सा शक्त्यात्मको विष्णुः अर्हं मा वा
लक्ष्मीय वा चार्थे यद्वाऽयतीति वा रक्षिका मा लक्ष्मीनारायणात्मकं
भवति । तद्वा मनेश्वर्येन्दुपतया सेन्दु मध्याने चन्द्रकलोपितत्वान् से-
न्दुर्गा लक्ष्मीभागे च रूपपीभुताह चन्द्रयोगात् सेन्दुर्भ शिवादजिप्तत्वा
द्वरमयं सामर्थ्यादक्षिणभागे शिवरूप एवभूतं हरिहरात्मक मे रूपं स्मर ।
पार्वतीदिति वा । अर्हं पूर्वभागे श्रवा भोकारेण तथाऽमाऽनुस्यारेण

मा पधर्गपञ्चमव्यञ्जनेन वा प्रणवपादनेत्यर्थः । तथा उत्तरभागे अथा
 धोकरेण तथाऽमाऽनुस्वारेण व्यञ्जनमकारेण वा प्रणवेनोपलक्षणं
 प्रणवद्वयसम्पुटितमित्यर्थः । हरमय हर इति नामरूप मे मन्त्र मया
 जप्यमान रहस्य स्मर चिन्तय जप । शिष्ट पृथ्वत । हरस्य पक्षे तु
 तन्मे रूप मन्त्र अन्तर्मानमि स्मर शश्वज्जप । स च ते तिष्ठतु । की-
 दृश मन्त्र हरमय हर रेफरूप तथा निराकर अथ अथ तयोराकार
 स्वरूप स्वरूपे च आकारौ निगतायाकारौ यस्मात् निराकार हकार
 रेफयोरुच्चारणार्थं यदकारद्वय तद्रहित इ इति व्यञ्जनमात्रहकाररेफ
 मयमित्यर्थः । तथा सेन्दु ईंश्च इन्दुश्च ताभ्या सङ्घ वक्ष्यमान ईंकारेणा
 दुंघन्द्रेण युक्तः । तथा कलाः अनुस्वारस्तत्सहित ह्राँ काररूपमित्यर्थः ।
 सकल चन्द्रनापेतः । सेन्दुमीकारविन्दुयुतमिति वा । अमल गोक्ता
 दिदोपरहितः । तत किः यत् रूपमद्वै पूर्व्यवद्विषयानामभ गयारवामा
 यामा च उपलक्षित प्रणवद्वयसम्पुटितः । तथा यत् पूर्व्यमुभयारकार
 याघटनात्मस्वत्य द्वि गभूत पद्यभूतमस्युक्तं सन् भाव न् ह्राऽभिधेये
 वाच्यो यस्य तादृशमिति । प्रत्यकमकारयागादुरेति शिष्यनाम यद्ववती
 त्यर्थः । यद्वा पूर्व्यं हर इति द्विधाभूतः । अनन्तर अकारद्वयव्यतिरे
 केण व्यञ्जनरूपतया सयोगात्मफलमेकाभूतमित्यर्थः । तथा भगवती
 ज्ञयनशरीर अभिधया यस्य तादृशमिति वा ॥

शिष्याःत्या वद्विमयुक्ता ब्रह्मद्विनयमन्तरा ।

तुरीयस्वरगाताशुरेव ताराममन्वित ॥

एव चिन्तामणिनाम मन्त्र सन्वाचसाधकः ।

जगन्मातु मरस्वत्या रहस्य परम महमित्यागमात् ॥

प्रणवद्वयसम्पुटितभुवनेश्वरीरूप चिन्तामण्याख्य मे मरस्वत्या स्व-
 रूपजुत मन्त्र स्मर जप, स च मन्त्रस्ते निष्यतु । शैवादिचिन्तामणि
 मन्त्रसम्भवात् मन्मन्त्रेति विशयणः । इत्य रथ मद्य ईंश्च तादृश हका
 रेफमकारेकारममाहाररूपः । यद्यपीकार पञ्चालिर्द्विस्तथापि मका-
 रात् पूर्वमेव जपः । तस्य पञ्चालिर्द्विशा मन्त्रगापनाथः । तथा सन्दु
 सचन्द्र निराकार निगताकारचतुष्टयस्वरूप तादृश मे मन्त्र स्मरः ।

इतरत् पूव्यवदिति वा । अत्र पक्षे आकाररहितो मन्त्र । कथं लक्ष्यं
 ताभ्या सहितमन्त्रोऽपि । निराकार सेन्दमिति सम्बध्यते । उभ-
 याकारघटनादित्यादि पूर्ववत् । तथा च क्लीमिति कामराजयोज सि-
 ध्यति । अस्मिन् श्लोके टीकान्तरकृतो बहूना शैवधैर्यवादिमन्त्राणा मु-
 द्वारो विज्ञेय । अत्र ग्रन्थविस्तरभिया कष्टकल्पनयानयानघोक्त ॥८८॥

सर्वाङ्गीणरसामृतास्तिमितया वाचा स वाचस्प-
 ति. स स्वर्गीयमृगीदृशामपि वञ्चीकाराय मा-
 रायते । यस्मै य. स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति
 किं ज्ञूयसा येनाय हृदये कृतः सुकृतिना मन्म-
 न्त्रचिन्तामणिः ॥ ९० ॥

मन्त्रकल्पमाह । सर्व्वेति । अथ पूव्यश्लोकापदिष्ट मन्मन्त्रघासी
 चिन्तामणिश्च चिन्तामणिसङ्घका मन्मन्त्र इत्यर्थं सव्यकामदत्वान्मन्त्र
 श्य चिन्तामणि चिन्तामणितुल्यो मन्मन्त्र इत्यर्थं । स पुरश्चरणादि-
 ना श्लोकापापेन सुकृतिना येन साधकेन जपादिना हृदये चित्त कृत
 स साधक सर्व्वोद्गामि व्याप्तुयन्ति सर्व्वोद्गीणानि ते शङ्करादिरक्षेरे
 यातिस्त्राहृत्यादमृतस्तिमितया आर्द्रया काष्ठादिरूपया वाचा इतुभूत
 या वाचस्पतिर्वाङ्गीशो भवति । तथा स साधक स्वर्गीयमृगीदृशा दि-
 ध्याता मृगाशीला रम्भादीनामपि वञ्चीकाराय मारायते कन्दपायते ।
 त दृष्ट्वा शर्यङ्गीप्रवृत्तया देयाङ्गनाः कामपरयशा भवन्तीत्यथ । किञ्च
 य पुरुष कृतपुरश्चरणोऽपि यस्मै फलाय स्पृहयति कालमभिलष्यति
 सोऽनेन मरुत्पठितमात्रेण मन्त्रेण चेतुना तत्राप्राप्त्येय किं भूयसा क
 यनेन मन्त्रपिठेयेण वा । नात्र मन्देह । तस्मात्प्रययाऽयमेव मन्त्रा
 हृदये धार्य्य इति भाव । सर्व्वोद्गीशोयत्र तत्रशर्यादरित्यादिना (पा०
 ५ । २ । ७) स । वाचस्पति । यष्ट्या चतिपुत्रेत्यादिना (पा० ८ । ३
 ५३) मन्त्र । स्वर्गीयमि । नामधेयस्याहृत्याब्ध (पा० ४ । २ । ११४)
 मारायते । कर्तुं क्यद् सलोपयति (पा० ३ । १ । ११) क्यष्टि । यस्मै ।
 स्पृहयेरीजित (पा० १ । ४ । ३६) इति मन्त्रदानाय । भूयसे । बहोर्लो

पो भूषयद्गो (पा० ६ । ४ । १५) इति भूषादेश ॥ ९० ॥

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्च रुहसेन मां
चेन्निर्यान्ती मन्त्रमूर्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य
मय्येव भक्तः । सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि क
रमसौ यस्य कस्यापि धत्ते सोऽपि श्लोकानका
शङ्के रचयति रुचिरान्कौतुकं दृश्यमस्याः ॥ ९१ ॥

पुष्पैरिति । य साधक चारुणा सुन्दरेण हर्सेन निर्यान्ती गच्छ-
न्ती नृपुत्रमाना हसवाहनामित्यर्थः । मन्त्रमूर्तिं मन्त्रमध्यस्थितमन्त्र-
यसंरूपेण परिणमदाकारा मन्त्रस्यान्तरशरीरां वा मा देवीं सुजगैरति-
मनोहरे मुकुमारे सुगन्धिभिश्च पुष्पै गन्धधूपादिभि षोडशोपचारै-
रपि अभ्यर्च्य तथा मयि मतिं न्यस्य विषयान्तरादाकृष्य ध्यानयत्नेन
स्थिरीकृत्य देवतान्तरपरिहारेण नय्येव धिषये भक्त सदात्मकतया
नाभेय सेवमान सन् चेद्यादि जपति तर्हि प्रसी जापको वत्सरान्ते
सवत्सरावसाने प्राप्ते जाते सति यस्य कस्यापि स्त्रीबालनूकादेरपि शि
रसि कर धत्ते स्थापयति सोऽपि स्त्रीबालादिरप्यकाशङ्केऽसमये ऽक-
स्माद्वा रुचिरान् रसभायगुणालङ्कारयुतान दोपरहितान श्लोकान् रचय-
ति । यस्तु सिद्धमन्त्र सन् विविधान् श्लोकान् रचयति, किं वाच्यमित्य-
पर्यं । एतदस्या कौतुक दृश्य, अनुभवेनापनस्याद्यमत्कारो द्रष्टव्य
इत्यर्थः । एव सम्पूज्य हसवाहनादिध्यानपूर्वमेकाग्र्येण मनसा चेज्ज-
पति तर्हि वत्सरमात्रेण सिद्धमन्त्र सन्नेयविध सामर्थ्यं लभत इति
भावः ॥ ९१ ॥

गुणानामास्थानी नृपतिलक नारीतिविदितां
रसस्फीतामन्तस्तत्र च तव वृत्ते च कवितुः ।
प्रवित्री वैदर्भीमधिकमधिकशठं रचयितुं परीर
म्भक्रीडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ९२ ॥

गुणानामिति । हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल अह वैदर्भी वैशीमथं च

वेदर्जोमञ्जा रीति अल्पपदसमासमममाम वा रचनाविज्ञेय क्रमेण त
 येषु त्वरसम्यन्विनि वारत्रे विषय कवितु काव्यकरणे युक्तस्य श्री-
 हर्षादेश्च अधिकण्ठ अन्वह सदा परीरम्भस्यालिङ्गनस्य चुम्बनादिवि-
 लासस्य यदाशरण करण तदेव शरण जीयनापाया यस्या स्यम्भूता प
 रीरम्भक्रीहया वा हतुभूतया त्वच्चरणशरणमालिङ्गनप्रार्थनायं त्वच्चरण-
 यो पतन्तो अथ च परीरम्भस्य श्लप लङ्कारस्य क्रीहया यक्रात्पादि-
 यिनासस्य प्रा सामस्येन यच्चरण ज्ञान तदेव शरण यस्यामेवविधा-
 नधिक यथा तथातितरा रचयितु कर्तुं भवित्री भविष्यामि । किम्भू-
 ता । गुणाना सौन्दर्यं पातिप्रत्यादीना अथ च श्लेषप्रमादादीना आ-
 स्यार्णो मनासरुपा अथस्थितिभूता । तथा नारीति स्त्राति विदिता ।
 नारी चेत्तर्हि भैम्येव जातेति प्रसिद्धा । अथपि रीतिषु पृञ्चात्यादिषु
 विदिता तथा नेत्यरीतिविदिता तथाविधापि नेति नारीति विदिता
 सादृशी पाञ्चाल्यादिरीतिषु मध्येऽतिप्रसिद्धामिति यावत् । तथा तथा
 न्तर्हृदये रसन स्वीयसीभाग्येन नलविषयानुरागेण स्वस्मिन् नलानुरा-
 गेण वा स्कीतामतिपुष्टा, अथ यान्त झाकमध्ये रमै शृङ्गारादिभि प
 रिपुष्टा स्यम्भूता भैर्भो त्यक्तकण्ठालिङ्गनपरा । त्वच्चरणशरणा स्वदेकष-
 श्या प्रत्यङ्मह करिष्यामीति भाव । यतदपि यरदान । नरिति स-
 म्युद्यन्त पृथङ्कृत्य राजश्रेष्ठ न पुरुषेति मन्थोध्य पातिवृन्वादि री-
 त्या विदिता पाञ्चाल्यादिरीतिषु च विदितामिति वा ।

श्लप प्रमाद ममता माधुर्यं मुकुमारता ।

अथव्यक्तिरुदारत्वमोज्ज कान्तिप्रमाधप ।

इति वेदर्जमार्गस्य प्राणा दशगुणा स्मृता इति ध्यालङ्कारिका ।

आम्पार्णो क्रीयमास्थानमित्यमर । ध्यातिष्ठत्यस्यामधिकरणे लु
 ट । टित्वात् ङोप् । नारीत्यत्र पठं द्रुमोप (पाठ ६ । ३ । १११) इति
 दीर्घः । कवितु । कथं यथंने, कथं स्तुतावित्यथ वा । अधिकण्ठ ।
 मत्स्यर्षे व्यधीभाव ॥ ८२ ॥

भगद्वन्स्तोतुमंडुपहितरुण्डम्य कविनुमुंभ्वान्

पुण्यैः श्लोकेस्त्वयि घनमृदेय जनमुटे । ततः

पुण्यश्लोकः क्वितिभुवनलोकस्य भविता जवा
नाख्यातः सन् कलिकलुपहारी हरिरिव ॥ १३ ॥

वरान्तरमाह । भयदिति । सदुपहितकण्ठस्य मयाधिष्ठितकण्ठस्य
भवता घृतस्य चरित्रस्य स्तातु कवितु कवमुंरात सकाश'श्वयि विष
ये पुण्यैश्चाहभिरमलैश्च श्लाके पद्यैशोभिश्च घन निबिह यथा तथा ज
नाना मुदे हृषाय उदेय उदेतथं । ततोऽनन्तर तस्माद्वा हेतोर्भवान्
क्वितिभुवनलोकस्य ज्विष्टपजनस्य कलियुगसम्बन्धिकलुपहारी पातक
हरणशील सन् हरि श्रीविष्णुरिय पुण्यश्लोक इति आख्यातो भविता
भविष्यति । यद्वा पुण्यश्लोक सन् क्वितिभुवनलोकस्य कलिकलुपहारी
हरिरिव भविता । पुण्यौ चारु निमंली श्लोकौ पद्ययशसो यस्वेति वि
ग्रहः । पुण्यश्लोको नला राजेति पुण्यश्लोकत्व । कर्कोटकश्येत्यनेन क
लिनाशित्वमुक्त । उदेय । अचोयदिति (पा० ३।१।९७) यत् । ९३॥

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाह् गरत्नाय ते क
थय कं वितराम कामम् । किञ्चिच्चयथा न हि
पतिव्रतया दुरापं जस्मास्तु यस्तव वत् व्रत
लोपमिच्छुः ॥ १४ ॥

देवीति । देवी च ते च इन्द्रादप्य भैमीं जगदुरित्यूषु । इति कि ।
हे भैमि त्व जगतल्लौक्यस्याप्तमाह् शिरस्तस्य रत्नाय भूषणमणिभूता
ये अतिसीन्दर्यं युक्ताये ते तुभ्य क काम वितराम ददाम अपि तु न
कमपि । अस्मद्दानयाम्य मास्तीत्यर्थं । हि यस्मात् यद्यपि पतिव्रतया
त्वया किञ्चिदपि धस्तु दुराप नास्ति किन्तु पातिव्रत्यात् सर्वं मपि त्व
या सुप्रापमेश तथापि यस्तव व्रतलोप पातिव्रत्यभङ्ग इच्छुः अभिलष-
ति त्वया सह रन्मुमिच्छेत् न भस्मैवास्तु । यत कष्टं, धनुषितकर्मा
स इत्यर्थं । काम । अकहंरि च कारके सज्ञाया (पा० ३।३।१९) इति
कर्मणि घञ् । त्वया । खल्वर्थेयामे पट्टीनियेधात् तृतीया । व्रतलोप ।
नलाकाव्यमनिष्टेत्यादिना (पा० ३।३।६९) पट्टीनियेधात् द्वितीया ॥ ९४ ॥

कूटकायमपहाय नो वपुर्विभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य
विस्मिता । आसुमाकृतिमतो मनोपितां विद्ये
या हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ १५ ॥

धरान्तरमाह । कूटंति । हे जैमि त्व नोऽस्मान् यीत्य यतो वि-
स्मितासि अतो मनोपितामाकृति आकार स्वेच्छाशरीर प्राप्नु तवापि
हृदि मनसि विद्यया नाम्न्या देहस्वीकारहेतुजतया मन्त्रादिशक्त्या उ-
दीयता उत्पद्यता । अस्माक हृदि यथोदितं तथा तथापीत्यपिशब्दा-
र्थः । अपिशब्दात्कलस्यापीति कंचित् । किम्भूतान्नः । कूटकाय स्वेच्छा
मात्रेण धृतं मायानलशरीर अपहाय त्यक्त्वा पुनर्दिश्य निज वपुर्विभ्र-
तो धारयत । अद्यापि प्रभयंद्वस्तुदशंनात् सेवकादिः साऽर्यो भवति
तद्वस्तु तस्मै प्रपच्छति । उदीयतानिति । भावे ल ॥ १५ ॥

इत्यं वितीर्णं वरमम्यरमाश्रयत्सु तेषु क्षणाद्
दलसद्विपुलः प्रणादः । उत्तिष्ठतां परिजनालपनै
नृपाणां स्वर्वासिचृन्दहंतदुन्दुभिनादसान्द्रः १६

इत्यमिति । इत्य पूर्वोक्तप्रकारेण नलाप जैम्ये च वर वितीर्णं
दत्त्वा देवीसहितेषु तेषिन्द्रादियु अम्यर आश्रयत्सु स्वर्गं प्रति गन्तु
उद्यतसु प्रारम्भगमनगमनोद्योगेषु ससु क्षणात् क्षणमात्रेण उत्तिष्ठता
स्य स्य शिथिल प्रति गन्तुं सत्यितामा नृपाणां परिजनालपनैः सेवक-
जापयैः कपर्ज वादिगर्दे , राजानेय या अद्याद्यामयनार्थं परिजनान् प्र-
ति भाषयै । कृत्वा, विपुलो दशदिग्ध्यापी प्रणाद उदलसत् उदित इ-
त्यर्थः । क्षीदृगः । जैमोगलयिवाहृतसत्रहर्षादागच्छन्नाकनायकपर्यादा
श्यांसिशृन्देयसहिदेताना दुन्दुजीनां भादेः साभ्यो निविहीनूत ।
देवेषु निर्गतेषु राजानोऽप्युत्थितास्तेषां तत्संयकानाञ्च गच्छान् कलध-
मजानः । देवेषु दिव्यवाद्यान्यादतानीत्यर्थः । धर । जाहयभिप्रायेणै-
क्यवग । भा य तेच तसु । पुनाम् स्त्रिया (पाठ १ । २ । ६७) हायैव-
शोच । उत्तिष्ठता । कर्तृकर्मण्येवात् ॥ १६ ॥

न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये वरेण
प्राप्तास्त्रे न समरसमारम्भसदृशं । जगुः पुण्य
श्लोकं प्रति नृपतयः किन्तु विदधुः स्वनिश्चा
सैर्भैमीहृदयमुदयन्तिर्जरदयम् ॥ ९७ ॥

नेति । प्रतिकूला नृपतयः पुण्यश्लोके विद्वेषाद्भैमीप्राप्तिजनितवि-
शिष्टमरसरादपि हेतोरसुन्दरशीलतादिक दोषं न जगुजंगदु । यतो
नले निरवकाश असन्त । यतः गुणमये सौन्दर्य्यंसीशांल्यादिगुणबहुले
पुण्यश्लोके वा, वैरिणापि सन्नेष दोष प्रकाश्यते नत्वसन् । मुहदान्तु
सत्त्वपि दोषो गोप्यते । तथा च विद्वेषे सत्त्वपि गुणनयत्वात् दोषले
शुभभाषनाया अप्यभाषादोष नीचुरित्यर्थं । तथा बलाद्भैमीहरशाथं
समरसमारम्भस्तस्य सदृश तद्योग्यमधिकेपपरूपभावणादिकमपि च
नीचु । यत यमधरेण प्राप्तास्त्रे लब्धदिव्यास्त्रे वा, यत स्वत गुरे
धरेण च मिशरा दुर्दृश्यं । तस्मादसामर्थ्यात् किञ्चिन्नोचुरित्यर्थं । किन्तु
गत्यन्तररहिता सन्तो निजासामर्थ्यकराल्पदयदनस्तथके स्वनिश्चासै-
क्योन्मैर्निजमसनामिते कृत्वा भैमीहृदय उदयन्ती गिर्भरा बहुला
दया यस्य एवम्भूत छतिसंरूप विदधु चक्रुः । अतिदीमास्तान दृष्ट्वा
जैमी नितरा सरूपाऽभूदिनि भाव । भैम्या हृदयजूर्त प्राणरूप नल
स्वनिश्चासै सरूप चक्रुरिति वा ॥ ९७ ॥

जूजूद्विर्लम्बितासौ करुणरसनदीमूर्ध्निमद्वेवता
त्वं तातेनाभ्यर्थ्यं योग्याः सपदि निजसखीदांप
यामास तेभ्यः । वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात् कृतगमन
मन.प्राणवाऽच्छां विजघ्नुः सख्याः सशिक्ष्य विद्यां
सततधृतवयस्यानुकाराभिरामिः ॥ ९८ ॥

भूभृद्विरिति । भूभृद्भि राजभि करुणरसस्य शोकस्यापिभावस्य
रसभाष्य च जलस्य नदी तस्या मूर्तिनत्या देवताया भाव लम्बिता

प्रापिता जलदेवतास्थाने स्थापिता, तन्निद्यासैः करुणरसाद्रीकृतभित्ता
 सती असी भैमी सपदि नमाद्याप्राप्तरेने नितरां दुःखितास्तस्मादति-
 सुन्दरोमंसखीरेनेभ्यां देहीत्यञ्जलियोजनेनार्थात्तातमेघान्यर्थं सप्र-
 थं निजसखीः सत्परीस्तातेन पित्रा तेभ्यो राजभ्यां दापयामास ।
 तेभ्यः सखीदाने भीम प्रायत्तंयदित्यर्थः । ते राजासोऽपि वैदर्भ्या
 अलाभात् कृत गमने देहत्यागे विषये मनो वै. तेषां प्राणानां वाच्या
 मतीः सखीभिर्विजग्नूः । भैमीसखीलाभात् प्रारब्धगमनात्प्राक् पुनन्य-
 यत्तंयदित्यर्थः । किम्भूताभिः सखीभिः । यतः भैम्याः सकाशात् इन्द्रा
 दिदेवेभ्यः प्रप्राप्तपादुच्छिकशरीरनिर्माणादिरूपां विद्या सशिल्प सम्य
 ग्म्यस्य सततं प्रपद्यं पृती ययस्याया भैम्या अनुकारो याभिः तुल्यशरीर
 कलाकीशलाजिरित्यर्थः । ततश्च सर्वेऽपि भैमीप्राप्तिबुच्चौ स्वप्राणान्
 रक्षितवन्त इति भावः । लम्बिद्विकर्मा । सुख्याः । ध्यास्यातोपयोगे
 (पा० १ । ४ । २९) इत्यपादानत्व ॥ ९८ ॥

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने निलय
 मग्नि नले ऽथ स्वप्नप्रतिष्ठासमाने । अपतदमरम
 तुंमूर्तिवद्वेव कीर्तिगंगलदलिमधुवाप्पा पुष्पवृ
 ष्टिर्नजस्तः ॥ ९९ ॥

अहहेति । अथ राजस्य सखीदानानन्तरं मघोना इन्द्रेण सह श्रीः
 सम्यत् प्रतिष्ठा प्राप्तास्यं तास्यां समाने, स्व मिल निलयं स्थान अभि
 लक्ष्योक्तस्य प्रतिष्ठाममाने जिगमिषति नले नजस्तां गंगानासकाशात्पा
 रिजांतादिदेवपृष्ठायां पुष्पवृष्टिरपतत् । अहहेति हर्षे । भैम्या नले
 यते दृष्टे देवेनलस्यापरि पुष्पवृष्टिः । कतेरपथं । प्रप्रेषते । बद्धा पृता
 मूर्तिपंथा या मूर्तिबद्धा यद्वा मूर्त्यां यद्वा युता साकारा, गलन्तः पत
 न्तोऽनयो ज्वरा यत्रैवविषय मध्येय यापो यस्याः । अधःपतनजनि-
 तदुःखमुक्कमकज्जलाद्युधिन्द्वो यस्याः । एयम्भूतामरज्जुः इन्द्रस्य
 कीर्तिरिति वा । पुष्पाणां गुज्वत्यात् कीर्तित्वे । भैम्या चावृत्त्यादि-
 श्च म्भूतामरज्जुः । स्वर्गादधःपाते दुःखादशु च मुक्तः ।

स्त्रीणांश्चाशु मुकञ्जल भवति । मकरन्दो वाप्यस्थाने । तद्गुगुली
 प्रमर कञ्जलस्थाने । समानशब्दस्य समासान्तगतत्वात्साक्षात् सुखे
 ययोगाभाधान्मघोनेति वृत्तीयार्थमनुप्रासार्थं च साक्षात् सहशब्द सन
 योजि । प्रतिष्ठासमान इति । समयमेति (पा० १ । ३ । २२) तद्धो
 विधानात्, पूर्ववत् सन (पा० १ । ३ । ६२) इति तद्ध् ॥ ८८ ॥

स्वस्थामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजद्विरशच्छिदा कद
 नमेव तदाध्यगामि । उत्का स्म पश्यति निवृ
 त्य निवृत्य यान्ती वाग्देवतापि निजविभ्रम
 धाम भैमीम् ॥ १०० ॥

स्वस्थेति । सदा स्वर्गगमनसमये धाम नृपति नलं त्यजद्विरमरे.
 अगस्य छिदा कतेनेन यत्कदन दु खं तदेवाध्यगामि प्रापि । यतः
 स्वस्वेन्द्रादेश । लोकरपालाशत्याद्राद्य । स्वहस्तादिकर्तने यादृग् दुःख
 भयति तादृशमेव तेषा नलपरित्यागे जातमिति भावः । यान्ती स्वर्ग
 प्रतिगच्छन्ती वाग्देवतापि भैमी निवृत्य निवृत्य पुन पुन व्याघ्रपूर्व
 चलितग्रीव यथा तथा पश्यति स्म । किम्भूता निजविज्रनाशा स्त्री-
 यवर्चनयोग्यादिविलासानां धाम स्थानभूता । किम्भूता । उत्का,
 कियत्सहवासमात्रजुतगुणगणप्रेममरतया सोत्कण्ठा परित्यक्तुमशक्ते-
 त्यर्थः । अथवा निजसारस्यत विलासगृह यान्ती गच्छन्ती । छिदा पि-
 द्भिदादिभ्योऽह् (पा० ३ । ३ । १०४) ॥ १०० ॥

सानन्द तनुजात्रिवाहनमहे भामिः स नृमोपति
 वैदभीनिपघाधिपौ नृपशतानिष्टोक्तिनिर्मृष्ट
 ये । स्वानि स्वानि घराधिपाश्च शिधिराण्युहि
 श्य यान्तः क्रमादेकौ द्वौ बहवश्चकार सृजतः
 स्मातेनिरे मह गल ॥ १०१ ॥

सानन्दमिति । स प्रीम एको भूमिपतीराजा तनुजाया भैम्या विवा
 इन पाश्चिग्रह्य तन्मण्डले महे महीश्वरे विषये भाङ्गलिकतर्क्यावादेना-

दिक मङ्गल सागन्द सहये यथा तथा चकार । घैटर्नीनिपथेश्वरी च
 कृष्णमात्र तत्र स्थितायथ असूयका ये नृपसङ्घा. नृपाणा या ये
 एनास्वेवकास्तेषा अग्निष्टोक्तय. कर्षकठोराणि यानि मृपादोपाराप-
 यवचनानि तासां नितरा मृष्टये परिमार्जनाय अशुभयचनानाकसनाय
 नृपगोतयाद्यवहुल प्रेक्षणीयकादिदर्शनत्रययादिरूप मङ्गल सृजत स्म
 चक्राते । अमङ्गल नाकर्षणीयमिति नृत्यगीताद्याकर्षनव्याजेनामङ्ग-
 लपरिहार चक्रतु । बहव सर्व्वे धराधिपांश्च राजानोऽपि स्वानि
 स्वानि शिविराणि सेनानियेशानुद्दिश्य लक्षोक्तय यान्तो गच्छन्त सन्त
 प्राप्तभैमीसदृशवनिता पटहनिस्वनादिरूप मङ्गलमातेनिरे चक्रु । वा
 द्यानि वादयानामुरित्यर्थे । एतच्च सर्व्वे क्रमशः पूर्व्वे भीमशकारान-
 न्तर भैमीनली चक्राते ततो राजानश्चक्रुरिति क्रमः । किञ्चैका द्वी बहव
 इति क्रमः । तथा चकार सृजत स्म चकिर इति च क्रमः । सागन्द-
 मिति मर्त्यत्र सम्वन्ध । अष्टजामावलाभाद्भौमव्य हृषं । परस्परला-
 भाद्भौमीनलयो । सुन्दरजैमीसखीलाभाद्राज्ञामिति च यथासहस्य ।
 यियाहन । एयन्तात्पुसके भावे, स्युट् चेति (पा० ३ । ३ । ११५)
 स्युट् ॥ १०१ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरःसुतं श्री
 हीरःसुपुत्रे जितेन्द्रियचय मामल्लदेवी च य ।
 यातस्तस्य चतुर्दश. शरदिजज्योत्स्नाच्छसूक्तर्म
 हाकाव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गा निसर्गा
 उज्वलः ॥ १०२ ॥

श्रीहर्षमिति । अहं पूर्व्वंभत् ॥ शरदिजा शरदक्षालीना ज्योत्स्ना च
 न्दिका सद्दमला निर्ममता निर्दोषा प्रसन्ना ह्लादजनिका च गोभता
 शक्तिशेष तस्य श्रीहर्षस्य कथः इती महाकाव्ये चतुर्दशाना पूरण
 मर्गं समाप्त ॥ चतुर्दशाना पूरण इत्यर्थे । तस्य पूरणे इदिति (पा०
 ५ । २ । ४८) इट् । शरदिजेति । समम्या लनेह इति (पा० ३ । २ । ८९)
 इत्यर्थे, प्रावृट् शरायाम्दिया अ इति (पा० ६ । ३ । १५) समम्या अलुक् १०२ ॥
 इति श्रीभेदरकराजनामकश्रीनरसिंह्यपिडनात्मजनारायणकर्म नैप-
 थीयप्रकाशं चतुर्दश मर्गः ॥

उत्तरनैपद्यचरिते ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

श्रीऋषयति ।

अथोपकार्यानि निपधावनीपतिर्निजाभयासीद्व
रणस्रजाञ्चितः । वसूनि वषन् सुवहूनि वन्दि
नां विशिष्य त्रैमीगुणकीर्तनाकृतां ॥ १ ॥

श्रीलक्ष्मीनृसिद्धी जपति । अथ मैम्या स्वयम्बरे वरणस्रजा मधु-
कमान्तया शञ्चितः पूजितः स निपधावनीपतिर्नक्षोऽप्येव देवान् प्र-
जाद्य मैम्या नले घृते ताम्बा वरान् दृष्ट्वा देवेषु प्रारब्धस्वर्गगमनेषु स
त्सु अतन्तरं भीमेन स्वनिष्ठासार्धं रचिता निजां स्त्रीयां नलेनैव वा का-
रितां पटमयद्रव्यादिरूपानुपकार्यामयासीत् ययी । किं कुर्वन् । अ-
न्यथा वन्दिना साधारण्येन सुवहूनि वसूनि वषन् त्रैमीगुणानां कीर्तन-
मासामस्येन कुर्वन्तीति कृतः तेषां तु वन्दिनां विशिष्य विशिष्य क-
त्वा वषन् अन्यापेक्षया तेष्योऽधिकं प्रयच्छन् । वन्दिना । सम्बन्धसा-
मान्ये पत्नी ॥ १ ॥

तथा पथि त्यागमयं वितीर्ष्वान् ययातिमा
राधिगमेन मांगधैः । हृणीकृतं रत्ननिकायमुञ्च
कैश्चिकाय लोकेश्वरमुञ्चमुत्सुकः ॥ २ ॥

धनदातस्य सुवहुत्वमेव वस्यति । तथेति । अथ नलः पथि त्या-
गकीर्त्यर्थं साधारण्येन दीयमानं धनं तथा तेन प्रकारेण वितीर्ष्वान्

दत्तवान् यथा येन प्रकारेण भागधैर्यं न्दिजातिविज्ञेयैः अतिभाराधिग-
मेन अतिशयितगुह्यत्वात्प्राप्त्या यद्युत्तरलक्षधनस्य योदुमशक्यात्वात् परिपु-
ष्णत्वाच्च निरपेक्षत्वात् तृणीकृतं तृणवत्पक्षं रत्ननिकायं रत्नसमूहं उच्च
कैनिंतरामत्सुकोऽहमहमिकयो यद्दीप्तं प्रयुक्तो लोक उच्छं मूपतितमबु-
कणगणं चिरं यहुकालं चिकायं सच्चित्याददे रत्ननिकायं उज्ज्वलमिति क-
पक । उच्चकैर्वहुमूल्यं रत्ननिकायमिति या । अनेनास्य दानशूरत्वमुक्त-
म् । उच्छो धान्यानां कणश्च आदानं । रत्नादाने स्थीपचारिकः प्रयो-
गः । न कम्पणि घञ् । धितेनिधानिति पाठे त्यागमिति भावे घञ् ।
दानं चकारेत्यर्थः । निकाय्येति पाठे निधासः । अर्थात्कण्ये इत्यत् ।
ध्याय धात्वादेः कत्यञ्च, पाठ्यसाध्यायनिकाय्येत्यादिना (पा० ३ । १।
१२९) निपात्यते । चिन्तोतेत्येत्थीयादेशे चिकायेति भाषायां चकारि-
ति (पा० ७ । ३ । ५२) कृत्यम् ॥ २ ॥

अपास्य न स्यात् सदसि स्त्रियान्वयात् कुतोऽ

तिरूपः सुखज्ञाजन जनः । अमूदृशी तत्कवि

वन्दिदसनेरवाक्कृता राजकरडिजलोकवाक् ॥३॥

अपति । असाधिव दृश्यते इत्यनूदश्येतरसदृश्यन्यापि, भिम्यदंती-
नि राजकानि नृपसङ्घास्तानि रज्जुधरव्यवशीलाक्तदन्तुजीविनी लीला-
स्तैषां मृषा याक् दोषारोपणरूपा, तस्य तयोर्धौ जैमीनलयोः कथयः
प्रथमकर्तारो यन्दिनध प्राकृतोदिभाषावस्त्वं नचतुरास्तेषां वर्त्तनेः कर्तु-
भिरथाक्कृता तिरस्कृता । तेषां प्रचुरतरतरस्वरव्यस्य मतिरोहितस्वार्त्त-
सा याक्तास्यां माकणितैत्यर्थः । वागवाक्कृता अशब्दरूपा कृता अ-
भिमात्रं श्रुतं, न त्वर्थव्यञ्जकः शब्दः श्रुत इति वा । असी का । स-
दसिः मासाद्दशमित्तजनसत्ताजे तरसिमत्तं स्त्रियान्वयात्, सम्बन्धादस्य
मनस्य लज्जा न स्यात् अपि तु लज्जाया भयितुं युक्तं न च तथा जा-
समिति निघण्टोऽयमित्येका याक् । तथाऽतिरूपः सुन्दरो जनः श्री-
रामचन्द्रज्ञानकीयत् कुतः सुखभाजनं सुखस्थानं अपि तु कृषवान् ज-
नां दुःखमेवेति दृष्टव्यात् । मुरुपयोरनयोरपि दुःखञ्च भवितेवेत्यन्या
वागवाक् कृतति विरोधाभासः । सदसि स्त्रियान्वयाद्दृष्टोत्संज्ञास्य न

स्यादन्यस्य तु स्यादेवेति । अथ निलंज्जोऽतिसुरूपय । भवाटशो ज-
 नो भैमीप्राप्तिजनितसुखमाजन कृताऽपि न । रूपवान हि रम्या प्रि-
 या न लभते । अतो रूपवन्ता भवन्तोऽपि प्रिया रम्या नालभतेति
 स्व स्व प्रभु प्रति सेवकवचनमिति वा । अतिसुरूपा भैमीलुगणा ज-
 न । अत सुखमाजनमपि तु न स्यभूतानां यज्ञानप्राप्तेरिति वा ।
 अमूह्यी । अद शब्दे उच्यते दृश 'त्यदादिपु दृश (पा० ३।२।६०) इति
 कञि, दृग्दृगवतुषु आ सवर्धनाच्चे (पा० ३।३।८८) 'इत्थात्वे' 'अदसोऽने-
 दांदुरिति (पा० ८।२।००) इत्वे च टिह्याञ्जिति (पा० ४।१।
 १५) ङीप् । अथाकुरुतेति पदद्वय ॥ ३ ॥

अदोपतामेव सतां विवृण्वते द्विपां मृपाटोप
 कणाधिरोपणा । न जातु सत्ये सति दूपणे
 अवेदलीकमाघातुमवद्यमुद्यमः ॥ ४ ॥

राजकीयैर्भैमिन्दाया कृतायामपि तपानिर्दोषत्वमाह । अदोपता-
 मिति । द्विपा मृपाऽविद्यमानस्य; दोपकणस्य दापलशस्याधिरोपणा,
 आरोपा मता अदापतामेव निर्दोषत्वमेव विवृण्वने प्राकृत्येन कथ-
 यन्ति । कथ । यत सत्ये दूपणे सति विद्यमाने ऽलीक असत्यमधि-
 द्यमान आघातु अरापयितु खलानां जातु कदाचित् उद्यम प्रयत्नारम्भो
 न भवेत् । सति दाप विद्यमानत्वादय नारोप । अथ सावहारोप्यते
 अतद्यासति दोषे तदारापण निर्दोषतामेव धक्तीत्युभयथापि पर
 दापाट्पाटनमनुचितमित्यर्थः । सवथा तौ निर्दोषाधिति प्रायः ।
 सत्ये दूपणे सति खलानामलीक दापमाघातु उद्यम कदापि न भवेत्
 अपि तु मृत्युदोषाभावेऽलीकमपि दाप वदन्ति ततश्च निर्दोषत्वमेवा
 गतमिति वा । अथ च सत्ये परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे विषये सति
 असाधौ दूपणाख्ये राजसे अवद्य अलीक दुष्टमप्रिय कर्तुं उद्यमः कि
 कदाचित् भवेत् अपि तु श्रीरामचन्द्रे विषयऽपि दूपणाख्येन राजसे-
 नाप्रियं कर्तुं उद्यम कृत स्य । तथापि यथा स निर्दोषस्तथा भैमि-
 न्दाया कृतायामपि निर्दोषावेव सावपीत्यर्थः । यद्वा वक्त्री सीतायाः

पातिप्रत्यपरीतणादपरीत्यपरिग्रहादिदापे अमत्यपि परब्रह्मवदपे
 कदाचित्तमेयालोक दापमाधातु प्रयत्नः किं न स्यादपि
 तु लोक प्रयत्न एव तथापि तत्त्वतः स निर्दाप एत तथा तायपीति
 भाय । वैरिभि सत्यमप्युक्तमलीक भयति । मृषोद्यन्तु किमुतेति स-
 धित । द्विपा । कर्त्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

विदमंराजोऽपि समं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्त
 वराधमात्मनः । शशंस देवीमनुजातसंशयां प्र-
 तीच्छु जामातरमुत्सुके नलं ॥ ५ ॥

विदमंति । विदमंराजोऽपि उतमजामातृप्राप्त्या हृष्यन् सन तनू-
 जया सम सद् आत्मनोऽयरोधमन्त पर प्रविश्य जैमी नलं वरिष्यत्य-
 न्य वेति अनुजात पुन पुनर्जात संशयो यस्या ता देवी जैमीमातर
 शशंस इदमथाचन् । इति कि । हे उत्सुके जामातरि नले उत्कण्ठिते
 त्व नल जामातर भैमीपति प्रतीच्छ जानीहि ॥ ५ ॥

तनुत्त्रिधा यस्य तृणं स मन्मथः कुलश्रिया यः
 पविताऽस्मदन्वय । जगन्मयीनायकमेलके वरं
 सुता पर वेद विवेक्तुमीदृश ॥ ६ ॥

नामप्रदमात्रेण सूचितस्य नलस्य गुणगण यस्मैपति । तन्विति ।
 यस्य तनुत्त्रियया कायकान्त्या हेतुना स मौन्दर्व्येण प्रसिद्धो मन्मथ त-
 यमियाकिष्किः । तथा यः कुलश्रिया वशपरिगृह्या कृत्वा कौली-
 न्यात् प्रसिद्धतराणामस्माकमन्यय पविता पावन कर्ता । अस्मत्तोऽपि
 महान क्लीन इत्यर्थ । जगन्मयी नायकमेलके वरसमूहे इदृशमीदृ-
 शगुण नापकरव वर परिणेतार विवेक्तुं निर्णीतु पर कवलं तव सुता
 वेद जानाति मान्योऽस्मदादि । न विद्यते पर श्रेष्ठो यस्मादिति य-
 रविशेषय या । पविता । लुट् ॥ ६ ॥

सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता मृगीदृशः स्त्रीसम
 यरपृश क्रियाः । श्रुतिस्मृतीनान्तु वयं विद
 समहे विधीनिति स्माह च निर्ययी च सः ॥

सुसन्धित्विति । स भीम इति आह स्व च ब्रूते स्व नियंयी चान्त
पुरात्रिरगाच्च । चकारो विवाहत्वरं द्योतयति । इति किं । हे मृगो-
दृशो हरिणोत्पणा सुवासिन्या भवत्य. पाणिग्रहो विवाहस्तदूपे मङ्गले
सञ्चिता तथा स्त्रीणां समय आचारस्तं स्पृशन्ति योपिदाचारप्राप्ता
दुर्गादिकुलदेवतापूजा तैलपथारम्भादिक्रिया सृजन्तु कुर्वन्तु । वयन्तु
पुन श्रुतीनां स्मृतीनां विधीन् शूर्पेण जुहोतीत्यादीन् सधुपक्कादिकान्
स्माहान् वैदिकाथ विदम्भहे कुर्मह इति । स्वमादिश्य तदानीमेव
निर्गत इत्यथ । पाणिग्रहमङ्गलोचिता योपिदाचारज्ञा यद्वा. । सुवा-
सिनीविशेषण था । समयस्पृश । स्पृशोऽनुदके (पा० ३ । २ । ५८)
इति क्लिप् । धपं । अस्मदो द्वयोद्येति (पा० १ । २ । ५९) बहुवचन ७

निरीक्ष्य भूपेन निरीक्षितानना शशस मौहूर्ति
कससदंशकम् । गुणैररीणैरुदयास्तनिस्तुपं तदा
स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

निरीयेति । भूपेन भीमेन निरीयान्त पुरात्रिगंत्य वैवाहिकं नल
शशस । निरीक्षितानना मौहूर्तिकाना ज्योतिषिकाना ससत्सज्रा अ-
शक वैवाहिकं मुहूर्तं शशस । स च भीमस्तदा तस्मिन् शके नलाय
भैर्मां दातु प्रचक्रमे मुहूर्तविलम्बानुराधन प्रायमिकान् श्रौतस्माहान्
विधीन् अचाकरदिरपथ । किम्भूतमशक । अरीणे सम्पूर्णेर्जाभिन्न-
गुणैरुपलक्षित । तथा शुक्रगुणाद्युदयास्तमयप्रयुक्तदोषैर्निस्तुप रहित ।
प्रहाणा गुणदोषादिक ज्योति शाखादधगन्तव्य । निरीय । अगती ।
मौहूर्तिका मुहूर्तज्ञा इरममर । मुहूर्तं वदेत्यर्थं कृतकथादी (पा० ४ ।
२ । ६०) त्यादिना चक्रयादित्वाद्दठक् । अशमेवाश , स्वार्थे कप् । अरी-
णे । स्वादिस्वात् आदित्तद्येति (पा० ८ । २ । ४५) निष्ठानत्व । नि-
स्तुप । निर्गत तुपात् । तुपो दोषलेश ॥ ८ ॥

अथावददूतमुखः स नैपथ कुलञ्च वाला च
ममानुकम्प्यताम् । स पल्लवत्वद्य मनोरथाड्
कुरं चिरेण नस्त्वञ्चरणोदकैरिति ॥ ९ ॥

अथेति । अथ राग्नाशके सन्निहिते दूता यय मुख यस्य स भीम
 निषधमित्यथदत् । इति कि । भयता मम कुल दान्ता च कृपयाऽनुक
 म्यता अङ्गीक्रियतां । दालायामनुगृहीतायां सर्वोऽपि मम यगोऽनु
 गृहीत स्यादित्यर्थं । तथा चिरेण चिरन्तनेन नोऽस्माकं मर्त्येषां स
 प्रसिद्धस्त्वत्सम्बन्धयिष्यो मनोरथरूपाद्गुर अयास्मिन् दिने त्वच्चरणो-
 द्दके त्वदीयचरणबालनादके पल्लयतु पल्लयवदाचरतु पल्लयिनो भवत्व
 त्यर्थं । पल्लयमहितो भवत्वित्येक पद कञ्चन सन्देशद्वरं प्रेष्य तं
 सविनयमाकारयति स्मेति भाव । अन्यत्रापि चिरं सञ्चितोऽद्गुरो
 जलैः पल्लयितो भवति । पल्लयतु । आचरे क्विप् ॥ ८ ॥

तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निषीय दूतस्य
 स वक्तृगह्वरात् । ब्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरि
 ति ब्रुवन् प्रदाय प्रजिघाय तं बहु ॥ १० ॥

तथेति । स नल. दूतस्य वक्त्रादेव गह्वरात् तथा पूर्वोक्तप्रकारेण य
 या भीमेनोक्त तथैवादित भीमवचस प्रतिध्वनिं निषीय सादरमाक-
 र्ण्यं इति ब्रुवन् तस्मै दूताय बहु प्रधुर वस्त्रालङ्कारादि प्रदाय त दूतं
 प्रजिघाय प्राश्नात् । इति कि । हे दूत अहं ब्रजामि गत्या च म-
 दीयगुरो श्वशुरस्य चरणौ वन्दे नमस्करोमीति । प्रतिशब्दस्वरूपेण न
 राजादेशानुवादस्य न्यूनाधिकताशङ्का परिहृता । ब्रजामि । वन्दे । व-
 त्तमानसानीप्य इति (पा० ३ । ३ । १३१) भविष्यति लट् ॥ १० ॥

निषीतदूतात्पितस्ततो नल विदर्भमर्ताऽऽगम
 याम्बभूव सः । निशावसाने श्रुततामचूडवाग्
 यथा रथाद्दस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥

निषीतेति । ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निषीतं सादर श्रुतं दूतात्
 पन दूतवचन येन स विदर्भमर्ता भीमो धृतादरः सादर सन् नलना
 गमयायनय प्रतीक्षितवान् । पुनरपि दूतेराभाययति स्मेति वा । य-
 या निगायमाने प्राप्ते सुदूर्ते श्रुता प्राभातिकी तावद्दस्य कुक्कुटस्य
 वाक् येन स रथाद्दस्तपनको धृतादरः सन् तपनं सूयं प्रतीक्षते कदा

वा उदेष्यतीति । कफयाकुस्ताञ्चबृह इत्यमरः ॥ ११ ॥

क्वचिन्नदा लेपनदानपरिहता कमप्यहङ्कारमगा
त्पुरस्कृता । अलम्भि तुङ्गासनसन्निवेशनादपूप
निर्म्माणविदग्धयादरः ॥ १२ ॥

क्वचिदिति । तदा नलागमनममये क्वचित् स्थाने लेपनदाने सुधाले
पश्चिन्नादिकर्मणि परिहता कुशला काचिद्रमणी पुरस्कृता निर्म्माणा-
थनेय सम्भाषिता भती स्वप्रायनाघशात् कमप्यहङ्कारमभिमानमगात्
प्राप धमिष्ट्वं धनीयं गौरवं धृत्वा सुधालेपादि चकारेत्यर्थः । चतुष्कनि
र्म्माणाय हरिद्रासूर्णमिश्रित तस्युलपिष्ट तस्य दाने अालेपकरणं कु-
शला । काचिद्विजने रमणीये वा प्रदेशे तस्यां जैस्यां अङ्गोद्धतने कुश-
लेति या । तयोर्भेदीमलपार्था । तथा क्वचित् प्रदेशेऽपूपनिर्माणे स-
हकरचनाया विदग्धया चतुरया कयाचित्तुङ्गासने उच्चतुङ्गास्थासने स-
न्निवेशनादुपवेशनाद्वेत्तोरादरो गौरवमलम्भि प्राप्त । उच्चासनसन्निवेश-
नादरो सक्रितापभवाभायः प्राप्त इति वा । ज्ञातयेकवचन । काचि-
न्निन्नादिकर्म काचिद् अपूर्वादिनिर्माणं चक्रुरिति भावः ॥ १२ ॥

मुखानि मुक्तामणितोरणैस्तदा मरीचिभिः
पान्थविलासमाश्रितैः । पुरस्य तस्योखिलवे
श्मनामपि प्रमोदहासलुरितानि रेजिरे ॥ १३ ॥

मुखानीति । तस्य पुरस्य तथा तत्सम्बन्धिनामखिलवेशमनामपि मु-
खानि द्वारोपान्तरूपाख्यानानि मुक्तामणितोरणैः मणीनां रत्नानां मुक्ता-
नाञ्च मणीनाञ्च वा तोरणैस्तम्भ्यः उद्गतैर्निर्गैतैः अत एव पान्थविलासं
उत्थाय दूर प्रसर्पणशालानां पान्थानां विलासमाश्रितैर्मरीचिभिः किर-
णैः कृत्वा घरागमनममये प्रमोदहासेन हर्षजहास्येन लुरितानि नि-
श्रितानि च रेजिरे सद्योत्यपि पुरद्वाराणि शृङ्गद्वाराणि वा मुक्तामणि-
तोरणैरलङ्कृतानि । सर्वं पुरञ्च सानन्दमभूदिति भावः । हास्यं मुखे भ-
वति । तस्य पुरस्य सम्बन्धिनां वेशमनानिति व्याख्याने न केवलं पुर-
लोकानां मुखानि प्रमोदहासलुरितानि किन्तु शृङ्गाणामपीत्यपेरथः ।

तोरणाहदेति पाठे तोरणात् पान्यविलासमाश्रितैः उत्थाय द्वारप्रसङ्ग-
शौलैरिति व्याख्येयं ॥ १३ ॥

पथामनीयन्त तथाधिवासनान्मधुव्रतानामपि
दत्तविधमाः । वितानतामातपनिर्भयास्तदा प
टच्छिदाकालिकपुष्पजा सूजः ॥ १४ ॥

पथामिति । पटच्छिदाभिर्यस्त्रच्छदैर्निर्मितानि अकालिकान्यसमंभ
जानि यस्मिन् काले यानि न भवन्ति तादृशानि पुष्पाणि तेष्यो जा-
तास्तन्निर्मिताः स्त्रजो मालाः तदा यरागमनममये पथां पुरभागानां
वितानतां उल्लोचतां धनीयन्त प्रान्तिपताः । किम्भूताः । यथा मालत्या
दिपुष्पाणां धामस्तथाधिवासनात् सुगन्धिद्रव्यैः परिभलारोपणान्मधुव्र-
तानामपि दत्तो विशिष्टो ज्ञानो याजिः । सर्वदा मधुन्येव ये निवस-
न्ति तेषामपि अकृत्रिमाख्येवैतानि पुरपाणीति तेषामपि दत्तजान्तपः
किमुतान्यर्पामिति मधुव्रतपदेन सूचितम् । तथा वस्त्रमयत्वादातपनि
र्भया उण्णत्यनावरहिताः । अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः । छिदाका
लिकेति च पूर्व्ययत् ॥ १४ ॥

विभूपणैः कञ्चुकिता वभुः प्रजा विचित्रचित्रैः
स्नपितत्विषो गृहाः । वभूव तस्मिन्मणिकु
ट्टिमैः पुरे वपुः स्वमुर्ध्याः परिवर्तितीपमं १५

विभूपणैरिति । तस्मिन् पुरे प्रजाः पौरा जानपदाश्च विंजूपणैरल-
ङ्कारैः कञ्चुकिता. नानारत्नकान्तिच्छादितसङ्घायययाः सन्त. वभुः शुशु-
भिर । तथा वसं माश्रकल्पितेषु निर्जीवेद्यपि रूपकेषु जीवद्भूमापाद-
नादिचमत्कारकरणाद्विचित्रैः आश्चर्य्यकारिजिः कुहयलिखितनानावसं-
रूपकैः स्नपितस्त्रियः उज्ज्वलीकृतदीप्तयो गृहा वभुः । एवं जङ्गमस्था
यरूपान्यतया तथा मणिकुट्टिमैश्च मणिवद्भूमिभिश्च कृत्वा उर्ध्याः
स्यं सृष्ट्वा मृन्मयवपुः केनापि ग्रहादिना परिवर्तिता उपमा यस्य
सदृवाभरं प्रापितमिध यन्वय । पातालमय रम्यत्वात् पातालमुपरि
जातनिवेत्यर्थ इत्याश्रया । परिवर्तिता विभिन्नयिता उपमा उपमानं

स्वर्गादि येन उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य स्वर्गव्य उपमेयत्वं कृतं, स्वयञ्च
 तस्योपमान जातमित्यर्थः इति वा । स्वरुच्या इति पाठे स्वर्गात् सकाशात्
 त् परिवाह्यतोपममिष बभूवेत्यर्थः । नणिकुट्टिमै उपलक्षिते पुरे वा ।
 सत्त्वंमपि तदा सालङ्कार जातमिति ज्ञायः । कञ्चुकस्तारकादिः ॥ १५ ॥

तदा निसस्वानतमां घनं घनं ननाद तस्मिन्नि
 तरान्ततं ततं । अथापुरुञ्चैः सुपिराणि राणि
 ताममानमानद्मिमयत्तयाऽध्वनीत् ॥ १६ ॥

तदेति । तदा नलागमनसमये तस्मिन् घन कास्यतालादिकं घनं
 निविद्ध यथा निसस्वानतमा निरतिशय शब्दं धकार तथा ततं वीणा
 दिषाद्यं तत विरुत्त यथा तथा नितरा ननाद् शब्द धकार । तथा
 सुपिराणि सच्छिद्रेणि वशादियाद्यानि सच्चैनंतरा राणिता शब्दत्वं
 अथापु । तथा अनादु सुरजादियाद्यनिपतयेदपरिमाणस्वेनामानम
 परिच्छेद्य यथा तथा ऽध्वनीत् । घन दृढाययस बहुसङ्ख्यत्वेति घन
 विशयस्य वा । तथा तत तरस्यरूपेण विरुत्त बहुसङ्करपाकञ्चैति तत-
 विज्ञोपणं वा । तथा इयत्तयाऽमान बहुसङ्ख्यमित्यानद्विशोषण वा ।
 चतुर्धमपि याद्य तत्र । धादितमित्यर्थः । तत वीणादिक याद्यमानह
 म्रजादिक । वंशादिकं तु सुपिर कास्यतालादिक घनमित्यमरः ॥ रा-
 णितां । अथशय रणतीति, आवश्यकधाधमययोषिनिः (पा० ३ । ३ ।
 १७०) इति णिनौ राणीति तेषा भावस्तता ता । अथ्वनीत् अतो ह-
 ल्हादेरिति (पा० ७ । २ । ७) वृद्धिविकल्प ॥ १६ ॥

विपञ्चिराच्छादि न वेणुजिनं ते प्रणीतगीते
 न च तेऽपि भर्भरैः । न ते हुडुक्षेन न सोऽपि
 ढक्कया न मर्दलिः सापि न तेपि ढक्कया १७ ॥

विपञ्चिरिति । वेणुभिवेश्वनिजिनिषिपञ्चिर्वीणाध्वनिनांच्छादि ।
 तेच वेणुध्वनय प्रणीत प्रारब्ध भौत ये द्रुतमध्यादिमुच्छंतादिपूर्वम्
 वेर्गायद्दिगायकेर्गायकीतेनांछादिपतेति सत्यत्र विपरिधानेन व्याख्ये
 यम् । भर्भरैर्भक्तैराख्ये कांस्यमयैर्वाद्यविशेषैध्वनिभिः कृत्वा तेऽपि गा

यकध्वनयोऽपि न च नैवाच्छादिपत । ह्रुक्कोन लध्वापसा कांम्यमयंन
 घाद्यविशंपण ते भभारध्वनयो नाच्छादिता । दक्कपा वादित्रविशंपण
 सोऽपि ह्रुक्कध्वनिनाच्छादि । महंलैर्मृदङ्गध्वनिभि सा दक्काऽपि
 नाच्छादि । दक्कपा तेऽपि महंलः अपि नाच्छादिताः । ध्वनपंसित-
 गीरधलाघवं घाद्यमात्र तत्र मिलित । ममश्रु तितालमाना अपि विप-
 ङ्यादिध्वनय वादककौशलात् प्रव्यक्त भेदेमोपलब्धा इति भावः ।
 विपङ्च्यते श्वरोऽस्या विपञ्चि, श्रीणादिक इप्रत्ययान्तः ॥ १७ ॥

विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जन
 तामुखारत्रः । ममौ न कर्षुपु दिगन्तदन्तिनां
 पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

विचित्रेति । विचित्राणि नानाविधानि वादित्राणि तेषां निनादे
 मूर्च्छित यद्विंतः तथा सुतरां दूरचारी दूरसञ्चरणशील, जनता जन
 सङ्घातस्तसारवो मुखशब्द, पयोधिपूरे समुद्रप्रवाहे प्रतिनादेन प्रतिश
 ब्देन पयोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्दस्तंन वा मेदुर परिपुष्ट मन् दिगन्
 तदन्तिना दिक्प्रान्तवति दिक्पालहस्तिनां कर्षुपु न ममौ तत्कर्षा-
 नपि परिपूर्यं घट्टिनिंगत इत्यर्थः । नानाकातीयनिश्रणादेकीजूती
 जनशब्दो दिगन्तपण्यन्तं समुल्लासति भावः । स दूरेति पाठे स न
 हानित्यर्थः ॥ १८ ॥

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्रुतुष्कधारुहिव
 पि वेदिकेदरे । यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां
 पुरन्धिप्रगः सूनपयाम्बभूव तां ॥ १९ ॥

उदस्येति । अथ सर्वथाद्यथादनानतरं पुरन्धिप्रगं स्वरोसमयचकु-
 लवृद्धमुयामिनोममृष्ट चतुरकमज्ञेन नानाययणं कल्पितस्थस्तिकसर्वथो-
 भद्रादिमयहनेन चार्थी रमणीया त्यट कान्तिपयंस्य स्यम्भूते कुम्भपुष्ट-
 चतुरस्रहस्तनाश्रान्धितत्वादिमुकल्पिते वेदिकाया उदरे मध्ये शात-
 कुम्भजां मुखलंपटिता. कुम्भा उदस्योत्तिष्ठप्य यथाकुलाचार स्वराणां
 त्रेम्याद्य कुलाचारातिक्रमेणाय मङ्गल मङ्गलगीतिपूर्व्यं यथा तथा

तामवनीन्द्रजां भैमीं स्त्रपयाधभूध । नङ्गलानन्तरारम्भप्रश्रकात्मर्ष्यऽप्यथो
 अथेति वचनादेकोऽयशश्च आनन्तर्यं, द्वितीयस्तु नङ्गले इति ज्ञय ।
 यथा विधान नरनायनन्दिनीमिति च पाठः । स्त्रपयाम्यभूध । मित्या
 दुपधाह्रस्व ॥ १९ ॥

विजित्य दास्यादिव वारिहारितामवापितास्त
 त्कुचयोर्द्वयेन ताः । शिखामवाक्षुः सहकारशा
 खिनस्त्रपाभरम्लानिमिवानतैर्मुखैः ॥ २० ॥

विजित्येति । ता कुम्भ्य तस्या ज्ञेय्याः कुचयोर्द्वयेन गौरवत्वका-
 ठिन्यादिगुणातिशयेन विजित्य दास्यादिव वारिहारितां जलवाहित्व-
 मवापिताः प्रापिताः सत्य आनतैर्मुखै सहकारशासिन आस्रवृत्तस्य
 शिखा धपाक्षरेण जनिता म्लानि वैषम्यं कालिमानमिव शयास्तु व-
 हन्ति स्म । पराजिनोऽपि ह्रीभरेण नम्रमुखो वारिवाहिता प्रापित
 सन् म्लानि धत्ते । कलशीमुखे माङ्गलिकाश्रुतपद्मवा निक्षिप्यन्ते इत्या
 चार. । अवाक्षुः । वद प्रापणे लटि ॥ २० ॥

असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना क्रमाद्दुकूलेन
 सितांशुनेऽज्ज्वला । द्वयस्य वर्षाशरदान्तदात
 नो सनाभितां साधु वयन्ध सन्ध्यया ॥ २१ ॥

अमाविति । मुहुर्जात जलाभिषेचनं यस्या असौ भैमी, क्रमात्सि-
 ताशुना सिततन्तुदुकूलेन सौमाम्बरेशोऽज्ज्वला भूषिता सती, वर्षाश्च
 शरदथ तासा द्वयस्य सन्ध्यया सन्धिना तदातनीं तदाभवां तात्कालि
 कीं सनाभितां तुल्यता साधु सम्यक् वयन्ध दधी । वर्षाश्च कृतजलाजि
 पेका, शरच्च शीतांशुना चन्द्रेशोऽज्ज्वला द्वयोः सम्बन्धिन्युभयगुणाघेता,
 वस्त्रपरिधानात् पूर्वै प्राकृत्सदृशी अनन्तर शरत्सदृशी जातेत्यर्थं २१

असौ प्रभिन्नाम्वुददुर्दिनीकृतां निनिन्द चन्द्रद्यु
 तिसुन्दरीं दिवं । शिरोरुहौघेन घनेन संयुता
 तथा दुकूलेन सितांशुनेऽज्ज्वला ॥ २२ ॥

अमायिनि । अमी दिव्य निनिन्द तप्तुस्या जातेत्यर्थं । किम्भूता दि-
व्य । आदौ यथांशु प्रभिन्नैरतिघने तरङ्गियां अग्युदे दुर्दिनीकता ज-
लप्रायिता, अनन्तर शरदारम्भे चन्द्रद्युतिमुन्दरी । किम्भूतामी । क्वचि-
द्व्यंता शिरारुहीघन केशपाशरूपण घनेन मेघेनोपलक्षिता । तथा दु-
कूलनैव सिताशुना चन्द्रेणोत्थला । जलाभिषेकस्थानेषु वर्षोदकह-
रण चन्द्रिकास्थाने दुकूलमिति श्रेष्ठ ॥ २२ ॥

विरेजिरे तञ्चिकुरात्कराः किराः क्षणं गलन्नि
मलवारिविप्रुपा । तमःसुहृच्चामरनिज्जयाजिर्ज
ताः सिता वमन्तः खलु कीर्त्तिमुक्तिकाः २३ ॥

विरेजिरे इति । तस्याविवुरोत्करा केशमङ्गा विरेजिरे शोभन्तेस्म ।
किम्भूता । गलता निर्मलाना वारिविप्रुपासुदकविन्दूनां जय किर-
न्तीति किरा विक्षेपका उदविन्दून् मुञ्चन्त इत्यर्थं । किञ्जता इव । त-
मस सुहृदीनि सदृशानि अतिश्यामानि चामराणि तेषा निज्जयेना-
जिंता स्वीकृत्य सहृहीता सिता शुभ्रा कीर्त्तिरूपा मुक्तिका वम-
न्त खलु । इयार्थं खलुशब्दः । ह्यप्रभामरादप्यतिमुन्दरस्तकेशपाश
इति भावः । विप्रुपा । कश्मणि यथा ॥ २३ ॥

मृदीयसा सूनाजलस्य वाससा प्रमाज्जनेना
धिकमुज्ज्वलीकृता । अदञ्जमभाजत साऽश्मशा
णनात् प्रकाशरोचिः प्रतिमेव हेमजा ॥ २४ ॥

मृदीयसंति । सा त्रीनी अदञ्जमधिक अञ्जाजत शशोभत । कि-
म्भूता । मृदीयसा स्नानजलस्य प्रमाज्जनेन प्राञ्जनकारिणा वाससा मृ-
दीयसा वाससा कर्तृणा स्नानजलस्य प्रमाज्जनेन करणन पृष्ठपक्षया अ-
धिक यथा तथा उज्ज्वलीकृता । कैव । अश्मशाणनात् शिलात्तेजना-
हेतोः प्रकाश पूर्व्यापक्षपाऽतिदीप्ता रोचिर्दीप्तिव्यंसा सा हेमजा सी-
यणां देवादीना प्रतिमेव । शिला पथ्यादीपितति सुवसरपरिभा-
या । प्रमाज्जनेन । प्रथमपक्षे मद्यादित्वात् कर्त्तरि ल्यु । द्वितीयपक्षे
भावे ल्युट् । प्राण तेजने । भीवादिक । तस्मात्प्रपुट् ॥ २४ ॥

तदा तदङ्गस्य विभक्तिं विज्ञमं विलेपनामो
टमुचः स्फुरद्बुचः । दरस्फुटत्काञ्चनवेतकीद
लात् सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥ २५ ॥

तदेति । सुवर्णं दरमीपत् स्फुटद्विकचत्पाप्मानोदीदग तरलात्
सौरभं सौगन्ध्यं यद्यभ्यस्यति शिञ्जते तदा तर्हि तदङ्गस्य भैमीशरीरस्य
विज्ञमं विलासं विशिष्टां प्रान्तिं वा विभक्तिं । विभूतस्य विलेपनस्य ।
यद्यङ्गमादेरङ्गरागेण शमोदं सुश्रुतिं तस्य । तथा स्फुरन्ती रुक् दी-
प्तिसंख्ये । स्याभाविषाण्गीरकान्तिनं अभ्यङ्गानन्तरमङ्गरागं कृतं इति
भयम् । यदि तर्हीति सम्बन्धादभ्यस्यति विभर्तीति न लिङ् लिङ्ग्यं
लट् । क्रियानिष्पत्तिस्तु न विवक्षणीया ॥ २५ ॥

अवापितायाः शुचिवेदिकान्तरं कलासुतस्याः
सकलासु पण्डिताः । कृणेन सख्यश्चिरशिखण
स्फुटं प्रति प्रतीकं प्रतिकर्मं निर्ममः ॥ २६ ॥

अवापिताया इति । सकलासु गीतान्ङ्कारादिषु कलासु विद्यासु
पण्डिता कुशला सख्यं शुचिगानवाद्यनुलिप्तं सर्वतोभद्रादिभूषितं
वेदिकाया अन्तरं मन्त्रं शङ्करस्यान अवापितायाः प्रावितायास्तस्या-
शैल्या प्रति प्रतीकं प्रत्ययवयं चिरशिखणाद्बहुकालाभ्यामात् स्फुटं नि-
रतिशयं अत एव क्षणेन प्रतिकर्मं प्रलक्षणं निरन्तुश्रु ॥ २६ ॥

विनापि नूपामवधिः प्रियामिय व्यञ्जुपि वि
ज्ञाभिरदशिं चाधिका । न भूपयैपातिचकास्ति
किन्तु सा जनयेति कस्यास्तु विचारचातुरी २७ ॥

दिनेति । भूषा मगहनं विनापि प्रिया कान्तीनामवधि परमशोभा
इयं भैमी विद्याभिः शलाङ्कारवतराभिः सुखीभिः व्यभूषि विशिष्टेषाम-
विह । अधिका अन्तलङ्कृतान्ङ्कान्तितोऽधिषकान्तिरदशिं च । परतु
विचारचातुरी सकतरनिश्चयरूपे विचारे प्रावीण्यं कस्यास्तु न कस्या-
पि । इति किं एषा भूपया पूष्ठांपेक्षया अधिकं न चकास्ति किन्तु सा

भूषणानया भैम्या कृत्याऽधिक शोभते । भैम्या भूषणानाम् परस्परमस्य
 कौण्डिभातिशयो यो दृश्यते तत्र भूषणभैम्या शोभातिशयो न जनित
 किन्तु प्रैम्या भूषणानामिति विद्येक' कस्यापि नाभूदित्यर्थं । पृथ्यां-
 पेक्षयाधिकं वा शोभते स्मति भाव । जूपा यिनापि त्रियामयधिरिय
 विज्ञाभिर्विशेषेण बहुना प्रयासेनाभूपि पूर्वपेक्षया इयमधिका किमि
 ति तारतम्यज्ञानार्थं पुन पुन विलोकिता च । परमिय जूपया ना-
 धिककास्ति किन्तु सा भूपाऽनयेति तात्त्विकविचारचातुरी कस्यान्तु प
 न सख्या ज्ञातेत्यर्थादपि तु न कस्याश्चित् । प्रयासेनालङ्कृत्य पुन पु-
 नर्विलोकापि विज्ञाजिरपि अनया मगहन मगिहत मगहनैर्वा इय म-
 गिहते इति तारतम्य न ज्ञातमेव । पर भूषणाना वैयर्थ्यं साधारणत्व
 याधिकशोभाकारित्व येति किमपि न निश्चित किन्तु ज्ञान्ता एव जा-
 ता इत्यर्थं इति वा । तस्या निरतिशया कान्तिर्जातेति भाव । पृथ्यां
 सा चातुरी कस्यास्तु कस्याश्चिदेव विदुष्या न तु संवसा इति वा ।
 अलङ्कृत तद्वपुषेय मगहनमिति विचारचातुरी कस्याचिन्मङ्गलशस्य म-
 हाप्राज्ञस्य कस्य ब्रह्मणो याऽस्तु । मया श्रीहृष्येण ब्रह्मणा या एव
 निर्योतु शक्यते नान्येनेत्यथ इति वा । कस्या पुनर्न जाता अपि तु
 सव्यस्या अपीति वा ॥ २३ ॥

विधाय बन्धूरुपयोजपूजने कृतां विधोर्गन्धफ
 लीवलिप्रियम् । निनिन्द लब्धाधरलोचनार्च
 नं मन.शिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २४ ॥

विधायेति । लब्ध प्राप्त अधराभ्या लाचनाभ्याञ्च कृत्या अर्चन
 पूजन येन । शोष्ठनेत्रेण रमणीयमिति यायत । यद्यधि तन्मुख भै-
 गोमुख पर्व माङ्गाणिक मन शिलाव्यगौरधातुविश्वनिमित्तं चित्रलि-
 राक एत्य प्राप्य यन्मुकेन पयोजाभ्या नौलोत्पलाभ्याञ्च पूजने पूजाद्वय
 कृत्या, अनन्तर कृता विधोश्चन्द्रमस्यन्धिर्नो गन्धकल्पा चम्पककलि-
 कया एत्यां यनि पूजा तज्जनिता त्रिय कान्ति निनिन्द । यदि
 यन्मुकोत्पलेः चन्द्रस्य पूजा कृत्या चम्पककलिवा चन्द्रस्य गिरसि न्य-
 म्यनि तदा सा चान्द्रलक्ष्मी न्यक्षरातीत्यभूतापमेत्यर्थं । यन्मुकस्य अ-

धरस्य नीलोत्पलधोर्लोचनयोश्चम्पककलिकाया मजःशिलातिलकस्य च-
न्द्रस्य ब्रदनस्य श्रीपमानोपमेयभायः । चम्पको हेमपुष्पकः । सतस्य
कलिका गन्धफलोत्पलरः ॥ २८ ॥

महीमर्घानां मदनान्धतातमी तमःपटारम्भण
तन्तुसन्ततिः । श्यन्नन्धि तन्मूर्द्धजपाशमज्जरी
कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २९ ॥

श्लोकत्रयं केशप्रसाधन वर्णयति । महीति । कयापि केशप्रसाध-
ननतुरया सस्या तस्या भैरवा मूर्द्धजपाश. केशपाशः तद्रूपा श्रीगन्ध्या
द्वेष्याश्च मज्जरी प्रथमोद्भिन्नकलिकादुरदग्धः श्यन्नन्धि संयता । किजू-
ता मज्जरी । महीमर्घानां भूमीन्द्राणां मदनेन कामविकारेण श्लथता
विवेकगून्यता सैत्र तमी तामसी रात्रिस्तस्यास्तमोरूपस्य पटस्यावरक्ष-
त्वादिविवेकरूपस्यारम्भणे निष्ठांसे विषये तन्तुसन्ततिः सूत्रपरम्परा
तानकरूपा । तथा धूपग्रहणसाधनस्य सखिद्रस्य धातुमयस्य करगड-
कादेः सम्बन्धिना द्रष्टृमानकर्पूरागरुचन्दनादिप्ररिमलयहुलेन शूसेन
कोमलेपच्छुष्कः तद्ददतिमुन्दरी नितरां श्यामा । राजानो रात्रौ नीलं
पृथ्वस्त्रादिकं परिधाय विचरन्तीति वा । तलापराधा अपि तस्याः
केशपाशं दृष्ट्वा राक्षां कामाद्रेकाद्विवेकगून्यता भवतीति भावः ॥ २९ ॥

पुनः पुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूप
जधूमसंयमं । सखीस्मितैस्तर्किततन्निजभ्रमा
वद्यन्ध तन्मूर्द्धजचामरं चिरान् ॥ ३० ॥

पुनः पुनरिति । काचन लक्ष्मी तस्याः सैर्या मूर्द्धजः केशपाशस्त-
लक्षणं गूल्मघनप्रलम्बकाणत्वसाम्याच्चामरं चिराद्दृष्टुना कालेन वदन्थ ।
चिरकालहेतुमाह । किभूता । कचच्छटाधिया भैमीकेशपाशज्वान्त्या
मादृश्यात् धूपजस्य धूमस्य महुर्मुहुः मयगतं बन्धनं कुर्वती । तथा
तद्दृष्टान्तिदर्शनीनां स्मितैरन्योन्यसुखविलोकनपृथ्वंशिलमदीपहासैः क-
त्वा तर्कितः केशपाशज्जनेषु धूपजधूमसंयमनरूपो निजः स्वीयः स्वसो
यया ॥ ३० ॥

बलस्य कृष्टे व हलेन भाति या कलिन्दकन्या च न
भङ्गभङ्गुरा । तदापितैस्तां करुणस्य कुड्मलैर्जं
हास तस्याः कुटिला कचच्छटा ॥ ३१ ॥

यनस्येति । कुटिला अतिवक्रा या तस्याः कचच्छटा कुन्तलश्रेणि
यनस्य बलभद्रस्य हलेनारुष्टा सती पनैर्निविष्टेभङ्गैस्तरङ्गैर्भङ्गुरा उच्चा-
यथा कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्या यमुनेव भाति च । कचच्छटा तां य-
मुनां तदा तस्मिन् समये अपिंते । शिरसि न्यस्यै करुणाख्यस्य वृक्ष-
स्य कुड्मलै कलिकाभिर्जंहास । यमुना पराकर्षणकृतेन महीयशा भ-
ङ्गन पराभवेन भग्ना पुष्परहिता च । स्वयं तु स्वनावकुटिला पुनरपि
कुमुनेरञ्चिता चेति हासोयुक्त इत्यर्थः । श्यानः अतिवक्रा पुष्पालङ्-
कता च तस्याः कुन्तलश्रेणिनिंतरा शाश्वत स्मेति ज्ञाव । पृथ्वं तत्तु-
ल्या अभूत् इदानीं तु अधिका जातेति भावः । जहासेवेति वा । य-
मुनाकर्षणं हरिविंशादी ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

धृतैतया हाटकपट्टिकालिके बभूव केशाम्बुद
विद्युदेव सा । मुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुपः
स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुपः ॥ ३२ ॥

हाटकप्रसाधनं वर्यंयति । धृतैति । एतया बालिके ललाटे या
हाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका धृता सा केशाम्बुदाना कुन्तलरूपजगदा-
नां तेषु या विद्युदेव वज्रव । क्षणप्रभावास्तस्या कथं स्थिरत्वमित्यत
प्राह । मुखेन्दुसम्बन्धवशादेवोः सुधाजुपोऽमृतं सेवमानस्य तदायुपो
विद्युद्दयस्थानस्य स्थिरत्व नियतं निश्चितं शङ्खमूहे तर्क्याणि । अमृत
पानादमृतस्य तस्या जातमित्यर्थः । सुवर्णपट्टिकाया ललाटमण्डित-
मिति भावः । यदायुष इति या पाठः । ऊहे । ऊह धितर्क ॥ ३२ ॥

ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला वज्रुः स्फुटं जी
मनरेन्द्रजन्मनः । मनःशिलाचित्रकरीपसम्भया
भ्रमीभृतः फज्जलघूमयत्नयः ॥ ३३ ॥

कुन्तलान् वक्ष्यति ॥ ललाटिकेति । ललाटे रचिताया रेखाकारा-
या ललाटिकायाः पत्रपाश्याया अलङ्कारविशेषस्य भीमनि पर्यन्तप्रदेशे
भीमनरेन्द्रजन्मनो जैम्याशुर्णकुन्तला वक्रकुण्डलीभूताः केशाः कज्जल
रूपस्य धूमस्य वक्ष्यः श्रेयः स्फुटमिव वज्रु । किंभूता वक्ष्यः । मनः
शिखायाश्चित्रकं तिलकं तदूषो यो दीपः तस्मात्सम्भवो यासान्ताः ।
तथा ज्ञप्ती. सङ्ख्येयकीभावान् बिज्रति जृतः धारयन्त्य । नक्षत्र
गन शिलातिलकेनैव कानोद्दीपनात् तस्य दीपत्वं । धूपधूमसम्भवा
कानोद्दीपि किल च्रमियुक्ता भवति । पत्रपाश्या ललाटिकेत्यमरः ।
वज्रललाटात् कज्जलङ्कारे (पा० ४ । ३ । ६५) इति कन् ॥ ३३ ॥

अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयमुच्चकैरदीपि रेखा ज
निताञ्जनेन या । अपाति सूत्रं तदिव द्विती
यया वयःश्रिधा चट्टयितुं विलोचने ॥ ३४ ॥

शोकघतघृणेन कञ्जलालङ्कारं वर्णयति । अपाङ्गमिति ॥ अञ्जनेन
जनिता या रेखा सा तदीयमपाङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा उच्चकैर्नितरासदी-
पि शशुजे । द्वितीयया तारुण्यरूपया वयःश्रिया कर्त्या विलोचने नै-
र्जनत्रै चट्टयितुं शीघ्रपेशया विशाले कर्तुं तद्रेखादीपन सूत्रमिव
अपाति । प्राच्या हि मुन्दय्यर्नत्रे तत्प्रान्तनिर्गतया कपोलदूर्ध्वोपा-
नत्सर्गिन्वाञ्जनेरेखया भूषयति । शिल्पिनश्च किमपि लेखितुं चट्टयितुं
शालिहयमानस्य चट्टमानस्य वाकारवक्रिमपरिहाराय मधीरुटिकाद्यु-
पनिप्तसूत्राभिघातेन रेखापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्वृद्धिर्नास्ति
तथापि शीघ्रपेशया तारुण्येन कटाक्षविज्ञेपादिविलासयश द्वैर्ध्वं प्रती
तर्द्व्यं करणार्थं सूत्रपातो मुक्तः । नेत्रे वज्रलाङ्घिते इति भावः ॥३४॥

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनिका नील
मणेः पुनः पुनः । तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना
स्वपठतिः सा किमरतिज नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥

अङ्गतेति । अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविज्ञेपरूपैः कान्तिताभिः कृत्वा
पुनः पुनरपाङ्गधाविनो नेत्रप्रान्तस्पर्शिन कनीनिका नीलमणैर्नेत्रवार

कारूपस्येन्द्रनीलरत्नस्य तमिस्रयज्ञप्रभवेनाप च श्यामान्ययजेनातिकर्षे
न रश्मिना सकञ्जलरेखारूपा सा स्वपवृतिर्निजागमनसरणि किम-
रक्षि अञ्जनैर्न । सदा तन्मागंगमनेन स्वसम्यन्ध्याहारकानीलमणिकिर-
णैरेव नप्रप्रान्ता नीलीकृतो न तु कञ्जलैरिति चरमेक्षा । फामोद्विखि
तनिरतिशयकटाक्षश्रीतुल्याञ्जनशाभालङ्कारता जगामेति भाष ॥३५॥

असेविपाता सुपमां विदग्धजादृशाववाप्याऽज
नरेखयान्त्रय । अजद्वयज्याकिणपद्मतिस्पृशोः
स्मरेण व्याणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥

असेविपातामिति । विदग्धजादृशौ अञ्जनरेखया अन्दय हन्दन्धा-
पाप्य स्मरेण व्याणीकृतयोर्घाणत्व्य प्रापितयो पयोजयो नीलोत्पलयो
सुपमा परमा शोभा असेविपाता अलजेता । किञ्जुतयो सध्यापसव्य
यागावपया हृज्जद्वयेऽधिकरणे ज्याकिणपद्मति ज्याघातजवेवर्णरूपकि-
णमार्गं ता रपशत इति स्पृशो तथा । नलमुद्विश्याकर्षावशाकर्षणा
त् कर्णान्तविश्रान्तयोर्नैवनीलात्पलयाणपाभुञ्ज्याकिणसम्भावना युक्ता ।
अञ्जारेखे किणतुल्ये नत्रे च स्मरणीलात्पलयाणतल्ये इति भाष ॥३६॥

तदाङ्कनत्कालतुलागमा नख निखाय कृच्छस्य
मृगस्य चक्षुषी । विधिर्यदुच्छर्तुमियेप तत्तयोर
दूरवर्त्तिङ्कतता स्म शसति ॥ ३७ ॥

तदतीति । विधिर्येना तदन्तर्गोर्गोत्राधिकयोर्मिनीनेत्रयो त-
त्काल तस्मिन् पाणिप्रक्षोभिताञ्जनप्रमाधमसमये तुला साम्यकरण त-
द्रूपेणागमाऽपराधन हनुना नख निखाय रत्नस्य कृच्छसारहरिस्य
चक्षुषी उद्वर्त्तु उ मूलयितु यत् हयेप अभिललाप यती कृच्छसारनेत्र
या अदूरवर्त्ति मगापयान् यत् क्षत तस्य भाषस्तप्ता सा तन्नस्मि-
रनमपयत् प्रमति स्म । क्षतमाभ्यत स्फुटमिति पाठे स्फुट प्रकटमु-
प्रनाया या अदूरवर्त्ति च क्षत ययास्ते अदूरवर्त्ति क्षते तयोर्भाष इति
या । मृगनप्रक्षुषीप नखनिखननाकार क्षत भयति ॥ ३७ ॥

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते ऽयतंमनीलाभ्यु
रुहद्वयी खलु । तयोः प्रतिद्वन्द्वधियाऽधिरोप
याम्यभूवतुमीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥

श्लोकद्वयेनावतसनीलोत्पले यत्संयति । विलोचनाभ्यामिति । खलु
यस भीमसुतोयाः श्रुती कर्णौ विलोचनाभ्यां आकर्ण्यपृषंत्वादतिमा-
त्रमतितरा पीडिते पराक्रान्ते ततस्तस्मादात्मपराभयवारिणोस्त्वयोर्ने-
त्रयो प्रतिद्वन्द्विनी तुल्यबले इमे नीलोत्पले इति धिया युञ्ज्येव स्व-
शिरसि अघतसरूपनीलाभ्युरुहद्वयी अधिरोपयाम्भूवतु आरोपित-
वन्ती दधतुरित्यर्थः । लुप्तो-प्रेक्षा । खलु वोत्प्रेक्षायां । अन्योऽप्यधि-
केन पराजुतस्तस्मादात्मान तद्विरोधिनां सन्निधापयति । नीलोत्पलक-
रणीय कर्म नीत्राभ्यामेव कृत न तु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चित् कृत,
नीलोत्पले कर्णभूषणीकृते इति च भावः ॥ ३८ ॥

धृतं घतंसोत्पलयुग्ममेतया व्यराजदस्यां पति
ते दृशाविव । मनोभुवान्ध्यङ्गमितस्य पञ्च
तः स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ॥ ३९ ॥

धृतमिति । एतया कर्णयोरुपरि धृतं यतसोत्पलयुग्मं, मैत्री ताक-
र्णौ या पश्यतः कस्यचिद्रसिकस्य विलासिनो दृशाविव व्यराजत् ।
किभूतस्य । मनोभुवा कामेन अविधेकित्वमेवान्ध्य सद्घृतनेत्रत्वं ग-
मितस्य प्रापितस्य । किञ्चूते दृशी । अस्यां मैत्र्यां पतिते निषण्णे ।
ततो रसिकत्वादेशपरामृत्य लगित्वा सम्बध्य स्थिते स्थिरतरे इत्युत्प्रे-
क्षा । कश्चिद्विलासी जैम्या कर्णौ प्रथममेव दृष्टवान् ततस्तस्य नश्रे
कर्णयोरिव लगने स्थिते नीरोत्पलद्वयमित्यर्थः । नेत्रगमनादेवास्यान्ध्य ।
अन्यदपि पतित वस्तु कुत्रापि लगित्वा तिष्ठति ॥ ३९ ॥

विदर्जपुत्रीश्रवणावतंसिकामणीमहःकिशुका
म्मुकोदरे । उदीतनेत्रोत्पलवाणसम्भृतिर्नलं परं
लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

रत्नायतस घणंयति । विदर्भेति ५ स्मरः नलं पर केयल त्रिष्टु, या
 लक्ष्यमवैश्वन घ्रागच्छन्त प्रतीतितयानित्यर्थः । किञ्चूतः । विदर्भंपुत्री
 श्रवणयोरुपरि श्रवतसिकाया मण्यः भृपणभूता या माणिक्यादिरद्वस-
 चितसुवर्ण कम्बिका तत्सन्धन्वीनि माणिक्यादिरद्वानि तामा मन्तोत्र
 स्तदेव किशककामुक पलाशमुमुधनुः तस्योदरे विषये उदीता मन्-
 रपत्ता नेत्रयोरवतमोपलयोश्च तद्रूपाणां चतुर्णां आणानां सम्भृति
 सामग्री नेत्ररूपाभ्यां वा नीलोत्पलाज्या वाणसामग्री यस्य । स्रग्धि-
 घचापे समारोपितवाण इत्यर्थः । स्वलङ्कृतकार्यकज्जलाक्षितनेत्रभी-
 न्दप्यंदिनोकगनानेण नलः कामपरो भविष्यतीति भावः । श्रवतसि-
 कापदंनेव श्रवणलव्यायप्यतिमन्त्रिधिमूचनायं श्रवणपदप्रयोगो यु-
 लक्ष्यस्मरणात् स्मर ॥ ४० ॥

अनाचरन्तथ्यमृपाविचारणां तदाननं कर्षलता
 युगेन कि । वत्रन्ध्र जित्वा मणिकुण्डले विघृ
 द्विचन्द्रवुद्ध्या कथितावसूयकौ ॥ ४१ ॥

साकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह । अनाचरदिति ॥ सादृश्यात् स्म-
 रितया द्विचन्द्रवुद्ध्या द्वीचन्द्राविति ज्ञान्तिज्ञानेनेतो द्वी चन्द्रौ तदा-
 र्कपं न सहेते इति भेम्पास्तदाननस्य वा पुरस्तादसूयकौ स्पृष्टांकारि
 णी कथितौ प्रतिपादितौ मणिकुण्डले रत्नखचिते सुवर्णताटङ्के स्व-
 विधी द्वी चन्द्रौ जित्वा तदाननकर्तृ, कर्षलतायुगेन कृत्वा वदन्त्य
 कि । मन् द्विचन्द्रवुद्धरेव स्वपेणासत्यत्यास् स्त्रीत्याश्च तदुक्तोऽर्थे क-
 य तस्य प्रभृतिरित्याशङ्क्याह । किञ्चूत । तथ्यमृपा विचारणां अना-
 या कथित सत्यमसत्य येति विमर्शनमनाचरदकृत्वार्थेण । श्रीभासम्प-
 न्ददेग महत्यादित्यर्थ । कि किमिति वदन्त्य न छापित्यनुचितमेतत्क-
 त । यतः मत्यासत्यविचारणाभावादिति भाव इति वा । अन्याऽपि
 दुर्भेदः मत्यासत्यविचारणकृत्यन् कम्पचिदसूयकस्य यचनादनपराधिग-
 मपि कम्बिकायादिना यभाति । चन्द्राकारे मणित्वाटङ्के यथा धृते
 इति भावः ॥ ४१ ॥

श्रयादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययाभ्या
ममितः समन्वयः । त्वदाननेन्दोः प्रियकामज
न्मनि श्रपत्ययं दौरधरी धुर ध्रुव ॥ ४२ ॥

श्रयादीति । कयाविद्वयस्यया सत्या कुण्डले परिधाप्य कस्यो-
निं क्षिप्य भैमी श्रयादि इत्युक्ताः इति कि । हे भैमि तवाननेन्दो
द्याभ्या कुण्डलाभ्या अभित उभयो पार्श्वयोरय समन्वय मनीषीण
सम्वन्ध । प्रियस्य मलस्य क्षान्तो रत्यभिताण तस्य जन्मन्वुत्पत्तौ दि-
पये दौरधरी पूर्वोत्तराशिस्यगुरुशुक्रयोर्मध्यराशिस्यचन्द्रस्य दुधरात्य-
स्य महायोगस्य सम्यन्धिनी धुर भार ध्रुव निश्चित आश्रयतीति ।
ध्रुवगुरुप्रेक्षाया वा । दुर्धराख्ये महायोगे जातपुत्रादियंया एहि प्रा-
प्नोति तथा कुण्डलालङ्कृतगुरुचन्द्रदशनमात्रेण मलस्य रगणाभिला-
षो वृद्धि प्राप्सतीति भाव । गुरुभागवपार्योगचन्द्रैष यदा जयेत् ।
तदा तु दुधरायाग इति ज्योतिर्विदा मतमिति शास्त्रादानुसन्धेयन् ६२॥

निवेशितं यावत्करागदीप्तये लग्नश्रीयाधरसी
म्नि सिक्ककं । रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुक
मधूनि निधूय सुधासधस्त्रिणि ॥ ४३ ॥

अधरप्रसाधनमाह । निवशितमिति ॥ तदीयोऽधरोष्ठस्य सीमि
ऊर्ध्वदेशे यावत्कराक्तस्य रागा तादृशिता तस्य दीप्तये प्रकाशनाय
निवेशित न्यस्त यच्चानेन जगत्मलान सिक्कक मधुच्छिष्ट स्वस्य जन-
कानि मधूनि हीनरनतया परित्यज्य माधुर्य्योतिशयात् सुधयाऽसुतस्य
सधस्त्रिणि तुन्याया तत्रैवाधरसीमि निवस्तु नित्य स्यात् उत्सुकमुरक-
पिठतमिव रराज । सुधया सिक्ककस्य कदाचिदप्यसम्यन्धाज्ञाभाक्ता
परित्यक्तमशकन्निव तत्रैव स्थितमित्यय । प्रसाधिका अलक्तकस्य
स्थित्ययं अधरे सिक्कक निवेशयन्ति, अधरस्य मधुनोऽधिकृत्य सूचित ।
अन्यदपि हीनमाश्रय परित्यज्योत्तममाश्रयति । शुभोत्प्रेक्षा । सधस्त्रि-
णि धत्तांदनिष् केशवत् (पा० ५ । ४ । १२४) इति धम्मशंश्राद्-
निधि, समानस्य छन्दसीत्यथ (पा० ६ । ३ । ८४) छन्दसीति योगवि-

भागात् समानश्च न आदेश । समानधर्मा या मा सधर्मा तथा ,
मन इति (पा० ४ । १ । ११) न लोप् ॥ ४३ ॥

स्वरेण वीणेत्यविशेषणं पुरा स्फुरत्तदीया खलु
कण्ठकन्दली । श्रुत्वाप्य तन्तीरथ सप्त मुक्तिका
मरानराजत् परिव्रादिनी स्फुटं ॥ ४४ ॥

कण्ठप्रमाधनमाह । स्वरेणेति । तदीया कण्ठ मय कन्दली अति-
मौकुमाख्यादिगुणात्वाद्दृढोद्गतप्रथमाङ्कुरदण्डोऽतिमधुरेण स्वरेण कृत्वा
पुरा पूर्वं अविशेषण विशेषणरहित यथा तथा चासान्वेन वीणेयति-
त्येव खलु निश्चित अस्फुरत् अभासत , न तु रुद्रवीणादिवशुवीणाजि-
देषु विणिष्टतयेयमित्यञ्जेत्यर्थं । अथालङ्कारमन्त्रे सप्त मुक्तिकास-
राम् सूत्रप्रोक्तनीलिकहारानेव तज्जनीमध्यमाजिघातोत्पद्यमानध्वनि-
व्यञ्जितपञ्चमादिरागा पट्टसूत्रादिरचिताः सप्त तन्तीरथाप्य, विपन्वी
या तु तन्तीभि सप्तभि परिव्रादिनीत्यमरवचनात् स्फुट प्रकट परि-
व्रादिनीति विणिष्टमञ्जा मती शराजत् प्रशोभत । स्फुटमुत्प्रेक्षाया
वा । वीणाभ्योऽपि मधुरतरस्यरा , कण्ठकन्दलीसप्तसरमुक्ताहारालङ्-
कता चति भाव ॥ ४४ ॥

उपास्यमानाविव शिद्धिनुं ततो मृदुत्वमप्रौढ
मृणालनालया । विरेजतुर्माहूगलिकेन सह्नी
ज्जौ सदत्या बलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

भृङ्गप्रमाधनमाह । उपेति ॥ माहूलिकेन मङ्गरा प्रयोजनमस्य म-
ङ्गलाथंरचितेन कम्बुनः शङ्खस्य बलयेन कम्बुयेन सङ्गती युक्ती सुदत्या
भेद्या भृङ्गी विरेजतुः । उत्प्रेक्षते । अम्रीटा माला या मृणालनाला
तया विमदण्डेन ततः भुजाभ्या सकाशात् मृदुत्य शिञ्जितु उपास्य-
मानायिव सेव्यमानायिव । मृणातादपि कोमलतरौ भुजायित्यर्थं ।
गीहदेशे विद्याइकाले शङ्खबलयधारणमाचारः । बालेन चाभ्यास सु-
कर इत्यम्रीटपद । मालामालमयास्त्रियमित्यपि कश्चिदपाठोत् महा-
कविप्रयोगालाशब्द व्याप्तोऽपि । ततः । आस्यासोपयोग (पा०

१ । ४ । २६) इत्यपादानत्वम् । नाङ्गलिकेन । मयाजगपिति (पा०

५ । १ । १०८) ठञ् = ४५ ॥

पदद्वयेऽस्या नवयौवरञ्जना जनैस्तदानीमुदनी
यत्तार्पिता । चिराय पद्मौ परिरभ्य जाग्रती
निशीत्र विश्लिष्य नद्या रविद्युतिः ॥ ४६ ॥

लोकद्वयेन पद्मस्यापनाङ्ग । पदेति ॥ तदानीं तस्मिन् प्रसाधन-
समये भ्रम्या पदद्वये ऽर्पिता रचिता नद्या आङ्गी यावकरञ्जना भ्रम-
त्तकरञ्जना जनैर्नद्योदयसमये जाता अतिरक्ता रविद्युतिरिष उदनीयत्
अनक्यंत । किमूता रविद्युतिः । निशि रात्री सूर्यस्यास्तसमययशात्
पद्माभ्या च्छ विक्षिप्य दिने पुन पद्मी चिराय परिरभ्य जाग्रती ति
ष्ठती । रविद्युतियंषा पद्मपु श्रियमधिका करोति तथा यावकरञ्जना
तत्पादयोरिति भेदीचरणी पद्मत्तुल्याविति भावः । चिराय विश्लिष्येति
या । चिरविद्युक्ताभ्यान्व प्राप्य गाढमालिङ्ग्य तिष्ठत इति उक्तिः ४६

कनापराधः सुतनोरनन्तर विचिन्त्य कान्तेन
सम समागमम् । स्फुटं सिपेवे कुसुमेषु पावकः
न रागचिन्हश्चरणी न यावकः ॥ ४७ ॥

इति ॥ पृथं चिरदाख्याया द्युनरभलापकारिभ्याम् सुमनोर्भ्रम्या
कृताऽपराधा यत् स कुसुमेषु काम एव पावक अनन्तर तु अधुना
कान्तन नलन सम मष्ट भ्रम्या ममागम विचिन्त्य स्फुट निश्चित चर-
णी सिपेवे अपराधमाजमायेत्यर्थं । कामस्याग्निर्त्वे हेतुनाष्ट । यत्
सोऽग्नि रागचिह्न रागो लोहितमेव चिह्न यस्य रक्तिन्ना वक्षिरयनि
ति ज्ञायते । अथवा अनुराग एव चिह्न यस्य । अनुराग एव हि का
समनुभाषयति । तस्मात् कामाग्निरद्याय न स्वय यावकोऽलक्तकः स
पावका नेति वा । अन्योऽपि प्रोपितभर्तृकाया कस्याचित् कृतापरा-
ध सन्तसिप्रयागनन विचिन्त्यापराधनाजनाय तरपादयो पतति । सा
लक्तकतरपद्दशादेव नलस्य कामोद्वेको भवितेति भावः ॥ ४७ ॥

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चाकृतां परस्परेणैव वि
भूपितेषु च । किमुचिरेऽलङ्करणानि तानि तत्
वृथैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥

सहजशोभामाहारम्यं वर्णयति । स्वयमिति ॥ स्वयं भूपणं विनैव
परस्परानपेक्ष्यञ्च तस्या भैस्या अङ्गेषु मुखाद्यवयवेषु प्रत्येकं स्त्रीपत्नी
पत्नीपुत्रयगासहस्रिणारोहवशाच्च चाकृतां गतेषु सत्सु परस्परेणैवान्यो-
न्येनैव च विज्ञापेण भूपितेषु प्रत्येकं सौन्दर्यं सत्यपि अन्योन्यसादृश-
य्यं वशात् करानुगुणौ भुजौ भुजानुगुणौ करावित्येकस्याङ्गस्यापरेण त-
स्य च तेनैव सहस्राङ्गयोग्याङ्गवानयोसहस्रनात् सुन्दरतरेषु सत्सु तानि
मन शिलातिलकादीनि अलङ्करणानि किमुचिरे अपि तु साकरणप्रयो-
जनं न किञ्चिद्दूषुः । यद्यस्मात्तेषामलङ्करणानां तत्पूर्वोक्त प्रकारं क-
रणं निस्कर्णं वृथैव बभूव दुःखयान्त किञ्चिद्दूषुः । किमप्यधिकं न
चक्रुरित्यर्थः । आश्रितत्वादनिराकाङ्क्ष्यं त्वेन स्थितान्येति ज्ञायः । त-
तोपा करणं वृथैवाभूत् । अथ यत्र करणमलं इत्यनन्वयनाम साध्यय
जातमिति भावः । अलं वृथाकरणं येषामिति च बहुव्रीहिसापि सा-
ध्यय जातमिदमर्थं । पूर्वमन्तंशब्दस्य ज्ञपणार्थत्वं पश्चात्प्रयोजकत्वा-
त्त्रिपिद्वायंत्वमिति धेत्यर्थः । किमुचिरे इति पाठे किमर्थं धृतानि न
काने इति शेष इति वा ॥ ४८ ॥

क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं पुषोप यां नूपण
चुम्बनैरियं । पुरः पुरस्तस्युपि रामणीयके तथा
वयाधेऽत्रधिवुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

नूपणकारणद्वयार्थं वर्णयति । क्रमेति । इयं भैसी भूपणचुम्बनैर्नूपण
मन्त्रार्थैः कृत्या उत्तरमुत्तरं यथा तथाऽयं क्रमेण पूर्वंपूर्वंपुषोपपुष-
या उत्तरोत्तरभूपणोत्तराधिकामतिशयिणां यां श्रियं पुषोप तयाऽलङ्कारशो-
भया रामणीयके सौन्दर्यं पुरः पुरस्तस्युपि स्थिरतरे मति अधधिः वु-
द्धेरियता वृद्धिधोरणिः परम्परा यथाधे याधिता । इतोऽन्यत्रामणीयकं
नाम्नोति यदि बुद्धिर्नयेत्तदा अधधिर्नयेत् पूर्वमामणीयक्येहायाधेन

रामशोपकान्तरेण पुनर्न स्फुरति सति अयधिवांधित इत्यर्थः । तस्या
भूषणे शोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति दंश्यशब्दः ॥ ४८

मणीसनाभी मुकुरस्य मण्डले वक्षी निजास्यप्र
तिविम्बदर्शिनी । विधोरदूरं स्वमुखं विधाय
सा निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥ ५० ॥

मणीति । मणीसनाभी सौक्तिकादिरत्नतुल्येऽनिस्थच्छे मुकुरस्य म
ण्डले दपंशतले पुनर्निजास्यस्य स्वमुखस्य दपंशमण्डकान्तप्रतिविम्ब प-
श्यत्येवंशीला दर्शिनी सा जैनी मुखं विधो दपंशकूपय प्रतिविम्ब-
रूपस्य या चन्द्रस्य अदूरं निकटयति विधाय कृत्वा एतयोर्मुखचन्द्र-
योर्विज्ञोपे स्फुरतम्य निरूपयन्तीव विचारयन्तीव वक्षी । सन्निधौ हि
विज्ञोपः स्फुरति । विम्बापेक्षया प्रतिविम्बस्य न्यूनत्वात्तस्यैव चन्द्रत्य-
सिति विशेषा निरूपित इति भावः । रूपणानन्तरसादर्शविलोकनमि
ति स्त्रीजातिस्वभावः । प्रतिविम्बदर्शिनी । आभीक्ष्ये विनिः ॥ ५० ॥

जितस्तयास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीसाक्षि
ककायमायता । तथापि जिग्ये युगपत् सखा
युगप्रदर्शितादर्शत्रहूत्रविष्णुना ॥ ५१ ॥

जित इति । तया आस्येन जितः कलानिधिश्चन्द्रो नेत्राचिविटीक-
करणादिनिमित्ता इस्तस्थितादर्शनिमित्ता या द्वी चन्द्रादिति धीयंस्य
पुरुषस्य स यद्य साक्षी साक्षाद्दृष्टा यस्याः सा माया ययैवम्भूतः का-
यो यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तथा ता दधे धजार । एकत्वादहं मे-
मीमुखेन जित इति मायानयानेककायत्व चन्द्रेण शृत इत्यर्थः । अत्र
च पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन नाक्षिणो द्वी चन्द्रादिति युद्धिरेव प्रमाण । क-
लानिधिर्दधानेकजित्वेव श्रुत्वान्नायिककायधूहनिर्माणकलामपि येषां
ति सूचित । द्वाभ्यामेकजयस्य मुकुरत्यात् करस्थितादर्शच्छलेनानेक-
कायत्व यद्यप्यङ्गीकृत तथापि युगपत् नमकाल सखीयुगेन प्रकर्षेण
दर्शिताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तयोर्बाहुना अनेकेनापि बहुभविष्णुना व
हूभवमशीलेन सता तन्मुखेन चन्द्रो जिग्ये जित एव । इस्तस्यदपंश

सहितसखीदपणद्वयं प्रतिफलितमुखप्रतियिम्बैः सह यिम्यभूतस्य मुखम्यानेकत्वात्मुखतुल्यदर्पणद्वयेन सह यिम्यभूतस्य मुखस्य स्वमदृशैरादर्शः सप्रतियिम्बैः सह वा अनेकत्वात् पञ्चसु द्वयोर्विजयस्य मुकरत्वादित्यर्थः । पृष्ठं शोभया जितोऽपि सद्भाधिक्येन गुरां जेतुमारथ्यवांस्तथापि मुखस्याधिकतरसङ्ख्यत्वात् शशाकेति भावः । यदुजयिष्णुनेति चिः ॥ ५१ ॥

किमालियुग्मार्षितदर्पणद्वये तदास्यमेकं बहु
चान्यदम्बुजम् । हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधि
भिस्तदीयसालोक्यमितं व्यलोक्यत ॥ ५२ ॥

किनिति । अलियुग्मोनापिते दर्शने दर्पणद्वये यदुपु प्रतिविम्बेषु प्राप्ये एकमेकं सख्यायोष्यमथ च मुख्यं तदास्यं भैमीमुख अन्यच्च हिमेषु शिशिरतुषु जय च काम्येषु कंदारादिहिमेषु निर्वाप्य निवार्यं निर्वाप्य विनाशमथ च मोक्षं कृत्वा प्राप्येति यायत्, निशासमाधिभिः रात्रिमभ्यन्धिभिः सद्भाचैरथ च परमात्मदर्शनोपायैः कृत्वा तदीयं भैमीमुखसम्यन्धि सालोक्यं चादृश्यमथ च सालोषणलक्षणं मुक्तिं इतं प्राप्तं बहु अनेकमम्बुजं किं लौकिक्यं लोक्यत । किमत्रेक्षायां । भैमीमुखप्रतियिम्बतो हीनत्वात् पट्टानि कंदारादिहिमेषूणां नानि भूत्वा तन्मुखप्रतियिम्बस्य समीपे स्थितानि किमिन्त्यर्थः । पट्टेभ्यो मुखमधिकमिति भावः । अम्बुजमिति जात्येकवचनं । निर्वाप्य निर्वापस्तं करोति एवन्ताएवमपि निर्वाप्येति हिमेष्वात्मानं विनाशयेत्यर्थः । सालोक्यं । समागम्येति योगविभागात् न आदेशः ॥ ५२ ॥

पलाशद्रामंति मिलच्छिलीमुखैर्वृता विभ्रवाम
णिरश्मिकामुकैः । शुभक्तिं लक्ष्मैर्धनुवामसौ त
दा रतीशमवृत्तनयाभिरक्षिता ॥ ५३ ॥

पलाशेति । शमी भैमी पलाशानां शिशुनां दाशं मान्येयमिति प्राणत्यां मिनन्त आगच्छन्तः शिमीमुख। ज्वररा यद्वैयम्भूनेरथ च किं शुक्रानां धनुराकारत्वात् मिलद्वाणी विंज्रवामणीनां विजिष्ठाह्वारसम्य

शिवमाणिक्यादिरत्नानां रश्मिरूपे कामुं कैरिन्द्रधनुर्भिवंता येष्टिता स-
 ती तदा भूयदानन्तरकाले रतीशय्य कामस्य सप्तुं स्वतया परमधनस्येन
 हेतुना धनुषा लक्ष्यैलक्ष्यसङ्घेधनुभिः प्रज्जि सामन्त्ये रक्षितेय लोकेर
 लपि तर्किता । कुन्ता प्रथिशन्तातियदनुषा धनुर्दंराणामित्यर्थं । का
 न्तिषाम्यान्निश्रतया नराहश्चस्वनेर्नो कामा रक्षतात्यर्थं ॥ ५२ ॥

विशेषतीर्थैरिव जन्हुनन्दिनी गुणैरिवाजानिक
 रागज्जूमिता । जगाम भाग्यैरिव नीतिरुज्ज्वलै
 विज्ञपणैस्तत्सुपमा महार्घतां ॥ ५४ ॥

विशेषति । तस्या जैम्या सुपमा स्वाभाविकी परगा शोभा विशि-
 ष्टीभूषणै कृत्या सहायतामतिश्रेष्ठ्य जगाम । का कैरिव । जन्हुनन्दि
 नी स्वत एव श्रेष्ठापि गङ्गा विश्वपतीर्थे प्रयागादिभिरिव । तथा आ-
 ज्ञानिकरागज्जूमिता जनन जन न जनो ऽजन अजनेन निर्वृत्त । ते
 न निर्वृत्त (पाठ ५ । १ । ७६) इति ठक इकादेशे प्रनुशतिकादिस्वा-
 दुभयपदवृद्धि । आज्ञानिक सहजो रागस्तस्य भूमि स्थान पुत्रादि-
 स्तस्य ज्ञायस्तता सहजा स्वेष्टपात्रता गुणै शीललावण्यादिभिरिव ।
 तथा नीतिरुज्ज्वलैर्नीतिसाधितफलप्रतियन्तनाशनात् प्रकाशैर्भाग्यै
 पृथङ्कृतशुभकर्म्मभिरिव । भागीरथी सत्यं च श्रेष्ठैव पर प्रयागादी ना-
 हात्म्यातिशय । यत्रानुरगस्तत्र श्रेष्ठ्य परतु शीलादिगा छमैरागस्य
 निरतिशयत्व । तथा नीतिभागानुभरण श्रेष्ठमेव परन्तु उज्ज्वलैर्भाग्यैर-
 नुशङ्कित श्रेष्ठतर भवतीत्यर्थं । नरहनेस्तम्यानिरतिशया शोभाऽभूदि-
 ति भाष । उज्ज्वलैरिति सपमानोपमेयै मन्वन्थनीय । छशुभकर्म्म-
 याऽपि भाग्यस्याभिधायकत्वात् तन्नियत्यर्थे भाग्यविशेषमेव वा । स
 पमानप्रयेण क्रमेण पावित्र्य गुणवत्त्व भाग्यवत्त्वञ्च सूचित । विशि-
 ष्यन्ते इति विशेषा पचाद्यच् ॥ ५४ ॥

नलात् स्ववैश्वस्त्यमनाप्तमानता नृपप्रिया भी
 भमहेत्सयागताः । तदद्वाप्रलाङ्गामदधन्त मङ्ग
 ल शिरसु सिन्दूरमिव प्रियायुगे ॥ ५५ ॥

नलादिति । नलात् सकाशात् स्वस्यात्मनो वैश्वस्य वेधव्यगतात्
 अप्राप्तमानता भैमीचरणप्रणामप्रवृत्त्या भीमस्य कन्यास्वयम्वररूपे महो
 तस्ये आकारिताः सत्य शायता नृपप्रिया अन्यराजमद्विष्यः प्रियायुषे
 स्वप्राणेश्वरजीवनाय मङ्गलरूपसिन्दूरमिय स्वशिरःसु तस्या भैम्या अ-
 र्घ्योश्चरणयोर्लांशं अलक्तकं अदधन्त अधारयन् । पत्नुरायुषिं वृद्धये
 अन्याः स्त्रियः ता एव या यथा शिरःसु सिन्दूर धारयान्त । तथा प्र-
 णामप्रसन्नया भैम्या यतदीया प्राणेश रक्षणीया इति प्राणितो नलः
 स्वप्राणेशान् रक्षिष्यतीति युञ्जा स्वभर्तृचिरजीवनाय भैमीचरणयोः प्र-
 णामं कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेश वा आर्द्रां लाक्षा लज्जना । वि-
 द्यम्भाविषये समे इत्यमरः । वैश्वस्य । प्राणेशादित्यात् ष्यञ् (पा०
 ५ । १ । १२४) । दध धारणे, लङि ।

हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूर कज्जल तथा ।
 कृपांसकञ्च ताम्बूल माङ्गल्याभरण शुभम् ॥
 केशसस्कारकवरीकरकणं विभूषणं ।
 भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता ॥

इति स्कान्दयदनम् ॥ ५५ ॥

अमोघजात्रेण सनाभिताङ्गताः प्रसन्नगीर्वाण
 वराक्षरस्त्रजाम् । ततः प्रणम्याधिजगाम सा हि
 या गुरुर्गुरुवृहस्पतिव्रताश्रियः ॥ ५६ ॥

अमोघेति । ततो मण्डगानन्तर प्रणम्या कृतगुर्वादिचरणप्रणामात् स-
 ती श्रिया गुरुः अधिकलज्जेत्यर्थः, मा प्रेमी गुर्वाः पूज्यतमयोः विशो
 क्तया प्राणेशानां वाङ्मनःकापकर्माभिः पतिगव्यभिचरन्तीनां पतिवृ-
 त्तानां वृद्धशांभनमुयाभिनोनास्तु अविषया मुभगा अष्टपुत्रा भवेति आ-
 श्रिय अधिजगाम आलभत । किम्भूना आश्रियः । अमोघभावेण सक-
 लम्येण प्रसन्नाना गोवांशाना देवाना परयोक्ता वराक्षरसम्यन्विन्दोऽ-
 चरन्त्रजो यज्ञं गान्गास्त्रासां सनाभितां वरपुत्र्यं गताः प्राप्ताः, सत्यत्येन
 ननुत्याः ॥ ५६ ॥

तथैव तत्कालमथानुजोविभि प्रसाधनासडजन
शिल्पपारगै । निजस्य पाणिग्रहणकृणोचिता
कृता नलन्यापि विज्ञाविज्ञूपणा ॥ ५७ ॥

सद्येति । तद्यै भेभ्या वेदिकोदरे यथा मङ्गलस्नानादिकृत तेनैव
प्रकारेण क्रमेण च तत्कारा तस्मिन्नेव कालेऽथ मङ्गलस्नानानन्तर प्रसा
धनासङ्गन जूपणकरण तत्सम्बन्धि शिल्प विज्ञान कौशल तस्य पारगै
विशेषविशेषज्ञै शृङ्गारादिभि अनुजोविभि सेवकेतिजस्य विभा स्त्र-
स्यामिनो ननन्यापि पाणिग्रहणकृणोचिता विवाहकाले याग्या विधा-
हृरूपोत्सवयोग्या या विभूषणा कृता रचिता । निजस्येति स्वयप्रयुक्ति
सूचिता । विभारित्यविलम्ब सूचित । जूपणतिशुरादि तस्माद्युष् ५७

नृपस्यै तत्राधिकृता पुनः पुनर्विचार्य्य तान् व
न्धमवापयन् कचान् । कलापलीलापनिधिर्ग
रुच्यज स यैरपालापि कलापिससदः ॥ ५८ ॥

श्लोकद्वयेन केशप्रसाधनमाह । नृपस्येति । तत्र केशप्रसाधनेऽधिकृ
ता नापितादय पुन पुन यथाप्य धूपजधूनसशापण बहूतिकदिना
प्रसाधन कृत्वा अथ च धूपजधूनस्यापि विद्यमानत्वात् पुन पुनस्त
दुन्नाल्यशादते केशा गध न धूम इति चिरात्त्रिद्वित्य कानि पुष्या-
णि कुन स्याप्यानीति याग्यायाग्यज्ञाय विधाय्यं या नृपस्य तान् क
चान् धस्त्रिह्लादिरचाविशेषप्रन्थिरूप यन्ध अत्रापयन प्रापयामासु ।
तान् कान् । यै कश्चै शरदि गरुत यज्ञान त्यजति गरुच्यक् तस्य क
लापिससदो मयूरसहस्य मन्त्रयो कलापलीलापनिधि कलापलीलाया
रपनिधि साम्यनपालापि छाच्छादित , तदपक्षयाधिकैर्जातमित्यर्थं ।
कलापलीलाकूपो य उपनिधि कविसनयमिह प्रतिनिधि स यैर-
च्छादि जित इवेत्यथ इति वा । नलकेशीविलासस्य गृहीतत्वात् नि-
विलासतया निरर्थक यष्टिर्भार न्यजति इति सूचनाद्गुरुत्वञ्च इति पद
साभिप्राय । यै कश्चै पक्षत्यागिन्या मयूरसदते कलापशीभानितेप
अपालापि गृहीत्वा नास्तीन्यपलापित । य परस्य निरूप गृहीत्या

न दृश्या पर प्रतारयन्ति न राज्ञो ऽधिष्ठते पुरुषे पथाद्बद्धा शिञ्जिषी
या भवति । नयूरा शरटि प्रक्षान्मुञ्चन्ति । पुमान्पनिधिन्वांस इत्य-
नर । श्रयापयन् । अप्रोतेर्यन्ताल् लुङि द्वितीयस्यैकाचो द्विस्य गत्य
यंत्वादणी कर्तुं योः कर्माख्यम् । अलभयन्निति या पाठ ॥ ५८ ॥

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनुर्गुणेन सयोगजु
पां मनोभुवः । कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया
समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुड्मलैः ॥ ५९ ॥

पतत्रिणामिति । अर्जिता लब्धा मार्जनश्रीरस्वङ्गजनिता स्त्रियश्या
भा येन । तथा द्राघिमना शालते यथशीलेन तस्य नलस्य कचेन केश-
पाशेन सद्य समेत्य सम्यन्ध प्राप्य कुड्मलीमञ्जिकादिकोरके कर्तुंभि,
द्राघिमशालिना तथा अर्जितमार्जनश्रिया पुन पुन अङ्गुल्यादिना प
येणाङ्गुल्यनाशनसम्बन्धिस्त्रियश्यामेनेय प्रसरमालारूपेण धनुर्गुणत स
योगजुपा सञ्चिताया मनोभुव कामस्य पतत्रिणा सौभाग्य - सादृश्य-
नालम्भि केशपाशस्य प्रसरमालारूपेण कामधनुर्गुणत साम्य । कार-
कायाश्च पुष्पकपैद्यांणे नरास्य च कामेनेत्यर्थं । अतिविशालनीलत-
तफरिकाङ्गुलतनलकेशपाशदर्शनमात्रेण कैमी कामक्षशा प्रयितेति
भाव । कचेन । नात्येकवचनम् ॥ ५९ ॥

अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो रराज राजा मुकु
टेन मूर्धनि । वनीपकाना स हि कल्पजूरुहस्त
तो विमुञ्चन्तिव मञ्जुमञ्जरीं ॥ ६० ॥

मूर्धं प्रमथगमाश्च । अनर्घ्येति ॥ अनर्घ्यरत्नौघमयेन अमूल्यदिव्य-
साक्षिण्यादिरत्नघटितेन मुकुटेन मूर्धनि मण्डितो राजा स नल हि
यस्माद्गोपकाना याचकाना अतिधनदागात् कल्पजूरुह कल्पवृक्ष-
मनो हेता मञ्जुमञ्जरीं कल्पवृक्षोचिता रम्या रत्नाङ्कुरपरस्परा विमुञ्च-
न्ति द्विरभिव रराज । वृक्षो हि यानपत्रयपुष्पफलमुक्ता मञ्जुरीमुद्गरिति ।
कल्पवृक्षस्य मञ्जुरी रत्नपत्रायाद्रूपगयी । मञ्जुरास्यामे मुकुटहारिक-
रस्य घा । मञ्जुर्वाकारा मुकुटमणिविरया कर्तुं निगण्यन्तीत्यर्थं । अ-

पंमहंतीत्यर्थे दृग्दादित्वाद्यः । मञ्जुरीरिति च पाठः ॥ ६० ॥

नलस्य भाले मणित्रीरपट्टिकानिनेन लग्नः प
रिधिर्विधोर्वभौ । तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते
तदानने मातुमशक्नुवन्निय ॥ ६१ ॥

भालप्रसाधनमाह । नलम्येति । खरयचितायां वीरसम्प्रथिन्या
वीरपुरुषधार्यायां वीरपट्टिकामाभ्यां वाऽऽध्यातायाः सुवर्षेपट्टिकायाः
अथपुगपदाङ्गागभाव्यापिन्या निभेन ध्याजेन नलस्य भाले ललाटे
लग्नं सन् विधाद्यन्द्रस्य परिवेषो यभौ । मुखचन्द्रेऽपि चेत् परिवेषः
सम्पुंसमण्डले किमिति न दृश्यत इत्यत आह । किं कुर्वन्निय ।
तदा प्रियामङ्गमकाले भूषणकाले च इत्यंशङ्कूपावशाच्च शशाङ्काधि-
करूपता चन्द्रापेक्षयाधिकपरिमाणत्वं गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्य-
प्रमाणतास्तु प्राप्तुमशक्नुवन्निय । अल्पपरिमाणस्य यदलङ्करणं तदधिक
परिमाणस्यैकदेश एव तिष्ठति न तु सर्वं मण्डयितुं शक्नोति तस्मात्
मुखैकदेशे भाल एव परिधिः स्थित इति युक्तमिति भावः । मणि-
किरणानां मण्डलाकारत्वेन पट्टिकायाः परिवेषाकारत्वं युक्तम् । अ-
शक्तिपुट्टमिति च पाठः ॥ ६१ ॥

वभूव भैम्याः खलु मानसीकसं जिघांसतो धै
र्यंभरं मनोजुवः । उपभुनक्तुं लचित्ररूपिणी
धनुःसमीपे गुलिकेव सम्भृता ॥ ६२ ॥

श्लोकप्रयोगे तिलक वस्यंयति । मञ्जुरीरिति । मनोजुवो धनुःसमीपे
सम्भृता सज्जीकृता उपभुंक्तुं मनोजुवो समीपे तस्य नलस्य वनेन चित्र-
तिलकस्तद्रूपिणी गुलिकेव मृन्मयगोलक इव वभूव । किमभूतस्य ।
भैम्या मानसीकस मनसि वर्तमानं धैर्यंभरं धैर्यंयाहुस्त्वमथ च धैर्य-
भरमेव मानमसरोमिद्यानिन इह पण्डित्वाश्रयिते धैर्यंभरो यस्यैवं-
विधो वा इह जिघांसतो हन्तुमिच्छतः । जुवो. कामधनुस्त्वं तिल-
कस्य च गुलिकात्वं । नूनसमीपस्थितवर्तुलतिलकदर्शनमात्रेण भैमी
कामयशा भविष्यतीति भावः । अन्योऽपि इह हन्तुमिच्छन् सन्नियो

धनुषि गुलिका सन्धत्ते । राघय तिलको वृत्तो यतुलो नृपवेश्ययोरिति
 वचनात् । नानसौकस्त्वारप्रेक्षाया रलु । चित्र स्याद्द्रुनालेख्यतिल
 केष्विति विद्य । चित्रञ्च तद्रूपञ्चेति कर्मधारयादिनिर्वा । चित्ररू-
 पतेति वा पाठे तिलकस्वरूपतेत्यर्थं ॥ ६२ ॥

अचुम्बि या चन्दनविन्दुमण्डली नलीयवक्त्रेण
 सरोजतर्जिना । श्रियं श्रिता का चन तारका
 सखीकृता शशाङ्कस्य तथाङ्कवर्तिनी ॥ ६३ ॥

अचुम्ब्योति । वृत्तत्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजैत्रेण तद-
 धिकेनापि च कमलतर्जनयशादेव चन्द्ररूपेण नलायेन वक्त्रेण या च-
 न्दनविन्दुमण्डली मण्डलाकारचन्दनतिलक अचुम्बि विक्ता, तथा
 चन्दनविन्दुमण्डल्या चन्द्रस्यैव सखी श्रियं श्रिता सलक्ष्मीका का चन
 रोहिण्यादिमध्ये तारका शशाङ्कवर्तिनी मध्यवर्तिनीकृता । तथा
 चन्द्रमध्यवर्तिनी का चन सत्रीका तारका स्वस्य सखी सहचरी कृता
 सा तत्तुल्या जातेत्यथ इति या । का चन कापि तारका सखी न
 कृता किल, या का चन चन्द्राङ्कवर्तिनी भवन् सा सद्वापि सत्येय
 एतेति या । सरोजतर्जिनश्चन्द्रस्य मध्यवर्तिना रोहिण्यादिभेदज्ञाने च-
 न्दनमण्डलतिलकमरोजतर्जि नलमुखचन्द्रस्तत्र एयो भवेत् चैवमित्यर्थं ।
 तदा तन्मुरापत्रचन्द्राम्यामधिकतम जातमिति भाव । काञ्चनेति
 पाठे अतिशयिता श्रियं श्रिता ॥ ६३ ॥

न यावदग्निज्जममेत्युद्धृतां नलस्य जैमीति ह
 रेदुराशया । स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा
 न वेति भाते पाठितुं लिपीमिथ ॥ ६४ ॥

नेति । हरेरिन्द्रस्य इति शयनपथा दुराशया अनुपपद्यमानासम्भा-
 वितमिच्छाम्य नलस्य भाते नलाट ना जैमी किमस्ति न वेति म-
 न्दिप्रमाणमर्था निर्वा प्रत्यनिर्वा अक्षरपङ्क्तिं शब्देष्टनिराशय स्पष्ट
 पठितुं याचयितुं न चन्द्रमयिन्दुरेवन्दुश्चन्द्र प्रहित प्रेषित इव इत्य-

स्प्रेषा । इति किं । जैमी यावदग्निज्जम अग्निप्रदक्षिणीकरणपर्यन्त
नलस्य उदूढता परिशीलतां भार्यास्य नैति गच्छतीति । यद्यपि स्वप
स्यरो जातस्तर्योपि यावत्सप्तपदां गमन भैमी नलभार्यां न भयती-
तीन्द्रस्य दुरागया स विन्दुश्चन्द्र इव प्रहित किं । पतित्वं मस्ये
पदे इति स्मृतिप्रामाण्यदाद् यावदग्निज्जमथा जैमी नलनत्ता नैति ।
प्रक्षलिपेतिश्चय चन्द्रद्वारा बुद्धा हरप्राप्त्यर्थं यय प्रयतानह इति दुरा-
गया लिपिषाघनायं प्रेषितो लल टे स्थितश्चन्द्र इव तिलको रराज
इति भाव । यावदग्निज्जमव्यपीभाय । लिपीं । कृदिकारादिती-
कार (पा० ४ । १ । ४५ । सि० कौ) ॥ ६४ ॥

कपोलपालीजनितानुविम्बयोः समागमात् कु
ण्डलकुण्डलद्वयी । नलस्य तत्कालमवाप चित्त
भूरथस्फुरच्चक्रचतुरक्रचारुतां ॥ ६५ ॥

कण्ठभूपय यसं पति । कपोलैति । तत्काल तस्मिन्मण्डनसमये नल
स्य कुण्डलमण्डलद्वयी कण्ठभूपयोभूतमण्डलाकारकुण्डलद्वयी कपोल-
पालया प्रशस्तातिस्वच्छनलकपोलयुग्म जाती निजी स्त्रीयौ अनुविम्बौ
प्रतिविम्बौ तयो समागमात् सम्यन्याद्वेताधित्तजूरथे कानरथे स्फुर-
द्विलसत् चक्रचतुरक तस्य चारुता सौन्दर्यमवाप । रथश्चतुरको भय-
ति । पाली फलक, चतुरक परिमाणोपाधिके सङ्घर्षे । सङ्घर्षाया
सञ्ज्ञा सङ्घेति (पा० ५ । १ । ५०) कन । तत्र प्राणिसङ्घे यद्यपि प्रत्य-
यस्तथाप्यत्रीपचारिक प्रयोग ६५ ॥

श्रितास्य कण्ठ गुरुविप्रचन्दनाद्दिनम्भौलेश्चिबु
काग्रचुम्बिनी । श्रुवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः
सूत्रत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दतां ॥ ६६ ॥

श्रितेति । अस्य कण्ठ श्रिता मुक्तावलि भौक्तिकद्वारलता आस्यभेष
चन्द्रमास्तस्मात् श्रयन्ती या मुधा तस्यास्तुन्दिल स्थूल विन्दुवृन्द तस्य
भावस्तता तामवाप । किम्भूतस्य । गुरुणा पित्रादीना विप्रोपाध्व
वन्दनया विनम्रो नीलियंसा अत एव किम्भूता द्वारवली चिबुका-

प्रबुध्विनी हृन्वयस्वर्शिनी । मुक्तानां स्थूलत्वं यत्तुलायं च सूचितं ।
पूषं चन्द्रदंशनयत्नलदशनान्द्रु गुर्वादीनां प्रीतिकर्ततेति भावः ॥ ६६ ॥

यतः। जनि श्रीर्वलवान् बलं द्विपन् घनूत्र य
स्याजिपु वारणेन सः । अपूपुरत्तान् कमला
धिने घनान् समुद्रजायं स वभार तद्गुजः ६७॥

श्लोकत्रयेण प्रजभूपयं यथं पति । यदिति । स तद्गुजो नलजुजो
मुद्राभिरहुलायकैः सहितः समुद्रस्तस्य भावं अथ च दण्ड्यदण्डनादि
राजधम्मपरिपालनान्मुद्रा नियमस्तत्साहित्यं वभार भेजे । कर्मिका
दधारेति भावः । स कः । यतः यस्माद्गुजाद्देशोः श्रीः शोभा रात्पल-
स्मीर्वा अजनि उत्पन्ना । तथा आजिपु यस्य भुजस्य वाऽपि यत्कृ-
केन शत्रुविमर्शनेन कृत्या बल शत्रुसैन्यं द्विपन् पराभायुकः सन् स न-
लो बलवानुत्साहयुक्तः शक्तियुक्तो वा बभूव । यत्कृतनिधारणेन बल-
वान् शत्रुसैन्यं पराभायुकोऽभूदिति वा । याशब्दार्थे । ततश्चाजिपु ब-
लं द्विपन् स नलो यस्य यत्कृकेण महामेण बलवानभूदिति भावः ।
शत्रुसैन्यं द्विपन् स प्रसिद्धोऽतिपलोऽपि शत्रुः सङ्ग्रामेषु यस्य कर्मभू-
तस्य धारणे निराकरणे बलवान् न बभूवेति वा । आजिपु बलं द्विप-
न स प्रसिद्धः शत्रुसैन्यं सङ्ग्रामे विषये बलवान्नाज्जदिति वा । धारणात्
मित्तं स्यामी धारणेनघाती स च अतिप्रसिद्धः येरायतः स धारणेन
सः यस्य नलभुजबलं द्विपन् बलेन सह स्पृहंमानः सङ्ग्रामेषु बलवान-
भूत् । हीनयत्नोऽप्युत्तमैतद्गुजयनस्यर्हया यनयस्वप्रतिष्ठा संजे । व-
रं विरोधोऽपि ममं नष्टात्मभिरितिन्यायादिति भाव इति वा । सङ्ग्र-
ामेषु यत्नं दैत्यं पराभायुकः स दृष्टोऽपि यस्याजिपु येन जज्ञेन नह स
ङ्ग्रामे बलवाश्चाज्जुत् दृष्ट्वाऽप्ययं बलीति भाव इति वा । वषयोर्भेदा-
द्वयन यत्नः पलायनं तद्वा, सङ्ग्रामेषु यत्कृतेन निधारणेन स बलाराति
रपि बलवान् पलायनपरोऽज्जुत् न तु स्यात् शक्त इति वा । यत्कर-
णात्प्रसिद्धान् पतान् चट्टन् कमला काकीमर्षयन्ते स्य शीलान् या-
चनान् अपूपुरन् परिपूर्णविकार जनिवदान्य इत्यर्थः । यद्गुत् सुन्दरव

पुकाङ्कितो वरान् यः पपार, वद्वयो श्राद्धना येन विवाहिता इत्यर्थे
इति वा । अथ च मागरत्व जेजे यस्मात्सागराज्जन्मीरजनि यदुत्पन्नेन
वारुणेनैरावनाभ्येन सद्यलारातिः प्राजिपु बलवानभून् । यथ वृष्यर्थे
जलाभिलाषिणो मेघान् पुरयति । रामनामाद्यङ्किता मुद्रिका मुद्रा ।
यदुद्गता, पपार यस्तानिति च पाठः । सलिल कमलं जलमित्यमरः ।
कमला श्रीवरत्रिपोरिति विश्वः । यलन चलः । चञ्चर्थे कविधानात्कः ।
अपूपुरदिति पुरयते लुङि इत्ये, दीर्घो लघोरिति (पा० ७ । ४ । ८४)
अभ्यामस्य टोचः । पपार, पृथातोः पूरणार्थाद्भिद्, इष्ट व्याधित्वा पर-
त्वाद् घृद्धि ॥ ६७ ॥

कृतार्थयन्तार्थिजनाननारतं वञ्चुत्र तस्यामरञ्चु
हः कः । तदीयमूले निहितं द्वितीययत् भ्रुवं
दधे कङ्कणमालवालतां ॥ ६८ ॥

कृतेति । तस्य करः अमरभूहः कल्पवृक्षो यतः वञ्चुव । किं कु-
थंन् अर्थिजनान् याचकलोकान् यदुधनदानादमारन् सदा कृतार्थयन्
प्राप्तप्रयोजनान् कुर्वन् । तस्मान्मण्डिबन्धकूपे तदीयकरमूले निहितं
स्थापित द्वितीयवद्वितीयेन वैवाहिकेन सूत्रमयेन साङ्गिकेन कङ्कणेन
युक्तम् मीथुषं कङ्कणमालवालता दधे तदीयकरकल्पतरोः कङ्कणमाल
वालस्थाने जातमित्यर्थः । वृषिमूले चालवालद्वयं भवति । निलितम्-
द्रिकाद्वयवत् द्वयोर्भलितयोर्घटतात् द्वितीयवदिति वा । प्रुवमुश्रमेचा
यां । विनिवेशिन तदेति पाठः साधु ॥ ६८ ॥

रराज दीर्गगहनमण्डलीजुषोः स वज्रमाणिक्य
सितारुणत्विषोः । म्रिपेण वर्षन् दशगिह्मुखो
न्मुखी यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥

रराजेति । स मलः रराज । किं कुर्वन्निव । दीर्गगहन ब्राह्मण्य
तस्य मण्डलीं श्रेणीं जपेते इति जुषी तपोरङ्गदादिवर्तुलवाहृमूषण-
योर्घञ्माणिक्यानां क्रमेण सितारुणत्विषोः श्रुतिरक्तदीप्याभिप्लवाध्या
धोदिक्सहितप्राच्यादिदशदिग्दुःखानामनुसूती तत्र प्रसरन्ती अयनी-

जयेनाजिंती क्रमेण यज्ञ प्रतापी यपन् प्रसारयन्निध । ह्योरकमाशिक्याना
मयडनाश्रितत्वात् तद्दीप्तोरपि मयडनाश्रितत्वं युक्तं । यज्ञ प्रतापी
सितरक्तशोभाविति कथिसङ्केतः । इथाध्याहार ॥ ६८ ॥

घने समस्तापघनावलम्बिनां विभूषणानां मणि
मयडले नल । स्वरूपरेखामवलोक्य निष्फलीच
कार सेत्राचणदर्पणार्पणं ॥ ७० ॥

घन इति । नल समस्ता ये अपघनाः इस्तमस्तकाद्यङ्गानि तान-
वन्मन्ते एव शीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां घने सान्द्रे
मणिमयडले रत्नमङ्ग स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखा परमा शोभा स्वलाव-
यपरमा मर्त्यादा वायलोक्य सेवाया चक्षा प्रसिद्धा सेवृचतुरा ना-
पितादयस्तेषां दर्पणार्पणं प्रसिद्धिम्यदशंनार्थं मुकुरार्पणं निष्फलीचकार ।
आदर्शरूपस्य रत्नेरेव कृतत्वादिति भाव । मङ्गलमादर्शं इति बुद्ध्या
तैर्दर्पणं ज्ञानीत तेन च विनोक्ति इति तेषां सेवाचानुये । सेवाचण-
ति तेनचित्त (पा० ५ । २ । २६) इति चणप् ॥ ७० ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चलन्मुदा तदीयाम
रणार्पणद्युतिः । अदर्शि विस्फारितरत्नलोचनैः
परस्परैरेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति । घनानी व्यापुष्य व्यापुष्वोत्पद्यमाना भुत् यस्य तेन
निरन्तरदर्पणं लाफन तदीयानां गलीयानां आभरणानां अपर्णद्युति
मंस्यागविशेषे स्थापनत्र नतां शोभा केवलं न व्यलोकि किन्तु विस्फा-
रितानि प्रमारितकिरणानि रत्नान्येव लोचनानि येषामेवविधिविस्फा-
रितैरंवलोचने एत्या वा अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्परैरान्योन्यस्याद-
र्शां च व्यलोकिनेव अन्योन्यशोनाविलोकनार्थं अपर्णैरपि तैर्नैत्राणि
प्रमारितामोत्यर्थं । आभरणशोभा मर्त्यं व्यलोकिना मयडनमाश्रय ए-
चितरत्नमिति भावः ॥ ७१ ॥

ततां नु आर्पणयनियन्तृकं रथं युधि क्षतारिषि

तिजृञ्जयद्वय । नृपः पृथासूनुरिवाधिरूढवान्
स जन्यपात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति । ततो नृपश्चधारणाद्गु पद्मात् स नला नृप धारण्यमा
ना नियन्ता सारधिपस्य, अथ च कृष्ण सारधिर्मय्य त रथ किरीटधा
न् सप्तकिरीटपागात् किरीटिमासा पृथासूनुरर्जुन इवाञ्जयवान् । कि
म्भूतो नलो अर्जुनश्च । युधि क्षता भङ्ग प्रापिता अरिद्वितिहता वै
रिहृपाया जयन्ता जयदातारो ऽपि रथा येन । क्षतवैरिहृपथासौ जय
द्विपुरथो यस्यति वा । क्षता वैरिहृपाया जयन्तो रथा सानशया छाशा
दित्वाद्वा महारथातिरथाद्वंरथप्रमुखा याथा येनेति वा । अर्जुनपक्षे
युद्धे हतो ऽन्तिमन्युवधादरि शत्रुभूत क्षितिजद्राजा जयद्रथो यत्न ।
क्षतोऽरीणा कौरवाणा सम्वन्धो राज्ञा जयद्रथो येनेति वा । तथा ज
नी यधूमं हती जन्वो वरस्तत्सम्बन्धिन्या यात्राया मुदितो हृष्ट । ज-
न्या वरपक्षीयास्ते सह यात्रया वा हृष्ट । अथ च युद्धसम्बन्धिन्या विज
ययात्राया हृष्ट । तथा बुद्धुटेन सखिडत वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थं ।
धारण्य । वृषोरपत्य इतथानिश्च (पा० ४ । १ । २२) इति ठक् । नि
यन्तृक । नद्यत्तयेति (पा० ५ । ४ । १५३) कप् ॥ ७२ ॥

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य दीक्षितु रसे।दयादप्सरस
स्तमुज्ज्वल । गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना व्य
राजयन् राजपथानथाधिक ॥ ७३ ॥

इदानीं वरमन्दर्शनार्थं पुरनारीमम्भुमगात् । विदर्भेति । अथ र-
थाराहणानन्तरं विदर्भेति नाम त्रिदिवस्य कुशिडनरूपस्य स्वर्गस्याप्सर
स सुन्दरनाथं स्य स्वर्गेश्या उज्ज्वल प्रकाशमान मूर्तें शृङ्गाररूप वा
त नल रमादयदर्शनानुरागाभिर्षु द्विहेतीर्षीक्षितु विशेषेण द्रष्टु धृतप्र
साधना सालङ्काराः सत्य गृहात् गृहादेत्यागत्य निमगरम्यान् राजप-
थान् अधिक नितरा व्यराजयन् तद्योगान्तेऽप्यधिक शुशुभिरे इत्यर्थः ।
तासामतिर्षीन्द्वयमुक्तम् । सर्वोऽपि तद्दृशनायमागता इति भावः ७३

अजानती कापि विलीकनात्सुका समीरधूताद्दुः

मपि स्तनांशुकं । कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत्पुरः

पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भतिं ॥ ७४ ॥

अज्ञानतीनि । मनस्य दर्शनोभुक्ता अत्र यत्र समीरेण धूताहुं कस्य ताहुंमपि स्तनाशुक चोलकाव्य कुचाधरणयस्त्र अज्ञानती अनाद्यव-
ती कापि पुराङ्गना चलते वरयात्रोन्मुखाय तस्मै मलाय पुराऽग्रभागे
कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभसूचकशकृन्मरुपपूणकुम्भस्य सम्भति स-
म्भारमुपदानकरात् । समीरधृतेत्यनेनाचेतनस्याप्यनुरागात्पादना कुच
स्यातिनीन्द्यामिति च व्यज्यते । वरस्य च पुर. पूसांकलशदर्शनेन शु-
भाय भयति । तस्मै । क्रियया यमभिप्रेति च सम्प्रदान ॥ ७४ ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्कतो जवाटुदस्तस्य कर

स्य कङ्कणे । विपज्य हरिखुटितैरतर्कितैः कृतं क

यापि कृणलाजमोक्षणं ॥ ७५ ॥

सखीमिति । सोऽय नल समागच्छतीत्यर्थं करेण सखीं नल दर्श-
यमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनायमेवाङ्कत उत्सङ्गात् सकाशात्
याट्टेगाटुदस्तस्य करस्य सुयस्यहीरकधारातीक्ष्णाग्रभागे कङ्कणार्यं पू-
यणे विपज्य वेगाजिघातयशाङ्गित्वा त्रुटितैश्चिद्वैर्नैर्नैलविलोकनर-
सादतर्कितैरज्ञातयिच्छंदाध परनैर्हरैस्तदीयमुक्ताफलेः कृत्वा क्षणमात्र
क्षण सम्भवस्तत्सम्यग्नि या लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणीनिरन्तर-
क्रियमासगाजमोक्षणमध्ये भीक्तिकमोक्षणमपि तद्वनकार्यंभूदित्यर्थः ।
दर्शयमानया । विपद्यति (पा० १ । ३ । ७४) कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
शान्तिं हृत्कारित्यत्र अभियादिदृशोरात्मने पदे चेति यत्कथ्यात् (पा०
१ । ४ । ५४ । पा०) द्विकर्मकायात् सखीमिति कर्मत्वं । सखीरिति
या पाठः ॥ ७५ ॥

लसन्तसादर्शमुराम्बुजस्मितप्रसूनवाणीमधुपा

णिपद्मत्रम् । यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे प्र

शस्तयस्तूनि तदेव यीयतं ॥ ७६ ॥

लसदिति । तत् युवतीनां समूहो यौवतमेव वियासतोः वरपात्रो
 म्मुखस्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभमूचकमङ्गलद्रव्याणि जज्ञिरे ।
 किम्भूतं । नखा एवादृशं मुखान्येवाम्युजानि स्मितान्येव प्रसूनानि
 पुष्पाणि वाच्य एव भधूनि पाण्य एव पङ्कजानि इतरेतरयोगदृष्टः
 समाहारो वा लसन्तः स्फुग्त्कालयो नखादर्शादयो यस्य तत् । ग्य-
 विधपुरनारीदर्शनाङ्गीनीपाण्यिग्रहो नितरां मम शुभायैव भवित्तेति तस्य
 बुद्धिरुदभूदिति भावः । अतिसौन्दर्यं तासां सूचितं । दध्यत्पादर्शा-
 दिदर्शनं शुभावह्निति वसन्तराजग्रन्थे ज्ञातव्यम् । श्वारोप्यमाणस्य
 प्राधान्याजज्ञिरे इति बहुवचनम् ॥ ७६ ॥ । ।

करस्यताम्बूलजिघत्सुरेकिका विलोकनैकाग्रवि
 लोचनेत्पला । मुखे निचिक्रेप मुखद्विराजता
 रूपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

करेति । एकिका कापि विलामिनी पुरनारी करस्यं ताम्बूलं
 जिघत्सु भञ्जयितुमिच्छुः सती करस्यलीलाकमलं मुखे निचिक्रेप । यती
 नलविलोकने विषये एकाग्रं तत्परे विलोचनेत्पले यस्याः सा । ता-
 म्बूलज्जापत्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । कथेय मुखलक्षणे राजनि
 विद्यमाने कमलस्य द्वितीया राजता तथा जातया रुद् क्रोधस्तपेव
 उत्तमेन मम्मुखेन सहैतत् स्यहंत इति क्रोधादिय मुखे कमल निक्षि-
 प्तमित्यर्थः । नलमौन्दर्यातिशयदर्शनेन विमतस्कन्तीका । जिघत्सु ।
 लुह्मनोरित्यादिना (पा० २ । ४ । ३७) घनादेशे, श्वारु अदन इत्येत
 स्माद्वा मनन्ताद् । न लोकेति (पा० २ । ३ । ६९) पृथीनिर्घाताम्बूलं
 जिघत्सुरिति द्वितीयेति योगविभागात् समासः ॥ ७७ ॥

कथापि वीक्षाविमनस्कलोचने समाज एवापपतेः
 समीपुषः । घनं सविघ्नं परिरम्भसाहसैस्तदा
 तदालोकनमन्वजूयत ॥ ७८ ॥

कथेति । कथापि स्वरिण्या वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्कः त्यक्त-
 विषयान्तरे लोचने यतस्तस्मिन् समाजे जनसङ्घे एव समीपुषः समा-

गतस्योपपत्तेर्जांस्य परिरम्भे आतिङ्गनविषये चाहसैर्निर्दिष्टारिभि नि-
भयप्रयत्नैः कृत्वा तदा नलविलासनसमये तदालोकन नलदशनं घन
नितरा सविप्र यथा तथान्वभूयत । जारकर्तृकैर्जांरकर्मकैर्वा आतिङ्ग
नैश्वंधघान्तया नल सम्यक् नादर्शोऽयं । तदा तदाधित् कदाधिस्र
कृतत्वान्ताभ्यालोकन कृत न तु निरन्तरमिति या । देवयात्रावरया-
त्रादिके जारादीना कामशास्त्रे समय उक्त ॥ ७८ ॥

द्विदृक्षुरन्या विनिमेपवीक्षणा नृणामयोग्यां द
धती तनुश्रियं । पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं
न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

द्विदृक्षुरिति । नलादिदृक्षुरत एव दर्शनानुरागवशेन द्विगतपद्मस-
ङ्गेषे वीणखे विशिष्टे नेत्रे यस्या सा, तथा नृणां भूगोकवाचिनाम-
याग्या दिव्या तनुश्रियं दधती जन्या काचिन्कारीत्य प्राप्तदेवाङ्गनासा-
भ्यापि दर्शनैः सुक्यात् पदाग्रमात्रेणैव यद्यस्मान्महींमस्पृशत् तावता
केवलं तावताप्रणैश्च नारमराऽभवत् । अप्सरसाऽप्यनिमेपनत्रा अम-
नृणां देवैकत्राग्या कायवान्ति प्रिञ्चाणा पदैवदेशनापि भूमि न स्पृ-
शन्ति एव तु निनिमेपदनानोत्सुकयाङ्गुष्ठादिमात्रेण कवल भूमि
स्पृशती ननैव धर्मैश्च तनुत्या नाभृत् अन्यन् सद्यं सादृश्यमेवेत्यथ ।
अप्सरोऽभवदिति । अप्सर शब्दस्य बहुल्येऽपि अन्येत्पक्ष्याऽजवदि-
त्येकवचनमपि मुक्तम् । प्राप मुमनसो यर्षा अप्सर मिकता समा ।
तया न्यया बहुल्यं स्पृशत्येऽप्यप्सरमिति यचनादेकवचनान्ताद-
प्सर शब्दात् न सिध । यदुपापममिति नो भिन्त्यादिव्ययजिता या
पदाङ्गमात्रेण नृण स्पृशत प्राप्नन्तिङ्गा पश्यतीति द्विदृक्षुषा
स्यभाष ॥ ७९ ॥

विजृपणस्त्रं सनशंसनापितैः करप्रहारैरपि धूननै
रपि । अमान्तमन्त प्रसभं पुरा ऽपरा सखीपु
समापयतीव सम्मद ॥ ८० ॥

विभूषणेति । अपरां ह्यन्त करणे शरीरमध्ये अमान्त सम्पद शरीर-
मानाधिकमाणं बहिरवस्थितं नलदशंनगं प्रमोद विभूषणानां स्ननस्य
शंसने तव भयहन गलितं तव भयहन गलितमिति प्रत्येकं कथने विषये
ऽपि तैदंनैः करप्रहारैरपि धूनैरपि तच्छरीरकम्पनैश्च कृत्वा प्रमथ ब
लात्कारेण स्थसखी प्पुरा सम्भाषयतीव प्राचीविशदिय, विचिन्तत्वेन शब्द
भयवन् करेण ताडयते पतितविस्मृतभूषणादिसंवेदनाय कम्प्यते चेति ।
तयान्यदपि कुसूलनामध्याङ्गोधूमादि बहिरवस्थितं सत् बलात्कारेण
करताडनैः करकृतैर्धूननैश्चान्तर्भाष्यत इति च लौकिकी रीतिः । नल-
दशंनानुरागादतिविमनस्का जाता इति भावः । पुरा सम्भाषयतीति ।
पुरिलुङ्घास्ते (पा० ३ । २ । १२२) इति भूत लट् ॥ ८० ॥

वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा विलोकमाने वि
मनीवभूवतुः । अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां
न तेन ते शश्रुवन्नुर्मृगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

विभूषणञ्जगद्वेन किमिति ज्ञापित इत्यत आह । वतंसंति । न-
लदशंने सक्त चेतो यासा मृगीदृशा श्रुती कर्णावपि वतंसनीलोत्प-
लिन कर्णभूषणनीलास्वरुहेणैव दृशा नेत्रेण नल विलोकमाने सत्यौ य-
स्माद्विमनीवभूवतुर्व्याकुलौ जाते तेन हेतुना ते श्रुती किं भूषणस्य स्नन
न श्रुश्रुवतु । चक्षुषी किल श्रवणानहंत्वाच्च श्रुतां, कर्णां तु श्रोतुं यो
न्यावेवेत्यपेरथं । ता. मुदृश्यो यथा नलवि लोकेनेन विमनस्का जाता
स्तथा तत्कर्णावपि विमनस्कौ जाताविति वा अपेरथं । विमनीवभू-
वतुः । अरुमंनश्च (पा० ५ । ४ । ५१) इति चित्र. । सलोपश्च ॥ ८१ ॥

काश्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतिचलुकितं तास्वशङ्कन्त
कान्ता मीग्ध्यादाचूहमेघैर्निचुलितमिय तं भू
षणानां मणीनां । साहस्रीन्निर्निमेपाकृतमति
भिरयं दृग्भिरालिङ्गितः किं ज्योतिष्टोमादिय
ज्ञानफलजगतीसाद्यभौमधमेण ॥ ८२ ॥

शब्दोः स्वं वदः स्वयमस्फुटन्व किमदःशस्त्रादपि
स्फोटितं । व्यावृत्त्यापनतेन हा ज्ञातमखेनाद्य
प्रसाद्या कथं भैम्या व्यर्थमनोरथेन च शची साची
स्मृताम्गाम्बुजा ॥ ८५ ॥

प्रसयेति । प्रसय नलस्य चिरकालं वरणाभालाज्ञोपायंमुक्कथिते क
रुते लोठिन्याश्चलन्त्या हृदयावलम्बिन्या वरणास्त्रजः साक्षिभिः प्रत्यक्ष-
दक्षिंभिर्द्विग्वैद्यतुभिर्निन्दादिभिर्दिक्पालैस्त्रपाभावात् स्वयमस्फुटद्वि-
दीयंमाणमपि स्व वक्षः प्रसुष्य नलस्य शस्त्रादपि हेतो किमिति न
स्फोटित विदारित नलेन मादुं भैम्यर्थं युद्धमपि कृत्या किमिति न मृ-
त । शूराणां रणे मरणमपि यशसे भयति न तु लज्जापरित्याग इति
भाव । छुरिकादिप्रहारेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा ।
छान्यादयस्तावत्तिष्ठन्तु हासोपहास कष्ट छद्य भैम्या विषये व्यर्थम-
नोरथेन सता व्यावृत्त्य परावृत्त्य उपनीतेन शचीसमीपे प्रणामयशास्त्र-
स्रेण जनसरोन शनयप्रवरणाह्वयस्वर्गाधिपत्येन देवेन्द्रेणापि शचीन्द्रा
एवपि च कथं प्रसाद्यानुनेतुं शक्या । यत कोपयशादयज्ञावशाद्वा सा-
चीव्रत यक्रीकृतगाभयमेवाम्बुजा यथा । मन्मुखानवलोकनात् प्रसादना
यंमनेन कृतमपि प्रणामाञ्जल्यादिक न द्रक्ष्यति तत कथं प्रसाद्या ।
भैमी न लक्ष्य शची च कष्टेत्यपयगोऽपि जातमितीन्द्रस्य मष्टत् कष्टं
जातमिति भाव । दित्तु भटे शूरैर्नृपैः स्य वक्षः किमिति न स्फाटि-
त । नृपा मनुष्यान्तिष्ठन्तु ईधेन्द्रस्यापीदृशी दशा जातेति वा । उप-
गतेति पाठे शचीसमीपे गतेनेत्यर्थं ॥ ८५ ॥

मा जानीत विदर्जजामविदुषीं कीर्त्तिं मुद्गः
श्रेयसीं सेयं जद्रमचीकरन्मघवता न स्व द्विती
यां शचीं । कः शच्या रचयाञ्चकार चरितं
काव्य स नः कव्यनामेतस्यास्तु करिष्यते रस
धुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

ना जानीतेति । भो सख्यो यूयं विदमंजां मुदो हर्षात् सदाशात्
 कीर्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठतरामयितुपीमजानतीं ना जानीत किन्तु हर्षोपेक्षया
 कीर्तिः प्रशस्यतेति भैमी वेद्येवेति जानीत । यस्मात् सेयं भैमी गघ
 यता प्रयोज्येत स्वभात्मानं द्वितीया शर्षा भद्रं साधु नाधीकरत् न
 कारयाभास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीत्याच्छधीशब्दयः। च्यत्वं भवेत् न त्वभी
 वृतस्तस्माद्वितीया शर्षी नाभवदिति युक्तमेव अनया कृतमित्यर्थः ।
 इन्द्रे वृतेऽपि कीर्तिं भविष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह । श्रद्धाश्चरितं कः
 कथिः सर्गवन्धनादिरूपेण यस्मिन्नात्मनः काव्यं प्रथम्य रचयान्तकार स
 शर्षीवर्षनकारी नोऽस्माकमयेऽस्मभ्य च कथ्यतां यद्यस्ति, अपि त्वमि
 रूपणान्नास्त्येव । एतस्यास्तु जैम्या, पुनारसानां शृङ्गारादीनामेव रशा-
 नांजलानां कुनी नदी तस्याः पात्रे स्थानभूतेऽय च रसनदीप्रवाहरूपे
 श्रीलादिचरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः काव्यं न करिष्यते-
 ऽपि तु तैरपि भारतादौ तद्वर्षनकाव्यं करिष्यते किं पुनः श्रीहर्षादि-
 कथिभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गसुखप्राप्तिस्तथापि तत्पत्नीत्या
 च्छधीत्येऽपि तस्याः कुत्रचित् केनाप्यवशिं तत्यादिन्द्रापेक्षयाधिककी-
 र्त्तं नैतस्य वरते पुण्यशोक्तत्वात् सर्वैरपि वर्षनीयत्वात्तत्प्रसङ्गात् स्व-
 स्यापि वर्षनीयत्वान्महती कीर्तिं भविष्यति सा च स्वर्गमुद- सकाशा
 च्छेपसीति विचार्येन्द्रपरित्यागद्वारा स्वर्गसुखमपि परित्यज्य जैम्या
 नलो वृत इति युक्तकारित्वादेतादृशी कापि विदुपी नास्तीति भावः ।
 दिय इति पाठे स्वर्गसुखादित्यर्थः । करिष्यते अदन्तत्वादित् ॥ ८६ ॥

वैदर्भीयदुजन्मनिर्मिततपःशिलपेन देहश्रिया

नेत्राभ्यां स्वदत्ते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।

गीर्वाणालयसार्धमौमसुकृतप्राग्भारदुःप्रापया

योगं ज्ञीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विपां ८७ ॥

वैदर्भीति । हे भवस्य जयन्त्यां घासः स्थितियंस्व न प्रसूनायुष्य इव
 कामरूपोऽयं नलनाभा युवा तस्यो देहश्रिया कापकान्त्या कृत्वा स-

श्रयन्तीनामम्माकं नेत्रान्या स्वदते रोचते । किम्भूतया । वैदर्भ्यां बहु
 जन्मभिरनेकजन्मसु वा निमित्तितस्य रुष्ट्रान्द्रायणादिजन्यस्य तपस-
 सुकृतस्य शिल्पेन फलजूनया । अतिसुन्दरमनु प्रीत्यास्मत्तत्रे पश्यत
 इत्यर्थः । विशिष्टया देहश्रियोपलक्षितो वा । अशरीराऽपि भेमीपुण्य
 बाहुल्यवशात् सशरीरकागद्वेति भाव इति वा । सोऽय मल भीम-
 जया सह योगमद्य दाम्पत्यमन्वन्मनुजूप त्विपां कान्तिभराशामन्य-
 त्रात्यन्तामृत्विनाह्वैत सामस्त्य भजतां आश्रयन् । उभयोरेकत्र मेलना
 दयमेव कान्तीनामाश्रयः कान्तिस्वरूपो वा भवतु नान्य इत्यर्थ । कि
 म्भूतया । गीर्वाणालये स्वर्गलाके साद्वंभीम इन्द्रस्तस्य सुकृतप्राग्-
 भार. पुण्यराशिस्तेनापि दुष्प्रापया प्रलभ्यया । शतमस्रजन्येन पुण्येन
 स्वर्गपञ्चवर्तिस्त्वं यम लब्ध तेनापि दुष्प्रापत्याङ्गम्या सौभाग्याति-
 शयो मलस्य चन्द्रापेक्षया सौभाग्यातिशयः पुण्यातिशयश्च गीर्वाणाल-
 येत्यादिना नृचित । अन्योऽप्यष्टाङ्गयोगमनुजूप बहुपुण्यदुष्प्रापयापि
 भीमात् हराज्जातया इत्यरप्रसःदलब्धया विद्ययाऽह्वैत परमात्मस्वरूपं
 भजति । नेत्राभ्याः । रुच्यर्थानामिति (पा० १ । ४ । ३३) सम्प्रदानत्व ।
 प्राग्भारद्दु प्रापया । वृत्तीयेति योगविभागात् समाप्त ॥ ८७ ॥

स्त्रीपुंसव्यतिपडजनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू

दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसम्पत्त

ये । आसंसारपुरन्ध्रपूरुपमिथःप्रेमार्पणक्रीडया

प्यतज्जम्पतिगाढरागरचनात् प्राकर्षिचेतो जुवः८८

स्त्रीति । स्त्रीपुंसयो मर्यादो व्यतिपडजनं विज्ञेयैणातितरां मन्ने-
 जन जनयतः कुर्यंत. प्रजानां पत्युर्भ्रंक्ष्य पुनरस्योजनशिक्षणलक्ष-
 णोऽभ्यासोऽनयोर्नभेभ्योर्दाम्पत्यसम्पत्तये जायापतिभावस्योरफर्षाप
 परिपाकिमः परिपाकेन मिथं ता स्यारस्येन परिणततया फोऽभुक्ति,
 मर्यादोपुंसयोर्जनाभ्याम. अत्युत्तमाशुकपत्तदुभयसहृष्टेन पालित किमि
 त्यर्थः । तथा संभोभुवः वामस्यापि आसंसारं मगार मप्यादीकृत्य

सर्गादिभारभ्य प्रलयपर्यन्तं पुरन्धिप्ररूपयोः स्त्रीपुंनयोर्मिथः प्रमा-
न्यान्वमनुरागस्तस्याप्यंशमाप्तञ्जन तदेव सदा मनोविनोदनरूपा क्रीडा।
लौढा तथापि एतज्जम्पत्यारमयोनंशमैत्रीरूपयोगादस्येन्द्रेणाप्यनेन
यस्य मिथोऽनुरागस्य रचनाज्जननाद्वेतोः प्राकपिं प्ररुष्टकाष्टापन्नया
जात । अनुरागजननक्रीडाया प्रकर्षोऽत्रैव विभ्रान्त । नहरवाप्येय-
मनुरागस्याज्ञायादित्यर्थः । एतादृशी स्वरूपी समानानुरागौ धान्यौ
स्त्रीपुंमी कालत्रये न स्त इति भावः । व्यतिपञ्जन । उपभर्गात् मुनी-
तीति (पा० ८ । ३ । ६५) पत्य । परिपाकिनः । भावप्रत्ययान्तात्,
पृथगादिभ्य (पा० ५ । १ । १२२) इति वमनिच् । जम्पती । जायाया
जभावः ॥ ८८ ॥

ताभिर्दृश्यत एव यान् पथि महाज्यैष्ठीमहे म
न्महे यद्दृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मञ्च
मञ्चत् कृतः । सा स्त्रीराट् पतयालुभिः श्रिति
सितैः स्यादस्य दृक्चामरैः सरुने माघमघाभि
घातियमुनागङ्गाघयोगे यया ॥ ८९ ॥

ताभिरिति । महत्या श्रुतिप्रसिद्धाया ह्यंष्टानत्रयुक्ताया ह्यैष्टपु-
णिंसायाः सम्यन्विनि महे वमवै, मह-व्यतिप्रसिद्धे वा ह्यैष्टीसहे यद्दृ-
ग्भिर्भासा नत्रै प्राग् जन्मान्तरेऽथवान्यापेक्षया प्रथम मञ्च पर्यङ्कं
गञ्चन प्राप्त मञ्चस्यो भागे गच्छन् स्त्रीपुरुषोत्तम परिचितो बहुवार
दृगः क्रमस्ताजिरेव स्त्रीभि पथि ययात्राया यान् रथस्य ह्यागच्छन्नेप
गना दृश्यते । एतादृक्पूरय याभिरम्मादृशाभिरग्नित ताजिरेवाय द्रष्टु
शक्या न त्रन्याभिरित्यर्थः । अथ च याभि पुरुषोत्तमो दृष्टस्ताभिरैव
तत्र-पाऽयमपीति ज्ञातु शक्यते न त्रन्याभिरित्यर्थः । ताभिरैव याभि
लाप कटाक्षैर्दृश्यते याभिरैव मुकृत कृत । अन्याभिल्लु कौतुकेनापि
योक्षितु न शक्यते कि पुन मानुराग कटाक्षैरिति ।

एन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यं रविभ्यः ।

पूष्णिं ना ज्येष्ठमासस्य मद्याज्येष्ठोति कीर्त्तितेति ॥

पुरुषोत्तमतुल्योऽयं मन्महे जानीमह इति भाष्यः । याव्यर्थः कमं ।
उत्कलदेशे ज्येष्ठपूष्णिं भाष्यां इन्द्रनीलगिरिनियासिनः श्रीपुरुषोत्तमस्य
महोरसवः क्रियते । तत्र च श्रीकृष्णवलभद्रप्रमुखप्रतिभाधिष्ठिता विर-
चितसप्तभूमिका मध्याः पृथक् निर्गच्छन्तीति तस्य दर्शनं भूयसे श्रेयसे
भवतीति पौराणिकाः । यदाहुः ।

दोषारूढं तु गोविन्द मध्वस्थं मधुसूदनं ।

रघस्य केशवं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इति ॥

यथा । यथा स्त्रिया अद्याभिधातिनी पातकविनाशिनी यमुना गङ्गा
च तपोरोषयोर्योगे सङ्गमे प्रयागाख्ये माघ मन्त्रे मकरस्थे रघौ माघे
मास्यवच्छेदेन खान कृत मास्य नलस्य पतयालुभिरतिचञ्चलैः श्रिति
सितैः कृष्णधवलैर्दृष्ट्वा चामरैर्नैत्रैश्च चामरैर्नैत्रव्यापाररूपैश्चामरैस्त्रीराट्
सगीराजैश्च स्यात् भवेत् इति मन्महे । राजा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्धी-
ज्यते । प्रयागे माघस्नानग्रन्थमुकृतात् स्त्री राजत्व प्राप्नोति तत्र स्नानेन ।

सिताशिते तु वै खान माघमासे युधिष्ठिर ।

न तेषां पुनरावृत्तिं कल्पकोटिशतैरपीति ॥

यद्यनात् स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदिति वचनादित्यर्थः । अथञ्च कटां-
क्षिपां पश्यति सा सद्वांस्योऽप्यधिका सा च जैम्यैवतान्या । भैम्या च
प्रयागे मकरमाघस्नानफलं लभ्य यतो जैमीसदृशो कापि कुत्रापि ना
स्तीति भाष्यः । ज्येष्ठोति । ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पीष्णिं मासीति । नक्षत्रेण
युक्तः कालः (पा० ४ । २ । ३) इत्यणि सृष्टि । तद्युक्तमासाभिधा-
वित्त्वेऽपि मास्मिन् पीष्णिं मासीत्यादिना (पा० ४ । २ । २१) ज्येष्ठो
इत्येव भवति । ज्येष्ठोऽत्येव पाठे सृष्ट्यभाष्यस्य । सृष्ट्यापूर्वस्य
विधेरनित्यत्वाद् सृष्ट्यभाष्यं कथञ्चित् समर्थनीयम् । स्त्रीराडिति सम्यन्ध-
परत्वात् निर्धारणपरत्वात् या मनाम् । स्त्री इति पृथग्वा पदं । अत एव
सा स्त्री इत्यर्थः । एकमन्त्रमातुभिर्योगे, देश, कला भाष्यो मन्त्रयोऽ-
ध्यात्वादि (पा० १ । ४ । ५१ । सि० की० कारकयातिर्कर्म माघस्य
काल्याचित्यात् कर्मकार्ये धातां मन्त्रमकार्यात् कर्मणि विहितेन

तथा तस्याभिहितत्वान्माघः सख इति प्राप्ते माघमिति द्वितीया च
 रत्या । अत्रार्थं हरदत्तमिश्रैर्गतिबुद्ध्यादिमूर्ध (पा० १ । ४ । ५२) अक
 र्मकाशानिति कालजायाध्वदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो प्राह्य
 इति सिद्धान्तितं । एवं कर्मणि च (पा० ३ । ४ । ६६) इत्यादायपि
 यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यं । तेनात्र माघस्य कर्मत्वोऽपि
 सखे इति भावे लिट् सिद्धो भवति । पट्टा माघ्यं पश्यां क्रियायां
 यथा तथा श्लाताया मन सद्यं पापक्षयपूर्वकसद्यं मनोरथसिद्धिर्भवतु
 इति सङ्कल्प्यत्यर्थः । कल्पुं वृजिनैनोघेत्यमरः । यमुनागङ्गेति पूर्व-
 निपातोऽनिघमः पूर्ववत् परिहरणोपः ॥ ८६ ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात् सौभाग्यमत्राखिल
 क्षीणोचक्रशतक्रतो निजगदे तद्गुणवृत्तक्रमैः ।
 किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासम्भूतये लग्नकं दे
 वेन्द्रावरणप्रसादितञ्चचीविश्राणितशीस्तुतिः १०

वैदर्भीति । हे सख्यः तस्य गलरय सम्यग्धीनि वृत्तान्यधीतानि
 यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां क्रमैः नलविषये कविभिः कृतैः अस्मदा-
 दिभिश्च पठितैः काव्यैर्वृत्तैरतीतैः सकलक्षीपाधिपादिराजेन्द्रदेवेन्द्रादि-
 दिक्पालपरित्यागरूपस्य चरित्रक्रमैः परिपाटीभिर्वा कृत्या वैदर्भ्यां जै
 म्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलनात् ज्ञानात् अखिलक्षीणोचक्र
 शतक्रताविन्द्रेऽत्रास्त्रिले स्वीमन्मन्त्रिसकलवरप्रेमास्पदस्यादिलक्षणं
 सौभाग्यं निजगदे स्वष्टं कथितं । निश्चितमस्माभिरिति यावत् । अति-
 सुन्दरीयमिन्द्रादीन् परित्यज्य यस्मादेनमवृत्त तस्मादयमेव सुभगतमो
 नान्य इति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः । जैमीकृताकनविषयविपुलानुराग-
 स्थाङ्गीकरणाद्देशोक्तस्या एव वृत्तस्य भूतस्य चतुःप्रीत्यादिकामदशाः
 स्फुट विरहव्यथानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य क्रमैस्तेऽनिघमिद्वा ये वृत्ता
 वृत्तकनास्तेषां निगदितं । भैम्या अप्येतद्विषयमहानुरागप्रमितपूर्वं वि
 रहव्यथानिरेवायं सकलसौभाग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात् कथि-

तमिति भाव इति मुख्योऽयं । वैदर्भ्यां विप्लानुरागेण नान्यथ वरुं
 नादिति वा । किञ्चान्यच्च अस्माकनृपमास्माकं स चामौ नरेन्द्र भी
 मस्तस्माद् भवतीमि भूर्भूनी तस्या सुभगता श्रीभाग्यं तस्या सत्भूतये
 उत्पत्तये महासमृद्धये वा देवस्य इन्द्रस्यावरुणं त्यागेन सापत्न्याभा-
 येन प्रसादितया सन्तोषितया शय्या विश्राणित दत्त सुभगा पुत्रवत्य-
 विधया भवेत्यादिकसाश्रीबंधनं लग्नक प्रतिनूरंभूत् । शचीदह्याशी स-
 हस्रदहाङ्गैर्मपि सुभगति निश्चितमित्यर्थं । आशीःश्रुतिरिति पाठे
 आशिषां श्रवण । अथवा आशिष एव सत्यत्याच्छ्र तिर्वेदइत्यर्थं । अथ-
 न्तु पाठ साधोयान् । अनयोरन्योन्यमनुरागाचितं श्रीभाग्यमपि भवि-
 ष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तं । गोरथ्ययने वृत्तमिति (पा० ७ । २ । २-) सि-
 द्ध । आस्माकेति सम्बन्धेऽपि, तस्मिन्नपि चेति (पा० ७ । ३ । २)
 आस्माकादेशः । लग्नकशब्दो नपुंसकोऽपि । तस्या भैम्या वृत्तानां
 जातानां वृत्तानां हसप्रैषणादिचरिताना क्रमाः परिपाठ्यस्तेनिजगदे
 इति वा ॥ ९० ॥

आसुत्राममपासनान्मखनुजां भैम्यैत्रं राजव्रजे
 तादर्थ्यांगमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जामृजा ।
 आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये त्रिधायानया
 हीरोपापयज्ञःकथानवचरः सृष्टः सुराणामपि ११

आसुत्रामिति । भैम्यैत्रं असुत्रामभिन्द्रमभिश्वाप्य मखनुजां देवा-
 नामपासनात्यागादुक्तोः राजव्रजे विषये लज्जाया मृजा परिमार्जनं
 युक्ता लज्जा इति । यश्च तद्वृत्तमित्यर्थं । यतः तस्मै इदं तदर्थं
 मन्व भावलादर्थं तेन जैमीनिमित्तेन राजासागमन यन्निमित्तोऽमु-
 राधा दासिपय तत्र परया । यो एि गदर्थंमागळति न तस्य दासिपय
 दुग्धं लज्जां गार्हीत्युचिदमेवेत्यर्थं । गदर्थंमागतानागेषा भरप्रसि-
 नांभन् लज्जा ए जातेत्यप्युक्तमिति राजसु समरुपत्वेनेन्द्रादीमपि
 भैमी गार्होपात् । तस्य यश्चेन्द्रादयोऽपि त्याकास्तन गामुपायामस्माकं
 का कचेति तेषां लज्जागार्जनं भैम्यैव युक्तं कृतमिति भाव । न ततो

ऽयं प्रयोजन यस्य तस्य भावस्तादृष्यं तेन नगप्रयोजनत्वेन नगय-
 शार्थं यदागमनं तत्र य पञ्चातस्तस्मिन्पदा नगानुरक्तया अत मय
 इन्द्रादीना त्यागः कृत इति था । तद्धिं इन्द्रादीनां लज्जा रापोऽकी
 र्तिंश्च कृतेति देवद्रीचादशुभाशङ्कां परिहरति । अगया भैम्या पत्ये
 नलायास्मान् त्रिदशप्रसादस्य फलता वररूपत्व विधाय सुराणामिन्द्रा
 दीनामपि श्रीरोषापपशनां कयायाः कथानात्रस्यापि अनवसर. अ-
 काशाभाव. सृष्टः कृतः । अस्माकायुजादिति मजातीयान् रूढियश्च
 प्रति लज्जा अस्माक पश्यतां मलमयृषोदिति शेष । मल स्वीकृत्य
 देवानपमानितवतीत्यपपशः । देवैश्च प्रमखीभूय वरत्वेन नलाय भैमी
 दत्ता । एतदयंमेव ते पृथिव्यामागता न त्रैस्यभिलाषेणेति लोकप्रती-
 तेर्यया देवानामपि लज्जादिमाज्जनं कृतमिति सर्वानुरागादनयो शु-
 न्नपरम्परैव भविता नाशुभशङ्कालेशोऽपीति भावः-। पत्ये नयत्येति
 पाठः समीचीनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादफलता नयत्या प्रापयन्त्ये-
 त्यर्थः । आमुग्राम । अत्राभिविधावाह् । अव्ययीभावे, अत्रथेति पा०
 ५।४। १०८) दच् । मृजा । भिदादित्वाद्दच् (पा० ३ । ३ । १०४) ॥६१॥

इत्यालेपुरनु प्रतीकनिलयालङ्कारसारश्रिया इहंकु
 र्वत्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरस्त्रियः । सान
 न्दं कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं रघन्दनं त
 स्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरित्क्रीडाद्रिमिन्दो
 रिव ॥ १२ ॥

इतीति । अमूः पीराणां स्त्रिय इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथास्फुतिं
 यथाभिप्रायमन्योन्यमालेषु. संवादं चक्रु । किम्भूता. । कुरुविन्दवत्
 पट्टरागवत् सुन्दरी रक्ती करी यस्य तस्य आनन्दन घेगवत्त्वादिगुण-
 योगादानन्दकारिण स्यन्दन रथमध्यास्य यतो गच्छतस्तस्य मलस्य अ-
 नुप्रतीकं प्रत्यययथ निलयं स्थानं येषां लेषामलङ्काराणां सारश्रिया श्रे-
 ष्ठशोभया कृत्वा करसीन्दर्यैर्दृष्टनधिकमिति हस्तसीन्दर्यं वदति ।

इस्तमीन्द्रप्याद्दहमधिकमिति करमीन्द्रप्यमित्येवं प्रत्येकमए कुप्यंद्-
 एङ्कारं कुप्यंत् तनुरामणीयकं शरीरमीन्द्रप्यंमालोक्य सामन्दा इयंप-
 राः । कस्येव । पञ्चरागयद्रक्तकिरणास्य नन्दनवनमभिव्याप्य मय्यादी-
 कृत्य चास्थित नन्दनसमीपे स्थितं । गतक्रतोर्परितदिक् प्राची दिक्
 तस्याः क्रीडाद्रिमुदयाचलमधिष्ठाय गच्छत उदित्स्वरस्येन्दोरिव । तस्मा
 यकाति विलोक्य यथा सामन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रोदये स्त्रीणा
 हृषं । सन्दनमध्यास्य । आभिशीहि (पा० १ । ४ । ४६) त्याधारस्य
 कम्बन्त्य । यतः । इण् गतरि रूपं ॥ ९२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं श्री
 हीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी हृ यं ।
 यातः पञ्चदशः कृशेतररमस्वादाविहायं महाका
 व्ये तस्य हि वैरिसेनिचरिते सर्गा निसर्गोज्ज्वलः १५

श्रीहर्षमिति । अद्दे पूर्ववत् । कृशेतरेशान्तिभूयसा रसेन स्वादाव-
 मृतकूपे मलीयचरिते पञ्चाधिकानां दशाना पूरथः पञ्चदश । स्वा-
 दाविति भाषितपूर्वकं ॥ ९३ ॥

इति श्रीबेदरूपनामक श्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैप-
 धीयप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

उत्तरनैपथ्यचरिते ।

षोडशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनमिंही जयतः ।

वृतः प्रतस्ये स रथैरथो रथी गृहान् विदुर्भा
धिपतेर्धराधिपः । पुरोधसङ्गौतममात्मवित्तमं
द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

वृत इति । अथो रथारोहणानन्तरं रथैः कुन्ताः प्रविशन्तीति घट्ट-
धिभिर्द्वैतस्तथा रथी प्रगस्तुरथोपेतः स धराधिपो नलः विदुर्भाधिप-
तेर्गृहान् प्रति प्रतस्ये यथै । किम्भृतः । आत्मवित्तमं ब्रह्मज्ञानिस-
ध्यै श्रेष्ठ गौतमं गौतमसंगोत्र एतन्नामानं वा पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां
प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा सम्पूज्य च विवाहे कार्यकारं तस्मिन्ना
रोप्य वा गृह्णीतानि स्वीकृतानि दध्यन्नतपूषकलशादीनि सङ्कलानि
येन । रथैः सह धत्तमानैः पुरुषैर्नां प्रतस्ये । समयप्रविश्यःस्यः (पा०
१ । ३ । २२) इति तद् ॥ १ ॥

विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं भृशावदातैः स्व
निवासिन्निर्गुणैः । मृगेक्षणानां समुपासि च
मरैर्विभूषमानैः स विधुप्रज्ञैः प्रजुः ॥ २ ॥

विभूषणैति । मृगेक्षणानां चामरधारिणीनां विधुप्रज्ञैश्चन्द्रपथलैः
तथा विभूषणानैश्चात्मनैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समुपासि धीज्यते स्म
स्फुटमुत्प्रेक्षे । विभूषणानां रत्नसंचितनिजमण्डनानामंशुषु किरणेषु प्र
तिविम्बितैः, तथा नृशावदातैरत्युज्ज्वलैः, स्वस्मिन्निवसत्येषुशीलैः,
श्रुतश्रीलक्ष्मीन्द्यादिभिर्गुणैरिव प्रत्यशीज्जतैर्नलगुणैरिव चानरेणुपासी

त्यर्थं । चामराण्यपि विज्ञपणांशुप्रतियिभ्यितानि । स्फुट निश्चितं । इ
 वृत्तैश्चामरैरेव गुणैरिति या ॥ २ ॥

पराध्वंवेशाभरणैः पुरःसरैः समं जिहाने निप
 धावनीजुजि । दधे सुनासीरपदाभिधेयतां स
 रुढिमात्राद्यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥

पराध्वंति । निपधावनीजुजि नले पराध्वानि श्रेष्ठानि वेशाभरणा
 नि रुपालङ्कारा येषा तैः पुरःसरै सम सह जिहाने चलति सति य-
 प्रशात्रव इन्द्रः सुनासीर इति पदस्याभिधेयता याच्यत्वं यदि दधार
 तर्हि रुढिमात्रं दधार न तु शोभन नासीर सेनामुखं यस्येति यौगिक
 तथा । शुद्धवृत्त्या मुख्य्या वृत्त्या नले एव दृश्यते न त्विन्द्रे । त्रिवि-
 धा शब्दाः केवलयौगिका, केवलरुढाः योगरुढिकाश्च । (त्रि पाचका-
 दयो यौगिकाः । तैलपायिकादयो रौढिकाः । आतपत्रादयो यौगरीढि-
 काः । तदेवं तादृशाग्नेशराभायादिन्द्रस्य सुनासीरपदवाच्यत्वं यद्यस्ति
 तर्हि रूढ्यैवास्तु व्युत्पत्त्या तु नल एवांचितमित्यर्थं । इन्द्रादप्यधिको
 नल । तत्पुरःसराद्येन्द्रपुरःसरदेवेभ्योऽप्यधिका इति भावः । परार्धं ज-
 यामि परार्धानि पराधराधभोक्तनपूट्वांचेति (पा० ४।३। ५) यत् । शत्रु
 रेव शात्रवः प्रद्यादित्यात् स्वार्थे ऽण् । वृद्ध श्रयाः सुनासीर इत्यमरः ३

नलस्य नासीरसृजां महीभुजां किरीटरत्नैः पुन
 रुक्तदीपया । अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा च
 मूर्जोमिश्रतमिस्त्रसम्पदा ॥ ४ ॥

नलस्येति । तथा भेनीयरस्य नलस्य यात्रया रात्रौ अदीपि शुशुजे ।
 किम्भूतया । नलस्य नासीरसृजां सेनायामग्नेशरीजूताना महीभुजां रा-
 द्यां किरीटरत्नैः स्वभैवात्म्यकारनिराकरणान् पुनरुक्ता व्यर्थोक्ता दीपा
 यस्यां तथा । तथा चमूर्जोमिश्रतमिस्त्रसम्पदा तमिस्त्रसम्पत्तिभिरमहो-
 पया । महात्म्यकारेऽपि रुक्तदीपप्रकाशीभूयिष्ठप्रकाशत्वाददीपोत्यर्थं ।
 महात्म्यकारे एव ति धोष्यः शोभन्त इत्यर्थः । रात्रौ सेनामुखप्रायसि-
 त्वेन नलस्य चक्रवर्तित्वं सूचितं । अदीपि । भावे लः ॥ ४ ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुद्गणं शुभ्रदृगासन्ततं
रत्नसत्वरः । दिदेश दूतान् पथि यान् यथा
स्तरं चमूमुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

विदर्भेति । विदर्भराजो यान् क्षितिपानेव दूतान् अनुक्षणं धारधार
नलाकारणाय दिदेश प्राहिणात् । तेषाम् यः पूर्वमेकः प्रेषितस्तदन-
न्तरञ्चान्यः । एवमुत्तरोत्तरगततिक्रम्य पथि अनुष्य नलस्य चमूमुपचि-
काय भूषणीकृत । किम्भूतः । शुभस्य क्षणस्य लग्नस्य समयस्यामन्त्र-
तरत्वेन नैकस्येन सत्वरो वेगवान् । जूयांसो वृषाः प्रेषिताः । दूता
इत्यनेनादरातिशयः सूचित ॥ ५ ॥

हरिद्विपद्वीपिजिरशुकैर्नजो नभस्वदाधमापनपी
नितैरभूत् । तरस्वदध्वजिनीध्वजैर्वनं विचि
त्रचीनाम्बरवह्नित्रेह्नितम् ॥ ६ ॥

हरीति । तरस्वता वेगवतां प्रश्रान्ता ध्वजिनी सेना । तरस्वतो
ऽद्या यस्या सा वा, तस्य ध्वजभूतैरशुकैर्ध्वजनिमित्तैस्तथा नभस्वता
वायुना हन यदाधमापनं परिपूर्य तेन पीनितैः पृष्टीकृतैः मञ्जीवसि-
हादितुल्यैर्हरिभिः सिद्धैर्द्विपैर्द्विस्त्रिभिर्द्वीपिभिव्याघ्रैः कृत्वा तत्सेनाया
वपरेतन नभश्चाकाशं वनं विपिनतुल्यमभूत् अजनि । किम्भूत वन ।
विचित्राणि नानावस्त्रानि चीनेदेशात्पद्मानि सूक्ष्माणि ध्वजमम्बन्धीनि
चाम्यराणि यस्त्राणि तान्येव वल्लयो लतास्ताजिर्वह्नितं वेष्टित । वने
सिंहादयो वृक्षा लताश्च सन्ति । ध्वजपदेन वृक्षा अपि लक्ष्यन्ते ।
तरस्विनो ऽद्या यस्य नलस्य तरस्वदद्या वा या ध्वजिनी प्रकृतत्वात्त-
स्यैव सा ध्वजिनी नभसि नभस्वदाधमापनपीनितैरशुकैर्ध्वजैः पताका-
भिः कृत्वा वनमभूत् । किम्भूता । ध्वजिनी हरिजिरद्यैर्द्विस्त्रिभिर्द्वी-
पिभिव्याघ्रैः द्वीपान्तरधासिभिः शुकैश्चरीभूतैराजभिरुपलक्षिता । वनमपि
सिंहादिरुपलक्षितं । विचित्रेति प्रप्रयदिति वा । वनपक्षे वनो
मृगविशेषः । ऊर्ध्वं विस्तृतत्वादम्बरगामिन्या वल्लयः ॥ ६ ॥

भुवाऽऽह्वयन्ती निजतोरणस्रजा गजालिकर्मानि
 लखेलया ततः, ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः
 स तत्प्रतीहारमही-महीपतिः ॥ ७ ॥

श्रुयेति । ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्नलस्तस्य भीमस्य प्रती-
 हारभूमिं भीमजन्मनो जैम्या दूतीमिव ददर्श । किम्भूतां । द्वारे निब
 द्वा गजास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कर्णानिलेन कृत्वा खेलति चलती
 ति खेना तथा-निजया स्वीयया पुष्पदलरचितया तोरणस्रजा तल्लव-
 णया श्रुवा अनुरागातिशयोक्तया आह्वयन्ती शीघ्रमागच्छेति श्रु-
 सञ्ज्ञया आकारयन्ती । दूत्यपि चलन्त्या श्रुवादहयति । राजगृहद्वारद-
 र्शनेनातिसख्यरोऽभूदिति भावः । स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहार इत्यमरः । प-
 चाद्यच् । प्रतीहार । तपसगंस्य घञीति (पा० ६।३।१२२) (दीपं. ॥ ७॥

श्लथैर्दंलैस्तम्भयुगस्य रम्भयोश्चकास्ति चण्डात
 कमण्डिता स्म सा । प्रिया सखीवास्य मनस्थि
 तिस्फुरत्सुखागतप्रश्रिततूर्यनिस्वना ॥ ८ ॥

राथैरिति । सा द्वारभूमिः रम्भयोः कदल्योद्वारमण्डनार्थं शकृन्नाथंश्रु-
 रोपितस्तम्भयुगस्य खंध्यगाद्वायुयगाद्वा श्लथैः शिथिलैर्दंलैः पत्रैः कृत्वा
 नान्यमानचण्डातकमञ्जनेन यखेण मबिहता प्रुषितास्य नलस्य प्रियाया
 जैम्या सखीय चकास्ति स्म । किम्भूता सा । अनुरागयशान्मगसि अन्त-
 करणे या नलस्य स्थितिस्तया स्फुरन् सदा चित्तनिवामेनोल्लसन् य मु-
 खेनागतस्यागतनस्य सम्यन्वो मश्रु सुखेनागत इत्यर्थं रूपः मश्रुः स रु-
 तः प्रश्रितः सुखागतमश्रुतां प्रापितस्तूर्यनिस्वभो यया सा । चिरप्रोपि-
 ते हि नायके मनागच्छति सति प्रियस्यां अथवा तूर्यो स्थिमायां
 चण्डातकमबिहता तन्मखी सुखागतमश्रु करामीति स्थितिः । अथ द-
 लानि चण्डातकन्याने । तूर्यनिस्वनाय सुखागतमश्रुम्याने । कदलीक-
 र्णी मृदुस्यागोपी । अर्द्धोक्तं यस्त्रीणां चण्डातकमश्रुमित्यमरः ।
 नृपाय मुक्तं पुरः पद्यां प्रलम्बि यभुलभागद्वय । कदलीमृदु यत्नं
 मसंबीभिरन्तःपरिधीयमान चण्डातक । मश्रुतेति । महकरोतीति द्य-

स्ताञ्जिष्टा न तारकादि ॥ ७ ॥

धिने तृभर्तृद्वयभीतिदान्तयोः परस्परस्मादनया
पृथैशसः । श्रुजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः समा
गमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥

धिनेऽंति । नरेन्द्रौ भीमनलौ तयोः सेनयोः समागमो राजगृहद्वारि
रि एयम्भूतोऽजायत जात । किम्भूनयोः । धिनेशुशासक नलभीम-
लक्षण भर्तृद्वय तस्माद्भोतिस्तथा दान्तयोः श्रान्तयोः । ताभ्या निय-
मिततादृक्कनहादिसरभया छत एष परस्परस्मादन्यान्यस्मादनयास-
मलत्र मुदनिमित्त वैशम्य कारण यत । सेन्यद्वयमेलने हि कतहो भ-
यति पर श्रुहाहांनियमितव्यादनयोर्नाञ्जूदित्यर्थं । तथा स्फारोऽति-
महान् मुखारयसास्फुटवसं विगेषस सुखधनेरुद्गम उदयो यत्र ॥ ८ ॥

निर्दिश्य बन्धुनित इत्युदीरितं दमेन गत्वाद्धं
पथे कृताहणं । विनीतमाद्वारत एव पदगतां
गतं तमैक्षिष्ट मुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥

निर्दिश्येति । विदर्भराट् भीम मुदा उचितो जामातेति हर्षेण
तमैक्षिष्ट नलमद्राहीत् । किम्भूत । भीमेनैव मम्मुर गत्वा यन्भून्
मुद्गदो श्रान्तन या स्वमातापितृसन्धन्विनो निर्दिश्याज्ञाप्य प्रस्थाप्य
इत्यनेन यथा आगम्यतामित्यादिप्रकारैरुदीरितमुक्त । यन्भूमुखेन ज्ञा
पितमार्गं तथा दन्ताभ्येन भेमीज्जात्रा ऽर्द्धपथे कृताऽर्द्धणा ऽर्ध्यादिपू-
जा यस्मै । तथाऽनुवृत्तवैशत्याद्विनीत । छत एव द्वारत आद्वारसो-
गामेयोऽधोक्त्य रथादुत्थीय पद्गता पादधारित्य गत प्राप्त । दमेनैव
यन्भून् पुर प्रस्थाप्य इत इत्युदीरितमिति या । आद्वारत पदद्वय प-
द्गत इति, पादस्य पदाऽऽव्यातिगापहतेऽिति (पा० ६ । ३ । ५२)
पादस्य पत् ॥ १० ॥

अथायमुत्याय विसार्य्य दार्युग मुदा प्रतीयेप
तमात्मजन्मनः । सुरसूचन्त्या इव पात्रमागतं

धृनाभितो वीचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥

अथेति । अथ नलदशानानन्तर अथ भीम सत्याय प्रत्युत्थानं कृत्वा
आत्मजन्मनो भेष्या पात्र योग्य आगत त नल दार्युग विचार्य्य प्रसार्य
मुदा प्रतीयेष ध्यालिलिङ्ग । क कनिय । सरित्पतिः सुरस्रधत्वा भा-
गोरथ्या आगत पात्र प्रयाहमिव नौकादिक यः । किम्भूतः । धृतऽभि-
त-पाद्यं ह्वये वीचीती तरङ्गपरम्परे येन । योषिततिरित्यपि पाठ ॥११॥

यथावदस्मै पुरुपोत्तमाय तां स साधुलक्ष्मीं य
हुवाहिनीश्वरः । शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दि-
नीं ददे पतिः सर्वविदे महीनृताम् ॥ १२ ॥

यथावदिति । अथालिङ्गानानन्तर महीभृता राज्ञा पतिर्वहुवाहिन्या
इश्वर स्वामी स भीम सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय शिवाय शुभश्रवण-
कीर्तनायात एव पुरुपोत्तमाय पुरुपश्रेष्ठयास्मै नलाय साधुलक्ष्मीं
समीचीनकायकान्ति अत एव शिवा शुभरूपां ता भैमी स्वस्य नन्दिनीं
कन्या यथावद्वेदोक्तविधिना ददे । मधुपर्कान्त पदर्थे कन्यादानमित्या-
चार । मधुपर्कादिविधिपूर्व्वे ददे । दातुमारब्धवानिति यः । अथ
बहुनदीश्वर समुद्र पुरुपोत्तमाय तां कन्या लक्ष्मीं यथावदेतत् साधु
तथा पत्रं तराजो हिमालय मत्र क्षाय श्रीमहादेशाय स्वपुत्री पार्यती ददे
तदपि स धु । यद्वा भैमाकादिप्रवृत्ताना पालयिता समुद्र शिवरूपाय
विष्णवे शुभरूपा लक्ष्मीं ददे तत्साधु । अथ वा बहुनदीपुत्रो हिमा-
लय पुरुपोत्तमरूपाय श्रीहराय पार्यतीरूपा लक्ष्मीं लक्ष्मीरूपां पा-
र्यतीमिति या । नलाय पुरुपोत्तमायेव शिवायेव भैमी लक्ष्मीमिव शि-
वामिव भीम समुद्र इव हिमयान्वित्युपमालङ्कारा ध्वन्यते । साधु-
गन्तमिन्यत्र समाप्तान्तविधेरमित्यत्यात् कथभाय ॥ १२ ॥

असिस्वदद्यन्मधुपर्कमर्पितं स तद्द्वधात्तर्कमुद-
र्कदग्निना । यदप पास्यन्मधु भीमजाधरं म्रिपे
ण पुण्याहविधिं तदा कृतं ॥ १३ ॥

इदानीं विषाहविधिमाह अपिस्वददिति । स नल आप्तत जी-
मेन दत्त सहमिश्रित कास्यपात्रस्य दधिमधुघनस्य मधुपर्कं यदसिस्व
दन् आस्वादित्वा तद् स्वादा उदकदग्निना विवाहान्तरफणपरिपा
कजुनाधरचुम्बनादिविचारिणा लाकणा इति तर्कं ऊह व्यधान चक्रे ।
इति कि । यद्यस्मादेव नलो भीमज धररूप मधु पास्यन् पास्य त त
स्मात् तदा मधुपर्कदावावसरे मधुपर्कास्वादनमिषय पुण्याहविधिं शु
जननरादियुक्तपुण्यदिनकृत्य मङ्गलपुत्रमुपक्रमसकन । अन्याऽपि-शु
भकार्यं करिष्यन् शुभविधाहदिनादौ तदायमारम्भ कराति । तथा ते
नापि भैम्यधरपाने मूहूर्तश्च इति जनन तर्कितमित्यथ । अधरस्या
पि स्वादुत्वमुक्तम् । अपिस्वददिति । चीरादित्वात् स्वदेशद । ये त
मपि पोषणं मन्यन्त ते यत्वाभावश्चित्य । अपिस्वददिति पाठाभा
वादेशस्य दुर्भाव्यत्वाच्च चीरादिक एव । पास्यन् । लट् शत्रिति (पा०
३२ १२४) शना । पुण्यञ्च नदृश्यन्ति राजाह इति (पा० पा० ६१) ट
धि पुण्यसुदिनाभ्यामन्ह क्लीबतति पुण्याह तत्र विधिरिति विग्रह १३

वरस्य पाणि परघातकौतुकी वधूकरः पङ्कज
कान्तितस्कर । सुराज्ञि तौ तत्र विदर्भमण्डले
ततो निवह्ना किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥

वरस्येति । वरस्य पाणि परघातकौतुकी शत्रुनारणकुतूहली, वधू
कर पङ्कजकान्तितस्कर कमलश्रीचीरो यस्मात्तस्मान् कारणात् किमु
सुराज्ञि राजन्वति तत्र तस्मिन्विदर्भमण्डले विदर्भराज्ये तौ वरवधूक
रौ कर्कशौ कुशौ नितरा यदौ उभयवस्तथा कुशवन्धनपूर्वकं पाणि-
ग्रहणमभूत् । सत्र कुशवन्धने कारणात्प्रेता क्रियते । एका द्विस्त्रोऽपर
श्रीर इति सापराधत्वात् किमु बह्वावित्यथ । अन्यत्रापि श्रीराज्ये अ
न्यघातकतरकरी कठिनतरदारकैव्यते । पाणिग्रहण जातमिति भावः ।
कुशौ पाणिवन्धनमाहप्रदशाचार यथाक्रम करयो शीघ्र्ये मादं बद्धं मृ
षित । सुराज्ञि । राजाहसखिभ्यष्टृच् (पा ३४ ९१) इत्यस्य नियततत्पु
रुपविषयत्वाद्बहुव्रीहिविषयत्वाद्ब्रह्म प्राप्त्यभावात् ॥ १४ ॥

विदञ्जजायाः करवारिजेन यन्नलस्य पाणेरुप
रि स्थितं किल । विशङ्क्य सूत्रं पुरुपायितस्य
तद् अविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥१५॥

विदञ्जेति । विदञ्जजाया करवारिजेन यत् तदा पाणिग्रहणममपै
नलस्य पाणेरुपरि स्थित तदुपरिस्थानं किल निश्चितं विपरीतरतं भवि-
ष्यत्- पुरुपायितस्य पुरुपत्रदाचरितस्य विपरीतरतस्य इति यावत् सू-
त्रं सूचनाकारि विशङ्क्य विशपेण सम्भाव्य कौतुकविलोकनार्थं निकट-
स्थिताभिस्तदालिभिरस्मायि दृषदमित । विपरीतरते हि स्त्रीपाणिरुप-
रि प्रयति विवाहं यधुकरा यरकरस्यापरि भयति । नूत्रञ्च सूचनाग्रन्थ
इति विद्य ॥ १५ ॥

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया स यक्षसख्या
धिगतं ददौ भवः । ददे तटेप श्वशुरः सुरोचि
तं नलाय चिन्तामणिदाम कामदं ॥ १६ ॥

इदानीमित आरभ्य न तत्र यादृष्टिति यावद्विवाहोचितं यौतक प्र-
तिपादयति । सखेति । भीमसंज्ञया भीम इति नामभात्रेण सखा स्व-
स्यापि भीमनामत्वात् किलात्प्रेक्षायां स तयो महेश्वरः । अस्मै भीमाय
यक्षेण कुबेरेण सह यस्मत्प्य जैत्री तेनाधिगतं प्राप्त यच्चिन्तामणीना
दाम नालां ददौ, स्य श्वशुरो भीमः तत्कामदं सकलाभिलषितदायि
मुराणामुचिन चिन्तामणिदाम नलाय ददे । उत्प्रेक्षायामेष तात्पर्यं ।
मुतोचितमिति पाठे त्रैम्युचितम् ॥ १६ ॥

यहोदुरापस्य वराय वस्तुनश्चितस्य दातुं प्रति
विम्व्रकैतवान् । वज्रीतरामन्तरवस्थितं दधद्य
दयंमभ्ययितदेषमयिने ॥ १७ ॥

तदेव वणं पति । यहोरिति । यच्चिन्तामणिदाम वज्रीतरां । कि-
न्तुं । वज्रीतरपरिणितस्य तस्य तथा दुरापस्य दुर्जनस्य दिव्यस्य वराय
जामात्रे दातुं चितस्य पुरः पुत्रीइतस्य स्वहेगवसनादेवंस्तुतः पदायं-

समुद्रस्य स्वस्मिन् प्रतिविम्बस्य कैतधाद्व्याजात् अन्तरवस्थितं स्यस्य
मध्ये स्थितमर्षिणे याचकायाम्यर्षितं मार्षितं सत् तदानीमेव दातु-
मर्हं अर्थं यस्तुजात दधत् धारयदिव । ददाविति पूर्वेण सम्बन्धः ।
यदा यद्यो याचद्याधिष्यते तदा तद्वस्तु तस्मै दातव्यमिति बुद्ध्यास्य
नाम सायंकीकर्तुं यस्तुजात पुर स्थापितमेवेत्यर्थं । यद्दोरिति भाषि-
तपुस्कं ॥ १७ ॥

असिं भवान्याः क्षतकासरासुरं वराय ज्ञीमः स्म
ददाति भासुरम् । ददे हि तस्मै धवनामधारि
णो स शम्भुसम्भोगनिमग्नयाऽनया ॥ १८ ॥

असिमिति । भीम क्षत कासरासुरो महिषासुरो ऽसुरो येन तं
भासुरं देदीप्यमानं भवान्या दुर्गाया असिं खड्गं वराय ददाति स्म ।
तस्याः खड्गस्तेन कथं प्राप्त इत्यत आह । हि यस्मात् स्फुटं वा श-
म्भुना सह सम्भोगस्तत्र निमग्नया सुरतरसासक्तया ऽनया दुर्गाया वै-
रिदलनामग्नयस्वसा प्रयोजनाभावात् भुरतासक्तत्वे खड्गधारणस्य
रसमण्डकत्वाच्च धवनामधारिणे भीम इति शिवनामधारकाय शम्भु-
सेवकाय तस्मै ज्ञीमाय ददे । शम्भौ सम्यगविच्छेदेन निरन्तरं भोगाय
निमग्नया दक्षिणाह्नेन प्रविष्टया वा तद्वस्तु तथा प्रसादो दत्त । कु-
लायो महियो याहृद्विपरकासरसैरभा इत्यमरः । भासुरः । भञ्जनासेति
(पा० ३ । २ । १६१) घुरच् ॥ १७ ॥

अधारि यः प्राङ्महिषासुरद्विषा कृपाणमस्मै
तमदत्तं कूकुदः । अहापि तस्या हि धवार्हुम
जिजना स दक्षिणाह्नेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥

अधारीति । महिषासुरद्विषा दुर्गाया प्राक् यः खड्गो अधारि, कू-
कुदं कन्यादाता ज्ञीमः । तं कृपाय खड्गं सत्कारपूर्व्यं सात्कङ्कारमस्ता
अदत्त । कथं तेन लब्ध इत्याशङ्क्य आह । हि यस्मादर्धनारीश्वरत्वाद् ध-
वस्य जन्तुं शिवस्य अहंमज्जिना अहं प्रविष्टेन तस्या पार्श्वस्था दक्षि-
णाह्नेन दक्षिणशरीरभागेन पराङ्गदारणः स खड्गः अहापि त्यक्तः ।

सखङ्गेन घषवामाह्वं विशता यदीयदक्षिणाह्वेन तद्विदारिष्यते इति
भिया त्यक्तः । अदायीति पाठे ऽनर्थो न । तस्या दक्षिणाह्वेन तस्मै
यस्माददायीत्यर्थः । अयं पाठः सधीयान् । सरुत्पालहृतां कन्यां यो
ददाति स कूकुद इत्यमरः ॥ १९ ॥

उवाह यः सान्द्रतराङ्गकाननः स्वशौर्यसूर्योद
यपर्वतव्रतम् । सनिर्भरः शाणनधौतधारया स
मूढसन्ध्यः दृतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

उवाहेति । यः स्वस्य भीमस्य खङ्गस्यैव वा शौर्यं प्रतापरूपो यः
सूर्यस्तस्योदयस्तत्तन्मन्वन्थी पर्वतं उदयाचलस्तस्य व्रतं नियमं सदा
सूर्योदयकारित्वलक्षणं उवाहापत्तम् । किम्भूतः । सान्द्रतराणि अल्पा-
नि मूढाणि अङ्गकानि अङ्गानि मुद्रामुद्ररपत्रीयस्त्रीरूपास्त्रिंतिपां अतन
जीवनं यत्र दधार इति यावत् । सान्द्रतराणां वा पृथ्वीक्तानामेवाङ्गा-
नां काननं समूहो यत्र । उदयाचलपत्ते सान्द्रतराणि अङ्गेषु ऊर्ध्वाभा-
गानेषु वनानि यस्य । तथा शाणनेन लोहकारचक्रघर्षणेन धौतया उ-
पशयस्त्रिकरणेन दत्तपानीयधारया कृत्या सनिर्भरः सप्रवाहः । धारैव
निर्भरीभूतेत्यर्थः । उदयाचलोऽपि सनिर्भरो भवति । तथा सन्ध्यः
राहित्येभ्यः शत्रुभ्यो जातेनामृशा रक्तेन कृत्या सम्यक् ऊढा धृता प्रा-
तःसन्ध्या येन । प्रातः सन्ध्यास्थाने रक्तमेव येन धृतमित्यर्थः । सम्यग्
धृता सन्ध्यात् सरुत्पाः फलकसन्धिर्येन अतिदृढसन्धिरित्यर्थं इति वा ।
यद्वा सतशत्रुजामृशा समूढः प्राप्तः सन्धिर्यस्य तमरुफलकसन्धिर्येन
शत्रुगरीरे निमग्न इत्यर्थः । उदयाचलाऽप्युदपातःसन्ध्य उदयाचल-
तुल्यो ऽभूदित्यर्थः । तमपतेति पूर्वेषु सम्यन्धः । अङ्गकतिपद्मे, अल्पे
(पाठ ५ । ३ । ८५) इति कः ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेय या निजा तमात्मजां या
धितुमर्थिना नृशम् । स तां ददे ऽस्मै परिधा
रशोजिनीं फरग्रहार्हामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥

यमेनेति । स भीमः तागसिपुत्रिकां सुरिकामपि अस्मै ददे न के-

यत् खड्ग इत्यपेरथं । न केवल पुत्रीनपि तु छुरिकामपि । ता का ।
 भृशमपिन्ता भैम्यनरागिणा यमेन त भीन जैर्भो मद्य दहीति आत्म
 जा याचितु दूनीमेययावमरे निजा स्वीया प्रहिता प्रेपिता या जिह्वे-
 य । नियत प्राणहारित्वाद्यमजिह्वातुल्या शतितोक्ता शौर्येण तुष्टो
 यमा यां भीमाय दत्तवान् । किम्भूता । परिवारशालिनी चर्मकोशेन
 शोभमाना । अथ भस्मीलक्षणपरिजनशोभिनी । करग्रहाहर्षा हस्तग्रह-
 णयोग्या साधुमुष्टिदेश । पूर्व्यं यद्यपि भैमी दत्ता तथापि परिवारसा
 हित्येनेदानीं दत्तेत्यर्थः । छुरिका सलीय यौतकत्वेन ददाविति भावः ।
 छुरिका चामिपुत्रिकेत्यमर । याचिद्विकर्मा ॥ २१ ॥

यदङ्गभूमी यमत्तु स्वयोपितामुरोजपत्रावलिनेत्र
 कज्जले । रणस्थलस्यगिडलशायिताव्रते गृहीत

• दीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यदिनि । यस्या शश्या अङ्गभूमी पहिकाया ऊर्द्धांघोदंशी स्वयो-
 पिता स्वस्य स्त्रीणा सराजपत्रावलि कस्तूरिकालिखितस्तनपत्रवह्नी
 नेत्रकज्जलञ्च यत् इव यमत्तु शुशुभाते । किम्भूते । रणस्थले या स्य-
 गिडलशायिता व्रतयशाद्यो वेदिकाया ज्ञेते म स्यगिडलाया तद्भाव स्य
 व्रत तत्र विषये गृह्यता दीक्षा ये स्वीकृतनियमविशेषण भूपतिती
 शत्रुभि दाक्षणीकृते व्रताङ्गदक्षिणात्वेन शस्त्रे दद्ये । दीक्षापदेशिन द्वि
 स्त्रीणा रम्यमलङ्कारादि दक्षिणात्वेन दीयते छुरिकयैव स्वकृतमारण-
 द्वारा शत्रूणा रणस्थलस्यगि-लशायिताव्रतम्पदिष्टं तस्मात्तस्यैते दाक्ष-
 णात्वेन दत्ते पत्रावलीनत्रकज्जले इव । लाङ्गमुद्गरश्यामवर्षे स्तनप-
 त्रावलीनेत्रकज्जलत्वेनाटप्रेक्षिते इय छुरिका निश्चितपरविदारणा वैरि-
 नाम्पद्य वैषम्यात्पक्तकज्जलपत्रावन्व इति । स्यगिडलशायिति । स्य-
 गिडलाच्छपतिरि व्रते (पा० ४ । २ । १५) इत्यण् ॥ २२ ॥

पुरैव तस्मिन् समदग्नि तत्सुताभिकेन यः सौ
 हृदनाटिनाग्निना । नलाय विश्राणयति स्म
 तं रथं नृप. सुलह्व्याद्रिसमुद्रकापथ ॥ २३ ॥

पुरेति । तस्य भीमस्य सुताया ह्यभिकेनानुरागिणा यथा प्रेमी दा-
 तव्येति बुद्ध्याय न प्रेषितः किन्तु शत्रुभराक्रान्तजूभारनिराकरणद्वारा
 त्वमस्माकं सुदृढिति प्रेषित इति सौहार्दस्त्रेह नाटयति, एवशीलेना-
 ग्निना पुरैव दूतीप्रेषणायसर एव यो रथ तस्मिन् भीमे समदेशि प्रे-
 पितो दत्त, नृपो नलाय त रथ विश्राणयति स्म ददौ । किम्भूत ।
 सुलंघ्या श्रनायासेनातिक्रमणीया ह्यद्रय' ह्यत्युच्चपर्यन्तः समुद्रा का-
 पथा विपमनिम्नगर्तरूपा मार्गाश्च यस्य । सर्वत्र सञ्चरणममर्थे । कद्-
 ध्या कापथः समा इत्यमर । कापथ इति । कापथ्यक्षयोरिति (पा०
 ६ । ३ । १०४) कादेश । ऋगादिना (पा० ५ । ४ । ७४) समा-
 न्तो ऽप ॥ २३ ॥

प्रसूतवह्ना नलकूबरान्त्रयप्रकाशितास्यापि म
 हारथस्य यत् ! कुर्वे रदृष्टान्तवलेन पुष्पकप्रकृ
 पृत्तैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

तमेव वर्णयति । प्रसूतेति । अस्यापि भीमेन नलाय दत्तस्यापि
 महती जयादिगुणयुक्तस्य रथस्य प्रकृष्टा सूतवह्ना सूतोविद्यते यस्य न
 सूतयान् तद्वाय सूतवह्ता चारथिनह्ना, प्रकृष्टासौ सूतश्च तद्वह्ता वा,
 यस्माद्गलस्य कूर्बरेण युगन्धरेण महयोऽन्वयः सम्यन्ध, नलेन सह या
 य कूर्बरस्यान्वयः, तेन प्रकाशिता प्रकटीकृता शोभिता च, तजसा
 द्वैतोरैतस्य रथस्य पुष्पकयत्कामगामि धनदयिमानवत् प्रकृष्टता उत्कृ-
 ष्टगुणयुक्तता पुष्पकात् सकाशाद्वा जयादिगुणैरधिकत्वात् कूर्बरेण
 दृष्टान्त उदाहरण तस्य यत्नेन तत्सामर्थ्येनानुमीयते अनमानजन्य-
 शानस्य विषयीक्रियते । न केवरां कूर्बरेण महारथस्य किन्त्यस्यापीति
 समुद्यमेन व्याप्तिदग्गंनपुर सर उपनयन्निगमे मूषयत्यपिशब्दः । कूर्बरे-
 स्यापि महारथस्यापुतसस्यामुपसुक्तपुष्पकयिमानेन कृत्या प्रकृष्टता
 प्रकृष्टयन्नुभता प्रकृष्टेन हता तेनोद्यमानता वा भवति । एव कूर्बरे
 दृष्टान्तप्रलभाये एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्यनुमीयते । यथाऽ-
 स्यापि कूर्बरेण गलकूर्बराख्येनाम्यवेन नलानेन पुष्पेण प्रकाशिता प्रक
 रितो शोभिता प्रसूतवह्ता जलविद्युता इति शापम्यदृष्टान्तः । सर्वय-

लनानुमानस्त्वेषं । विमतो महारथः पुष्पकः प्रकृष्टो भवितुमर्हति न-
लकूबरान्वयप्रकाशितप्रसूनयत्वात् । यो यो ननकूबरान्वयप्रकाशितप्रसू-
तवत्तायाम् स-पुष्पकः प्रकृष्टः । तथा कूपेर इत्यनुमानवशादेनत् स-
त्वंमुच्यत इति यथा कथञ्चित् श्लोको व्याख्येयः । किन्तु प्रकृष्टः सुतः
पुत्र इति वा ॥ पुष्पकस्य नलः सारथिर्नास्ति तेन तत्तुल्यता नास्ति ।
किन्तु तत्पतिता कुबरेणेति, अस्य तु नलः सारथिरित्ययं रथो रमणीय
इति भावः । कुबेरस्तु युगन्धर इत्यमरः ॥ २४ ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य्य यन्तिजेन पत्या कृ-
तसिन्धुरन्वितम् । स तद्दोस्मै हयरत्नमर्पितं
पुरानुवद्धुं वरुणेन वन्द्यताम् ॥ २५ ॥

महेन्द्र इति । सिन्धुः समुद्रो नाम्ना इच्छैःश्रवसा अथ चोन्नतकर्णेन
सलक्षणनाथ स दीर्घकर्णेन दुर्लक्षणनाथेन महेन्द्रं प्रतार्य्य यद्दयस्व
निजेन पत्या स्वस्यामिना वरुणेन अन्वित युक्तमकृत वरुणायादत्त-
त्यर्थः । स भीमस्तदधरत्वं ह्यस्मै नलाय ददे । अनेन कथं तद्भ्रमि-
त्यत आह । किभूतं । वरुणेन वन्द्यतामलीकनैत्री अनुवद्धुं वदं पितुं
पुरा दूती-प्रेमणायसरे ऽर्पित भीमाय दत्तं । उच्चैःश्रवसोऽप्यधिक
मद्यं तस्मै ददाविति भावः ॥ २५ ॥

जवादवारीकृतदूरदृक्पथस्तथाक्षियुग्माय ददे
मुदं नयः । ददद्दिदृक्षादरदासतां यथा तथैव
तत्पांशुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥

जवादिति । योऽद्यो श्लोकानामक्षियुग्माय नेत्रयुग्माय दिदृक्षायाः
स्त्रीयकूपदर्शनेच्छाया आदरस्तस्य दासतां दासत्व ददानः पारवश्यं
कुर्यन् जवाद्धेतोः अवारीकृतः अवार्तिकरीकृतो दूरो बहुयोजनो दृक्-
पथो नेत्रपथो येन दूरं गतत्वाच्च त्रयोविधयः सन् यथा नेत्रयुग्माय
मुदं प्रीतिं न ददे, दर्शनाभावात्प्रीतिं नोत्प्रेदितवानित्यर्थः, तथा पुन-
रागमनसमयेऽपि तथैव दिदृक्षादरदासतया तस्य नेत्रयुगस्य पांशुलं
रेणुयुक्तं कण्ठनालं यस्य तस्य भावस्तथा तां लक्षणयोत्कण्ठितत्व दद

न्मुद न ददे । तमद्य दद इति पर्वेण सम्यन्ध । यथातथाशङ्गी व्य-
 त्यस्ती योन्वी । रूपादिविलोकनकौतुकिभिर्यावदद्यां द्रष्टुमारब्धस्ता-
 वद् गद्यशाद् दूर गतत्वान्न दृष्ट । इदानीं यद्यपि न दृष्टस्तथापि व्या-
 पुस्यागमनेऽवश्यं द्रष्टव्यम इति मुञ्चा व्यापारान्तरपरित्यागपुर सर-
 तद्रूपादिविशेषदर्शनादरान्त्रे प्रसाध्यं तत्रैव यावत् स्थितास्तावत्
 पुनरागमनसमयेऽपि खुरपुटकृतघोषारेणुसम्बन्धात् दृष्ट । तथा घोष-
 यथापि दर्शनाभावादुरकण्ठ या अपरिपूर्णत्वान्नेत्रयुगस्य हर्षो नाभूदि-
 त्यर्थं । अतिजघनोऽथ इति भाव । जवाद्प्रतिपिद्धो दूरो दृक्पथा-
 येनातिदूर नेत्राभ्यामनुगतमार्ग इति यावदेवभूतो याऽङ्घ्रियुगाय दश-
 नहर्षे तथाऽनादृत्य यथा दिदृक्षादरदासता ददान सस्तथैव तस्य
 नेत्रयुगस्य द्रष्टुर्वां शुक्ककण्ठस्य ददे । निरन्तरदर्शनाभावाद्दर्शो प्री-
 तिनं जाता किन्तु पूर्वोक्तप्रकारेण नेत्रयाद्दर्ष्टुर्वां भूरेणुसम्बन्धान् शु-
 क्ककण्ठस्यैव जातमित्यर्थ । द्रष्टव्यदर्शनाद्वि दृष्टमार्गस्य प्रतिषेधो
 भवति अत्र तु वेगातिशयाद्दर्शनाभावात् प्रतिषेधस्तस्येति वा । अथ
 च जलरहित कृतो दूरा दृष्टिगचरा यो मार्गं स पिपासोर्नेत्रयुगाय
 हर्षं ददाति किन्तु जलायलोकने पारवश्यं तथापि पिपासा शुक्कक-
 ण्ठस्य वेत्पुक्तिरिति वा । दासतामिति पाठ दिदृक्षादरस्य दानपात्र
 ददायित्यर्थं । दागृ दाने दागगाश्री सम्प्रदान इति (पा० इ । ४ ।
 ७४) निपातगाद्दृष्टतेऽस्मि इति दानपात्र । पारायणे परार्वाचीतीरे
 पात्रमित्यमर । पक्षे नास्तिवारि यस्मिन्नभाषयारि । पक्षे घारण धार
 यन्तात् पञ्च स नास्त्यस्यामी । अथवारणशब्दादवारिणशब्दाच्च धिव र्द

युगमम्

दिवस्पतेरादरदर्शनादराददौकि यस्तम्प्रति वि-
 श्वकर्म्मणा । तमेकमाणिक्यमयं महोन्नतं पत-
 द्यहं ग्राहितशान्तेन सः ॥ २७ ॥

दिवस्पतेरिति । दिवस्पतेरित्प्रत्ययैर्म्यनुरागवशाद्गीम आदरदर्शना-
 विष्टकर्मणा य त भोग मत्पुद्गलस्य आदराददौकि उपदाकूपेण प्रयिता-
 य भागमनेक महापरिमाणं ग्राहिक्य तन्मयं तद्रूपं तन्निमित्तं वा न

होन्नतमत्युच्च पतत् ग्राह पतत् गणद्वयजनताम्बूलोद्गारादि गृह्णातीति
 ग्रहः त नलेन प्रयोज्येन ग्राहितवान धर्मीकारितयान् नलाम ददावि
 त्ययं । प्रभोपंस्मिन्नादरं त तदनुजीविन स्वस्वशिल्पेन संवन्त इति
 लोकरीतिः । पतद्ग्राह पतद्ग्रह इत्यमरः । दिवस्पते । तत्पुरुषे कृ-
 तीति (पा०६।३।१४) बाहुलकात् परत्या ध्रुविकि कस्कादित्यादिसंज्ञो-
 यस्य (पा०६।३।१४) स । परत्या पतिपुत्रेति (पा०६।३।१४) छन्दोविष-
 यत्वात् लौके गत्ययंसकर्मकत्वात् कमणि चिण् । पतत् गृह्णातीति
 पतद् ग्रह । पचाद्यचि (प ०३।१।१३४) पतता ग्रह इति (पा०३।३।५८)
 धाप् ॥ २७ ॥

नलेन ताम्बूलविलासिनोऽभिकतैर्मुखस्य यः पूग
 कणैर्भूतो न वा । इति व्यवेचि स्वमयूखमण्ड

• लादुदञ्चदुञ्चारुणचारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥

नलनेति । वदञ्चदुञ्चारुणचारुण उदित्वरान्नतसूर्यवद्वा सुन्दरादति-
 रक्तात् कङ्कमरत्किरणाऽतिशयिता य स्वीया रूपगुणस्तेन चारायां र
 कतरात् स्वमयूखस्य मण्डलान सद्वाऽइता ताम्बूलविनासिना ताम्बू-
 लरसमात्रग्राहिणा पूगनागवल्लीदलवषडव्यागिना नलन गृहीतरसत्वा-
 त् उच्चितैरत्यन्तैर्माणिक्यमण्डलसदृशैरुद्गाररूपै पूगकणै क्रमुकालपञ-
 कलैः श्रय ऋत पूरिता न ग्रा पूरित इति य पतद्ग्रहः चिराद्भूय-
 सा कालेन सूक्ष्मेक्षिकया क्रमेण मुक्तसगणैर्भूकैश्चैचि निश्चितस्त ग्रा-
 हितवानिति पूर्वेषु सम्यन्थ । समीप गत्वा सूक्ष्मेक्षिकयाऽयमिदानी
 पूगकणै ऋत इति निश्चित कदाचित् कदाचिच्च इदानीं न ऋत इत्य
 पि निश्चित इत्यर्थं । ऋताऽऽतेत्यसन्देहे रक्तमयूखमण्डल हेतु । मा-
 णिक्यमयत्वादेतिरक्त इत्यर्थ । इदानीं ताम्बूलस्यानवसराद्वा विन्युपचा
 रे ऋतवदित्युपचार । यद्वा तस्यैवारक्तत्वाज्जनसोद्गारत्यागञ्चन । अ
 नो पूगकया किया किरणसमुहा इति सन्देहश्चिरानिर्णीत इति वाऽऽ

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता नृपेऽपि पूजा प्रभु
 नाम्नि या कृता । अदत्त भीमोऽपि स नृप

धाय तां हरिन्मणोज्ञां जनभाजनं महत् ॥ २९ ॥

भयंतेति । भगवन्तं पद्मगुणैश्चर्यं सम्पन्नं श्रीम शिवमर्षादिभिरुपचरि-
रचंता पूजयता शैवेन भयनाम्ना ऽसुरेण प्रभुनाञ्चि शिवेनामधोरके नृ-
पेऽपि भीसेऽपि या पूजा कृता उपदा अकारि सभीभीऽपि ता पूजां
पूजारूपहरिन्मणेर्यांरुहमणिमय्वन्धि विषापहारसंनयं अतिविस्तृत भो-
जनार्थं भाजनं नैषधायामदत्त भयेन तस्मै दत्तं सोऽपि नलायादत्तति ।
अपिगच्छ समुच्चयायं । अचंयतिर्भोवादिक् ॥ २९ ॥

छदे सदैव छविमस्य विभ्रतां न कोकिनां सर्प
विषं प्रसर्पति । न नीलकण्ठत्वमघास्यदत्र चेत्
स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत ॥ ३० ॥

छद इति । अस्य भोजनपात्रस्य छविं नीलां द्युतिं सदैव छदेऽपि
विभ्रतां कोकिना मपूराया सर्पविषं न प्रसर्पति तच्छरीरं नाक्लामती-
त्यर्थं । स भगवान् शिवोऽत्र पात्रे सदाधारत्वेन कालकूटश्चेद्भोक्ष्य
त तद्विं नीलकण्ठत्वमघास्यन् । अत्र पात्रे विषमक्षणे कृते सति त-
षजीर्णतया नीलकण्ठत्वम स्यादित्यर्थं । लिङ् निमित्ते लृङ् क्रिया-
तिपत्ती (पा० ३ । ३ । १३६) इति लृङ् । भुञ्जीतवन् इति (पा० १ ।
३ । ६६) तद् ॥ ३० ॥

विरोध्य दुर्वाससमस्खलद्विवः स्वजं त्यजन्नस्य
किमिन्द्रसिन्धुरः । अदत्त तस्मै स मदच्छलात्
सदा यमभ्रमातद्गतयेव वर्षुकं ॥ ३१ ॥

विरोष्येति । न श्रीमन्तस्मै नगाय नदत्तम् दानजगत्याजात् स
दा वर्षुकं वर्षुणशीलं य इति न अदत्त स दुर्वासस विरोध्य रोषयि-
त्या मन्त्रापादिभिरमिशुर संराधतो दियः मकाशादस्खलत् पतितः किं ।
भुवगागत संराधस्य किमित्यर्थं । विराषे हेतुः । अयं दुर्वाससः । उ-
ज माला त्यजन् प्रियं तिषन् । अत्र पीराणिकी कथा । कदापि देव
यतमाकृष्य गच्छने इन्द्राय दुर्गमना प्रमादेन मन्दारपुष्पमालां दत्ता
मा येन्द्रस्य क्रीडामुम्भे स्थापिताः स तां शुबटादगृह्णन्पश्चिरेण सतः

कुपितेन मुनिना स्वमपि मालायदध पतेति शम् तन्मूलेममृतेषा ।
 वर्षुकत्वे पुनरुत्प्रेक्षते । अन्नमातङ्गतया ऐरावतत्वेनैव । ऐरायतो हि
 सदा मद्गल स्रवति अथमपि तावत् स्वगांद्गृष्ट. स एवेति सदा दा-
 नजल मुञ्चतीत्यर्थं । शत्रुधन्मातङ्गस्तया वा श्यामत्यात् सजलपन-
 तुल्य इत्यर्थं । अस्य भीमस्य सम्यन्धित्वेनास्यलतिकमिति वा । वर्षुक
 लपपते (पा० ३ । २ । १५४) त्युक्तम् ॥ ३१ ॥

मदान्मदग्रे भवताथवा भिया परं दिग्गन्तादपि
 यात जीवत । इति स्म यो दिक्कारिणः स्वकर्षं
 योर्विनाह वरुं स्रजमागतैर्गतैः ॥ ३२ ॥

मदादिति । यो गजः स्वकर्षं योरागतैर्गतैरागमनैर्गमनैश्च कृत्वा व-
 र्षं स्रजं यस्मात्तां विनैव दिक्कारिणो दिग्गजान् प्रति इत्याह स्मेय ।
 इति किं । भो दिग्गजा भवता यत्ताजिमानश्चेदस्ति तर्हि मदाद् युद्धं
 कर्तुं यूय मदग्रे भवत नम पुरस्तात्तिष्ठत । अथवा चेन्मदो नास्ति त
 र्हि भिया दिग्गन्तस्या यूय दिग्गन्तादपि पर यात गच्छत । पलायिताश्च
 सन्तः तत्रैव सुखेन जीवत स्वप्राणान् रक्षत । इय लोमोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

यभार बीजं-निजकीर्त्तये रदौ द्विपामकीर्त्तये
 खलु दानविप्लुपः । श्रवःश्रमैः कुम्भकुचां शि
 रःश्रियं मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥

यजारेति । यो गजो निजकीर्त्तये रदौ दन्ती बीजं कारण यभार,
 द्विपामकीर्त्तये दानविप्लुपो दानोदयिन्दूनेव कारण यभार । खलुत्प्रेक्षा-
 या । दन्ताभ्या पराधिदारणात् श्यस्य यश समुत्पन्नेस्तयो कीर्त्तयकारण-
 त्वम् । अथ च कीर्त्तिलक्षणस्य गुञ्जत्वात् कारणेनापि तादृशेनैव भवि-
 तु युक्तमिति । दन्ती कीर्त्तिर्बीजभूतकन्दाविध मदजलगन्धाप्राणमात्रेण
 परगजानां भङ्गात् दानविन्दूना रदकीर्त्तिलक्षणत्वं । कारणस्य श्याम-
 त्यात् कारणेनापि तादृशेनैव भवितु युक्तमिति श्यामदानविन्दव एवा
 कीर्त्तयबीजमित्यामेक्षा । तथा मुहुर्मुहुर्गतागते श्रवःश्रमै कर्षप्रया-
 सेरेव अजनबालनै कृत्वा कुम्भाधेय कुची यस्यास्ता मदस्वेदवतीं हा-

नरूपधर्मोदकयुक्ता शिर श्रिय धर्मजलापहरणद्वारा तस्या एव मुदे इ-
 र्पाय उप स्त सिपवे । स्थम्भूत शिरा दधान प्रीतिमुदपादयदित्यर्थ ।
 कामकेलिसिन्नाहुम्भकुर्धा कामिनीं स्वेदमपनयन् कामी तालवृन्तचा-
 लनेन योजयतीति मदस्य स्वेदरूपेण शिर श्रिय स्त्रीत्वरूपणम् । अ-
 धत्तेत्यपि पाठ ॥ ३३ ॥

न तन वाहेषु विवाहदक्षिणीकृतेषु सङ्ख्यानु
 भवेत्तत्र क्तमः । न शातकुम्भेषु न महकुम्भि
 पु प्रयत्नवान् कौऽपि न रत्तराशिषु ॥ ३४ ॥

नेति । तेन भीर्मेन नलाय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादानदक्षिणा
 स्वमे दत्तेषु वाहेषु रथादिषु तुरङ्गेषु वा सङ्ख्यानुभवे मङ्गल्याज्ञाने
 प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि न क्तम इयन्ती वा दत्ता इत्येव म-
 ङ्गल्यापरिच्छेदे समर्था नाभवत् तथा शातकुम्भेषुनेषु रूपणभूतघटि-
 ताघटितकाष्ठनेषु न तथा संतकुम्भिषु गणान्मदमातङ्गेषु न, तथा रत्त-
 राशिषु न क्तमोऽभवदिति । सर्वत्र विवाहदक्षिणीकृत्येति च । बहुत-
 रं योतक दक्षयानिति भावः ॥ ३४ ॥

करग्रहे वास्यमधत्त यस्तयोः प्रसाद्य मैम्यां नु
 च दक्षिणीकृतः । कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन सं
 प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्ष्णिः ॥ ३५ ॥

धरेति । य आशुशुक्ष्णिरग्निस्तयो करग्रहे विवाहे विषये वास्य
 यकृत्य उपत्त भेजे । मैम्यभिलाषाशलाकारधारणाद्विद्वारा पृथ्वी विद-
 द्योऽभूदनु च पक्षाक्षनवराणायसरे मैम्या स्तुतिध्यानादिना प्रसाद्य य-
 न्मोष्य दक्षिणीकृत आशुशुक्ष्ण्य गीत मोऽग्नि । तत पाणिग्रहान-
 न्तर गनेन पुरस्कृत्याज्ञेयनादिसस्कारपृथ्वी नये प्रतिष्ठाप्य ताक्षण तस्मि
 शिवयाहममये प्रदक्षिण प्रकर्षेणापमय्य कृत प्रदक्षिणभागेन धाया-
 कारेण घेष्टित । अथ च य पृथ्वी योतकदानकाले वागभागेऽभूत् प-
 दान्मैम्या पुरकारादिना प्रमोष्य नुक्ष्ण इत । अथ च दक्षिणभागे कृत
 मोऽप्यनादिभि मय्य इत्य गनेन मुनिरामनुक्ष्ण इत । अथ च प्रकर्षेण

दक्षिणभागे कृत । अन्योऽपि मृदान् पूव्य विरोध्यते स विवाहादो
प्रसाद्यानुकूल क्रियते इत्युक्ति । अत्र क्वचित् क्वचिद्विधिक्रमभङ्गो दे-
शाचाराच्छास्त्रभेदात् कुलाचारविशेषाद्वाह्य । न पुन आह्वयकथेरच्चा
नलेशोऽपि । अत एव पूव्य यथाविधाति प्रायुक्तः । आशुशुक्षणि ।
आशाष्टुनिष्ठति छाडि शुभे मरुन्ताच्छन्दसि साधु । शिष्टप्रत्युक्तत्वा
द्वाप्यायामपि साधुत्व छेपम् ॥ २५ ॥

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवागनेगदाज्ञास्य
किमाशुता द्विया । शिला चलेत् प्रेरणया नृ
णामपि स्थितेस्तु नाञ्चालि विहीजसापि सा ३६

स्थिरेति । हे भूमि इतमश्मानमाराहेत्युच्चार्य्य त्व छाडिनेव स्थिरा
भवेति नलेशोच्चारिता मन्त्ररूपा वाक्ता भूमिभाशास्य शिलायाचिद्यला
भवेति तस्य आशिप दत्त्वा आशु अनेशत।अनश्नत् । तन्मरुन्ता शरणं
प्रच्यस्ता जवन्ति । तत्रोत्प्रेक्षते द्विया कि । किमिति तस्या मन्त्रेत्यत
छाह । शिला अरपतेजसा नशामपि प्रेरणया करचरणव्यापारमात्रेण
चलेत् स्वस्थानादन्यत्र गच्छत सा तु भूमौ पुन अतिप्रभ विद्या विही-
जसा इन्द्रैवापि स्थिते मनोव्यापारमात्रस्यीकृतनलपतित्वरूपाया म-
यांदाया सकाशात् चालि । पतिव्रतासीमा न त्याजिमति स्थिरतरत्ये
नाघकाया भूम्या अह हीनति स्वदीप विचरन्त्य मज्जेव नष्टे त्यथ ।
विधमश्माराहणत्वेन कारितमिति भाव । नश अदक्षने अस्माञ्चु डि
पुष दित्वादडि नेशिमन्योरलिट्पेत्यमिति (पा० ६ । ४ । १२२ । वा०२)
एत्वे रूप ॥ ३६ ॥

प्रियाशुकग्रन्थिनिबद्धवासस तदा पुरोध वि
दधे विदमजा । जगाद विच्छिद्य पट प्रयास्य
तो नलादविश्वसमिवैष विश्वविन् ॥ ३७ ॥

प्रियेति । तदा वन्धिभक्तिधिकाले पुरोधः गीतमो विदमजा प्रियस्य
नलस्याशुक्तेन सह ग्रन्थिना निबद्ध यामो यस्यास्तामिवविधन विदधे
चकार । तत्रप्रेक्षते । पट विच्छिद्य कर्तित्वाऽरथे भूमौ विहाय प्रया-

स्यतो गन्मप्यतो नलात् सकाशादेव प्रीषा अविद्यास विद्यासाभाव
 षगादेव । यत्रं हित्वा त्वा हित्वाऽयं गमिष्यतीत्येतस्य विद्यासो न
 कायं इत्यस्य यस्त्रेण सह स्ववस्त्रस्य ग्रन्थिं दक्षैवानेन सह विषरणी
 यमित्युवापेत्ययं । कथमेतज्जातमत आह । यतो विश्वं सर्वं वेत्तीति
 कालत्रयञ्च इत्ययं । तस्माद्भविष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना प-
 राभूतो नलोद्यूनद्वारा हारितसर्वंस्व स्वीयेस्त्यक्तो वापरेण कलिना
 पक्षिरूपेण तद्धारणार्थं विक्षिप्तस्य यस्त्रस्यापहारदृष्टान्तरामायाद्ग्री-
 वस्त्राहंधारी सन् निद्राणायामास्तासा यस्त्राहं विच्छिद्य ता महारस्ये
 तस्याजेति भारते कथा । वैधनुभयवस्त्रग्रन्थियन्धन तेन कृतमिति भाव ।
 विदधदिति पाठे कुर्वन् सन्निति योजना ॥ ३७ ॥

ध्रुवावलोकाय तदुन्मुखभ्रुवा निर्दिश्य प्रत्याजि
 दधे विदर्भजा । किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिः
 कस्तथापि तथ्यो महिमाऽऽगमेदितः ॥ ३८ ॥

ध्रुवेति । तस्य ध्रुवस्य दर्शनायंमुन्मुखी ज्ञापस्य तेन पत्या नलो-
 विदर्भजा निर्दिश्याद्याप्य ध्रुवस्यावलोकनायं अभिदधे उक्ता । तदु-
 न्मुख्या ज्ञुवा कत्या संज्ञाप्येति या । न तु स्थूलस्य ध्रुवस्य स्वयदर्श-
 नयोग्यत्वात् सा स्वयमेव त पश्येत् । तेन किमिति दर्शन कारितमि-
 त्यत आह । अस्य ध्रुवस्य अणिमा सूक्ष्मप्रमाणस्य अणिसाक्षिको नेत्र
 गोचरः किं न स्यादपि तु स्यादेव यद्यपि तथापि स्वयदर्शनयोग्यत्वे
 ऽपि आगमोदितो महिमा वेदोक्तं गौरव मत्योऽनित्यति ज्ञापः । श्रु-
 त्युक्तं हि प्रमाणमित्ययं । श्रुतिर्हि सतो यधुं ध्रुवमोजपी-
 तेति ध्रुवे दर्शिते ध्रुवं पश्यामि प्रजा विन्द इति सा ध्रुवात् तस्मात्
 स्वय द्रुमगण्यत्वेऽपि गण एवादर्शपदिति युक्तमित्ययं । वैध ध्रुव
 दर्शन कारितमिति भाव । एतत् सत्यं कथियथ । अथ च यद्यस्या-
 नृत्यं प्रत्यर्थं तथापि ज्योतिःशास्त्रोक्त ध्रुवमण्डलस्य महापरिमाणस्य
 सत्यमेव ॥ ३८ ॥

धयेन सादर्शि यधूररुन्धती सतीमिमां पश्य

गतामिवाणुताम् । कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः
कृते तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

पवेनेति । सा धधुंधेन नलेन अणुतामतिभूत्मस्य गतामिमा सती
पट्टितामरुन्धतीं त्व पश्येत्युक्ता अदृशिं दृशिंता । तत्राणुत्वे उ-
पे सते । वर्यान् पूयनेव हृदि कृतस्य मनारथमात्रेण हृदये कृतस्य भूपते
कृते तृणीकृतस्वर्गपते तृणवज्रापवेन त्यक्त इन्द्रो येनैवभूताज्जनादिव
सज्जयेति शेष । अह हि परिशीता सतीन्द्र तृणप्रापमकरवु भैमी तु
हृदि धारणमाप्रादेवेति । भद्रोऽपीयमेवाधिका सतीति भैम्या- सका-
शाज्जयेव कृशमित्यर्थं । स्वत कृशत्वमेव उ-प्रेक्षित । भूपतेजनादिति
शश्रुद्वयसामान्यवाच्यपि नभभैमीलक्षण विज्ञेये पर्यवस्यति । वैधमरुन्ध
तोदृशेन कारितमिति भावः । अदृशिं । एयन्ताच्चिण् । अर्भियादिदृश
रिति (पा० १ । ४ । ५३ पा० १) अर्भौ कर्तुंर्भौ कर्मन्त्य । तस्य चा-
भिहितत्वाद् द्वितीयाभावः ॥ ३९ ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितैरुडुच्छिविर्व्याग्नि वि
हारिजिः पथि । मुखेऽमराणामनले रदावलेरमा
जि लाजैरनयोऽभिक्तैर्द्युतिः ॥ ४० ॥

प्रसूनतेति । तस्या भैम्या करयारेव पल्लवयो स्थितैर्वंत्तमानैर्लाजै
प्रसूनता पुष्पत्वं अभाजि प्राप्ता । पल्लवेषु च पुष्पाणि युक्तानि तथा
अनया भैम्या उज्जितै करामुन्धैर्व्याग्नि विहरणशीलै सद्भि पथि क-
राग्रान्तरालरूपं मार्गं उडुच्छविनेहप्रशोभा भेजे । व्याग्नि नक्षत्राणि यु-
क्तानि । तथाऽमराणा मुखे अनले अनया हुतै रदावल दन्तपङ्क्तैर्द्यु-
ति शोभा भेजे । मुखे दन्तपङ्क्तिर्युक्ता । वैधा लाजहामस्तया कृत
इति भावः ॥ ४० ॥

तथा प्रतिष्ठाहुतिधूमपद्मतिरिता कपोले मृगना
भिशाभिताम् । यथी दृशोरज्जनतां श्रुती श्रि
ता तमाललीलामलिकेलकायिता ॥ ४१ ॥

तयति । तथा मैत्र्या प्रतिष्ठा करवद्भ्रूलभ्या स्वीकृता प्राहुतिधु-
 मपद्वति हृयमानलाजादिद्रव्यसम्बन्धिनी धूमपरम्परा कपोले मृगना-
 भिशोभिता कस्तूरीशोभा जाता प्राप्ता । तत ऊर्ध्वं गच्छन्ती दृशोद्य-
 क्षुपोरञ्जनतां ययौ प्राप । ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ती श्रुती कर्णयोस्तमा-
 ललीलावतंसभूते तमालदन्तदृश्ये श्रिता । ततोऽयूर्ध्वं तर गच्छन्ती
 श्रिलिके ललटे उलकायिता घूर्णकन्तलेयदचरिता । तत्तुल्या ज्ञातित्य-
 थं । कपोले कस्तूरी दृशारञ्जन श्रुती तमाले ललाटे चालका इति
 युक्तम् । वैधधूमगर्भेण कर्तमिति भावः । मृगनाभिशोभोति । कर्तयुप-
 मान इति (पा० ३ । २ । ७९) शिनी मृगनाभिशोजिनी तिस्रो ज्ञा-
 यस्तत्ता, त्वतलोरिति (पा० ६ । ३ । ३५ वा०२) युवत् ॥ ४१ ॥

अपन्हुतः स्वदन्तरः करे तयोस्त्रिपाजुपोदात्तजले

मिलन्मुहुः । दृशोरपि प्रस्तुतमश्रु सात्त्विकं घ-
 ने समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

अपन्हुत इति । त्रिपाजुपोलं ज्ञायनीस्तयोः करेऽवतंज्ञानं स्वदन्तर
 सात्त्विकघनं जलसहोद्दानजलैर्ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादानार्थं वस्तुषु स-
 द्भ्रूपजले सह मुहुयोर यार मिलन सम्बन्ध प्राप्नुयन् कुन अपन्हुत
 दानजगयोगात् सात्त्विक स्वदोऽयमिति लोकन न ज्ञात इत्यर्थः ।
 करे मुहुमिलनं पुन पनलङ्घयन् दानजलैरपन्हुत इति याभिः तत्रापि
 कामधिकारवशात् स्वद लोको शास्यनीतिभिषा वा । दृशोरपि स-
 म्बन्धि प्रस्तुत गणित सात्त्विक कामधिकारजनशु घनैः मान्त्रैर्धूमलङ्घ-
 नैर्धूमाक्रमणे कृत्वा समाधीयत परिदृष्ट ताभ्यामित्यर्थात् तैरेव कर्तृ-
 भिरपनपित वा । परस्परस्पर्शांतयोः स्वददयः सात्त्विका प्रवृत्ता
 इति भावः ॥ ४२ ॥

यहनि भीमस्य वसुनि दक्षिणां प्रयच्छतः स
 द्भ्रमघेदयः सत्क्षणां । जनेषु रामोऽचमितेषु मि
 श्रतां ययुस्तयोः कण्टककोरकप्रियः ॥ ४३ ॥

यानामि । यहनि वसुनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणास्वत । ददतो

भीमस्य सर्वं दानं शौचं हत्वमवेत्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे श्राद्धय्याति-
 शयेत्, रोमाश्चमितषु प्राप्तेषु जनेषु नृषु तयोर्भोगीनलयारपि कण्टक-
 कोरकश्रिय कण्टककलिकाशात्रा मिश्रिताम रेव्यं प्रापु । सात्विको
 ऽपि रोमाश्चोऽन्यजनवदाश्चर्यादय जात इत्युपलक्षित इति भाष ४३
 घञ्जुव नं स्तम्भविजित्वरी तयोः श्रुतिक्रियारम्भ
 परम्परात्परा । न कम्पसम्पत्तिमलुम्पदग्रतः

स्थितोऽपि वनिहः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥

'यं भूर्वेति । श्रुतिक्रियाया वेदयिहितलो जाहोभाग्निपरिचमणादि-
 काया श्राद्धरम्भस्य परम्परा एकस्मादनन्तरमेत्यस्यारम्भस्तस्मादनन्तरमे-
 न्यस्यैवनेष्यवर्हितो यं उत्तरोत्तरभावस्तद्विषयत्परा वैगता, तयोरेवश्या
 पक्षितार्यामाप कर्मवैगितायां सार्विकजनितस्माद्गुणलेनात्मकस्य स्त-
 म्भस्य यिजित्वरी जयनशीत्या न बभूव तन्नापललोपि । स्तम्भवशात्ती
 किमपि कर्मं शाघु कर्तुं समर्थो नाज्जतानिति ज्ञाव । तथा समिधा
 यज्ञकाष्ठेन समेधितं सर्वाहुतो घङ्गिरपि अग्रत स्थितं सन् तयो
 कम्पसम्पत्तिं सात्विककम्पबाहुत्ये नालुम्पत् न शमयति स्म । श्रुतिज
 हि कम्पसग्निं शमयति न तु सार्विक तस्य तत्रासमर्थत्वादित्यर्थ ।
 तयोरेव सार्विकोपलोपेऽपि स्तम्भकम्पी लोकेर्ज्ञातोवेति भाष ।
 अर्थभंतास्तम्भेति पाठे न स्तम्भविजित्वरीति नजसमास । अलुम्पत्
 शो मुचादीनामिति (पा० ३ । १ । ५९) नुन ॥ ४४ ॥

दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्णत. पुरोधसा संविद्
 धेतरां विधेः । महर्षिणेवाङ्गिरसेन, साहगता पु
 लोमजामुद्ब्रह्तः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

दमेति । दमस्वसुः पाणि गृह्णतो ऽमुष्य नलस्य सम्यग्धिनो वैवा-
 हिकस्य श्रौतस्य विधे साङ्गता ऽङ्गसाहित्य पुरोधसा संविदधेतरां
 नितरा साकल्येन चक्रे । प्रधानमात्र नलेन कृत अङ्गानि तु पुरोधसा
 कृतानिति भाष । कस्य केनेव । पुलोमजामुद्ब्रह्त शतक्रताः सम्य-
 धिनो विधे साङ्गता आङ्गिरसेन महर्षिणा गृहस्पतिनेव ॥ ४५ ॥

स कौतुकागारमगात् पुरन्ध्रिभिः सहस्ररन्ध्रीकृत
मोक्षितुं ततः । अथात्-सहस्राक्षतनुप्रमित्रता
मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुनाऽमुना ॥ ४६ ॥

स इति । तत वैवाहिकविधेरनन्तरं स नलः पुरन्धिभिस्तु पुर-
नारीभिरोक्षितुं बधूवरचेष्टादिदर्शनार्थं सहस्ररन्ध्रीकृत तृणकाष्ठादिरक्षि-
तं बहुच्छिद्रगयाक्ष बधूवरसवेशार्थं रचितशृङ्गारवेदिके कौतुकागार कुत्-
हलावहः दूर्वापवाहुरादिनयमङ्गलद्रव्यसहित गृहमेगात्-वेयी । यद्गृहं
जिष्णुना जयशोलेनामुना नलेनाधिष्ठितं सत् विलोकितुं नेत्रसहस्रायका
शदापि रन्ध्रसहस्रधारिणा सहस्राक्षस्य कयचेन सह मित्रतां साम्यं प्रधा-
त् यजार तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाधिष्ठीयते खलु उग्रमेक्षायां निश्चये ॥४६॥

तथाशनाया निरशेपि नो द्विधा न समर्थगालो
कि परस्परक्रिया । विमुक्तसम्भोगमशापि स
रूपहं वरेण वध्या च यथाविधिञ्चहम् ॥ ४७ ॥

तथेति । वरेण वध्या आशनाया मुमुक्षा क्रिया कृत्वा तथा पूर्ववत्-
त् नो निरशेपि नि शेषिता आवृत्ति न जुक्तमित्यर्थं । तथा परस्पर-
क्रियाऽन्योन्यं चेष्टादिव्यापारोऽपि द्विवैध सम्पक् सम्मुखदर्शनेन नालो-
कि न विलोकिता किन्तु इङ्कितमात्रेणैव । तथा अहं दिनप्रथं य-
थाविधि मुक्तमन्मोग त्यक्तसुरतं सरपह सुरतेष्वासहित यथा तथाऽ-
गपि शयित । अहमिति सत्यं यान्य । विध्यतिक्रममयाद् दिनप्रथं
ताभ्या सह मुक्तं अन्योन्यं विलोकितं सहनिद्रितेष्व । पर लज्जयाऽग-
या च नावृत्ति मुक्तम् भागेषाम् । न च चूर्म्यनालिङ्गनादिपूर्व्यं श-
यितमित्यर्थं । एकत्र शयन त्रिरात्र प्रहस्यत्वे चेति त्रिधिः । अगना-
या । अगनायां दन्वधनाया (पा०१।४।३४) इति साधुः । अयम् समाहा-
रे द्विती राजादिना (पा०५।४।६१) इति टच् न सङ्ख्यादेः समाहार
इति (पा०५।४।८९) अन्हादेशाभायः । शत्रान्हाहा (पा०२।४।२८) इति
पुंस्य । अत्यन्तसयोगे द्वितीया (पा०२।१।२६) अथह विमुक्तमन्मोगमि-
ति. पात्रना ॥ ४७ ॥

कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः क्वचित् परीहास
मधीकरत्तरां । धरासुरोर्जिर्वरयात्रयागतानभो
जयदूजकुलाहकुरः क्वचित् ॥ १८ ॥

कटाक्षेति । भोजकुलस्य भीमपूर्वजास्यवत्रियवशस्याहुरो बालो द
मः क्वचिद्भीमदूक्षपागोचरे कस्मिंश्चिद्देशे जन्मजनैर्वरयात्रिकैर्वरपत्नी-
यैः सह निजप्रजाः परिहासपात्रभूतपौरदारस्त्रीनृत्या ताभिः प्रयो-
ज्याञ्जिरित्यर्थः, कटाक्षणात्त्रमञ्जया परिहास संपवक्रोक्त्यादिना अ-
र्थान्तरोपदेशंरूप उपहासमधीकरत्तरा अतितरा कारयामास । तथा
क्वचित् वरयात्रया निमित्तंनगताम्लप्रक्षीयानन्यान् राजलोकान् धरा-
सुरोञ्जिः दासीधैरिणीमैरन्धीप्रभृतिञ्च पुरमुन्दरीप्रिवाराङ्गनाञ्जिर-
भोजयत् जोजनमकारयत् । परिवेशनार्थं काङ्क्षित् सहजोजनार्थं काङ्क्षि-
दादिष्टवानित्यर्थः । विधाहे कनीषमामेषोपहासकरणयोग्यत्वादहुरप-
दप्रयोगो युक्तः । कटाक्षशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३ । १ । २६ वा०
१) यपन्नात् स्युट् । निजप्रजा । कृत्कारिति (पा० १ । ४ । ५३) क-
र्मत्व । आगतान् । जुजे प्रत्यवसानार्थत्वात्, गन्विबुद्धीति (प० १ ।
४ । ५२) कर्मत्व । अभाजयत् । निगरणचलनार्थंभ्यश्चेति (पा० १ ।
३ । ८७) परस्मैपद ॥ १८ ॥

स कञ्चिदूचे रचयन्तु तेमनोपहारमत्राहूग
रुचेर्यथोचितं । पिपासतः काश्च न सर्वतो मु
खं तवार्पयन्तामपि काममोदनं ॥ १९ ॥

तमेव प्रदारमाह । स इति । स दत्त रश्मिबलपक्षीय स्वमुखे
स्यजनमुखेनेति शेषः । अहू हे वरयात्रिक अत्र पात्रे आशु परिवेषि-
काशु मध्ये या काश्चन स्त्रियः तय रुचेरजिलापस्य यथोचितं उचित-
मनुतिक्रमेण तेमनारस्यस्य व्यञ्जनस्य उपहार आजपभं रचयन्तु कुर्यन्तु
यात्रदभिलाप तेमननानयन्तु, किमिति प्रश्नः काकुः । एता स्वकुर्वन्-
न्तु त्वं जुह्वसेति जोजनापदेशो या । स्वमुत्तरत्रापि । तथा पिपा-
सत तृपालोस्तव पानार्थं सर्वतोमुख-जलनपि अर्पयन्ता ददन्तु । स-

या आर्द्रनमपि कामं यथेच्छमपंपन्ता ॥ परिह्वामस्तु अत्र आसु मध्ये
 विविक्ते स्थाने वा अङ्गुरुचे स्तनग्रथनाद्यङ्गानां रुचेदंशनाद्यभिलाष-
 सोचितं यथा भवति तथा तव मनसः अपहार अपहरणं रक्षयन्तु
 स्तनादिदंशनादिनान्तः करणहरण कुर्वन्तु इत्यर्थः । कापकान्तेहेतोः
 सौन्दर्यातिशयान्मनोहरण कुर्वन्त्वित्यर्थः । तथा पिपासतश्चुम्बने-
 च्छोस्तव मर्द्वतो नेत्रादिचुम्बनस्थाने दंशनमात्रेण कामस्य हर्षकर नु
 खमपंपन्तां । बहूनां चुम्बनस्थानानामेकत्र मुखे यत्तमानत्वान्मुखमेव
 तव ददत्वित्यर्थः । अथ च कामस्य मोदन हर्षकर वराङ्गमपि चुम्ब-
 नायंमपंपन्तां । अथ च मुख पिपासतस्तव सर्व्वदा वराङ्गमेव ददतु ।
 स्यात्ते मन तु निष्ठानमित्यमरः । पूर्व्वव्याख्यानं तथेत्युभयत्र योज्यं ।
 मुख सद्यंत इति, उभयन्वंतमोरिति द्वितीया (सि० कौ० ३६ । १ ।
 ५०) । तव ते इति च सम्यन्वसामान्ये षष्ठी ॥ ४९ ॥

मुखेन तेत्रोपविशत्वसाविति प्रयाच्य सृष्टानुम-
 तिं खलाहसत् । वराङ्गभागः स्वमुखं मताऽमुना
 स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥

मुखेनेति । काचित् रज्ज्वा वकीत्त्यादिभाषिणी हे वरयात्रिक अत्री
 मासखी पुरुषो याऽत्र स्थाने ते तव मुखेनोपलक्षित्वा, सम्मुखमिति
 यावत् त्वदुपायं वा त्वदाज्ञयेति यावत् त्वया मद्य भाजनार्थं तव पु-
 रस्ताहा भाजनार्थं उपविशतु इति प्रयाच्य सम्प्राप्यं मुखेनोपविशत्विति
 मृश दत्ताऽनुमतिरनुज्ञा यन तं वरयात्रिक पश्चादहसत् । हासं
 कारणमाह ॥ हि यस्माद्येन साधनेन किलोपविश्यते स हि वराङ्गभा-
 गो मृशदेशः अमुना जनेन स्वस्यात्मनो मुख स्फुटं निधित अतो मु-
 खेन करणेनोपविशत्वित्येवमर्थपर तद्वचनमज्ञात्वा तेनानुज्ञायां दत्त-
 या कटिदेशाधःप्रदेशेन किलोपविश्यत इत्येवं यदता अनेन स्वमुखं
 वराङ्गयेन मत्तं यम्पातस्म हास्य युक्तमित्यर्थः । मर्त्यंजनयोधपुरःसर
 जहासेति या । अथ च सं मुखेनोपविशतु अपि तु पुरीषात्मगायंमप-
 विशत्विति प्रयाच्य तदीयं शुश्रूषितमध्ये गृहीत्वा मृष्टानुमति तमह-
 गत् । मुख निःपरचे यत्रै प्रारम्भोपापयोरपीति विद्या ॥ ५० ॥

युवामिमे मे खितमे इतीरिणो गले तथोक्त्वा
निजगुच्छमेकिका । न ज्ञास्यदस्तु च्छगलो वद
न्तिति न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृपत् ॥ ५१ ॥

युवामिति । इमे पुरुषान्तिन्वी युवां मे मम खितमे उत्तमस्त्रियौ
भयादृशे स्त्रीरत्ने न दृष्टे इतीरिणो वदतः स्तुयतः, अथ च मत्सम्य-
न्धिन्वी प्रियतमे भवेता इति परिहासाद्बदतः कस्यपिज्जनम्य वरपत्नी
यस्य मने यथा त्वयाच्यते तथैत्युक्त्वा तयोर्द्वयोर्मध्ये एकिका एकैव नि-
जगुच्छ रज्जुस्थाने द्वारविशेषनेव इत्युक्त्वा न्यधत्त । इतीति कि । हे
जन्य त्व अद. पूर्वोक्त इमे मे इति शब्द वदन तु पुन छगलः छा-
गो न भागि अपि त्वं वशब्द कुर्यात् छाग एव स्फुरति । अथ च तुच्छ
स्ननशून्यो गलः करठो दस्यैवभूतो न भासि । अजस्य गले स्तनी ति-
ष्ठतरस्थन्ति तादृशशब्दोऽपि स्ननशून्य इति कारणात् श भवे । अथ
च रज्जुरहितकरठो न भासीति रज्जुस्थाने द्वार धत्ते स्तेति । उभयतो
सम्यमानो द्वार एव गलस्तनस्थाने भवत्वित्यर्थः । तत अनन्तर परा
द्वितीया रज्जुवद्वारमेव धृत्वा अत्र नित्य तन्नाकृप्य कण्ठे बद्धा दूर नि-
ताय । अतो हि मेमे शब्द करोति रज्जुवा कण्ठे बद्धा आकृप्यत इति
परिहास । अथ च रिक्तकण्ठो प्रासरहितो न भासीति निजगुच्छ
स्थहस्तास्थितपुष्पपल्लवस्तथक गले ब्रह्मान्त न्यधत्त नितरां बलाच्चित्तप,
द्वितीया च दत्तपल्लवपुष्पय सं छागमिव चर्कपेति परिहासः । अथयै-
वमस्मान् स्तुति कुर्यान् तुच्छगलो द्वारहरितकण्ठो न भासीति वद-
न्ती गले द्वार परितोपवशाच्चित्तपेति वा । यद्वा अस्मत्प्रस्था भवत्यी
मे प्रियतमे इति वदस्त्व शून्यकण्ठो न भासि मयापि त्व वरणीय इ-
ति साम्नास्थाने द्वारमेव चित्तप । परा च तत्रैव धृत्वा परिहासमिपे-
ण भोगार्थं चर्कपेति ज्ञाय । नि मे मे इति परिहासपक्षे युवामिति
बिन्दुस्थानकेन एव वदन् युवा तरुण छाग इति वा योज्य । अकृप्यत्
सङ् ॥ ५१ ॥

नलाय बालव्यजनं विधुन्वती दमस्य दास्या

निभृतं पदोऽर्पितात् । अहासि लोकेः सरटात् प
टोऽभिनी भयेन जङ्घायतिलङ्घि रंहसः ॥५२॥

नलायेति । नलाय नतार्थं बालव्यजन मयूरपिच्छनालवृन्त धामर
वा विधुग्धती कम्पयन्ती नलसेवापरा काचित् सुन्दरी दमस्य टासा
निभृतं गुप्तं यथा तथा पद्यादागत्य पदे चरणमनीषे अपिंताम्मुक्तात्
सरटात् रुकलासात् भयेन पटमुत्पाद्येवंशीला त्यक्तशला दिगम्बी
भूता सती लोकेरहासि हनिता जनहासे हेतुरभूदित्यर्थं । किम्भूतात्
सरटात् ऋज्ज्वाया अपतिर्देव्यं तल्लङ्घयत्येवशीला रङ्गे वंगो यस्य त-
स्मात् । अत एव भयहेतोः सरटसोऽध्वारीहृषं जातिस्वभावः ॥ ५२ ॥

पुरस्यलाङ्गूलमदात् खला बृसीमुपाविशूत् तत्र
ऋजुर्वरद्विजः । पुनस्तमुत्याप्य निजामतेर्बदा
ऽहसञ्च पश्चात्कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥

पुर इति । काचित् खला धूर्ता ममागताय कस्मैचिद्विजाय पुर-
स्यं अग्रे स्थितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्या क्रियाया तद्यथा तथा कूर्मांका-
रां यूर्ध्वं ऋक्षीणामासनं अदात् दत्तवती । यत्र श्रेष्ठः यत्रस्य नलस्य
या द्विज तत्र तस्या पुरस्यलाङ्गूलतायामेव वृस्यामुपाविशदुपविष्ट ।
यतो ऋजु तस्याः कीटित्यमजानान । सा च खला निजामते स्वी-
याज्ञानस्य आसनं गया प्त्रागत्या अन्यथा स्थापितमिति यदा यदती
स्याज्ञानं नाटयन्तीत्यर्थः । त पुनरुत्याप्य पश्चात्कृतं पुच्छं यस्या सा
ग्यम्भूता चासी सा च यूर्ध्वो तत्प्रदा ता प्रददाति प्रददती ग्यम्भूता
गतो अहसत् । उपविष्टस्योऽहसन्त्वन्तरे स्थितमासनपुच्छं शिशुमिष
भविष्यतीति युद्धा गया पुरोलाङ्गूलमासनं क्षिप्तं । मदभिप्रायमज्ञाना
गोऽप्यतुर पशुतुन्य पशोश्च पद्यादेय पुच्छेन भवितव्यमिति ज्ञापयितु
परिहासपुच्छेय सा यूर्ध्वं पद्यात्पुच्छं ददाता अहमदिति भावः ।
अप्यया गया उपदामागहंस्योपदामाय प्रयत्नमिति निजामिन्दं कुर्यं-
तीति कंचिन् । आननस्यापगामभिज्ञाया निजायाः स्यमुष्या अपमते-
यं इति वा । आधीशानासनं यूर्ध्वोऽभरत् ॥ ५३ ॥

स्वय कथाभिर्वरपक्षसुभुवः स्थिरीकृतायाः पद
युग्ममन्तरा । परेण पश्चान्निजृत न्यधापयत् द
दर्श चादर्शतल हसन् खलः ॥ ५४ ॥

स्वयमिति । कश्चित् खल परिहासपतुर स्वयं स्वनैव कथाभिर्ह-
सदौत्पादिवाहानि स्थिरीकृताया कथाश्रवणप्रवर्धनीकृताया वरपक्ष-
सुभुवो नलपत्नीयाया सुन्दर्या धरस्य पक्षे पार्श्वे स्थिताया पादयुग्म
मन्तरा घरद्वयमध्ये परेण स्वसखेन प्रयाज्यन निजृत गुप्त यथा तथा
प्रधाङ्गागेनादर्शतल दपण न्यधापयत् अस्यापयत । हसन् प्रतिविम्ब
तानुजघनकामसदनदर्पण ददर्श च । भगादिदर्शनाद्वहास । पधा-
दनन्तर ददर्शेति वा । पदयुग्म । अन्तरान्तरेण युक्तेति (पा० २ । ३ ।
४) द्वितीया ॥ ५४ ॥

अथोपचारोद्भुरचासलोचना विलासनिर्वासित
धैर्यसम्पदः । स्मरस्य शिल्प वरवर्गविक्रिया
विलाकक लोकमहासयन्मुहुः ॥ ५५ ॥

अथति । अथ कामरहितकेवलपरिहासानन्तर वरवर्गया नलप-
त्नीयराजसहाना विक्रिया मनोधिकारी याभ्यस्तथा यासा सन्दर्शनेन
नलपत्नीयाना कामधिकारी भवति ता यराङ्गना विलाकक द्रष्टार लाक
सुहुरहासयन् । तद्रूपादिदज्ञानसमुत्पन्नकामधिकार वरलाक दृष्ट्वा लो-
कोऽदृष्टदिति भाव । कीदृश्य । उपचारेण कटाक्षोपादिना स्थानु-
रागज्ञापिके प्रीतिविलोकने धिपये उद्भुराण्युत्सुकानि चारुव्यतिविशा-
लानि अतुराणि विलोचनानि यासाता । तथा विलासै कटाक्षविशे-
पादिभि कृत्वा निर्यासिता त्याजिता धीराणा विलासिता धैर्यसम्पद्
याजिस्ता । तथा स्मरस्य शिल्प कतिरतिसुन्दर । उपचारे परिधेप-
णादाद्युद्भुराय ताशकनेषाद्येति वा । उपचाराद्भुरधारुनाचनाना
विलासै त्याजिता धैर्यसम्पद्येन तस्य स्मरस्य शिल्प विलम्बित कर्तुं
वरवर्गविकारदक्षिण लाक सुहुरहासपदिति वा । स्वाशयप्रापनात्सु-
कानि चारुणि नत्राणि यासु । तथा विलासै पूर्वोन्निरेव त्याजिता

धैर्यसम्पद्याभिर्यामु घा । तथा कामजनिता वरवर्गस्य विक्रिया विकारा
 कर्त्र्या विलोकक लोक मुहुरहासयन्निति या । इदानीं कामघेष्टा-
 पुर मर परिष्ठापः प्रकृत इति भाव ॥ ५५ ॥

तिरोवलद्वक्त्रुमरोजनालया स्मिते स्मितं यत्खलु
 यूनि बालया । तथा तदीये हृदये निखाय तद्
 व्यधोयतासम्मुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥

तदेवाह । तिर इति । कस्मिंश्चिद्युनि तरुणे स्मिते सानुरागं इति
 सति कपाचिद्बालया तिरा वक्र वलद्वक्त्रुमरोजनालया बलतो मुखक-
 मलम्य दबडो ग्रीवा यया स्वम्भूतया सत्या यत स्मित इंपदत्रामि
 तथा बालया तदीये हृदये हासितुबंधसि तत स्मितमेव निखाय ख-
 नित्या छारोप्य छसम्मुखस्य लक्ष्यस्य वेद्यस्य वेधिता वेधकता व्यधा-
 यत कृता खलुप्रसाया । पराङ्मुखलक्ष्यवेधकत्व धेनुविद्याया निपु-
 गस्य भवति । य पराङ्मुखः सन लक्ष्य विष्यति । पराङ्मुख्यापि
 तस्मिन्नात्मानुरागा निवशित इत्यर्थं । स्मित लज्जा चानुरागसूचिका ।
 मया स्वानुरागद्योतनार्थं हास्ये इति अनया हास्यपूर्व्यं लज्जन चेत-
 र्हे इयमप्यनुरक्तेति निश्चितवन्त तम स्मितमेव कामयागीभूय प्रपी-
 टयदिति भाव । बालत्यादेव बलितग्रीवस्य । प्रौढा तु सम्मुखमेव
 हनति । स्मिते स्मितमिति कर्तरि भावे क्त । वेधिता विधेस्तौदादि
 कात्ताण्डील्ये चिनि ॥ ५६ ॥

कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा दिदृक्षु चक्षुर्यद्वा
 रि बालया । हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके जगा
 ट यान्नामखिलां खलु खलु ॥ ५७ ॥

एत मिति । करणस्य कर्तव्यस्य उचित परियेषणादि तत्यजति त-
 या बालया यदन्यदप्रस्तुत व्यापाराम्तर कृत । तथा पुनः पुनर्दिदृक्षुः
 दर्शनेऽऽ किञ्चिद्दृष्टगताग्रेषु द्रष्टुं प्रयत्नमपि चक्षुर्यद्वादि अहंप्रवात्
 परावर्तिन तदेवान्याकरण चक्षुषोरप्यहं हृदमेव कामुके विषये तदी-
 यस्य हृद यान्नामखिलानि गतम अखिला यत्तानाशयं जगाद । य-

त खलु सूक्ष्म खलु-प्रेक्षित निधित वा । दुष्जंनो ह्यन्यदीयमनोगत
मन्यस्मै निवेदयति । लज्जानुभयवशादिमप्यनुरक्तं च सोऽज्ञासीदिति
भाव । खले इति पाठे स्वाशपद्योतनपरेङ्गितज्ञानचतुरे इति का
मुक विशेषण ॥ ५७ ॥

जलं ददत्वाः कलितानतेर्मुखं व्यवस्यता साह
सिकेन चुम्बितुम् । पदे पतद्वारिणि मन्दपाणि
ना प्रतीक्षितोऽन्ये कृणवञ्चनकृणः ॥ ५८ ॥ ?

जनभिति । कञ्चित् विषासु जल पाययमानायाः पादप्रक्षालनाय
वा कर्मै सिञ्जलं ददत्वा, अत एव कलितानते नम्रीभूताया कस्या-
श्चित् सुन्दर्या सनीपवर्ति मुख जनमध्ये चुम्बितु व्यवस्यता कृतोद्य-
मेनात एव साहसिकेनायिचाप्यकारिणा केनचित् कामुकेन पतद्वारि-
णि पदे मन्दपाणिना विलम्ब्याप विरलाङ्गुलिमङ्गलवज्जलपाणिना स-
ता पादप्रक्षालनसलिलपाणिना वा सता अन्यस्या चुम्बनसामग्र्यास-
त्या एरुप्रङ्क्तिनिविष्टानामन्येषा तत्र विचरता वा ईदृशस्य दर्शनस्य
हृत्क्षयाना नेत्राणा वा यद्भूतार्थं प्रतारणार्थं मनरीतणार्थं शयोऽवसर प्र-
तीक्षिता विलम्बेन गयोपत । पानपक्वे पानकण्ठे पदे चरण विरला-
ङ्गुलिभ्य पतद्वारि यस्मिन्नेवम्भूते । पादप्रक्षालनपक्वे पतद्वारिणि पदे
मन्दपाणिनेति योक्त्य । अन्यनिरीक्षणवसर सम्प्रतीक्ष्य तन्मुख चुम्ब-
ति भाव ॥ ५८ ॥

युवानमालोक्य विदग्धशीलया स्वपाणिपाथो
रुहनालनिर्मितः । श्लथोऽपि सख्यां परिधिः
कलानिधौ दधावहो तं प्रति गाढचन्धतां ५९ ॥

युवानमिति । विदग्धशीलया चतुरया कयाचित् सुन्दर्या युवान
कञ्चित् रुहमालोक्य कलाना सकलविद्याचातुर्याणा निधौ स्थानभूता
या स्वाशपद्माया प्रियसख्या अथ च सखारूपे चन्द्रे स्वपाणिभ्यामेव
पाथारुहनालाम्या कमलाभ्या निर्मिता रचित कण्ठाश्लेषरूप परि-
धि श्लथोऽपि शिथिलसम्बन्धाऽपि त नेत्रलक्ष्य युवान प्रति लक्ष्यक-

त्य गाढवन्धना दृढवन्धनस्य दधी वभार । अष्टो आश्रय्ये । कान्ति-
धो च परिवधो युक्त शयस्य गाढत्वविरोधात् । सख्या चन्द्रो वा रु-
तस्यालिङ्गनस्य परिधेश्चन्द्रवन्धनरूपत्वादाश्रय्ये । सदालिङ्गनेच्छुरिय
स्वाशयज्ञापनाय सर्षीं प्रालिङ्गितवती सामेध लिलिङ्गेति तदाशयम
ज्ञासीदिति भाव्य ॥ ५८ ॥

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुविम्बनच्छलेन कोऽपि स्फु-
टकम्पकण्टकः । पयो ददत्याश्ररणे भृश कृतः
स्मरस्य वाणैः शरणेन्यविद्धत ॥ ६० ॥

नतेति । स्मरस्य वाणैर्ज्ञेय इत नितरा पीडितोऽत एव स्फुटो
जात सात्विक कम्प कण्टका रामाञ्च यस्य स कोऽपि कानी स्व-
च्छनरेषु तदीयेषु अनुविम्बनच्छलेन प्रतिविम्बनच्छलेन प्रतिविम्बव्या-
जेन पयो दुग्ध जल वा परिवपयन्त्या पायपमानाया कस्याधिकत-
भ्रुव चरणे एव शरणे रक्षितृणी न्यविद्धत प्रायिशत । कानपीडाशा-
न्त्यर्थं चिर चरणायलोकमव्याजन प्रायेणाप्रथमसंज्ञानकार्योदिति भा-
य । भीत सकम्पा वाणैः सशय्य सन् कञ्चिच्छरण विगति इत इ-
वेति लुप्तोत्प्रेक्षा । चरणोऽस्त्रियामित्यमराक्तेश्चरण इति द्वितीया द्वि-
यधनान्त । चरणायिति च पाठ । शरणमिति पाठे चरणरूपद्वय र-
क्षितारमिति व्याख्येय । न्यविद्धत । नेविश इति (पा०१।३।१७)तद् ॥ ६० ॥

मुख यदस्मायि विभज्य सुभुवा ह्रिय यदाल-
म्ब्य नतास्यमासितम् । अवादि वा यन्मदु ग-
द्गदं युवा तदेव जग्राह तदाश्लिष्टकम् ॥ ६१ ॥

भुगमिति । तथैवाव्यया या मुञ्जुया नुर विभज्य यस्त्रीकृत्य यद-
स्मायि इपददामि तथापि त्रिय अथशाम्य लज्जामाश्रित्य नतास्यमा-
नयमुत्त यथा तथा यन् आसित स्थित मृदु भञ्जुत् गद्गदमप्यप्यर्थं
यथा तथा च यावथा । अवादि युवा तदेव प्रम तस्या आश्लिष्टस्या
लामक प्राप्तिनिवायकमिति जयाह ज्ञातवानित्यर्थं । स्मिताद्युभयान
यगादिय नया लभ्येति निधिकार्येति भाव्य । या समुत्तमे ॥ ६१ ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वतीमवाप्तसत्त्वेन
 जृशं प्रसिष्विदे । उदस्तकण्ठेन मृपोष्मनाटिना
 विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥

विलोक्येति । यूना व्यजनं विधुन्वतीं पालयन्तीं सुन्दरीं अकस्मा-
 द्विलोक्य तद्दृग्नादेवाप्तसत्त्वेन आप्तसात्विकभावेन सता जृशं प्रसिष्विदे
 सात्विकः स्यंद प्राप्त इत्यर्थं । आनन्दोद्दिक्तो मनोविकारः सत्त्वं त-
 मेव प्रस्येदं निन्देत् नान्निशु सृषा अलीक कर्माण प्रस्येदनिमित्तं स
 ज्ञापं नाटयत्येवशीलेनाभिनयता स्वैटापाकरणव्याजेनोदस्तकण्ठेनोर्द्वीं
 फलमुखेन मता लज्जा विजित्य तदानन तस्या ध्यानं ददृशे, स्वका-
 मपीहाप्तापनाद्यं तथा अपश्यदिति भावः । प्रसिष्विदे । पोपदेशत्वा
 त् पत्यं । प्रसिष्विद् इति पाठश्चिन्त्य ॥ ६२ ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिदोर्लताचलद्वलाभव्यजना
 निलाकुलः । अत्राप नानानलनालशृङ्खलानिव
 रुनीडोद्भवविज्रमं युवा ॥ ६३ ॥

स इति । स पूर्वोक्तो युवा व्यजन चालयन्त्यास्तस्याः पूर्वोक्तायाः
 स्त्रिय कुचयो स्पृष्टकाख्यमालिङ्गन चेष्टते करोत्येवंशीला दोर्लता वा
 पुयष्ठी तस्याः सम्यन्धि चलद्वलाज चलपलसंतुल्यं व्यजनं तालयन्तं त
 स्यान्तिलेन कम्पनसञ्जातवायुना आकुलो विवशोक्तः । स्तनस्पर्शजु-
 वाचालितव्यजनविलोकनमात्रसञ्जातानुरागतरल सन् नानानलानां
 अनेकशरकायहाना नालस्य महस्य नलनालाना नलदण्डाना वा या
 शृङ्खला निवन्धनहेतुत्वात्तेषा परस्परग्रथननिर्मितं पञ्जरस्तथा नित-
 रां बद्धं सुदुचितप्रचारीकृतः नोडोद्भवः पक्षी तस्य विज्रमं पञ्जरमध्य
 स्य यद्विशिष्टं ज्रमण अथ च तस्य धिलास साम्य अत्राप जनसम्पर्देऽ
 ध्यनुरागातिशयाद् व्यजनचालनचलद्वलान्तर्वाहे तत्कुचयोः परस्पर
 यापि सस्पर्शं सांसर्गिकप्रोत्या साक्षादिय तत्कुचस्पृष्टकालिङ्गनमनुभयत्
 जनशृङ्खला यथेष्टं चेष्टितुमशक्त कामानुरः पञ्जरबद्धपक्षिनिवन्धनियानु
 भयदिति भावः । लतायाश्च चलद्वलत्व युक्तं । व्यजनचालनध्याजाचल

तो भुजस्यापि स्तनरपञ्चै रपृष्टकालिङ्गनत्वं युक्तम् । नलजालेति पाठः
समीचीनः । नलजालेति पाठे नानाविधाः कण्टकानां नलसम्बन्धिन्यः
कण्ठवन्धनकारिण्यः शृङ्खला इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

छात्रच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा तथैव मङ्गी
वचनस्य काचन । यथा युवभ्यामनुनाथने मि
थः कृशोऽपि दूतस्य न शेषितः प्रमः ॥ ६४ ॥

आयेति । सा कापि वक्रयितुनशक्या भावोऽसन्नचतुरा कटाक्षणस्य
नेत्रप्रान्तवक्रयीक्षणस्यावच्छटा भङ्गः परस्परा वा तथैव तदुचितैव सा
काचन कापि वक्रोत्प्यादिरूपा वचनमङ्गी रचनापि अजूदिति शेषः ।
सा का । यथा कटाद्यावच्छटा वचनजङ्ग्या च कर्त्रा युवभ्यां मिथः
परस्परं अनुनाथने अन्योन्यप्रायेणे विषये कृशोऽप्यल्पोऽपि दूतस्य प्र
मः प्रयासो न शेषितोऽविकलीकृतः । यथा कृत्वा युवभ्यां न शेषितं
इति वा । आत्मनैव चंष्टाविशेषरचनाद्वारा त्व किमेव्यसि छहं या ग
च्छामीत्यादिप्रश्ननिश्चयाद्दूतस्यानवसर इति भावः । यूनांर्धेदग्ध्यं सू-
षितं । युवतीच युवा चेत्यत्र, पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पाठ ११२६७) क
त्तरि तृतीया चतुर्थी वा । शेषितः । तत्करोतीति श्यन्तादिष्ठा ॥ ६४ ॥

पपी न कश्चिन् क्षणमास्यमेहितं जलस्य ग
गडपमुदीतमम्रदः । चुचुम्भ तत्र प्रतिविम्बितं
मुखं पुरः स्फुरन्त्याः स्मरकामुंकभुवः ॥ ६५ ॥

पपाविति । कश्चित्कोऽपि युवा आस्येन मुखेन मेहितं योजितं क-
रपुटे पानार्थं धूमं जलस्य गगद्भूप येयं जल क्षणमात्रं न पपी । यत् उ
दीतमम्रदः उत्पन्नानुरागः । तथापि किमिति न पपावित्यत आह ।
तत्राधरसम्पुक्ते करपुटधृते जले प्रतिविम्बितं पुरः स्फुरन्त्या विलस-
न्त्याः स्मरकामुंकभुवो यन्मास्तस्या मुगं चुचुम्भ । उदीतमम्रदः स
न् या चुम्बितयान् । जले पीते प्रतिविम्बयामम्भवात् पानार्थं गृहीते ज
ले तस्या मुग्मप्रतिविम्बे प्रतिविम्बितजलितमुग्मचुम्बनदंशंकोतुल्यव-
शालस्या चावदयस्यान तावन्न पपी । गतायां तु प्रतिविम्बयाजायान् प

पायिति भावः । पुरः स्फुरन्त्या जल दहन्या स्य मुखमिति वा ॥ ६५ ॥
हरिन्मणेर्भाजनभाजनेऽर्पिते गताः प्रकोपं किल
धारयात्रिकाः । मृत न शाकैः प्रथितोर्षमस्ति
वस्त्विपेटमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥

हरिदिति । हरिन्मणेर्भाजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरः स्थापिते च
ति पत्रायलीज्जान्त्या शाकपूखंत्वज्जान्त्या वा किल स्फुट प्रकोप नित-
रा राषं प्राप्ता धारयात्रिका वरपद्मीया राज्ञाना भोजनस्यन्धिभिलोकैदि-
ति बोधिताः । इति कि । इद घो युष्मभ्य प्रथितोर्षं पात्र शाकैः प-
लाशादिवृत्तपलाशैर्वास्तु कादिश्यामव्यङ्गनैरथ वा न ज्ञत तद्रचितं पूषं
वा किन्त्वादिभ्युक्तमपि हरिनमोलया त्विया ज्ञतं न पत्रायली ना
ग्नि शाका इत्येव ज्ञापितास्तनस्तृष्टा इत्यर्थः । धारयात्रिकाः । रथया-
त्रा प्रयोजनमेषां इत्यर्थे, प्रयाजनमिति (पा०५।१।१०८) टक ॥ ६६ ॥

ध्रुवं विनीतः स्मितपृष्ठं त्राग् युवा किमप्यपृच्छन्
विलोकयन्मूकं । स्थितां पुग्स्फाटिककृत्स्नमे व
धूं तदह्निप्रियुग्मावनिमध्यवस्तुदृक् ॥ ६७ ॥

ध्रुवमिति । विनीत ध्रुवनाधारयानिव स्मितपृष्ठं याक् मुख न वि-
लोकयन् अपश्यन् युवा तस्या अह्निप्रियुग्मव्यावनिमध्यं भूमिभागे वद
दृग्ग्याजितनेत्रः सन् पुरः स्फटिकनिवद्वभूमौ स्थिता वधू किमप्यपृच्छत् ।
अथे स्फटिककुट्टिमप्रतिबिम्बिततद्गदशंनार्थमेव गोप्त्रीमिषेण तां स्थि-
रोषकारेति भाव । अर्षादर्शनायमेव मुख न विनोक्तिं । अथ स्ना-
कः कश्चित् ॥ ६७ ॥

अमी लसद्वाप्यमखशिङ्गताखिल त्रियुक्तमन्यो
न्यममुक्तमाह्वं । रसोन्नरं गौरमपीधर रनाद्
जुञ्जतामोदनमोदन जनाः ॥ ६८ ॥

अमी इति । अमी जना रसात् स्वादुविशेषानुरागादीदनं अमुञ्ज-
त । किञ्चूत । लसद्वाप्यं विद्यमानोष्णं इंपरकदुग्णं । तथा अखशिङ्ग

तथासायखिलः सम्पूर्णं च पाकेऽपि अविच्छिन्नं तण्डुलानिति यावत् ।
 अमग्नमखिलं स्वरूप यस्येति वा । तथा पाकसमये नवमीतद्वेपात् अ-
 न्योन्यं वियुक्तमसंलग्नसिद्धयक । तथा अमुक्तं अत्यक्तं नाहंघ येन सु-
 जातिशालिवीजत्वादतिकोमल । तथा रसोत्तरं स्वादुबहुल । तथा गौ-
 रं चन्द्रधवल । तथा अपीवरं जीरकादिमुजातिशालिवीजत्वात् सूक्ष्मं
 दीर्घतण्डुलं अत एवानोदनं ह्यपंहेतुं । परिमलघाहुल्याद्वा ग्रामोदन ।
 अक्षतत्वे गलद्वाप्यत्वं । नाहंघात्यागे अन्योन्यवियुक्तत्व । अत कारणा-
 न्नाहंघैः परस्परविरोधाभासः ॥ ६८ ॥

वयोवशस्तोकविक्रस्वरस्तनीं तिरस्तिरश्रुम्वति
 सुन्दरे दृशा । स्वयं किल सुस्तनुरस्थममृश्वर गु-
 रुस्तनी ह्रीणतराऽपराऽऽददे ॥ ६९ ॥

यय इति । सुन्दरे अन्यजने दृशा वयोवशेन निगच्छदागच्छच्छैश
 यतारुण्यपारतन्त्र्येण स्तोफनीपद्विकस्वरी उल्लसितमण्डली स्तनी य-
 स्यास्तां ययःसन्धी यत्तमानां मुग्धा तिरस्तिरो यक्र यक्र यथा चुम्बति
 पश्यति सति सानुरागकटाक्षमात्रेणापि चुम्बनजन्य सुखमनुभवति गु-
 रुस्तनी तारुण्यभरपीवरदृढतरकुचाऽपरान्या स्त्री तदनुरागाद्ग्रीयत्-
 रा अतिमलज्जा सती यथास्थानस्थितमपि स्वयमात्मनैव स्रस्तं किल
 स्थानघृतं जातमिथोरस्थमन्वरं हृदयावगण यलाद्विगलितं कृत्वा पुन-
 स्तदाब्धादनाय आददे अह्नीचकार । मुग्धां प्रत्यनन्तरं हृदयावरणरु-
 प्छानं पकार । विदग्धस्त्रीरीतिरीदृशी । अथ च त्वनिमामहपस्तनीं मु-
 ग्धां स्वसम्भोगमहनाक्षमां किं पश्यन्ति पक्कमालूरसमानस्तनीं स्वस-
 भ्मोगसमां मां पश्येति श्याग्रपक्षापनायादृष्टमपि धीनघनस्तनयुग्ममदगं
 पदिति प्रायः । ग्रीयतरा । तमिलादिपिति (पा०६।३।३५) पुंयद्वायः ६८

यदादिहेतुः सुरभिः नमुद्गत्रे भवेत्तदाज्य सुरभि
 धृतं ततः । यधुभिरेभ्यः प्रवितीर्य पायसं तदा
 चकुल्यातटसंक्रतं कृतम् ॥ ७० ॥

यदिति । सुरभिः कामधेनुर्गौर्वा । अथ च सौरभ्ययुक्त पदार्थः ।
समुद्भवे उत्पत्तिविषये यस्यादिहेतुः दुग्धादिद्वारा परम्परया मूलकारण
ततो प्रुय तस्मादिष्व सौरभ्यधर्मयुक्तकारणादिव यदाज्य सुरजि भवंत्
तस्मात् कारणगुणा हि कार्य्यं समवयन्तोऽतिसुरभीज्जयितुमर्हन्ति ।
तदाज्यमेभ्यो जनंभ्यो यधूभि प्रथित्यं परिवप्य पायसं चारपकृत-
यहुलमन्नं तदोषकुल्यानां घृतप्रवाहरूपपाशां कृत्रिमात्परितां तटयो-
सैकतं कृतम् । पूर्वं पायसं परिवप्य तस्योपरि धाराप्रवाहरूपे घृते क्षिप्ते
द्विधा जूय घृतमभित स्थित पायसं शुच्रत्वात् घृतकुल्यासैकतमित्यं शा-
प्रते संति भावः । आत्मसौरभ्यबाहुल्यमुक्तम् । यदाज्यमित्येव पाठ ७०॥

यदप्यपीता वसुधालयेः सुधा तदप्यदः स्वादु-
ततोऽनुमीयते । अपि क्रतूपबुंधदग्धगन्धिने
स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥

यदपीति । यदपि वसुधालयेमनुष्यै सुधा अमृतं न पीता तदपि
तथापि सुधारमाज्ञानेऽपि अदः आज्य ततोऽमृतादपि सकाशात् स्वा-
दु निष्ठमित्यनुमीयते । यस्मात् सुधान्धसः अमृतान्ना देवा अपि क्रतौ
उपबुंधेन अग्निना दग्धगन्धिने विनाशितसौरजाय यस्मै घृताय स्पृहां
इच्छां दधते । याने हि हुत घृतं देवा भुञ्जते । यदामृतादधिकरसं ना-
प्रविष्यतस्मादमृतादा अपि देवा यागामलविकृतगन्धमप्येतत्सानुराग
कथमभ्यवहरिष्यन् अभ्यवहरन्ति तावत्तस्मादमृतादपि विकृतगन्धमपि
घृतमधिकरसं । किमुत स्पृष्टसौरभ्यमिति भावः । मनुष्यैरपि सुधा य-
स्मान्न पीता सुधान्धसोऽपि विशिष्टापासै यस्मात् स्पृहयन्ति तस्मा-
दपि च हेतोरदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमनुमीयते । शक्योऽतपरसत्वा-
द्बुद्धिपूर्वंममृतं नास्वादयत्येव । अन्ये च नित्यं प्राप्तामृता अपि य-
स्मादप्युताय स्पृहयन्ति तस्माद्देतुद्दयादमृतादप्यधिकमेतदनुमीयते इ-
ति वा । क्रतूपबुंधेन दग्धघाशी गन्धसोऽस्त्यस्येति कर्मधारया-
दिनिः । स्पृहैरोत्सित (पा० १ । ४ । ३६) इति सप्रदानत्वम् ॥ ७१ ॥

अयोधि नो हीनिजृतं मदिहृतं प्रतीत्य वा ना

दुतवत्यसाविति । लुनाति यूनः स्म धियं किय
द्वना निवृत्य बालादरदर्शनेपुणा ॥ ७२ ॥

अवाधीति । अमौ बाला इनिवृत बालत्वाद्भ्रज्जावशादधिस्यष्ट
इति च हेतोर्भावसूचकं यदिङ्गितं श्रुविक्षेपादि मम चेष्टित नो अथो-
धि अज्ञासीत् किय । अथवा प्रतीत्य ज्ञात्वा ननु रामास्त्रादतवती
अज्ञातवतीत्येयरूपा पुन पुनर्जायमाना यूनो धिय सशयुद्धि किय-
न्तं मार्गं गतापि बाला निवृत्य परावृत्य आदरदर्शन सादरकटान्वि-
लोकनं तद्रूपेणोपुणा लुनाति स्म धिच्छेद । तदिङ्गितज्ञानपुर सर
स्यानु रागं प्रकटीचकारेत्यर्थः । तादृग्विलोकनात् यदिङ्गित ज्ञात्वा इ-
यमप्यनुरक्तेति युवा निधिकारयेति ज्ञाय । कियद्वता । द्वितीयाश्रि-
तेति (पा० २ । १ । २४) समास । कियद्यथातथागतेति क्रियाविशेष-
ण वा ॥ ७२ ॥

न गात्रिऋाराहमज्ञोजि तत्र कैर्मुखेन सीत्कार
द्वना दधदधि । धुतोन्नमाङ्गैः कटुभाषपाटवाद
काण्डकण्डूयितमर्दुतालुभिः ॥ ७३ ॥

नेति । युग्म । तत्र भोजनेहे भोजनायसरे वा राजिकाभीराट् सा-
धितं दधि दधन् दधिमिश्रित व्यञ्जन तैदस्यातिशयात् सीत्कारला
मुखेन कैर्जन्यजनेर्नाभाजि अपि तु सर्वैरपि युक्तं । किम्भूतै । कटु-
भाषपाटवान् कटुत्यातिशयात् धुतोन्नमाङ्गैः कम्पितगिरोभिः । तथा
भोजनकाले गिर कण्डूयनस्य स्मारत्तयधनेनिधिद्वत्यादकाण्डे अकाले
कण्डूयिते मूर्दुतालुगो ये ते । मुखस्यैव भोजनसाधनस्य सिद्धेऽपि
सीत्कारादिविगिष्टत्यद्योतनायं मुखेनेत्युक्तं । राजिकाराहभाजिगामि-
य जातिः ॥ ७३ ॥

धियोगिदाहाय कटुभयत्विपस्तुपारभानोरिय स
यदमाहनम् । मित मद्दु प्रागथ दाहदायि तन्
सलः सुहृत्पुष्टमिश्राहितस्ततः ॥ ७४ ॥

वियोगीति । वियोगिना स्त्रीपुत्रां दाहाय षोडशे कटूमवत्य-
स्त्वयो दीप्तयो यस्यासद्यदीप्तेस्तुपारमानोश्चन्द्रस्यादृत खण्डमिथ सित
द्येत तथा प्राक् प्रथमं मृदु प्रथमस्पर्शसमये कीमल अथ पश्चान्मुखप्र-
सोपानन्तर तालुजिठ्हादेस्तैद्यपातिशयाद्दाहदायि दाहकारि आदृतं
शानोत तद्राजिकाराद्धमभोजीति पूर्वैषान्वयः । तुपारजानोः सका-
शादादृतमिति धा । क इय । खल इव । किम्भूतः । पूर्व्यं सुहृदा-
पातरमणीयस्ततोऽनन्तरमहितो वैरी । रायी इति कान्यकुटजभाषाया ।
मोहरसा इति दासिष्ठात्यभाषया राजिकाना नाम ॥ ७४ ॥

नवौ युवानौ निजभावगोपिनावभूमिषु प्राग्वि-
हितभूमिक्रमम् । दृशाविधत्तः स्म यदृच्छया
किल त्रिभागमन्यान्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

नवाविति । धय मन्वी वर्तमानौ नवावप्रगल्भौ अत एव निज-
भावगोपिनी स्वानुरागापन्हयपरी कौचिद् युवानौ अभूमिषु लोकव्य-
यहारायोग्येषु स्वयोग्येषु धा अनुदृशेषु धा वस्तुषु प्राक् पूर्व्ये विहितः
कृतः प्रमेनिर्णयकप्रमणस्य क्रमः परम्परा यत्र येन धा एवम्भूतं दृ-
शोर्नेत्रयोस्त्रिभाग तृतीयाशरूप कटाक्ष अन्योन्यमुखे पुनः पुन वि-
धत्त स्म चक्रतुः यदृच्छया किल । अन्यविलोकनवत स्वच्छामात्रेण
क्रममप्राप्तमन्योन्यमुखविलोकन कुरुत न त्वनुरागेणेति साकप्रतीति-
यंथा स्वादेवं वस्त्वन्तरदिलोकनव्याजेनान्यान्यमुख कटाक्षैर्विधांचक्राते
इति भावः । त्रिभागमिति पूर्व्ववत् समर्थनीयम् ॥ ७५ ॥

व्यधुस्तमां ते मृगमाससाधिनं रसादशित्वा मृ-
दु तेमनं मनः । निशाधवेत्सहृगकुरहृगजैरदः
पलैः सपीयूषजलैः किमश्रपि ॥ ७६ ॥

व्यधुरिति । ते जन्यजना मृगमासैः साधित राट्ट सरकृत मृदु तेम-
नाख्य व्यञ्जनविशेषं रसात् प्रीत्याऽशित्वा भुक्त्वा इति मनो व्यधुस्तमा
नितरा चक्रुः । इति किं । अद् तेमन निशाधवश्चन्द्रः तस्योत्सङ्गे
वर्तमान कुरहो हरिणस्तस्माज्जातैः सपीयूषजलैः श्रमृतरूपैः जलैः

मह वत्तमानैः पलैमांसैरश्रपि कि छपाधि कि । रसातिशयान्मना
यय तर्कितवन्तस्ते इत्यर्थः । तेमनम्यातितरा स्वादुत्वमुक्तम् । अश्रपि ।
श्रा पाके इत्यस्मात् कर्मणि चिणि घटादित्वान्मित्वाद्भ्रस्वः ॥ ७६ ॥

परस्परकृतजडूतकृत्यघोरनङ्गमाराद्धमपि क्ष
ण प्रति । निमेषणेनैव कियच्चिरायुषा जनेषु
यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥

परस्परिति । परस्परस्याकूनात् चेष्टाविशेषादेव जात दूनकृत्यं स-
म्भागमन्मतिर्यथाः कयोश्चिदूना- स्त्रापुमयोरनङ्गमाराद्दु सुरत कर्तुं य
क्षण समयस्त प्रति उद्दिश्य सदा क्रियमाणनियमापेक्षया कियच्चिरा-
युषा कियच्चिर किञ्चिदधिककालफायुर्वत्तमानता यस्यैवन्मतेन किय-
च्चिरकालस्यापिना निमेषणीवात्पिपन्मसङ्काचेनैव कत्रां करणेन वा जनेषु
मध्ये यदुजनेषु यत्तमानेषु सन्मु अपि निर्णयः निश्चय उदपादि कृत
जातो वा । कदा सम्भोग इति इङ्गितेन पृष्टे सति नेत्रे निमील्य कि-
ञ्चित्काल स्थित्या जन निद्रायै सति आगन्तव्यमिति रात्रिः सङ्कृतस-
मय इति निरणायाति ज्ञाय । उदपादि । चिण्तेपद इति (पा० इ ।
१ । ६०) कर्त्तरि कर्मणि वा चिण् ॥ ६१ ॥

अहर्निशा वेति रताय पृच्छति क्रमोष्णशीता
न्नकरार्पणाद्विटे । द्विया विदग्धा किल तन्निपे
धिनी न्यधत्त सन्ध्यामधुरेऽधुरेऽङ्गुलीम् ॥ ७८ ॥

अहरिनि । विटे कामुके रताय आयायाः सम्भोग कर्त्तुं अहर्निशा
वेति उरणकरधर्मापणात्ततं दिन या गीतांगुकरशैत्योपलक्षित्य रात्रि-
यां समय इति क्रमोष्णशीतयोरन्ययोरुपरि करारपणादेव चेष्टितात्
कामपि पृच्छति सति विदग्धा चतुरा ताप्रज्ञाश्रयसा द्वियोपलक्षिता
अनतरनिङ्गितेनैव तन्निपेधिनी तयोर्दिमनिशयोनिपथ कुर्वाणा स-
न्ध्यावन्मधुरे रमणीयेऽधुरे स्योपेक्षे षड्गुणी न्यपताम्यापयत् । अनभि
मतमये निपेधस्त्य- म्निषो गात किमयं ज्ञातमित्याद्यभिधायाघरे ऽ
दृवीं स्थापयतीति ज्ञातिः । किण् प्रणिङ् । गांकस्य चैवमेव प्रतीति-

जाता । सा तु तन्निषेधव्याप्तेन दिने रात्रौ वा अनवसरः सप्यैव र-
तममय इत्यकथयदिति भावः । यद्वा दिनं सूर्यालोकात् रात्रौ चन्द्रा-
लोकात् द्वयमप्यनुषित । किन्तु सह न्यकारमालिना सन्धियै रन्तु यो-
ग्येति भावः ॥ ७८ ॥

क्रमेण कूरं स्पृञ्जतोष्मणः पद सिताञ्च शीतां
चतुरेण वीक्षिता । दधौ विदग्धारुणितेऽधरेऽ
ङ्गुलीमनौचितोचिन्तनविस्मितं किल ॥ ७९ ॥

क्रमेणेत्येति । अयं श्लोक शेषकः । कूरं भक्तं मितरं शर्करा । किमि-
दमनेमानुचितं क्रियत इत्यनौचितोचितनेन विस्मितं किञ्च विस्मितेव ।
अरुणिते पादौकेनेत्यर्थः । भावः स एव ॥ ७९ ॥

कियत् त्यजन्तोदनमानयन् कियत् करस्य प
प्रच्छ गतागतेन यां । अह किमेप्यामि किमे
प्यसीति सा व्यधत्त नम् किल लज्जयाननं ८०

कियदिति । कूनसुरतकालनिर्णय स एव युथा कियदल्प ओदन
पुर स्थितां वीक्ष्य त्यजन् पात्रे स्थापयन् कियदोदन च स्वप्नति पुन-
रानयन् सन् करस्य भक्तपुरस्त्यागवशात् पुरोगमनेन स्वप्नति भक्ता-
नयनवशादागमनेन च क्रमेण त्या प्रत्यह किमेप्यामि त्य या सा प्रति
किमेप्यसीति यां प्रच्छ सा आनन नद्य व्यधत्त लज्जया किल । कि-
लत्यसीके । लोकप्रतीती श्रनया लज्जया मुखे नम्रीकृत इति । तत्व-
तस्तु मुखनम्रीकरणेनाहमागमिष्यामीति सन्दर्शितवतीति भावः । त-
वीक्ष्य मुखे नम्रीकृत्य स्वचरणौ पश्यन्ती त्वमेवागत्य मञ्जरणयोनिप-
तेति वा ज्ञायः । भाजनक्षमये भक्ता कियन्त ओदन विभज्य स्थाप-
यति कियन्त दध्यादिना सह भोक्तुं गृह्णातीति जातिः । कियन्त त्य
जन् बहुत्वात् पुनर्दानं कियन्तश्च पुनः पात्र प्रत्यानयन्निति वा ८०
यथामिषे जग्मुरनामिषभ्रमं निरामिषे चामिष-

मोहमूहिरे । तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मित
विचित्रमेते परिहस्य भोजिता ॥ ८१ ॥

यद्यति । वारयात्रिका यथा येन प्रकारेणामिषे भासे अमानिषस्या
मिषाद्यत्रस्य ज्ञम जग्मु , यथा येन प्रकारेण निरामिष मासलेशव-
र्जतेऽपि तेमनादौ रूपस्वादादिभिः प्रामिषमोह मासज्जम कश्चिरे
तर्कितवन्त तथा तत्र प्रकारेण विदग्धैर्निन्तरा कुशले सुपकारे कर्त-
न्ति एते वारयात्रिका परिकर्मभिः साधनद्रव्यैर्निर्मित विचित्रमन्न प-
रिहस्य पूर्वोक्त ज्ञमनिमित्त परिहास भोजिता ॥ ८१ ॥

नखेन कृत्वाधरसन्निजां निजाद् युवा मृदुव्यञ्ज-
नमांसफालिका । ददञ्च दन्तैः प्रशशस तद्रस
विहस्य पश्यन् परिवेषिकाधर ॥ ८२ ॥

नखेनेति । कश्चिद् युवा मृद्वी व्यञ्जनमांसस्य फालिका खण्ड न-
खेन हत्वा निभात् व्याजात् अधरसन्निजा श्लोष्ठाकारा द्विधा कृत्वा
पूर्वमधरसदृशीमपि नखेन द्विधा कृत्वा, मध्ये नखेन रेखाकरणादि-
तरा मध्यस्थितरेखाधरसदृशीं वा कृत्वा दन्तैर्ददञ्च परिवेषिकाधर मा-
सव्यञ्जनदायिन्या अधर पश्यन् विहस्यैतादृशी स्वादुतरा मांसफालि-
का कदापि नोपजुक्तेत्यादिप्रकारैस्तस्या फालिकाया सुखादुता प्र-
शशमास्तायीच्च । स्वादुतर त्वदीयाधरमेव दग्नामीति हसन्नास्मिन्मा-
सखण्डे तदधरतामारोपयन् स्वाशय तामक्षापयदिति भाव ॥ ८२ ॥

शुनेरुसंयोजनया तथा कृतेर्निकृत्य निष्पिप्य
च तादृगर्जनात् । अमी कृताकालिकवस्तुवि-
स्मय जना बहु व्यञ्जनमभ्यग्राहरन् ॥ ८३ ॥

अनेकेति । अमी जना वारयात्रिका घटु मूलकन्दपुष्पप्रफलादि-
नप गाकादिव्यञ्जनमभ्यग्राहरन् बुभुजिरे । किं विष । अनेकेषां मा-

नाधिधमरीष्यादिद्रव्याणां संयोजनया सम्यग्भेन तथा कृते वस्तुन्तर-
स्यैव गन्धरसादिकरणात् तादृशसादिनिर्माणात् मद्यथा निष्पत्त्य नितरा
कर्तित्वा निष्पिष्य पूर्णोक्त्य चाकारसाम्यादिना तादृशजनात् यस्त्य
न्तरमादृश्यस्य सम्पादनात् रूपान्तरेण गन्धादिकरणाद्देतोः कृत आ-
कालिकेऽनमयप्रभये वस्तुनि विस्मय आश्चर्यं येन इति क्रियाविशेष-
ण वा । तथा आकृते आकारादिति वा । फणादि कर्तित्वा राशि-
कादध्यादिसयोगाद्गमान्तरीत्पतिस्तथा रूपान्तरापत्तिश्च । गंधूमादि-
पिष्टा शंकरासम्यन्धाद्गमान्तरीत्पत्तिरित्यादिवैदग्ध्याद् भोक्तृणा विस्मयो
ऽधिवासनविशेषाच्चाकालिकजनो युक्त ॥ ८३ ॥

पिपासुरस्मीति त्रिवेधाधिता मुखं निरीक्ष्य बाला

• सुहितेन वारिणा । पुनः करे कर्तुमना गलन्ति-
कां हसान् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८४ ॥

पिपासुरिति । वारिणा अम्बुना सुहितेन तृप्तेन धितेन मूत्र नि-
रीक्ष्याद् पिपासुं पातुमिच्छुरस्मि इति त्रिवेधाधिता विज्ञापिता बाला
ऽप्येहवक्रात्तयाद्यभिप्रायविशेषा एषीद। पुनरपि करे गलन्तिकां पात्र
मुखसंभाजन कर्तुमना सती तदाशयज्ञानामतिचतुराणां सखीनां ह-
साद्वास्याद्देतोः सहसा भ्रुटिति सुप्तप्रबुद्ध इव जलपायनारम्भसञ्जना-
भ्यवर्त्तत परायुता । सहसा सखिनां सतीति वा । कर्मान्तरपरित्या-
गेन सामान्येन पिपासुरस्मीति यदत्रयमेतदीयाधर पिपासुरस्तीभ्येन-
दाशयमिय न जानातीति सखीभि रूनाद्याभ्यादियमपि तदाशय ज्ञा-
त्या गलन्तिकां पनर्नोत्यापयदिति भाव । पूरणगुणेत्यादिना (पा०
२।२।११) सुहितपंचशेने यद्यमनासुनिषेधाद्देव वारिणेति तृतीया ॥ ८४

युवा समादित्सुरमत्रगं घृन विलोक्य तत्रैणदृ-
शोऽनुविम्बन । चकार तन्तोविनिवेशितं कर
बभूव तच्च स्फुटकण्ठकोत्करम् ॥ ८५ ॥

युवेति । अमत्रग पात्रस्य घृतं ममादित्स्मर्यं हीतुकामः कश्चित् युवा
 तत्र घृते स्याद्गुणः परस्याया मृगास्या परिवेगिकाया अनुविम्वन प्र-
 तिधिम्य विलोक्य कर स्वहस्त तस्य विम्वस्य नीधिपु भङ्गीनिग्रहना-
 भिसुम्वितवत्त्रधिच्छित्तिपु निवेशनशीरा थकार तत्रास्थापयदित्ययं ।
 तद्य तस्या प्रतिविम्व स्फुटा कण्टकोत्करा यस्मिन् सरोमाज्वमभूदि-
 त्ययं । स्वप्रतिविम्वनीधियन्विमोघनायं नाभिनीधिमधिधे स्पशंकारि
 यास्तकरस्य चेष्टा दृष्ट्वा तस्य स्वमभोगवासनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मि-
 न्नुरागाद्रीमाञ्चितभूत् तादृश्याथ प्रतिविम्वितत्यात् प्रतिविम्वमपि
 रोमाञ्चितमभूदिति भाव । द्वयारप्यनुरागस्तुल्यो जात इति भावः ॥८५॥

प्रलेहजस्नेहकृतानुविम्वनां चुचुम्व क्रोऽपि श्रि-
 तभोजनस्थलः । मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमु-
 खैस्ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखं ॥ ८६ ॥

प्रलेहेति । कोऽपि घिट लिख्यत इति लेहः प्रकृष्टो लेहः प्रलेहः
 मूर्खादिद्रव्ययुक्त आद्रंकादिसकृततकादिनिर्मितो द्रवद्रव्यविशेष
 तस्माज्जातं स्नेहे तैनादौ कृतमनुविम्वन यया कृत स्थितमनुविम्वन
 यस्या या एवविधां पुरस्या सुन्दरी, श्रित भोजनस्थलं येन एवविध
 सन् प्रतिविम्वितां तामेव कराङ्गुलीमुखैः कराङ्गुल्यग्रैर्मुहुः परिस्पृश्य
 स्पृष्ट्वा चुचुम्व । कोदृशीः । स्वमुख ममवापितैस्तथा रक्तै स्वभावात्
 उणम्य तस्य म्पगांद्वा ततोऽनु तस्मादनुरागात् किं । अङ्गुल्यग्रै रक्त-
 त्यादनुरागाधुम्विता । किमुत्प्रेक्षा । रिक्ररिति पाठे मुहुः परिस्पृश्य
 ततोऽनु तदनन्तरमेव रिक्तैः प्रलेहगुन्धैरेव स्वमुख प्रापितै कराङ्गुली
 मुखेषु चुचुम्वेत्ययं । प्रलेहेति । घटकादिनिक्षेपात् तैलादिविन्द्यस्तर-
 नि तत्र जात मनिमुख प्रतिविम्वमङ्गुल्या स्पृशति तत्र प्रलेहचलनात्
 प्रतिविम्वमङ्गुल्ययात् अङ्गुल्यग्रैर्लेहगच्छरात् परम्परया चुम्बितवानिति
 ज्ञाय । ता प्रति त्यानुरागमदंशंपदिति भावः ॥ ८६ ॥

शुराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजैः पठैर्मुटु स्यादु

सुगन्धि तेमनम् । प्रशाकि लोकेः कुत एव जे-
मितुं न तत्तु सङ्ख्यातुमपि स्म शक्यते ८७॥

अराधीति । नीनेभ्यः मत्स्येभ्यः पितृकादिमगेभ्यः अजेभ्यः छाने-
भ्यः पत्रिजिस्तिहिरन्नावकादिभत्यपक्षिभिश्च जाते पक्षीमांसैर्भृदु स्वादु
सुगन्धि पाकेन परिमगविशेषयुक्तञ्च यत्तेमनाख्य व्यञ्जनं सूपकारैर-
राधि माधितं सद्वाहुल्याल्लोकैः मह्यातुमपि न शक्यते स्म । जेमितुं तु
पुनः कुत एव प्रशाकि, अपितु भोक्तुं शक्यं नाभूदेव । जेमितु ।
जिनु अदनं ॥ ८७ ॥

कृतार्थनश्चाटुञ्जिरिङ्गितैः परा परासि यः किञ्च-
नकुञ्चित्तभुवा । द्विपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गु-
लीः पुनः प्रमत्ताननयाऽन्यत्रकम्पि सः ॥ ८८ ॥

कृतेति । किञ्चन किञ्चित्कक्षिते वक्रीकृत्योत्थिते ज्ञुषी यया कया
चित्तदिङ्गितैःञ्जलिवन्धादिष्वेष्टितैः चाटुभिः प्रियवचनैश्च कृताऽर्थनः स
ममोगप्रायंता येन तथाविधो यो विटः पुरा पूर्वं परामि निरस्तः प्र-
मत्ताननया सरमदृष्टिव्यञ्जितप्रमादमुत्था तथा भोजनलीलया ग्राममि
पेय सुखेऽङ्गुलीः प्रक्षिपन् अङ्गुलीसस्पर्शेन ता प्रतिदीनत्व सूचयन् स
पुनरन्वकम्पि अनुगृह्यते तद्दैन्यं दृष्ट्वा मम्मोगस्तयाऽनुमत इति भावः ८८

अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जनादधूप यज्ञागरु-
सारदासुभिः । निपीय भृङ्गारकसङ्गमि तञ्च तै-
रत्रासि वारि प्रतिवारमोदृशम् ॥ ८९ ॥

अकारीति । यद्धारि प्रभञ्जनात् व्यञ्जनादिवायुमद्वाहोः नीहार-
निभं तुपारतुल्यमकारि यच्च अग्रहमारस्य कणागरोर्द्वारभिरधूपि धूपि
तञ्जद्धारके मुखसंपानपात्रे मद्गु स्थितियंस्यास्तीति तद्धारि । तत्र भो-
जनावसरे भोगमृदे वा निपीय निररा पीत्यः तैर्जली प्रतिवार पुनः
पुनरीदृशं घृत्यमाद्यप्रकारेणावसिं अस्ताधि । प्रतिवार निपीयेति वा ।
अग्रहरित्येव पाठः । जद्धार कनकालुकृत्यमर । अल्पत्वे कन् ॥ ८९ ॥

त्वया विधातृर्दकारि चामृतं कृतञ्च यज्जीव-
नमम्यु साधु तत् । वृथेदमारम्भि तु सर्वतामु-
खं तथाञ्चितः कर्तुमिदं पिबस्तव ॥ ९० ॥

अलवसुं नमे षाह । त्वयेति । हे विधातः त्वया च अम्यु उदकं य
दमृतमञ्ज अदः । रि यच्च जीवनसञ्ज्ञानकारि तद् द्वयमापि साधु उचितमे-
व कृतम् । 'अमृततुल्यरसत्वात्प्राणधारणार्हेतुत्वाच्चान्यथंत्वाद्युक्तमेवैतत्
तस्य सञ्ज्ञाह्वयमित्यथः । तु पुनरिदं सर्वतोमुखसञ्ज्ञं वयाऽऽरम्भि कृ-
तं अन्वयंत्वाभावाच्चिरयंकेतत् कृतं । यस्मादिदं जल पिबति इदं पि-
योऽस्मदादिपुरुषस्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुखानि यस्यैवंविधस्तव क-
र्तुमुचितः अस्मदादेवंहृनि मुखानि सर्वेष्वप्यवयवेषु सृष्टेदकरिष्यत्
ताह अस्मदादिरिदमा वृत्तिं पातुनश्चत्यत् न त्यक्ते मुखेनेति । मि-
तरां गैत्यसाधुष्यादिगुणयुक्तमेतदिति भाव । तौ तुल्ययागस्यद्योतकी ।
पय श्रीलालममृतं जीवन भुवनं वन । पुष्कर सर्वतो मुखमित्यमरः ।
इदंपिबः । प. प्रा. अ. दिना (पा०३।१।१३७) शः ॥ ८० ॥

सरोजकोशान्निनयेन पाणिना स्थितेऽपि कूरे मु-
हुरेव याचते । सखि त्वमस्मै वितर त्वमित्यु-
मे मिथो न वादाद्ददतुः किलीदनम् ॥ ९१ ॥

सरोजेति । उमे सख्यौ इति मिथो यादाद् द्वैमन्यात् किलीदनं न
ददतुः किलेति व्याजे । इति कि । हे सखि त्वं पात्रमध्ये कूरे ओद-
ने स्थितेऽपि सरोजकोशयदभिनय आकारो यस्य स्तनवराङ्गप्राधान्यामु-
चकेन पाणिना कूर याचनेऽस्मै कामुकाय कूरं वितर देहि । द्वितीया
यदति त्वं वितरेति । विषयमाने कूरदापनव्याजेन तरप्राधिंस्तनवरा-
ङ्गदानेऽन्योन्यं प्रयत्नं यंत्योमध्येऽन्योन्य लज्जायशाहंकेनरा रिरंभुरपि
माङ्गोपकारेण भावः । अमृवाहादिति पाठे उक्तकपादनुवादादुमे ऽ-
पि अल्पमोहनं किल न ददतुरित्यर्थः । आदानदानव्याजेन तरप्राधिं
गदानमङ्गोपकारेण भावः ॥ ८१ ॥

इयं कियञ्चारुञ्चेति पश्यते पयःप्रदाया हृदयं
समावृतम् । ध्रुवं मनोज्ञा व्यतारद्यदुत्तरं मिषे
ण भृङ्गारधृतेः करद्वयी ॥ ९२ ॥

इयमिति । पयःप्रदायाः समावृत यस्त्राच्छस्त्रमपि हृदयं इति वि-
चार्य्यं पश्यते पृच्छते कामुकाय ध्रुवं निश्चित मनोज्ञा छय च पराश
यज्ञेव तस्याः करद्वयी जङ्गारस्य धृतेर्धारणस्य मिषेण यद्यस्मात्तदुत्तरं त
दीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं व्यतरत् ददौ । इति किं । इयं स्त्री कियन्ती
किम्प्रमाणी चारु सुन्दरी च कुर्वी यस्या संति । सुवर्णकलशीपरिमा
णी सुवर्णवर्णी चैतस्याः कृषाविति तं प्रत्य मूषयदिति भावः । उभा-
यपि मिथोऽनुरागादन्योन्यविलोकनपरायेव तस्थतुरिति भावः । अ-
न्योन्यमभिप्रायज्ञः केनचिन्मिषेण प्रश्नोत्तरं ददाति ॥ ९२ ॥

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे तुपारधाराम्दि-
तेयं शर्करा । हयं द्विपद्यन्कयणीपयः स्तुतं सुधा-
हृदात् पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९३ ॥

अमीभिरिति । अमीभिर्जन्यजनैस्तद्गृहे भीमगृहे आकण्ठ छतिय-
हु यथा शर्कराभोजि ज्ञाता । तुपारधारया हिमोदकेन सृदितेव मिश्रि
तेव । तथा हयं द्विपत्त्या अश्वैरिषया महिष्या बकयिषया चिरप्रसू-
ताया पयो दुग्ध तस्मात् स्तुतं जातदुग्धपरिणामभूतं दध्यप्यभोजि ।
सुधाहृदादमृतस्यागाधजलाशयादुद्धृतं पङ्कमिवेत्युत्प्रेक्षा । शर्कराऽति
सिता शुद्धा च दध्यप्यमृतवत् स्वादु शुभ्र घन चेति ज्ञाव । तद्गृहे
ऽमीभिर्विशिष्टं दध्यभोजि । तुपारधारया सृदिता अल्पकरणत्वं प्रापि
ता शर्करेव सुधाहृदादुद्धृतं पङ्कमिवेति दधिविषयमेवोत्प्रेक्षा द्वय वा ।
दध्न शैत्य शीकृत्य स्वादुत्वं घनत्व च सूचितं । मृतेन पयः शृतमिति
पाठे शर्करा अभोजि । शृतं पक्व तप्त महिषीपयश्चाभोजि दधि चाभो-
जि इति सम्बन्धः । चिरप्रसूता बकयिणीत्यन्तरं । महिष्या दधि स्वादु
तरं भवति । द्विपःशतुर्वेति वचनात् हयं द्विपन्तीति द्वितीयया द्विती

याश्रितेति (पा० २ ।२ ।२४) यागयिभागात् सनाम । द्विपद्मफिणी ।
 पुवःकर्मत्यादिना (पा० ६।३।४२) पुवङ्गाव । शत । श्रुत पाके (पा० ६।
 १।२७) इति साधु ॥ ८३ ॥

तदन्तरन्तः सुषिरस्य विन्दुभिः करम्बितं कल्प-
 यता जगत्कृता । इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायि-
 ना निरीक्ष्य तृष्णाचलजिह्वतां धृता ॥ ९४ ॥

तदन्तरिति । तद्वधि निरोह्य सातिशयत तृष्णया ग्रामवासनया-
 चला चञ्चला अधरप्रान्तलङ्घिनी गलज्जला जिह्वायस्य तस्य भावस्तता
 ता नृता विज्रता, तथा अन्तरन्तमध्य मध्ये सुषिरस्य छिद्रस्य विन्दु-
 भि राहा शिर इतियदभेदापचाराच छिद्ररूपैविन्दुभिः करम्बित मि
 श्रित व्याप्त तद्वधि कल्पयता कुर्वता जगत्कृता इतस्तत सर्वप्रदेशे-
 भ्यस्तद्वधि स्पष्टमचोरि प्रकटमपहत, स्पष्टं सन्भायनाया अपहतमिवे-
 त्यय । अपहर-कय न दृष्ट इत्यत ग्राह । यतो मायिना अदृश्यत
 याऽपहनमित्यथं । सफनक्षारस्य दध्याकारेण परिणामे दधनि छिद्रा
 णि दृश्यन्ते । ब्रह्मणा अदृश्यतया दधनि वर्तमानः सारा जीकुमिच्छ
 या गृहीतः, अन्यथा छिद्राणि कय दृश्यन्ते । अन्यत गृहीतु न शक्यते
 इति तत्रात्प्रेक्षा । येन निर्मित तस्य ब्रह्मणोऽपि जिह्वा चाध्वत्यनि
 म्भाणात् स्यादुत्तम दधीति ध्रन्वते ॥ ८४ ॥

ददामि मं तन्न रुचेर्यदास्पद न यत्र रागः सि-
 तयापि कि तया । इतीरिणे विम्बफलं पलच्छ-
 लादटापि विम्बाधरयारुचञ्च तत् ॥ ९५ ॥

ददामिति । विम्बफलमनुत्वी ऽधरो यस्यास्तया मुन्दर्यां पलव्या-
 जाम मामव्याजद् विम्बमश्रुफल परिधेपितं गामशरहमेय विम्बाका-
 र कृत्वा इभीरिणऽधरध्वनयामनया भापनाणाय विटाय अदपि द-
 त्त । तत् विम्बाकार फल मग्ना धरुचय स्यदिनमित्यथं । मदभिप्रा-
 य प्राया स्योकारपुराधर पलशुपविम्बव्याजात्रिजाधरदानमेव प्रति-

ज्ञातमिति सन्तुष्टो ऽभूदिति ज्ञाय । इति किं । हे विन्वोऽपि यदुच्ये
 प्रीतरास्पदं यत्र यस्तुनि मम प्रीति तन्मे मह्यं त्वं न ददामि । यद्वा
 यदुच्येरास्पदं न भवति तन्मह्यं न ददामि । तथा मम यस्या राग
 प्रातिनांस्ति तथा सितयापि शंकरयापि किं अपि तु म किञ्चित् प्रयो-
 जन । नाधुव्यं मर्यादायापि शंकरयापि प्रयोजन नास्त्यभिलाषाजायात् ।
 अन्येन नास्तीति किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते । अथ च यत्र लौहित्य
 नास्ति तथा श्रेतया प्रकरणाच्चंकरयापि किं । तस्मान्मे यत्रानुरागो
 रक्तिष्कान्तिश्च तन्मद्यं देहीति । कृतं तयेति पाठे तथा पूर्यता ।
 फलान्नादिति पाठे फलदानप्रसङ्गव्याजात् । विन्वाकाराऽधरा यस्या
 इति मत्प्रमुपमानेत्यादिना (पा० २ । २ । २५ । वा० ५) नोत्तरपद-
 लोपी समासः । अथ चत पुपादित्वाद् (पा० ३ । १ । ५५) द्युद्भ्या
 लुटोति (पा० १ । ३ । ८२) परस्मैपदम् । ८५ ॥

सम ययोरिङ्गितवान् वयस्यघोस्तयोर्विहायेप-
 हतप्रतीङ्गिता । अकारि नाकूतमवारि सा यया
 विदग्धयाऽरञ्जि तथैव भावचित ॥ ९६ ॥

सममिति । यो ययोर्वयस्ययो मर्यादोर्विषय स्याभिप्रायनापनायं
 सम युगपत् इङ्गितवान् जूडेपादिचेष्टितवान् ज्वभूत् म तयोर्मध्ये उ-
 पहतं कृतं प्रतीङ्गितं तदभिलाषस्वीकारसूचकप्रतिचेष्टितं यया तामेका
 विहाय स्थितं सन् तथैवारञ्जि द्वितीययैश्च प्रत्यनुरञ्जितं । तथा क-
 या । यया चतुरयो विदग्धया आकूतं प्रतीङ्गितं नाकारि प्रतीङ्गितं
 कुर्वाणा भा सखी जनसमक्षमिङ्गितकरणमुक्तमित्यवारि निषिद्धा ।
 यया भावचित् वैदग्ध्यस्य यथा । द्वितीयया तदिङ्गितदर्शनात्तस्मिन्ननु-
 रागाद्भजित्वा प्रतीङ्गितं नाकरोत् जनसमक्षमेतदुचितमिति व्या-
 जेन मत्प्रियं प्रतीपमिङ्गितं किमिति करतीति सापत्त्यन्येया च ता
 वारिनयतीति तस्या वैदग्ध्यं । स च तदीयगुणभावज्ञानाद्भावचित्
 गृह्यरोसमक्षमिङ्गितं कुर्वाणा इयमपि चतुरा । द्वितीया इङ्गितं नाक-
 रोताश्च न्यवार्यादिति इयमेव चतुरा मव्यनुरक्ता वति म चतुरो हि

तीयस्यामेवानुरक्ताऽभूदिति भावः । विद्वाय स्थितं सन् इति या-
जना । अन्यथा ज्ञानस्य पुरुषः कर्ता रञ्जनस्य स्यातिभिन्नकर्तृत्वात् ।
न स्यादिति । अरञ्जि ख्यन्ताच्चिन् ॥ ९६ ॥

सखीं प्रति स्माह युवेङ्गितेङ्गणी क्रमेण तेऽयं
क्षमते न दित्सुता । विलाम तद्व्यञ्जनमप्यते
त्वया वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ९७ ॥

सखीमिति । यून-इङ्गित चेष्टा ईक्षते एवशीला काचित् स्वमखी प्र-
त्याह स्म इत्यथोचत् । हे सखि यस्मादयं क्रमेण परिपाट्या ते दि-
सुता त्वत्कर्तृका व्यञ्जनस्य दातुमिच्छता न क्षमते तस्मात्त्रया नितान्त-
मतिचञ्चलतयाऽर्चने याचकायास्मै यूने वरं श्रेष्ठं अभीष्टं तत्तन्नादि
व्यञ्जन विलोम विपरीत क्रमरहितं यथा तथा किं नाप्यंते न दीयते
अपि तु लज्जित्वायास्मै युगपत् दिष्यतामिति ह्यलाक्तिः । अथवा
आलिङ्गनचुम्बनादिवाच्यपरिपाट्या तव वरान्नादानेच्छुता न महत्
तस्मादतिरलतयाऽर्चने सम्भोगविलम्बमसद्विमानायास्मै वरं केवलं
श्रेष्ठं वा न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात् अवरमधोदेजं वर्त्तमानं वा रोम-
रहितं तद्गणनक्षत्रं व्यञ्जनं अथदयः किमिति त्वया नाप्यंते अपि त्व-
प्येत्युपहामः । अतिमन्मागाद्धितरा तान्तं ग्लानमिति व्यञ्जनविशेषण
या । व्यञ्जनं लाघ्येन ग्रन्थनिष्ठानावयवेषुपीत्यमरः । नितरा तातमिति
पक्षे अनुमानिकस्य क्वांति (पा० ६ । ४ । १५) दीपः ॥ ९७ ॥

समाप्तिलिप्येव नुजिक्रियाविधेर्दंले।दरं वत्तु-
लयाऽऽलयीकृतम् । अलङ्कृतं क्षीरवटैस्तदश्रुतां
वराज पाकापित्तगैरिकश्रिया ॥ ९८ ॥

मनामिति । क्षीरवटैर्दुग्धमध्यक्षिप्तैर्मांसमाधितैर्वटकाद्यैः । पक्वाण-
विशेषे मध्यस्थानेन सारपूर्णां वटकमध्यक्षिरिकव्यञ्जनं यत्तुलया य-
त्पाकारेण पाकेन मत्स्येष्टद्वारकाग्निसयोगेनापित्तया निम्मितया गैरि-
कश्रिया गैरिस्तथाभोरिव श्रिया वटकामासेव गोजया वराज । विशि-

एषटकमध्यभाद् व्यञ्जनान्तर रेज इत्यर्थः । विशिष्य। श्रियोपनासते
 क्षीरवटेरलङ्कृत मत् रेज इति या । किमिव अथतर भुञ्जानानां तेषां
 भुजिक्रियाविधेः ज्ञोत्तनविधेः समाप्ते । षटकदशनेनात्रेयान्यत्र सध्य
 ज्ञावाद् व्यञ्जनान्तरविरतेः सम्यन्धिन्या लिप्या समाप्तिसूचकया छका
 ररूपपुष्पिकाहपया आलायीकृत आस्पदीकृत दलादर श्रीनालादिपत्र
 मध्यमिधेन्युपनोत्प्रेक्ष या । वर्तुलया वृत्तया समाप्तलिप्या श्रित । पा
 केन वालकेनापंतया गैरिकश्रियालङ्कृतं दलाद्गसिति वा योज्यं । पो
 त पाकोऽर्जक इत्यमरः । ग्रन्थलेखनसमाप्तिपत्रे समाप्तिसूचक छकारा-
 दिवर्तुलमन्तर दाक्षिणात्यैः क्रियते गैरिकचिह्नितञ्च क्रियते, गव ज्ञा-
 जनसमाप्तिसूचक क्षीरवटकादि इति ॥ ९८ ॥

चुचुम्बे नोवीर्यलयेर्वशी पर पुरोऽधिपारि-
 प्रतिविम्बिनां विष्टः । पुनः पुनः पानकपानकै-
 तत्राञ्जकार तञ्चुम्बनचङ्कृतान्यपि ॥ ९९ ॥

चुचुम्बेति । कश्चिद्विष्टः पुरोऽग्रे अधिपारि पानकरसपूर्णे स्वर्सा-
 दिप्रानपात्रे प्रतिविम्बिनां उर्वीवल्लय उंगामिथानिसुन्दरी काञ्चित्पर
 केवल चुचुम्बेति, न किन्तु पुन पानकस्य द्राक्षादिमाधितमधुररसप्रधा
 नपेयद्रव्यरूपस्य यन्पानं तस्य कैतवात् प्रतिविम्बिनाया तस्याः चुम्ब
 नस्य सम्यन्धीन चङ्कृतानि चूमिनि पानकानुकरणशब्दस्तस्य करणान्यु
 चारणानि तान्यपि चकार । चुम्बनादिना तस्यां स्थानुराग प्रकटोचका
 रिति ज्ञाव । कल्लरीश्वरी पानी पानयात्रकमुच्यते इति क्षारश्रामी ।
 सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । चङ्कृतानि नष्टमके भाव ता ॥ ९९ ॥

घनैरमीषां परिवेपकैर्जनैरवपि वर्षोपलमो-
 कावली । चलट्भुजा जपणरत्नरो चिपा ध्रुवेन्द्र-
 चापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥

घनैरिति । घनैर्जहुभि परिवेपकैरनेकव्यञ्जनदायित्रिकंनैरथ च तेरे,
 य घनैर्मेघैरमीषां ज्ञानानां राज्ञा कृते वर्षोपला, करकास्तत्तुल्याना

मैलाकपूर्वशकंरालयङ्गतसुहापिष्टरचितानां गोलकानामतिवृत्तानां ल-
 ड्डुकाविशेषाणां च करकाकपाणां गोलकानामावलीपङ्क्तिरवपि
 यितीशां वृष्टा च । कीदृशीः । परिवेषककर्मवशात्तलन्त्या या भुजा-
 स्तासां भूपणेपु रत्नानि तेषां रोचिषा फान्त्या कृत्वा धृतमिन्द्रचाप यै-
 नानामप्रकारकानिमिरित्वर्थः । अथ च तद्वेन्द्रचापो येषु । कीदृशी ।
 श्रितं चान्द्र कपूर्वमश्वन्धि सौरज सौगन्ध्यं यया । अथ च चन्द्र एव
 चान्द्र. मूर एव मीरस्तयोर्भां श्रिता चान्द्रमीरजा यया । सा शीतत्व-
 दीप्तत्वाभ्यां चन्द्रसूर्यमदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोजनमानत्याद्वा क्रमे-
 ण तत्कान्तिमदृशी । चन्द्रमश्वन्धिनश्चान्द्राश्चन्द्रकान्ताः एवं सौराःसूर्य-
 कानास्तेषां भां श्रिता यया वा । चन्द्रमश्वन्धिमनोज्ञत्व मादृश्य श्रित
 ययेति था । विश्वप्रकाशं । मुरभिश्चो मनोज्ञवाची ॥ १९० ॥

• कियद्वह्वु व्यञ्जनमेतदप्यंते ममेति लप्तेर्वदतां
 पुनः पुनः । अमूनि सहस्र्यातुमसावढौकि तैः
 छलेन तेषां कठिनीव ज्ञयसी ॥ १०१ ॥

कियदिति । एतत्तेननादिव्यञ्जन मम कथत किंपरिमाणं बहु अ-
 प्यंते ऽपितु वृष्टा ययमिति नापंणीयमिति लप्तेर्हेतोः पुनः पुनर्वदतां
 तेषां जन्मानां कियद्वह्वस्यञ्च यद्वेत्तद्वाञ्जनमप्यंते इत्येतद्बहुत्वमह्व्ययथा
 भयद्भिः पृच्छ्यते किमिति खलंनामूनि व्यञ्जनानि सहस्र्यातुं गणयितु
 जमी गोलकावली भूयमी बहुतरा कठिनी रटिकेय तै परिवेषकैरढौ-
 कि अपिंता । भयद्भिश्चञ्जनसहस्र्या पृष्टा तर्धनया कठिन्या गतानि-
 गणयतेति कठिनी यापितेत्युत्प्रेक्षा । इति यदनाममूनि सहस्र्यातुमि-
 य व्याजेनामी बहुतरा कठिन्वापिंतेति था योज्य । कठिन्या च सहस्र्या-
 यते एतच्चञ्जनममूनीति ममेति यदनामिति धेकवचनयद्युचनानि जा-
 तिवियत्तया विज्ञातव्यानि ॥ १०१ ॥

श्रितमश्वयात्तद्गितगुप्तचातुरीप्रवलिहकीत्पाट-
 नपाटवे हृदः । निजस्य टीकां प्रथमन्ध का-

• मुक्तः स्पृष्टाभिराकूतज्ञतैस्तदीचिती ॥ १०२ ॥

विदग्धेति । कश्चित्कामुको विदग्धायाश्चतुराया बालाया मुग्धाया-
 इङ्गितगुप्ती चेष्टितगापनत्रिपये चातुरी यत्कौशल सैव दुर्ज्ञेयत्वात् प्रव-
 लिहका गुप्ताभिप्रायप्रवन्धविशेषः तस्या उत्पाटने जेदने ज्ञानविषये य-
 त्पाटय मामर्थ्यं प्राधीर्यं तत्र विषये तदौचिनी विदग्धवार्त्तङ्गिताना-
 मानुगुण्यं स्पृशङ्गि गतैस्तदनुरूपैराकूतगतैर्बहुभिरिङ्गितैः कृत्वा निज-
 स्य हृद- स्त्रीपात्रिप्रायस्य टीकां विवरणं प्रवन्ध प्रकर्षणं कृतवान् । गु-
 प्तान्यपि सदिङ्गितानि ज्ञातवानिति चतुरोऽयमनुरक्तश्चेति तदनुगुणे
 स्त्रीयचेष्टितैस्तां स्वाशयं बोधितवानिति भावः । बालाया अपि विद-
 ग्धमस्त्रीगिज्ञया विदग्धादिङ्गिनकरण सहजमौग्धात् सलज्जतया तद्गो-
 पनञ्च युक्त । विदग्ध कश्चन युवा बाला च काचन तयोरिङ्गितगुप्ति-
 र्था । यद्वा विदग्धस्यङ्गित बालायाश्चार्थादिङ्गितस्यैव तयोर्विषये या चा-
 नुरी तत्प्रवलिहकीत्याटनपाटये विषये तयोरौचित्यं स्पृशङ्गि । अत्र
 हृदोरपि भवतोरशयो मया ज्ञात इतीङ्गितैस्तज्ज्ञापनद्वारा अनिचतुरो
 ऽहमेव त्वया भजनीय इति बाला प्रति स्वाशय ज्ञापितवानिति भा-
 वः । अन्योऽपि विदग्धो ऽतिगहनायाः प्रवलिहकाया भेदने विषयेऽ-
 नेकैराशयैर्व्याख्यां करोति ॥ १०२ ॥

घृतप्लुते भोजनभाजने पुरःस्फुरत्पुरन्धिप्रति-
 विम्बिताकृतैः । युत्रा निधायोरसि लड्डुकद्वयं
 नखैर्लिखेत्वाथ समर्द्धं निर्दयं ॥ १०३ ॥

घृतैति । कश्चिद्युवा घृतप्लुते आन्वपृषे प्रसूनघते वा भोजनभा-
 जने पुर स्फुरन्त्या त्रिलमन्त्या पुरन्ध्याः प्रतिविम्बिता या आकृति-
 स्तस्या चरनि लड्डुकद्वय मोदकयुग्म निधाय नखैर्लिखेत्, अथ पश्चा-
 द्निर्दयं समर्द्धं यद्वाऽऽशयो. सयोगा भावो तदैव तव कुचाद्युपचरित्या-
 मोति त्वत्कुचनसञ्जतविमर्द्धे च्छुरस्मीति वा स्वाशयं बोधितवानिति
 भावः । घृतेन प्लुत घृतप्लुत यस्मिन्निति वा । नाहिताग्न्यादित्वात् प-
 रनिपात (पा० २ । २ । ३१) ॥ १०३ ॥

विलाकिते रागितरेण सस्मितं ह्रियाथ वैमु

ख्यमिते सखीजने । तदालिरानीय कुनेऽपि शा-
र्करौ करे ददौ तस्य चिह्नस्य पुत्रिकां ॥ १०४ ॥

विलोकिते इति । रागितरेण केनचित् कामुकेन मरीरूपे जने म-
स्मितं विलोकिते मनि अथ विलोकनानन्तरं द्विषा वैमुरग्यं पराङ्मुख-
त्व इते गते मति तस्य सखीजनम्यानिः मरी कुनोऽपि कस्मादपि
स्थानात् शार्करौ शर्करया रचितां पुत्रिका आनीय विहस्य वैमुर्यात्
सन्दिहानस्य करे ददौ । अधरादिषुभ्यनायाङ्गेषु शर्करातुल्यरमासेनाम-
हमेव दाम्यामि स्वहस्तस्थितामेनां जानीहीति मज्जा चकारेति भा-
वः । सखीममूहे वैमुरग्यमिते मनि तासां सखीनां काचित् मरी त-
दन्तवर्तिन्यन्या वा शार्करौ पुत्रिका ददौ । शर्करा पुत्रिक परिषेपणेन
निषेणाहं त्यां भजाभीति स्वदानमज्जामकरोदिति भावः इति वा २
शार्करीमिति इंकारप्रत्ययः । पुत्रिका । पुत्रात्कृत्रिम इति कन् ॥१०४॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं न भक्तमे-
वैभिरवाप्तवृत्तिभिः । अशक्तुवद्भिर्बहुभुक्तवन्नया
यदुजिभता व्यञ्जनपुञ्जराजयः ॥ १०५ ॥

निरीक्ष्येति । बहुभुक्तवन्नया अत्याहारेणाशक्तुवद्भिर्भोक्तुममसर्थे
भिरारयात्रिके यद्यस्माद्बुञ्जनपुञ्जाना राजयः परम्परा उजिभतास्त्यक्ता
स्तस्माद्रम्याः परिवेषिका निरीक्ष्य अशक्तवृत्तिभिः गतवृत्तिरैर्भुक्तमेव
न इति ध्रुवमह मन्ये । यायत् क्षिप्तं तायत् तथैव दर्शनादिषुमुत्प्रेक्षा ।
गता निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभिरैः ध्रुव निश्चितं नैव भुक्तमिति वा । यथा
लोको मन्यत इति शेष । तथा व्यञ्जनपुञ्जपरम्परास्त्यक्ताः । यथैभिर्न
भुक्तमिति लोको मन्यत इत्यर्थे इति वा ॥ १०५ ॥

पृथक् प्रकारेद्गितशंसिताशयो युत्रा ययोदासि
तयापि तापितः । ततो निराज्ञः परिभात्रयन्
परामपेतयाऽपि सरोपयैव सः ॥ १०६ ॥

पयगिति । पयक्प्रकारैर्नानाविधैरिङ्गितैश्चेदिति कृत्वा शमित क-
थित आशय अभिप्रायो येन स युवा यथा स्त्रिया उदासि उदासीनीकृतः ।
प्रतीङ्गितेन सम्भावितयो दामोततया तथापि तापित व्यथित । उदासी
माहि दुःखं जनयति, अनयापि तु तादृश्या अपि दुःखं जनितमिति
विरोधार्थो ऽपिशब्दः । ततोऽनन्तर यस्यां निराशः तस्या सक शा-
न्तिराशा निगंताभिलाष सन् परा तदन्या परिभावपन्निङ्गितेनानुकूला-
यन् मानुराग पश्यन् स युवा सरापया तपैव पूत्रं मुदामोनपैव परिता-
पितो न तु द्वितीययत्ययः । मराया हि दुःखं जनयति न तु सुख
तयापि तादृश्यापि सुरा जनितमिति विरोधादाश्चर्यम् । जनममहमि-
ङ्गितकरणभयुक्तमिति तयेङ्गित पूत्रं न कृत स नु तदाशयमजानानो-
ऽनुरागणेय प्रतीङ्गितं नाकरोदिति बुद्ध्याऽन्यामपश्यत्, ततश्च सा स
पत्नीबुद्ध्या सेर्या जातेति मय्यनुरक्तवेष पूत्रं तु गाम्भीर्यादिङ्गित
नाकरोत् मानुरागेव च सराया भवतीति रोधादनुरागमनुभाय सन्तुष्ट
इति भाव । उपेतयेति पाठे रोपात्तदुपसारेणार्थात् सनीपमागतये-
त्यर्थ ॥ १०६ ॥

पयःस्मिता मण्डकमण्डलाम्बरा वटाननेन्दुः
पथुलङ्हुकस्तनी । पदं रुचेर्भाज्यभुजां भुजि-
क्रिया प्रिया बभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥१०७॥

पय इति । भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यभुजां भक्ष्य भुजानाना
तेषां प्रिया तृप्तिजननी अथ च स्त्री बभूव । किम्भूता । पयो दुग्धमेव
स्मितं हामो यस्या । तथा क्वचिन्मृदुमूत्मा क्वचिदत्यन्ताग्निस्वयोगेन
शीतबिन्दवो मण्डका अपूषा एव पटसूत्रादिरचितरूपमण्डनयुक्तानि
अलङ्कारभूतानि वा अम्बराणि वस्त्राणि यस्याः । तथा अतिवृत्तमाय-
साधितवटककूपकुङ्कुमोद्धतनरक्तभायेनाह्लादक आननेन्दुमुखचन्द्रो य-
स्याः । तथा पथुलङ्हुकस्तनी स्थूलातिकठिनरूपी मोदकरूपी स्तनी
यस्या सा । तथा उज्ज्वलकूरहारिणी द्विविक्तशुभ्रीदनरूपमौक्तिक-
मालावती । अथवोज्ज्वलकूरेश मनोहारिणी । यतो रुचेर्भासभिला-

पस्याय च कान्तेरनुरागस्य च पद स्थानं । प्रियापि पूर्वोक्तगुणसहित
रुचे पदं भवति । यत् प्रियेति या । भोज्यजुजां । भोज्य भक्ष्य इति
(पा० ७ । ३ । ६८) साधुः ॥ १०७ ॥

चिरं युवाकृतज्ञतैः कृतार्थनश्चिरं सरोपेह्मि-
तया च निष्ठुतः । सृजन् करक्षालनलीलया
ज्जलीन्यपेच किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥०८

चिरमिति । कयाचिच्चेत्या कथिद्युवा किञ्चिद्विधुतया चक्रचालित-
याम्बुधारया कृत्वा असेचि सिक्त । किम्भृतः । प्राकृतशतैरिद्धितसह-
स्रैः कृतार्थन कृतप्रार्थनः मन् चिर सरोप कोपव्यञ्जि इद्धितं यस्या-
स्तस्या भावस्तत्ता तयैव वारम्बार निद्धतो निराकृत सर्दपि तथा क-
रक्षालनस्य लीलया व्याजेन प्रमादप्रार्थनासूचकानज्जलीन् करयुगसम्पु-
टान् सृजन् रचयन्, अज्जलीनिति वचनेन वारम्बारमञ्जले करण
सूचित । वारिधाराकम्पनेन त्वत्प्रार्थना समानीकृता करयुगयोजनाद्वि-
रमेति सूचित । इय स्वीकारचेष्टा करक्षालन जुजिक्रियासमाप्तिं द्योत-
यति ॥ १०८ ॥

न पट्विधः खिद्गजनस्य भोजने तथा यथा
यौवतविभ्रमोद्भवः । अण्पारशृङ्गारमयः स
मुन्मिपन् भृशं रसस्तोपमघत्त सप्तमः ॥१०९॥

नेति । पट्विधा मधुराक्षलवणतिक्तकटुकपायास्वादरूपपट्प्रकारो
रसः सिद्धजनस्य रसिककामुकसङ्घस्य भोजने विषये तथा तोप न अ-
धत्त उदपादयत् । यथा यौवत स्त्रीसङ्घस्य विज्रमो विलासस्तस्मा-
दुद्भवो यस्य स रसो शृश समुन्मिपन् यद्दमानः अण्पारशृङ्गारमयः नि-
मंष्यादानेकविधविभायानुभायव्यभिचारिसंयोगजन्यशृङ्गाररूप सप्तमो
रसस्तोपमघत्त । सप्तमस्य मधुराद्यपेक्षया शीय न स्वाद्यरसापेक्षया ।
पट्व्या रसंभ्यो अन्यस्वाभायाङ्गजने सप्तमरसस्य सद्भावादाद्यर्थम् १०९

मुखे निधाय क्रमुक नलानुगैरथौजिभ पक्षा-
लिरवेक्ष्य वृश्चिकम् । दमापितान्तमुखवास-
निर्मितं भयाविलैः स्वभ्रमहासिताखिलैः ११०

मुख इति । अथ हस्तप्रहालनानन्तर नलानुगैरौजिभ क्रमुक
पूगफलं मुखे निधाय वृश्चिकमवेक्ष्य दमेतापिता दत्ता पक्षालिनांग्य-
स्त्रीदक्षपत्निरौजिभ त्यक्ता । किम्भूत वृश्चिक । अन्तर्मुखवासेन कर्पूरक-
स्तूरीखडिररसादिरूपेण मुखनौगन्ध्यकारिणा निर्मितं । किम्भूते ।
भयेन दशनभियाः श्वायिलैर्व्याहीः । अत एव स्वप्नमेवावृश्चिके वृश्चिक-
बुद्ध्या हामिता हास प्रापिता अखिला द्रष्टारो यैः । दमेतापित. प-
क्षं मध्ये यद्गुणानां योऽन्तर्मुखे वासस्तेन निर्मितामिति वा ॥ ११० ॥

अमीषु तथ्यान्तरत्नजातयो विदर्भराट चारु-
नितान्तचारुणोः । स्वयं गृह्णाणैकमिहेत्युदीर्य
तद् द्वयं ददौ शेषजिघृक्षवे हमन् ॥ १११ ॥

अमीषिति । विदर्भस्य राजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दर नितान्तं
चारु अतिसुन्दरश्च तयोः रिहैतयोस्तथ्यान्तरयो. सत्यासत्ययोः रत्नजात-
योर्मध्ये यत् तव प्रियं रत्नजातं त्व स्वयमेव गृह्णास्यति । अमीषु वा-
रपात्रिकेषु विषये उदीर्य कृत्रिमत्वादतिरमणीयकान्तिविशिष्टं अलीक-
रत्नजात जिघृक्षये गृहीतुमिच्छये वारपात्रिकाय हसंस्तदज्ञानहेतोः
किञ्चिद्वास्य कुत्स्यन् तयोः सत्यासत्ययोरंतरजातयोर्द्वयं युग्मं तद्रूपं वा
द्वयं ददौ । अमीषु मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । इह द्वयोर्मध्ये शे-
षजिघृक्षवे इति वा । शेषजिघृक्षवे । द्वितीयेति (पा० २ । १ । २४)
योगविज्ञाणात् समास ॥ १११ ॥

इति द्विवार श्चिभिष्टभोजिनां दिनानि तेषां
कतिचिन्मुदा ययुः । द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरी-
परीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्वि कृत्यां द्वियारं द्वियारात्रो च शुचि अदोषं गिष्टं म्यादु च भोजिनां भुञ्जानानां तेषां चारयात्रिकाणा कतिचित् पञ्चपाणि दिनानि मुदा ययुः पञ्चपट् दिनानीति महर्षाः तत्रोपुरित्यर्थः । किम्भूतानां । निशि द्विद्वौ वारां छष्टौ द्विरष्टौ षोडश मन्वत्सरा यासा ता चारस्य महस्य सुन्दर्यौ यश्या दास्यादयस्तासां परीष्टिभिर्भुञ्जनादिसेवाभिः तुष्टि सन्तोष उपेयुषां प्राप्तयतां । द्विरष्टेति असुच कृत्वसुचो बाधकत्वाद् द्विरिति द्विप्राप्तेर्द्विः इत्यत्राप- वादविषये क्षिप्रदुत्सर्गंस्थापि समाधेश इति परिभाषया यथाकथञ्चित् परिहर्तव्यम् ॥ ११२ ॥

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चपा निशाः कृशाङ्गौ परिणीय तां नलः । अथ प्रतस्ये निषधान् सहानया रथेन वार्ष्णेयगृहीतरश्मिना ॥ ११३ ॥

उवासेति । नलः कृशाङ्गौ तां परिणीय वैदर्भगृहेषु पञ्च पट्वा प्रमादमानां ता निशा उवास पञ्चपाणि दिनानि तत्र स्थितवानित्य- र्थः । अथ सप्तमे दिने प्रमया भैम्या सह रथेन निषधान् प्रतस्ये । किम्भूतेन । वार्ष्णेयनाम्ना सारथिना गृहीता रश्मयो यस्य । पञ्चपाः । सख्यवाच्येति (पा० २ । २ । २५) समासे बहुव्रीहौ सख्येय इत्या- दिना (पा० ५ । ४ । ७३) इति टिलोपः । निशाः । अत्यन्तसयोगे च (पा० २ । १ । २९) इति द्वितीया ॥ ११३ ॥

परस्य न रप्रष्टुमिमामधिक्रिया प्रिया त्रिशुः प्रांगुत्साविति ब्रुवन् । रथे न भैमी स्वयम- ध्यरुरुहन् तत् क्रिलाशिलकृदिमां जनेद्धिनः ११४

परमेति । इति ब्रुवन् च नलो जैमी स्वयमात्मनैय रथे अध्यरु- हदप्यारोपयत् । इति किं । इनां पतिप्रतां भैमीं रप्रष्टुं स्वर्गनेन्द्रिय- विषयीकर्तुं परस्य मदन्वस्य नाधिक्रिया अधिकारः । प्रिया जैमी त्रि- गुत्सप्रमाणः अनी रथश्च प्रांगुरुत्तर इति स्वयमारोढुमसमर्थेति, त-

तस्माद्देता जनं क्षिप्तो लोकैर्धौलित सन्निभा जैमी नालिनिङ्ग किलति
 व्याजे तच्चनस्तु जनसमत्तनालिलिङ्गैव । किन्त्वैव व्रधन् धार्ष्ट्यं परि-
 जहारेति भा । कर्मत्वस्याविव क्षितत्वाद्दृष इत्यधिकरणमसमी । न-
 ध्यत्सुहृत् । शीचडि (पा०१४) इत्युपधाद्भवत्वे दीर्घो लघा- (प०
 १।४) । २४) इत्यभ्यासदीर्घं । अक्षिप्तत । श्लिष आलिङ्गन इति धातु
 कुक् । कपयोगे छ । अक्षिप्यदिति पाठ लुङ् ॥ ११४ ॥

इति स्मर शीघ्रमतिश्चकार त वधू च रोमा-
 ज्ज्वभरेण कर्कशौ । रखलिप्यति स्मिन्वतनु
 प्रियादिय म्दीयसी पीडनभीरुदार्युगान् ॥ ११५ ॥

इतीति । इति हेतो शीघ्रमति त्वरितवृद्धि शीघ्रमृचिनापावस्तु-
 रणशील तथारन्योन्यविषय स्मर त नल वधू भैमीच्च उभी रो-
 माश्वाना भरेण बाहुन्येन कर्कशत्वची चकार अन्धान्यसस्पर्शादुत्प-
 न्नमात्स्विकरामाश्वी जातादिति भाव । इति कि । मूर्तीयमी स्मि-
 न्धा तनुनितरा कामना मस्नेहाद्वा च इय भैमी अत्र प्रियाव्रनात्
 मकागात् रखलिप्यति नि मरिप्यति यत पीडने निविडधारण भीत
 दोषुंग वहुपग यस्य तस्माच्छिपिलधरिण इति । इतीव शीघ्र-
 मति स्मर ॥ ११५ ॥

तथा किमा जन्मनिजाङ्गुप्रद्विंता प्रहित्य पुत्री
 पितरौ विपेदन् । तिसृज्य तो त दुहितु- पति
 यथा त्रिनीततात्कुरु गीभत्रद्गुण ॥ ११६ ॥

तथेति । ती पितरौ त दुहितु पति जानानर नन विसृज्य
 सप्रेष्य यथा विपेदन्तु विपस्यौ तथा आजन्मप्रजृनि निजाङ्गुना स्वा-
 यात्सङ्गुपावहिता वृद्धि मापिता पुत्रीं प्रहित्य प्रस्थाप्य विपेदन्तु कि
 अपि तु नेति वैधर्म्यापमा । किम्भूत । विनाततया सविधम्बन
 लालगुणीभवन्त शीर्ष्यादयो गुणा यस्य त । मुनावियागादपि सुगु-
 ष्यजामातृवियागा नितरा तयोदुं सही जात इत्यप । प्रहित्य । इति

गतौ, क्वपि तुफ । विपेदतुः । सदेरेत्याभ्यामलोपो । मदिरप्रतंरिति
(पा०८।३।६६) पत्यं ॥ ११६ ॥

निजादनुव्रज्य स मगडलावधेर्नलं निवृत्तौ चटु-
लापतां गतः । तडागकल्लाल इवानिलं तटाटु-
तानतिर्याववृते विराटगाट् ॥ ११७ ॥

निजादिति । स विराटराड् भीमो नलमनुव्रज्यानुगम्य निजान्त-
गडलावधेः सकाशान्निवृत्तौ परावृत्तिसमये चाटु प्रिययचनं लपति
भापत इति चटुलापस्तद्भावं गतः प्राप्तः प्रियभाषणः धृताङ्गीकृता
नतिनेमस्कारो येन स एवभूतः सन् व्याववृते निजगृहान् प्रति
परावृत्त । क इव तडागकल्लाल इव । यथा अनिलं वायुमनुव्रज्य
तटान्निवृत्तौ चटुला आपो यस्य तद्भावं गतः सन् तीरात् सकाशात्
तडागतरङ्गो व्यावर्तत इत्युपमा । चटुलाप इत्यत्र कर्मण्यण् ।
(पा०३।२।१) पत्रेऽगदिना (पा०५।४।७४) समानान्तः । स तु तत्पु-
रुप एवंति कथित् तदुपेक्ष्यम् ॥ ११७ ॥

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा धनं मनस्तु-
ष्टिरयाखिलं नलः । अतः परं पुत्रि न कोऽपि
तेऽहमित्युदश्रुरप व्यनृजन्निजौरमी ॥ ११८ ॥

पितेति । इत्युक्ता उद्गतान्यश्रूणि यस्य स एव भीमो निजामौरमी
स्त्रीपक्षेत्रयीजाम्बामुत्पादितां भीमी व्यसृजत् प्राहिणीत् । इति कि ।
हे पुत्रि आत्मनस्तव पुण्य धर्मं एव पिता हितकारित्वाद्दहितनि-
धारकत्वाच्च तथा तव क्षमाः सहनशक्तय अनापदः न विद्यत आ-
पदो याम्यस्ता आपन्नागिका इत्यर्थः, तव मनस्तुष्टिः सन्तपः
अलुठपत्यमेव धनं । अघानन्तरं अखिलमेव तवेष्टं नल एव, कि
यद्गुणा तदतिरिक्तमकलाभीष्टदत्त्वात् सर्वं नलएवेति भावः । अतः
परं अघाननदिगप्रजृति अह भीमस्ते कोऽपि सम्यन्धो वात्सवो न
भयामोति ॥ ११८ ॥

प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां पितुः स्मरन्ती
मचिकित्सदाधिपु । शशाम तन्मातृवियोगत्रा,
उवा न तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११९ ॥

प्रिय इति । प्रीणाति हृषं जनयति प्रियो नल पितुः स्मरन्ती
तां भैर्मी प्रियस्य मनीषितस्यैकस्य वस्तुन आचरणात् करणात् मनीषि-
तस्य यदेक 'मृत्यु केवलं वा करण तस्माद्वा आधिपु पितृवियोगज-
मानसपीडासु सत्सु चिरेण बहुना कालेनाचिकित्सा उपचचार ।
कस्यचिदिष्टस्य मेलनात् पितृवियोगदुःखे चिरेणात्याजयदित्यर्थः ।
चिरकाले पितुः स्मरन्तीमिति वा । स सर्वजनप्रसिद्धस्तस्या मातृ-
वियोग एव मद्यतरत्वाद्वाहर्षो बहवानल तु पुनः प्रियस्य नलस्य
प्रेमा निरूपाधिक नेहस्तद्रूपं महाम्बुधौ सत्यपि तथा अप्रच्युतप्रा-
च्यरूप एव तस्यैवान् तस्मिन्नतिप्रिय कुर्वन्त्यपि स स्तोत्रमपि न
शान्त इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखान्नातृवियोगस्य गौरव सूचित वि-
शेषतश्च कन्यानां । अपिरोचित्ये । जलानलयोर्विरोधेऽपि यादव-
स्याम्बुधावैव स्थितिपुङ्केत्यर्थः । शशामेति न तु प्रियेत्यपि च स्प-
ष्टार्थः । पितुः । अधीगर्षेत्यादिना (वा०२:३५२) पद्ये । अचिकि-
त्सन् । कित निवासे रोगापनयने चेत्यस्माद् मुक्तिर्जकिञ्च इति
(वा०३:१५) स्वार्थेऽनन् । किन्तुशादान्तेषु पाठोत्सन्नन्तादपि परस्मैपद-
मेव न त्वात्मनेपदमिति सिद्धान्त ॥ ११९ ॥

असौ महीभृद्बहुधा तु मण्डनस्तया निजोप-
त्यक्रयेत्र कामपि । भुवा कुरङ्गद्वन्द्वान्तिचार-
योर्वनार शोभां कृतपादसेत्रया ॥ १२० ॥

असाविति । असौ महीभृत्कन्यः तु पुनर्बहुधा अनेकप्रकार मण्ड-
नो नानारत्नादिभिरलङ्कृतस्तया भैम्या कामप्यतिशयितां शोभां बभार ।
किन्तुतया । कुरङ्गद्वन्द्वद्विषयदीक्षणं बिलोकन दन्तिवटस्तिवच्चारी

गतिस्तयोर्नुश स्यान्नूनया हरिणाद्या गजगत्या च । तथा कृता
पादसवा यया । कया क इव । निजापत्यकया पर्वतासन्नभूम्या स-
हीतत् पर्वत इव । बहुभिर्गैरिकादिधातुभिर्मण्डि । किम्भूतयोप-
त्यकया । हरिणानामीक्षणस्य हस्तिनां भक्षणस्य गमनस्य यो स्यान्-
भूतया । तथा कृता प्रत्यन्तपश्वताना सेवा श्रयण यया । कृता प्र-
त्यन्तपश्वतैः सवा यस्या इति वा ॥ १२० ॥

तदेकतानस्य नृपरय रक्षितुं चिराढया भावं
मित्रात्मनि श्रिया । विहाय सापत्यमरञ्जि
भीमजा समग्रतद्वाञ्छितपत्तिवृत्तिभि ॥ १२१ ॥

तदिति । चिराढया चिरकाल द्वियभाणया अथ चिरपरिणीतया
श्रिया राज्यलक्ष्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य भैमीतत्परस्य नृपस्य
त्मनि विषये भायमनुराग रक्षितु स्थिरीकर्तुमिथ सापत्यमेकज्ञतृक
स्त्रोदृषान्यान्वेष्यां विहाय समग्रतया तस्या भैम्या वाञ्छिताना पदा-
र्याना पूर्तिं पूरणं तस्या वृत्तिभिर्बन्धैरुपायैः कृत्या भीमजाऽरञ्जि
प्रीयिता । सम्पद्वैभवन दुर्लभान्यपि तद्वाञ्छितानि नत्नेन पूरितानि
ततश्च सा परितुष्टेति भावः । अन्यापि चिरपरिणीता विदुषी नश्रो-
ढायाऽमनुरक्तस्यात्मनि अनुरागरक्षणार्थं सापत्यं त्यक्त्वा आत्मना ज्यैष्ठ
रशयन्ती सती नश्रोढाया हितकरणेन प्रीतिं जनयति ॥ १२१ ॥

मसारमालाचलिनोरणा पुरीं निजाद्वियोगादिव
लम्बितालका । ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
मयाश्रितोद्ग्रीचिक्रमुन्नतैर्गृहैः ॥ १२२ ॥

मसारिति । अथ बहुभागलक्ष्मणान्तर नैषधः पुरीं प्रियानिषद-
शं । किम्भूता । मसारमालायान्तिरिन्द्रनीगपत्तरा अथ यथासूदना-
दिरघिनमालाश्रयाणि भोरणाणि यस्याः । इन्द्रनीगमालायानियुक्तानि
भोरणाणि यद्वृष्टाराणि यस्याः तथा । अथ अथ निजाद्वियोगात्प्र-
स्यनालक्ष्यानि प्रसारितपूर्वाङ्कलणानि । तथा ददर्श पश्यामिव ॥

कृत्वा आश्रिता ऽह्वीकृता उद्गीविका ऊर्ध्वारुतकस्टतया विगोकन
यथा स्मादेवपश्यामिव । विलाकिकामिव नक्षगहत्वाहूरत यथ दृष्ट-
यानित्यथ । पथामिति पाठ मार्गाणां पश्यामिव । ऊर्ध्वापि ना-
पिका प्रोचिने नापके प्रमाथितालङ्कारा सती उद्गीविकया प्रिया-
गमनमार्गान् पश्यति । समाराणां नीलत्यादलकत्व । पथामिति
कर्तृकम्मणोरिति (पा०२।३ ६५) कम्मणि पठो ॥ १२२ ॥

पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति प्रियाय भैम्या
निभृतं विसज्जितं । यथौ कटाक्ष सहसा नि-
वर्त्तिना तदीक्षणेनाद्धपथे समागमम् ॥ १२३ ॥

पुरीमिति । अथ मत्प्रियो मनाक् इंपत् पुरीं निरीक्ष्य अन्यमना
दुष्टित इतिहेता अस्मिन्नयसरेऽय रुम्यक निरीक्षितुं शक्यत इति
बुद्ध्या भैम्या प्रियाय प्रिय वीक्षितुं निरृतं गुप्त यथा तथा विमज्जित
प्रेषिता निजकटाक्ष सकला पुरीमनवलोक्यैव किञ्चिन्निरीक्ष्य भैम्यनु-
रागव हुत्वात् सहसाऽसमय एव पुरीनिरीक्षणान्निवर्त्तिना शीघ्र प-
रावमेव तदीक्षणत नलकटाक्षेण सहोद्धपथ एव समागम सम्यन्य
यथौ । उभावपि परस्परानुरागेण क्षणमात्रमप्यबलाकनान्तराय न स-
हेत स्मति भाव । नितरामनुराग भूवित । पुरीनिरीक्षेति पाठे
पुरीनिरीक्षणेऽयमन्यमना किमिति वद् प्रेषेन । रहस्य ज्ञातु
दूनोऽपि गुप्त प्रेष्येन । प्रियाय । क्रियायापपदस्येति (पा०७।३।१४)
चतुर्थी ॥ १२३ ॥

अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः पथि सन्धियाय स
जाययाऽभिरामः । मधुरित्र कुनुमप्रिया सनाथ
क्रममिहितैरलिभिः कुतूहलेत्तैः ॥ १२४ ॥

अथेति । अथ पुरीमनीवप्रात्यान्तर जायया कृत्वाभिराम स नला
नगरे धृते स्थापितैरमात्यरत्नै सह पथि सन्धियाय मेलन प्राप ।
किन्भूते । कुतूहले भैमीसहितनलदशनकीतुके विषये उ के उत्कण्ठि-

ते । तेन वा उद्वृद्धं क शिरा येषा ऊर्ध्वीकृतशिराभि । क कैरिव ।
 कुसुमश्रिया चम्पकादिपुष्पशाभया सनाथोरमणीयो मधुवंसन्त क्रमेण
 वसन्तागमपरिपाठ्या मिलितैर्मध्यास्वादकौतुकेनोत्कण्ठितैरलिजिरिव ।
 यथा सपुञ्जने तथेत्युपमा ॥ १२४ ॥

क्रियदपि कथयन् स्ववृत्रजातं प्रवणकृतहलच-
 ज्जलेषु तेषु । क्रियदपि निजदेशवृत्रमेभ्यः
 प्रवणपथ स नयन् परी विवेश ॥ १२५ ॥

किपकिति । स नग पुरीं विवेश । कि कुर्वन् । स्वयम्बरवृत्ता-
 न्तप्रवणकृतहलचञ्चलपु तेषु मन्तिप्रवरपु क्रियत स्वसम्बन्धवृत्रजात
 स्वदीप्त्येन्द्रादिमायाप्रभृतिरूप प्रवृत्त वृत्तान्त सङ्घे पेष कृणयन् । तथा
 क्रियदपि निजदेशवृत्त स्वराष्ट्रजातमेभ्याऽऽनात्येभ्य सकाशान प्रवण-
 पथ नयन्नाशयन् । ग्रामगतजाति । अन्वरेति पाठे अद परस्मि-
 न्त्रापीति वचनादमुत्रेत्यनेन व्यग्रहितोऽपि स्वयम्बर परामृश्यते
 ॥ १२५ ॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनी ब्राह्मवल्लीमुकुल-
 कुलसकुल्यै पूजयन्त्यो जयेति । क्षितिपतिमु-
 पने मुस्तन्द्रधाना जनानाममृतजलमणालीसौ-
 कुमार्य कुमार्य ॥ १२६ ॥

अथेति । अथ पुरप्रवेशानन्तर जनाना कुमार्याऽऽकृतविधाहा
 कन्यास्त क्षितिपति उपनेम् मनीषमागत्य नमस्कृ । किम्भूता ।
 पथि पथि प्रतिगामं आत्मना प्रादुयल्लोना भुजकूपलतामा मुकुलकु-
 लम कालिकावृन्दम सकुल्यैस्तत्सुल्यैलांजिमङ्गलद्रव्यतया शकुनदेशनेन
 जप मूर्ध्निरूपेण यतंभ्येति शत्रुपुत्रं पूजयन्त्य । तथा अमृतजले-
 र्जाताया मृगान्या विमल्येव गीकुमार्यं मादय दधाना । पुरप्रवेशे
 शकुमार्यं कुमार्य इत्युक्त । सकुल्यैः । दिगादित्याद्यत् (वा०४।३ ५४)
 ॥ १२६ ॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलोकप्रवणपुरपु
रन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन । निखिलनगरसौधा
ट्टावलीचन्द्रशालाः क्षणमिव निजसज्ज्ञा सा
न्वयामन्वज्जवन् ॥ १२७ ॥

अभीति । निखिलानां नगरसम्बन्धिना सौधानां सुधाधवलितगृ-
हाणामहावल्य उपरितनगृहविशेषपक्षयस्तासामप्युपरि चन्द्रशालास्तृती
यशिरोगृहा अट्टावलीनां गद्याक्षविवराणि वातायनाप्याः, अभिनवा
नयोढा दमयन्ती तस्याः कान्तिजालस्यादृष्टपूर्वस्वावलोक्ये प्रवणानामु-
त्सुकानां पुरन्ध्रीणां वक्त्रचन्द्रसान्वयेन सम्बन्धेन कृत्या क्षणमिव क्षण
मात्रं यावत्तन्मुरसम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं निजसज्ज्ञां स्वीय नाम सुखच-
न्द्रसम्बन्धितया सान्वय्या चन्द्रयुक्ताः शाला गृहाणि चन्द्रशाला चन्द्रा
णां वा सम्बन्धिन्यः शाला इति योगसहितान्वज्जवन् । सान्वय्यामिवे
ति योत्प्रेक्षा । सर्वा अपि पुनर्नार्यां गद्याक्षविवरैः, भेदीमपश्यन् ।
तानि च तन्मुखसम्बन्धेन यौगिकत्वेन कविनोत्प्रेक्षितानि ॥ १२७ ॥

निषधनूपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवातायनविवरग
रश्मिश्चण्डिनालोपनीताम् । पपुरसमपिपासा
पांशुलत्वोत्परागान्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलो
त्पलानि ॥ १२८ ॥

निषधेति । अखिलानां सकलानां पुरपुरन्ध्रीणां नेत्राण्येव नीलो-
त्पलानि निषधनूपस्य मुखेन्दुश्रीस्ताल्लक्षणां सुधानभूतं पपुः सादर-
नालीकितयन्ति । किम्भूता सुधा । सौधवातापनानां विवरैरभ्यन्धिद्रे-
भ्यो गच्छन्त्योबहिर्निगच्छन्त्यो रश्मिश्चण्डयो नयनकिरणपक्षयस्तद्रूपा
ये नाला विसृपुक्तत्वात्सपत्रलपानसाधनभूता कमलनालदशहस्तैरुप-
नीतां नेत्रमनीप प्रापिता । किम्भूतानि नीलोत्पलानि । अममयाऽ-
तुल्ययाऽतिज्ज्वलया विषोसुधा पानेच्छया पांशुलत्वं शुष्कत्वम् सौरक-
शठतरत्वञ्च तन्मैव उरुष्टा उद्गच्छन्ती वा परागाः कौमुदरजासि येषु

तानि । गवाक्षयियरे- कृत्या मलमुखशोभां सर्वा अपि सादर ददशुरि-
त्यर्थः । कुमारीणां समीपगत्या पीरस्त्रीणाञ्च गवाक्षान्तर्गत्या कौतुक-
भात्रेण दृष्टेरार्जवेन कमीनिकानीलारशमीनां नानारूपाणामुचिततरस्व-
मुत्त । अन्योऽपि पिपासात्यन्तशुष्ककण्ठो दूरस्थ कृपाद्युदकं मद्धिद्रकम-
लनाशादिना विव्रति न त्वेकवर्गमेव बहु पिबत्यन्तद्वं दयवीद्याभिया १२५॥

अथनिपतिपथे हः त्रैणपाणिप्रवालस्खलितसुर
भिलाजय्याजभाजः प्रतीच्छन् । उपरि कुसु
मद्युष्टीरप वैमानिकानामभिनवकृतभैमीसौधजू
मिं विवेश ॥ १२९ ॥

अथनीति । म नलोऽभिनवकृतस्य नृतननिमित्तस्य जैसीमम्बन्धि
नः सौधस्य शान्तिहोमाद्यलङ्कृतां भूमि उपरितर्नीं वा भूमि विवेश ।
कि कुद्वन् । कौतुकविलोकनार्थं गगने स्थितानां वैमानिकानां देवा-
नां कुसुमद्युष्टी उपरि गिरस्यादरेण प्रतीच्छन् स्वीकुद्वन् । किभूता
द्युष्टीः । अथनिपतिपथे राजसार्गे अहोपु विपशिस्थेघट्टालकेषु वर्तमा-
नानां श्रेणानां स्त्रीद्युन्दानां पाणिप्रवालैभ्यः स्खलिता सुरभय पाक-
अपरिमलविशेषयुक्तालाजास्तीपा व्याज मिष भजन्ति ताः । शक्रुनाथं
कीर्षमाधाना लाजानां शुभत्वादृष्टं देगात् स्रसगाञ्च पुष्पद्युष्टित्वम् ।
ता अपि पद्मयेभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमानिकाः । चरत्यर्थं ठक् ॥ १२९ ॥

इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने दरचकित
षटाक्षप्रंक्षित चानघोस्तन् । द्विवि दिविषद
धीगा. कौतुकेनावलोक्ष्य प्रणिदधुरिश्च गन्तुं ना
कमानन्दमान्द्राः ॥ १३० ॥

इतीति । दिविषदा देवामानघाशा देवा इन्द्रादवद्यातारो देवा ना
क म्यं प्रतिगन्तुं प्रणिदधुरिश्च गन्तुं नचित्तयन्धिय नत्थतस्त विद्याय
गन्तुं याच्छा नास्त्येवेतीवगश्च मूषयति । किभूता । यानयोर्भैमी-
नगया इति पूर्वोक्तप्रकार परिणय विद्याय इत्युक्तरीत्या च एकत्र

यकस्मिन् याने रथे यान स्थित्यागमन तथा दरचकित इंपत सजप
 मलाज्ज यत्कटाक्षैरन्यान्यविलोकन तच्चैतत्सर्वं दिवि आकाशे स्थित्वा
 कौतुकेनाथलोक्ष्यामन्दन परमहर्षेण भान्द्रा पूर्णा । प्रथति पाठे त-
 योगं ह्यप्रवेशानन्तरमित्यथ । स्वयम्भ्वरानन्तरमेव देश विनिर्गता इति
 चतुर्दशो सर्गे यद्यप्युक्त तथापि भूमेर्निर्गत्य नलपुरप्रवेशपर्यन्त नन
 भैमीकौतुकविलासकनार्थं गगने स्थिता इति दिविपदेन सूचितम् इदा-
 नी पुनः स्वर्गं प्रति निर्गता इत्युक्तेनै कोऽपि विरोध । किं वा प्र-
 मन्तरमर्गसङ्घट्टे कलिनलद्वेषारम्भस्याप्रस्तुतता परिहर्तुं नल पुर प्र-
 विष्टो देशश्च स्वर्गं ज्ञान्मु । गच्छताञ्च तेषा मध्य मार्गं कलोरुतरप्र-
 त्युत्तरदानादिना प्रमत्तानुप्रमत्तायतरणाय युक्तमुक्तम् ॥ १३ ॥

श्रीहर्ष, कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीर, सुत श्री

हीरः सुपुत्रे ऽति तैन्द्रियत्रय मामल्लदेत्रीच यम् ।

काश्मीरैर्महिने चतुर्दशतर्षी विद्या विद्वद्विर्म

हाकाव्ये तद्भुवि नैपथीयचरिते नर्गागमत् पाठ

श' ॥ १३१ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाध पूर्ववत् । विभ्रुत काव्ये चतुर्दशतर्षी वि-
 द्या विद्वद्भि जानद्भि मरस्वतीजाप्रदधिष्ठानकाश्मीरदेशोद्भवैरपि वि-
 द्वद्भि परीक्षापूर्वं महिने पूजिते दापलेशेनापि रहिते मत्र गुणपूर्णे ।
 तथा तद्भुवि तस्माच्छ्रीहर्षाद्भवतीति तद्भू- तस्मादुत्पत्तिर्ष्वैवविधे
 या । नैपथेऽति पाठे नैपथ्यामाधीगद्येति व्याख्येयम् । काश्मीरिरिति
 पूजार्थं गतियुद्धीति (पा० २१२०८) इति च्च कस्य च यत्तमान इति
 (पा० २३२३) पद्याधिच नात् तृतीया धित्या । पूजिता य सुरैरपी-
 त्यादिशिष्टप्रयोगदर्शात्कृतंभामार्थं विहितस्य कस्य याने यष्टी भवति
 चकारात् प्रयोजनानुरोधनान्याऽपि सूत्रार्थो निवर्ण्य । चतुर्ष्यं च बहु
 ए छन्दमीत्यना बहुलप्रःण वानुषत्य काश्मीरे करणभूतेमह पूजा
 सज्जाताऽप्येति सहित इति । तारकादेराकृतियस्यत्यात् इतश्चान्त्या-
 भाय दा सम्पाद्य कान्तत्वेऽपि कलहमाना सहित इत्यादिभट्टिप्रयोगे

समासदर्शनात्, भतियद्विपूजार्थेभ्यश्चेति चकाराद्भूतेऽपि शिष्टप्रयोगानु-
 सारेण क्तप्रत्ययमङ्गीकृत्य क्तस्य च यत्तमान इति पठ्योप्राप्त्यभावात् क
 त्तरि तृतीयैवेति वा, यथा कथञ्चित्तु समर्थनीयं । चतुर्दशतर्था । म-
 ह्नायाः अथयव इति (पा०५।२।४२) तयप् । टिड्ढाणञिति (पा०५।१।१५)
 ङीप् । विद्यां विदङ्गि । न लोकेति पठ्योनिषेधः । तद्भुवि । भापि
 तपुंस्कृत्यम् तुभभाय । षोडशः पृथ्वयत् ॥ १३१ ॥

इति श्रीवेदरूपनामश्रीनृसिंहपण्डितात्मजे नारायणकृते नै-
 पधीयप्रकाशे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

उत्तर नैपथ्य चरिते ।

सप्तदश सर्ग ।

श्रीलक्ष्मी नृसिंहो जयतः ।

अथारञ्ज्य वृथाप्राय धरित्रीधावनश्रम । सुराः

सरस्वद्वृद्धोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ सर्गसङ्कतिरुक्तैव । अथ स्यंगंगमनचिन्तनानन्तर धरित्री प्रति धायनेन जनित प्रयास वृथैव वृथाप्राय व्यथामिथारभ्य विधाय अगाधस्विनानुपलक्षितहृषयिषादतया अथ च तटजूमि प्रति निष्प्रयाजनसागमनेन तत पुनर्यथागत व्यायतनेन च सरस्वत समुद्रस्य उल्लासस्तरङ्गास्तद्वृद्धीला यथा तत्तुल्या सुरा प्रागमनमनतिक्रम्य यथा गत स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्यैव जग्मुरित्यथ । जैम्यलाभात् श्रमस्य वैयर्थ्यं । नलभैमीधरदानद्वारात्मगीरधरक्षणात् प्राय शब्द प्रायोजि न तु वृथैवेत्युक्तम् । वृथा वृथास्त्वन प्राप्यते प्राप्नोति वा वृथाप्रायम् । यथागत अव्ययीभाव । यथागत तथा जग्मुरिति वा ॥ १ ॥

भैमीमपत्ये भुवस्तस्मै चिर चित्ते धृतामपि ।

विद्यामित्र विनीताय न विपेदुः प्रदाय त ॥ २ ॥

तदेवाह । भैमीमिति । ते देवाश्चिर चित्ते धृतामपि भैमी तस्मै भुव पत्ये नलाय प्रदाय दत्त्वा न विपेदुः पश्चात्ताप न प्राप्ता इत्यर्थः । कस्मै कामिष । विनीताय शिष्याय चिर चित्ते धृता अभ्यस्ता विद्यामित्र । दत्तापि विद्या चित्ताद्यथा नीपरमते तथा तस्मै दत्तापि वा सुगुणतया तेषा चित्तान्नापररमेति ॥ २ ॥

कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भासुरा सुराः ।

स्फाटिकाद्देस्तटानीय प्रतिविम्ब्या विवस्वन ॥ ३ ॥

कान्तीति । भासुरास्तेभोरूपा सुरा कान्तिमन्ति रवेर्दीप्राणि विमानानि यदृच्छया गामिनो रथान् भेजिरे धारुरु । के कानिय । विवस्वन सूर्यस्य भासुरा प्रतिविम्ब्या स्फाटिकाद् कैलामस्य तटानीय । प्रतितट प्रतिफलितत्वात् प्रतिविम्ब्याना बहुत्वम् । भासुरा । जञ्जु भासेति (पा०३२१६१) घुरच ॥ ३ ॥

जत्राज्जातेन यातेन बलाकृष्टनलाहकै । श्वस

नात् स्वस्य शीघ्रत्व रथैरेपामिवाकथि ॥ ४ ॥

जत्रादिनि । जत्रात् निजधेगात् जातेन यातेन कृत्वा वृत्तात् धारुणा सहचरीकृता मेघा ये सदा दवाना रथै श्वसनात् वाया सकाशात् स्वस्य त्वन शीघ्रगामित्व द्रुपगामये प्रकथीय कथितमिव । धारुण्यताएकस्य वाया पशुद्वामित्वात् पुरश्चिताना रथाना शीघ्रत्वमित्यथ । शीघ्रशब्दोऽत्र धम्मिषचन । धेगजेन यातेन गमननेति या । वाधाताज्जाय क्त । श्वसनात् । पञ्चमीविभक्ते (पा०२३३४२) इति पञ्चमी ॥ ४ ॥

क्रमाद् दधीयमा तेपा तदानीं समदृश्यत । स्पष्ट

गण्णैश्चर्यान् पर्यं रस्यन्नित्राणिमा ॥ ५ ॥

क्रमादिति । क्रमाद्गमनाद् दधीयमा दूरतराणा तेपा तदानीं स्पष्टिणा द्युत्थित्यम् स्पष्ट प्रकट समदृश्यत । किम्भूत इव । छष्टाना गुणाना अणिमादीनामैश्वर्यात् आधपत्यात् पर्ययम्यक्रिय पृथङ्गत इत्यथ । भर्ग्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणैभ्य पृथङ्गतत्वादिय स्पष्ट दृष्ट इत्यर्थः । स्पष्टमपि वस्तु दूरत्वात् सूक्ष्म दृश्यते । तपामष्टौ गुणा यत्तन्ते तन्मध्य अष्टिमेव तस्मिन् समये स्पष्टा दृष्टो नत्यन्य इत्यथ । तस्मिन् काले पर्ययस्यन स्फुटाभयक्रिति या स्पष्टमुरप्रगते । तेषां रथानामिति या । देशानामपृथैश्वर्यात् तस्मिन्वधादृषेद्यव्यणिगामना गम इति व्याख्येयम् । दधीयमा । शतितरा दूराणा संवमनि, स्पष्ट-

दुरेति (पा०३।४।१५३) यथादिपरलोपे पूर्वस्य गुण । अणिना । प-
श्यादि ॥ ५ ॥

ततान विद्युता तेषा रथे पीतपनाकनाम् । ल
अहेनशिखे।ल्लेखा लेखाजलगुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

ततानेति । क्वचित् कस्मिंश्चिदाकाशप्रदश लक्षकेतुशिक्षया ध्वजा-
प्रेणाङ्गै र्सी योगा यथा, तरसम्बन्धात्कृतविद्युत्प्राकट्येति यावत् सव-
विधा अलम्बया मेघस्य लेखा पङ्क्तिस्तथा द्रव्याना रथे विद्युता कृत्वा
प ता पतकिा यस्य तद्भव ततान । अथ प्रसम्बन्धात् प्रक टता विद्युद्
ध्वजापि पीता पताकवाभूदित्यर्थ ॥ ६ ॥

पुनः पुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपक्तिषु । ना
कनाथैरथालम्बि वभूत्राभरण धनुः ॥ ७ ॥

पुनरिति । इतस्ततो गमनवशात् पथि पुन पुनर्मिलन्तीषु सम्बद्धव
शानानु पाथोदा मेघास्तथा पङ्क्तिषु यत्ततान धनुरिन्द्रधनुर्भागमस्य
अजगत् नाकनाथरथमालम्बते एवगील सम्बद्ध मदिन्द्ररथस्यैवाभरण
यन्त्र । इन्द्ररथ धनुर्भाग धनुरामलन्तीषु मेघपङ्क्तिषु चण ज्ञापकम
भूदिति वा । मेघा हि सन्ध्यापा शोभन्ते ॥ ७ ॥

जले जलदशालानां वज्रिवज्र नुविम्बनै । जाने
तत्कालजैस्तेषा जाताःशानिसनायता । ८ ॥

जल इति । जलदशालाना जले तस्मिन् काल इन्द्रादिगमनमगये
जातेयंजलो वज्रस्तस्मानुविम्बे प्रतिधिम्बे इत्या तेषा मेघशालाना
अग्निना वज्रेण सनायता मस्वानिकता जातेति जाने । तदावज्रनि
प्रायेण मेघाना सवअत्यमित्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

स्फुट साधर्षिवश्याना कुल्लुत्र मदीभजा । च
क्रे दगडभृन्श्रुम्बन् दगडश्रृंगदरुचिकृचिन् । ९ ॥

स्फुटमिति । दगडभृता यमस्य दगड क्वचिदाकाशप्रदश षण्डरुचि

मर्ष्यं बुभुवन् स्पृगन् मन् त सूर्यमेव सावर्णिर्गनोर्यंशे जातानां मही-
 जुगां राज्ञां कुलद्वयं कुलश्रेष्ठं अथ च कुलकर्मण्य त राजचिन्हं द्वय
 स्फुटमिष चक्रं । स्यय वृत्तत्वादधा दण्डमभ्यन्थाच्च ग्रमिवेत्युग्रमेकते ।
 सूर्यमसहल प्राप इति भाष्य । उदयेऽस्तमये च सुमानो यत् पश्य
 स सवर्णः । सूर्यस्तस्यापत्यन सावर्णिः । अत इज् (पा०४।१।९५) इती
 ज् । वश्यः । दिगादित्वाद्यत् ॥ ९० ॥

नलभोमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरःकम्पस्तस्तभूपश्रवःश्रियम्

॥ १० ॥

नलेति । पाशिपाशो बरुणपाशो नलजोमभुवोरनन्यतुल्ये प्रेम्णि
 विषयं विस्मिताया दिवो विस्मयशगादेव शिर कम्पेन स्तस्ता भूपा ज-
 पण यस्मादवविधस्य श्रवणः कर्णम्य श्रिय लक्ष्मीं दधौ । तस्यास्ता-
 द्दुरहितः कर्ण इव शुशुभ इत्यर्थः । अनेन दिवो नायिकात्वव्यन्यते १०

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी । अने

न प्रापि भैमीति म्रमउवक्रं नजःसदाम् ॥ ११ ॥

पवनेति । पवनस्य चन्द्रमूर्याद्याधारेषु धावहादिषु सप्तसु स्कन्धे-
 प मध्ये ताराचक्राधारजुत स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरा उद्गच्छन्त करा-
 किरणा उयालारूपा यस्य स शिखी यन्निहः अनेनाग्निना भैमी प्रापि
 इति नजःसदा देवानां ज्ञान चक्रं । भैमीप्राप्तिरुपां दयं नृत्यति किमि-
 ति सर्वेषां देवानां ज्ञानिज्ञानेत्पयं । अन्योऽपि नययधूलाने कस्य
 चिन्मिषस्य स्कन्धमारुह्य नृत्याकरा भवति ॥ ११ ॥

तत्कर्णो भारती दूनौ विरहाद्वीमजागिराम् ।

ध्वनि ध्वनिजिगीर्णं रनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥

तारुणां विति । भारती वापी भीमजागिरां भैमीयापीगां विरहाद्
 दूनी गन्तही तेषा देवाना कर्णो अथ्यनि मार्गेऽनुकल्पे, भैमीवाण्या-
 गकाशां नन्मै, योषी, योशासग्यन्धिभिध्दं निभि, व्यनोदयत् सुखिनी

यकार । मुख्याभावे अन्वयस्योपि काव्यायंमङ्गीकृषते । स्तनादीना द्वि-
त्यनिष्ठा जातिः प्रायण गृह्यत इति यद्यनात् कर्णाद्यिति प्रतिनियता-
पह द्वियथन ॥ १२ ॥

अथायान्तमवैक्षन्त ते जनीघर्मासत्त्वपम् ।
तेषां प्रत्युद्गमधीत्या मित्त्वव्यामत्र मूर्त्तिम
त् ॥ १३ ॥

अथेत् । अथ यासीयोगाद्विहितअयदानन्तर ते देवीदेवा अस्ति-
त्येष खड्गनृत्यकान्ति आयान्त सम्मुखनागञ्जन्त जनीघमवैक्षन्त अप-
श्यन् । उत्प्रेक्षते । तथा देवाना प्रत्युद्गमनस्य प्रीत्या वाद्ययानिनाद्यु-
त्पनानं मूर्त्तिमच्छरार व्योमाकाशमिव । यतः मशरीरस्य क्रियावर्यं
युक्तम् । जनीघ मपोत्त्वपमित्यपि पाठ ॥ १३ ॥

अद्राक्षुराजिहानं ते स्मरमशु सर सुगः । अक्षाधि
नयजिज्ञार्थ कलिनेत्र पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

अद्र क्षुरिति । ते सुरा अग्रेतर पुर सरमाजिहाननागञ्जन्त स्मरे
अद्राक्षुः । उ प्रेक्षते । तज्जनीघस्वामिना कलिना प्रक्षायामिन्द्रिया-
णा अथ च द्यूनपाशकाना सम्यग्भिनोऽभिनयस्य अभिनोतत्वस्य जिज्ञा-
यं पुरस्कृतमिव प्रेक्षतमिव अथ च पूजितमिव । स्मरो हीन्द्रियवैकृतं
कर्म जानाति इति इन्द्रियार्थं अक्षगञ्जलेन द्यतपाशकेषु विषये न
समभिनय गितयितुं पाशहासानद्वारा नल निग्रहीतु कलिना पूजित
पुर प्रेषितश्च । प्रायणत्पुरमेता ॥ १४ ॥

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीद्विषः । श
म्भलीभुक्तमद्वंस्या जना यदवारिपार्श्वकाः ॥ १५ ॥

अगम्येति । यदभूना जना यस्य कामस्य परित पाशंयोगुरन्तीति
वारिपार्श्विका यस्या इत्यथ सेपका वा । किम्भूता । गन्तुमशक्या-
नामनर्हायाच्च राजादीना मायादीनाञ्च सम्भोगार्थं तृणमिदानीत्याम-
त्याह्याः प्राणा येषां ते । अत एव पृष्ठस्थीकृते पश्याकृते परित्यक्ते

भीङ्गियी वैतो यथभयं पापभय लोकलज्जा चेत्येतत्सर्वं धैर्यव्यते ता
दृशा निर्भया निलंज्याद्येत्यर्थः । तथाऽप्राप्याभेद्यस्त्रीभेदकृतप्रतिष्ठा-
भि शम्भनीभि कुहिनीभिर्भुक्तं सर्वस्य येषां ते । सन्तीति श्रेय ।
पारिपाद्यंका पूर्ववत् ॥ १५ ॥

विभक्तिं लोकजिद्जात्रं यदुस्य स्पदुंयेत्र यः । य
स्येज्जतुलयवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

विभर्ति । य स्मरो लोकान जयतीति लोकजित् तस्य भाव स-
र्वजनविशयिता विभक्तिः । उत्प्रेक्षते । बुद्धस्य स्पदुंयेव । जिनो हि
मारजित इतिस्वशत्रुस्पदुंयेय मारजिष्णोकजिण्जिन इत्यभिधानात् लो-
कजितपदवाच्यत्व विभक्ति इत्यर्थः । तथा यस्याशरीरिणः शरीररहि-
तस्य दग्धदेहत्वादनङ्गस्यात्र शाके कामिनीमनोविकार इति शेषुनद्वा-
रा सर्वजनान् प्रति या कर्तृत्व स्मृत्त्वं । अत्राप्युत्प्रेक्षते । विश्वकर्मा
रीशस्य तनयेव स्पदुंयेय । इन्द्रो हि स्मरहरत्वात् स्मरस्य शत्रु तस्मा
त् स्पदुयव तस्याशरीरकर्तृत्व स्वयमविनयेनाङ्गीकृतमित्यर्थः । यथाऽ
शरीरिणः सर्वेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः । तथाऽयमप्यनङ्ग गव स
न् काय्यकारोत्यर्थः । जिनमहेशाभ्यां जिताऽपि लोकजित्वेनाशरीरक-
र्तृत्वेन च य पुनस्ताभ्यां सग एवविधाऽतिवल्लभानिति भावः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य जगत्कृत्स्न सृष्टिमाकुलयन्तिमाम् । छ

स्ति याऽस्त्रीकृतस्त्रीकृत्स्नस्य वैरमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

इन्द्रस्येति । अस्त्रीकृता शस्त्रीकृता स्त्रियो येन न्ये विधो य
पान इन्द्रस्येना सृष्टि इन्द्रेण निमित्तं कृत्स्न जगदाकुलयन्त्यन्यथाशु-
क्ति चेत् स्वयंश दुष्टं न अथच पीडयन्नस्ति । उत्प्रेक्षते । तस्मिन्स्य
देहदाज्ञजित वैर स्मरधिन्ययजित्य । देहदाहो मम प्रनेन कृत स्त-
स्मादेतेन रचितमेतदीय जगत्पीडयिष्यामीति युष्मा इन्द्रस्य किञ्चिद
पकंभुंमममं तदीय जगत् स्त्रीरूपेण शस्त्रेण पीडयस्तेन महस्पदं त
इत्यर्थः । प्रत्यगीकाये आपुथान्निफूतो ऽस्त्री येनेति स्त्रिया अस्त्रीत्व
कारणे विरोधाभासः । अथ या या इन्द्रेणापि त्रिपुरसथे मोहिनी स्त्री

शस्त्रीकृता मानेनापि स्त्री शस्त्रीकृता इत्येकविषयतया स्पष्टा । शक्ति
 कृपा हि श्रीविष्णु त्रिपुरसंधे जगन्मता शरता नीत इत्यागम । अन्तु
 स्मरन्निति सुप्तोऽप्रेक्षा । सृष्टिशशो नियतस्त्रोलिङ्ग । तत्परामर्शाच्च-
 मानिति निर्देश । अशस्त्रीकृतत्वान्नानस्त्रमत्र कृताऽस्त्रीकृतिति यथी
 (पा०७१४।२६) इति वृंकार । पक्षेऽण । न स्त्री अशस्त्री अशस्त्रीकृता स्त्री
 येनति समान । न द्युनयेति (पा०२५।४।१५३) कप् ॥ १७ ॥

चक्रे शक्रादिनेत्राणा स्मरः पीतनलाश्रियाम् ।

अपि देवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमराचकम् ॥ १८ ॥

कुणकम् । चक्र इति । स्मर काम- पीतनलाश्रिया आदरदृष्टगल-
 शाभाना शक्रादिनेत्राणामिन्द्राग्न्यादिनेत्राणा देवतवैद्याभ्या नासत्या-
 भ्यामपि न चिकित्स्य प्रतिकर्तुं न शक्य शराचक रुच्यभाव चक्रे ।
 छेदिकरूपस्य नगस्य दृष्टत्वात्तस्माद्दीनरूपे स्मरे दृष्टे तन्नं त्राणा मी-
 तिनं जाता । न केवल स्मर दृष्ट्वा न मीतास्ते किन्तु दस्त्राश्रयि । तयारपि
 नलादीनत्यादित्यर्थे । स्मरदम्भ्यापि नलोऽधिक इति ध्वन्यने । स्म-
 रमनादृत्य प्रथयिता इति भाव । अथवा शराचक सर्वं या अन्नादिरु-
 च्यभावा रोगविज्ञेय । स कर्मजत्वाद्देववैद्याभ्यामपि चिकित्सितुमश-
 क्य किपुननृ वैद्यै रिति समामाक्ति । भङ्गपन्तरेण नलरुपातिशयप्रका-
 शतात्पय्यमुक्त । उपमानतिरस्क रात् प्रतीपञ्च पीतनलाश्रियामिति तृती
 यादिष्विति । (पा०७।१।७३) पुन्यद्वात् नपुनकद्रुत्वाभावाद्गुह्याय ।
 अचिकित्स्यमिति । शफ्यार्थे अघासदिनि (पा० ३।१।८७) यत् दुश्चिकि-
 त्स्यमितिपाठे कसंवि खल । दुनजय खरागोक्षलाकति (पा०२।३।६६)
 यथीनिपधाद्द्वैद्य भ्यामिति तृनायाद्विषयन । शरोचकमिति । रागा-
 रव्याया क्वलवहुमिति (पा० ३।३।१८०) क्वलु ॥ १८ ॥

यत्नन् सिपन्तमुत्फम्पमरथायुकमधारुणम् । ब्रुवु

दुर्विद्युवा क्रोधमाक्रोशाक्रोशत्रोपण ॥ १९ ॥

यत्तदिति । अथ विबुधा सुरा क्रोध बुधु दृष्टम् । कीदृज ।
 यत्तत् सिपन्त यद्यद्ये पतति तत् सिपन्तमित्यर्थे । पुन किविध ।

उद्गत. कम्पो यस्य तं उत्कर्षं । तथा उत्थायुक्त उत्थानशोभ । तथा अ-
 रुण रक्तं । तथा ध्याक्रोशःक्रोशघोषण आक्रोशः शापगालिप्रदानादिपर
 सराट्टानघोषा यस्य त । क्रुद्धोऽप्येवविधा भवति । स्मरदशंनान-
 यत्किञ्चिद्भोष्टपापाणादि परमहारार्थं मुञ्चन्त नितरांसर्वाङ्गकम्पिन ज-
 नैर्वाप्यंभाणनापि आवंशातिशयान् केशाकंशि दौर्घ्वा पीन पुन्यनासिष्ठ-
 न्त लोहितीभूनसर्वाङ्ग क्रोश मर्द्यादीरुत्याभिव्याप्य वा परनिन्दां वाक्
 स्योच्चैर्घुंष्टं यस्य । अतिदूर श्रयनाखपरुपभापिणमिति यावत् । एशम्भू-
 त सशरीर क्रोध तत्र जनौघे ते देवा बुद्धिरे । एतैश्चिन्दै क्रोधोऽ-
 यमिति ज्ञातवन्त इत्यर्थः । क्रोधाक्रान्तस्य जातिविद्य । आक्रोशभूषणमि-
 ति पाठे आक्रोशो भूषण यस्येत्यर्थः । उत्थायुक्तमिति उक्तम् ॥ १९ ॥

यमुपासन्त दन्तौष्ठकृतासृक्शिष्यचक्षुपः । भुक्
 टीफणिनीनादनिजनिश्वासफूटकृतः ॥ २० ॥

यमिति । एवविधा जना य क्रोध उपासन्त मियेधिरै । क्रिविधाः
 दन्तै. कृत यदोष्ठगत प्रण तस्मिन् अगृक रुधिर तस्य शिष्यभूते दक्ष-
 पो वेपाते दन्तोष्ठकृतासृक् शिष्यचक्षुपः । किम्भूत क्रोध । अत्रोराक्षेपः
 सङ्काधो जृफुटा सेव फणिनी तस्या नाद. फूटकारस्तत्तुल्यास्तस्त्रिभा मि
 श्यासा निगंञ्जामाययाना फूटकारो ययानेयम्भूता जना य संवन्ते त
 युद्धिरे इति पूर्वेषु सम्बन्ध । क्रोधप्रशाद् दन्तैराद्यो दृश्यते नन्त्रे र-
 क्तं जायेते निश्वासफूटकाराद्य निगंञ्जन्ति । यस्य सेवका एवविधा इ-
 त्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लभं दुर्लभमश्लभ्यं च ।

दुर्वासाहृदयं लोकान् सेन्द्रानपि द्विधकृति ॥ २१ ॥

दुर्गमिति । यः क्रोधो मदगय णनापि लक्ष्मिः कश्चिन्मत्त एव दुर्गं
 गिर्वादिविषयदुर्गमप यदम्भूत रुद्रगपस्य दुर्वासा मुनेर्हृदयं मातसगा
 श्रित्य गक्रादिमदिमान गहापि लोकान् ग्रापाग्निना दग्धमिच्छति ।
 अन्वोऽपि सुदो आर्येनाप्राप्यनतिविषयगिर्वादिदुर्गता ज्ञत्य सर्वांगपि
 धीरुपति । शूषक सगासाक्तिः ॥ २१ ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चैरंजनं जनयन्तपि । सू
ते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्तपि यस्तमः ॥ २२ ॥

वैराग्यमिति । यः क्रोधोऽनितरां मुखादिलौहित्यं कुर्वन् यायन्
स्वकाशं करोति तावदुद्वेगमपि जनयति । मद्यः नितरां प्रदीप्तोऽति
वृद्धोऽभिव्यञ्जितरादीनि मर्त्याणि वाऽप्यभ्यन्तरेंद्रियाणि व्याच्छादयत्ये
वंशीलमज्ञानमपि वरपादयति । मसिद्धं तम आलोकभावाच्चक्षुरिन्द्रि
यमेवाच्छादयति रूपाग्रहणात् । ननु रमनादीनि तमस्यपि रमयन्वा
दीनां ग्रहणस्य सर्वं नाहित्यत् । इदं तु क्रोधग्रन्थनमोऽनवस्थानान्
सहकारिमन्त्रिधानाभावाच्चक्षुरादीनां रूपदिस्वयिपयग्रहणामाश्रयं ज
गतात् सर्वेन्द्रियाच्छादि यत्रमाश्रयं जनकं तमस्य यः मूल इत्यर्थः ।
अथ यः सर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यफलज्जुत जनयितुं रञ्जनं करोति प्र
ज्वलन्तश्च तमो यथा कषश्चिद्देहो शत्रो व्यास्यर्थः । अथ वा अपि विं
रोधार्थः । यो लौहित्यं जनयति यश्च प्रीतिमुत्पादयति स एव अभी
तिमिति कथं । यत्र प्रकर्षेण दीप्तस्तोत्रोरूपः सोऽन्यकार रञ्जनञ्च द्वय
कथं सुते । तत्रापि सर्वेन्द्रियाच्छादनमिति विरोधाभासः । वैराग्यश
ब्दस्य लौहित्याभावात् प्रीत्यभावात्तत्रैव तत्र शब्दस्य बाधकात्तत्रैवा
त् । परिहारस्तूक्तप्रकारेण ॥ २२ ॥

पञ्चेषु विजयासक्तौ भवस्य क्रुध्यतां जयान् । ये
नान्यविगृहीतारिजयकालनयः प्रियतः ॥ २३ ॥

पञ्चेष्विति । पञ्चेषु विजयामक्तौ कामजयविषये ऽभिनिवेशी सति
क्रुध्यतां भवस्य क्रुध्यतां महेश्वरस्य जयान् स्वयंशोकरणाद्वेगे येन क्रो
धेन अन्यविगृहीतारिजयकालनयः परेण प्रारब्धविग्रहे शत्रौ रजयस्य
समयस्तरपरभवारम्भनमय स इत्येवकूपो नीन्यपदेशः । शत्रोऽङ्गीकृ
तः । अन्यदा यो जेतुमशक्यः सोऽन्येन विगृहीतो यदा जयति तदा
जयो भयनोति नीत्यपदेशः । अन्यदा जेतुमशक्यस्य भयः स्मरेण नष्टं वि
ग्रहणमये जितत्वान् जित इत्येव प्रेताः । महेश्वरोऽपि येन स्वयंशोकर
तस्तस्य क्रोधस्य शाहात्म्यमशक्ययत्नमिति जायः । विगृहीतारिजये

अथ मत्तगोसमाच । अरेजंपकाल इति पष्ठीसमासो वा ॥ २३ ॥

हस्तौ विस्त रयन्तिभ्ये विभ्यः धंपथस्यवाक् ।

सूचयन् ककुमाकूनैर्लाभस्तत्र व्यलाभित्ते ॥ २४ ॥

पञ्चभि कुलक । हस्ताविति । इभ्ये धनिनि विषये हस्तौ द्वावपि पाणी लाजाद् विस्तारयन प्रसारयन । दास्यति न वेति हेता विभ्य-
त् भय प्राप्तुवन् । अत एव अधपथस्यैव क हृदयान्निगत्य करठभाग-
स्य मुखादनि भरन्ती वाणी यस्यैवम्भूत । सख्हाक्ति यदतीति याव-
त् । तथा आकृते ककु सूचयन्, अद्भुतोमुखनिक्षेपादिघण्टितैर्देहि दे-
हीत्यादि भयदैव्यादिविरुता वाणीं ज्ञ पयन । एवम्भूतो मूर्त्तो लोभ-
स्तत्र जनौचे तैर्देवैर्व्यं लोकि दृष्टः । ललज्जिह्वह रललद्वचा इति पाठे
रसास्वादायं चञ्चलजिह्वो भयादरपष्टापुस्यवाक् घेत्यथं । सुध्यस्य
जाति ॥ २४ ॥

दैन्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविन । भुञ्जा

नजनसाकृतपश्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

दैन्यति । नित्य दैन्यस्तैन्यमया, सदा दीनत्वचौरत्वे प्रचुरे येपु-
तादृशा दैन्यचोप्यंरुपा या । तथा अत्याहारामयाविन जाठरवप्राप्त-
नुरुपाहारगीरबादभीक्षरमत्नानित्य दीघरागिण । तथा उयमथ स-
कल भाह्यते मद्य भाक्तु न ददानि समीचीनोऽयमादन कीदृश्वृत-
दधि मद्य कि यितीव्यमस्मै किमित्यादि दुष्टदृष्ट्याशयादिना ज्ञान-
मजनमकृतपश्या । अभ्यधरतो लाकस्य साभिप्राय विलोकका यव-
म्भूता यस्य लाभस्य सयका स व्यनाकीति पूर्व्वेण सम्यन्थ । इवमपि
जानिः । आगयाधीति प्रागपस्योपसद्भ्यान् दीघश्च (पा०प्रा० २।१२।
या०२) ॥ २५ ॥

धनिदानाम्बृष्टृष्ट्रयः पात्रपाण यत्रग्रहः । स्वान्

दामानिवहा निःस्वान्त्रिक्रीणीनेयंत्रत्सुयः ॥ २६ ॥

धनीति । पात्रपाणी सम्प्रदानमनुमत्यासन्नहस्तो विषये धनिदाना-
म्बृष्टृष्ट्रयोः मद्रुष्टपनामा गराणा मद्रुष्टमम्यभिनलयणस्य या लोभ

एवमह प्रतिबन्धक । यष्टे वायव्यः सम्भावने । महाधनिकोऽपि य
दृशात् पात्रपाणी जन न यितरतीत्यथ । तथा नि.स्वान् निदुंनान्
स्वान् प्रात्मन. स्त्रियान् पुत्रदारादीन् वा प्रपद्यन्तु धनिकेषु विषय
विक्रीणाने निर्गतस्त्रिहाभिमानिन । कथन विनिगम्य स्वधशक्तिं नो
दामोपुत्रानिव यितरति । हा सदे. नि स्वनेन च धनलोभवशादात्मा
स्वोया वा पुत्रादया धनिकेषु विक्रीयन्ते । दाना यया स्वच्छया
धनार्थं क्रियन्ते तपेत्पथं. । ध्यलोकीति पूर्वेषु मन्वन्थ । २६ ॥

एकद्विहरणे हेतु महापातकपञ्चके । न तृणो
मन्यत कोपकामोयः पञ्चकारयन् ॥ २७ ॥

एकेति । तौ कोपकामौ महापातकपञ्चके ब्रह्मवधादिपञ्चमहापा
तकमहमध्वै एकद्विकरणे एकस्य पातकस्य द्वयोश्च करणे कर्मण हेतु
कारणभूतौ यस्मादत एव तयोरल्पकार्यं कारित्वाद् या लाभ पञ्च
कारयन् तृणतुल्याद्यपि तौ न मन्यते । यत स्वय पञ्चापि महापात-
कानि नरकादानि कारयन्ति कोपाच्च योऽपि ब्राह्मणा हन्यते तस्यैक ब्र
ह्मवध प्रति हेतुत्व कासाद्गुरुतरुपगमन स्त्रीकामाच्च तद्गर्तुंब्राह्मणस्य
वधश्चेति महापातकद्वय प्रति तस्य हेतुत्व । धनादिलाभान् ब्रह्मवध
सुवर्णस्तेपञ्च रमलाजात सुरापान कामलोजात् स्त्रीजानिषदशितध
नलाजाद्वा गुरुनल्यगमनं । इष्टसङ्ग्रहलोजादधतुजिरपि सद्द सद्गं
इत्येव लोभस्य पञ्चापि महापातकानि प्रति हेतुत्वाद्दधिकत्वात् कोप-
कामो अकिञ्चित्करो मन्यते । ताभ्यामप्यधिको लोभ इति भाव ।
एकद्विकरण इत्यत्र सद्दस्याया अहवोयस्या (पा०२।२।३४या०९) इत्येक-
शब्दस्य पूर्वो निपात । तृणे इति मन्यकर्मण्यनादर इत्यादिना (पा०
२।३।१९) चतुर्थ्या वैकल्पिकत्वात् पक्षे द्वितीया ॥ २७ ॥

यः सर्वेन्द्रियसदृमापि जिह्वां यद्ब्रह्ममयते । न

स्यामाचार्य्यकं याच्ञापटवे घटवेर्जितुं ॥ २८ ॥

य सर्व इति । यो लोभ सर्वेन्द्रियसदृमापि सर्वेन्द्रियाणि पटि-
न्द्रियाणि सद्रानि यस्य एवविधाऽपि प्राण गन्धलुप्त चक्षुःपलुप्तानि

त्यादिप्रकारेणैव, बहु यथा जिह्वामयसाम्बते न तथात्यानीन्द्रिया-
णि । किं कर्तुं । तस्यां जिह्वाया याच्ञापटवे याच्ञापटुश्चकारो
जिप्यस्तस्मै वटवे याचज शक्तिकुशलाय आचार्य्यं क गुन्त्यमजिन्तु । ल-
ब्धस्यैवा रीतिः । अयमत्र तात्पर्यायं । दो लाभो दुर्धोच प्रतिधिमि
यथाक्षराचनय यत्तमान्यं नैपुण्य तद्विषय गुरुतां विधातुमिव तस्याः
मकाशात् प्रियवचनमन्मापशाभ्यास कर्तुमिव जिप्यभूतस्तामतितरा से
घन इत्यय । लाभवशात् सद्वाऽपि याचजाप्रियवाक्यानि ब्रूने इति
भाव । याचजावटवे वटवे इति पाठे वटवे दृढाय याचजावटवे इत्य-
यं । याच्ञाचाटुपटुविषये जिह्वायां स्वस्य गुरुतां विधातुमिवेत्पुत्रे
षा । आचार्य्यं कृमिति पूर्ववत् ॥ २८ ॥

पथ्या तथ्यामगृह्णन्तमेव बन्धुप्रबोधना । शृ-
न्यमाश्लिष्य नोऽभक्तमेहमैकान्त हन्त ते ॥ २९ ॥

पथ्यमि कुलकम् । पथ्यामिति । पथ्या हित्वा तथ्या सत्या माता-
पित्रादिना कृतां बन्धुप्रबोधना एव मरकम् कुरु अमन्मा कार्पीरित्या
दिक्रपा प्रयत्नेना अगृह्णन्तमनङ्गीकुर्वाण यता ऽज्ञानबहुल । तथा शृ-
न्य अनीक अप्रामाणिकमपि रञ्जितत्वेनानात्मरूतानि जहान्यपि दहे
न्द्रियादीना अनाद्यविद्याविलासयशादात्मत्वेन आश्लिष्य प्रतिपद्य स-
हस्रशा विद्यमानमपि नोऽभक्त न त्यजन्तमेवम्भूत माह त दयास्तत्र
जनीष संसन्त ददृशु । हितस्य प्रियस्य चाङ्गीकरणात् अनिष्टगून्या-
परित्याग च । इन्तन्वाद्यर्थे खेदे वा । मृदस्य जातिः ॥ २९ ॥

श्वः स्वप्राणप्रयाणोऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विपम् ।
मग्नाः कुटुम्बजम्भाले बालिज्ञा यदुपासि-
नः ॥ ३० ॥

श्वः स्वप्राणः । यदुपासिनः यस्य मोहस्य सेवका बालिज्ञा मृगां अप-
वा स्वप्राणत्वाभिमानात् परापदेशानङ्गीकार च जिज्ञाभूता यद्यभूता
मग्नाः कुटुम्बजम्भाले मग्नाः पुत्रकलत्रादिकपकटुम्यरूप कर्तव्यं परि-
ता अपि मृगोऽप पुत्रः किं करामि इदं वनत्रं किंवा करिष्यति एवम्

क्षेत्रादे कि भविष्यति इत्यादिप्रकारेण पुधादियोगक्षेमेनाप्रपरा शि-
 श्रोतरपरायणा. सन्तश्च परेद्यत्रि ष्वतिसन्निहित इति यावत् जातस्य
 हि भ्रुवा मृत्युस्त्व्यादियचनप्राणाण्यादरात् अपि सन्निहिते प्राणमने
 ज्ञाते सति सन्निपातादिना आतुरत्वेऽपि वा श्व. प्राणप्रवासे निहिते
 सत्यपि समारममुद्रतारक स्मरहर न ध्यायन्ति किलूक्तप्रकारेण मरण-
 समयेऽपि कुटुम्बचिन्तानेय कर्षुंन्तीत्यर्थं । इदमपि गूढलक्षणम् ।
 याल्ये निमग्नाऽन्याऽपि किमपि न स्मरति । श्व श्व इति पाठे धीष्वा
 या द्वि श्व. । स्वप्राणेति पाठे स्वस्य प्राणानामित्यर्थं. । द्विषमिति क
 म्मत्त्वधिश्रयया द्वितीया । स्मरद्विष इति अधीगर्षेति (पा०२।३।५२)
 पद्यो ॥ ३० ॥

पु सामुद्रव्यनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् । उन्त

• मूर्त्तापयति ध्यक्तं यः कज्जलवदुज्जलम् ॥ ३१ ॥

पुसामिति । यो मोह, न लब्ध निर्वाण विनागो येन स ज्ञानरू-
 पो दीपस्तन्मयस्तत्प्रचुर आत्मा मनो येषा ज्ञानिना यन्निष्ठादीना उ-
 च्यते लभ्यन्तनिर्मलमप्यन्त करण सद्भा व्यक्त प्रकट स्नापयति मलस
 हित करोति । माह्नोहिता कामाधीना सन्तो ज्ञानिनोऽपि विद्या-
 मित्रादय स्वमना मेनकादिदेवाङ्गनाप्रवणश्चक्रु । पृथ्वंमुज्ज्वलस्यापि
 मनसो मोहेन सान्निभं कृत । ज्ञानिनामपि चेतासीत्यादिनाकर्ण्येय-
 वश्च प्रमाण । न लब्ध भक्षारङ्गनो निर्वाणोपयोगी मोहोपयोगी ज्ञा
 नदीपरुषः स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा यैस्तेषा अद्वैतज्ञानरहितानामिति
 या । किन्निव । कज्जलवत् । यथा मध्यस्थापितस्य दीपस्य कज्जल
 मुधाधवलिताना घटादीना मध्य मलिनयति ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचारिब्रतस्थायियतयो गृहेण यथा । त्रयो

यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मचारी ब्रतस्थापी दानप्रस्थः यति सन्न्यासी यते त्रयो
 ऽप्याश्रमिणो गृहेण गृहस्य यथा अगताच्छादनाय उपजीवन्ति सेवन्ते,
 यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानिनार्जनं न पान्थवहन् ।

गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥

इति स्नातं वचनात्, त लक्ष्मीकृत्य वा प्राणधारण कुर्वन्ति, तथा क्रोधलोभमनांभवा य मोह सेवन्ते य लक्ष्मीकृत्य वा स्वरूपं लभन्ते । नृद एव क्रुद्धो लुब्धः कामी च भवति ॥ ३२ ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः यश्च्यतामपि योऽन्धता ।

श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि ध यस्त

मः ॥ ३३ ॥

जाग्रतामिति । यो मोहो जाग्रतां साधधानानामपि निन्द्रा अ-
विवेकरूप निधैतन्यं । तथा यः पश्यतां चाक्षुषज्ञानवतामपि अन्यता
चक्षुराष्टादनाद् द्रष्टव्यदृग्नाप्रावरूपमदमदृष्टव्यग्रहणं संभारसानित्य-
दुःखरूपतां जानतामपि तदपरित्यागहेतुत्यादज्ञानरूप इत्यर्थः । तथा
यः श्रुते वेदशास्त्राधिगमे सत्यपि गूढत्वेन संपाज्ञानरूपं जाड्यं वि-
धिनिषेधाद्यनिर्णयरूप इत्यर्थः । तथा यश्च प्रकाशे मीराग्नेयचाक्षुषा-
द्यांशके सत्यपि द्रष्टव्यपटपटाष्टादनरूपनवाभ्यकाररूपः । प्रकटेऽप्य-
र्थं प्रतीतिप्रतियन्धक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कुरुसैन्य हरणेय प्रागलज्जत नाज्जुनः । इतं

येन जयन् कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

कुर्यादिति । तमोगुणजुषा अष्टागकपेण तमोगुणसेविना येन मोहेन
इतं जगत् जयन् कामो नागज्जत । य इव । तमोगुणजुषा आद्रित
तमोगुणेन हरेण गहारकेण कुर्रेण प्राप्रकालतया प्राक् इत पल दुः-
भेय्य पदादिनाशयन् अज्जुन इव । तथा इतमित्यभितानेन जग्ना य
या नाय । अय्येन इतस्य पदाम् अय्येन इतने हि लज्जा मुक्ता ना
नु कामध्व न कामेत्यर्थः । नृद एव कामपरतप्तो भवतीत्यर्थः । इंध-
रः प्राक् कुरुमेव इलेन इति पदादज्जुनः शरेणेति द्रोणपार्श्वकया ३४ ॥

निहिताः समिचिहये. प्रायः परिचयाटमी ।

लुब्धे न केभनापृष्टमेनःकडचुकमेषकाः ॥ ३५ ॥

कुलक । चिन्दिता इति । अग्नी कामादय कतिचित् कतिपर्येदेव
रिन्द्रादिभि प्राच पृथुजातात् परिधयात् पट्टतरात् मसर्गात् चिन्दि
ता चिन्हैनिधिता । देवानामपि कामाद्यामप्तत्वात् प्राचीन परिध-
य । अन्ये तदुपजीविना व्रीहादय केचन विशेषेण न ज्ञाता यत्
आचूड गिखामभिव्याप्य मय्यादीकृत्य वा एनसा पापरूपेण कञ्चुकेन
मेचका श्यामवर्णा । यो हि नीलवस्त्रादिना आवृतदेह म विशेष-
तो न लक्ष्यते श्यामत्वान्न युद्ध इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

तत्रोद्गूर्णं हुवाणाधी सैन्याभ्यर्णमुपेयुपि । कस्या
प्याकर्णयामासुस्ते वर्णान् कर्णकर्कशान् ॥ ३६ ॥

तत्रेति । उद्गूर्णं त्यक्तमप्यादे अर्णाधी समुद्र इवातिगम्भारे तत्र
सस्मिन् काले सैन्ये अभ्यर्णं उपेयुपि सानीप्य गते सति ते देवा क-
स्याप्युपलक्षिताकारस्य चार्याकस्य कर्णं ककशान् वर्णानां कर्णयामासु ।
अभ्यर्णं । अभ्येयाविदूयं इति (पा०१।२।२५) नन्द । गुरी उद्यमे मया-
दाधारणे च । उद्यमत्यागिनीत्यर्थं ॥ ३६ ॥

ग्रावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेऽपि श्रुतिसत्यता । का
श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः कामाध्वा यन्खिलीकृतः ॥ ३७ ॥

तानेव वर्णानाह । प्रायति । ग्रावान्मज्जनवद्ग्रागणं लवन्तीति
प्रतिपादितपायाणतरणवत् ज्यातिष्टोमादियज्ञानां साय्ये स्वर्गादीं फ-
लेऽपि ज्यातिष्टामेन स्वर्गकामा यजेतत्यादिश्रुतीनां सत्यता यद्यार्थता
ग्रावान्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षवाचितत्वाद्यागानन्तरमेव स्वर्गादेरदृष्टत्वा-
त् ज्यातिष्टामादियागप्रतिपादिका श्रुतिरपि प्रत्यक्षवाचिता । तथा च
यागश्रुतिरप्रमाणं प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् ग्रावोन्मज्जनश्रुतिरिति प्रयागा-
त् यागश्रुतेरपि स्वर्गादायमत्यन्तेति च व्याख्येय । अत्र विरुद्धलक्षणया
सत्यत्वञ्चसत्येत्यर्थ । एवमन्येषामपि वेदवाक्यानां श्रुतित्वाविशेषा-
दप्रमाणत्वं ह धावहा बुद्धिमन्ता दयास्तत्र फले श्रुतौ वा युष्माक-
मा श्रद्धा कथमास्तिक्य एपि त्वप्रामाणिक्ये अद्वा न कार्या । यत्
यन कारणं यद्दृशाद्वेदाक्तविष्यतिक्रमभिया कामाध्वा यदृष्वाचारमा-

ग खिलीकृतो बद्धस्त्यक्त इत्यथ । श्रुतिमात्रस्याप्रमाणव्याघृष्ट यत्-
मानत्विं जा कतिचिदहानि यद्वह्नयर्थं तदप्यप्रमाणिकत्वात् त्यजतेति
भाव । धीवद्वा इत्युपहाम । अतिमृसां भवन्त इत्यथ ॥ ३७ ॥

कनापि बोधिसत्त्वेन जात सत्त्वेन हेतुना । य
द्वेदमर्मज्ञेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

केनेति । केनाप्यज्ञाननाम्ना बोधिसत्त्वेनातिप्राज्ञेन जिनभट्टारकेण
वेदस्य मर्मज्ञेदाय जातनुत्पन्न । वेदमर्मज्ञेद कर्तुं नारदध इति याव-
त् । कथमत आह । यद्यस्मात् सत्त्वन हेतुना सत्त्वरूपेण लिङ्गेन,
यत् सत तत् क्षणिक यथा पट इत्यादिरूपेण जगदस्थिर क्षणिक ज-
गदे । प्रत्ययादिसत्त्वलिङ्गेन विश्वस्य क्षणिकत्वमिद्व्युत्पन्नयलोकानुगत
स्थिरमेककर्तारमधिकारिणमाश्रित्य यदैविहिताना विधिनिर्धाना
निराश्रयतया वेदस्याप्रमाणाद्यप्रतिपादनाद्वेदमर्मज्ञेद कृत इत्यर्थं ।
धीवद्विद्वान्तस्तुग्रन्यान्तराद्द्वोद्वयो विस्तरभयादत्र नोक्त । अथ यक्ता
पूर्वस्माद्भिन्नार्थाक यत्र वा स्वगत घंटाप्रामाण्य यौद्वमथादेन द्रव-
यति । केनेति । सत्त्वेन हेतुना यस्माज्जगदस्थिर जगदे तस्मत् के-
नापि लोकोत्तरप्राज्ञेन तनैव अर्थाकेण वेदमर्मज्ञेदाय बोधेन जात । त
दीपमताङ्गीकरणात् तद्रूपेणैव जातमित्यर्थं । जगदेति पाठे यद्वंधि
सत्त्व जगदस्थिर जगदेति व्याख्येयम् । क्षणिकत्वे सिद्धे येन पाप
कृत स नष्ट गच्छति किमिति पापाङ्गपमित्यादि प्रकरणाङ्गेषाम् ॥३७॥

अग्निहोत्र प्रयीतन्त्रं त्रिदशह भस्मपुण्ड्रक । प्र
ज्ञापीरुपनि स्वाना जीवो जल्पति जीविम् ॥ ३९ ॥

अर्गाति । नित्य काम्येष्व साधुप्रामाण्यगुरुषु अग्निहोत्राख्य कर्म,
त्रयो य सत्यगोमामा वेदत्रयमस्यसि या यत्तन्त्र यद्विहितोऽन्योऽ-
पि कर्मकलाप, तथा त्रयो दशह यत्र तत्पाशुपतत्रत तथा भस्मना
पुण्ड्रकालको यदैवविधौ शौचादिप्रतमेतत् सद्यो, प्रज्ञाया युदः पीरुपे-
य भावार्थेन लोकाया प्रज्ञया नि स्वाना हीमाना प्रज्ञया पीरुपे-
य या हीमाना, यचनेन र्थार्थेण य यलाहा प्रतीतुमममर्थाणा पुरुषा-

कां जीविका जीवनीपापः । तद्द्वेषधारणधर्मं न द्रव्यमज्जितुमेव न तु
तात्त्विको धर्मः । परलोकमाधनमिद्य धेदप्रानाशयथादिना भवति इति
जीवां वृक्षस्पतिकल्पति वदति । वाक्याद्यं. कर्म । तदुक्तम् तेनैव ।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदशमसापुगङ्गक ।

यदिपौरुषहीनाना जीविकेति वदस्पति ॥

जस्मगुष्ठनमिति वा वचने पाठः । तस्मादग्निहोत्राद्यप्रमाणमेवेति
भाष्य । जीविकेति । धात्वपनिर्दृशेण मुल् ॥ ३८ ॥

शुद्धवंशद्वयीशुद्धी पित्रोः पित्रोर्द्वयैः । तद
नन्नकुला दे पाददोषा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

इदानीं ब्राह्मणपादिजातिधर्मानमहमानो जाति दूषयति । शुद्धि-
रिति । विशुद्धमातापितृजन्म हि ब्राह्मण्यदेवंक्षण । मा शुद्धिर्दुर्नि-
रूपा । यद्यस्मात् पित्रानांतापित्रोर्द्वी पितरौ मातामहपितामहौ ना
तामहोपितामहौ च तयोरकं प्रत्येकं वंशद्वयीशुद्धी मत्या, एव त-
योरपि पितामहादिनात्पितामहादिमातृपितामहादिमातामहमात्
पितामहादिमातामहो न तु पितामहादिशुद्धी मत्या एव ब्राह्मण्ये
यावत् प्रत्येकं शुद्धी मत्यां शुद्धि परीक्षणोया । तस्मादनन्तकुला य-
द्यमपरिमितवंशमेदात् । अत एव दाया दुर्विज्ञेया । शुद्धमन्तानस्त्री-
पुंनयोः पारम्पर्यंतया शुद्धे, मन्देह त । इन्द्रादीनामहत्यादीनाञ्च पु-
राणप्रानाशयेन व्यभिचारदण्डनादशुद्धेर्निश्चयाच्च जातिसङ्कररूपदायात्
का जातिरदोषास्ति अपितु न कपि । यदाहु ।

अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयात् सम्यक् स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातक भवेदिति ॥

तथा । अनादाविह समारे दुर्वारे मकरध्वजे ।

कुले च कामिनीमूले का जाति परिकल्पितेति ॥ तस्मात् मूर्द्धाशंयो
नित्वात् मर्वा अपि जातयो दुष्टा स्येति जातिधर्मान विहाय स्वच्छा
चार कुर्वतेति भाष्यः । पट्टः तस्माद्ब्राह्मणमनन्तानां कुलानामदाया-
भावाद्द्व्यभिचारादिदोषरहिता जातिः काप्यन्ति अपितु न कापि । पृ-
थ्वं पृथ्वं पित्रादिव्यभिचारादिदायात् मर्वापि जातिदुष्टेवेति व्याख्या-

ता । यदा तदेति य पाठः सम्यक् । तयोः पित्रोरनन्तकमाना दोषा-
भावेन कृत्वाऽदोषाजातिरस्ति अपि तु महति कुलेकस्य चिद्वापमभावा-
त् सर्वोपि जातिदुष्टेति व्याख्या । यच्छब्दसामर्थ्यात्तच्छब्दाप्याहार ।
एकशः । सङ्ख्यैकवचनादिति (पा०५।४।४३)शत् ॥ ४० ॥

कामिनीवर्गसंरुर्गेन कः सङ्क्रान्तपातक ॥ ना
श्नाति स्नाति हा मोहात् कामकाममिदं जग-
त् ॥ ४१ ॥

अन्यदप्याह । कामिनीति ।

आहारो द्विगुण स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुण स्मृत ॥८

इति वचनात् पुरुषापेक्षया अष्टगुणकामाना कामिनीनां स्त्रीणां
नामा जातीयानां वर्गं सप्तस्तस्य समर्गयोर्नि सम्बन्धे कृत्वा क
पुरुष सङ्क्रान्त प्रविष्ट पातक यत्र यव विधो न अपि तु । सवास-
रात् पतति पतितेन सहाचरन । इति शास्त्रात् कृतपातकात्री-
समर्गात् सर्वोऽपि प्राणी सङ्क्रान्तपातक एव । तस्मात् काम्यत इति
काम फल तेन काम रक्षित एकादश्युपवासादिव्रत नियमो यस्य । म-
दनेन श्रुत्वा क्षीण निरुक्त व्रत यस्य या तज्जगत सर्वोऽपि लोक मोहा
द्विचारात्तथाहृ श्रुतेति यावत् नाश्नाति न जुहोति एकादश्यादीश्रु-
य च भ्राति तीर्थादी हा कष्टम् । स्वयं शुचित्वेऽपि स्त्रीव्यभिचारादि-
दोषममर्गात् स्त्रीणां शुचित्वेऽपि दुष्टममर्गं सर्वेषां पातकित्वादुप-
यामादि श्रुतेव करोति । केवलं प्रयाम एव तस्य भवतीत्यर्थः । तस्मा-
त् स्थान्वाचार एव काव्य इति भावः । धार्मिकमते विधिनिषेधाभावा-
त्तत्रैव दाप इत्यर्थः । तेषां मदापत्याजातिरपि मर्त्यां महोपैवेत्युक्तं
भवति । अग्निनापेय कृत्यामष्टयुत यस्य । एकादश्या भोजनाभिलाषे
सत्यपि न जुहोति, अभिनाप सत्य यागावाप्यादी स्त्रीनिवृत्तिं भ्राति
य मोक्षां, दी, नमर्गं श्रुतेव । कामोपहतत्वाद् अग्निः शाधवत्प्रकारशुद्धि-
त्ययः । हागः । हावा न इति (पा०८।२।५३) न ॥ ४१ ॥

इष्यया रक्षते नारीधिक् कुलस्थितिदाम्भिका
न । स्मगन्धत्वः शिशोपि तथा नरमरक्षतः ॥१२॥

इष्येति । इष्यया असहनत्वमात्रेण हेतुना नारीः रक्षतस्तासां
परपुरुषद्वानमपि कर्तुं अप्रयच्छतः कुलस्थितिर्धोक्कण्यादिजातेरमा-
ङ्ग्यैणाद्यस्यान तद्रूपेण दम्भेन धरन्ति ये तान् पुरुषान् शरीरतण-
मेव कुलस्थितिं मन्यमानान् धिक् ते निन्द्याः । निन्द्यात्वे दाम्भिक-
प्रयुक्तत्वमेव हेतुः । किम्भूतान् । मंत्रियः पुरुषाद्य विविकशून्या
यतोऽतः स्मराभ्यत्याविशेषे साधारणं भवत्यपि तथा नारीधमित्र्ये-
न नरमरक्षतः परदारसंसर्गादनिवारयतः । न हि जातिसङ्करो नारीषा
मेव व्यभिचारेण प्रयुक्तो यतस्ता एव रक्षणीयाः किन्तु पुरुषाणामपि
व्यभिचारेण यदि रक्षणीयं तर्हि द्रुपमपि । तच्चैवं क्रियते । तस्माद-
न्यतरस्यैव रक्षणे जातिसङ्करस्यैव तादवस्थात् कुलस्थित्येवावा नारीना
शरक्षणं तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादीष्यां त्यक्त्वा नरस्य येष्यादायि-
व स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेध साकृधमिति भावः । इष्यये-
त्यनेनेष्यैवात्र हेतुनं त्रुधम इति सूचितं । अपि च स्मराभ्यत्याविशेषे
ऽपि नारीरक्षतांऽनेकपतिभ्यः किंत्वेकमेव तस्याः कुर्वतः । नरं तु
स्त्रीषदरक्षतः । त्रियया यथा एक एव पतिस्तथा नरस्यैकैव स्त्रीति न
किन्तु ते षट्हीः कुर्वन्ति तस्मादपि निन्द्यास्ते अत्रापि इष्यैव हेतुः ॥१२॥

परदारनिवृत्तियां सोऽयं स्वयमनाहतः । अहल्या

केलि लोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ १३ ॥

परति । परदारभ्यो या निवृत्तिः ताः सादर न द्रष्टव्याः किंपुनः समष्ट
व्या इत्येतदर्थप्रतिपादकं शास्त्रं सोऽयं परवयुनरूपो दम्भः अहल्याया
गौतमस्त्रिया सह केनिः कामक्रीडा तत्र लोलेन तत्परेण दम्भोलिपा-
णिनेन्द्रेण स्वपमात्मनैवानादृत उपेक्षितः । परदारागमनप्रायश्चित्तवि-
भागोऽप्येतेन दूषितः । अन्यं प्रति तत्र कार्यमिति उपदिशन्ति स्वयं
तु तदेव कुर्वन्तीत्युपहासोऽपि सूचितः । अहल्यासम्मोगलम्पद इन्द्र
एव दाम्भिकोऽस्ये परदारपरतं द्युखाः सर्वेऽपि दाम्भिका एवेति भा-

य । वज्रहस्तत्वात् परदारमर्षण कृतयान् तस्माद्य शास्त्रीयो निषेधा
न भयति किन्त्वशक्तत्वाद्दम्भ एवेति ॥ ४३ ॥

गुरुत्पगतौ पापकल्पना त्यजत द्विजाः ॥ ये
पात्रं पत्युरञ्चुधैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४४ ॥

अन्यत्राह । गुर्विति । भो द्विजा यूय गुरुत्पगतौ पित्रादिभार्या
सम्भागे षिष्य पापकल्पना,

ब्रह्महा मद्यपस्तेनस्तथैव गुरुत्पग

महापातकिनस्त्विते तथा विश्वासघाभिर्न ॥

इत्यादिवचनापुराधेन महापातकसम्भावना त्यजत । यस्माद्येषा वा
युष्माक पत्यु स्वामिना द्विजराजस्य चन्द्रस्य देवाना गुरोर्वेदादिपाठ-
पितृवृहस्पतर्दारा तथाद्गृहे मन्मोगे ध्यायुच्चैरतितरा प्रहरेऽभितिवेश
श्रूयत इति श्रुप । वेदादिपाठनात् वृहस्पतेर्देवगुरुत्व । तस्मात् त-
द्भार्यागमने चन्द्रस्य दापलेशोऽपि न त-सेयका यूयमपि गुरुतल्यगमन
काम कुरुतेति भाव । यथोक्त ।

राज्ञि धन्मिणि धर्मिंष्टा पापे पापा रुमे सना

राजानमनुग्रतन्ते यथा राजा तथा प्रजा इति ॥

अयमप्युपहान । गुरुशश्र्वलनेयमुक्त । मद् इति पाठे उरसय ॥
अथ च तेज समूहा गुरुत्पगमनेऽपि प्रत्यहमुदेत्येव न तु पतित इ-
त्यर्थं । इन्द्रादिकटे धारुणीकिप्रमुखा द्विजास्तिष्ठन्ति तेषा सम्योध-
न । यद्भव्यतेजांष्यांया गभंमृत्पाद्य तत्सुतस्वीकारायं सोद्यमानिन्द्रादीन्
प्रति पन्त्रेण महारणारम्भमरणेषु तेज प्रकटित । अनन्तर प्रहणा
गुरुभार्यां र्पागितोऽपि स गभंजपुत्र गृहीतयानिति पीराणिकी कथा ।
तन्वद्गु शयनीये स्वाप्तएव मन्त्रकलत्रवारिति विद्य ॥ ४४ ॥

पापान्नापा मुद्रः पुण्यात् परासोः स्युरिति श्रु-
तिः ॥ यैपरीत्य द्रुत साक्षात्तदाख्यात घलाय
ले ॥ ४५ ॥

पुण्या ये पुण्येण कर्मणा पाप पापेनेत्यादिश्रुति दृश्यति । पाप

दिति । परा गता अमथो यस्य मृतस्येत्यर्थं तस्य प्राणिन इह कृता-
 क्षिपिहाचरणजात पापात्तापा दुःखानि पुण्यादिह कृताद्विहिताचरण-
 जाह्नवर्मान्मुद मुखानि श्युजंयन्ति इति श्रुतिराह । साक्षात्प्रत्यक्षं
 द्रुतं गोघ्नं वैपरीत्यं दृश्यत इति श्लेषः । प्रयागादी प्रातर्नांप्रज्ञान
 कुर्वन्तो भयदभिसतसकृतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःख भवति ।
 भयदनभिसतपरदारसङ्गनादिपापकारिणस्तदानीमेव सुख भवती-
 ति वैपरीत्यमनुभूयते । अथ चैव श्रुतिः अथणनात्र न तु तत्र किञ्चि-
 त्प्रमाणं । किञ्चमृतस्य किञ्च भविष्यतीति को वेद जीयता तावद्द्वैपरी-
 त्यमनुभूयते तत्तस्मात् श्रुतिप्रत्यक्षपार्थिवये यूय बलाबले स्वयमेव प्रा-
 र्थ्यात् कथयत भयन्त एव विचारयन्त्वित्यर्थः । प्रमाणयोः परस्परवि-
 रोधं समलत्वं न दुर्बलत्वं न च व्ययस्या क्रियते । ततश्च यथा प्रत्यक्षानु-
 मानविरोधं प्रत्यक्ष बलीय । तथा श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव ब-
 लीय इति निश्चित्य पापात् सुखमनुभूयत इति पाप सर्वैः कार्यमिति
 भावः । प्रबलदुर्बलनत्यव्ययस्यापकस न्यायस्याप्ययमुपहामः ॥ ४५ ॥

सन्देहेऽप्यन्यदेहात्प्रविबर्ज्यं वृजिनं यदि । त्यज
 त श्रोत्रियाः सत्रं हिंसादूषणसञ्जयात् ॥ ४६ ॥

सन्दिग्धेऽपि परलोके त्याग्यमेवाशुभ दुर्धैरित्यादिप्रतिषाधादूषय-
 ति । सन्देहइति । तच्च तत्र व्यभिचरितत्याच्छ्रुतिप्रामाण्यनिश्चयात्
 पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरवादिदुःखभवादित्येकं यदन्ति, अन्ये च
 येन कृतं स तु दग्धोऽन्यदेहप्राप्तिस्तस्य स्वादित्यत्र का प्रत्याज्ञेति या-
 दियिप्रतिपत्तेशान्यदेहात्ते सन्देहे सत्यपि पाप्तिकोऽपि दोष परिहृतं
 व्य इति न्यायेन यदि देहान्तरं स्यात् तांश्च पापकले तु खण्डयन्तेति
 युञ्जा यदि वृजिनं पाप विबर्ज्यं सर्वं या न कार्यं तर्हि दे श्रोत्रियाश्च-
 न्दोष्यायिनो यमिष्टादयो यूय सत्रं छनेककर्तृकं याग त्यजत चैवं कथ्य-
 कुतः । पशुहिंसायाः सम्बन्धिनां दोषस्य सगयात् सन्देहात् । साहि-
 स्यात् सर्वोभूतानि, अहिंसा परमो धर्मः, इत्यादि श्रुतिस्मृतिव्यग्राद्या-
 नेऽपि हिंसा न कार्येत्येकं । विधिबलादगच्छितपापोत्पत्ति साकार्य-
 वेत्यन्ये इति सन्देहे यागोपपशुहिंसा चेत् पापहेतु स्यात्तदा नेष्टमा-

सिः किरत्वनिष्टमेवस्यादिति पाक्षिकोऽपि दोष परिहरणीय इत्यनेनैव
न्यायेन यागमपि त्यजत न चेदेव पापमपि कुरुतेति भावः । सत्रया-
दिति पाठे सम्यग्यादित्यर्थः । क्लृप्तं वृज्जिनेत्यमरः ॥ ४६ ॥

यस्त्रिवेदीधिदां वंछः स व्यासापि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

त्यान्यमेषांशुभं वृधैरित्यपि सव्यभिचारमाह । य इति । यस्त्रि-
वेदीधिदा वेदत्रयवेदिनां धो युष्माकं वन्द्यां नमस्करार्थं यः स व्यासो-
ऽपि इति भारतादौ जजल्पवाक्यान् । इति किं । जातकामायाः
कामार्ताया रिरमो रामाया अज्ञातकुलशोलाया अपि रमणाय ह-
स्तधारणा पाणिग्रहणं छाङ्गीकरणञ्च प्रशस्ता युक्तैव । न कंजल वा-
एमीकिः किन्तु व्यासाऽपीत्यपिशब्दार्थं तद्वचनं भवद्भिः पूर्व्यत्वादङ्गी-
कृतं व्यनित्यपि सूच्यते ।

स्मरार्तां विच्छलां दीनां यो न कामयते स्त्रियम् ।

प्रसूता न तु विच्छेयो व्यासो वचनमधुधीत् ॥

इत्याद्यर्जुनतीर्थयात्राविषये कर्तव्यादिप्रसङ्गे च भारतादौ रामाय-
णे च शृपेणखाद्युक्ती प्रसिद्धा । ततश्च पापव्यकार्यमित्यवगृह्यते । उ-
भयथापि दोष इति ज्ञायः । वेदधिदानिति कृत्यानामिति (पा० २३
७१) पद्ये ॥ ४७ ॥

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्विनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

मुक्त्यन्तरं पृथ्वीकमेवाह । सुरते इति । सुरते चान्द्रायणादि
यो युष्माकं कथं केन हेतुना श्रद्धा आस्तिकता अपि त्यनुचितमेतत् ।
सा य श्रद्धा सुरते कामिगोविषये न कथमिति । तथा तत्र भयितुं यु-
क्तं । यस्मात् पुरुषस्यैककर्म व्यापार कुर्यात् येन कर्मणा इत्याऽन्ते
कर्मावगतं स्य सुरमेधते यदंतेऽनुभूयते पुरुषेणत्यर्थः । जन्मान्तरे
प्रतादिकान्य सुर मन्दिषं सुरतकल्पश्च सत्रं स्य श्यानुभवसामिक । त-
न्नाशान्द्रायणादि सुरत त्यागा सुरतमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः । ए

तेन माभिरष्टजिग्महा च पूर्णेन ययमायुषा । प्राज्ञस्वरकर्म कर्तुं ये-
नात्त मयमेधत इत्यादि विहम्बित । दुरित घंति पाठ परदारगमना
दायित्यर्थः । यतः परदारगमन नन्तरमेव मुखं दृश्यते ॥ ४८ ॥

बलान् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुःब्रवीत् ॥ ४९ ॥

बलादिति । भो द्विजा यूयं पापानि परस्त्रीगमनादीनि बलादनु-
भन्तायसन्त्यामपि कुरुत तानि पापानि च मन्थन्यानि कृतान्यप्यकृतानि
सन्तु फलद यानि मा भयन्त्रित्यर्थः । यनां मनुयंल्लेन कृतान् सर्वानर्थान्
न् व्यापारान् अस्तानेशाब्रवीत् । मनुष्यघनप्रानाश्यात् बलाद् पाप क-
रुतेत्यर्थः । यनाद्गता बलाद्भुक्तां बलाद्गामीकृतञ्च यदित्यन्यार्थमपि
मनुष्यघन यजनार्थान्तरपरिकल्पनया प्रकृते निदृश्यन् प्रतिघ्न्या वि-
हम्बयति ॥ ४९ ॥

स्वागमार्थेऽपि मा स्यास्मिंस्तीर्थिका त्रिचिकित्स

यः । तं तमाचरतानन्द स्वच्छन्द यं यमिच्छ

य ॥ ५० ॥

स्वागमेति । भोस्तीर्थिका सम्प्रदायागतविद्या यूयमस्मिन् पूर्वी-
क्तमनुष्यघनरूपस्त्रीयागमप्रतिवाद्येऽर्थे उपमेय आत्माराम स्यादिति या-
र्थे विषय त्रिचिकित्सय सगर्वाणवो मा स्व भवथ इदं कार्यं न घंति
संग्रय परित्याज्य इत्यर्थे । तनुता श्रुत्या वा इदं कथं प्रतिपादितमि-
त्युभयप्राप्यनादरपरा वा मा जयत । तद्दि किं काव्य मित्यत आह ।
युयमानन्देन परदारगमनादि यय इच्छथ तं स्वच्छन्द स्वच्छया नि-
सगधमादरेणःचरत आत्माराम स्यादिति श्रुतिप्रानाश्यात्, पूर्वीक्त-
श्रुतिप्रानाश्याच्च संग्रय परित्याज्य आदरेण यच्छ्रया सुखमुपजह्यथ
मिति भावः । अस्मद्दद्यागम यद्यपि निन्दापरास्तथापि स्वागमे निन्दा
न युक्तेत्यपि सूचितम् । मा निरनुयन्त्यकस्ततो न कूह । तीर्थेणागमेन
चरति ठक् । मनुपाभ्याया, वा तीर्थं तस्मादत्यर्थे ठन् ॥ ५० ॥

श्रुतिस्मृत्यर्थवाधेषु क्वैकमत्र महाधियां । व्याख्या
वृद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्षया सुखोन्मुखी ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनामर्थमज्ञात्वा त्वथैवमुक्तं व्याख्यानमप्रनाश-
मित्याशङ्काह । श्रुतीति । श्रुतिस्मृत्यर्थवाधेषु महाधियामप्यैकम-
त्यमधिसम्बन्धः क्वास्ति अपि तु सर्वत्रापि विसम्बन्ध एव बुद्धिवलेन
परस्परविज्ञेयान् । एवं नति व्याख्येयं पदार्थवाक्येयं नित्यं न कृपणं बुद्धिब-
लं प्रज्ञाबलमपेक्षते एवम्भूता । यथा यस्य स्मरति स तथा व्याख्याति ।
एत एवाद्वैतवादिनां श्रुतीरभेदपरत्वेन द्वैतवादिनस्तु भेदपरत्वेन
व्याचक्षते । सा व्याख्या सुखोन्मुखी अनायासमाध्याऽऽक्षिप्य एव च
मुसुपपर्व्यवसायिनो नोपेक्षया नानादरणीया सैवाङ्गीकार्यं त्यजः । श्रुति
स्मृतीनामभेदव्याख्यात एवार्थो ऽङ्गीकार्यः । स्वेच्छाचरितेनैव कुरुते-
ति भावः । ऐकमत्यमित्यत्र एका समाना अधिसम्बन्धादिनी शक्तिरित्य-
र्थः, चानुसंगपर्यादित्वात् स्वार्थैष्यञ् ॥ ५१ ॥

यांस्मन्नस्तीति धीर्देहे तद्वाहे वः किमेनसा ।

क्वत्रापि किन्तत् फलं न स्यादात्मैति परसा
क्षिके ॥ ५२ ॥

त्यन्मताङ्गीकारे निरवादिमाप्तिः स्यादित्यत्र आह । यस्मिन्निति । य-
स्मिन् देहे अहमस्मि इति धीः गौरः कृग इत्याद्याकारः प्रत्ययः तस्य
शरीरस्य दाहेमति यो मुष्माकमेगसा पापेन कि अपितु पापेन निरय
पातादि किञ्चिदपि न कार्म्यंते । अयमाश्रयः । देह एवात्मा देहाति
रिक्तो या । यद्याद्यः कल्पस्तद्विं येन देहेन पापं कृतं तस्य विनष्ट-
त्वाद्देहात्मयदिनां च पापेन कि कर्तुं शक्ये अपि तु न किञ्चि-
दित्यर्थः । एव देहातिरिक्त एवात्मा देहे विनष्टेऽपि देहान्तरे देहा-
न्तरे फलान्तरे च पुण्यपापफलानां भाक्तास्ति तत्राप्यर्थं यत्तस्यं, न
किं स्यमात्मिकः परमात्मिको या । नाद्यः अहंप्रत्ययस्य देहविषयत्वेनैव
मिदं देहातिरिक्तान्मयगणवत्त्वमाश्रयकामान् । तत्र च तद्वाहे वः किमेनमे
त्येव देव पुनरायात । द्वितीय दूषयति । परो येदादि. साक्षां यस्य तस्मि

नू देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च फलभाक्तरि देहातिरिक्ते वेदप्रति
 पादिते आत्मनि तस्य पापस्य निरयादिकल दत् न चेत् फलस्य ज्ञोक्ता
 तदर्थान्मनेति हेतोरत्नत्वाविशेषादिति यावत् तस्मात् क्वाप्यात्मान्तरे-
 ऽपि तत् कि न स्यादपि तु प्रवितव्यमेव । तेन देहेन पातके कृत तद-
 तिरिक्ते नात्मना चेत फल भोक्ष्यने तद्वि देयदत्तेन पापे कृतऽप्यात्म-
 त्वाविशेषाद्युक्तत्वेनापि तत्फलमपभोक्तव्यमित्यप्यापद्यते । किञ्च
 पापफलदु खानुभवालम्यमय विनाशे तत् पानफल इहैव्यतिरि-
 क्ते परप्रत्यययद्ये आत्मनि चद्रुयंत तथापि न टाय । दु ख स्थुपज-
 ल्यमान प्रतिफल भवति । उपभोक्ता चाइहारास्यद । देहा विनष्ट
 आत्मा तु नोपभोक्तेति फलमम्यन्यऽपि न टाय । ततश्च पापका
 रिणा देहस्य विनष्टत्वात्नमृत्योरेव चापवगत्यान्व कश्चिन् फलजोक्ते-
 ति खेष्वाधीरमेव कुरुतेति भाव । यद्वा परधामी माहो स एव प-
 रमाधिक आत्मनि छात्मनक्षणपरे देहातिरिक्ते माक्षिणि तदस्य चेत
 तत्फल तद्वि क्वापि पापायादी या तत्फल कि न स्यादपि तु स्यादेवा-
 न्यत्वाविशेषात् । तस्माद्देहातिरिक्त आत्मा नास्त्येव देहत्र नष्ट । क
 स्य पापफल स्य इति भाव । यद्वा क्वापि जन्मान्तरेपदेहान्तरे छा-
 त्मस्तीति पापफल चेत स्यात्तद्वि परा दयदत्ताद्यात्मा साहो यस्य त-
 स्मिन्नात्मान्तरा धष्टिने देयदत्तादिदेहऽपि परस्य वा देयदत्त दिदृश्य
 साक्षिण्यत्मानि कि न स्यादपि त्वविशेषात् स्यादेवेति । अलमतिप्र-
 मङ्गन ॥ ५२ ॥

मृत. स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलमय । ह्य
 न्यक्तैर्मृते तृप्तिरित्यल धूर्त्वाज्ञया ॥ ५३ ॥

पुनरपि देहातिरिक्तात्मयाद्रितभुपचमति । मृत इति । मृतप्राणो
 नष्टशरीरत्वाकिरन्यपध्नस्तपुह्वानुभवसंस्काराद्वाधाऽपि प्राणो पृत्रं
 जन्मानि छानकजन्मनदकमनजात्यादीनि पूत्रमइ ब्राह्मणो ऽभूयमि
 त्यादीनि स्मरति । मृते च कर्मणा मृकृतदुःकृतकपाया फलानि सुख
 दु खरूपादि सेवानुभव परम्परा भागा या भवन्ति । तदपिस्मरणा
 भवन्तीत्यर्थं । तथात्येषा ब्राह्मणाना भुक्तैर्जीजने कृत्वा मृते प्वस्त

दहे प्रते तृप्तिर्भवतीति धूर्तानां परवञ्चनमात्रेण स्वापन्नोपिमा वातं-
 याऽप्रामाणिकेन वात्तानात्रेण अल मा न कारयति इत्यर्थः । सर्वे म-
 प्येतद्व्यधिकरणत्वादनपपन्न । स्वभाजनगदिनाभाय पर प्रतारयति ।
 तस्माद्देह एव आत्मेति भावः । अन्यभुक्तेरित्यत्र अन्येवा द्वाहृणाना
 भुक्तेरिति पृष्ठीमनात् ॥ ५३ ॥

जनेन जानतास्मीति कार्यं नायं त्वमित्यसौ । त्या
 ज्यते ग्राह्याने चान्यद्गृही श्रुत्यातिधूर्तंया ॥ ५४ ॥

देहातिरिक्तात्मप्रतिपादिका श्रुतिमप्युपहसति । जनेनेति । अति
 धूर्तंया गितरा परवञ्चनपरया तद्वचसमीति, स या एव महानज आत्मे
 त्यादिश्रुत्या प्रवाञ्चककार्या काऽयमस्तीति अहप्रत्ययविषय जानता
 स्तृणाऽह कृणाऽह इत्याद्यहप्रत्ययविषया देह एव न तु तदतिरिक्त क
 शिदिति देहमयात्मान जानताः जनन प्रयाज्यतायमस्मीति प्रत्ययविष-
 यमस्य न भवमाति प्रमी दहस्यज्यत अह प्रत्ययविषयत्व नीति शेष ।
 लाके देहाऽहप्रत्ययविषयमात्मगणयस्तु ग्राह्यते ज्यहीकार्यते । अ-
 हा पाश्र्वं कष्ट या महदनुभितमेतदित्यथ । देहे आत्मभाय परि-
 त्यज्य तस्मिन्नात्मनि नित्यना गृह्यात्या दीक्षातपसादिभिर्देह कशय-
 ते तदतिरिक्तात्मप्रदन कुर्वता श्रुत्या लाक उपदिश्यनइत्यथ । वि-
 प्रसम्भकशक्यत्वेन श्रुतिमात्रप्रमाण यात्तानात्रेणाल मा न कारयत्य
 थं । अन्याऽपि धूत अन्येन रत्नादि न्याजयति काचादि ग्राहयति ।
 पतुंद्रयस्य प्यनभिहित्वाद्युभयत्र तृतीया ॥ ५४ ॥

एक मन्दिद्रव्येस्तायन् भायि तत्रेष्टुन्मनि ॥ हे

तृनाहु स्वमन्त्रादीनमाह्वानन्यथा श्रिताः ॥ ५५ ॥

गन् पश्यतः पृथक् प्रत्यक्षापणभान् ज्यामिष्टोनादेरपि कनम्यानु-
 गान्त त श्रुतिमात्रस्य प्राणाववात् कथ श्रुतेधूर्तंत्य इत्याशङ्क दूषयति ।
 एवमिति । भायनाभायनाभ्या मन्दिद्रव्यवारपयो पृथादिनाभाल जग
 भंथ्ये एकमिष्टमिष्ट या तापश्रितित भायि प्रथियति । तत्र तथामथ्ये
 तथा मति वा इष्टण पुथादजन्मनि लाभे मति विटा धूर्तां परवञ्च-

गचन्तः स्वभस्त्रादीन् हेतून् कारणभूतानाहुः अस्माभिरुद्वेगपादित्व-
दयं कृतं तेन च त्वया पृथादि लक्षणमिति यदन्तान्यथं । अन्यथा पुत्रा
द्यानाभे मति तान्त्र मन्त्रानमाङ्गानङ्गविकलनया फलस्याभाधकान प्रा
चानपुत्रययोगादिविपरीतफलकं गिष्यशाहुः । सामग्रीमाकल्याभावाद्य-
योक्तदक्षिणाभावात् फलं न जातं विपरीतञ्च जातमिति धृत्वा परान्
दञ्च यन्तीत्यर्थं । तस्माद्दूष्टफलपुत्रेष्ट्य दिदृष्टान्तनादृष्टफलेष्वपि फल-
कल्पना निरयकाश्चेति श्रुतिरप्रसाद्येवति भाष्य ॥ ५५ ॥

एकस्य त्रिश्चपापन तापानन्ते निमज्जतः । कः

श्रीतस्यात्मने। भीरो भरः स्यान् दुरितेन ते ५६

श्रुतिप्रामाण्यमप्युपगमादेयाङ्गीकृत्याप्यकात्मशादिमतमनिष्टापरत्या-
दुपपत्तिः । एकस्येति । त्रिश्चपापं परदारगमनादिजनितेन पापेन
हेतुनाऽनन्ते ऽद्यपि तापं निरयतिदुःखे निमज्जत अनन्तदुःखमनुभव
त सत श्रीतस्य एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नहं नानास्ति किञ्चन इत्या-
दिश्रुतिभिदैकस्याद्वितीयस्य त्मनो हे भीरो पापाङ्गयशान् ते तथैकस्य
दुरितेन का भारो गौरयं स्यात् अपि तु पुण्यस्य शकदस्य शूर्येशेव न
कश्चिद्भारो भवेत् । एकात्मशादिमते प्रामाणिकस्यैकस्यैव त्मना यदि न
फलशरीरापाधिकृतपापमस्यश्चक्षुः । तत्फलानन्त्यान्निरयादिदुःखानु-
वायसरे तथैकस्यैव पापेन कृत्वा पापाङ्गयराङ्गिजनस्तस्य न काऽपि जा
र स्यात् । किञ्च तैयत् पुण्य कृतं तत्तथैव कृतमिति पापं कृतेऽपि त
थ दोषो नेति यथैव पापं कुर्वीत्यर्थं । अपि चात्मक्यात् स्वपरव्यय-
हाराभावे परदारत्यपरस्वत्वाद्यजायात् परदारगमनादौ पापलक्ष्या
जायात् स्वैच्छाचारमेव कुर्वीत्यर्थं । भीरो तात्पर्यपर्यालाचनया वि
ना भयशीले-मुपहाम । तस्मादेकात्मश्रुतिरुपासनापरा द्रव्या न तु ता-
त्विकीति भाष्य ॥ ५६ ॥

किन्ते वृन्तहृतात् पुष्पात् तन्मात्रे हि फलत्व

दः । न्यस्य तन्मूढ्वन्यंतन्यस्य न्यास्यमेवाश्मने

यदि ॥ ५७ ॥

दशपुत्रादियुद्धि निराकरोति । किमिति । भो देशपुत्रक वृत्तात् प्र-
 मत्रयन्वतात् सकृशात् हृत अप्रथित चम्पकादिक पुष्य तस्माद्देतोस्ते
 तव कि प्रयोजन प्रत्युत दीप एवत्यथं । द्वि यस्मादद पुष्य तन्नात्रे
 वृक्षाग्रवृत्त यत् यत् मानमेव फलति फलरूपेण परिणमते न त तेन
 विना । पुष्येऽवचित फलारपतिप्रनियन्थ स्य भयति न त्यन्वा फ-
 लमिन्वथ । अथ देवपुत्रादौ विनियोगात् साफल्यमिति चेत्तदव्यसत् ।
 अश्मन्त शालग्रामशिवलिङ्गादे पापाणस्यैव मुद्धिं न्यास्य यदि चेत्तत्र
 न्यस्त मफल) भविष्यति इत्याशय, तद्वि धनन्यस्य शिवातोऽभिक्षस्य
 पाप णस्य मुद्धिं तत न्यस्य निधद्दि । अनन्यस्यैवति या न्यासमेवतिथा ।
 किञ्च भयन्मते भेदस्य प्रापञ्चिकृत्य त् परमश्वरस्य मत्वं त्र मत्तयाऽशाल-
 ग्रामादस्त्वच्छिरमद्यैषाद्देशपुत्रापि पृथक वृधति स्वशिरस्यैव पुष्य-
 णि निपत्यपहाम इति भाव । न्यास । हलन्तत्व त एवन् ॥ ५१ ॥

तृणानीव घृणायादान् विधूनय चधूरनु । तत्रा
 पि तादृशस्यैव का चिर जनवडचना ॥ ५८ ॥

धेर ग्यजननाथंमन्यदप्याह । तृणानीति । हे पुरुष मुख शंभार
 स्तनी मासग्रन्थो इत्यादीनि चधूरनु श्रीरुद्दिश्य घृणायादान् जुगुप्सा
 घषनानि नि सारत्येन तृणानीव विधुत्तग एवज । यतस्त दृशस्य मास दि-
 मस्यैव तथापि गह्वरस्यापि स्त्रिया तन प्रकारेण गिन्या इति चि-
 र का जनवडचना लोकप्रनारणा कारयेति ज्ञाय । स्त्रिया व्यभिचारि-
 ष्य पापनिरता इति निन्दा यास्यामि । तथापि व्यभिचारिणो न युक्ता
 इतिथा ५८ ॥

कुरुध्व कामदेशज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलहृद्वितां ॥ ये
 दोऽपि देशस्त्रीयाज्ञा तत्राज्ञा काधिकार्हणा ॥ ५९ ॥

कुरुष्वमिति । हे अज्ञा मूर्खां ब्राह्मणा यूप
 यद्व्याया जार मुरपतिरभुदात्मतनमा ।

मन्नागापाऽयामीन् इत्य दि स्मरणात् ब्रह्मविष्णुगह्वेशादिभिरप्यल-
 हृद्वि काग एव दयन्त्य स्योपारयश्यलक्षणानां कुरुष्व । यस्माद्दे

दोऽपि अतिरमती समैवाच्चेति श्रीभगवद्वचनाद्वेद्यकीया आज्ञा । अत-
स्तत्र वेदरूपाया देवाज्ञायां कामाज्ञातोऽधिकाहंशा पूज्या मान्या काऽ
पि तु देवत्वादिशेषाद्देवाज्ञैव कार्या कामाज्ञापि माननीयैवेत्यर्थः ।
आज्ञाद्वयमपि समान । तस्मात् कामदेवाज्ञामपि कुरुष्व न त्वेकत्र
पक्षपातः कार्य्य इति भावः । यद्वा तत्र द्वयो राजयोर्मध्ये अधिकम-
हंश यस्याः सा काज्ञा अपितु पृथ्वदविशेषाद् द्वयमपि सममेवेत्यर्थं ।
द्वयोर्मध्येऽधिकाहंशा केति यूयमेव थकयसेति । ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीक-
तत्वाच्छिष्टपरिगृहीतलक्षणप्रामाण्यात् प्रत्यक्षलक्षणसुखहेतुत्वाच्च का-
मदेवाज्ञैवाधिकाहंशा योग्या । यदा हि ब्रह्मादीनामेवाज्ञा ब्रह्मादय-
श्च कामदेवाज्ञाकारिणः । ततश्च यदीयाऽज्ञा भवद्भिरनुष्ठीयते तैरपि
अनुष्ठीयते या भव भवता सुतरामनुष्ठेयैवेति ज्ञात्र इति वा । यद्-
पातात तारतम्याज्ञानाच्च मूलंत्व्य । वेदो हीति च पाठः । कामदेवा-
ज्ञामेव कुरुष्व यस्माद्देदोऽपि देवाज्ञा । तत्र वेदेऽधिका का पूजा
अपि तु कामदेवाज्ञैवानुष्ठेया । ब्रह्मादिभिरपि अनुष्ठितत्वादिति
या । का यिनइच्छेति पाठे तत्र कामाज्ञाया का निन्दा कोऽनादर इ-
त्यर्थं । देवकीया । गर्हादिषु जनपरपोः कुक्चेत्यत्र देवस्यचेति वक्त-
व्यत्वात् (पा०४।२।३२-) कुक् छ ॥ ५९ ॥

प्रलापमपि वेदस्य ज्ञागं मन्यध्रमेन चेन् ॥ केना
भाग्येन दुःखान्त विधीनपि तथेच्छथ ॥ ६० ॥

श्लोकत्रयेण मोक्षासकान् परिह्रमति । प्रलापमिति । महता प्रया-
मेन यस्य प्रामाण्यमुपपादित तस्य वेदस्यैव कञ्चन भागमज्ञ सो-
ऽरोदीद्यदरादीत् तद्दुद्रस्य रुद्रत्व इत्याद्यथंवाद्दमन्त्रनामधेयात्मकं
प्रलापमिवावधेयकथो रूप चेन्मन्यध्र अङ्गीकुरुष्व । आम्नायस्य
क्रियायंस्त्रादानयंक्वमतदर्शानामित्यादिना पृथ्वं पक्षमूत्रेण प्रतिपादि-
तस्यानयंक्वस्य, विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यादिना सिद्धान्तमूत्रेण स्तु-
त्यर्थंवादादेरुपयोगेऽभिहितेऽपि अतिशयंक्वाजावादतिकृतत्वाद्यथंवा-
दादि वेदभागमनयंक्वचनप्राय चेन्मन्यध्र तद्भि बहुधनव्ययापस्रसा-
प्यत्वाद्दु सज्जनकान् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादीन् विधिभा-

गानपि केन भाग्याभावेन तथा प्रलापरूपान नेच्छथ नाङ्गीकुरुथ अपि
 तु तानपि प्रलापरूपानेय स्वीकुरुथेत्यथ । सर्वोऽपि वेदो विधिरूप
 प्रलापरूपो वास्तु । न त्वद्वंजरतीपन्याय समाश्रयितुं युक्त इति भाव ।
 वेदत्वाविशेषेऽप्यभाग्यमेव वैपम्यहेतुरित्यथ । दु खगजस्य तपस-
 कत्वेऽपि दु ख करोतीति यन्तात् पचाद्यचि दु खानिति ज्ञेयम् ॥६०॥

श्रुति श्रद्धेत्य विशिष्टाः प्रद्विष्टां ब्रूथ च स्वय ॥

मीमासामांसलप्रज्ञास्ता यूपद्विपदापिनीम् ॥६१॥

प्रकारान्तरेण मीमासकानुपहसति । श्रुतिमिति । हे मीमासाया वेद-
 विचारे मासला परिपुष्टा प्रज्ञा बुद्धिर्येषां ते यूप श्रुति वद प्रत्यक्ष श्र-
 द्दत्य आदरेण स्वीकुरुथ । अक्षरमात्रमपिसाधक मन्यध्वे । तथा वि-
 द्विष्टा वादिभिर्निराकृता प्रान्तचिन्ता पृथ्वीपरानुसन्धानविकृता सन्त
 स्तामेव श्रुत यूपसम्बन्धिन द्विष दापिनीं दापयतीं स्वयमात्मनैवा-
 ङ्गीकृतप्रामाण्यामपि प्रक्षिप्ता केनचिद्दृष्ट्वकेन खिलरूपा निक्षिप्तान्
 ब्रूथ । चकार पुत्रापरविराधद्यातनाथं । पृथ्वीपरानुसन्धानविकल-
 त्याद्वेदविचारघतुरा माध्वी भवता बुद्धिरित्युपहासार्थं मीमासेत्या-
 दिसम्योधन । मामनेत्यनन च स्थूलद्रष्टव्य आपातग्राहिणा यूप न तु
 कृशाप्रबुद्धय इति सूचित । ऋत्विजा यज्ञमध्ये यज्ञमान यज्ञमापना-
 यद्दर्शाल समाप्त्यक्षरकालभावि म्याच्छन्द्या यदित्वा काव्यं यत्तायेलाया-
 नेय स्यप यूपे यूप हस्तिनीं बद्धा ऋत्विग्भ्यो दद्यादित्येतत्प्रतिपाद-
 कानि येदयाक्यानि यज्ञमानस्य श्रद्धाजननाथं पठित्वा याचन्ते । प्रत्य-
 क्षश्रुतिविहितदेहान्तरनिदर्शनाभ्यामाहितद्य स यज्ञमान श्रद्धधानतया
 तथैव प्रतिपद्य तेभ्य प्रयच्छतीति तेरेधिवा स्मृति प्रयतिता स्यादित्या-
 गद्भु नेय वेदमूलेनि गोभपृष्ठं कमेभिरुक्तमिति येदयाक्यानामर्थवादस्य
 मङ्गीकरोति । ततश्च कानिचिद्देव्याक्यानि प्रधानानि कानिचिन्प्रधा-
 नाणीनि अद्वंजरतीपन्यायस्तदयस्य यथेव्यथं । यूपहस्तिनीं दागमाचर-
 न्तीति स्मृतमूलतृता श्रुतिरनिधायने । कतिपयश्रुतिमूलत्वात् स्मृति
 रैवाश्रुतित्येवाप्यत । यूपयदत्युच्चद्विषाक्षान् दापयतीति । याजयेवादी
 चि मत्तदगहस्तिना रया दास्यथ दक्षिणा इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ते ॥६१॥

को हि वेदास्त्यमुष्मिन् वा लोक इत्याह या श्रु
तिः ॥ तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोके प्रत्येन वा
कथ ॥ ६२ ॥

को हीति । को हि तद्देव यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति या नवेति द्वित्वतो
काशान करानीत्यादि या श्रुतिरमुष्मिन् लोक परलोक विषये मुखाद्दि
कनस्ति या नास्तीति या हि निश्चयको वेद अपि न कोऽपि आह
ब्रवीति, तस्या श्रुते प्रामाण्यात् अमुं लोक परलोक लोक परीक्ष-
कोऽस्मदादि कथ वा कथमिष प्रत्येन विद्यामेन निश्चिनोत ब्रूहि,
अपि न न कोऽपि । यदीय स्तित्वनास्तित्वयो अतरेव मन्दे हस्तप्रा-
माण्यात् पानुरो भयाद्रुश यत्र परलोक मन्यते न तु प्रामाणिक कश्चि
दितिजाय ॥ ६२ ॥

धर्माधर्मौ मनुजर्जल्पन्तराक्यार्जनञ्जनौ । व्या
जान्मशडलदशडाणी श्रद्धधायि मृग वृधे ॥ ६३ ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति । धर्मैति । बहुपनव्यपापाससाध्य-
त्वाच्छीतभयात्प्रायस्त्रानाद्यशक्तत्वं न अग्नी चरणसन्तापनादिरूपत-
या तत्रदिन्द्रिययस्य परिहर्तुंमशयक्यत्वात् मुखानुभवमूलत्वाच्च क्र-
मेणाशक्य अजन वजन च यमोक्षौ धर्माधर्मौ सुद्विपूर्वं जल्पन्
बहुधा प्रतिपादयन् मन्यन्तराधिपतिराहिराजो मनुर्मुख्यस्मृतिकर्ता
ब्रह्मपुत्र स्वायम्भुवा व्याजाद्दुर्माधर्मोपदेशकस्मृतिप्रणयननिषेध
विधिनिषेधातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तद्वारा मशडलस्य राष्ट्रस्य लोकस्याप-
राध निमित्ताकृत्य दण्ड यद्रव्यमभिनायुका यतस्तस्मद् वृधे परिडित-
मन्ये नृपा वृधेय श्रद्धधायि ध्यादत । अधर्मावरण सुकदमित्यधर्म-
भेय सञ्च करानि । ततश्च यत्र कनाप्यपायेन शयद्रहकोपाय एव द-
शडा मनुनाजिहिता न धम्म इत्यथ । अयुधैरिति वा । मनुयचनमूल
त्वात् । स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥ ६३ ॥

ध्यासस्यैव गिरा तस्मिन् श्रद्धेत्यह्यस्य तान्ति

काः । मत्स्यस्याप्युपदेश्यान् वः कोमत्स्यानपि
भापताम् ॥ ६४ ॥

पुराणप्रामाण्य दूषयति । व्यासस्येति । दामदारिकाव्यभिचार-
जातस्य चातृजायाया पुत्रोत्पादनशीलस्य व्यासस्यैव कथित्वरूपमा गि-
रा तस्मिन् धर्म परलोके व्यास एव वा ऋद्धा भावना आस्तिक्यबुद्धि-
त्येतत् तस्माद्देतोर्द्धा निश्चितं यूप तान्त्रिका युक्तिज्ञा वाक्यधि-
चारचतुराः स्य भवथ । विरुद्धलक्षणया श्वविगीतेन व्यासेन प्रति-
पादिते धर्मे परलोके तस्मिन् वा येषामास्तिक्यबुद्धिस्ते ययं भुविष्ठ
तमा इति भावः । अथ च तान्त्रिका कुविन्दनुन्या मूर्खा इत्यर्थे ।
व्यासस्यैवैकवचनेनैवकारेण विगीतत्व सूचितं । मूलापरिगुञ्जा प्रा-
रतादीनां पुराणानाम्बोधहासः कृतः । मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारि-
या विष्णुना मनये प्रोक्तमिति पृथगुपहसति । मत्स्यस्योपदेश्यान् यो
युजान् मनुप्रज्ञतीन् को भापता युरमाभिः सह सवाद कः करोतु । य-
तो मत्स्यानपि को भापतां । मत्स्या अपि सवादार्हां न भवन्ति तदुपज्ञाधि-
नस्तच्छिष्या भवन्तस्तु दूरे इति । को भापता युरमान् मन्वादीन् म-
रम्यान् को यदन् अपि तु न कोऽपि । यतो मत्स्यस्योपदेश्यान् जलस्य
लधारिभ्यो ये हीना मरम्यगिव्यास्तन्निर्देशकारिणः ततश्चापदेशकापे-
योपदेश्यस्य हीनत्वान्मारम्यशब्देनापि नाभिधेया इति भावः । स्य कू-
र्मपुराणादीनामुपहासः । अथ च मनुमथ्यन्धित्येन सर्वेऽपि मानव
शब्दाप्या यथा तथा मरम्यमथ्यन्धिना मारम्यशब्दाभिधेयत्वं युक्तं न
तु मरम्यशब्दाभिधेयत्वमिति को मरस्यानपि भापतामिति युक्तमूक्तमिति
व्याख्येयं । तान्त्रिका इति तन्त्रमर्थापत्ते चेद् वेत्पर्षे यमनादेराकृति
गणत्यान् (पा०१२।६३) ठक् । मत्स्यस्येति । कृत्यानामिति (पा०२।३ ।
३१ । कर्त्तरि षष्ठी ॥ ६४ ॥

पण्डितः पाण्डुग्रानां न व्याश्रुत्पटुः कथिः ॥

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुत्रत्सु स्तुतवान्त कि
म् ॥ ६५ ॥

पूर्वाक्तमेव व्यासस्याप्रमाणात् शोकद्वयेनाह । परिहृत इति । परिहृ-
ता बुद्धिमानत एव कथिरीतम्रेक्षिकस्यायं स यणं क तथा पाण्डवाना
युधिष्ठिरादीना चाटुर्नि प्रियवचने पटु एवम्भूत स भवद्भिरामत्वे-
नाङ्गीहतो व्यासस्तेषु दुर्व्योधनादीन् निन्दन्सु न निनिन्द किं १ तथा
तेषु श्रीकृष्णादीन् स्तुतवत्सु सत्सु न स्तुतवान् किं १ तेषु निन्दन्सु
स्वपमपि निनिन्द तेषु स्तुतवत्सु स्वपमपि तुष्टावेति । पूर्वविशेषण
मुक्तस्यापि व्यासस्य पराधीनत्वात् तत्प्रणीत भारताद्यप्रमाणमेवेति
भाव । अन्योऽपि परिहृत मनुषित्तानुगुणमेव व्यवहरति तद्वदयम
पीत्ययं ॥ ६५ ॥

न ज्ञानुः किल देव्या स व्यास कामान् समासृजत् ।

दासीरतस्तदासीदन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

नेति । स भवदीया व्यासा ज्ञानुः क्वचित्रवाप्यस्य देव्या महिष्या का-
मात् स्मरपरवशत्वादनुरागात् समासृजत व्यवहरति स्म १ किलनि
उपहास श्रुती च । अस्मद्बुद्ध्या तावत् कामादेव सङ्गत । पौराणि
कास्तु देवरास सुनात्पत्तेर्धर्मत्वात्तरया सुनोत्पादनाय मात्रासृज-
स्या सक्त इति वदन्ति । तस्मात्तद्यथा तथास्त्वियं । तदा पुत्रात्पाद-
नापलक्षिते काल दास्या रत आसादिति यत् प्रसिद्धं तत्र दासीरतेऽपि
मात्रा सत्यवत्याऽदेशि आदिष्ट किं । कथयतेति प्रश्न । काकुरुपहासा-
यं । अपि तु तत्र तावन्नादिष्ट । तस्मादुभयत्रापि स्मरपरवशत्वादेव
प्रवृत्त । एवविधम्यानायत्तत्वात् तद्वचनमप्रमाणमिति भाव । समा-
सृजत । दशमञ्जेति (पा-६।४।२५) ननाप ॥ ६६ ॥

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषा तदादृणौ । गा

नतैः किं न तैर्व्यक्त ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः । ६७ ॥

इदानीं देवद्विजगोभजन दूषयति । दवेरिति । दवेत्रजमादिभि द्वि-
जैर्यज्ञवत्स्यादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि स्मृतयश्च त एव येषा भ-
वद्दशाना वैदिकाना तदादृणौ तेषा देवाना द्विजानाम्चादृणौ आ-
दरे विषये पन्था । देवा ब्राह्मणाश्चावश्य भजनीया इत्युपदेशपरा

प्रमाणमिति यावत् । स्वपूजायमेव तेग्रन्था निश्चिन्ता । तद्वचनग्रन्थ
 प्रामाण्यतः देवादीनाद्विपन्नस्यम्भूता मुखी ये तैर्युक्ताभिस्तद्ग्रन्थप्रामा-
 ण्यतः देवाणां पशुरुपा सुरभिर्नतैः सद्भिस्ततः पशोर्गौरपि सकाशात् आ-
 र्त्ता स्वरूपव्यक्तस्यष्टं नाधरीकृतं किञ्चिन्नोऽथ च हीनो न कृत-
 किञ्चापि तु कृतमथ । नमस्कार्यापेक्षया नमस्कर्तुर्हानित्वान् पशोरपि
 सकाशाद्भवन्तो मुखतमा इत्यथ । व्यक्तं मन्ये इति यावदिति वा ।
 स्वायंपरवचनस्याप्रामाण्यत्वाद्देवब्राह्मणसुरजिघत्सुर्न निर्मूलत्वात्प्रा-
 ण्यमेवेति प्रायः । द्वैतद्वैजे कृता ये ग्रन्था येषां यः पन्था प्रमाण-
 तैर्जगद्भिस्तस्य पथ तेषां देवादीनां वा ग्रन्थादीनां वा आदरव्यभि-
 चित्तं ना नतैः ततोऽप्यारम्भेति पूर्व्वयत् ॥ ६७ ॥

साधु कामुकताऽमुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनामारां दिव प्रत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६८ ॥

इदानीं परलोकमङ्गीकृत्यापि यद्यवना ब्रह्मचर्यादि परिहसति ।
 साध्विति । शान्तविषयभागपराहमुखं स्वान्तचित्तयेवा तैर्मखोन्मुखैर्
 हीनदीक्षारपि यद्यपु मोत्साह प्रवृत्तैर्याञ्छिकैः कामुकता सम्भोगलोभिता
 यदमुक्ता न त्यक्ता तत् साधु युक्तं । यद्वा साध्वी मुखकारिणो सा चासौ
 कामुकता सा न मुक्ता । शान्तस्वान्तैर्षयभिः कामुकता साधु मुक्ता
 त्यक्ता । साध्विति काका विरुद्धलक्षणया नैव मुक्ता किन्तु सम्भोग-
 निष्ठा मय ते इति व्याख्येयं । मर्षं प्रापि हेतुगर्भविशेषणमाह । किम्भू-
 तैः सारङ्गलोचनाभिः सुन्दरीजि सारा श्रष्टा तां रमः सारा श्रष्टा
 पदार्थः यस्या सादृशी या दिव प्रत्यापि मृत्यापि लिप्सुभि रम्भवि-
 काम्ययेव बहुधनव्यवाचामसाध्यान् यद्य नैव कुर्वन्ति । तैः कामुकता
 भैव त्यक्ता । अन्यपान्तु पावज्जीवमेव कामुकस्य यद्यवना त् भरणान-
 न्तरमपीति प्रत्यापीत्यनेन सूचितं । तस्माद्दीक्षामनयेऽपि ब्रह्मचर्या
 द्दीक्षारथेनागान यज्यमीय इति भावः, दिव । न लोकेति (पा० २२।
 ६८) यथा ॥ ६८ ॥

क. शान्तः क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतो परिश्रमः ।

भस्मीजृतस्य जृतस्य पुनरागमन भ्रमः ॥ ६९ ॥

एतदेवोपजीव्याह । क इति । हे प्राज्ञा प्रकर्मणांशा भोमुखः
 तस्माच्छ्रमः शान्तिः क अपि तु नकोऽपि । शमाङ्गीकरणेन परलो-
 कसाधनेऽपि काम्यमानकमनीयकार्मणीमभोगफलत्वाद्बुद्धयैव शा-
 न्तिस्तस्मान्न कार्पत्यर्थः । तदिहं किं कार्पमित्यत आह । प्रियायास्त-
 रुणरमणीपरमवयाः प्रीती प्रेम्णि तस्याः सुखोत्पादने विषये परि-
 श्रमो भयान् प्रयासः क्रियतां कर्तव्यः । शान्तिः का अपि तु नकापि ।
 प्रां प्राज्ञा बुद्धिमन्तस्तारतम्यविचारचतुराः प्रियाप्रीती प्रयास कार्प्यः ।
 यद्य सुखहेतुत्वादिति वा । परस्वीगमने लोकान्तरे निरयादि भ-
 विष्यतीत्याशङ्क्याह भस्मीभूतस्य मूलस्य देहस्य भूतस्य जातस्य
 देहो वा पुनरागमन लोकान्तरे क्रिम्यादिदेहप्राप्तिरिति यद् भूम-
 परलोकस्यैवाजायात, तत्सङ्गोऽपि च देहस्यैवात्मत्वात्तस्य च भस्मी-
 भूतत्वात् कर्म नरकादि जुष्यते । तस्माद्यावज्जीव यथेच्छ सुख भोक्त-
 व्यनिति भावः । प्रियाप्राप्ताविति च पाठः ॥ ६९ ॥

उभयी प्रकृतिः कामे सज्जंदिनि मुनेर्मत ॥ ७० ॥

अर्गं तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ७० ॥

नोक्षाधिकारः।भावात् ब्रह्मचर्यादिपरित्यागेन काम एव सेवनीय इ-
 ति शब्दछलेन बृहसप्तत्या स्वीय मतं दृढयति । उभयीति । अर्गं तृती-
 येति जणतः पाणिनेरपि मुनेः उभयी प्रकृतिः स्वोपु मलक्षणा द्वयीव्य-
 क्तिः कामलक्षणे पुरुषार्थे मेषुने धर्मं सज्जेत् आसक्ता भवेदिति मत-
 मन्त-करणाभिप्रायो लक्ष्यत इति शेष । अथसाशयः । अथवर्गं तृती-
 येति यदतः पाणिनेः नैद्युनधर्मो अशक्तं न तपु सकेन तीर्थयात्रा ब्रह्म
 चर्यादिद्वारा मोक्षप्रयतितव्य स्वीपु मलक्षणा व्यक्तिर्मेषुने शक्तत्वात्
 कामभागे अधिकारिणी न तु तीर्थयात्राद्वारा मोक्ष इति । तस्मात् का-
 माश्चैव कार्प्यत्यर्थः । न केवलमस्मदाचार्यस्यैव सस्मतं किन्तु जयदी
 यस्य पाणिनेरपीत्ययनेकार्थः । अथ यैव यदतः पाणिनेरप्यपमाशयः ।
 धर्मांशे लक्षणा द्वयी व्यक्तिः, अथ च पूर्वं प्रयोज्यत्वात् प्रकृतिः कामे
 सम्बद्धा भवेत् । धर्मांशकाममोक्षा- स्परित्यादी कामाव्यवहितपूर्व-
 त्वेन तस्या उक्तत्वात् । तृतीया तु कामलक्षणा व्यक्तिरथ च पूर्वं प्रयो-

ज्यप्रकृतिरपवर्गे सम्यग्मर्हा । अपवर्गादिव्यवहितपूर्वत्वेन तस्या व-
क्तव्यत् । तस्मादपवर्गे निमित्ते कामाख्या तृतीयैव व्यक्तियुक्ता इ-
त्युक्त्यात् । मोक्ष प्रति कामस्यैव हेतुत्वात् प्राप्तिरेव सुतरा कार्य्येति
भाव । अपवर्गं. फनप्राप्तिरिम सूत्रार्थं शब्दल्लेन अन्यथात्प्रेत्य वृद्धम
मति स्वायमतसमर्थनार्थं दशिता । वृताया प्रकृति पयइइत्यमर ।
उभयोत्ययत्र स्थानिवत्वात्प्रप्यहणात् ङाप् । सज्जेत् । अर्हार्थे लिङ् ७७

त्रिभृत्युपरि यानाय जना जनितमज्जना ॥ त्रिग्र
हायाग्रन पश्चाद्गत्वरारभ्रविभ्रम ॥ ७१ ॥

गङ्गास्नानायिनो दूषयति । उपरियानाय स्वर्गं गन्तु । अथ चोद्धंदेश
गन्तु जनितमज्जना कृतगङ्गास्नाना, अथ च कृताधोगमना जना
अप्रतो युद्धाय पश्चाद्गत्वर पश्चाद्गमनशाल उरज्जा मेघस्तस्य विज्रम
मादृश्य विज्रति धारयन्ति । मज्जनादूद्धं गमन विरुद्धमिति विपरी-
तायकारित्वान्मेघश्रमूसो र्वेति गङ्गास्नानेन स्वर्गो भवति इति ज्ञा-
न्तिरेवेति भाव । त्रिग्रहस्येति पाठे उपरि यानाय कृतगङ्गास्नाना नर्गे
गच्छतो मेघस्य ज्ञाति मादृश्य धारयन्ति । शीतबाधया नीचप्रोयतया
गमनात् शरीरस्यायत शिरोदशे पश्चात् कटिदेश च हस्तयोर्धारणात्
कृतगङ्गास्नाना गङ्गास्नानममयेऽपि मेघतुल्यत्व । यथा जलमध्यऽ-
चमपण दक्षिणकरेण प्राणानायञ्चत पृष्ठस्थितबाहुर्भवति, तदा नीच-
प्रोयतया उरज्जमादृश्य पश्चात्स्थितहस्तस्य च पुच्छसादृश्यमिति मेघतु-
ल्यस्ते जना । उच्चैर्जिगमिषोर्गीर्धैर्भावस्य विरुद्धस्य करणादुपहाम इति
व्याख्येय । यानाय विग्रहायेति । तन्मर्थेति (पा०२।३।५) चतुर्थी ॥७१॥

एनसानेन तिर्य्यक् स्यादित्यादि. का विभीषि
का । राजिष्ठोऽपि हि राजत्र स्वैः सुमी सुखं
नुमि ७२ ॥

परमाकमद्रायेऽपि देहात्तरप्राप्तायपि च न किञ्चिदगिष्टमित्या-
द । गमयेति । अनेन लोके त्रिपमायेन ग्रहणहत्याद्येनसा पातकेन
तिर्य्यक त्रिपिपत्यादि। म्याद्रूपद्र इत्यादिरित्येवमकारा का विजापि

का गयोपदर्शनं कि? अपि त्वनिष्टहेतुस्वाप्नावाक किञ्चिदेतत् द्वि यस्मा
 द्राजिर्नाऽपि हीनः संप्रियोगो जनव्यालोऽपि स्वै स्वीयै मुखहेतु-
 भिर्नेकभक्षणगणहारसजातीयतरुणांमर्भोगादिभिः सुखकारणै रा
 जैव मुह्ये । स्वजात्यनुगुणाहारविहारसम्भोगादीनि विचित्राण्यंय
 मर्षं वा सुखसाधनानि । ततः स्वपापफलभूते तिर्यग्योनिन्वे जातेऽपि
 सुखसद्भावात् किञ्चिदनिष्टमित्यथं । समी राजिनहुण्डभाषित्यमर ।
 विभीषिका धात्वयंनिर्देशे यदुल्लवृथाविति (पा०३।१।१३३) यदुलि भिषो
 हेतुभयपुगिति (पा०३।३।४७) पुगागमे प्रत्ययस्यादित् । (पा०३।३।४४)
 इतीत्यम् ॥ ७२ ॥

हताश्रं हि वि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे । त

त्रापि सेन युद्धं यन्ता हता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

युद्धे हतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतवचन दूषयति । हता इति ।
 सद्गामे हताः सन्मुख पतिता दिवि दीव्यन्ति क्रीडन्ति इति चेद्यदि
 तर्हि दैत्यारिणा विष्णुना रणे हताः हिरण्यकशिपुप्रकृतयो दैत्यास्त
 त्रापि स्वर्गेऽपि तेन सह युच्यन्ता युद्धं कुर्वन्तु । यस्माद्धना सारिता अ-
 पि दैत्या भयदीयमते तथैव रणे सन्मुखपतनात् स्वर्गं जीयन्त एव ।
 ततश्च ययंत्रापि स्मरन् भावमित्यादिवचनप्रामाण्यान्मरणसुखयोऽपि
 दैत्यैर्दैत्यारिणा सह विरोधस्य चित्ते धृतत्वात् स्वर्गप्राप्तवध्यसुरजायस्य
 तथैव घसंमानत्वात् तत्रापि तेन सह योद्धव्यमेव । तत्रापि युच्यन्तए
 वेति कुवचित् पुराणादी नाकर्णयंते । तस्माद्रणे पतिताना सरणाद-
 पिकं किञ्चिदाप नास्ति । रणादपलायनात् स्वर्गं इत्यादि चात्रधर्मा
 प्रतिपादकघातप्रमाणात्मेवेति भावः । हता अपीत्यत्र हेतौ अपी-
 ति पदेन हतौ द्विसाया कृतायामपि सरणे प्राप्तेऽपि । अन्यत् पूर्वं
 यत् । हताधपीति वा पाठ ॥ ७३ ॥

स्वञ्च ब्रह्म च संसारं मुक्तौ तु ब्रह्मकेवलं ॥ इति

स्वोच्छिन्निमुक्त्युक्तिर्वैदग्धी त्रेदवादिनाम् ॥ ७४ ॥

इदानीं मायावेदान्तमिद्वान्त दूषयति । स्वचिति । संसारे संसरणा

यसरे स्व जीवात्मरूपः प्रपञ्चः तथा अनाद्यविद्याविलासवासनावि-
द्यमानभेद ब्रह्म चेति द्वयमप्यस्ति । तौ समप्राधान्यबोधनार्थौ । मुक्ती
तु मोक्षे सञ्जाते पुनराविद्यकजीवव्यवहारनिवृत्तेः केशव स्वप्रपञ्च-
हित ब्रह्मैव यत्तंते । घटोपाधिनिवृत्तेर्घंटाकाशनिवृत्ताघाकाशमात्र-
स्यावस्थानवत् संसारोपाधिनिवृत्तेः स्वनिवृत्तौ एकमेवाद्वितीय ब्र-
ह्मेति ब्रह्मात्मना सम्पत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजत
वन्निष्पादृश्यत्वादित्येव स्वसोच्छित्तिरेव मुक्तिस्तस्या उक्तिबंधन त-
त्र वैदग्धी नानारूपोक्तिनिरूपणकौशलं वेदवादिनां वेदान्तमतानुमा-
रिणा आत्मार्थं मर्द्यं तस्योच्छेदः प्रतिपादित इति महत् कौशलमिति
मायावेदान्तमतोपहाम् । वेदवादिनामित्यनेन छान्दसास्ते किञ्चि-
दपि न जानन्तीति सूचितम् । अपि च संसारे द्वय मुक्ती त्वेक, तत-
य द्वयं परित्यज्यात्मोच्छेदपुर सरमेकं मूर्खादन्यः कोऽपि नहते ।
तस्मान्मूर्खां यद्यत इति भावः । वेदवेदिनामिति च पाठः । वेदवेदि-
तेति पाठे स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्ती वैदग्धीरूपा वेदायंज्ञातता आत्मविना-
शा मुक्तिर्वेदायं परिज्ञानं नामेत्युपहाम् ॥ ७४ ॥

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतमं तमवेत्यैत्र यथा वित्थ तथैव सः ॥ ७५ ॥

न्यायवेदोपिकसिद्धान्ताभिगता मुक्तिं दूषयति । मुक्तय इति । य-
मचेतसा चेतन्यवता मुखदुःखाद्यनुभवाभावात् शिलात्वाय पापाणाव-
स्वारूपायै मुक्तये मुक्ति प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे न्यायदर्शन निर्माणे
तदत्यन्तयिगोतोऽपवर्गं इत्यनेन सकलविज्ञेयगुणोच्छेदनान् मुक्तिरि-
ति मुक्तस्य शिवातुन्यत्य प्रत्यपादयत् पूयं त स्वपनेवाधेत्य विचारार्थं
गौतम एतप्रामाणं मुनिं यथा वित्थ जानीथ स गद्य तथा नान्य इ-
त्यर्थः । स गौतम इति यथा युष्माकं मन्मतन्तथा ममापीत्यर्थः । वै-
शेषिकान् तु तदीयमतानुसारिण इति भावः । अथवा नाय परं नाग्रा
गौतमः किन्तु प्रकृतो गौर्गौतमः पशुरेव । सचेतसां शिलावपमुक्ति
प्रतिपादनादित्येवंतोऽपि गौतम एवेति भावः । आत्यन्तिकी दुःख-
निवृत्तिर्भावः इति मृगमपि दुःखानुपपत्तिर्यादेषमिति यदता, भगरी

र यावत्तत् प्रियाप्रिये न रपुशत इति च तत्र प्रमाणमुदाहरतां वै-
शेषिकाणामपीममेव युक्तिः सम्मतंति न्यायवैशेषिकसिद्धान्तापह्मां-
ऽनेन कृत इति ॥ ७५ ॥

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसा जज्ञम् । किं न
मुक्ताः पुनः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७६ ॥

हरिहरादिध्यानान्मुक्तिरिति वचनानि दूषयति । दारा इति । ह-
रिहरादीना लक्ष्यादया दाराः स्त्रियो ज्ञश्च निरन्तर तेष्वेव मग्न ध्यात-
निधल मनो यासां स्वविधा अपि कि कस्माद्भूषतोर्मनोज्ञुव कारागारे
सन्ति ? सदैव कामपरवशास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तस्मान् पुनर्भक्ता इति एतेन
सरुदुच्चारित येन शिष्य इत्यक्षगृह्यं तथा

मध्यापितमनाबुद्धियः स नामेति पाण्डुर ॥

इत्यादिवचनैर्हंयांदिध्यानमात्र मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः श्रिया-
दिशास्त्रस्य मुक्त्यभावेन व्यभिचारित्वाद्प्रामाण्यम् ॥ ७६ ॥

देवश्चेदस्ति सर्व्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यव्राक् ।
तत्क वाग्व्यपमात्रान्न कृतार्थयति नार्थि-
नः ॥ ७७ ॥

इंश्रयादिनो नैयायिकादीन् दूषयति । देव इति । भूम्यादि सरुतं-
क कारयंत्वाद् घटादिवदित्यादिना विचित्रस्य कार्य्यज्ञातस्यास्तदादि-
विलक्षण्येन कत्रां भवितव्यमिति सर्व्वज्ञस्य परमकारुणिकमा मत्यवचम
सर्व्वकर्तुं प्रभोरीश्वरस्य साधितत्वात् सर्व्वज्ञ कालत्रयस्तुविज्ञानयां
स्तथा करुणाभाक् कृपावान् तथा छावन्व्या मया वेदरुपा वाक् यस्य,
नैयायिकादिगते इंश्रप्रणीतत्वाद्प्रवचनत्वाद्दं रानां प्रामाण्यात् स्व-
तः प्रामाण्यस्य दूषितत्वादित्यर्थं । अथ च सरुला यथोक्तार्थभाषिका
यान् यस्य स मत्यथाक् । भयत्मिद्वान्तेन देवश्चेदस्ति तर्हि अर्थिनो
भुक्तिमुक्त्याद्यभिलाषिणो नो ऽस्मान्, भयन्त. प्राममनारथा जयन्ति-
ति वाग्व्यपमात्राद् वाग्विसर्गेमात्ररूपेण व्ययेन कि कस्मान् कृतार्थय-
ति । तस्मात्प्रामाण्येति भावः । अनेनाप्युपह्मास. सूचितः ॥ ७७ ॥

अभिना भावयन् दुःख स्वकर्मजमवीश्वरः ॥

स्यादकारणत्रैरी न' कारणादपरंपरे ॥ ७८ ॥

इदानीं कर्ममीमांसाकमतावलम्बेनायोग्यापालम्भनाद्य । भवि
नामिति । भविना समारिणा स्वकर्मज स्वकृतपापजात पापफलभूत
दुःख भावयन् कृष्यं न, स्वय जगदपि भावयन् पुन स्वय प्रवर्तय-
न् इत्यरो नोऽस्माकमकारणवैरी दयादत्वादिहेतु विनैव शत्रु स्यात् ।
अपरंऽन्यं परंऽन्यं पुन कारणाद्द्वारत्वेनाद्यपहारयन्मुक्तादेव वैरहता
वैरकारिणा भवन्ति । भविना न इति या सम्यस्य । ईश्वरप्रेरितो न
च्छेत् स्वर्गं वा द्युन्नमेव या । कर्मफलदात्रेश्वरण चेत् कर्मानुगुण फ-
ल भवेत् तर्हि ईश्वरेण कर्तव्यं न किञ्चिदस्ति । तादृशात् कर्मण ए-
व दुःखोत्पत्ते । एवमपि न घेदनुभावयति तर्ह्यस्मादादीना द्वेष ए-
व तेन कृत स्यात् । तस्मात्तस्य दयासुत्वाद्यो गुणा गता । तस्मात्
कर्मण एव प्राधान्यादीश्वरो नारत्यवेति भाव । पञ्चमी भयन (पा०
२।१।३७) इत्यत्र पञ्चमीति यागविभागात् कारणाद्द्वैरीति समास कृत्वा
पद्यान्जज समाम ॥ ७८ ॥

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्ये न्यस्य व्यतिष्ठताम् ॥

नाप्रामाण्य मताना स्यात् केषा सत्प्रतिपक्ष-
त् ॥ ७९ ॥

अन्यदप्याह । तर्केति । प्रमाणांनुग्राहकयुक्तिनष्टरूपस्य तर्कस्याप्र-
तिष्ठा तथा परमंयमानेन कृत्वा यत् साम्य तुल्यत्व तस्मात् तुल्यत्वाद्दि-
तो मुन्दापमुन्दन्यापन विनिमयेन अन्याऽन्य परस्पर व्यतिष्ठता दृष्य-
ता केषा मताना प्रमाणात्पुन समानानामनुमानादीना अथ च मत्या
सत्यैव सम्यमानास्यमश्वरत्यानीश्वरत्यादि प्रतिपादयता दशनातानमा-
नाप्य न स्यादपि तु मध्येषामपि तुल्ययत्नत्वेन परस्परविराधादप्रमा-
ण्यमेव स्यात् । किञ्च सत्प्रतिपक्षा विरुद्धमाप्यमापको हेतुपस्य तद-
नुमान सत्प्रतिपक्ष तद्वत् । तस्यैवाप्रामाण्य स्यादिति मन्वन्थ । वैशदि-
कादया पथा एतकत्वात्तदवदन्त्य शब्द यदन्ति । मीमांसका निरव-

यदत्यादात्मवन्नित्यं शब्दं वदन्ति । तत्राहारेण पुर्यप्रदंशिते दोषविशेषे
 पूत्रं स्य यथा उप्राभास्य तद्येत्यर्थः । सप्रतिपत्तानुमानं यथा उप्राभास्यं
 द्वयोरपीत्यर्थः, सप्तम्यर्थं यतिः, तदर्थं निधीयतेऽर्थो यैस्तै तर्का अन्
 मानानि तथासप्रतिष्ठया समयलद्वितीयसद्भावेनानिश्चितस्वरूपम्येत्यर्थं
 इति च व्याख्यंय । गगन नित्यममूर्तं द्रव्यत्यादात्मवत् । गगनमनित्य
 मस्मदादिधात्रेन्द्रियप्राप्त्युपाधारभूतत्वाद्दृष्टवदिति इति सप्रतिप-
 त्तानुमानयोरित्येषः ॥ ७९ ॥

अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ॥

निर्दुनास्ते धनयैव धातुघाटोपदेशिनः ॥ ८० ॥

अन्यच्चाह । अक्रोधमिति । क्रोधना अकारणरोपणा ये तपोधना-
 स्तप मत्वं स्वौ दुर्धनं प्रवृत्तया ये ते क्रोधो यदहनर्षकारित्वात् मत्वं चा
 त्याज्य इति अक्रोधं क्रोधाभावमन्यैः प्रवाज्यै शिक्षयन्ति अन्ये क्रोधा-
 भावं शिक्षन्ते तान् क्रोधा न काय्यं इति प्रयोजयन्ति उपदिशन्तीति या
 वत् । स्वयन्तु क्रुद्धा यत् किञ्चिदाचरन्ति अन्यास्त्वेषमपदिशन्तीत्युपहा-
 सः । तथा ये ऽतिनिधंतास्तं धनायैव स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादि
 धातुना सम्बन्धितवाद् स्पृष्टं यच्चन अन्यान्यरिपुमित्राभावज्ञानेन धानु
 ना सयोगात् स्वयंरुप्यादि मया कर्तुं शक्ये नमुपदेशान् त्वमपि क
 रु इत्येवं रूप धातुवाद् उपदिशन्तीत्येव ग्रीला भवन्ति । परन्तु स्वस्यै
 किञ्चित्तं दानव्य इत्येव परप्रतारणाद्युक्तैव न तु तत्त्वत । यत्
 स्वयं निधंता इति इत् । तादृक्मानस्यै सद्भावे तेषामधनत्वं न युज्यते ।
 ततश्च स्वयमतीर्णं च कथं परास्तारयति । अनेन धातुवादिनामप्युप-
 हासः । अन्ये प्रयोज्यकर्तुरनभिहितत्वात् कर्तारि तृतीया । क्रोध-
 नाः । क्रुधन्शडार्थेभ्यश्चेति (पा० ३ २।१५१) युच् ॥ ८० ॥

किं वित्तं दत्तं तुष्टे यमदातरि हरिप्रिया । दत्त्वा

सर्वं धनं मुग्धो अन्धन लुब्ध गान् ब्रह्म ॥ ८१ ॥

इदानीं दानधर्मं दूषयति । किमिति । भी जना पृथ वित्तं स्वर्णादि
 यज्ञादौ दक्षिणात्वेन पात्रेभ्यः किमिति दत्तं स्यात् तु कस्यै चिदपि न

देय यस्मादिय हरिप्रिया विष्णो प्रियसी मम्यद्रूपालक्ष्मी प्रदातरि अरु
 तदानोपभोगे रूपणे तुष्टा प्रीति प्राप्नाति तत्रैव यमतीत्यर्थं । दाने वा-
 धकमाह । यस्मान्मुग्धा सूर्यः दानव्यसनपर तथोदकं विचारगुण्य स्मृ-
 तिपुराणादौ श्रद्धायाश्च बलि. सर्वं धन श्रीयासनाय दत्त्वा बन्धन लब्ध-
 यान्, वाक् पाज्ञान यद् मन पाताराप्रवेशरूप बन्धन प्राप्तयान इति
 पुराणकथा । दान कर्तव्यमित्यत्र स्मृत्यादिकमेव प्रमाण बलिप्रज्ञती
 ना दानमशुभोदकं जातमित्यत्रापि तदेव प्रमाण । तथा च कर्तृद्रव्य-
 पात्रशुद्ध्यादियुक्तेऽपि दानविधी सति विरुद्धफलदशनाददातरि च
 लक्ष्यम् । स्वैष्यं दशनादन्वयव्यतिरेकाभ्या दानधर्मं सर्वं या त्याज्य
 एवेत्युक्तमिति भाव । हरिप्रियेभ्यनेन श्रीहरिणापि याचकत्वाद्गीका-
 रात् लक्ष्मीप्रीत्यर्थमदातृत्वमेवाङ्गीकृतमिति च सूचित ॥ ६१ ॥

दोग्धा द्वे ग्धा च सर्वेऽय धनिनश्चेनसा जनः ।

विसृज्य लाभसङ्कोभमेकद्वा यद्दुदासते ॥ ८२ ॥

पानाज्ञावाहान न कर्तव्यमित्याह । दाग्धति । अय प्रत्यक्षगृह-
 णयोग्य सर्वेऽपि जना धनिन आह्वयन् नरान् दोग्धा दाहनशील
 स्वाभिभक्तदानादिविध्युपदेशादिना येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्या प
 ननाकर्षतीत्यर्थ । तथा दोग्धा मनसा तद्विषये द्रोहकरणशालय कथ
 मेन इत्यामेतस्य धनादि च कथ गृह्णीषामित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रो
 हमेव चिन्तयतीत्यर्थं । सर्वेऽप्येवमिति कथमुच्यत इत्यन आह ।
 लाजमसोभ द्रव्याद्यभिलाषजनित मनसो नितरा लाभ कर्मण्यापा-
 रयश्यनलण्यिकार अभिलाषातिरेक या विसृज्य यद्दुदासते उदासता
 भवन्ति परस्वाकर्षणादरुपरता भवन्ति तर्ह्येका द्वौ या न त् तृतीयस्ता
 दृग्भक्त्यगवीयान्तस्माद्युक्तमेवाकृतमित्यर्थ । तस्मात् परप्रतारणप्रयोजन
 क एव दानार्थं धर्माद्युपदेश इति भाव । परप्रतारकत्वात् पात्रत्याभा
 याहान कस्मिन्दिपि न कर्तव्यमित्यर्थ । विषयेति पाठे लाभानि-
 रेक यत्नात्किञ्चेत्यर्थ । दोग्धा, द्रोग्धा ताच्छाल्येतृन् । तद्योगेच न
 लाकेति (पा०२३।२६) पक्षीनिषधाहनिन इति द्वितीया । एको द्वौ वा
 एक द्वौ । मक्ष्याव्यवेषादिना (पा०२३।२२) मनासे एते बहुश्रीही,

महुये इति (पा०५।४।७३) इष् समासान्त ॥ ८२ ॥

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्य कृञ्जवजचना । स्वा

च्छुन्द्यमृच्छुतानन्दकन्दलीकन मेककम् ॥ ८३ ॥

इदानीं विधिनिषेधज्ञात दृष्यन्नुपसहरति । दैन्यनि । अस्तैन्य षो
 ष्यांभावो दैन्यस्य निवृत्तत्वस्यायुष्य षट्कमित्यर्थ । शौच्यं यायन्न कि
 यने तावद्दैन्यं नापयाति तस्मात् कतव्यमनेति भाव । तथा अज-
 न्य लाग्नगृह्णनग्राम्यशृकरादि, तद्वजनमिति यावत् तत्कुत्तवच्छना,
 श्रोतरविप्रलम्भनमेव । स्वादूतमभक्ष्यमिति परित्यागे जठरवच्छेदेव
 भवति न तु मधमं । तस्मात् कि बहुना आनन्दस्य सकणमुखस्य वा
 न्दली प्रराह कन्द मूलभूतमेकक अतहाय केशल स्वाच्छन्द्य स्वेच्छा
 चारित्य ऋञ्जन आश्रयन । श्रौतस्मात्सकलविधिनिषधान् परित्यज्य
 मर्वादु सङ्केतुत्य त स्वेच्छाचारमेव कृत्ततेत्युपदेशानस्मत्समाकर्णयतेति
 शेष । आयुष्य । तस्मै हितमिति (पा०५।१।५) यत् । अस्तैन्य । स्तो
 तगद्वात स्तेनाद्यलगापद्येत्यत्र (प ०५।१।२३) स्तेनादिति यागविभागा
 त् यति, छर्षाभावेऽव्ययीजाय । एवमभक्ष्यत्यत्राप । विन्दतति वा ।
 विदुल्लाने लाट् ॥ ८३ ॥

इत्थमाकख्यं दुर्वणं शक्र रुक्रोधता दधे । शुभेच

दुञ्चैः कस्कोऽय धर्ममर्माणि कृन्तति ॥ ८४ ॥

इत्यमिति । शक्र इत्य पूर्वोक्त दुर्वणं वेदादिदूषकञ्चार्याकस्य दु
 एवणंवाक्यमाकस्य सक्रोधता दधे सकापाऽभूदित्यय । अनन्तर दुञ्चै-
 नितरा तारस्वर इत्यथोचत् । इति कि । एतेषु मध्ये अनिश्चितरूपाऽय
 कस्क श्रुत्यादिमूलानि धर्मरहस्यभूतानि घट्टदूषणात् कृन्तति क्षिन्
 ति । काऽय काऽय एव भाषन इति यत्कृच्छिंशंपनिशयाय कोपाभिव्य-
 ञ्जकसम्भ्रमात्की कस्कगध कस्कादित्यात् साधु ॥ ८४ ॥

लोकत्रयी त्रयीनित्रा वज्रवीर्यं स्फुरत्स्फुरे । क

इत्थं भाषते पाञ्चशासने मयि ज्ञामति ॥ ८५ ॥

काधमेव द्यातयन् वेदप्रामाण्य प्रतिजानीते । लाकेति । पाकशाम्-

न पाकासुरमहिंनि मयि त्रयोनेत्रा प्रनिदृचक्षुर्द्वयीगाचराचंगोचरीकर-
णसमथवदत्रयरूपनेत्रा वदविहिताचरणवेदनि षट्त्रयत्रेनकारिणी लो-
कत्रयी धम्मास्यापनपूत्रे शासति परिपारायति मति क इत्यमेव सक-
लधम्म दूषणप्रकारेण भाषते । किञ्च ते । वज्ररीर्येण स्फुरन् प्रकाश-
मान करो यस्य तस्मिन् । वज्रेत्यादिना वेदादिनिन्दकस्य कण्ठच्छेदता-
मर्थ्यं स्वस्य सूचितम् । मयीनि करण हृदयस्पगनपूत्रं श्रीधरहृद्वारा
त्रिकराभिनय । वज्रहस्त पुरन्दर इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये मयि प्र-
त्यक्षदृश्ये मति श्रुतिप्रामाण्य को वान्यथा कर्तुं ममर्थं इति । वज्रवी-
र्येत्यनेन विग्रहवत्त्व सूचित । श्यामा-मज्जनवत्, अग्निहोत्र त्रयीरया-
दि वेदाप्रामाण्याप्रतिपादन चार्थाकवाक्य दूषितमिति ज्ञेय । शासति
मयिगामन्त मामनाद् ये यन दरे मममी वा ॥ ८५ ॥

वर्णानङ्गीर्णतायां वा जान्यलोपेऽन्यथापि वा । प्र .

ह्लाडाटेः परीक्षासु भङ्गभङ्ग प्रमाणय ॥ ८६ ॥

आकट्टयेन शुद्धियंशुद्धयीत्यादि यज्जातिदूषण कृत तत्परिहरति । घ-
र्षेति । अङ्गरे चार्थाक ब्राह्मणादियथांनाममङ्गीर्णताया मत्या अन्यो
न्यथानिसङ्कराभावे मति योजान्यथापा ब्राह्मणत्वादिजातेर्नापाभाव
महावहारविषयत्व तस्मिन् या विषयेऽन्यथापि वर्णसङ्कराज्जात्यभावे
या विषये परीक्षासु शुद्धत्यादिषु परेऽस्मृत्याद्युक्तेषु जातिदिदिव्येषु
विषये ब्रह्महादेर्ब्राह्मणक्षत्रियादियथकारिणोऽभिषेकस्य भङ्ग पराज-
य प्रमाणय मन्दिग्धस्यायस्य कीट्यन्तरनिरासेन निष्पापक कुरु ; यदि
ब्राह्मणत्वादिगुहिनं स्यात्तत्र ब्रह्म घघादी कृतेऽपि ब्रह्महा नाम्नाति
प्रतिज्ञामयद्भिर्भूतो भङ्गा न स्यात् । भवति च तावत्तस्माद्भङ्गैव इत्य-
गामस्य तत्विश्रादिपरम्परापाद्य भङ्गाणत्याद् ब्राह्मणत्वादिजातेरस्तित्य
कथित । यत्र च सङ्कराज्जाति शुद्धिर्नास्ति तस्य घघादी कृतेऽपि ब्रह्म
हत्यादिप्रतिज्ञाहतो भङ्गो नास्त्येयति । वर्णसङ्कराज्जातिलोपे व्यति
रेकगुरेन भङ्ग एव प्रमाण धूम इव यन्त्रभायऽपीत्यर्थं । अङ्गैति प्राति
कृत्यप्राति सम्बोधन । निध्यागत्यपरीक्षायामभियाक्तुं भङ्गेऽभिमान्यजा
निशुद्धि पातित्याभाषण । अभिषेकस्य भङ्गे तु इत्यगामादेर्नातिशुद्धि

मत्यामपि मज्जिमान्यस्यैव सद्गुणजातित्व पातित्यञ्चति निवयमिदं भङ्ग
मेव प्रमाणायेत्यथ इति व्याख्येय । यथा मति व्याख्या ज्ञातव्या ॥ ८६ ॥

ब्रह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्ने कृते जयम् । त
द्विशुद्धिमशेषस्य वर्णव्रशस्य शसति ॥ ८७ ॥

पूर्वाक्रमेव दृढयति । ब्राह्मणयति । ब्राह्मण्यमादिर्यस्य कृत्रिया-
दिजातित्रिंशत्पस्य तेन प्रसिद्धाया यद्वा ब्राह्मणी आदियस्या तत्रि
यादिस्त्रिया सा ब्राह्मण्यादि सा चामी प्रसिद्धा च तस्या इयमुक्तमा
ब्राह्मणीत्यादिप्रकारेण कृताया स्त्रिय गन्ता कामुकता सज्जाना
नरो दिव्यजय न इतते पश्यतीति यत् न प्राप्तातीत्यथ । तज्जाती-
यानाक्षणेमेव कृत् अज्ञेयस्य यथावगस्य ब्राह्मणादिवशात्सद्गुण्य सातापि
प्रादिपरम्पराया विशुद्धिनितरा निर्हापत्व जमति कथयति । ब्राह्मणी
व्यभिचारा नरा ब्राह्मणाऽह ब्राह्मणी नागममिति प्रतिज्ञाय यदा दि-
ष्य कराति तदा स पराजयत एवेति तावत्प्रत्यक्ष । तथा च गन्धाया ग
न्तु च पारदायादिदापदूषितत्वे ऽपि त-सातापिवादि परम्पराया द्वा-
ह्मण्यादिविशुद्धि तत्पराजययैव स्पष्ट कथिता । यदि ज्ञात शुद्धिर्ना-
भविष्यत तर्ह्येव प्रतिज्ञाया कृतायामपि तमाह्वान्त्वत्वाभावाद्भङ्गा नाभ
विष्यत । स तु दृश्यत इति भङ्ग स्वान्ययानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमा-
णमित्यथ । ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता ना पुरुषा यदजय जङ्गमी-
घत तद्गङ्गेक्षणमिति वा व्याख्या ॥ गन्तेति तृच । अन्यथा । न लोके-
ति (पा०२३३६८) पष्ट्यभाव स्यात् । प्रसिद्धायामिति पाठे विषयम-
मी । अन्यथा व्याख्या क्लिप्तत्वादुपेत्या ॥ ८७ ॥

जलानलपरीक्षादौ सवादेो वेदवेदिते । गलह
स्तितनास्तिक्या अधकृ धिय कुरुते न त ॥ ८८ ॥

इदानीं सवादादपि वेदस्य प्रमाणायमित्याह । जलेति । हे चार्याक
वेदेन यदिते बाधिते यदमूलजलानलयोस्ताभ्या या या परीक्षा शुद्ध-
त्वनिश्चय स आदियस्य तुलादिव्यादस्तादृशोऽर्थे सवादेो यथोक्तज्ञान-
रूप म ते तथ धिय बुद्धि गताहस्तित यलानिशासित नास्तिक्य

यस्यास्तां न कुरुते धिक् । वाक्यायं कर्म । अनुचितमेतदित्यर्थः ।
जलदिव्यं हि जलमग्नः पुरुष आकाशं पूर्णं पुरुषमुक्तशरप्रत्यानयनम-
पेक्षमागो यद्यनानीते शर उन्नज्जति तर्ह्यवाशुद्धः आनीते तु
शुद्ध इति वेदोक्तं जलदिव्यं, तच्च तथैव दृश्यते इति संवादः । अहि-
दिव्ये तु तप्तलोहादी दाहादाहाभ्यामशुद्धिशुद्धी इत्यप्युक्तं वेदे
न । तत्रापि संवादः । तस्मिन् प्रामाण्यहेतौ सथादे सत्यपि नास्तिक्य
न जहातीत्याक्षय्यम् । मूर्खतरोऽसीति भावः । तथ धिग्धिय निन्द्यां बु-
द्धि निराकृतनास्तिक्या न कुरुतेऽपि तु करीत्येव । दूषयतीत्यर्थः ।
तथ धिक् निन्द्यां न करोति अपि तु धिक्करोत्येवंत्यर्थः । धियमिति वा ।
यतो निराकृतनास्तिक्याभित्युभयत्रापि हेतुगर्भसंवादेन नास्तिक्यापन-
यात स्वरूपहानार्थिकार एव कृत इत्यर्थः । जलानलपरीक्षादी ते त-
वापि यतः संवादः सप्रतिपत्तिरस्ति तेन कारणेन सञ्जातगलहस्त-
मालिङ्गितकण्ठ नास्तिक्य यस्यां तां स्वीकृतनास्तिक्या बुद्धि त्व धिक्
रु इत्यर्थ इति वा । अत्र गलहस्तशब्दः परीरम्भपरः । यतस्तवापि
सथादोऽस्ति । तेन स्वीयां धिग्धिय नास्तिक्यत्रादाद् दुष्टं बुद्धि दु-
र्धामितनास्तिक्या कुर्विति वा कुत्सिना रुनिः शब्दो यस्य ताम्ब्यो
धनं कुरुते कष्टद १ तथा हे ऋषिद्यमानमते अयिनीन धार्याक वैदिके
जलानलपरीक्षादी यस्मात् संवादोऽस्ति तस्मादाश्लिष्टनास्तिक्या नास्ति
कमति धिक् भा निन्द्येत्यर्थः । इति यत्तदोः सम्यग्नाश्रित्य वा व्या-
स्येपम् । नास्ति मतिरस्येत्यर्थे, अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः (पा०४।४।६०)
इति ठकि नास्तिक । मतिः परलोकधियया । तद्भावो नास्तिक्यं ।
प्राप्त्रणादित्यात् प्यञ् ॥ ८८ ॥

सत्येव पतियोगादौ गर्भांटेरध्रुवोदयात् । अथा

द्विष्टं नास्तिकाः कर्म न किं मर्मं गिनन्ति त्रः ॥ ८९ ॥

इदानीं मते कर्मफलमयं इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति । मतीनि
पतियोगः अती निर्या भवं सम्यग् । शुक्रगोपितमन्त्रिपातलक्षणा, अ-
युग्मायु गगनं निविहतिष्यादिवज्रं गनदादियं सैतादृशं धीकृत्वादी
कर्मफलमेकादी च यत्तं गान एव दृष्टकारणपरामर्शा मयं दा सत्याग

पि गभादेरधुषादयादनिधितादुद्धवात् । कस्मिंश्चित् काले ऽनुत्पत्तं हं
 तोरास्तिप्रमलौकिकस्य परलोकनाशनस्य भावेऽदृष्टकारणमागर्थात् ए
 य सदा स्यात् । न चैवमस्ति । तस्माद्दुष्माधमं रूपमदृष्ट कारणान्तरम
 स्तीत्यर्थापत्तिप्रमाणक कर्म शुभाशुनफलकमदृष्ट भा नास्तिका श्रवै-
 दिकत्वाद्दृष्टमनर्हा वो युष्माक मर्म हृदय किञ्चिन्नस्ति अपि तु विदा
 रयत्येय । कुतो हेतोर्न भिन्नहीति धा । एतन्निदशनेन सचेतसो हृ-
 दयन विदारितु युक्त तत्र ज्ञानमित्याद्यर्थः । भूखंनमा भवन्त इत्य-
 थं । कर्मो धो मर्मं दर्शनरहस्यरूप न किं दूषयति किन्तु दूषयत्येति
 धा । सर्वज्ञान नास्तिका इति बहुवचनम् । गृहस्थास्त्रिवनुरामु प-
 त्नीषु सतीष्वपि पुत्राद्यमभय एव यदन्ति अस्माभिरपत्यप्राप्तिद्वतुक कर्म
 प्राक न कृतम् । अज्ञातमप्यकर्मैतकन्येनास्मदृश्यं न केनचित् प्रेनेन प्रति
 बन्ध कृतस्तस्मादपन्थ न भवतात्यादि धा कथयन्ति । तस्मात्प्रोक्तप्रवा
 दपारम्पर्यादधापत्तेरदृष्ट कारणान्तरमङ्गीकरणीयम् । ध्यादिशब्दाभ्या
 कृपियाणिव्यस्त्रामिषेशादिव्ययमापान्तरकृताशपपथ व्याख्याता ॥८८॥

याचतः स्व गयाश्र ह जूतस्याविश्य कञ्चन । ना

नादेशजनेपज्ञाः अर्त्यापि न कथा कथम् ॥ १० ॥

मृत स्मरन्ति, छान्दसेभ्यस्ते वृषि सन्देहेऽन्यदहामेतित्यादेरुत्तर-
 नाष्ट । याचत इति । प्रापयज्ञादप्राप्तमङ्गने पिशात्त्यादियानिप्राप्तस्य
 स्वसम्बन्धिनगदामोन धाय कञ्चनाविश्य स मरूपेण तच्छरीरमधिष्ठा-
 य स्वमस्त्रन्धि नय आह निजदुर्गति परिजिज्ञोषया गयाया आद प्रथ ग
 नापस्त्रानादिजन्म पुण्यविशेष याचतो मम मङ्गलिप्राप्त्यर्थमिदं करणीय
 मिति प्रापयमानस्य, यत्र कृत माक्षिप्य माति यदत् प्रतम्य सम्बन्धिनो
 नानादेशेभ्य आगता जनास्तेभ्य उपपन्नः श्रुतास्तेषां ज्ञाना सत्यव्यन
 सर्वेषा सम्गता कथा कथ न प्रपेपि । तामु कथ न विश्वामिपि । अ-
 पि तु नानाविधप्राणाधिकजन्मसत्तादनिदृष्टत्वात् पृथ्व जन्मकथनात् पृथ्व
 मयात्रेतावत् सुवर्णादि निक्षिप्त तन् पश्यनेति निथ्यादिदशानसवादा
 द् देशान्तरकालान्तरप्रमृत्तिकथनाद् गयाश्राद्धादौ कते तस्य मङ्गलेरनु-
 भानाच्च ता सर्वेषा विश्वमितु योग्या इत्यर्थः । एतेन तीर्थादिभाववि-

ज्ञोपपरलोकरुदेहान्तरप्राप्तिधर्माधर्ममूलस्वर्गनरकादिप्राप्तीनां प्राणाण्य
ममथित । नानादेशजनन उपज्ञानुभयिता यामन्ता सद्यु साजिका
इत्यथ ॥ ९० ॥

नीतानां यमदृतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ॥ श्रद्धत्से
सद्यदन्ती न परलोकरथा कथम् ॥ ९१ ॥

का हि तद् वेदेत्यादेरुत्तरमाह । नीतानामिति । प्राणापकर्मण्य
यमेनैव प्रेषि-न यमदृतेन देवदत्तमानयेत्यादिप्रन सनामसया ज्ञान्त
ईतो स्थूलशरीराल्लौकिक शरीरनाकथ्य या देवेनानायित साऽपमा
नीत इति यममाभीष्य नीतानां नरणीयादन्यथा जनानामुपागतौ स-
त्यामानायितो य सोऽय न भवति पुनरय मत्यलोक नेय इत्येतत्
दृग्मन्यमानयति यमच्चित्रगुप्ताभ्यानुक्ते सति प्रत्यावृत्तौ भौतिकशरी-
रमध्ये लौकिकशरीरे पुन प्रविष्टे सति तद्वाच्यैरेतावन् पथ्यन्त किं
जात त्व कुत्र गत किवा तत्र दृष्टमित्यादि प्रश्ने कृत यमदृतेयम प्रा-
पिनस्तेन च पुनरापु शेषादत्र पातिताऽहम् । स्वर्गां नरकशैवयधिष इ
ति प्रकाशकश्रुतिस्मृतिप्रमाणेषु यथा स्वर्गादिरूप श्रुत तादृशस्यैव तस्य
कथनात् सद्यदन्ती सयाद कुर्वन्ती परमाकमन्वन्विगीं प्रकृतत्वकथा
कथ कुतो हेतास्य न श्रद्धत्से परमाकास्तित्वे प्रमाणरूपा न मन्यसे य
द । न किञ्चिदयिश्वासे वारणमस्ति । तस्मात् परलोकोऽस्त्येति
भाव ॥ ९१ ॥

जज्वाल ज्वलन. क्रोधादाचर्यो चाक्षिपन्तमु
क्रिमात्परि क्रिमात्पेद्रमस्मदग्ने निरगलम् ॥ ९२ ॥

जज्वालानि । अथ उशगनाऽग्निं क्रोधाज्जज्वाल अमुं चायां क
प्रातिपत्तय पक्षयथापक्षैरधितिपक्षिति आयस्यो, क्वथे च । इति कि ।
रे चायां क मीष त्वगन्माक वैदिकानामग्ने निरगलं निजय यथा तथा
एद पूर्वां कप्रकार किमात्य कि श्रुते इति । अत परमेय शंद्धस्यमि त
दिं तत्र कण्ठाग्रेत्र कण्ठयिष्यामीत्यर्थं क्रोधाधिष्टजातिरिषि । क्रोधा-
पगद्योतनापमेय योप्याया पुनरुक्ति ॥ ९२ ॥

मह परा व्रेणः श्रौतधर्मैः कवलजीविन ॥ क्षणाम

क्षणमूर्च्छाल स्मरन् विस्मयसेऽपि न ॥ १३ ॥

इदानीं नाश्राति स्वातीत्यादेरुत्तरभाह । महति । हे क्षण क्षणमा-
त्रमक्षणेनाभाजनन मूर्च्छानातिविह्वल रे नास्तिक द्वादशादिबहुदि-
यसोपवामसाध्यमहापराकाख्यप्रतयतस्तान् ब्रह्मचारिण श्रौतस्मात्त-
रूपेणैवैकेन चलनं जीविन प्राणधारणशालानेवभूतान् मनुष्यान् स्म-
रयिन्तयन्नपि किं न विस्मयमे । एतावन्ति दिन न्येते ऽभाजना कथ-
भासत इत्याशये न प्राप्नोषात्येतन्महच्चिग्रम् । क्षणमात्रमप्यभोजनपो-
हाया स्वनेवानुभवमासापत्रामादिकाग्निा जीवितधारणस्य प्रत्यक्षद्-
गते च मत्यपि जवाद्दृशयत् सुखी न विस्मयत इत्यथ । तस्माच्चिरम-
भोजनेऽपि श्रौतधारणनामर्थोद्धर्मोऽस्त्येवेति । एक दश्युपवामा-
दिक धम्मसन्धयव्यतिरेकाभ्या जानाहीतिभाव । पराकिण शयत्या-
वियङ्गाया द्वितीयावहुश्चन । शयत्यविवनया अधीगर्थेति (पा०२३ः
ध्र) पथ्यैः कवचन वा । मूर्च्छाल । अन्त्येयं निष्ठा दिप् क्षुद्रजन्तूपना-
याभ्या शयत इति वचनादुप-पकारित्वश्चमादुपकारकारित्वाच्च
विस्मयसे न किमिति च पाठ ॥ ९३ ॥

पुत्रपृश्येनारोरीमृसा दृष्टफला मखा ॥ न ३ः

किं धर्मसन्दे-मद्रहजयमानव. ॥ १४ ॥

इदानीं याद्योऽमज्जनयत एक मन्दिशयास्तावदित्यादरुत्तरपति ।
पुत्रेति । भावास्तिका पुत्रप्राप्तये विहित पुत्रफलकायाग पुत्रपृ-
श्येनमाभिधरन् यजनति वदयाक्यविहित श्येनमाधनकोऽभचारफ-
लका श्य न तथा कारारो निवपेत वृष्टिकाम इति वश दुरसाधनका
वृष्टिकलको याग कारारीत्युच्यते एते यागा सुखनादियेषां ते तथा
दृष्टप्रत्यक्षानुभूयमानमुतमभूतिवैरिमारणजनवपांतिरूप फल प्रयाज
न येषां ते मसा ६ ग स्तिकाणा पुसाक धर्मोऽस्ति वा नास्ति इति
धर्मं सम्यग्यी मन्द्हा वेदयाक्यविहितादृष्टफलकयागादिरूपे धर्म-
स्तः सम्यग्यी वा अदृष्टफलकयागादि । वधायकवेदयाक्यान्येव वा ध-

सं हेतुत्वाद्दुर्मन्तस्त्वन्मन्थी वा य प्राणाश्याप्राणाश्यामन्दे इव मन्दे
 हा मन्थ्याद्वयं सूर्य्यग्राभायंमुरपद्यमाना यष्टिमहस्रमाहुंतिस्त्र कोटया
 राक्षसा तेषा जये विनाशे भानय सूर्य्यरूपाविनाशका न कि भवन्ति
 एव दृष्ट्वापि धर्मं न मन्यसे चित्रमित्यर्थे । कि न अपितु जत्रन्त्येवेति वा
 तिस्र कोट्योऽहुंकोटी च मन्देहानामराक्षसा

उदयन्त सहस्रांशुमति युञ्जन्ति ते मदा ॥

ग यत्र्या चाभिमन्त्र्योद्धं जलन्ति सन्ध्ययोः क्षिपेत्

तेन शाम्यन्ति ते दैत्या धजभूतेन धारिणा ॥

इत्यादि याव्यप्राणाश्याद्गायत्र्याजिमन्त्रितजलप्रक्षेपेण तत्राशुपुर
 मरमेव सूर्य्योदयात् सूर्य्य एव तान् विनाशयतीत्युच्यते तथा च सूर्य्यो
 यथा तान्न गयति तथा मखैरपि भवदीयमन्देहो विनाश्य एवेति प्रा-
 नाशिकमेव सर्व्वं जानोहि ॥ ८७ ॥

दण्डनाण्डव्रतैः कुर्व्वन् स्फुलिङ्गालिङ्गिन नजः ।

निर्ममेष्य गिरामूर्म्मर्माभिन्तमर्म्मैव धर्मं राट् ॥ ९५ ॥

दण्डेति । अथाऽग्निवचनानन्तर धर्मंराष्टयम स्वायुधस्यदण्डव
 ताण्डव्रतैरितस्ततश्चालने नभ स्फुलिङ्गालिङ्गतमग्निफणाकीर्णं कुर्व्वं
 न् रचयन् चार्थाकयाक्षरैर्जंजनमैव विदारितजीवस्थान इवासहसा-
 नां गिरामूर्म्मर्मांशुपरम्परा निर्म्ममे कचे इत्यर्थे । कर्मिपदेन वा
 चामप्रतिहतप्रवरत्व सूचितं । कर्मिंशुं स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गेऽपि ए

निष्ट ज्ञोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठ कण्ठयामि इठाटयम् ।

अपष्ट पठतः पाद्यमधिगोऽप्ट शठस्य ते ॥ ९६ ॥

तदंवाह । तिष्ठेति । जानास्त्रिक तिष्ठ निष्ठ क्षपणात्र सहस्र धर्मं
 यण द्विरमेति वा । अपमह अधिगाष्टि गाष्ट्यामिन्द्रादिमभाया अपष्ट,
 प्रतिकूल पाठ्य पठनायं वचनं पठतो भाषनाद्यस्य शठस्य वाक्कुलमा
 प्रतिपुष्य नाम्निकाधमस्य ते नय कण्ठोष्ठ कण्ठनालमांशुी च इठाटुला
 कारखेटानामेव कुष्ठयामि वर्षांशुारणाशक्त करामि दवहेन पुणंवा-
 ना-यय । भव्याणि विगेषणानि दण्डवत्प्रपमे हेतवः । अथ चैवनि

धस्य ते अग्निगोष्ठिकयामधिकृत्य वाचो यक्तो कण्ठोष्टं कण्ठयामि प-
त्त्याप्रतिहतत्वाद्भक्तुमसमर्थं करोमि । मर्द्धं सपि भयच्छास्त्रं दूषयिष्या-
मीत्यर्थं । वाग्ध्यापार प्रतिक्ण्ठोष्ठस्यैव दण्डो युक्त । अथसपि क्रा-
धाहृद्गाराविकारे । तिष्ठतिष्ठति क्रोधानिश्चयद्योतनायं पुनरक्ति । क-
ण्ठोष्टं प्राण्य गत्वादेकवद्भाय । कुण्ठयामि वधंमानमार्गोप्ये भविष्यति
नट् ॥ ९६ ॥

वेदैस्तद्वेदिमिस्तद्वन् स्थिरं मनज्ञाः कृतम् । परं
कस्तं परत्राचा लोकं लोकायत त्यजेत् ॥ ९७ ॥

इदानीं श्लाकत्रयेण परलोक धर्मं च साधयन् काहि वदं तर्का
प्रतिष्ठयेत्येवमादहत्तरमाह । वेदैरिति । चतुर्जिं ऋग्वेदादिजिर्वेदेयं-
यास्तिरीकृतं तद्वत्तस्य वेदस्य वेपथ्वाया तद्युक्तं तदशापजोविजि
वेदानुसारिभिर्नाना शनै स्मृतिपुराणादिभि वादिप्रतिष्ठादिभेदै-
र्मानासादिशास्त्रैश्च स्थिरीकृत निश्चयेन व्यवस्थापित पर श्रेष्ठ धन्यञ्च
स्वर्गादिलक्ष्य लोका हे लोकायत नास्तिकाधम पर केवल ते वाचा नि-
र्युक्तिकेन वचनमात्रेण कोऽपि विद्वान् त्यजेत् अपि तु न । किन्तु स
र्वैरपि तद्युक्तिभिः परलोक स्वीकृत एवेत्यर्थं । तदस्तित्वे मन्देहा-
पादिनो को हि वेदेत्यादिश्रुतिस्त्वन्यपरति ज्ञेय ॥ ९७ ॥

समज्ञानात्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् । लोकं
प्रयामि पन्थान परलोके न तं कुतः ॥ ९८ ॥

समेति । एकस्मिन्मर्गाद् वर्ये समज्ञाना तुल्यमतयोऽत्यं उत्पन्न इत्या-
भूयिष्ठा बहुतरसङ्घाद्ये प्राण्यास्तेषा वैमत्य मार्गान्यत्वविरोधमेत्य प्रप्य
ज्ञात्वा वा इहलोक य पन्थान त्वमेव प्रयासि परलोकेऽपि विषये त्व-
मेव तादृशमेव मार्गं कर्तुं हेतोर्नगच्छसीति प्रश्नः । अपि तु तमेतमेव
गच्छेयुर्पदेशो वा । यथाकेनचिद्दामो दक्षिणो वा काशोमार्ग इति मा-
गं पथिकेषु पृष्टेषु पञ्चवैधानमार्गं कथिते सन्ति पञ्चाग्निरिदंक्षिणमार्गं
कथिते द्विधे "बहूना वचन प्राह्य" इत्यादि न्यायात् कुशलैर्न पञ्चाग्नदुक्त-
मार्गोपैव गम्यते एव परलोकेऽप्यल्पविमति निरस्य बहूनुगत एव मा

गं किमिति नाश्रियत इत्यर्थं । परलोकमागच्छ न क्षणया धर्मस्तं क
 य न मन्यसे अपि तु तर्मे रङ्गीकुरु । परलोकमज्ञानिश्रयमपि गन्तव्य-
 प्राप्तवन् कुर्यादिति भावः । तर्काप्रतिषेधेऽप्यस्याप्येतदुत्तरं ज्ञेयं ॥ ९९ ॥

स्वहन्यमन्यभादकर्तुं विश्वं नुमतिदृश्वनः । ले
 के परत्र लोकस्य कस्य न स्य दृढं मनः ॥ १०० ॥

बहुसम्मतिमेव दर्शयति । स्वहन्यामिति । स्वहन्यामात्मपुत्रीमन्यमा
 त्कर्तुमन्यस्मै वराय अधीना देवा कर्तुं विश्वेषां सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपु-
 राणादीनां लाकानां चानुमतिं सम्मतिं दृष्टवतीऽनुभवत तथा कर्तुं त-
 थ कस्य जनस्य परत्रलोके स्वर्गादीं मनो दृढं नि मन्देह निश्चल न
 स्यादपि तु सर्वस्यापि स्यादेव । न केवलमन्यस्यैव किन्तु चार्थाकस्य
 तथापीत्यर्थं । सर्वोऽपि परलोकशाधभिया स्वहन्यामन्यस्मै ददाति ।
 यदि परलोका नाभविष्यत्तर्हि स्वपुत्रीमन्यस्मै कथमदास्यत् । अथ
 नाचारः सर्वेषां सम्मतः । न च त्वयाप्यन्यस्मै पुत्रीदानादङ्गीकृत-
 म् । अन्यथा स्वपुत्र्या स्वनैव ग्रहणमापद्येत । तस्मादन्येषामनु-
 मतिं गृहीत्वैव यथा कन्याऽन्यस्मै दीयते तथा बहुसम्मतिदर्शनात् प-
 रलोकमप्यङ्गीकुर्यादिति भावः । अन्यथात् । देवैश्चाचंति (पा० ५ । ६ । ३५)
 चाति । विश्वेति पूर्ववत् ॥ ९९ ॥

कस्मिन्नापि मते सत्ये हताः सर्वमत्यजः ।

तद्दृष्ट्वा व्यर्थनामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

श्लोकद्वयेन श्रुतिस्मृत्ययोर्योर्धेषु, तर्काप्रतिषेधेत्यादेरुत्तरमाह । क-
 स्मिन्निति । धर्मपरलोकादिप्रतिपादनपरायां बहूनां गतानां नन्ये ग
 कस्मिन्नेकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते मति मयुं गतत्यक्तः स-
 र्वेणमत्यागिनः परपरविरोधात् मर्थगतामत्यथादिनो नास्तिका पुंयं
 हताचारिताः । तत्राप्यं मन्थिः । गतानामसत्यत्वयादिभिः किञ्चिन्म
 सं सत्यमङ्गीक्रियते न वा, चेदङ्गीक्रियते तर्हि कस्यापि कन्यादानादि
 प्रतिपादकस्य स्योपगतस्यैव वा सत्यत्वाङ्गीकारात् सर्वेणमत्यागमिति
 मत्वांसत्यत्वयादिनो व्याघाताय सिद्धान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिक-

मिद्वान्ता निर्दोष इत्यायात । न वेत्यपि पक्षे नास्तिकमतस्याप्यसत्य-
 स्वादसन्वृत्तस्य दूषकत्वाभावादिर्दोषो वैदिक- पक्षः सिद्धएवेत्यपि
 नाम्तिका दूषिता । निर्दोषत्वेऽपि वैदिकपक्षानङ्गीकारे स्वपक्षाऽपि तै-
 नाङ्गीकाप्य इत्यादिज्ञेयम् । एवंश्च तन्मौक्य मतस्य दृष्ट्या सत्यताज्ञाने
 नाभयवगदिमिद्वतया पुत्रेष्ट्यादौ पुत्रजन्मादिकलमिद्वी मर्या यत्र क्वचि
 त फलव्यभिचारस्तत्र कर्मज्ञो वैफल्यार्ह व्यर्थतागात्र फलनाशनात्करा-
 हित्यनात्र तु पुन अधर्मं. प्राचीनपुत्रत्रिपोगादिनरशंक. । दु सुरा
 णि धर्मज्ञो न, पुत्रेष्ट्यादिधर्मज्ञन्यो न भवति विपरीत तु धर्मज्ञ
 न जन्यने, किन्तु प्राचीनदुष्कर्मनिमित्तमेव । दोगल तु कारुणानीय-
 न्यायन तस्य पुत्रेष्ट्यादृन्तरभावित्य । न च तावदेव नरकाव्यंत्यमिति
 व्याप्तंरिश्यथ इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगमनादिनिषेधे स्व
 कन्यादानादौ विषये च वैदिके मते सत्ये मनि तस्मिन्न श सत्यत्वेऽङ्गी
 क्ते मनि सत्यंजनसमङ्गमिति वदन्तो गारितका इता । मातृगमन
 निषेधादेरगस्य भयद्विरपि परिपालनादिन्यर्थं । तथा च तदृष्ट्या क-
 न्यादानमातृगमननिषेधादिरूप णा मर्यानां विधिनिषेधाशाना दृष्ट्या-
 न्तो नान्यत्राज्ञं व्यथनास त्र यचनमात्रेण व्यर्थमित्युच्यते न तु धर्मज्ञो
 वास्तवोऽनर्थ. प्रयोजनाभाव । तदृष्टान्तेन व्यर्थतागात्रमन्यत्राव्यर्थं
 तेवति घटवगमतिप्रसङ्गन ॥ १०० ॥

कापि नय्वैरत्रैमत्यान् पातित्वादन्यथा क्वचि
 त् ॥ स्यातव्य श्रौत एव स्यादृम्भं शेषेऽपि त
 दृते ॥ १०१ ॥

उपमहरति । क्वापीति । सर्वेनांस्तिकैरपि क्वापि कस्मिन्नपि अहिना
 कन्यादानादौ श्रौते वेदोक्त एव धर्मो स्यातव्य कुन अवैमत्यात् सर्व-
 वानित्यर्थं शेष श्रौताना वीहाना माध्यनिकानामपि मस्प्रतिपत्ते अ-
 हिनादंस्तेरप्यनिषिद्धत्वाद्ङ्गीकृतत्वाच्चेत्यर्थः स्यातव्यमेवेति वा । तथा
 क्वचिदृणांशनाधिकार विहिते अन्वया करणे निषिद्धाचरण च पाति-
 त्यदोषाद्विहिताकरणीनिषिद्धाचरणप्रत्यवापमयादपि श्रौत-एव धर्म

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्भ्रुकुविला शिला ।

न श्रद्धापयते मुग्धास्तौर्धिकाध्वनि वः कथ ॥ १०३ ॥

मानवेति । मानवैर्भूतुष्यैरशक्य निर्माणं यस्याः तथा कूर्मधराष्ट
नरसिंहादयोद्भ्राष्टिद्भ्रानि येषामेवविधं विलम्बिवरं यस्याः सा च शि-
ला गण्डकाख्या तीर्थविशेषमभवा शालग्रामशिला भो मुग्धा मूर्धरं
तीर्थिकाध्वनि संश्रमार्गे वैदिकाध्वनि वा धो यस्माक कथ न श्रद्धाप
यते छास्तिक्य न प्रापयति । चित्रमेतद्भ्रुता मूर्खतरत्वमित्यर्थः । मनु
ष्यैरशक्यरचन सावययत्वेन काव्यं शिलादिस्वनिर्माणशक्तमिच्छामात्रेष
कर्तार मनुष्याद्विलक्षणभीष्टरमाक्षिपति । विमत सकृत्क काव्यं त्वा-
द्दृष्टवत् । अनुमानारपणधम्मंतायनाद्विलक्षणं कर्तरीश्वरे सिद्धेऽपि क-
थमत्राविद्यामै इत्याशय । एतेन देवददस्ति मयूंश्च इत्यादेरुतर दस
मिति शेषम् ॥ १०३ ॥

शतक्रतुरूजाद्याख्य विख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसवादैनवश्चमदृचीकम् ॥ १०४ ॥

शतेति । भो नास्तिकाः शतक्रतुश्च श्रीशिरसांरुद्रभ्यां अजायत इत्युक्त
लो वैश्य न आदिराद्या या येषां ते ब्राह्मणादियर्णाद्य तेषामाख्या श
तक्रतुमुखत्रयाहुत इत्यादीनि नाम नि तेषां विज्ञपेण स्वातिर्वासां
श्रुतिवृत्तान्तमवादै वेदाक्तिसिद्धासै करणैः वा यस्मान् कथ न चम-
दृचीकरत् चमत्कार ताकारपदपित् छाद्रर्यं भवनां तथोत्पाद्य । अ-
मदित्यव्ययमाश्चर्य्यं । जनाद्यभेदक्रतुकारिर्दो जवति । इन्द्रस्यैव शतक्र
तुत्व वेदेनोक्तम् लोकेनार्पीद् यथ शतक्रतुत्वेन व्यवहृपते न तु वन्द्या
दिरिति । तथा च ब्राह्मणोऽस्य मुखमामोदित्यादिना श्रुत्या ब्राह्म-
णशत्रिवादीनां मुखत्रत्ववाहुत्रत्याद्युक्त । लोकनापि ब्रह्मणशादय म
व मुखत्रत्ववाहुत्रत्यादिजिर्भवेद्विपते न तु विषय्येपेणनि वदोक्तेन
मह लोकस्यानुभूयमानत्वात् । मवादादपि वेदे यथाक्तं तथैव लोको
व्यवहरत्याद्यप्यमेनत् । आश्चर्य्यं पूयं यद्प्रामाण्य कथ न विश्वमिषेत्य
पि तु विश्वसनीय तत्रत्याशयः । कुरुजपद वृक्षानुरीधात् प्रायोगि । त

थापि सर्वेऽपि वर्णाः संगृहीताः । विख्यातिः प्रयोजिका मवादे प्र-
 योत्यैर्वा युष्माकञ्चमदाश्रय्यं कथं न कारयामामेति या । शतक्रतुश्च क
 रुन्नोवंशी च तदादि वट्टिर्मेनकेत्यादि व्याख्या येषा यामाञ्च वन्द्या-
 दीनां मेनकादीनाञ्च तेषां लोके प्रसिद्धैर्देवशृङ्गान्तमुवादैर्देवभिर्गुणैक
 कमाश्रय्यं नाचोकरत । लोकवेदप्रसिद्धानिन्द्रादीनुर्ध्वं श्याद्यप्सरमद्वै-
 तान् सर्वान् प्रपक्ष्यैत्र पश्यतेत्यर्थं । तथा च वेदस्तन्मूल परलोक-
 दि च प्रामाणिकमेवेदमिति ज्ञाव इति या । प्रथमव्याख्याने च इति
 हृकोरि (पा०१।४।५३) त्यगौ कर्तुं शो कर्मत्व चमदिति च कर्मान्तर ।
 सवादैरिति करणे तृतीया । पदान्तरेण तत्रैत्र सूत्रेण्यगौ कर्तुं कर्म-
 त्याभावादनभिहिते कर्तरि संवादैरिति तृतीया । च इति षष्ठी ॥ ८४ ॥

तत्तज्जनकृतावेशान् गयाश्राद्धादि याचिनः ।

भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रुत्य न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

तदिति । तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान् कृतमञ्चरान तथा गयाश्रा-
 द्हादि याचिनो गयापिण्डदानादि पुण्य याचन प्राप्तयेनभावान् भू-
 तान् प्राणिनाऽनुभवन्तोऽपि पश्यन्तोऽपि यथं श्रुती कथं न श्रुत्य
 मत्यत्वेन मन्यन्थ इति, पौन कृत्यं, न गृह्णीयं भिक्षयन्त्यादेश्युत्त-
 रक्षाकेऽपि शेषम् ॥ १०५ ॥

नामभ्रमाद्यम नीतानथ स्वननुमागतान् । मथा

दवादिना जीवान् धीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

नामेति । नामन्नगाद्यमद्वैतैयं नीतान् प्रापितान् अथ मुक्तत्वात्
 प्रत्याश्रय्य स्वननुमागतान् प्राप्तान् मथाद चन्द्र क्षवीत्यादि यदमथाद
 यदमथैर्गोलान् जीवान् धीक्ष्य श्रुती. यद्वान् मा त्यजत अप्रामाण्य-
 फान् मा युग । यथ वेदप्रामाण्यापमथारात स्मृत्यादेरपि यदमथात्वात्
 उक्तगुणधर्माणां प्रामाण्य व्यथस्यापिमम् ॥ १०६ ॥

सरम्भैर्जम्भजैत्रादेः स्तभ्यमानाद्वलाद्वलन् । मूर्ध्नि

नं बह्वाऽजलिर्देवानथैत्र कश्चिद्विद्वान् ॥ १०७ ॥

सरम्भैरिति । अथ वेदयघनानन्तर जन्मत्रेण शक्र प्रादियंस्य इन्द्रा
तनादाना सरम्भैर्जूमहाद्याकारयिकारैर्भोतेन कलिना पुरथलितु स्त-
भ्यमानान्निषिद्यमानात् । इन्द्रादिसरम्भान् दृष्ट्वा भयान्तरमम्भस पद-
मपि धलितुमशक्ताह्वलात् कलिमैन्यात् वलन पृथग्भवन् किञ्चिद्वाप्य-
मश्लम्य द्विराणि पदानि सरमुखभागच्छन् दानञ्चद्यातनपर सर श-
क्रादितनस्कारार्थं वद्वञ्जलि कश्चिदज्ञातनामा पापरूपत्वनाज्ञातना-
गाचार्याक दधान एव धत्पमाणप्रकारेण ऊच ॥ १०५ ॥

नापराधी पराधीने जनाय नाकनायका । का
लस्याह कलवन्दी तन्नाटुचटलानन ॥ १०६ ॥

नेति । हे नाकनायका इन्द्रादय अथ मल्लनयो जना उपराधी न
यत पराधीने । तदवाह । कले कलिनाम् कालम्याह वन्दी स्तुति
पांठक भन एत तस्य चाटुति प्रियशचने प्रियम घटल प्रियवादि या
यदूक वा आनन यस्मैवम्भूत अथ च कालम्य वृत्तान्तरूपस्य वन्दि
ना हि यमाश्रयन्ति तत्प्रिय यदन्ति न च दृश्यन्ते । तस्मान्नेतत्प्रिय
वैदिकदिदृषण मया कृत यदि न करोमि तद्यय दशडयिष्यतीति प-
रयत्तत्वादपर भान्नाह दृश्य श्रीमद्भिरिति ॥ १०८ ॥

इति तस्मिन् वदत्येव दद्या स्पन्दनमन्दिरम् ।
कलिमाफ्लयाञ्चक्रुर्द्वापरञ्चापदपुर ॥ १०९ ॥

इतीति । द्यास्तस्मिन्थावाक इति पूर्त्तिकप्रकारेण धनि भाषमा-
यो सत्येक स्पन्दनमन्दिर रथ कलि अपर द्वितीय द्वापरञ्च पुराऽपि
आकलपाञ्चक्रुर्दहमु ॥ १०९ ॥

सन्ददरीन्मद्योत्र श्रीशुहृत्वन्ताद्भतान् ।
तन्नत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्तारकीव न ॥ ११० ॥

ममिति । तैस्ते प्रमिद्वे अज्ञाष्ट्यदिभिर्मूर्ते पापैस्तत्क रिभि
पुरुषैर्वा परीत समन्ताद्य स तथा तद्वमन्तो दशनाथमुच्चप्रीधा यस्यैव
भूत् सकलि श्रीवहुयेन कायगान्तिवाहुयेन भूषणादिसम्पद्वाहुयेन

या कृताद्भुतान् कृताद्यप्यान् अनाकीयान् स्वर्गरहितान् स्वर्गंभवान्
 वा तान् इन्द्रादीन् सन्ददर्श । क इव नारकीव । यथा ब्रह्महत्यादि
 कारी आकण्ठनरकमय कर्तृग्रीयो नरकस्य पुरुष इव । पापकारित्वाद
 हमेव रूपः पश्यत्वाच्चैते दीप्तस्वरूपा इति ज्ञातवान् । नरकस्योऽपि दे-
 यानां कायकान्तिदर्शनाज्जायमानसुखोऽनुष्ठितपापकृतपश्चात्तापः सुरा-
 नान्तं तथा पश्यतीत्युपमा । उन्नतग्रीव इत्यपि पाठ । नाकीयानिति हि
 तार्थे तस्मै हितमिति (पा०५।१।५) वृद्धस्वाङ्गवार्थे वृद्धाङ्ग इति (पा०४।
 २।११४) वा छः । नारकी । नरकशब्दाद् इति ॥ ११० ॥

गुरुरीढाचलीढः प्राग्भून्मनमस्तकः । सत्रि
 शङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः ॥ १११ ॥

गुर्विति । प्राग्दर्शनात् पूर्वं मिन्द्रादयः केषांपि एकद्विकरणे, इ-
 त्यादिरूपया गुर्वा महत्या रीढयाऽचलीढो व्याप्तस्तेषु कृतावस्थाऽपि दर्-
 शनानंतरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आक्रान्तः पराभूत् तिरस्कृतते-
 जस्क मन् अयज्ञा त्यक्त्वा सकलि अनसन्नपि वनात् स्वनेत्र शक्रतेज-
 सैव या नमितो नखीकृतो मस्तको यस्यैवम्भूताऽभूत् । इन्द्रादीन्म-
 यकारित्यर्थः । क इव । त्रिशङ्कुनां मूर्ध्वंशयो नृप इव । स हि स्व-
 याजने प्रार्थितेन परोधमा वमिष्टेन गिरस्तो गुरोर्वमिष्टस्य अश्रया
 व्याप्तस्तिन् कृतायश्च मन्त्रभिमानाद्विद्यामित्रेण मर्षकामिक क्रतु या
 जितस्तत्प्रभावात् सशरीरस्य स्वर्गं गच्छन्निन्द्रोऽपि कृतावश्चः सस्त-
 जमा पराभूत् स्वर्गाद्भ्रजितः । यथा पूर्वं मिन्द्रे कृतावश्च सस्त-
 जमा पराभूतः स्वर्गाद्भ्रजित इत्येव नमिममस्तकोऽभूदितिहासः ।
 रीढावमानगायत्रेत्यमर ॥ १११ ॥

त्रिमुखान् द्रष्टुमर्ष्येनं जनङ्गम इव द्विजान् ।
 एष मन्त्रः सहस्रान्तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥

विष्णुत्वमिति । मत्त मगर्षं यद्य कलि महेल मयिनामनुपेत्य म-
 नोपगागत्य तान् देवान् समभाषत । किमभूताम् । यद्य कलिं द्रष्टुं
 पि न केवल भाषितुं इमंस्तु या किन्तु योचितमपि विष्णुजानमहान् वा

वशान् । कः कोनिय । मतो निर्मलो मदिराशो वा लज्जामधयदालो
द्विजानिव । किम्भूतान मन चण्डालं दुष्टमप्यनर्हान् । चण्डालप्रय-
मातङ्गदीयाकीर्तिं जनङ्गमा इत्यमरः । मनश्चेति (पा०३।२।४७) खच् ।
खिस्वाकुम् ॥ ११२ ॥

खस्ति वास्तोऽपते तुभ्यं त्रिखिन्नस्ति न खि
न्तना । सखे काल सुखेनासि पाशहस्त मुद
स्तव ॥ ११३ ॥

खस्तीति । हे वास्तोऽपते इन्द्र ते तुभ्यं खस्ति क्षेमनस्ति कश्चित् ।
तथा हे त्रिखिन्नये ते तत्र खिन्नता चित्तकेशो भास्ति कश्चित् । हे म-
खे काल यम सुखेनासि कि । हे पाशहस्त यरुण तव मुदः सन्ति क-
श्चित् । गृहमात्रस्याधिपत्यादसामर्थ्यं तृथैव जयालाभटिलस्व कुटिमत्-
रुपत्वमापुषधरणवैषम्यं च सम्यङ्निजिः सूचित । उक्तभागं कुशलप्र-
शास्तेः सह स्वाम्यन्तेभ्योऽधिकृत्य सूचयति । इन्द्राय खस्तिप्रयोगः
स्वामिभाष ब्राह्मण्य वा कलेर्द्योतयति । वर्णनाम्बेन यत्ने त्रिखिन्न-
प्रयोगः । अयमेव गर्वोऽवज्ञा चेति श्लेष । खस्त्यागो क्षेमपुण्यादाधि-
त्यमरः । वास्तोऽपतिर्गृहमेधाच्छेति लिङ्गात् भाधु तुभ्यमिति । न-
न खस्तीति (पा०२।३।१६) चतुर्थी । इतरत्र तत्र सम्यन्तर्नायम् ॥ ११३ ॥

स्वयम्बरमहे भेमीवरणाय त्वरामहे । तदस्मान
नुमन्यध्वमध्वने तत्र धात्रिने ॥ ११४ ॥

स्वयमिति । हे देवा वय स्वयंवररूपे महे उदमये भेमीवरणाय यस्मा
त् त्वरामहे मयैवाः स्मः तदस्मात् तत्र धात्रिने स्वयम्बरस्थानं प्रति ऋ-
जुगामिनेऽध्वनेऽस्माननुमन्यध्वमाज्ञापयत त्वराशशादन्या गोप्ती न
क्रियते । ध्यात्तैव दीयतामित्यर्थः । अध्वने । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ११४ ॥

तेऽज्ञाय तमस्योच्चैर्हङ्कारमकारणम् । ऊचिरे

इति चिरेणैतं स्मित्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

त इति । ते देवाः पृथोक्तमकारण निर्देतुक उच्चैरतिशयित अ-

स्य कलंहरद्वारं दपंनगज्ञाय निधो ऽन्योन्य दृष्टमुराः सन्तः मूलं. स्व
यम्वरवाच कि करोमीति स्मित्या ज्ञाम्यं कृत्वाऽतिचिरेण प्रापीयसा
ऽनेन मह कथं वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूयास काल विलम्बयेनं कलि प्र-
त्युचिरे वक्ष्यमाण्य वभाषिरे ॥ ११५ ॥

पुनर्ब्रह्मिण्यमि मामैव कथमुद्ब्रह्म्यसे नु सः । सृष्टु
वान् परमेष्टी य नैष्टिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

पुनरिति । हे कले त्व स्वयम्वरार्थं गमिष्यामीति एकवारमज्ञाना-
दुक्तं तद्विदमत. पर पुनर्गां मा एवं वक्ष्यसि मा माधोच. । यस्मात् पर-
मेष्टी य त्वा आभरणं गुरुकुलनिवासिन नैष्टिकब्रह्मचर्य्यं प्रतधारिण
सृष्टवान् (नतु पुनरत्य कथमुद्ब्रह्म्यसे परिणेष्यसि कृतयगादयो निष्क-
नत्रा यत्र सृष्टा) तस्मात्प्रय स्वयम्वरवातांऽनुचिताऽकृतोर्णित्वापा-
तत् । तस्मादेव पुनर्गां स्म वाच इत्यर्थः । पापरूप प्रत्युपहासन्नच-
रमेनत् । सागदस्य निरनुबन्धकत्वाद्ब्रह्म्यतीति वचलुंट् । मा मेनि
निषेधविषयार्थं योष्ठाया द्विकृत्ति । परमे स्थाने तिष्ठति इति इति
म च कित् । अत प्राणापः, अस्माम्बेति (पा००३ ८७) सूत्रण पत्य ।
तत्रैव, परमेष्टीहरिति निपातनादेदकृत्य ।

नैष्टिको ब्रह्मचारी तु वसंदाचार्य्यं सन्निधी ।

तदभावेऽप्य तनये पुत्र्या वैद्यानरऽपि च । इति स्मृतिः ॥ ११६ ॥

द्रोहणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकुर्यावकीर्णनम्
त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुलंङ्घ्यस्त्वया न
सिम् ॥ ११७ ॥

द्रोहिण्यमिति । द्रुहिणो ब्रह्मा त्वा पुत्र अयकीर्णनं सतप्रत आ-
कुर्यां निजाज्ञानद् द द्रोहिण गुणद्रोहकारिणं वेत्तु । एवं त्वया कृते
ब्रह्मैव ज्ञायमीति यावत् । अथ या तेन ज्ञातेऽपि तव कि भवति
ति मापहामगाह । त्यज्जनेऽस्यदुपनीविभिः कामकायादिभारवि धा-
तुः संतुप्रं द्मरुना धर्मांमर्ष्यांदा महष्य. त्वया पुनः किय मादृष्यः ।
त्वदाज्ञया मेवका अपि ब्रह्माज्ञां गच्छयन्ति त्व लक्ष्यमीति किना-

अर्थमित्यर्थं । यद्वा त्वज्जनैरपि सेतुर्नलद्वयस्त्वया न लद्वय इति कि
 वाप्य । त्वदाज्ञालङ्घनमनौचित्यान्न काम्यमित्यथ इति काङ्क्षा । या-
 ताऽऽज्ञयानिर्दुष्टिष इत्यनर । द्रुह्यत्यमुरेभ्य श्रीणादिक किन् ११७॥

अतिवृत्तः सवृहन्नान्तस्त्रिजगद्युत्रगर्हनुत् । घ्रा

गच्छनामपादानं स स्वयम्बर एव नः ॥ ११८ ॥

स्वयम्बर प्रत्यागमने हेत्यन्तरमपि व्रूते । अतीति । एक बिना स-
 र्वपरित्यागास्त्रिजगत्सु यत्तमानाना यूना तरुणाना मौन्दर्यविषय गर्ह
 नुदतीति नुन् नाशक म वृत्तान्तो जैमीस्वयम्बरोऽतिवृत्तो ऽतिक्रा-
 न्त सञ्जात इत्यर्थं । भयङ्गि कथं ज्ञातमित्यत आहु । म स्वयम्बर
 एव । घ्रागच्छना नोऽस्माकमपादान निश्चिनाऽथधिभूतोऽथ इत्यथ ।
 ययमपि तत्र गतास्तत एव आगच्छाम इति सर्वोऽपि वृत्तान्ताऽस्मा-
 मिज्ञायत इति । अतोऽपि त्वया तत्र न गन्तव्यमिति ज्ञाय । बिद्येपे
 चञ्चल स्थिर वा यदुदासीन तदपादानमिति वैयाकरणा ॥ ११८ ॥

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविपत्सु च । जू

मिपाल नल जैमी वर सावत्ररद्वरम् ॥ ११९ ॥

कथं यूना गर्हनाद को घा तथा वृत् इत्याशङ्क्यामाहु । ना-
 गेधिति । नागेषु यामुक्तिप्रवृत्तिषु सानुरागेषु दिविपत्सु अस्मदादिषु
 कौतूहलशब्दे पश्यत्सु तान् सर्वाननादृत्य सा भैमी नागाद्यपेक्षया
 वर सर्वगुणाश्रयत्वाच्छ्रेष्ठं भूपाल माह्वंभीम नल वृधर वर परिणतार
 मधवरत् वरयाभाम । सर्वानादरण नलवरणात् सर्वेषा मौन्दर्यं गर्हो
 गत इत्यथ । पश्यत्सु दिविपत्सु इत्यनेनास्माभि कौतुकार्थं वरदाना-
 यमेव च गत न त् तद्वरणार्थमिति च व्याख्यान्तरेण सूचितमिति श्रे-
 यम् । नागेधित्यादी, पष्टो चानादरे इति (पा०२।३।२०) सप्तमी । अथ व
 रत् । वर इष्पामामिति चुरादावदन्तपाठात् स्वार्थेणित्ताद्वरयतेधा-
 रलापित्यात् सन्वद्वावादित्वदीघत्वाभाव ॥ ११९ ॥

भुजगेशानसद्वेषान् वानरानितरान् नरान् ।

छामरान् पामरान् भैमी नल वेद गुणोज्ज्व

लम् ॥ २० ॥

किमिति ते परित्यक्ता इत्याशङ्कायां कारणमाहुः । भुजगेगानि-
ति । जैमी भुजगेगान् वासुकिप्रमुखान् कणागणजिह्वालालनादिवैरु-
प्यादसद्वेषानमनोहरान् वेद जानाति । तथा इतरान् नलादन्यान् नरान्
मनुजाधीशान् चापत्यनिर्गुणत्वाभ्या वानरान् वेद । तथा अनरान् अ-
चतुरस्यात् पामराभ्रीचान् वेद । केवल नलमेव गुणोऽवल श्रुतवीर्यो
दाप्यसौन्दर्यादिभिः प्रकाशमान वेद । सर्वगुणाकरत्वात् नल एव त-
या वृत्तोऽन्ये तु परित्यक्ता इत्यथ । विषयं पामरो नीच इत्यनर ।
वेदेति इदागोमपि तथैव प्रतीते मत्वाद्भूतमानता । विभक्तिप्रतिरूप
को निपातो वा । तथाऽऽज्ञासौदित्यर्थं ॥ १२० ॥

इति श्रुत्वा स रोपान्धः परमश्रमं युगम् ।

जगन्नाशनिशाकद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

इतीति । चरममन्त्य युग स कलि इतीन्द्रादिवचन श्रुत्वा पर-
मोऽत्युत्कृष्टो रोपान्धः, रोपान्धितरा निर्विचारतया पुरस्यमपि ब्रह्मज्ञा-
नन् अत एव जगन्नाशसम्यन्धिनी निशा, यस्या निशि जगन्नाशो जयती-
ति यावत्, सरसस्यन्धी प्रलयकाले सकलभूतग्रामलालनासम्यन्वा रुद्र-
स्तद्वन्मुद्रा आकारो यस्य स । क्राधवशान्धितरामायिष्कृताकार इति
यावत् । एवम्भूत सस्तान् सुरानदा धत्यमाणमुक्तवान् ॥ १२१ ॥

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीदीव्यत स्वयम् ।

कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रीतु चात्तिप्रियाय त्रः ॥ १२२ ॥

पुनर्वन्त्यमि नामैवमित्यादेरुत्तरमाह । कयेति । हे देवा ब्रह्मा क-
याऽप्यतिमुन्दर्यां गायत्र्यादिपदवाच्ययाऽऽज्ञातनामजातिगोत्रया वा-
ऽय चापरत्याद यस्या नामकचनेऽप्यस्माक लज्जा भयति तथा सुतया
सह सुरेन क्रीडतु । तथा यूय स्वयमात्मना दिव्याः स्वर्गभवा रम्भा-
दी स्त्री अहस्याभस्या या रमणीर्दीव्यत म्येष्टया ताभि सह सुरान्
क्रीडा कुरुत । प्रजापतिः स्या दुहितरमण्यधावदिति श्रुत्या ब्रह्मण्य
स्याऽऽज्ञान्द्रवता पुनरां स्याऽऽज्ञानिमिति स्वयमित्यनेगीकृतम् । कलिस्तु

पुनर्ब्रह्मचर्याख्यं व्रतं यावज्जीवं चरतु वा उपवा जीवन् कलिरस्मा
 नुपहृषिष्यतीति अनेन न जीवितव्यमिति वो युष्माकमतिप्रियाय नि
 तरां तुष्टयं प्रैतु श्रियतां । स्वयं सर्वैः स्वेच्छाचारः कियते नया तु स्वे-
 च्छाचारां न कर्तव्यो मत्तव्यमेवेति कीदृशीयं जवतां परमद्वेषरीतिरिति
 लोकीरित्युपहासः । अथ च युयु ब्रह्मादयः सर्वेऽपि स्वेच्छाचारिणः स्वा
 श्चन्द्र्यं कुसत नाम कलिस्तु न तादृगिति ब्रह्मैव चरतु युष्माकमप्यति
 प्रियाय जैमीलक्षणाय वस्तुने श्रियतां । भवद्वास्वेच्छाचारं न करोमि
 किन्तु मैत्रीप्रसूये मष्टमस्य मन मरणञ्चेत् स्याद्ददप्यरित्विति भावः । अ-
 त्राप्युपहास एव तात्पर्यं कीडा चेति । दिवःकर्म चेति (पा०१।४।
 ४३) करणम्यापि कर्मन्त्यान् स्वाभिरित्यर्थे स्त्रीरिति द्वितीया ॥२२॥

चर्यै व्र कतमेयं वः परस्मै धर्म्मदेशिनाम् । स्वयं

• तत् वृष्ट्वांतां सव्रं श्रोतुं यद्विजितः श्रुती ॥१२३॥

उपहासमेव प्रकटयति । चर्यैति । ई देवाः परस्मै अन्यस्मै ज-
 न्माय स्वसुतादिगमन न कार्यमिति धर्म्मदेशिनां धर्म्मं नुपदिशतां स्व
 यं तद्ब्रह्महत्यास्वसुनादिगमनं सव्रं निषिद्ध कर्मं कर्तव्यं वा युष्मा
 कमित्य कतमेव कैव चर्यां आचाररीतिरपि तु न कार्यात्यक्षेपः । अथ
 चेतनं अपि श्रुती कर्णो यद्भवदीयमहत्यादिगमन कर्मं श्रोतु विभितः
 प्रस्यतः । स्वेच्छाचारिणां भवतां परपीडायामेव तात्पर्यमिति भावः ।
 चर्या । गदनदेति पा०३।१।१००) भावे यत् ॥ १२३ ॥

तत्र स्वयम्बरैरलम्भि भुवः श्रीर्नैपथेन सा । ज

गते ह्रीश्च युष्माभिर्लाभस्तुत्याभ एव वः ॥१२४॥

तत्रेति । तत्र स्वयम्बरै नैपथेन ज्ञयः श्रीः मौन्दस्यांद्भूलक्ष्मीः सा
 मैत्री अन्भि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो ह्रींछैलोष्यं यावती व-
 त्तं सा लज्जा जगतः सकाशाद्ग, मैम्याऽनादृत्वात् या लज्जा सा
 लश्याति वो ननस्य युष्माकञ्च लाजोऽपुष्टं वस्तुप्राप्तिस्तुत्याभ एवाभा-
 सते । तुत्याज एव । शकारहकारमात्र वैरुष्यं, इतरतुल्यमेव । प्रयद्भि
 लंज्जेय लश्या न तु मैत्रीति रूपस्य दर्पां वृषंवेति जाव । अपञ्च यु-

यत्त यूय तेषां वः एकशेषः ॥ १२४ ॥

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्त्यं वक्तृवक्रणा । ल

ज्जयैवासमर्थानां मुखमस्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

दूरादिति । आगच्छतो नोऽस्मान् दूराद् दूरत एव प्रेक्ष्य यौष्मा-
की इय वक्तृवक्रणा मुखयौदित्यकरण युक्त्यैव । किम्भूताना । गु-
णीभूतस्य विग्रहान्तर्गतस्य युरनच्छब्दस्य विशेषण । यतो त्रैम्यवृत्त्या
त् सञ्जातलज्जयैव हेतुना ऽस्माक सुरमीक्षितुमसमर्थाना । लज्जा-
शीलो ह्यन्य दूरादेव दृष्ट्वा लज्जया मुख न दर्शयति मलज्जा भवत् इ-
ति युक्तमर्थेनदिति भावः । अपमप्युपहान लज्जयेवेति पाठे उ-
ह्य । प्रेक्ष्येति वक्रणापेक्षया समानकृतंत्व दूरादेव दृष्ट्वा । यौष्माकी-
ति, तस्येदमिति (पा०४।३।१२-) अणि, तस्मिन्नणि चेति (पा०४।३।२)
युरमाकादेश । युरमाकमिति पाठ साधु । एवमस्माकमित्यत्रापि द्रष्ट-
व्य । वक्रणेति नामधातोर्युञ्ज ॥ १२५ ॥

स्थिति जत्रद्वि पश्यद्विः कथं जौस्तदसाम्प्रतम् ।

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न जत्रलत्क्रु

धा ॥ १२६ ॥

स्थितमिति । भो देवाम्बलघरण पश्यद्विर्भवद्वि कथं स्थितं श्री-
दामोन्धेनेति शेष । असाम्प्रतमनुचितमेतदित्यर्थं । दुर्विदग्धा भय-
दयज्ञानादचतुरा सा भैमी ज्यलन्ती देदीप्यमाना क्रुत जोषो यथा
तथा दृशा कृत्या किमर्थं न निर्दग्धा सुतरा न भस्मादकृता, अपि तु
सादृगमागम्यं सद्भाय तस्माच्च सापराधत्ये दग्धमुचित, तदपि न कृत-
मित्येतदप्यनुचितमेवेत्यर्थं । युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमर । भोरि-
नि प्रत्येक मभ्युदि ॥ १२६ ॥

महावशाननादृत्य महान्तमज्जिलापुका । स्वीय

कार कथं कारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

महेति । कुलशोभादिना महान्तमुकृष्ट मल अभिलापुका सा त्रै-
भी कश्यपमुताद्यान्महावशान् दिव्यपत्त्रादिभूषणान् युरमान् परित्य-

न्य तरल चञ्चलस्यभाव अनिश्चितवृद्धि नल कथकार कथमित्य स्वीच-
कार अहा आश्चर्ये । महान्त कामयमानाया देयपरित्यागेन मनुष्य-
धरणात्महृत्त्रितमित्यर्थः । अर्थ च मा महापरिमाणं वाञ्छति सा वि-
शालान् दृढान् वेषान् परित्यज्य तरङ्गस्पृशमाश्रयापि चञ्चल हृद्यञ्च
नलास्य वृणमद्गीकरातीनि चित्रमेव । अत एव सा किं न जवद्भि-
दंभेति भावः । अजिलापुका । लपपत० (पा०३।२।१५५) इत्युक्त्वा । म-
हान्त इति, नलाकेति (पा०२।३।६८) पष्ठीनिपधाद् द्वितीया । कथकार
पृष्ठं वत् ॥ १२७ ॥

न मादृशैर्दशाभीशैर्मृग्यमानां मृगेक्षणम् । स्वी-
कृत्वाण कथ साढ कृतरीढरत्न नलः ॥ १२८ ॥

इदानीं त्रल कथ सोढ इत्याह । भवादृशैरिति । भा देवा दिगा-
भीशैर्महासमु द्विभिर्भवाद्दृशैर्मृग्यमाणा काम्यमाना मृगेक्षणा भैर्नो स्वी-
कृत्वाण समुद्रहन् अत एव भवत्सु कृतरीढ कृतावद्य- वृणतुत्याऽति
नि सार, अथ च नलशब्दवाच्यत्वात् वृणजून म नलो जवद्भि कथ
केन प्रकारेण सोढ हान्त । सा जवद्भिरभिलषिता तया तु भवन्ता
मादृता इत्युपहास । मृगेक्षणा । न लाकेति (पा०२।३।६८) पष्ठीनिपे-
धाद्वितीया । साढ । लीपमहेति (पा०३।३।७८) इहृद्विषल्पात् यस्य
विभाषेति (पा०१।२।१५) निष्ठ या नेढ ॥ १२८ ॥

टारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साङ्गी भवन्नपि ।

नात्रहत् किं तदुद्वाहे कूटसाङ्गि क्रियामयम् ॥ १२९ ॥

दाढ्य इति । अथ शिखी बहिर्दरुण कूट काष्ठराशि आश्रित्या-
ग्निमासिके विवाहे साङ्गी भवन्नपि साक्षाद्दृष्टा भवन्नपि तत्र प्रका-
शमानोऽपि तयोर्भैतीनलपोस्तस्य तस्या वा उद्वाहे विवाहे विषये
कूटसाङ्गिणोऽलीकसाङ्गिणः क्रिया मत्यापलापनक्षणा विज्ञावहन् अ-
पि त्वेतदप्यनुचितं कृत । कूटमासी हि परकीय यस्त्वन्यस्मै दायय-
नि । तदनेन प्रायशस्तत्र न स्थितमित्यग्निमासिको विवाह एव न
भवतीति जैमो नलेन बोधति भैमी नलादन्यस्मै प्रवरस्वय मध्ये क-

स्मैचित् किमिति न दापितेत्यर्थः । अथ च दाहणः पापकारित्वाद्-
तिहूतः पुरुषः कपटमाश्रित्य व्यवहारे साक्षी भयन्नपि तस्य चित्तं धृत
स्य कायस्योद्वाहे कूटसाहित्य धत्ते अत्र तु नेत्याद्यर्थः ॥ १२८ ॥

अहो महःसहायानां सम्भूता भवतामपि । क्षमै
वास्मै कलङ्काय देवस्यैवामृनद्युतेः ॥ १३० ॥

अहो इति । हे देवा महःसहायानां तेजस्विनां दिव्यमूर्त्तीनां भ-
वतामपि क्षमैवास्मै कलङ्काय, इन्द्रादियु सः स्वपि भैमी नल धृतवती
ति अथप्यशसे, अथ च नलकृतानादररूपाय, अथ च लज्जायशादन्यव-
नवीलणाशक्तिमुखमालिन्यरूपाय कलङ्काय सम्भूता । अहो महदाद्यर्थं
गुणभूतापि क्षमा दीयाय जातेत्यर्थः । महः सहायस्य तेजस्विनां देवस्य
दीप्यमानस्यामृनद्युते चन्द्रस्येव । यथा चन्द्रस्य क्षमा भूमिः कलङ्काय जा
ता भवतामपीत्यपिशब्दं न यत्र कलङ्कशङ्कापि नास्तीति सूचितम् ।
भूयन्द्रे कलङ्क इति ज्योतिर्विन्दः । महः सहायानामपीति वा चन्द्रस्य
यथा तथा भवतामपीति समुच्चयार्थो वा । क्षमा परित्यज्य भवद्भिरन्य
तरस्य चेद् दग्धो नाकरिष्यत् तद्व्यपयशो नाभविष्यदिति ज्ञातः ॥१२९॥

सा वद्रे यं तमुत्सृज्य मह्यमीर्ष्याजुषः स्थ किम् ।

द्रूतागःसद्वृत्त नस्तस्माच्छ्रद्वा न द्याच्छ्रुत्तमि ता

म् ॥ १३१ ॥

संति । हे देवाः भैमी य वद्रे तं नल उत्सृज्य युष्मं स्थ मह्य कल-
ये किमिति इर्ष्याजुषः अज्ञान्तिपराः स्थ भयं अपराधिनस्तस्यापक-
तुंगक्ताः सन्तोऽनपराधाय मह्यं किमिति इर्ष्यायुक्ताः स्येत्युपहासः ।
तस्माद्युष्मं द्रूत कथयत । अष्ट तस्मात्प्रलात् सकाशाच्चन्द्रना कपटेन क
थमपि यन्वपित्या अष्टेय तामाच्छिनटि आहरामि । यत् प्राग्ना न
यदनादररूपापराधस्य सत्राश्रयभूतस्तस्मात् । अविगन्तव्यं नैव तामाह-
रामि गच्छति मामनुमन्यध्नित्यर्थः । अन्येनापराधे कृतेऽन्यस्मि दुष्ट
त इति युक्तमिति लोकरीत्युपहासः । द्रूत गो युरनाकनस्माकधुगा
मद्य अनादरकरणात् अपराधिनां ता नलादानयापीति वा । मह्यं । इ

पटुहेति (पा०१।४।३७) चतुर्थी । आच्छिनदिति । वत्तं मानमनोप्ये लट् १३१ ॥

यत्तद्वत् सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिय । सा

पि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यनाम् ॥१३२॥

यत्तद्वन्मिति । यूय मा सहकर्तुं सहकारिण कर्तुं यत्तद्वत् यत्त कृ
रुत । भैमीमानेतुमह गच्छामि यूय मम सहायाथमागच्छनेत्यर्थः ।

तय साहाय्ये ऽस्माक कि फलमित्यत आह । अस्माभिरिन्द्राग्निधम-
धरुणैर्गवा मह पशुभिः सा भैम्यपि सविभज्य भागकाल समानभागमे-

य कृत्वेषामभुज्यता । तथा च भयतममपि फलमस्तीति भावः । के केव ।
पञ्चभिः पाण्डवैः पाञ्चाली द्रौपदीव ॥ पाञ्चालीदृष्टान्तैकस्या पति

व्रताया बहुभिरुपजोगेन दृष्टधरा इत्यलौकिकत्व परिहृत । पाण्डवा
नामप्रभादित्वात् तदानो दृष्टान्तत्वेन कलेर्योगित्वात् भविष्यदयज्ञान

सामर्थ्याद्भवन युक्तम् । जगत्प्रयाहनादितया पाण्डवपाञ्चालीवृष्टान्ता
नामतीतत्याप्तदुदाहरणीकृत्यैतदुक्तमिति । पाञ्चाली । जनपदयाचिन

यत्रियम्याभिधायिन पञ्चालशब्द , जनपदशब्दाश्चत्रियादिति (पा०४।
१।५०) अपत्ये ऽत्र ॥ १३२ ॥

एथाः परिवृढ सोढुं मुखंतां मुखस्य ताम् । च

क्रं गिरा शराघातं भारती भारतीव्रथा ॥१३३॥

अपति । अथ पूर्वात्ककलियचनाकरणानन्तर तामुक्तप्रकारा मुखर-
स्यानुचितभाषणशीलस्य कलेर्मुखंता माहु चक्षुमपरिवृढाऽमनस्यो भा-

रती सरस्वती अर्धंगाभीर्योत् सारया श्रेष्ठया परुषत्याश्च तीव्रया दु-
सहया गिरा कले शराघात वाणव्यधामिव चक्रे वाक्यत् पीडाकर परु-

षधचनमूच इत्यर्थः । भारतीव्रपति पाठ अर्धंगाभीर्येण दु सहया १३३ ॥
कीर्त्तिं भैमी वराश्रास्मै दानुमेव्रागमन्ममी । न

लीढं धीरवैदर्यीं धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३४ ॥

कीर्त्तिमिति । हे कले अमी देवा अस्मी नलाप भैमी दानुमेव,
तथा भैमी कामयमानोऽपि इन्द्राद्यर्थे भैम्या यथ दूत्य कृतवामेववि-

धोऽतिधोर कोऽपि नास्तीति कीर्त्तिं यथ , तथा भैमीष्व प्रत्यक्षत्

त्या, तथोक्तप्रकारान् धरांश्चास्मीं गलाय दातुमेवागमन् । स्वयम्बरहृत-
यन्ता न तु भैमीं वरीतुमिति त्वं नो वेत्सीत्यर्थः । देवा, हि कनापि
प्रकारेण परीत्य परितुष्टाः सन्तो धर ददते । कुतोऽह न वेत्सीत्यत
आह । यस्मादगम्भीरस्य तलम्पद्मस्य गाहिनी स्पञ्जिनी गम्भीराप्यंश-
हिणी न जवतीत्यर्थं, एवम्भूता मूढानां बुद्धिधीराणां मह्यशयानां वै-
दग्धी चातुरीं न लोढे न वेत्तीत्यर्थः । त्वं तु मूर्खत्वादेनेवा अभिप्रा-
यमज्ञात्वापह्नमितवानिति ज्ञाय । अधोरेत्यकारप्रसंगेण सम्बोध्य, अ-
गम्भीरगाहिनी ते धीरैर्दग्धीमर्थादेतेषां न लोढे इति या । हे अधीर्बु-
द्विरहित मन्दबुद्धे कले अगम्भीरगाहिनी ते धीरैर्दग्धीमर्थात्तुम्ये ना-
स्वादयत्यपि तु प्राप्नोत्येवेति काक्वा वा व्याख्येयं । लोढे । लिहेः स्व-
रितत्वात्तद् । कश्चिन्नं ढीति पाठ ॥ १३४ ॥

वाग्मिनीं जडजिह्वस्तां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् । ली

लात्रहेलितां कृत्वा देवानेवावदन् कलिः ॥ १३५ ॥

वाग्मिनीमिति । कलिः य ग्मिनीं वाचो युक्तिपरम्परा चतुरां ता
देवां प्रतिवक्तु प्रत्युत्तर दातु अशक्तिमान् अनमर्थो यतः प्रत्युत्तरा-
स्फुरणो जडजिह्वः कुण्ठितयदनशक्तिः अत एव ता लीलया विला-
सव्याजेनायहेलितां कृत्वाऽप्रिय त्यां प्रति वक्तुमशक्तमित्येवप्रकारं
परिहास्य देवानेवावदन् ॥ १३५ ॥

प्रोच्छिन्नाच्छित्तमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।

तस्मिन्नुले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पु

नः ॥ १३६ ॥

प्रोच्छेति । हे देवा, सम्प्रति अस्माभिरपि ता जैमीं प्रति वाच्छि-
त्तं अभिनायः प्रोच्छि परिमार्जितः त्यक्तमित्यर्थः । नोऽस्माकं पुनः
कारुण्यस्य लेशोऽपि तस्मिन्नुले नास्ति मलगपकर्तुं प्रयत्नामह इत्य-
र्थः । प्रोच्छि । चच्छेदंजंगम्यात् कर्मणि चिष् ॥ १३६ ॥

वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदो नाम्म तत्रयत् । का

ला चित्तमिदानीं नः शृणुतालाचितं सुराः ॥ १३७ ॥

घृत् इति । ई देवा स्वयम्बरलक्षणे कर्मणि घृत्ते जाते सति कि
कार्यं कुर्मोऽपि तु किञ्चिदिदानी कर्तुं न शक्य । पद्याहापमात्र भव
ति न तु तज्ज्ञान परदारत्वाद्गतशोका न कर्तव्य इति च । तस्मात्ता
प्रति याच्छित्त त्यक्तमित्यर्थं । यद्दयस्मात्तदा स्वयम्बरममये यय तत्र
नाज्ज्म स्थिता । तदानी चेत्तत्र भयिष्यामस्तद्वि तथैत्राकरिव्यामस्तत्वा
प्रदित्यर्थं । ई देवा यूय इदानी पुनर्भूम्या नलो यते सत्यपि कालाचि
त समयोचित नोऽस्माकमालोचित विचार शृणुम आकर्षयत । न
लो रूपालेशोऽपि नास्ति इति मयोक्त तत्रप्रकारमाकर्षयतेत्यर्थ । न
अस्मदोद्दयाद्येति (पा०१२।५९) बहुत्व । आलाचित भाये क्त ॥१३॥

प्रतिज्ञं यं नलं विज्ञाः कले विज्ञायता मम । तेन

त्रैमीक्ष्य नू मेवञ्च त्याजयामि जयामि तम् १३८ ॥

तदेवाह । प्रतिज्ञंति । इ विद्या कलममेय प्रतिज्ञा नलो विपये
विज्ञायता भवद्भिरिति शेष । इयमिति कि । अह तेन नलेन प्रया-
स्येन त्रैमीक्ष्य नू मेवञ्च त्याजयामि शीघ्र माचयामि अत्र एव त जयामि
इति प्रतिज्ञा मम चेत्तस्यैव घतत इति भवद्भिर्ज्ञापत एव तथापि स्पृ-
ष्ट मया कथ्यत, तदाकर्षयतामित्यर्थ । कलेनमेत्यहङ्कार सूचित । ते
न । अतुक्ते कत्तरि तृतीया । त्याजयामि जयामीति यत्तमानसामीप्ये
भविष्यति लट् ॥ १३८ ॥

नैपथेन विरोध मे चण्डतामाण्डतौजस । जग

न्ति हन्त गायन्तु रत्र. कैरववैरवत् ॥ १३९ ॥

नैपथेनति । चण्डतया त्रैमीपरित्याजनद्वाराऽतिपीडाकारित्वा-
विह्वयत्वेन सण्डितौजसोऽलहन्तजसा मे मम नैपथेन सह विरोध ज
गतीत्रयेऽपि लोका गायन्तु कीर्तयन्तु । कस्य किमि ॥ चण्डताम-
विह्वतौजसा रवे सूर्यस्य कैरवैः कुमुदे सह वैरयत विरोधमिच । इ
न्त रुंदे । अयोप्येन हीनतेजसा नलेन सह विराधारम्भात् त्रैमीक्ष्ये
यद्यप्यपशो भविष्यति तथापि कि कुर्म इति रे वद, अपपशु समु-
दयेऽपि सूर्येण कैरववैरवत् मयापि नलवैर करिष्यत एवेति भाव ।

एतेन दपः सूचितः ॥ १३६ ॥ .

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् । प्रणीय
श्रवणे पाणिमत्राचन्तमुचं रिपुः ॥ १४० ॥

द्वापर इति ॥ द्वापरस्तृतीययुगरूप. सहचरः तस्य कलौर्विकार नले
न मह विरोधरूपं साधुकारेण साध्वितिशब्दोच्चारणेन अदीदिपत् सा
धुचितमेव त्वया विचारितमित्युद्दीपयामास तस्य प्रोत्साहन चकारे-
त्पर्य । अथ नमुचंदेत्यस्य रिपुरित्सी युष्माभिः साहाय्य कर्तव्यमिति
कलिनोक्तस्य यच्च न उत्तरत्वेनैतद्द्वापरमध्येऽस्माभिर्न स्थीयत इति लौ-
किकाजिनयध्यन्नयशाच्छ्रवणे पाणिं प्रणीय यत् त्वया विचारित तद-
स्माभिः श्रोतुमप्यनर्ह्यमिति या पाणिभ्यां कर्णौ पिधाय कलिमधो-
चत् । अदीदिपत् दीपेर्णन्ताञ्चिद्दि ज्ञाज्जासजापदीप (पा०१४३)
इत्यादिनांपथाह्रस्वविकल्प. ॥ १४० ॥

विस्मेयमतिरस्मासु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे । यद्
त्वेऽल्पमनल्पाय तद्दत्ते ह्रियमःत्मने ॥ १४१ ॥

विस्मेयेति । हे कने त्वं विस्मेयाश्चर्यंहेतुमंतियंस्वैयंधिधोऽस्मि य-
स्माच्चमस्मानु यत्तंनान वैलक्ष्यं सगज्जत्वं साधु सम्यक् प्रकारेण ई-
क्षसे जानासि । पराशयवेदितया तव तीक्ष्णबुद्धित्वाद्द्वय विस्मिता. सा
इत्युपज्ञप्तः । साधुचिनं यद्वैलक्ष्यं तद्यस्मादीक्षम इति या । कथं भय-
म्मु वैलक्ष्यमुचितमित्याशङ्क समर्थवते । पुरुषो ऽनल्पाय महते पुरुषा-
याल्प अतितुच्छं यस्तु दत्ते इति यत् स पुरुषस्तदल्पवस्तुदानं कर्म
आत्मने स्वर्गै ह्रियमेव दत्ते । महते यन् अल्प दीयते तदल्पदानमे-
व कर्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जाभेय दत्ते तेन तस्य लज्जाय भयतीत्यर्थं इ-
ति या । तथा च महते गलाय अस्माभिरल्पमेव दत्तमिति विषादाद्
स्मासु लज्जा युक्तैवेति भाषः । अतितरां गलगाह्यत्वं सूचितं । एते
न दूराशः प्रेक्ष्येति तस्योत्तर । यद्यदि तदार्हति या धीर्ज्यं । यद्वा अ-
नल्पाय न विद्यतेऽन्यो यस्मादिनि हीनायेत्यर्थः । यदल्पदादिरस्यं
कर्मोऽयं धर्मगर्मांसि कृतामीत्याद्युपायान्भवचनं दत्ते करोति तत्

स्वस्मै ह्यिमेष दत्ते । अथनस्य महोपालम्भयोग्यस्य तथाह्य एवोपा-
लम्भ रुच इति विषादादस्माक वैलस्य युक्तमेवेति व्याख्येयम् । अ-
थनायाल्पमपि उपालम्भादिपट्टे तत् स्वस्मै ह्यिय दत्त । अथमेत-
सह सभापणानिषेधात् तस्योपालम्भाऽपि न कार्यं न त्वस्माभि-
कृत । तथा च पापरूपेण भयता सह सभापणमस्माभिरनुचित कृतमि-
ति विषादादस्माक वैलस्यं युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्ति ॥१४१॥

फलसीमा चतुर्वर्गं यच्छ्रुतांशाऽपि यच्छ्रुति । न
लस्यास्मदुपपन्ना सा भक्तिर्भूतात्रकेशिनी ॥ १४२ ॥

दानात्मत्वगलमहत्वप्रकटनपुत्रं वैलनगण्यसौचित्ये समर्थं गते फले
ति । यस्या नृलभक्ते श्रुतांशाऽपि शततमो भाग फलस्य सीमा न-
श्यादोन्नता निरतिशयफलरूप चतुर्वर्गं धन्नांशंक्षामनाह्वरूप यच्छ्रुति
नलाय दातु शक्नोति स स्मदुपपन्नाऽस्मदाश्रयास्मद्विषया नलस्य भक्तिरथ
केशिनी फलभूता जाता । यस्या भक्ते शततमेनाशन यशशकृतेरस्मा-
न्नि मन्तुष्य फलरूपत्वम चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातु शक्यते तस्या निर-
तिशयया परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभवात्तस्माक दा-
तुमसामर्थ्यात् सा निष्फलेषु जातेत्यथ । निरतिशयभक्त्युक्तत्वान्म-
इते नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलत्वाद्दानुमयुक्त । तादृशाय भैमील
अथाल्पतमफलदाने कृतेऽस्माक लज्जा युक्तीवनि भाय । यच्छ्रुततमा-
शयशोकरैरस्माभिर्दत्तमामर्थ्यं नलाऽप्यन्यस्मै अनाय फलाश्रयि चतु-
र्वर्गं दातु शक्नोतीति माधत मा जक्तरपूर्णा निष्फला जातेति वा व्या-
ख्येयम् । भाऽपीति पाठे चतुर्वर्गं ददतामस्माक स नलोऽपि क्रियमा-
शक्यत्वंफलमर्थ्यादा प्रह्लापंश ददानि । तस्या पुन प्रत्युपगाम् अ-
स्माकश्च साम्पनेय । किन्तु नलस्यास्मद्विषया निरतिशया कल्पमात्रस्या-
पि प्रस्रपणे धापंशात् फल भिसत्यानरहितं भक्तिवन्ध्या जाता । तादृश-
म् जक्तिफलादानऽस्माकमसामर्थ्यात् तथा च वैलक्ष्ण्य युक्तमवति व्या-
ख्येयम् । यच्छ्रुता । मन्वन्थ यष्टी । शनच्छासायशश्रुति विद्युद्य लक्ष-
णया शततमोऽश इति । उपपन्ना आश्रय इति माधु ॥ १४२ ॥

मध्यो न व्यथनायस्ते नले साधुमती कले । ले ।
कपालत्रिशालोऽसौ निपधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

नलो वैराहो न भवतीत्याह । मध्य इति । हे कले रागद्वेषादि-
राहित्येन माध्वी निम्नाना मतिर्यस्य तस्मिन्नले विषये ते व्यथमायी
वैरकरणोद्यमो भव्यः शुभोदर्को न । किञ्च निपथदेशानामाह्लादकत्वा
त् सुधाकरश्चन्द्रोऽयं नन, लोकपाला दिक्पालास्तद्विद्विशेषेण ज्ञानते
शोभते आभाविकेन शौर्यादिना रुद्रगत्वाद्वा लोकपालवन्महाशय ।
अनस्तेन सह वैर तत्र शुभोदर्कं न भवतीति न तत् काव्यमित्यर्थं ।
मते इति पाठे अमाध्वी मतिर्यस्येति अकारप्रयत्नयेण कलेविशेषेण । न
नः कलरिति पाठे अस. धाट्वापरार्दरनुमन इति व्यथमायविशेषणम् ॥ १४३ ॥

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नत्रकाशं क्षमाभृति । नि
चिताखिलधर्मै च द्वापरस्योदय वयम् ॥ १४४ ॥

एतदेव स्फुटयति । नेति । वय तस्मिन् सन्नाजृति राशि नले कले-
स्तुष्यंयुगस्य तवावकाश प्रयगायसर न पस्याम. सम्भावयाम । तथा न
यन्मित्रस्य द्वापरस्य च उदय नलपराभवसामर्थ्यं न सम्भावयाम यथा
नितरां चिता अजिता अखिला धर्मा यन श्रौतस्मात्तं धर्मानुष्ठानरी-
तिरुभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममयत्यादुभयोः पापरूपत्यासुत्रावकाशले-
शाऽपि न सम्भाव्यत इत्यर्थः । यद्यपि देया नलपराभवस्य भविष्यता
जानन्ति तथाप्युत्साहभङ्गद्वारा कलनिषेध स्य तास्त्वप्यांत् छावकाश
न पश्याम इत्युच्यते । यद्वा पश्याम इति यत्तं मानमानीष्ये भविष्यति ल
ट्प्रयोगात् प्रस्तुतोऽवकाशो नास्ति खिलधर्मै न प्रविष्यतीति सूचितमि
ति शेषम् । अथ च यथा सङ्घेन तितिताशीलं पुरुषे कलहावकाशो न
निधितः सकलधर्मैरहमे च सन्देहस्योदय. प्रजयतीति युक्तम् ॥ १४४ ॥

सा विनीततमा जैमी व्यर्थानर्थग्रहीरहे । कथं
भयद्विधैर्वाध्या प्रमिनिर्विभ्रमैरिय ॥ १४५ ॥

भेस्यपि न वाच्येत्याह । नेति । पातिप्रत्यादिधर्मानिष्ठत्वादिनी-
ततया वा भेगो व्यर्था निर्हेतुका वैराचरणसणोऽनर्थस्तत्र प्रहोऽपि

निवेशो येषां तेषां च द्विषे कथमत्र वाच्या पीडयितव्याऽनुचितमेतत् ।
 अहो कष्टम् । नम्रद्विषां आशये वा । के केष ॥ विशिष्टैश्चैव विषय्य-
 चानैविनीत मृतरामपाकृत तम ऽह न यथैवभूता प्रान्तिर्ज्ञानविरो-
 धिनी प्रमिति सम्यगनुभूतिस्तत्त्विकरजतादिधोरिय । कथं याध्येत्य
 यं । किन्तु तैर्विज्वसै । व्यर्था निष्फलाऽनयस्य शुक्तिरजतादेप्रहा ह न
 येषां तै । अविनीततम आ इति पदच्छेद । आः कापे, नितरामवि-
 मोत अधम कले इति वा ॥ १४५ ॥

तन्नासत्ययुग ता वा त्रेता स्पष्टितुमर्हति । ए
 कप्रकाशधर्मा न कलिद्रापरौ युवाम् ॥ १४६ ॥

तत्रेति । उक्तिविशेषेण पहमि श्वाकै पुनरपि तौ न वाच्यावित्या
 ह । तन्निति । न असत्य नामत्य किन्तु सत्यमेव युग मत्ययुग कृत-
 युगमिति यावत् । तत त नल ता भैर्मा वा स्पष्टितु नुलपितु अहति
 तथा त्रेतायुगमपि स्पष्टितुमर्हति न तु जेतु मित्यर्थे । यथा सङ्गेन वा
 याज्य । यस्मादेको मुख्य स चाभी प्रकाशधर्मा च त ता च प्रकाश
 प्रसिद्धो धर्मा यस्य यस्याश्च । पश्चादेकगर्भेन कर्मधारय , लोकत्रय-
 स्त्राप्तुमन्ध्या तायेव धर्मप्रधानौ पत तस्मात् सत्ययुगस्यापि चतु
 शरणधर्मत्वादेकप्रकाशधर्मत्वात् सत्ययुग स्पष्टितुमर्हति, त्रेतायास्तु
 त्रिचरणधर्मत्वेऽपि कलिद्रापरापेक्षया धर्मबाहुल्यात् कृतयुगमाध-
 र्म्यात् एकप्रकाशधर्मत्वसम्भवात् मापि स्पष्टितुमर्हतीत्यर्थे । कलिद्रा
 परौ युवा युगे पुन तौ स्पष्टितु नाह्य इति विनक्तिविपरिणाम का
 र्यं । तयोर्द्वैकप्रधानत्वात्, युवयोश्चाधर्मबाहुल्यात् युवा लालयितु
 नसमर्था कि पुनर्जेतुमित्यर्थे । आ सामस्त्येन सत्य यत्र तदासत्य त
 त्र तद्युग चतुशरणधर्मयुक्त कृतयुग तत्र त्रेतायुग तौ स्पष्टितु नाह-
 त अपि त्वर्हंत एवति क क । उक्तादेव हेता नासत्ययुग कृतयुग
 तौ स्पष्टितुमर्हति । तत्रैव तथा सत्वाद् धर्मप्रधानाश्च । त्रेतायुगञ्च
 नाहति । अथाद्यानध्यधर्मसंस्पर्शात् । तत्र तदारमत्वाच्चति वा । कलि
 द्रापरायाः पुरुषत्वात् नलेन सह त्रेतायाश्च स्त्रात्वात् भैम्या सह स्प-
 र्हासम्भावनाया पापकथन निषेधोयुक्त इति वा । कृतयुग त स्पष्टितु

नाहंति । युष्मानपि नाहंथ । मृत्युयुगेऽधमंलंशमस्माद्यनापि सम्भवे-
 न न नले । तथा त्रेतायाःपि न तु भैम्या । तथा चाद्ययुगद्वय ताभ्या
 स्पर्द्धितुमपि न शक्य, युवा पुनर्न शक्ताविति कि वाच्यमित्यर्थं इति
 वा । अथ च दस्ययुगे नल स्पर्द्धितुमहंति । गार्हपत्याहवनीयदक्षि-
 णाग्नित्रयरूपा त्रेता च भैमी स्पर्द्धितुमहंति । यत एक केवलः प्रका-
 श उज्ज्वलः प्रतिद्वो वा, धर्मस्वभावः सौन्दर्यादिगुणो वा ययार्भनीन-
 लयोः प्रकाशशोभालक्षणा धर्मो ययोरिति वा । अग्नित्रयरूपेऽप्येकः
 केवल प्रकाशस्तेज एव धर्मस्वभावो यस्या इति सौन्दर्यादीमत्वात्
 पावित्र्याच्च दस्ययुगमग्नित्रयञ्च ताभ्या तुल्य भवितुमहतीत्यर्थः । कलि
 द्वापरी युवा पुनर्न । असुन्दरत्वात् पापप्रधानत्वाच्चेत्यर्थं । अथ चैको
 विरुद्धधर्मरहित प्रकाशो निश्चितश्च धर्मो यत्र तच्छ ताञ्च कलह-
 सदेही स्पर्द्धितुं नाहंतः । विरुद्धधर्मत्वे हि कलहमन्भवो विगोपधर्मः
 प्रकाशे च सन्देहमन्भवः । तत्र त्वेकधर्मत्वात् प्रकाशमानधर्मत्वाच्च
 कलहसन्देही न सम्भवत इति युक्तमिति भाव । त्रताग्नित्रययुगे,
 प्रकाशत्रय प्रतिद्वे स्यात्, सन्देहद्वापरी चायेत्यमरः । प्रकाशधर्म गत्रया
 पूर्वं बहुब्राह्मी, धर्मोदनिच् कवलात् (पा०५।४।१२४) इति समासान्त
 पद्यत पूर्वेणममाम ॥ १४६ ॥

करिष्येऽत्रश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्तपि दुष्यसि । दृ-
 ष्टादृष्टा हि नायज्ञाः कार्यीया हेतवस्तत्र ॥ १४७ ॥

करिष्य इति । द्वे कलेऽत्रश्य निश्चित करिष्येऽर्थात्कलपरामय इत्यु-
 क्ति प्रतिज्ञायथो यस्यैवभूतस्य करिष्यन्तपि कर्तुंकांशोऽपि दुष्यसि
 दुष्टा भवति । अपकारस्य भविष्यत्यादिदानीं साक्षारकायध्यापाराभावे-
 ऽपि मनस्यपकारकरणमनया एतत्त्याद् यथनेन धान्यादाद्विधिध-
 यापकमद्रायाद् प्रकृत्याया अकरणेऽपि प्रकृत्याया करिष्याम्यादावि-
 येत्यर्थ । कुत्रांशो दुष्या त्रविष्यतीति कि वाच्यमित्यपिगार्ह्यं । अ-
 थ वा कर्मो दुष्यम्येव प्रतिज्ञाभङ्गादिति कि वाच्यमिति । कार्यमापि
 वा दृष्ट दृष्टमागयी तावत्तथा सम्यादपितुमगत्या किन्तु सा तस्य तस्य
 तस्यकर्मवशात् स्यपनेव सम्पद्यत इत्यर्थान्तरन्यासः । तथा धेय त्व-

या चित्ते घृतेऽनूदिते घेद्विधिपातकमेव भवति न तु त पराभयितुं
 शक्नोतीति । यद्यपि त पराभयितुं शक्यसे तथापि नलाय दृष्टादृष्टमा
 नस्येय तत्र प्रयोजिका न तु स्वमिति । मयैव करिष्ये मयैव कृतमि
 त्यादिरूपा प्रतिज्ञा मति स्वनामस्य कारणत्वाज्जायाद् दृष्टादृष्टकार-
 णशैशुष्येन प्रतिज्ञाभङ्गस्यापि शङ्कितत्वादिन्द्रोऽपि कर्तुमशक्तस्त्वं तु
 को नाम वराक इति च भाव । यद्वा दृष्टादृष्टरूपा इतवः । दृष्टमा-
 नग्री यथा कथञ्चित् पद्यपि सम्पादयितुं शक्यते तथाप्यदृष्टमानग्री त्व
 या न शक्यते । तथा च नलन यदि परमो धर्मः कृतस्तर्हि स त्वया प
 राभयितुमशक्य । अथाधर्मः कृतस्तर्हि धर्मवशादेव तस्य तादृशीदशा
 भविष्यति त्वया किं क्रियते इत्युभयथापि दोषात्, मयैव क्रियते करिष्य
 ते, कृतमित्यादियलाना न कार्य्येति भावः । इत्युत्प्रेति पाठे अवश्यं शक्य
 या करिष्ये इत्युत्प्रेयाऽकारप्रक्षेपेणाकरिष्यन्नपि दुष्यति । याद्वात्रेणापि
 पापनिहेः किं पुनः करिष्यन्निति । अन्वत् पूर्ववत् । कार्य्येया । त
 स्येदमित्यर्थः । तस्मै हितमित्यर्थ इति या ॥ १४७ ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरं सः । तन्

पापसम्भ्रवन्तापमान्नायादनयात्नतः ॥ १४८ ॥

द्रोहमिति ॥ यः पुरुषो मोहेनाज्ञानेनापि तस्मिन् पश्यन्तीकेऽन-
 पकारिणि द्रोहमपकारनाचरेत् स पुरुषस्ततस्तस्मात् ध्यानयादन्यायाद्दे
 तोरचिरेण तस्मात्तादृशापकरणजातात् पापात् सम्भवी यस्य त पाप
 दुःख प्राप्नुयात्, द्युहिपूर्वकारो लभत इति किं वाच्यमित्यर्थः । ननुद्रो
 हस्तस्मात् त्वया सर्वथा त्याज्य इति भावः । अनेन शापाऽपि दत्त
 इति संयम् । मोहेनेत्यत्रार्थाद्विशदो योज्यः । मोहस्येन स्वामिन्
 अज्ञानाप्रय मूलंतर इति या सम्बोधन ॥ १४८ ॥

युगशेषे तव द्वेषस्तस्मिन्नेव न साम्प्रत । मयि

ता न हितायैतद्वैरं तं वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

युगेति । हे युगाना मत्यादीना शेष कले तस्मिन्कले तवैव द्वेषो न
 साम्प्रतमयुक्त यद्वाद्देवसेनिना नलेन सह यत्त् प्रारब्ध वैरं ते सुभ्य

हिनाय न भविता शुभोदकं न भविष्यति । युगेषु शीघ्र इति निर्हार
णे मममीसभास । सम्रतमव्ययम् । इति पागे तस्य मिति चतुर्थी ॥१४८॥

तत्र यामीत्यसञ्ज्ञान राजस सदिहास्यताम् । इ

ति तत्र गतो मा गा राजसमदि हास्यताम् ॥१५०॥

तत्रेति । हे कले तत्र नलममीये पराभवाये यानि गच्छामीति ए
धम्भूत राजस ज्ञान रजोगुणमहित विचारसङ्घ अत्र एवासदशोजन
सद्गन्तमान इहास्मिन् काले देशे यासता त्यज्यता इति, सद्गन्तमिति
या, इति विचार्येति यावत् । इति कि । तत्र राजससदि तस्या मल-
सभाया गत सन् हास्यता परिहासास्यदत्व मा गा । एव विचार्यं त
त्र गत सम्भैरुपहास्य एव भविष्यति । न तु नल पराभवितु शत्यसौ
त्येवविधो विचार परित्याज्य एवेत्ययं । अस्मदिति विरोधात्तस्य ।
तत्र यामीति ज्ञानमसत अयुक्त यतो राजस । तर्हि कि कतंय्य तत्र
इ । इहास्मिन्नेव देशे आसता स्वीयता इत एव परावहनीयमि
त्ययं । इति अस्मदीय ज्ञान सद्गन्तमितीतिशब्दमावृत्य व्याख्येयम् ।
विपक्षे याचकमाह उत्तराद्धेन । तत्र स्वयम्बरे गतो राजसभाया स्वय
म्बरे वृत्त किमयमागत इति हास्यतामेव गमिष्यसि ॥ १५० ॥

गत्वान्तरा नल जैमी नाकस्म त्त्र प्रवेक्ष्यसि ।

पश्चाञ्चक्रमसयुक्त पठ्यमान इकारयन् ॥ १५१ ॥

गत्येति । हे कले निपपदेशान् गत्या प्राप्य नल मैमीमन्तरा मल-
मैम्योमंभ्ये अकस्माच्छीघ्र दुरितलक्षणकारणमन्तरेण या स्व न प्रवे-
क्ष्यसि प्रवेश कर्तुं न शक्यसि । मलम्य पुण्यज्ञाकत्वाद्भैम्याश्च पाति-
प्रत्यादिधर्म युक्तत्वात् ती पराभवितु न शक्नोतीत्ययं । क इय । अ
सयुक्त पुण्यं सम्यक्तया एवकहतप्रकृतिप्रत्ययविजाग पश्चात् पठ्यमान
सहितया प्रयागाहंमुद्याप्यंमाणमिति यावत्, एवम्भूत पश्चाच्चक्र पश्चा-
मिति शब्दरूपस्य यथोच्यन्मन्तरा मध्ये इकारयत् इकारो यथो यथा
ऽकस्माद्दिधिगन्तरेण न प्रविशतीति साधर्म्योपमा । यद्गच्छाम् यद्गो-
बहुवचने पठ्यतुभ्यंवेति (पा०३।१।५५) मुटि तरमहिते आनि, स्वादि

घसङ्गनामस्यात् इति (पा०१।४।१७) पृथ्वीपदस्य पदत्वात् भूना जशो-
 ऽन्त इति (पा०८।२।३८) जस्यत्वन टकारस्य हकार न पदान्तादिति (पा०
 ८।४।४२) निषेधस्य छनास्रवतीति (पा०१।४।४२) सू० १ या) निषेधान्
 घृणा घृरिति (पा०८।४।४१) घृत्वेन नास्रा नकारस्य षकारादेशे यरा
 ऽनुनासिक इति (पा०८।४।४५) हकारस्यापि अनुनासिकस्य व्यवस्थितवि-
 कल्पत्वादननासिकस्यात्र नित्यत्वेन षकारे जात सङ्घापि न स्वप्न क-
 पेश पष्मामिति पदमध्यं हकारा यथा प्रवेश लभते तथा तथामध्यं त्व
 मपीत्याशय । अन्यथा विकल्पत्वात् पक्ष पट्टनामिति व्यात तन्माभूदि-
 त्यत्र व्यवस्थितविभाषाऽङ्गीकरणाया । पक्षे स्वप्न चकार पृषवज्ज-
 त्य भैमी चेति याज्य । तथा च क्रमेण पृष्यायण सयुक्त पष्मामिति
 कम्म जृतशब्दरूप अन्तरा हकारो यथा न भविष्यति अक्षयुक्तायस्या-
 या यद्यपि स्व न रूपणायस्थान यतेते तथापि मयुक्तायस्याया नास्ती-
 त्यर्थं इति या । पष्मामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदर्शाया एकस्मादागन्तुकादेश
 रूपतया हकारा यथा भविष्यति तथा त्व प्रयेत्यर्थाति पैधर्म्यपनया
 व्याख्येय । टकारवदिति पाठे यायमाने (पा०४।५) इत्यवसान एव च
 त्वविकल्पतात् खरशाभावात् पटस्थित्यादिवत् पष्मामित्यत्र खरवसान-
 यारभावात् टकारा यथा न भविष्यतीति साधर्म्यपमैव । कृपकाऽप-
 म् । नल भैमी । अन्तरान्तरणति (पा०२।३।४) द्वितीया ॥ १५१ ॥

अपरं अपि दिशामीशा वाचमेना ज्ञचीपतेः । अ
 न्यमन्यन्त किन्त्वेना नादत्त युगयोर्युग ॥ १५२ ॥

अपर इति । अपरे दिशामीशा वन्द्यादय शचीपतेरेना पूर्वोक्ता
 वाच अन्यमन्यत इन्द्रो युक्तमाज्ञापयतीत्येवमभ्यनन्दन् किन्तु पुनर्मू-
 र्त्वे युगो कलिद्वारेयायुग एनामिन्द्रगिर नादत्त नाङ्गीचक्रे । दिगा
 यानामपि सम्मनाया वाचि तयारसक्तते किन्तुशब्देन सूक्ष्मतरत्वमाप्र-
 हित्व चाक्त । एना । अन्यदशे एनादय । आदत्त । अनास्यविहर-
 णत्वात् ॥ १५२ ॥

कलि प्रति कलि देवा देवान् प्रत्येकश्च कलि ।
 सापहास समैत्रैरैरिदथ व्यरचयन्मिथ ॥ १५३ ॥

कलिमिति । देवाः कलि युग प्रति लक्ष्मीकृत्य कलिर्देवान् प्रवेक-
शः एकैकमुद्दिश्य निचोऽन्योन्य समैषंस्तुम्भिरक्षरे श्लिष्टे शब्दे सो
पहास उपहासवाक्यमहितं कलि कलङ्क याग्युद्ध इत्य यत्प्रमाणप्रका-
रेण व्यरचयन् व्यरचयच्च कृतयन्त कृतवाद्येत्यर्थं । व्यरचयन् । क्रोहादि
कस्यादन्तत्वाद्ग्लोपित्वान्न सन्वद्भाव । व्यरचयदित्यपि पाठ ॥ १५३ ॥

तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तथा मृते । उद्देगेन
विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

इन्द्रः कलिम्प्रत्याह । तवेति । हे कले तथा वैरसेनौ मृते मति त
वागमन गमनाभावः अहं युक्त । उद्देगेन उरुकृष्टजवन अत एव धा-
वता शीघ्रगामिना अनेन प्रत्यक्षदृश्येन विमानेनाकाशगामिना रथन
किं ? अपि तु न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, अन्यस्य मृतत्वादित्यर्थं । वैरसेना-
मुत्तरेण वा सम्यन्वनीय । अनया नलेऽमृते एव तव स्वपुराङ्गमन युक्तम्
मलयरणात्तरनिदानी सर्वथा गमन न कार्यमित्यर्थं इति वा । ए
तावत्पर्यन्त कि कृत इदानीं किमयमागम्यत इत्युपहासः । एतदेव
य प्य कलिरिन्द्र प्रत्याह । हे शक्र भैम्या नले मृते मति तव यथाग
तमागमनमेवाकृतकार्यंत्वादिदानी स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तं निर्झञ्ज
स्वमङ्गीकृत्येन्द्राण्यादीनामग्रे कथं मुख दक्षयिष्यसि अपि त्यनुचितमे-
तत्, सर्वथा स्वर्गं प्रति न गतव्यमेव युक्त इत्यर्थ इति वा । विमानेना
इन्द्रारहितेनापिधा तिराधानं तद्युक्तेन नितराङ्गोपितेनामेन मुखद-
शानामुनितेनाद्देगेन निर्वेदेन किं ? अपि तु तद्गोपनं व्यर्थं चेय्यंभवत्
स्य निर्वेदो यद्यपि स्वया गोप्यने तथापि मया ज्ञात एव । अथ च
भैमीनशाभ्या यरदानार्थमेव मयागतमित्यादिष्व्याजेन निर्वेदगोपनं कि
यते, तथापि स निर्वेदो ज्ञात एव । अजिमानग्न्यत्वात् किञ्चिदनेन नि
र्वेदेन साधयितुं शक्यते । तप्तस्नात् सर्वथा दुःखं ना कार्यो रित्युपहासित
यामित्यर्थं । विमाने गान्यधरणादपमानेन हेतुना य उद्देगस्तेन प्रक-
टेन किं ? अपि तु न गोपयति वा । विभूतगामागामिन स्वामिन् मितरा
मभिमानग्न्य इन्द्र गोपितेन धानेन निर्वेदेन किमिति वा । उद्देगेन
किं ? अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अविधा । ज्ञातवाप-

सर्गे (पा०३।३।१०८) इत्यह् प्रत्ययः ॥ १५४ ॥

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तथा वृते । अ
न्यस्मिन् भवता हास्यं वृत्तमेतत्प्रपाकरं ॥ १५५ ॥

धत्तिः कालिमाह । पुरेति । हे कले त्वयां वरीतु इतोऽपि पुरा या
सि गमिष्यसि तथाग्र एव त्वदागमनात् पूर्वमेव अन्यस्मिन् वृते ए
तदिदानीं गमनं प्रपाकर भयतो हास्य हास्यकारण एत ज्ञात । वत्त-
नानानामपि वृत्तप्रायस्याद् वृत्तमित्युक्त । सर्वौ लोकरत्वानुपहृषिष्य-
तीत्यर्थं । एतत्तव वृत्त गमनाचरण हास्यहेतुभूतं प्रपाकारि च भवि-
ष्यतीति शेष इति यत् । एतन्नोके क्रियमाण हास्य तव प्रपाऽक दुः
ख राति ददाति गवविध वृत्त ज्ञान प्राप्तमेवंति या । अत्राप्यपहास ।
इदानीं कलिरग्निमाह हे वृत्ते त्वया वरीतु पुरायामि छपासीस्तपा
तव समस्तमेव स्वाभनादृत्यान्यस्मिन् वृत्ते तवैव प्रत्यक्षदृश्य वृत्त व
र्तुलमास्यं मुख प्रपा आ सामस्त्येन करोति नितरा लज्जावद् जातमि-
ति ज्ञाप । हा कष्ट । प्रपाऽक दुःख रात्यावर्ति । लज्जाऽपद् वृत्त
जातमिति या । हे वृत्ते पुरा अभ्यदूतनात् पूर्व या वरीतुनवासि त्व
या प्रपत्नीऽकारि । स्वपत्न्यर प्रति गत मलरूप धृतमिति यावत् । य-
द्वा स्वस्य गमनात् । पूर्व दूतीइस्तीनोपदाप्रदानादिद्वारा यां वरीतु प्र
पत्नीऽकारि तया तव समस्तमेव नले वृते एतन् स्वयंप्रत्यायमनलक्षण-
माचरण तव प्रपां न करोतीति प्रपाऽकर लज्जा नावइति । हा क
ष्ट । एव वृत्तेऽपि निष्कंज मन् स्वष्टम् गच्छन् स्वा धनितां मुखं
कथ दशंधिता इति भाव इति । तथा धिनैव त्वास्वर्गमनाचरण ल-
वजावद् सत् हास्य हास्योद् । अपि तु सर्व्वं हास्यमेवेति काक्ष्वा । मु
ख लज्जाकर वृत्तमाचरणमपि लज्जाकरमिति या । यासीति यावत्पु
रेति (पा०३।३।१४) भविष्यति लट् । पद्य, पुरिस्तद् वास्वो (पा०३।२।१२२)
इति भूते लट् । पद्ये, यमु प्रयत्ने जाय चिण ॥ १५५ ॥

पत्नी तथा वृत्तान्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि । ज

वतः कोपरोधस्तादृक्मस्य वृथा रूपः ॥ १५६ ॥

यमः कलिमाह । पत्याधिति । हे फले त्वं मदर्थं यस्या निमित्तं न
 गतवान् गमनयुक्तोऽमि यां यरीतुमेव गच्छामि तथा पुत्रं मेवान्वास्मिन्
 पत्नी वृते स्वभर्तृत्वेनाङ्गीकृते मति भयतः कोपस्य रोधा निवारणं स्ता
 द्भवतु । यताऽसमस्यामनर्थं स्यात् एव यथा रुट कोपो निष्फलस्तस्मा
 त्कोपो निधायं इत्यर्थं इति वा ॥ कलिरेतदेव यममाह । हे यम यां
 यरीतुं गतवानसि तथा नलं पत्नी वृत जयतः सकाशादन्योऽपस्ताद
 धरो हीनो न कोऽपि , अपि तु त्यमेव । त्वत्सकाशादन्योऽधो हीन
 कः स्तादपि तु त्यमेव हीन इति वा । अपरोऽर्थात्त्वदन्यो जयत वत्प
 सितस्त द्युपक्षय प्रापयतीति ज्ञावः । निरर्थकजन्माऽतएवाधो हीन
 कः स्तादपि तु त्यमेव हीन इति वा । सस्वुच्यन्त वानिरर्थकजन्मकि
 त्यर्थः । अक्षमस्य दूरपगंरहितस्य देवस्य रूपो वृथा । अस्मादृशानामेव
 रोधा. सफला न तु भवादृशानामित्यर्थं इति वा । अक्षम असङ्ग
 असमर्थं यम वृथा निष्कारणमस्मान् प्रति रुय. कोपान् स्व ना कुर्वि-
 त्यर्थं इति वा । यस्मै मदर्थं चतुर्यो तदर्थेति (पा०२।१।३६) समास ।
 गतवान् नतुप् । पक्षे जूते क्तयत । भयतः । पक्षे पच्छमी च दिग्योर्गे ।
 पक्षे प्रथमा । आतो घातोरिति (पा०६।१।२१०) प्रतिषेधात्, घात्वमन्त-
 स्य घाघातोः (पा०२६।३।१४) इति असन्तत्वेऽपि न दीर्घः । अधस्तादि-
 ति दिक्शब्दात्वात् अधरशब्दाद् अस्ताति चेति (पा०५।३।४०) अस्ता-
 तिः. पुष्पांधरा (पा०५।३।३८) इत्यधरादेशश्च । स्येति यांऽन्तकर्मणि ॥५६॥

यासि स्मरं जयन् कान्त्या योजनौघं महार्थता ।

स मूढस्त्व वृतेऽन्यस्मिन् किन्तु ह्रीस्तोत्र पाम

र ॥ १५७ ॥

यकण. कलिमाह । यासीति । हे कणे कापकाःत्या स्मर जयन् वि
 रुद्धलक्षणयाऽतिफरपरस्यं, महान्तोऽयन्तोऽद्या यस्मिन् रथे, तत्र इत्या
 योजनौघं यत्तु. प्रागशक्ययोजनममूढगतिदूरमिदानीमपि यासि स त्वं
 मूढो मूढः । यस्माद्दे पामर गोच भेष्यान्वस्मिन्नले वृते मति अग्रामि
 त्वयं तत्तं नामस्य ते तय ह्री. कि न अपि तु भविष्यत्येव । भाषिणी

यत्तं भागा या लक्षणानयनमप्यापि गच्छन्ति तस्मान्मृत् एवेत्यर्थं । से-
 नापुर सरमतिगीर काम कञ्जलतुल्यया स्वकायकान्त्या पराभाषुक ।
 तथा जनीष म्यमेनाममूहमपि पराभाषुक । प्रमरगत्या श्यामकायका
 गत्या मर्त्या सेनाममृमर स्मरञ्च श्यामीकुर्वन्त्रिति कुकूप ययम्भूता रणे
 न ममूढ मय्यग्भृता यस्त्व, तयान्यस्मिन् वृत मत्यपि यामि अर्ध-
 त् स्वयम्वर तस्य तेऽप्यर्धं स्वयम्वरे वा ह्री किं न भवदपि तु भये-
 देवेति वा ॥ यतदेव कनियरुणमाह । ई अमर देव यरुणा कान्त्या
 दिव्यदेहदीप्त्या योजनीष दूरदेश रञ्जयन दीप्त कुर्वन् जनीष स्वय-
 म्वरदेशस्य नाक समूह चारुयन् इत्याद्यर्थं दिव्यरूपदेशनाश्रला-
 कारधारणाद्वा आत्मनि मानराग कुर्वन्कतिजघनद्वयपुत्रेण विमानेन न
 हता श्यामवर्णादिगार्थता हृषेन वा ममूढ मनाःठो यस्त्व यासि स्म
 स्वयम्वरमर्थाभी तस्य तवान्यस्मिस्तया त्वरममह वृत्ते ह्री किमिति
 न भयति ? अपत्रप निह्वंज्जेति धिक्कार । अह तु तदा नास त्व तु
 गतोऽपि न वृत इत्यपमानात्प्रपा प्रवित्तु मुक्ता, पर ना न जायत इ-
 ति चित्र । अत एव चात्रपस्त्वमित्यथ । अपत्रप न चियम इत्यमर इ-
 त्यथ । अन्धाऽप्येवमनादरे कर्ते लज्जया म्रियत त्व तु निलज्जा न सि-
 यत इति चित्रमित्यर्थं इति वा । अपत्रपया लज्जाभाषनामरत्येक पद-
 वा । प्रपाया सत्यामध्यमरेति वा । अपत्रपया लज्जाभाषनाम राग पोहा
 गस्माद्गशा रामि ददासि अपत्रपामर । तव निलज्जत्वेन वयनतिदु खि-
 नो भवाम इत्यथ इति वा । यते चत्वारोऽपि व्याका यथाक्रममिन्द्रा-
 दि देवयजमत्य न प्रेषा । कलिकलहस्तु मनुं प्रानुसूत । तत्रापि पू-
 र्वं देवयज पद्याकलियज । महायता । अर्धं चस्त्रमाविति (पा० ६ ।
 ४।१२३) प्रस्तावेग । आ-महत् (पा० ६ डा० ४६) इत्याकार । यामि स्म-
 ति गले लट्स्मि (पा ३।२।११८) इति भूते लट् ॥ १५७ ॥

- नल प्रत्यनपेनात्तिं तान्नीपीकतुरीययोः । युग
 यैर्युगल युद्धया द्विवि देवा धिय दधुः ॥१८८॥

मलमिति । दवा इन्द्रादय तान्नीपीकतुरीययास्तुपीयचतुर्थेयोर्युग-
 याद्वं परस्य कलह युगस्त नल प्रत्युद्दिश्य अनपेनात्तिं अनपगतव्यथ स

धंषा नलः पीडनीय इति नलेऽनिवृत्तापकारवाञ्छं ब्रह्मा दिवि चिप
दधुः । युगद्वयमहमद्रुचन न शृणोति श्रतः पर चरितकश्चिद्रुचनं किम-
स्माकमिति विषायं स्वर्गं गन्तुमोपरित्यजं । नार्तोपीकः पञ्चवत् ।
तोयादीकक् (पा०४।२।८। या०३) तुरीय । चमुरश्च्यपता घाद्यशरलोप-
धेति (पा०५।२।५१ या०) यत् ॥ १५७ ॥

द्वापरैकपरीवारः कलिमंसरमूर्च्छितः । नलनि
ग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

द्वापरेति । कामादिसैन्यं परावृत्य द्वापर स्यैकमहया यन्व तथा
मासरेण नलशुभ्रद्वयं नृच्छितो विमष्ट इत्यातिमासरेण प्रशृङ्गो वा ।
तथा ग्राहिणा निवारणस्यानाकणं नादाग्रहवत् कलिः अवश्य नल
निग्रहीष्यतीत्येवमुक्त्वा नलनिग्राहिणीं यात्रा जग्राह निपधान् प्रत्य
इत्यर्थं । किल यस्माद्ग्रहिलस्तस्मात् प्रतस्थे उपहासे वा । एकः परी-
वारो यस्येति विग्रह्य द्वापरैकपरीवार इति समासः । परीवार ।
उपसर्गस्य घञीति (पा०६।३।१२२) दीर्घस्य । निग्राहिणीं ग्राहयके
णिनि. ॥ १५८ ॥

नलेष्टापूर्त्तसम्पूर्त्तदूरदुर्गानमुं प्रति । निषेधन्ति
पधान् गन्तु विघ्नः सञ्जघटे घन. ॥ १६० ॥

नलेति । नलस्य इष्टापत्तानां यागतहागादिघन्माणां सम्पूर्त्तं स-
म्पूर्णत्वाद्देतीः नितरा धम्माबाहुल्यात् पापकृप प्रस्थितभनुं प्रति अनु-
दूर नितरा दुर्गान् दुर्गमाननेन प्रवेष्टुमशक्यत्वात् निपधान् गन्तु गन्-
नाय निषेधन् धारयन् घनो महान् निरन्तरश्च विघ्नो घल्पनाशप्रकरे
ण सञ्जघटे सञ्जघटं । धम्माबाहुल्यं दृष्ट्वा महमा तान् प्रवेष्टुं शकित
इत्यर्थं । अथ च घनो भेषो जलपूर्त्तः दुर्गमदेश गन्तुं विघ्नरूपो भव-
न्निषेधति इष्टेष्व् प्लब्धेति द्वन्द्वे, अन्ययामपि दृश्यत इति (पा०६। ३
१३०) दीर्घ. ॥ १६० ॥

मगृहलं निषेधेन्द्रस्य अन्द्रस्यग्रामल कलिः । प्राप

म्लटापयितुं पापः स्वर्मानुरिय सग्रहः ॥ १६१ ॥

महत्त्वमिति । पापः कलिः पापग्रहमध्ये गणितत्वात् पापः स्वर्भानु
रियामलं निष्पापं निषधेन्द्रस्य महत्त्वं राष्ट्रं अनल परिपूर्णप्रकाशं च
न्द्रस्य महत्त्वं द्विस्वमिथ महद्दः सम्यगाग्रहात् हठाद्ग्रहणायोगवशाच्च
स्रापयितुं विनाशयितुं प्रमितुञ्च प्राप ॥ १६१ ॥

क्रियतापि च कालेन कालः कलिरुपयिवान् ।

भैमीभर्तुरहमानी राजधानी महीभुजः ॥ १६२ ॥

क्रियतेति । कालो युगलक्षणः ममरूपोऽयं च प्रापरूपत्वाच्छ्रयान
यस्योऽयं च दारुणत्वात् कृतान्ततुल्यः तथाऽहंमानी मलपीडनेऽहङ्कार
वान् कलिः क्रियतापि ज्ञेयसा कालेन भैमीभर्तुर्महीभुजो मलस्य राज
धानीमुपेयिवान् प्राप्तवान् । पूर्वं देशं प्रायिशदिदानीन्तु राजधानीति
ति चायं । भूमिभैमीत्याजने कलेरभिनिवेशोऽज्जिप्रायो विशेषणद्वयेन
सूच्यते । क्रियताऽस्वीयतेति वा । अहमिति मननमहंमानः सोऽस्या
स्तीति सर्वे कार्येष्वहमेवेति मन्यते तच्छील इति वा ॥ १६२ ॥

वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्षयन् पद । न प्र

सारयितुं कालः कालः पदमपारयन् ॥ १६३ ॥

वेदानां पुरप्रवेशविधानाद् । वेदानिति । तत्र पुरे वेदान् अग्नादी
नुद्धरतां गुणनिका कर्तृतां श्रान्त्रियाणां मुखान् पदं पदकारकलिपतस
द्विताविभागरूप पदसञ्ज्ञं आकर्षयन् शयवन् कालः ममरूपो ऽयं
च पापरूपः कलिः पदमेकमपि धरणन्यास प्रसारयितुं अपारयन् पा-
परूपत्वादित्यर्थः । एतेन नलपुरस्य धर्मपूर्णत्वमुक्तम् । वेदान् । श-
स्ययोगे, नलोक्ति (वा०२।३।६६) पृष्टीनिषेध ॥ १६३ ॥

श्रुतिपाठकृत्तुभ्यस्तत्राकर्षयतः क्रमं । क्रमः

सङ्कुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत ॥ १६४ ॥

श्रुतीति । तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाध्यापयितारस्तीषां धर्मस्यः स
काशत् क्रमं पदपरित्यागेनांतरपदग्रहणादिकक्रमसंज्ञं प्रन्यं ध्या
कथयतः शयवतोऽस्य कलेः क्रमशरथो गतिर्वा दूरं नितरां सङ्कुचितः
क्रमाकर्षणाद्भयेन पापः पदनपि पुरद्वलितुमशक्तस्ततो देशद् दूरं ति

घृत इत्यथ ॥ १६४ ॥

तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता । न वे
दपाठिकगठेभ्यः । यावदश्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

तावदिति । तत्र कलिना वेदपाठिना कण्ठेभ्यो मुखेभ्य यावत्स-
ंहिता पदक्रमरूपावस्थाद्वयविलक्षणया अगादिक्रुपा ना श्रावि नाकणिं
ता तावत्काल तावद् शपय्यन्तश्च प्रतिबन्धराहित्यादृताटोपा घृतसं-
न्ना सत्वरं पादयोगंनि संहिता संयोजिता । यावत्काल तावति च
देशे संहितानाकणिंता तावत्काल तावद्देशपय्यन्तश्च प्रतिबन्धराहित्या
च्छाघ्रगतिरभूत् यदा यस्मिन् देशे ना श्रुता तदैव तस्य गतिभङ्गोऽभू-
दित्यर्थः । यावत् संहिता अश्रावि तावत्पद्याः सत्वरं गतिर्घोषिता-
नापि तु तावदेव योजिता । संहिताश्रवणपय्यन्तमेश सत्परगतिः सो
ऽभूत् नामन्तरमित्यर्थः ॥ १६५ ॥

तस्य हे।माज्यगन्धन नासा नाशमिथाऽगमत् ।

तथातन दृशी नासौ क्रतुधूमकदर्थिते ॥ १६६ ॥

तस्येति । तस्य नासा अग्निहोत्रादिहोमाख्य हामसम्बन्धि घृत त-
स्य गन्धेन परिमलेन कृतेना नाशमिव नरणवेदनामिवागमत् अन्वभू-
दित्युपपत्ता । इयंशब्द एवकारार्थो वा । तथा तनैव प्रकारेणासौ क-
लि क्रतुधूमेन कदर्थिते पीडिते दृशी नंत्रे ऽपि न अतत न प्रसारि-
तयान् । किञ्चिन्न ददर्शित्यर्थः । आज्यगन्धक्रतुधूमसम्बन्धमात्रेण विष्य-
थ इत्यर्थः । अतत इति तत्रोत्तेर्लुङि मिथि, तन्नादिभ्यस्तथासारिति
(पा०२।४।३८) पाठिके सिञ्जोपे तकारस्य हित्वाद्गुदात्तापदेशेवतति
तनाति (पा०६।४।३९) इत्यनुमानिकलाप ॥ १६६ ॥

अतिघोनां पटाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छले । अ

द्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चखले ॥ १६७ ॥

अतिघोनामिति । तत्र पुरे अनेन खलेन कलिना गृहिणा अद्गणे
चखले । पटाम्भोभिरिमं पटाम्भोभिर्दरपशालगोदकैरिम चापदपं
कलि मत्पुद्गिभ्य अतिपिच्छले अतितरां कर्तुं नयुक्ते । एव विधमति-

पवित्रमङ्गलं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः । अथोऽपि पिच्छिलं देशं पतति १६१ ॥

पुटपाकमिव प्राप क्रतुशुभमहे।प्रमभिः । तत्प्र
त्यङ्गमिवाकस्त्रिं पूर्त्तामिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

पुटेति । अथी कलिः क्रतुशुभा यागसम्बन्धो वहितस्य महोप-
मि. प्रकृष्टतापैः कृत्वा पुटाभ्यां पुटयोर्षां पाकं उभयपार्श्वयोर्षात्रादे-
शान्तरमग्निसंयोगमिव प्राप प्रतिगृहं यागघातुष्यात् वानदक्षिणपार्श्वं
योर्षांविहापैर्निंतरा पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा पूतानां धान्मिकनि-
म्बितवापीकूपतडागादीनां कल्पं यस्तद्रूपाणि व्यजनानि तेषामनिलै
द्यौयुभिः तस्य प्रत्यङ्गं सश्राङ्गं अकर्त्तव्यं खिलमिवाभूत् इत्युपमेया । प्र-
त्यययवकर्त्तनेन च पीडातिशयाद् वायवादितरङ्गश्रायुसपञ्जनात्रेण नि-
तरां व्यपितीऽभूदित्यर्थः । अहिः शुभाह्वयवर्मेत्यमर. ॥ १६८ ॥

पितृणां तर्पणे वसुः कीर्त्साद्वेश्मनि वेश्मनि ।

कालादिव तिलात् कालाद् दूरमत्रसदत्र सः ॥ १६९ ॥

पितृणामिति । अत्र पुरे वेश्मनि वेश्मनि प्रतिगृहं प्राप्नुयादिव-
तुर्वर्षैः पितृणां तर्पणे कलसप्तपणे विषये कीर्त्सात् क्षिप्त्वात् पितृमिया
त् कालात् कल्पवर्षात् तिलात् सकाशात् स कलिः कालादिव कता-
न्नादिव दूरं गितरां अत्रसत् भयभाप । तर्पणैरिति पाठे तर्पयतीति
तर्पणैरिति वसुं विशेषणं । तिलात् । इति जासावेकवचन ॥ १६९ ॥

स्नातृणां तिलकैर्मने स्वमन्तदीर्क्षमेव सः । कृ

पाणीनूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः ॥ १७० ॥

स्नातृणामिति । स कलिः स्नातृणां स्नानं कुर्वता वेदिकानां ते-
स्तादृशैर्गोपीचन्दमादिरचितैर्ललाटस्थानादिस्थैर्द्वन्द्वजिस्तिलकैः कृपा
खीनूय खहृगतामङ्गीकृत्य तस्य कलेः हृदयं विदाप्यं तैः प्रविष्टैरिव स्वं
स्यकोपं अन्तः शरीरमभ्यं दीर्क्षमेव शकलीभूतमेव मेने । कृपाणीर्हि
विदारणं भवतीति युक्तम् । खङ्गाकारांस्तिलकान् दृष्ट्वा विव्यथ इ-
त्यर्थः ॥ १७० ॥

पुमांसं मुमुढे तत्र त्रिदन् मिथ्यावदावदं । त्रियं
प्रति तथा वीक्ष्य तमथ ज्ञानवानयं ॥ १७१ ॥

पुनामिति । तत्र पुरे अयं पुनासं मिथ्यावदावदं मृषाभाविष्व वि
दन् जानन् स्वमित्रलाभान्मुमुदे । अथ पद्याहदमन्तरं स्वस्त्रिय प्रत्यु-
द्दिश्य तं तथालोकजगदिण वीक्ष्य ज्ञात्वा मित्रनाशादिव दुःखवशात्
ज्ञानवान् ज्ञानतां गतः । पत्नीं प्रति क्रीडायामनमदिति दोषाज्जायाद्य
पितोऽभूदित्यर्थः । न नर्तयुक्तं वचनं हिनस्ति स्त्रीपुंसयोरिति भार-
तादौ । विदन् । विदेः शतुयंसुः (पा०७।१।३६) इत्यत्र विकल्पानुवृत्ते
यंसुजाय । एव चतुर्द्शतयोविद्यायिद्विदिरित्यत्रापि ज्ञेयम् । वदावद ।
चरिचलीत्यादिना (पा०६।१।२वा०८) द्वित्वमभ्यासस्यास्यञ्च । ज्ञानवा-
न् कथतोस्तकारस्य संयोगादेरात इति (पा०७।२।४३) नः ॥ १७१ ॥

यज्ञूपघनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसङ्कुलां । जने
धम्मं धनैः कीर्णां व्यालक्रीडीकृताञ्च तां ॥ १७२ ॥

यज्ञेति । स. यज्ञूपैः खादिरोदुम्बरपशुम्यस्तम्भिः घना नितरा
व्याप्ता ता पुरं शङ्कुभिस्तीक्ष्णाग्रकीलैः शङ्कुलां व्याप्तानिव जज्ञौ जने ।
तथा धम्मं धनैर्जनैः कीर्णां तां पुरं व्यालैः सर्पै दुष्टद्यापदैर्वा दुष्टगजे-
र्वा क्रीडीकृता सर्वत्र पूषां व्यालाः क्रीडे मध्ये यस्यास्तामेतादृशां क
तामिव जने । कीलमर्षादिभिर्व्यांस स्यात्तं यथा प्रवेष्टुमशक्यं तथा सा
पुरी तस्य प्रवेष्टुमशक्या जातेत्यर्थः । व्यालो भुजङ्गने क्रूरे द्यापदे दुष्ट
दन्तिमीति विद्युः । रेफान्तो पूः शब्दस्त्रीलिङ्गः । चः समुच्चयार्थं इवा-
र्था या ॥ १७२ ॥

स पार्श्वमञ्जकङ्कन्तुं न वराकः पराकिणां । मा
सोपवासिनां छाया लङ्घने घनमस्सलत् ॥ १७३ ॥

स इति । वराक क्वचिदपि स्थानालान्नाहीनः स कलिः पराकिणां
हादगराशोपयामरूपपराकास्यकृच्छ्रविशेषप्रतयारिणां पार्श्वं गन्तुं नाश
कम् । तथा नाशोपयामिना कापप्रतिष्ठावाया अपि लङ्घनेऽतिक्रम-
ये तस्या अपि समीपे गन्तुं घनं गिरन्तरं अस्सलत् जगत्पदोऽभूत् ।

तच्छायामपि द्रष्टुं नाशकदित्यर्थः । वराक । जल्पमिहेति (पा०३।२।
१५५) कन् ॥ १७३ ॥

आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् । स
सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टेऽभयद्विया ॥१७४॥

आवाहितामिति । तत्र पुरे स द्विजैस्त्रैवर्णिकैरागच्छ वरदेत्यादिम-
न्त्रैरावाहितामन्तरकर्मण्डलाद्द्विया प्रातिशयसामर्थ्यात् सूय्यंविश्वान्निगे
त्य दिव्यरूपेण सन्निदधतीं तत्समीपमागच्छन्तीं मात सन्ध्याधिदेवता
गायत्रीं पश्यन् गायत्र्या सकाशाद्भवेन गायत्र्यैवादी द्रष्टुं पश्चात्तदानी
मेव नष्टोऽदृश्योऽभवत् । सन्ध्यावन्दनं कुर्वता द्विजान् दृष्ट्वा गायत्री
ना विनाशमिष्यतीति ततः स्थानात् पलाय्य गत इत्यर्थः । गायत्री
सूय्यं विश्वस्या इति ध्यान । अर्कमण्डलादाहितामिति वा । दृष्टन-
ष्टः । पूर्वकालैकेति (पा०२।१।४५) समास ॥ १७४ ॥

स गृहे गृहिणा पूर्णं वने वैखानसेर्वृतं । यत्या
धारेऽमरागारे क्वापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥

स इति । न कलिर्गृहिणा गृहस्थे पूर्णं गृहे तथा वैखानसेर्वानप्र-
स्येर्वने व्याप्तं वने तथा यतीनां परमहंसानां सन्ध्यासिनामाधारे आश्र-
यभूते तेष्वंशे अमरागारे देवालये स्थानं नानश आश्रय न प्राप । क्वा-
पि कस्मिन्पीति सद्यः प्र याज्य । गृहिभिर्गृहे पूर्णं सतीति सप्तमी वा
सर्वत्र ॥ १७५ ॥

क्वापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसामात्मप्रियामसौ ।
स्वमित्रं तत्र न प्रापदपि मूर्खंमुखे कलि ॥१७६॥

क्वापिति । असी कलि तत्र पुरे आत्मनः प्रिया इष्टा निपिष्टा इति
सा छाप स स्त्रिय अन्विष्यन् न क्वापि कस्मिन्नपि दश नापश्यत्, त-
था कलइप्रियत्व न्न न स म्याच्च स्वस्य मित्रं कलि कलइ मूर्खाणामपि
मुखे सम्भाषितस्यल न प्रापत् । मूर्खा अपि तत्र न कलहायन्ते । हि-
ंसकलइयोरभावात्तत्र स्थिति न लोभ इत्यर्थः । छान्याऽपि यत्र मित्र-
स्वरूपाद्यभावस्तत्र क्षणमपि न तिष्ठतीत्युक्ति ॥ १७६ ॥

हिंसागर्धीं मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति स्म सः । सा
तु मौम्यवृषासक्ता खरं दूरान्धिरास तं ॥१७७॥

हिंसेति । मखे गोमेधाख्ये यष्टे हिंसागर्धीं हिंसामन्वन्विनीं गर्धीं
वीक्ष्य रिरंसुर्धावतिः स कलिः निपिहृगोहिंसा भरिप्रयेति धावति
स्म । सा तु ह्यमाना गौः पुन मौम्ये सोमदेवताकद्रव्यसाध्ये वृषे
धर्मे आसक्ता तत्सम्बन्धिनी तत्साधिका सती अन्वित्यादिदुष्टकर्म-
राहित्यात् मौम्यो रमणीयः पारलीकिको धर्मस्तत्साधिका वा खरं
पापरूपत्वाद्दुष्टं सह रलयोरभेदात् खल वा पापरूपं दूरादेव निरास नि-
रासकार । अधर्मसाधनं गोहिंसादि दृष्ट्वा प्रवृत्तः पश्चाद्दमसाधनम-
ग्नीषोमीयवैदिकपशुहिंसादि दृष्ट्वा भरिप्रया हिंसा न भवतीति दूरात्
परावृत्त इत्यन्यथ । मुख इति पाठे हिंसाप्रतिपादिका गा वार्धो य-
ष्यना मुखे वीक्ष्य श्रुत्वेति यावत्, रिरंसुरधावत् । सा तु वार्धो मौ-
म्यप्रतिपादिका सती तं अखर अग्नीषोमीयं पशुमित्यादिवाक्याकर्मण
मात्रेण दुःखत्रशान्तिस्तेजस्क दूरान्धिरासेति वा । अथ च कानात्तरं तु
रतेष्णुः खरो गर्धभः गां वीक्ष्य यद्यपि धावति तथापि सा रमणाय-
वृषभानुरक्ता सती विजातीयत्वाद्गर्धभं दूरान्धिराकरोति । मखे पशुमा-
रम्भ इति वा । अथ च गौर्यया मौम्यं वृषजमनुसरति क्रूरं वृषभं त्य-
जति । मुकुते वृषभ वृष इत्यमरः । हिंसागयीति गारतद्वितेति
(पा०पा०४।६२) टष् ॥ १७७ ॥

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः । व
न्द्यवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वगिरश्च पदाहतं ॥१७८॥

मौनेनेति । स कलिः मौनव्रतनिष्ठानां वाग्यमप्रतिना सभ्यादिज-
पगौमिनां वा मौनेन वाङ्मनियगेन कृत्वा स्वस्यात्मन आक्रोशं गालीप्र-
दानमेव मन्यते स्म । तथा यन्द्येषु नमस्कारार्हेषु गुणोदिषु वन्द्य-
भिः नमस्कृत्यंज्जिनैः स्वगिरश्च पदाहतं चरणतादिसन्धिषु जघ्नी अ-
घ्नामीत् । च इवाचो वा । यन्द्यभिः । गुणव्यापारकरित्याहः (पा०
२।१७३) । यन्द्यामिति पाठे, तद्योने, न शोकेति (पा०२।१।६८) यज्ञीनि

वेधाद्वितीया ॥ १७८ ॥

ऋषीणां स वृत्तिः पाणी पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने घनैरमी हन्तुं शप्तुं मामद्विरुद्यताः ॥ १७९ ॥

ऋषीणांभिति । स कालि. ऋषीणां प्राणी हस्ते वृत्तिः कुशासनानि पश्यन् अमी ऋषयः घनैर्लोहसुदुरैर्मां हन्तुमुद्यता इति मेने । तथा आचामतां तेषामेव हस्ते आचमनाद्यं गृहीता अप पश्यन् अमी सामद्विरुद्यत्य भस्मपादाद्वेति शप्तुमिर्घति प्रनीयमानोत्प्रेक्षा । सकृशानिति पाठे कुशासनपद्य पश्यन्निर्घयः । अत्र दैर्घ्यांत कृशा एव घनतुल्याः । आचामता । श्रियुक्तमुच्यमानिति (प ०१३।३५) दीर्घं ॥ १७८ ॥

सौड्जीघृते धृतापाढानाशशङ्के स वर्णिनः । र

उत्रामीधदुमायान्ति हन्तुं दग्डन मां ततः ॥ १८० ॥

नीञ्जीति । स कालि. नीञ्जीघृते मूल्लवृणनेलनाधारिण तथा वृत्त आषाढ. पालाशदग्धां येस्तान यस्मिंन्नी ब्रह्मचारिण एवमभूतामाशशङ्के मेने. अमी पुरुषा रश्जवा मा बद्धं ततो बन्धनानन्तरञ्च दग्धेनमा हन्तुं मायास्तीति । नीञ्जीघृते घृतापाढा एते ब्रह्मचारिणो न भवन्ति किन्तु मा रश्जवा बद्धा दग्धेन हन्तुं मापान्तीत्याशशङ्के इति या । घृतापाढाक्रेति पाठे एवमभूताद् ब्रह्मचारिण इति नाशशङ्के किन्त्वित्युक्तं राहं । पालाशो दग्ध आष ढ. । यस्मिंन्नी ब्रह्मचारिण इत्यमर । नीञ्जी । विकारेऽञ् । वर्णिस्त्येया ब्रह्मचारिणामिति वर्णिनः ॥ १८० ॥

दृष्ट्वा पुनः पुरोडाशमासोदुत्तासदुर्मनाः । मन्वा

नः फणिनीस्तत्र स मुमोत्राष्टु च स्तुत्रः ॥ १८१ ॥

दृष्ट्वेति । स तत्र पुरोऽघेऽद्यशक्त्यात्र पुरोडाशो अष्टादशकपालादि संकृत पशुशरीरावयव दृष्ट्वा वत्त्रासेतारुद्रभयैर्न दुर्मना दुस्वित घ्रासीत् । तथा स्तुत्र संप्रकृषाकारपुरोभगा धेकङ्कतादिङ्गुः फणिनी सर्पिणीमंगवानोऽङ्गु मुनीश्च दशनजिया करोदित्यर्थः । पुरोडाशो ऽकारात् । पुरोडाशभुजाभिष्टिति भाष ॥ १८१ ॥

मुमुदे मदिरादानं विन्दन्नेप द्विजन्मनः । दृष्ट्वा
सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १८२ ॥

मुमुद इति । स ए द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदिरास्वीकार
विन्दन् जानन् पश्यन् अय महापातकीति बुद्ध्या मुमुदे । अनन्तर च
सौत्रामणीमिष्टि इन्द्रदेवताक याग कर्तव्यं द्विज दृष्ट्वाऽदूयत । सौ-
त्रामण्या सोमग्रहान् सुराग्रहाश्च गृह्णातीति श्रुतेर्मदिरादानस्य वैष-
त्वाज्जन्मनाश्रयविनाशादिव विव्यथ इत्यर्थः । सौत्रामणीति देवतार्थं च
स्वस्वमात्रे याऽपि क्वचित् (पा०६।४।१६७) प्रकृतिभावः ॥ १८२ ॥

अपश्यद्वावतो वेदविदां ब्रह्म उजलीनसा । उद-
दीयन्त तावन्तस्तस्यास्त्राऽजलयो हृद् ॥ १८३ ॥

अपश्यदिति । असौ वेदविदां यावतो यावत्तद्भूकान् बहून् ब्रह्मा-
ज्जुलीन् ब्रह्मपञ्चसमये क्रियमाणान् हस्तस्वरकल्पनार्थं सपोजितान्
करपुटान् वा सूर्योपस्थापिना गायत्रीमन्त्रजपाज्जुलीन्,

इतारम्भेऽवसाने च पादौ प्राचीं गुरो सदा ।

सहस्य हस्तावध्योय स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृत ॥

इति मनुस्मृत्यनुशासन करसपुटानपश्यत् तावन्तस्तस्य कले हृद् सकी-
शादस्त्राज्जुलपोरक्तपर्णां अज्जुलय उददीयन्त उापतिता निर्गताः ।
तद्दृशंमन्त्रेण नितरा विदीर्णं हृदयोऽज्जुदित्वयं । तदस्त्रेति वा पाठ-
उपदेशः ॥ १८३ ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञी दान्तं कृतान्तयत् ।

याचंयमस्य दृष्ट्यैत्र यमस्यैव त्रिभाय सः ॥ १८४ ॥

स्नातकमिति । स विद्याग्रतस्नातक उभयस्नातकञ्च स्वस्य घातक
विद्यासंपात्तिं जज्ञे गन्धे । तथा दान्तं तपःकृशसद्वृत्तं जितेन्द्रिय नर-
कृतान्तयत् यमस्य भयहेतु जज्ञी घातयान् । तथा याचयमस्य भी-
तिनां दृष्ट्यैव दशमन्त्रेण भीतिकर्तृकस्य कर्मकभीतिकर्म दशमन्त्रेण
या त्रिभाय । कर्मय यमस्यैव । यमकर्तृकस्य कर्मकस्य कर्मकयमकर्म कद-
शमंनं वा । यमेन दृष्टेन यथा भय तथा भीतिग इत्यर्थः । स्नातक-

स्वाप्नुतोऽतीति । तपः क्लेशसहो दान्त इत्यमरः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्त्रियाच्च तदनुज्ञया ।

वेदप्रतानि वा पारं नीत्वा रघुनयमेव वा ॥

इति याज्ञवल्क्यः । स्त्रातीति स्त्रातकः, याज्ञकादित्वात् साधुः एव ल
न्तः । घातकं । इन्ने एधुनि इनस्तः । जज्ञी जज्ञे इति जानातेः कर्त्तुं
भिप्राये क्रियाफलाधियंतायां शेषात् कर्त्तरीति (पा०१।३।७८) परस्मैप
दं । तद्विवक्षया धनुपमर्गाज्जः इति (पा०१।३।७९) तद् । दृष्ट्येति
भण्डेनस्त्राधियंतायाश्चापादानत्वं ॥ १०४ ॥

स पापसुहृजनान्वेपी प्राप्नु शन् वेदपण्डितान् ।

जलाधीश्वानलं प्राप्य पापस्तापाद्पासरत् ॥१०५॥

स इति । स पापसुहृजनान्वेपी स्वपत्नीपान् वेददूषकान् विचारयन्
वेदेषु पण्डितान् शीतस्नाह्नं कर्मठान् प्राप्नुयन् पश्यन् तापादतिदुः
खादतोः अपासरत् पलायितः । यतः पापरूपः । क इव अमलं प्रा-
प्य जलाधीश्व । मृपितो जलं विचित्रम् अग्निं प्राप्योत्तापाद् दूरं प-
लायते ॥ १०५ ॥

तत्र ब्रह्महृणं पश्यन्ततिसन्तोऽपमानशो । निर्व

शास्यं सस्रुं मेधस्य यज्ज्वानं ज्वरति स्म सः ॥१०६॥

तत्रेति । स तत्र ब्रह्महृणं वरं पश्यन् महापातकित्वादास्मात्प्रपत्त्वा
दतितरां सन्तोऽपमानशो प्राप्य अनन्तरं सस्रुं मेधाख्यस्य यज्ञस्य यज्ज्वानं
तं प्रोक्षणावदानादिसंस्कारादिकर्मणा निवृत्त्यर्थं निद्राप्यं ज्वरति स्म
गितरां तप्तोऽभूत् । सस्रुं मेधे हि तप्तज्जातयैकैकप्रायश्चित्साधिकारा-
द्वृत्तये ब्राह्मणमालजेतेति श्रुत्या ब्रह्मवधस्य वैषत्वान्निराश्रयत्वात्
सन्तत इत्यर्थः । ब्रह्महृणं । ब्रह्मज्जुणति (पा०३।१।८९) क्लिप् । ज्वर-
तिश्चादिः ॥ १०६ ॥

यतिहस्तस्थितैस्तस्य राम्नैरारामिभ तजंता । दु

जंनस्याजनि क्लिष्टगृहिणां वेदयष्टिभिः ॥१०७॥

यतीति । यतीनां सस्रुयासिनां हस्तस्थितैराम्नीर्वेदुदपडेस्तस्य क-

लेस्तर्जना भस्मना आरम्भि अकारि । तथा गृहिणां गृहस्थाना वरेरेव
 यष्टिजिदंगहेवेदाना क्रमजटाकपाभिर्था यष्टिभिस्तस्य दुग्गंनस्य क्तिष्टि
 क्तिष्टोऽजनि । राम्भयष्टीदंष्ट्रा जीत इत्यर्थं । राम्भस्तु धैर्य इत्यन्त ।
 रम्भो यणुस्तस्येदमिति (पा०४।३।१२०) अणु । क्तिष्टि । तितुष्टेति
 (पा०१।२।९) इट्तिषेधः ॥ १८७ ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्ब्रह्मि स्यग्गृहिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेव पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

मण्डलेति । यद्य स्यग्गृहिलशायिनो घेदिकाशायिनो व्रतचारिणो न-
 रान् धीह्य मण्डलस्य तद्राष्ट्रस्य त्यागमेवैच्छत् । तथा पवित्राणा यथा
 द्युपकरणादीना यन्वविशेषमियद्दानां पाणिस्वकृशाना आख्याद्युपवत
 साधनानामन्तर्गभरहितसाधनखञ्जिदभोणात्सालोकनात् पवेवंजायका
 सस्तमविन्दत प्राप । ततो मण्डलयमापेत्यर्थं । अगर्भो साधो र्भो
 पवित्रमिति कात्यायन । स्यग्गृहिल एव ज्ञेते व्रतवशात् स स्ववि-
 लशायी, व्रत इति (पा०३।२।८०) णिनि । ॥ १८८ ॥

अपश्यज्जिनमन्त्रिष्यन्ताजिनं ब्रह्मचारिणं । क्ष

पणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८९ ॥

अपश्यदिति । स जिन धीह्यविशेष स्यमिप्रमणिव्यन् ब्रह्मचारिण
 अजिनं कृष्णमृगचर्मोत्तरासङ्गनपर्यत । क्षपणेन दिग्मन्त्रेण देवाद्यै-
 गोर्षीव प्रयोजनार्थो तमपि गयेयवत् यक्षदीक्षया सहितस्य यक्षमोऽ-
 क्षपणं दीक्षाक्षपणं परित्यागाभायमैक्षत । यद्वा अक्षाम्या पाशकस्या
 यण क्रीडां पाशकसन्धिविजयपराजयदेवं राशीकृत धनं ददशं । राज-
 न्ये यजमानोऽस्तिर्दीप्यतीति श्रुतेरिहितत्वात् तद्दद्यात् पुत्रं । द्वेष स-
 र्थं दु र्द स्वस्मान्निप्रमेय ज्ञातवान् न तु निप्रमित्यर्थः । पणः । नित्य
 पण इत्यप् (पा०३।३।६६) ॥ १८९ ॥

जपतामक्षमासासु धीजाकर्षणदर्शनात् । स जी

याकृष्टिकृष्टानि विपरीतदृग्गन्धज्ञान् ॥ १९० ॥

जपतामिति । जपता नराणां यक्षमालामु पत्याकृष्टाद्यादिमन्त्रिणि

स्मितजपमालिकासु घसंमानानां पक्काद्यादिमीजानां जपगणनायंताक
पंणं तस्य दशानाद्वेतोर्जीधानां प्राणानामाकृष्टिराकर्षणं तथा जातानि
कष्टानि दुःखानि अन्वभूत् । यस्माद्विपरीतदृक् विरुद्धदर्शी । सर्वं हितध
र्मं सहितत्वेन जानानस्तादृग्धर्मं दर्शनमात्रेण महद्दुःखमन्वज्जुदिव्य-
यं । अथ च विपरीतदर्शनशीलत्वाद्बीजैत्यत्र व्यञ्जनमात्रव्यत्ययेन ज-
ययो. सायस्यैव च जीयेति भयतीति जीशारुष्टिकष्टानुत्पन्नयुक्तं १९०॥

त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्तधर्मपंगं । व
रमैच्छद् दृशोरेव निजयोरपकर्षणं ॥ १९१ ॥

त्रिसन्ध्यमिति । स तत्र त्रिसन्ध्यं प्रातर्मध्याह्नमायाह्नरूपं सन्ध्या
त्रयमजिह्वाप्य विप्राणां ऋतश्चेत्पचमपंश ऋग्भिर्नारापशर्भाभिर्मन्त्रित
बुलुकोदकं तुप्रसेपयोदकं वा पश्यन् निजयोर्दृशोरपकर्षणं उन्मूलनमेव
वरं शंभुमिति ऐच्छत् । सदीपनेत्रे यदि कोऽप्युदमूलविष्यत् तर्ह्येत-
द्दुःखमूल नाद्रह्यता । तस्मान्नोन्मूलनमेव वरमिति मेव इत्यर्थः ।
सदपि दृष्ट्वा तु खिन्नोऽभूदिति भावः । अथमयंणदर्शनव्यया नेत्रापकर्ष-
णव्ययातुल्या । त्रिसन्ध्यं । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १९१ ॥

अद्राक्षीत् तत्र कञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।
जैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १९२ ॥

अद्राक्षीदिति । जैमीनलयोर्व्यलीकस्यानृतस्याणु दोषलेशमपि प्रश्न-
कामः प्रष्टुं वाञ्छन् अत एव तत्र पुरे कथकस्वमित्रगवेषणार्थं परिभ्र-
मन् परितो विचरन् स कलिः क्वचिदपि स्थाने कञ्चिदपि स्वस्य परि-
चितं जिनक्षपणकादिमित्रं नाद्राक्षीत् । नलेन भैरव्या वा तत्रत्येन जने-
न वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचिदपि महापातकेषु मध्ये किञ्चिदपि परि-
चितं पातकं नाद्राक्षीत् । त्वया जैमी नलीऽन्यत्र लोकीयां रूपष्टः कि-
मिति कलिः पृच्छति । तदेकमपि पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥१९२॥

तपःस्वाध्याययज्ञानामकारुडद्विष्टतापसः । स्व
विद्विपां श्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपतताप सः ॥ १९३ ॥

तप इति । पश्चाग्निसाधनादि तपः, वेदपाठंरूपः स्वाध्यायः, देव
तोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागो यज्ञः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद् विद्विषां वै
रिणां तस्मिन् पुरे श्रियं समृद्धिं बाहुल्यं पश्यन् अकारणं निकारणमेव
द्विष्टस्तापसो येन स कलिः उपतताप अतिदाहनापातिदुःखितोऽनूदि
त्यर्थः । अन्योऽपि स्ववैरिलक्ष्मीं पश्यन्नुपतप्यते । यज्ञापेक्षया स्वाध्या
यस्य अभ्यर्द्धितत्वात् पूर्वं निपातः ॥ १८३ ॥

कर्म तत्रोपनम्नाया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मन्त्रौ तं विजाव्याय वामदेव्याङ्गुपासकं ॥ १९४ ॥

कर्ममिति । स तत्र मुनेः उपनम्नाया उपासकस्य समीपमागत्य
स्थितायाः स्वजापाया विजातीयाया गम्याया ह्यगम्याया वा विश्वसाः
स्त्रियः कर्म कामुक त सम्भुञ्जानं कञ्चन नर वीक्ष्यायं महापातकी स
माश्रयो भविष्यतीति बुद्ध्या तुष्टवान् । अथ पश्चाद्विचारणां क्रियमा
णाया त कश्च वामदेवेन मुनिना द्रष्टुं ब्रह्मज्ञान कमानश्चित्रमित्यादि
वामदेव्य नाम नाम तस्य ब्रह्मविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्या स
श्लो दुःखितोऽभूत् । वामदेव्योपासने सर्वाः स्त्रिय उपसीदन्तीति श्रु
ति द्रष्टुं सानेत्यर्थे, वामदेव्याहुः पञ्चाविति (पा०४।१।९) ह्यः ॥ १८४ ॥

वैरिणो शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ जुधि । न

वेदध्वनिरालम्ब्रमम्बरे विततार च ॥ १९५ ॥

घेरिणीति । शुचिता लोफानां वाह्याभ्यन्तरशुचिता मनः शुद्धिः गो
म गद्यनुलेपनजनिता च शुचिता भुवि प्रवेगं तस्मै न ददौ । यस्माद्
शुचेस्तस्य घेरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां प्रभेद्य शुचित्यात् स्यातुं
नाशकदित्यर्थः । तथा वेदध्वनिरम्बरे शब्दाश्रये नगरसम्बन्ध्य परितना
कागदेशे आलम्ब्यमाश्रयं न विततार । ध्वन्यस्य वेदध्वन्यध्वपत्वात्
तत्रापि स्यातुं नाशकदित्यर्थः । चः समुच्चये । अन्योऽपि घेरिणे स्थान
म ददाति ॥ १८५ ॥

दर्शस्य दर्शनान् कष्टमग्निष्टोमस्य चानशो । जु

घूर्णे पीर्णमासेद्वी सामं सोऽमन्यतान्तकं ॥ १९६ ॥

दशंस्येति । दशंस्यामावास्यायागस्य अग्निष्टोमयागस्य च दशंमात्
 कष्ट महद्दुःखमानशे प्राप । तथा पीरुं मात्तं यागमीक्षते एवशौच
 सन् शुभ्रं यन्नाम । तद्दशंतेन मुमुर्च्छेत्त्यर्थं । सोमयाग तु अन्तर्गते
 यामन्यत । तद्दशंनान्मरणमेधान्वभूदित्यर्थं । अन्यस्यापि श्वरादिपीडा
 पक्षामूर्च्छां अनन्तरं मरणं भवति ॥ १८६ ॥

तेनादृश्यन्त धीरघ्ना न तु वीरहृणो जिनाः । ना
 पश्यत् सोऽभिनिर्मुक्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥१९७॥

तेनेति । तेन कलिना धीरान् शूरान् घ्नतीति अत्रधर्मधीयिता धा
 मिर्षा अदृश्यन्त । धीरान् श्रेष्ठानाचारयतां घ्नतीति वीरहृणो जि-
 ना न दृष्टाः । शूरा एव यैर्हृन्त्यन्ते न तु सदाचारा तादृशा महावीरा
 एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थं । यद्वा धीरयते शूरो भवति तेजस्वी वद्वि-
 स्त प्रगल्भपेक्षया नाशयन्तीति वीरहृणो नष्टाभयस्ते पुनरं दृष्टा । स-
 र्वोऽपि महस्य साभिक एव तत्रेत्यर्थं । तथा च अभिनिर्मुक्तान् ये-
 पु मुमुषु सूर्याऽस्तमेति तादृशान् सूर्यास्तमपद्यमये निद्रितान् अना-
 चारास्तत्र नापश्यन् । किन्तु जीयन्तश्च ते मुक्ताश्च तान् विषयपरित्या-
 गिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽप्येवत । धीरघ्ना धीरहृणयोऽप्या दृष्टा न तु ये धी-
 रान् हतवन्तस्ते दृष्टाः । धीरमारण्यमपि तत्रराष्ट्रे न जियते इत्यर्थं इति या
 सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदिति च ।

अमुमानभिनिर्मुक्ताम्पुदिति तु पचा क्रम ॥

इत्यन्तरं । धीरघ्ना । मूलविद्रुजादित्यात् क ॥ १८७ ॥

स तुतोपाश्रितो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।
 होमशोपीभवत्नोममुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥१९८॥

स इति । स विप्रान् स्पृष्ट परस्परं यैस्तानन्यान्यस्वज्ञानोऽश्रतो
 भुञ्जानान् दृष्ट्वा तुतोप । उच्छिद्यमाना मिथ स्पृशनिपधात्तदतिक्रमका-
 रिण्यं स्यात्प्रपत्यनसम्भाष्यं दृष्ट इत्यर्थं । अनन्तरं होमशोपीभवत् सोममु-
 ज होमावशिष्टं सोमस्तं भुञ्जते सोमलताक्षरं भुञ्जानास्तान् वीक्ष्य
 विषाध्यं दूनवान् व्यथिताऽभूत् । न सोमेनोच्छिष्टा भवतीति श्रुतेः ।

दशंस्येति । दशंस्थानायास्यायागस्य अग्निष्टोमयागस्य च दशंनात्
 कष्टं महद्दुःखमानशे प्राप । तथा पीर्यं मासं यागमीक्षते एवशील,
 सन् शुभूर्णं यत्राम । तद्दशंनेन मुमुर्च्छेत्यर्थं । सोमयाग तु अन्तकमे
 वामन्यत । तद्दशंनाम्बरणमेवान्वभूदित्यर्थः । अन्यस्यापि उवरादिपीडा
 पशान्मूर्च्छा अनन्तर गरण भवति ॥ १८६ ॥

तेनाद्भुश्यन्त धीरघ्ना न तु वीरहणो जिनाः । ना

पश्यत् सोऽभिनिर्मुक्तान् जीयन्मुक्तानवैक्षत ॥१९७॥

तेनेति । तेन फलिना वीरान् शूरान् प्रन्तीति अत्रधर्मजीविनो धा
 मिंका द्यद्भुश्यन्त । वीरान् श्रेष्ठानाचारवतो प्रन्तीति वीरहणो जि-
 ना न दृष्टा । शूरा एव वैहंन्यन्ते न तु सदाचाराः तादृशा महावीरा
 एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यद्वा वीरवते शूरो भवति तेजस्वी वद्वि-
 स्तं प्रशस्येन्नया नाशयन्तीति वीरहणो नष्टाभवस्ते पुनरं दृष्टा । स-
 र्वोऽपि गृहस्य साग्निक एव तत्रेत्यर्थं । तथा स अभिनिर्मुक्तान् ये-
 पु सुप्तेषु सूर्योऽस्तमेति तादृशान् सूर्योस्तमपचमये निद्रितान् अना
 चारास्तत्र नापश्यन् । किन्तु जीवन्तश्च ते मुक्ताश्च तान् विषयपरित्या
 गिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽप्येतत् । वीरघ्ना वीरहमनयोग्या दृष्टा न तु ये वी
 रान् हतवन्तस्ते दृष्टाः । वीरमारणमपि तत्रराष्ट्रे न क्रियते इत्यर्थं इति वा

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तु यथा क्रम ॥

इत्यमरः । वीरघ्ना । मूलयिजुजादित्वात् क ॥ १८७ ॥

स तुनोपाश्रितो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेपीभवत्सोममुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥१९८॥

स इति । स विप्रान् स्पृष्ट परस्पर वैस्तानन्योन्यस्पर्शिनो ऽन्नतो
 भुञ्जानान् दृष्ट्वा तुनोप । उच्छिष्टाना मिथः स्पर्शनिपघातइतिक्रमका
 रिणं स्वाश्रयत्येन सम्भाव्यं दृष्ट इत्यर्थं । अनन्तर होमशेपीजवत् सोममु
 ज होमावशिष्टः सोमस्त भुञ्जते सोमलताचूर्णं भुञ्जानास्तान् वीक्ष्य
 विषाध्यं दूनवान् व्यथितोऽभूत् । न सोमेनोच्छिष्टा भवतीति श्रुतेः ।

शुद्धदण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टं भनुरब्रवीत् इति स्मृतेश्च । सोमभक्षणोऽ-
नुच्छिष्टत्वादन्योन्यभक्षणोऽपि पापाभावाद् दुःखिताऽभूदित्यर्थः ॥१९०॥

शुत्वा जन रजोदुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् भूटित्यसौ ।

त पञ्चयन् पावनस्नानावस्थं दुःस्थस्ततोऽभवत् ॥१९१॥

शुत्वेति । असी कण्ठेन जन रजोदुष्टं धूलिनं शुत्वा त्रिपिहस्त्रीर-
ण स्वयंभुञ्जा खरादिनिपिह्वरजं स्वयंभुञ्जा दृष्ट्वा वा स्वाश्रयाश्रया भू-
टिति शीघ्रं तुष्टिं प्राप्नोत् प्राप्तः । ततोऽनन्तरं विचारावसरे पवनस-
म्बन्धिं पवित्रञ्च यद्गौरं स्नानं तत्र तेन वाऽवस्थां स्थितिर्यस्य तत्र
वायतिष्ठते तं पश्यन् दुःस्थां दूनाऽभवत् ।

यारुणन्तु जलस्नानमापोऽस्ति मन्त्रतः ।

वायव्यं गोरजस्नानमाग्नेयं जस्मनोदिनं ॥

यत्तु सातपथ्येण दिव्यं तदिति पञ्चधा ।

इति मनु ॥ पाथगस्नानस्य धर्मत्वात् दूनाऽभूदित्यर्थः । प्राप्नोत् ।
राष्ट्रं । प्राप्त इति वा पठ ॥ १९१ ॥

शुभ्रायत् क्वापि गा वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

श्रुतिथिभ्यस्तु ता ब्रह्मणा मन्दं मन्दो न्यत्रतत २००॥

अथायदिति । अथ क्वापि यज्ञशालायां गृहे वा हन्यमानां गा यो-
स्य स्वाश्रयाश्रया मुदा मन्तापणायायत् । अनन्तरं तु पुनस्तां गा श्रु-
तिथिभ्यांऽभ्यागमायं हन्यमानां युञ्जा मन्दो मूर्खोऽसौ दुःखशान्म-
न्दं शीन्यंयज्ञं परायत् । तत्रापि तत्रस्थात्तुमशक्तं मन् मन्दं शीघ्रं
परायत् इति वा । मर्दोऽसौ वा मर्दान वा आश्रियापोपवृत्तपयदिति
स्मृतेः ॥ २०० ॥

दृष्टवान् स द्विज दृष्ट्वा नित्यर्नमिन्निःकृत्यजः । यः

जमानं निरूप्येत् दूरं दीनमुग्रोऽद्रवत् ॥२०१॥

दृष्टवानिति । स द्विज नित्याग्निं मृष्याद्यानादीनि, नमनित्कामि-
पृथगिनादीनि त्यजति सगक्रुशं दृष्ट्वा दृष्टवान् स्वाश्रयाश्रया ज-
दयं । जगन्परमेष्ठिनं यज्ञज्ञानं यामे एतदीयं निरूप्य नित्यं निरागत्या

दीनमुख सन् अद्रवत् तस्मात् प्रदेशाद्दूर पलायान्वके । दीक्षितो न
 ददाति न जुहोतीत्यादिभुते । नित्यनैमित्तिककर्मत्यागस्य वैधत्या-
 होपाभावात् ततोऽपि पलायित इत्यर्थे । नैमित्तिक । आगतार्थे भ-
 वार्थे वा ठक् ॥ २०१ ॥

आननन्द निरीक्ष्याय पुरे तत्रात्मघातिनं । सर्वं
 स्वारस्य यज्वानमेन दृष्ट्वा ऽथ विष्यथे ॥ २०२ ॥

आननन्देति । अथ सत्र पुरे आत्मघातिनं कञ्चन निरीक्ष्यान्ननन्द ।
 सर्वं त एवात्मानं गोपायेदिति विष्यतिक्रमात् पापकार्यं यन्मात्रय
 स्यादिति युच्चा जहर्षेत्यर्थे । अथ विचारणाया सत्या यन्मात्मघा-
 तिनं नाम्ना सर्वं स्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं यजमानं दृष्ट्वा आत्मा विष्य-
 थे । आसन्नमरणी अचिकित्स्यरोगार्तस्तत्राधिकारी । सोऽन्त्येष्टी सर्व-
 स्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशुमन्त्रे संकृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्ष-
 यतीति श्रुतिः । वैधत्यादात्मघातं दापाभावात् व्यथित इत्यर्थे । आ-
 त्मघातिनः । तादृश्यात्पिनि ॥ २०२ ॥

ऋतौ महाव्रते पशून् ब्रह्मचारीत्वरीरत । जज्ञे
 यज्ञक्रियामज्ञं स जगदाकाशहताशहव ॥ २०३ ॥

ऋताविति । स महाव्रताख्ये ऋतौ ब्रह्मचारी इत्यरी च तयोरेत
 नैधुनं पश्यन् यज्ञक्रिया भयदानामसभ्यभाषणादिव्यापारशीलानामका-
 शहताशहवमसमयाहतनृत्यनिव जज्ञे मेने । यताऽज्ञो मूखः । भयहा
 यथा बहुजनसमक्षं गुह्यादि प्रकाशयन्ति तथा दिवेषं बहुजनसमक्षम-
 शीलव्यापारकरणात् यागकर्म भयहव्यापारतुल्यमिति । यज्वानं सर्व-
 ऽध्यसम्या इति मेने इत्यर्थे । महाव्रते ब्रह्मचारिपुत्रत्या सम्प्रवाद इ-
 त्युपनिषत् । एति तच्छीलत्वरी स्त्रीरिणी, इत्यन्येति (पा० ३।२।१६३)
 कुरपि तुकिष टिट्टाण्प्रति (पा० ४।१।१५) डाप् ॥ २०३ ॥

यज्वन्माय्याश्वमेधाश्वलिङ्गातिङ्गवराहता । दृष्ट्वा
 चष्ट स कर्तारं शुतेभंगहमपशिहतं ॥ २०४ ॥

यशवेति । स यज्वना यजमानस्य माय्याया अश्वमेधाख्यस्य यज्ञस्या

द्यस्तस्य लिङ्गमालिङ्गन्येवशील वराङ्ग गुह्य यस्यास्तस्या भावस्तप्ता ता
दृष्टा श्रुतेर्वेदस्य कर्तारं प्रणवमाघट अकथयत् द्वापरस्याग्र इत्यर्थं । उ
न्मत्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽपविष्टत शास्त्रानुसारिपविष्टतद्यु-
द्विरहित ।

पुराण मानवो घर्मः साङ्गो वेदधिक्रिमितम् ॥

आज्ञासिद्धानि घत्वानि न ह्यतव्यानि हेतुभि ॥

इति राजाज्ञावशिविंधार वेदार्थोऽनुष्ठेय । अश्वमेधप्रकरणे ऽथस्य शि
श्र महिष्या उपस्ये निधत्ते इत्यादि श्रुते कर्ता प्रणव इति श्रुतिकर्तु-
र्भणवत्त्वाभिधानान्मूर्खं ॥ २०४ ॥

अथ त्रीमजया जुष्ट व्यलोकत कलिर्नलं । दुष्ट

दृग्भिर्दुरालोक प्रभयेव प्रभाप्रभु ॥ २०५ ॥

अपेति । अपेय पुरपरिजनवशादनन्तर कलिर्भीमजया भैम्या जुष्ट
प्रीत्या संवित नल व्यलोकत । कभिष प्रभया सज्ञादेव्या ऽयवासह्यते
जोजुष्टं प्रभाप्रभु सूर्यमिव । किन्मूतमुभय । दुष्टा गरसरादिदायाप-
इता दृग्युद्धिर्येषां तैः पापलोकैर्दुरालोक । पुण्यलोकत्वात् पतिप्रसया
तया च युक्तत्वात् कलिप्रवृत्तिभि मुखेन द्रष्टुमशक्य, काचकामलादि
दोषदृग्निर्दुर्दंशं च । प्रकृष्टा ज्ञा कायकान्तियंस्या इति भैमीयिज्ञोपणष्ट
प्रकृष्टया कायकान्त्या यापिभिर्दुरालोक खलु, तद्योगे च न लोकेति
(पा०२।३।६८) पद्योनिषेधाद् दुष्टदृग्भिरिति तृतीया ॥ २०५ ॥

तयोः सीद्दार्हसान्द्रत्व पश्यन् शल्यमिवानश्री । म

मच्छेदमिवानच्छं स तन्तर्माक्तिभिर्मियः ॥ २०६ ॥

मयोरिति । म तयोर्भीमीनलयो सीद्दार्हसान्द्रत्व ध्वन्यान्वानुरागो-
रकपं परपन् शल्यमिव दृदि तारापव्यपमितानश्री प्राप । तत्तुल्यदु खी
ऽनुदित्यर्थः । तथा निषोऽन्योन्य तथा नर्माक्तिभिः क्रीडाकम्लोली प्री
त्याभिक्रानधुत्यनादिजिरनुजाये कत्या मच्छेदमिव प्राणहरणशरीराय
यवकतंगमिव आनर्थं प्राप । सीद्दार्हसान्द्रत्वव्य कारणत्वाद्दालिङ्गना-
दिममंशेकार्यत्वात् पीनकल्पगङ्गा । सीद्दार्हं । युवादित्याद्राये वा

श्रि, दृग्ग (पा०॥३।१६) इत्युजपपदवृद्धिः ॥ २०६ ॥

अमर्षादात्मनो दापात्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।
 स्रष्टुं दृशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत् कलिः
 ॥ २०७ ॥

अमर्षादिति । कलिः अमर्षात् जैमीनलप्रीतिनर्मासहनशीलत्वरूपा
 द्रोपात्, तथा आत्मनो महापातकादिक्रवाद्दीपाद्दार्मिकाश्रयणाशक्तेः, ।
 तथा तयोर्जैमीनलयोस्तेजस्वितागुणात् सौन्दर्यातिशयात् चात्रतेजस-
 द्वाधयेषीपत्वरूपाद्गुणादित्येवं हेतुत्रयात् तौ जैमीनलौ न परं मतमा
 किं दृशापि न पुनरङ्गेनापि स्रष्टुमनीशोऽधमयः किं पुनर्हस्तादिना ।
 एवम्भूतो यतोऽतस्तस्मात्प्रलाशात् प्रासादादपि सकाशात् कलिर्निर्ग-
 तः । एवविधौ तौ दृष्ट्वा तत्रापि प्रवेष्टुमशक्तस्ततोऽपि प्रस्थित इत्यर्थः ।
 अन्योऽपि मलिनस्तेजस्विनं दृशा धीक्षितमशक्तस्ततः पलायते ॥२०७॥

अगच्छदाप्रयान्त्रेपी नलद्वेषी स निश्चसन् । अ-
 भिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

अगच्छदिति । नलद्वेषी नलद्वेषपरः अत एव तत्परामर्षार्थं प्राप्र-
 यान्त्रेपी निवासं मृगपत्न्याः कुत्रचिदपि तदलाभाद्दुःखादनर्पणं च
 निश्चसन् स कलिः रामेण श्रीरामेण सना तुत्या श्रीः शोभा सम्पद् यस्य
 तस्य नलस्याजिरामं वृक्षादिसमृद्धिमत्त्वाद्गमणीयं गृहारामं प्रासादसमी-
 पवर्तिंकीहायनं अगच्छत् गतयान् । समीपे स्थितौ कियमायायां न-
 लदोषविचारः सुकर इति गृहाराम प्राप्तवानित्यर्थः । श्रीरामसाम्ये न-
 लस्य पादित्यं सौन्दर्यं सम्पदाधिक्यं ज्ञाविराज्यपरित्यागश्चेति सूचि-
 तं । तदान्नो रामस्य भावित्वे कथ्यतेऽपि भूतत्वात् प्रवाहस्यानादितया
 वा भूतत्वाद्गुणमा युक्तैवेति तेषं ॥ २०८ ॥

रक्षिलद्वृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः । मेने मा-
 नी मनाक् तत्र स्वानुकूलं कलिः किल ॥२०९॥
 रक्षीति । कलिः तत्र पुरे रक्षिणां लनं बहुस्तेन पट्टतत्वं परियेष्टि-

स्यस्तस्य लिङ्गमालिङ्गत्व्येवंगीलं वराङ्गं गुह्यं यस्यास्तस्या भावस्तत्ता ता
दृष्टा श्रुतेर्वेदस्य कर्तारं जगदमाचष्ट अकथयत् द्वापरस्याग्न इत्यर्थः । उ
न्मत्तत्वादात्मनः प्रत्येव वा । यतोऽपिष्टतः शास्त्रानुसारिपिष्टतमु-
द्विरहितः ।

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदधिकिरिसतम् ॥

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हातव्यानि हेनुभिः ॥

इति राजाज्ञायन्निवंचारं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अक्षरमेवप्रकरणे ऽयस्य णि
श्रंमद्विष्या उपस्ये निधत्ते इत्यादि श्रुतेः कर्ता जगद इति श्रुतिकर्तु-
भंपदत्वाभिधानान्मूर्खः ॥ २०४ ॥

अथ जीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलं । दुष्टं

दृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेद्य प्रभाप्रभुं ॥ २०५ ॥

अथेति । अथैयं पुरपरिज्वनवशादनन्तरं कलिर्भीमजया भैम्या जुष्टं
प्रीत्या संवितं नल व्यलोकत । कभिय प्रभया सज्ञादेव्या ऽपयासद्यते
कोजुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्येनिय । किम्भूतनुभयं । दुष्टा गरसरादिदोषोप-
हता दृग्गुह्येषां तैः पापलोकैर्दुरालोक । पुण्यशोकत्वात् पतिप्रतया
तया च पृक्तत्वात् कलिप्रवृत्तिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यं, कायकामलादि
दोषदृग्जिदुंदंशंश्च । प्रकृष्टा जा कायकान्तिर्मस्या इति भैमीविज्ञेयपद्य
प्रकृष्टया कायकात्त्या यापिभिर्दुरालोकं खलु, तद्योगे च न लोकेति
(पा०२।३।६८) पहीनिपेपाद् दुष्टदृग्भिरिति वृत्तया ॥ २०५ ॥

तयोः श्रीहाहंसान्द्रत्वं पश्यन् शल्यमिवानञ्जी । म

मंच्छेद्मिवानच्छं स तन्तर्माक्तिभिर्मियः ॥ २०६ ॥

तयोरिति । म तयोर्भीमीनलयोः श्रीहाहंसान्द्रत्वं अन्योन्यामुरागो-
रकयं पश्यन् शल्यमिव इति नारायण्यपनियानशो प्राप । तत्तुल्यदुःखो
ऽनूदित्वर्थः । तथा निघोऽन्योन्य तथा नर्माक्तिभिः श्रीहाहंसोः प्री-
त्यालिङ्गनपुण्यतादिजिन्नुप्रायैः एत्या नमंच्छेदमिव प्राणहरणशरीराय
पवकर्मनमिव आनर्थं प्राप । श्रीहाहंसान्द्रत्वस्य कारणत्वादालिङ्गना-
दिनमंच्छेदकायंत्वत्त पीनतत्प्राणशू । श्रीहाहंसं । युवादित्याद्वावे अ

षि, हृद्ग (पा०ग०दा०१८) इत्युजपपदवृद्धिः ॥ २०६ ॥

अमर्पादात्मनो द्वापाह्वयोस्तेजस्वितागुणात् ।
 रप्रष्टुं दृशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलन् कलिः
 ॥ २०७ ॥

अमर्पादिति । कलिः अमर्पात् जैमीनलप्रोतिमर्षहृन्शोलस्वरूपा
 द्वीपात्, तथा आत्मनो महापातकादिरूपाद्द्वीपाद्वासिकाश्रयणाशक्तेः, ।
 तथा तयोर्जैमीनलयोस्तेजस्वितागुणात् सीन्दूर्यातिशयात् क्षात्रतेजस-
 श्चाधर्षणीयस्वरूपाद्गुणादित्यर्थं हेतुप्रयात् तौ जैमीनली न परं मनसा
 किं दृशापि न पुनरङ्गेनापि रप्रष्टुमनीशोऽसमर्थः किं पुनरङ्गस्तादिना ।
 एवम्भूतो यतोऽतस्तस्मात्प्रलायासात् प्रासादादपि सकाशात् कलिर्निर्ग-
 तः । एवविधौ तौ दृष्ट्वा तत्रापि मयेष्टुमशक्तस्ततोऽपि मस्थित इत्यर्थः ।
 ह्यन्योऽपि भलिनस्तेजस्विनं दृशा धीशित्तमशक्तस्ततः पलायते ॥२०७॥

अगच्छदाश्रयान्येषी नलद्वेषी स निश्चसन् । अ-
 भिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

अगच्छदिति । नलद्वेषी नलद्वेषपरः अत्र एव सत्पराभयार्थं आश्र-
 यान्येषी निवासं मृगयन्नायः कुत्रचिदपि तदलाभाद्दृष्ट्वादनर्पणं च
 निश्चसन् स कलिः रामेण श्रीरामेण समा तुत्या श्रीः शोभा सम्पद् यस्य
 तस्य ननस्याजिरामं वृक्षादिसमृद्धिभाष्याद्रमणीयं गृहारामं प्रासादसमी-
 पर्यात्तंक्रोहायन अगच्छत् भतयान् । समीपे स्थितौ क्रियमाणायां न-
 लदोषविचारः सुकर इति गृहारामं प्राप्तवानित्यर्थः । श्रीरामसाम्ये न-
 लस्य पायित्र्यं सीन्दूर्यं सम्पदाधिक्यं ज्ञाविराज्यपरित्यागश्चेति मूचि-
 तं । तदानीं रामस्य भायित्वे कव्यपेक्षया भूतत्वात् प्रथाहस्यानादितया
 वा भूतत्वादुपमा युक्तैवेति शेष ॥ २०८ ॥

रक्षिलकृशृत्सत्त्वेन व्याधनं न तपोधनैः । मेने मा-
 नी मनाक् तत्र स्वानुकूलं कलिः किल ॥२०९॥
 रक्षीति । कलिः तत्र पुरे रक्षिणां लक्षं बहुस्तेन पट्टतत्वं परियेष्टि-

तत्त्वं तेन हेतुना प्रवेष्टुमशक्यत्वात्तपोधनैः कृत्या न बाधयतीति न
 बाधनमेवम्भूतं मेने विशेषणवद्विशेष्याक्षेपात् तमारामं स्वहितं मेन
 इत्यर्थः । यतो मानो अजिमानयान् । ननुपरामर्शार्थं तत्रैव निवास
 बाह्यामदवदित्यर्थः । किल प्रसिद्धौ । रक्षितकृतृत्वत्वेनेव बाधकं न पु
 नस्तपोधनैर्बाधकमतस्तत्र पुरे तमाराममेव मनाक् स्वहितं मेने इत्यर्थः ।
 रत्नकथाये भन्वपि अदृश्यनयापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वात् न तु तपोधन
 इति मनागित्युक्तं । एव मद्भूतं किमिति न्यवासीदित्यत आह । यतो
 मानो । अजिमानयान् साधनीयेऽर्थे सद्भूतमपि मानिनः सहन्त इत्यर्थं
 इति वा । रत्नकृतृत्वेन मुनिकर्तृकं बाधनं मनागपि तत्रारामे नास्तीति
 तं स्वानुकूलं ताममानां तत्र प्रवेगाभावात् तापसमित्तस्वबाधारहितं अ
 त एव मनागीयत् स्वानुकूलं स्वस्मिं हितमेवविध मेन इति वा ॥ २०९ ॥

दलपुष्पफलैर्देवद्विजपूजाजिसन्धिना । स नले
 नाजितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २१० ॥

दलेति । स कलिः तत्रोद्याने यने दलेः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च कृत्या
 देवानां अतिथीनाम्भू पूजा तद्विषयेणाजिसन्धिनाऽऽगमेन कृत्या देव-
 द्विजपूजेवाभिमत्यिरागयो यस्यैयंविधेन वा, दलादिभिर्देवपूजां कर्तुंका
 मेन नलेनाजितानारोपितानाम्नादिद्रुमान् आक्रमितुं आरोद्रुमाश्रयितु
 ष्य न प्राप । तेषां धर्मापयोगित्वात् स्यस्य च पापरूपत्वात् तामाश्रयि
 तुं नाशकदित्यर्थः ॥ २१० ॥

अथ सद्योद्धिदासष्टिपूरणाय स रोपितं । वि
 चीतकं ददर्शकं कुटं धर्मोऽप्यकर्मठं ॥ २११ ॥

अथेति । अथ स कलिः धर्मं धर्मकार्यं विषयेऽकर्मठमकर्मगु
 रमपि विप्रादीनां देवाद्यनुपयोगादुर्मकार्यामर्हमपि सर्वेषामुद्धिदां पृ-
 ष्ठायागामतः साप्रिष्यस्य पूरणाय पृथलतागुरुमादिजातिमात्रास्तीति
 कीर्तिपूनिमात्राय तत्रोद्याने नलेन आरोपितमेकं मय्यं वृथागतिपूरण-
 थोकैनेव कृत्यादेकमप्यं विभीतकं कुटं वृषं ददर्श । अमोकरः कुटः
 शान् । इत्यमरः । कर्मठः । कर्मवि पटत इति कर्मवि पटोऽटप्

(पा०५।२।३५) कम्मं गूरस्तु कम्मंठ । उद्भिदस्तसुगुलमाद्या इत्यमर ॥२१॥

स तं नैपथभीधस्य निकटं निष्कुटध्वजं । बहु
मेने निज तस्मिन् कलिरालम्बन वने ॥२१२॥

स इति ॥ तस्मिन् वने नैपथभीधस्य निकटं समीपवर्तिनं निष्कुट
स्य गृहाराभस्य ध्वज लाञ्छनभूतं अथ चाञ्चीघतरत्वात् ध्वजमित्ये तद
यस्थित्या नलदर्शनवशात्सदीपदापविचारोपायभूतं तं विभीतकं निजं स्वी
यसालम्बनमाधारं बहु मेने । गृहाराभास्तु निष्कुटा इत्यमर ॥ २१२ ॥

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विज्जीतकः । क
लिद्रुम परनासीदसीन् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥२१३॥

निष्पदस्येति । तत्र पुरे वने च निष्पदस्याश्रपरहितस्य कले स्थान
दानात् स्वीनेय तदाधारभूतत्वात् स विभीतकं कवलं निवासजुतत्वा
त् कलिद्रुमं कलिमन्वन्वीं दुग् परं केवलनाभीदिति न किन्तु कलि
प्रत्यजिलापपूरणात् कल्पद्रुमोऽप्यासीत् । अन्वोऽपि निराश्रपस्याश्रय
दानात् कल्पद्रुमत्वान्न व्यपदिश्यते । भूतागामं कलिद्रुम इत्यमर ॥२१३॥

ददौ पदेन धम्मस्य स्यात्तुमेकेन यत् कलिः । एकः
सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलन्नतः ॥ २१४ ॥

पापिना कलिना विभीतकं स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतुमुत्प्रेषणे । ददाविति । यद् यस्माद्देतो कलिं प्रवाहानादितयाऽतीते कलियुगममये ध
म्मस्यैकेन पदेन चतुर्थं शतं पदं स्थानं ददौ तदस्मात् तदा नलराज्यस
मये कृतयुगे स विभीतकाऽपि एक एव तस्य कले पदं चरखोऽथ च
स्थानममिलत् मञ्जात इत्यत्र मन्ये । कृतं कम्मं युज्यते इति न्यायेन
कालान्तरे पापत दत्तं तावदेव तदानो तम लब्धमित्यत्र मन्ये इत्युत्प्रे
षा । धम्मस्य सम्बन्धमात्रविवक्षया पृष्ठी ॥ २१४ ॥

उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र स । राज्ञ
साम्ने द्विजाहस्मात् सन्त्वा संप्राप दीक्षितात् ॥२१५॥
उद्भिदिति । तत्रोद्याने उद्भिदि युगे विभीतकं विरचितं आवासं

स्थितिर्येन स कलिः साग्नेरग्निहोत्रवतो द्विजात् क्षत्रियात् तथा दी-
क्षितात् स्वीकृताग्निहोत्रादियागदीक्षादस्माद्वायु अभिषेकादिगुणपु-
क्तात् नलात् सकाशात् सम्यक्त्रासं महाशापनिग्रहं प्राप । राक्षो द्विजा
दित्येताभ्यां स्वाभाविकं निग्रहे सामर्थ्यं सूचितं । साग्नेर्दीक्षितादित्ये
ताभ्याश्च तपोजनित शापे सामर्थ्यं सूचितं । एवंविधोऽयं समीपस्थि
तं नां निश्चयेन ज्ञास्यति शापं दास्यतीत्यन्तमद्भुतं प्रापेत्यर्थः । अग्नि
होत्रिणो नलस्य सम्यन्धिनः कृतयज्ञदीक्षात् तस्मादतिप्रसिद्धाद् द्वि-
जात् प्राङ्गणाद् गीतमाख्यात् पुरोधसः सकाशाद् भयं प्राप । नलाग्नि
होत्रादिपरिचर्ष्यार्थं तत्र यज्ञमानात् स्वयमग्निहोत्रादिदीक्षापुक्ताश्च
गीतमात् पुरोधसः सकाशाद्भीन इत्यर्थं इति वा । कस्मादित्य कपोता
दित्य । यथाऽग्निमहितादङ्गारभक्षिणः तथा ईक्षितात् कपोतनासां द्वि-
जात् पक्षिणः सकाशात् वृक्षे विरचितावासः काकादिः पक्षी पुरुषो या
वृक्षाकृदो वृक्षाध.स्यायो वा भयं प्रापत् पूर्वं कदाचित्तथेत्युपमा । स
यथा प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अग्निः कपोतजठरमन्त प्रविष्टोऽतएव तद्ग-
क्षिना पापाणकणिकापि जीर्यत इत्येतिरुच्यते । साग्नेरङ्गारभक्षिणः । कपो-
तविशेषो ह्यङ्गारान् भक्षयति । उद्भिदा वृणकाष्टादिना निर्मितगृहः
पुनर्वाऽन्युद्गारिनेत्रात् स्वोपवेशनमात्रेण गृहदाहानिष्टमूचकात् गृहो
परि विलोकनात् कपोतो ह्युनूकपक्षिणः सकाशाद्यथा भयं प्राप्नोति त-
थाऽनायपि प्राप्तकपोतो हि गृहं प्रविष्टोऽनिष्टमूचकः । एवमद्भुतक-
र्मणोऽपि स्थूलोष्णुजादिरोहिणो वृष्टात् कपोताकृष्टयाभो पक्षी ग-
रो वा स्वस्यापि भक्षकगङ्गुया शारापतनगङ्गुया वा यथा विजति तथे-
त्यर्थः । एव यथागति व्याख्यातव्यं ॥ २१५ ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता । तेन भी-
मभुवोऽभीकः स राजर्षिर्धर्मि न ॥ २१६ ॥

विभीतकमिति । विभीतकमधिष्ठायान्धित्वेन स्थितवता । अथ च तादृगगणेशंमात्
पुनोक्तप्रकारेण विभ्यता अत्यन्तान्धित्वेण कलिना । भीमभुवोऽभीकः भि-
ष्यः । कामुक ग राजा यानाद्यपिच राजस्येऽपि धर्मा प्रथमतयागुणित्

त्यो नलो नाधिपि न पराभूत् । अपराभवे राजपितृत्वमेव हेतुः । अथ
 य विभीतकतुल्यं तरुमाश्रित्य तिष्ठता तपाऽतिमहता भूतेन भूतत्व
 प्राप्तेन केनचित् प्रेतेन पिशाचेन भीमाया भयानकाया भूमे रणभूमेरुं
 द्रुभूमेर्षां हेतोस्भीको जयरहितो राजपितृषोम्भिको न पराजयत इत्यु-
 चितं । भीमा भूमिमनादृत्य निभंय इत्यर्थं । अनादरे पद्ये ॥ २१६ ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिपधेशयोः । कलुष
 कलिरन्विव्यन्तवात्मीद्वत्सरान् बहून् ॥ २१७ ॥

तमिति । कलि त विभीतक आलम्बनमाश्रयमासाद्य प्राप्य वैद-
 र्भीनिपधेशयोः कलुषं पापाचरणमन्विव्यन् गवेषयितुमित्यर्थं, बहून् य-
 त्सरानयासीन् दोषसम्पर्शनेन विना तयो पराभवे ऽगत्त्वाद्दोषपरी
 क्षार्थं बहुकालं तत्रैव स्थितवानित्यर्थं । अन्विव्यन् । हेतौ शता । अ-
 यास्मीन् । यस्मैर्लुंष्टे सिचि, यद्ग्रजेति (पा०१।२।३) ष्ट्वी, मस्याहंधा-
 तुक इति (फौ० । अ० । प० १३० पक्ति ६ । वा०) तत्वम् । यत्स-
 रान् । अत्यन्तमयोगे द्वितीया ॥ २१७ ॥

यथासीन् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता । त
 था नलच्छ् आनक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१८ ॥

यथेति । तत्र कानने तस्मिन् दाने यथा येन प्रकारेण विनिद्रक-
 लिका विकसितकोरका लता बह्वो आसीत् तथा तेन प्रकारेण नलस्य
 छले आनक्तिरभिनिवेशस्तद्वशाद्द्विगतनिद्रो जागरुकः माघधान कलि-
 लक्षण काल समयो यत्र तद्वायस्तता सापि तत्र बने आसीत् । सदा
 विकसितकोरकबह्वोभ्यम्भस्तस्योद्धानस्य यथाभूत् तथा मदा कलिसम्य
 न्योऽप्यभूदित्येतावन्मात्रेण शेषमात्रेण धीपम्य । नलछननार्थं नलदो-
 पान्येपयायञ्च जागरुकः स कलिस्तत्रैव त्सीदित्यर्थं ॥ २१८ ॥

दोष नलस्य जिज्ञासुर्बभ्राम द्वापरः क्षिणौ । न
 दोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

यद्य कनेरवस्थान निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह । दोषमिति । ला
 कापवादरूप अभिशक्तिरुपं या नलस्य दोष जिज्ञासुर्द्वापर इत्यपटना

नया दुराशया क्षिती बन्नाम । इति कि । लोकरूप मुखे जनयात्तोपा-
 भदोपो दोपरहितः कोऽपि नरो नास्ति सर्वो जनो य निर्दोषमाह ता
 दृग पुरुष एव नास्तीति तलस्यापि किञ्चिद्दोषं कोऽपि यद्विष्यतीति ।
 न दोष इति पाठे लोकोक्तावत्योऽपि दोषो नास्ति अपि तु प्रायेण न
 विष्यतीति दुराशयेति काक्का सम्भावनापरत्वेन व्याख्येयम् । दोष । न
 लोकेति (पा०२३।६८) पद्योनिषेधः ॥ २८ ॥

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया प्रसूनैरु
 न्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे । असी बद्धालम्बः
 कलिरजनि कादम्बत्रिहगच्छद छायाभ्यङ्गाचित
 रुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २२० ॥

अमुष्मिन्निति । असी कलिः श्यामपद्मसजातीया 'कादम्बविह-
 गाः कलङ्गसाम्यपक्षिविशेषा तेषा लदा पद्मा तेषा छायायाः कास्ते
 रभ्यङ्गे उचिता योग्यो हेमाभ्यङ्गनेय स्वमंशुशंभात्रेण स्त्रीश्यातिशयका
 रिणी श्यामतरा रूपि कान्तिपंशय तस्य भावस्तता तथा कृत्वायणंत
 या घनचन्द्रे लाञ्छनमृगोऽजनि कलङ्गमृगोऽभूत् । किम्भूतः । सतत म
 दा निपतन् निद्रिष्यमाणो धूमादिर्दोहदो यत्र तस्य जावस्तता तथा
 अनिशं मदा उन्निद्रैर्विकसिते प्रसूनमालत्वादिचितपृष्ठीः कृत्या उग्र
 लम्बादागन्ददायित्याद्यामृताशोचन्द्रम्य प्रतिभटे प्रतिस्पर्दिनि चन्द्रतुरये
 ऽमुष्मिन् पृष्ठींके धारामे नलीद्याने वदः कृत आणम्यो धामो येन
 मः । चन्द्रे हि कलङ्गेन भविसम्य तस्त्वाने कलिरियाभूदिति । एतेन
 निर्दोषे नगीद्याने कलिरिय दृपकोऽभूदित्युक्तम् । तत्र न्ययारभीदित्य-
 षं । पुष्पकानानागाकालिकममृहमे यक्षेपु यक्षापुर्वदंक्तो धूमादिदोह
 द क्रिपते, तथा सम्यके विषयाकादिजनतेषः, यकले सुन्दरीगवदृपजन
 गदिरामेकः, रक्षाशोकं च तरुयोधरणप्रमाहनमित्यादि ॥ २२० ॥

स्फारं तादृशि धैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घनं
 प्रिष्टं लब्धयतश्चिराद्दुपनतिस्तस्मिन् किलामीत्
 पठेः । एतस्मिन् पुनरन्तरात्तरमितानन्दः सधे

मीनलाघाराद्गुं व्यधित स्मरः श्रुतिशिरावन्दा
रुचूहं धनुः ॥ २२१ ॥

स्कारइति । स्कारे विशालनरे तादृशि उक्तप्रकारेण धर्मं बहुले
स्कारत्वेऽपि सद्यं च धर्मं पूर्णं धैरमेनिनंलस्तस्य नगरे प्रजाना पुण्यैर्ह
तुजिपंन भूयास विप्र लब्धवतः प्राप्तयतां निराश्रयस्य कलेस्तस्मिन् न
लाद्याने चिराद् बहुकाल नलदोषगणेषु उषनतिरयस्थिति किला
भूत् । किलेति पुराणादी श्रूयन् इत्ययं । प्रजाना पुण्यैः स्कारे व्याप्त
इत्ययं इति या हेतुगर्भविशेषणम् । एतस्मिन्नन्तरेऽयमरे पुनरन्योन्ययो
ग्यमेलनादन्तर्गमनि अमितानन्दः प्राप्तिनि मोनह्यं. स प्रसिद्धप्रभाव
स्मरो भैमीनली आराद्गुं मेयितु मुतरा पीडयितु या धनु श्रुतिशि-
राकर्णोद्धंदेशस्तां वन्दारु अपशिना चूहा अग्रजागो यस्य एवविध-
भाकर्णं पूर्णं व्यधित प्रकार । भैमीनली नगर प्राप्ती सूर्यु स्वर्गतेषु क-
ली च यनालम्बिनि सति इतरेतरानुरागातिशयेन चिरचिरहातिसप्त-
ही स्मराराधनं चक्रतुरिति भावः । छनेनोत्तरमर्गे सम्भोगारम्भयस्य नात्
मङ्गति मूषिता । कलिकर्तृकपराभयस्य भविष्यत्याद्यायकापकर्षस्याव-
णं नीयत्याद्यु सनोक्त ॥ २२१ ॥

श्रीहर्षं कथिराजराजिमुकुटालङ्कारहीर. सुतं शो
हीर. सुपुत्रे जितेन्द्रियचय मामल्लदेवी च यम्
यातः सप्तदश स्वसुः सुसदृशि छन्दप्रज्ञस्तेर्महा
काव्ये तद्भुवि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गो
उज्ज्वलः ॥ २२२ ॥

श्रीहर्षंभिति । पूर्वाह पूर्ववत् । एककर्तृकत्व त् स्वसुभंगिन्याः छ
न्दस्य राजविशेषस्य प्रज्ञस्तेयंणंनान् ग्रन्थस्य मुषदृशि तुल्यं तद्भुवि
श्रीहर्षंरचिते सप्तदशाना पूरणो निसर्गोउज्ज्वलः स्वभावसुन्दर सर्गं स-
नाप्तः । छन्दप्रज्ञस्तिरपि ग्रन्थो सया कृत इति सूचित । मोदय्याथ तु-
ल्या भवन्ति । छन्द प्रज्ञस्तिरिति पाठे छन्दो बन्धकमस्वरूपनिरूपणाप-
रस्य ग्रन्थस्तीत्यर्थः । सप्तदश इति तस्य पूरण इति (पा०पा०१४८) इट् ।

तद्भुवि । भाषितपुस्कम् ॥ २२२ ॥

इति वेदरकरोपगामकनरसिंहपण्डितात्मजनादायणविरचिते नैप-
थीपप्रकाशे सप्तदश सर्ग ॥ १७ ॥

समाप्त सप्तदश सर्गः ।

उत्तरनैपथचरिते ।

अष्टादश सर्गः

श्रीलक्ष्मीनृसिंहौ जयतः ।

सोऽयमित्थमथ भीमनदिनी दारसारमधिगम्य
नैपथ । ता तृतीयपुरुषार्थवारिधे पारलम्भन
तरीमरीरम्त् ॥ १ ॥

सोऽयमिति । सर्गमङ्गलिरुक्तेषु । सोऽयमुक्तसीन्दव्यादिगुणप्रभावो
नग, इत्यमुक्तप्रकारेण त्रैलोक्यनायकममल दारसार स्त्रीरत्नभूता ता-
मिन्द्रादिजिरप्यजिलप्यमाणा भीमनन्दिनीमधिगम्य तृतीयपुरुषार्थवा-
रिधे कामरूपदुरयगाहजलधे सम्यग्भिर्नी पारलम्भनतरीं परतीरप्राप
णनीकारूपा ता भैर्नी अरीरम्त् रमयामास । तादृश्या विना कामपु-
रुषार्थपार कामशास्त्रोक्तानारक्षपार न प्राप्यत इत्यनेन सीन्दव्यान्-
रागानिग्रय सूचित । अन्यापि तरी वारिधे पार प्रापयति । तार-
णनरीमित्यपि पाठ । अरीरम्त् । रमेय्येताएनुडि चडि सन्वद्वाया-
दिव्यादि ॥ १ ॥

आत्मचित् सह तथा दिशानिशं ज्ञेयभागपि

न पापमाप सः । आहूना हि विषयैकतानता
ज्ञानधीतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

अनुरागातिशयाद्द्वारात्र तासम्भोगे दोषमाशङ्क परिहरति । आ-
त्मविदिति ॥ स नलस्तया सह दिवानिश जोगभाक् सन्नपि दिवामे-
युननिषेधातिक्रमजनित पाप नाप । यत आत्मवित् जीवब्रह्माजेदयु-
द्विमान् । सक्तमयं युक्त्यन्तरेण द्रढयति । हि यस्मात् आहूना कृत्रिमा
विषयैकतानता स्रक्चन्दनादिविषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन धीत
क्षालित कामक्रोधादिसहित मनो यस्य स पुरुष न लिम्पति पापस-
स्पर्शिन न करोति । स्वाज्ञाविकी हि विषयपरता पापसञ्चयकारिणी,
परमात्मज्ञानवतश्च ना न भवति, किन्तु भोगात् पूर्वं कर्मक्षयाद्यंमेय
मा-विषयपस्ताङ्गीकार्य । अहाय्यां विषयपरता ब्रह्मज्ञानिन पापिन
न करोतीति आत्मवित् स पाप नाप्नोतीति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । वि-
षयपरताया अहाय्यत्वे दोषाभावाद्द्वारात्र तया सह चिकीर्षत्यर्थः ।
दिवानिश । अत्यन्तसयोगे द्वितीया ॥ २ ॥

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादारराध मदनं
प्रियासखः । नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे हेम
जूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥

दिवानिशं सम्भोगे राज्यरक्षणं कथमित्यत आह । न्यस्येति । म न-
लो मन्त्रिषु राज्य न्यस्य नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे नानावर्णं रत्नमगूह-
यद्भूमिके तथा हेमभूमिभृति सुवर्णं जूमिधारिणी सौधभूधरे प्रासाद
रूपेऽस्त्युच्चैः पद्मं ते प्रियासख सन् मदनमादरादात्मत्वा आरराध निष
ये । प्रियामस इत्यालम्बनविभाय । कामस्य धर्मविषयत्वञ्च सूचित ।
अत एव तद्वर्णं न प्रसीति । नैकवर्णं त्यादिविशेषणसामर्थ्याद् भूधरो
हेमाद्रिः सौधभूधरति नलप्रसादाकारेण परिणते ऽनैकवर्णं मणिकु-
ट्टिमे हेमः सुवर्णं स्य भूमिभृति पद्मं ते हेमाद्री प्रासादसौन्दर्यमुच्चत्वं च
सूचित । इत आरभ्य तत्र सीधेति यावन्महाकुलक ॥ ३ ॥

धीरसेनसुतःकण्ठमूपणीभूतदिव्यमणिपक्तिशक्ति

भिः । कामने । पनमदर्थनागुणाद् यस्तृणी कृत
सुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥

वीरसेनेति । य मीधमूधरो वीरसेनसुतस्य कण्ठमूषणीभूता दि
व्या मण्यवस्तंषा पङ्क्तिर्षी तकलश्रोतमचिन्तामणिमाला तस्या. शक्ति
भिरलीकिकमानर्ष्यैः कृत्या कामनयाभिलापनात्रणोपनमन्त सन्निहि-
तीभयन्तो नलेनान्येन वा लभ्यमाना दृष्टा अर्था पदार्था यत्र तद्गाय-
स्तता सैव गुणस्तस्माद्देतोस्तृणीकृतः सुपर्वणो देवाना पर्वतो मेरुर्षे
न स । सद्योपंदायिचिन्तामणिरत्नस्य मेरायत्र च विद्यमानत्वाद्यो मेरु
तुल्य इत्युपमा । अत्र बहुना चिन्तामणीनां सङ्गात्वात्ततोऽप्याधिक्य वा क्ष।

धूपित यदुदराभ्यं च चिरं मेचकैरगुरुसारदरु
भिः । जालजालभृतचन्द्रचन्दनक्षोदमेदुरसमी
रञ्जीतलं ॥ ५ ॥

धूपितमिति । मेचकै श्यामलैरगुरुसञ्जकै. सारै. श्रेष्ठैर्दासुभि
काष्ठैश्चिर यदुदराभ्यं यद्दीपो गर्भभागो धूपित धामितं यदुदराभ्यं
धूपायं दह्यमानैस्तैरपितपरिमलमित्यर्थं. । तथा धूपजसन्तापत्याजना
य जालप्रकारेषु जालजालेषु सर्वेषु गवाक्षेषु जालानां वा जालेषु गथा
समष्टेषु जतः स्थापित चन्द्रचन्दनक्षोद कर्पूरचन्दनचूर्णकल्पितेन
मेदुर पुष्टस्तत्पत्रेणशाच्छिगिरतर. परिमलयतुल्य य. समीरो यामु
स्तंन शीतलं शीततर । सर्वेऽप्येते उद्दीपनविभाषा । जालजालं ।
प्रकारे द्विकृति, पृथीमनामो वा ॥ ५ ॥

क्वापि कामशश्वृत्तत्रत्तयो यं महासुरभित्तैलदी
पिकाः । तेनिरं त्रितमिरं स्मरस्फुरद्दोः प्रताप
निरराड्कुरश्रियः ॥ ६ ॥

क्वापीति । महासुरभिसम्पदादिद्रव्यमृगश्रि तेनं यामु यथाविधा दी
पिका य मीधमूधर क्वापि भेनीनलालहृतदंशं विनिमिर विगताप्यका
रं तेनिरं प्रकाशमानगर्जन्वद्भुः । किम्भता । कामशश्वृत्ता. कामया-

ययर्तुनाः कामशरेण कर्पूरेण धूपविशेषेण वा यज्ञा निष्यन्ना धूपकर्पू-
रगर्जा यसंयस्तन्महुरचिता दापाधारजूना देशा यामान्ता । तथा
स्नास्य भैमीनलव्यपाशं स्फुरन् दोः प्रतापनिकरस्तस्याङ्कुराणां प्रयमो
द्भेदानामिव श्री शोभा यामान्ता । स्नादशनायिकादज्ञानमात्रेण का
मोत्पत्तस्तुल्यरूपत्याह दीपिकाः कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमो-मेघा ।
रात्रनिकटम्या दीपा कर्पूरादिवृक्षशतंयः क्रियन्ते ।

पूरमश्चयंभयान्नाहा मखाऽज्ञादिजटागदे ।

समैः समधुभिर्धूपो यज्ञ कामशराभिध ॥

इति कामशरो धूपः ॥ ६ ॥

कुङ्कुमैर्गणमदपङ्कलंपिताः क्षालिताश्च हिमया
लुक्काम्बुभिः । रंजुरध्वततशैलजस्रजा यस्य मु
ग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमेति । यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि यासु ता भु-
वो रेजु । किम्बूता । कुङ्कुमश्च गणमद कस्तूरी च तयोः पङ्कल क
हमेन लेपिता । तथा जलमध्ये निक्षेपाद्द्रवीभूत हिमवालुकास्यु-
भिः कर्पूरयामितोदकैः क्षालिताश्च । तथाऽध्वनि मलागमनमार्गे तता
यिस्तारिता मृदुमृगशयः शैलजा हिमशाममृद्भूतमालत्यादिस्त्रियो मा-
ला याम् ताः । अतिस्त्रैग्ध्यमौगन्ध्यायं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतो-
ऽनन्तरञ्च सन्ध्यापञ्चमिया कर्पूरजलैः क्षालनं कृतं तेनाधिकसौगन्ध्य
जात । अनन्तरञ्च भैमीनलचरणयोर्भृदुत्वान्मार्गे मणिवद्भू काठिन्यप-
रिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति । पाठकमादयंक्रमो यनीयानिति
पूर्वं कर्पूरोदकै क्षालिता, पश्चाद्भौमयस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्कल कता
ङ्गोद्भूतनाः, अनन्तरञ्च घृतशैलीपमाला घृतसुन्दरमणिसुचिभूषणाः
सत्यः गुग्गुभिर इति वा । यत्रैत्यपि पाठः । यालुकाशुभिरिति पाठे गु

अकपूरचूर्णे सान्निताशङ्करिताः कृतः कुमालिका इत्यर्थः । अत्र शाब्दा
ऽपि क्रमा घटते । लेपिता । श्यन्ताच्छिष्टा ॥ ७ ॥

नैपथाङ्गपरिमर्द्धमेदुरामोदमाह्वमनोज्ञवर्णया ।

यद्भूय क्लृप्तं सूत्रशय्यायाऽजाजि भालतिलक
प्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैपथेति । क्लृप्तं नलनिद्रास्यानद्रेणे सूत्रशय्याया पुष्परचितास्तरणे
न यस्य शीघ्रस्य सम्यन्धिन्या भुवो भूमेर्भालस्य ललाटस्य तिलकस्तस्य
प्रगल्भता रमणीयता ऽभाजि घृता । पुष्पशय्या भूमेर्ललाटतिलक इ
व रेज इत्यर्थः । कीदृश्या । नैपथाङ्गस्य नलाङ्गस्य परिमर्द्धेन सस्पर्शेन
यदुगलस्य यददात्मामध्यान्मेदुरो नितरामधिकीभूत आमादः कीरभ्य
माह्वंय मनोज्ञ मदेवाप्तानत्यात् सुन्दरो वस्तुंथ यस्यास्तस्या । तिल-
कोऽपि कस्तूर्यादिभिर्मिश्रितत्वात् सुगन्धि सुवस्तुंथ भवति । अथ च
यद्भूयस्यन्धिनि क्लृप्तं देवो नलाङ्गस्यन्धेनामोदादियुक्ततया पुष्प
शय्याभूयस्या ऽतिशुद्ध्या भूम्या जाणतिलकेन या प्रगल्भता प्रकाश-
मानतास्य अभाजि भञ्जिता । सम्भागवशात्तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थं
इति वा । अभाजि । पक्के, भञ्जेथ चिन्धि (पाः ६।४। ३३) इति भलापः ८ ॥

क्वापि यन्तिकटनिष्कृटस्फुटस्फोरकप्रकरभौरभो
र्मिजिः । सान्द्रमाद्वियतमीमन दिनीनासिकापुट
कुटीकृट्म्विता ॥ ९ ॥

क्वापेति । क्वापि क्वचित् प्रदेशे यस्य शीघ्रस्य निकटे निष्कृटे गुहा-
रामे भूकृत्तो विकसन्त कीरकप्रकरा भञ्जिकादिकलिकामसूदास्तेषा
भीरजोमिंभि भीगशय्यपरम्पराभि भीमगन्धिन्या नामिकापुटकुटी
नामिकापुटारप्ररुप अन्वगृह तत्र कृट्म्विता पुत्रकलत्रादिपट्टायस्या-
पिमा सान्द्रं नितरामाद्वियताङ्गीकृता । अन्वगृहं बहुकुट्टम्यां यथा म-

अद्भुतं यस्मिन् तथा जैमीनासिकाभा तैरुपितमित्यथ । धनोपान्तपु द
 त्तदृष्टिर्भेमी सकलपुष्पपरिमल यत्र प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथ ध
 भेमीनाभापुटकथया कृत्स्नित्वासादृशः शृत । कृत्स्नित्वासादृशः सजातीया
 भवन्ति । भेमीनासाद्यासमीरभतुल्यता यच्चिकटवर्तिधनपुष्पसीरभिवृत्त-
 त्यर्थं ॥ ९ ॥

ऋद्धमव्यं ऋत्तुवृद्धवाटिका कीरकृत्तसहकारशी
 करै । यज्जुपः स्वकुलमुख्यमाशुगो प्राणवातमु
 पदाभिरुचति ॥ १० ॥

ऋद्धेति । आशुगो वायुः, ऋद्धा यत्रफलपल्लवादिसमृद्धिमन्त सधुं
 ऋत्तुवृद्धा यमन्तादिसकलतुंमग्धमिन् अन्नादया वृक्षा यस्या सा ऋ-
 द्हा सधुं ऋतव सधुं वताय'यस्या वा, तस्या वाटिकापर कीरै शुक्लै-
 यज्जुपटे कृत्वा कृत्तानि खण्डितानि यानि सहकारपुष्पाणि फलानि-
 वा तथा शीकरैरंकरन्दधिग्दुभिर्निर्माणधिग्दुजिर्षा उपदाभिस्तदूपैरुप-
 हारै कृत्वा यज्जुपा यत्समीधसविना'नलस्य जैम्या वा यस्य कस्यापि वा
 प्राणवात नासाद्यासकप प्राणाख्य वायु यज्जुपा यत्समग्धयो वा वायु-
 रयोर्द्वैमीतलपोरव्यस्य वा अचति'स्म अपूपुजन् । उपहारैरुपतिष्ठते
 स्मेति वा । यस्मात् कुलमुख्य पञ्चधायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्
 कुलवृद्धय । कुलवृद्धय तदायै पूज्यते । आशुशीकरानानयन् वायुर्ध-
 रसेविन जन मुखपति स्मत्यथ । सहकरशोकरैरित्यमन वायो जैत्य
 सीगन्धो, अश्वनीत्यनेन च मान्द्य सूचिन । सवन्नस्थित्यत्र ऋत्यक-
 (पा०६।१।१२८) इति प्रकृतिभावः । सहकारैत्यत्र पुष्प फल वा वाच्ये
 प्रत्ययस्य, पुष्पसूचिनि (पा०७।१।१६६ । वा०२) लुप् । फले लुगिति
 वा (पा०४।३।१६३) तस्य लुक् । यज्जुप इति क्लिबन्तात् पठ्ये । पठे इ
 शुपधात् क ॥ १० ॥

कुत्रचित् कनकनिर्मिनाखिलः क्वापि यो विम
लरत्नजः किल । कुत्रचित् रचितत्रिभ्रशालिक
• क्वापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुत्रेति । य मोध कुत्रचित् क्वचित् प्रदेशे कनकेन निर्मितगखि
लमूर्द्धाधोभागादियस्यैवत्रिभ्र क्वापि विमलेरंजैर्भानो रचितः । तथा
कुत्रचिद्रचिताश्चित्रशाला उपरितनोत्तमगङ्गविशेषा पुत्रिका वा यत्र ।
रचिनेन चित्रेण शालते तच्छीलो वा । क्वापि चास्थिराभिविधाभि प्र
काशान्धकारादिरूपै प्रकारे कृत्वा ऐन्द्रजालिक इव अनेकचमत्कार-
कारो । शालिकेति शालाशब्दात् स्वार्थे मञ्जाया वा कलि, प्रत्ययस्या
दिति (वा०श०३।४४) इत्य् । पञ्च ताच्छील्ये शिखन्तान् स्वार्थे कन् ।
ऐन्द्रजालिक । गिम्पमिति (वा०४।४।५५) टक् । विधा विधौ प्रकारे
चेत्यमर ॥ ११ ॥

चित्रतत्तदनुकार्यत्रिभ्रमोधायिनैकविधरूपरूप
क । वीक्ष्य यं बहु धुत्रन् शिरो जराव्रातकी वि
धिरकल्पि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥

चित्रेति । य मोध वीक्ष्य आश्चर्योत्तिगयाद् बहुवार शिरो धुयन्
कम्पयन् गिम्पिराट् अतिचमत्कारिमानायस्तुभिर्मोक्षनिष्पन्ना राट
राजा ग्रंथो विधिग्रंथा विद्युक्कर्ता वा करया दृष्टयेन यानकीयातरागो
अकल्पि तर्कितो देयादिभिरिति शेषः । किम्भूत । चित्रैरानेच्छैश्चित्रा-
ययाद्यप्यंरुपाणि वा तेषा तेषा अनूकार्याणा अभिनयाना देयपिगनुष्या
हीना विद्युत्तविनास यिगिष्टास्तद्गन्त्रान्तिं वा, आधायोनि नरवादपन्ति
ययन्नाभि शुकनौलपोलादिभ्रंयगात् काष्ठपायाचक्रुप्यस्यर्गादिपटि
रावाट्। ५५नैकविधरुपाणि नामाप्रकारभ्यरुपाणि रूपकाणि प्रतिगा य-
त्र । चित्रमोधयं मन्थन्ति विन्वारवस्तोनि चित्रतन्ति ताट्टुशानीति वा

• क्वापि चास्थिर इयेन्द्रजालिक इति मूल पुस्तकपटः

पृथ्वत् । अचेतनास्वलोकास्यपि प्रतिमाम् चेतनत्वादिप्रमोत्पादिनि
स्मांशैपुण्याद्भूतभरकल्पितगिरा शिल्पिराहपि ब्रह्मा विद्युक्त्वां
किमय जरदा निमित्तोद्भूतवाताधिक्यप्रचलितशीघ्र इत्युपेक्षित इत्य-
थं । रमणीयनभोऽयमिति भावः । वातको वातरोगी स्यादित्यमर ।
वातको । मत्वर्थे वातातीमाराम्या कुक्च (पा०।५।२।१२६) । इति
इतिः कुक्च ॥ १२ ॥

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनैर्यः कृताद्भूतकथादि
कौतुकः । सूत्रयन्त्रजत्रिशिष्टचेष्टया ऽऽश्चर्यस
ञ्जि बहुशालमञ्जिकः ॥ १३ ॥

जितीति । य मीध भित्तिगर्भे ये गृहाभित्तिभिराच्छादितानि अदृ-
श्यमानधिवराणि गर्भागराणि तेषु तैर्वा गोपितैरदृश्यत्वेन स्थापितैर्ज-
नै कृत्या कृतं अद्भूतकथादिकौतुक आश्चर्यजनकरमणीयगोष्ठीगीत-
नृतवाद्यादिसम्बन्धिकौतूहल येन स । गर्भगृहस्यानामदृश्यमानत्वा
ङ्गितय एव गोष्ठ्यादि कुर्वन्ति चित्रमेतदिति । यद्विद्वत्तमानाना कौतू-
हल यः करोतीत्यर्थः । तथा सूत्राणां तत्तत्प्रतिमादिमन्वारिततन्मा
यन्त्राश्रियमनादनुलक्षितस्थानरचनाविशेषात् सूत्ररूपाद्वा यन्त्राज्जात-
या विशिष्टया प्रदूजुतया चेष्टया छान्योन्पचुम्बनालिङ्गनतान्दृन्तान्त
व्यग्रनादिचालनक्रियया कृत्या आश्चर्यमल्लिन्यो ऽतिचमत्कारकारिण्या
बहून् शालजञ्जिकाः सुवर्णगजदन्तादिनिर्मिता पुत्रिका यत्र स ।
गापितं । यन्त्राश्रिता ॥ १३ ॥

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगैरन्तरिक्षमभिरमन्द
चन्द्रिकः । यस्तप्येपि जलान्तयातुकासारदूधु
ततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

तामसीष्विति । यः मीधस्तामसीष्वपि तमीषु तमोबहुलकामपत्रा-

त्रिषु भित्तिगैरंतरश्चिभिः कृष्णखचितरत्नकिरणैः सुवर्णादिषु प्रतिफलितैर्मणिवद्भ्रूमिकिरणैर्वां अमन्दा जूयनी चन्द्रिका ज्योस्ता यत्र त-
मोलंगस्याप्यजायात् । तथा तपेऽपि उपद्रवहुले श्रीमहांघ्रिपि जलाघा-
रामञ्चः रिमण्डपस्तम्भादिरचितजलपत्रेभ्यो यातकैर्निर्गममग्रासैरासा-
रैर्धारासम्पातेदूरं नितरा धुना निराकृता तापजनिता तन्द्रिका मूर्च्छा
निःसहता येन सः । शीतत्वात् मुखकर इत्यर्थः । तामसी । मत्स्यार्थं
यप्रकरणे, ज्योस्तादिभ्य उपसङ्खानम् (पा०५।२।१०३।वा०९) इत्यण ॥
तन्द्रिका । तन्त्रीशब्दात् स्वार्थे कनि, कण (पा०७।४।१३) इति इस्वः ॥ १४ ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका सारिकाध्वुपिननाग
दन्तिका । भीमजानिपथसावर्धभीमयोः प्रत्यत्रै
कृत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत्रेति । यत्र सौधे, अर्धुपिनो अधिष्ठितो नागदन्तः शयनस्थाने
गृहाशययभूतगजदन्तनिर्मितः पञ्जरो वा यया सा, तथा पुष्पशरस्य
कामस्य शारम्यापनादिप्रणीत शास्त्र तस्य कारिका ऽभ्यामयाहुष्यात्
कामशास्त्रनिर्माणसमयं शब्दं करोति श्वम्भूना सारिका पहिणी, भी-
मजानिपथमायुं जौमयोर्जौमोनलपोरंते विषये श्वम्भूनालिङ्गनादीनां प्र-
त्येक कृताकृते विहितविहितं कर्मभूतं प्रत्ययैतानामुकारेणानुसन्दधे,
अनुवदति स्म, अनुषकारेत्यर्थः । आलिङ्गनादीनां यद्वा भेदाः का-
मशास्त्रे निरूपिताः । तत्र किष्किदालिङ्गनं कृतं किष्किन्न कृतमित्या-
द्यपश्यदित्यर्थः । शास्त्रे ज्योत्स्नया कारिका भवति । यद्यदी प्रह्ला-
दिः कृताकृतायेतकी भवति । नागदन्तिका । ज्योत्स्नादिप्रणयि (पा०५।
४।१५४) कपि, प्रत्ययस्याद् (पा०७।३।५४) इतीत्वं ॥ १५ ॥

यत्र मन्त्रकण्ठध्रुवी लनाश्रीलकेलिपुनरुक्तिय
त्तयोः । क्वापि दृष्टिभिरयापि थापिकात्तमहं

समिधुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥

यत्रेति । यत्र सीधे मत्तै कलधिद्वैर्गृह्यटके शीनिताना महुर्मुहु
क्रियमाणाना सुव्यनादिराहिन्याञ्जनममल करणाच्च अशीलिताना या
म्याया केलीना सुरतक्रीडाना पुनरुक्त वचने यत्र तैर्वा कृत्वा पन-
रुक्तियुक्त यथा तथा कापि कस्मिन् प्रपञ्चे व्यापिकाया उत्तमज्ञानानि भू-
षणीभूतानि तत्र वर्तमानानि इमनिघनानि तेषा स्मरोत्सवः सुरतक्री-
डा तथा तयार्जैमीनलपाहृष्टिजिस्तद्व्यापारैर्वा अथापि अलम्भि अदर्थो
त्यथ । आदौ कलधिद्वैकैलि दृष्ट्वा अनन्तरण्य इमकेलिरिति पुनः सुर-
तदशनात् पुनरुक्तिः । रतान्ते श्यणीभूतगात्राणा कामिना तिव्यंगादि
सम्भोगदर्शान् पुनः कामोद्दीपक जयतीति कामशास्त्रात् तिव्यक्मम्भो-
ग पश्यतिस्मेति भावः ॥ १६ ॥

यत्र वैणरववैणत्रस्वनैः कूजितैरुपवनीपिकालि-
ना । कङ्कगालिकलहैश्च नृत्यता कुडिजत सुरन
कूजित तयो ॥ १७ ॥

यत्रेति । यत्र सीधे सम्भाग कर्तुं तोस्तपोर्भौमीनतया सुरतकूजित
कण्ठमात्रस्याव्यक्तमधुरस्वररूप वैणरवैर्वैणत्राश्चैः, तथा वैणवस्वनैर्ध-
शुसम्बन्धिभिर्गानैः, तथा उपवनीपिकालिनाभारामवत्तिना कोकिलप-
टपदाना हुङ्कते कूजिते सम्भुञ्जानाभ्या ताभ्या नृत्यन्तो यत्र दृश्यन्ते
तेषु तौ न दृश्यन्ते तादृशोद्देशं नृत्यता स्त्रीपुरुषाणा कङ्कणादीना
केपूरनूपुरादिभूषणगणाना कलहैरन्यान्योपमर्द्दोदितमिञ्जिनैश्च कुडिजत
मन्दोक्तमाच्छादितमित्यर्थः । नृत्यत्यथ नृत्यन्तश्च पुमान् स्त्रिया (वा०
१।२।६७) इत्येकशेषः । कुडिजतः । तत्करतीति (पा०३।१।२।४०१)
इत्यन्तान्निष्ठा ॥ १७ ॥

सीरुतान्यशृणुतां विशङ्कयोर्दप्रनिष्ठिनरतिस्म

राचयोः । जालकैरपवरान्तरेऽपि तौ त्याजितैः
कपटकुह्यतां निश्चि ॥ १८ ॥

सीरुतानीति । अपवरान्तरे गर्जगृहे रतिस्मरप्रतिमागृहापेक्षया
अन्वस्मिन् वा गृहे स्थितावपि तौ भैरवौ दिवा गवाक्षेषुपि भित्त
पत्रमाद्विद्रुगृहनियामवशादन्यानाकसंनयद्वया विशङ्कयोः शङ्करहित-
योः समञ्जस कृत्तनादि कुर्वन्तोः यद्यस्मिन् मीधे प्रतिष्ठितयोः पुरो-
धमोमन्त्रसामर्थ्याञ्चैतन्वमथलभ्य प्रतिमाया कताधिष्ठानयोरंतिस्मरयो
र्ये अर्घे सुवर्णादिरचित्रप्रतिमे तयोः सीरुतानि नगदन्तस्तजपोहानु
जायमूचकानि मीच्छन्नाजिधेयानि शब्दितानि निश्चि रात्री कपटकुह्य-
तां अग्नोकभित्तिपत्रं त्याजितैर्जालकैर्गवाक्षैः कृत्या अशृणुनां । दिने-
रजतादिभिर्हीना मणीनां वा भासा छादितानि जालानि जितितुल्या
नि भवन्ति, रात्री रजतादिभिर्हीना तादृकपक शाभायाज्ञाभिरेश कपट
कुह्यत्वं त्याजितानि तानि जालकपेक्षैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठाया
गर्वांश्च मणेश्च मुरतान् लुपी रतिस्मरावपि गवाक्षेषु दिवा जातभि-
त्तिपत्रमी उभावपि कुह्यपत्रमेवाविचार्यैव विशङ्कौ यत्र मुरत चक्रतुः
जालमार्गेण शस्त्रमद्वाराद्य तत्कृतानि तौ शत्रुवतुरिति भावः । पुरो-
धमो गत्रप्रभावश्च सूचित । तदुल्लूकपूर्णादिमण्डलिमं चित्रमयं यत्नं
कपटकुह्यं । दियोन्नप्रदेशमिवा गवाक्षेषु चित्रपटा भ्रियन्ते रात्री च
पथतागमनाद्यंनपनीयन्ते । तथा च दिनवद्रात्रावपि कुह्यद्वया विश-
ङ्क भवितानि चक्रतुरिति वा अवयुक्त्याच्छादयतीत्यपवरो गृहमजं ।
पथाद्यम् । प्रतिकृतिरथां पुंसीत्याद्यन्तरः ॥ १८ ॥

कृष्णसारमृगशृङ्गमङ्कुरा स्वादुरुज्ज्वलरसैकसार
णिः । नानिधं त्रुटति यत्पुरः पुरा किन्नरीत्रि
कटगीतिभङ्गतिः ॥ १९ ॥

कृष्णति । कृष्णो वर्णः सारः श्रेष्ठो यस्य तस्य मृगस्य शृङ्गमङ्कुरा-
तिवका बहुमङ्गीयुक्ता, तथा स्वादु श्रुतिमधुरा अत एवोपज्वलाः
प्रकाशनाताः शृङ्गारादयो रसाः तेषा उज्ज्वलसैव वा रससैकाऽद्वि-
तीया मुस्या वा सारणिः कृष्णिमनदी शृङ्गाररसपरिपूर्णेत्यर्थः । एव-
म्भूता गाननिपुणानां किन्नरीणा विकटा पञ्चादिमस्त्ररागानारोह-
यराहरीत्या विषया गीतिर्गानं तस्य भङ्गतिर्ध्वनिविशेषो यस्य सौ-
धस्य पुरोदेशं मुखेऽनिश यत्र दा न त्रुटति पुरा कदाचिदपि विच्छि-
न्ना नाभूत् । भैरव्याः सकाशाद् गानरत्नाग्निदाहैतीरुद्धनरस्य तस्य मु-
न्दरे द्वारि श्रागत्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सद्देहा जगुरिति भावः ।
यत्र यं ज्ञानमङ्गावाद्यैः मदा गायतीत्येत्युत्प्रेक्षा सूच्यते । अथ यं मृग-
शृङ्गमङ्कुरगानिनो तथा स्वादूदका तथा किलयं इव किन्नरी ज्ञमयः
कमलजगुह्योत्तमां श्रेष्ठा गुञ्जनभङ्गतिर्यस्या एवंविधा विकसत्कमलज-
मरीमञ्जु गुञ्जनयुता निम्बलजला एका कुल्या यस्य सौधस्य पुरोभागे
कदाचिद्दुःप्रोक्ततांपि नात्रुटत्, बहुजलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशो सर्गं
तुङ्गप्रासादावासादित्यनेन कुल्याया अपि वर्णयिष्यमाणत्वात् प्रकृते
सौधवर्णं नोपयोगित्वाद्यस्य कविना विवक्षित इति प्रतीयते । वि-
कट मुन्दरे प्रोक्तो विशालविकरान्धोरिति विद्य- । त्रुटति । भूते,
पुरिल्लुह्यास (पाठ ३ । २ । १२२) इति लट् ॥ १९ ॥

भिन्निचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्युरिनिहा
ससङ्ख्याः । पद्मसम्भवसुतारिरंसुतामन्दसाहसह
सन्मनोभुवः ॥ २० ॥

जिह्वाति । यत्र सौधे पद्मसम्भवस्य ब्रह्मणः सुतायां सरस्वत्यां
रिरंसुता सम्भोगाभिलाषलाडूपममन्दं गहत् साहस अविचार्यकारित्वं

प्रासादस्य कीर्तिं कान्तिं, उद्योगतां उद्दीपमानानां कलरवाणां पारायतानामालि पङ्क्तिस्तस्याः कौतुकाद्वाजाज्जगद्वदायति स्म शोधयति स्मोपश्रयन् चकारैत्यथ । एते कलरवा न ज्ञवन्ति किन्तु शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्तिरैवैतस्यैत्यर्थं । पारायत कलरव , स्यात्प्रासादो वैजयन्त इत्यमर । दायति । दैप् शोधन इति स्वादिरवपूर्वः सकर्मक । लट् म्भे (पा० ३ । २ । ११८) इति लट् । कार्तिकी । ननत्रेषु युक्त कालः (पा० ४ । २ । ३) इत्यणि ङीप् । अत्र कृत्तिका युक्तो दिवसः कार्तिक इति भाषितपुस्कत्वसम्भवेऽपि तिथयोद्भूयो रित्यभिधानात् पुलिङ्ग न तिथिशब्देन समासे छील्लिङ्गस्य समानाधिकरणस्यास्यपदस्याभावात् , पुष्यत्कर्मधारय (पा० ६ । ३ । ४२) इति सूत्रेण न पुबुत् । ततश्च कार्तिकी चासौ तिथिश्चेति समास ॥ २२ ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरे द्वयभावमिति वृत्तमाश्रिता । रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिका भरतभारतीसुधाः ॥ २३ ॥

गौरिति । गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरे गुरुगेहिन्या वृद्धस्पतिभार्याया ताराया विषये स्मरजनितो य उद्गृह्यभाव , गुरुतन्वगामित्वादाधारत्यागित्व चन्द्रतारयातिथ्ये स्मरभ्योद्गृह्यभाव कामजनितसामर्थ्यातिशय , तल्लक्षणं वा इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिता प्रतिपादयन्त्य , तथा भरतेन मनिता प्रणीता भारती भरतार्यो नाट्यवेदस्तस्मिन् सुधा अमृतरूप्यो भरतार्योऽपरोत्याजिनोयमाना सत्य सुधाप्राया इति यावत् । एवम्भूना नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्गम्यविशेषा यस्य सौधम्याजिरेऽङ्गणे अभिनीतिभिः सालिकाङ्गिकायाचिकाहाय्यभेदभिन्नैश्चतुर्विधैर्नाट्यभिनीयमानैरभिनयै कृत्वा रेजिरे । तयो स्मरोद्गृह्यभावस्य मिति सम्यक् परेच्छिति चैव वृत्त व्यापारोऽतीतं वा प्रमेय यत्रैवविधनाटकादिप्रत्ययमाश्रिता इति वा ॥ २३ ॥

शाम्भुटारुवनमम्भुजक्रियामाधवद्रजवधूविलास

योः । शुम्भितैरुपानना सुभाषितैर्यस्य हाटक
त्रिटङ्कमङ्कितं ॥ २४ ॥

शुम्भिति । यस्य सौधस्य हाटकविटङ्कं सुयुष्मत्तितकपोतपालिका
का शुम्भोदाकवने मन्दरकन्दराया देवदारुवने सम्भुजिक्रिया गौर्या
सह दिव्यसहस्रश्रपंपर्यभंत या सुरतक्रीडा, माधवस्य श्रीकृष्णस्य ब्रज-
वधुभिर्गोपिकाभिः सह यिलासो रासक्रीडादिस्तयोऽपिपये उशनसा
शुक्राचार्येण शुम्भितैः श्लोककूपेण ग्रथितैः सुभाषितैरलिखितकारका-
रिनवीनारयंशुश्रियंये. कर्तृभिर्वाऽङ्कितं चिह्नितं । हरदण्डकामविला
सकस्य ककाव्यरचितकाव्यश्लोकाः काःसोद्दीपनार्थं मदीयहाटकविटङ्के ट-
ङ्कैरुदङ्कितं इत्यर्थं. कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुनकमित्यनरः ।
यिग्रेण टट्कपते वच्यते इति विटङ्कं पक्षिविश्रामार्थं कुड्याहृदि-
निर्गतं दारु ॥ २४ ॥

अह्ने मानुभुवि दासदारिकां यच्चरः परिचर
न्तमुज्जगौ । कालदेगुविपयासहस्मरादुत्सुकं
शुकपितामहं शुकः ॥ २५ ॥

अह्नीति । यस्मिन् सौधे चरतीति यच्चरः शुकःपत्नी शुकपितामह
परान्नरमुज्जगौ तारस्यर गमयति स्त । किम्भूतं । शक्तिं दिने जानुभुवि
मृपंपुत्र्यां यगुनायां विपये दामदारिकां केयतंकुमारो योजनगत्याप-
रिषत्तं सम्भुञ्जानं, अत एव यथाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनिपिद्वस्य
गमयस्य देगुस्य तीर्थदेवस्थानादिव्यतिरिक्तस्वानिपिद्वस्य निजगयना-
देदिपयस्य परदारोदिव्यतिरिक्तस्य स्वभाष्यालक्षणम्यामहात् फालादी-
गमयमानात् अपेय्यंजनफाल् स्मरात् हेतोरुत्सुकं कामातिरंकां सांभुग-
मयपमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिग्रन्थमात्रेण प्राप्तः शि-
वातिग्रन्थमिगुचरो यद्विद्यारो कीरः, मादृशीं भारताद्युक्तां पद्य सु-
रनुदितयानिति भावः । अह्नीत्यादिना कामानुरस्य फालाद्यमद्यमस्यं स
गपिंमं । अन्योऽपि गापुरेयम्भुनं स्यपितामहमपि निन्दति । कैवर्षी दाम
धोपरासित्यनरः । यच्चरः । अपिचरते चरेष्टः (पा०३।२।१६०) इति ॥ २५ ॥

नीतमेव करलज्यपारतामप्रतीट्य मुनयस्तपो
 र्खं व । श्रुत्वरः कुचघटावलम्बनात् स्थायिनः
 क्वचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

नीतमिति । यत्र शीघ्रे मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा ऋषयो क्वचन
 कस्मिन्नपि जित्तिभागे विभ्रगाद्यिन्ने लिखिता वर्तन्ते । किम्भूता । क
 रण्य पारं परतीर यस्य तद्गायन्तः ता नीतमेव लक्षणया सन्निहि-
 तभाविफलत्वात् समाप्ति प्रापितप्रायमेव, अथ च सन्निहितपरतीरमपि
 तपोरूपदुस्तरमखं व समुद्रमप्रतीट्यापरिममाप्यानहोार्यं वा तपोविष्टा
 यं इन्द्रं प्रेषितानामप्सरसा रमादीनामत्युच्चकठिनकुचलक्षणाना घ-
 टानामवलम्बनाद्वारणादाधाराद्देतो स्थायिन स्थातु शक्ता । कुचम-
 र्दनादिसम्भोगकारिण इत्यर्थे । योऽपि प्रतीट्यमाण समुद्र नद्यादि
 वा नीरसन्निहितेऽपि श्रान्तिवशादुत्तरितुमशक्त न जनमध्यं यत्र घटा-
 दिकप्रवलम्बनमासाद्य चित्रलिखित इव निचलस्तिष्ठति । कुट इति
 पाठे कुट कोटे घटे गेहे इति विश्व. ॥ २६ ॥

स्वामिना च वहता च त मया स स्मरः सुरत
 वर्जनोऽर्जितः । योऽयमोदृगिति नृत्यते स्म
 यत् केकिना मुरजनि स्वनैर्घनैः ॥ २७ ॥

स्वामिनेति । यस्य शीघ्रस्य सम्यग्भिना केकिना कीडामयूरेण इति
 ईतोघनेनिर्निपिडेनुरजनि स्वनैर्मृदङ्गध्वनिभिरथ च तैरेव मघैर्नृत्यते स्म ।
 इति कि । योऽयमोदृगृक्षादिवशीकारकारी स महाप्रभावः स्मरः
 स्वामिना कान्तिकेयेन प्रभुणा च तदीयपत्रत्वेन त वहता पृष्टेन धा-
 रयता मया मयूरेण च सुरतवर्जनोऽर्जित इति । चान्यान्ममभुञ्जये ।
 प्रमारस्य नैष्ठिकव्रतधारित्वात्मपूराणाञ्च यपतुं महाना नैत्रोपान्तर-
 त्थमार्गेण निगच्छतामश्रुमयशुक्रविन्दूना मयूरीमुखग्रहणमात्रेण गभेन-
 र्भूतलिङ्गभगसङ्घर्षरूपरतिपरित्यागो जयहेतुः । मपूराद्य मेघशब्द-
 प्रान्त्या मृदङ्गगर्भैर्नृत्यन्ति ॥ २७ ॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे मुह्यतेरतिरतीश
योरपि । स्पष्टंयेत्र जयताज्जयाय ते कामकाम
रमणी यभूवतुः ॥ २८ ॥

यत्रति । यत्र सोधे सम्भोगपरं नलभीमसम्भवे नलभैम्यौ वीक्ष्य मु-
ह्यतां सुरनाभिलाषिणारथ च ज्ञान्ति प्राप्नुवतोस्तथा जयतो सर्वो-
त्कर्षेण वत्तंमानयोरथ च नलभैम्यौ स्ववशं कुर्वता रतिरतीशयोरंति-
कामया स्पष्टंयेत्र इयंयव जयाय तौ पराभयितु ते नलभैम्यौ काम-
कामरमणी यजयतु स्मररती अज्ञता । सम्भोगयुक्ती स्त्रीपुत्री दृष्ट्वा-
ऽन्याथपि स्त्रीपुत्री उदीप्तस्मरी भवत इति तादृशी भैमीनली दृष्ट्वा
प्राप्तप्राप्तप्राप्त कृतावासी चेतनी रतिकामनी भङ्गातसुरते ङ्गी जाती ।
तथा सौन्दर्यातिशयादृतेर्नले काम इति कामस्य च भैम्या रतिरति सं-
ज्ञात्प्रसो च जाती । स्यञ्जुतावतिशयितान्योन्यरागजननादृशीकृत-
भैमीनली यत्र गृहो रतिकामावेवाज्ञूतामिति कामयोद्वन्द्वद्वय जातभि-
त्यथ । अथमेव तयोर्जय । अथ च स्वसम्भोगदर्शनात्तयोरपि सम्भोगवा-
च्छास्पादनात्प्रय । तज्जायार्थं युष्टिपूर्वं व्यापाराभावात् स्पष्टंयवेत्युत्प्रेक्षा
एव प्रकारेणान्त । अथ च रतिकामसन्निधाने यथा स्त्रीपुंसयो सम्भो-
गवाच्छामनुदयन्तथा तयोरपि रतिकामसन्निधानमेव प्रसरसातिशयाद-
न्योन्यसन्निधानमात्रेणैव कामसम्भोग प्रादुरागोदिति भावः । नलभैम्यौ
दृष्ट्वा मोह भङ्गनारत एव नलभैमीभ्यामाया जितावित्यपि तं जेतव्यं
इति स्पष्टंयेत्र जयतारिति यथाशुक्त एव सा सम्भवे । अत्र स्पष्टंया-
रपाश्चरस्यात् प्रायः प्राप्नोऽपि पृथं निपातो रतेर्नले कामज्जनीदयान्न
नरतिकामपदाना प्राक्प्रयोगस्य, रतीशस्य च भैम्या रतिज्जनादया-
ज्ञातमभधारतीशकामरमणीपदाना पश्चात् प्रयोगस्वीचिर्तो मृषयती-
मि शेष । रतिरतीशवाधिषये स्पष्टंयेति केचित् । ते । प्रथमाद्विधयना-
न् । कामकामरमणी यभूवतुरिति चिन् ॥ २८ ॥ कुलक ४

तत्र सोधमुरमूर्धरं तयोरत्रिरासुरथ कामकेन

यः । ये महाकविभिरप्यधीक्षिताः पांशुलाञ्जि
रपि ये न शिक्षिताः ॥ २९ ॥

तत्रेति । अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे मुरजूधरे भैरी तपोस्ते कामके-
लय आबिरासुः स्पष्टं दिदीपिरे । ते के । ये कामकेलये महाकवि-
त्रिव्यामकालिदासादिभिर्निगूढजायदज्ञिञ्जिरपि अयोजिता न बुद्धिगो-
चरोक्तताः । तेषामपि न स्फुरिता इति यावत् । तथाऽनेकनरसम्भोग-
चतुरागमिः पांशुलाभिः भैरिणीभिरपि ये न शिक्षिता अभ्यस्ताः नागा-
जातिशिष्योपदेशादपि न ज्ञाताः । एतेनालौकिकाः कामविनासा यर्ष-
यिष्यन्त इति सूचिताद्रवकेलिपरीहासा इति केलिशब्दः पुंलिङ्गाऽपि२॥

पौरुषं दधति योपिता नले स्वामिनि श्रितत
दीयन्तावया । यूनि शैशवमतीर्णया कियत्
प्रापि भीमसुनया न साध्वसं ॥ ३० ॥

पौरुषमिति ! एवम्भूतया भीमसुतता एवम्भूते नले विषये कियत्
किपरिमाणं साध्वसं भयं न प्रापि अपि तु बहु भयं न प्राप्तं । अत्य-
ल्पं प्रापीत्यर्थः । किम्भूते नले । पौरुषं दधति बलिनि । किम्भू-
तया । स्वयं तु योपिताऽबलया ! तथा स्वामिनि आत्मन प्रभौ रा-
जनि च । स्वयं तु श्रितोऽङ्गीकृतस्तदीयस्वभावस्तदीयत्व वा नानदा-
मीभूतया । तथा यूनि तरुणे । स्वयं तु शैशवं बाल्यमतीर्णयाऽनति-
क्रान्तया ययःसन्धी वर्तमानया । बलिनिः स्वामिना रज्जलरुणं वा-
यनया दासीभूतया बालया भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र प्रथम-
सम्भोगे किंवा भायीति ईदृशं नले ईदृश्या तथा महद्भयं प्रापीति ज्ञावः ।
सर्वाण्यपि विज्ञेयानि हेतुगर्जाणि । अथ च श्रितो नलविषयो भावो
रमणाभिहापो यथैतादृश्यापि स्वामिनि भर्तारि नले महद्भयं प्रापि ।
यतः पूर्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया वेति । एवम्भूतेऽपि
नले एवम्भूतयापि तथा साध्वसं कियदल्पमेव प्राप्तं बहु साध्वसं
वर्तत एव तथापि किञ्चित् साध्वसं परित्यक्तं । यस्माच्छ्रितो नल-

विषयो रम्याभिलाषो ययेति वा । अथ च श्रितः परिशीलितो ज्ञानो
 नलविषयो यया बालया नम कवटोपभोगं न करिष्यतीति विनिधि-
 तनलाभिप्राया भयं न प्रापेति भावः । श्रितोऽनुष्ठितो नलाशयो यया
 नलजायानुकूलवर्तिन्या प्रथमसम्भोगे पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुक-
 कारी भवति, कान्ता त्वनुत्तीर्णशैशवा किमत्र ज्ञायोति सजया कि-
 ञ्चिदप्यजानानाऽल्प- भयं विहाय प्रियभायानुकूल्यनाश्रयतीति ।
 एतदनुभवसात्त्विकमिति भावः ॥ ३० ॥

दूत्यमङ्गतिगतं यदात्मना प्रागशिप्रवृत्तियं प्रियं
 गिरः । तं विचिन्त्य विनयद्ययं द्विषां न स्म
 वेद करवाणि कीदृशं ॥ ३१ ॥

एतानां लज्जानुभावपूर्वं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसम्भोगक्रममाह-
 दूत्येति ॥ इयं भैमी प्राक् विवाहात् पूर्वं दूत्येन देवदूनव्यापारेण
 मङ्गतिं गतं सम्यन्यं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं प्रियं नहं आत्मना विरहप्रका-
 शितोन्वयसमर्पिता गिरी वाणीः अशिप्रवत् श्रावयामासेति यत तं प्रि-
 यस्य स्वयमनश्रावणक्षणे विनयस्य व्ययं नाज्ञं चाष्ट्यं विचिन्त्य विज्ञो-
 पेण स्मृत्या ज्ञिया कृत्या कीदृशं किङ्करवाणीति न वेद स्म नाज्ञानीत् ।
 तदानीं तन्मया मद्दनुचितं एतं तरप्रतिक्रिया कीदृगी प्रकृते चार्थं किं
 कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्जातया ज्ञिया किंकरव्यतामूढाभूदित्य-
 यः । उत्तमत्यं नृपितं । उत्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणमज्ञाने । अतो
 तस्मरणेनगवि मगज्जाभूमं प्रारब्धसम्भोगानुभवदशायान्तुमगज्जात्यं किं
 वाप्यमिति भावः । अशिप्रवत् । गृणोतेषीं चहि द्वियंघने उपधाद्दस्यत्ये
 मन्वद्वपनीति (पा०१।४।८३) मन्वद्वाये स्वयसि गृणोमि (पा०१।४।८२)
 इत्यभ्यासम्यवेयं । प्रियं । गृणोतेः गृह्यकर्मात्वाद्दृषी कर्मत्वं ॥३१॥

यज्ञया गदगि नैपधः स्वयं प्राग्वृतः सपदि वी
 नलउजया । तन्निजं मनसि कृत्य चापलं वा
 शशाक न शिष्टोक्तिं नलं ॥ ३२ ॥

यदिति । तथा सदसि मिलितलीकत्रयजनसमद्य योतलज्जया नि-
लज्जया सत्या सपदि स्वय परवर्त्तनाद्यभावोऽप्यात्मनैव वरणमालया
कृत्वा यन् प्राक् नैषधो यृत इति तत् नलयरणलक्षण निज चापलं
धार्य मनसि कृत्य विचार्य, तदानो लज्जा त्यक्त्वा मया सहद्वार्य-
मयलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्वा सा लज्जातिशयशक्तदानो नल
विलोकितुमपि न शशाक अत्राप्युत्तमस्य सूचित । तच्चापल मनसि
कृत्य विशेषेणैता प्राप्ता चामो लज्जा च तथा कृत्वा नल धीक्षितु
नाशकदिति वा । मनसि कृत्य पूर्व्वधत् ॥ ३२ ॥

आसने मणिमरीचिमासले यां दिशं स परिरभ्य
तस्थिधान् । तामसूचितवतीत्र मानिनी न
व्यलोक्यदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

आसने इति । अनुरागातिशयादेकासने वर्त्तमानयोस्तयोर्मध्ये स
नन मणिमरीचिभि सचित्तोत्तररत्नप्रसारिकिरणैः मासले व्याप्ते
आसने सिंहासने स नल या दिश परिरभ्य य सिंहासनप्रदेशमाश्रि-
त्य तस्थिधान् । इष भैमी ता दिश मनागपि न व्यलोकयत् । उःप्रै-
कते । असूयितवतीव इर्ष्यायतीव । दिश स्त्रीत्वादिष मङ्गभ्रूलि-
ङ्गितेति सपत्नीबुद्ध्या असूया कृतवतीव ता नापश्यदित्यर्थ । यतो
मानिनी । लज्जाभयाभ्या नापश्यत तत्रेयमुत्प्रेक्षा । असूयितवती ।
कण्डूदादियगन्तान्क्तयतु उगित्यात डीप् ॥ ३३ ॥

ह्रीहरिन्तजनिमउज्जनाचित मौलिदूरनमनं द
धानया । द्वारि चित्रयुवतिप्रिया तथा भर्तृहू
तिशतमश्रुतीकृतं ॥ ३४ ॥

ह्रीति । निरन्तरप्रवाहरूपत्वात् ह्रीकृपाया सरिति निजस्यात्मनो
निमज्जनमुचित पाग्य यस्यैवभूत मौले शिरसो दूर नितरा नमन-
मानानेनंश्रीभायं दधानया तथा द्वारि गृहद्वारदेशे चित्रलिखितयुव-
तियत् श्री शोभा यस्यास्तथा लज्जाभयाभ्यामन्त. प्रधेष्टु मशक्तया अ-

तिनिश्चलया तत्रैव स्थितया भैम्या, जैभ्यागच्छेति मत्तुं नलस्य हृतीना-
माह्वानानां शत अश्रुतीकृत श्रुतमप्यश्रुतीकृत । श्रुतमपि लज्जाभया-
भ्यामनुत्तरादगमनाद्वाऽश्रुतमिद्य कृतमित्यर्थं । तत्रोदाजातिरिया ३४।

देशम पत्युरविशन्त साध्वसाद् देशितापि श
यनं न साभजत् । भाजितापि सविधं न सा
स्वपत् स्व्रापितापि न च सम्मुखाभवत् ३५

देशेति ! सा किमर्थं भविष्यतीति साध्वसाद्भ्यात् पत्युर्वैशन् न
स्वपमविशत् । अनन्तर सरया नलेन या देशितापि गृहमप्य प्रापि-
तापि शयनं नाभजत् । ततोऽपि सरया नलेन वा शयनं भाजितापि
सा सविधं नलसमीपं यथातथा नास्वपत् किन्तु दूरत एव निद्राति
स्त । ततोऽपि सख्या नलेनैव धाङ्कवात्यादिना सविधं समीपं स्व-
पितापि न च सम्मुखाऽभवत् किन्तु शय्यापाशुं पट्टिकायामभ्यनी परा-
ङ्मुख्ये वाभूदित्यर्थं । प्रथममम्भोगे मुग्धाया जातिरिया । साध्वसादिति
सर्वत्र । अस्वपत् । अङ्गार्थेति (वा०७ ३९९) अट ॥ सम्मुखास्वाङ्गा-
द्योपसर्जनाद् (वा०४।१।५४) इति विकल्पान्न हीय ॥ ३५ ॥

आत्मनापि हरद्वारसुन्दरी यत् किमप्यभिलषा
प चेष्टित । स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता मु
द्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३६ ॥

आत्मनेति । हरद्वारयत् गोरीयत् सुन्दरी । सा भैमी आत्मनापि
म्यपमेय यत्किमपि यत् किञ्चिञ्चेष्टित तदयसरोचित कटाक्षयोद्युता
म्यूलदागतामयन्तयागमादि अभिलषाय कर्तुमैच्छत् तदय तस्मि प्रयो-
जनाय तद्व्युदागावेङ्कितस्रोत स्वामिना नलेन ताम्यूल देहीति यद्य-
र्थिता याचिता तत्रार्थं अगया भैम्या तस्य नलस्य उद्यमो याचनप्रय-
यो मुद्रित ताम्युलादीनागदानाद्यर्थेऽस्ति । तेन याचिना मती न
ददायिति भाव । अपिरेवार्थं । आभिनेत्यनेनावश्य कर्तव्यतायां स-

स्वामपीत सूचित । गीष्यंषि प्रथमसम्भागे हरेणार्थिता सत्येवमेवाक-
रोदिति प्यनि ॥ ३६ ॥

केवल न खलु भीमनन्दिनी दूरमत्रपत नैपथ
प्रति । भीमजाहृदि जितः स्त्रिया ह्रिया मन्म
थोऽपि नियतं स लज्जितः ॥ ३७ ॥

केवलमिति । भीमनन्दिनी केवल नैपथ प्रति उद्दिश्य दूर नितरा
अत्रपत लज्जा प्रापेति न किन्तु भीमजाहृदि यत्तमानत्वाह्रिया ल-
ज्जारूपया स्त्रिया जित खलु जित इव सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमं हृद्येव
यत्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बहुकाल लज्जित । अथ च मनो मघा
ति पीडयतीति मन्मथ पपोदरादि । एवविधोऽपि जितो लज्जित
सूचितश्चेति चित्र । ज्ञायमानलज्जितपिपीडाकरोऽपि कामो बहु-
काल तामभिभवति स्वेति भाव । अन्योऽपि स्त्रिया जितो लज्जाते ॥३८॥

ह्रीभराद्विमुखया तया ज्ञियं सञ्जितामननुराग
शंसिनि । स स्वचेतमि लुलोप सस्मरन् दूत्य
कालकलितं तदाशयं ॥ ३८ ॥

ह्रीभरादिति । दूत्यकाले कलितं बुद्ध परीक्षितं तदाशयं त्रैम्यभिप्रा-
य मम्यक् षष्ठसंस्कारतया स्मरणपथारूढं स्मरन् विचारयन् स नल ह्री-
भराद्विमुखया तया विमुखत्वादेवाननुरागशंसिनि किमस्या मयि अनुरा-
गा नास्तीति शङ्काश्लेष स्वचेतमि सञ्जिता जनिता अनुरागाज्ञावध
म्भावनी भीति लुलोप निरस्यति स्म । दूत्यवसरमप्यनुरागातिशयादि-
द्वादीनपि परित्यज्य मदलाभे कृतभरणनिश्चयेभिदानोमनुराग न त्य-
स्यतीति निश्चित्य ज्ञाता शङ्का सत्याज । सुग्धा लज्जाभरादेव विमु-
खीय न त्वननुरागादिति निश्चिकार्यत्वर्थं । तदाशयं । ज्ञेयत्वाविवध
या पक्षपभाय ॥ ३८ ॥

पार्श्वभागमि निजं सहालिमिस्तेन पूर्णमथ सा

तथैकया । क्वापि तामपि नियुज्य मायिना
स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

पाश्र्चान्नेति । तेन नलेन भयवशादेकाकिनो नलस्य मक्षिधननागच्छ
न्ती सा ध्यालिभिः सखीभिर्भूयसीभिः सह निज पाश्र्च आगमि प्रापि-
ता । भवतीभिरपि कश्चित् कालमनया साहसमागन्तव्यमित्यादिष्टाभि-
स्ताभिस्तां स्वसन्निधिं प्रापितवानित्यर्थः । अथानन्तरं कियतापि का-
लेन किञ्चिद्विद्यासमाप्त्यनन्तरं एकया एकाकिन्यैव तथा सख्या सह स
स्यन्तरपरिहारेण सन्निधिं प्रापिता । अथानन्तरं कियतापि कालेन ता
मपि सर्वा क्वापि गन्धमाल्यताम्बूनाद्युहरणविषयेऽलीक नियुज्य गन्धा
द्यानयेति छनात् प्रेष्य, यतः सापिना कामशास्त्रोक्तकन्याविलम्बण-
कपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रा नलस्य सचिवाः सखा यस्याः
स्वसहायैवैकाकिनोऽवशेषिता स्वसमीपे स्थापिता विज्रनराधित स्वीय-
मिद्वितनदशंयत् तदीयं वा उपश्यदिति भावः । कन्याविलम्बणप्रका-
नेऽयं । आगमि ख्यन्तात् कर्मणि चिच् । चिञ्जुलोः (पा० ६।४।९३)
इति दीर्घविकल्पेणात् पक्षे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सन्निधात्रपि निजे निवेशितामालिङ्गिः कुमुमं
शस्त्रशास्त्रवित् । आनयद्वृत्रधिमानिव प्रिया
महूपालिवलयेन सन्निधिं ॥ ४० ॥

मक्षिधात्रपीति । स नल आलिङ्गिः स्वयमेव निजे मक्षिधी नियं-
गितानपि तेनैव प्रयोजकेन स्वयमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः स्थापि-
तामपि प्रियामहूपालिर्भमीपृष्ठभागस्य स्वशिगः स्वीयैकमुजालिङ्गनयि-
शेषस्य धनयाकारेण येषुनेन कृत्वा मक्षिधितानयत् । यतः कुमुमशस्त्रः
कामस्य धारय्यायनादिप्रयोगेन शस्त्रं यत्तानि वित् । शस्त्रेण, ध्य-
यधिमानीय, दूरस्थो यथा प्रिया मक्षिधितानयति । कामशास्त्रे ।

यादी रतं याप्यनिद प्रयोज्य

तत्रापि चालिङ्गमेव पूर्णगिति ।

तथा सामोप्यगाम्भीरु नयोदा सन्निधापयेत् ।

विद्यामल्लयना गाढालिङ्गनात्याजयेद्भय ॥

इत्यादि सन्निधिस्यापनव्याजो न गाढमालिङ्ग्य भय त्याजितवानि-
ति भाव ॥ ४० ॥

प्रागचुम्बटलिके ह्रियानतां तां क्रमाद्दरनतां
कपोलयोः । तेन विद्वत्रसितमानसां भटित्या
नने स परिचुम्ब्य सिस्मिये ॥ ४१ ॥

प्रागिति । स ह्रिया ज्ञानतामतिनन्तान्ता प्राक् अलिके ललाटपट्टे
ऽचुम्बत् । अतिनतत्वात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्याशक्यत्वादित्यर्थं ।
तत किञ्चिद्गतचुम्बनभयत्वात् पूर्वापेक्षया दरनतामीपन्नया किञ्चि-
दुन्नतमुखीं क्रमात् परिपाटया तदानीमेवान्यटा वा कियतापि कालन
द्वयोरपि कपोलयाचुम्बनेन ललाटफलकचुम्बनन तताऽपि विद्यमित
मानस यस्यास्ता ततो ऽप्युन्नतमुखीमानने भटिति मुखत्रकणादिभया
च्छात्र परिचुम्ब्य दुर्लभाधरचुम्बनलाभकनितानन्दवशात् निस्मिये ई-
षद्वयक्रमहमत् । स्फुटहास पुनलंज्जा स्यादिति जपादीपज्जहासेत्यर्थं ।
अथ च यदेतापन्वर्ष्यन्त त्वया यद्वित तदपीदानीं मया लभमिति
हाम । ललाटादीनि कामशास्त्रोक्तानि चुम्बनस्थानानि । इयमपि
विस्त्रम्भणीति ॥ ४१ ॥

लज्जया प्रथममेत्य हुङ्गन साध्वसेन ब्रालिनाथ
तज्जिनः । किञ्चदुच्छ्रमित एव तदृदिन्यग्र
भूव पुनरर्भकः स्मर ॥ ४२ ॥

लज्जयेति । ललाटादिचुम्बनक्रमानुभायजातमुख विशेषोल्लमित-
कानादयायास्तस्या हृदि भागसे किञ्चिदुच्छ्रमित एव विकमित स्वा-
भंका मृग्यत्वादप्रौढ स्मर प्रथम चुम्बनजनितया लज्जया गत्य ग-
त्य हुङ्गन हुङ्गारेण निषिद्ध । अथ यथाहलिना प्रयत्नेन चुम्बनजन्यन
साध्वसेन सात्विकभयेन तर्जितो प्रसिंतीऽस्मदीपभेनोद्दपलक्षण

तयैकया । क्वापि तामपि नियुज्य मायिना
स्वारममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

पाश्चमिति । तेन नलेन भययशादेकाकिनी नलस्य मधिधननागच्छ
ती सा छालिभि सखीभिर्भूयसीभि सह निज पार्थ्य प्रागमि प्रापि-
ता । भवतीभिरपि कश्चित् कालमनया सार्द्धमागन्तव्यमित्यादिष्टाभि-
स्ताभिस्ता स्वसन्निधि प्रापितवानित्यर्थः । अथानन्तर किंयतापि का-
लेन किञ्चिद्विद्यासंप्राप्त्यनन्तर एकया एकाकिन्यैव तथा मख्या सह स
स्यन्तरपरिहारेण सन्निधि प्रापिता । अथानन्तर कियतापि कालेन ता
मपि सर्वा क्वापि गन्धमात्यताम्बूलाद्याहृरणाविषयेऽलीक नियुज्य गन्धा
द्यानयेति छनात् प्रप्य, यत मायिना कामशास्त्रोक्तकन्याविलम्बण-
कपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्मनात्रा नल यथ मधिध ससा यस्या
स्वमहायेवैकाकिनीऽवज्ञोपिता स्वसमीपे स्थापिता विजनाचित स्त्रीय-
मिङ्गितमदशंयत् तदीम वा ऽपश्यदिति भावः । कन्याविलम्बणप्रका
रोऽय । छानमि यपन्तात् कर्मणि चिष् । चिष्मूलोः (पा०६।४।६३)
इति दीर्घविकल्पात् पठ इत्य ॥ ३९ ॥

सन्निधात्रपि निजे निवेशितामालिङ्गि कुमुम
शस्त्रज्ञास्त्रचित् । आनरद्वृत्रधिमानिव प्रिया
मद्वृपातिवलयेन सन्निधि ॥ ४० ॥

सन्निधाप्रपीति । न नल आगिङ्गि स्वपमेय निजे मन्निधी निय-
जितामपि तेनैव प्रयोजकेन स्वममीपे प्रयोज्याभि मर्षाभि स्थापि-
तामपि प्रियामद्वृपात्समीपेष्टभागस्य स्पञ्जिन स्त्रीयैकभुजातिङ्गणयि-
शेषस्य यथाकारेण येननेन कृत्या सन्निधिगानयत् । यत कुमुमशस्त्र
कामस्य यारम्यायतादिप्रणीत शस्त्र यहीनि चित् । उरमेतने, व्य-
यधिगानिय, दूरस्था यथा प्रिया सन्निधिगानयति । कामशास्त्रे ।

आदी रत पाश्चमिद् प्रयोज्य

तथापि चालिङ्गमेव पूर्णं निनि ।

तथा सामीप्यगाम्भीर्यं नयोदां सन्निधापयेत् ।

विद्युत्प्रसङ्गात्तदा गण्डालिङ्गनात्प्राजयेद्भय ॥

इत्यादि सन्निधिस्थापनव्याजेन गण्डमालिङ्ग्य भयं त्याजितवानिति भावः ॥ ४० ॥

प्राग्गुम्फटलिके द्वियानतां तां क्रमाद्दरनतां
कपोलयोः । तेन विद्वसितमानसां भटित्या
नने स परिचुम्ब्य सिस्मिये ॥ ४१ ॥

प्रागिति । स द्विधा ज्ञानतामतिनमान्तां प्राक् अलिके ललाटपट्टे
ऽचुम्बत् । अतिनतत्वात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्याशक्यत्वादित्यर्थः ।
ततः किञ्चिद्गतचुम्बनभयत्वात् पूर्वापेक्षया दरनताभीषणसां किञ्चि-
दुन्नतमुखीं क्रमात् परिपाठ्या तदानीमेवान्यदा वा कियतापि कालेन
दृष्टारपि कपोलयोश्चुम्बनेन ललाटफलकचुम्बनेन ततोऽपि विश्वसित
मानसं यस्यास्तां ततो ऽप्युन्नतमुखीमानने भटिति मुखत्रकणादिभया
च्छाघं परिचुम्ब्य दुर्लभाधरचुम्बनलाभजनितानन्दवशात् सिस्मिये ई-
पद्मक्रमहसत् । स्फुटहासं पुनर्लज्जा स्यादिति जयादीपज्जहासंत्यर्थः ।
अर्थं च यदेतावन्वर्ष्यन्त त्वया वक्षित तदपीदानीं मया लक्षयमिति
हामः । ललाटादीनि कामशास्त्रोक्तानि चुम्बनस्थानानि । इयमपि-
यित्स्मभणरीति ॥ ४१ ॥

लज्जया प्रथममेत्य हुङ्गनः साध्वसेन बलिनाथ
तज्जिर्जनः । किञ्चदुच्छ्रमित एव तच्छुद्धिन्धयत्र
भूव पुनर्भक्तः स्मरः ॥ ४२ ॥

लज्जयेति । ललाटादिचुम्बनक्रमानुभावजातमुखविशेषोल्लसित-
कामादयायास्तस्या हृदि मानसे किञ्चिदुच्छ्रमित एव विकमित स्या-
मंको मुरधत्वादपीठ स्मरः प्रथमं चुम्बनजनितया लज्जया गत्य ग-
त्य हुङ्गनः हुङ्गारेण निषिद्धः । अर्थं यथाहलिगा प्रयत्नेन चुम्बनजन्यन
साध्वसेन सात्त्विकभयेन तज्जिंती प्रसिंतीऽस्मदीयभमीहृदयलक्षण

स्वधनुषा समं सह मनागनामि शिथिलिता । कामेन धनुषि किञ्चि-
दारोप्यमाणे लज्जा ऽप्यस्या जातेत्यर्थः । पूर्वं मामोभयलज्जाभ्या
त्याजितः, इदानीं तु भौमीभयं नलेन निराकृतं एका स्त्री प्रीत्यश्लेषा
सा कामेन सुखेनाल्पतेति भयलज्जयो किञ्चिदपासनेन पूर्वं सन्दी-
भूतो ऽपि कामस्तोकं पुनरुल्लङ्घासेति भावः । अनामि । उयलदहल
मि (पा० १२५ । ५ । ५) इति वार्तिकान्मित्यस्य पाक्षिकत्वान्नि-
त्याभावे ह्रस्वाभावात् । नित्येऽपि चिह्नमूलोरिति (पा० ६ । ४ । ८३)
पाक्षिको दास्यं ॥ ४८ ॥

सिस्मिये हसति तेन न स्म सा प्रीणितापि प
रिहासभाषितैः । स्त्रे हि दर्शयति ते परेण का
ऽनर्घ्यवृन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४९ ॥

सिस्मिये इति । तेन परिहासभाषितैः परिहासप्रधानैः समेभ्यधनैः
प्रीणिता जनितप्रीतिरपि सा तस्मिन् हसत्यपि चिकसत्फपोलनयनं
छलकृतदन्त सिस्मिये स्मितञ्चकार । दर्शितदन्त प्रसरदृशस्य तु न
चकार । अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति इमं तु नेति चित्रनित्य-
पिशब्दायं । हि यस्मात्ते प्रसिद्धेऽनर्घ्या निर्मूल्याः सुलक्षणा दन्तास्त
स्य ताम्बूलरागत्यात् कुरुविन्दानि नाणिक्या तेषां मालिकेऽल्पे ह-
स्त्रे वा माले स्त्रे आत्मीये सर्वस्वरूपे का कुलीना स्त्री परेणान्येन
हास्येन येन केनचित् पुरुषेण च दर्शयति दर्शनयत्वी करोति, अपि
तु हास्य स्त्रीणा दास्येत्युत्पत्तीत्वात् प्रकटितदर्शनं हास्य न च-
कारेति युक्तं । न ह्यनर्घ्यं वस्तु अन्यस्मि प्रदर्शयति । तेन सङ्गं न ह-
सति स्मिति या । स्मितहसितविहमितोपहासाहहासप्रकारैर्हास्यरथो
भरतेन पञ्चविधो निरूपित इति स्मितहसितयोर्जेद । अर्घो यः
कर्त्तति कर्त्तृसञ्ज्ञानुधादेन कर्मत्वविधानात् सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
त्वात् परेणेत्यत्र दृशोर्बुध्यंत्वाद्गतिबुद्धीति (पा० १ । ४ । ५२) मा-
सकर्मत्वाभावात् ॥ ४९ ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिमुद्रया

नतः दोग्धनैः समुद्भूतस्वगतसारिविकल्पकम्पनिमित्तहस्तपालनैर्जमित-
 वांधपा त्याजितनिद्रयाऽनया ज्ञेय्या करणभूतयाऽपाम निराकृत्याः ।
 कीदृशः । अयं शुभावह्वयिधिः सम्भोगानन्दमिति यावत् त एव प्रा-
 मुवन् । अथासयन्निति पाठे भैम्या प्रयोज्यदा सः प्रयोज्यो ग-
 णो निजं करणपासपदमोचयदित्यर्थः । कम्पमानकरसंघर्षमात्रेण
 जातयोधया तया तदीयः करो निराकृत इत्यर्थः । शनयेति करण
 वृत्तिया । पाठान्तरे तु प्रयोज्यकर्त्तरि ॥ ४६ ॥

स प्रियोऽरुयुगकञ्चक्रांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सि-
 स्मिये नृपः । आब्रवार तदथापराञ्चलैः सा
 निरावृतिरिव त्रपावृत्ता ॥ ४७ ॥

स इति । स नृपः प्रियाया ऊरुयुगस्य कञ्चुकांशुके आब्रवारभूते
 यत्रे दृष्टि न्यस्यानन्तरमेव सिस्मिये इंपदहसत् । सूक्ष्मयस्त्रावृत्त-
 त्यात् मध्वं नया दृष्टुं शक्यत एवंत्याशयेनेत्यर्थः । त्रपापूर्वकालेऽभि-
 हिते स्मितस्यानन्तर्ये लब्धेऽप्यवहितत्वज्ञातनायंमथशब्दः । तीर्थी-
 स्थापितकरापासनानन्तरमिति या । अयं नलस्मितानन्तर निरावृत्ति-
 रिय यस्यरहितेय त्रपावृत्ता सती सा तदुरुयुगवस्त्र यत्रस्य तस्मैवा-
 ष्वलैरायवाराच्छाद्यानाम । यस्यस्यातिमूल्यात्वाद्युथाभ्रमाधितानिज-
 गोप्याङ्गदशंता सती घनायमयत्यमम्पादनायं तद्वत् तदव्यलैरेव प्रा-
 वृषादिति भावः । कामिनोरिय जालिः । अश्वलैरिति यदुत्वं पुनः
 पुनरावराणक्रियाप्रेदात् ॥ ४७ ॥

युग्मान् व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्य
 मपनीतमाश्वनां । किञ्च तन्मनसि चित्तज
 न्गना हीरनामि धनुषा समं मनांक् ॥ ४९ ॥

युद्धिमानिति । युद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकन्याविस्त्रभाषप्रकारचतुरो
 ऽय इत्यं पूर्वोक्तरीत्या क्रमात् परिपाठ्या तामपनीतमाश्वनां त्याजि-
 मपनीतमभोगभया व्यधिताहम् । किञ्चत्यधिकोक्ती । मपनीतायदेव
 विश्वंमया मममि वसंजनाः हीनप्रैव श्वितंन चित्तजगमाः कापंन

स्वधनुषा समं सह सतागनामि शिथिलिता । कामेन धनुषि किञ्चि-
दारोप्यमाणे लज्जा ऽप्यस्या जातेत्यर्थः । पूर्वं नामीभयलज्जाभ्या
त्याजितः, इदानीं तु भैमीभयं नलेन निराकृतं स्यात् स्त्री श्रीरवशिष्टा
सा कामेन सुखेनाल्पितेति भयलज्जयो किञ्चिदपासनेन पूर्वं मन्दी-
भूतो ऽपि कामस्तोक पुनरुल्लासेति भावः । अनामि । उच्यतेऽहल
मि (पा० १२५ । ५ । ५) इति धार्तिकान्मित्वस्य पाञ्चिकत्वान्नि-
त्याभावे, इत्याभाष नित्येऽपि चिस्रूलोरिति (पा० ६ । ४ । ८३)
पाञ्चिको दीर्घः ॥ ४८ ॥

सिस्मिये हसति तेन न स्म सा प्रीणितापि प
रिहासमापितैः । स्वे हि दर्शयति ते परेण का
नर्घ्यन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४९ ॥

सिस्मिये इति । तेन परिहासमापितैः परिहासप्रधानैः सप्रेनयचनैः
प्रीणिता जनितप्रीतिरपि सा तस्मिन् प्रसत्यपि विकसत्कपोलनयनं
ध्वलकितदन्त मिस्मिये स्मितञ्चकार । दर्शितदन्त प्रसरट्टास्य तु न
चकार । अस्या तु परिहासप्रीणिता हसति इयं तु नेति चित्रमित्य-
पिशब्दार्थः । हि यस्मात्ते प्रसिद्धेऽनर्घ्या निर्मूल्याः मुलकणा दन्तास्त
एव ताम्बूलरागत्यात् कुरुविन्दानि सादिक्या तेषां मालिकेऽल्पे ह-
स्वे वा माले स्वे आत्मीये मर्घ्ये स्वरूपे का कुलीना स्त्री परेणान्येन
हास्येन येन केनचित् पुरुषेण च दर्शयति दर्शनयत्यौ करोति, अपि
तु हास्य स्त्रीणा दीप येत्युत्तमस्त्रीत्वात् प्रकटितदर्शनं हास्यं न च-
कारेति युक्तम् । न ह्यनर्घ्यं वस्तु अन्यस्मै प्रदर्शयते । तेन सह न ह-
सति स्मिति या । स्मितहसितविहसितोपहासाहहासप्रकारैर्हास्यरसो
भरतेन पञ्चविधो निरूपित इति स्मितहसितयोर्नेदः । अर्घ्यौ यः
कर्त्तैति कर्तृसञ्ज्ञानुवादेन कर्मत्वविधानात् सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
त्वात् परेणेत्यत्र दृशेयुं श्यंत्वाद्गतियुद्धेति (पा० १ । ४ । ५२) मा-
सकर्मत्वाभावात् ॥ ४९ ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मरुतहारमणिमुद्रया

द्वितं । सोढकान्तपरिरम्भगाढता सा त्वमानि
सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥

धीत्येति । सखीजनैस्तु सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भगा-
तामालिङ्गनानां गाढता दृढपीडन यथा स्वभूतामनि अनुमिता ।
किं कृत्या । जीमत्तनयायास्तनद्वय, स्तनद्वये सगानां हारमणीनां
मुद्रया किञ्चिद्गम्भीररक्तीभूतस्थानश्रियाद्वितं चिह्नित वीक्ष्य । स्तनयो
र्भग्नहारमणिस्थानदर्शनादन्यथानुपपत्त्या गाढालिङ्गनमनया सोढमि-
ति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सुमुखीत्यनेनालिङ्गनसञ्जातहृषी अपि
सूचितः ॥ ५० ॥

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा स्वनीचिनि
विहक्रियां यदा । अन्वमिन्वत तदा विहस्य
ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलं ॥ ५१ ॥

याचत इति । सां यदा यस्मिन् समये परिधापयन्तीति परिधा-
पिकाः सखीः स्वनीच्याः आत्मीयवस्त्रमेखलाबन्धस्य निविहक्रियां
गाढबन्धन याचते स्म प्रायंतवती तदा ताः सख्यो अन्योन्यमुखवि-
लोकनपूर्वकं विहस्यात्र नीचीबन्धस्ययीकरणाय वृत्त जातं पत्युः पाणि
चापलं यलादुन्मोचनव्यापारमन्यमिन्यतानुमितित्विपपञ्चक्रु । अन्य-
पैवं प्रायंगान न मुञ्चते इति पूर्ववृत्तं निश्चितवत्प इत्यर्थः । धापिद्वं
कम्पां । अन्यमिन्यत । मिनोतिरनुपूर्वो ज्ञानार्थः ॥ ५१ ॥

कुर्वती निचुलिनं द्विषा कियत् सीहदाद्वियुत
सीरभं कियत् । कुड्मलेन्मिपितसूनसेविनी
पद्विनी जयति सा स्म पद्विनी ॥ ५२ ॥

कुर्वतीति । कामशास्त्रोक्तवत्तथा पद्विनी सा भेगीपद्विनी कनकिनी
जयति स्म । किभूता । कियत् कियत्किञ्चिन्मुखमादि सम्भोगकर्मं द्विषा नि-
चुलिनं न्यगितपप्रवृत्त कुर्वती । कियदागिङ्गनादिकं भीहदाद्वितमीत्या

द विवृतं प्रकटितं सौरज कामशास्त्रोक्तकीशल यत्र एवभूतं कर्वाणा ।
 किम्भूतां पट्टिनीं । कुङ्कुमलोन्मिपितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि म-
 नानि पुष्पाणि सेवते भजत्विषंगीलां । अर्हं विकसितपुष्पवतीं निपु-
 लितकलिकास्थानीया विवृतसौरभां विकसितपुष्पस्थानीयां । कियत्
 कलिकारूपकियद्विकसितमला कमलिनीव साभूदित्यर्थः । विवृतं सौ-
 रभं मनोज्ञत्वं सौमन्यं वा यस्येति वा ॥ ५२ ॥

- नात्रिलोक्य नलमासि तुंस्मरेा हीर्न वीक्षितुमदा
 न्मृगीदृशः । तदृशः पतिदिशा चलन्त्य ब्रीहि
 ताः समकुचन्महुः पथः ॥ ५३ ॥

नेति । सूरौ मृगीदृशः सुन्दरयो भैरवा नलमयिलीक्यासितुं स्यातुं
 व्रीह तनीक्षितुं नादात् यस्मात्तस्मात्तस्या दृशः कटाक्षविष्टेपगपा ने-
 त्रव्यापाराः क्रमेश पतिदिशा नलापिष्ठितदेशमुद्दिश्य यलितघ्रीव धारं
 धारमचलन् । अथ पथात् अभिमुख नलनेत्रसम्मेलने सत्यनन्तरं व्री-
 हिताः सत्यः नलमप्राप्य पथो भागादेव मुहुः पुनः पुनः समकुचन्
 परावृत्ताः कामप्रेरितत्यादीक्षितुमारभे, लज्जया निपिष्टव्याद्य तदीक्ष-
 ष्यान्मृगतेति भावः । लज्जाकामयो. समयलत्याद्भावसन्धिः । दृशां
 व्यापारापेक्षया बहुत्वं ॥ ५३ ॥

नानया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्ष-
 तामपि । वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने तत्र तत्र
 नयने ददानया ॥ ५४ ॥

नेति । अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि नानायि
 परोक्षतामगोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य यस्तुनः परोक्षता वा भ-
 वेदपरोक्षता वा भवेन्न तूभयता विरोधादित्याशङ्क्यापवादयति ।
 खलु यस्माद्देतोः पस्य हारमुकुररत्नसम्भादेवंस्तुनो विलोकने नानि
 नलो वीक्ष्यते तत्र तत्र हारादिवस्तुनि विषये नयने ददानया प्रेरय-
 त्स्या मुकुरादेविलोकने तत्र तत्र प्रतिबिम्बितो ननोऽनुपलभितदश-

नेन दृष्टो भामियं पश्यतीति तेन प्रातस्त्यात् उद्देश्यतया विम्वरूपस्तु
 न दृष्ट इति धिपयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गात् सञ्जातदशंनस्य नल
 स्योभयरूपताकारेण वैधिव्यादेकस्यापि विरुद्धांशपरूपस्वरूपसमभये स-
 स्कारेन्द्रियाभ्यां सहीत्यादनाच्छास्त्रे प्रत्यभिज्ञावशांके च परतुरगोभयो
 ज्ञतत्वाद्देसरवञ्च युक्तेत्यर्थः । लज्जायशात् साक्षाद्यद्यपि नापश्यतथा-
 पि कामप्रेरितत्वाद्दृषणादिद्वाराऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते स्मेति
 पाठः सुपोज । यद्यस्माद्द्विलोकने नलविलोकननिमित्तां तत्र तत्र व-
 स्तुनि नेत्रे ददत्या स वीक्ष्यते स्मैव तस्माद्दृश्यता परोक्षताञ्च ना-
 नापीति वा ॥ ५४ ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तसङ्गमभयं स
 मैहत् । सा ह्रिया निशि पुनर्दिनागमं वाञ्छ
 ति स्म पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वासरे इति । सा वस्माद्वासरे दिने विरहनिःसहा सम्भोगविच्छेद
 सोदुमशक्ता तस्मात् कान्तस्य सम्भोगसमय सम्भोगसमयरूपा निशा स
 मैहत्, रात्रिः कदा वा समेष्यतीति । निशि प्राप्तायां पत्यु केलिभि-
 नवनवकामक्रीडाभिलषिजतात् एव ह्रिया कृत्या पुनर्दिनोदय वाञ्छ-
 ति स्म । प्रभात कदा वा समेष्यतीति । हेतुहेतुनद्वावाञ्च पीनरुत्त्व ।
 सहजया क्रिया मृक्ता ततोऽपि पतिकेलिभिविशेषेण लज्जितेति वा न
 पीनरुत्त्व ॥ ५५ ॥

तत् करामि परमभ्युपैपि यन्मा ह्रियं ब्रज भियं
 परित्यज । घ्रालिबर्ग इव तेहमित्यमूंशश्चदाश्च
 सनमूचिवात्तलः ॥ ५६ ॥

तदिनि । नलः छानूं भैर्गो गद्यभिरन्तर इति आद्यसनं विद्यासहेतु
 यच. कषिग्रान् । इति किं ? हे प्रीति बहुविधेवालिङ्गमपुम्यनादिपु म
 ध्ये पत् स्य अभ्युपैपि अनुगम्यते तत्परं कीयलं अत्यर्थं वा करोमि ना
 म्यत्, तस्माद्द्विप मा प्रज, पुनङ्गमङ्गेन कि वा भावीति चित्तं धृता

जियं परित्यज, यतोऽहन्ते प्रा.लिधगं इय सखीसमूहस्तुल्यः, तस्मात्त-
स्मिन् यथा विश्वमिदं तथा मध्यपि विश्वमिहि भयं मायामोरिति ।
इह त इति पाठे इह सुम्भनादौ विषयेऽहन्तप्रा.लिधगं एव, सखी-
कर्तृके सुम्भनयादौ यथा कापि न भौतिस्तथात्रापी-यर्थः ॥ ५६ ॥

येन तन्मदनवह्निना स्थितं हीमहौपधिनिरु-
द्धशक्तिना । सिद्धिमद्विरुद्धतेजि तैः पुनः स प्रि-
यप्रियवचोन्निमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

येनेति । येन तस्या मदनरूपेण यज्ञिता, हीरेव महौपधिदिंध्यौप-
धिलया निरुद्धा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन, लज्जया विलीनेन स्थि-
तं, स कामाग्निः पुनः सिद्धिमद्भिः प्रकृतार्थसाधनसमर्थैस्तैरुक्तद्वैः
प्रियस्य प्रियवचांसि तद्रूपाख्यभिन्नत्वानि रहस्यमन्त्ररूपास्तैरुद्धतेजि
षादोपि प्रकटोरुक्तसामर्थ्याऽकारोत्यर्थः । पूर्वोक्ताद्यासवधने पुनरुद्धी
प्रकाशा जातेभि भावः । अन्योऽपि यज्ञिरीपधमतिबद्धशक्ति सुमिद्वै-
राग्निप्रकाशकैर्मन्त्रैः पुनरुद्धीप्यते । उद्धतेजि । तिज निशाने । निशा
नमूहोत्करणं । अत्र समार्थात्तावाज्ज सन् ॥ ५७ ॥

य द्वेष्य दयितार्पित करं द्वेष्येन पिदधे कुचौ
दृढं । पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदि स्थि-
तमिवालिङ्गित्वं तत् ॥ ५८ ॥

यदिति । सा दयितेन महं नाथे कुचयोरुपयंपितं करं कराभ्या
विषुय निराकृत्य स्वस्तिस्वरूपेण करद्वयेन दृढं कुचौ यत् पिदधे तत्तेन
कुषविधानप्रकारेण पार्श्वगं समीपे स्थित प्रिय ह्रिपापास्य हृदि स्थित
तमेवालिलिङ्गैवेत्युत्प्रेक्षा । श्रोत्राणां गात्रस्पर्शं यन्निवारण तदेष कामस्य
परमायुध । अलिङ्गनेन यथा कामः प्रदीप्तो भवति तथा कुचमहंन-
निषेधपरेण कुषविधानेनापि नल. प्रदीप्तकामो जात इति भावः ।
सुग्याजातिरियं ॥ ५८ ॥

अन्यदस्मि भवती न याचिताधारमेकमधरं ध.

यामि ते । इत्यसिस्वइदुपांशुकाकुत्रागुपमर्द्धे
हठवृत्तिरेव तं ॥ ५९ ॥

अन्यदिति । इति एवम्प्रकारादुपाशु सदाभीत्या प्राथंनान्दैन्यवशात्
काकु ध्वनिविकारयुक्ता याक यस्य स नलो दीनप्राथंनवशात्
किञ्चिदनुमतौ सत्यानुपमर्द्धे दन्तदशनोष्ठपीडनगाढालिङ्गनादौ या ह-
ठ तेन सहिता वृत्तिरधरपानादिव्यापारो यस्य सोऽयमन्यदा करधून-
नादिसधिप्राधरपानहठवृत्तियंथ वा एवम्भूत एव सन् तमधरमसिस्व
दत् छपात् । एवमालिङ्गनाद्यपि । इति किं ? हे भूमि अह भवतीं
त्वामन्यदपर किमपि कुचमर्द्धेनादि न याचितास्मि पायपिये, कि-
न्तहि अह एकवार तेऽधर धयामि पिय मीति । अपाने दीनवधन ।
पाने तु यथाकार एकवाराधरपानानुमतेरुपमर्द्धेन साङ्गेन ताडिता
हठवृत्तिरनुमतद्वितीयावाराधरपानव्यापारा यस्येति या । एकवाराध-
रपानमात्रानुमतौ लभ्यायामालिङ्गनाद्यपि द्वितीयाद्यधरपानमप्यकरा-
दपराधमाजन त्वनन्तर करिव्यामीति युञ्जेतिजाय । पूर्वमाधरपानमा
त्रमकरादनन्तर नखलताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठ अणान्तरे पु-
नरधरपानमपि न याचिष्य इत्यर्थं । सोऽयमर्द्धेति पाठे काऽयमर्द्धे
किञ्चिन्मात्रो हठा यत्रैवविधो व्यापारो यस्य । पूर्वपाठे स इति ज्ञेय ।
याचिता तृष् । वार । काले द्वितीया ॥ ५९ ॥

पीततावक्रमुखासद्योऽनुनाभृत्य एव निजकृत्यम
हंति । तत्फरोमि भवदूकामत्यसौ तत्र सन्य
धिन पाणिपद्मथ ॥ ६० ॥

पीमेति । अमी नन इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरी पाणिपद्मथ मृदुमुख-
वपदांतपा पद्मपुस्त्य पाणि मत्प्रपित इप्रमु सन्निवेशितवान् इति
किं ? हे भूमि एव प्रत्य मत्प्रतया दाम पीतस्तावक्रमुगुमेवामयो म-
द्य येनाथ च पीतस्तरीयमुस्त्य सुरागणहृपो यनैवम्भूत मज्जपुना नि
जहत्य चरदमवाहनादिकूप प्रत्यमम्यधि कार्यं कर्तुमर्हति उचितो
भवति । तत्तन्माद्गृहाराभपुव्यावचपादिना सिद्ध भवदूक त्वदीयमक

करोति संवाहयामि । अथ सामर्थ्यादूर्ध्वं करोमीति । अनेकार्थत्वात्
करोतिः संवाहनायः । अन्याऽपि चतुो मुक्तमुखाञ्चिद्वरणसंवाहनं
करोति ॥ ६० ॥

चुम्बनादिषु वभूत्र नाम किं तद्वृथा भयमिहापि
मा कृपः । अलपन्निति तदीयमादिमं स व्यत्र
त्त रसनाचलिव्ययं ॥ ६१ ॥

चुम्बनेति । इत्युदीर्यं, सोऽयं नलः, मृगीदृशस्तदानीमतिममच-
क्षुनदृशो जैम्या आदिम कदाचिदप्यरुतपूर्वत्वात् प्रथमं रसनायलि-
व्ययं मेखलाकलापमोचनं निम्नमे चक्र । ऊरुपर्शादौ वाम्य भयञ्च
भयन्त्या भैम्या एवधिसम्भरणपूर्वकं वचननाचकर्षेति प्रावः । इति
किं ? नामैत्यनुभूतविषयप्रज्ञाभिनयं, हे जैमि चुम्बनालिङ्गनादिषु
किं नाम विरुद्ध वभूवापि तु न किञ्चित्, तत्तस्मादिहाप्यस्मिन् क्रि-
यमाणे सुरतारम्भेऽपि पुञ्जपीडने या मेखलामोचने वा वृथा अका-
रणं जय मा कृथा ॥ ६१ ॥

अस्ति वाम्यभरमस्तिकौतुकं सास्तिचर्मजलम-
स्तित्रेपथु । अस्तिनीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रा-
पदस्तिमुखमस्तिपीडनं ॥ ६२ ॥

अस्तीति । सा एवम्भूत रत प्रापत् । किम्भूत । आरम्भसमये अ-
स्ति वर्तमानो वाम्यजरो रतिप्रातिकूल्याचरणबाहुल्यं यत्र, आरम्भा-
नन्तरञ्च अस्तिकौतुक अननुभूतचरत्वादत्याश्चर्यं यत्र, ततोऽपि सा-
त्विकोत्पत्तेः अन्तेष्टास्ति चर्मजल यत्र, तथा अस्ति त्रेपथयंत्र, ततः
सम्भोगे प्रारब्धे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भावीत्यस्ति भीतियंत्र, त-
था सुरतहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभिलाषो यत्र, तथा लिङ्गकमसम्भर्द्वा
दस्ति मुख यत्र, समरसमुरतावसानमज्जातमुखमिति यावत्, ततो
ऽप्यस्ति पीडन सम्भोगावसाने सर्वाङ्गगाढालिङ्गनं यत्र, एवम्भूतं
प्रथमसम्भोगमन्वभूदिति भावः । अस्तीति (सि० कौ० २८।१। ७५०)
विभक्तिप्रतिरूपमव्यय । अस्ति क्षीरादयद्येति समासः ॥ ६२ ॥

ह्रीस्नवेयमुचितैव यन्नयस्तावके मनमि मत्स
मागमः । तत्तु निखपमजस्त्रमङ्गमाट्त्रीडमाव
हति मामक मन ॥ ६३ ॥

इत्युपालभत सम्भुजिक्रियारम्भविघ्नघनलज्जि
तैर्जितां । ता तथा स चतुरोऽथ सा यथा त्र
प्तुमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६४ ॥ युग्मम् ॥

ह्रीति, इति संति युग्मः चतुर कामकलाकुशल स नलः सम्भु
जिक्रियाया सुरतसारम्भे विघ्नभूतैर्घनैर्निविष्टैर्लज्जितैर्लज्जानिर्मि-
तैरङ्गमङ्गोचनादिभिर्जिता प्रतिलज्जिता तां इति पूर्वोक्तप्रकारेणो
पालभत संक्षुब्धनमूषे । सा भैमी यथा येन प्रकारेण धीपालम्भना-
नन्तर तमनु लक्ष्मीकृत्य त्रप्तुमेव लज्जितुमपि त्रपामयात् लज्जा प्रापे ।
लज्जागुणिविषयेऽपि लज्जा यथा जायते तथयमुपालभ्येत्यर्थः । मम
लज्जायशादन्ययास्य घेनमि स्फुरितमिति त्रिया लज्जा विहाय विस्त्र-
म्भेण तेन सह चिह्नीहोत भाव ॥

इति किं । हे भैमि तथेय यत्तमागा ह्रीर्लज्जो युक्ता-उचितैव,
यद्यस्मात् मत्समागमः सायथे नगमि नयी नूतनो जात, नवसम्भो-
गयशान्तिरयप निज्जन्मपि मामक मनस्तु पुन प्रीड लज्जामावहति
धारयति परसेयमनौचित्ये साभार्यालभ्येत्यर्थः, निज्जन्मस्य लज्जा
विरोधादयुक्ता या । मङ्गलमङ्गनस्याप्यतिपरिचयाल्लज्जा न युक्तेत्य-
र्थः । यद्वा लज्जाया शौचित्ये कारणांतरमाह । तुरप्यर्थः । अत्रस्त्र-
मङ्गनाद्विस्त्रयं मामकमपि मनो लज्जिता तां दृष्ट्वा यस्माल्लज्जते कि-
मु यक्तव्य, प्रथममम्भाने ते मनो लज्जत इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

घाहुयत्तु जघनस्तनांघ्रितटग्रन्थरतमङ्गना न
तीः । इच्छुस्त्रसुकजने दिने स्मिते धीक्षितेति
समकेति तेन वा ॥ ६५ ॥

घाट्टिति । तेन धीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण समकेति
 सङ्केतिता । इति किं । हे भैमि उत्सुकाः स्वस्वकार्यसाधनोत्साह-
 न्तो जना यत्र रात्रिवृत्ताकर्तृनाद्यर्थमुत्सुकः सखीजनो यत्रैवधिषे वा
 दिने, स्मित इति भैमोत्सुकोपनं वा, दिषसेऽपि ते सम्वन्धिनीः,
 बाहू च यक्षू च जघन च स्तनी च शङ्खो च तस्य वाऽह्लादे काम-
 शास्त्रप्रसिद्धा ये यस्या नागपाशादीनि करणानि तेषां गन्धो लेशो वि-
 द्यते यत्र तादृशं रतं तेन सङ्गता निक्षिताश्च ता नतयश्च नितरां नम्र-
 स्वातिकौशलातिशयनिर्मितामवययनस्त्रीभाषान् सङ्गता इति पृथग्
 वा नतीरिच्छुरभिलाषुकोऽस्मीति रात्रिरुतयन्वतरप्रत्यजिज्ञानं यथा
 जयति तथा धीक्षणमात्रेणोद्धित कृत्यानुरागातिशयाद्दिनेऽपि स्वीय ता-
 दृगताभिलाष तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यद्वा वाऽह्लादेस्ता
 मृसिः क्रमं यम्यश्च गन्धश्च रतञ्च सङ्गतञ्च ध्यानतिश्च ता वाऽहो-
 नागपाशादिवन्धा यक्षूस्य गन्धः पट्टिनोत्यात् सौरभ जघनस्य रत
 रुनयोः सगतश्लेषशरणयोः पतनमानतिथेत्यर्थः । स्वत्सम्बन्धिनीस्ताः
 स्वस्वव्यापारकरणमात्रनिरता दुश्चिन्ता जना भ्रैशम्भूते दिनेऽपि इच्छु-
 रस्मीति धिक्क्षिता सानेन स्वाशयं ज्ञापिता । यद्वा त्वां पश्यामि त-
 दैवं ममैव वाऽह्लादेति त्यदृशंनमेव मम सम्भोगसमय इति य ज्ञापि-
 तेति भावः । उत्सुकसखीजनस्मिते इति पाठे रात्रिवृत्तप्रश्रवाह्ला-
 गोपनायै तस्मान्जजा नाभूदिति अस्मिते स्मितरहिते प्रोद्धिते एवं-
 धिषे ज्ञातुमेवोत्सुके सखीजने सखीजनसन्निधौ पूर्वोक्तप्रकारेण सा
 तेन सङ्केतिता शब्दिता । यद्वाभाषाचरित वाहुवन्धादि तदिदानीनि-
 च्छुरस्मीति रात्रिवृत्तान्तज्ञापनायै सखीसन्निधावेवमुद्यत्त्वेत्यर्थं, अत
 एव सा धीक्षिता । उत्सुके सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति प्रीहि-
 तेति वा । हे भैमि ते वाऽह्लादिवन्धादीन् दिने धीक्षिता द्रष्टा एव-
 म्भूतोऽभिलाषुको ऽस्मि, रात्री यद्यपि कृतास्तथापि न दृष्टा । त-
 स्माद् दिने तदृशंने दिदृक्षुरस्मीत्येव सा तेन शब्दिता न परमहमेव
 किन्तु स्वसखीजनोऽपीत्युत्सुकपदेन सूचितमिति वा । व्यस्त्यानान्तर
 यम्यगीरवभयात्कोक्तं । नतीरित्वत्र चतुर्धोक्षितेत्येताभ्यां योगे, न

लोकेति (पा० २ । ३ । ६८) षष्ठीनिषेध ॥ ६५ ॥

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्यती सन्निरुध्य यदसाध्य न
न्यदा । तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवोजन्मभजित्कृ
तिशचीमचीकरत् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति । भुवो जन्मजित्भूमिन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादुत्थाय
यिनिर्यतीं शीघ्रं बह्निर्निगन्तुकामा सन्निरुध्य चैलाञ्चलादीं सम्यक्
पृत्वा तितिशर्षो भूमिन्द्रार्णा सुन्दरीं सौजाग्यवतीं च अन्यदा धन्य-
स्मिन् काले रात्रौ प्रागेव शोभयवशाद्यदसाध्यमप्राप्य तत्तस्या मुखा-
पंथं मुखनादिर्यस्य तत् सुखं सुरत अचीकरत् । रात्रिप्रातःसमये त्व न
दुक्तं चेत् करिष्यन्ति तर्हि दुष्करमप्राप्य तुम्ह दास्यामि नान्यथेति तां
सन्निरुच्यानिङ्गनादि कृतवान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करि-
ष्यामि तर्ह्येय गन्तुं न दास्यति सखीना चायमत्रागमनसमय इति वि-
चाप्यं चुष्यतादि दत्या शीघ्रं निर्गतेति जाय । सुखमनयास्येनाधी-
कादिति क्रियाविशेषण या । प्रभातसमये पट्टिनी रन्तश्चेति कामशा-
स्त्रं । तितिशर्षामिति । इन्द्रोरिति (पा० १।४।५३) कर्मत्व ॥ ६६ ॥

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता मुदमुदीक्ष्य
सुभुवां । श्वात्मना निजनवस्मरेत्सवस्मारिणी
यमहणीयत स्वयं ॥ ६७ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्गायकस्य शयनाद्विर्गता इय भैमी मू-
चुवां प्रीडाना सुन्दरीणा मस्यादीनां स्वस्यप्राणेगमूरतजनितानां मुदमा
मन्दमुदीक्ष्य श्वात्मनैव निजः स्वयो मय स्वरोत्सव मम्मोदस्तस्य सा
रिणी स्मारणशीला मती स्वयमेवाह्वयीयत लज्जिता । जन्मतिर्मोदीक्ष
मस्त्यो गतिः । शयनाद्विर्गतां सखीनां श्रोत्रसत्तिकापोलप्रथयात्रीनां जना
दि दृष्ट्वा स्वममोदसिद्धेभ्य स्वस्वस्वेषु एत्या निजनवस्मरोत्सव सखीः
स्मारणव्येयशीला या मती स्वयं लज्जिता । निजपद्येत्यपि पाठः । सु-
खीन् कंहादिः ॥ ६७ ॥

तां मिथोऽजिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स
निशाविचेष्टितं । पार्श्वगः सुरवरात् पिधां द
धदद्द्रुयतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥ ६८ ॥

सामिति । स नलः तां मैत्रीं हसन् दृश्यता गत , स्वच्छयैव पुन-
नयनगोचरत्वं प्राप्तः । किम्भूता । प्रियस्य नलस्य आत्मनः स्वस्य च
स्वसखीं प्रति मिथो रक्षसि निशाविचेष्टित सम्भोगादि रात्रिवृत्तान्तम-
जिदधतीं कथयन्ती । किम्भूतः । सुराणां वरात् पिधामदृश्यत्यं दधत्,
अत एव पार्श्वगो निकटस्थः, अत एव श्रुता मैत्र्यभिधीयमाना रात्रिवृ-
त्तान्तकथा येन । अदृश्येन सया अत्रैव स्थित्वा सख्यं श्रुतमिति प्रत्यक्षो
भूत्वा हसन्न घाकघयदित्यर्थः । हसद्गत इति पाठे श्रुतकथो दृश्यतरं
गतस्तानहसदित्यर्थः । पिधेति आतशोपसर्गं (पा०३।३।१०६)इत्यह् ॥ ६८ ॥

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे विभ्यती धवहसाय साभ
वत् । क्वापि वस्तुनि घदत्पनागतं चित्तमुद्यद
निमित्तवैकृतं ॥ ६९ ॥

चक्रेति । सा मैत्री चक्राणां चक्रवाकाणां दारै चक्रवाकीभि सह
विरहलस्येक्षणक्षणे दर्शनकाले सख्यायां, समापि प्रियेण सहैतद्वियो-
गो नाजूदिति क्षणमात्रमपि वियोगाद्विभ्यती धवस्य नलस्य हसाय हा
साथंमभवत् । सन्ध्यावन्दनमात्रजन्येनैव वियोगेन चक्रवियोगदर्शनमा-
त्रेण च किमिति विभेधीत्येव सा प्रियेण हसितेत्यर्थः । तावतैव वि-
योगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च किमिति भीतेत्याशङ्काह क्वापि कस्मि
श्चिद्वस्तुनि विषये उद्यदुत्पद्यमानमनिमित्तमकारण वैकृत हृपंशोकभया
दि यस्मिन्नेवभूत चित्तकर्तृ ध्यनागतभाविनमर्थे शुभमशुभ वा घद-
ति, तस्मात् भाषिवियोगसूक्ष्मका साधारणी तस्या भीतियुक्तित्यर्थः ।
भावो विरह सूचित । इयं ज्ञातास्वादा नितरा सप्यनुरक्ता वेति स
न्तोपशय त् स तेन हसितेति भाव । विभ्यतीं स परिरभ्य सुखहोति
पाठे भयशोचनार्थं गाढमालिङ्गयैव तस्यावित्यर्थः । विकृतिरेव वैकृत,
प्रज्ञादित्वादर्ण ॥ ६९ ॥

चुम्बितुं न मुखमात्रकर्षं यत् पत्युरन्तरमृतं वयर्षं
तत् । सा नुनोद न भुज यदर्पितं तेन तस्य
किमभून्न तर्पितं ॥ ७० ॥

चुम्बितुमिति । सा क्रमेण गतभोजितलज्जा च मती चुम्बितुं प्रि-
येण चुम्बितुमारब्धं सुखं यन्नात्रकर्म वक्रीचक्रे तच्चुम्ब्यमानमुखानाकर्म-
ण कर्तुं पत्युरन्तश्चेति श्रमृतं वयर्षं । तदीय मनः सुधावृष्ट्योश्च परि-
तुष्ट चक्रे इत्यर्थः । तथा तेन स्तनादावर्पितं भुज यन्न नुनोद निरा-
चकार तेन भुजस्त्रोकारेण प्रयोजकेन तस्य किमङ्ग तर्पितं नाभूत् अपि
तु सर्वङ्ग तेन प्रीणितमभूत् ॥ ७० ॥

नीतयोः स्तनविधानतां तथा दातुमाप भुजयोः
करं परं । वीतवाहुनि ततो हृदंशुके केवलं व्यथ
स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥

नीतयोरिति । स ननः तथा पाण्डुरीहनभिया स्तनविधानतां कु-
षाश्चादनता नीतयोः प्रापितयोस्तद्वीपभुजयो पर केवलं करं दातुं
पुत्रं प्राप गच्छोऽनृदित्यर्थः । ततोऽनन्तर वीतवाहुनि अपनीतभेगी-
करे हृदंशुके हृदयावरणयन्त्रे करं दातुमाप । एष ततोऽपि पथात्
केवले गिरंशुके तत्कुचद्वये करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । लज्जापचय-
कामापचयी क्रमेणोक्ती ॥ ७१ ॥

याचितां न ददतीं नखार्पणं तां विधाय कथ
यान्यचेतसं । यक्षसि न्यमितुमात्रनटकरः स्व
त्रिभिद्य मुमुदे स तन्तरैः ॥ ७२ ॥

याचितामिति । त्वमपि गच्छोऽनृद कुर्विति प्रेम्णारेण याचनादपि
ननश्चत न ददतीं कथपि कथवान्यस्मिन् गोष्ठीरेण कथं चेती यस्यान्ता
त्रिभिन्नां विधय गोष्ठीर्नवाद्गुत्ताभिनयव्याजेन स्वयन्सि न्यमितु म्या
पपितुं ज्ञातः स्वदग्नेन गृहीतस्तस्याः करो येनेवम्भूतः सन् तस्याः स्व
दग्नेयुनहस्तनसेः स स्वगरीरं विभिन्नांस्त्रिभ्य मुमुदे ॥ ७२ ॥

स प्रसह्य हृदयापवारणं हर्तुमक्षमत सुभुवा व
हि । ह्रीमय न तु तदीयमान्तर तद्विनेतुमभ
वत् प्रभु प्रभुः ॥ ७३ ॥

न इति । स प्रभु स्वामी सुक्षुयो भैम्या वहिर्हृदयापवारण स्तना
च्छादि यस्मिन् प्रसह्य हृदादुत्तुमक्षमत, तु पुन ह्रीमय आन्तर अन्त
स्य भैमीसम्बन्धि तत्कामक्रीडानिधारक कुलस्त्रीषुदयभूपणीज्जन्तमपवा-
रकमपनेतु प्रभु समर्था नाभवत् । एय विस्त्रम्भणक्रमेण यद्यपि लज्जा
त्याजिता तथापि हृदयाच्छादिवस्त्रापाकरणपूर्वं कुचस्पर्शादिना पुनर-
पि लज्जितवेति भाव ॥ ७३ ॥

सा स्मरेण बलिनाप्यहपिता ह्रीक्षमे भृशमशो
मतावला । भाति चापि वसन विना न तु
ब्रीहधैर्यपरिवर्जन जन ॥ ७४ ॥

वेति । सा बलिना प्रभावयता अथ च प्रदीप्तेनापि स्मरेण ह्रीक्षमे
लज्जाधैर्यं अहपिताऽत्याजिता सा अवला स्त्री अथ च स्त्रीत्वाद्
दुबला जृशमशोभत, पुक्ताऽपमर्षं । यता जनो यमन विनापि भाति
च शोभत एव तु पुन ब्रीहधैर्ययो परिवर्जने परित्याग नैव शोभते ।
तस्माद्युक्तमर्थान्तरन्यास । उद्दीप्तेऽपि कामे लज्जाधैर्यापरित्यागाक्रि-
तरा नलस्य रपहणीयत्वात् शुशुभ इति भाव ॥ ७४ ॥

आत्य नेति रनयाचितेन चेन्मामतोऽनुमतव
त्यभि स्फुट । इत्यमु तदभिलापनोत्सुक धूनि
तेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥

आत्येति । सा इत्यवमज्जह्या स्वनिषेधार्थमपि तस्या अभिलापने
मञ्जुलषाणीश्रवण वरसुक कौतुकिनमनु धूमितेन कम्बितेन शिरसा क
त्वा निरास निषिषथ । इति कि । हे भैमि त्व मष्ट्य सुरत दहि प्रसी-
देति सुरतयाचित ना यद्यस्मान्नेति न आत्य अता हेतोरप्रमिदमनुमत
भवतीति न्यायन स्फुट सुरत कुषिति नाभनुमितयत्पसि अनुज्ञातयतो

त्यमसीति इय सुरत नानुभवन्ते पर मया सह न वदत्यपीत्येव परि
 हासजापणे क्रिममाणे निषेधार्थमपि किञ्चिद्दृष्टिपतीत्याशया ननेन
 तद्वाचनार्थमेव यत्र कृतेऽपि कुशः । नञ्जापेयंयथाञ्चिराधूननंनैव त
 न्यपेधक तु साक्षादधरमाप्युवाचेति भावः ॥ ७५ ॥

या शिरोविधुतिराह नेति ते सां मया न कि
 मियं समाकलि । तन्नपेधसमसद्भूताविधियं
 क्तमेव तव वक्ति वाञ्छितं ॥ ७६ ॥

येति । हे भैमि ते या शिरोविधुति शिर कम्प. नेत्याह निषेधार्थं
 श्रुते मया सेय किं न समाकलि सम्यक न ज्ञातापि तु सम्यग्ज्ञातैव ।
 कथमित्याह । तयोः शिरोधुतिरूपयोर्निषेधयोर्वा समसद्भूतता तुल्य-
 सङ्गता सा नववाञ्छित सुरतरूप विधि व्यक्तनेव वक्ति वदसि सुरत
 तयेष्टमित्याहेत्यर्थः । द्वयोरिव निषेधयो सुन्देपसुन्दम्यायेनान्योन्यघा-
 ताद्वा नञी प्रकृत्यर्थे गमयत इति न्यायेन च सुरतत्वया विधेयमेवेति
 ना प्रति विधायेव तात्पर्यमिति मया त्वदाशयो ज्ञात इति भावः ।
 इति पुनरपि भैमीवादनार्थं वक्रोक्तिः । विधिरिति पाठ तस्य मत्प्रा-
 र्थितस्य शिरोधूनतिद्वयरूपो निषेधी तया. समसद्भूत्येनैव विधिः । स
 तवाभिलाष स्पष्टमेव वक्तीति व्याख्येय ॥ ७६ ॥

नात्य नात्य शृण्वानि तेन किं तेन वाचमिति
 तां निगद्य सः । । सास्म द्रुत्यगतमाह त यथा
 तज्जगाद मृदुभिस्तद्रुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

नेति । म ननस्ता इति पूर्वोक्तं निगद्योक्तं, सा द्रुत्यं गतं प्राप्त
 द्रुत्येन हेतुना या त्रैनीसविष गत त नल तदद्य विग्रस्य वृष इत्या-
 दि यथा आह स्म श्रुते स्म, तदैव मृदुभिरतिमञ्जुलाभिलासा त्रैम्या
 रुक्तिभिस्तद्गापणानुकारिणोभिर्जगाद तादृगेयानूदितयानित्यर्थः । इति
 किं । हे भैमि, अह ते याच न शृण्वानि तेन मद्भवयेन हेतुना
 मया नाकलंभीयमिति बुद्ध्या एव नाद्य न श्रूये न कि त्वद्वाक्यानि म-
 या पश्यमेवाकशिंतामि इदानीं तव भाषण मया न श्रोतव्यमिति व-

पेवेयं मुखमुद्रयेति त्वया वक्तव्यमित्यथददिति भावः । त्वं नात्वेति
स्वरभङ्ग्या मानवादीदित्यर्थः । किमित्याक्षेपे वा ॥ ४७ ॥ युगम् ॥

नीविधीम्नि निविडं पुरारुणत् पाणिनाथ शि
थिलेन तत्करं । सा क्रमेण न न नेति वादिनी
विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥

नीवीति । सा पुरा प्रथमं सम्भोगारम्भे नीविसीम्नि यत्तमानं तस्य
करं स्वपाणिना निविडमतिगाढं यथा तथा अरुणत् । अथानन्तर क्र-
मेण भयभङ्गानन्तर दिनान्तरे नितम्बजघनस्पर्शकारिण नलकर शि-
थिलेन पाणिना कुरोध । ततोऽपि लज्जाविक्रयानन्तरं निषेधमात्रायै
न न नेति वादिनी सती अनुष्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं वि-
घ्नमाचरत् । न न नेत्युक्ते यदि न नियतैतं ना नियतंतु वदामि
सावदेवमिति यद्योमात्रेण विघ्नमाचरन्न तु कर्मण्येति भावः । सुधा-
जातिः । भयभङ्गात्याग सूचितः ॥ ७८ ॥

रूपवैपत्रसनाङ्गवासनाङ्गपणादिषु पृथग्विदग्ध
तां । सान्यदिव्ययुवतिभ्रमक्षमा नित्यमेत्य तम
गान्त्रवा नवा ॥ ७९ ॥

रूपेति । सा रूपेषु देवधरदानात् कायधारणनिर्मितेषु मीन्द्रव्यं-
विषयेषु , धेवेषु महागण्डुलाटगुजरादिस्त्रीधृतयत्नालङ्कारादिगुणारभ-
ङ्गीषु , वसनेषु नीलपीतदुकूलादिषु वर्तुषु , अङ्गवासनासु चन्दनक-
स्तूरीकपूरगन्धरागैरगरुचन्दनादिधूपैश्च कृतेषु देहामांसेषु , भूषणेषु
सौवर्ण्येषु मुक्तामाणिक्यहीरकादिसूचितेषु अलङ्कारादिषु विषयेषु पृथक्
प्रत्येक प्रतिदिनं विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यात्तस्य नवा नवा भूत-
ना सती नित्यं तमगात् मन्थुभुजे इत्यर्थः । किम्भूता । सान्यस्या
दिव्ययुवतरंभादिस्वर्गस्त्रिया जन्मे इयमेव सेति ज्ञान्ती जना योग्या
समर्थेत्यर्थः । अन्वहनन्वियंमिति तस्य सेतसि स्फुरितेत्यर्थः । वा
इवायं । नित्यं नखैव सागादपि तु नधीनेव जगानेति काकुर्वा ।

अन्यद् नूतनत्वादनुरागातिशयादभ्याघरोधाङ्गनामभोगविमुखो मलो
जात इति भाषा । जनेति पाठे जैमोविशेषण ॥ ७९ ॥

इङ्गितेन निजरागनीरधिं संविभाव्य चतुर्भिर्गु
णज्ञानां । नक्तताञ्च परिचर्यया निशं माधिका
धिकत्रशं व्यधत्त तं ॥ ८० ॥

इङ्गितेति । सऽधिका मर्त्यगुणैरुत्कृष्टा चतुरा घ तं अधिकमति-
तरा यत्र आत्मन्यनुरागिण व्यथत्त चकार । किञ्चित्प्रौढा ऽभूदि-
त्यर्थं । किं कृत्वा ? इङ्गितेन मस्यादिषु भर्तृगुणवर्णनरूपं भाषण त-
दूदोपपत्त्याय पश्चादागिमुख्येन शयन पूर्वमनुमाननागमने तुष्टिः प्र-
यासे वैमनस्य मदानुममुखदुःखतेन्याद्यनुरागद्योतकेन चेट्टितेन निज
अगाधत्वादनुरागमेव नीरधि नस्त संविभाव्य सम्यग् ज्ञापयित्वा, स-
या चतुर्भिः भवाद्दृशाऽतिदुन्दरो ऽतितेजस्वी वदान्य सर्वकलाकुशल
कः ? अपि तु न कोऽपीत्यादिप्रियभाषणैर्गुणज्ञता स्वीयगुणग्राहित्व
वैदर्यं ज्ञापयित्वा, तथा अकिश मर्त्यादा परिचर्यया चरणसवाहन-
तालयन्तघालनादिरूपया रुदया निजा भक्तता भक्तियुक्तनाम्न ज्ञापयि-
त्या । अकिशं, निशानभिध्याप्य मर्त्यादीकृत्याहोरात्रमित्यर्थं इति यादो

यत्क्रियां प्रति यदस्त्वजस्तया स्वस्वरस्य लघुतां
दधानया । पत्युरन्वहमङ्गीयत रफुट तत् कि
लाहियत तस्य मानसं ॥ ८१ ॥

स्याङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां रोषितं प्रियमथानु
नीय सा । ज्ञातटीयदृष्टसम्बुभक्षुतां नान्त्रमन्यत
पुनस्तमर्थिनं ॥ ८२ ॥

स्याङ्गमिति । सा मर्त्यागापिने ननाय स्याङ्ग स्तन दिक् निजमङ्ग
ममर्पयितुं दातु किञ्चिद्भागता प्रातिकृत्यमेत्य किञ्चिदङ्गनदत्त्वा अथा
मन्तरं तेनेय व्यापारेण रोषितं तस्यादितरोप धीदामान्य प्राप्त प्रिय न

सं चुम्यनालिङ्गनधरणपननादिना घृतनीय प्रसाद्य अनन्तरं इय मां
 प्रसादयति चेत्तर्हि मदीप्सितं करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तदङ्ग या-
 घसान सं, तदीयां नलीयां हठात् वनात्कारिण सम्युभुत्ततां सम्भोगे-
 ष्टुतां आ मर्ष्यादोक्तव्य नाभ्यमन्यत तावन्मानुमेने । पूर्वं याच्ञापूव्वं
 सम्भोगे प्रपृष्टोऽनन्तरं तदीयवामत्यादोषशशदोदासीन्य गतः इत्यन्तरं
 प्रति गमिष्यतीति बुद्ध्या तयानन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमानोऽपि
 यावद्दलात सम्भोगं करोति तावन्मानुमतोऽनन्तरं त्यनुमत इत्यर्थः ।
 याच्ञानन्तरमेवानुमनने तादृशोऽनुरागो न यद्वन्ते, तदीयमनुरागमा-
 स्मनि परा कोटि प्रापयितुं हेतुरूप सम्भोगमेवैच्छदिति भावः । अनु-
 नयानन्तर सम्भोगे कृतेऽपि अनुरागातिशयात् पुनः सुरताभिलाषिणा
 नानुमेन इति पुन शत्रार्थो वा । रोपितं । अयन्तास्त्रिष्टा । घ्रातदीये-
 त्ति । मर्ष्यादावामत्ययीभावो नपुंसकत्वाद्भ्रुस्त्वत्त्वं ॥ ८२ ॥

आद्यमङ्गमममादुराख्यत्राद्ब्रह्मभाय इदनी क
 धवचन । अङ्गकानि घनमानत्रामतात्रीडल
 म्भितदुगपतानि सा ॥ ८३ ॥

। आद्येति । सा अङ्गकानि इत्य नि मौक्त्याभ्यांतिशयादनुकरष्याति
 निजान्यङ्गा न आद्यमङ्गमेन प्रथमसम्भोगेन समस्तुल्य आदरः प्राप्सु-
 पायासक्तिर्येषु, प्रथमसम्भोगे भयनज्जात्यागपूर्व्वं विद्यासार्थे यावान्
 प्रतारणाद्युपायः कृतस्तावानेव पाशालीयपि सम्भोगेषु यत्प्राप्तये नले-
 नांपायः कृतस्तादृशी नीति यावत् अधात् दधार । यतो यल्लभापाति-
 प्रेयने नलाय कथञ्चन भूयसा प्रवासेन तान्येव ददती, इत्यत्रापि हे-
 तुः । यतो घरीद्वंद्वे । नानशमताश्रीडै मान प्रीतिकलहोदासीनता
 वासना स्व ह्मममपणपाति इत्य श्रीडा लज्जा तैः घनेन मानेन या या
 मता तथा लज्जया च लम्भिता प्रापिता दुरापता दुर्लभता येषां तानि ।
 आदौ विवाहात् पूर्वं यः समागमस्तत्कालीनेनादरेण सुल्पादराधीति
 वा । मागादिना तदङ्गाना दुप्रापत्यादिच्छाद्विष्टेर्नलीयोऽनुराग म-
 त्यह परां कोटिमध्यांरहदिति भावः । अङ्गकानि । इत्यनुपायागि-
 ति वा कन् । यामतायुक्ता श्रीडनि समासः ॥ ८३ ॥

पत्युरागिरिशमातरु क्रमात् स्वस्य चागिरिजमा
लत वपुः । तस्य चार्हमखिलं पतिव्रता क्रीडति
स्म तपसा विधाय सा ॥ ८४ ॥

पत्युरिति । सा पतिव्रता धर्मेण तपसा तपःफलेनेन्द्रादिवरदानेन
वा पत्युर्नलस्य वपु आगिरीश हरमारभ्यातरु तरुपयन्त तथा स्वस्य
चागिरिज पार्श्वतीमारभ्यालत लतापर्यन्त लतामारभ्य पार्श्वतीपर्यं-
न्त वा आरोहणक्रमेण प्रथम प्रियस्य पद्मादात्मन इत्येव रूपेण वा,
गिरिशरूपे गिरिजारूप तरुमारभ्य गिरिजापर्यन्त वा, तथा स्वस्य
चात्मन शरीर गिरिशरूपे लतारूपमित्येव रूप क्रमेण विधाय तप्तद्रूप
विरचय्य तस्यावलम्बितशरीरान्तरस्य सम्बन्धि अखिल यद्वापायेपादि-
क्रीडादि चार्हं याग्य तदपि विधाय क्रीडति स्म । यत पतिव्रता ।
न हि पतिव्रताया किञ्चिदनाध्यमस्ति । चाऽवधारणे । अखिल ज्ञा-
यायेपादि तस्यैवार्हं यथा तथा रेन इति वा ॥ ८४ ॥

न स्यली न जलधिर्न कानन नाद्रिभूर्न वि
पयो न विष्टम् । क्रीडिता न सह यत्र तेन सा ।
सा विधेय न यया यया न चा ॥ ८५ ॥

नेति । सा तेन सह यत्र न क्रीडिता सभाग नाकृत सा स्यली
अरुन्निमा भूरेव नास्ति । तथा न जलधि कूपमारभ्य समुद्रपर्यन्त स
जलाशयो नास्ति । तथा काननं तत् दुर्गम वनं नास्ति । नाद्रिभूर्ना-
स्ति । स विषय कपटादिरूपो देगविज्ञेय यय सुगहेनु स्रक्षन्दना
दियां नास्ति । तद्विष्टम् भ्रुंश्च म्यराशेय नास्ति । यस्या यस्मिन् वा तेन
सह सा न विक्रीडति प्रत्येक योन्य । वा समुद्यये । तथा सा विधेय
पुरुपायितादिरूप कामशास्त्रोक्त प्रकार स्य नास्ति यया यया येन ये
न प्रकारेण सा न क्रीडिता । नरान्त सम्भोगनिषेध पृथं श्लोके नानाक
पथाशोक्त मंथस्यादिकृपित्याश्रियेधा न, मनुष्याधिकारत्याच्छ सम्पति
स्यम । क्रीडिता । गत्यर्थाकर्मक (वा०३।४ ७२) इति कर्तरि निष्ठा ॥ ८५ ॥

नम्रपांशुकविकर्पणि प्रिये वक्तृवातहनदीप्तदीप
या । भर्तृभौ लोमणिदीपितास्तया विस्मयेन क
कुत्सा निजालिताः ॥ ८६ ॥

नम्रयेति । प्रियेऽंशुकविकर्पणि सति लज्जावशाद्गुप्ताययथानवलोक-
नार्थं नम्रया अतएव यत्कृवातेन हतो निर्वापितो दीप्तः प्रकाशनानो
दीपो यथा तथा भर्तृभौ लोमण्यो मुकुटरत्नानि तै दीपिताः प्रकाशि-
ताः ककुभो दिशो विस्मयेन निर्वापितेऽपि दीपे कथमय प्रकाश इति
आश्चर्येण निभालिता विलोकिताः । रत्नप्रकाशाज्ञानाद्विस्मयो रत्नप्रेक्षा
तिशयाद्वा ॥ ८६ ॥

कान्तमूर्ध्नि दधती पिधित्सया तन्मणेः श्रव
'णपूरमुत्पलं । रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः सा
स्ववल्गुभसन्तोर्मनीभुवः ॥ ८७ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिग् दीप्तस्य मुकुटमणे विधिरसया
आच्छादितुमिच्छया श्रवणपूर कर्णभूषणीकृत नीलोत्पल कान्तमूर्ध्नि-
दधती स्थापयन्ती सा रत्नं स्ववल्गुभस्य तनुः शरीरं यस्य नलदेहव्या-
ज धारयतो मनोभुवः पुर आदी रुरतारम्भे अर्चनमिवाचरत् घकार पुष्प
पूजा शिरसि कर्तुं मुचिता । रतारम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा
युक्ता । प्रकाशाभावात् कर्णे उपलेन मुकुटमणि विदधाविति भावः ॥ ८७ ॥

तं पिधाय मुद्रिनाथ पार्श्वयेर्वाक्ष्य दीपमुभ
यत्र सा स्वयोः । विह्वमाप कुतुकाद्भु तत्रपात
द्वमद्भुटनिषेशितस्मरम् ॥ ८८ ॥

तमिति ॥ सा त नलीय मुकुटमणि विधय कर्णेऽपलेनाच्छाद्य प्र-
काश भावाभुदिता सती, अथ पश्चात् स्वयानिजयारुभयत्र द्वयोर्वा-
नदक्षिणयोः पाद्ययोर्दीप योत्पायांही दीपौ दृष्ट्वा स्वचित्तमघटमान-
घटनात् कुतुक तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति चमत्करणमद्भुत आश्चर्यं
लज्जा त्रया आकस्मिकदीपदर्शनादान्दो भय गोप्यान्यपि मदीयाद्वा

नि प्रियेण दृष्टानीति शङ्कति शयेयात्तद्भस्तीपा सद्रूपे मन्मदुर्ध्वे मध्ये नि-
वेगित स्मरो यत्र तत् । एतन्भूत मायाविज्ञापणविधी तात्पर्यं । दीपी
दृष्ट्वा कौतुकादिसहिताभूदिति भावः ॥ ८७ ॥

एककस्य ज्ञानं पर पुनर्जाग्रतं शमितमप्यवे-
द्यं त । जानवहिनत्ररसस्मृतिः शिरः सा वि-
धूय निमिमील केवलं ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्रव्योर्दीपवासंध्या एककस्य दीपस्य मुखचेलाम्बला-
दिना ज्ञाने निर्वाणे क्रियमाणे सति पूर्वज्ञानितमपि द्वितीय दीप न-
लेच्छानात्रेण पुनरपि जाग्रत प्रदीपभावेत्य जाता वक्त्रिभरसस्मृतिमंस्या
सा स्मारणाभिनययशाद्वा शिरा विधूय केवल निमिमील निमीलित-
यती । लज्जाभिनय कौतुकयशात् तदीयगोप्याययवविलोकनायं तस्या
निरुपायत्वार्थं पुन पुन शमितानपि दीपान् इच्छानात्रेणालिष्वल-
दिति भावः । एकस्य ज्ञाने कृतेऽपर दीप जाग्रत दृष्ट्वा शमितमपि
पुनर्जाग्रत दृष्ट्वा ति वा व्याख्येय । एकक पूर्ववत् ॥ ८९ ॥

पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे यान्निमीलितवती
दृशात्रसि । इत्यनेन परिहृश्य सा तमः सवि-
धाय समभोजि लज्जिता ॥ ९० ॥

पश्यंति ॥ अनेन इति परिहृश्य सोपहासमृक्ता तदीयलज्जापाक-
रणार्थं दीपाभावेच्छानात्रेण तम सविधापात्यकार निर्वाय सा समभो-
जि मन्मुक्ता ततो लज्जिता । इति कि । हे भीरु लज्जाभयकारे य-
द्यस्मात्पश्य दृशी निर्मातानवत्यमि तस्मात्पश्य मयापि न दृश्यसे पश्य ।
नेत्रनिमीलनाद्यया यथा स्त्रीयमङ्गं न निरीक्ष्यते तथा मयापित्यद-
ङ्गमित्यर्थं । अथ च त्वयानेत्रे निमीलिते मयातु त्व न दृश्यसे चित्रमे-
तत् । यस्मान्मया न द्रष्टव्यमिति हेतास्त्वया नेत्रे निमीलिते, तावतेषु
मया न दृश्यसे ऽपि तु दृश्यसे एव । अन्यो हि गंध्यमङ्ग यथादि-
नाब्जादयति त्वया तु नेत्रे एव निमीलिते । तथा च मया त्वदीप गो-
प्यमपि अङ्गं काण दृष्टमेवेति कि नेत्रनिमीलनेन पश्यंति । ज्ञाना

नलेन लज्जिता सा ताम् सम्पत्विधाधानन्तरक्षेत्र परिहामपवृमुक्ता ।
भीरु । उदन्तस्यान्नदीत्वाद्मुख्यं, तत्सामर्थ्यान्न गुणः ॥ ९० ॥

चुम्ब्यसेऽथमथमङ्कुरसे नखैः शिलप्यसेऽथमथम
प्यसे हृदि । नी पनर्न करत्राणि ते गिर हुंत्यज
त्यज तत्रास्मि किङ्करा ॥ ९१ ॥

इत्यलीकरतक तरा प्रिय विप्रलभ्य सुरते ह्रियं
च सा । चुम्बनादि वितनार मायिनी किं वि
दग्धमनसामगोचरः ॥ ९२ ॥ युग्मम् ॥

चुम्ब्यस इति । इतीति युग्म । हे प्रिये, मयायं त्व चुम्ब्यसे ऽथ
त्व नखैरङ्कुरे चिद्भ्यसेऽथ त्व श्लिष्यसे आलिङ्ग्यसेऽप्यञ्च हृदि ध्रुप्यसे
हृदयोपरि धार्यसे ते तव पनरद् गिर नो करवाणीति न अपि तु क
राम्येव यत इत्यर्थः । हुमिति सुरतसम्भारोसहृत्वेन पूर्यतामित्यर्थः ।
त्यज त्यज इति पीडानटने, मुञ्च मुञ्च मामित्यर्थः । अहं तव किङ्क-
रामीति दैन्यनटने ॥

इत्येवप्रकारेणालीकरते मिथ्यासुरते कातरा भीरु सुरते विषये ब-
लात्कारभीता सती आत्मानं यथाकथञ्चिन्मोचयितुमेवेयं यदति न तु
हेलयेति । तथा यद्यपीयमप्राद्वेति प्रिय विप्रलभ्य प्रतार्यतादृशीं वृ-
थाबुद्धिं तस्योत्पाद्य तथा ह्रियमपि प्रताप्यं मानियमद्यापि न मुञ्चति,
बलात्कारभवात् चुम्बनादि करोति न तु स्त्रेण्येति लज्जात्यागमप्य-
प्रकटीकृत्य चुम्बनादि पूर्वोक्त सकलमपि सुरतसम्भार प्राद्वतपैव वि-
तनार प्रियाय ददौ । यतो मायिनी मायायती । उक्तप्रकारेण कपटे-
नाच्छादितनिजकामोन्मादप्रैरिदिरिति यावत् । यस्माद्विदग्ध व्यवहार-
चतुर मनो येथा मानवाना किं वस्तु अगाचर विषया न भवति अपि
तु सर्वमपि साध्यमेव । चतुरा हि असाध्यमपि साध्यन्ति । अली-
कतरकातरिति पाठे अलिकतर कातरिति समासः । त्यजत । वीष्यया
द्विरुक्तिः । किकरेति । दिवाविभा (पा०३।२।२१) इति टप्राप्तावपि, कि
यत्तद्दुषु कञोऽत्रिबधानम् (पा०३।२।२१।या११) इत्यच् ततटाप् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

स्वप्सिताद्गमितमात्रलुप्ता दीपिकाचपलया त
मोघने । निर्विशङ्करतजन्मतन्मुखाकृतदर्शनसु
खान्यभुङ्क्त सः ॥ १३ ॥

स्वप्ति । स तमसा घने तस्मिन् सीधेऽथ च तमस्तुल्ये घने मेघे
तमारूपे मेघे स्वप्सितेन स्वेष्ट्यामात्रेणोद्गमितमात्रा प्रकाशिता चासी
तदानोमेघ लुप्ता शमिता च तथा दीपिकयैव चपलया विद्युना दृष्ट-
नष्टया निर्विशङ्क रत तस्माज्जन्म येषा तानि च तानि तस्या मुखा-
कृतानि वदनङ्गितानि तेषा दर्शनानि तज्जन्यानि मुखानि अमुङ्-
क्तान्यभूत् । अन्यकारवशाद्दीपिस्येच्छाविरहितमुखाकृतदर्शनमुखानु-
भवार्थं घट्टिवरदानवशात्तदानोमेघ दीपिका प्रक शितवान् । तदानी-
मेघ च लज्जावती स्यादिति भिया पुनस्ता शमितवानिति भावः ।
विद्युदप्येवमूता भवति । लुप्त्यन्तर्भाविण्यर्थो ज्ञेय ॥ १३ ॥

यद्भ्रुवौ कुटिलिते तथा रते मन्मथेन तदना
मि काम्मुक । यत्तु हु हुमिति सा तटा व्यधा
त्तन् स्मरस्य शरमुक्तिहुङ्कृत ॥ १४ ॥

यदिति । तथा रते भ्रुवौ कुटिलिते यकिते इति यत् तन्मन्मथेन
कार्मुकमेधानामि । यत्तु पुन सा तदा सुरतसमये सुरतसम्मर्दनि स-
हताधारणध्याजेन हु हुमिति रतिमुत्तजातशब्द व्यधात् तत् स्मरस्य
शरमुक्तिहुङ्कृतं याणमोघनकालीन हुङ्कारसेवाएत हुङ्कार एवाम्भूत् ।
तस्या हुङ्करण कामस्य चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वाप्तत्वात् जूष-
कादिना काम पुनश्जृम्भित मयाभूदिति ज्ञाय ॥ १४ ॥

ईक्ष्वापदिशनीव नर्त्तिन् तस्मिन्नादितमुद म
नेभुव । कान्तदन्तपरिपीडिताधरा पाणिधूनन
मिय त्रितन्यती ॥ १५ ॥

इक्षितेति । चुम्बनरभासात् कान्तदन्ती परिपीडिताधरा दसाधरा
प्रतप्य पाणिधूनन त्रितन्यती इत्य तस्मिन्ने सुरतसमये उदिनमुद म-

ज्ञातहपं मनोभुयं नक्षितुं उपदिशतीव तं शिवपत्नीव प्रियेणेदिता,
यापि चृत्यं शिवपति मापि हस्तकामिनपयशात् करकम्पनं करोति ।
उपदिशनी । आक्षीनयोः (पा० ७ । १ । ८०) इति पाक्षिकत्वानुम-
भायः ॥ ९५ ॥

सा शशाङ्क परिरम्भदायिनी गाहितुं बृहदुरः -
प्रियस्य न । चक्षुमे स च न भङ्गुरभुवस्तृङ्गपी
नकुचदूरतां गतं ॥ ९६ ॥

सेति । परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य बृहदुरो गाहितुं सामर्थ्येन
स्मृतु न शशाङ्क, यतो बृहत् अतिदिशाल, सा च रुशाङ्गीत्यर्थं । स
च दलोऽपि भङ्गुरे जुधौ यस्यास्तस्या वतः सर्वमपि स्मृतु न चक्षुमे,
यत्सुङ्गाभ्या पीनाभ्या कुचाभ्या दूरता व्यवहिततां गत प्राप्त । कुच
मात्रमेवानिङ्कित नतु सर्वं यद्य इत्यर्थः । उभावपि सम्पूर्णाङ्गिणा-
प्राप्तेर्नितरां सम्पृष्टत्वादुज्जम्भितकारणो जाताविति भावः ॥ ९६ ॥

वाहुवलिपरिरम्भमण्डलीया परस्परमपीडयत
योः । आस्त हेमनिलनीमृणालजः पाश एव
हृदयेशयस्य सः ॥ ९७ ॥

वादिहति । तयोर्माह्वय श्व दैर्घ्यं कर्शाभ्या वल्लय लतादुल्या
स्तामां परिरम्भे आलिङ्गनविषये या मण्डली मृनाकाराङ्गुपाली पर-
स्पर अपीडयत गात्रमालिङ्गत्वं स हृदयेशयस्य कामस्य हेमनिलनीमृ-
णालजस्तत्कृते निनिर्दिष्ट पाश एवास्तु यभूय । अतिगौरत्वान्मादंय-
त्वाच्च वाहूनां सीयस्य मृणालतुल्यत्वं । पाशमद्वयो यथा वश्यो जत्रति
तथाङ्गुपालीपाशेन दृढ बद्धौ तौ कामवशी जाताविति भावः ॥ ९७ ॥

वल्लंजेन परिरम्भपीडितौ प्रियसीहृदि कुत्रायवा
पतुः । केलनीमदनयोरुपश्रये तत्र वृत्तमिति
तोपधानताम् ॥ ९८ ॥

यत्प्रभेनेव । प्रेयसीहृदि यत्प्रभेन परिरम्भपीडितौ गढालिङ्गनेन
 वामनीभूती कुषी केलतीमदनयोरंतिकामयारुपाश्रये विश्रान्तिस्थ
 भूते तत्र यत्प्रभेन वृत्तमिलितोपधानता यत्तुं लमद्गतोच्छोपंक भाव श्र-
 यापतु । प्रभोहिं विश्रान्तिस्थाने शय्यादी गण्डोपधान वृत्तमुच्छी-
 पंक जवति । रतिकामो च प्रभू तत्र वर्तेत, अतस्तत्रैव वर्तमानौ
 वृत्री वामनीभूती कुषी द्वयारुश्रीपक इव यभूवतुरित्युत्प्रेक्षा । के-
 लती रतिपय्याग ॥ ९८ ॥

भीमजे रुयुगल नलापितै पाणिजस्य मृदुभिः
 पदैर्बभौ । उत्प्रशस्ति रतिगामये।र्जपस्तम्भयु
 रममिव शातकुम्भज ॥ ९९ ॥

जीमजति । भीमजोरुयुगल नलापितैर्मृदुभिः पाणिजस्य नखैव्य
 पदे स्तोक्त्यद्वाश्रीस्त्रेसिभिनखनतै रुत्या रतिकामया शातकुम्भज
 सौवर्ण्यं तयोर्वंश प्रशस्तिर्लिपिरूपा यत्र सैव नखपदरूपैव यश प्रश-
 स्तिपत्रैश्चभूत या निजजयप्रकाशक स्तम्भयुगममिव वृत्री रतिकामयो-
 रियस्य विश्रयप्रशस्तिर्नखतादिकरण नाम । मुषय यस्मत्त्वापूर्वो
 मुषयस्ति ॥ १०० ॥ अन्यस्यापि प्रभोयश प्रशस्तिजयस्तम्भे लिख्यते ॥ ९९ ॥

यद्गुमानि विधिनापि तावकं नाजमूरयुगमन्त
 राङ्गक । स व्यवाढधियवर्णकैरिद काडचनैयं
 दिति ता पुराह स ॥ १०० ॥

यद्गुमानिति । स ता पुरा इति आह्वयोचत् । इति कि । हे भौ-
 मि नाभिमृदुयमन्तरा नाम्युद्वयमध्ये व्यङ्गक कोमलतातिशयान्मद-
 नामहृत्पाऽल्प इत्य या गदममदनाय्य तावकमङ्ग न केवल मया
 किल धीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि यद्गु नितरागमाणि श्रावृत ।
 यद्यस्मान् वारणात् स यद्गुधिको यत्तो यथा तीरतिर्गौरित्युत्तमे का-
 र्णनैरिद कामरूढ व्यपादहत । निरन्तरावृत्त्यादुष्णगोमयातादिम-
 ख्यान्नावादात्मत्यागुद्गान्तरापक्षयाधिकवर्णं वराङ्ग दृष्ट्वा प्रदीप्तका-

न सन्नेवमुयाचेत्यर्थं । अश्लीलमपटु तन्मैथुनादन्यत्र निषेधात् वरा-
ङ्गदशनं युक्तमिति ह्येव । नाभिनित्यादौ, अन्तरान्तरेण (पा० २ ।
३ । ४) इति द्वितीया । अङ्गक । अल्पे (पा० ५ । ३ । ८५) ह्रस्व
(पा० ५ । ३ । ८६) इति घा कन् । पुराहेति, भूते, पुरिलुङ् चा-
स्ते (पा० ३ । २ । १२२) इति लट् ॥ १०० ॥

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने
स्पृहावती । तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ हारहा
सविहते वितेनतुः ॥ १०१ ॥

पीडनायेति । कलशत्रत् पीवरी निष्ठुरी कठिनौ च तौ प्रतिप्र-
सिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कतंभूतौ कान्तस्य पाणिनलिने करकमले क-
र्मभूते हारस्य हामः प्रकाशस्तेन विहते प्राञ्छादिते वितेनतुश्चक्रतु ।
स्पृशन्तावपि नलकरी हारदीप्त्या विहृतावित्यर्थं । अथवा हार स-
व हाम तेन पराङ्गने कृतोपहासे चक्रतु । यतो विगाह्यमानायेया-
मित स्पृष्ट्वा पीडनाय मृदुनाय स्पृहावती साभिलापे धृतेच्छे यत्
मृदुनी मृदुपितुमभमर्षे । स्वप मृदुहिं महत् कठिनस्य च पीडनाय
न प्रजयतीति मृदुभ्या युवाभ्या विशालौ कठिनौ चावा मृदुपितुम-
शक्यावित्तीयं यञ्छा वृथा च व्यर्थ, स्वपरनारतस्य न ज्ञापने भवदु-
भ्यामिति, तत्कुचाभ्यां नलकरी हारहास्येन विहृम्बितावित्यर्थं ।
सर्व्वतः स्पृष्टावेव न तु पीडिताविति भाव । अकर्मकठिनी हस्तौ
इति लक्षणात् काठिन्यमेव राजकरस्य गुणस्तथापि नलिनत्यनिष्टप-
णात् कठिनत्वेऽपि कुचापलया साह्वैवान्मृदुनीत्युक्त । पीडनाय स्पृ-
हावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हामविहते चक्रतुरिति वा । अ-
न्योऽपि निष्ठुरो मृदुमुपहमति ॥ १०१ ॥

या कुरङ्गमदङ्कुमाञ्जितौ नीललोहितकुचौ बधू
कुचौ । स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवोरचचार
नस्तकिंशुकाचनं ॥ १०२ ॥

यायिति । यौ यधूकुघौ कुरङ्गमदेन कस्तूर्यां कुङ्कुमेन चाञ्चितौ
 पूजितौ कृतविलेपनी अत एव क्रमेण नीला लोहिता च रुक् का-
 न्तिर्ययोः, अथ च नीललोहितो हरस्तस्कान्ती, एवम्भूती, स नल-
 तयोर्योवनारम्भे प्रियोरभि भैमीवक्षसि स्वयमेव भयतोः प्रादुर्जवतोः
 रक्तशकतीदृक्प्रत्याद्वैरेय किशुकैः पलाशपुष्परचनं पूजां आचधार ।
 कृताङ्गरागयो कुशयोर्नखपदानि रचितयानित्यर्थ । अल्पनमोङ्गोखस्य
 व्यपारादित्येन शोभामात्रहेतुत्वादधनमित्येवेत्युत्प्रेक्षा । कस्तूर्या अ-
 भ्यर्हितव्यात् पूर्वं निपात ॥ १०२ ॥

अम्बुधे. कियदनुत्थितं विधुं स्वानुविम्ब्रमिलि
 तं व्यहम्बयन् । चुम्बदम्बुजमुखीमुख तदा नै
 पथस्य वटनेन्दुमण्डल ॥ १०३ ॥

अम्बुधेरिति । सुरतावसरेऽम्बुजमुखा जैम्बा सुरा सुम्बत् मिल-
 न्नेपथस्य यदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुदयमनये अम्बुधे मनुद्रात्
 कियत् स्तोत्रमनुत्थित तथा समुद्रजले जातेन स्वानुविम्ब्रनात्सोयप्र-
 तिविम्ब्रिन मिलित निरन्तरं सम्बद्ध विधु चन्द्र व्यहम्बयत् अनुच-
 कार । भैमीमुख कर्तुं नलमुख कर्माभूत चुम्बदिति या । अनेन वि-
 परोत्तरतं सूचित विम्ब्रप्रतिविम्ब्रभावनिरूपणेनात्यन्त तन्मुखयोः भाद्र-
 श्यं सूचित । काममुद्घुघन्त्रीदपनिकपणाद्य कामोऽम्बुधे व्यज्यते १०३॥

पूगतागत्रहृताकपायितैर्वासितैरुटयभास्करेण
 ती । अक्रतुर्निधुवनेऽधरामृतेस्तत्र साधु मधुपा
 नविभ्रमं ॥ १०४ ॥

पूगेति । पूगताकपायिकाना भागोरेऽगमन्य यद्युतया यथायिनेस्तु-
 पररमप्रतिपत्ते, यथाप सुरभायित्यभिधेनाम सुरभिनेर्वा । तथा पके-
 मोटपत्रास्यरास्येन ताप्त्रूलगर्घ्ये गृहीतेन कर्पूरेण यामिती सुरभि-
 नेरन्यान्याधरामृतेरपररमरेवामुनेः इत्या ती तत्र निधुयने मृतेन ग-
 धुपानस्य वित्रम मद्यपानरूप विनाम साधु सम्यग्पया तथा, अथ
 य मद्यपानजन्यविनाम अत्रतुः । मद्यपानम्यानि ऽन्योन्याधरपानमेव

चक्रतुस्तेनैव च नितरां मोन्मादौ जाताधिति भावः । धन्यो ऽपि क-
पायरस कर्पूरशामित शीतल तद्यु पियति । साधु अगिपिद्व मध्विति
या । मुरते मधुपानविज्वममधरासृते. साधु यथा तथा चक्रतु. । उप-
दशस्थाने ऽधरासृतानि जातामीत्यर्थं । जोग इति पाठे अनुभवः ।
राग इति पाठे बहुनाम्बृगयसं क्रमविज्वमानरक्तिमबाहुन्येनत्यर्थः ।
कपायितै. । तरङ्गरोति (पा०३।१।२।१५।०) इति ख्यन्ताग्निष्ठा ॥ १०५ ॥

आह नाथग्रदनस्य चुम्बतः सास्म शीतकरताम
नक्षरम् । सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्व
दत्तपृथुत्रेपथुस्तडा # १०५ ॥

आहेति । तदा मुरतचुम्बनायसरे सीत्कृतानि वितन्वती कुर्वती
सा सुदती, तथा कानायस्याधिकारशेषेण मत्वेन दत्त पृथुत्रेपथु क-
म्पो यस्यास्तादृशी सती चुम्बनी नाथवदनस्यानन्तर वर्षादिना तत्का-
ल्पकारित्वेन शीतकरता चन्द्रतामाह स्म । चन्द्रस्पर्शाद्यथा मुख भव-
ति तथा नलमुखस्पर्शात्तसा अभूदिति भावः । शीतेऽपि सीत्कारः
कम्पश्च भवति मुखोदत्तरश्च न निर्गच्छति । शीत कर्तुं शीलमस्य शी-
तकर । रुजा हेतुनाच्छीले (पा०३।२।२) इति ट ॥ १०५ ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकृच धीरसैनसुतवक्त्रम्
गडलम् । प्राप मर्त्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाट
कघटेन मित्रतां ॥ १०६ ॥

चुम्बनायेति । चुम्बनाय कलित स्पट प्रियाकृचो येन तादृश धी-
रसेनमुतस्य वक्त्रमगडलं, सुधाशुना चन्द्रेण मित्रता साम्यं प्राप । कि-
म्भूतेन चन्द्रेण । स्वैरेवामृतैः आत्मानं मर्त्तुं प्रयितुं सक्तं सङ्गत-
हृटकघटं मुखकलशो येन । मुखं चन्द्रसमं, अमृतभरयाथं चन्द्रस-
म्यदृष्ट्वाण्यधममो भैमीकुचः मुखेन्दुना स्वीयममृतं कुचकलशो मित्रि-
तं न तु तत्रत्यं गृह्णात इति अनौचित्ये नाशङ्कनीयां मुखचुम्बनादम्-
ताशुयोगादिव भैमीकुच शान्ततापो जातः, मुखधाजूदिति भावः ।

मुखनेत्रस्तनत्राहुमृगकपोरौष्ठद्वयधराङ्गान्यष्टौ धुम्बनस्थानानि रागत
सर्वाण्यपि चेति वारम्यायन । नयनगङ्गकपोलदन्तवामानुखान्तस्तन-
युगलताटाट वा धुम्बनस्थान । स्तने चूचुक परिहृत्यंति विज्ञीष ।
मित्रगण्डस दुल्पार्यत्वात् सुभाशुनेति तुल्य र्थे (पा०२।३।१२) इति वृ-
तीया ॥ १६ ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सामुना पर्यरम्भि परि-
रभ्य चासकृत् । चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरा-
त्प्रतिरापि न कथञ्च नापि च ॥ १०७ ॥

वीक्ष्येति । अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि तथाऽसकृत् वार-
वार परिरभ्य च पुन पर्यरम्भि पुनरालिखि तया आदराद्वारवार
चुम्बितापि पुनरचुम्बि च । तथापि कथञ्चनापि केनापि प्रकारेणानेन
वृत्तिकारणसङ्गाद्येऽपि तृप्तिर्नापि न प्राप्ता ॥ १०७ ॥

छिन्नमप्यतनु हारमण्डल मुग्धया सुरतलास्यके-
लिभिः । न व्यनक्ति सुदृशा चिरादपि स्वेदयि-
न्दुकितवक्षसा हृदि ॥ १०८ ॥

छिन्नमिति । सुदृशा चिरादपि स्वेदयि-
या च यागया त्रैम्या सुरतलास्यकेलिभिः सुरतमण्डलिभिस्त्यविनासै-
करधूनाद्याङ्गविशेषविरामविशेषे कृत्वा क्वचिद्विश्रुष्टितगुणमपि
गतनु ध्यानाभिविरामित्वाङ्गिगाल हारमण्डल मुक्ताहारदाम चिराद-
पि भूयमापि कालेन न व्यनक्ति । यत स्वेदयिन्दुकित सञ्जातस्वेद-
यिन्दुयसो यस्यास्तथा । सुरतया सञ्जातस्वेदयिन्दुनवहणस्य हारमण्ड-
गम्य हारमादृश्यान्तीभ्याश्च वृद्धितोऽपि हारी नापाधीत्यर्थः । स्वा-
थंक्रम्यमानात् स्वेदयिन्दुकण्ड्याहारकादित्यादित् ॥ १०८ ॥

यज्ञदीपहृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव का-
रण । छान्यथा कथममुत्र वर्तितुं तैश्चाकि न
तदा गुणञ्च्यते ॥ १०९ ॥

यदिति । हारमौक्तिकैस्तदीये हृदि वक्ष्ये च चित्ते यदाभि स्थि
 त स्तनं तत्र गुणो दीरकस्तारस्वादिरेवकारण हेतुः । अन्यथा न चेदे
 ष तर्हि तदा सुरतममये गुणच्युतैस्तत्र ज्ञष्टैस्त्रीमौक्तिकैरमत्र तदीये ह
 दि वर्त्तितुं स्यातुं कथ कस्मान्नाशानि ममयेनं जातं । अथ च तारत्वा
 दिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीये हृदये न स्थीयते किन्तु नैरेव । तस्माद्गुभ
 यरूपेऽपि भैमीहृदये स्यातुं भौक्तिकानामन्यव्यतिरेकाभ्यां द्विविधो-
 ऽपि गुणहेतुरित्यनुमान । सुरतममद्गान्मुक्ताहारस्तुटित इति प्रहृग्य
 न्तरेणोक्तं । अन्यस्यापि विदग्धस्य हृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुण
 हीनेन तु चित्ते स्यातुं न शक्यत इति भङ्ग्या सूचितं । गुणच्युतैः
 पञ्चमी (पा०२।३७) इति योगविज्ञायात् समाप्तः ॥ १०९ ॥

एकवृत्तिरपि भौक्तिकावलिरिच्छन्नहारत्रिततो त
 दा तयोः । छाययान्यहृदयेऽपि भूपणं प्रान्ति
 वारिभरभाविते जवत् ॥ ११० ॥

एकेति । तदा मन्मोगममये तयोर्द्वयोर्मध्ये एकस्मिन्नल एव वृत्ति-
 यंसा एवम्भूता भौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये छापयाभूपणम-
 प्रत् । किन्तुतेऽन्यहृदये । छिन्नहारस्य विततिविस्तारो यस्या । यतः
 भ्रान्तिवारीणि स्वदबिन्दवस्तंषां भर पूरस्तंन भाषिते व्याप्तौ । द्वयोः
 समीपे सन्मुखस्थितयोर्मध्ये जैम्या हारे वृटितेऽपि स्वदजलपूरिते
 हृदये प्रतिविम्बितो नलस्य हार एवाभरण बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदये
 प्रतिविम्बितो नलस्य हार एवाभरण बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदये इति
 सर्वनामत्वात् पुबद्गाथः ॥ ११० ॥

धामपादतल्लुप्तमन्मथश्रीमदेन मुखवीक्षणा
 ऽनिशं । जुज्यमानतवयौवनामुना पारसीमनि
 चचार सा मुदां ॥ १११ ॥

धामेति । धामपादतलेन लुप्तः मन्मथश्रीमदः काममीन्दप्यं गवो
 येनातिसन्दरेणापि अनिश भैमीमुखवीक्षणात् केवलभैम्यधीनेन अनुना

नलेन भुल्यमानं तव धीवत्त यस्याः सा भैमी मुदा सन्तोषाणां पार-
 सीमनि परतीरमर्यादाया परमोत्कर्षं चचारायतंत । भावायसानसमयं
 प्रापेत्यथं । वामपादसलमुखवीह्रीतिपदद्वयं लौकिकोक्तिः । ग्यम्भू-
 तेन च भुल्यमानत्यान्मुदा परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तं । मुखवीक्षणं दिने
 रात्रावपि वरदं नप्रकाशितदीपवशात् क्षेयं ॥ १११ ॥

छान्तरानिपि तदङ्गसङ्गमैस्तर्पितानव्ययवानमन्य
 त । नेत्रयोः मृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्त
 यन्नल ॥ ११२ ॥

छान्तरानिति । नल. स्वीयानान्तराञ्छरीरमध्ययतिमोऽस्पृश्यमा-
 नानपि अथपवान् तदङ्गसङ्गमै सुहृत्पारतरजैश्चयवस्वर्गैरतिवेधकतया
 तर्पितान् सुखितानमन्यत । तथा तद्विलोकनञ्च स्वीयनेत्रयोः अमृ-
 तस्य सारेण त्रैष्ठजाग्रेण पारणां तद्रूपं तृप्तीकरणं अचिन्तयद्बुधे । पु-
 न पुन भैमीगाढालिङ्गनदञ्जनाद्यैरन्तर्वह्निषु प्रीणितोऽभूदित्यर्थं । अ-
 न्तराश्रयात् छान्तं शश्राद्वा भावार्थेऽण् । तर्पितान् । ययन्तात् कर्माणि
 क्तः ॥ ११२ ॥

भूपणैरनुपदाश्रितैः प्रियां प्रागथ व्यपददेष भा
 वयन् । तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत्पिधानमथ
 विघ्नकारिणिः ॥ ११३ ॥

भूपणैरिति । शय नगः प्रियामाश्रितैः स्यगरीरं भवद्वयङ्गि ताटङ्ग।
 दिभिर्नृपणैः प्रागतृपदस्य तैरस्या. कियतोऽनङ्गनस्याएपस्याङ्गस्य दर्शने
 विधानमयाना आञ्छादनदृषाणां विघ्नानां दर्शनान्तरापाणां कारिणि
 स्तद्वेत्तुमतेकैरभावि जात । छान्तङ्गं यै तद्विं सर्वं दर्शनगोचरो ज-
 विष्यत इति भावयग्रस्येयं तस्मात्प्रपददित्यर्थः । भैमीमीन्द्वयं तस्या
 नगानुरागातिशयस्य मूचिनः । रतिमगये भूपणमोचनस्यैव युक्त्याद्भू-
 पणसङ्गावयवसंज्ञं यद्यप्यनुचितं तथापि पावद्भूपणाणि मोचयति ताव-
 दपि विनाश्यामहिष्णुनया इदमुरममूचनान्भूपणयणं नीचिती न दो-
 षापेति तदाप्यत्यगोपरिहास्यंभूपणाभिप्रायेण वेति शेषं भूपणाणि स

विदर्भसुत्रुय इति वा पाठः सुगमः । अतुपत । पुषादित्यादह् ॥ ११३ ॥

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स्म
 बोधतः । तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो वत्स
 रव्यत्रधिमध्यगच्छतां ॥ ११४ ॥

योजनानीति । तौ रोमहर्षात् सार्विकोत्परोनाश्वज्जातमत्यल्प-
 मप्यन्तर परिरम्भणे आलिङ्गने विषये बहूनि याजनानि बोधतः स्म ।
 अज्ञानता । तथा मिथो वीक्षणे प्रारब्धान्ये न्यविलाकनेऽत्यल्पं निमेष-
 मस्तिपत्नमङ्कोचमनयमपि वत्सरेण वर्षेण व्यत्रधि व्यत्रधानं बहुउपं
 दर्शनविश्लेदकाल अर्ध्यगच्छताम् अज्ञानिष्ठा । अहपीयमापि देशकाल-
 लव्यवधानेन प्रेमभरादन्यान्यविच्छेदस्ताभ्याममानीत्यर्थं । बोधतः ।
 सुध अत्रगमने भौथाविक स्वयागे लट् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्य जायमधिगन्तुमुत्सुकां पूर्वं मच्छ्रमणिकुट्टि
 मे मृदुं । कोऽयमत्युदितसम्भ्रमीकृतां स्वानुवि
 म्भ्रमददर्शदेष तां ॥ ११५ ॥

वीक्ष्येति । रूपः नलो मृदुं बालत्वात् सुरतभरामहा लघुद्रवां प-
 द्विनीमन एव स्वस्मात् पूर्वमेव विन्दुपतनरूपेण जायमधिगन्तु प्रा-
 मु नेत्रनिमीलनगाढालिङ्गनादिचिकेनारमुकां सत्वरं वीक्ष्य ज्ञात्वा त-
 द्विन्दुस्तम्भनाय कोऽयमत्रापूवं पुरुष इति प्रश्नं पूवं मञ्जातभया म-
 पि नलरूपधारिणा अन्येनाह भुक्तेनि बुद्ध्या सुतेसमपनमागतजनान-
 न्तरदर्शनाद्वा उदितसम्भ्रमीकृतां मसुत्पादितभया विमनस्कतया प्रति-
 ष्टः भावाद्या अनन्तर क. कुत्र तिष्ठतीति कनप्रप्रान्तां भैर्मा अद्यमणि
 कुट्टिमे निमेषे मणिवद्भ्रजितिभागे स्वानुविम्भ्रप्रतिविम्बमददर्शत दर्श-
 यासाम् । नायमपूवंः कथित् किन्तु मदीयमेवेद प्रतिविम्बं तत्र म-
 मान्य इति अत्रान्तिजातेति स्वप्रतिविम्बं तामदर्शयदित्यर्थः । अन्यत-
 रस्य पूवं विन्दुपतने विषतरतत्वाद्द्वैरस्यं स्यादिति विन्दुस्त्राभायं अ-
 न्यचित्ततया सम्भ्रमजननेन च भावयस्य कृपांदिनि कामशाल्वातप्या वि-
 न्दुपातप्रतिबन्धमकरोदिति भावः । अददर्शन् । विषय (पाठः ३३५)

इति तद् । ऋदृशोऽडि गुण । (पा०१४।१६) तां बुच्यंत्वात् कर्मत्व ॥११५॥
 तत्क्षणावहितज्ञावभावितद्वादशात्मसितदीधि
 तिस्थितिः । स्वां प्रियानभिमत्क्षुणोदयां मा
 बलाभलघुतां नूनोद मः ॥ ११६ ॥

एष भैरवा भावलाभवेगभङ्गापायमुत्क्रान्तलम्प भावलाभवेगभङ्गीमा
 ह । तत्तणनि । म प्रियाया अनभिमते समय भैरवीभावनाभीतसुख्या
 त् पूर्वमेवोदय उत्पत्तिममयो यस्यास्तां, भावलाभे स्वा निजा विन्दु
 प्युती लघुतां शोभता नूनोद अन्यचिह्नी करणेन व्यनम्बपदित्यर्थे ।
 तदेवाह किम्भूतः । तस्मिन्नेव लघे निजजावैतसुखममयेऽविहितभा
 येन मन्या इव ममापि भावलाभयेम् स्यात्तर्हि धियनरतत्वाद्द्वैरस्यमेव
 स्यादतस्तुल्यक लमेवोभयोर्भाषनाभ करवाणोति सावधानतयोक्तप्रका
 रणैव सावधाने वा भाय चित्तं भाविता ध्यानशामनाभिश्रितिता द्वा
 दशात्मनः सूर्यस्य सितदीधिनेदन्द्रस्य च स्थितिर्मयोदा गगनगमनादि
 प्रकारो येन मः । तद्व्यासेन निजश्रीजस्तम्भनाथे स्वस्यैव मम्पादितवै
 चित्रयः मन्त्रिति यावत् । अथ च सावधानतया कृता सूर्यचन्द्रापरप
 र्गापेहापिङ्गलास्यदक्षिणवामनार्थास्थयोर्मन्ततां स्थितिः । स्थैर्ये येन कु
 म्भिनपयन इत्यर्थं । अन्यचित्ततासम्पादने नामावायुस्तम्भनेग घोपा
 येनैकममयोभयभायप्राप्तिपर्वन्त स्वीय ज्ञाय स्थितोचकारेति भावः ।
 मतेन भट्टया नलम्प योगाभ्यासा ऽपि नृपित । अन्यत मया कर्तुं
 मग्नवत्याम् । दक्षिणनामासुदूषे पुरुषस्य, यामनासिकामुदूषे योपिनी
 शिन्दुलभा जयतीति, कामशास्त्रात् । स्याय तदीय च भाय स्थिरा
 चक रेति वा विलारणाल ॥ ११६ ॥

स्येन भावजनने म तु प्रियां बाहुमूलकुचनाभि
 चुम्बने । निम्बमे रतरहःसमापनागमंसारनम
 संधिभागिनौ ॥ ११७ ॥

इदानीं गारुडगाए । स्वमेति । म तु नग पुग स्येन इयमेव
 भावजनने उपयोर्गावप्रतिममये स्येन गह वा स्येनात्मनेव परां

यद्भावजनन तस्मिन् सति वा स्वस्य भावजननमनस इति यावत् ,
तत्र बाहुपूल वक्षी कुष्ठी नाभिश्च एतेषां सुम्बने कृत्या रतस्य रक्षसि
समापनं तज्जनित परमकाष्ठापन्नं गर्भं सुखं समापनारूपा वा गर्भं
सारस्तस्य समस्तुष्यो यं सविभागोऽशस्तद्वर्तो समरतप्रापणेन सुशि-
नो निम्नं चकार । स्वनेत्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययो कक्षादिषुम्ब-
नजाति । तृतीयाद्यान्तु कक्षादेर्निरन्तर कानाधिष्ठानत्वात्तुम्बनेरु-
पायै स्वस्य भावप्राप्तिसमये ताभ्यपि भावनलम्भमदिति ज्ञाय । ज्ञाय
भजननेन त्विति पाठे स्वीयन भावजननेन निमित्तेन जाह्लादिषुम्बने-
रिति व्याख्या ॥ ११७ ॥

विश्लेषैरथयत्रैर्निमीलया लेमभिर्द्रुतमितैर्निद्र
ता । सूचित श्यसितभीरुकृतैश्च तौ ज्ञात्रमक्रम
कमध्यगच्छता ॥ ११८ ॥

पुनरपि महग्यन्तरेण तदेवाह । विश्लेषैरिति । तौ भावलाभश्चम-
वशात् स्वदृष्टमपि विश्लेषे शिषिलीभूतैरथयत्रैस्तथा निद्राभाये-
ऽपि निमीलया अमजनितनयनमद्भाषतया तथा तस्मिन् क्षणे द्रुत
शोभं विनिद्रतामुल्लाम इतैर्गतेर्लामजीरोमाञ्चैस्तथा श्यसितै यत्रनु-
खं मिकाद्यासे सोऽहृतैश्च तै सर्वै सूचित अक्रमक युगपत् सङ्गा-
तविन्दुच्युतिजम्पसुररूप ज्ञात्रमध्यगच्छता समरत प्राप्तापिन्यथ ।
भोगितो मम्मोगान्ते श्लेषाययत्रत्वादिजाति ॥ ११८ ॥

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयो सम्मदेषु करज
क्षतापंगा । फाणितेषु मरिच्यत्रचूर्णना सा स्फुट
कटुमपि स्पृहावहा ॥ ११९ ॥

आस्तेति । स्व भावमधिगच्छतो सुरतान्तसुरमनुभवतास्तयो
करजक्षताना नखक्षतानामपंगा दान सम्मदेषु परमानन्देषु मध्ये आ-
स्ताभूत ध्यानन्ददायिकैवाभूदित्यथ । नखक्षतस्य सुखदायित्वं च य-
मित्यत आह । स्फुट यस्मान् फाणितेषु दुग्धविकाररूपेषु सण्डवि-

कारेषु या पातकेषु मध्ये सा सूपशास्त्रप्रसिद्धामरिचायचूर्णं ना कटु-
रसापि स्पृहावद्वा मधुररसजन्या रुचिः परिहारकं दृढानिच्छामाव-
हति । तथा कटु पीडाजनिकापि नखक्षतापंशा सुखकारिण्येषाम्-
दित्यर्थः । सम्भवेपु नानामकारेषु सुरतेषु भाव प्राप्त्युक्तास्तथास्तस्मि-
न्नाव समये कामशास्त्रप्रसिद्धा कटु पीडाजनिकापि नखक्षतापंशा स्पृ-
हावद्वाभूत् स्फुटशब्द इत्यर्थः । केषु केव । फणितेषु कटुरसा मरि-
चायचूर्णंनेव सुरतान्ते कृतापि पुन सुरतेच्छानेवोददीदपदिति भा-
व इति या । भावमधिगच्छतोस्तपो कटुरपि सुरतेषु स्पृहावद्वा या
नखक्षतापंशा सा स्फुट निश्चितेषु फणितेषु मरिचायचूर्णंनाभूत्तदुपे-
वाद्यीभूदित्यर्थ इति या । नरस्वरही फणित खण्डविकारं शंकरा सि-
तेत्यन्तरः । चूर्णं ना सत्त्वापपाश (पा० ३ । १ । २५) इति खिज-
न्ताद्युक् ॥ ११९ ॥

अर्द्धमीलितविलोलतारके सा दृशी निधुवनकल
मालसा । यन्महूर्तमवहन्त तत् पुनस्तृप्तिरास्त
टयितस्य पश्यतः ॥ १२० ॥

अर्हति । निपुयनकमेन सुरतश्रमेणालसा सुरतायामनि सहेत्यर्थः ।
सा दृशी महूर्ते क्षणमात्र अर्द्धं नीलितं इपत् बहुचिते विलोले तारके
ययोस्तादृशे पदयद्दृष्टार तत् तादृक भैरानेत्रावस्थान पश्यतो दयि-
तस्य पुनस्तृप्तिनास्त नाभूत् पुन पश्यत इति या । धीन पुन्यदशना-
भिलाषस्यानिवृत्त्यात् पश्यन्नेवधिषत इत्यर्थः । तादृगी सा तस्य सु-
रतमुखायाभूदिति भावः ॥ १२० ॥

तत्क्लमस्तमद्विदीकृत कृणं तालवृन्तचलनाय
नायकं । तद्विधा हि भवदेवत प्रिया वैधसेऽपि
विदधाति चापलम् ॥ १२१ ॥

तदिति ॥ तदागोन्तस्तस्या क्लम सुरतत्र श्रम नायकं भैरवस्या
गित यनगामगपि त क्षणमात्र तालवृन्तचलनाय अदिदीजतापदिदे-
ग । सुरतश्रमा ता दृष्टा व्यजनवीजनेन श्रमापमयन चकारेत्यर्थः ।

द्वि यतो भयस्य सत्तारस्य कामसुरसङ्घं स्वस्य देवतमिष्टदेवता तद्विधा
 भैमीमदृशी अतिमुन्दरी श्रीभाग्यवती प्रिया वेधघोऽपि ब्रह्मकाऽपि
 स्वविषय चापशमनुरागतरलता विदधाति करोति कि पुनर्गनुष्यस्येत्
 यं । पुनरपि मानुरागो जात इति भाव । व्यजन तालवृत्तकमित्य-
 मर । अदिदीक्षत । नियमायांतदीक्षतर्हेतुमणिष् चङ् ॥ १२१ ॥

स्वद्विद्विद्विकितनासिकाशिख तन्मुख सुखयति
 स्म नैपथं । प्रोपिताधरशयालुयात्रकं सामिलुषु
 पुलक वपोलयो ॥ १२२ ॥

स्वदेति । तस्या मुख नैपथ सुखयति स्म । किन्तून । स्वद्विद्विद्वि-
 का । सञ्जाता यस्यास्तादृशी नासिकाशिखा नासाग्र यथ तथा प्रोपि-
 ती गत अधरशयालुराष्टस्थितौ यात्रकोऽलक्तकी यस्य तथा परिदुम्ब
 नयशात् रूपोलपी भामि अर्द्धं लुमा पुनका रोमाञ्चा यस्य स्वम्भूत
 मुख दृष्ट्वा स सुखा ज्ञात सञ्जातकामद्य ज्ञात इत्यर्थं । अत्र पूर्वोक्तरा-
 द्वे ध्वत्पले पठनीये । अन्यथा प्र हपुनराहर्दोषापात । सुखयति ।
 मतुवन्तात् तत् कराति (पा०३:२:२६ घा०१) इति षुचिचाविष्टवद्भावात्
 मतुवन्ताप ॥ १२२ ॥

ह्रीणमेव पृथु रस्मर कियत् कूलान्तमेव बहु
 निवृत्त मनाक् । कान्तचतसि तदीप्रमानन त
 सदा लभत लक्ष्मादरात् ॥ १२३ ॥

ह्रीणमिति । तदतिमुन्दर तदीप्रमानन तदा सुरतान्तसमये का-
 न्तचेतसि विषये आदरातिशयाद्भक्त तस्यनदृश्य द्रव्य अलभत । मृत्यु-
 रद्विष्टेऽन्युत्सवे वस्तनि एतल्लक्ष लभ्यते इति लाकात्तया परमात्कपस्या
 विव्यञ्जात परममु-कप प्रापत्यथ । किन्तून । सुरतसुरानुभववेत्स
 ज्ञानस्त्रीपस्मरचापलस्मरणाद्वा पृथु बहुतर ह्रीण लज्जितमेव । तथा
 पुन सुरताजिलापधारणात् कियदीपत् रस्मर रद्दीप्तकाम । तथा सौ
 कुमाप्रातिशयापासय इत्यादृहु सुतरा ज्ञान्त क्लान्तमेव । तथा प्रलया-

रयया कामायययया साधनजेदाग्रगमराहिन्यादेकीभायात् परवक्षान-
न्दानुभवादिष नहासुखानुभवविषयमुखानुभवविषयमुखपभापात् म-
नाक् निवृत्तं अरुप सुखित विस्तानुभूतसुखमिति यायत् । रान्त-
समये योपिन्गुराम-पादरकारि भवतीति कामशास्त्रं । तदा तादृक् त-
दानन दृष्ट्वा पुन समदनीऽभूदिति भाव । अथ च लक्ष विषयताम-
लभतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

स्वेदवारिषिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथा
यथा । नैपधरय दृगपात् तथा तथा चित्रमा
पदपतृणतां न सा ॥ १२४ ॥

स्वेदेति । नैपधस्य दृक् स्वेदवारिणा सुरतश्रमजलेन परिपृष्टं प्रि-
यारोमकूपनिवह यथा यथा यावत् अपात् सादरनयलोकयेत् सा न-
रादृक् तथा तथा तावत् तावत् अपवर्णता तृप्ति नापदिति चित्रं पु-
नः पुनरवलोकने हि तृप्तिभयत्यत्र तु न जातत्याद्यम्यमित्यर्थः । अथ
च पिपासोरञ्जलिजलेनापि पिपासा शाम्यत्यस्याभ्रवाकण्ठवारिपूरित-
कूपसदृश्य पुन पुन पानेऽपि पिपासा न शान्तिंति चित्रमित्यर्थः ।
एवम् तमेमीरोमकूपदशानमात्रेण पुन सकामोऽभूदिति ज्ञाय ॥ १२४ ॥

वान्तमाल्यरुचहन्तसयमव्यस्तहस्तयुगया स्फुटी
कृतं । बाहुमूलमनया तदुज्ज्वल वीक्ष्य सीख्य
जलधौ ममज्ज सः ॥ १२५ ॥

यान्वंति । स सुरतश्रमहान्तमाल्याभ्युनयमुसा कषहस्तास्ते-
षा मयमाय प्रन्विद्यन्मनाय व्यस्तमूर्ध्व्यापारित दृस्तपुग यथा ऽन-
या प्रिया स्फुटीकृत तदतिरमणीय काममतिरयानगुज्ज्वलमनगतिगौर
याहुमूल धीर्य मीर्यजपधी ममज्ज निरयधिसुतमन्वन्दित्यर्थः ।
धीर्यमि च पाठ । कषहस्त इति कस्तशब्द मगसायाची । मुखमेव
मीर्य चातुर्घर्षादित्यात्पञ्च ॥ १२५ ॥

धीक्ष्य पत्युरधर कृञ्चोदरी बन्धुजीवमिव भृङ्ग

सङ्गतं । मञ्जुलं नयनकञ्जलैर्निजैः सवरीतुम
शकत् स्मितं न मा ॥ १२६ ॥

धीक्षेति । मा कशोदरी नेत्रचुम्बनवशात् सलज्जैर्निजैर्नयनकञ्ज-
लैर्भिक्षवरांतया मञ्जुलं शोभमानं पत्युरधरं जृह्वेण ज्वररेण सङ्गतं
मिलितं पीयमानमकरन्दं यन्मृगीवपुष्पमिव द्योत्यं मनुष्यद्यमानं स्मि-
तं इंपद्मास्यं संवरीतुं गोपायितुं सत्पद्यमानमेव निरीदुं नाशकत् सन-
धौ नाभूत् । उहमस्योस्वात् सलज्जत्यात् प्राणेशस्य सविधे स्मितं क-
र्तुंमयुक्तं यद्यपि तथापि स्त्रीयसम्भोगमौभाग्यस्मरणवशादुत्पन्नस्य
स्मितस्य संवरीतुमशक्यत्वात् सपत्नीदर्शने च सलज्जत्वेऽपि प्रागल्भ्या-
गमनशङ्कया सिस्मिय इति भावः ॥ १२६ ॥

तां विलोक्य विमुखश्रितस्मितां पृच्छतो हसित
हेतुमीशितुः । ह्रीमतीं व्यतरद्दुर्गरं वधूः पाणिप
द्ब्रुहृदिदर्पणाप्यर्पणां ॥ १२७ ॥

तानिति । वधूर्भैमी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मुखीभूय
श्रितस्मितां कृनेपद्मास्यां, विमुखी चाभी श्रितस्मिता च तादृशी चा
ता विलोक्य हसितहेतुं पृच्छत इंशितुर्नलस्य पाणिरिव पद्ममद् कमल
तस्मिन् करकमले दर्पणस्याप्यर्पणामेवोत्तरं व्यतरद्ददौ, स्मितहेतुमाचष्ट,
यतो ह्रीमती । स्वनेत्रचुम्बनवशात्तदीष्टे नेत्रकञ्जलं लग्नमिति लज्जा
वशात् साक्षादुत्तरं दातुमशक्ता कञ्जलाङ्कितं स्वाधरं पश्यति भावेन
दर्पणमेवोत्तरं ददावित्यर्थः ॥ १२७ ॥

लाक्ष्याऽऽत्मचरणस्य चुम्बनाञ्च। भालमवलोक्य
तन्मुखं । सा द्विया नतनताननाऽस्मरच्छेपरा
गमुदितं पतिं निशः ॥ १२८ ॥

लाक्षयेति । कुपितभैमी प्रसादार्यं चरणे पतनात् भैम्या पट्टि-
नीत्येव पद्मजासनवन्धने सुरतारम्भवशाद्वा ध्यात्मचरणस्य साक्ष्या
चुम्बनात् सम्बन्धाद्देतो वाहं भालं ललाटं यस्य स्वभूतं तस्य नलस्य

मुखमयलोक्ष निजसुरतषाष्ट्यं स्मरणाब्जातया लज्जयाहेतुना नत नतं
 नत प्रकारमानन यस्या सा एवभूता सती उदित प्राप्नोदय उदया-
 नन्तरं वा उदयमनन्तर च कालक्रमाय वीयमान शप- किपदवशिष्ट
 रागो लौहित्य यस्य त निशो रात्र्या पति चन्द्र प्रस्मरत् । तन्मुख
 तादृग्भूदित्यर्थं । इंपदवशिष्टरक्तिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति तं-
 या तादृक् मुखदर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जातेति भाव । नत नतेति
 प्रकारे द्विरुक्ति । पति कर्मत्वविधत्तया पश्यभाय ॥ १२८ ॥

स्वेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं वीक्ष्य मूर्त्तमिव
 हृद्गतं प्रिय । निर्ममे धुतरतिश्रमं निजैर्हीनता
 ऽतिमृद्गु नासिकाऽनिलैः ॥ १२९ ॥

स्वेदिति । ललाटशाखादर्शनसञ्जातनिजसुरतषाष्ट्यं स्मरणवशात्
 श्रिया नता मा स्वेदभाजि श्रमजलयुते स्वहृदये अनुविम्बितं प्रिय
 नन मूर्त्तं साकार हृद्गत चित्तस्थमित्य वीक्ष्य निजैरनिमृद्गुभिः विश्रा-
 न्तिक्रममन्दीभूतेनांसिकानिलै रुत्वा धुतोऽपनोत् रतत्रमो यस्यै-
 तादृग् निर्ममे चकार लज्जानसत्त्वान्नासाद्यामाना हृदयप्रतिविम्बित
 प्रियसम्यस्य त अनापनोदन युक्त । निर्मम इवोत्प्रेक्षा या । तादृशीं
 ता दृष्ट्वा म गतश्रम सद्य मञ्जात , सापि त तादृशा दृष्ट्वा हृदय-
 शान्तन्दतरान्नासाद्यामान्मुसाचेति भाव ॥ १२९ ॥

मूनसायकनिदेशत्रिभ्रमैरप्रतीतचरवेदनोदयं ।
 दन्तदंशमधरेऽधिगामुका सा स्पृशन्मृद्गु च
 मञ्जुफार च ॥ १३० ॥

मूनेमि । मूनसायकस्य कागस्य निदेश आशा । तस्य विज्रमेयिं-
 गासिर्दंशमि अग्रप्रतीतचर पृथुमभागयेनायागजात वेदनोदयो यो
 तु तादय यस्मान्न त दन्तदंश अधरेऽधिगामुका अधुना पीडाकारि-
 य जातवती । मागुदु धानिपुराङ्गुलीरपत्रं यथा तथा दन्तदंशधरमे-
 वारपुगम् । अगन्तर च म्यगजप्रोदानुभवात् चमसुकार मसीकारन-
 द्भ्रम्यमपि चकार । आकम्भिकतथैव किमेतत्कदा जातमिति साद्य-

यांचानून् । दन्तदश नलोकेति (पा० २। ३। ६०) पृष्ठी निषेध ॥ १३० ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं प्रेयसार्जितमुरा
जये।रियं । कान्तमैक्षत हसरपृशं क्रियत् कोप
सङ्कुचितलोचनाउचला ॥ १३१ ॥

वीक्ष्येति । इय प्रेयसा नलेन उरोजयाहपरि बुद्धिपूर्वमर्जित कृतं
करजस्य नरस्य विभ्रम कोपसम्भ्रमवशाद्वीक्ष्य चार चार विलोक्ष्यान-
न्तरमेव क्रियत् किञ्चित् कोपेन कुञ्चितौ उन्नीत्य मुकुलितौ पर्यायेण
गुणाधिक्यवशात् विलोचनाञ्चलौ नेत्रपल्लवौ यथा एवमभूता सतो
स्ययं कृतत्वात् समीगसमये तथा ज्ञातत्वाच्च हसरपृशं श्रितस्मित का-
न्तमैक्षत कोपेन धरुणपश्यदित्ययं । कोपस्याल्पत्वेन धीरत्व मेम्या
व्यज्यते वीक्ष्य वीक्ष्य सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । हसरपृशं स्पृशोमुदके (पा०
३ । २ । ५८) इति किन् ॥ १३१ ॥

रोपनूपितमुखीमिव प्रिया वीक्ष्य भीतिदरकम्पि
ताक्षर । तां जगाद स न वेद्मि तन्त्रि तं ब्रूहि
शास्मि तव कोपरोपिणम् ॥ १३२ ॥

राषेति ॥ सहायवपिन कोपयुक्तं मुख यस्यास्तामिव दन्तदशनादे
सुसुकारित्वेन तरषत कोपरहितत्वऽपि कुञ्चिनकोपन श्लुक्कृतमुखी
प्रिया वीक्ष्य ज्ञीत्या दरमीयत् कम्पितानि भगद्गदान्यदराणि यस्या क्रि
याया तद्यथा तथा ता इति जगाद । इति कि । हे तन्त्रि अह त न
वेद्वि कस्तव कापरोपरोपणा चकार ब्रूहि शास्मि तव कोपरोपणमिति
च पाठः । कोपस्य रोपिणमध्यारोपक न संज्ञीत्यात्मनः कापरोपित्य
रोपयति ॥ १३२ ॥

कोपकुङ्कुमत्रिलेपनान्मनाग्नन्ववाचि कुरातन्व
वाचि तं । भूदयुक्तसमयैव रजजनामानने त्रिधु
त्रिधेयमानने ॥ १३३ ॥

कोपमिति ॥ पुनरपि इति कि । ननु कथतनु अयाचि कोपवशात्

अवाच्यभाषणे तथा अवाचि नभ्रीजने तथा विधुनापि विधेया गुणा-
धिक्यशक्तिधेया कार्या मानना पूजा यथैवभूतं चन्द्राधिके तथान-
ने रोपरूपेण कङ्कुमेन विलेपनाद्देतोर्मनागतपीयसीय रञ्जना रंक्तिमम-
स्यादना सा भूत् न कार्या । यस्मादयुक्तममपैवाप्रस्तावमुद्भूतैव कि-
मपि मया नापराहमिति निर्हेतुकैवमनुचिरा कोपरञ्जनाः त्यज्यतामि-
त्यर्थं । अथ वाऽय मम्भोगसमयो रात्रिरियं न तु कोपरञ्जनममयः, त-
स्मादन्यदा कोप. कार्योऽधुना तु त्यज्यतामित्यर्थं । अथ च चन्द्रत-
ल्ये मुखे रञ्जना अयुक्तममया साऽभूत् किन्तु युक्तममयैवकार्येत्ययुक्त-
समयत्वमेव निषिध्यते । अथ च चन्द्राधिक तय मुखं इदानीं रोपक-
पितं सव्यं न भवतीति अयुक्तममया रञ्जना न कार्या कोपस्त्यज्यता-
मित्यर्थं । अथ च कोपकङ्कुमविलेपनरञ्जना अयुक्तममया यतस्तस्मा-
न्नैव कार्या । शोतकालेखरगवीर्यतया वदनप्रसाधनं कङ्कुमविलेपन-
युक्तं इदानीं वसतजेन अमजेनोष्णया श्रीखण्डपाण्डिमैद्याननप्रसाधना-
याल न कङ्कुमरञ्जनेत्यर्थं ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः तात्रकीरमृतशी-
करं किरत् । एतदर्थमिदमर्थित मया कण्ठचु-
म्बिर्मागदाम कामदम् ॥ १३४ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थित तथा कामदमि-
च्छादापि अनस्यैतदर्थं त्यदीयकरजरदनतत्रजपोहापाकरणार्थं भैमी-
करजादिस्तपोहापनोदन कुर्वन्ति मयाऽर्थितं प्रार्थितं सदिदं चिन्ता-
मणिरुद्रदाम माला अमृतशीकर म्भायिन्दुं किरत् स्ववस्त्रहायकोस्त्य-
दीयाः नखादिजा नखततादिजा रुजाः पोहाः क्षिप्र अस्यतु शनयत्व-
त्यर्थः । तस्मात् कोप सा भाषीरिति भावः । अपितमिति पाठे पो-
हाज इत्यर्थं मया स्वदीयकण्ठे क्षिप्तं मत्पदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्ये-
यं । रुजा निदादित्वात् (पा० १।३।१०५) अह् मत्ययः ॥ १३४ ॥

स्त्रापराधमलुपत् पयोधरे स्तहरः सुरधनुः कर-
स्तव । मेवया अयजनपालनामुत्रा भूय एय चर

णौ करोतु वा ॥ १३५ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि मत्करस्तव पयोधरे स्तने सुरधनु कर
 इन्द्रपापाख्यनसकतयिज्ञेपकारी मन्त्रसकतपीडाकरणज स्वापराधं व्य-
 जनस्य चानना तस्याः मन्त्रागाद्भवतीति भूस्तया व्यंजनवीजनसमुद्भू-
 तया सेवया प्रलुपत् । वा अथवा गतावत्यापि सेवया यदि न सन्तु-
 व्यभिर्तर्हि भूय मय पुनरपि अय करस्तव चरणी करोतु संयाहयतु ।
 चरणसदाहने अस्वपराधनाजनं भवति । तस्मात्तदय करोत्वित्यर्थं । अ-
 य च चरणी मन्मोगार्धं कर्त्तुं करोत्वित्यर्थाऽयमेव । अय च नानाव-
 शंस्त्रमुद्रिकायुक्तत्वान्तवत्कृपे सुरधनु कर , तथाचापराधा नास्त्येव ।
 अय च मध्ये सुरधनुर्गुक्तमेवेति पयोधरे तत्कारिणा न कोऽप्यप-
 राधः, यद्यपि भवेत् तथापि व्यंजनवीजनमेवमाश्रयेपितद्वरणसदाह-
 ननपि करोत्वित्यर्थः । भूय स्प इति पाठ स्प मत्कर । प्रलुपत् त-
 दित्यादह् । धनु करः । दयाविभेति (पा० ३।३२) ठ । इमुसो साम-
 र्य्यं इति (पा० ८।३।४) पञ्च विभजंजीयस्य नः । करासीति करः पदा-
 द्यच् । सुरधनुष कर इति पठौ मनाच । चातना व्यन्ताद्युच् । नि-
 त्यस्य पाणिपत्याद्बुद्धि ॥ १३५ ॥

ज्ञाननस्य भ्रम चेदनीचिनी निद्वय दशनदंश
 दायिनः । शोध्यते सुदृति वैरमस्य तत् किं
 त्वया वद विदश्य नाधरम् ॥ १३६ ॥

ज्ञाननस्येति । हे सुदृति ममानस्य चेद्यदि अनौचिनी यतो नि-
 द्वय यथातथा दशनदशदायिनो दन्तघनदानशीलस्य तस्मात्तस्य यद्य-
 पराधित्वा तत्तर्हि अस्वपराधकारिकोऽस्य न-सुदृश्यधर विदश्य अतित-
 रां सखहगिरिवा त्वया किमिति तद्दन्तदशनरूप वैर न शाध्यत त्व यद्
 कथय, अपि तु अस्वपराधिनोऽभ्यावयवमोष्ठ दन्ते, सखहपित्वा भैरनि-
 यांतन कुरु । तथा च सप्त समाधिरित्यर्थं ॥ १३६ ॥

दीपलोपमफलं व्यधन यस्त्वत्पटाहृतिषु मच्छि
 खामणिः । नो तदागसि पर समर्थना साऽय

मस्तु पदपातुक्रस्तव ॥ १३७ ॥

दीपेति । हे भैमि यो मच्छिरामणिस्त्वत्पटाहृतिषु त्वदीपयसन-
कवणेषु सतीषु लज्जाधशामुखयायादिना त्वया कृत दीपणोप स्व-
किरणैरेव तिमिरनिराकरणादफल व्यर्थं व्यथत । तस्य मणोरामसि श्र-
पराध पर केशल करावलास्यतादिवटमनयना परिहारो नो अस्ति त-
स्मादुपयान्तराभावात्सोऽय मौलिनगणित्तव पदयोः पातुको वन्दारु-
रन्तु । उपायान्तराभ व हि नमस्कारेणापि अथपराधमाजंन क्रियते त-
स्माद्यनपि नमस्कार करोत्वित्यर्थ ॥ १३७ ॥

इत्थमुक्तिमुपहृत्य कोमलां तल्पचुम्बिचिकुरश्च
कार सः । आत्ममौलिमणिकान्तिर्जाङ्गनी तत्प
दारुणसरोजसङ्गिनी ॥ १३८ ॥

इत्थमिति । स इत्थमुक्तप्रकारेण कोमलां सामयुक्तां उक्तिं वाचं
उपहृत्य उपहारीकृत्य प्रणामकरणावशात्तल्पचुम्बिन शय्यास्पर्शिनश्चि-
कुराः केशा यस्य स आत्ममौलिमणिकान्तिर्निजशिरामणित्युतिस्तद्रूपा
सङ्गिनी नदी ता तल्पदे भैमीचरणी तद्रूपे अरुणसरोजे तत्सङ्गिनी
सम्यद्राष्टकार । प्रणामेत्यर्थ । नद्याद्य रक्तोरपलसम्बन्धो युक्त एव ।
तल्पचुम्बित्यनेन शय्यापानेव प्रणामः सूचित । भङ्गास्तरङ्गा. सन्त्य-
स्या घेति विग्रहः ॥ १३८ ॥

तत्पटाखिलनखानुचिम्बनैः स्वैः समेत्य समता
मियाय सः । रुद्रभूमविजिगीषया रतिस्त्रामिनो
पदजमूर्त्तताभृता ॥ १३९ ॥

तदिति । कृतप्रणाम स नन स्त्रीनिजैकभ्याः पादयोरखिलेषु
दग्न्यपि नखेषु जातिरनुचिम्बनै प्रतिचिम्बे. समेत्य मिलित्या रुद्रस्य
भृता यदुत्थमेकादशत्य तस्यापि स्पर्धाप्रशाद्विजिगीषया जंतुमिच्छया
उपदनमूर्त्ततामेकादशमूर्त्तता धारयता रतिस्त्रामिना कामेन मगता
शाम्य गेयाय गदीय. शुश्रूष्येकादशत्यं धारयति तदिं मयापि ताद्य-
रमहस्याकंभ भावित्तु युक्तमिति । एकादशत्यं यदि कामो धारयेत्तदिं

भैमीदशनसमजातस्त्रप्रतिधिस्त्रमभ्यन्धको दशमूर्तिं परो नलस्तेनोप-
नीयेतेत्यभूतोपया । रुद्रभीतीति पाठे एकादशभ्या रुद्रभ्या भीने वि-
जिगीपया तदपाकरणादुतोयद्योकादशमूर्तितां नदनो धारयन्ति स्व-
प्रतिधिस्त्रयोगादेकादशमूर्तिर्नलस्तेनोपनीयेतेत्यर्थः । प्रणामवशात्तज्ज-
खेषु प्रतियिम्बित इति भावः । दद्याना समीपे उपदशाः । रुद्रस्य-
या व्ययेति (पा० २ । २ । २५) मनामः । बहुभीरौ सङ्ख्येय (पा०
५ । ४ । ७३) इति इच् । उपदशा मृतयो यस्येति ममासः ॥ १३८ ॥

आख्यनैष कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति क्रुशा
मधोनिशा । एवमेव तु निशान्तरे दर रोप
शेषमनुरात्म्यनिं ह्यणम् ॥ १४० ॥

आख्यतेति । एष तां इति आख्यत आवाचत । इति किं । हे भै-
मिं त्वं कोपलोपनं कुरु । सधर्मसन्तस्य रुशा दिनापेक्षया स्वभावत
एवाल्पपरिमाणा अथ च प्रतिक्षणमपचीयमाना निशा नश्यतीति,
पश्य कोपापरित्यागे एवमस्कारेणावशिष्टा रात्रियंभिष्यति, तस्मात्
कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्व एवमव रोपज्ञाप निशान्तरे आगानि रात्र्य-
न्तरे दिनापेक्षया अधिकपरिमाणाया शिशिरर्तुराग्री क्षणमात्र अनुरो-
त्स्यमि कामयिष्यसे चरने तन्मनागिष्ट शिष्ट कोप तदा कुरु इदानीं
ममोगार्थं प्रसन्ना भव । सर्वं कोपमिदानीमेव चेत् करिष्यमि तर्हि
तदा किं करिष्यसि तस्मादल्पं कोपं निशान्तरार्थं ख्यापयेति लौकिक-
रीत्याधुना ताम्रत् कोपं त्यजेति ता जैर्भी प्राचयति स्मेत्यर्थः । आ-
ख्यत । च द्विड ख्याज् (पा० २ । ४ । ५४) क्तः । आस्य तिवक्तोति
(पा० ३ । १ । ५२) इत् । इत्त्व तद् ॥ १४० ॥

साऽय नायमनयत्कृतार्थनां पाणिगोपितनिजा
द्विप्लवङ्गजा । तदप्रणामधृतमानमाननं स्मरमेव
सुदती वितन्वनी ॥ १४१ ॥

वेति । अथ प्रणामभाययानन्तर प्रणाम ना कार्षीरित्यादिवचन-
पूर्वं पाणिभ्यां गोपिते निजाद्विप्लवङ्गजे यमा तथा तस्य प्रणामेन धृतो

निरस्तो यान् । कोपन्नगौदामीन्य यस्यैवम्भूत ज्ञाननं प्रसादात् स्मिरं
सस्मितमेव वितन्वती कुर्वांशा सती सा सुदती नाथ कृतायंतां कृता-
कृत्यता श्रनयत् प्रापयानाम तावन्मात्रेण प्रसन्नाञ्जूदिति भाष १४१ ॥

तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः सम्बृभुक्षुमनभौ
वभूवतुः । चक्षमे न तृ तयोर्मनोरथ दुज्जनी
रजनिरलपजीवना ॥ १४२ ॥

ता वेति । तौ मिथो ऽन्यान्वरतिरसस्थानुरागरसस्यायनात् प्राप्तेः
परस्परानुरागविद्युद्द्वैतोरथ च प्रीतिरेव रसायन प्रशान्तसुरनेष्ट्याया
पुनरुज्जीवगौपथ तस्माद्देता पुनः सम्बृभुक्षुमनसौ सुरताभिवापिच्छि-
त्तौ वभूवतुः । द्वितीयसुरतेः जातावित्यर्थः । तु पुनः रजनिस्तयो-
र्मनोरथ द्वितीयनुरनवाब्धा न चक्षमे यिपहे । यत दुप्रा जनिजंन
यस्यास्तथा । अल्प जीवित सत्त्वं यस्यास्तादृशा सञ्जातप्रजातममया ।
त्रय वाह्यायुषा जन्तु दुष्टमयति । यद्वा प्रभातस्य त्रासन्नान्दिरश्-
सन्नायनायनाद्वा दुष्टा व्याकुला जगो नशादा यस्या सा दुज्जनी ।
सम्भोगेष्टा तु तयोर्न निदृशा पर प्रभातममयस्य सञ्जातत्वारसम्भोग न
चक्रतुरिति भाष । अन्योऽपि सुरतविषये यद्रमायन वीर्यवृक्षर्षनी-
यथ सेवमान पुनः पुनः सुरतेः सुज्जंति । अल्पपिज्ञाऽन्यापि दुप्रा
यथः सपरान्यादि रक्षीषुदयो सम्भोग न क्षमते । जनन जान । ज-
निपश्चिभ्यामिण् (सि० की० । ८० ४ पा० २-२ पत्रे) जनिद्वध्योरिति
(पा० ३। ३। ३५) न षट्ठि । दुर्गोऽ इति (पा० ६। ३। १११) दीर्घः
पक्षे समाधानविधेरनित्यत्वात्क्रयभाष ॥ १४२ ॥

स्वप्नमात्रशयनीयचोस्तयोः स्वैरमारयन वचः ।
प्रिया प्रियः । उत्सवैरधरत्रिभ्रजपानजैः सान्तरा
यपटमन्तरान्तरा ॥ १४३ ॥

स्वप्नमिति । स्वप्नमात्र शयनीय शय्या याभ्यां तपोमंथ्ये प्रियः प्रि-
या प्रति स्त्री ररपि भियगत्वात्स्यच्छन्द यथा तंया आरयत शयोपत्
निष्पत्त यथः परस्परमपरविषय्य पान सज्जीकृमये परमानन्दकार-

पैनिमित्तैरन्तरान्तरा मध्ये मये सान्तरायाश्च विद्मः किपन्तं फाल
अनुत्तरितानि सुप्तिङन्तानि यदानियत्र ॥ १४३ ॥

देवदूत्यमुपगत्य निर्द्वय धम्भंभीतिवृत्तत दृशांग
सः । अस्तु सेधमपराधमाज्जना जीवितावधि
नलस्य वश्वता ॥ १४४ ॥

किमुवाचेत्याह । देवेति । देवदूत्यमुपगत्य णङ्गीकृत्य निर्द्वयं यथा
तथा धम्भंभीत्या चिन्नुद्या दूत्याकाशे प्रनिश्रुतापरिपालनादुर्मो लु
प्येतेति लुप्यमानाद्भम्भंभीत्या धम्भंस्वीय वा भीतिर्नलापनक्रया तथा
हेनभूतया कृत तादृशमनिर्द्वयं भयत् पाहनरूपमुक्तप्रकारमागाऽप-
राधा येन तस्यापराधिना नलस्य सम जीवितावधि यायजीव या य-
श्रयता भयदधीनता सेधमपराधस्य साज्जना शोवधित्री अस्तु । नद्यम
वृत्ति यावद्वृत्त जीगमि तावत्तत्र पश्य किन्नर गयेति प्रनिष्ठा तथ्यां
नत्या तमपराध समस्वेत्येवोच इति भाव । साज्जना एतत् द्वावेयुश्च १४४

स द्वागः सुमुख यत्तद्वीक्षणं तच्च राज्यमुरु येन
रज्यसे । तन्नलस्य सुध गाभिपेचनं यस्त्वदङ्गप
रिरम्भविभ्रमः ॥ १४५ ॥

स इति । हे सुमुखि यत्तद्वीक्षणं स एव नलस्य सम क्षणो महा-
नरुमवः शाभमवदनत्यादेवेत्यर्थ । अथ च यत्र नदत्यपि काले भव-
दीक्षणं स महानपि कालं सुखरूपत्वात् क्षणतुल्यः सुखेनातिवाहितु
शक्य इत्यर्थं । तथा येन त्वद्विषये मदीयेन सद्विषय त्वदीयेन व्यापा
रेण त्वं राज्यसे प्रीता ज्ञरमि, तच्च तदेव सम उरु राज्य त्वदनुरागहे-
तुर्व्यापार एव साध्यज्य न तु सकलभूमशङ्खलाधिपत्यमित्यर्थ । तथा
यस्त्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रमं शालिङ्गनत्रिलासः त्वच्छरीरं नदङ्गे क-
तो वा परिरम्भविभ्रमं तदेव नलस्य सम मुधयाऽमृतेनाभिपेचनं अ-
जिनः स्त्रानं । मुधाभिपेकादपि भवदङ्गनङ्गं सुखकर इत्यर्थं । सर्वथा
त्वमेव सम सकलपुरुषार्थसर्वं स्वभूतासीत्यर्थं ॥ १४५ ॥

शम्भं किं हृदि हरे प्रियार्पणं किं शिवाद्युत्पटन
 शिवस्य वा । कामये तत्र महेषु तन्वि त नन्वय
 सरिदुदन्वदन्वयम् । १४६ ॥

शर्मेति । हरे श्रीविष्णो इति प्रियार्पणं राक्षस्या स्यापन कि
 नाम शम्भं सुख । तथा वा अथवा शिवस्य शिवायाः पार्श्वत्या अर्पेन
 घटन किं शम्भं तदप्यलपीय । तर्हि किं नाम परम सुरमित्याशङ्का
 ह । ननु तन्वि भूमि महेषु सुरतात्सवपु तथ त प्रतिप्रसिद्ध सरिदु-
 दन्वतामंदीसमुद्रपारिव न्वय मन्वन्मभित्तजलापनम्भं न तादा म्यन-
 क्षण अयमह अथ शुभाशुभविधिरूप वा सम्बन्ध कामये वाञ्छामि इ-
 पदेवताभ्य इति श्लेष । महेषु सवपु मध्ये तत्र सरिदुदन्वत्वमेव काम
 ये नत्वन्वदिति वा । हरहृदि प्रियार्पणं शिवस्य च शिवाद्युत्पटने न
 लिङ्गनादीना पृथक्स्थितभित्तदेहमाध्यत्वाद्दालिङ्गनादिनन्य सुर ता-
 यन्तास्त्येव किन्त्येकदेशम्पञ्चमात्रजन्यमवास्ति तस्मादावयार्थेदि पृथ-
 क्त तर्हि तदा सुरवसनय क्षीरवदकीभावाऽस्तु । यद्यप्य क्वचित्तर्हि
 नदीसमुद्रजलयतादात्म्यमेव ज्ञयत् न तु हरिरास्मादिवद्देहास्त्रे इति
 भाव । नन्वदन्वित्यपि पाठ । तत्र मयेहति पाठ अयमहनिष्ठ भूणा
 के मया सह ते तव तादृश सरिदुदन्वयय कामय इत्यथ ॥ १४६ ॥

धीयतां मयि कृष्ण ममेति धीर्वक्तुमेवमत्रकाञ्च
 एव कः । यद्विधूय नृणवद्विवरूपति क्रीतवत्यमि
 दयापणेन मां ॥ १४७ ॥

धीयतामिति । इं भूमि मयि त्व ममेति धीर्निश्चिता युद्धिधीयता
 न्यम्यना । मयि स्वयुद्धिरासनार त्वया क्रियतामिति यक्तुमेव अग्नि-
 धातुमप्ययकाश अथपर एव क अपि तु तात्त्विकेऽर्थे एव यक्तुमय-
 काशनेनाऽपि नास्ति यद्यस्मादेना दिवस्पतिमिन्द्र मृगशर्षणेन
 मृग्य यतत नृणपदेव यथा मया मृगमिव पतित्यस्य दयाहपेण पणेन
 मृग्येण वा क्रीतवत्यमि । नदामीमे हि ममयुधिः पार्श्वेत्यारोपं प्रा-

प्यते । विक्रीय मूल्येन गृहीते यस्तुनि तु स्वस्य न्याय्यमस्त्व्येति त
 दारोपो न प्राप्यत इत्यर्थः । यदि नपि स्वस्य नाभविष्यत तर्हि इ-
 न्द्रं परित्यज्य मां नावरिष्यः एनवत्त्वमि तावत् तस्मादेवमपि मया
 याचितुमयुक्तमेवेति । तत्र किकरोऽस्मीति भावः । दिवसपति दया-
 पणेनेत्येताभ्या इन्द्रापेक्षया स्वदपेक्षया घाहमतितरा गुणक्षानिति वृत्
 इति न किन्तु महरणं तव रूपैव वृत्तुः । ना यावज्जीव कार्येत्यर्थः ॥१४७॥

शृणवता निभृतमालिभिर्ज्वद्वाग्बिलासमसकृन्म
 या किल । मोघराघववित्रय्यजानकी आविणी
 मयचलानि वीक्षिता ॥ १४८ ॥

शृण्वतमि ॥ किल कदाचित् समये घालिभि सर्वाङ्गि सह अम-
 कृत् भवत्या यात्रिशलास कथासंज्ञाद निज्जन् पश्चादागत्य ज्ञ त यथा त-
 दा वरदानाददृश्यत्येनायमुपट यथा तथा शृण्वता निज्जतां रङ्गि स्थि
 तत्वात् गच्छवणगङ्गाभावात् स्पष्ट स्वयन्द सर्वाभिः सह भवत्संवाद
 किल जने. पश्चादागमनादद्रुष्टीकरणादिना कपटेन शृण्वतासता वा
 मया त्व वीक्षिता म्रभूता दृष्टाभि । किन्भूता मोघ वज्जी परीक्षार्थ
 शकारणे श्रीराघवेण विवर्ज्या त्यक्ता स्वस्मिन्नेवानुरक्तापि जानकी गृ-
 षोतीति तच्छीला सीतेव भवेन स्वत्यागगङ्गया प्रीत्या च व्याकुला ।
 तस्मात् किङ्करभूते मप्यन्यथाधीर्न कार्येति भाव । यद्वा यस्माद्गीता दृ
 ष्ठाभि तस्माददृश्य मपि तयानुरागीऽस्तीति निश्चित्य धीयतां मपि
 विवेक्तु मयुक्तमिति भावः । राघव गोत्रापत्ये विदादेराकृतिगणत्याद
 ज् । बहुल्ये तु यज्जाशंति (पा०२।४।६४) अजोऽनुक् । तेन रघूणामन्त्र
 य वत्ये इति साधु ॥ १४८ ॥

क्षुप्तपत्रविनिमीलितक्षुपात् कच्छपस्य धृतंचाप
 लात् पलात् । त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधृतः स्वं
 भियोऽभिदधतीषु वैज्रवं ॥ १५१ ॥

त्वं मदीयविरहान्मया निर्जां नीतिमीगितयती

रहःश्रुता । नोऽभिक्तास्मि भवतीं तदित्ययं वा

हृद्वरमसत्यकातरः ॥ १५० ॥

क्षुप्तेति त्वमिति युग्मं । अयं नल. तां प्रति इति वरमभीष्ट व्या-
हरन् उवाच । अभयदानं प्रादात् । इति किं । हे भैभिकदाहित् स-
खीममूहन सह गोष्ठ्या प्रसङ्गात् काकस्माद्विभेतीति तथ्यं कथ्यता-
मित्यन्यान्वयं भयहंतुप्रश्ने कृतं क्षुप्तानि स्पृष्टानि पत्राणि यस्यैयम्भूतोऽ-
क्षुभ्यादिना स्पृष्टमात्रं सन् विशोषेण निमीलितः सङ्कुचितस्तस्मात् क्षु-
पाङ्गज्जालुमश्रद्धादादोषधिविशोषान् सकाशादहं सुतरां विभेतीति क-
याचिदुक्तं । घृतं चापलयेन स्रज्जातं सद्यः पलतः कण्डपस्य पला-
न्मासात् अह्निति अन्यथा कथितं । अनिज्ञं शिरोधृतो मूर्ध्नि कम्प-
यत. प्रतिशब्दसन्वयवर्णात् सरटात् वकल रान् सकाशादहमिति अपरये-
त्येव त्वत्सखीषु स्वं निजं भियोभयस्य वैभव हेतुं अजिदधतीषु भाय-
नाशासु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभयहेतुरुक्तस्त्वयापि कथ्यतामिति
त्वत्प्रत्युक्ते सति नशधियोगाद्देतोरहं विभेति क्षणमात्रमपि तेन न
भाव्यमिति तस्मादेव विभेति न त्यन्यस्मादिति भदीपविरहाज्जिज्ञा भी-
ति रहमि इति तवती त्वं मया श्रुतासि यस्मात् तस्मात् माऽप्रेपीः ।
अहं भवतीं कदाचिदपि नोऽभिक्तास्मीति, यतः अमत्ये नानाप्रलोभ-
नशिवपे कातरो भीरुः भाविनस्यागस्य दैवाधीनत्वात्कामत्ययादित्य-
मिति भावः । यद्वा असतीष्टकानरः सतीषु विषये भीरुरेव शतस्त-
द्रूपनिर करणाचंभेयमपददित्यर्थं । क्षुप्तेति क्षुपस्वशं इति सीदादिकात्
अनिष्टं निष्ठा । शिरोधृत इति क्लियन्त ॥ १४९ ॥ १५० ॥

सङ्गमव्यं विरहोऽस्मि जादिका येव धामय रताय
तन्क्षुण्णं । हन्त दत्त इति रूपयावयेनिद्रयाद्
किमु नापसद्यते ॥ १४९ ॥

सङ्गति । हे भैभि इत्यतो इतोः छट्या कुपितयेव मिद्रया जसां
राशौ आचयोनीपमद्यमे आगच्छतयामनूयते । किमिति वितर्कं । इति
किं । हे भैभीगणी येषां निद्रा विरहे विधाहात् पूर्व विषागमनये

या युवा स्वप्नदर्शनादिवशात् सङ्गमय्य संयोग प्रापय्य युवयो जीवि-
 कास्मि प्राणधारणहेतुरजूवमित्यर्थं । तत्राण तस्या मम सम्बन्धि-
 ण अथसर या अथ विद्याहानन्तर स्वकार्यार्थं रताय युवा इत्य् ।
 रात्रिलक्षणे मदीयसमय एव सुरतस्य क्रियमाणत्वात् हन्त कष्टमनुचि-
 त कृत उपकार न स्मरथ इत्यर्थं । आपदि कृतोपकारा हि तदीयेऽ-
 वसरे अन्यस्मै दत्ते सति कोपात् स्वामिसमीप नागच्छतीति, प्रापदि
 कृतोपकाराया मम रात्रिहपोऽवसर सुरताय दत्तो युवाभ्या, मष्ट्य तु
 मदीयावसरस्य लेशोऽपि न दत्त प्रभातपर्यन्त सुरतस्यैव करणदि-
 ति कीपवशादिति वाऽऽवयोर्निद्रा नायातीति नलस्तामवोचदित्यर्थं ।
 आप्रज्ञान ताभ्या कानकेलय कृता इति भाव । न घणमिति पाठे
 यैव जीविका तस्या मम रताय प्रीताय कृणमत्समपि समय न इत्य
 ष्टि रुष्टयेति व्याख्येय । सङ्गमय्य त्यपि लघुपूर्वादिति (पा६।४।५६)
 शेरयादेशः । जीविका कर्त्तृरिण्डुल् वा षष्ठी द्वितीया द्विवचने वाना-
 देश ॥ १५१ ॥

इंद्रशं निगदति प्रिये दृशौ सम्मदात् कियदिय
 न्यमीलयत् । प्रातरालपति कोकिले कल जाग
 रादिव निश कुमुद्वती ॥ १५२ ॥

इंद्रशमिति । इय प्रिये इंद्रशमेवम्प्रकारमन्यदपि निगदति सत्येव
 सम्मदाह्वपात् सुरतानन्दजप्रमादिति यावत् । तस्माद्देतो दृशौ नेत्रे
 कियत् न्यमीलयत् किञ्चित् निमीलितयती अमसङ्गातया निद्रया प्रयो
 जिकयति शेष । निद्रद्वयित्यप्य । आन्तो हि निद्राति सम्मदादेव न
 दति सतीति वा दृशौ न्यमीलयत् । सम्मदादिव प्रियप्रियोक्तिश्रवण-
 सम्भ्रातृपत्रशादिवेत्यर्थं । आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलि
 तदृग्भवतीति प्रतीयमानाश्चेद्वा या । कियदित्यनेन दृशाहंनिमीलन-
 स्य सूचितत्वाद्हन्यत्व तस्या सूचित । केव । प्रात कोकिले कल मधुरा
 स्फुटध्वनि श्रेष्ठसुख आनपति सति कुमुदिनी इव यथा निमीलितो
 स्वला भवति सधेयमपि । कस्मादिव निशारात्रिसम्बन्धिनी जागरादि-
 य । रात्रावनिद्रा हि प्रातदृ शी पूर्यंनेन निमीलयति कुमुदिन्यपि रा-

प्रायनिद्राशशादिषु प्रातर्निमीलपति, तस्मादियगपि प्रतीपमानोत्प्रे-
 षा । न्यमीमिगत् इति पाठे यौ षड् निराजभावेति (पा०७।१।३) पा
 षिक उपधा ऋस्व । आगरान् भाषेपञ्चि आग्रो विचिखल्लडित्स्विति
 (पा०७।३।८) वृद्ध्यपवादो गुण ॥ १५२ ॥

मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथ. स्वप्नशीलितपर
 स्परक्रियं । तौ ततोऽनु परिरम्भसम्पुटे पीडनां
 त्रिदधती निदद्रतुः ॥ १५३ ॥

मिश्रितेति । ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमप्य स्य भैमीनिद्रानन्तर
 परिरम्भरूपे सम्पुटे सङ्घेषपेटिकापान्तिस्ति यावत् । तदत्र पुनरपि पी-
 डना गाढालिङ्गन त्रिदधती कुर्वाणी तौ, मिश्रितौ परस्परानन्तराल-
 घटितौ ऊरू यस्या क्रियाया तद्यथा भवति तथा मिथ पानशशाद-
 न्यांन्यमिलिताधरौ यस्यां क्रियाया तद्यथा जयति तथा, स्वप्ने धी-
 लितः । परस्परक्रिया अन्योन्यपुम्ब्यतादिव्यापारा यस्या तद्यथा तथा
 निदद्रतु । शीरनीरालिङ्गन कृत्या निद्रितायित्यर्थं । पीडना । स्प-
 न्तत्वाद्युष् ॥ १५३ ॥

तद्यातायातरहश्छलकलितरतिश्रान्तिनिश्चासधां
 राऽजस्रध्यामिश्रभात्रस्फुटकथितमिथः प्राणभेद
 व्युदास । वालावक्षीजपत्राङ्कुरकरिमकरीमद्वि
 तावीन्द्रवक्ष्मिहाख्यातैरुभावो जयहृदयमयाद्द्र
 न्द्रमानन्दनिद्रां ॥ १५४ ॥

तदिति । तत् दृष्ट्वा स्त्रीपुमनिपुन आगन्देन सम्भोगमुखभरेण नि-
 द्रा जयात् प्राय । किम्भूता निद्रामस्यमिथ्यामाना यातायातयोर्निर्गन्त-
 प्रवेशयो सम्यग्भिन्नोरह्मो धेगस्य छलेन व्याजेत कलिता अङ्गीकृता
 या रतिश्रान्तिनिधामधाराः सुरतश्रमसञ्जातनिद्रासपरम्परास्तासाम-
 न्योन्यमजस्रगगयत मृतरा या ध्यामिश्रभाष. निद्राशशभैमीनासानि-
 गंतद्यामपरम्परासु निद्रापशनभसात्तगंतनिद्यामपरम्परा प्रविष्टा स

य वैपरीत्ये । इति मिश्राज्जावापंमिष यातायाते, तथा य अलं अमम-
 वैश्वदन्त्योन्यमिद्यामपरम्पराणां यो नितरामजेदापनम इति यायत ।
 तेन कर्तुंमूतेन स्तुट म्पष्ट कथितो मियोऽन्योन्यस्य प्राण्यानां जेदशुदा
 वा जेदनाशः प्राणैक्य यस्य तत् । तथा यालाया यज्ञोजी स्तनी तत्र
 पत्राङ्कुराः पत्रवल्लीभूताः तत्पत्रवल्लीषु यतंमानाः करिनकव्यः फल-
 प्यादिरचिता इस्तिमकव्यंस्तामिभुंद्दिन चिद्धित निद्राममपञ्चगाढा ल
 द्गनयगात्मलग्नप्रतिरूपकं कृत उर्वीन्द्रयस्य रूद्रूप चिद्ध तेनाख्यातो नि
 तरां स्पष्ट कथित एकभाज एकत्वमज्ञेदो यथैयम्भूतमूमवार्धनीननयो
 इंदय यद्य स्थननय य चित्तपत्र । यातेत्यादिबालत्यादि य द्रुपं क्रि-
 याधिगेषत्वेन वा यान्य । आत्मैक्य शरीरैक्यञ्च क्रमेण यत्संतमिति
 ज्ञेय । समयारपि मिश्रितवामत्वादेकमापयज्ञज्ञप दुष्टेति ॥ १५४ ॥

श्रीहर्षं काविराजराजिमुकुटालङ्कारहोर, सुत
 श्रीहोरः सुपुत्रे जिनेन्द्रियचय मामल्लङ्घ्ये च
 यम् । यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिमगिनी सौ
 भात्रभव्ये महाजाय्ये तन्मय कृतौ नलीयचरिते
 सर्गाऽयमष्टादशः । १५५ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्द्धं पृथ्वत् । शिवस्य शक्तौ च मिहियं च शिव-
 शक्तिनाथन यत्र कृतं शिवशक्तिपाथननामा ग्रन्थ । शिवभक्तौति पा-
 ठे शिवस्य भक्ति मिहियं च शिवशक्तिप्रतिपादको दन्त्यविज्ञेय तस्य
 भगिनी सुकृष्णकन्यास्य विषय भौज्यात्रेण शोभनजातुभावेन भव्ये
 प्रशस्ते तत्तुल्यमरसशब्दापन्याम नन्दीश्वरिने अष्टादशान्त पूर्य मरं
 समाप्त । शिवशक्तिनिदिराप मया कतेति सूचित । भौज्यात्रमित्यात्र
 भाव युवादित्वादय । अष्टादश । तस्य पूर्णोऽष्ट (पा० ५।२।४८) ॥१५५॥

इति श्रीवेदरकरांपनामश्रीनारायणपण्डितनरुते नैषधीयसकागे
 अष्टादश सर्गे समाप्त ॥

उत्तरनैपथ्यचरिते ।

जगद्विग्रहसर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंही जयत ।

निशि दशमितामालिङ्गत्या विवोधत्रिधित्सुभि
 निपथत्रसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः । श्रुति
 मधुपदस्तम्बैर्दग्धीत्रिभात्रितजात्रिकम्फुटरसभृशा
 भ्यक्तावैतालिक्कैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गमङ्गलति स्पष्टा । वैतालिक्कैर्वन्दिभिर्गिरो जगिरे, क-
 चिरे । किम्भूतै । निशि र श्री । बाल्य वृद्धिषु पुष्टिः प्रज्ञात्माहो
 यत्त मदः दशरतेन निवर्तन्ते मन पञ्चेन्द्रियाणि चेति वचनाद्दशदश-
 कस्य शतायुष पुरुषस्यावसानोपलक्षकाऽथस्या विशया दशम' स
 विद्यते येषां ते दशमिनो वृद्धास्तेषा भाषा दशमिता ताज्जालिङ्गत्या
 अयमान प्राप्ताया सञ्जातप्रायप्रभाताया यामिन्या प्रियाङ्गु भैमीमनी-
 पमुपेयुष प्राप्तवत्स्तया मष्ट निद्रितस्य निपथदेशवसुधाया मीनाङ्गस्य
 कामस्य नरास्य विवोधार्थं गिर त्रिधित्सुभि कर्तुंमिच्छन्ति । कीदृशयो
 गिर. श्रोतृणां श्रुत्योः श्रवणयामंधु छान्तरूपा शक्तिमधुरा पदस्त्रक
 सुप्तिष्ठन्त पदनाता तस्या वैदग्ध्य्या यक्रोत्त्वादिरचनाचातुर्येण विज्ञा-
 यिता अगिद्यत्या ज्वलनाव्यापारेण प्रकाशिता भाषिका रत्यादिस्या-
 यिष्यभिषारिमष्टकारिरूपेभार्थैयुं क्ता, प्रापिता इति यावत् । तादृशा
 स्फुटा. प्रमत्तररयेन दालिक्कैरपि प्रतीता ये रणा शृङ्गारादयस्तीर्भृग
 गितरामभ्यक्ता मयुंतः निक्ता यकपदमपि नीरस याम् नाम्नि अ-
 तिरमिका नलप्रयोधार्थं मागधेमेधुर प्रातयणंनभारश्चमित्यर्थं । रत्या
 दय स्यापिभ या निर्धेदादपस्त्रयन्तिशृङ्गव्यभिषारिणः । वैतालिका

घोषकरा इत्यमरः । दशमोऽयस्याविशेषो विद्यते यस्यामौ दशमी,
 छति वृद्ध इति योगरुढोऽयं प्रश्नः । दशमिन्या वृद्धाया भावो दश-
 मितेति वा । विशिष्टस्तालो वितालः सशिल्पं येषां ते वैतालिका.
 शिल्पमिति (पा० ४। ४। ५५) ठक् । सौख्यायिका इत्यर्थः । तदुक्ता
 वैतालिकास्तु कथ्यन्ते कविभिः सौख्यायिकाः । राज्ञ प्रबोधमनयं
 घण्टाशिल्पास्तु घास्टिकाः । नगरे गैशश्च कर्माणि तद् । अस्मिन्
 सर्गे ग्राम इति यावद्वरिणी छन्दः ॥ १ ॥

जय जय महाराज प्राजातिकी सुप्रमगमिमां
 सफलयतमां दानादक्षुणादरालसपक्ष्मणाः ।
 प्रथमशकुनं शय्यात्थ य तत्रास्तु विदमंजाप्रि
 यजनमुखामाजात्तुङ्ग यदङ्ग न मङ्गलं ॥ २ ॥

जयेति । भो महाराज त्वं जय जय सर्वोत्कर्षेण यत्तस्य । त्व
 इमां प्रत्यक्षदशां प्राभातिकीं प्रातः कालमभ्यवा सन्ध्यादि जनितान् शु-
 यमा परमा शोभां दरमीपत् छलसे तत्कालमेव निद्रात्यागादीपट्पू-
 र्वांनपुतेऽर्द्धान्निमित्तपक्ष्मणी ययोरक्ष्णान्निद्रास्तयोर्दानात् विशयीर-
 खाद्देहीः सफलयतमा, अतितमा सफलं कुरु । त्व-कृतदशनेनेयं ध-
 न्या भविष्यति तस्माच्छीघ्रमुद्बुध्यसेति ज्ञाव. । विदमंजा शय्योत्याय
 शय्यायाः सकाशाच्छीघ्रमुत्याय तत्र प्रथमं पूर्वं प्रातः कालभय च श-
 कुनं शुभमूचकं प्रशस्तमस्तु तत्स्थाने भैरवेव भूयात् । उच्यतेः सन्
 प्रथमोत्थितभैरीमुखमेव प्रथमं पश्यत्यर्थः । यद्यस्मान् हे अङ्ग स्था-
 मिन् प्रियजनस्य सुराभोजादन्यत् तुङ्गसुररुष्टं मङ्गलं शुभायङ्गं वस्तु
 नास्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखदशनेन कर्त्तव्यमिति लौकिकी
 स्थितिः । स्वप्नः पूर्वं भैरव्युक्तिप्रवृत्तिरिति भावः । दरालसपक्ष्मत्व त
 त्कालमुद्बुद्धस्य जातिः । पञ्चाङ्गमनं पूर्वं सुस्थानमित्युक्तमकुलकीजा-
 तिश्च । जय जयेति घोषनाया हिरुक्ति । प्राभातिकीं प्रभाते भवेति,
 कालाच्छ । सफलयतमां सफलशब्दात् तत् करातीति (पा० ३। १।
 २६ । या० १) ययन्ताहोदि तमपि किमेतिदित्यासुः (पा० ५। ४। ११)
 शय्यात्थायं शपादाने परीरसायामिति (पा० ३। ४। ५२) समुल ॥ २ ॥

वरुणगृहिणीमाशामामादयन्तममुं रुचीनिचय
 सिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरशुकं । तुहिनमहस
 पश्यन्तीव प्रसादमिपादना निजमुखमितः स्मरं
 धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

वरुणोति । हे राजन् हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी असी प्राची हरित्
 दिक् इतः प्रागभागे अक्षः प्रारम्भभागा एव निजमुखं तत् तिगिर-
 त्यागे प्रसादनिपादनी संख्यव्य जात् स्मरं सहास धत्ते विजर्ति, उग्र-
 क्षते । कथंभूतेव । वरुणस्य गृहिणीं भायां प्रतीचीमाशामासादयन्त अ-
 भिगच्छन्तमतएव रुचीनिचयस्य कान्तिसमूहकूपस्य सिचयस्य यत्रस्याशा
 भागास्तेषामपि प्रज्ञेन क्षेत्रेण अशस्तस्य क्रमेणैकैकभागायागमक्रमेण
 निर्गता अशयो यस्य निरशुकं, अथ च विवस्त्र अमु तुहिनमहस प-
 श्यन्तीव । नय्यगुरत्तस्यभूदपजागाऽजूदिदानीमेतस्यामनुरक्त इमा
 दशानापत्नीऽयमितीव इक्षतीत्यर्थं । अन्यापि नारी अनुरागतिवि-
 द्दल गलद्वेष्ट परस्त्रीसेवमान विट दृष्ट्वा मुख स्मरं करोति । प्राच्या-
 मरुणादयोऽनूत् । प्रतीच्या त्यरुणकिरणप्रमरणावशाच्चन्द्रोनिःप्रभोऽ-
 न्त जिगमिषुरस्ति । तस्माच्छीघ्रं वुचस्विति । अज्ञं अश नृतीयेति
 (पा० २ । १ । ३०) योगविभागात् समास । तत पश्रीसमासः । इत
 सप्तम्यर्थतसिः । एवमभूत चन्द्र पश्यन्ती इतो ऽस्माद्देनोरिष्यति इतो
 दृश्यमानादस्मात् प्रसादनिपादिति वा । सन्ध्यं पञ्चम्येव ॥ ३ ॥

अमहतितरास्तादृक् तारा न लोचनगोचरास्त
 रणिाकरणा ह्यामञ्चन्ति क्रमादपरस्परः । कथ
 यति परिध्रान्ति रात्रीतमः सहयुद्धवनामप
 माप दरिद्राणप्राणस्तमीदृयितस्त्रिषां ॥ ४ ॥

अमहतीति । भो राजन् अमहतितरा स्वरूपेणैव सूक्ष्मतरा भू-
 याकंधत्यादयस्तारा इदानीं तादृक् पूर्णवज्रोचनगोचरा न भवन्ति
 स्वरूपेण सूक्ष्मत्वान् । पूर्णमाप यत्सूक्ष्मतापि महता यत्रेण वा दृश्य
 ते ता इदानीं सद्यः न दृश्यन्त एव इत्यर्थः । तादृशो बहुमहत्याः

पूर्वेस्थूलाः प्रकाशमानाश्च यास्तारकाः स्वात्याः द्वांदयस्ताः सम्प्रति सु-
 त्रामलपाः सूक्ष्माश्च मत्स्यो मेघगोचरा न भवन्तीति या । यस्मान् त-
 रणे. सूर्यस्य किरणाः अपरस्वराः अहमहमिक्रया मततमधिच्छेदेन प्र-
 वृष्टाः सन्तः क्रमात् द्यां गगनं अञ्चन्ति गच्छन्ते । सूर्यकरस्पृशंशः श्चिः
 प्रभत्वान् तारा न दृश्यन्ते इत्यर्थः । तथा दरिद्राणाः क्षीणाः प्राणाः
 अमशो यस्यैव भूतोऽस्त जिगमिपुः । अथ तमोदयिनो निशानाथश्च-
 न्द्रोऽपि रात्रितमसा सह युद्धध्वना सहान कुरंतीना निजत्वेषां
 परिश्रान्तिं सामस्त्येन श्लानि रणपात च कथयति । न केवलं त्विप
 एव दरिद्राणप्राणा. किन्तु चन्द्रोऽपि इत्यपि शब्दायं । अतिशयेन
 महत्योमहत्तितराः । चरुपेति (पा० ६३४३) इत्य । ततो न स-
 मासः । गोचर. पुमान् । अपरे च परे च अपरस्वरा अपरस्वराः क्रि-
 यमासत्य इति (पा० ६११४४) सुट । द्या सततमधिच्छेदेनाञ्चन्ती-
 त्यर्थः । सह युद्धध्वनां सहैवेति (पा० ३२६) युधे कृमिपि वनोर-
 धेति (पा० ४१३) ह्यप् रेकान्तदेशश्च प्राप्तौ वनोनहश्च (पा० ४१३-
 या० १) इति निषेधास्रभवतः । दरिद्राण इति दरिद्रातेराधंधातुक
 इत्यादिना (पा० ६ ४११४ या० १) प्राप्तोप्यालोपां, न दरिद्रायके लो-
 पो दरिद्राणे च जेष्यत इत्यादि (पा० ६ ४११४ कारिका) निषे-
 धाश्च जवति ॥ ४ ॥

स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपठच्च द्विवोज्ज्वैः पुरु
 सितगुरुञ्चञ्चञ्चपुटस्फुटचुम्बतः । अपि मधु
 करी कांलंमन्या विराजति धूमलच्छ्विविचित्र र
 वेलाङ्गालक्ष्मी करैरतिपातुकै ॥ ५ ॥

स्फुरतीति ॥ जो राजन् तिमिरस्य स्तोमः समूह सान्नायन्मी अ-
 तिपातुकै. अतिक्रामद्भि ततोऽप्यधिक रक्तनरे. रवे करै. कृत्वा पुरुपां
 वदूनां सितगुरुता द्येतपक्षाणां हसानां चञ्चद्भिः पली. अरुणित्रा वि-
 लसद्भिर्वा चञ्च पुटै. स्फुट यथा तथा चुम्बित स्पष्टः पङ्कस्य प्रपञ्चः
 समूह इय उच्चकैः अतितरां स्फुरति शोभते । तिमिरस्तोम प्रविष्टम्-

यंकिरणस्पर्शान् विमलननाथं पङ्कगध्यप्रविष्टं नारुणयभापचञ्चपुटगम
 लपङ्कवच्छाभतेतरामित्यथं । सया आत्मान कार्णा मन्वते कार्णिमन्या
 अतिक्रमणा च ज्ञमय्यपि अरुणतरैः सूर्यकिरणे धूमलश्वधिरिय कृष्णा
 रुयकान्तिरिय शाभतेतरां । सूर्यकरा प्रसृताः निमिर चाऽऽशीभूतमि-
 ति भायः । धूमली कृष्णलोहितावित्यगरः । उच्चकैरव्ययत्वादकश् ।
 मधुमरी जातिधाचित्वाऽडीप् । कार्णिमन्या आत्ममानं सद्येति (पा०३।
 २।८३) खण् । दिधादित्व न् श्यन् खित्यनव्यपस्येति (पा०३।३ ६६) इस्वः
 अरुद्विंपदिति (पा०६।३।६७) गुम् । लाघालक्ष्मीं नलोकेति (पा०२।३।
 ६९) पटीनिषेध ॥ ५ ॥

रजनियमथुप्रालय म्भःकणक्रमसंभृतैः कुशकिस
 लयस्याक्षैरग्रशयैरुदविन्दुभिः । सुपिरकुशलेनायः
 सूचीशिखांकुरमङ्कुर किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ता
 फलान्यलमेतिरे ॥ ६ ॥

रजनीति ॥ रजन्या घमयुत करिणीमुखान्निर्गतजलयत् प्रालेया-
 म्भनो हिमजगस्य कणा लेशस्तंपां गलनक्रमेण सञ्चते सञ्चिने कुश-
 किमलवस्याग्रशयैरस्थिते सूचातीक्ष्ण प्रजागस्थितैरक्षिर्निर्मलतरैरुदवि-
 न्दुभिर्भ्रंमभलकणे. कर्तुंभि मुक्ताफलान्ययमेतिरे अयगणितानि. मौ-
 क्तिरुत्तुत्येर्जानानीत्यर्थः । किमूतानि मुक्ताफलानि सुपिरे विवरकर-
 से कृशतेन गणिकारेण मये किमपि लोकोत्तर स्ताकं वा अथ सूच्या
 मोक्षमुष्पायेधमशलाकाद्यः शिखैव सूक्ष्मत्वाद्दुस्तरस्तं सङ्कर सयोग ग-
 गितानि प्रापितान्यद्विद्वानीत्यर्थं । यमथुः करिणीकर इत्यमर । टि-
 तापुष् (पा०३।३ ८८) अग्रशयैः अधिकरणं गते (पा०३।२।१५) इत्यजन्ते
 शयगश्च शयग्रमेति (पा०६ ३।१८) सप्तम्या अलुक् । सूची कृदिकारा
 न्डीन् । उद्धर अदीरप् (पा०३।३।५७) ॥ ६ ॥

रत्रिरुचिञ्चामिद्धारेषु स्फुटामलविन्दुनां गम
 यिनुमसूक्ष्मयन्ते विहायास तारकाः । स्वरयि

रचना यासामुच्चैरुदात्ततयाहताः शिथिरमहसो
त्रिम्ब्राह्मणस्मात्संज्ञयमंज्ञयः ॥ ७ ॥

रवीति ॥ रत्रेः पौर्याह्निक्यां रुचय एव ऋचः तासां प्रातःकाले रवि
किरणानामुत्पत्त्यात् ऋग्भिः "पूर्वाह्ने दिवि देय ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति
मध्ये अन्नः" इत्यादि श्रुतेः । ऋग्वेदवाक्यानामोङ्कारेषु प्रारम्भप्रयोगेषु अ
थ च लक्षणया प्रारम्भेषु उदयममयेषु स्फुटां प्रकटां अमलां स्वगोचर-
णादिदोषरहितां अनुस्वाररूपां विन्दुतां गमयितुं प्रापयितुं अमृविंहा
यसि स्थिताभारका केनाप्युच्चीयन्तेऽप्रयवेन समुद्यन्त इव । वृहाम-
लत्वाद्योग्यत्वात् ऋक्प्रणवा विन्दुनिर्माणार्थं एता गृह्यन्त इव ततो
न दृश्यन्त इत्यर्थः । प्रत्यचमोङ्कारसद्भावात्तद्वाहुल्यात्ताराविन्दुनामिति
यदुच्यते । अथच ऊर्ध्वं चीयन्ते नीयन्त इति यावत् । सूर्यप्रभोदय एव
तारका नश्यन्तीति भावः । तथास्तमयोन्मृसादम्माञ्छिरमहसञ्चन्द्र-
स्य विम्बात् मकाशादंशयोऽप्यासामुच्चैर्नितरां उदूर्ध्वं व्यापततया
गृहीततमाऽपच लक्षणप्रशाद्विशालतया उपरिस्थितितया च अपचो-
च्चैरुदात्त इति उदात्तलक्षणयागादुच्चैरुदात्तत्वन योग्यत्वादुत्तमस्वरस्य
यिदचनय निमग्न्यायाऽसंगम निश्चित केनापि हता नीता इव । उदा
त्तस्य शिरसि उपलभ्यमानत्वव्यञ्जिकोर्ध्वरेखा लिख्यते । यजुर्वेदेवरक-
गास्तापानुपनिपदि रुच्चैरुदात्त- समाहारः स्वरित इति लक्षण द्रष्टव्यं ।
चन्द्रकिरणानामप्यस्तममये उपरिणामित्यात् सूज्ञापरितनरेखातुल्य-
त्वादेवमुत्प्रेक्षित । सूर्यप्रभोद्गमक्रमेण चन्द्रकिरणा अपि कशीभूता इ-
ति भावः । यना इति पाठे स्वीकृताः । असंगम उभयत्रापि योज्य ।
रुचि ऋचः । ऋत्पक इति (पा०६।१।१२८) प्रकृति भावः ॥ ७ ॥

प्रजति कुमुदे वृष्ट्या मोहं दुशोरपिधायके म
वति च नले दूरं तारापनी च हनौजगि । लघु
रघुपतेर्जायां मयामयीमित्र रावणिस्तिमिरत्रि
कुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गमस्तिराट् ॥ ८ ॥

प्रजतीति ॥ यजस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव विकिरास्तिमिरतुल्यः के

शास्त्रपु मृशोत्ये तियाह रात्रि दिनस्ति तपु शीघ्रं विगागपति । क
 काणिव । रावणिरिन्द्रजित नायाघयीं नायानिमिता रपुपतेजांवा भी
 नाभिप्र । कस्मिन नति । वायायस्य कम्भंत्यागदीय हिमनदप कम्
 दृष्टा कुमुदे कैरये गाह सकोच प्रजनि सति । अथ च शीताहिमनद
 प काग दृष्टा कुमुद स्ये यानरे मृच्छा गच्छति सति । तथा गने भय-
 ति त्वपि दृष्टा सुर्वोदपसमय ज्ञात्वा दृशारपिधायके उन्मीरितनेत्र स
 ति । यद्वा भर त्वपि नेत्रयाराच्छादक भवति सति अथ च नीले यान-
 रसेनापता दारण तदीय कम दृष्टा किमपि कर्तुमशक्यत्वाद्दुदु एयगा
 द्वा नागपतौ शुगीर्षे च दृशारपिधायने एतीजमि च निस्तजस्के स्त्रा
 नवदने सति रात्रिगता रविरुदित कुमुद च निमीलित कफल चोन्मी
 णित चन्द्रश्च निध्रभा जात इति भाव । नायामय्या शीताया यथ
 इन्दजात क्रत इति रासायणे । नायामयीं प्राचुर्येभयदिह्रीप् । रात-
 णि जप-थार्थेवाद्गादित्यादिज । हिष्करत्राह सप्तम्यन्ते उपपदे समास-
 त्तौ (पा०३।४।५३) इति ग्रहपत्रुत् । गभस्ति गिराजने गभस्तिराट् । स
 तपृष्टिपति (पा०३।२।६१) क्षिप ॥ ८ ॥

त्रिदशमिथुनक्रीडातरपे विहायसि गाहते नि
 धुवनधुनस्त्रभागश्रीभर ग्रहसङ्ग्रहः । मृदुतरक
 राकारैस्तृलोत्करैरुदरभरिः परिहरति नाखण्डो
 गण्डोपधानात्रया निधु ॥ ९ ॥

निर्गति ॥ ग्रहसङ्ग्रह शुक्रादिस्थितारासङ्ग्रह त्रिदशा देवास्तीया
 मियुन तस्य क्रीडान्मन्थिनि तरप सञ्चरुपे विद्यायसि गगने निधुव
 न सुरनमनद् तन धुता विदीर्णां स्त्रज पुष्पभारा तासा भाग ए-
 कदेशान्मस्य त्राभर शाभातिशय गाहत प्राणान्त्रत तथा विधु अखण्ड
 पृग युतदन्द्र गण्डोपधानविधा कापोलनलाध स्याप्यागान्मृत्तशुञ्जत-
 गण्डोपकप्रकार न परिहरति त्यजति छाङ्गीकरोत्येय तदृच्छान्त इत्य
 च । विमानो विधु मृदुतरकराकारे अतिमृदुरश्मिरुपेस्तृगोत्करे
 काप्यांनममृत्कटरभरे परिपरितमप्य । गण्डोपधान मृदुतरकाप्या-

सुप्रतिमस्य चतुःशुक्र च भवति । स्यूतातरास्तारास्तस्परविकीयनाय
 कुसुमतुल्या इतस्ततो दृश्यन्ते । चन्द्राऽपि सौरप्रदेशस्यासन्नत्वेन च
 दुषिताभि स्वरूपाभि मध्यमेव पूरयन्नादतगवहोपधानवनि शशा
 ऽसममान्मुखा जात इति भव । सङ्घट्ट ग्रहगूणिविगणश्च (पा. ३०
 ३५८) त्यप । उकार ऋदारप् (पा. ३३५५) । उरभरि कलायाह
 रात्म परिशेति (पा. ३३५६) घकारस्यानुक्तसमुच्चयायत्यादिना मुनागमश्च

दशशतचतुर्वेदीशाखाधिनर्तनमूर्त्तयः सत्रि रम
 घुनाऽलङ्कृर्वन्नि भ्रुव रविरश्मय । वदनम्बुह
 रेपप्रध्यैनृणामय तदुद्वचति छुतिपद्मयस्तपा
 मेव प्रतिघ्ननि रध्वनि ॥ १० ॥

दशति ॥ दशशतानि शाखा यासात्ता शकमहत्ससस्या चतुर्षाम्
 येऽद्विवेदाना सम ह रश्चतुर्वेदी गम्या शाखातनाश्चतयनैत्तिरीय
 कादिमनात्ता दत्तद्वेदभागाना विदितरूपेण शतात्त्विक न्यय ज्ञावरूपा
 शशाकूपता प्राप्ता मूर्त्तय स्वरूपाणि येषा तात्शा रविरश्मय भ्रुव
 यस्यादघुना प्राप्त ममये सविधमसद् दिनमीरप्रदेश भूपपन्ति सङ्घट्ट
 ऽपि समापप्रदेशमागच्छन्ति तत तस्मादय अव्य तृणा पठना वग
 षणेपु कुन्तरपु दरीपु विपये प्राकस्यनानवसानरूपस्तपा वे-शास्त्राभ-
 येऽन्ताना भूपकाराणामेव श्रुतिपत्रमया वेदपद्मरूप प्रतिघ्ननि प्रति-
 गत्याऽप्यनि गगने उदध्वनि लङ्घु प्रसरति । दरापु प्रतिशङ्का युक्ता ।
 अथानि मध्यतारध्वनिरहित मया तथनि वा । अथेतारा ति प्रात-
 न-द्रध्वजिजा वेद न्येयन्त । श्रुतम्-प्रम यः वा । सूर्येर्दया च त
 मध्य तारय वदानघायन्त इत्यथ । दशगननि मूर्त्तिविगणपण । चतुर्वे
 दी समाहारे द्विगोर्दोष् । पद्मय ताद्रूप्ये मयट ॥ १० ॥

नयति भगवानम्भाजस्यानिचन्यन्त ॥ नत्र नि
 मापि मत्रवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नता । अप
 सरदरिध्वान्तप्रत्यगिगमत्यथमशङ्कलीलगनफलद

श्रान्तस्वर्णाचलभ्रमधिभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति : आभोज्य कनककुलस्य अनिदन्त्यनवाभ्यः अकारण-
मित्रं तदानन्दकारी भगवान् पद्मगुणैश्वर्यमम्पन्नः सूर्यो मघवत इन्द्रस्य
वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रचण्डं अलिन्दं किमपि स्तोकं यथा तथा
उपप्लतां आश्रयतां नयति प्राययति आश्रयति, तावत्पर्यन्तमूर्ध्वं गा-
गत इत्यर्थः । अथ च तं क्षिप्यति । पराङ्मुखशत्रोः शूरस्य परस्पर-
श्लेषो युक्तः । किम्भूतः, ध्रुवस्य पुर पणायनानमरिख्ये ध्रान्तं त-
स्य प्रतीचः पश्चिमाशायाः सम्यन्धिनि वियत्पर्यं गगनमार्गं मरुद्व्या
सधीभावेन यत्नगनं सश्लेषं प्रत्यग्दिगन्तगामित्वं, लयमभिति पाठे
संधीभावेन यत् तिरोधानं सामरत्येनादज्ञानं तेन फलान् सफलो भवन्
अश्रान्तो निरन्तर. स्वर्णाचलस्य केरो. प्रदक्षिणलक्षणो ध्रमः स एव
विज्रभो विलासो यस्य । सद्दस्तुपरिपालनाय रात्रौ ध्रमतांयामिकस्य
धीरपलायनेन यथा साफल्यं भवति तथा स्वर्णाचलरक्षणाय सूर्यस्य
ध्रमणविलाससाफल्यं युक्तमित्यर्थः । अतएव स्वर्णाचलपदं प्रायाजि ।
अत्रापि पूर्वोत्तराद्विपर्यासो ज्ञातव्यः । प्रचण्डप्रचण्डलिन्दा इत्यमरः ।
वान्धवः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे षण् । मघवत्प्रासादस्य प्रातिपदिकान्त-
त्वात्सलोपः । अगारैकदेशं प्रचण्डं प्रचण्डं । उपप्ल आश्रये (पा०३-
३७९--८५) इति च प्रचण्डोपप्लुश्रौ मापु । प्रत्यक् दिक्शब्दस्य
(पा०५।३।३७) इत्यस्तातेः अर्धुलुं गिति (पा०५।३।३०) लुक् । तन्नि-
लादयस्तद्धिता (पा०२।१।३७अ०) इत्यव्ययत्वं ॥ ११ ॥

नभसि महसां ध्वान्तध्रुवप्रमः पणप्रत्रिणामि
हविहरणैः श्यैनम्पातां खेरवधारयन् । ज्ञश
विशमनत्रामाद्राशामगञ्जगमां ज्ञशी तदधिगम
नात्रागारावतैरुदहीयत ॥ १२ ॥

नजसीति । ज्ञशी निजाङ्गवर्तिशयस्य पशुविज्ञेयस्य विशमनं ना-
रण तस्माद्यस्यागो भय तस्माच्चरमासायां पश्चिमां दिशमयात्, ययौ ।
तथा तारा नक्षत्राणि तद्रूपैः पारायतैः तस्य पञ्चपलायनयुक्तस्य

सूर्यमृगपारम्भवृहान्तस्य या अधिगमनात् पश्चिन्नात् उदहीयत पला-
यिनं । किं विधः शशी । नभसि गगने ध्वान्तमन्यकारस्तूपछांलाया
काकानां प्रमापणे सारणे विषय पत्रिया श्यं नार्यर्षात्तरुपाशा महमा
सूर्यतेजसां इह प्राग्जागे विहरणैः क्रीडनैः रवेः सूर्यस्य श्यंनम्पातां
मृगयामवधारयन निर्धारयत् । अन्यस्मिन्पि राशि मृगयाया श्यंन-
पानेन काकादीन् हिमति मति शशयुक्तः पुरुषः सदीय शशमपि
सांमार्यमेतदीया. श्यंनो हनिष्यन्तीति ज्ञिया पलाय्य गच्छति । पा-
रायता अप्युड्डीय यान्ति । सूर्यकिरणा गगने खेलन्ति चन्द्रः प्रतीचीं
गतः । ताराश्च न दृश्यन् इति भावः । इह नभसीति वा । शशेन
नित्यं युक्तः शशी । त्रामादिव तदधिगमादिवेति च प्रतीयमानात्प्र-
सा । अथ शशादनः । पत्री श्यंन इत्यमरः । श्यंनम्पाता च मृगया ।
पारायत. कलरव इत्यमरः । पतन पात. जघेपञ्च श्यंनानां पात-
श्यंनपातः सोऽस्यां क्रियाया वर्तते श्यंनम्पाता मृगयेति । घञः सा-
स्यां क्रियेतिज (पा०४।२।५८) इति जः । श्यंनतिलस्येति मुम् ॥ १२ ॥

भृशमविमरुस्तारा हाराञ्चूता इव मौक्तिकाः
सुरसुरतजक्रुडालूनाद्गुमद्वियदङ्गणं । बहुकर
कृत.त्प्रातःसम्म जंनादधुना पुनर्निरुपधिनिजा
वस्यालक्ष्मीविलङ्गगमं द्यते ॥ १३ ॥

भृशमिति । सुसुरतं देवमिष्टनरन तस्माज्जाना क्रीडा विलास-
मर्हं अथ च सुरतुल्यराजादिरनक्रीडाममर्हंस्तेन लुनात्प्रदितात् हा-
रात् प्युता मुक्ता इव वृहतरास्तःराः द्युमद्वियदङ्गणं सुराणामगिरभूत
यद्गगन निशि नितरां अप्परन्, तद्गगन अधुना पुनः बह्वयः महस्रं
करा यस्य स मूर्ध्मस्तेन अथच रजःशाधकेन खलखा इतात् प्रातः
सम्माजंनात् प्राभातिकात् सम्यद्भाजंनार्त्तनिरनिराकराद्वारा शोधना-
दथच शोधन्या रजाऽपनघनेन शोधनांरिहवधिरुपाधिरक्षिता स्वाभा-
यिकी निजावस्था सहजदशा तस्याः श्रिया कृत्वा तमीमम्यन्शिशाभा-
स्यागादथच रजःपुष्यमालामुक्ताद्युपाधिव्याजनात् महजश्रिया विलत-

षणम्यादृशनीश्यते विलोक्ष्यत । सूर्यं करिगंगन भूपित ताराश्च मयं वा
 न दृश्यन्त इत्यर्थः । इयदिति पाठे हस्ताभिनयादतिमहेदित्यर्थः ।
 खलपूः स्याद्बहुकर इत्यन्तर । अदिभरुः । मिश्रम्यस्तीति (पा० ३।४।
 १०९) भेजुंस् । दिवि सीदन्तीति द्युमदः सत्सूद्विपति (पा० ३।२।
 ६१) क्षिप् । ह्युभ्या डरुपसरस्यान (पा० ६।३।९।वा०१) इत्यलुक प्रा-
 हावापि तत्पुरघेरुतिपहुलमिति (पा० ६।३।१४) 'बाहुलक न्हंनुं क् ।
 दिव वत् (पा० ६।१।१३०) सापदाद्योरिति (पा० ८।३।१११) पत्व-
 निषेधः । बहुकर . खलपूपक्षं दिवा विभेति (पा० ३।२।२१) टः ।
 उपधिः उत्तमं घोः कि (पा० ३।३।९२) ॥ १३ ॥

प्रथममुपहृत्या च तारैरस्वशिद्धततश्चतुर्लैस्तिष्ठिरप
 रिपद्दूर्वापर्वीचलीचवलीकृतैः । अर्थं र्विरुचां
 ग्रामातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः सृजति गिशि
 रक्षोदश्रेणीमयैरुदमस्तुभिः ॥ १४ ॥

प्रथममिति । नन . कर्त् र्विरुचां निर्गमपरिणत तम . सन्दर्भस्त-
 द्रुपा दूर्वापर्वीचल्या दूर्वापन्थिपरम्परास्ताभि . शवतीकृतै कत्वु रीकृ-
 त नैत्रिनेस्तारिनंशप्ररूपैरुपयली शरशिद्धततश्चतुर्लै अमभनन्तिमुपशालि-
 यीशैः इत्या अर्थं पृजां प्रथम उपहृत्य दत्वा अधानन्तरमेव स्वविहा-
 रिभिः स्वस्मिन् यत्तमाने . स्वमहाकौष गिशिरस्य हिमस्य शोदाद्युर्ण-
 विन्दुपक्षपां प्रेक्षीमयै . परम्परारूपैः उदमस्तुभि . जलमिश्रययचूर्णं
 ग्रामातिथ्य भोज्यान्वदानलक्षणमतिथिपूजन सृजति करानि । अन्यो-
 ऽप तदणुलदूर्वादलयुनेन जरीन पृवां गर्थं दत्वा रुद्धादिना स्वगृह-
 प्राहावातिथये भोज्य ददाति । सूर्यं दीप्तयः पुष्टं तारात्तिष्ठिरणा दि-
 गन्ननकथ नप्यपगयन्ति स्मंति भाव . । सूर्ये पुत्राविधावर्षं । मृत्ता-
 शुद्धी य तार . म्यादित्यन्तर . । अत्र तारगणः पुष्टिदा । तारयति
 पापान्निहानिति स्पन्नाभरतेः पंचाक्षर . र्विरुचां मस्वभ्रमानान्यधि-
 यद्यवा यष्टां । उदकपूकाः मक्तय . मध्यमपदनापी । उदकानि य
 मक्तयति वा एषाम . मन्वीदमंनि (पा० ६।३।६०) उदादेशः १४ ॥

असुरहिनमप्यदिलोत्थां त्रिपत्तिनागत । दि
 तिसुतगुरुः प्राणैर्धाक्तुं न किं कचवत्तम । प
 ठति लुठतीं कण्ठे विद्यामय मृतजीवनी यदि
 न वहते सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुता ॥ १५ ॥

असुरेति । दि तिसुता दैत्य स्तंभा गुरु गुण आदित्येभ्यो देवेभ्यो
 हेतुभ्य इत्या जाता अय च सूर्यात् सञ्जाता त्रिपत्ति सरण नाशञ्च
 कचवद्दृष्टवतिपुत्रवत् उपागत प्राप्त । असुरेभ्यो हितमपि तेषा रा-
 त्रिश्रुत्वादनकुरामपि तम प्राणैर्धाक्तुं सयाजयितु कण्ठ लुठती जा-
 गदूपा सुराना जीवनीमित्यनुगतार्था विद्या किं न पठति । अपि तु
 स्पष्ट पठदेव । पर षडय शुक्राचार्यं प्राप्त कालीनसन्ध्याया मौन-
 व्रत मौनलक्षणो निधरस्तस्य व्ययंभङ्गस्तस्माद्भारुता भयशीलत्व यदि
 न वहते न धारयेत्तर्हीति सन्ध्या । मौनप्रशान्त जीवनीजपाभा-
 वात् कचमित्य तसो न जीवयतीत्यर्थ । कचस्य जीवनादि भारतादि-
 भ्याऽऽजगन्तव्य । तम सूर्येणात्यन्त नाशितमिति भाव । असुरहित
 चतुर्थो तदर्थेति (पा० २३ १। ३६) समास । कचवत् तेन तुल्यमिति
 (पा० ४। १। ११५) वति । पठति वहते कालसामान्यं लट् । लुठती
 विकल्पित्व क्तु समासः ॥ १५ ॥

उदयशिरारिप्रस्थान्यङ्गा रणेऽत्र निश क्षणे द
 धति विहरत्पूपाशुष्मदुनात्रमजनुस्त्वान् ।
 उदयदरुणप्रह्वीभावाटरादरुण नुज मिलति विमु
 तन्मङ्गाच्छङ्गा नवेष्टुर्वेष्टना ॥ १६ ॥

उदयेति । अज्ञा दिनेन सह निश रात्रे रणे सङ्ग्रामरूपे ऽत्रा-
 स्मिन् क्षणे प्रातः काल इत्यर्थ । तत्र उदयशिरारी उदयाचलस्तस्य प्र-
 स्थानि शिराराणि अर्तुणि उपाभिः प्रातः कालीनात् पसन्तापै दुनाना
 विलीनाना अत्रनक्षत्राना शिलाजंतूना स्त्रवान प्रवाहान् दधति । य-
 दा शणे उत्सवतुल्ये रात्रिविनाशकारित्वात् सङ्ग्राम इय, उप्रामे

विहरंस्तपोयं हकीतुकदशनेन परिक्रीहमान पुषा मृष्यः प्रहराजो य-
 त्रैशम्भू तान्पुदयाश्लमानूनि यागातपसन्तापयिनीनशिणाजतुष्टयाप्रया-
 हानेय किपत्कालविलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रयाहान् धारयन्ति । रणभू-
 मिपु हि कालविलम्बेन धूमला रुधिरप्रयाहा भवन्ति । अत एषीद-
 यन् उदयं प्राप्नुयन् अरुणो अग्रजस्तमस्यन्धिनि प्रवहीभायं गरुस्कारे
 विषये य आदरो जस्तपिशपस्तस्माद्धेताः अरुणानुजे गरुडे मिलति
 सङ्गम प्राप्नुवति सति तयोरेक्यागरुहयोः सङ्गान्मेलनाद्धेतो रत्नप्रदी-
 प्त्या नशास्तत्कालमायाकादाकृष्टा इष्टका यत्र तादृशा नूननेष्टकानि-
 र्मिता वेष्टना । नया इष्टका यत्र शिष्ये तत्रवेष्टक तेन वेष्टना प्राकार
 इति वा । किमु न शङ्का य तस्यां अपि न सैव तर्क्यत्यर्थः । परिचा-
 रभूने दिनप्रक शी युञ्जमाने तद्देशनालीलापिहरिणा प्रहराजस्य स्वा-
 मिनो महाराजोचितगैरिकसुवणभूषितप्राकारार्धस्थिति रचिता स-
 म्भाव्यते । अथच दिनरात्र्या संनानीनूनयोः सङ्ग्रामे उदयाप्रस्तामा-
 नूनि तद्गटतुल्यानि रुधिर धारयन्ति । भटाः प्रहारवशात् रक्तमिक्ता
 भवन्ति । तत्र च दिनपक्षीयप्रस्थानां जयित्वात् सुवर्णमयगरुडे मस्य-
 कांढा इष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टिकाया धारणा न तर्क्या कि, अपि न
 जयिना तथा जयितव्यमेवति, गरुडस्तपा सुवर्णमयविरुदपट्टिकास्यांने-
 जात इत्युचितमित्यर्थः । नवष्टकवेष्टनेति लियाः पुत्रदिति (पा० ६-
 ३३४) पुत्रत । वेष्टक । कस्तुरि खलु ॥ १६ ॥

रात्ररथहयानश्वस्यन्त ध्रुवं ब्रह्वा बलप्रतिबल
 बलाऽस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् । निजप-
 रिवृद्ध गाढप्रमा रथाङ्गविहङ्गमी स्मरशरपराधीन
 स्वान्ना वृषस्य त मम्प्रति ॥ १७ ॥

रवीति । भो राजन् मम्प्रति प्रातःकाले बलव्य प्रतियन शत्रु प्रा-
 चीपर्तिन्दिस्तस्य बलं सैन्य तत्राथस्थायिन्यो मप्यवर्तिन्यो ब्रह्वास्तारम्या
 गाढप्रमा मृषांशेषु दृढानुरागा सन्यः रविरयहयात् समीपगान् स-
 मीक्ष्य मेषुनाथं आत्मनोऽद्यानिञ्चन्ति ध्रुवमुरमेवाया निश्चित वा इ

छत्तोवेत्यथ । यत स्मरणरपराधीन स्वान्त चित्त यासा ता । तथा
 -रथाङ्ग विहङ्गमी चक्रवाक्यपि निज स्वीय परिवट्ट चक्रवाक इदानीं प्रा
 त मर्गापमायमन दृष्टा कामवाणवगच्छिता अतएव रात्रिप्रियागेन दृढा
 नुरागा सता मैथुनवाळ्या वृषस्यति न त्मनो वृषमिच्छति । वृषयद्
 तवन्त त मैथुनार्थं कामयतात्यथ । सूर्याद्या पूर्वास्या पागताद्वक्र-
 वाकपाद्य मङ्गलो जात इति भाव । अथस्मन्ति वृषस्येति आत्मनोऽ-
 थानिच्छन्ति वृषमिच्छन्तीति च सुप आत्मन (पा०३।१।८) इति ष्यचि
 छ्यप्रपपासैषु नच्छापानिति (पा०७।१।५।१।३।१) मैथुनच्छापानमुगाग-
 म । व्युत्पत्तिमात्रञ्चैतत् । कल्या तु मैथुनाद्यमिच्छन्तीत्यवार्थ । वृष-
 स्यती तु कामुक्रात्यमर । तथा कति रामा वृषस्यतीमिति च कालि-
 टाम । प्रभी परिवट्ट (पा०७।२।२१) इति निपात । नाटमेनेति डा-
 युभाभ्यामिति (पा०४।२।१) पक्षद्वयऽपि हाप । श्रो वैकल्पिकत्वादेव व-
 न्तत । विहङ्गमी जातित्वान हाप । रथाङ्ग चासी विहङ्गमी चेति स
 नाम ॥ १७ ॥

निशि निरञ्जना क्षीरस्यन्त क्षुद्राश्वकिशोरका
 मपुरमधुर हृ पन्त्येन विलालितबालत्रि । तुर
 गममज स्थानोदथाय क्लृणन्मणिमन्थभूवरभव
 शिलालहायेडाचणो लत्रणस्यति ॥ १८ ॥

निशानि । भा र जन निशि राश्री निरञ्जना निराहारा अतएव क्षु
 धा क्षारस्यन्त आत्मनात्यथ क्षीर दुग्धमिच्छन्त मने अथकिशोरका
 अतिप्रमिना अश्रुत्र लला मधुरमधुर अतिकलशश्च यथा तथा विभो
 लिना पुन पुनशालिना बालधय पुच्छानि यस्या क्रियाया तद्यथा
 तथा ज्ञेयन्ति । उपारव कुवन्ति । तथा तव मद्रुराया स्थितक्षुरणा
 या मगज मपूत्र स्थानात्पाय शय्यास्यान रक्षीप्रमुत्याय क्लृणन हृ प-
 नाथ मन मणिमन्थनामक भूवर मयाना जाताना गिनाना मैथुनयि
 लाता राहायास्यादनाय इहवा इच्छया पन पु । र्मुयादिबालनचटया
 या षय स्य त मन लत्रणस्यति । आत्मना लालुपत्यन लयधमिच्छ

ति । अश्वक्रिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं ज्ञेयन्ते । अश्वस्तु प्रातः कै-
 न्यग्रास्त्रादनाप ज्ञेयन्त इति आतिः । मूर्ध्नादयो जात इत्यर्थः । क्षीर-
 स्यन्तो लयणस्यतीत्यत्र चात्मेच्छाया क्यचि अश्वक्षीरेत्यादिना क्षीरगव-
 षयोर्लालसायामिति (पा०३।१।५१।घा०२) यचनात् लालसायाऽसुक् ।
 किशोरकाः अन्य इति (पा०५।३।८५) कः । ज्ञेयन्ति ज्ञेयस्वने । सप्त
 ज. पशुविषपत्वात् समुदोरज (पा०३।३।६९) इत्यप् । स्थानोत्थापं अ-
 पादाने परीप्सायामिति (पा०३।४।५२) यमुल् । लैहः भावेचञ् ॥ १८ ॥

उडुपरिपदः किं नार्हत्त्वं निशुः किमु नौचिती
 पतिरिह न यज्ञाभ्यां दृष्टो गणेशरुचीगणः ।
 स्फुटमृडुपतेराश्रमं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्रमनछवि
 यदनयोर्विच्छेदेपि द्रुतं वत न द्रुतं ॥ १९ ॥

उड्विति । हे राजन् उडुपरिपद. नक्षत्रप्ररम्परायाः अर्हत्त्वं किं न
 अपि तु औचित्यमेवेतत् तथा निशोरान्नः औचितो न किमु अपि
 त्यौचित्यमेव यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिविभावरीभ्यां गणेशोत्सो रुची
 गणो दीप्तिमन्मूढः क्षीणतेजाः पति. प्राणेशश्चन्द्रः इहास्मिन् समये न
 दृष्टः । तस्म त्तयोरीचित्यमेवेत्यर्थः । धन्यान्ता या न पश्यन्ति पति
 भङ्ग कुण्ठयमिति यचनात् पतियिपदमदृष्टैव द्वयोरपि अस्तत्यादौ-
 चित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्तो प्रकाशमाना कलङ्कव्याजेन गनिना क-
 रणा आश्रमनी पापाश्रमम्यन्विनी छवि. कान्तिपंसैयम्भूतं उडुपतेर्यसो
 मध्यं अथ च हृदयं स्फुट निश्चित आश्रमं पापाश्रमिकाररूपं पापाश-
 पटितगियातिकठिनं मलिन चैत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्तारान्योपिच्छे-
 दे विधोने ऽथप विनाशो मत्यपि द्रुत ग्रीष्मं द्रुतं स्फुटितं पापाश्रमि-
 मितमेवेत्यर्थः । यत रोदे । यत् । यतोविशेषणं या । स्वस्यापि वि-
 लये निकटे मत्यपि सत्यतिमा चन्द्रोण रप्रयेयस्याः प्रेत न दग्धितमिति
 मस्यानौचिनीत्यर्थः । तारापरम्परा रात्रिय धिनष्टा । चन्द्रोपि क्षीण-
 तेजा आमश्रमागो जात इत्यर्थः । आर्हन्तीति पाठे अर्हः प्रशंसाया-
 मिति (पा०३।२।१३३) शनरि अर्हन्तीभाय इत्यर्थे प्राप्तेणादित्वात् (पा०

५।१।२४) व्यज्रिविस्वाण्डीप् । अहंतो नृम् घेति (पा०५।१।२४।या०२)
 नृम् । आशमं विकारेऽणि अशमनो विकारे टिलोपः (पा०६।४। १४४ ।
 या०७) इति टिलोपः । आशमनेति सम्बन्धेऽणि विकाराभावाद्द्विकोपा
 भाये, अशमनी चासी लविशेति समासे तुयत् कर्मधारयेति (पा०६।३।
 ४२) पुंयत् ॥ १९ ॥

अरुणकिरणे बह्वी लाजानुदूनि जुहोति या प
 रिणयति तां सन्ध्यमेतामवैमि मणिर्द्विवः ।
 इयमिय स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
 करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितं २०

अरुणोति । मां राजन् या सन्ध्या अरुणस्य किरणरूपे बह्वी उदू
 निं नक्षत्राण्येव लाजान् जुहोति । दिवो मणिः सूर्य्यस्तामैतां प्रातः
 मन्थ्यां परिणयति प्रापयति विवाहयतीति अहं अथैमि मन्थे । यतः
 इयमिय सन्ध्या यथा रक्तवर्णत्वाद्गिनञ्चान्तिं वक्त्रिविपर्य्ययज्ञानं पुरा
 करोति अकरोत् । यद्वा यथेव करोति तथा स एव सूर्य्याऽपि रक्तत-
 रत्वात् उष्णतरत्वाच्च वक्त्रियुद्धि पुरा करोति उदितमात्र एव करिष्य-
 ति । अयचंयं सन्ध्या पुरा प्रथम वक्त्रिप्रदक्षिणं परिचक्षण यथा करो-
 त्ति तथैवास्या अन्तरमेव सूर्य्याऽपि वक्त्रिप्रदक्षिणं परिचक्षणमिदा-
 नीमेव करिष्यति । एवकारोऽप्यर्थः । यतश्च सकौतुक यथा तथा तस्य
 सूर्य्यस्यैव करं किरणमपीक्षितुं कः पुरुषो न उत्क. नोदिहसजल, अपि
 तु मन्देद्वाराक्षमभिराकराद्द्वारा अस्य किरणमीक्षितुं सर्वोऽप्यर्षदान क
 रोतीत्यर्थः । अथ च सकौतुकं माङ्गलिकसूत्रकङ्कणेन मेह तस्य विषोदुः
 सूर्य्यस्यैव हस्तमपि यीक्षितुं कः पुरुषो नोन्मना. अपि तु सकङ्कण व
 रकर सर्वोऽपि द्रष्टुमृत्कण्ठन एव । या च बधूः परिणीयते मां प्रदी
 से बह्वी लाजान् जुहोति, सा च वक्त्रिं पूर्वं प्रदक्षिणीकरोति । वरो-
 ऽपि तथा मह पशारप्रदक्षिणीकरोतीति सन्ध्यासूर्य्ययोर्वधूवरत्वमुक्तं ।
 अरुणोदयो जातस्तप्रभया च तारा न दृश्यन्ते, अधुना बहिरुदेतीति
 भावः । कौतुकं कुतुके ख्यातं हस्तसूत्रेऽपि कथ्यत इति विद्यः । कि-

रण इति पक्षे जातावेकप्रचनं, परिणयति शोपदेशत्वात् । इयमित्य
पुरा करोतीति पक्षे परिलुङ्घेति (पा०३।२।१२०) भूते लट् । पक्षान्तर
तु पाठपुरेति (पा०३।३।४) भविष्यति लट् ॥ २७ ॥

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं विभ्रमस्तरां प्रियत्र
चसि यन्नगनाचार्या वदामतमां ततः । अपि
विरचिता विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः परुष
मरुपे नैकस्यै वामुद्वेतु मुदेऽपि तत् ॥ २९ ॥

रतीति । रतिरतिपत्यो रतिकामयो द्वितैव द्वैतं रतिद्वैतं कामद्वै-
तमिति यावत् । तस्येव श्री शोभा ययोस्तत्सम्यो धनं हे भूमिनी
गगनानां यन्दिनामाचार्याः वेतालिका यय प्रियं मनोऽनुकूलं वचमि
यद्यस्माद्दर भार विघ्नमस्तरा चाटुवचनेषु वयमेव प्रगल्भतरा, ततस्त
स्मात् वदामतमां अतितया द्युपाम । सूर्योदयो जातस्तस्मान् क्रीडां
त्यक्त्वा शीघ्रं शय्याया उत्तिष्ठतं इति प्रातः काले धार्ष्ट्येन द्रुम इत्यर्थः ।
यद्यप्य प्रियवचनचतुरास्तर्ह्येव परुष किमिति वदयंत्याशङ्क्य च । तद-
स्तदुक्तं परुष वचनय पुण्यद्रुह प्रातः कालीनस्त गमन्ध्यादिधर्मवि-
रोधिनः नर्मणः प्रातः कालीनालिङ्गनपुम्यनादिविनामस्य पुनः प्रवा-
धपूर्वमुत्थापनाद्विरचिताऽपि विघ्नः वां सुप्रयोगस्यै अरुपे क्रीडाया-
याप उदेत्विति न किन्तु खलु निश्चितं मुदेऽपि ह्यांयापि उदेत् ।
यद्यप्येतदुक्तं तथापि रोषो न कार्यः परुषस्यापि पुण्यहेतुत्वात्, ह-
र्षोऽपि यस्माद्भविष्यति । तथा च हितवाहित्यं प्रथयतात्पर्यार्थं प्रि-
यवचनचातुर्येणय्य इतमेवेत्यर्थं । क्रीडा विद्याय शीघ्रमुत्तिष्ठतमिति
भाव । रतीत्यादिविशेषणं नर्मणिनी भूषिता । या सुप्रयोगे अ-
त्यरुपे रोषहीनायै सकस्यै जैस्यै मुदे नोदतु जैस्याः सम्भागाप्रियत्वा-
त्तमंविघ्ने यद्यपि मन्तापो न भयेत्तथापि तय प्रियपुण्यत्वादेवास्माभि
रुच्यत इत्यर्थं इति वा । भैस्याः क्रीडायायायापि नोदतु मुदेऽपि नोदं-
तु, भैस्यारोषा यस्मिन् नीपाऽपि नाज्ञमथापि ममयां चित्तगुण्यन गयेति
वा । तन्मम दयगरां चित्तभाषित्यान् पुण्यद्रुहो नर्मणः परुष यया त-

या विरचितो विद्वांसपि निहितमकीपाय केवलं उदेत् इति न क्विन्त्
 मदेऽप्युदेत् । सदास्यापजीविना अभिहितेऽपि परुषं रोषां न भवति
 क्विन्त्, हर्षं गृह्य भवतीत्यर्थं इति वा । किञ्च प्रियवचःप्रथीणा अपि य
 यं पतो नगनाचारवां जितनज्जा अत स्वच्छन्द वदाम इति भावः ।
 नगो वन्दितनगरगोरिति विश्वः । वदामनमां प्रैपातिमर्गेति (पा३३।
 १६३) प्राप्तकाले लोढ् तिङ्शेति (पा३५।३।५६) अतिशयं तमप् । पृथ्व-
 द्बुद्धः भतमूद्विषेति (पा३३।२।६१) द्विप् । उदेतीति पाठे वत्तमानमाभी
 ष्य इति (पा३३।३।३१) भविष्यति लट् । मूकस्यै तादर्थ्यं मात्रवियक्ष-
 मा चतुर्थी ॥ २१ ॥

मत्र लघु युनाकान्तः सन्ध्यामुपास्य तपे मय
 त्वरयति कथं सन्धेयं त्वां न नाम निजानु
 जा । द्युतिपतिरथःवज्रगुह्यारी दिनादयमासि
 ता हरिपतिहरित्पूषंभूणावितः कियत. कृणाव२२

भवति । हे राजन् त्व तस्मात् लघु शीघ्र युना पृथग्भूता कान्ता
 यस्मादेवभूतो जय । इदानीं मैम्या सह क्रीडां त्यज । ततः सन्ध्या
 नित्यकृत्यापासनामुपान्य कुरु । हे तपोभय नित्यकर्माद्यनुष्ठानरूपेण
 भर्म्मणामलोत्थलनिर्दोष निजानुजा रात्र्यनन्तरजाता प्राजातिकी इय
 सन्ध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति अपि तु त्वरयत्येव । अथ सुहृता-
 नन्तरक्षणे द्युतिपतिः मूर्ध्नः दिनादय दिवमप्रारम्भमवश्य कारी अ-
 वश्य करिष्यति उदेयतीत्यर्थं । पतो हरिरिन्द्रः पतियंस्यास्तस्या ह
 रितो दिशः प्राच्याः पूषं जूलावितः दशमामगनं इवाचरितो रक्तनरः
 कियतस्त्रिचतुराशेव क्षणान् ज्ञानिता स्याता । प्रात सन्ध्यामुपास्यत्य-
 र्थः । युतेति युमिश्रणामिश्रणयोरिति अस्तादमिश्रणे क्त त्यक्तादिप-
 दस्यागेन अमङ्गलप्रतीतिपरिहारार्थं युतेति क्षिप्तपद प्रायोजि । सन्ध्या
 पदेन कर्मानुष्ठानपथ्यन्तमेव कान्तारहितो भव तदनन्तर पुनरपि युता
 संयुक्ता कान्ता घनेति मिश्रणमपि विवक्षित एतदर्थमेतत्प्रायोजि वा ।
 कान्तशब्दस्य प्रियादित्वाद्युतंत्यसा न पुवत् । त्वरयति हेतुमसिच् ।

कारोति भविष्यत्यावश्यके शिनि तद्योगे अकेनोरिति (पा०२३७७)
निषेधात् दिनोदयमिति पष्ट्यभाय । प्रासिता पुट् । घूणापित आ
चारक्यङन्तात् क् । क्षणान् फारावाचित्वाद्धितीया । २२ ॥

मुपितमनसश्चित्र भैमि त्वयाद्ग कलागृहैर्निप
धवसुधानाथस्यापि श्लेषश्लेषता विधौ । अज
गणदय सन्ध्यां वन्ध्या विधाय न दूपणं नम
स्तितुमना यन्नाम स्यान्न सप्रति पूषण ॥२३॥

मुपितति । हे त्रैमि चतु पष्टिकलाना गृहैर्निंयामभूतया त्वया अ-
द्य मुपित चोरित मनो यस्यापहतचिह्नस्य त्वाजितस्वभात्रय्य वा नि-
पधवसुधानाथस्य नलस्यापि विधौ श्रुतिविहितसन्ध्यादिनित्यकर्मणि
विषये श्लेषश्लेषता श्लेषप्रकारता आतास्यातिशयोऽन्नादरातिशयो वा य-
त्तंत इति चित्र । परमधास्मिंकोऽप्यनेककलाभिज्ञया त्वया स्वयशीका
रेण धर्मविमुख कृत इत्याद्यर्थं अनुचितमेतदित्यर्थः । अथ च क-
लानिधिभूतया त्वया मुपितमनस्कत्व त्कवानिधौ विधावपि अनादर
इति चित्र । कथं शैथिल्यमित्यत आह । यद्यस्मात्परमधास्मिंकोऽप्य
य मन्ध्या वन्ध्या सन्ध्यापललितप्रात कृत्यरहिता विधाप कृत्या वि-
हिताकरणजन्य दूपण नाजगच्छत् । यच्च सम्प्रति पूषण सूर्य नमस्तितु
मनानाम नमस्कृतुं कामाऽपि न स्याद्भवति । नामाप्यर्थः । परित्यक्तनि
त्यकर्म मृगस्य नमस्कारमपि न करातीत्युपालम्भ । अन्योऽपि का
मी कस्याञ्चिदामक्ता निजधर्मपञ्जीमसमुद्धानो यन्ध्या विधत्ते दोषश्च
न गणयति मन्मोगविघ्नज्ञतत्याङ्गिनकरणपि नाद्रियते । तथा अयमपि
सन्ध्यादिनिरपकर्मनुष्ठानार्थं क्षणमपि न मुमोषेति जाव । गृहशत्र
स्य पुस्त्याद्दुषघनान्तस्यऽपि त्वयेत्यनेन मामानाधिकरण्य युक्त ।
स्यात् मन्नायमे लिङ् ॥ २३ ॥

न विदुपितरा काचित्त्रहस्ततो नियतक्रियाप
तनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि मा स्म भू । ज्ञानि

ज्ञानवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकीसुभगमञ्जि
धास्यत्यहामापराङ्मुखवदः ॥ २४ ॥

नेति ॥ भो गगस्त्रिन्यतिधैर्ययुक्ते सायधाने या त्वत्प्रकाशाद्विदु-
पिनरा नितरा पण्डिता सर्वलोकशास्त्ररहस्यविदुषो काप्यन्या यद्य-
स्मान्नास्ति तत्तस्तम्भाङ्गुर्नलस्य नियतक्रियापतनान्नित्यसन्ध्यादिक-
र्मलोपाद्यदुरित तत्र त्व हेतुः मा स्म भूः सन्ध्याद्यनुष्ठानार्थं शोघनेनं
मुञ्चत्यर्थं । किञ्च खलु यस्मात् उद्गमा निरङ्कुशाऽनन्य पराङ्मुखदा-
यदः अन्यदीयकलङ्कभाषणशीला जन अनिज्ञ भवत्या श्रत्यागात् भवत्या
कतृभूतया वा ऽमेचनत् हेतरेन नल कामुक्यामतितरा मैथुनेच्छा-
यत्या मुजग तत्परयशं कामुकीं पूर्वोक्ता सुभगा मौभाग्यरती भवा-
दृशा स्त्री यस्य मरम्भूत वाऽभिधास्यति वदियति । स्त्रीपरयशत्या-
दथ नित्यवर्त्मान्पि त्यजतीति निन्दा करिष्यति तस्माद्विहिताकरणप्र-
त्यवापनाकगर्हादिपरिहारार्थं एव मुञ्चेति भावः । विदुपिनरा उगि-
त्यात् ङोपि तरपि उगितथेति (पा०६।३।४५) पद्ये ह्रस्व । भगवत्या-
गात् सर्वनामत्वात् पुवत् । पूर्वो ष महमयूरव्य मकादित्वात् समास ।
सुभगाशश्रस्य प्रियादित्वात् पूर्वस्य न पुवत् । यदतीति यदायद ग-
चाद्यच् । चरिचलीन्यादिना (पा०६।१।२१ वा०१) द्वित्वमभ्यासस्यागा
गमच्च ॥ २४ ॥

रह सहचरीमेतां राजन्तपि स्त्रितमां दृष्यं तर
गिकिरणैः स्तोकेान्मुक्तैः समालभते नभः । उ
दधिनिरयद्गस्त्रन्स्वर्णादकुम्भदिदृक्षुतां दधति
नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥२५॥

रहेति ॥ हे राजन् त्व सहचरीं सदा सहचरणागीना तथा स्त्रित-
मां स्त्रीषु श्रेष्ठां मयम्भूतामप्येना जगन्नात्रं रह मुञ्च । यतः नभ स्तो
कोन्मुक्ते धाम्यनिगतैर्वास्तैस्तरणैः मूर्यस्य किरणैः करणैः समालभते
प्रात्मानः कुङ्कुमानुलेपनं कराति ! तथा मङ्कुचन कुमुदात् मकाशाद्वि
कागोम्भुत नलिन कमलवन प्रति मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्थास्यन्ते नञ्ची

गाः श्रियः उदधे. भकाशान्निरयन्नित्यं चन् भाष्यान् सूर्यं सूर्योदकम्भो
 जगत्पूर्णे. जलशक्त दिदृक्षुना. दर्शनेच्छुना दधति धारयन्ति । कुमुदा-
 न्निगताः सत्य कमगधनं प्रतिगन्तु सूर्योदप प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । जिग
 मिपरो हि जलपूर्णे कुम्भं विप्रतीक्षन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थं. । त-
 स्सान्नित्यकस्मान्नुष्ठानार्थमत्यजनीयानप्येना क्षणमात्र मुञ्चेति भाव ।
 रह रहत्यागे, च्छितसां पृथ्वत् । स्तोकान्मुक्तैः स्तोकास्तिकेति (पा०
 २।१।२८) पञ्चमी ममाम पञ्चम्या. स्तोकादिभ्य (पा०६।३।२) इत्यलु-
 क् । कुमुदान्निगता इत्यस्माद्धना उदकम्भः सरुहणादी पूरयितव्य
 (पा०६।३।५) इत्यङ्कस्यादादेश. । दिदृक्षुरित्यप्रत्ययान्तत्वान्नलोकेति
 (पा०२।३।६०) षष्ठीनिषद्याद्दिभीषेतिवागविभागात् सचासः ॥ २२ ॥

प्रथमश्चकुमः पान्थत्वेन स्फुटंक्षितवृत्रहाशयन
 पदमिह दृश्यन्ति त्वां महान्ति महःपतेः। पठिम
 वहनादूहापेहक्षमाणि वितन्वतामहह युवयो
 स्तायल्लक्ष्मीविवेचनचातुरीं ॥ २६ ॥

प्रथमेति ॥ हे राजन् महःपतेः सूर्यस्य महान्ति तेजानि प्रथमक-
 कुमः प्राच्या. पान्थत्वेन पथिकृतया तेनेत्र मार्गेणागमनवशात् स्फुटं
 सप्रिज्ञेपनीक्षितो वृत्रहा येस्तादृशानि मन्ति अनुपदमनन्तर सविधना
 गत्य इह प्रामादे यत्तमानं त्वां दृश्यन्ति शिगोकथिष्यन्ति । अनन्तर
 पठिन्नाऽतिक्षेप्यम्याथ च प्रज्ञानिगयस्य वचनाद्वारणात् अमनः प्रजा
 गादे. प्रकटीकरण ऊह मनश्च निमिरादेरपोद्दो निराकरण तयोः क्ष-
 नाणि मनर्षानि छान्क्तव्याप्ययेस्य प्रज्ञावशाद्दहनमृष्ट ऊहा या उक्त-
 म्यापि दीर्घाद्वायवाद्दृजंतमर्षादस्तत्र मर्षाणि सामान्यविक्षेपभायादि-
 निषर्षानिपुणानि तानि रक्षितंशानि यूपयोरिन्द्रनगयास्तायमीनामनेक
 प्रकारार्थां शोभामस्यदूपाया गजनीना विषेधनचातुरीं तारनस्यविचार
 कीगण विमन्वतां विमन्तरवश्नु अहह विप्र । सम्यग्प्रैवविधस्य सत्ये-
 त्यादमंतादाद्यर्थे । इन्द्रानिगथितशाभासम्यतिग जगो येति संगर्षे प्र-
 थमदमंतादिन्द्रे शोभासम्यतिगतस्यमानान्यप्रुद्धिः । अगतारं च गल-

दर्शनाद्वले शोभासम्पत्तिमत्त्वविशेषब्रुविरिति सामान्यापेक्षया विशेष-
यस्य जनयन्त्यात्, सभयदर्शित्वात् सूर्यकिरणेरिन्द्रापेक्षया शोभासम्पत्ति-
भ्यां नन एवाधिक इति निर्णीयतामिति भावः । अन्योऽपि प्राज्ञः
ऊहापाहृतम' सामान्यविशेषभाषादिचातुरीं तनोति । अन्यगवत्तम-
नुगेनुपद स्त्रीबन्धव्ययमित्यमर' । पठिमा पृश्नादि । ऊहा स्त्रीत्ववि-
यक्षायां गुरोश्चलः (पा०३।३।१०३) इत्यमत्यय ॥ २६ ॥

अनातिशिथिले पुम्भावेन प्रगल्भवलाः खलु
प्रसन्नमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः।
किमपि मुखतः कृत्वा नीतं वितोर्यं सरोजिनी
मधुरसमुपेयोगे जायां नवान्नमचीकरन् ॥२७॥

अनतीति ॥ हे राजन् खनु यस्मात् पुम्भावेन पौरुषेण प्रगल्भवलाः
उत्कटशक्तयोऽतिपृष्टाः अतएवानतिशिथिले विकासोन्मुखे अत्यक्तक
निकाविषकाठिन्येऽपि पाथोजास्ये कमलमुखे नकरन्दग्रहणार्थं प्रसन्न
हृदाम्बिविश्य प्रविश्य निरित्वराः निर्गमगोलाः स्वभ्रूताः अलयः ज्ञ
मरा । किमपि कियदङ्गं मुखतः मुखे कृत्वा आनीतं किमप्यपूर्वरसं स्वा
दुतर सरोजिनीमधुरस कमलिनीमकरन्दरूप रस आस्थाद्य वस्तु उपो-
योगे प्रभातकाले वितोर्यं दत्त्वा नयान्न नूतनमपूर्वं मथ च प्रेमजरात्
स्वयमभुक्तमनुच्छिष्टमेव जाया मधुकयां इत्यर्थः । अचीकरन् कारया-
मासु । अतिक्रमितीऽतिकठिने कमले अवलत्वात् प्रवेष्टुमशक्ता एता
इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्द मुखे पृत्वा समानीय
मधुकरोभ्यो दत्त्वा ताभिस्तद्गोत्रयामासुरित्यर्थः । किञ्चिदासन्नसौरमका
शत्वात् कमलानि विकासोन्मुखानि ज्ञातानीति ज्ञावः । अन्येनापि
प्रातः शुभयोगेऽन्नप्राशनं कार्य्यते । उषायोग इति पाठो विभावनी-
यः । नक्तमुपाचशाधरोति चेति हलापुषः । उपायोगे अर्धादिनेन सह-
योगे प्रातरित्यर्थः । निरित्वराः इण्णशमी (पा०३।२।१६३) तिक्करप् ।
मुखतः कृत्विति स्व'ङ्गेतप्रत्यय इति (पा०३।४।६१) ऊहा व्हा । जायां
हृकोरिति (प ०।४।५३) कर्मत्वं । जाया इत्यपि पाठः ॥ २७ ॥

मिहिरकिरणान्नागम्भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः कलि
 तचुलुकापोशनस्य ग्रहार्थमियं किमु । इति
 विकसितनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी जनयति
 मतिं साक्षात्कर्तुं जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥

मिहिरिति ॥ सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रातःकाले प्राक् अ-
 न्यदलापेक्षया पूर्वविकसितनैकेन दलेन पत्रेणोपलक्षिता साक्षात्कर्तुं
 रात्मनः पश्यतो जनस्य इति मतिं जनयति । इति किं इयं मिहिरस्य
 सूर्यस्य किरणानां आभोगं परिपूर्णाता भोक्तुं अनुभवितुमथ च भक्ष-
 यितुं प्रवृत्ततया कृतप्रारम्भतया हेतुभूतया पुनर्भोजनादायत्रायामृतक-
 रणार्थस्यापोशानस्योपस्तरणमन्तादकस्य ग्रहार्थं कलितो बहुधुलुकः
 प्रकृतिविज्ञेयो यया एवम्भूता किमु । भोजने प्रवृत्तेनापोशनक्रियापूर्-
 व्वनादायन्ती च भोक्तव्यमिति स्मृतेः । अनाशनप्रहीता करकमले
 एका कनिष्ठामङ्गुलिं प्रधारयति अन्याथ संकोचयतीति संप्रदायः । क-
 मलविक्रामममयो जातस्तस्मादुद्बुध्यस्विति भावः ॥ २८ ॥

तटतरुखगश्रेणीसंराधिणैरिव साम्प्रतंसरसि वि-
 गलन्निद्रामुद्राजनिष्ट सरोजिनी । शुधरसुधया
 मध्ये मध्ये वधूमुखलब्धया धयति मधुपः स्वा
 दुद्धार मधूनि सरोरुहां ॥ २९ ॥

तटति । साम्प्रतं सरसि सरोजिनी सरमस्तटे तरुषु घर्तमानानां
 उगश्रेणीनां संराधिणैर्मिलितैः कलकलशब्दैरिव विगलन्ती प्रश्यन्ती
 निद्रैव मुद्रा कीरकधन्वी यस्याः, पट्टा विगलन्ती निद्रायाः सङ्कोचस्य
 मुद्रा भङ्गी यस्याः सा त्यक्तनिद्रोन्मोलितकमललोचनेवाजनिष्ट जाता ।
 कलकलेन च मिद्रितस्य निद्रा व्यपवाति । तथा मधुपो ज्वरः सरो-
 रुहां मधूनि कमलगमकरन्दान् यथाः ज्वरवांः मुख्यात् लब्धयाऽपर-
 सुधया लोषणतपीयूषेण मध्ये मध्ये व्यादुद्धारं स्यादूनि माधुर्वातिग-
 यमुक्तानि शया धयति पिबति । कमलाणि विकसितानि ज्वरराय

तन्मधुनि ज्रमय्यंधरष्व पिवन्तीत्यर्थः । मधुप इति साभिप्राय मद्य-
पा श्रय्येतादृशा भवन्ति । ममन्ताद्रायाः साराविद्यानि आभिविधी
जाय (पा० ३।३।४४) इक्षितीनुणतात् स्वार्थे अण्निनुण इत्यण् (पा०
५।४।१५) । स्वादुङ्कारं स्वादुभिण्मन् (पा० ३।४। २६) । सान्तत्यञ्च
पूर्वस्य स्वादुमीति निर्देशात् ॥ २९ ॥

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसङ्कुचत्कमलमु
कुलक्रोडान्नीडप्रवेशमुपेयुषा । इह मधुलिहां
भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां सह सहचरैराडे
त्रयन्तेधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

गतेति । गतचरदिनस्यातोत्तरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽयसानकाले सायं-
समये दयाया उदयादिव सङ्कुचतां स्नानानां कमलानां मुकुलानि क-
लिका. तेषां क्रोडान्मध्यात् नीडेषु प्रवेशं उपेयुषा प्राप्ताना मकरन्दा-
स्वादलाम्पल्यात् साय सन्ध्यासमयेऽपि कमलीषु स्थितानामनन्तरञ्च
तेषु सङ्कुचितेषु यद्दिनिगन्तुमशक्तत्वात् सङ्कुचत्कमलमन्तरेषु नीडेषु
स्थितानामिति यावत् । क्रोडमिति पाठे मुकुलविशिष्टकमलक्रोडमेव
नीडप्रवेशं गताना । अनन्तरञ्च रात्रावतीतायां इह प्रात सन्ध्यास-
मये भिन्नेषु इंपट्टिकसितेषु अम्भोरुहेषु समायता पूर्वं दिनान्तसङ्कुचि-
तेषु इंपट्टुन्मिपिनेषु सङ्कु सुखेन निगन्तु शक्तत्वात्तेभ्य. सकाशादयो-
न्नीवीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छतां मधुलिहां अधुना महचरै. पू-
र्वं दिनान्ते कमलसङ्कोचात् पूर्वमेव कमलक्रोडाभिरगन्ते सहचरै. सह-
चरीभिश्च मित्रकलत्रादिभि. सह मधुना मकरन्देन कृत्वा पारणाः उ-
पोषितसन्ध्याभ्यानि जीजनानि आलोक्षन्ते लोकेरिति शेष. । ये राश्री
कमलग्रहास्ते सत्र मकरन्दाभावाभिर्यम्भयश्च कृतीपवासा । अन्ति-
यदा. सहचरास्तु राश्री निद्रायशात् तद्विषोगाद्धि कृतीपवासाः द्यतः
सर्वेऽपि प्रातर्भिलित्वा विकसितकमलमधुना पारणां कुर्वन्तीत्यर्थं ।
पूर्वं दिनान्ते सङ्कुचितानि कमलानि प्रात पुनः किञ्चित्कसितानो-
ति प्रसिद्धिः । भूयान् समयो जात' तस्माद्बुद्बुध्यस्वेत्यर्थः । अन्येऽपि
कस्मिंश्चिन्महीपसि मृते वन्ध्यद्दी वा निवृद्धे रूपया सङ्कुचितसुषां

भवन्ति । केषिच महत्सु परते सति उपयामहुर्वाणा गृहणध्यं प्रविश्य
दिनान्तरे ज्ञातिभिः सह भुञ्जने । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रतं
दुलंभमिति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगहयद्दोऽपि काराग-
हेषु भिन्ने पुनोचितः समागच्छन् सन् स्वस्य यन्धनं यथाहिराहरीर्णा-
तिभिः सह सधुरैरन्तैः पारणां करोति । क्रीडादीनि यथापथं हेतौ
ल्यवशीपे पञ्चमी । समायतां इयः शता । सहचरैः पुमान् छिन्नेत्येक-
शेषः (पा० १।२।६७) ॥ ३० ॥

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कृशतारकाः
कमलहसितैः श्येनीवोन्नीयते सरसी न का ।
शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणाद्गगन
शिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

निमिरिति । प्राच्यादयो दिशास्तिमिरस्य विरहान्नाशात् पाण्डूयन्ते
शुभ्रा इयाचरन्ति, अतएव कृशाः अप्रकाशाः किञ्चिद्दृश्यास्तारकाः
कतिपयनक्षत्राणि यासु एवं विधाः । अन्यापि प्रियविद्योगात् पाण्डु-
रनिमग्नातिरुशनेप्रकनीनिका भवति । तथा का सरसी कमलानां ह-
सितैर्विकासैः कृत्वा श्येनीव बोन्नीयते न तद्वन्ते, अपि तु सर्वा अ-
पि सरस्यस्तैः शुभ्रायन्ते । अन्यापि प्रियप्राप्तिः कमनतुल्यमुरहसितैः
द्येता जवति । एकं गगनशिखरं गगनमध्यभागः शरणार्थं स्वपरित्रा-
णार्थं गगनं प्रति मिलितस्य प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वंसिनी विनाशि-
नी या मूर्धप्रभा तस्मादादरधारणाद्देतोः निजैरयशोभरैः स्वीपैरकी-
र्त्तिसमूहैः नीलति श्याम इयाचरति, अन्योऽपि शरणगतं परित्यज्य
तद्विरिणामादेरेणाङ्गीकुर्वन् दुय्यंशसा श्यामो भवति । दिशः सरांसि
च प्रसेदुः । गगनञ्च नक्षत्राद्याहाय्यंशोभापगमात् निजं नीलिमानं
प्राप्तमिति प्रायः । पाण्डूयन्ते उपमानादाचारोऽर्थे कर्तुः स्वङ्गिति
(पा० ३।१।१०११) खड् । अथत् सार्धं पातकयोरिति (पा० ७।४।
२५) दीपः । यथंयाचिनः श्येनशय्यात् यथादनुदग्गादिति (पा० ४।१।
३६) षोष् तस्य मधमीलति नीलवर्णं इति धातुः । आचारकिञ्चिन्ता-
श्रीणशय्यामिषां ॥ ३१ ॥

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्यमाणि हरन्तु न ह्यन
रुचिश्चन्द्र तन्द्रामुपैतु न कैश्च । हिमगि
रिदृपहायादग्नि प्रतीतमद स्मित कुमुदविपि
नस्याथा पाथोरुहैर्निर्जनिद्रया ॥ २२ ॥

• सरसिजति । सरसिजवनानि न ह्यमन्तु अपि तु विकसत्येव ।
यस्मादुद्यन्तुदित्वर पक्ष सहायभूत जयंता सूर्यो येषा विकस्यराशी-
त्यथ । अथ च यदीयनिग्रस्यादयो भवति स सर्वाऽपि हर्षवशाद्वि-
कसत्येव । तथा कैरय कुमुद तन्द्रा सङ्काच नापैतु अपि तु प्राप्तात्ये-
य । यतः क्षतरुचि गतलन्मीक सुहृच्चन्द्रा यस्य तादृश । चन्द्रोदये
विकसत कुमुदस्य चन्द्रक्षये सङ्काचा युक्त एवेत्यथ । अन्योऽपि सु-
हृच्छय मूल्यावशाद्विनीलति । अथा अथवा पाथोरुहैर्विकनितकमलै
रात्रिसम्बन्धिन्या निगनिद्रया कृत्या कुमुदयनस्याद प्रत्यक्षदृश्य स्मित
विकसित प्रतीत विनिमयेन गृहीत हिमगिरिहिमाचलस्य द्रुपदा शि-
लाना दयादाशभागिनी मद्गुणी श्री शाभा यस्य शुज्जतरमित्यर्थे ।
कमलाना रात्री निद्रा कुमुदानाञ्च विकास प्रोक्तस्तु कमलाना वि-
कसिः कुमुदानाञ्च सङ्काचा दृश्यते तत स्वीया निद्रा कुमुदेभ्या द-
त्वा कमलैस्तद्विकास परिवृत्त्य गृहीत इति सम्भाव्यत इत्यथ । सू-
र्य उदित कमलानि विकसितानि कुमुदानि च सङ्कुचितानाति ज्ञा-
य । प्रतीत् प्रतिपूर्वादिषा निद्रा । प्रतीष्टनिति च पाठ अथ पू-
र्वोक्त एव ॥ ३२ ॥

धयतु नलिने माध्वीक वा न वाऽभिनवागतः
कुमुदमकरन्दैर्घैः कुक्षिम्भरिर्भ्रमरोत्कर । इह
तु लिहते रात्रीतर्प रथाङ्गजिहङ्गमा मधु निजवधू
वक्त्राम्नाजोधनाऽधरनामक ॥ ३३ ॥

धयत्विति । अभिनवा नूतन प्रभाते ध्यागत जमरोत्कर नलि-
नेवर्तमान माध्वीक मकरन्द धयतु पियतु वा न वा । यत रात्री
कुमुदमकरन्दैर्घैः कुक्षिम्भरिः आकण्ठवत् परिपूर्वादेर रात्री कुमुद-

मकरन्दवृन्दैः पूरितोदरस्यात् प्रासगंधु पियतु या ना पियतु या न
 तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽप्याकण्ठस्रोऽतिधिर्भुक्ता न या न
 तत्रादरः । रथाङ्गविहङ्गमास्तु रात्रीतपं मकलो रात्रि तपित्या विपु-
 क्तत्वात् कुमुदमकरन्द परित्यज्य पिपासयैव स्थित्या 'इह' प्रत्यक्षदृश्ये
 निजयधूजक्राम्भोजे वर्तमानमधरनामकमोष्ठसंघं तधु अधुना प्रात-
 समये लिहते आस्यादयन्ति, एतद्युक्त । तावतेष चाम्बाजस्यापि कृ-
 तार्थत्व जातमित्यर्थः । अन्यत्रापि तृप्त्यर्थे इच्छया तपोपितस्य भोजन
 युक्ततरं भवति । अनरा मकरन्दमास्वादयन्ति चक्रवाकाश्च प्रातर्वि-
 योगापगमात् कमलमकरन्दमनादृत्य निजसहचरीषु म्र्यन्तीति भावः ।
 क्लेशप्रहिरात्मन्मरिच्येति (पा० ३ । २ । २६) चात्कुक्षिन्मरिः । रात्रीतपं
 अस्यतितृपोरिति (पा० ३ । ४ । ५७) यमुल् । तृतीया प्रज्ञतीति (पा०
 २ । २ । २१) समाप्त ॥ ३३ ॥

जगति मिथुने चक्रावेव स्मरागमपारगौ नत्र
 मित्र मिथः सम्भुञ्जाते विद्युज्य विद्युज्य यौ ।
 सनतममृनादेवाहाराद्यदापदरेचक तद्रमृतजुजां
 भर्ता शम्भुर्विषं वृज्जजे विभुः ॥ ३४ ॥

जगतीति । जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने स्त्रीपुंसौ स्मरा-
 गमपारगौ कामशास्त्रपारगानिनी तावेवास्य वेदिनी नान्यी । यद्वा
 स्मरागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने नान्ये एतादृशे चतुरे
 मिथुने स्त इत्यर्थः । कुत एतज्जातमित्यत आह । यौ चक्रवाकरत्री-
 पुण्यौ विद्युज्य विद्युज्य पुनरन्योन्येन सह रात्रौ वियोग प्राप्य मिथोऽ-
 न्योन्य नवमिय अतिपरिषयजन्याश्चाशून्य सातिस्पृहमित्र सम्भ्रुते
 सुरतसुखमनुभवतः । अत्रैककामसेयनाद्विरागो भवेदिति विद्युज्य स-
 र्भोगः प्रत्यग्रमन्मोग्यद्रसातिशयचमरकारकारी जवतीति कामशास्त्र-
 रहस्यं ज्ञाप्यैव तावेव कुरुत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यद्यस्मात् अ-
 मृतभुजां फेवलपीयूषाहाराणां सुराणां भर्ता स्यामी मुलजतरामृत इ-
 ति यावत् । विभुर्ध्यापकः समर्थो विषभलयेऽप्यसम्भावितोपद्रव इति
 यावत् । स शम्भुः जीरोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यमुखकारी असम्भा-

धितरोगोऽपि धरः सततममृतलक्षणदीयाहाराद्रूप्यादरोचकं अमृताश-
नामभिलाषरूप रोगमापत् प्राप । तत् तस्मात्परिहारार्थं विय बुभु-
जं । सततमधुरनरास्वाद्यजन्यारुचिपरिहारार्थमेव स कालकूट जल-
तवान्, अनन्तरञ्च पुनरमृतभक्षणं प्रत्यग्रैव रुचिस्तस्य यथा जायते
तथा वियाग एव सम्भागे नितरा रुचिनुरपादयतीति युद्धा चक्रवा-
काभ्याः क्रियत इति तावेष कामशास्त्ररहस्यज्ञाविति भावः । पारशी
अन्तात्यन्तेति (पा० ३ । २ । ४८) इ० । सम्भुञ्जाते भुजोन्वयन इति
(प० १ । ३ । ६६) तद् इ० । अनेन सम्भागेव वियागादेव नूतनत्व
जयतीति सूच्यते ॥ ३४ ॥

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं दि
नमणिमणिं तापे चित्तान्तिजाञ्च वियासति ।
विरहतरलजिह्वा बह्वाह्वयन्त्यतिविह्वला
मिह महचरीनामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ३५॥

विशतीति । युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठस्त्रीवियागे मिहिकारुच
शीताशु विशति सति रात्रीमुच रात्रिलक्षणप्रियत्मानिन तथा विय-
गजन्ये तापे परितापे शीघ्र्ये च निजाञ्चित्तचक्रवाकहृदयात् सका-
शात् दिनमणिमणिं सूर्यकान्तं वियासति जियमिपति सति विरहेण
तरलनी तरलेवाचरती विह्वलीभवन्ती स्तलन्ती जिह्वा चेदां ते र-
थाङ्गविहङ्गमा विरहेणानिविह्वला सहचरी चक्रवाकी नामग्राह स्व-
सङ्घेतेन नाम गृहीत्वा इह प्रभाते क्रीडासरसि वा बहुवार आहूय-
न्ति आकारयन्ति । अन्योऽप्यतिविह्वला बहु वार आकाशंते श्वसि-
ति न वेति सन्देहात् । प्रतिचक्रवाकानां संयोगः परितापत्याग, पर-
रपरवह्मानं चन्द्रधूसरत्व सूर्यकान्तसन्तापश्च । प्रालेप मिहिकेत्यमर ।
रात्रीमुचं क्रिय । रुगिति सम्पदादित्यात् । मिहिका रुग्ण्येति स-
मासः । तरलजिह्वा तरलेवाचरतीति आचारक्रियन्ताच्छतरि पुस्वन्
आह्वयन्ति स्वर्दाजायाहृदभाय ॥ ३५ ॥

स्वमुकुलमयेनैत्रैरन्ध्रम्भविष्णुतया जनः किम्

कुमुदिनी दुर्व्याचष्टे रवेरनत्रेक्षिकां । लिखितप
ठिना राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये शृगुन शृ
णुतासूर्यपश्या न सा किल भाविनी ॥ ३६ ॥

स्वेति । जनो लोक स्वमुकुनमये आत्मोयकलिकानेत्ररूपैः कृत्वा
अभ्यम्भविष्णुनया अनभ्याया अप्यभ्यत्वाङ्गीकाराद्देतो रवेः अनवेक्षिकां
अनवलोकिका कुमुदिनीं किम् किमर्थं दुर्व्याचष्टे दुष्टा कथयति । अ-
वश्यदशनीयपवित्रमूर्ष्यादशंननियमादिय मित्रादय न सद्गत इति लो
क किमिति निन्दति, अपि त्वयुक्तेय निन्देत्याक्षेप । उ अहो कि
निन्दतीति या । अभ्यम्भविष्णुनयाऽविचारनया रहस्यमजानन्त्रेय कि
मिति निन्दताति जनविशेषण या । कथनयुक्तमित्यत आह । हे श्रो
तार य्य शृणुत शृणुत तस्या मूर्ष्यादशंने हेतुमाकर्णयत । ये राज्ञो
नृपस्य दारा कप्रीना पाणिन्यादीनां प्रतिभामन्त्रेषु व्याकरणादि
ग्रन्थेषु विषये लिखितास्तच्छिष्ये पठिताःघातः अवश्यदशनीय मूर्ष्य-
मपि न पश्यन्तीत्यसूयं म्यश्या राज्ञदारा इत्यत्र लिखितास्तच्छिष्ये य
तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमित्याशङ्क्याह सा कुमुदिनी किल
प्रसिद्ध न जाविनी भविव्यति अर्थाद्राज्ञा दारा, अपि तु राज्ञश्चन्द्रस्य
अथच नृपस्य दारा भवन्त्येव । राजमहिष्यो हि अतिसुरक्षितत्वादमू
ष्यं म्यश्या, इधमपि तथा तस्म देनम्या अपि असूयं स्पश्या युक्ते-
ति रहस्यानजिज्ञा जनो वृथैवेता निन्दतीत्यर्थं । किलशब्दः किमर्था
या । अत्र य इति कुमुदिनीपरामर्शेपि दारैः सामानाधिकरण्याद्बहुव
चन । येति पाठ समीचीन । लिखितपठिना एकवचन बहुवचन
या । मूर्ष्यादप्यशत कुमुदिनी मङ्कुचितंति भाव । अभ्यम्भविष्णुनया
कस्तंरि भुव खिष्णुजिति (पा०३।२।५७) अभ्यशब्दे उपपदे भुव. खिष्णु-
च खित्यात अरुद्धिपदिति (पा०६।३।६९) मुम् । अवेक्षिका ययुलि प्र
त्ययस्यादिति (पा०७।३।४४) कात्पूर्वस्येत्य । लिखितपठिता कर्मधा
रयो द्वन्द्वा या । असूर्यं स्पश्याः असूर्यं ललाटयोरिति (पा०३।२।३६) ख
ग्मित्याग्मुम् । अत एव ज्ञापकात् क्रियायोगिनापि नञ समास ॥३६॥

चुलुकित्तम सिन्धोभृङ्गैः करादिव शुभ्यते नम
मि त्रिसिनीयन्धोरन्ध्रच्यतैरुदविन्दुतिः । शतद
लमधुस्त्रोत कच्छद्वयीपरिरम्भणाटनुपदमद प
ङ्क शङ्क ममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥

• चुलुकित्तेति । गगने गच्छद्भिर्जङ्गै उदविन्दुभिरिव नभसि शुभ्यते
दीप्यते । किम्भूतैरुदविन्दुभि चुलुक कृष्णानुके घृत्वा पीत तमः
सिन्धुस्तिभिरममुद्रा येन तस्य त्रिसिनीयन्धो पट्टिनीभिवस्य सूर्यस्य
करात् किरणादेव हस्तात् रन्ध्रभ्याऽङ्गुल्यन्तरालविधरेभ्यद्युतैर्गलितै
चुलुकैर्न पीततम सिन्धोरुपरिवर्तमानस्य रये कराङ्गुलीविधरेभ्योऽधो-
गलिता सत्स्त्रजसविन्दव इव जङ्गा गगने शोभन्त इत्यर्थ । चुलुकि-
त्तेति करविशेषण वा । अनुपद गगनात् सकाशात् कमलानि प्रति पा
तानन्तर शतदलाल्यान्वितस्थूलानि कमलानि तथा मधुस्त्रोतस सक-
रन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दार्द्रभागद्वय यत्तदद्वय तस्या परिरम्भणा
त् सश्रेपादुभयतस्तत्र लग्नाद्देतारमो जङ्गा अद पङ्क शङ्का अमुष्य पी-
तस्य तम मिथोरध स्थितायत्रिष्टकद्वंससमाधना वैतालिकस्य मम त
न्वते विस्तारयन्ति । सकनेऽपि तमीजले पीतेऽवशिष्टतया पङ्क इव
जङ्गा शोभन्त इत्यर्थ । अमुष्या मकरन्दप्रवाहकच्छद्वरया पङ्क इति
या । प्रवाहतदद्वये पङ्कीयुक्त । जङ्गाश्च मकरन्दस्योपरि नोपविशन्ति
किन्तु अभित इति तेषा जाति । प्रात कालो जातोऽन्यकार सारक-
न्यन विनष्ट' अमरास्तरुनीष्टेभ्यो निर्गत्य गगने उड्डीय मधुपानार्थ-
कमलान्पुद्दिश्य यान्तीति भाव । चुलुकित इति तत्करोतीति (पा०३।
१।२।४।५।६) यन्ताक्त शुभ्यते शुजद् दीप्तौ भावे यक ॥ ३७ ॥

धुमृणसुमनःप्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरःपरिस
रचरैर्जासां मर्तुः कुवारतरैः करैः । अजनि ज
लजामाटानन्दारपातष्णुमधुव्रतावलज्जत्रलनाद्
गुडजापुडजाश्रिय ग्रहयालुभिः ॥ ३८ ॥

पुसणेति । पुमृगमुगनसः कुङ्कुमकुसुमानि तासां श्रेणिलस्याः श्री
 या कान्तीना छनादरिभि छनादरशशीः साम्योऽपि रक्ततरेः सरः
 परिसरचरेस्तीरसप्तरशशीः कुमारतरैरतिथ-लैभांसा भक्तुं करेः मृप्यं
 किरणे जलजामाद गगनायगाहिकमलबहुलपरिमलस्तद्विषय आन-
 न्दस्तेनोत्पत्तिष्णुरुत्पन्नशीला मधुप्रतायलिस्तया शयलनात् मिश्रया-
 द्वेतोः गुञ्जापुञ्जश्रिय अदंरक्तं यत्कण्ठगुञ्जाराजिशोभा ग्रहयालुभिग्रहण-
 शीलीः अजनि तरसदृशीर्जातमित्यर्थः । याला अपि मुगनसां पीराया-
 मध्यनादगिषो भवन्ति । याला अपि रक्तकरामयन्तीति केचित् । अज-
 नि भावे चिण् । उत्पत्तिष्णु अलङ्कृजि (पा०३।२।१३६) तीष्णुष् । शव-
 लन तरकरोतीति (पा०३।१।२६ वा०१) शयन्ताञ्जपुमके भावे ल्युट् ॥ ३८ ॥

रचयति रुचिः शोभीमतां कुमारितमा रवेर्यद
 लिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पानुका । अ
 जनि सरसी कलमापी तद्भ्रुवं धवलस्फुटत्कमल
 कलिकाखण्डैः पाण्डूकृते।दरमण्डला ॥ ३९ ॥

रचयतीति । यद्यस्मात् रवे कुमारितमा अतिबाला रुचि सरसीं
 शोशीं रक्तवर्णां रचयति । यस्माच्च कमले मकरन्दास्त्रादार्यं पानुका
 अलिपटली ऋङ्गश्रेणी स्वसम्बन्धादेता नीलीकर्तुं व्यवस्यति । यतश्चैय
 धरानां स्फुटन्तीना कमलकलिकाना खण्डै समूहै पाण्डूकृत सदर
 मण्डलमध्यदेशे यस्या सैतदृशी तस्मात् भ्रुव निश्चित इयं सरसी क
 लमापी कर्तुं रेवाजनि जाता । रक्तकण्ठद्येतवपमिश्रणात् कर्तुं रत्वीत्ये-
 दा । भ्रुवमुपेक्षायां वा । बालातपो जातः ज्वरः परितो ज्वरन्ति
 कमलानि विकसितानीति भावः । चित्रं किर्निरकलमापेत्यमर । शो-
 र्णी शोणात्प्राधानिति (पा०४।१।४३) ङीप् । कुमारितमा चरुपेति (पा०
 ६।३।४३) इत्य् । पटलकलमापी गौरादी ॥ ३८ ॥

कमलकुञ्जलाधाने भानोरहो पुमपत्रतं यदुपकु
 रुते नेत्राणि श्रृगृहत्व वयसुभिः । कथिमिरुपमा

दानाद्भोजनां गमितान्यसावपि यत्तथाभा
वान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥

कमलेति । कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकल्याचरणे भानोः ग्रहो
द्यत्याश्चर्यरूपं पुरुषसम्यग्भिः प्रतं नियम, अद्भौकृतपरिपालनशीलत्व
मिति यावत्, यद्दृष्ट्वाऽहो आश्चर्यरूपं पुरुष इति नर्षं वदन्ति । कु
तो ज्ञातमत आह । यद्यस्मात्तात्त्विकानि कमलानि विकासपतीति
किं वाच्यं किन्तु श्रियोः कान्तिलक्ष्म्यां गृह्यत्व स्थानता विवक्षुभिः य-
क्तमिच्छुभिः व्यासवाल्मीकिकालिदासादिभिः कविभिः उपमादानात्
किञ्चित्छ्रोत्रगृह्यादिगुणसादृश्यादपि अम्भोजतां कमलत्व गमितानि
प्रापितान्यारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमलानोति निद्विष्टानि लोकने
त्रायसी रधिः उपकुर्वते उन्मीलयति । उदित्वरे हि मूर्ध्नि लोकनेत्रा
यंन्मीलन्ति । अथच घटाद्यर्थग्रहणममर्थानि करोति । यत आलोकस
हृत्तमेव दत्तुः पदार्थग्रहणसमर्थः । यदपि अत्रथाभावात् श्रीगृह्या-
भावात् कविभिः कमलत्वोन्नाननुरक्तत्वादुलूकविलोचने मुञ्चति नोन्मी-
लयति । न च पदार्थानापादयति । यत्रालूकस्य दृष्टिस्तत्रालम्बीरिति
लोकप्रसिद्धिस्तत्रेवः श्रीगृह्यत्व दूरनिरस्तं । सूर्य्येण कमलानि क-
मलतुल्यानि च लोकनेत्राणि विकास्य उलूकनेत्राणि कमलगुणयोग-
भावाद्दिकाश्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिष्ठा सत्या कृता । यद्यधिष
सत्यप्रतिष्ठा कोऽपि नास्तीत्यर्थः । कमलानि विकसितानि सर्वोऽपि
लोकः प्रबुद्धः कीशिकनेत्रे च निमीलिते प्रातःकालो जात इति भा-
वः । श्रीगृह्यत्वविवक्षुभिः द्वितीयेति योगविभागात् समासः । उपनि-
तिरुपमानं नमुसके भावे ल्युट् । उपमीयतेऽनेनेति उपमानं सादृश्य-
मिति भावः ॥ ४० ॥

यदतिमहती जक्तिर्भानो तदेनमुदित्वरन्त्वरित
मुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपञ्चते । इह हि स
मये मन्देहेषु व्रजन्त्युद्वज्जतामभिरविमुपस्थानो
रिद्धिमा जलाऽजलयः किल ॥ ४१ ॥

यदिति । यद्यपि त्व भानी अतिमहती जक्तिपंसैषामभूतां यतां गे
 तत्तर्हि हे अध्वरपद्वतेयंक्षमागम्याध्वन्य गजादाशिक नत उदिस्यरपु-
 दयशीतमन मूर्ध्न्यं त्वरितमुपतिष्ठस्य पृथग्य । शीघ्रमुपम्याने हेतुमा-
 ह । हि यस्मात् इह समये प्रभाते किल प्रसिद्ध रघिनभिलषीष्ट-
 उपस्थानमन्त्रेणाहुं क्षिप्रा जालालुनायो मन्दहाख्येषु राक्षसेषु उच्य-
 ज्वना जलरूपाशनिभाव यजन्ति यज्जीजृय तान भस्मीकृष्यंतीति श्रु-
 तावुक्तमित्यथ । तिस्र कात्याहुंकोटी च मन्देहा नाम राक्षसा इ-
 ति पुराणेषु । तस्मादुदयात् पूर्वं शीघ्रमुत्तिष्ठस्वेत्यथ । अध्वन्यमिति
 पाठे अध्वरपद्वतेरध्वानमल गामिन । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात् पु-
 यद्वावाद्वाय । अध्वन्य अलङ्कारमर्थे अध्वना यत स्वायति (प० ५ ।
 २ । १६) यत् । उदवज्वता मन्थीदनेत्यादिना (पा० ६ । ३ । ६०)
 उदकस्यादादेश । अभिरभागे (पा० १ । ४ । ९१) इत्यजे कम्म प्र-
 वचनीयत्वाद्द्वितीया ॥ ४१ ॥

उदयत्रिखारप्रस्थावस्थापिनी स निरङ्गया त्रिशु
 तरमहेमाणिक्रयानामहर्मणि मण्डली । रजनिदृ
 पद् व्रान्तञ्जवामा विधूय पित्रायज्ञा न सत्
 कतमेनेय जाने जनन विमुद्दिता ॥ ४२ ॥

उदयेति । इय अहमंणे मूर्ध्न्यस्य सपहना उदय शररिण उदय
 चक्षस्य प्रस्ये मानुनि अथस्थापिनी वर्तमानाऽक्षया भूयमी त्रिशतरा
 णि रक्ततराणि सहासि तेजासि तान्येष माणिक्रयानि तथा खनिरूप-
 क्षिज्जुनि ध्रान्तेन तिमिरेण ध्रान्तवच्च श्यामा पिथायिका न कर-
 द्वारा प्राञ्चादिका रजनिरूपा दृषद् शिरा विधूयाऽणीय कतमेन केन
 जनेन विमुद्दिता उद्घाटितेति न सत् नैय जाने रात्रिविगमे यता २-
 श्यन इत्यथ । याक्याय कम्म । न जान प्रयोत्त जनमित्यर्थं इति
 या । अन्यापि माणिक्रयादिरुनि पद्यंतप्रस्थावस्थापिनी रूपतरशि-
 तापिदिताऽपि केनापि भाग्यवतोद्घाट्यते । प्रतिशयित क कनसा
 प्रज्ञाऽनेन विमुद्दितेत्वद् न जाने, अपि स्वयमेव जानामि । कास-

परिवर्तकारिणा ब्रह्मण्योद्गाटितेत्ययं इति काकशां । खनि खलु ख-
निरिवेत्युत्प्रेक्षा या । कतम इतमच् । अतिशय स्वार्थं या तम स्य ४२ ।

सुरपरिवृद्धः कर्णात् प्रस्यग्रहीत् क्रिल कुण्डलद्व-
यमथ खलु प्र च्यै प्रादानमदा स हि तत्पति ।

विध्वरुद्धयभागेक तत्र व्यलाकि विलक्ये न प्रत-
रक स्वयंस्त्रावि द्वितीयमहर्माणि ॥ ४३ ॥

सुरेति । सुरपरिवृद्ध शक्र कर्णात् कुण्डलद्वय कणभयणयुग ब्रा-
ह्मणवेष धृत्या प्रतिग्रहरूपणाप्रदीत । किनेति पुराणादौ प्रसिद्ध ।
अथ प्रतिग्रहानन्तर मुदा तत्कुण्डलद्वय खलु निश्चिन प्राच्यै द्विज प्रा-
दात् । हि यस्मात् स शक्रकस्या प्राच्या पति धय राजता च प्रि-
यान् प्रियायै प्राच्या प्रीत्या निजकर्णादिभूषण प्रय न्ति । तस्यै दत्त-
मिति कुनो ज्ञातमत आह । तत्र प्राच्या तयोद्गयोर्मध्ये या विधु-
साय उदयभाक उदित्यर आरक्तकिरणरूपक कुण्डल व्यलाकि दष्ट ।
प्रात , अहमणि , नवतरास्तकालनिगता करा रक्ततरकिरणा त-
द्रूपस्वणस्त्रावि सुवर्णस्त्रवणशाल तादृशमेव द्वितीय कुण्डल विलाक्यता
तस्मात् तस्यै तद्रूप तेन प्रतमित्यह शङ्क इत्यथ । मूर्धस्य कुण्डल-
ममयंनार्थं प्रमङ्गासुत्रस्य कुण्डलत्वमुक्त । बालतरकिरण मूर्धस्य उ-
त्तमसुवर्णस्त्राविकणकुण्डलमित्य शोभत इति भाव । वर्णनन्त्राय कु-
ण्डलद्वय दत्तमित्यारण्यके पद्यणि कथा ॥ ४३ ॥

दहनमत्रिगद्दीप्तिर्घास्तद्गत गतवासरप्रज्ञामममय
प्राप्ते पत्यौ । व्यवस्वति रागिणी । अधरभुवनात्
साद्भृत्यैषा इठान्नरणः कृतामरपतिपुरप्राप्तिधन्ने
सतीव्रतमूर्त्तिना ॥ ४४ ॥

दहनमिति । या दीप्ति रागिणी रक्ता मती विवस्वति मूर्धस्य ल-
क्षणो पत्यौ गतवासरप्रज्ञमे पूर्वदिनावसाने सायङ्कालममयमस्तमय-
काल प्राप्तेऽतएवास्त्र विन श्च आस्ताचल या प्राप्ते गते सति, अग्नि-

र्ष्यातिरित्याद्यग्निहोत्रमन्त्रादिप्राणाण्यात् दहनमविशम् । येषा दीप्तिः
 अधरभूयनात् पातालात् सकाशात् इठ त् यलात्कारेणायांशरणिमेयोद्-
 धृत्योदयं प्रापय्य तरणेरघं कृतागरपतिपुरस्य स्वयंस्य प्रथ्या वा प्रा-
 प्तियंया स्वभूना सती तीव्रतया तीक्ष्णतया सद्य वर्तमाना भूतिं यं-
 स्यास्तनां धत्ते । क्रमेण सूर्ये ऊर्ध्वदेशे प्राप्ते दीप्तिः खरतरा जाते-
 ति जायते । या नारी भर्तारि विनाशमनयप्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्
 अनुरागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तरप्राप्त्यधमग्निप्रवेशं कुरुते, सा
 दुःकृते पातालप्राप्तनपि निरयपतितं, व्यालप्राही यथा व्यालमित्या-
 दिवधनप्राणाण्यान्निरयाह्लादादुद्धृत्य तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः सतीनां प-
 तिव्रतानां व्रतमेव भूतिः शरीरं यस्याः, सती गौरी तस्या वा व्रत-
 युक्ता भूतिं यस्यास्तनां धत्ते । गौरीवदियमपोत्यर्थः । मनुष्यप्राप्ते प्रा-
 तापन्न इति (पा० २ । २ । ४) समाप्तः ॥ ४४ ॥

युधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः पितृ
 श्रितिहरित्पर्णाद्याहारजः किल कालिमा । शम
 नयमुनाक्रोडेः कालैरितस्तमनां पिवादापि यद्
 मलच्छायात् कायदभूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

युधेति । तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्तमानः कालिमा श्यामत्वं
 किल प्रसिद्धं निश्चितं वा, पितुः पित्रोर्थां श्रितिहरिदूर्णादीनां कृष्णानी
 लयसंपन्नफलशाकादीनां य आहूरो तल्लक्षणं श्रितिहरिदूर्णं यदाद्यम-
 दनीयं पत्रशाकादि वा तस्माज्जातः मश्यामो मैशाननयत्वादिदृष्ट्यादि
 ब्रह्मानामुदयनाचार्योदीनां इयं कथा गोष्ठी तथ्यैव सत्यैव । यद्यस्मा
 देतोः भास्वतः इतः प्रत्यक्षदृश्यादमलच्छायादुत्पलकान्तः शुक्लभास्व-
 रादपि तमनां पिवात् तमित्त्रिकहारात् कायात् शमनयमुनाक्रोडे, य-
 नयमुनाशनेश्वरेः क ली श्यामैरभूयतोऽपत्त्रं । सूर्येकायस्योत्पलत्वेऽपि
 श्यामतमित्त्राहारपरिणतियशात् यन्मादिभिरपत्ये श्यामैर्जातं तस्मादि-
 यं पविष्टकथा मर्यैवेत्यर्थः । सर्वत्रापि तमः सूर्येण नाशिनमिति भा-
 यः । आद्य अदेः अहलोपर्यदिति (पा० ३ । १ । २४) यद्यत् । कालीय का

लौ षंति पुमान् श्रियेत्पेकश्रीव (पा०१।२।६७) । तमसा कर्माणि पठां ।
अभूतद्वावे तद् । क्राड. कालोचितं पद्मसुन्द द्वायसुन. शनिरिस्थ
नरशेषः ॥ ४५ ॥

अज्जत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्ययं दिन
मयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रवि. । न खलु
शक्तिना शीलकालप्रसूतिरभौ पुरायमयमुनयोर्ज
न्माधानेऽप्यनेन यथाऽभिक्तुं ॥ ४६ ॥

अभजतेति । अयं रविदेव. क्षणदा रात्रिस्तस्या अन्ययं प्रत्युप प्रति
रात्र्ययमाने इत्यर्थः । दिनमयं दिनरूपं कालं बुद्ध्यादिलक्षणसमयं अ
यं तद्रूपं श्याम वपु भूयो बहुतर यथा तथा यौन पुन्येन या प्रसूय
तीयाद्य चिरकालमभ्यासं तथा तेन प्रकारेण अभजत अशिश्रपत् । य-
या येन प्रकारेण पुरा पृष्टं कालं प्रसूतिर्यस्याय च काली श्यामा प्र-
सूतियंस्वीवभूतोऽभौ सूर्यः यमयमुनयोरपि प्रसूतिर्यतोऽजन्माधाने ज
न्माये योजतेपममयेऽपि, अनेन चिराभ्यासेन हेतुना शील कालाप-
दनस्य स्वभायमुक्तिं खलु निश्चितं न शक्तिना समर्था भविता । काल-
प्रसूतिस्वभावः सूर्यः स्वजायस्य दुरतिक्रमत्वान् तावपि कालाद्युदया
दयदित्यर्थः । उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः । प्रातःकाल-
े क्रियमाणाभ्यासः पटनरा जवति । चिराभ्यासं मयूरव्य सकादित्वा-
त् समाम् । यद्वा ऽकाराक्तस्य चिरशब्दस्य अन्यन्तसयोगे षंति (पा०
२।१।२६) समासः । प्रतिक्षणदात्यये योऽप्यायामध्ययोभावे नाव्ययोभावा
दिति पा०२।४।८३) सुपानलुक् । तृतीया सप्तम्याबहुलनिति पा०२।४।८४)
व्यम् अयमिति तिपात कालप्रसूति पक्षे पुवत् ॥ ६ ॥

रुचिरचरणः सूनारुश्रीसनाथरथः शनिं शमन
मपि स त्रातुं लोकानसूत सुताविति । रथपद्
कृपासिन्धुर्वन्धुर्हृशामपि दुर्जनैर्यदुपहसितो भा
स्वान्नास्मान् हसिष्यति कः खलः ॥ ४७ ॥

रुचिरेति । मुञ्जनेरेवभूतो या भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैयद्यस्मा-
देवं उपहमित स्तस्मादतितुच्छान्परवर्णानोपजीयितः । कोनाम सलो-
नापहमिष्यति, अपि तु सर्वेषुपहमिष्यत्येव । यथा उदिते सूर्ये स-
द्भि सूर्यस्याहंणा क्रियते तथा खलैर्न, एव तुच्छा एते स्त्रीदरजर-
णाथे यत्किञ्चिद्दन्तीत्यस्माक खलैर्निन्दाया कृतार्या भवाद्दृशी राज-
शिरोमण्डिर्जिरस्माकमहंणा क्रियत एवंति खलाना प्रयासो वृथा एवं
त्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसितइत्यत आह । सूर्यं रुचिरा-
चरणा. ललितलक्षणया किरणा यस्य तथा मूतस्वारुणस्य उर्व्या मह-
त्या श्रिया सुता सूर्येशैव प्रसूता उर्वी श्रीस्तया सनाथो ऽलङ्कृतो
रथो यस्य स । तथा शनि शमन शंघरदशहधरो सुती लोकान् प्रा-
नु अमूत । शनिर्हि स्तुत्यादिनिदिमात्रहेतुलोकपालतया लोकान् र-
क्षति । यमोऽपि दुष्टादुष्टयानिग्रहानुग्रही कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृ-
त्तिजननद्वारा रक्षति । एतादृशी परोपकारपरी पुत्री अमृत । तथा
रथपदानामनायानां चक्रयाकानां कृपाक्षिप्तुदंयासमुद्र रथस्य पदेन
व्यग्रमायेन गत्या जगती दयाममुद्रो वा । तथा सकलपदार्थगृहणस-
हकायांलोकमम्पादनद्वारा दृशां सर्वजननेत्राणा वस्युः मित्र स्वभृतः
मुन्दर, परोपकारकरशैकस्वभायोऽपि इति स्तुतिपद्य । रुचिस्तेजोरु-
पस्तोपकर इति यायत । तथा अचरणद्वरगरहितः यद्वा विपरीतल-
क्षणया रुचिरी चरणौ यस्य । पुराणादौ चरणाद्गुल्यादिध्याने कुप्तादि-
दुष्टफलश्रयणात् ध्याने ऽप्यचरणमय सूर्यः । विद्यकर्मणा वृन्दे धारो-
पितम्य सूर्यस्य तेजसा दुःमहत्याचरणकारो न निर्मित इति वा ।
अथ प्रति मुनेप्रथमपदचरणस्यापि रुचिरचरणत्वोक्तोपपत्तामः । तथा
मन्मथ आनूरोः मारयंरुग्गाभया सनाथो रथो यस्य न इत्यपि विह-
दलक्षणा । तथा शनैः क्रूरग्रहत्याचिरकालभोग्यद् उदत्याद्यमस्यापि
अगतप्रायचरणगोलत्वात् परपीडाकरशैकस्वभायो शनिशमनी पुत्री
लोकान् प्राप्नुममृतैत्यपि विहदलक्षणा । तथा त्रिदंशोनिपत्तिविज्ञाप-
चक्रयाकाशमेष दयामिन्धुर्नान्येषां तापकरत्वात् तादृशामामेष वस्यु-
र्नान्येषां । यद्वा तेजोभरेण दृष्टिप्रतिषेधकारित्वाद्यन्तरापि दृशां व-

भूरित्यपि विरुद्धलक्षणंति उपरामपक्ष । एवम्भूत सूर्यं समुदेती-
ति भाव्य ॥ ४७ ॥

शिशिरजरुजां धर्मं जर्मैदयाय तनूभृतामथ
खरकराशयानास्यानां प्रयच्छति यः पयः । ज
लमथजुपां ताप तापस्पृशा हिममित्यथम्परहि
तमि लत्तृत्वावृत्ति स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥

शिशिरिति । स भानुरुदञ्चति उदेति । स क , य शिशिरर्हो
शिशिर हिम तस्माज्जाता रुक् पीडा येषा तेषा तनूभृता जनाया
शर्मण सुसुखोदयाय प्र हये यस्तन्निदापसम्बन्धिन धर्ममुष्ण क्रतेय
प्रयच्छति । अथानन्तर यस्तन्निदापसम्बन्धिन सुरास्तीक्ष्णतरा करा
भूमकिरणास्ते आश्यान शुफ स्नान ध्यास्य सुख येषा तेषा देहिना
सुराय पय यथांमन्वन्ध्युदक प्रयच्छति दत्ते । ततो जलमथजुपा ज-
लधीनाना ताप दत्ते । ततस्तपस्पृशा शारदतापवता देहिना हेमन्ते
हिम दत्ते एवम्प्रकारेण परेभ्यो यद्वित तस्मिन् विषये मिलता पौन
पुन्येन घटनानाना कृते शीततापजलदानरूपपुष्पव्यापारस्यावृत्तिरा-
धत्तना यस्य । यद्वा कृत्याना शीतादिदानरूपाया कार्याणा आवृत्ति-
यस्मैवभूत परापकारपर सूर्यं उदेनीत्यर्थं । श्यानेति द्रवमूर्त्तिरूप-
शंखाचित्याज्जावात् सम्प्रसारणाभाव । निष्ठानत्य । परहितेति चतु-
र्थीतदर्शयति (पा० २। १। ३६) समाप्त । कृत्या कज शचेति (पा०
३। ३। १००) योगविभागात् क्तिनि कृतिः । अकारात् क्वपि तुकिच-
कृत्या । पक्षे अर्हार्थे विभाप क्वद्वोरिति (पा० ३। १। १२०) क्वपि
तुक् ॥ ४८ ॥

इह न कतरश्चिन्न धत्ते तमिस्वततीर्दिञ्जामपि
चतनृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयता क्षणात् । तरु
शरणतामेत्य च्छायामथ निवसन्नम शर्मायतु
समूदानैश्वर्यं यद्वर्यमरोचिषां ॥ ४९ ॥

इहेति । पूर्वांशानां चतसृणागपि दिशां उत्सङ्गेषु प्रान्तदेशेषु श्रि-
 ता वस्तमानास्तस्मिन्नतीस्तिमिरपरम्परा. क्षणाद्वयतां विनाशयता-
 नपि अयंशः सूर्यस्य रोधिषा तेजसां, रधिः शरणं यस्य तद्भावं वृक्ष-
 तलवासित्वादेत्य प्राप्य नियसद्दूर्तमानं छायारूप तम. शनयितुं वि-
 नाशयितुं आनैश्वर्यं नशामर्यं नभूदिति यत् इहात्राशामर्यं विषये क-
 तम को नाम जनश्चित्र विस्मयं न धत्ते, अपि तु सर्वोऽप्याश्वर्यं
 प्राप्नोत्येव । दिगन्तगताया अपि तिमिरपरम्परायाः सहारे येषां श-
 क्ति तेषां रधितेजसां तरुतलमाश्रितं छायारूप समीपवत्यपि त-
 मः शनयितुं शक्तिर्नोद्भूदित्याश्वर्यमित्यर्थः । तनु इति पाठे तनु अ-
 रूप शरीर वा शरणं यस्य तद्भावं प्राप्य निवसदित्यर्थः । सहदाश्रयेण
 स्थितमपि यो विनाशयितुं शक्नोति सोऽल्पाश्रयेण वस्तमानं शनयि-
 तुमपि न शक्नोतीत्याश्वर्यमेव । तरुच्छायाभयं देहच्छायाभयं वा तमो
 विहाय सर्वमपि तम सूर्येण विनाशितमिति भावः । आनैश्वर्यं अ-
 नीश्वरस्य भाव इत्यर्थे न नञ् पूर्वांदिति (पा० ५। १। १२१) भावप्र-
 त्ययनिर्घेऽपि ब्राह्मणादिघनीश्वरशब्दस्य पाठात् प्यञ्जिनञः शुची-
 श्वरिति (पा० ७। ३। ३०) पक्षे समयपदवृद्धिः ॥ ४८ ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामन्त्रजेऽपि चिकित्सतः
 पितुरिव निजादस्माद्स्वावधीत्य भिषज्येते ।
 अपि च ज्ञानस्यासी तातस्ततः किमनीचिती
 यदधमदयः कर्हूलाराणामुद्रेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥

जगतीति । दन्ती नासत्वी निजात् स्वीयात् अस्मात्पितुः सूर्याद-
 धीत्येवापुर्वेद पटित्वेव भिषज्येते । स्वर्गोके चिकित्सां कुरुतः । कि-
 म्भूतान् पितुः, जगति यत्तमानं तिमिरं अथ यस्तुदज्ञानामर्यं-
 जनक नेश्वरोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः । आपुर्वेदोक्तप्रतीकारेण
 शनयतः । तथा उत्सङ्गेषु कतलमगष्टे यतानामां मूर्च्छां मङ्गोषमपि
 नाशयतः, अथवाप यय ममज्ञांदाविति यथनादर्पां मूलभूतयादवज्ञ-
 प्रज्ञे लोकमगष्टं यत्तमाना मूर्च्छां यैचित्पथस्तपैतन्यभावरूप मोह-

मया कुर्वन्त । उपचारधतुरात् कल्पासपाणेवद्यादधीत्येव हि राज्ञेवद्या
 भवति तस्माद्द्वैद्य स्वपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यानिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्त-
 मित्यथ । अपि च विश्वं सर्वं भूतानि जगयति नाशयताति जगना
 यमस्तस्यामीं सूर्यो तात पिता ततस्तस्मात् कल्ल राणा कुमुदानाम-
 पमृत्यये सङ्गाथायायथाकालमरणायादेति । यत यताऽय सूर्योऽदयो
 निरूप सौऽस्य सूर्यस्य किमनीचनी अपि त्वेष ऽस्यौचित्यव क-
 णगुणप्रक्रमेणैव कार्प्यं गुणारम्भाद्दयताऽपमृत्युदायिता च यमेनाप्य
 स्मात् स्वपितुरेव सकाशात् पठित्त्यथ । उदयता सूर्येण तमा नाशि-
 त, कमलान्युन्मीलितानि, कुमुदानि मुकुनितानीति भाव । पितु
 आख्यातोपयाग (पा० १ । १ । २९) इत्यपादानत्व । भिषज्यत ।
 कहुादि ॥ ५० ॥

• उडुपरिवृढ पत्या मत्तामय यदपीडयद्दपि
 विदिनीं भानोजाया जहास कुमुद्वनी । तदुज्जय
 मत. शङ्क मङ्कोचित निजशङ्कया प्रसरति नत्रा
 के वकन्धूकगारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥

उद्विति । अयमिदानीमस्त जिगभिषु उडुपरिवृढश्चन्द्र माय उ
 दित मन श्रन्त गतन पत्या सूर्येण मुक्ता त्यक्ता विपागिनीं भार्या
 पट्टिनीं यद्यस्माद्गतरात्री अपीडयत सङ्गावितवान् अथच करिदूषित
 वान् । यदपि चन्द्रे पट्टिनीं पाहयति सति कभुद्वनी कुमुद्विन्नामव्या
 जेन रात्री जहान अतस्य हेता तदुभय चन्द्रकुमुद्विन्यौ ककभूफल
 यत् पक्षयदरयत कणारुणराचिषि इषद्रक्तकिरणं नवाकं तद्वानित्ये
 प्रसरति प्रकर्षणं गच्छत्युदयति मति निजशङ्कया स्वरुतानाचारनिमि-
 त्तभयेनेव प्रपोजकेन मङ्कोचित मङ्कोत्र प्रापित नि प्रभीरुतमित्यथ ।
 इत्यथ शङ्क मन्ये । सूर्य उदित पट्टिनीं च विकमिना चन्द्रा नि प्र
 भाऽस्तमेति कुमुदिनीं सङ्गुचितेति भाव । अन्यत्रायुक्त प्रमेय था-
 व्य । ककभूवदरी फोलीत्यमर । मङ्कोचितमिति यन्तात कस्यसि
 निष्ठा, अन्यथा व्याख्याने सङ्गुचितमित्येव स्थान् । तदुभय निजशङ्कया

तमचित्त जालेप्रवृत्त.प्रवेशि भिगयतैः क्रियदधय
वैरेपामालिङ्गिताद्गुणलिङ्गिमा ॥ ५३ ॥

वदिति । येषां करणा सरता तीक्ष्णताऽपि पूर्वाह्वनमये बहु व्य-
तितरा न प्रतिभासते स्फुरति सर्वाणां नोपलभ्यत इत्यर्थं । यदा न-
ञ्जमामेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्वाह्वे यथा अतितरा तीक्ष्णत्वाभावात्
उपलभ्यते खलु निश्चित । अथ येषामुपरिभागे यद्बुद्धी नखरा नरा
येषां तत्ता उपलभ्यते तऽपि प्रत्यक्षदृश्या विकारमद्भेतुत्वात् कमलान्ता
मुद्गदा यन्माभानो कमलवन्त्यार्वा करा किरणा एव पाशय प्रवाल-
रुध विदुमवद्रक्तकान्तय , अथ च प्ररुप्रवालकान्तय अतिवाला अ-
थ च बालपल्लवयद्रक्तकान्तयो दृश्यन्त इति शय । तथा जालेप्रवृत्तप्रथे
शिभि गयाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टे अतयथायतै तद्गुणदृशवद्दीर्घीञ्ज
तै क्रियदधयवै किरणै यथा किरणाना पाणीनाञ्च य आलिङ्गित
सम्बद्ध अङ्गुलिलिङ्गिमा अङ्गुलिवल्लिङ्गिमा हाथनाऽथवाऽङ्गुलिजिलिं
ङ्गिमा तत उचिनमुचितमियमतितरा औचिती । गवाक्षविवरमधिष्टे
किरणावपये किरणानामङ्गुनीतुन्यत्वादाश्रिताङ्गुलिस्त्रारुना युक्तैव
पाणीनामपि दीर्घै कतिपयैरवयवैरङ्गुलिकृता चारुता भवतीत्यपि यु-
क्तमेवत्यथ । अङ्गुलिचाऽतन्यपिपाठ । नखाऽस्त्री नखर इत्यमर ।
उचित योष्ठाया द्विरुक्ति । प्रवेशिभिस्ताच्छाल्ये आवश्यक्ते वा शि-
नि । आलिङ्गिता लिङ्गिधातो पक्व कर्मणि लट् पक्व निष्ठा । लिङ्ग
ति रमणीयतया चित्त प्राप्नातीति गत्यघात धाता पचाद्यधिष्ण्यद्दे
राकृतिगणत्व दिननिष् सनयनीय ॥ ५३ ॥

नय नयनयोर्द्राक् पेत्व प्रविष्टवतीरमूर्ध्वनत्र
लज्जीज लान्त ला इवाकंकराद्गुल्मीः । भ्रमदणु
गणक्रान्ता ज न्ति भ्रमन्त्य इत्राशु या पुनरपि
धृना कुन्दे क्रि वा न वद्धंकिना दिव्य ॥ ५४ ॥

नयेति । भी राजन् त्व भवनस्य गहम्यापरि वर्तमानाना यलभी-
ना गृहविज्ञेयाणां जालाद्गत्वा सविवराद्देतायलभीमेवार्थात् प्रविष्टव-

तीरमूर्कं कररूपा। ध्रुवो नीर्गालप्रवेशाद्भ्रुवोस्तुत्यान् मयं करान् अथ च क
 रेणुनीना युक्तत्वाद्दकंकराणाम्भ्रुवोर्नीर्गाला इव कमलद्वयसदृशीर्नय-
 नयाः दूर्वाश्च शीघ्रं पेषत्व गोचरत्व नय प्रापय सादर पश्य, त्वत्तं त्रयोः
 कमलत्वाज्जालनागंप्रविष्टास्त्वया विलोक्यमाना स्ताः, स्वनेत्रकमलना-
 ला इव जनैर्द्रव्यन्त इत्यर्थः । जालानां कमलतुल्यत्वात्तज्जाला इव त्व
 पश्येति वा । ध्रुवः का । याः ज्ञमता जालप्र वेष्टकिरणमध्ये परि-
 ज्ञमता शङ्कना त्रमरेणयादिरूपरज कणानां गणन समूहेन ध्याक्रान्ता
 व्याप्ता अत एव दिवो वदुंकिना स्वर्गोक्तक्षणा श्चशुरेण विग्रहकर्माणा
 पुनरपि कुन्दे शाण्डके धृता धारोपिताः सत्य आशु ज्ञमन्त्य इव
 किय न भान्ति अपि तु तथैव शोभन्ते । यद्वा ज्ञमन्तः शाण्डधर्मणव-
 शत् परित पतन्त येऽणवः शाण्डतेजसः कणास्तेषा गणैराक्रान्तत्व यु-
 क्तं । विश्वकर्माणा मयंः शाण्डसत्त्वापित इति पुराण । नयनयोराधेय-
 त्यमिति पाठे स एवार्थः । गुणति पाठे गुणैर्न यज्ञोनेत्यर्थः । जालात्
 जातावेकवचन ॥ ५४ ॥

दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सविनुः करै
 स्तिमिरकधरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।
 स्फुर त परितः केशस्तं मैस्ततः पतयालुभिः ध्रु
 वमध्वजलं तन्नच्छायच्छाद्यन्तीतल ॥ ५५ ॥

दिनमिति । दिवाकीर्त्तिरिय नापिन इव दिवसः तीक्ष्णैः सवितु
 करैरेव क्षुरैर्निशां तिमिरकधरीलूनां तमारुषां येषां द्विजभूला कृत्वा
 निरदीधरत् निर्हारितयान् । मुग्धपित्या क्वापि कश्चित् केशोऽवशिष्ट-
 म्पादिति गर्भेपितयानित्यर्थः । अथवा यद्दिनिंफामयामास । नापितो
 ऽपि व्यगिचारादिदुःखा स्वीया परकीयां या स्त्रियं क्षुरैर्मुग्धपित्या दे-
 शाद्दृष्टिनिंफामयति । तस्माऽनन्तर तस्मात् मुग्धताद्वा परितस्तत्र पत
 यानुनिरधःपतनशीरो केशन्तोमैः एत्या अग्रणीभूता तेषा यत्तादिपदा
 चांगां ज्ञाया प्रतिविम्बं तस्य ह्यन ज्ञानेन भ्रुव गिशित एधधन रया
 न स्फुरति शंभवे । एताद्यथाभागे कालस्य मुग्धतकधरीपतयानुक-

शुक्रन्दमन्वृत्तं न तु प्रतिविम्बकृतं इत्यर्थः । ज्ञायाव्यतिरिक्तं न वं
 शपि तमो दिवसे सूर्यकरैर्नाग्निमिति भावः । दिवाकीर्तिस्तु नापित
 इत्यमरः । कबरी जानपदेति (पा०४।१।४२) डोप् लूना स्वादिभ्य (पा०
 ८।२।४४) निष्ठानत्यं । निरदीधरन् धारेण्डि गौचडौ (पा०७।४।१) त्य
 पधाङ्स्वत्ये अम्पासस्य सन्वद्भावात् दीर्घो लघोरिति पा०७।४।२४) दी
 र्घः । तत्तु ज्ञायंति विभाषासंज्ञे ते (पा०२।४।२५) वा नधुमकत्य ॥ ५५॥

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रुते मृष्टशब्दं य
 त्सादर्यः स दिवि लिखिलः स्पष्टमस्ति द्विजे
 न्द्रः । अथा प्रज्ञाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
 म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ५६

इदानीं शाङ्खिकानां शब्दं श्रुत्वा तद्व्यञ्जेन नलपशोचणन कुर्वन्ति।
 ब्रूम इति ॥ हे नल यय श्रयसे मङ्गलाय मृष्ट कृत शब्दो यस्य त श
 ङ्ख तव यश एव ब्रूम, त्वत्कीर्तिमेव शङ्खरूपतया यथंयाग । शाङ्खि
 कैरे शङ्खो वाद्यते तत्रयद्यश एव, तद्दुज्वलतर तव यश इत्यर्थः ।
 शङ्खस्वनो हि मङ्गलदीपकः । त्वद्यथाऽपि लोकानां शुभाय तव पुरा
 श्लोकत्वाद्भवति । यस्य शङ्खस्य यशमद्य समुद्रप्रभवत्वाच्छुद्धतरत्वाच्च ।
 दूर्यः समानोदूर्यो ज्ञाता स प्रसिद्धा द्विजेन्द्रश्चन्द्र दिवि स्पष्ट लि
 खितोऽस्ति नि प्रभत्वाच्चित्रलिखित इव निर्व्यापारः स्फुटोऽत्र दृश्यत
 इत्यर्थः । त्वमिह गगने प्रत्युपमममे वाऽस्य चन्द्रस्य जडा निश्चित श्र
 द्वाकर शङ्खसोदरत्वास्तिक्वधुद्विजनक करच्छेद किरणविनाशमपि प-
 श्य, शङ्खेऽपि किरणा न सन्ति प्रत्यापीदानीं न सन्ति । किञ्चास्य ह-
 रिणमन्वन्थी हारिणो य कलङ्कस्तद्रूप नितरां अतिशयित स्नाने श्वा
 मतायाः स्थानमपि पश्य शङ्खस्याप्युदरभागे नितरा द्यामतास्ति सा
 चन्द्रेऽपि तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदर्यत्वं निश्चित तथा चन्द्रमपि त
 व यशो ब्रूम इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण शङ्खसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्य-
 स्ति तदपि तथाच हरिणमन्वन्थी य कलङ्कस्तदस्य मुनरा म्लानिस्था
 न पश्य । चन्द्रस्य अद्वेषशङ्खत्वात्त्वेऽपि निकलङ्क शङ्खमेव तव यशो

द्रुम । न तु मकलङ्क चन्द्रमिति भाय इति वा । अथच हे राजा
 तव यश श्रेयस यशाधिपद्वये सृष्टशत्रु विरचितस्मृतिवाक्य शङ्खनामा
 न मुनि द्रुम । शङ्खस्तथ यशोऽद्वये स्मृति चकारेत्यर्थं । यस्य शङ्ख
 मुने भादर्ष्या ज्ञाता स लिखितनामा द्विजेन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठो दिवि
 स्पप्रमस्ति । इह लिखिते श्रद्धाकर सत्यविद्यामकारक ध्रुवा साक्षा-
 निश्चित वा करया पाणये। खेद कर्तनमपि पश्य । तथा हरतीति
 हारीतस्तस्य शङ्खस्य ज्ञातुरुद्यानफलदर्तुरस्य लिखितो य स्वकलङ्क
 प प तदेव श्लानिस्थान पश्य । अथच श्रेयसे लाकाना कल्याणाय पु
 ष्यज्ञाको सृष्ट नल इति श्रद्धा यस्मिन् स्यम्भृत तव यश शङ्खनामा
 नमृषि द्रुम समानधम्मत्वात् न तु तद्ज्जातर कलङ्कित्वान् साऽपि
 धर्मायं स्मृतिवाक्यानि सृष्टयान् । यस्य ज्ञातेति पूर्व्ववत् । लिखित
 स्य धीर्ष्यं हस्तच्छेदय भारते ज्ञातव्यं । शाङ्खिकारत्वप्रवाधायं शङ्ख
 यादयन्ति तस्माच्छाप्रमुक्तिष्ठति जाय । लिखितमुनिरेव दिविताराश-
 ङ्को ज्ञात इति केचित् । समानोदरे शयित इ-र्थं सादराद्य इति
 (पा०४४१०८) य । अस्मादेव निर्देशाद्यप्रत्ययविवक्षायामेव विभा-
 यादर इति (पः ६।३।८८) पाठिक समानस्य स । हारिण सन्ध्या-
 ऽण् । मत्ते आवश्यकं णिनि ॥ ५६ ॥

ताराशङ्खत्रिलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्वपि । जि
 न्दत. सारम्भ चलना करेण निविडा निष्पी
 ढना लम्भितः । छेदार्थोपहनाम्युम्भ्युजरजो
 जम्बालपाण्डुनयच्छसिच्छत्करपत्रतामिह वह
 त्यस्तगताद्धै। विधु ॥ ५७ ॥

तारति । विगारागतप्ररूपस्य मातृगणहलमश्रस्य शङ्खाकारशङ्खस्य
 विगापक स्यप्रभया नागकस्तस्य तथा जलज कमलानि भिन्दता वि-
 वाभयतोऽप्यच यतन्नाराशङ्खविलापकम्योतस्य जलज शङ्ख सृष्टय-
 त तीक्ष्णत्वपि नृपस्यैव शाङ्खिजगित्पिण मारम्भ मोद्याग यगता
 प्रभरता अथच यपंशयगत् मानोप गगतागमो कुपंता परेष र-

त्रिभुजा पाणिना च निविष्टा निरपीडना द्वाधा दृढा यन्त्रयाञ्च राशित
 प्रापित अस्त गतमद्वे मस्य सतादृशा विधुश्चन्द्र शसखेदमीकय्यार्थ-
 मुपहतमानीत यद्म्यु जल तस्य फव्वुजरजोऽजग्याल खिद्यमानशख-
 मञ्जातरजययरुदंम सदकसम्यग्धाद्रज कदंभीभवति तेन पाण्डुजय-
 ल्लोहमयत्वाद्भवलनपि भवलपद्भवशात् भवल भवत्, यच्च खण्डित्
 शसखेदकारि करपत्र तद्गाय इह मात नमये वहति चन्द्र इत्यर्थ ।
 शासिकशिल्पिनो हि खेदमीकय्यार्थं खिद्यमानज्ञमादिदेशे जल क्षि-
 पन्ति । दृढतरान्यिच्छेदादौ च करपत्र करेण निविड पीडयति शाखा-
 दिच्छेदकरपत्रञ्चादृचन्द्राकार सञ्जानरज पद्मपाण्डुरश्च भवति । छ-
 स्तगिताद्वेधन्द्रस्तादक्ररपत्रतुल्यो दश्यत इत्यर्थ । सूर्यादपी जात-
 स्तारा सुप्ता कमलानि विकसितानि चन्द्राऽर्धेनास्तमित इति भाव ।
 लाज पद्म जात्येकवचन पाण्डुभवदिति चिच ॥ ५५ ॥

यदपाधोजश्रिमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यशुमान्दृ
 ष्ठी पूरयति स्म यज्जलरुहामक्षणा सहस्र हरि ।
 साजात्य सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तव
 यन्मूलाऽऽद्वियतेतरा कविनृभि पद्मोपमा चक्षु
 प ॥ ५६ ॥

यदिति ॥ जशुमान् पाषाजाना कमलाना विमुद्रणप्रकरणे उन्मी-
 लनप्रस्तावे एष यद्यस्मात् दृष्टीर्लोकनेत्राणि निनिद्रयति विगतनिद्रा
 कराति उन्मीलयतीत्यर्थ । यस्माच्च हरि श्रीविष्णु शिवपूजासमये
 यक्रकननन्यून जलरुद्धा कमलाना सहस्र स्वीयेनाक्ता पूरयति स्म ।
 तप्तस्मात् सरसारुहा दृशामपि वास्तव अत्रापित साजात्य तुल्यजा-
 तायत्व शक्ति । यत साजात्य मूलनारीपदारण यस्यास्तादृशी यन्नि-
 वन्धना चक्षुष पट्रेण सहोपमा सादृश्य कविनृभि कालिदासादि-
 ज्ञि कविभिराद्वियतेतरा अत्यादरेणोपनिष्यते । यदि नेत्राणि कम-
 लसजातीयानि नाभविष्यन् सद्दि रवि कमलान्मीलनप्रस्तावे तानि
 नोदमीलयिष्यत् गोविन्दुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण नापूरयिष्यत् नह्य-

न्यप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति, तस्मात् दृशां कमलानाञ्च साक्षात्
 वास्तवमस्त्येषेत्यर्थः । उदितः सूर्यः कमलानि विकसितानि मूर्धाऽपि
 जनः प्रबुद्धः, तस्मात् त्वमपि प्रबुद्धस्येति भावः । विष्णुः स्वचतुषा
 कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ द्रष्टव्यं । यिमुद्रणेति विग-
 तमुद्रं करोतीत्यर्थे यवन्ताद्भावे ल्युट् । निनिद्रयतीति तत्करोतीति णि-
 च्, पूरयतीत्यत्रापि । समाना ज्ञाप्तिः साक्षात्त्वमिति विग्रहे चातुषे
 र्घादित्यात् स्वार्थे ष्यञ् समानस्येति योगविज्ञायात् समानस्य सः ।
 वास्तव्यं प्रागतार्थं सम्बन्धे वा अण् । तत्त्वपर्यायात् यस्तुशब्दात्
 प्रज्ञादित्यात् स्वार्थे वा । पट्योपमा पष्ठीसमासः ॥ ५८ ॥

अथैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिकश्रियं
 श्रयति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरं । तदेव कु
 मुदं पुनर्दिनमत्राप्य गजभ्रमद् द्वेरेफरवघोरणा
 घनमुपैति निद्रामुदं ॥ ५९ ॥

अथैमीति । यत्कुमुद कमलानामाकरे देवखातसरणि या अथ च
 कमलायाः लक्ष्म्याः आकरे गृहे कोशागारे विततं विस्तारितं पत्ररू-
 पनेत्राणामुदर येन विततानि पत्राण्येव नेत्रमध्यानि येन तत् । वि-
 कस्यं अथ च प्रमारितपट्टनेत्रोदर उन्मीलितनेत्रं सत् निखिलयामि-
 न्यास्तकलाया रात्र्याः सन्प्रस्थिनी यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहरमाहृति-
 कस्य सकलरात्रिजागरुकस्य श्रियं गाभां पुरा श्रयति अशिश्रयत् । सा
 यमारभ्यमूर्धाद्याद्यधि यद्विकसितमभूत् । अथ च सकलां रात्रिं जाग्रा-
 गार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिनमयाप्य गर्भे ज्ञमन्तः सूर्यकिरणस-
 हस्रप्लातगोचूमट्टोद्ययशान्निर्गन्तुमशक्तेरन्तःसञ्चारिणो द्विरेफास्तेषां नि-
 र्यन्मत्तासो रयस्तद्रूपा या घोरणा प्रगुप्तघण्टरा साण्डवरस्तवा घनं
 निधिः यथा तथा निद्रामुदं निद्रासम्बन्धिसुखं उपैति, अन्तर्गतप्रवरं
 गत् गद्गुपयतीत्यर्थः । अथ च यः कोशागारे सकलां रात्रिं जागर्ति म-
 दिवसे घोरणाघनं यथा तथा निद्रासम्बन्धिसुखं । इत्यहमयैमि मन्ये । पु-
 राश्रयतीति पुसिपुष्पाम् (वा०३।३।१२२) इति भूते णट् । घोरणेति
 घुरेपातोसिञ्जलात् घुञ् ॥ ५९ ॥

इह किमुपसि पृच्छाशसिक्किञ्जरूपप्रतिनिय
मितप्राचा वायसेनैव पृष्टः । भग फणिभवशास्त्रे
तातहःस्यानिनौ कावितित्रिहिततुहीवागुत्तरः
कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥

इहेति । इह प्रभाते पृच्छाशसिन प्रश्नवाचिन किमृशब्दस्य प्रथ-
मान्त रूप तनैत्र प्रतिनियमिना प्रतिक्षण शब्दान्तरभाषणाद् व्यावृत्ति
ता वाग्येन कौ कौ इति नियतजपिणा वायसेन काकेन फणिन श
पाङ्गवमपन्न महाभाष्यलक्षण शास्त्र पाणिनीयमिति यावत् । तत्र ता
तहःलक्षणस्यादेशस्य स्थानिनी आदेशिनी को भग कथयेति पृष्ट क्त
प्रश्न स्य कोकिल विहिता कृता या तुङ्गीति य क् सैधात्तर यस्यैव-
भूतोऽभूत् । कि काक प्रात स्वभाषत स्य कौ काविति यदति को
किलथ तुही तुङ्गीति । काक स्वभावात् कौ काविति प्रथमद्वितीयथ
चनान्त प्रश्नशब्द ब्रूते । काकिलथ तुही तुङ्गी इति तत्राःप्रदा तुष्ट
हिथ तुङ्गी तुङ्गीस्तातडाशिष्यन्यतरस्यामिति पाणिनिभूत्रस्मरशास्त्र
सन् तु हि स्थाने तातडाविधानात्तुङ्गीति तातहः स्थानिनावित्युत्तर
कोकिलो दत्तवान् कि । प्रजात जात काकादय गत्यान्त इति भा-
व । सूत्रवार्तिकयोर्नहाभाष्येष्वैव दाढ्यांपादनात् फणिभवत्युक्त ।
स्थान प्रसङ्ग सोऽस्त्यनवारिति स्थानिनी अत्र इतीति इतिप्रत्यय
(पा०५ । २ । ११५) ॥ ६० ॥

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुगमयमभवत् कोप्यधीतो
कपोतः कशठे शब्दौघसि कृत्तत्रहुकठिनी शेष
भूपानुयातः । सर्वं त्रिस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुपसि
गता घोषयन्त्या घुसज्ञा प्राकृतस्कारेण सम्प्र
त्यपि ध्रुवति शिर पहिनीपाठनेन ॥ ६१ ॥

दाक्षीति । अय आकरयन्तान कापि शब्द. कापि कश्चित् कपोत
पुंलक्षण पक्षी दाक्षीपुत्रस्य दक्षगात्रसङ्घातमादकस्य पाणिनेस्तन्त्रे

पाणिनीयव्याकरणं अधीत पठनमस्यास्तीति अधीती पठितपाणिना-
यव्याकरणोऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु मध्ये कोऽपि कपात-
रूप शिष्योऽभूत् ध्रुवमित्यहमप्रेक्षे । किम्भूत् तदध्ययनवशादेश्च
कण्ठे देवादिशब्दौघानां निद्रय उदात्तरणमाधराय कृता घृष्टा वन्ही
कठिनी खटिका तस्या शप अद्भुतीलग्नौ ऽद्यशिष्टभागस्तद्रूपया सू-
पयाऽनुपात सम्बद्धः खटिकाशेषरेखया कण्ठेऽलखत इत्यर्थः । बा-
रादिभिः पट्टिकादौ खटिकया लिखित पठित्वा परस्वतीवृक्षा साय
लिपिप्राञ्चनाद्भुतिगन्खटिकादिरजमा कण्ठे रेखा रचयन्तीति लोक-
रोति । कपातस्य कण्ठ स्वभावनैव धूमरो जयति । य कपोत स
वृंमपि शास्त्र विस्मृत्य दैराज् स्मृति गता उपसि प्रात स्मृता दाधा-
ध्यदाधिति पाणिनिकृता घुसज्ञा पुनर्विंस्मरणभिया घापयन पुन
पुन पठन सन भूयसि कालऽतीतऽपि सम्प्र- पि प्राक् काष्ठघटित-
पट्टिकानिखितसूत्रप टादिपाठनन सुस्कारेण पट्टतराभ्यामाहितवास-
नया शिरो धूयति , विस्मृतस्य प्रात स्मृतिभयति । कपोतश्च प्रात-
धुंशश्च क्षरोति शिरश्च कम्पयति तस्मादियनुप्रेक्षा । बागाथ श्या
मासु काष्ठघटितपट्टिकाम् खटिकादिलिखित धजलाकार सूत्रपाठादि
छायेणन घापयन्त शिर कम्पयन्ति । याऽपि विस्मृत पुन स्मरति
भाऽपि शिर कम्पयति । दक्षव्यापत्य अत इज (पा० ४ १६५) इता
मनुष्यजातेरिति (पा० ४।१।६५) डाप तन्त्राक्तस्य विषयस्य कम्पणि
सम्पत्तौ । अधीतमननेत्यधीती इष्टादेर कृतिगणात्वादिति । घापयन्
धीरादिकात् घुपे गता । धुयति तौहादिकात् धूजकम्पन इत्यस्मा-
च्छन्व ट्टित्वाद्गणनिपधे उवह ॥ ६१ ॥

धीनस्त्यागा घुनूणसुमन प्रीजपो वैजयन्त्या
न्तोमैश्चित्त हरति हरति क्षौरगण्टैर्मयसै ।

भानुजांभूतदतनुरसौ शक्रसौ प्रश्न क्रुम्भ स्या
ने पान तिमिर जलधैर्भाभिरेतद्गुत्राभिः ॥ ६२ ॥

पीरन्वःपापिति । गाम्पूनदतनुं वृक्षमणुवसंभृत्यन्वःपरो ऽनगव
जघपीधल येजघन्नास्यम्यापरिवर्त्तां मुखणवणगणपो ऽमी भानु पी-

रत्यामां हरिति प्राच्या दिशि कुङ्कुमेन युक्तायाः कुङ्कुमयद्वा मुमनसः
 श्री. शोभातां जम्बी भजन्त्या वैजयन्त्याः पताकायाः स्तानैः सहस्रैः
 क्षीरयुक्तकण्ठैस्तंशयाऽतियालैर्मथुरैः एत्वा चित्तं हरति । इन्द्रसौ-
 धम्योपरिवर्तमाना बालनरा मयंकिरणास्तदीयरक्तपताकासमूहा इव,
 सूर्यश्च स्वर्णकलश इव शोभत इत्यर्थं । राजादिप्रासादेषु चि रक्ता
 मयस्यः पताकाः मयणंरुणेशाद्य वर्तन्ते । यतोऽय इन्द्रसौधस्य स्वर्ण-
 कुम्भरूपो ऽतएवैतस्माद्भवाज्जिह्वापद्माग्निर्भाभिः कर्त्रीजि तिमिररूपो
 ऽतिश्यामा जलधिस्तस्य यत्पानं ग्रामेन तिरोधापन तत्र स्थाने नि-
 तरामुचित । कुम्भाद्भवां अगम्यः पृथ्वं ममुद्रमधान्, अत तासामपि
 भानुरूपकुम्भाद्भवत्वात् ममुद्रपान युक्तमित्यर्थं । सूर्यं ऊर्ध्वं भागतस्ति-
 मिरश्च सूर्यं निरस्तमिति भावः । ताकैरिति पाठे लोकमपत्य पता-
 काया अपत्यरूपैस्तत्सदृशैरित्यर्थं । पौरस्त्या पुरादेशे भवा दक्षिणा-
 पथाः पुरमस्त्यगिति (पा० ४।१।९८) त्यक् किति चंति (पा० १।१।१०)
 पृष्टि । कर्तं कर्मांशो कृतीति (पा० २।३।६५) कर्त्तरि प्राप्तापि पृष्टो
 उभयप्राप्तौ कर्म्मणीति (पा० २।३।६६) निपमेन व्यावर्त्तितव्यात् ति-
 मिरजलधेरित्यत्रैव भवति । भाभिरित्यत्र तु कर्त्तरि तृतीयैव ॥ ६२ ॥

द्वित्रैरेव तमरतमालाग्रहणग्रासे द्वाभायुक्कैरुस्रै
 रस्य सहस्रपत्रमदसि व्यश्राणि घस्त्रात्सवः ।
 घर्माणां रघचुम्बिनं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत
 क्षमाटिभ्यो मतमेऽघमाघमधुना मोघं निदा
 घद्युतिः ॥ ६३ ॥

द्वित्रैरिति । तमस्तमालानां तिमिररूपातिशय मन्ततखिशोषाणां
 गहनस्य गाम्भीर्यं मीय ग्रामे विनाशे दवाज्जायुकीर्धनवह्निना द्रज्जि
 द्वित्रैरुपमदस्यैरेव अस्य सूर्यस्योस्रैः किरणैः सहस्रपत्रादां मदमि आ-
 करं घस्त्रात्सवः दिनसम्यन्धो हर्षो विकासा यस्य अश्राणि वितोयां
 तप्तसात् कारणादिदाघद्युति सूर्यं घर्माणांमुरणाना किरणानां
 आघ समूह अधुना द्वित्रैरेव करैस्तमोविनाशो पट्टविकासे च जाते

रघुश्चिन्न वेगवत्तर मोघ निष्फल विमनुते विस्तारयति । किम्भूतं
 अतएव पिष्ट पिष्ट अतस्तत्कृतं पिष्टपिष्टीकृतं अत्यन्तपूर्णाकृतं त्मादि-
 र्व्योम्ना भूदिगाकाशानां तम एवाद्य मालिन्यात्पातक येन । तिमिर-
 यिनाग्रस्य कमलविकाशस्य च द्वित्रैरेव किरणैस्तत्करणे पिष्टपेणवद्वै-
 यर्यमित्यर्थं । दद्यदाधी वनारण्यवह्नी किरणोत्सन्नयूखेत्यादि । यस्मा
 दिनाहनी इत्याद्यमरः । द्वित्रैः द्वी त्रयां वा द्वित्रा सहस्राव्यपेति
 (पा० २।२।२५) बहुव्रीहौ, बहुव्रीहौ सहस्र्ये इति (पा० ५।४।१३)
 इच् । दधीभावुकै जुयो लयपतपदेति (पा० ३।२।१५५) ताच्छील्यादा-
 युक्त्वं व्यञ्जयि दानार्थाच्छ्रुतातेष्टीरादिकात्कर्मणि षिष् । रघुश्चिन्न
 पिष्टपिष्टीकृतमिति च कर्मणि भावे वा निष्ठा ॥ ६३ ॥

दूराकृदस्तिमिरजलधेत्रांड रश्चिन्नमानुर्भानुन्ना
 म्यद्वनरुहवनीकेलि त्रैहासिकोऽयं । न स्यात्मीयं
 किमिति दधते भास्वरश्चेतिमान ह्यामद्यापि द्युम
 णिःकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥

दूरेति । जप भानु तिमिरजनधस्तम समुद्रस्य शोणकत्वाद्वाहये क
 हवानलरु ॥ अथभानुरग्निस्तथा ताम्यन्त्या खिद्यन्त्या घनरुह्यन्या
 कमलघन्या यद्य कान्तायाः केल्यां क्रीडया वैहासिकः परिहासकः क्री
 डानमंकारी, ऐलाभावेण धिक्फामक इत्यर्थः । तथा दूर गगनमागंमा-
 रुद ऊर्ध्वमागतः यत्रभूतः सन् स्यात्मीयं खीयतेगाह्यत्वात् सहज
 भास्वर इतिग न स्वपरप्रकाशक शुकभास्वररूपत्वमद्यापि दूराकृदत्वे-
 ऽपि किमिति कृतो न दधते धारयति, तथा द्युमणैः मूर्धस्य किरण-
 श्रेणवदाद्यापि द्यां गगन किमिति न शोणयन्ति रक्तीकृवंन्तीति प्रश्न
 द्वय । यद्वा म्योम रूप रविमं धत्त इति कृतो ज्ञातमित्याशङ्क मत्यस्य
 प्रकाशयति यस्मादद्यापि मूर्धकिरणपक्तय शोणयन्ति तस्माद्भास्वरश्रे-
 णिणा मूर्धेण न धत्त इति ज्ञापन इत्यर्थः । एवमिष्टिष्टः मूर्धो दूराकृ-
 दः मध्यालस्यमादद्यापि मूर्धकिरणा म्योम शुकभास्वरस्य किमिति न
 दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागत मूर्धः कमलानि च विकिमितानि त

स्माच्छीघ्रमृत्तिष्ठेति भायः । धिप्रभानुविंभावसुरित्यमरः । दृरारुढः ग
 म्यादिदशानात्समासः । वैहासिक इति विहासे नियुक्त सप्रयोजन
 गिन्पस्यास्येति । तत्र नियुक्त (पा०४४।६९) इति वा गिन्पनिति (पा०
 ४।४।५५) ठक् । प्रयोजनमिति (पा०५।१।२०९) ठञ् । स्वात्मीयं वृदाह
 (पा०४।२।११४) । दधते दधधारण इत्यस्यैक्यचन न्त धाजश्च बहुवच-
 नान्तञ्चनि । श्रुतिना पृथ्यादिः । शोण कुश्रन्तीति तत्करोतीति य
 न्तासाविष्टवद्भावः । पुत्रद्वायः । एिनोपा वा । ६४ ॥

प्रातर्वर्णनयाऽनया निजत्रपुर्भूपाप्रसादानदाहेथो
 वः परितोपितेति निहितामान्नःपुरीभिः पुरः ।

नूना मण्डनमण्डली परिदधुमाणिक्यरोचिमंय
 क्रोधात्रेगसरागलावनरुचा दारिद्र्यविद्राविर्णीक्ष्ण

प्रातरिति । मृता मण्डनमण्डली नूपणश्रेणी परिदधु तप्तद्वस्तुत्र-
 याद्यथयवेपु धारयामासु । किम्भूतां श्रान्त पुरीजिरवरोचसञ्चारिणी-
 भि मसोभिरित्युक्ता पुरो मागधानमय निहिता स्यापिता । इति
 कि । हे मागधाः अनया प्रातर्वर्णनया प्रयोजिकया परितोपिता । न-
 तरां मन्तोषं प्रापिता देवी कृताभिमंका राज्ञी जैमी निजत्रपुर्भूयाः
 स्वोयशरीरालङ्कारजनानेकविधसुवर्णमणिप्रभृतोनि भूषणान्येव प्रभ द-
 न् परितोपिकाणि वो युष्मभ्य अदादिति । पुन किम्भूतां माणिक्य-
 रोचिमंयया पद्मरागप्रभाकरपया क्रोधस्य आवेगः आङ्ग्वरस्तेन सराग
 लोचनरुचा अरुणनेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविर्णी चलायनकारि-
 णी मयि स्थितापामप्यत्र त्व कथ नाम स्यातुमिच्छन्ति इति क्रुद्धयाऽ-
 नया माणिक्यप्रभाकरपनेत्रारुणकान्त्या कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसरितं ।
 एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणं भैम्या निजगरीरभूषणैस्ते मन्मानिता इ-
 त्यर्थः । अन्योऽपि रोपारुणलोचनरुचा किञ्चिद्विद्रावयति । श्रान्त-पु-
 रीभिरिति बहुत्वेन माणिक्यत्यादिना भूषणाना मूयस्त्वममृत्युत्वन्त
 सूचितं । देवी अदादित्यनेन च नलः स्नानार्थं गतः प्रासादे नास्ती-
 ति सूचितं । प्रातर्लुप्रपद्यीकमध्यमं । परितोपिता एयन्ताञ्चिष्टा । श्रान्त
 पुरीभिः सम्बन्धेऽन् । श्रान्तःपुरिक्षेपेति पाठे श्रान्त पुरशब्दात् श्रान्त-

पृष्ठं पदाच्छ्रित्ति (पा०५।३।६०) प्रयार्थं टञ् । रोचिमपेति स्त्रिया. पु-
यदिति (पा.५।३।३३) पुषत् ॥ ६५ ॥

आगच्छन्मगतामुप ह्यगमयातिथ्य दृशोरानशे
स्वर्गङ्ग म्बुनि बन्दिनां कृतदिनारम्भाप्लुतिभू-
पति. । आनन्दादतिपपकं रथमधिष्टाय प्रि-
यायौतुकप्राप्त तैरधरागतैर वदितप्रासादता नि-
र्गम' ॥ ६६ ॥

आगच्छन्निति । भूपतिर्नात बन्दिना दृशारातिथ्य प्रेक्षणविज्ञोपयो
नितप्रेमभक्तिग्राह्युत्थेन गोचरस्य आनन्दो लीभे । किम्भूताना ह्यगमात्र-
मुप प्रभातसमय भगता घणयना । किम्भूत स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकि-
नीजले कृतदिनारम्भाप्लुति कृतप्रात रत्रात , तथा अधरागतैर्नलवहि-
र्गमनानन्तरमागमैस्तीर्मागधैरविदितोऽज्ञात प्रासादतो निर्गम राज-
गृहादृष्टिनिगमो यस्य । तथा प्रियायौतके भैसीपाणिग्रहणसमये क-
न्यादानप्रतिष्ठाङ्गतया दीयमान वस्तुनि सव्ये प्राप्त अतिपुष्पक प्रति
क्रान्तपुष्पकरस्य रुवेरधिमान अतिरमणीयवैगवत्तर सत्त्वं वाप्रतिहतगम-
नञ्च रथमधिष्ठापारुह्यानन्दाञ्जवातिशयमञ्जातहर्षादागच्छन् । मागधा-
गमनात् पूर्वं न तु वर्णनानन्तर प्रवृद्ध प्रासादात्निर्गच्छन्नित्यर्थः । प्र-
त्यय भैरव्यैवैते सम्मानित इति पूर्वंश्लोके उक्त । तस्या परमधाम्नि-
कत्व ज्ञपित । कृतदिनारम्भाप्लुतिरागच्छन्नित्यनेन वक्ष्यमाणजैमीप्रत्यु-
द्गमन उत्तरमर्गङ्गतिथ्य सूचिता । नलस्य पुण्यश्लोकत्व त मध्यं प्राप्रति-
हतत्वान् तस्य च रथस्य प-धमैत्र सुनहव्याद्विममुद्रकापयमित्यादिना
मध्यं प्राप्रतिहनगतित्वोक्तेश्च । अतिपुष्पकरव्योक्ते स्वर्गगमनाक्तियु-
क्तीव । जानन्तो अज्ञातेश्चेति (पा०७।४।७२) नुट् । अतिपुष्पक अत्याद-
य क्रान्ताद्यर्थे इति (पा०२।२।१८।३।७५) ममास । रथ पधिगीदित्या-
धारम्य (पा०२।४।४२) कर्मन्त्व । यौतकप्राप्तमिति पाठे कर्तृकरणेति (पा०
२।२.२३) ममास । अधरागते कागा इति (पा०२।१।२८) द्वितीया म-
मास । प्रासादमा निर्गम पञ्चमातियोगविभागात् ममास मयाद्वह-
श्रीति ॥ ६६ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमृकटालङ्कारहीरः सुत श्री
हीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियत्रय मामह्यदेवी च यम् ।
एका न त्यजतो नवार्थघटनामेकान्नविशो महा
काव्ये तरय कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गो

उज्वल ॥ ६७ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाधं पूषवत् ॥ मृत्या नवाचघटना नवाचंनि-
र्मितिमत्यजतोऽमुञ्चत नृतनमेव प्रमेय मध्यं वदत श्रीहर्षस्य ।
एकान्नविशो विशते पूरण इत्यर्थं इति त्रिविधोऽस्तितीति (पा० ६ ।
४ । १४२) लोपे च विश । तत एकान्नविश इति तृतीयेति योग-
विभागात् समासे एकाद्वैकस्य चाऽदुगिति (पा० ६ । १७८) नञ् प्रक-
तिभाव एकशब्दस्यादुगागमश्च ॥ ६७ ॥

इति श्रीवेङ्कटराजनामकश्रीनन्दरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नै
पधीयप्रकाशे एकान्नविश सर्गं ॥ १९ ॥

उत्तरनैपथ्यचरिते ।

विश्व. सर्गं ।

श्रीलक्ष्मीनुसिही जयतः ।

सौधाद्रिकुहिमानेकधातुकाधित्यकातटम् । स
प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ ३ ॥

सौधंति । सर्गमङ्कतिरुक्तैव । स, रथ एव पाथोभृत् मेघः दिवः
स्वर्गात् गगनाच्च शीघ्रो राजसदनमेधाद्रिस्तस्य कुहिमः नानावर्णानेक-
मणिश्चभूमिः सैवानेकधातुका नानाविधगैरिकादिधातुयुक्ताऽधित्य-
कोध्वं भूमिस्तस्यास्तट पर्यन्तप्रदेश प्राप । किन्तु वातात् सकाशा-
दधिको जातो जयो वेगो यस्य । यद्वा जातो जयो यस्य स जातजवः
वातो जातजवो यस्माद्देतोः तेनापि यस्माद्रथात् सकाशाद्देवः शि-
लितः, अथवा तेन जातवेगः मेघोऽपि उक्तविज्ञेयविशिष्टो पर्व-
तोद्ध्वंदेश गगनात् पतति । धातुकंति शोपाद्विभाषेति (पा० ५ । ४।
१५४) कप् ॥ १ ॥

ततः प्रत्युद्गाद्भैमी कान्तमायान्तमन्निकं ।

प्रतीची सिन्धुचीचीव दिनेङ्कारे सुधाकरम् ॥२॥

तत इति । ततः शीघ्रोद्ध्वंभूमिप्राप्त्यनन्तरं दिर्नोकारे दिनप्रारम्भे
प्रभाते अन्तिक प्रायान्तं सुधाकर चन्द्रं प्रतीचीसिन्धुचीचीव पश्चिम-
दिक्ममुद्गाहरीय भैमी रथादयतीर्षान्तिक गृहपरिसरप्रदेशमागच्छ-
न्त फान्तं गल प्रति लक्ष्मीकृत्योद्गात् प्रत्युज्जगाम । एतेन भैम्याः गले
आदरातिशयः सूचिनः अन्तिक इत्यपि पाठ । अधिकरणे चेति च-
कारयनात् दृशान्तिकार्थेभ्योऽपि सप्तमीविधानात् सप्तमी । योचो क-
दिकारादितिहीप् (पा० ४ । १ । ४५ । पा०) दिर्नोकारे औमाहोषेति
(पा० ६ । १।८५) परकृपम् ॥ २ ॥

स दूरमादर तस्या वदने मदनेकदृक् । दृष्टमन्दा
किनीहेमारविन्दप्रोरविन्दत ॥ ३ ॥

म इति । दृष्टा मन्दाकिन्या हेमारविन्दशीर्षेण एवम्भूतः स नलः
तस्या वदने दूर स्वर्णकमलादपि नितरामादर एविन्दत लम्बे, अत-
एव मदम एका कथंला मुग्या वा दृक् यस्य सः स्वर्णकमलादप्यधिक
तेत् दृष्टा स सम्भोगवासनया उपश्यदित्यर्थः । एका दृग्यस्येति एक-
दृक् मदने एकदृक् सप्तमीति योगविभागात् समासः । नाद्यति सह-
र्षी भवतीति मदनः वदत्यादित्यात् स्युः सत समानाधिकरणे वा व-
दुशीहि ॥ ३ ॥

तेन स्वदेज्जमन्त्रेज्जमपितं सा करोटरे । वभाजे
विभ्रती पद्मं पद्मेवे'न्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

तेनेति । सा पद्मेव ओरिव वज्राजे, किन्तु ता ररदशस्यागमन-
समये मन्दाकिनीस्वर्णकमल मम क्रीडार्थमानेपमिति सन्देशरूप पद्म
तेन नलेनापितं दत्तं करोटरे विभ्रती, कृपा हर्षादुन्निद्रपद्मदृक् वि-
कमितकमलतुल्यनेत्रा लक्ष्मीरपि करे पद्म धारयति प्रमादाद्विकसि-
तपद्मदृक् भवति । सन्देश कर्मणि घञ् ॥ ४ ॥

प्रियेणात्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामभौ । एकल
कृतया दध्यौ यन्नमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रियेति । अम्भी जैनी प्रियेण प्रेम्णा दत्तं एककमलरूपत्वात् अ-
एपमपि बहु मेनेतरा नितरा बहु मेने । यद्यस्माद्देतोरेका मुख्य' व-
राटको योजकोशो यस्य त पद्म एकमेव लक्ष नयनविषयो यस्य यस्या
या तद्गन्धेन यस्तुविलोकनपरित्यागेन तदेकपरस्याऽन्यादरेण दध्यौ,
अचिन्तयत्, शाभा पुनः पुनरपश्यदित्यर्थः । अथ च यद्यत्पमपि
दत्तं बहुतर न मन्येत तदेकथासौ वराटकश्च तमेककपट्टकमपि एक-
लक्षसख्यापरिमितद्रुष्यत्वेन न ध्यायेदिति श्लेषप्रतिभोत्थायांपत्तिः ।
तेन प्रेम्णा स्वर्णकमलादानात् वसन्ति हि प्रेमिणि गुणा न वस्तुनि इति
न्यायेन तत् स्वर्णकमल लक्षकोटिपराहृद्व्यादपि नितरामधिक मेने

इति भावः । प्रियपदेन प्रेम्भरः सूचितः । पत्यस्य पुञ्जिङ्गत्याप्तमिति
पुंनिर्देशः ॥ ५ ॥

प्रेयसाऽत्रादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविप्रकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चन्त ते ६

प्रेयसेति । प्रेयसा नलेन सा भैमी इत्यवादि उक्ता । इति किं ।
हे तन्वी कृशाङ्गि तवालिङ्गनविप्रं करोतीति कृत् स शेष खानसं-
न्यान्तरकरणीयत्वेनावशिष्टः श्रुतिस्मृत्युक्ताऽनतिक्रमणीयो नित्या-
गिनहोत्रादिकूपो विधिर्मया समाप्यतां परिपूर्णाक्रियतां तदेव यदेति
सामप्रश्नः । परं यदि ते घेतमि आश्लेषयित्वाश्लेषात् क्लेशः खेदश्चेन्न
भवेत् समागतेनाश्लेषलोलुपेन नया भवदाश्लेषः कर्तव्यः । परं अन्त-
रा यस्तपःशेषो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचित्तत्वेन यद्यनुजानासि
तर्ह्येव समाप्ति नैष्यते नान्यथेत्यथ । भैमीकर्मकालिङ्गनविपयमेतत्,
भैमीकर्तृकालिङ्गनविपये अनालिङ्गनरिन्ना ता प्रत्येय तेन प्रायेणा
कृतेति भावः । विधेः शेष इत्यपि पाठ ॥ ६ ॥

द्वैतात्रान्तर्ममर्माविद्विद्वते विधिरद्य ते । इति

तं मनसा रोपादत्रोच्यते च न सा ॥ ७ ॥

कृति । अमी भैमी इति रोपात् इष्यंया त मनमैवायोचत् मनस्ये-
यनेवाचिन्तयत्, न यथाना नासादुयाचेत्यर्थः । इति किं । हे प्रिय
नमंमर्मायित् आलिङ्गनादिकैलिरहस्यभेदी मृतायान् अतिथहुनः अ-
द्यापि ते तथ विधिः क्व कृतः, क्वपि यः काले, विद्यते, अपि तु
नास्त्येव । अर्थाऽपि विधिरत्यथाचरित एव कंसलं मनालिङ्गनायं शा-
त्युत्तरमाश्रमेतत् । यद्वा अद्यैतावान् क्विद्यते, अपि तु नास्त्येव ।
पूर्वं कदाप्यंतायतो विधेरदृशंनात् । इदमपि ज्ञात्युत्तरमेधेत्यर्थं ।
रोपायं रोयवशं ज्ञायावशाद्वा सा सादात्र यथाप इत्यर्थः । प्रतारणा
मेव मन करोषीति कृष्टा ऽभूदिति भावः । नमंममं विध्यति इति
व्यर्थः क्विपि सम्प्रकारणे च नहि एतीति (पा० ६ । ३ । ११६) पूर्व-
पदस्य रोपं ॥ ७ ॥

कृण्विच्छेदकादिव विधेर्मुग्धं विरज्यसि । वि
च्छेत्नाऽहं चिरं न त्वा हृदाऽहं स्म तदा कलिः ८

समेति । तदा भैमीचिन्तावसरे गृहाराणस्य विभीतकनिधासी क-
लि हृदा मनसा इति श्राद्ध स्म श्रवोचत् । इति किं । हे मुग्ध मूढे
भैमि क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्रविद्योगकात् विधेर्नित्यकर्मण एव हेनो
स्त्य विरज्यसे उद्विग्ना भवसीति काकुप्रश्नः । अतावता उद्वेगो न का-
र्यं इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वा त्वा चिर बहुकाल न विच्छेत्ता त्वां
विच्छेदभाजां न करिष्यामि, अपितु विधाजयिष्याम्येवेति । अत्रमह
करिष्यामि न जानासीति सप्रतिभ मनोरथमकरादित्यर्थः । भावी वि-
योगः मूचितः । विच्छेत्ता ताच्छील्ये तृन् । त्वेति त्वमायि त (पा०
७।२।९) त्व देशः ॥ ८ ॥

सावज्ञेत्राय सा राज्ञः तर्खी पद्ममुखीमगात् । ल
क्ष्मीः कुमुदकंदारादारादम्भोजिनीमित्र ॥ ९ ॥

सावज्ञेति । अथ स्य नलथाक्यश्रवणोद्वेगानन्तरं सा भैमी नलेम
अनालिङ्गनात् स्वयमारान्नालिङ्गनानङ्गीकाराद्वा सावज्ञीय सापमानेय स
ती पद्ममुखी नलान् सकाशाङ्गीभ्यागमनमञ्जातहृषंत्याद्विकमितकमल
तुन्ययदना मखी कनानाङ्गी अगात् प्रतिजगाम । का कस्मात् कामि-
य । लक्ष्मी कुमुदानां कंदारात् क्षत्रात् आरामिकटे पद्मरूपयदनां
अम्भोजिनी कमलिनीमियेत्युपमा । लक्ष्मीनिगमे च कुमुदक्षेत्रस्य यथा
म्लानत्व तथा भैमीनिगमे नगस्य, अम्भोजिन्याय लक्ष्म्यागमनानन्तर
यथा हृषंत्या भैम्यागमनानन्तरं सख्या इति मूचितमुपमया ॥ ९ ॥

ममासावपि सा सम्भूत् कलिद्वारपरवत्परः । इ
तोव नित्यमत्रे तां स त्रेतां पर्यंतुत्पत् ॥ १० ॥

समेति । स नल इतीय हेतोर्नित्यमत्रे नित्याग्निस्रोत्रे विषये ता
श्राद्धवनीयगाहंपत्यदक्षिणाग्निरूपेण प्रसिद्धां त्रेता, अथ च त्रेतारूप
द्विनोयं शुभं आख्यादिना पर्यंतुत्पत् परितोपितवान् पूजितयांय ।
इति किं । अस्मी त्रेताऽपि कलिद्वारपरवत् नम परः शत्रुर्ना सम्भूत्,

इति । अग्नित्रयमप्यपूजनं ऽहितकारित्य च्छत्रुरेव भयति, एतेन चाक
रणे प्रत्यघायभिषेधं नित्याग्निहात्रमकरन्तु तथ्यतस्तु भेदीपरयश एया
ऋदिति भाव । त्रेता त्वग्नित्रये युगे इत्यमर । अनूतुपत् षोडश-
त्युपधा ह्रस्व (पा० ७ ४।१) ॥ १० ॥

क्रिया प्राह्लेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना स
खीं । कराभ्यां पृष्ठस्तस्या न्यमीमिलदसौ
दृगौ ॥ ११ ॥

दमयन्त्या वयस्यामि सहास्यामिः समीक्ष
त । प्रसृतिभ्यामित्रायामं मापयन् प्रेषसीदृ
शोः ॥ १२ ॥

क्रियामिति । दमयन्त्या इति । युग्मम् । अर्धौ गल पृष्ठग सन
कराभ्या तस्या दृशौ न्यमीमिलत् पिदधौ । कि कृत्वा प्राह्लेतनीं प्रा-
भातिकीं अर्धाऽग्निहोत्रादिक्रिया कृत्वा , कि कुर्वन् पाणिनाऽहमा-
गत इति तस्या ष्ये भयत्या न कथनीयमिति करसप्तैश सखीं नि-
षेधयन्, अत एव सहास्यामिर्नलस्य मन्मुखीभिः दमयन्त्या वयस्या-
मि समीक्षित । तथा कि कुर्वन् क्रिय प्रसृतिभ्या करद्वयचूलाभ्या प्रे-
षसीदृशोरियत्परिभाषमेतयार्द्धं प्यं नायाम मापयन्निष । क्रीडाकारि-
णामिय जातिः । युग्मपाणिनि करप्रसृतिरित्यमर । प्रसृतिप्रमाणे
दृशाविति मृषित । प्राह्लेतनीं साय चिरमिति (पा० ४ । ३ । २३)
ट्युट् टिल्यान्ङीप् मीक्षेरकम् कत्वाद्भ्रतिद्युद्धीत्यादिना अर्धौ कर्तुंर्णौ
कम्भत्यात् दृशाविति द्वितीया । मापयन् गा माने अस्मादेतुमण्डिचि
शता ॥ ११ ॥ १२ ॥

तर्कित्याऽऽले त्वमित्यद्धं प्राणीना पाणिमोचना

त् । ज्ञानस्पर्शान्तरा मीनमानश मानसेत्रिनीश्च

तर्कितमिति । हे आले मरि मया क्षेत्रविभाषनी त्य तर्कितं प्रा-
णानां त्येधकृपाऽहं भा मृष्टेत्याद्यवचनाम अपरिपूर्णपदा घाटी य-
स्या तथा स्वकराभ्या गमपाप्यार्धेचनहेला प्राप्त स्वर्गान्तर स्योप-

स्पर्शाद्विलक्षणो नलस्पर्श इति यथा ज्ञातस्पर्शमन्तरं चेतो यस्या इति
या । सा मौनमानसं प्राप । यतो मानसंश्रितो मानिनी । स्पर्शेन न-
ल ज्ञात्वा सामयज्ञाय त्रेतायामनुरक्तोऽपुना वृषेव किमित्यागत इ-
त्यभिमानात् किमपि नायददित्यर्थः । वाणीकेति नद्यन्तत्वात् नद्यन्त-
वेति (पा० ५ । ४ । १५३) कप् ॥ १३ ॥

आऽवादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचित्ये । त्वां
प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तन्नाद्विये तपः ॥ १४ ॥

संति । तेन गलेन सुतनु शुभाङ्गी सा इति ध्रुवादि उक्ता । अयि
प्रिये भूमि ते तथाय मयि कोपो नौचित्ये । औचित्ये शब्दस्याविशि-
ष्टलिङ्गत्वादुचितोऽयं नैत्यर्थः । अहं यस्य प्रसादेन त्वां प्राप प्राप्तवा-
नस्मि तत्तथा ऽग्निहोत्रादि नाद्विये आदरेण न कुर्यामित्याक्षेपे का-
कु प्रश्नः । एवविधमहाकलस्य तपसोऽत्यादरी युक्त एवेत्यर्थः । त्व-
त्प्रापकत्वादेवास्यादरः क्रियते न त्वन्यथा तस्मात् कोप भाकार्थोरिति
भाय ॥ १४ ॥

निशि दास्यङ्गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवी
घटं । त प्रवृत्ताऽस मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद्वन्व्यसेऽथ

निशीति । हे भूमि अहं निशि तव दास्यं आलिङ्गनादिचुम्बनादि-
चरणपर्यन्त सेवाकारित्वं गतोऽपि सन् प्रातः स्नात्वा त्वां नाभ्यवीयद्
न नमस्कृतवानिति यत् त मन्तुं अपराध मन्तुं अङ्गीकर्तुं त्वं प्रवृत्ता-
ऽसि चेत्तर्हि यद् तथापराधमाज्जंतावेदानीमेष यन्मम नमस्कृत्यमे ।
राश्री दास्य प्राप्त इत्यनेन सखीषु भैमीरात्रिवृत्तमपि सूचितम् । अभ्य-
वीयद् अभि पूर्वाक्रमस्कारार्थोऽधीरगदिकाद्वेदे स्वार्थे शिषि चङ्घ्रिणी
चङ्घी (पा० ३।४।१) इत्युपश्चाद् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

इत्येतस्याः पदासत्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ । रुध्वा
रुकोपं सातङ्कं तद्वृटाक्षैरमूमुहत् ॥ १६ ॥

इतीति । एषा इत्येवमुक्तप्रकारेणेतस्याः प्रैष्या पदामत्यै चरण-
निकटीभावाय प्रणामार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्कारारम्भानौचित्या-

द्रात्रिशत य प्रकटनेन वा सरोप, पतित्वात् स्वीयघरणयोः पतिकरस्य
 शंस्यानौचित्याद्वा ज्ञातद्वौ भय तेन च सङ्ग यथा तथा, घरणस्पर्शात्
 पृथ्वीमेव रुध्या स्वकराभ्या निशाय्यं त कटाक्षैरमूमुहत् कामाधीन च-
 कार । एव तथा विद्वोक्त एव कामयशा जात इति भावः । पदा-
 सत्यै तादर्थ्यं मात्रे चतुर्थी । मुहुरकम्भकत्वाद्गतिसुहृतीत्यादिना (पा०१।
 ४।५२) अणौ कर्तुर्यो कम्भत्वात्तमिति द्वितीया । अमूमुहत् हेतुमखि-
 चि चङ्घि उपधा इत्यादि ॥ १६ ॥

अत्रोच्यते ततस्तन्वीं निपथानामधीश्वरः । तदुपा
 ङ्गलत्तारभ्रलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

एवाचतेति । एतत्कस्यास्त दृशकटाक्षविलोकनानन्तर निपथानाम
 धीश्वर तन्वीं वक्ष्यमाण अर्थोच्यते । किञ्चूत तारशब्दस्य कनीनिका-
 वाचित्वे नपुमकलिङ्गत्वात्तस्यापाङ्गे चलत्तारस्य कनीनिकाया किर-
 याङ्गामलक्षणे दर्शननमस्कारभ्रलत्तारश्मत्कारस्तेन वशीकृतः, यद्वा
 चलन्ती तरला तारा यत्र तादृशशची भ्रलत्कारश्च तत पूर्व्या पृष्ठी
 समास । भ्रलत्कार इति देश्य पद ॥ १७ ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनगंहसा । दृशा भीत्या
 निवृत्तं तं कर्णकूप निरूप्य कि ॥ १८ ॥

कटाक्षेति । हे प्रिये कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्रविलोकनव्याजेना-
 रथं कर्तुं व्यग्रमित दूरलङ्घने अतिदूरदेशातिक्रमणे रक्षो वेगो यस्या,
 यसादृश्या ते दृशा कर्णकूप कूप अत्र निरूप्य विलोक्य ज्ञीत्या पुनर्नि-
 वृत्त परावृत्त किमित्युत्प्रेक्षा । दूर गन्तुमुपक्रान्ता हि गह्वान्त कूप पु-
 रो दृष्टा भवेन शीघ्र परावर्तन्त एव । दृशात्यनेन स्वीत्यं युज्यते, छि-
 या हि भीतिमुक्ता ॥ १८ ॥

सरोपाऽपि सरोजाङ्घ्रि त्वमुदेपि मुदे मम । त
 म् ऽपि ज्ञानपत्रस्य सौरभायैत्र सौरभा ॥ १९ ॥

सरोपेति । हे सरोजाङ्घ्रि सरोपाऽपि त्व मम मुदे हृषांयिवादेपि
 भवसि, अज्ञानागालिङ्गगाद्यपे दुरापत्येन स्पृहणीयतरत्वारसीन्दव्यां-

तिशयश्चेत्यर्थं । यस्मात्तस्माऽपि उच्यते स्वर्गापि सूरः सूर्यं स्तत्सम्बन्धिनी
सौरी भा दीप्तिः शतपत्रस्य कनलस्य विकामपूर्वं सौरभापैवेति न तु
ज्ञान्यै । सौरनेत्यत्र पुंशत्कर्मधारयेति (पा०६।३।४२) पुष्यत जायः ॥१९॥

क्षेत्रमिन्दौ भवद्वक्रविम्बत्रिभ्रमत्रिभ्रमं । शङ्के श
शाङ्कमानङ्के त्रिन्नभिन्नविधिविधिः ॥ २० ॥

क्षेत्रमिति । हे भूमि विधिर्ब्रह्म । पृथं निष्कलङ्केऽपीन्द्रीविषये ध्य
तिसादृश्यात् प्रतिक्षण जयन उच्यते सानो जयतो वा वक्रविम्बस्य वि
ज्रन विशिष्टा ज्ञान्तिस्तस्य विज्रन धिल स क्षेत्रे शशाङ्क ध्यानङ्के श
शक्त्येव कनङ्केन त्रिन्नयानिन्यत्र शक्तं । यतो त्रिन्नभिन्नप्रकार कि
ञ्चित्किञ्चिद्देवपुक्तो विधिर्घटपटादिविधान यस्य तादृशः । तस्माद्ग-
यन्मुखमृगाङ्कमोरुत्पद्यमानसादृश्यजान्तिनिरासाप चन्द्र फलङ्केन पि-
कृतवानिन्धं । इ-वह मन्ये । निष्कलङ्क भवन्मुख चन्द्रादप्यधिक-
मिति भावः । ध्यानङ्के, शौरादिकाङ्कवर्णादङ्के लोट् । त्रिन्नभिन्नैति
प्रकारे द्विरुक्ति ॥ २० ॥

ताम्रपर्णी नटोत्पन्नैर्भौक्तिकैरिन्दुकुङ्किजैः । वष्ट

स्पर्द्धनरो वर्णाः प्रसन्नाः स्वद्वत्रस्तत्र ॥ २१ ॥

ताम्रपर्णीति । तत्र वर्णाः स्वद्वद्वदननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतराः,
निर्दीपत्वाद्बुधश्लाघ, तथा स्यादधो मधुराः सुश्राव्या क्रमेण मलयनि-
र्गतमलयपदलिङ्गसमुद्भवाग्निताम्रपर्ण्याख्यनद्यास्तटे उत्पन्नैः, तथा अ-
भूतमप्य इन्द्रां कुक्षी जातेर्भौक्तिके सहस्रदा धृता स्पर्द्धा सादृश्य-
दर्पैः येस्ते, अतिशयेन बहुस्पर्द्धा बहुस्पर्द्धतराः, इत्युक्तिर्जीरिति पाठे इ-
त्युक्तेर्जातेर्भौक्तिके । ताम्रपर्णां जातस्य सौक्तिकस्य सौन्दर्यं न तु सा-
धुष्यं । इत्युक्ती सौक्तिकानि यदि जायेरन् तदा साधुष्यातिशयात्
तेः सह बहुस्पर्द्धतरा इत्यज्ञोपमा । इत्युक्तेर्विशिष्टस्तत्रोत्पन्नस्य सौक्ति-
कस्य वैद्यकनिघण्टे शीत्य साधुष्यं पिप्पीपशमकत्वन्नात्वं वंशाम्भौक्ति-
कोत्पत्तिः प्रसिद्धा पृथंमुक्ता च ॥ २१ ॥

त्वद्गिरः क्षीरपायोधेः सुधयैव सहेत्यिताः ।

शुद्ध यावदहो धावद्दुग्धलेपलवस्मिताः ॥ २२ ॥

त्वदिति । तय गिर. क्षीरपायाधेः क्षीरममुद्रात् सकाशात् सुधवैव
सङ्गोत्थिता उत्पन्नाः । यस्मादद्य यावत् अद्यतनदिनमधधीकृत्य अ-
द्यापि अहा चिन धावरप्रसरत् दुग्धलेपलवरूप स्मिन् हास्यं यासा
तादृश्य । अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवन्मधुरक्षीरसमुद्राद्य निर्गत-
त्वात् स्मितव्याजेन दुग्धलेपलेश स्याद्यापि अनुयत्तंते, तद्वद्वयलस्मि-
ताद्येति भाव । धावत् धायु गतिशुचोरित्यस्माच्छता ॥ २२ ॥

पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव । शुल

उचक्रे स पर्यङ्कमङ्कसङ्क्रमितप्रियः ॥ २३ ॥

पूर्व्येति । स नल पर्यङ्कमलचक्रे । किम्भूत, अङ्के सङ्क्रमिता स-
मारोपिता प्रिया येन स । क कामिय, आश्लिष्टा चन्द्रिका कौमुदी
येन स चन्द्रमाः पूर्वंपर्यंतमिव ॥ २३ ॥

प्रावृडारम्भणाम्भोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रियां ।

परिरम्य चिरायाम् विश्वे पायासमुक्तये ॥ २४ ॥

प्रावृडिति । सः प्रियां विशेषः प्रातः स्नानादिनित्यकर्मानुष्ठानव-
ज्ञेय तावन्माप्रभिन्नदेशायस्थापितया या धियोगस्तज्जनितो य ध्याया-
सः खेदस्तस्य मुक्तये निवृत्तये परिरम्य चिराय आस तस्यौ शुशुजे
या । क कामिय प्रावृडारम्भणे वर्षारम्भे अम्भोदो मेघा द्यामिव ।
कि भूतः स्निग्ध सजलत्वात् श्याम । मेघा यथा धीर्ना श्लेषो यागं
गरदादौ सदा गगने क्रीहङ्गि. पतिजिपं: श्लेष सम्बन्धस्तज्जनित-
दु सपरिहाराय जलजिया पक्षिणा नोहनियेशित्वासद्योगकेशमुक्तये
दिवसालिङ्ग्य चिर तिष्ठति । किम्भूत स्निग्धोऽतिप्रोतिमान् । अस
गतिदोत्यादानेषु ॥ २४ ॥

अचम्याश्चमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितं ।

नभोमणिरिद्याम्भोजं मधुमध्यानुविमिश्रित ॥ २५ ॥

शुचुम्येति । अभी रसमग्नः प्रेतभरपरधश सन् तस्या गतरोपत्या-
दालिङ्गनमुखाद्याश्रितमितं आस्य शुचुम्य । क कामिय मधुमध्यां न-

करन्दमये अनविभ्रित प्रतिफलित अत एव रममग्ना नभोगणि
सूर्ये अभोगमिव श्रितविकास । सूर्यपट्टवाद्देशत्वात् कथं च
स्वनमेति प्रश्ने मधुमध्यानुविभ्रियत इत्युत्तर ॥ २५ ॥

श्रुथाहूय कला नाम पाणिना स प्रियासखी ।

परस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणी ॥ २६ ॥

अथेति । अथ बुभुक्षानान्तरं स पाणिना हस्तसङ्घाया कला नाम
प्रियाया सखीमाहूय ऊचे । किम्भूता नर्मणि अन्यान्यरह क्रीडा-
हास्ये साक्षिणीं कर्तुं परस्ताद्वेशिता स्यापिता । वेशिना अन्ता-
न्विष्टा ॥ २६ ॥

कस्मादस्नात्कमञ्जास्या वयस्या दयते न ते ।

आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥

कस्मादिति । हे कले अस्नास्या पट्टमुखी ते वयस्या मैत्री कस्मा
दकारणादस्नात्क न दयते कृपा न कराति कथय पृच्छेति शेष । स्व-
यमय कारणमाशङ्कते भवतीषु भयादृशीषु भूषणीषु सखीषु आसक्ता
सामर्थ्येन अनुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं नादृशं बहु मया तथा
नितरा न मन्यते, इत्यहं मन्ये, तेन नपि कृपा न करातीत्यर्थः ।
रात्रायात्मानं मम हस्तेन रूपपुमपि नादादिति ता प्रति मूच्यते । भ-
वदासक्त रस्माकमियं दया अत्रया कतेति कला प्रत्यपि सोऽङ्गुष्ठेन ।
अथ च नवपरिचये ऽप्यस्माकं दयते चिरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं दयते ।
कुत भवतीषु आसक्ता सती अन्यं महत्तया बहु मन्यते । यत इत्यु-
त्तरानुरोधेन व्याख्येयः । प्रस्नात्क भोगर्चेति (पा० २३ ५२) पक्षी अ-
स्नात्कमञ्जास्येति (पा० ११ २५ २६) एकत्वऽपि अनुवचनं ॥ २७ ॥

श्रुन्वग्राहि मया प्रियान्निश स्वोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरिरमटीकवक् ॥ २८ ॥

अन्विति । अलीदाऽसत्या वाक् यस्या संय इत्युक्ता विश्वासस्या-
नभूता भयादृशाराली सखीरावय विप्रलभते प्रतारयति । इति एकः ।
मया निशि आलिङ्गनबुभुक्षनादिना स्वस्यात्परीरस्योपनयादात्तादानु-

कृत्येन रमणात् नया प्रेषाकलोऽन्वग्राहीति विप्रलभते प्रतारयति ।
 मादशान् यद्यपि वञ्चयति तथापि जयादृशी कथं वञ्चयेदिति ता-
 वञ्चव्याथं । अलीकवाक् न प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया सामु-
 र्दभाषणाद्विप्रलज्जन एवेत्यर्थं । आलीस्तावन्न विप्रलभते अपि तु
 ता अपि वञ्चयत्येवास्मादशान्त्वा कथेति काकुर्धा । तस्मादियन्-
 स्माकं न दयते इत्येव तथ्य जानीत सर्वथा वाऽस्या वचसि भवती-
 जिनं विश्वसनीयमिति भाव । एतेन भदापावप्रयोगं कृत इति सू-
 चित ॥ २८ ॥

द्याह स्मैषा नलादन्यं न जपे मनसेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्थास्तन्मृषाभून्मनोभुवः ॥ २९ ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह । द्याहति । मृषा भूषादृशानां पुर इति यत्
 आह स्म । इति किं । अहं नलादन्यं मनसाऽपि न जपे जेजे इति
 तदेतस्या प्रतिषाध्य, यौवनं प्रस्तुते सति अनुमितेन प्रकटाभूतेन म-
 न एव नू स्यात् यस्य तेन कामेन कृत्वा मृषा मिथ्याऽभूत् । यद्-
 न्यस्य कामस्य मनसि धारणादमत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । यस्तुतस्तु
 तावृष्यमारभ्य मय्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्या कृतेति व्याजस्तुति २८

द्यास्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भाषस ।

तस्मिं लज्जानमन्मील, परोक्षमन्मनाऽपि न ३०

आस्येति । हे कले त्वं गतम्या प्राम्यसौन्दर्यं चिरपरिगणनत्ताता
 शेषविशेषत्याद्यादि ज्ञापय तस्मिं वयं शृणुम । आदर्शं इत्यकङ्कणदृश-
 नयदमङ्गलमेतदित्यागच्छय हेतुमाह, हि यस्मात्तदस्य द्यास्यसौ-
 न्दर्यं अधुनाऽपि विद्यादगारभ्याद्यतनलक्षणपयन्त नोऽस्माकं परोक्षम-
 प्रत्यक्षं नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । यत् लज्जया मन्मीलनेत्रम-
 स्तकाया मयमोहित्याद्वेतन्मुखं कदाऽपि न मया दृष्टं तस्मादेतदा-
 स्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थं । गतस्या मुखमपि न दृष्टं यन्भागकथा तु
 दूरागता । यस्मादेतदोपयचने मय्येवा न विद्यमानं यति भाव ।
 अधुनेत्यस्य यत्तनागायत्वात् परोक्षं भूतायत्य हर्षमानस्य नूतय-
 विरोधात् परोक्षं अधुनागच्छयार्षोत्तरपरिग्रहाद्विराधाभास इति ३० ॥

पूर्णयैव द्विलोचन्या सैपालीरवलोकते । द्राग्दृ
गन्ताणुना मान्तु मन्तुमन्तत्रिवेषते ॥ ३१ ॥

पूर्णयैति । सैपा , आलीभंवादृशो मखीः पूर्णयैव द्विलोचन्या ने-
प्रद्वयेनावलोकते मान्तु पुन. मन्तुमन्तमिष सापराधमिष यकस्या छ-
पि दृशः छन्त मान्देशस्तस्यापि अपूर्णेशस्तनापि द्राक् भटिति क्ष-
णमात्रमेव इक्षते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकालविलोकनस्य का कथा इ-
त्यर्थः । सापराधीऽपि मरोषया दृशा विलीक्यते । प्रियया च प्रियान्
दृगन्तं नैव विलोक्यते, सख्यादिदाभ्यवजनस्तु सरलैः सकलै मंत्रै ।
द्विलोचन्या मनाहारद्विगोद्विगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीष ॥ ३१ ॥

नालोकते यथेदानीं मामियन्तेन कल्पये । यो
इदं दूत्येऽनया दृष्टः नाऽपि व्यस्मारिपीदृशा ३२

नेति । हे सखि यथा येन प्रकारेण यत् इति यावत् , यस्मादिदा-
नीं इयं मां नालोकते, तेन हेतुना योऽहं दूत्यायसरे अतया दृष्टोऽ-
प्यहमीदृशा सर्वथा ऽनवलोकित्वाऽनयैव व्यस्मारिपि विस्मृत इति
कल्पये सम्भावयामि । ममप्रति जिज्ञामिताज्ञापविशेष मा द्रव्यतीति
तुं कथादूरेऽस्तु, किन्तु मयं या नायतोक्षयत्वपीत्यर्थं । स एवायसि-
ति प्रत्यभिज्ञान यद्यभविष्यत्तद्धिं तादृगेव व्यलोकयिष्यत्, नत्वेव, त-
स्माद्विस्मृत एवाहमनयेति कल्पना युक्तेति सोऽहं यदनपूर्वं कवकोक्ति ।
कल्पयेत् । चिन्तार्थाद्यौरादिकात्कृपेः षिचयेति (पा० १।३।७४) तद्ध ।
व्यस्मारिपि विस्मरते. कर्मणि लृङ्ङमैकवचने, इटि, सप्तमिष्मीष्-
डित्यादिना (पा० ६।४।६२) सिच सीयङ्गागमे, तस्य चिखद्वावं,
अथोज्जितोति (पा० ७।२।११५) षंङि ॥ ३२ ॥

रागं दर्शयते सैपा वेषस्याः सूनृतामृतै । मम
त्वमिति यक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः ॥३३॥

रागमिति । हे कल सैपा ययस्या भवादृशो. सूनृतानि प्रियाणि स
त्यानि च यचनानि तदूपैरमृतैः कृत्वा राग निजा प्रीति दर्शयते यो-
धयति, भयतोऽप्यतितमा मम प्रीतिरिति ज्ञापयतीत्यर्थं । मा पुन त्व

ममेति एनायन्मात्रमपि यक्तुं भीनिगी तूष्णीम्भवतीत्यर्थः । यतो य
 शैव मानिनां धृताभिमाना, न हि संया किमप्यपराद्धमित्यर्थः । त्वं
 मदीय इत्येतावतैव यचनेनाह मनायः, पर तावदपि न घदतीति म
 प्यस्याः कृपा नास्त्व्येति सोऽप्युच्यते, लज्जायशास्त्र घदतीति व्याजं
 स्तुतिर्था । दशयंतं शिवश्चेति (पा०१।३।७४) तद् । ययस्या दृशं बुंध्य-
 यंत्वाद्गतिबुद्धीति (पा०१।४।५२) अथौ कर्तुं शो कर्मत्वं ॥ ३३ ॥

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखी । क
 ले नलेति नास्माकं स्पृशत्याहवां तु जिह्वया ३४

कामिति । हे कले इयं कां नाम सखी नामग्राह नाम गृहीत्वा
 नामन्त्रयते सम्बोधनपूर्व्ये नाह्वयति, अपि तु सर्वानपि । नाम गिर-
 यालने । अस्माकमस्मत्सम्यग्भिनी तु पुनर्नक्षति सम्बुध्यन्तामाह्वा स-
 खां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयति रश्मिभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः ।
 खीणा भक्तुं नोत्प्रेष्यस्य निषिद्धत्वादनीषित्यारोपेणोपालम्भाद्वाज-
 स्तुतिः । आह्वानमाह्वा, आतशोपसर्गं (पा०१।३।१०६) इत्यह ॥ ३४ ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अत्रकाशलेऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभक्तुं नः ४५

अस्या इति । अस्याः परिदृश्यमानेऽत्र हृदये अयकाशलेऽपि स्थान-
 लेगोऽपि नास्ति तस्माच्चोऽस्मान् कुत्र फस्मिन् स्थाने विभक्तुं चारयत् ।
 अत्रकाशलेशाभाये हेतुमाह । यस्मात् पीनाभ्यामावाहुमूलप्रभृताभ्यां
 स्तनाभ्यां व्याप्ते ममन्तादाद्युत्तेऽतिसङ्घटेऽपि दयया समावेशो भवति,
 इत्याशङ्क माऽपि नास्तीत्याह, यस्मात् निर्दयेऽस्माद्विषये कृपारहिते ।
 यत्नेन नास्याः कश्चिदपराध इति सोऽप्युच्यते । उद्वेगुच्चाभ्यामहमप्यर्थे य
 प्रिये न तु नम इदयापशं कदाऽपि दीपत इत्यीषित्येऽप्यनीषित्या
 रोपादृक्कोक्तिर्व्याजस्तुतिर्था ॥ ३५ ॥

शुधिगत्यं दृगेतस्या हृदयं मृदुनामुचेः । प्रतीम

एव श्रीमुख्यं कुचयोर्मुक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अधिगत्येति । हे कले वयं हेदृगं परशोक्तप्रकारेण कटिनं तस्या

हृदयमधिगत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुगामुचो कठिनाश्रयवशात् काठि-
 न्य भजता कदाप्यनालिङ्गनमपि विषय निर्दयपारिति यावत् । त-
 या युक्तमुचित वृत्तमाचरणं पयो, कदाचिदप्यालिङ्गनकारणाद्विरुद्ध-
 कथयाऽनन्धारशील्यारिति यावत् । एवम्भूतधारस्यास्तनयो कदाचि-
 दप्यातिङ्गनादानाद्वैमुख्य पराङ्मुख्यमेव प्रतीया जानीम । आलि-
 ङ्गने कुची मम्मूखी भवति । निर्दयहृदयत्वादेव तस्या पराङ्मुख्य-
 देवम्भूतायेतद्गुणावपि सदा मन पराङ्मुख्य सावय जातावित्यर्थ । अथ
 च स्त्राणा हृदयस्यातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीदृगतिमृदु च त्याऽपि स-
 र्वस्य तस्मात्परणात्निर्दयत्व भजतो, अत एव विपरीतलक्षणया युक्त-
 यत्तपोरनाचारशालया । मृदु प्रति हि मृदुनैव प्रवितव्य । विज्ञोप-
 स्तु त्रिपम्प्रति, तथा च विपरीतापरणादनाचारशीलपोरत एव वैमु-
 ख्य पराङ्मुख्य, अथप विरुद्धमन्वत्व जानीम एव । अनाचारशीला
 हि कस्मैचिदपि स्व मुख न दर्शयति मलिनमुखश्च ज्ञरति । अनया-
 रप्युक्तप्रकारेण पराङ्मुख्य ब्रूयकयो श्यामत्वान्मलिनमुखत्व जानी-
 म इति सोऽहं गठ । अथचैतस्या हृदय कठिनं ज्ञात्वा अजय हि कु-
 टिलेषु न नीतिरिति न्यायेन निष्ठुरत्वमङ्गीकुर्वतो । यस्मादुचित वृ-
 त्त स्थितिर्यपोरथ च युक्ताधारयो पराङ्मुख्य प्रतीम एव । हृदय-
 व्योपर्वुद्धमुखेन यत्तन्मागत्यात् हृदय प्रति कुची सदा पराङ्मुख्य वये-
 त्वथ । युक्ताधारा हि कठिनहृदय प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मान् परा-
 ङ्मुख्य एव भवति न तु पश्यति, अथ च इन्द्रकुन्दरमन्तरपरित्यागे-
 नाम्या हृदय प्राप्य कठिनतरन्ध्रगुण भजतो तथा पीवरत्वादन्योन्य-
 मक्षिप्रयायतुंनयाश्च विगतमुखत्व निमग्नब्रूयकत्वगौरत्वविरुद्धश्या-
 ममुखत्वञ्च जानीम एव । अथ चैदृगनिकीमलमेनदाय हृदय ज्ञात्वा
 प्राप्य वा मृदुताममृदुतारालिङ्गनादीनामपि विषये सरूपधारतएव यु-
 क्ताधारयाविशिष्टमत्युन्नत मुखमत्र ययोस्तादृक् प्रसन्नमुखत्वञ्च जानी-
 म एवति इत्यादिज्ञातव्य ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितरुण्ठेऽस्मिन् सैल्लुगठमभिधाय तां ।

दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तथा जगे । ३७ ।

इतीति । अस्मिन्मले इत्युक्तप्रकारेण मोक्षं गृह्यते यत्रोक्त्यादिमष्टितं
 यथा तथा तां भैर्गी कलां या अभिधायोक्त्वा मृद्विनकपटे मीनिनि म
 ति दमयन्ती मुरादधीत स्मितं यथा गलयक्रांक्तिमाकरणं ह्यमङ्गी मं मुष्टं
 दृष्ट्वा मङ्गलतहासया भैमीमुखेनाधीत स्मित यस्याः, गणीयभोग्प्रामथ-
 यनात् स्वयं हसन्ती जैमीमपि ह्यमयनि स्मित्यर्थः । तादृश्या या तथा
 कलयया अमी नलो जगे, अजायि । सोऽङ्गुष्ठनं तु कोऽप्रामनित्यनरः ।
 उङ्गुष्ठनमङ्गुष्ठं, भावे चञ्, तेन सप्त यथा स्यादिति क्रियाविशेषण ।
 मुखधीतेति पञ्चमीति योगविभागात् समासः । पक्षे फलंकरणे कृते-
 ति (पा०१।१।३२) तृतीयामनामः । अस्मी तपेति पाठे क्रियया यमभि-
 प्रेतीति (पा०१।४।३२था०१) सम्प्रदानत्वं ॥ ३७ ॥

भाषितेयं त्वया साधु नधरागा खलु त्वयि ।

चिरन्तनानुरागाहं वर्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

कस्मादस्माकमित्यस्योत्तरमाह ॥ भाषितेति । हे राजन् त्वयेयं सा-
 धु सम्यक् जायिता सम्यक् तर्किता यत्त्वयि विषये खलु निश्चितं न-
 धरागा नधप्रीतिर्यत्तं नयोदत्त्वादधाष्ट्यं न मलज्जा वर्तते इत्यर्थः ।
 त्वयि नधरागा सती नः सखीः प्रति चिरन्तनीयोऽनुरागस्तस्याहं यो-
 ग्यं यथा तथा वर्तते बहुकालीनत्वे ह्यशान्तिः शङ्कवदित्यर्थः । त्वयि न-
 धरागा सती नः प्रति चिरन्तनानुरागाहं मनिदृढप्रीतिर्यथा तथा वर्तते
 न तु त्वयोत्येकधाप्यता वा । तस्मान्मज्जावशादधाष्ट्यान्मध्यं दासीना
 भयतीषु तु प्रीतिमती तव यद्विरुद्धेति त्वर्थः । अथ च त्वयेयं साधु त-
 र्किता साध्विति काका विपरीतलक्षणया वा साध्वेव विपरीतमेव त-
 र्कितेत्यर्थः । यद्वा अकारप्रशेषेणासाधुतर्किता, खलु यस्मात् त्वयोय
 नूनानुरागा अतिदृढप्रीतिर्यत्तं, अस्मासु तु जीर्णानुरागयोग्यं यथा
 तथा प्रतिशिक्षिणप्रीतिर्यत्तं न तु त्वयि । अतिपरिचयादयथा इत्या-
 दि न्यायादित्यर्थः । यतोऽस्मभ्यं दयते तुभ्यं न दयत इति पूर्वाक्तय-
 यनात् त्वया सत्यमुक्तं इत्यर्थः । यद्वा सम्यक् भाषिता भाष्यं प्रापिता
 द्रावितेत्यर्थः यस्मात् त्वयि नधरागात्वाद्दृढप्रीतिः सती अस्मात्प्रति पु-
 राणप्रीतिमदृशमतिशिक्षिणप्रीतिर्यत्तं न तु त्वयि । तथा सम्यग्भा-

विता यथा त्वय्येव दृढमीति. सती अस्मान् सर्वथा न कथयतीत्य-
र्थं । तस्मादस्मान् वृथैव उपहससीति भाव इति साङ्गुयठ ॥ ३८ ।

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवाढा नस्त्वया सखी ।

कथं सम्भ्रज्यते वाला कथमस्मासु भाषता ॥ ३९ ॥

धन्यवाहीत्यादेरुत्तरमाह ॥ स्मरेति ।

वाला बलान्न जुञ्जीत विरागोरपत्तिशङ्कया ।

जुञ्जीत चैत्रपाभितित्याजनरुगसङ्कता ॥

इत्यादि स्मरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यज्ञेन त्वया नवाढा नव-
परिणीता सप वाला नोऽस्माक सखी कथं सम्भ्रज्यते, अपि तु विरा-
गोऽपत्तिभिया बलादुपमर्दनम् कथं विद्रुम्यते, अत एव त्वया सम्भ्र-
क्तत्वादेवाम्भान् कथं केन प्रकारेण भाषता कथयन्, अपि तु त्वत्कृत-
रतत्वादेव किञ्चिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः । अथ चैव वक्षोक्ति-
कामशास्त्रज्ञेन त्वयैव नवाढा वाला कथं कथया सम्भ्रज्यते, अपि तु
मानस्येन भोगो न क्रियत एव, किन्तु स्मरशास्त्रविद्यात् सन्त्यमेव
भुक्ता मुच्यत इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं भाषता, अपि तु जति-
पीडनाभावात् किञ्चिदप्यस्मासु भाषने । या हि वाता सुरते नितरा-
पोह्यते सैव सखीषु समातिपोहा भवति मया मोदु न शक्यत इत्या-
दि घटति, न तु साभिभक्तमुर्तित्यर्थः । अथ च कामशास्त्रज्ञेन त्वया
वालापीयमेतन्मनोऽनकूलमव भुक्ता, अत कथमस्मासु भाषता अपि
तु न कथयिद्वापत्ते कस्याप्यर्थे न कथयतीत्यर्थः । वाला हि कामशा-
स्त्रकीशनयशाद्यथानुरागे जुक्ता यद्यपि भोगं सदृते तथाप्यतीव ल-
ज्जालुत्वात् सम्भोगरहस्य कस्याप्यर्थे न कथयतीत्यर्थः । तस्मादुभाष-
पि वक्षुकी मुवाप्तस्मान् वक्ष्यथ इति भावः । अथ च चानर्थाच्छा-
स्त्रविदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया नवाढेय वाला केन प्रकारेण सम्भ्रज्यते
स्मर चिन्तय त प्रकारमित्यर्थात् रात्री कृतमेव सम्भोगनञ्जतमेव कथ-
यन्, सम्भागमियेण स विस्मृतोऽत स्मरेति काकूक्तिः । कथं वृष-
स्मासु भाषतामपि तु नास्मासु कथयतीत्यर्थः । अथ च विपरीतलल-
यया त्वयैव भुक्ता अनया रहस्यमस्मान् कथित किमिति न प्रतार-

यसीत्यर्थः । अथ च त्वमेवं बाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि तु अनुचितमेतत् विदुषाऽपि त्वया क्रियते, अस्मासु कथं न भाषतां अपि तु प्रापत एषेत्यादि ज्ञातव्य ॥ ३९ ॥

नासत्यवदनं देव त्वा गायन्ति जगन्ति यं ।
प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथा लपना न ते १०

आलीरियनलोकवागित्यंशस्य, आह स्मेत्यत्र तन्मृषामूढित्यसांश-
स्योत्तरमाह ॥ नासत्येति । हे देव राजन् जगन्ति त्रयोऽपि लोका यं
त्वा त्वां असत्यं वचनं भाषणं यस्य तादृशं न गायन्ति किन्तु सत्यथा
दिनमेव वदन्ति । यद्वा न असत्यं नासत्यं सत्यमेव प्रापणं यस्य तं
तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा विपरीतार्थमलीक-
मालपनं भाषणं यस्यास्तादृश्यसत्यवादिनी सरूपा तुल्यस्वभावा यो ग्या
न स्यात् किन्तु सत्यवादिन्येव प्रिया तव यो ग्या स्यादित्यर्थः । तस्मा
दस्मासु यदनया कथितं सत्यमेवेति ज्ञाव । अथ च यकोक्ति, त्रयो
लोका य त्वामसत्यभाषिणं न गायन्ति, अपि तु असत्यभाषिणमेव गा
यन्ति । यद्वा आ इंपदपि सत्यभाषणं यस्य तं सदाऽनृतवादिनं त्वां
वदन्ति तस्यानृतवादिनस्तवान्यथालपनात् सत्यवादिनी सदृशी यो ग्या
न स्यात् किन्तु असत्यवादिन्येवोचिता । कृतमपि सम्भोगमहं न कृ-
तवानिति वदसि तथेवमपि रात्रौ कृतमपि सम्भोगं नेति वदति यो-
ग्यं योग्येन सम्बध्यत इति न्यायो युक्तः इति द्वावपि प्रति शोऽल्लु
गठं । भो राजन् त्रयोऽपि लोका नासत्यवदश्चिनीकुमारवन्मुखं यस्य
समत्सुन्दरमुखं वदन्ति तस्य तव प्रिया अन्यथाऽनुरूप लपनं मुखं
यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न ब्रूयात् किन्तु सुन्दरतरवदनेव यो ग्या स्या-
त्, तथा च त्वन्मुखवदेवैतस्या अपि मुखं सुन्दरमिति जानीहीति
भावः ॥ ४० ॥

मनोभूरस्ति चित्रेऽस्याः किं नु देव त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिभूर्यस्मान्मनः सरूपा दिवानिशम् ११

आह स्मेत्यादेः श्लोकप्रथेणोत्तरमाह ॥ मनोभूरिति । अस्यासिने
मनोभूः कागोऽस्तीति सत्यं, हे देव किन्तु त्वमेव स मनोभूः न तु

स्वदन्याः कथिदित्यर्थं । कुत , यस्मात् कारणात् सख्या भैम्या भन
दियानिश्च तवाधस्थितेभूं स्थान । कामपरत्वे मनसि भवति, नल-
परत्वे मनोज्ञ स्थान यस्य, अस्याद्येतसि सुन्दरतरो मनोज्ञत्वमेव
यत्तमे नान्य इति ॥ ४१ ॥

सतस्तोऽथ सखीचित्तं प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथ ॥ ४२ ॥

यद्यहमेव कामस्तिर्हि नद्विषयेऽस्या कामो नास्तीति नलीयावा-
न्तरच्छनाशङ्कानिराकरणव्याजेन प्रकारान्तरेण तस्वीवोक्तरमाह ॥ सत
इति । अथापश्च स मन्मथो सख्या भैम्याद्यिहे सतो यत्तंनानस्य तत्र
प्रतिच्छ या प्रतिविम्ब एव न तु स्वतन्वा विम्बरूप , प्रतिविम्बश्च
स्वच्छ एव मुकुरादौ जवतीति भैभोननश्च स्वच्छतरस्य द्यातित । कुत
एतदित्याशङ्क्यान्यथानुपपत्ति प्रमाणयति । अत्यथा यदि प्रति-
च्छाया न भवेत्तर्धतनारशरीरस्यास्य कामस्य त्वया सह समरूपत्वं क-
थ स्यादपि तु न कथन्ति, ऐलनामत्यादीना सशरीरत्वात् त्वया सह
सारूप्य युज्यते' अथ त्वतनुस्तस्मादस्य प्रतिविम्बत्व एव त्वत्सारु-
प्य युज्यत । प्रतिविम्बनेष ह्यशरीरमपि तुम्बरूप जवति । तस्मात्
प्रतिविम्बस्य विम्ब विना स्यातुमशक्यत्वाम्नमसि तत्र धारणात् सा-
रूप्य त्वत्प्रतिविम्बभूत त्वदेकविषय काम तात्तरीयकतया धारयती-
त्यर्थं । विम्बत्वे अनङ्गत्वम सारूप्यानुपपत्ते प्रतिविम्ब एवायमि-
त्यनुमान ॥ ४२ ॥

कः स्मर कस्तत्रमत्रेति सन्देहे शोभये, जयो ।

त्वय्येवार्थितया सेय अत्ते चित्तेऽयथा युशं ४३

क इति । अथ कामयाद्वैषोर्भयतोस्तुत्वया शोभया कृत्याऽत्र द्वयो
मध्ये स्मर कः त्व नलश्च क इति सादृश्यात् सन्देहे सति छात्रास्मिन्
सन्देहे सति वा त्वय्येव विषये अर्थितया साभिलाषतया सेय भैमी
युया द्वावपि स्मरनली चित्ते धत्ते । सर्वो ह्यतिसदृशयो काचमण्य-
दिपदाशयो सन्देहे एकतरपरित्यागे मण्डिरेव परित्यक्त स्यात्तन्मा

भूदिति नक्षत्रचित्यं नैव यायस्मिण्य वाचनमपि न मुष्यति । तथा तु न्य
 गामत्येन निश्चेतुमशक्यत्वात् स्मरपरित्यागे भयानेय परित्यक्त स्या-
 तन्ना ऋदिति त्वय्येव भाजितापतया ह्यापि न मुष्यतीत्यर्थं । त्व-
 दर्थमेव धारयति न तु कागाद्यं त्वामिति भाव । त्वयंति पाठे त्वया
 हेतुना याऽधिता तयेत्यर्थं ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकपंत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गणेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

पूष्येत्यादेरुत्तरमाह । त्वयीति । पङ्कजाक्षी अक्षी त्वयि न्यस्तस्य
 चित्तस्य दुराकपंत्वस्याप्रत्यावर्तमानत्वस्य दर्शनाद्देवो शङ्कया चित्त-
 यत् पुनरप्रत्यावृत्तिभिया त्वा दृग्गणेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति ।
 न तु पूषया द्विलोचन्या, त्वयि न्यस्तेति अनुरागातिशयः, पङ्कजा-
 क्षीति दृशोरतिषीन्दर्येष्व सूचित । सुन्दरवस्तुन पुनरप्रत्यावृत्ती म-
 हद्भय इति च सूचित । शङ्कयेवेति प्रतीयमानाऽप्रेक्षा ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनात् प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषो ।

स्तेनालोक्य शङ्का चत् प्रत्ययः परवाचि क ४५

त्रिलोकनात् इत्यादेरुत्तरमाह ॥ त्रिलोकनादिति । त्रिलोकनात् प्र-
 ऋति अनया प्रथम त्व यदा दृष्टोऽभि तदारभ्य त्व अस्याश्चक्षुषो
 रलग्न एवासि । त्वानेयेय मदा पश्यति गान्धर्व किञ्चिदपीति । अ-
 स्यास्त्वयि भवती नेत्रप्रतीतिरित्यर्थं । श्व सति महद्वचने इय मिथ्या
 यदतीति शङ्का अविद्यासद्यत्तद्धिं एतदीयचक्षुषीमर्थ्य अह यत्ते न
 यंति निश्चेतु स्वैगात्मनैवायलोक्य एतदीयचक्षुषो पश्य अहमत्र वर्त्तं
 इत्यनुभवेनैव निर्द्वारयिष्यमीत्यर्थं । स्तेनालोकने हेतुमाह । परवाचि
 को नाम प्रत्ययो विद्यासः, अपि हनुभवयोग्येऽर्थे परवचनमप्रमाण-
 मयेत्यर्थं । दृश्यकनीनिकाया सम्मुख दृष्टुमवश्य प्रतिविम्बो भयत्ये-
 वेति उलोक्ति । प्रथमं नेत्राग्नत्वादेव नेत्रकञ्जलयदीक्षितुमसाम-
 प्यांप्रणिकन इति त्वया सत्यमेवाक्तमित्यर्थं । अत्र शेषङ्का तद्धिं
 भ्यनेत्रमग्नमेव गोपिकादि स्वयमालोक्य तदा ह्याससि, यत परया-
 चि य प्रत्ययः । त्रिलोकनात् आरभ्यार्थयोगं पञ्चमी ॥ ४५ ॥

परीरम्भेऽनयाभ्य कुचकुङ्कुमसङ्क्रमं । त्वयि
मे हृदयस्यैवं राग इत्यादितैव वाक् ॥ ४६ ॥

राग दर्शयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ परीति । अनया परीरम्भे गाढा-
लिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये कुचकुङ्कुमस्य सङ्क्रममारभ्यापक्रम्य तद्-
व्याजेन मे हृदयस्य मनमोऽयं च यदासस्त्वय्येव अन्नन प्रकारेण रा-
गोऽनुरागोऽयं च रक्तिमा, एतादृशी यागुदितैव, साक्षात् यद्यपि
नोक्त तथाप्युक्तप्रायमेवेत्यथ । गाढालिङ्गन ह्यनुराग विना न घ-
टत इति गाढालिङ्गने कुचकुङ्कुमाङ्गरागलौपनव्याजेन मम त्वय्येवमनु-
रागा यत्तं इत्यन्तगतोऽनुरागभर एव प्रकटीकृत इति ज्ञात । हृद-
यस्यैवेति पाठे त्वय्येवति योजना । त्वयि मे हृदयस्यैव रागा न तु
वाचिक । सख्यादी तु वाद्वात्रणैव रागा न तु हृदयस्यति वा । उ-
दितेवेति पाठे तूत्प्रेक्षा । अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये लग्ननिद
परिटृश्यमान कुचकुङ्कुमादिकमेव सर्वं मपि रात्रियुक्तान्तमस्मान् वाध-
यतीति वृथैव वञ्चयसीति सूचित ॥ ४६ ॥

मनसाऽयं भयन्नामकामसूक्तजपव्रती । शुकसूत्र
सखीकण्ठश्रुभ्रत्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥

का नामन्वयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ मनसेति । अयं मख्या मैस्या
कण्ठो मनसैव भयतो नसेति ते नाम तदेव कामसूक्त स्मरस्य प्रका-
शको मन्त्रस्तस्य जप स एव व्रत अस्थास्तीति तादृश मन् एकाव-
लिच्छलात् शुकपट्टिकमुक्ताहारविशेषव्याजात शुकसूत्र पट्टाक्षादिर-
चिता जपमालिका श्रुम्वति । भवेनामप्रहृष्टनिषेधात् साहस्र मानसो
जप इति मानमजपे फलविशेषप्रयत्नाच्च मुक्ताहारजपमालिकया त्व
दासैव मनसा जपतीति भाव । नलति स्मरणमात्रेणैव कामोद्रेका-
न्नाम्न कामसूत्रत्व ॥ ४७ ॥

शुध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि । स्त
नावन्तरसम्मान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वहि ४८

अस्या पीनस्तनेत्यादेरुत्तरमाह ॥ अधीति । महता नितरां गौरव-
युक्तेनाथ च मह्यपरिमाणेन भयता त्वया ययस्त्रायाः भैम्या इदि अ-
ध्यासिते ऽधिष्ठिते सति अन्तर्हृदयमध्ये ऽभम्भान्ती स्यातुमशक्ती स्त-
नी हृदयात् बहिर्देशे निष्क्रान्ती , इति ययं ग्रूमहे सम्भाययासः । य-
दाप्रवृत्ति त्वं धित्ते लग्नस्तदाप्रवृत्त्यैतौ यद्विदं स्पते तस्मात् पूष्टं-
मन्तराऽवस्थितत्वाद्बहिर्न दृश्यंते त्वदधिष्ठ नानन्तरं तु यद्विनिर्गंती
इति तथैयायकाशोऽभूत् न तु कुषयोस्तस्मादस्मानेयं प्रतारयसीति
जायः । अन्योऽपि महताऽधिष्ठिते स्थाने स्यातुमशक्ती यद्विनिर्गं-
च्छत्येष । बहिरपि यदादि त्वया हृदयं स्पष्टं तदादि साटोमं निगं-
ताविति भावः । अध्यासिते हृद्यन्तरसम्भान्ताविति आन्वयः ॥ ६८ ॥

कुक्षौ दोषोऽभिक्तावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतामास्यं बृहन्तावावृती द्विधा ॥४९॥

अधिगत्येत्यादेरुत्तरमाह ॥ कुषाविति । दोषोऽभिक्ती निर्दोषा-
वथ च दोषायां रात्र्यां कुष्पांसेन त्यक्ती, तथा बृहन्तावतिपीडितौ, अ-
त एव त्वया पाणिभ्यां पीडितौ महिंती व्रणितौ गलेषु सतयुक्ती
कृतायस्याः कुक्षौ दिने द्विधा हेतुना व्यावृत्ती यस्त्रेणाच्छादितौ सन्ती
व्यास्यं चक्षुकायं कथं दर्शयतां अपि तु न कथञ्चित् । रात्रौ हि स-
न्मोगसमये निर्यंत्रं स्तनदर्शनं भवेत् दिवा तु द्विधा नखचतादिस-
न्मोगचिह्नदर्शनमिषा च यस्त्रावृत्त्यात् कथं नाम चक्षुकायस्यापि द-
र्शनं स्यादपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या त्यक्ती रात्रेणैतत्त्वा-
द्दिनप्रकाशमन्वदौ अत एव द्विधा दरवरावृत्त्यादिव्या वैमुस्यमेव तयो-
युक्तमित्यर्थः, इति या । बहिःस्थितं व्याम्रति वैमुस्याभम्भवात् हृद-
यस्थितस्य तय स्तमुखं कथं दर्शयतानिति द्विधा पराद्ग्रहत्याद्वा भै-
म्या कुक्षौ स्तमुखं न दर्शयतः । स्यान्नयमूलस्य जैमीहृदयस्य या कुक्षौ
स्तमुखं न दर्शयतः । न हि कुक्षौ हृदस्य सन्मुखी भवतः । अन्योऽपि
दोषोऽभिक्तो निरपराधो लब्धप्रतिष्ठो घनादिग्रहणेन पीडितो नासा-
दिकसंनेन हनप्रणो लज्जितः कस्याप्यपि मुखं न दर्शयति । व्रणितौ
नारकादित्यादितष् ॥ ४९ ॥

इत्यसौ कलया मूर्त्तः सिक्तः पीयूषवापिभिः ।
इह गेव्रेति पप्रच्छ प्रियामुत्तमिताननां ॥ ५० ॥

इतीति । कलया पीयूषवापिभिरमृत सरद्विरतिमधुरै मूर्त्तः शोभ-
नघंक्रोत्तयादिरूपैर्वाक्षै सिक्तः सञ्जातगाढप्रेममरोऽभी नल उन्नमि-
तपाणिना कर्तुं कृतमानन यस्यास्ता प्रिया जैर्मां हे जैमि इद कलाव-
चनमोदूगेवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ । उन्नमितेति उवलद्वल्लेति (सि०
कौ०वा० १२५ पत्रे) मित्यपङ्क प्रस्वः ॥ ५० ॥

यभी च प्रेषसीघ्रक्त्वं पत्युरुन्मयन् करः । चि-
रेण लव्यसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

यभाविति । पत्यु करोऽरविन्दमिव यभी । किदुर्वृत्तं प्रयमोवक्तु-
मुन्नमयन् । किममृतमरविन्द चिरेण बहुकालेन वैर विस्मृत्य निश्चये-
रतया इन्दुना सह लव्य सन्धान येन, अभूतोपमा । चन्द्रकमलया
सदा धैरित्व ॥ ५१ ॥

ह्रीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखं ।
दमयन्ती मुटे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥ ५२ ॥

ह्रीणति । नलोक्तिरलोक्तिश्चाक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन ह्रीणा स्मय-
माना चातस्य लज्जावर्जो न स्मितश्च नलेन द्रष्टव्यमिति बुध्या वा अ-
त्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दमयन्ती तदा तस्मिन्नु-
खाश्रमनसमये पत्युर्मुदेऽनयत् । अत्युच्चैर्मुदेऽञ्जुदिति वा । तादृशीं ता-
दृश्या नितरा इष्टोऽभूदिति ज्ञाव ॥ ५२ ॥

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मित ।
परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥

भूय इति । प्रियया सह वर्तमानो भूयोऽपि पुनरपि यकोत्तय दि-
परिहासविलासाय स्पृहयालुरभिलाषुको भूपतिस्तस्याः सखीं कला स-
स्मित यथा तथा आ इस्म । विलासाय स्पृहेरोपितः (पा० ११४१३६)
सम्प्रदानत्व । सहप्रिय घोषसर्जनस्येति (पा० ६३१२२) पाक्षिकत्वात्
नदेशाभाव ॥ ५३ ॥

कृन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।

निशीथ निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नेः ५४

अनुमिति । हे कले इयं तव वयसा अस्य यत्तमानस्यं दिनस्य म
न्तुमपराधं अन्तुं सोढुं व्यवस्यतात् प्रयत्नता । 'कोऽपराधी' दिनस्येत्यत
आह । यद्यस्मादियं भैमी निशीथ रात्राविव नोऽरंसाकं निशि चुम्बन
इति पठिनस्यं घातोरथंमत्र दिने नाचरति, रात्रौ यथासां निःशुद्धं
चुम्बति तथा भयतीभ्यो लज्जया दिने 'नेति' दिनस्यापराधस्तस्मात्त-
स्यापराध क्षमस्येति प्राणित इत्यर्थः । व्यवस्यतामिति पाठे आत्मनेप
दं चिन्त्यं ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ५५

दिनेनेति । दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः मित्रभी
कृत्य पराजूनः, एवमपराधेन्नन्यते तद्वृत्तिं तस्य भैमीमुखस्य सादृश्या
न्मित्रभूतानां बहूनां शतपत्राणां कमलानां श्रियां विकामलक्ष्म्योऽय
च सम्पदोऽपि तेन कृताः । एतन्कापकारकारिण्येकस्मिन् पराभूते य-
दि बहूनां क्षेम भवति तदा मदानुपकार स्येति त्व-मुखमित्रभूतानां
कमलानां प्रकाशकत्वादिनेनोपकार ययं कृतो नापकारस्तस्मादेतस्या-
पराधो नास्तीति न-मुखचुम्बनं दिनेऽपि कुर्वन्निर्भावः । एकस्मिन्
धर्मिणोपाये बहूनामपकारिणि बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो यथ
इत्याद्युक्तेः । तद्वृत्ता इति पाठे दिनस्य मित्रभूतानां सम्यग्भावात् मन्त्र
लोकाणां कमलानां, अथ च शतमस्यानि बहूनि पत्राणि बाहूनानि
येषां मित्राणां श्रियांऽपि तेन चन्द्रेण कृतामिच्छाः । रात्रौ सङ्कोचक
रणात् दिनेन तु त्यन्मुखमित्र चन्द्रां धर्मिणश्चन्द्रेण तु दिनमित्राणि च
दृशि कमलानि धर्मिणोतीति चन्द्रेण स्वयं धैरनिर्घ्यातनं कृतमेवेति दि
नस्यापराधाऽपवा न गणनीय इत्यर्थः । त्यन्मुखमित्राणां कमलानां
श्रियांऽपि स्थिता अपि तु न, किन्त्यतिवृद्धिमेव प्रापितास्तस्मात् पूर्वं
यदेवापराधां नास्तीति काकुर्वा । त्यन्मुखमित्रं चन्द्रो यदि दिनेन लि

ररुतस्तर्हि दिनमित्राणां कामलानामपि त्रिपस्तेन त्वन्मुखेन विन्ना,
स्वकान्त्या तेषां निशाभीकरणात् वेर निर्व्यातितमेवेति दिनस्यापरा
धा न गणनीय इति भाव इति वा ॥ ५५ ॥

लज्जितानि जितान्येष गायि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छु सम्प्रति कम्प्रति ५६

लज्जितानीति । हे कले अनया मयि विषये तावन्नज्जितानि ल-
ज्जाविशेषा जितान्येव निरस्तान्येव । यता रात्री क्रीडितया कृतसुर-
तश्रीहया मयि प्रदर्शितवहुविधसुरतचातुर्भ्यंया, तत्रस्यात् सम्प्रति ता
नि लज्जितानि यत् पुन प्रत्यावृत्तानि तत् क प्रति उद्दिश्येति त्वमे-
नां पृच्छ, मयाऽस्या सुरतचातुर्भ्यंघाष्ट्यं बहुवार दृष्टमेव । त्वामेव प्र
ति इय लज्जन इति जानीहीति भाव ॥ ५६ ॥

निशि दृष्टाधरायापि सैषा मह्यं न रुष्यतु ।

कृ फलं दश्यते विम्बोलता कीराय कुप्यति ५७

इदानीं श्राकघतुर्भ्येन स्वापराधमाशङ्क परिहरति ॥ निशीति ।
सैषा निशि दृष्ट अधरा येन तस्मादपि मह्यं न रुष्यतु न कुप्यतु, य
स्नीत् पक्वविम्बी फलं दश्यते शास्त्राद्यते, कीराय शुक्राम विम्बोलता
कृ कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि । किन्तु स्वमम्यभ्येन शोभाहेतवे त
स्मै स्त्रियत्येवेत्यर्थं । दन्तज्ञते कृतेऽपि प्रथमम्यभ्यवगमितरामधर-
शाजाकारित्वेन मरुद्य प्रसाद मप्र युक्तो न तु कोप इति भावः । रु-
ष्यतीति पाठ मिद्वयकारेणोक्ति । मरुद्य कीराय च क्रुध दृष्टेति (पा०
१।४।३७) चतुर्थी ॥ ५७ ॥

शृणीपदसुचिह्ना श्रीश्रारिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पञ्चैतस्याः कुचाभ्यान्तन्तूपस्ती पीडयामि नपुं

शृणीति । एतभ्यां कुचाभ्यां शृणीपदं बहुगुणाघातजनमेव शोभन
चिह्नं यस्या, अथ चाहुगाकारतलपदप्रियेण सद्य शोभनं चिह्नं य-
स्याः ना कुम्भिन करिण कुम्भयोः सां शोभासम्बन्धं यस्याऽश्रिता,
पश्य, एतत्कुषमोरहुगाकार मरु यदि नास्ति तर्हि त्वमेव विनोक्तव्यं ।

तत्तस्मान्नृपो दण्ड्यदण्डकरणाधिकारी अहं तो स्तैयकारिणायेताकुधी
न पीडयामि, अपि तु पीडयाम्येव । तयो पीडन दण्डरूपनखक्षता
दिरूप चीचित्तमित्यर्थं । राक्षा हि चोरस्य दण्ड क्रियते । ममापरा
धो नास्तीति भाव । अद्भुतो ऽस्त्री शण्डिर्द्वयोरित्यमरः । शयी रुदि-
कारादिति (पा०४।१।४५या०) छीप् ॥ ५८ ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु । मूर्ध्ना कि
मपराद्ध यन् पादौ नाप्नोति चुम्बितुं ॥ ५९ ॥

अधरेति । ममास्य मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वाऽपरा-
ध्यतु, अथ मुखस्यापराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्ध्ना पुन किम-
पराद्धं यो मस्तक प्रणामहेतुनाऽस्या पादौ चुम्बितुं सपुनपि ना-
प्नोति, नमस्कर्तुमपि न ददाति कोऽपराधो तेन कृत इति पृच्छेत्यर्थं ५९॥

अपराद्ध भद्रद्व्याणीप्राविणा पृच्छ कि मया ।

वीणाऽऽह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्टुर ६०

अपराद्धमिति । अयद्व्याणीप्राविणा त्वद्वचनाकर्णनशीलेन मया वी-
णायां कोकिलायाश्च तव वा किमपराद्धं को वाऽपराधः कृत इति क
ले त्व भैमीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ । यद्यस्माद्वीणा सास्त्रत परु-
षमाह, कलकण्ठी कोकिला च ना प्रति निष्टुर ब्रूते तस्मादपराध म
म्भाव्यते । येन हि यस्या कश्चिदपराध क्रियते त प्रति सा तदीयो
वा तत्सदृश कश्चित्परुष भावते । अपच वीणाकोकिलयो स्वरे यस्मा
न्माधुर्यं नास्ति तस्मात् पश्चादागत्य मित्रत मयाऽननक्षभापमाणाया
जयत्या ज्ञाती श्रुता न त्वन्येन केनाप्याशयेनेति । सोऽप्यपराधो न
भयतीत्यर्थं । वीणाकोकिलानापापेनया भैमीवाणी सधुरतरा रात्री
यत्तद्व्याणीमाधुर्यं मया यदनुभूत, इदानीन्तु त्वा दृष्ट्वा ना प्रति तूष्णी
मिति इति । परुष निष्टुर च क्रिया विशेषण । परुष मित्रह मिष्टुर
शतिरस्कार । कलकण्ठी अङ्गाग्रेति (पा०४।१।५४या०) छीप् ॥ ६० ॥

सेयमाहितजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भापता ।

ममताऽनुमताऽस्मात् पुनः प्रसम्यते कुतः ६१

येति हे कले सेय स्वस्यातिजने त्वयि विषये विद्यस्य भायता कथ
यतु । अस्मासु विषये अनुमताऽङ्गीरुता ममता स्वीयतामति पुन
दुत प्रस्मय्यन्ते विस्मय्यन्ते इति त्व पृच्छ । इय च त्वयि विद्यस्य कथ
यत्वित्यथ । रात्री रतानुकूल्यमाचरितमनया इदानी तु तव समक्ष
प्रातिकूल्य किमित्याचर्यते इति भाव इत्युपालम्भनमङ्गी । प्रशब्दस्य
गतायंतया विस्मरणार्थता ॥ ६१ ॥

अधोपवदने भैम्याः स्वकर्णापनयच्छलात् । स

न्निधाप्य शुनौ तस्या निजास्य सा जगाद ताऽ२

अपेति । अध नलोत्त्वनन्तर सा कला भैम्या उपवदने वदनस-
मीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात् समीपनयनव्याजात् तस्या भैम्या सुती
कर्णे निजास्य सन्निधाप्य सन्निहित कृत्वा ता जगाद । अवदन्त्या
अपि भैम्या वचन शृण्वतीष कर्णे भैमीमुखसमीपे कृत्वा अनन्तरञ्च
तद्वच प्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तीव भैमीकर्णसमीपे निजमुख कृत्वा
भैमी जगादेत्यर्थं । वचकानुकथकजाति । उपवदनेऽव्ययीभावे सप्त-
म्या सम्भावाभाव । सन्निधाप्य हेतुमयन्तात्त्व्यम् ॥ ६२ ॥

अहो मयि रहोवृत्त धूर्त्त किमपि नाभ्यधा ।

आस्य सत्यमिम तद्वे भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

अहो इति । हे धूर्त्त वचनचतुरे त्व मयि विषये रहोवृत्त एकान्ते
निष्पन्नमालिङ्गनादि किमप्येकमपि अप्रपमपि च नाभ्यधा , अहो
आद्यर्थं एतादृशी धूर्त्ता काऽपि न दृष्टेत्यर्थं । त्व आस्य तिष्ठ ति-
ष्ठ , यद्यपि त्व नाचकथा , तथापि ते तव तद्रहोवृत्त सत्य सत्यवा-
दिनमिम भूप नलमेवाभिधापय वादयानि । अहमपि त्वया यतो व-
ञ्जिता तथा किञ्चिद्वच दद्यामि यथा नल एव स्वय त्वदीयसुरतमा-
गतम् प्रकटयति सा वञ्चयित्वा कथङ्कार स्यात्सन्नि कृयास्यसि चणनात्र
स्थिरा भयति मरायोक्ति । सम्यगिति पाठे आभिधापये नल सम्य जा-
नीहीत्यर्थः । आश्चसम्यगिति पाठे इय भूपमेव तमेवदमसम्य सभाया
जनसमक्ष वक्तुमनहे तद्रहावृत्तमाश्चिदानीमेवाभिधापये तिष्ठ तिष्ठे-

त्यपं । भूप अकथित्वेति (पा० १ । ४ । ५२) कामं त्य अभिधा-
पये अभिपूर्वाद्भाषणार्थाद्भाषित्वेत्तुगण्येति णिषद्येति (पा० १ । ३ ।
७१) तद् ॥ ६३ ॥

स्मः श्चस्त्रमधीयाना शिक्षिताऽस मयैव यं । अ-
गोपि साऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वयाऽथ

स्मरेति । स्मरशास्त्र वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं अधीयाना पठन्ती
त्व तत्र प्रतिपादित य दाम्पत्यव्यत्यय विपरीतसम्भोग मयैव शिक्षि-
ताऽसि । स दाम्पत्यव्यत्ययः त्वया कृत्वाऽपि निष्पाद्यापि नम पुर-
स्तात् किमगोपि गोपित कथयेति प्रश्नः । नितरां धाष्ट्येनयनम्य
मया शिक्षित विपरीतमुरत कृत्वाऽपि ममैव पुरस्ताद्कृतमेव कथय-
सीति नितरां वच्चनचतुराऽपीति भावः । स्मरशास्त्रं नलोकेति (पा०
२ । ३ । ६९) पृष्टीनिषेधः । दम्पत्योर्भावः सम्भोग इति यावत् । प-
त्यन्तपुरोहितादिभ्य इति (पा० ५ । १ । १२८) यक् ॥ ६४ ॥

भौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।

वादं वादं मुहुश्चक्रे हुं हुं मत्यान्तरान्तरा ॥६५॥

भौनिन्यामिति । सा कला तस्यां भैम्या भौनिन्यामवदन्त्यामेव सं-
त्यां तदुक्तीर्भौमिषवनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्त्यामपि भैमी सा प्र-
ति किमपि यदतीत्यद्य शृणामीति नलमप्रति प्रकटयन्ती वाद वाद
भैमीषवनप्रतिषधनव्याजेन स्वयमेव किञ्चिदुक्तोक्त्वा अन्तराऽन्तरा
मध्ये मध्ये मुहुर्मुहुः हुं हुं इति शब्दं चक्रे । यदत्यचिष्टीत्यादियं-
त्यनाणस्य सत्यत्वयुद्धिजगनाद्यं पूर्वैरङ्गजलमलोकमेव श्रवणात्तरदान-
रीतिप्रकटनगकरोदिति ज्ञाव । वाद वाद आभीक्ष्ण्यं यमुल् चेति
(पा० ३ । ४ । २२) द्विवचनञ्च ॥ ६५ ॥

अथाम्नात्रभिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।

सख्या खीलाम्बुजाघातमनुज्ज्यालपन्नृपं ॥६६॥

अथेति । अत्रयणप्रकारप्रकटनानन्तर अशी कला नृप अभिसृत्य
भैम्याः सकाशात्प्रत्य प्रति गत्या यत्प्रमाणमेव अधोचत् । किराप्ता ,

अस्या जैम्या रतिप्रागल्भ्यं शसति वर्णपति तच्छीला विपरीतसुरतमपि
करोपि साग्रतं नितरां धृष्टा जातासीति भैमोकर्णं प्रेमभाषणं कृपां-
या , अत एव सस्या भैम्या लीलाभ्युज्जेनाचातमनुभूय प्राप्य रतिप्रा-
गल्भ्यं नलेन शसपति तच्छीलंति च । शनिनी कंधलाऽहेतुमख्यन्ताद्वा
शसेस्ताश्चील्ये गिनिः ॥ ६६ ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थाभ्यर्थना क्रुधा । य
ज्ञाडयति मामेव यद्वा तजं गति भूया ॥ ६७ ॥

दृष्टमिति । हे महाराज साह्वंभीम इय नलाय रुम्भाग वितरेति
त्वदर्थं रजसमंगमन्वन्धितया क्रियमाद्यमभ्यर्थनं तस्माज्जातया क्रुधा
कोपेन हेतुना मामेव लीलाकमलाचातमकरिण यत्तःइयति यद्वा यद्य
प्लुया कटाक्षेण तज्जंयति भीषयते तत्त्वया दृष्ट दृष्ट त्व पश्य पश्ये-
त्यर्थं । त्वपि परपुरुषदृष्टि कृत्वा तत्र मा कथं प्रपश्यतीति ना ता-
दयति ज्ञूक्षेपेण चेत पर मा वादीरिति तज्जंयती च तत्त्वं पश्येति
भाव दृष्ट दृष्ट समूने द्विकृतिः ॥ ६७ ॥

वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैव नैपथः । शङ्के

शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानय ॥ ६७ ॥

वदतीति । हे राजन् इयं इति वदति । इति किं हे कले वदर्थ-
मर्थना त्वं करोपि एव नैपथ त्वया केन चिह्नेन अचिह्नि निर्धारि-
त , ताहं क अय शक्रः स्वयवरणकाल इव माया नलरूप कृत्वा स्व-
यमायातवान् इति अहं शङ्के त्वदर्थमर्थना कुर्वन्त्या मम कर्णं इति
वदति ॥ ६८ ॥

स्वर्णंदीस्वर्णंपद्मिन्याः पद्ममदानं निदानतां । न

चतीय त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्वे इन्द्रमनाद्यमाह ॥ स्वर्णंदीति । इय स्वर्णंदां म-
न्दाकिम्यां स्वर्णंपदिन्द्र्याः पट्टस्थालनो दान , दिव स्वर्गात् भूमि
प्रति आगमनञ्च तयेन्द्रत्वे निदानता प्रथमकारणता नयति प्रापयति ।
न हि मनुष्यस्य स्वर्णंदीस्वर्णंपदिन्द्रनीसुवर्णकमलानयने स्वर्गादागमने

घ सामर्थ्ये दृष्ट । तस्मान्नलरूपं धृत्या पूर्वं इन्द्र स्याद्यनागत इति ।
एतदर्थं नासप्रत्ययना त्वया कर्तुममुक्ता इतीयं मत्कर्णे कथयतीति, भा-
यः । स्वर्णं दीति पृत्रं पदात्सञ्जायामग इति (पा०८।१।३) एतत् ॥६९॥

भापने नैपधच्छायामायाऽमायि मया हरेः ।

आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्नगा ॥७०॥

भापत इति । हरेरिन्द्रस्य नैपधस्य छ याया कान्तेः माया कापट्य
मया स्वयवरकाले छमायि छातेति इय भापते । स्वयवरकाले तय
परस्त्रीत्वाभावात् नलरूप धृत, इदानीन्तु परस्त्रीत्वमित्येव न करिष्य-
तीति मया प्रत्युक्ता सती इय भैमी अहल्यायां गीतमपत्या तस्येन्द्र-
स्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणे दुष्टो नयो यया स्वविधाऽयमिति आह
ब्रूने । परस्त्रीत्वभोतिरपि तस्य नास्ति तस्मादिन्द्र स्याद्यमिति त्वया
ऽभ्ययना न काव्येति मा प्रति भापत इति भायः । नैपधस्येव छाया
मस्यामिति मायाविशेषणेन पृथग्या ॥ ७० ॥

सम्भावयति वैदर्भी दर्भाग्रामामतिस्तत्र । जम्ना -
रित्त्रं कराम्भोजाद्दम्नोत्तिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

मिति । कुशाग्रभा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्नोत्ति सावर्भीम-
त्यमूषकं यज्ज तत्परिरम्भिणी युक्तात् कराम्भोजाहेतोस्तत्र जम्नारित्त्रमि-
न्द्रस्य सम्भावयति, तर्कयति न ह्यनिन्द्रो यज्जहस्त । रित्त्ररूपादपि
यज्जादेवमनुमानात् कुशाग्रयुद्धित्यमस्या ॥ ७१ ॥

अनन्यसाक्षिणाः साक्षात्तदाख्याय रहःक्रियाः ।

आह्लातहूं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्रनेपध. ॥७२॥

अनन्येति । तस्माद्गो राजन् त्वं यदि तत्रयेन नैपधो भवसि न तु
छत्रगा, तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभद्रातिरिक्तः साक्षी यामु पु-
याभ्यामेव ज्ञायन्त इत्यर्थः । सादृशीं रह क्रिया स्र्कान्तकीटाः साक्षात्
स्यमेवाय च व्यहृम्यपृभिं विना प्राग्याय प्रकट कथयित्वा गतस्याः
गङ्गातद्भिन्नापामग्नयत्तय त्वं शुद्ध निराकुड स्र्कान्तस्यापिकां प्रो-

हामभयघेष्टानुक्ता ध्यस्माकमेतस्याश्च सन्देहमपनुदेत्यर्थः । सत्यनेपथ
इति वा पाठः ॥ ७२ ॥

इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निह्नुनीकृतकैतवां । वाच
माकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंभ मः ॥ ७३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तथा क्रमया सुप्रयुक्तत्वेन कैतवद्योतक-
हास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुयणकमलदानादिन्दुत्वनिश्चायकोपपत्ति-
मत्तया च सम्यक् प्रयुक्तत्वेन निह्नुतीकृत प्राच्छन्न कैतव इत्यत्र य-
स्यास्ता कलावाचमाकर्ण्य तद्भावे मयीन्द्रजान्त्वैवेय युस्वनादि न क-
रोति किमिति भैम्य शये सशयालु मन्दिहान स नल. भैमीन्द्रान्ति-
निरामार्थं शशम रद्दोवृत्तमित्यर्थं ॥ ७३ ॥

स्मरसि च्छुद्रमनिद्रालुर्मया नाभौ श्यापंणात् ।
यदानन्दोल्लसन्नोमा पट्मनाभीभविष्यसि ॥७४॥

स्मरसीति । हे भैमि इत्यना निद्रालुनिद्राया अलीकमेवाङ्गीकृत-
निद्रात्व मया नाभौ शयस्य करकमलस्यापंणादेतोः प्रागन्देन सात्त्विक-
कभावेनोल्लसन्ति लोमानि यस्याः मत्करनाभिस्पर्शेन जातरोमाञ्चो स-
ती पट्टयुक्तनाभिर्यस्यास्तादृशी भविष्यसि सञ्जाता, तत् स्मरमि । पा-
णिरोमाञ्चमभ्यन्यात् सकण्ठककमलमभ्यन्यमम्भायनया पट्टनाभीत्व
तव यज्जातं तस्मरेत्यर्थं । नलपाणिः पट्टस्थानीय रोमाञ्चश्च तत्क-
ण्ठकस्थानीय । अथ च विक्रमितकमलदललतुत्यरोमाञ्चोद्भूमान पट्ट-
मिष नाभिर्यस्यास्तादृशा जाताऽसि तस्मर । श्यापंण रोमाञ्चोद्भूमे
हेतुः । अथ च नाभौ श्यापंणादपट्टनाभः पट्टनाभः श्री विष्णुर्जावि-
ष्यसि । पट्टनाभी भविष्यसीति शिवः । तत् स्मरसि नाज्जो करकमल
धारणाच्छ्रीविष्णुर्जाताऽसि । न हि विष्णु विनाऽन्यस्य नाभौ कमल-
मस्तीत्यर्थः । निद्रिताऽसीति युञ्जा यमनस्त्रसनार्थं नाभिसमीप मया
करेऽपिंते तत्सस्पर्शाज्जातमास्थिकरोमाञ्चो जाताऽसि तत् स्मरति भा-
वः । प्रागन्दील्लासि लोमेति निद्राया अलीकत्वं द्योतिन । न हि
निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्दीमाञ्चोद्भूतो भवति । भैमीपक्षेऽपि पट्ट-

नाभीनि चिह्न । स्मरतियोगेत्वभूनेष्य ज्ञज्ञाय मने सृष्ट । त्वदानन्दति
पाठ सभ्य ॥ ७४ ॥

जानामि ह्रीभयव्यग्रा यन्त्रवे मन्मथोत्सवे । सा
मिभुक्तैव मुक्ताऽसि मृद्धि खेद्रभयान्मया ॥ ७५ ॥

जानामीति । हे मृद्धि सुकुमारोद्भि शोभद्राधिनि य भैमि मया नये
मन्मथोरमवे ह्रीभयाभ्या व्यग्रा व्याकुलितचित्ता त्व, अतिसदुत्थात् स-
म्पुण्ड्रमन्मथोपमर्द्दामहृतया तय खेदो भविष्यतीति मयात् मामि अर्द्ध
भुक्तैव अत्रापसुरनायमानैय यत् मुक्ताऽसि तज्जानामि स्मरमि । सा
मिभुक्ता मामीति (पा०ग०१।२७) समाप्त ॥ ७५ ॥

स्मर । जत्वाऽऽजिमेतरत्वां करे मत्पदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिष्यं घने जने ॥ ७६ ॥

स्मरेति । हे भैमि आजि मन्मथ जित्वा त्वा प्राशानुखेनेत प्रा-
प्तोऽह नमस्कारार्थं क्षालनायै या मत्पदधाविनि मञ्जरणास्पृशंति तय
करे अङ्गुलीयुगयोगेन सदीयचरणाङ्गुलिद्वयमम्बन्धेन दर्शनायै सनागते
घने भूयमि जने मध्ये यदाश्लिष्यं प्रालिङ्गितय न तस्मर । जगममक्ष
साक्षादालिङ्गनस्यानीधित्यात्प्रयामोक्तकण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वये-
न त्वरपाणिपीडनयगात्पदालिङ्गनयाब्धा त्वा प्रति द्योतितवान् तत्
स्मरेत्यर्थं । आश्लिष्यं श्लिष्यं प्रालिङ्गने सुदुर्लभैकप्रघने क्ले क्त वि-
भाषामाकाङ्क्ष इति (पा०३।२।१४) वैकल्पिकत्वाद्दृष्टाय ॥ ७६ ॥

वेत्थमानेऽपि मत्पदाङ्गुलीना स्व माडय यन्मिथः ।

मद्दृष्ट्वाऽऽलेख्यपश्यन्ती व्यनधा रेखयान्तरा ७७ ॥

हे त्रैमि गान प्रणयकलङ्गे मत्पदि मत्कर्मकत्यागेन दृना दृष्टगा-
श्रमपि सद्रिष्टे गाष्टमगक्ता मती मिथ एवात्ते स्त्रीरूप स्व पुनूप
गाञ्चालेभ्य पश्यन्ता मपुक्तपरस्परदर्शनमृत्तमनुभवन्ती त्व मया दृष्टा
मती यन्निप्रनिमित्तयोरावधारनात् मध्ये तुलिकादिलिखितया रेखाया
व्यनधाः व्यनधान हतवत्यांम मद्दृष्ट्य जागर्मात्यथः ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतन्तत्त्रया ताश्रद्वन्मोहनदिमोहितः । शु

तृप्तोऽधरपानेषु रसनामपिबन्तव ॥ ७८ ॥

प्रसृतमिति । हे भूमि मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः सुरतप-
रवश. मोहनकारिणा कामयापेन मोहितो निरस्तद्वियेकोऽहं तथाध-
रपानेषु घृतम् सन् तव रसना जिह्वामपिब तत्त्वया तावत् साफल्ये
न प्रसृत । जिह्वायलेहनमपि कामशास्त्रोक्तमिति ॥ ७८ ॥

तस्कुचार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनात्पिना ।

स्मेरः स्वहृदि यत्स्मेरसखी. शिल्पं तवाद्भुवं ७९

त्वदिति । अह स्वहृदये तयालिङ्गनात्पिना तव कुचे तारकालिक-
त्वादाद्रस्यागुकुचधिरस्य मया कृतस्य नखाङ्गस्य मुद्रा नखसतदशना-
देव स्मेरसखी. चाक्षपरास्तव सखी. प्रति तव शिल्पं भवत्सख्या भै-
भ्येद नखसत कृत पश्यतेति त्वन्निर्वाण यदद्भुव तस्मेरं चिन्तये ।
स्मेर इति पाठे स्मेर मन्त्रहमित्यर्थं, सखी मुख्य कर्त्तुं । शिल्पमि-
ति अकथितश्चेति (पा०१।४।५१) कर्त्तव्य ॥ ७९ ॥

त्वयाऽन्यः क्रीडयन्मध्ये मधुगोष्ठि रूपेद्धित. । वे

त्स तासा पुरा मूढ्नां त्वत्पादे यत्कलाखलप०

त्वयेति । मधुगोष्ठ्या मद्यशालायाः मध्ये मद्यसहपानायसरे छान्या
सपत्नी क्रीडयन् त्वया रूपा रोपकूपितया दृशा हेक्षितो ऽह तासा स
पत्नीना पुर ममजमेव किन् मद्यमत्तस्यात् खलनव्याजेन त्वत्पादे मू-
ढ्नां यदखल यदपतं तद्दृष्टिं जानासि । खलनव्याजेन प्रयागेन त्या
प्रसादितयान् अस्मि तस्मेरत्यर्थे इति भावः । मध्ये मधुगोष्ठि पारे प-
ष्ट्या येति (पा०२।१।२८) समाम. ॥ ८० ॥

वेत्थ मथ्यागते प्रीप्य यत्शां पश्यति हादिनि ।

अचम्वीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किलप

येत्येति । मपि प्रीप्य विजययात्रा कृत्या आगते एव हादिनि प्रे-
तभरतरणे त्वा पश्यति भति आलि सखी आलिङ्ग्य छान्या प्रति स
स्या केलिमुदा हर्षेण किल विलासप्रकरणव्याजेन यत्त्या अचम्वी त

हेत्य स्मरसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलवशात्सत्यालिङ्गनचुम्बनव्याजे
 न सा प्रत्यालिङ्गनचुम्बनद्वारा स्वप्नेमत्तर यत् सूचितवत्यसि तस्मरेति
 भावः । हे हादिनि इति भैमीसम्युद्धिर्था । प्रोष्य प्रपूर्वाद्धरो ऋत्वीत्य-
 पि यजादित्यात् सम्प्रसारण । हादिनि हृदयस्य हृत्संखेति (पा०६।३।
 ५७) हृद्भाव ॥ ८१ ॥

जागर्हि तत्र संस्कारः स्वमुखःद्वन्द्वदानने । नि
 क्षिप्याथाचिपं यत्त्रां न्यायात्ताम्बूलफालिका ८२

जागर्तीति । अहं ताम्बूलस्य चर्वितपूगफलनागवल्लीदलस्य फालि-
 का शकृताणि स्वमुखात् सकाशाद्भवत्या आनने निक्षिप्य निघाय य-
 दीयां निक्षेप स तस्मै दातव्याऽन्यथा दण्ड्य इति न्यायाच्छास्त्रोक्त-
 युक्त्येता ताम्बूलफालिका मदीया पुनर्मन्त्र देहीति याचितवान्
 तत्र विपरे स्मरणकारणभूतो भावनाख्य संस्कारो जागर्ति म्पुरद्रूपो
 यत्तते स्मरसि किमित्यर्थं इति प्रश्न ॥ ८२ ॥

चित्ते तदस्ति कश्चिन्ने नखज मांय यन् क्रुधा ।

प्राग्भावाधिगमागःस्ये त्वया शम्वाकृत कृत ८३

चित्तं इति । मयि प्राक् त्वय्यप्राप्तमुरतान्तमुखायानेव सत्या यो
 भावाधिगम सुरतान्तसुप्तप्राप्तिं तद्रूपे आगम्यापरार्थे तिष्ठतीति एव-
 भूते मति मयि विपये या समरतस्यैव सुराहेतुत्वाद्धिपनरतस्यासुरहे-
 तुत्वात् क्रुधा मय्य गद्य सुरजन्याद्गोपाहेतो नररज क्षत त्वया यत् श-
 म्वाकृत । प्रथम फालादृष्टे क्षेत्रे पुनरपि सीतावदारणपरप्रथमरुष्टभूम्या
 पुनः कर्पणयत् प्रथमकृतनररजतमध्य गद्य पुनरपि गाढतर नररजत य-
 दारोपित तत्ते चित्ते अस्ति कश्चित् तस्मरेत्यर्थं । शम्वाकृत द्वितीये-
 स्वादित्यंगरः शम्वाकृत कृजो द्वितीयेति (पा०५।१।५८) डाच् लक्षणया
 प्रयोगः ॥ ८३ ॥

श्वदिग्धिनियमेनैव निशि पार्श्वधिधर्त्तिनीः ।

स्वप्नेष्वप्यस्तथैमुख्यं सख्ये सौर्यं स्मरावयोः ८४

स्वति । स्वीयस्वीयदिशो विनिमयेनैव परिवर्तनेनैव निशि पाद्यं-
 वियत्तिनोवांगदक्षिणकुक्षिपरिवर्तनशीलयोर्न तु यथावस्थितयो स-
 म्मुख्यं देवैश्चम्भूतयोः द्यावयोस्तव नम च स्वप्नेषुपि निद्रास्वपि मध्ये
 अस्तं त्यक्तवैमुष्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशो मस्यै क्षेत्रे यत्सौख्यं सु-
 सशुखित्वं वा तस्मै । सम्मुखयोर्हि यथावस्थितयोरेव पाद्यं परिव-
 र्तिनोद्वयोरपि पृष्ठभागघटनपरङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्वि-
 निमयपूर्वकमेव पाद्यं परिवर्तनेनैव वैमुख्याभावात्किद्रासनयेऽपि सा-
 म्मुख्येन यदावयामैत्र्यं तस्मैत्यर्थं । स्वदिग्विनिमयेन पाद्यं परिव-
 र्त्तनं याऽन्योन्यसाम्मुख्यमेव भवतीति सर्वसाक्षिक । सौख्यं स्वार्थं
 ज्ञावे वा ष्यञ् ॥ ८४ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणं । दर्शि

ताधरमहंशा ध्याय यन्माततज्जयः ॥ ८५ ॥

क्षणमिति । सदस्येव सभायामेव वर्तमानाऽपि त्व सभास्थाना
 नृणां विमनितानि कार्यान्तरदशनपराणि कृतानि इन्द्राणि यत्र येन
 वा तादृशं क्षणं अथनर नृणाद्युत्सव वा प्राप्य नष्ट अहुल्यादिना द-
 र्शितोऽधरे यत्तमानो महेशो मत्कृतो दन्तग्रणो यथा एवम्भूता मती
 तजन्त्यादिना नां यदतजंयं ध्याय स्मर । विमनितति तत्करोतीति
 (पा० ३।१।२६ । वा०) शिचि षाप्रतिपदिकेति सि० की० चु० १५१
 इष्टवद्वावाहिलोपः ॥ ८५ ॥

तथाऽत्रलोक्य नीलाञ्जनालक्ष्मणत्रिभ्रमात् ।

कशौ योजयताऽध्यैहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ८६

तथेति । तथाऽधरदन्तनदशनपूर्वं तजंनप्रकारमालोक्य लीला-
 दशन लस्य कराभ्यां ज्ञमशरूपाद्विभ्रमात् तद्व्याजात् प्रणामप्रसादा-
 लुलिवन्धनरूपेण करी योजयता समुक्ती कुर्वता मया कापत्याजनपू-
 र्वं यत्प्रसादिताऽसि तदध्यैहि स्मरत्यर्थं । इक् स्मरणे ॥ ८६ ॥

ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे । न मम स्म
 रन्नि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

ताम्यूलंति । त्व त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्यूलदान ध्वन्यस्तकर-
ज शक्तिमनखद्यत प्रायो दाहुल्येन न स्मरसि । अत्रमपि नदीयपा-
णिपट्टे त्वत्कृतं तृषाच्छेदक तन्नाम्यूलदान शक्तिम नसद्यग यथा
तथा दाहुल्येन नैव स्मरामि किन्त्वन्योन्यवीटिकादानक्षणे प्रेमभरा
त्पाणिपट्टगभारोपितनखद्यतमेव सदा ताम्यूलदानगाययोस्तत्स्मरेति
भाव ॥ ८७ ॥

तदध्येहि मृषोद्य मां हित्वा यच्च गता सखी ।

तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्तृणं ॥ ८८ ॥

तदिति । कमप्यपराध कृत्वाप्यहमेतन्नाकारंभित्यादिमृषोद्य अली
कजापिण मा कोपेन हित्वा सखी प्रति गता त्व तत्रापि सखीम-
र्मापे त्रयदीयपृष्ठदेशानुवर्हित्वेन गतस्य मे अग्रे लीलयैव स्वप्रायेनैव
यत्तृण अच्छिन चिच्छेद तदध्येहीति पूर्ववत्, अद्यप्रवृत्त्यलोकभापि-
णस्तथाह न काऽपि त्व मम न कोऽपि इति नैत्रीविच्छेदरूपसूचकत्वा
त्तृषाच्छेद यथा बालका कुम्बन्ति तद्वदत्र त्वयाऽपि कृतमिति स्मरे-
त्यर्थं । मृषाद्य राजसृयेति (पा० ३ । १ । ११४) निपात ॥ ८८ ॥

स्मरसि प्रेयसि प्राये यद्द्वितीयरतामहा । शु

चिरात्रीत्यपालञ्चा त्वं मया पिकनादिनी ८९

स्मरसि । हे प्रेयसि बालत्वारमौकुमार्यांविशेषाच्च यत् द्वितीय-
रताभिलाषिणोऽपि मम द्वितीयस्य रतस्यासदा तथा पिकथञ्चदति त-
च्छीना फोकिगतुन्वकूजना त्व मया शुचिरात्री प्रीप्तुंमम्यन्विनी
रात्रीति उपाज्ज्या सोपागाम्भगामन्विनाऽसि मत्प्रायः स्मरसि कथय-
त्यर्थं । शुचिरात्रिरपि म्येषप्रमाखत्यादेकवारमुरतनैव जातमजात-
र्यात्, द्वितीयमुरतामहा । यमन्तनेकत्वाच्च पिकनादोऽस्या यत्तंत इ-
ति । तत्रापि प्रभामे काकिनात्प्रापो भयतीत्यर्थः । यद्वा यमन्तस्याती-
तत्वारकोकिनागामभावतः पिकथ्यतिरिक्ता पणिय अपिकास्तत्राद-
युक्ताः ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्य नय निम्बं परिवेद्यिपती मधो ।

सपत्नीष्वपि मे राग सम्भाव्य स्वरूपः स्मरेः १०

भुञ्जानस्येति । मधौ यसन्ते नव नूतनसमागतपत्रपुष्पादिक निम्ब
 भुञ्जानस्य मे सपत्नीष्वपि राग प्रीति सम्भाव्य पत्रुमाय कापथशान् पु-
 न निम्बमेव मम भोजनार्थं परिवेषिपती पात्रे परित् क्षिपन्ती त्व
 स्वरूप स्वीयात् क्रीपात् म्वकोपस्य वा स्मरे , मधुतरशंकरादिपरि-
 त्यागेनातिकटुरसेऽपि चेदस्यैव रुचिस्ताडं मदीयापेक्षयातिहीनासु
 मत्सपत्नीष्वप्यस्य रुचि स्यादिनि सम्भाव्य बहुतरनिम्बमेव मुहूर्त्वेति
 धारधार अतिकटुनिम्बानिदानेन यत्कोपान्मा प्रति व्यञ्जितवत्यमि त-
 स्मरेति भाव । वसन्ते च जना निम्ब भुञ्जते । परिवेषिपती परिवे-
 षणार्थात्परिपुष्वांदिषे गता । श्लाघिति (पाः६।१।१०) द्विवंघन , स्व-
 रूप अधीगर्थेति । पष्ठी (पाः३ २।५२) कर्मात्यविवक्षया द्वितीयावा ००
 स्मर शोर्करमास्त्राद्य त्वया राहमिति स्तुवन् ।

स्वनिन्दा रोपरक्ताङ्गु यदभैषं तवाधरात् ॥९१॥

स्मरेति । शोर्कर शंकराविकारप्रूत शंकरासकृत वा किमपि प्रत्य-
 मास्त्राद्य एतत् सव्यांतिशापिरस अमृतस्त्राविहृलया त्वया साधित कि
 र्मिति स्वादातिशयात् अतिस्तुवन् धारधार तदेव वरुण्यन् , अह स-
 व्यांतिशापिरसमेतच्छोर्करमिति स्तुती अधरस्यापि सव्यंमधुरयगांत-
 पतितया निन्दापय्यंयसानान्मदपक्षया ऽप्येतदधिकरसमिति व्य
 थर्णयति । तनु तद्व्यंथप्रचृति अपमेतदेव रसयतु मम तु कथाऽप्यनेन
 न कार्य्येति स्वनिन्दया रोपस्तेन रक्ताक्षवाधरात् पुनयदभैष ज्ञीतवा-
 गस्मि तत् स्मर । कापेन लोहित्य युक्त त्वदधरकल्पशोर्करवर्णनया
 कुपितया त्वया अधरस्फुरसादिना व्यञ्जितात्कापाद्यदभैष तस्मरेति
 भाव । शोर्कर विकारे सकृत्तार्थं वा अण् , अधरात् जीत्रेत्यपादा-
 नत्वम् (पा० १ । ४ । २५) ॥ ९१ ॥

मुखादारभ्य नाभ्यन्त चुम्ब्र चुम्ब्र न हृत्प्रवान् ।

न प्रापं चुम्ब्रतु यत्ते धन्या तन्मुम्ब्रतु स्मृति १२

मुखादिति । मुखादारभ्य नाभ्यन्त नाजिपय्यन्त त्वदङ्ग चुम्ब्र

सुम्य चुम्बित्वा चुम्बित्वा अतस्तान् शमभासुचुम्बनेच्छु सन्नद स्म-
रमन्दिर यत्त्वदङ्ग पाण्यादिना प्रतिबन्धाज्जातिगयाद्वा गोपितत्वा-
त्तच्चुम्बितु न प्राप तस्मरमन्दिर धन्या स्मृति चुम्बतु इति छतिरा-
गास्मरमन्दिरमपि चुम्बितु प्रयत्नस्य नम तन्न दक्षयती तस्मरेति भा-
व । चक्रवर्तिनाऽपि मया यच्चुम्बितु न प्राप्त तस्मृत्या प्राप्त अत
एव सा धन्येति भाव । मुखान्तिकता कुचनाभिगूलवराङ्गभागाद्युम्ब-
नस्थानानि ॥ ८२ ॥

कमपि स्मरकेलं त स्मर यत्र जवन्ति । मया
त्रिहितसम्बुद्धी त्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ९३ ॥

कमिति । त्व कमपि त छनिवंचनीय लाकोत्तरपुरुपायिताख्य
स्मरकेलि कामकेलि स्मर, यत्र कामकेली पुरस्वारापेण भवन्नित्येव
पुनिङ्गीहितसम्बुद्ध्या मया विहिता सम्बुद्धिर्यसा सा त्व त्रीडिता
स्मितवत्यसि कामशास्त्राभ्यामकौशलाद्यद्विपरीतमुरतमकार्षी तस्म-
रेत्यर्थ । केली पुरस्व पूर्व्यं दर्शित ॥ ९३ ॥

नीलदाचिद्युक् यत्र मदाक्तेन श्रमाभ्युना ।
स्मर हारमणौ दृष्ट स्वमास्य तत्कृणोचित ९४

नीगदेति । तत्रोक्तरूपे पुरुपायिते ललाटकपोशलिलितपत्रवल्ली-
सम्बन्धिता मदेन कम्प्यांक्तेन मिश्रितेन कल्पितेन गच्छता श्रमा-
भ्युना आचिद्युक् हनुजागमभिव्याप्य नीगत् नीलयणं भवत् उपरि-
स्विनत्यादधोविगाकपता मुखस्य कस्तूरीमिलितेत शलता श्रमजलेन
चिद्युक्मस्यन्यस्यैचित्वाकीर्ण भवत् स्वम्भूत । श्रमोभागे यत्तंगानस्य
नम इति यत्तंगाने भुक्त हारमण्यगणौ तद्वक्षण विपरीतरताचरणसमये
एतन्नय उरमये या उचितमुक्तीत्या योग्यमथ च पुरुपायितक्षणे ला-
दृग्म्य श्रमजलेन चूषवातियादित्येनाचित दृष्ट स्वमास्य स्मर । म-
दो रतमि कानूरी गर्ये र्येभदानयारित्यत्रिधानाम्मदमद्ग एकदेश-
नक्षयमा मगमदवाधो । नीगत् आचारक्लिप्रन्ताच्छता । नीगवर्षंघातु-
रिति केचित् ॥ ९४ ॥

स्मर तन्त्रखमत्रोरौ कस्तेऽधाटिति तन्मृषा । ह्री
 दैवतमलुम्प यद्ब्रतं रतपरीक्षण ॥ ९५ ॥

स्मरेति । अहमत्र स्थिते तयोरो को नरुनधाद्भवानिति मृषाऽ-
 नत्यभाषो सन् ह्रीरेव दैवत यस्य तत्, अत एव रतस्य परीक्षण परी-
 क्षाकरण ब्रह्मचर्यरूप रतिप्रतिबन्धक व्रत नियम यदलुम्प निवर्त्ति-
 तवान्, तस्मिन् । परंपुरुषसम्बन्धशङ्कोत्पादनार्थं मृषाभाषणेन स्मान्ना-
 रमुत्पाद्य लज्जाकृते सुरतप्रतिबन्धकमनुयोग यत्कियत्तितवान् तत् स्म-
 रेत्यर्थः । व्रत सदैवत भयतीति ह्रीदैवतमित्युक्त ॥ ९५ ॥

वनकेलौ स्मराश्वत्थदल भूपतितं प्रति । देहि म
 ह्यमुदस्येति मद्गिरा व्रीहिताऽसि यन् ॥ ९६ ॥

यनेति । स्व इति मद्गिरा यद् व्रीहिताऽसि तस्मिन् । इति कि ।
 हे भैमी स्व वनकेलौ शरामविहारसमय भुवि पतित गद्यत्यदल उ-
 दस्य पाणिना वरिष्ठप्य मद्य प्रतिदेहीति अद्यत्यपरसदृश विपुलञ्च
 गुह्यमिति कामशास्त्रप्रचनान् भूपतिताद्यत्यदलयाचनन वराङ्गयाचनस्य
 सूचितत्वाद् व्रीहिताऽसि तत् स्मरेति भावः ॥ ९६ ॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शसन्तं सान्तरा ।

पाणिभ्या पिदधे तस्या श्रवणी ह्रीवशीकृता ९७

इतीति । सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या रहस्यानि ए-
 कान्तरतयुग्मानि शसन्ति भति ह्रिया वशीकृता लज्जिता मती अन्तरा
 मध्ये श्यासन्नास एव वचने पाणिभ्या मर्या कलाया श्रवणी कर्णौ
 पिदध आच्छादितयती । इत परमय सङ्गममपि रहस्यमस्यै कथयिष्य-
 ति तदनया प्रनाकणनोपमिति बुध्याऽस्या कर्णौ पिधत्तत्यथ ॥ ९७ ॥

कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयतां भैमीरुक्कोरुन्दे नु तौ ॥ ९८ ॥

कर्णपिधानमेवात्प्रेषते ॥ कर्णाविति । भैमाकरावेव काकनदे रक्तो
 त्पले अपि कर्तारौ सख्या कलाया नेत्र श्वासितोत्पले तस्या एव क

र्षो पीडयती यत्र यती वीक्ष्य ती कलाकर्षो कर्मजुनी अपीडयता
 नु । कलानेत्रनीलोत्पलयोराकर्णपूर्णं तथा कर्णाक्रमणात् पीडाकरणे इ
 व भैमीकररक्तोत्पले अपि साशात्यान्नेत्रनीलोत्पलमाहायकाचरणवृध्द
 य स्पद्वंयं यथा भैमीकरकोफनदे अपि तत्कर्णो पीडयामासतुः किमि-
 ति भावः । मवर्णयाः साहाय्यक स्पदां च युक्ता । पीडयती या जपु
 सकस्येति (पा०१ ११६) नुमभावः ॥ ९८ ॥

तत्प्रविष्टं सखीकर्णे पत्युरालपितं ह्रिया । पि
 दधात्रिव वैदर्भी स्वरहस्याभिसन्धिना ॥ ९९ ॥

पुनरन्यघोत्प्रकृते ॥ तदिति वैदर्भी सखीकर्णे प्रविष्टं तत्पूर्वोक्तं र
 ह्यरूप पत्युरालपितं स्वरहस्य एतरकर्णाभ्या सकाशात् यद्विर्भां गादि
 ति अभिसन्धिना अभिप्रायेणैव ह्रिया पिदधौ आच्छादितवती । अन्य
 दपि गोप्यवस्तु भावडे निम्निष्यान्या मा ज्ञासीदिति तद्द्व र पिधीयते ॥९९॥

तमालावय प्रियाकेलिं नले सोत्प्राप्तहासिनि ।

शारान्नत्वमवधवाऽपि सख्यः सिस्मिपिरेऽपराः १००

मिति । शाराद्वरे स्थिता अप्यपराः सख्यस्तत्त्वं नलाहासकारणा
 मवधवाऽपि सिस्मिपिरे जहसु । कस्मिन् मति । नले तं पूर्वोक्त प्रि-
 याकेनि आलोक्य सोत्प्राप्तहासिनि उत्प्राप्तेनोच्चैस्त्येन सह यथा तथा
 हसति मति । नलाहहासप्रयणमात्रेण सिस्मिपिर इत्यर्थः ॥ १०० ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धरः सूरमस्तयोः । य

दृषुः स्मितपृष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥१०१॥

दम्पत्योरिति । ताः नन्य गद्य धरायां वदंश्याद्यप्यारसः तयोर्दम्प
 त्योरुपरि प्रीत्या प्रेमातिशयेन सुरानिलैः सुरभीणि स्मितान्पेय पु-
 ष्यापि यदृषुः सदां अपि सख्यः नायभी क्रीडावशाज्जहसुरित्यर्थः । सु-
 रानिलमुरभित्येव तामा पट्टिनीत्य मूचिमं तयोः पश्यतमर्थेति (पा०
 २।३।३०) पद्ये ॥ १०१ ॥

तदास्वहसिताज्जातं स्मितमामामभागत । श्या

लोकादिव भीनांशः कुमटश्रणिजृम्भणं ॥१०२॥

तदेति । अस्य नलस्यास्यहसिताञ्जातमासां सखीनां स्मितं शोता-
शोरालोकात् सकाशाज्जातं कुमुदश्रेण्यां जृम्भणं विक्रासनमिवाञ्जासत ।
तदस्येति क्वचित् पाठः ॥ १०२ ॥

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाय स्वर्ं हासविक्रस्वरं । स

ख्यास्तासु स्वपद्मायाः कला जातवलाऽजनि १०३

प्रतीति । अथ सखीसमूहहास्यानन्तरं विद्या जतिचतुरा कला ता
सु सखीषु मध्ये स्वपद्माया निजमिन्ननूताया. कस्याश्चित् सस्याः स्वर
हास्येन विक्रस्वरं मुप्यक्तं, अत एव साऽपि नत्सख्या एव स्वर इति
प्रत्यभिज्ञाय पराङ्गप्रत्यलोजयत्नकज्ञानविषय कृत्वा, जातं बल यस्या-
स्तादृशी जैनीप्रतारणार्थं ससहायोत्साहशक्तियुक्ता वाऽजनि । सत् प
द्यीयाऽत्र विद्यतेऽताऽस्याः सकाशान्तां मोक्षयिष्यति, अथश्लिष्ट्वाक-
शंयिष्यतीति साऽऽद्यस्ताऽभूदिति भावः । अन्योऽपि केनचित् प्रति-
यद् स्वपद्मीय दृष्ट्या जातयलो भवति । सखीस्वरश्रवणन्तु कर्णविधा-
नात् पूर्वमेव ज्ञातव्य अन्यथा स्वरश्रवणानुपपत्ते । जैनीकरयोः को
सलतरतया कर्णनिविहवीहनमाभ्यर्थाभावन वा स्वरश्रवणोपपत्ते ।
तथ्येहा इति च पाठः ॥ १०३ ॥

साऽऽहूयोञ्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते । पिय

वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

सेति । अथ स्वपद्मीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कना तां स्वमखी
ञ्चैस्तरस्वरं यथा तथा आहूय इति ऊचे । इति कि दूरस्थत्यात् हे
स्वर्गमुखेन यन्त्रिने सुन्दरि एहि समीपमागच्छ । आगत्य त्वं नृप ए-
वाह्लादकत्वाच्चन्द्रस्तस्य सुधावेणी अमृतप्रवाहरूपा वाणीः पिय साद-
रसाकर्णयेति । स्वर्गोऽपीन्द्रमृतपानमेव, नलपरिहाराकार्णनमुखं स्वर्ग-
मुखमेव तदनुभवत्यर्थः ॥ १०४ ॥

साऽशृणोत्तस्य चाग्भागमनत्यासन्निभत्यपि । क

ल्पग्रामाहप्रनिर्घोषं वदरीव कृशोदरी ॥ १०५ ॥

सन्ति । कलयाऽऽहूता ऽनत्यासप्तिसत्यपि शत्यन्तनेकस्वरहिताऽपि यत्र स्थितौ किञ्चित् श्रूयते किञ्चिन्नति तत्र स्थिता रुशोदरी मा कलासखी तस्य वचोभागमवशिष्टमश शृणोत् कलाकर्णयोर्भैम्या पिहितस्यादाहूता सखी नलकथ्यमानरहस्यकथाज्ञोपमशृणोदित्यर्थः । का कलमिव । रुशोदरी रुशमध्या छल्पजनेति यावत् । स्वाम्भूता यदरी कल्पग्रामनाम्नो ग्रामस्थाल्पनिर्घोषं लोककलकल तत्र पठतां वेदध्वनिम्या तमिव, यदरिकाश्रमस्यो लोक मुनिजनस्यानभूतः कल्पग्रामनिवासिनो जनस्य कोलाहल शृणोतीति तैर्यिकप्रसिद्धि ॥ १०५ ॥

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वन्त्या नैपथ्यान्निधाः ।

नलमीलिसगौ तस्या भावमाकलयन् कला १०६

अथेति । अथ कलासरया नलयाकथज्ञोपश्रवणानन्तर स्वपृष्ठे निष्ठा स्थितियेभ्याः कथंविधानपरतया कलापश्चाद्गामे स्थितायास्तथा कलासखी प्रति रहस्यं श्रूयती नैपथ्याभिधा वचनानि शृण्वन्त्याः तस्या भैम्या भावं रहस्यकथनाद्वासकोपात्त्रिव्यञ्जकमुखचेष्टाविज्ञोप नलस्य मीलिसगौ शिरोरत्ने प्रतिविम्ब्यवशादाकलयदद्यासीत् ददर्शेत्यर्थः । नले न कलासखी प्रति रहस्यो उक्तं भैम्या हासकोपादिचेष्टां नलमीलिरत्ने प्रतिविम्बितां मा कला ददर्शं न त्यगृणादित्यर्थः ॥ १०६ ॥

प्रतिविम्बंस्तिनैः सख्या मखाकूनकृतानुमा । तद्
श्रीहाद्यनुकृष्टाणां शृण्वती चान्वर्माय सा १०७

प्रतिविम्बंति । प्रतिविम्बे इंसिनैः सरयाः पृष्ठस्थिताया ज्ञेम्याः स्वपक्षसरया या मुखकृतेः श्रीहाद्याद्यादिमूषकमुखसंज्ञोपविकासादि-
चंष्टिने । कस्या कृता शनुनाऽनुमितियेया तादृशसुखविकारदर्शनात् प्रा-
येच मनेनैवमुक्त स्यादित्येवं कृता नलयाकथाचंमन्भावना यथा सा, त-
था तस्या भैम्याः स्वपक्षसरया या नलयाकथानुकरप्रतीष्टाद्यनुकृष्टेती प्र-
तिविम्ब्यदर्शनादेवाद्गम्योपाद्यभिगमेनानुकृष्टाणां दर्शयन्ती यती मा-
कला भैमीपाणिपिहितकर्णाऽपि तत् श्रीहाद्यनुकरणादेव भैमीपक्षसखी-
यद्वा नलवचनं शृण्वतीयान्वयानि भैमीमन्वाभ्यां सम्भाविता । श्रीहा-

दि न लाकेति (पा०२।३।६६) पठोनिपेधाद्विनीया । अनुकुवांणा अनु-
पराभ्यां कृत् इति (पा०१।३।७६) परस्यैपदविधानाच्छानजभावे ताच्छी-
त्ये शरी या धानम् ॥ १०७ ॥

कारङ्कारं तथाकारमूचे साऽष्टगवन्तमां । मिथ्या
वेत्य गिरश्चेत्तद्व्याः स्युमंम देवताः ॥ १०८ ॥

कारमिति । सा कला तथा पूर्वोक्तभैम्याः स्वपक्षमस्या वा नलमौ-
लिमण्डिदं मुखश्रीहाद्यर्थाद्याकार कृत्वा कृत्वा अनया सर्वं श्रुतमिति
यथा प्रतीतिर्भवति तथाऽभिनयं कृत्वा इत्युचे । इति किं । अह भय
दीय सर्वं वृत्तान्त सर्वतगृह्यन्तमां नितरां आकर्षितवत्यस्मि, हे भैनि-
त्यं भयदृष्टनश्रवणमूचिका मम गिर मिथ्या चेद्वैत्य ज्ञानीपे अनाक-
र्षितमप्याकर्षणमिय वदतीति मन्यमे चेत्तद्विं अभीष्टमिच्छये प्रत्यह
पूज्यमाना मम शीर्ष्यादीष्टदेवता व्यर्था निष्फलाः स्युरिष्टदायिन्यो-
ना जूयन्ति मया शपथ क्रियते इति नल प्रत्यवाचद्वा । अगृह्यन्-
न्तना निष्कवेनि (पा०१।३।५६) तमप ॥ १०८ ॥

मत्कर्णंमूषणानान्तु राजस्त्रिविहपोडनात् । ध्य
थिप्यमाणपाणिस्ते निपेद्मूचिता प्रिया ॥ १०९ ॥
इति सा मोचगोचक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहान् ।
पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिपेधिनः ११०

मदिति । इतीति यमस ॥ सा कला इति पूर्वोक्तं नलं प्रति उ-
क्त्वा मस्या भैम्या करग्रहात् पाणिभ्यां पोडनात् सकाशात् कर्णौ मो-
चयाञ्चक्रे अर्थाद्भैम्यैव प्रयोज्यया । ततोयान्तस्तु स्पष्टार्थं । किन्तु-
तायाः । कर्णविधानतपान्मुधायासात् वृथाप्रयासात् निपेधिनो निधा-
रयितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वा यान्त्या गच्छन्त्यास्तद्वचनकारिण्या
इत्यर्थः । शपथरूपकलावचनमाकर्ष्यं कर्णविधानप्रयासो व्यर्थ इति
निविहपोडनात् तत्र पाणिपोडेव जविप्यतीति तत्कर्णौ मुञ्चति । न
लवचनाद्भैमी तत्कर्णावमुञ्चदित्यर्थः । इति किं । हे राजन् मत्कर्ण-

पिधानवशात् कर्णभूषणानां निविडपीडनाद्वेतोस्तु पुनः सीकुमार्याति
 शयादित परमपि व्यथिष्यन्नाणी पीडा प्राप्स्यन्ती पाणी यस्यास्तादृशी
 ते तय प्रिया निषेद्भूमचित्तेति कर्णपिधानफलं नास्ति, पिधानप्रया-
 सो व्यर्थं, प्रत्युतास्या पीडा भविष्यति इयत्त्वया निरेच्छत्यर्थं १८९१०
 श्रुतिस राध ज्ञानमन्ततिच्छेदतालता । जगाम
 ऋटितित्यागस्वनस्तत्कर्णयौस्तनः ॥ १११ ॥

श्रुतीति । ततः कर्णमोचनानन्तर, ततो विस्तृतो वा तस्या कला
 या कर्णया ऋटिति शीघ्रं त्यागस्तस्माच्छीघ्रहस्तमोचनाज्जातो यो
 यन्त्रादिस्वन स श्रुत्या सरोधानि विडपीडनाज्जातो यो ध्यान
 शब्दस्तस्य सन्ततिरविच्छिन्नता निरन्तर समुपलो गुणगुमारव इति
 पावत् । तस्य हृदे विरती तालता हस्ततालद्वयप्राद्यपरिच्छद्यगी
 तादिक्रियामानभूतकालता जगाम । ऋटितिमुद्रितकर्णमाचनादनुभूय-
 मानपन्त्रादिशब्द कर्णपिधानममये अनुभूयमानगुणगुमारवविरामघ्ना-
 पकोऽभूदित्यर्थं । एतच्च प्रत्यक्षदिह ॥ १११ ॥

साऽपसृत्य क्रियदूर मुमुदे मिस्मिये ततः । इदञ्च
 तां सखीमेत्य अयाच काकुञ्ज कला ॥ ११२ ॥

मेति । सा कला ततोऽनन्तर तस्माद्भिस्त्वपवशनस्यानादा मकाशात्
 क्रियदूरमपसृत्य गत्या मुमुदे मिस्मिये प्रतारणकौशलवशाज्ज-
 हाम च तां स्वसखीं त्रुतनशयचना मत्य इदं वक्ष्यमण काकुञ्जिरथं-
 विज्ञेयव्यञ्जकैरुचनीषैश्च निषिकरैः कृपणभाषणैषवाच, अवाचदिति
 पाठत् ॥ ११२ ॥

श्रुभिधाम्ये रदस्य तद्यदप्राप्ति मयाऽनयोः ।

वर्णायाकाशांत महूयामेह्यालि विनिमीयता ॥ ११३ ॥

अभिधास्य इति । हे मति मया अत्रयोर्वेदप्रत्यमश्राप्ति अहं तद्
 एव तुभ्यमभिधास्ये । सत्कर्णपिधानानन्तर अतपो रदस्यं त्वया आ-
 काशांत महूयामेह्यालि विनिमीयता परि-
 पृति क्रियता । मयां क्रियवापमजिमेतीति (वा०१।४३२या०१) मम
 दागत्य जिह्वापपत्यादन्त्यादेर्गीभावाच्च मयादेश ॥ ११३ ॥

वयम्याभ्यर्चनेनास्याः प्राक्कूटश्रुतिनाटने । वि
स्मिनी कुरुत स्मिनी दम्पती कम्पित शिर ११४

वयस्येति । अश्रुतरहस्यश्रयणार्चनाहूताया वयस्याया अम्यर्चनेन
स्वाश्रुतश्रयणप्राचनेन दृष्टनाऽस्या कलाय प्रशुण्यन्तगामित्या-
दिम कूटश्रुति पूष्य कनमिथ्याशिर कम्पादिपूर्व श्रयण तस्या नाटने
ऽभिनये विस्मिती अस्या कथमाया प्रतारिती स्व दृष्ट दृष्ट इति मि
थावचनपूर्वक साद्यथ्यौ तौ दम्पती शिर कम्पित कुरुत स्म । नाटने
धीरादिकान्तेनपु सके भावे ल्युट ॥ ११४ ॥

तथाऽऽलिमालपन्ती तामभ्य गान्तिपथाधिप ।
आस्त्र नद्वडिचतौ स्वश्रे न्मथ्या ज्ञापथनाहमात् ११५

तथेति । निपथाधिप तथा रहस्यविनिमयकथनप्राचनरूपेण या
स्वपद्यन्ता आलि प्रत्यालापती ता कनामभ्यधात् अशेषत् । हे कले
मिथ-गपथरूपान् साहसादविचारकारित्वाद्देता चेद्यद्यावा कथनो
चनार्थमय त्वयाऽलीक्यचनाक्त्या यन्विती प्रतारिती स्त्री भयाय त
दिं आस्त्र तिष्ठ तिष्ठ । तत्रादि आस्त्रेति जिन्न या प्रतारनिमित्ता त-
ज्जनोक्तिभूचे इत्यर्थ ॥ ११५ ॥

प्रत्यालापीन् कलऽपीम कलङ्क शङ्कित कुन ।
प्रियापरिजनेऽक्तस्य त्वयैपाऽद्य मृषोद्यना ११६

प्रतीति । कलाऽपि इम नल प्रति उद्दिश्य आलापीन् अथाचत्
हे राजन् त्वया प्रियाया ज्ञेया परिजनस्य सेवकभूताया मनोक्तस्य
वचनस्य सतावत्सु दिनपु मध्ये अद्यैव मृषाद्यता मिथ्याभाषणरूप
कलङ्का दाप कृत कस्माद्देतो शङ्कित सम्भावित तरकारण कथयति
सत्यतादित्वाद्देव्या परिचारिकाया समालीक्यपित्त्व सम्भावयि-
तुमप्यशश्वमित्यथ । भैमी रात्री वृहन्नपि सुरतमम्मदप्र श्रयत्तनिति
कथयति परिजनश्च प्रभुमदृशा युक्त । तथाचालीकभाषण मम गुणा
एव न तु कलङ्क इत्यर्थ । परिजनस्योक्ताप्रिति वा पठ ॥ ११६ ॥

सत्य खलु तद्वाश्रौपं पर गुमगुमारव । शृणा
भीत्यत्र चावाच न तु त्वद्वाचामत्यपि ॥ ११७ ॥

स्यवचनस्य मत्यता प्रतिपादयति । सत्यमिति । अह तदाश्रयण-
पिधानकाले खलु निश्चित आश्रौप इति सत्य, पर कवल गुमगुमारव
न तु त्वद्बचन तथाच श्रवणमात्र सत्यमेवेत्यथ । शपथकरणसमये शृ-
णाता सकर्मत्वेऽपि कर्माविशेषया अह शृणोमीत्येव वाऽप्येव न
तु त्वद्वाचमिति विशेषणमप्यथाच । शपथोऽपि साधारणश्रवणमात्र-
विषयत्वात् सत्य एवति । न कश्चिदपि मनालीकभापित्य स्वयांशु
ङ्कनीयमिन्वयं । श्रवणवन्तमामिति तत्राक्तत्वाद्त्र शृणोमीति श्रवण-
मात्रापलक्षणपर न तु भूतवत्तमानपरमिति ज्ञातव्यं ॥ ११७ ॥

श्यामन्त्र्य देव तेन त्वा नद्वैष्यस्यं समर्थये । श
पथः कर्कशोदकः सत्य रुत्येऽपि दैवतः ॥ ११८ ॥

व्यर्थां स्युर्भवेति देवताशक्त्याभ्यास्यत्वेन शपथो मया न कृत ए-
वेति समर्थयते । श्यामन्त्र्येति । हे राजन् अह तेन व्यर्थां स्युरित्यादि
ना वाक्येन देवेति त्यागामन्त्र्य मन्त्रोध्य ता. श्रवणप्रतिपादिका अशृ-
णवन्तमामित्यादयो मन गिरौ व्यर्थां अलीकाः स्युः यथा त्व निष्प्या
भूता येत्य तादृश्य मय काम स्युरिति अशृणवन्तमामित्यादीनां त्वद्ब-
चनश्रवणप्रतिपादिकानामपि गिरा वैष्यस्यंमेव समर्थये मिहान्तस्वेन
प्रतिपादयामि । अथ य या गुमगुमारवरुपा आश्रौप याद्य त्व निष्प्या
येत्य तामा गिरा अनुकरणशब्दत्वात् धर्मगन्वत्यान् निरर्थकत्वाद्द्वैष-
्यं मगर्थये पृथगेकृतस्य शपथस्याभ्यन्तये कत्या कथमपलपमोत्यत आह ॥

मत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुमन्त्रिणी ।

तस्य वैष्यस्यतो राज्ञा धर्मस्याहं निरुन्तति ॥

इत्यादि गन्यादिप्रवचनप्रामाण्याद्देवतागन्ध्या मत्याऽपि शपथो
सत्य निश्चित यस्मात् धर्मग्राहकं दारुणपरिणाम कि पुनरसत्य त-
स्मादिनि ज्ञात्या मया शपथो न कृत एव । पर देवस्यैव शपथस्यामि
ज्ञातित्यर्थः । अत्र मय त्वा देवेत्यामन्त्रितवतो देवते मत्याऽपि शपथः

ककंगोदकं इति यन्मन्यादिजिह्वक्तं सधृत्य । यस्माच्चपथन्नागत्या स-
म्प्रत्येव त्वया नयि कलङ्क आरोपित इत्यर्थं इति वा ॥ ११८ ॥

एषुसम्भोगकधारम्भैत्रंउचयेथे कथं नु मां । हन्त
सेयमनहन्ती यत्तु विप्रलम्भं युवां ॥ ११९ ॥

इदानीं श्रावणं हि कुटिलयु न नातिरिति न्यायादलीकभाषणेऽपि
श्रद्धोपत्वमाह । श्रद्धाम्नागेति । हे भैमीगली युवा भैमी मह्य सम्पत्त-
मि न ददाति नलेनाह कदाचिदपि न स्पृष्टा ऽपि इत्यनसम्भोगकधार-
म्भैरन्योन्यसम्भागाभायविषयवृत्तान्तरम्भै . मिथाऽनूजूनसुरतभरनिर्गवै
कृत्या मां कथं नु कथमित्य वक्ष्येये प्रतारपथ । यत्तु पुन , अह क-
र्माभूती युवा विप्रलम्भे प्रतारयामि सेयमह अनहन्ती अयोग्या अ-
नुचितकारिणी इत कष्ट सिद्ध वेति काकु । युवाभ्यामह यश्चनीया
मपा तु भयन्ती न यश्चनीयी का या रीतिरिय यश्चनकरणसाम्यात् स-
मदोपमृषी युवामह चेति भावः । अहन्तीति अहं प्रज्ञनायामिति श-
तरि उमित्वाण्डीप नुम युवा कर्तृत्वम चावृत्त्या योज्य ॥ ११९ ॥

- कर्णे कर्णे ततः सख्यौ शुनमाचख्यनुर्मिथ . । मु-
हुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु ॥ १२० ॥

वर्णं इति । तत स्ववश्वकत्वदोषपरिहारानन्तर भैमीसुरतप्रागल्भ्ये
मुहुर्विस्मयमाने आश्चर्य्य कुर्वीणे ध बहु नितरा स्मयमान इसरन्ती
ध ते कलासखीलकृष्टे सख्यौ भिम्बा या सहचर्य्ये । मिथोऽन्योन्यस्य क-
र्णे कर्णे स्वस्वश्रुत स्वरहस्य आचख्यतु । चायन्योन्यसमुच्चये । अन्या-
न्यकर्णापेक्षया धीष्ठाया द्विरुक्ति ॥ १२० ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मां ।
कर्णाद्द्वितीयतोऽप्यस्या . सङ्गोप्यैव यदब्रुव १ २ १

अथेति । अथान्यान्यकर्णे तत्तद्रहस्यकथनानन्तर कलाया सरया क-
लयैव सरया या भैमी धारयायि इति उक्ता हे दमयन्ति त्व मे मह्य
मा कुप्य अह यदब्रुव तदस्या द्वितीयतोऽपि कर्णात् सङ्गोप्यैवाब्रुव,

प्रत्या एकैनेव कर्णेन श्रुत न तु द्वितीयेनेति लौकिकादाभाषणात् प
रिहासोऽपि । ख्यमिति पाठे एवम्प्रकारेण सङ्गाप्येति । कुप्य मे क्रुध
दुष्टति (प ०१४३७) सम्प्रदानत्व भा निरनुबन्धक अत्रुव लङ् १२१

प्रियः प्रियामथाचष्टे दृष्ट कपटपाटव । धयस्य
योगिदं तस्मान्मा मखीघ्न च विश्वसीः ॥१२२॥

प्रिय इति । अथ मरणत्तनन्तर प्रिय प्रियां आचष्टे इति कथं ।
इति किं हे भैमि त्वं धयभययो कपटपाटवमिदं धयनचातुर्यं दृष्टमनु
श्रुत यत तस्मात्सखीघ्नश्च ना विश्वसीः किन्तुमपि कदाचिद्विद्यमिद्वि
सखीषु मैत्र विश्वसीः किन्तु मय्येवंति वा । यद्वा भा विश्वसरीरेव १२२

आलपि कलयाऽपीय पतिर्नालपति क्वचित् ।

वधस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विश्वभ्यमीदृशि १२३

आलापीति । कलयाऽपि इय भैमी मधुरकाकूत्तया आलापि इत्यु-
क्ता । इति किं । हे धयस्य असौ तव पतिः क्वचिदपि देशे जने वा
त्यद्रहस्यं नालपति किन्तु गोपायत्येव । तत्समादीदृशि एतत्सदृशे-
ऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये साधो विश्वभ्य विश्वसनीय त्वया किं पुनरेतस्मि-
न्निति विरुद्धमवगम्य अथ सर्वं स्यात् त्वद्रहस्यं प्रकटयत्येव, असभ्य-
याज्ञोऽयमिच्छस्मिन्नतत्तुल्यं अन्यस्मिन्नपि मैत्र विश्वसीरिति । नालपति
अपित्यालपति विरुद्धमपि तु नन्ति काकुशां । आलपीत्यपि क्वचि-
त्पाठ ॥ १२३ ॥

दृति व्युत्पिष्टमानायां तन्यामूचे नलः प्रियां ।

भण जैमि बहिःकुर्वे दुर्विनीते गृहादमू ॥ १२४ ॥

इति । नलस्य कलाया इति उक्तप्रकारेण प्रतिषेध्या व्यु-
त्पिष्टमानाया प्रतिषेधकारिण्या सत्या प्रियां प्रति इत्युचे । इति किं ।
हे भैमि अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरा विश्वासपातिन्यो अगू सत्यो गृ-
हादहिः कुर्वे निरकाशयानि भण आज्ञापय । एतेन नलस्य सन्तोषे-
न्या व्यत्यये मदपमेव कुर्वं इति लट् । व्युत्पान प्रतिषेधे च विरा-

धाचरणऽपि घेत्यभिधानादूर्ध्वं कर्मत्वाभावात् उदोऽनूर्ध्वं कर्मणीति
(पा० १ । ३ । २४) तद् । व्युत्तिष्ठमानाया विरोधाचरणे कृतोद्य-
नाया या ॥ १२४ ॥

शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदन्त्या प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छमुत्सृज्य सख्यैः सलिलमार्द्रपन् १२५

शिर इति । अथाक्तविययकथानन्तर सुदत्या भैम्या शिरः कम्पेन
या मखी निष्कामनस्यानुमतिरनुष्ठा तथा इत्या प्रीणितो जनितामन्द-
प्रियः सख्योर्ध्वं पथे तुच्छं रिक्त चुलुकमुत्सृज्य उद्यम्य वरुणवरेण प्राप्त
सलिल तन्निष्कासनार्थं अक्षिपत् । सख्यादुत्सृज्य च्छिर कम्पेन जैम्या
तद्वह्निफरणगद्गीवत , नलस्तु स्वाशयानुसारेण भैम्यपि सम्भागेच्छयैवेते
वह्निफर्तुमिच्छति भरमम्भोगोऽनुमतोऽस्या इति सन्तुष्टोऽत एव त-
न्निर्गमनार्थं जल सिप्तयानिति भावः । शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्त-
या सुदत्येति वा ॥ १२५ ॥

तच्चित्रदत्तचित्राङ्गामुञ्चैः मित्रयसेचनं । ताभ्या

मलम्भि दूरंऽपि नलेच्छापूरिमिउज्जलैः ॥ १२६ ॥

तदिति । तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तज्जलेन चित्रे
आश्रय्ये दत्तं स्थापित चित्रं यथास्ताभ्या दूरेऽपि स्थिताभ्या सखीभ्यां
तुच्छ चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति मत्वंमाप्लावयन्ति तच्छीलैः परि-
पूर्णतरैर्जलै कृत्वा उच्चैर्नंतरा सिचयस्य वस्त्रस्य सेचनमाद्रीं भाषोऽ-
लम्भि प्रापि ॥ १२६ ॥

वरेण वरुणस्यार्यं सुलभैरम्भसां भरैः । एतयो

स्तिमितीचक्रे हृदयं त्रिस्मयैरपि ॥ १२७ ॥

वरेणति । अथ नलो वरुणवरेण सुलभैरनायासलभैरम्भसां भरैः
पूरै तथा ऽऽकस्मिकदर्शनप्रभवैर्धिस्यैराश्रयैरपि कृत्वा एतयोः स-
ख्योः क्रमेण हृदय उर स्थलमन्तरण्व स्तिमितीचक्रे पूर्वमनाद्रंमप्य-
द्रीचक्रे तथाऽनिश्चलमपि निश्चलीचक्रे धारिपूरसेकेनातितरा आश्रय्यं
जातमित्यर्थं । तिमस्तिम आद्रीभावे ॥ १२७ ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः । हर्षे
णादर्शयत् पत्र्य नन्विमे तन्वि मे पुरः ॥१२७॥
क्लिन्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितो कृतं ।
सख्यौ सखीमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥१२९॥

तेनेति ॥ क्लिन्नीकृत्येति ॥ युग्मं ॥ ततो जलसेकानन्तर अथ नलः
तेन तावता जलसेकेनापि गृहद्वहिर्नापसर्पन्त्यौ अनिगच्छन्त्यौ ते
सख्यौ कुषदशनाज्जातेन हर्षेण दमयन्तीं अदर्शयत् । हस्तेनेति पाठे
कुषदशनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेन , ननु तन्वि त्व मे पुर इमे सख्यौ
पश्य । किम्भूते सख्यौ । अम्भसा कर्तृभूतेन करणेन कर्तृभूतेन मया वा
यमनं क्लिन्नीकृत्यार्द्राकृत्य जैनप्रव्रजितो कृतं दिगम्बरपरिव्राजिकात्त्व
प्रापितं । यत सखीमभावे दुकूलसाहित्ये सत्यपि निर्विघ्नमन्तरावर-
हितं स्तनदर्शनं यपोस्ती सूक्ष्मतरे यत्र जलसिक्ती निरन्तरमद्गदर्शनं
भवति तथा च नग्नप्राये एते सख्यौ मनाग्रे विलोकयेति तपोलज्जा-
त्यागद्वारा यद्दिनिर्गमनायं दुषदशनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेनादर्श-
यदित्ययं । दृशोवृष्ययत्वात् दमयन्तीमित्यथ , अथौ कर्तृभूतौ कर्मस्वं ।
जैमाना दिगम्बराणां प्रव्रजिता प्राज्ञाजिकाश्च अतादृश्यौ तादृश्यौ
कृते , अमूनतद्वाये (पा० ५ । ४ । ५०) इति विध ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

अम्युनः शम्बरत्वेन मायैवाधिरभूदियं । तत्प ।

टावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

अम्युन इति । अदः जलं कर्तृ , अमनयोः सख्योः पटावृतमप्यङ्गं
स्तनजपनादिकाम्रे यत्कथयति प्रकटयति सेव अम्युनः नीरचीराभ्यु-
गम्बरजित्यभिधानाच्छम्बरसहस्येनाथ च शम्बराभ्युदेत्यभायेन माये-
याविरजूत् प्रकटाऽजनि । शम्बरी हि माया अविद्यमानमपि यस्तु
प्रकाशयति । अत्रापि मिलेने जलदर्शनात् अमन्ये नग्नीकरणाद्येव
शम्बरी मायेव प्रकटाऽभूदितिच्छ्लेने नलयथः कथियथो वा । एव-
मृत्तरशोकेऽपि शेषम् ३ । ३० ॥

वाससो ब्राम्हरत्वेन दृश्यते यमुपानमत् । चारु
हारमणिश्रेणितारश्रीकृणलकृणा ॥ १३१ ॥

अत्रैव पदान्तरमाह । वामम इति । वा अथवा स्तनाद्यङ्ग नां इयं
दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरत्वेनातिसूक्ष्मवस्त्रविशेषत्वेनाथ-
ब्राम्हरगश्रधाच्यत्यमादृश्यादाकाशत्वंनोपानमत् समागता जाता ।
निरावरणमम्बरं स्थित वस्तु यथा प्रकट दृश्यते तथैव वस्त्रावृतमपि
च दृश्यते तच्च तत्राम्बरत्वमेव हेतुरित्यर्थः । किम्भूता । चारव स्पू-
लतरनिम्बलमनोहरा मणयः नौक्तिकानि तेषां श्रेणयः पङ्क्तय एव
ताराणि नक्षत्राणि तेषां घोषणमेव लक्षण स्वरूप चिह्नं वा यस्या-
सा । अम्बरं हि नक्षत्रदशनं भवति तदेव च तस्य लक्षणं तद्दृष्ट्वापि
वस्त्रावृतत्वंऽपि जलसेकाहारमुक्ताफलानि स्फुटानि दृश्यन्ते तस्मद्द-
म्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तत्राश्रयस्य नक्षत्रधाचित्यं बहुधा द-
शितं ॥ १३१ ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे नियमनुस्तनः ।

तयोऽश्रीकारमान् सख्यः सखा निश्चक्रमः क्रमान् १३२

ते इति । ते मत्स्यौ नितरां जलसंघाद्वोप्याङ्गदशनरूपां निजाव-
स्थां निरीक्ष्य ह्रीणं लज्जिते मत्स्यौ ततस्तद्राजगृहात् नियमनु , बहि-
निर्गमनः । अन्त्या अपि सखा सख्यः तयोर्जलाद्रीकृतवस्त्रयोः स-
ख्योर्धोतारसात् दशनकौतुकातिशयात् तयोः पश्चात् क्रमान्विच-
क्रमः ॥ १३२ ॥

ता बहिर्भूय वैदर्भीमूचुनीनावधीतिनि । उपेक्ष्ये

ते पुनः रुख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू ॥ १३३ ॥

ता इति । ता सख्यो बहिर्भूय गृहाद्वहिःस्थित्या वैदर्भीमुप हे-
नीती नीतिशास्त्रे अधीतिनि सुतरां कृताभ्य से भैमि ते त्वया मर्मज्ञे
त्वद्द्रव्यवेदिन्याप्यमू मत्स्यौ अधुनाऽपि पूर्वं यत्कृतं तम् कृतमवेतः
परमपि यावद् दूरं न गमिष्यत काश्चत् पुनर्नोपेक्ष्ये विरोधवत् सख्यं जं

नापेक्षत विराधिनम् । प्रमादयेदशक्य तु इत्याद्युगन स्मरणात् म-
 संक्षयोरेतयोस्त्वया नीतिशस्त्रप्रवाणायोपेक्षा नैव कार्या कि-
 न्त्वन्ते पु-
 न प्रमादनीये प्राकारणीये वन्त्यथ । मरुंक्षा ह्युपेक्षितो विकरोती-
 ति नीतिज्ञत्व तस्मादेते आक रणीये प्रमादनीये वन्त्यथ ॥ १३३ ॥

उच्चैरुच्येथ ता राजा सखी यमिदमाह व । शुन
 मर्म ममैताञ्चया दृष्ट मर्म मया तये ॥ १३४ ॥

उच्चैरिति । अथ राजा ता रुखीरुच्चैर्दूरादाकर्णनयाग्य तारस्वर
 बह्यमाणप्रक रेणाचे । हे मय्य वा युस्माकमिय सखी युस्मानिद व-
 द्यमाणमाह, एताभ्या मम मर्म रहस्य श्रुतमित्येतायन मया तु पुन-
 रनया सख्योमर्म गुह्यमद्ग दृष्ट श्रुताद्दृष्ट वनवदिति न्यायादेताभ्या-
 महमेव बलवतीति न काऽपि मे भीतिरिति बह्यमाणश्च भैमीवचना
 नुवादरूपेण नलोऽवोचदित्यर्थ । राज्ञति पाठे ता प्रति राज्ञा ऊचे
 इत्यर्थ ॥ १३४ ॥

मद्विराधितयोर्वाञ्छि न श्रद्धातव्यमेतयो । अ
 भ्यापिठचदिमे मायामिथ्यासिद्धासने त्रिधि ३:५

मदिति । हे मय्य यद्विराधितयोऽनुमितिद्वारा मया विरोधि-
 तयो कृतवैरयोरेतयो मायोर्वाञ्छि न श्रद्धातव्य मन्यत्वबुद्धिर्न कार्या
 विरोधिनी हि प्रायेणामत्यमय वदन्तीत्यर्थः । किञ्च विधिप्रस्ता इमे
 सखी मायाना कपटाना सिध्याऽमत्यानाश्च सिद्धासने कपटामत्यम-
 द्वाञ्छिपत्ये अभ्यपिष्यत् । योऽनयोर्जलसेका दृश्यते न प्रत्यक्षता मा-
 यागिध्यासिद्धामनाभिषेक गयति भैमी मन्यत इत्यथ । तस्माद्भयती-
 भिरेतयोश्चमि न विद्यमनीयमिति भाव ॥ १३५ ॥

धौतऽपि कीर्त्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विप ।

मृषामपीलवैर्लक्ष्म लेसितु के न शिरिपन १३६

श्रवणमि न विद्यमनीयमित्येतदेवाद्यन्तरन्यासेन ममथंपते । धौ-
 तेऽपीति । कीर्त्तिधाराभि कीर्त्तिपूरे धौते अथ यय चारुणि मनीषे
 धेवान् ययविधेऽपि द्विपपरिते मृषागव्याः लक्षे लगे कल्या लक्षण क-

नङ्ग निखितु के जनः शिल्पिनश्चतुरा न भवन्ति अपि तु सर्वेऽप्य-
नीकदीपारोप कुव्व न्त्येवंति मद्दिराधितयोयंचमि न विद्यमनीयमित्य-
यं । अन्येऽपि शिल्पिनो जलधाराहालिते स्मरणीये कुहपादौ मस्या-
दिघणकैश्चित्र लिखन्ति केषिद्द्विष शिल्पिनो.या ॥ १३५ ॥

ते सख्यावाचचक्षाते न म्बिचिद्द्रूमहे बहु ।

वक्ष्यावस्तत्पर यस्मै सखां निर्वासिता अथ १३७

ते इति । ततस्तं सख्यौ इति प्राचक्षाते ऊचतु । इति कि । आ-
या अन्यत्किञ्चित् यद्द्रुमिके न द्रुमहे किन्तु यस्मै प्रयोजनाय सखां
यप युवाभ्या गृह्णाद्द्विनिर्वासिता निष्कासितास्तदेव पर केवलमात्रा
यक्ष्याथो वदिष्याव सख्यौ पामये सुरतार्थं यथ निष्कासिता इति कथ-
यिष्याथो न चान्यत्किञ्चिदिति ॥ १३७ ॥

स्थापत्यैर्न स्म चिन्नस्ते वर्षीगस्त्वचलत्करैः ।

कृतामपि तथावाचि करकम्पेन व रणा ॥ १३८ ॥

स्थापत्यैरिति । ते सख्यौ तथावाचि सुरतार्थं यथ निष्कासिता इति
यथनं विषय स्थापत्यै सौविदक्षी करकम्पेन कृतामपि वारणा नि-
पेध न विज्ञ स्म जानीत स्म यस्माद्द्वीयस्त्वन वाद्दुकन चलन्त करा
येवा रै. यद्दंकातिशयश्चर्नितदोपयथेन स्वाभाविककरकम्पनज्जान्त्या
कृतमपि निपध न विज्ञ स्मत्वयः । सौविदक्षी कञ्चुकिनः स्थाप-
त्या. सौविदाश्चते, इत्यमर । अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्, इयमुनि
प्रियस्थिरंति (प ० ६ । ४ । १५७) यथादेश ॥ १३८ ॥

अपयात्तमितां धृष्टे, अधेवामश्लीलशीलता । इ

स्युक्तं चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया १३९

अपेति । हे धृष्टे अतिनिलंज्जे सख्यौ युवामितो गृह्णात् अपयात्
निगंञ्चत यस्माद्वा युवपारश्लीलशीलता ग्राम्यभाषणसखाभाषत्व धिक
धिक इति ते स्थापत्यैरुक्ते गदिते मनि ते सख्यौ सैभ्यो भारणभिया
व्यतिद्राते स्म पलायाञ्चक्रुः, एव उक्तवन्तस्ते कञ्चुकिनश्च पलाया-
ञ्चक्रुः । तयो, पलायमानयोः पदाङ्गयन्ति स्म तयोर्भागेऽङ्गुता ज्ञात्वा

सखीतज्जनव्याजेन ते ऽपि निर्गता इति प्रायः । ते इति-व्यतिद्राते
इति द्विवचनबहुवचनशेषः । इत्युक्ते मतीति या । व्यतिद्राते इति
यचनत्रयं ऽपि तूल्य रूप । द्राते, परस्मैपदस्यादात्मनेपद चिन्त्यं ।
व्यतिद्राति स्मेति पठनीय इत्युक्ते ते उक्तयन्तश्च सर्वे व्यतिद्राति
स्मेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

आह स्म तद्गिरा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदृग्भगवदसखी काऽपि निस्त्रया न मनागपि

छाहेति । नलरत्नार्थं सर्वे निश्चांसिना इति तयोः सरयोर्गिरा ह्री-
णा लज्जिना अत एव नतमुखी प्रिया इति आह स्म । इति किं ।
ईदृश्यश्रीलाभापकश्रीला जगदा निलज्जाः मन्वो यस्यास्तद्रूपा काऽ-
पि मनागपि निस्त्रया निलज्जा न । अपि तु सखीयुक्तत्वमेव समान-
शीलव्यसनेषु सख्यमिति न्यायादनुकरयार्हे सरय युक्तमिति त्वमपि
लज्जां मुञ्चेति सकामस्य नलस्य यच्च । जगदसखी कापि ईदृक् कला
सदृशी न दृष्टा ॥ १४० ॥

अहो नापत्रपाकन्ते जातरूपमिदं मुख । नाति

तापाज्जनेऽपि स्याद्वित्तो दुर्वर्गनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति । अहो जैमि ते इदं मुख जात रूप सौन्दर्यं यस्यैवंपि
य सदपत्रपाक गतगज्जा न भवति किन्तु मलज्जामेव, स्त्रीणां तु लज्जे
य महद्गुणमित्यर्थं । नापत्रपाकमिति समासेनैकपद्यं या । अथ च
पत्राणां नागश्लोदलानां पाक फलभूतः पूगादियोगमध्नातो राग स
नास्ति यस्य तदपत्रपाकं तादृशं न प्रवति ताम्बूलरागसहितमिति
यावत्, अत एव नितरा जातलावप्य । अथ च सुन्दरमपि नापत्रपा
क मलज्ज । अर्हा चित्रम्, प्रसुन्दर इति मलज्ज भवति स्व न दृशं प
ति । इदम् सुन्दरमपि स्वं न दृशंपतीत्याद्यर्थं । अतिनम्रत्याम्बुस
किञ्चिदपि न दृश्यत इत्यर्थं । अथ च प्रवेशक दुःखमपगतं प्रपाक
यस्मात्पत्रपाक तादृहन भवति लज्जाकरपदु त्वमहिममत यच्च न जात
मपं यद्य सुरत्नार्थं सर्वगिद्यांमने ताम्बामुक्त लज्जातिशयांमुक्त नि-

तरा मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थं । अथ च पत्रयोर्मृत्पुटयोर्मध्ये य
पाकः स नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति यत्तदपत्रपाक कृतपुटपाक
मिति यावत्, यद्यम्भून सुदणंमेव तय मुखमहो चित्रं नृशस्य सुवर्ण-
त्वमाद्यर्थाकारोत्यर्थः, यतः सलज्जमत यद्य नितरं तापस्य क्रोध ग्ने
रज्जने मन्वादाने मत्यपि समस्तमशीलजापणादिना सखीकोपे समुत्पा
दिते मत्यपि, इता मुरात् सकाशत् दुस्वर्णानां परुषाक्षराणां निगंभी
न स्यात् कोपे मत्यपि लज्जावद्बुल्यात सखीः प्रत्यक्षमपि परुष न
भाषसे एतदपि चित्रमित्यर्थं । अथच कृतपुटपाकसुवर्णंमरूप यतो
ऽनद्य पुटरहितं नितरामग्निदाहे सत्यप्यस्मात् सुवर्णाद्दुदुर्गंशस्य रज
तस्य निगंभी न स्यात् पुटपाकादेव मिश्रितरजननिगंभे सति निर्दुष्ट-
स्य शुद्धरजतस्य पश्चात् सुतरामग्निदाहे कृतंऽपि दुष्टाशयस्य पूष मेव
गंतव्यास्तस्माद्भ्रतनिगंभी न भवत्येव । तथा सति तापार्जनेऽप्यस्मा-
न्मुखादपि दुर्गंशनिगंभो न स्यात् सपत्रपाकभातरूप ते मुखमित्यर्थं ।
अथच यणंशाम्येन सुवर्णंसदृशा ते मुरा यद्यपि तथापि नितरामग्निदा
हे तस्मद्दुदुर्गंशं निगंभ्यत्येव । अतितापार्जनेऽपि ते मुराद्दुदुर्गं-
शनिगंभो नास्त्येवेत्याद्यर्थाकारोत्यर्थं । अत्युत्तमपोहशयस्य सुवर्णं यथाप-
रुपभाषिणी चासीति ज्ञायः । अपत्रपाक पक्षे न कपीति (पा०३।४।१४)
इत्यनिषेधः ॥ १४१ ॥

तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तरतले तनुं । नि
मिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् १४२ ॥

तामिति । अथैष नलस्ता हृदि न्यस्य तल्पतले शय्याया तनुं शरी
र ददौ पश्चैन, शय्यां पस्पर्शेत्यर्थः । तदालिङ्गनसुखवश देव निमिष्य
नेत्रे निमील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत्, अनुबभूव च ॥ १४२ ॥

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेद्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमं ॥ १४३ ॥

न्यस्येति । स तस्याः कुचद्वन्द्वे स्वकरं त्यस्य निमिष्य तथा नीवी-

ना मध्ये च नाजिमूल निवश्य स्यापयित्वा पाणः व्यकरण्य तस्याः क
 रग्रहण पाणिद्विवाहने विषये जातश्रम सफल चक्र । स्तनगजघनादि-
 श्वज्ञानुखागुभयादित्यय । एतदेव विवाहफला यत स्तनादिस्पर्शनुखा
 नुभयन । अथच तरमिदु करस्य राजोपदाया ग्रहण तज्जनितस्वपा
 या श्रम सफल चक्रे मनादिमहान्मेथ राजदण्ड इत्यर्थ । अथच स्व
 पाणेर्भय्याः करे यद्ग्रहण निरोधन तज्जनित तस्या श्रम सफल चक्रे ।
 कृपनीयास्पज्ञमात्रेण निगमा न स्वज्ञान्तरे कर नियमितयान् न च स
 म्बुज्ज इत्यथ । यतश्चात्तरमम्भागनिषेधाद्भवते ॥ १४३ ॥

स्यापितामुपरि स्वस्य ता मुद्रा मुमुद्रे बहन् ।

तद्वृद्धनकृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मन ॥ १४४ ॥

स्यापितामिति । स मुद्रा कामाजिहाषेण स्वयोपरि स्यापिता य
 सति निवशिता ता बहन् मुमुदे सुखातिशयाज्जह्य । स्पष्टमुत्प्रसृती
 ध्यात्मास्तस्या भैम्या उद्वहन विवाह प्रति अथचोध्यधारण प्रति कत
 त्यमाचष्ट चेति शब्दच्छेनोत्प्रदा ॥ १४४ ॥

स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया । फूत्मा

र्यं पीडनौ चक्रं स सखीमु प्रियास्तनी ॥ १४५ ॥

स्विद्यदिति । स प्रियास्तनी स्विद्यन्ताजि मञ्जातमात्त्विकस्वीनाभि
 कराङ्गुलीजि लुप्तया कस्तूरीलेपमन्वन्धिन्या मुद्रया पत्रप्रहारचनाविशे
 षेण कृत्या मरुपाय विषये फूत्कार्य्य महाकलकनकयनाय पीडन मद्
 न मयोर्माभ्या या ती चक्रे । भैमी कुचयुगले स्वरचिता कस्तूरीपत्रय
 स्त्रीरचना प्राडिच्छना दृष्ट्वा प्रियेण गाढमती पीडितादित्यन्योन्यमुष्टि
 कलकल महयो यथा फूत्कार कृत्यन्ति एत कुचमदन स्वयमेव यथा
 जानन्ति तथा तरङ्गुची ममर्देति ज्ञाय । लाकेऽपि स्वरुता मुद्रा लु-
 प्ता दृष्ट्वा अन्यथाभायगद्गवा वक्षे फूत्कार कृत्यन्तीति ॥ १४५ ॥

तद्वृत्ते नखमारोप्य चमत्कृत्स्नयेन्नित । सा

श्यादोष्ठा हृदिस्पन्ने कि मामभिनटेप न ॥ १४६ ॥

तदिति । तस्या कुर्वे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चमत्स्वत्वंनङ्ग
सङ्कोचाभिनयपृथं गङ्गानानो नखननपीडाविज्ञोपादेव तथा किञ्चित्को
पेनेक्षितः, हे भैमि एष नखस्ते हृदिस्थ मा कि नाभिनदपि तु मान-
पि व्यदारयदेव । अन्यथा कथं त्यदीये हृदि नखे क्षिप्ते ममाङ्गचम-
त्कार इति ॥ १४६ ॥

अहो अनीचिती यन्ने हृदि शुद्धेऽप्यशुभवत् । अङ्कः
खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमसैर्मम ॥ १४७ ॥

अहो इति । हे भैमि तीक्ष्णमुखैनांपितकल्पितशिताग्रैसंमनखे
गुह्ये निष्कपटंऽपि हृदि अगुह्यं रुधिरं वर्त्तते कल्पते यत्र तद्यथा त-
थाऽङ्कां संपूरपदादिचिह्नमकल्पि आकारीति यत्सा इय मङ्गती अनी-
चिती अहो चित्र । कैरिध । दोषारोपरूपपरुषभाषणवशात् तीक्ष्णमुखै-
दु मङ्गवदनै खलैरिव । यथा खलौ गुह्येऽपि पुरुषे अगुह्यवत् चदोषे
पुरुष इव अहो दाषारोप कल्प्यते सा यथाऽनीचिती, नखक्षतेन रूपा
या स्वं नैव नखानामनीचित्यमकटनव्याजेन ममादनामकरोदित्यर्थं ।
अगुह्यवदिनि पङ्क्तिं सप्तमीनामध्यांइति ॥ १५३ ॥

यञ्चु म्वति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ । मु-
हुक्ते गुणमयं तत्रै वास शुभदशोचित ॥१४८॥

यदिति । हे भैमि गुणमयं सूक्ष्मं सुहृत्तरतन्तु क ते वास नित-
म्बोरु अधनभरु च यद्यस्माच्च म्वति स्पृशति तथा यस्माच्च ते स्तनौ
आलिङ्गति तत्तस्मात् कारणाच्छुभाना रमणीयाना दशाना प्रान्ततन्तु-
ना यद्योग्यमुचितं तद्गुह्ये तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थं । यतदी वा
भोगिशेषणे वा । अथच यो गुणमयं शीर्ष्यांदाध्यांदिगुणपरिपूर्णो नि-
र्दीपय शुभाया दशाया पूर्वाचरितपुण्यपरिपाकोपनतशुभग्रहयोगानु-
कूलसमयविज्ञोपस्योचितं भोगं लभते स एव सुन्दरतररमणीयनितम्बो-
रुचुम्वन तत्कुचालिङ्गनञ्च जलते मान्य इति त्वन्नितम्बादिद्युम्यनका-
रिणो सतोऽपि यमनमेव घन्यमिति भावः । नितम्बोरु प्राण्यङ्गत्या-
देकवद्भाव इति ॥ १५८ ॥

लीनचीनांशुकं स्वदि दुरालोक्य विलोकयन् ।

तन्निमित्तं न निश्चस्य निनिन्द दिनदीर्घतां १४९

लीनेति । सात्त्विकस्वदवशादतिमूर्खत्वात् समञ्जसीभूय लीनं
सलग्न चीनाख्य अशुक यत्र, तथा स्वदि सात्त्विकस्वदयुक्तं ह्यत एव
च दुरालोक्य इदंज्ञ नितम्ब विलोकयन् स कामोन्मत्तो ज्ञत्वा निश्चस्य
दिनें सुरतनिषेधाद्विराशतया निश्चासमोचनेन दुःखमभिव्यज्य दिनस्य
दीर्घता कथं वा दिन शीघ्रं गमिष्यतीत्यादिना निनिन्द । सुरतायै
दिनावसानमभिललापेत्यर्थः । कामपरयशत्यात् सम्भोगेच्छुरभूत्, दि-
वा तन्निषेधाच्च सुरते सहसा न प्रवृत्त इति भावः ॥ १४९ ॥

टेजमेव ददशासौ प्रियादन्तच्छ्रान्तिक । चक्रा
राधरपानस्य तत्रैवालीकचापल ॥ १५० ॥

देशमिति । अमी प्रियादन्तच्छ्रान्तिक उपरस्तस्यान्तिक मसीपवर्तिन दे-
ज्ञ कपोलबिद्युकादिभागमेव पूर्वं दशनैददश, अनन्तर तत्रैवाधरम-
भीपदेश एव अधरोपान्तस्यापि मुख एवाधरपानत्सालीकमेव चापल
पुनरोष्ठचालन सुझारादित्वरा चकार । चापलम्यालीकत्वञ्च तादृग-
भिनयमात्रकरणात् तात्त्विकचापलकरणेऽपि अधरसम्बन्धाभावाद् जी-
य । मयुमुजातिशपाद् यावता तत्रैवाधर चुम्बितु प्राप्यते तावन्तमपि
विलम्ब सादुमणक्त मन्त्रयमधर मग्रेति ज्ञान्त्या याऽधरोपान्तदशादि
चकारेति भावः । अतिरिरीरिय जाति ॥ १५० ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि साट्टुं स्मरशरव्यथां । तत्प्र
सीद प्रमीदति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

मेति । स परिहामादियशादालिङ्गनादियशाच्च पुर्ये प्रीता प्रमत्ता
नपि तां इत्युक्त्वाऽकोपयत् । इति कि । हे चपलापाङ्गि अहं स्मर-
शरव्यथा साट्टुं न क्षमे शक्तोऽस्मि यतस्तस्मात् त्वं नम प्रमीद प्रमीद
नद्य सुरत देहि देहिाति दिने रत्नुगमुचितत्वात् कोपव्याजेनापि
दिनं नमयितुं तांकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि कोप विना न सम्भ-
वतीति कोपसम्पादन । शरव्यथामिति च पाठः । चपलापाङ्गि अङ्ग-

गात्रेति (पा० ४ । १ । ५४ या० १) ङीप् ॥ १५१ ॥

नेत्रे निपधनायस्य प्रियाया वदनाभ्युजं । तत

स्तनतटौ ताभ्यां जघन घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति । निपधनायस्य नेत्र पूर्व प्रियाया वदनाभ्युज ततो-

ऽनन्तरं स्तनतटौ, अनन्तरञ्च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सकाशाद् घन पी-
थर जघन हंपत्तु प्रापयतुः सुरतीत्सुख्यात् सादर वदनादिक्रमेणालो-
कयदिति भावः । अभ्युजततजघनपदै सादरालोकनाहंत्व सूचित ।
घनपद सादरालोकनद्योतनार्थं । क्रियाविशेषणत्वेन सर्वत्र वा यो-
ज्य ॥ १५२ ॥

इत्यधीरतया तस्य दृढवृत्तिविशङ्कितो । भ्रष्टि

त्युत्थाय सात्स्करुठमसावन्धसरत्सुखी ॥ १५३ ॥

इतीति । इत्यं व वदनादियिनोकनपूर्वं जघने चिरकाल सादर-
दृष्टिस्थापनद्वारा धीरतया रतोत्सुकतायाऽभ्य दृढवृत्ती यलान् सुरता-
रम्भे विग्नङ्गनो विशंपत शङ्कमाना सम्भावयन्ती प्रसौ भ्रष्टिति सञ्च
दुस्त्याय चिरनिगतमखीगयेषणाय सो कपटं यथा तथा कलाद्याः सुखी
रन्ध्रमरत् । मस्यनुमरणात्कपटाव्याज्जेन प्रियमुरतारम्भ पय्यंहापीदिति
भावः । अतितरा रनपरचगता दाधाय रसत्यागश्च नायकस्य नीरसता-
मेवापादयतीति तदुभयपरिजिहीषया रसान्तरद्वारेण सम्भोगशङ्कारप-
रां काष्ठाभापादयितु श्रीहर्षेण भैमीतलयोभिर्नृदेशायस्थापित्वकथनोप-
क्रम कृत ॥ १५३ ॥

न्यवारीथ यथाशक्ति स्पन्दममन्द वितन्वना ।

भैमीकुचनितम्बेन नलमम्बे गलेभिना ॥ १५४ ॥

न्यवारीयति । नलमम्बेगलेभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्द शनेः
स्पन्दममनं वितन्वना स्वीयपीथरतादिशयंन श्चापू गन्तुमददता मता
जैमीशक्तिमनातिक्रम्य शोभ्रगमनप्रतिबन्धकत्वरूपनिजशक्त्यनुसारेणेतो
रतिगृह इ हेरत्वया न गन्तव्यमिति न्यवारीथ न्यपेधीष । निर्गताऽपि

स्तननितम्बभाराक्रान्तत्वाच्छीघ्रं गन्तुं न शक्नोति भावः । कुचनित-
म्बेन प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । लोमिना अत इनी (पा० ५ : २ । ११५)
इति ॥ १५४ ॥

अपि श्रोणिन्नरस्वैरां धर्तुं तामशकन्त सः ।

तद्गङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥

अर्पाति । स श्रोणिभरेण नितम्बभाराक्रान्तत्वेन स्वैरा मन्दगामिनी
मपि समीपे गच्छन्तीमपि ता स्वयं गजवन्धनस्तम्भवदुक्त दीर्घां च पी-
वरौ दोषौ बाहू यत्सैवभूत मन्यङ्गपास्या धर्तुं नाशकत्, यतस्त-
स्या अङ्गमङ्गाजघनाङ्गस्पशोऽजातो निष्क्रियत्वरूपमात्त्विकभाय स्तम्भो
यस्य न सात्त्विकस्तम्भवशात् ता धर्तुं नाशकदित्यर्थः ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तन्वङ्गि मामित्यङ्गिगिरं प्रियं ।

स्मित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ ५६

आलिङ्ग्येति । अमी भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणाङ्गिगिर वाक्यशे-
ष यक्तुं नममपे प्रियं नल स्मित्वाऽधीरत्वम इमित्वा निवृत्य परावृत्य
परितप्रीय पश्यन्ती मती द्वारस्य पार देहलीयद्वि प्रदेशमगात् । इति
कि । हे तन्वङ्गि प्रिय आलिङ्ग्यालिङ्ग्यापरिपूर्वायाग् वाची यस्य त
मित्यर्थः । कामोन्मादयाहुष्येन गद्गदभिन्नस्वरतया आलिङ्ग्यालिङ्ग्य
मा मुसय पद्माङ्गच्छेति वाक्यशेषः । स्मितादय सम्भोगद्वाररसाङ्गी-
भूततयाऽलङ्कृत ॥ १५६ ॥

प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनागानया । शोके

शालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुं ॥ ५७

प्रियस्येति । प्रियस्य तामम्भोगप्रतिदून्वान्तगामप्रियमारभ्य कृत्या
तद्गद्गदेवान्कद्वन्द्वे दृगया उपतप्तया प्राप्तपथाज्ञापयेति यावत् । द्वार
परिदेश प्राप्तयाप्यनया प्रियम्यान्वेष्टिनापरशानन्तर तस्य प्रमादग-
दादेव भारी प्रतिगन्तुं न शक्यमिति विनाप्यान्वीभ्य मरौ प्रमि गन्तुं
न शक्ये गन्तुंऽभूत् मप्रैव तस्यादित्यर्थः । मरौभ्य गङ्गाशान्प्रियमित्तु

जल प्रति परावर्तितुमपि न शक्ते यत शालीनयाऽधृष्टयाऽतिसमञ्ज
या तस्मदुद्देशे नागताऽपि सुरनार्थं प्रिय प्रति पुनर्गतेति सस्यो व-
दिष्यन्ति तथा च लज्जा स्यादिति भिषा पुनर्नं निज्जेत्यर्थं । नल-
विषयैत्र वा लज्जा । क्षणमात्र मागमध्ये चिन्तावश तूष्णीं स्थितेति
भाव । आलीभ्य गत्यर्थं कर्मणीनि (पा २३।१२) चतुर्थी । निवृत्ति
प्रत्यपादानत्वात् पञ्चमी वा ॥ १५३ ॥

अथ यदथ वन्दिसुन्दरी द्वाः सविधमुपेत्य नला
य मध्यमहूः । जय नृप दिनयौवनोऽणनपू ॥
प्लवनजलानि पिपासति द्विनेस्ते ॥ १५८ ॥

अथ परिहामपूर्वं भैमीवद्विभिगंमन नन्तर पुरुष-
स्यान्तःप्रवेष्टुमशक्यत्वाद्दवमरज्ञापकथचनम्यावश्य आवणीयत्वाद्द्वन्द्विसु-
न्दरी विदग्धभागधयनिता द्वा सविध द्वारदेशमर्मापमुपेत्य इति अह्ना
मध्य मध्याह्नमकथयत् व्यज्ञापयदित्यथ । इति कि । हे नृप जय स
ठवीः।कपैथ वतस्व दिनस्य यौवन म याह नस्तस्मत्स्वत्विनारणेन तप्तः, आ
तपमन्तापेन कृतमन्तापयनी क्षिति ते आह्वयनजलानि माध्याह्निक-
स्नानजलानि पिपासति प तुमिच्छति । माध्याह्निकस्नानावमरा यत्तत
इत्यसूचयदित्यर्थं । मध्याह्नमर्मा हि जल पातुमिच्छति । अकथयदि-
ति लङ् । अथकथयति पाठ ययन्ताच्चङ् । नलाय क्रियया यमभिप्रे-
तोति (पा०१।४।३२।धा०१) सम्प्रदानत्व ॥ १५८ ॥

उपहतमधिगह्मम्बुम्बुच्छवि तत्र याञ्छति
केशम ह्लसद्गान् । अनुजत्रिनुमनन्तर तरङ्गास्रम
शमनखसृ मश्रभावशोजां ॥ १५९ ॥

उवेति । अधिगह्म गह्मागधिठत्य यत्तमानमुपहत ज्ञानीरण्या स-
काशादानोत कम्बुच्छवि शङ्खधवल अम्युतव कृष्णतरकुटिलकेशपाश
स्य जङ्घिभि कुटिलभावे सह सद्गान् सम्बन्धान् अनन्तर सम्बन्धे गा
ते तरङ्गे कृत्वाऽममाऽनुचरूपा विपना वा अतिकृष्ट्या या शमनस्य

मा यमजगिनी यमुना तथा सह मिश्रजावेन मिलितत्वेन सङ्गमेन या
 शोभा ता गङ्गायमुनामम्भुतप्रयागकामनोकमनुजयितु माप् वाऽच्छति।
 शुद्धतरस्य जलस्य कृष्णतरकण्ठवाशमङ्ग मति प्रयागजलशोभा भविष्य
 तीति गङ्गाजनेभ्यां पूरय माध्याह्निकस्नानं कुर्व्यति भाव । अधिगङ्ग
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५९ ॥

तपति जगत एव मूर्ध्नि भूत्वा रविरधुना त्वमि
 वाद्भुतप्रतापः । पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै
 रधगितमेनमनन्तर त्वदीये ॥ १६० ॥

तपतीति । हे राजन्, अद्भुतोऽस्य प्ररुष्टस्तापः करीष्य यस्य न
 रविरधुना मध्याह्नमये जगत एव विश्वस्यापि मूर्ध्नि भूत्वा तपति ।
 क एव । त्वमिह । यथा प्ररुष्ट प्रताप ह त्रतेजो यस्य स त्व विश्वः
 स्य मूर्ध्नि चरणमाराप्य तपमि राजसलक्ष्या दीप्यसे तथेत्यर्थ । म-
 ध्याह्नमया निशिता घतंत इत्यर्थः । अत एव पुरमथनं हरमुपास्या
 राध्यापाविजनेरिति ज्ञेय । एवंभूतैस्त्वदीये, पुण्यैर्देवपूजानन्तर त्व
 मेन सूर्यमथरितं नस्तकोपरिभागव्यावित निव्यगगनभागे वर्त्तना-
 गमेन सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तर हि सूर्यो नमस्क्रवत इत्याचारा
 त्वमप्यपराद्धे सूर्यं नमस्क्रुत्रिति भावः । अधुना तु त्वमःश य-
 त्पूजाननितपुण्यैस्त्वया जिनाऽथागतो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १६० ॥

ज्ञानन्दं हृत्मादरन्निव ह्यध्यानाच्चनादिङ्ग
 स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमात्रिच्छुःखदालनः।
 पद्मद्वारदिश प्रति प्रतिभुहुद्रांग्निगंतप्रेषनीप
 त्यदृष्टिधिया दिग्गन् दृशमभौ नगन्नुमुत्तस्थि
 यान् ॥ १६१ ॥

ज्ञानन्दमिति । अमो भूपति, ज्ञानाद्यर्थं यद्विनिर्गन्तुं शक्याया
 मकाशादुत्पद्यमान । किमप्युतः । द्वाक् कटिनि यद्विनिर्गन्ताया, प्रिय-
 या भित्वाः प्रत्यावृत्तिधिया पराद्व्यागनस्य मुध्या पुनरप्यागमिष्यति

किमिति मन्माधनया नद्विनाकनाथं पक्ष्मरदेश पाञ्चद्वारप्रदेश प्रति
 लक्षीकृत्य प्रतिमुहुर्मुहुर्मुहुर्दृश दिशन ददान , तथा प्रियतमाया वि-
 ष्णोदो विषोऽगस्तत्रन्यन खदेन तु खेमालमाऽपि तथा हरध्यानार्चना-
 दे क्षणस्य मध्याह्नस्यासतौ अतिनैकत्ये सत्यामपि हृष्ट यथा स्यादेव
 बलात्कारेण गतमध्याह्नमाहरन्निव परायतंपक्षिय अचनादिरिय क्षण
 रतमयस्तदामत्याऽपीति वा विरहखेयायासे सत्यपि नित्याक्रिककाल-
 लोपमिषा शिवभक्त्या च मानन्दबनाद्बहिर्निर्गत इत्यथ । आकचतुष्ट
 येनोत्तरमंगमङ्गति सूचिता इति ज्ञेय । प्रतिमुहुरित्यर्थे प्रतेर्मुहु शब्दे
 न मह सुपेति (पा०२।१।४) समास मुहुर्मुहुरित्यथ ॥ १६१ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारही सुत श्री
 हीर सुपुत्रे जितेन्द्रियत्रय मामल्लडेवी च य ।
 अन्य क्षुण्णरसप्रमेयभणितौ विशस्तदीये महाका
 व्येऽय व्यगलन्मलस्य चरिने सर्गा निसर्गाज्जव
 ल ॥ १६२ ॥

समाप्ते विश्व सर्ग ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाहं पूर्ववत् ॥ अन्ये श्रीहृष्यतिरिक्तै क-
 विभिरनुष्ठा रसस्य शङ्करादे प्रमेयस्य समाभाक्त्युत्प्रेक्ष देश भणिति-
 गुम्फना यत्र तादृशेऽपूर्वरसादिमति महाकाव्ये विश्व सर्गं विश्वने
 पूरण व्यगलत् समाप्तिमित । जणितौ । भाषितपुस्क विश्व तस्य पू
 रणे दृष्टिति (पा०५।२।४) दृष्ट ॥ १६३ ॥

इति श्रीमद्भारविहृष्यविहतात्मजनारायणकृते नैपथीयप्रकाशे विश्व सर्ग ॥

उत्तरनेपथचरिते ।

एकविंश. सर्ग ।

तं विदुर्भरमणीमणिसौ वाङ्मु उजहानमनुदशितसेवैः ।
 श्रुपंगान्निजकरस्य नरेन्दैरात्मनः करदता पुनरूचे ।
 इदानीं पूर्वं सर्गान्तप्रस्तायितमध्याङ्गस्त्रानदेवपूजादिवर्णनार्थमेक-
 विंश सर्गनारजने । तमिति । विदुर्भरमण्या भैम्या मणिसौघान्मणि-
 बहमुघाघवलितप्रासादात् सकाशादुज्जिहान यद्विनिर्गंञ्चन्त नलमनु-
 लकारुन्व दशिता अन्त पुरद्वारि प्रणामादिना ज्ञापिता सेवा वै ,
 अथमरपय्यन्त यद्विस्वितैरन्तरङ्गैर्नरेन्दैर्नलहस्तावलम्बनार्थं निजकर-
 श्यापंगाद्देवोरात्मनः स्वस्य करदता पुनरूचे पुनरुक्तीषक्रे इत्यर्थं ।
 पूर्वं सर्वेऽपि राजान वलिरूपकरसमपंगान् करदा अज्जयन्, इदा-
 नीन्तु संग्राममार्गैषाधराहतां नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिस-
 मपंगान् करदा जाता इति खलोनोरपेक्षा । एतेन नलस्य चक्रवर्त्तित्व
 द्यात्यते ॥ १ ॥

तस्य चीनसिचयेरपि यद्वापद्यते. पदयुगात् क
 ठिनेति । तां प्यधत्र शिरसा खलु माल्यै राज
 राजिराजिनः प्रणमन्ति ॥ २ ॥

तस्येति । उल्लिखतोय हेमो अभिन पाद्यं द्वयेऽपि प्रणमन्तो राज-
 राजिनं पपरम्यरा ता सिचयेर्षं हामपि पद्यति शिरसामास्यैः शिरोपु-
 ताभिः पुष्यगालाभि प्यधत्त आच्छादयति स्म । इति किं । चीनसि-
 चये. देशविज्ञेयान्नुये मूलमद्भुभिर्षंस्त्रेर्षं हाम सज्जिता आच्छादितापि
 यतो पद्यति तस्य नलस्य पद्युगाम् सकाशात् कठिनेति, मृदुतरयो-
 षिं शरदयोर्षं दुतरपुष्यद्वया भुवि नमनं युक्तं इति शिरोपुतपुष्य-
 म् नम साधद्वयति तावत्पय्यन्तं मध्यमार्गं तस्य सादरं दृष्टवत् प्र-
 षाभं सर्वेऽपि श्चरित्यर्थं ॥ २ ॥

द्रागुपाह्वयत तस्य नृपैस्तद्वृष्टिदानबहुमानकृता
र्थैः । स्वस्वदेश्यमथ रत्नमपूर्व्वं यत्नकल्पितगु
णाधिकचित्रं ॥ ३ ॥

द्रामिति । अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्रनिरीक्षणं त-
त्प्रकारेण बहुमानं कृतार्थं । सफलश्रीर्नृपैः । देवो भयं देश्य स्वस्वदेश्य
स्वीयस्वीयदेश्यमथ तत्रान्यत्र पाऽपुत्रं दुर्लभं अत्युत्तमं, तथा यत्नेन वृ-
ष्टिपूर्वं शिष्यावज्ञेन कल्पितैरारोपितैर्वृत्तत्योऽथलत्वादिभिरनशीयकत्वादि
गुणविशेषैरधिकं घृतितरा चित्रमाद्यर्थरूपं सहैवैराहितैश्च गुणैरतित
रमाद्यर्थकारिमणिमुक्ताकरितुरगादिरद्य यस्तु तस्य द्राक् शीघ्रं प्रणा-
मानन्तरमव्यहितमेशोपाह्वयत उपदीकृत । तत्र उपदीकृते रत्नजाते दृ-
ष्टिदानमेव बहुमान इति वा । केनेदमिदमानीतमित्यादिरप्रश्नपूर्वं तेषु
दृष्टिदानमेवेति वा यत्नेति पाठे यत् कल्पितगुणाधिकचित्रं न भवति
किन्तु स्वभावाधिकगुणाधिकचित्रमेतद्रत्नमिति सन्ध्यन्व । देश्यं जयार्थं
दिगादित्वाद्यत् दिश्यमिति पाठेऽपि, रत्नजातावेक्षयचन, एवमुत्तरश्लो
कोऽपि ॥ ३ ॥

अद्गुलीचलनलोचनमङ्गिभृतरङ्गविनिव्रेटिनटानं ।
रत्नमन्यनृपद्वौकितमन्ये तत्प्रसादमलजन्त नृपा
स्तत् ॥ ४ ॥

अद्गुलीति । अन्ये पिरकालसेविनस्तदानीमेवागतं वा नृपा अन्य
नृपैर्द्वौकित उपदीकृतं तत्पूर्व्वोक्तं मणिमुक्तादिभिरजातमेव तस्य नलस्य
प्रसादं पारितोषिकं दानं अलभन्त । किम्भूत । अद्गुलीचलनेन लोच-
नमङ्ग्या प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण उत्तरश्लेषेण च एतस्मै एतद्दे-
हीति सेवकाच्च प्रति एतत् त्वं गृह्णाणैतत् त्वं गृह्णाणोति राज्ञ प्रत्येव
या विशेषणं निवेदितं दानं यस्य । अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान् न तु
कोपागारे निवेदितवानित्यनेनौदार्यार्थतिशयद्यत्तुष्यंश्च मूच्यते । चतु-
रो हि तदीयमेव तस्मै न ददाति । अद्गुत्यादिचालनेन आदानादिवै
दनमोक्षरजातिः ॥ ४ ॥

तानसौ कुशलसूनृतसंकैस्तपितानथ पितेव वि
सृज्य । अस्त्रशस्त्रखुरलीपु विनिन्ये शैष्यकेपन
मितानमितौजाः ॥ ५ ॥

वानिति । अथ नूतनागतराजस्त्रीकृतीपदानानन्तरं चिरागतराज-
भ्यो धितरणानन्तरं असौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमो नलो नूतनाग-
तान् राघ. कुशलसूनृतसंकैः कुशलप्रश्नसम्यग्निमत्प्रियवचनापृतसेव
नैः जयतां राष्ट्रं देहे च कुशलं भवतां कार्यं करिष्यामीत्येवंरूपैः कृत्वा
तपितान् प्रीणितान् समहुमानं स्वशिविरं विसृज्य शैष्यकेन शिष्यभाषे-
न प्रयोजकनोपनमितान् समीपमानितान् अस्त्रादिशिवायं समीपमा-
गतानन्यनृपान् अस्त्राय्याग्नेपादीनि शस्त्राणि याणादीनि तेषां खुरली
पु हस्तचरणादिसंस्थानघातुरीविशेषेषु विनिन्ये तद्विषय कौशलमशिक्ष-
यदित्यर्थः । क इव, पितेव । शैष्यकेति प्रायेणोपधदुञ् । शिष्यनेति
च पाठः ॥ ५ ॥

मर्त्यदुःप्रचरमस्त्रविचारश्चासु शिष्यजनतामनुशि
ष्य । स्त्रेद्विन्दुकितगोधिर्धीर स श्वसन्नभवदा
एलवनेच्छुः ॥ ६ ॥

मर्त्येति । स ननु आह्वयनेच्छुः कलायगाहनाय साञ्जिलापोऽभवेत् ।
किम्भूतः । मर्त्येप दुःप्रचरमविद्यमानप्रसरं मर्त्यैः दुःप्रचर्यते दुःप्रचरं
नलातिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाताशेषविशेष अस्त्राणां आग्नेपाद्यस्त्राणां वि-
चारं मोक्षोपसंहारोपायप्रकारविशेषं चासुः प्रीटप्रतिभ. शिष्यजनस्तत्स-
मूहं चाकमम्याग अनुशिष्य शिक्षयित्वा स्थिनोऽनन्तरं अमयशाञ्जिता
ये स्त्रेद्विन्दुकास्ते मञ्जुता यस्य तादृशो गोधिः ललाट यस्य अत एव
धीरं दीपं न धीरमल्पं श्वमन् । विन्दुकैत्यत्रास्त्रार्थे कन् । तारकादि-
त्यादितष् । ललाटमलिकं गोधिरित्यमरः ॥ ६ ॥

यद्गुह्यममृदून्मृदिताङ्गं प्राक्कु रङ्गमदमीलितमौलिं
गन्धशान्तिरनुबन्धितभृङ्गैरङ्गना सिपिचुरुच्चकुचास्तं ७

यसेमि । उच्चकुचा अङ्गनास्त बहुलपरिमलेनानुयमिता मिलन्तो
 ऋद्धा यपु तैगम्यधारिभि कर्पूरादियासितजले सिपिचु अभ्यङ्गस्नानम
 कारयन्वित्यर्थं । किम्भूत । प्राक् पूर्वं कर्पूरागरुकस्तूरीचन्दनकङ्कालचू
 र्णरूपेण यद्यकहंसेन सुगन्धिद्रव्येण कृत्वा स्रुदु यथा तथा शनै उग्म-
 दित अङ्ग यस्य तथा पद्यात् कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया नीलित सम्बन्ध
 प्रापित भीलियस्य कस्तूरिकानिर्घ्रांसिततेलशिरसगिति यावत् । तथा ।

कर्पूरमगरुष्टेय कस्तूरीचन्दन तथा ।

कङ्कोल य भवेदेभि पञ्चभियद्यकहं म ॥

इति० विष्णुपुराणान् ॥ ७ ॥

भूमृत पृथुतपैा धनमासुरत शुचिः स्नपयति स्म
 पुराधा । सन्दधज्जलधरस्सलदे घस्तीर्थधारित
 हरीरुपरिष्ठान् ॥ ८ ॥

भूजृत्नमिति । अभ्यङ्गस्नानान्तर शुचि भाधार आसृज हित स्व-
 कुलपरम्परायात् पुराधा पुराहृत जनधराज्जलपूर्णात् स्वणकलशात्
 स्खलन पतन्मोघ सन्ततधारापरम्परा यासन्ता प्रमाणादतिथयारीणा
 लहरीस्तरङ्गान उपरिष्ठान् सन्दधम प्रक्षिपन् मन् पृथुना तपसा चान्द्रा
 यणादिशम्येन च पृथगे पन पूर्णे त भूजृत् नल स्त्रयति स्म । पू-
 र्वं शुभोदकस्नानेन शरीरशुद्धि कारयित्वा मङ्गलपूषुं शीतलादकेन वे
 दाकमन्त्रस्नानमकारयदिति भाव । शुचिरापाठ पृथुना तपसा सा-
 घनासेनाघन साघमारभ्य वृक्षाणा गलितपत्रत्वाद्गङ्गान् एवम्भूत प-
 थ्येतमज्जिपिञ्चती विशिष्टा लहरीरुपरि धारयन् बहुजल विक्षिपन् आ
 पाठ पृथुतपा यथा तैस्तपन्विभिधन निरन्तरव्याप्त पथ्यतमज्जिपिञ्चती
 ति वा । तथा साधे इत्यमर शुचिस्त्वपमापाठ इति च ॥ ८ ॥

प्रेयसी कुचत्रियोगहात्रर्ज्जुगजन्मधूमत्रिततीरिव
 त्रिभ्रन् । स्तायिन. करसरोरुहयुग्म तस्य गर्जं
 घृतदभमराजन् ॥ ९ ॥

स्नानक्रममाह ॥ प्रियमीति । स्नायिनो मन्त्रवशीयंजगायगाहगरा
नविधिना स्नानं कुर्वाणस्य करमरीरुहयुग्मगर्भयोस्तर्जनीकनिष्ठान्तराण-
योपंतौ दर्भौ येन एवम्भूतमराजंत् शुशुभे । किम्भूमिविद्योमंतते ।
प्रियसाः कुचविद्योग एव हृदिर्भुक् सस्नाञ्जन्म यामान्ताः धूमवितती-
विंजदिव दभांणां श्यासत्वाद्भूमविततित्यं युक्तम् ॥ ८ ॥

कल्प्यमानममुनाचमनार्थं गाङ्गाम्बु चुलुकोदर
चुम्बि । निम्नलत्वमिलितान् प्रतिविम्बाद्गामय
च्छुदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

कथ्येति । अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं कर्तुं
वा कल्प्यमानं स्वीक्रियमाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकमध्यवर्तिं गाङ्गं अ-
म्बु कर्तुं निम्नलत्वेन मिलितस्तस्मिन् जातः प्रतिविम्बा यस्यास्तां
द्यां स्वर्गं उपनीय ममीपस्यां कृत्वा हस्तप्राप्यां कृत्वा करे अयच्छत्
दाण्डाने तदुत्प्रेक्षायां स्नानप्रारम्भानन्तरमाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्य
दपि दुर्लभं वस्तु हस्ते शानीय दीयते ॥ १० ॥

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं
घृतरागा । अङ्गमङ्गमनुकं परिरेभे तं मृदो
जलमृदुग्रहयालुं ॥ ११ ॥

मुक्तमिति । भूमिः आत्मनो भूपतित्वाद्दयितं प्रियं भर्तारं नलं स्वा-
नकाले दमनस्य भगिन्या जैम्या मुक्तं विरहितमाप्य लब्ध्वा घृतो रा-
गो लौहित्यं यया अथ च सानुरागा सती ऊपरादिमृत्तिकानियेधात्त-
त्परिहाराय जलस्पृशमात्रेण शिथिलायययाः मृदुतरस्पृशां स्नानार्थमा-
नीताः मृदो गङ्गादिमृत्तिका ग्रहयालुं गृह्णन्तं अनुकं आत्मनः कामुकं
तं अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं परिरेभे आलिलिङ्ग । श्रीतमार्गेण ललाटाद्यङ्गेषु र-
क्तमृत्तिकालगमय्याजेनान्यदा तु प्रापं स्वयम्भुं भूरान्गिङ्गिति भावः ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्यथाऽपि मपधीमुक्तं यत्नं चिरात्प्राप्य मानुरा-
गा ममी प्रत्यङ्गमालिङ्गनि फं सुखं लभीरुत्य सुखं हं येनानिलिङ्गिति वा ।
शुक्ला विप्रस्य रक्ता तु सप्रियस्याथ मृद्विगः ।

मित्रा शूद्रस्य कृष्णा तु क्रमान्मद उदाहृता ॥

इति स्मृते । अनुक अनुकाभिकाभीकाकमिता (पा०५।२।७४) इति
माधु । अनुकमिति पाठे सर्वोप्यङ्गानि लक्ष्मीकृत्य परिवर्भे किमित्यर्थं ११

मूलमध्य शिखरस्थितवेधा शौरिशम्भुकरकाङ्घ्रि
शिरस्थैः । तन्म्य मूर्ध्नि च करे शुचिदर्जे चारि
धान्तमिव गाङ्गतर्ङ्गै ॥ १२ ॥

मूलैति । मायमूलैस्त्रिभिरगर्भैर्दर्जेऽन्तस्य मूर्ध्नि शुचि निर्मल क्-
त्राप्यसम्बन्धात् पवित्रतरश्च साजनं मन्त्र तत्सम्बन्धि चारि च करे
विविधः । क्विद्वेषे । किम्भूते ।

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये कनादेन ।

कुशार्धे शङ्कर विद्यात्तयो देया कुशे स्थिता ॥

इति धचनात् मूले मध्ये शिखरे च क्रमेण स्थिताना वेधशौरिश-
म्भुना ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेण करके कमरङ्गलौ अङ्गुली पदाम्बुज
शिरसि च गङ्गा सत्र देति पराणप्रामाण्यस्थितैरेवमकारेण दर्जेपु म-
न्मयङ्गिर्गङ्गासम्बन्धिभिस्तरङ्गैर्यान्तमिव उद्गीर्णमिध कुशमूलादिस्थित-
ब्रह्मादिदेयना यत्र करकादिनिष्ठगाङ्गतर्ङ्गज्जटैरिव पत्रिर्देभाम्प्रजले
स्नानाङ्गुत साजनमकरादित्यर्थं । कमरङ्गलौ च करक इत्यनर । यान्त
उदित्व क्त यस्य विभ पति (पा ७।२।१५) निष्ठायामिषिनपथ ॥ १२ ॥

प्राणमापतवतो जलमध्यं मञ्जिमानमभजन्मुख
मस्य । श्वापगा परिवृढादरपूरे पूर्वमालमुचि
तस्य सुधाशोः ॥ १३ ॥

प्राणमिति । शुषर्णपटितमहापात्रस्तृतीयंत्वोपकल्पितमनुत्तककर-
कृतायगाहनजलमध्ये ।

गायत्री शिरसा माहे उपेद्व्याहृतिपूर्विका ।

प्रतिप्रणवमयुक्ता त्रिस्य प्राणमयन ॥ इति ।

य स्रवस्त्वोक्तलक्षणवित प्राण प्राणायाम श्यायतयत कृतयत

जलमध्ये सुरा गभीरकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नामामुराद्यामनिरोधपूर्वं अप-
 मर्षणं कृतवत इति यावत् । यद्यम्भूतस्यास्य जलस्य जगान्तर्वाप्तिमुख
 आपगाना परिदृढस्य स्यामिन समुद्रस्य उदरपूर गजप्रवाहमध्ये म-
 न्यनात् पूर्वाकाल उषितस्य कृतधामस्य मितशोचन्द्रस्य मङ्गिमान मी-
 न्द्वयंमभजत् सागरोदरस्यचन्द्रदृशमज्जूदित्यर्थं । पुनिभून्वयमयः प्राण
 इत्यमरोक्तं प्राणशब्दस्य बहुवचनान्तत्यनियमादेकवचन चिन्त्य ।
 आपतवत् वने क्तवतु । अत्यन्तमयोगे द्वितीया ॥ १३ ॥

मर्त्यलोम्भदनः सदृशत्वां त्रिभुदभुविशदद्युनिना
 रम् । अम्भर परिदधे त्रिधुमौश्रेः स्पृह्येव दश
 द्विग्वसनस्य ॥ १४ ॥

मर्त्येति । मर्त्यलोम्भदनो जनन दशदिश एव धमन यस्य तस्य ।
 दिग्म्भरस्य त्रिधुमौश्रेःचन्द्रशेखरस्य स्पृह्येय अम्भर यच्छ अय च ग-
 गन परिदधे । अत्र कृतदशदिग्वृषधिभाग गगनमुच्यते तेन गगनवसन-
 स्यत्यर्थं । किम्भूत । सदृशस्य दशाजिर्दीर्घप्रान्ततन्तुजि मह वसते
 तद्भाय अय च दशभि महवर्तमान तद्भाय दशत्वमहस्यायागिदिग्वि-
 भागाधाधिरेव दशत्वमहस्यायोगित्य विद्वन् सदृशत्वमुदितभाग्यत्व
 विद्वदिति नलविज्ञोपण या । तथा अम्भरवदीधित्याच्छरन्मघस्येवा-
 न्नकापरपर्यापस्य शुञ्जतरद्रव्यविज्ञोपमोव या । विशदः शुञ्जतरः
 द्युतियंस्य अत एव तार सूक्ष्मतर धवलद्युतियत् तारपुति एकपद्य या
 अम्भरद्विगदा द्युतियंस्य तद्भावस्तज्ञातानारात् आदत्ते तदुवलतर या
 शरन्मघवदन्नकद्रव्यवद्वा निम्नलाद्युतियांभा सादृश्यस्तारका यत्र ।
 यद्वा अम्भरि मेधा विशन्ति एत एव मेधायतत्यादद्युत्तय कान्ति-
 रद्वितास्तारका यथेति या । अम्भर धीन यत्र परिदध इत्यय इ-
 द्यराऽपि विशिष्टमाकाशमेव यस्ते शिवकामया विज्ञोपात् स्पृहा युक्ता ।
 अम्भरि विशन्तीति पक्षे द्वितीयेति षोडशविजागत् समाप्त ॥ १४ ॥

भीमजामनुचलन् प्रतिवेलं समियसुरिभ्य राजञ्च
 पीन्द्रः । प्राग्रथार हृदयं स समन्ताद्गुह्यरीयपरि

वेपमिषेण ॥ १५ ॥

भीमजामिति । राजश्रयोणा सदाचारनृपाणां मध्ये इन्द्रः स नृल-
 उत्तरीयस्योपरितनवस्त्रस्य परिधेयमिषेण वेपुनव्याजेन हृदय मन
 श्रय च यद्य स्थल मनन्तात प्रायधार यद्यथ पिदधे च । किम्भूत ।
 यत प्रतिवेत्त वार वार भीमज मनुजदीकृत्य अनुरागातिशयाञ्जलद-
 भिमुख धावत । किम्भूत इव तद्भृदप सधियसुरिष मभ्यक् नितरा
 नियन्तुमिच्छु रिष क्षयमात्र स्वया न गन्तव्यमिति गाढ सयत्र कर्तुमि-
 च्छति वा स्मृत्यादावेकत्रामस कर्मानधिकारोक्तैरुत्तरीयवत्प्रधारणं यु-
 क्तं । अन्योऽप्यन्यत्र गमनात्सुको यलाद्गुञ्जवादिना स्थाप्यते समन्ता-
 दिति च पाठ । राज अपिरित्यक इति प्रकृति ज्ञाय ॥ १५ ॥

.. स्नाऽनवारिघट्टराजदुरेजा गौरमृत्तिलकविन्दुमु-
 खेन्दुः । केशशोपजलमौक्तिकदन्ता त यभाज सु-
 भगापलत्रनश्री ॥ १६ ॥

स्नानेति । सुभगा मनोहरा श्रय च सौभाग्यवती श्राद्धवनश्री
 ज्ञानलक्ष्मीस्त यभाज रिषये स्नानेन नितरा ज्ञज्ञप्ते इत्यथ । किम्भू-
 ता । स्नानार्थं वारि तद्युक्ता । मुखेणपटास्त एव राजन्तौ उरोजी कु-
 षी यस्या सा तथा ऊर्ध्वे वृत्ततिव्यंगद्वं चन्द्राकारा । यर्षाणा क्रमास्ति-
 लका इति दक्षयचनात् । ललाटे धृतो गौरमृत्तिलकविन्दुगङ्गातीरमृ-
 द्गोपीचन्दनादिरक्षितो वृत्तुलस्तिलक स एव गौरवृत्तत्वान्मुखेन्दुयस्या
 सा तथा हस्तयस्त्रेण नाजंपदिति व्यामयचनेन वैधस्त्रानानन्तर यस्त्रा-
 दिना केशमाजंनस्य निषेधात् केशेषु शोप जल केशप्रान्तभ्यो गन्ध-
 ज्जल जलविन्दवस्त एव मौक्तिकानि दन्ताश्च यस्या , यद्वा जलमौक्ति-
 कानि मुक्तावत् स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ता यस्या सा स्वभूता
 रमणीयदशना तिलक दधारेति ज्ञायः । अन्योऽप्येवविधा तरुणी
 कम्बिद्रुजत इति ॥ १६ ॥

श्रैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्रस्वादुताप्रमुदितं चनुरा

द्वी । धीक्ष्य मोघवृत्तसौरभलेनं घ्राणमस्य स
लिलघ मित्राभृत् ॥ १७ ॥

शैत्येति । शैत्यं न शैत्यं न च जलदेयं यथा तैराप्यैः सज्जलदेयं
यत्कृत्स्नमस्यन्धिभिर्यांशौर्गन्तौ शब्दात्तकैः स्यादुतया मधुररसनाया
च जलगतविशिष्टरूपस्य शंशरमलक्षणस्य व्यधिपयणाभेन प्रमुदितां अ-
तितरां सन्तुष्टा चतुराक्षी इन्द्रियचतुष्टय क्रमण चतुःश्लोकं श्रोत्ररसन-
समाहाररूपा नेत्रादिचतुष्टयीं धीक्ष्य प्राणैन्द्रिय सहजगन्धस्य पृथिव्या
अमाधारणगुणत्वञ्जले तदनुभवात् कर्पूरादिवामितस्य च जलस्य दे-
वस्त्रापनादिधर्मं कर्म सु प्रतिषेधादीपाधिकस्याप्यसम्भवात् मोघो नि-
ष्फल स्य धृत सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन लोभस्तज्जातीयस्यद्वी,
विगलितविवेक सन ऋम चेत्यादिसन्ध्य घनपणौ चुलुकोदकस्पृशंमि-
येण मलिल जिघृतीति मलिनघूं जलाघ्राण कुर्वं दिवाभृत्, लोभस्पृशं-
भ्यां विगलितविवेको व्यधिपयेऽपि प्रयत्नंते । सन्ध्याघनपणौ चकारेति
भावः । शैत्यं वर्णवाचित्वात् प्यञ् । चतुराक्षीं समाहारे द्विगारिति
(पा० ४ । १ । २२) डीप् । मलिनघूं आदन्तत्वात् क ॥ १७ ॥

राज्ञि भ नुमदुपस्थितयेऽस्मिन्नात्तमभ्यु किगति
स्वकरणे । भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्रुस्त्वष्टृ
तर्कुचलदुर्कवितर्कं ॥ १८ ॥

राज्ञीति । अस्मिन् राज्ञि भानुमत मूर्ध्न्यस्योपस्थितये उपस्थानार्थं
आत्त गृहीतमर्थदानमन्वन्धि म्भकरेण स्वपाणिना अर्घ्यदानानन्तर
या "अभावादित्यो ब्रह्मा इत्यादि मन्त्रपुत्रं क जल शिरः परितः स्व-
पाणिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभाप्रभरे मध्ये गलद्विन्दु
क्रमेण ङ्करति सति प्रान्तय क्षिप्तोदकस्यैव प्रादक्षिण्यपरिच्रमणानि
लोकस्य इत्यमुं यिंशुकस्त्रं शस्तर्कुं । शाण्डक तत्र घर्षणयशाच्चनतो ज्ञा-
म्यतो विद्युक्पतनशीलनेज कणस्य अर्कस्य वितर्कं तद्विषयविशिष्टमुच्य-
ते । प्रकाशमभिरप्रजा मलितगलद्विन्दुजलज्रमणददर्शनेन विद्युक्-
संज्ञा मूर्ध्न्यं पुनरपि शाण्डके धृत किं । अत एव ताकणाः पत-

न्तानि लोकस्य तदानौ युद्धिरभूदित्यर्थं । भानुमदुपस्थितये गृहीत-
मस्यु स्वक्रेण विक्षिपन यस्मिन् राज्ञि विषये लोकस्य तदानौ ज्ञा-
न्तयो नलाङ्गप्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति शार्ङ्गचक्रपरिचरन्सूर्य्यसमा-
यनां लोकस्य चक्रुरिति वा । राज्ञा यदस्यु गृहीत तस्मिन् क्षिप्ते ज-
ले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना ज्ञान्तयो ज्ञमणानि त्व-
ष्टुस्तत्रणं चलादकै विलकंश्चक्र । उन्निमा छापो विषति ज्ञमस्य
पतन्ति तन्प्रतिविम्बितैश्चस्यपि ज्ञमणानि जायन्ते तत्रोत्प्रेता इति
वा । अर्घदानं मूर्ध्वोपस्थानञ्च कृतवानिति भाव । स्फुरिततेजसी-
ति पाठे नान्यविशेषण ॥ १८ ॥

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः सन्निधानमभजन्त
कराब्जे । शश्वीजविशदस्फुटवर्णाः स्फाटिका
क्षत्रलघञ्छुलमाजः ॥ १९ ॥

सम्यगिति । श्रुतिमन्त्राः सम्यग् जपत सावित्र्यादिसन्त्रमाद्युत्थो-
पांशु उच्चारयत अथ कराब्जे सन्निधानमभजन्त अर्घाभन्त । किम्भू-
ताः शश्वीरगमोक्तकर्मोच्चारयन्तिस्मंलैद्यद्विधारुणादिर्घौकै कृत्वा विशद-
स्फुटाः सात्रादिमाकृत्योच्चारयन्तानन्देवा वर्णा अत्रराणि येषु । अथ
च शश्वेषु त्रामादिदोपरहितेषु बीजेषु स्फुटिकगुटिकासु विशदो धवलाः
प्रकटो वर्णं कान्तिर्येषा । यद्वा निर्दोष स्फाटिकबीजान्यथ धवला
प्रकटा येषा अत्रराणि येषु । तथा स्फाटिकानाणा वनयस्य मालामा
खनं भजन्ति ते तदाकारेण परिणना भक्त्यतिशयात् सूतीभूय तत्पाणि
पट्टे यमन्ति स्मिति जाय । उपस्थानानन्तर स वित्रीजपञ्च कृतवा-
निति भावः ॥ १९ ॥

पाणिपङ्क्ति यत्रः पुनरास्त्रहे वतर्पणयत्रापुणम
स्य । न्युप्यमान जलयोगितिलौघैः स द्विरुक्तक
रतालुतिलेऽजून ॥ २० ॥

पाणोति । अथ पाणिपङ्क्तिं हस्ताङ्गुलीना धव्यो कारुहे यत्रं ना
मो यथाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखायिन्यामरूपा यथा देवतर्पण-

जले यथापंण कर्माभूत पुनरुक्तमाख्यत् अकरोदित्यर्थः । देवतपंणं हि
 यथै क्रियते ते चाहुलीपर्वं सु पूष्टंमेव धत्तन्ते समाधत्तैव पौनरुक्त्यं ।
 तथा न्युप्यमानेन पितृभ्यो दीयमानेन जलेन योगिभिः सहजालिप्य-
 साद्यै कृष्णतिलौघैः कृत्या स नलो द्विरुक्त पुनरुक्तः करतालुतिलाः
 करकमलमध्यवर्तीमामुद्रिकलक्षणभृतः सूक्ष्मकालतिलाकारो छाड्को य-
 स्य तादृशोऽभूत् । पितृतपंणं हि तिलै क्रियते स च तिलस्तलहस्त
 मध्ये धत्तंत ख्येति पौनरुक्त्यं ब्रह्मयज्ञदेवपितृतपंणमपि तेनाकारी-
 ति प्राय । आद्यन्तयोर्देवपितृतपंणयोर्मध्यं धत्तंमान ऋषितपंणमपि
 तेन कृतमिति ज्ञेय । न्युप्यमाम प्रज्ञादित्यात् सम्प्रधारण ॥ २० ॥

पूतपाणिचरण. शुचिनोञ्चैरध्वना नितरपाटह
 तेन । ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चावेद्यम राजऋ
 षिरेष त्रिवेश ॥ २१ ॥

पूतंति । एष राजा धामी ऋषि श्रुतिधर्माचरणशीलो नल देव-
 पूजागृहप्रवेशोचित्वार्थं पूतं जलक्षालित पाणिचरणं येनैवभूत सन्
 शुचिना गामयलिप्तेन पयिश्रेण तथा नितरस्य नलातिरिक्तस्य पादेना
 एतेऽन्यचरणरूपशुद्धूपितनेत्यर्थः । ऊच्चै ऊर्ध्वं अध्वना सोपानवद्व्या-
 गेण । यद्वाऽनितरपाटहतेन अत यथाञ्चैर्नतरां शुचिनाऽध्वना ब्रह्म
 चारिण उपनीता द्विजा परिचारिणा देवसेवाकारिणां यत्र एवभूत
 सुरार्चावेद्यम सुवर्णादिगिम्भितमग्निसंस्कृतप्रतिमा गृह देवपूजासम्य-
 च्छिनो गृह धियंश ॥ २१ ॥

क्वापि यन्तमसि धूपजधूमैर्मचकागुरुभवेर्धमरा
 णाम् । जूयते स्म सुमनः सुमन स्त्रग्दामधामप
 टले पटलेन ॥ २२ ॥

कं मि । यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरायकाशे क्वापि कस्मिन्-
 पि प्रदेशे सुमनसा देवाणां पूजापंणानीनाः सुमनस पुष्पाणि तामा
 स्त्रादानानि नालापरस्पराः । यद्वा स्त्रज कण्ठमाला दानानि गिरो-
 नाभ्यानि तेषां धानानि स्थानानि मध्यस्थापितपुरपदेषुमुषांदिपा-

त्राणि तेषां पटरीं मसृहे विपये तेषामुपरिष्ठान् मेचकागरुमसृष्टैः क-
 ष्यागुरुमनुद्गैर्धूपजे सौगन्ध्यार्थं रचितैर्धूमोत्पन्नेर्धूमैरेव ज्वगराणां प-
 टलेन गणन भूपले स्म ज्ञात । पुष्पाद्यामुपरि ज्वरैर्भोष्यं तथा च धू-
 पजधूमा एव तस्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो मालत्याः पुष्पाणां
 मालापरम्परास्तासां स्थान तद्वचितमिति यावत् एव पटल वितान
 यत्र तादृशं वा देशानामुपरि पुष्पवितानमपि निबद्ध यत्रेत्यर्थः । देव
 पूजायं उपरिष्ठानामालापरम्पराणां स्थानभूत पटल गृहप्रान्तच्छदियं-
 त्र तादृशपद न्तरप्रदेशं देवतागारं हि छदि. प्रान्ते । सौरभरागणीय-
 कार्थं पुष्पमाला बध्यन्ते तासामुपरि धूमा एव जृह्णा जाता इत्यर्थं
 इति वा । बहुतरा धूपाः पुष्पमालाथ यत्र सन्तीति ज व. । सुमना
 मालतीजातिरित्यमर. । प्रान्तेऽथ पटल छदिः ॥ २२ ॥

साङ्कुरेन रुचिपीतनमायैर्यैः पुरास्ति रजनीरज
 नीत्र । ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमल
 तिका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्कुरिति । यत्र देवगृहे त दीपा हेमलतिका इव त्रिदशेभ्यो वि-
 तरितुं धृता स्थापिताः सन्ति ते के ये. येदीपैरुष्या दीप्त्या पीत प्र-
 स्त तमो यस्यास्तादृशी सा भूता भविष्यति वा रजनीं रात्रि साङ्कुरे-
 षोद्भिन्नप्रत्ययतेजोऽङ्कुरसहितेव पुरास्ति अभूत् भविष्यति वा । तथा
 यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा अतितरा पीतवर्णा अत्यन्तगौरी रात्रि
 सङ्घिष्यन् यङ्कुरा रजनीष हरिद्रेष अभूत् भविष्यति वा । रात्रि पी
 तीभूततया हारदावत्, प्रदीपकलिकाश्च तदङ्कुरा इवेत्यप्रंवापना वा ।
 निशाभ्या कङ्कुरी पीतेत्यमर । पीततमा पक्ष सान्त पक्ष तमवन्त ।
 पुरास्तीति पुरिलुङ् चति (पा० ३ । २ । १२२) यावत् पुरंति (पा०
 ३ । ३ । ४) जविष्यति वा कट ॥ २३ ॥

यत्र मौक्तिकमणैर्विरहेण प्रीतिकामचूतवह्निपटे
 न । कृद्बुमेन परिपूरितमन्तः शुक्तयः शुशुभि
 रेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २३ ॥

यनेति । यत्र देवागारे भीक्तकर्मणे प्रियतमस्य विरहेण कत्रां कु-
 कुमस्य स्त्रीहीपनहेतुतया प्रीतिस्तया कामं यत् दत्त कामेन कत्रां वा
 दत्त यद्दे. पद दाहकत्यादिरूपोऽधिकारः तद्रूप चिह्नं या यस्य तंन
 कुङ्कुमेत केशरेण परिपूरितं अन्तमंध्यभागमनुजशरयो विज्यागाः शुक्त
 य शुशुभिरे वियोगिन्योऽपि विरहाग्नितप्त हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कुम
 पूर्णां शुक्तयो वियोगिन्यो रूपकेन वर्यन्ते । यद्दे. भीक्तकर्मणे विरहेण
 उपलक्षिता शुक्तय कुङ्कुमस्य कामाहीपने हेतुतया या प्रीतिस्तया यु-
 क्तेन कामेन । अन्यत पूषयन् । धृन्दाहकत्यरूपोधिकारेण कुङ्कुमेन प-
 परिपूरित अन्त मनुभवन्त्य शुशुभिरे इति वा । प्रीतो हि किञ्चित्
 पदं ददाति । शुक्तयः विशिष्टेन कुङ्कुमेन उपलक्षिता संत्य भीक्तकर्म
 णे विरहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिरे इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा
 या । प्रीतेति पाठ स्त्रीहीपकत्वेन प्रीतात् कामं यत् शरयेण लक्ष्यचिह्नं
 पद धनेत्यर्थं । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूता शुक्तयः पुत्रवि-हेण सातरी
 यथा हृदयान्तर्दाह वदन्ति तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्दाह वदन्तः शुशुभिरे
 इति वा ॥ २३ ॥

अङ्कुचुम्बिचनचन्दनपङ्क यत्र गारुडशिलाजमम
 त्रम् । प्राप केलिकचलीभवदिन्दोः सिहिकासुत
 मुम्बस्य सुरानि ॥ २५ ॥

अङ्केति । यत्र देवागारे अङ्कुचुम्बो म मयती चनचन्दनपङ्को यस्य
 तत् गारुडशिलाज प्रतिनीलस्यलगरुडीद्वारमणिपटिनममत्र पात्र के-
 न्या लीलामात्रेण कथलीभवन् ग्रामीभवन् सुरमध्यस्थं द्वंभाग इन्दुपे-
 म्मा तस्य सिहिकासुतपुरस्य राहुवदनस्य शीतलावज्राजनसुरानि प्राप
 तस्मिन्मनुदित्यर्थं । गारुडमणिपात्रेणि यत्र चन्दनभरितानि मन्तीति
 भावः । शनश्निति ज्ञात्या म्कवचन भवदिन्दाभापितपुस्क ॥ २५ ॥

गर्भमंगमदकद्वंसमान्द्र जाजनान रजनस्य म
 जन्ति । यत्र साम्यमगमन्ममनांशोऽङ्कुचुम्बु
 लृपीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २६ ॥

गभनिति । यत्र देवागारे एणमत्कट्टंमेन कन्तूरीपङ्कन भान्द्र पूर्ण
गजमव्य भजन्ति विज्जाणानि रजतघटितानि भाजना नि पात्राणि अ-
ङ्गुरहु कलङ्कमृग तेन कलुषीरुतो मलिनी रुन कुङ्कियस्य तम्यामता
शाश्वन्स्य साम्यमगमत् । देवपूजाय रजनपात्राणि कस्तूरापर्णाणि य
त्र मन्तीति भाव ॥ २६ ॥

उज्जिहानसुक्रताङ्कुरशङ्का यत्र धम्मं गहने खलु
तेने । भूमिञ्चार्त्तरम्भजवलीनामालिभि सुगत
सौत्रसखाना ॥ २७ ॥

उज्जिहानेति । धम्मं गहने निविडे अथ च पुण्यकाननमपि य
त्र देवपूजापरचितगृहे उच्चत्रुंशधजलतराणा सुगतसौधाना धौहदेवा
लयाना या मखाप मद्रुग स्तपा भुरि शकरा यपु तेषा करम्भयलाना
दधिमकूपहाराणा दध्यादनपद्वाराणा वा आलिभि पटक्तिभि उ-
ज्जिहान उद्रञ्चन मुक्त दुरस्तस्य शङ्का मन्भावना खलु निश्चित तेने
व्यरचि । आम्नादिउने हि आम्नाद्यङ्कुर एवाद्गच्छति तथा धम्मकानने
धम्मङ्कुर एवेति । यत्र शकरामिश्रित दध्यादनयलिश्रणय उदकसिप-
ता सन्तीति भव । सुगतनीचसखाना राजति (पा-५।४।८१) टच् ॥२७॥

खल्वं मारुत्यदमरौत्रनिवास पव्व त क्वचन चम्पक
सम्पन् । मल्लिकाकुसुमराशरफापीड् यत्र च
स्फटिकसानुमनुञ्च ॥ २८ ॥

खल्वंमिति । यत्र क्वचन प्रदेशे विक्रमितचम्पककुसुमाना सम्पत् उ
च्चतरपुञ्ज छनरीषाणा निवासभूत पव्व त मेरु खल्वं इस्वमाख्यत सु-
नेरुवणयम्यकराशिर्मेरारप्यच्चनरा यत्रास्तात्ययं । तथा मल्लिकाकुसुम
राशि स्फटिका मय शिखराणि यस्य त कैलास पव्व त शत्रुच्च खल्वं अ
कार्पीत् । शुन्तरस्फटिकवणकेनामतुल्या मल्लिक पुष्पराशि कैलासाद्
प्युच्चनरा यत्रास्तीत्यय । पयगन्वपात् खल्वंनुच्चपटद्वय भिन्नमिति
अय ॥ २८ ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्ति कुर्वती कुलवधु
 मत्रजज्ञौ । हृद्यद्वैतनिवेद्यनिवेशाद्यत्र भूमिरत्र
 काशदरिद्रा ॥ २९ ॥

स्वात्मन इति । यत्र हृद्यता यथैरमादीना मनोहारिणा देवतास-
 म्बन्धिना निवेद्याना पञ्चरात्याद्युपहाराणा निवेशाद्यस्यापनादृष्टो-
 तिलमात्रायकाज्ञेनापि दरिद्रा रक्षिता भूमि स्वात्मन प्रिय नल प्रत्य
 पि लक्ष्मीकृत्य गुप्ति मद्याङ्ग सुवर्णरूप गोपन कुर्वती, शोभनस्य स्वस्य
 या देहस्य गोपन कुर्वती वा, निलमात्रमपि प्रदेश द्रष्टुमददाना मती
 कुलवधुमयजज्ञौ अथमेन कुलस्त्रीतुल्याऽभूदित्यर्थः । कुलवधुरपि स्व
 प्रिय प्रति लज्जातिशयात् स्वशरीर गापयति । बहूनि नश्येयानि यत्र
 स्यापितानि सन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यत्र कान्तकरपीडितनीलग्राचरश्मचक्रुगसु त्रि
 रेजु । गावमूढं विव्रुतेगनु विम्वान कुहमक्षितिपु
 कुहमितानि ॥ ३० ॥

यत्रेति । यत्र यत्तमानाम् कुहमक्षितिम् चन्द्रकान्तादिमणियहभू-
 म्निपु देवपूजायमरे गान्ध्या गायकाना गानयथात् मूढं विभ्रुते शिर-
 कम्पस्यानुविम्वान् प्रतिविम्वान्हेतोस्तद्वाज्रम कुहमितानि इष्टक्रियमा
 यचम्यनादिपरिहारार्थं कामिनीशिर कम्पयित्सितानाय विरजु । कि
 म्भूताम् । भीता भामसेनस्तद्वत् सूर्यकान्ताधरुकान्ता वा तेषा करे
 किरणे पीडिता पुरस्ताद्गन्तु प्रतिबद्धास्तत्रैव घनीभूता इति यावत् ।
 गालपःचरश्मया नाक्षमणिकिरणा यत्र विक्रुः मन्ताला केशा यासा
 ताम् । कामिन्या इष्टपरिचुष्यमाना प्रियवापिगृहीता नीलमणिरश्मि
 तुल्या मन्तीना केशा यामा । कृतकचपट्टा मत्य चुम्यनादिपरिहा
 राय शिर कम्पयन्तुवान् विज्जमान कुह्व स्ति । मणियद्वा भूतया दवसे-
 चका गायक च यत्र मन्तानि भाव ॥ ३० ॥

ने त्रयणंमणिपूपावृणं स द्वितीन्दुरनगद्यनिवेद्ये

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रमिन्द्रयोच्चय
चारौ ॥ ३१ ॥

नेति । म शिनीन्दु भूचन्द्रो नन तत्रोक्तद्वये देवपूजागृहे अमल
मणिभीरद्वै खचित पीठमध्यतिष्ठत । किम्भूत । नैक्यर्था मणयो ये-
षु देवार्थे कल्पितैर्नातावर्णैः भूषणैः पूर्ये । तथाऽनवद्यानि न दक्षा-
दिनिर्घट्टानि यस्मिन् । तथा चित्राणां ननावर्णानामाद्यर्थकारिणा दे-
वार्थमानोताणां मिथयानां यन्त्राणां उच्चयेन राशिना चारौ रमणीये ।
मणिपीठं अधिशोडशति (पा०१।१।४६) कर्मत्वम् । चाविति पाठं पीठ
विशेषणं ॥ ३१ ॥

सम्यगर्चति नलेऽर्कमनूर्णं जक्तिगन्धिसुनाऽकलि
कर्णः । श्रद्धधानहृदय प्रति चान्तः साम्प्रमन्व
रमेणिनिर्चैपीत् ॥ ३२ ॥

पश्चात्ततपूजाया प्राथम्येन सूर्य्यपूजाया विहितत्वात् प्रथम सू-
र्य्यपूजासाह । सम्यगिति । नले सूर्य्यकान्तमणिरूप सुवर्णादिचदित
प्रतिमाद्वय वाऽके मध्यक्रीतस्नानमार्गेण अर्णुं त्वरारहित साध-
ध नतया धिरकाल अर्चति मति अनुनाः सूर्य्येण कर्णा राधेया भक्ति
गन्ध अस्था भक्तिर्पेसा तादृश अकलि अर्चयि सूर्य्यभक्तऽपि वर्णा
रत्नापेक्षया अतिहोन श्येति सूर्य्येण अन्तर्निश्चित इत्यथ । तथा नले
अर्कं शनैरर्चति सति अम्बरमणि सूर्य्यं श्रीकृष्णपत्र माम्बर अन्त कर
णे श्रद्धधानहृदय प्रति श्रद्धधानहृदयमात्र निरर्चयित निश्चितवान् । सा
ऽपि भक्ततेया प्रसिद्धऽप्यस्यश्रद्धावात्र तु नलयद्वयन्तभक्त इति
निश्चिकायेत्यर्थः । उभाभ्यामपि सकृशावलम्ब्य सूर्य्यं महती भाक्तमनु-
दिति भाव । अर्चतीत्यर्चारादिकादर्थे शता । अक्तिगन्धि प्रख्या-
र्याया (पा०५।४।१३३) इति गन्धस्य इत् । हृदय प्रति मुप्रतिना ना-
त्रार्थे (पा०२।१।८) इत्यध्ययीभावः ॥ ३२ ॥

तत्रदर्य्यं मरहस्यजपेषु स्तद्धमय श्रयममुष्य व्रजा

ज । रक्तिमानमिन् शिद्धिनुमुच्चै रक्तचन्दनत्रयी
जममाज ॥ ३३ ॥

तदिति । तेषामव्ययमव्यभिचना रक्ष्याना गौतमात्मनश्चाणा ज-
पपु उपशुभन्तवृत्तपु शिषय स्त्रद्धया अपमानिकारूप रक्तचन्दन-
काष्ठजाना कृतश्चिद्रसशीता फगमध्वयभियोजाना या समाज समूह
जपताऽमुष्य नलस्य शय इस्त यमाज मिषेय । उप्रक्षते । तत्करे य-
त्तमान उच्चैतिशयित रक्तिमान रक्तत्व शिद्धितुभिय । अन्योऽपि शि-
ष्य उपाध्याय सेयत मय । रक्तचन्दनवाजजपमानिकारापेन भीरमन्त्रा-
णा शाग्रफलद्वयात् भीरमन्तान रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्यथ ।
रुद्धाय मन्त्राचत्वान्मपट ॥ ३३ ॥

हे नागकनकरुप्रसन्नन व्यम्बस्तदुपकृत्पितपूजा ।
घ्रात्रया यवि विजित्य रतीश राजित कुसुम
काहलये ॥ ३४ ॥

इदानीं श्लाकाष्टकेन हरपूजागाम्य हेमेति । हेमनामकथनस्य तरो
प्रसूयन विकनितकुमुनेन कृत्या । तेन नलन उपकल्पिता पूजा यभ्य स
यभ्यका राजित शशुभे । उप्रक्षते । कथेय । रतीश मृषि विजित्य
यनात् अ सवा गृहीतया कुमुनरुपया काहलया धत्तूरपुष्पाकारवाद्य-
विज्ञापेणैय कुमुनकाहलयोपलतित इयति वा । शराणा कौमुनत्याद्
यादिघ्राणागपि कौमुनतया मुक्त्यात् कागकाहलया कौमुनत्वमुधि-
तमेय । परभूनात् कागाहल त गृहीतया कौमुनकाहलयेय धत्तूरपु-
ष्पेण रागत इत्यय । अन्याऽपि शत्रु जित्या यल द् गृहीतेन छत्रया
दित्रादिना शाजते सौन्दर्येण स्वस्पर्द्धितया स्वस्य शिवभक्तनया काम-
भय य शिवविरोधित्यात् स्वधिराधिन स्वामिधिराधिनष्व स्मर रणे
जित्या तस्माद्गुल व्यलेतेय गृहीतया कुमुनकाहलया धत्तूरपुष्पेण क-
त्या नगेन उपकल्पित पूत गुगुन । मेवको दि स्वधिराधिन स्वव्यागि-
धिराधिनष्व रणे जित्या तच्छत्रयादित्रादिमल द् गृहीत्या क्कामिन उ-
पदाकरानि मल य श्यामी शाजत इति वा । प्रियतरण धत्तूरपुष्पेण

म राजा नल शिवमपूजयदिनि भाय १ धनु र कनकाह्वय इत्यम-
र । वाद्यभाण्डविज्ञापे तु काहलेति विद्य ॥ ३४ ॥

अथ चन्द्रन् हरम्भर स्मितभाजा नागकेशरतरोः प्रस-
वेन । माऽयमापयदतिर्य्यंगवाग्निद्विकपालपाण्डु
रकपालविभूषा ॥ ३५ ॥

अर्चयन्निति । स्मित विकाराय भगते स्मितभाक् तेन विकसितेन
नागकेशराख्यस्य तरा प्रसवेन पुराणेषु कृत्वा हरकर सुवर्णादिषटित-
दक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिभापाणि अर्चयन् पूजार्थं स्थूलतर शुभ्रतर
केशरतकृष्णमम मत्पाणी स्थापयन् माऽय नल निरङ्घ्र्या दिश ति-
र्य्यंगत्तेमानप्राच्यादिदिगष्टकात् अवाच्या षडोदिश सकाशाद्धान्या
शंतिर्य्यंगवाग्निद्व कदुध्या तस्या पाना रक्षकी ब्रह्मा तस्य चिरका-
लघर्षणाद्गतएति पादहुर घवल शिर तन ब्रह्मकपालेन हृत्या विभू-
षा अहाङ्कृति कपालरूपा विभूषा प्रापयत् प्रलम्भवत् । हरं च ब्रह्म
ण पञ्चम शिर छिल तत्प्रायश्चित्त कुञ्च ता हरस्य भिक्षार्थं करे ति-
ष्टमि ततश्च तरप्रतिभायामपि तेन भवितुं युक्तमिति नागकेशरपुराण-
पेण ब्रह्मकपालेन तत्वरमराञ्चकारत्यथ । चाभय कगरा नागकेशर
क क्षुणाह्वय इत्यमर । हरकरमर्चनापक्षया कर्मत्वम्, पदे आप्राते-
गन्त्ययत्वाद्दसौ कर्तुर्कोकर्मत्वम् । तिर्य्यंगवागिति अथ्वय तिर्य्यंगवा-
क्षासी दिक्च वा इति समाम ॥ ५ ॥

नीलनीररुहमात्यमधी न न्यस्य तन्मय गलनाल
विभूषा । स्फा टिफ्रीमपि तनुं निरमासीन्नीलक
गठपदसान्त्वयताथै ॥ ३६ ॥

नीनेति । म नल तस्य हरस्य स्फटिकनिर्मितामपि तनुं हरप्र-
तिभा नीलनीररुहाया मात्य मानी तन्मयी गलनाल कण्ठ तस्य
विभूषा भूषण न्यस्य सायथ्य नीलकण्ठवाचक मत्पद तस्य मान्यवता-
थै शान्त्वयमादित्याय नील कण्ठा मस्यति शुभ्रन्यसायस्याप निरमा-

सीन् निर्मितयान् । नीलोत्पलभारतां कण्ठे वध्वा स्फाटिकीमपि शि-
वप्रतिमा नीलकण्ठपदसहितामकरोदित्यर्थं । कण्ठे एव नीलोत्पल-
पूजा चकार अन्यत्र तु चन्दनद्योतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ३६

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेहकर्मणा पुररिपुमन्द-
नारिः । तत्पुर पुरमतीत्यमघाङ्गीद्रूपरूपमथ
कामशरञ्च ॥ ३७ ॥

प्रीतिमिति । पुराणा दैत्यविशेषाणां रिपुस्तथा मदनस्य शरि शि-
व मन कृते इन्द्रोऽपि कर्मणा पुरकामशरद्वारूपव्यापारेण प्रीतिमेष्य-
ति प्रमत्तो भविष्यति । अतः हेतोरेव इति बुध्यते अथ नलस्तस्य
पुररिपो कामारे पुर धूपस्वरूप अथवा धूपव्यवधारिण पुर गुग्गुल
अघाङ्गीन् ददाह । अथ च तद्गृहानन्तर धूपविशेषरूप कामशरञ्च
ददाह यस्मारियंदिषु शरथ यदथ येन दह्यते स तस्मिन् प्रीयत एव ।
शिवज्ञपेन वेपान्तरधारिण पुर दैत्य कामघातशु मोहनाख्यं ददाहे-
त्यर्थं । धपममपंशान्ता शिवपूजामकरोदिति भावः । इन्द्रोऽपि पूजा
तेन जक्तिष्कन्तापि कर्मणा पुररिपु कामारे शिवो मन कृते मर्द-
यं मयि विषये प्रीति न यास्यति एतावताऽपि सन्तुष्टो न भविष्यति,
अतः कारणादिव तदग्रे पुर कामशरञ्च ददाह । एव कृते सन्तुष्टो भ-
विष्यतीति धिर्मति भाव इति या । पुररिपुमन्दनारि इति च योगस्यै
यात्र प्राधान्यात् पौनरुक्त्य । गुग्गुली कथित पुर इति विद्य । त-
त्पुर ज्ञेयपट्टोममान् । अन्यथाऽध्ययेन सह पट्टोममाननिषेध स्यात् ।
तदिति सुतपस्त्रीकविभक्तिप्रतिरूपकमध्यय पृथक् पद घा ॥ ३७ ॥

तन्मूर्त्तमपि भीमतनूजाग्निप्रयोगमहिष्णुरिशा-
यं । शूलिभौलिजग्निनीनतयाऽभृष्टानमूर्च्छंननि
मौलितनेत्रः ॥ ३८ ॥

तदिति । तन्मूर्त्तं तस्मिन् देवपूजासमयेऽपीत्यर्थः । भीमतनूजायाः
विप्रयोगमहिष्णुरय गणः शूलिनीनी वर्त्तमानाश्च जिनो भीततयय
विमेष्यान्तंग यन्मूर्च्छंन सकाप्रतापस्य प्रलय तेन हेतुना निमी-

लिते सङ्घाचिनपस्त्रीकृते नेत्रे यनेयम्भृताऽभृत् । विरहित्याद् हरशि-
रश्चन्द्रशंनस्य नितरा सन्तःप्रकारित्वजिषा ध्यानसूचनव्याजेन नेत्रे
निर्मालितयानित्यर्थः । पूजानन्तर शिष्यस्य ध्यान चकारेति ज्ञाय ।
शून्यधारिणाऽपि यः शिरसि घृतः तस्मादधिकभय सूचयितुं शूलिपद्
प्रयोजि । तन्मूढूर्तं कालाध्वनोरत्यन्तसयागे (प ०२३।५) इति द्विती
या । विप्रयाग न लाकेति (पा०२।३६९) यथा नपेधाद्वितीया ॥ ३८ ॥

दशहवद्भुवि लुठन् म ननाम त्र्यम्बक शरणभा
गिष्य कामः । आत्मज्ञस्त्रिशिखासनत्राणान्
न्यस्य तत्पद्भुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥

दशहवदिति । स ननां दशहंन तुभ्य साष्टाङ्गयोगन भुविलुठन् मन्
त्र्यम्बक ननाम । किं भत्या । तस्य हरस्य पद्भुगे पुष्याङ्गुलिदानार्थं
सङ्गलिना धृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्प्य । तत्रोत्प्रेक्षते । तान्येव कु
सुमानि आत्मन गच्छ खड्गादि, त्रिशिखासन धनु, बाणान् स्वशक्य
तानि पुष्याणि तस्य हरस्य पद्भुगे न्यस्य समर्प्य शरणत्राक काम इ-
याद्यप्रवृत्तिशय न धारयामि दामाऽस्मि सच्छस्त्राणि त्वमेव गृहाणे-
त्यादिशचनपुत्रक परलयुगमसीपे स्वशस्त्राणि कुसुमानि परित्यज्य द-
शहवद्भु वि लुठन् मदा रणे-यादि धदन, शरण रक्षितार शिष्यमेव भक्त
मानो रूपसाम्यात् काम इय यवानानन्तर पुष्याङ्गुलिदानपुत्रक भक्त्य
तिशयेन दशहवत् प्रणामकरादित्यर्थ । त्रिशिखासन तृणीर या । अ
भ्योऽपि शरणान्न स्वमेव कराति ॥ ३९ ॥

त्र्यम्बकरूप पद्भुगेः कुसुमानि न्यस्य सैप निज
ज्ञास्त्रनिभानि । दशहवद्भुवि लुठन् किम् कामस्तं
शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

त्र्यम्बकेति रूपकः । सैप इत्यत्र साचिलोपे चेदिति (पा०, १३, ३३४)
मुनाप । पुत्रं शाकात् स्यार्थ ॥ ४० ॥

व्यापृतस्य सनरुद्रिष्यजप्तौ पाणिमस्य नत्रवह्व

लील । भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपर कृश्रेणिराश्रयत रु
द्रपरस्य ॥ ४१ ॥

व्यापृतेति । रुद्रगङ्गात् परेवा पथादुच्चार्य्यंभाषाणा रुद्राणाणांमि-
त्यथ । रुद्र परा दैवत येषा या रुद्रपरा शिशुभक्ता तत्रमन्वन्धिना
सैधांय्यंभाषाणांमिति यावन् । तादृशानाञ्च शहाया मणीना श्रेणिमां
ला भृङ्गभङ्गिर्नरपङ्क्तिरिवाम्य नरास्य नथपल्लवयल्लीना यस्म नत्सु-
दृगमित्यथ । स्वयिध पाणि कर आश्रयत मिषेव । किम्भूनस्य ।
रुद्रपरस्य शिशुभक्तस्य ज्ञत एव ज्ञत रुद्रा देवता यस्य ज्ञतरुद्रमन्व-
न्धिन ज्ञतरुद्रियसङ्घस्य "नमस्ते" इत्यादिगियमृक्तस्य जप्ती अपे विच
ये व्यापृतस्य मव्यापारस्य रुद्राक्षाणा रुद्रमिपत्यन् नमस्त इत्यादिषड
ङ्गरुद्रजप रुद्राक्षजपमालया चकारेत्यर्थ । भृङ्गमालाऽपि नथपल्लव से
यते । ज्ञतरुद्रियेत्यत्र ज्ञतरुद्रादुद्येति यक्तव्यात् (पा०४।२।२०) च ।
जप्ती तितुवेति (पा०७।१।८) इह निर्बंध । "पट्ताक्षैथैव रुद्राक्षै" इत्या
दि हारातोक्तो हरोक्तश्च जपमालाविधिद्रंभव्य । अणिनादिसिद्धय प
ट्ताक्षैथैव रुद्राक्षैरिति ज्ञातव्य ॥ ४१ ॥

उत्तम स महति स्म महीभृत् पुरुषं पुरुषमूक्त
विधानैः । द्वादशापि च स केशवमूर्त्तीर्द्वादशाक्ष
रमुदीर्य्यं ववन्दे ॥ ४२ ॥

उत्तममिति । स महीभृत्तत्र उत्तम पुरुष पुरुषोत्तम पुरुषमूक्तस्य
स हस्तशीर्षेत्यादिषडशर्षा विधानेरनुष्ठापप्रकारविज्ञेये ।

"दद्यात् पुरुषमूक्तेन च पुष्याद्यप मय या ।

अर्चितं स्याज्जगदिद तेन सर्वं चराचर ॥

शानुष्टुभस्य मूक्तस्य त्रिष्टुप्तास्य देवता ।

पुरुषो यो जगद्वीजमृपिनारायण स्मृत ॥

तथा । "ओंकारपृष्ठ कैथैव यद्वंमन्त्रे पृथक् पृथक् ।

आधाहनापन पाद्यमध्यंभाषमनीयक ॥

स्नान वस्त्रीपथीमन्त्र गन्धमाल्यादि च क्रमान् ।

धूप दीपश्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिण ।

षोडशोद्गमनं कुर्वाणो देव नारायणो विधिः ॥

इत्यादिस्मृतिवाक्यविहितप्रत्यक्क्रमं निर्दिष्टं षोडशोपचारिभूतं स्म
धापूजयत । तथा स नलः “यथा देवमातेव गभमीन” इति व्युत्क्रमोक्तं
द्वादशाक्षरं यामुद्देवमन्त्रं वैष्णवागमोक्तक्रमेण उदीर्यं सम्यग्वाच्यं द्वा-
दशापि केशवसम्बन्धिनीर्भूतीं षोडशोद्गमनाद्युद्गमनात्पूर्ववन्दे-
नुप्राय प्रथनात् यथा ता अण्यपूजयदिति भावः ।

“शिवा द्वादश भा वैश्य शालग्रामसङ्गवाः ।

विधियत पूजिता येन तस्य पुण्यं यद्गाम ते ॥

कांठिद्वादशलिङ्गैस्तु पूजितै स्वर्णपङ्कजैः ।

यत्स्याद्द्वादशकल्पेषु दिनैकैकत तद्भवेत् ॥

इति विष्णुपुराणादिति भावः । पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुद्यम्यं द्वादशस-
हस्राका अपि केशवसम्बन्धिनीर्भूतीः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षरक्रमसूचि-
ताः । “छाँ केशवाय धात्रे नमः” इति प्रकारेण

“द्वादशादित्यसहिता सर्तीद्वादश विन्यसेत् ।

केशवाद्याः क्रमाद्देवे बह्वन्तरविधानतः ॥

ललाट केशव धात्रा कुटी नारायण पुनः ।

अभ्यं स्था हृदि नित्रेण साधय कथं देशतः ॥

घरुणेन च गोविन्दं पुनदंष्ट्रिणपाद्यंके ।

अग्रता विष्णुमस्ये भगेन मधुमूदन ॥

गले विधस्वता युक्तं त्रिविक्रममन्तर ।

यामपाद्यं स्वमित्रेण यामनाख्यमथामके ॥

पूष्ठा श्रीधरनामानं गले पजन्यमयुतं ।

हृषीकेशारह्यम्पुष्टे पद्मनाभ ततः परं ॥

त्वप्रा दामोदर पद्याद्विष्णुना ककुदि म्यसेत् ।

द्वादशाक्षरमन्त्रं ततो मूर्ध्नि प्रविश्यसेत् ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रगमितमिति ज्ञातव्यं । इति प्रकारान्तरमागमोक्तं द्र-
ष्टव्यं । महीपान्ति पाठे नितरागागमशास्त्रगोविदः परमभक्त्ये-

त्यथ । पुरुषा पुरुषा नराः । इत्यगार ॥ ४२ ॥

मल्लिकाम्बुमुमदुग्धभक्तेन स भ्रमीवलघिनेन कृते
तं । आमने निहितमैकन साक्षात् कुण्डलीन्द्र
तनुकुण्डलभाज ॥ ४३ ॥

कथमपूपुजदित्याह । मल्लिकाम्बु । म-नली चरमाभिचंगणीयैरुनैय-
कयितेन यगयाकारीभूतेन मल्लिकाकुमुमसम्बन्धिना दुग्धभक्तेन निर्यि-
यनिष्कणस्थूलराजिलतुल्येन घनस्थूलतरदाया कृत्वा गलेनैव कृते र-
चिते आमने निहित स्यापित त पुरुषोत्तम साक्षात् नश्यत कुण्ड-
लिना चक्षुःश्रवणानिन्द्रा शेषस्तस्य तनु शरीर तस्य कुण्डल पृथ्व-
द्वितवलयाकारशरीरभाग तद्गुण इति कुण्डलाकारे शपशरीरे यत्त-
मानामवैक्षत । दुग्धभस्य विष्णुतया साम्यात् स्थूलघनतरे पुष्पदासि
दुग्धभपद ताक्षक । दुग्धभप्रतिकृतिदुग्धभक । इयति प्रतिकृता
विति (पा० पृ । ३ । ६६) वन् । दुग्धि निमज्जने दुग्धतीति दुग्धभ
इत्यौगादिक पयोदरादिर्वा ॥ ४३ ॥

मेघनात्पलमयी बलिन्ध्रुस्तद्वलिल्लगुरनि स्फुर
ति स्म । कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमश्रास्तु श्रीकटा
कृत्रिकटा यत्कटाटिः ॥ ४४ ॥

मेघकेति । मेघकौपलानि नालात्पलानि तन्मयी तन नलन स-
नपिता यनिरक्त पूजामाला बलिवन्धु बलिवन्धनकारिण आधिष्ठा-
हरनि स्फुरति स्म । प्रणामत । च मेक्षते । कौस्तुभाख्यमण सन्धन्धि
कुट्टिम कौस्तुभमणियद्वा भु बलीलक्षण तद् वास्तु यमतिस्थान य-
स्यास्तस्या श्रिय कटाक्षणा विकटायितानि यित्तारकीलतरनत्रगो-
राकयकविस्फुरितविरगास्तोपा कीटि परम्परेष । गोनात्पलमालायाः
यस्येय यत्तमानत्यात् तत्रैव च लक्ष्म्या अपि यत्तमानत्यात् नाम्य ।
ताकटायविकटायिकाटिरिव अशाजत इति प्रतापमानोत्प्रक्षा । य-
नियन्त मणि पृथ्वीय तिसीयति यामदिभागात् समान । विकटायित
प्राच रक्षिततत्प्रादाये निष्ठा ॥ ४४ ॥

स्वर्णकेतनकञ्चनानि स हेम्नः पुराडभीकघटनां
रजतस्य । मालयाऽरुणमणेः करवीरं तस्य मूर्द्धि
पुनरुक्तमकार्पीन् ॥ ४५ ॥

स्वर्णेति । स नलाः तस्य पुरुषोत्तमस्य मूर्द्धि हेम्नः सुवर्णघटितपु-
रपाणा मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुरपाणा शतानि , तथा रजतस्य रु-
प्यघटितपुरपाणां मालया कृत्वा पुराहरीकाणां मिताम्भोजाना घटना
सप्तपंथा, तथाऽरुणमणे समर्पितमाशिक्ष्यपट्टरागादिरक्तवर्णमण्डितां
मालया च कृत्वा करवीरपुरपाणि एतत् सर्वं पुनरुक्तमकार्पीन् । सु-
वर्णेनान्येनैव पूजाया, सिद्धत्वात् स्वर्णकेतकादिनिर्घणकं चकारेत्यर्थः ।
स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटितपुरपादिभिश्च श्रीपुरुषोत्तममपूजयदिति
भाष्यः । विष्णुपूजायां कमलकरवीरजपावाणपुराव्यतिरिक्ताना रक्तपु-
रपाणा निषेधः । गृह्यारोपितकरवीरकमुनपूजानिषध इत्यधिकारोपः ।
पुनरुक्तं नपुंसकतन्पुंसकेन (पा०१।२।६८) इत्येकज्ञपैक्यद्वाधी ॥ ४५ ॥

नाल्पजक्तवलिरन्त नवेद्द्वैस्तस्य हारिणमदेन
सं कृष्णः । शङ्खचक्रजलजातवदचः शङ्खचक्रजल
पूजनयाऽजृन् ॥ ४६ ॥

नाल्पेति । स पुरुषोत्तम तस्य नल्पम्यान्ननिषेधे तेन समर्पिताना-
नाधिधीदनानामुपहारैः कृत्वा नाशोऽतिमहान् भक्तप्रति, श्रौदनो
पहारो यस्य, अथ च अतिमहानभक्त श्रद्धापरो बलिर्वैरोघातिय्यैश्वर्य-
मात्तोऽजृन् । तथा नल्पममर्पितेन हारिणमदेन कस्तुर्यो हारण्यसोऽ-
थ च कृष्णनामाऽभूत् । तथा हेमरुप्यादिवदृदतिषावर्णादिशङ्खाना च
क्रं मनुहस्तत्र स्थितेन जलेन कृत्वा या पूजना अजिपेकार्पेदनादि-
रूपा तथा कृत्वा शङ्खचक्रजलेन जातवनी कम्पनाऽर्था पूजा यस्य, अ-
थ च शङ्खः पाण्डजन्यः चक्रं मुदशंन जनजात पट्ट तानि निषेधन्ते
यस्यास्तादृशी शङ्खचक्रपद्मपुष्पाऽर्था प्रतिभा यस्यैवम्भूतोऽजृन् । पुरु-
षोत्तमसम्बन्धिनमित्तेषां शब्दानामन्वयेत्यं । एतरुताकनेष्य दिमसपं

यो न इदानीमज्जुदित्यथं । एतन्नियम्यता संशय्य यनाः मग्ना इति
था । अत्र प्रतीपमानाग्नेहा । प्रतिकृतिरथां पृथि इत्यमरः । नास्ये-
ति न ममान् । हारिणेऽपि मन्मथेऽण् ॥ ४६ ॥

राज्ञि कृष्णलवधूरजधृमाः पूजयत्यहिरिपुध्वज
मस्मिन् । निययुभंवधृता नृजगा भीदुर्यगो म
लि नना इत्र जालैः ॥ ४७ ॥

राज्ञीति । कृष्णलवधूरजधृमाः तस्य धूरजधृमा धूपकरणमन्मथ-
नो धूमा अस्मिन् राज्ञि नले ऽहिरिपुगंरुहो ध्वजे यस्य तं गरुहध्वज
धूपापवारेण पूजयति मति जालैर्मथःक्षेत्रह्निनिययुः । नरप्रसूते । भारे
य दुयंगो गरुहामस्ति भयजन्येन धवगना स्वतो धवलनरा अपि म-
निनिताः श्यामीकृता देवतागारस्थितन भवेन हरेण स्वदेहे मृषणस्ये
न धृता वासुकिप्रमया मृजगा इत्र । अयमस्मद्रिपुक्तु याजयति, अ-
तो रिपुनिकटे स्यात्तुमगक्षमिति हराश्रिताः मवला अपि सर्पा दुयं-
श,मनिनिता इत्र दग्हापमानकृष्णागुरुधूमव्याजेन जालैर्निययुरित्य-
थं । अन्योऽपि भीमलिना जालादिद्वारेण निगंञ्चति । अगुरुपर्या-
यो लघुशब्द- तन कृष्णागुरुदित्यथ ॥ ४७ ॥

अत्रनिस्वमणिमाल्यधिमिश्रैः स्मेरजा तिमयद म
सहस्रै । तं पिधाय विदधे बहुत्नशीरनीरनि
धिमग्निमिवैषः ॥ ४८ ॥

अर्षेति । अत्र नल अर्षं । मन्थेन निस्त्रा दरिद्रास्तेषा अत्युत्तमाना
गर्षा ना माल्यैर्गोलाभि यमिश्रै स्मेरजातिमयदासमहस्रैर्विकसितमा-
लनीकमनमालामदस्रै त पुरुषात्तम पिधाय आख्याद्यैय यदूनि रवा-
नि यस्मिन् यधम्भूतो यः क्षीरनीरनिधिसूत्र मग्निमिव विदधे चकार
मदये मध्वे मधिगालाजिमंथे पुष्यगालाजि मयेष्टय यहुरवक्षीरसमृ-
गापिनमिथ चकारेत्यथं । यदस्वाने रथान्येय क्षीरस्थाने य तागि दा
नामि ते राग्निभि पथ्यंपुपुत्रदिति भाव । समृध्वमिगयो जतयतिम

पद्य मूणितः । वह्नि रत्नानि क्षीरानि च यस्मिन् म पाथी विविधे-
नि या ॥ ४८ ॥

शुक्लमूत्रगतपुष्करबीजश्रेणिरस्य करमदूरमेत्य ।
शीरिसूक्तजपितः पुनरापत् पद्मसद्गचिरा
स यत्स ॥ ४९ ॥

अस्ति । अहामूत्रमपमाता ता यतानि य ज्ञानि तत्र विद्यमाना-
नीति यावत् । इदंशानि यानि पुष्करबीजानि कमलबीजानि तथा श्रे-
णि पत्रापरिचिता जपमालिका शीरिसूक्तजपितः विशानुक्त इत्या-
दिविष्णुनूक्तजपशातस्य अस्य नलस्य करमदूर पत्रपत्रमध्यमध्यमस्य
प्राप्य पुनरपि पत्ररूपे सट्टनि म्यगृहे चिर वाम स्थातस्तन कृत्वा
पा थिल म शा । त आपत् प्राप । विशुम्भत्रा हि पत्राजमालया
जप्यते नलकेश पत्रमदृश तत्सम्यभ्यात पत्राजमाला पुनरपि पत्र-
मत्र तेषाम प्राप्तयति प्रतीयमानाप्रज्ञा । पुष्कराम्बोरुहासि चैत्यमर ।
जपितु ताळीन्धे तनि द्वितीयेति यागविभागात् पूर्ण म म स ४९
कैटभारिपट्टेन मूर्द्धा ज्जिता निचात्रलखमने
न । जन्तुज म भूत्रनप्रभुणाऽमात् संश्रिताऽनुनय
ताऽऽरम्भाना ॥ ५० ॥

कैटवति । शम्भुनयना अर्थात् त्मानमेव चरणमन प प्रापयता ज-
वनप्रज्ञा ताकनायन मतमूर्द्धा नम्रशिरसा प्रणमतापण योऽशमुपधा-
र कर्षणा मनेन नतान कैटकारे श्रीविष्ठा पदय कज्जिता पुष्पा-
धुलिश्चिन सगपिंता आयतमाना अतिदीघा विघमि रराय मज्जिका-
माला जन्तुजा गङ्गवाभात् । अस्यामम्बन्ध्यादतिद्वेष्यादुय तत्स्वात्त य-
द्वय शुशुभ इत्यथ । माप्यथविधा । अथ च अन्याऽपि ज्ञानिनी ना-
यिका म्यविधा प्रियशैवमनुनीयते । अथ च भूोरु प्रति गतायं
यतमाना मप्रज्ञा अतस्यात् पद्मक्षयता परा-अर्थ पुनरपि अस्मत्काक
माप्य पुनरत्रागस्तव्यमिति प्रथममानेन नमूर्द्धा ताकनायन प्रज्ञा
सविता जादूवीध । शुभनप्रभुणा रुहेय वा रुक्तविशेषसावाशुष्टेन जन

प्रभुणा येषणेन समुद्रेण वा सेवितेति ध्या । प्रणाभान्ता यादृशापधार
 पूजा समापयदिति भाव । स्मृतो विचक्रिलो मङ्गोप्रभेदे मुदनेऽपि
 चेति विश्व ॥ ५० ॥

स्त्रानुगमनघ. कमलायां सूचयन्तपि हृदि न्य
 सनेन । गौरव व्यधित चागधिदेव्याः श्रीगृहे
 ध्वंनिजकशटनिवेद्यान् ॥ ५१ ॥

इत्येत्य वसुना बहुनाऽपि प्राप्नुवन् मुदमर्चन
 या मः । मूर्त्तिमौक्तिकमयैरथ हारैर्जाक्तमैहन
 हररूपहारैः ॥ ५२ ॥

स्त्रनि । इतीति युग्म । स नल इति पृथ्वीक्त श्रीविष्णोरभिप्रा-
 यमवेत्य ज्ञात्या बहुनाऽपि वसुना स्वर्गमन्विषसनादिना लक्ष्मीस्यानी-
 येन मन्विषतेन कृता या मर्चना तथा मुद न प्राप्नुवन् इयंमलभसा-
 न. । अथ पद्यात् सूक्तैर्य सरसशीभनपदवत्यास्तद्रूपाणि मौक्तिकानि
 तन्मपैर्हारैरेकाद्यत्यादिहारैरेव उपहारै पूजने कृत्वा भक्तिगैहन तेन
 परेभंक्तिमंहती कतेत्यर्थं । सम्यगैदिकपूजन कृत्वा श्रीपुरुषोत्तमदशा
 यतारादिस्तुति प्रारंभ इति भावः । इति किम् । न विद्यते अथ दु-
 रा पाप दारिद्र्यं धस्मात् सोऽनघ पुण्यशोक श्रीविष्णु हृदि न्यम
 नेन स्थापनेन कृत्वा कमलाया लक्ष्म्या विषये स्वम्यानुराग प्रेमभरं ता
 प्रति लं कं प्रति धा मूषयन्तपि श्रीगृहानिजकशटदयादुदुध्वंनपरिभागे
 यत्तमाना निजकशटस्तत्र निवेद्यात् स्थापनाद्देवो चागधिदेव्याः सर-
 सत्या गौरव व्यधित बहुमत्मानमरुत । अन्योऽपि राजादि. यका
 प्रियामघोभागे स्थापयन्तानिहृमादिना मन्माययदन्त्या तदमपर्वी प्रिय
 तमा तदीयगृहस्योदध्वंदेशे स्थापयन् कण्ठाद्यं पञ्च कुर्वन्तस्या गौरव
 वरति । तथा विष्णोर्वन्तमि लक्ष्मी तिष्ठति तदुपरिभागे कण्ठे सर-
 स्यनी तिष्ठति विष्णो मरस्यत्या गौरवमधिकमिति ज्ञात्या मरस्यत्या
 कृत्वा स्तुतिपञ्च इत्यर्थः । मौक्तिकरूपमूर्त्तैर्भेदेभ्य मूष्यते । स्तुत्या
 मयस्य भक्तवतिगपय ३ ५१ ॥ ५२ ॥

दुरतः स्तुतिरत्राऽप्रपयस्तं रूपमस्मदनिधिरस्तत्र

निन्दा । तन् क्षमस्व यदहं प्रलपामीत्युक्तिपूर्वम्
मयमेतदवाचन् ॥ ५३ ॥

स्वमीहित्य परिहरन् स्तुतिमाह । दूरत इति । अथ नल इत्युक्ति
पूर्वम् यथातथा पूर्वमेवमरुक्ता । एतद्व्यवसायप्रकारमवाचत । इति किं ।
हे स्वामिन् तं तव स्तुतिदूरता नितरा अद्याग्विषयो याचामगोचरो
यतस्तव रूप "यता याचो निवर्तन्ते" इत्यादि श्रुतेरर्थाद्वाचरो नन्ति
नदीयां स्तुति कण्ठ्ठर कर्तुं शक्या स्वरूपकथनोऽप्यशक्यत्वात् तव
स्तुतिरप्यशक्यकरणीत्यर्थं । अत एवास्माभिः कृताऽजिघा भवद्बुद्धयर्थं
नविषया वाची तव निन्दैव । अत्यन्तान्पक्स्तायकत्वाद्वागगोचरस्यापि
वा गोचरकरणाच्चत्यर्थः । एवं सत्यपि नृखंतया यदहं प्रलपामि स्वरू
पं अना विनायक वदामि तन् क्षमस्विति । प्रलपामीत्यनन नितरामनी
द्वयं सूचितं ॥ ५३ ॥

स्वप्रकाशं जडं पप जनस्ते वर्णनं यदभिलष्यन्ति
कर्तुं । नन्वहंप्रतिमहः प्रति मस्य न्त प्रकाशन
रसः तंमम. किं ॥ ५४ ॥

स्विति । ननु हे स्वप्रकाशं सूर्यादिवत्प्रकाशान्तरनिर्गमेष परमात्म-
न् पप मज्जलशो जहाऽविद्याच्छादितधैतन्या जनस्ते वयन कर्तुं
यदाभिलषति माऽहपते सूर्यस्य महत्तज प्रति लक्ष्मीकृत्य सूर्यत-
जोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसाऽन्धकारस्य प्रकाशने रसोऽनुराग
किं न स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव वर्णनं जडस्य मनाभिलाष
सूर्यतज प्रकाशन तमसोऽभिलाष इयात्पन्तमनुचिग एवत्यथ । आ
त्मा स्वप्रकाश इति वेदान्तसिद्धान्त ॥ ५४ ॥

मै । यद्दुःखमनमये विषये भूत्वा पुनर्न कथंमुहि
शता त । उत्कचतकयुगस्य घन स्यान् नृपये
ननमनापुवनाऽपि ॥ ५५ ॥

ननु यदि त्वं जहा मदीम स्वरूपं न जानामि तर्हि त्वदीये वा-

देषय चान् पुरुषाननमा निनिवन्तान् युक्तमवेति न काचिदनुपपत्ति ।
सुत एमोषमहारंऽपि हरिहर परिशुष्यन् युक्तं ॥ ५३ ॥

सूरिसृष्टृभूतभूतलानां पृष्ठमीमनि किणौरिय
चक्रे । चम्पनान् जगत्कृति ह्या कम्पठ
रुन कम्पठस्त । सूक्तं ॥ ५७ ॥

कूर्मं वर्णयति ॥ भूरीति । हे भगवन् तव कम्पठमज्ज्ञा सृष्टिं जंग-
दवतु । किम्भूना । भूरिपु लुपि पृथाना प्रनिमगज्वलयाना किणौ-
अतिघपंणनिष्टुरीभूतमल्लान् वैश्रवत्यग्नौरेव चक्रे चक्राकाररेसात्रि-
न्यामविशेषः पृष्ठमीमनि स्थले चम्पिता स्पृष्टा । विष्णुमस्य । त्रिती-
इमे प्रलये रक्षाया च कम्पठस्य कम्पठस्य पृष्ठे धारणन तिनिरक्षण
एतस्य । पृथोथ रणद्वारा लोकान्ग्रहायमेव कम्पठरुप त्वया घृनमिति
भावः । मृतवातान्तात्तेऽपस्तात् फणिसवडानन शपा जुव विजार्ति त-
तोऽप्यधो ब्रह्म शहाधःकटाहस्य भार पृष्ठे वदन् ब्रह्म शहाधरकप
जले कूर्मं रात्रो वर्तते इति पुराण । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमरहल-
धारणन छानिवांध्यमद्दिनत्व सूचित । कम्पठपृष्ठे च स्वभावतश्चाणि
जावन्ति ॥ ५७ ॥

दिक्षु चतुरस्रचतुष्टयमुद्रामभ्युपैमि चतुरोऽपि
समुद्रान् । तस्य पौत्रित्रिपुपस्तत्र दष्ट्या तृष्टयं
स्तु मम वास्तु जगत्या ॥ ५८ ॥

श्रीकण्ठयोगे वराह वर्णयति । दिक्ष्विति । अह चतसृषु प्रथ्यादि-
दिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान यस्य वर हस्य सुराणा चतुष्टयस्य मुद्रां वि-
न्यामं स्वापितचरणातिधारमज्ञानभूगभनेत्र शम्पयैमि जने । तस्य पो-
त्रिपुषो नद्यधराहदेवस्य नद्य दष्ट्या मम तृष्टये कामपूवाऽऽनन्द्याय
द्यास्तु । किम्भूना दष्ट्या । जगत्या पातालदुहरणवमरे दष्ट्यायच र-
णाद्भूमंवास्तु यमनिगृह घृनमभूदित्यथ । कोलपात्री किरि किटि
रित्यमर ॥ ५८ ॥

उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भाह्वीनभिवंहि रैतैर्वहुह
 ए । ब्राह्मणमण्डमभवद्वलिनीय कलिकाल तत्र ०
 तत्र न मान ॥ ५९ ॥

उद्धृतानि । हे केन्या कोशमात्रेण कोल धृनवराहकप जगयन हि
 रणपाक्ष दैन्य ह्य्या पातापान् मकाशादुद्धृती उद्धरणमनये स्खलन्या
 पनन्त्या इलाया जूय परिरम्भ त मम रम्भेण धारणात् आलिङ्गनाच्च
 हेना उद्धृतिरता इष्टै उद्धृताभूने एव यत्र प्रन्मायुष्ट निभिद्य य-
 द्विरतैनिगतेर्गोमभि कृत्वा ब्राह्मणमण्ड तत्र यलः पूजया मन्त्रन्धि-
 नाय तरु लविकसितकश्म्वकमुममिय अभयन् । किम्भूतस्य । तत्र
 ब्रह्माण्डे स्पृगनरदेहत्व न मात सम्मानुमशक्तस्य । एयधिधकुमुमपू-
 जाय ग्यस्त्वमथ भयमोत्यथ । जन्वोऽपि यापिऽलिङ्गनादुद्धिनरोमा-
 ष्वा भवति । ब्राह्म ज्ञाताधिति सध् । मात मानान इत्यस्माच्छ्वना पुट्

दान प्राद्यगहनप्रज्ञ प्रस्त्व सिंह मामव रवैचन
 धोरै । वौरदारिद्रियिपत्सुकृतास्त्रिभ मसम्भत्रमत्र
 नमनु जाटुं ॥ ६० ॥

श्लोकद्वयन आनृमिह वसं यनि दानवेति । हे नृसिंह दानयानामा
 द्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपागहन मरणकप मङ्कट तदर्थे प्रजत्र चत्वं
 सि प्राकट्य यस्य तन्मरणार्थं कृतायनार अथ च दानया हिरण्यक-
 शिपु तद्रूपम द्य पुरातन यद्गहन यन तत्र प्रभयो यस्य पुरातने द्वि
 यन सिद्धमन्भया युक्त अथ च दानयानामाद्यजत्त आहुरिभक्तव्यो
 न्मस्य प्रह्लादस्तस्य गहने पितृकारितताह ॥दिदुःखतिमिते हिरण्य
 कशिपुविदारणद्वारा जक्तमह्य दसरसथाय चृता पक्षिर्वेन तादृशस्य च
 नयन्ते पशुवारिगंभारिर्गंधहे भावणेषु या रथे सिद्धनादीर्नामत्र । कि-
 म्भूत । धरिषु गत्रा द रयन्ति तच्छानानि दिविपदा मुनाना देशा
 माष्व मुकृताणि अस्त्य षि च तेषा याम मनुहन्तस्माद् मन्त्रत्र उभय-
 त्तियस्य तादृशा भवन सम्पद्यमानो मगृणा मगृष्य यथाहं एकदेशा य
 स्य । दामवापति पाठे दानयाना वापानि तया गहन रुतयया याहु

त्यं तेषु प्रभवो यस्य दानवदुरिगोत्रेकत्वं निव्यंग्यानि। सिद्धकपस्य
 दिविपत्पुण्योद्रेकाद्यां तन्मयोनिभंनुष्यम्वमित्यर्थं । द नवनामाद्यस्य हि
 रण्यकशिपागहन मत्रामहोद्यान प्रभवः प्रकटन यस्य वा । एतेन स्व
 गंवाग्निना पुण्यैरस्त्रैश्च कृतमनुष्याद्देहं स्य न ज्ञानिभित्तसिद्धेऽदृश्यं नर-
 हरि हरण्यकशिपोर्भद्रं स तापवते यथाश्रततारेति सकलपराणसंवादा ।
 प्रकटितस्तम्भादिति तु प्रयादमाश्रमिति भागवतविराधादुपस्य ॥२०॥
 दैत्यजन्तुं रुद्रं च्छुनिविष्टा शक्रमम्पदमित्रोऽरुत
 स्ते । पानु पाणिपुण्यिपठचक्रमस्माच्चिह्नं रज्जुनि
 भलग्ननदन्त ॥ ६१ ॥

दैत्येति । हे श्रीशुद्धि हे पाणिमन्वन्थिना सुणीना तीक्ष्णतरन-
 खरूपपाणामङ्गुलीना पञ्चकमस्मान् पातु । किम्भूतस्यैव तव । दैत्यभक्तुं
 हि रण्यकशिपाः रुद्रलक्षण अश्वी कूपे निविष्टा पतितः शक्रसम्यद उ
 द्हरत इय, तस्माद्दं वह्निगंमयत इय । किम्भूत पञ्चक । शिखरज्जु
 निभानि मध्यवृष्टिपूत्रं कपनिमदीरकनुन्यानि स्तम्भानि तस्य दैत्यरि-
 पो. रुद्रस्य चास्त्राणि यत्र यस्य वा । यथा कूपपतितं घस्तु ममुदुक्तुं
 स्त्रीहनिमिन्तःङ्गुगपञ्चक कूपमथ्ये निविष्ट्य यत्नयित्वा पूत्रनिग्नरज्जु
 खपडमहितं तद्यथाऽऽदाय निगच्छने तथा तत्र रज्जुस्थानोयभुजदण्ड
 कपाणिजसुखिपञ्चक दैत्यराजोदररूपपतितामिन्द्रमम्यदमुरच्छिद्र-
 ज्जुनिभलग्नतदन्तं सन्मलयत्स्वित्यर्थं । सृष्टानि द्विनस्ताति गृधिरी-
 यःदिक् । अस्मान् अस्मदा द्वयोश्चेति (पा०१२।५८) बहुत्व ॥ ६१ ॥

स्वेन पूर्यत इयं सकलाज्ञा भो अलेन मम कि
 भवनेति । त्वं यदु कपटं चि पटीयान् दृष्टि
 यामन मनःप्रमद न ॥ ६२ ॥

आकषतुष्टयेन यामन यस्य पति । स्वेनेति । हे यामन इति पूर्वा
 द्वांका या कपटवाक् तस्या विषये पटीयान् अतिनिपुणा यदुप्रज्ञा
 रिषेपघारी च यतस्त्व नोऽस्मदादीना मम या मनस्य प्रमद इयं दे-

प्रतिपत्तिं । इत्युदग्रपुलकं वलिनेोक्तं त्वां नमा
मि कृतवामनमायं ॥ ६३ ॥

एष यामनेनोक्ते वलिरुत्तरमाह । दानेति । हे यामन अहं कृता
वामनस्य हृष्यपुरुषस्य माया येन तथाऽहमनेन प्राप्त इति प्रात्या शा-
ताद्यप्यं वशादुदग्रपुलकं सञ्ज्ञानरोमाञ्जनिति पूर्वांर्दीक्षमकारेण वलिय
कवर्तिना उक्तं प्रापित त्वां नमामि । इति किं । हे ब्रह्मन् अस्मि
अहं दानधारिणिर्द्विरमिकाय कृतगभिलापाय ते तुभ्य विनूते स्वीयसम्प
दः सुगरा प्रतिपत्तिं सद्गुरुपेन दानं यस्मिं इच्छामि । सर्वानपि सम्प
दं तुभ्य दानुमिच्छामि । अथ त्वं दानदानमरि शत्रुरसि ते तत्र का
यविभूते शरीर्यैभवस्य प्रतिपत्तिं ह्यन नितरामहमिच्छामि कीदृशं
बह्वृक्षरीरं धारयिष्यसि तद्दुद्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । यद्वा तव कायवैजय-
स्य प्रतिपत्तिं रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सूत्रिनं सुतेन धारणीम
नित्यं कामये इत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं ॥ ६३ ॥

भोगिभिः क्षितितले द्विवि वासं बन्धमेप्यसि
चिरं ध्रियमाणः । पाणिरप मुधनं वितरति च्छ
द्वमवाग्भिरत्र यामन विश्वं ॥ ६४ ॥

एष वलिनेोक्ते यामनः प्राह । भोगिमिरिति । हे यामन इति ए
यकृदाभि ह्यनवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विद्य अथ रघु । इ-
ति किं । भो यले चिरं चिरापुषेन बहुकालं क्षितितले भूलोके दिवि
या ध्रियतापोऽवतिष्ठमानस्त्व भोगिभिः सुखिर्जिह्मिन्त्रजातादिभि सह
सम्पन्न्य संयोगं स्यसि प्राप्स्यसि यदि, यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि
तर्हि तत्र, यदि दिवि तत्र या मित्रादिभि सह सुखेन चिरकालमय-
स्वितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतिग्रहं ये प्रसाध्यंतां प्र-
त्यहदृश्यो मम कर्तेऽस्ति तस्मादत्र पाणी यद्दानमव्यन्धिमुधनं जल
यिनरं देहीति । अथ च क्षित्यास्तले पातालक्षणे दिवि रमणीयत्वात्
स्वर्गं भोगिभि सर्वेभ्रियमाणो बन्धनातः मन् चिरकालं यासं दु खबहु
लात्वाद् धनतिरूप बन्धनं प्राप्स्यसि । यद्वा चिरजीवन् पाताले सर्वे-

सह वास यन्मन्त्रं सृष्यसि वा । इवार्थो वा । दिवि येत्यर्थं । यथा
 सुखिभि सह स्वर्गं तिष्ठन् सम्यन्ध प्राप्नोषि तर्षेदानोमेव पाता लेम-
 पे' सह सम्यन्धमेप्यसि । यद्वाऽदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीय
 पादार्थं स्वर्गात् सकाशात् त्वमस्वर्गरूपपाताले पातयिष्यसीत्यर्थं । ए
 य चक्रविद्येपुतत्परो मम करोऽस्ति, इन्द्राद् गृहीत भुवन त्रैलाक्य दे
 हि पुनस्तस्यै ममपदेति' भुवन वितरेत्यवतारप्रयोजन सूच्यते । जी-
 वन भुवन जल, विष्टप भुवन । इति धामर ॥ ६४ ॥

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं दित्सुरास्मि हि
 भद्रचरणेभ्य । विश्वमित्यभिहितो बलिनाऽस्मान्
 वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

एव वामनेनोक्ते बलि पुनराह । आशयस्येति । हे वामन प्रण-
 तपावन बलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेण अजिहित उक्तस्य अस्मान्
 पाया रक्ष । इति किं । भो वामन त्वया शयस्य पाशेर्विवृति प्रसार-
 ण किं क्रियते ऽपि तु तन्न कर्तव्य । आशय्यो ऽप्यग्यतया शिर क-
 न्पपूर्वकं धारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्तव्यमित्यर्थं । आ वाम-
 स्त्येग नितरा शयस्य विवरण किं क्रियते ऽपि तु तन्न कर्तव्यमिति
 या, याप्यप्रणे या । हि यस्माद्भवचरणस्य पूज्यभ्या भयद्वा विश्व स-
 कटा हेमरत्नादि च दिग्मुर्दातुमिच्छरस्मि चरणशत्रु पुत्राय । अह
 सद्यं मिदागोमेव ददाणि किमिति पाणिप्रमाणनैतावदधैर्व्यं प्रकटो-
 क्रियत इत्यर्थं । अथ च महस्त्रपात्वाद् बहुभ्यो भयदीयवादेभ्य सगुं
 दित्सुरस्मि सद्यं स्वदानेन भवचरणान् पूजयिष्यामि तस्मात् करप्रमाण
 किं क्रियते ॥ ६५ ॥

ऊर्त्रंजातिभदियाय भुजाभ्यां या तत्रैव जुश्रनं सृ
 जतः प्राक् । जामदग्न्यश्रुपुपस्तत्र तस्यास्ती ल
 यार्थमुचिनी विजयेना ॥ ६६ ॥

सांकर्येण परदुराम स्तीति ॥ ह्येति । हे भगवन् तव ती पुत्री

यिजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्तन्तां । तौ कौ । प्राक् मृष्ट्यादौ भुवनं सृज-
तो ब्रह्मरूपिणस्तथैव "वाहू राजन्व. कतः" इति श्रुतिप्राचारात्प्राद् जु-
जाभ्यां सकाशाद् वा क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्रं उदिष्यात् सत्पत्या तस्या-
क्षत्रजातसंपाये क्षपार्ये आमदग्न्यधपुपस्तध यी भुजौ उचिती, कारणे
कार्यलपस्यौचित्यात् ।

"अद्भ्योऽग्निम्रंक्षतः क्षत्रजइमनो एोहृन्त्यित ।

एषा मय्यं व्रग तेजः स्वाहु योनिषु शाम्यति" ॥

इति भरतयचनाद्यायतारप्रयोजनमुक्त । जातेर्नित्यत्वादुत्पत्तिवि-
नाशाययुक्ताविति ये आक्षिपन्ति ते आविर्भावतिरोभावयोर्विचक्षितव्ये
नोत्तरणीया । वेदान्तेष्विदृशे जातेर्नित्यत्वाभावे इत्यपि । आमदग्न्ये
ति गर्गादिषु पाठमामर्थ्याद् घञ इति ज्ञातव्य । यिजयेता विपरा-
म्या जेरिति (पा० १३ १९) तद्ध ॥ ६६ ॥

पांशुला बहुवृत्तिर्नियतं वा वेधभाऽरश्चि रूपा न
वखण्डा । ता जुवं कृतवती द्विजभुक्तां युक्तका
रितरता तत्र जीयात् ॥ ६७ ॥

पाशुलेति । नियतं सद्यं वा पाशुला धूमिजहुणा वच्यो गन्वादयः
पतयो यस्याः सा सन्वादिजि. पालिता च या भू वेधसा रूपेण नय-
खण्डा प्रारतादिनवसप्तद्विभागाऽरश्चि निम्बिता । ता नयखण्डामपि
सकनां भुव द्विजभुक्तां काक्षादिपक्षिभिः कृतीपभोगां व्याप्तां, अथ च
द्राक्ष्यैशुंहीनकना कृतवत. त्रिसप्तकृत्य क्षत्रियमान हत्वा निफरट-
कीकृत्य प्रतिशर प्राप्नोन्त्यो ददनस्तध युक्तकारितरता नितरामुचि-
तकरणशीलता जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ता । एवविधमतिशूर दान-
शूरश्च त्या प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्यु-पेक्षायां वा । रूपा
नियत रूपेवेत्यर्थ इति वा । अथ च या स्त्रीरिणी अथ एव बहुभिर्जा
रैर्भुक्ता मती सद्गतां क्षापेन कश्यपवादिभ्यो पचद् तत्क्षान्त्येन
नद्यानि प्रत्यग्राणि खण्डानि यस्यास्तादृशी कृतवतः । तामग्निस्कार
निवारणाद्देवोः काक्षादिभि पक्षिभिर्भक्षिता कुर्वन्ती प्रागुं ककारि-
ता सर्वैः कीर्त्यत । स्त्रीरिणी पाशुला समेत्यमरसिद्ध ॥ ६७ ॥

कात्तंवीर्यं भिदुरेण दशास्ये रेणुकेय मयता सुख
नाशये । कालनेदविरहादसमाधिं नीमि राम
पुनरुक्तिमहं तां ॥ ६८ ॥

कात्तं वीर्यंति । हे रेणुकेय रेणुकापुत्र कात्तं वीर्यंभिदुरेण यदीय
कारागारे निबद्धो रावणोऽपि बहूनि वर्षाण्यत्यतिष्ठत् तं कात्तं वीर्यं
सहस्रावर्जुन हतयता मयता दशास्ये रावणे सुखेन छानायासेन नाशये
इत्तु शक्ये इति कालभेदस्य विरहादुभयोरथतारयोरैककालीनत्वादस-
माधिं परिहाररहिता मनुष्याद्यतारेण क्षत्रियेण दाशरथिना रामेण वि-
धिधान्तराज्यात् तस्मिन्नेव काले किमर्थंमवतीर्णंमिति यत्सुभशक्यत्वा-
त् प्रयोजनाभावाद्दृते भो राम पुनरुक्तिं दाशरथिरूपज्ञामदग्न्यरूपां
दाशरथिरूपा याऽहं नीमि स्तौमि । अन्यत्र पुनरुक्तेः कार्यभेदात्
कालनेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वीर्यायामप्येककालप्रयुक्तस्या-
पिशङ्गस्य भयादरसञ्जमादिना परिहारोऽस्त्येव, अत्र तु पूर्वैषो-
सरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदाभावाच्च परिहारो ना-
स्तौत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तथ केनाप्यनुयोगः कर्तुं न शक्यत इति भा-
यः । जामदग्न्यस्य गानुपत्येऽपि दैवज्ञानस्य तथैव मङ्गायाद्द्वेषाच्चान-
प्यत्यस्य रावणे वृत्तत्वात् तस्य तेन इत्तु भगवत्त्व द्रायणवधपर्यन्तं च
श्रीरामस्य दैवज्ञानाज्जायान्मानुपत्येन तेनैव तस्य इत्तुं शक्यत्वात् का-
र्यभेदादेकस्मिन्नपि कालेऽप्यतारान्तरस्य युक्तत्वात् मूढनः परिहारोऽ-
स्त्येव । तथापि स्तूनादृष्ट्या परिहाराभाय उक्त इति श्रेय । गगनं दान-
या जलक्रीडा कुर्यता सहस्रावर्जुनेन रावणं कारागारे निविष्ट इती-
तिहासः । रेणुकेय इति क्षत्रियत्वसूचनं । जपत्यर्थे स्त्रीभ्यो टक् (पा०
४ । १ । ३२०) इति ढक् ॥ ६८ ॥

हस्तलेखमसृजन् खलु जन्मस्यानरेणुकमसौ भय
दथं । राम राममधरीकृततंघ्नस्त्रेखकः प्रथममेव
धिधाता ॥ ६९ ॥

दशमि श्लोके श्रीरामचन्द्र वर्ययति । इति । भी राम दशमये
 असी विधाता भवदर्थं त्वाद्दशाक्षगणित्यनिर्माणार्थं जन्तस्थान रेणु-
 केषु यस्य सादृश राम प्रथम त्वदपेक्षयाऽऽद्य कामदग्न्य खलु निश्चित
 हस्तलक्ष्मिमेवासृजत् चक्र । त्वन्निर्माणार्थं कामदग्न्य हस्ताक्षराभ्यसा-
 नीवाकरोदित्यर्थं । राक्षियार्थं वा हस्तलक्ष्मिय चक्र । किम्भूतः ।
 अपरीकृता एतादृशनिर्माणसमयस्वाम्भितरा हीना कृता ते प्रसिद्धा
 लोखका देवा इन्द्रादयो दत्तप्रभृतयाऽऽपौ प्रजाप्रतयो वा येन तादृश ।
 अथ वा न अथरा स्वर्गस्था अप्यथरा, कृता भूमौ अथतारितास्ते
 हनुगतसुप्रीथादिकृपा इन्द्रादयो देवा यन स । प्रथमस्यैव हस्तले-
 खरूपेण हीनत्व न तु द्वितीयस्येत्यत्रोक्त । प्रथममवाद्यमेव राम न
 तु द्वितीय त्वामिति वा । उक्तगणित्यनिर्माणार्थं हि हस्तलखा पूर्वं
 क्रियते । हीना कृतास्ते तेऽतिप्रसिद्धा लोखका लिपिकरा यन स इ-
 ति वा । गणराभ्यासेऽप्येवमेव क्रियते । जन्तस्थान रेणु घृष्टेष्टकादि
 दूर्णरूप पाशुयस्येनादृश । हस्तलेख श्रेय द्विभाषेति (पा० ५ । ४ ।
 १५४) कप् । ६९ ॥

उद्भवाजतनुजाटज काम विश्वभूषण न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थ येन देव तत्र वैभवमेव ७०

उद्भवेति । हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र । अजस्य रघुपुत्रस्य
 तनुजादृशरथात् सकाशात् काम खेच्छया उद्भव उन्वसिर्गस्य भी वि-
 श्वविभूषण जगदलङ्कारभूत अत्र दशरथादपि जन्मविषये अजस्याऽपि
 जन्मविषये दूषण दापलशोऽपि नास्ति । यस्य पितामहेनाप्यजेनात्प-
 न्तस्तत्पुत्र स्वपिता कुतस्तानुत्पन्न तत्पुत्र स्वय कुतस्तानुत्पन्नस्य-
 ते । तथा स्वयमप्यज यय जायत इत्याशङ्कया खेच्छामाशुयिलनित
 नित्याशङ्कापरिहार । ग्रहीय हि स्वाविद्यया मसरति मुच्यते अनि-
 न्यायात् । विश्वभूषणस्य तत्र दूषणरूपत्वाज्जायादपि दूषणलेशोऽपि
 तत्र नास्तीत्यर्थं । अथ वा उजतनुजाटजस्योत्पत्तिर्युक्तेव अजा हि
 द्वागस्तत्पुत्रोऽप्यज एव जातिनातव दजशशस्येत्यपि दूषणभाय ।

दृषणाभावं हेत्वन्तरमप्याह । येन कारणेन हे देव श्रीराम तव धै-
 र्यमेव प्रभाय एव दोष या प्रवर्षण गमनाय नाशाय समर्थं परस्मरणा
 दिवैभयादन्ययामपि भक्तानां दाया नश्यन्ति तस्यैव हे दोषलशस्य-
 शोऽपि कथङ्कार स्यादपि तु न कथञ्चिदित्यर्थ । अथ च दृषणाख्य-
 राक्षसविनाशाय तथैव सामर्थ्यं यनस्तस्मादत्र तद्योत्पत्ती सत्या दूष-
 णाभावो युक्त एवति छल । अथ च परशुरामे सत्यपि तस्मिन्नेव का-
 ले त्य दशरथात् सुखेनोत्पद्यस्य । अत्र तत्रात्पत्तिविषये दूषण पुनरु-
 क्तिदोषा नास्ति । यतो दृषणादिरायणान्तराक्षसविनाशाय तथैव सा-
 मर्थ्यं न तु परशुरामस्येत्यत्र दूषणशब्द उपलक्षणापर । तस्मादेकका-
 लोत्पत्तत्वेऽपि काव्यं भेदान्न पुनरुक्तिदोष । एतेनैव तारप्रयाजननु-
 क्त । अनुकामगिति पाठे कान लक्षीकृत्य यथेच्छमित्यर्थ ॥ ३० ॥

नो ददासि यदि तत्त्वधिय मे यच्छु मोहमपि
 त रघुरीर । येन रात्रणचमूर्धुयि मूढः त्वन्मय
 जगदपश्यदशेषं ॥ ७१ ॥

नो ददामीति । हे रघुयज्ञाना मध्ये वीर, इन्द्ररतम श्रीरघुनाथ
 स्य तत्त्वधिय साक्षापयागिनमात्मतत्त्व साक्षात्कार यदि मे मद्य मो
 ददामि तच्च त माहमपि ता धिशिष्टा प्रान्तिकेव यच्छ देहि । त
 क । येन मोहेन भयसञ्जातप्रान्तियिलासेन युचि मूढा प्रान्ता राध-
 णचमूर्धुय सकल जगत् त्वन्मय श्रीरामयन्द्ररूपमपश्यत् । रायणसेन-
 या च माहेन जगद्रामात्मक दृष्टमिति मयपुराणे ॥ ३१ ॥

छाज्ञया च पितुरज्ञाभिया च श्रीरहीयत महीप्र
 भवा द्वि । लङ्घितश्च भयता किमु न द्वित्रा
 रिराशिकृदकाङ्कगलङ्क ॥ ७२ ॥

आश्रयति । हे श्रीरामयन्द्र भयता महीप्रमया कृप्याद्युपायैर्भूला-
 कारवशा श्री राज्यलक्ष्मी , अथ च भूमेरुपक्षा लक्ष्म्यपताररुपा जान
 पी कर्मण पितुराश्रया च अज्ञेभ्यो रिया च मृतकनापथादमदेम च
 द्विद्विंवारमहीयत त्यक्ता । धनयागाङ्गीकाराद्राज्यलक्ष्मी , जनाप-

यादत्रयाच्च तद्ग्री विशुद्धाऽपि नीता त्यक्ता, इत्येव द्विप्रकारं त्यक्तो-
 त्ययः । एवं पितुराद्याकारी लोकप्रथादभीरुश्च कोऽपि नास्तीति भा-
 यः । चायन्योन्यसमुच्चये । तथा चरिराशिररिराशिर्वा द्विवार द्विधा
 च न लङ्घितः किमु ; अपि तु सेतुं यद्दृष्ट्वा समुद्रोऽपि लङ्घित एव ।
 तथा रायणादिशत्रुमनुद्धोऽपि पराभूत एव । वा घायं इवार्थो वा ।
 अरिराशिश्च अरिराशिरिय वागन्वनायोद्घातो क्विपि यानीति वा स
 यामावरिराशिय च सकलो वैरमद्भु इत्यर्थः । किम्भूत । उदकाद्रुगा
 जनमध्यगा लङ्का यस्य यदीयजलमध्ये लङ्कास्तीत्यर्थः । अरिराशिरपि
 समुद्रजलमध्यस्थिती लङ्का यस्य । समुद्रपङ्के यस्येत्यस्योदकेन सम्ब-
 न्यः । अरिराशिपङ्के तु लङ्कायाः । एतावान् विशेषः । उरुहट्टमकं दुः-
 खं यस्यास्तादृशी अङ्गुला लङ्का यस्येति वा । उरुहट्टमकं कर्तनलक्षणं
 दुःखमुदकं तदेवाङ्गुलिहू येषां तादृशा गलाः वरुडा यत्र क्रियाया य-
 या तथा कः किमु शत्रुमद्भो न लङ्घितः, अपि तु मर्त्तोऽपीति वा ।
 सागरस्यापि सन्धनाद्रायणस्यापि यथाच्च एतादृशी महाप्रजावः शूरतम
 य त्वदन्यः कोऽपि नास्तीति भावः ॥ ७२ ॥

कामदेवविशिष्टैः खलु नेशं मार्पयउजनकजा
 मिति रक्षः । देवतामरुणे वरवाक्यं तथ्ययत्स्य
 मपुनाद्ववदस्त्रैः ॥ ७३ ॥

कामदेवेति । रक्षा रायण इतीव द्वैतोर्देवतान्तरणाभाश्रयिष्ये देवा
 द्वैतोर्गं मरिष्यसीति ब्रह्मणो वरवाक्यं यत् सत्यं कुटवंन् स्वमात्मानं भ-
 यदस्त्रैरपुनात् धूतकर्मण्य चकार । इति किं । जनकजा नीता रासा-
 यापयद्दददह रक्षः कामदेवस्य मोहनशोषणादिभिर्विशिष्टै खलु नि-
 श्चितं मा नेशं तद्विरहमन्तापवशान्मृनो मा भूवमिति । नीताप्रत्यय-
 णे कामदेवस्य देवत्वात् तद्वृणोर्नरशो धरवाक्यममत्य स्यादित्येव ताम-
 ददद् वरवाक्यमत्यत्वायं मानुषायतारकामरूपभवद्वापैरात्मानं नाशित
 यानित्यर्थः । कामवाणात् शरीरविनाशमात्रं त्यङ्गाणात् तु मरणे समा-
 रहेतुनि शोषकर्मणस्तथ इति गहान् विशेषोऽपुनादित्यगंन मूच्यते ।
 नेशं मापोनादह भावः । तथ्ययत् तत्करोतीति (पा० ३ । १ । २६ वा०)

वयन्ताम्बता ॥ ७३ ॥

तद्यशो हसन्ति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किम
शुचिचुम्बि । नामशेषितरासैन्यदृशास्यादस्तमा
प यदसौ तत्र हस्तान् ॥ ७१ ॥

तदिति । ऐ रघुनाथ नामशेषिताः क्षयाशीपीकृतो हत सेनया म-
ष्टितो दशास्या येन तत्तस्मात् तत्र हस्तादसौ शम्बुक यत् अस्त वि-
नाज थाप तत् शम्बुकस्य शम्बुकनाम्नः शूद्रस्य शम्बुचिचुम्बि समुद्रम-
ध्यवर्ति यत्र कम्बु कदम्ब शङ्खवृन्द धवलतया किं न हसति अपि तु
हसत्येव तत्तुल्य भवतीत्यर्थं । येन त्वरदारैश्च अतिशूरो रावणो हत
तेनैवान्त्यवर्णोऽप्यसौ दुर्बल शम्बुकोऽपि हत इति महत् तस्य भा-
ग्यमित्यर्थः । यो ह्युत्कृष्ट यत्नित इन्ति तेनैव हीने दुर्बले हते दुर्बल-
स्य महत् यशो भवति । ब्राह्मणस्य बालपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणाम-
विहितधूमपानमधोमुख कुर्वन्त शम्बुक शूद्र श्रीरघुनाथा हतशान्ति-
तिहाम । अथ च शम्बुकस्य जलशुक्ते श्रेयस्वरूप यत्र समुद्रमध्यस्य
शङ्खवृन्द हनति तत्तुल्य भवतीति युक्तमेव । नामशेषितेति । तत्करा-
तीति (प०३११३३३०१) वयन्ताम्बिता ॥ ७४ ॥

मृत्युभीतिक्वरपुण्यजनेन्द्रब्राह्मदानजमुपाज्यं य
शस्तन् । ह्रीणवानसि कथं न विहाय क्षुद्रदुर्जं
नञ्जिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

मृत्युभीतीति । पस्मान् मृत्यापनादन्येवा भीतिस्तस्यापि मृत्योर्भी-
निकर पुण्यजनेन्द्रो राक्षसेन्द्रा रावणस्तस्यापि मरणपर्यन्तं ब्राह्मदा-
नान् भयात्प दनाह्वेनाजातं तन् अतिप्रसिद्धं लोकत्रयेऽपि गीयमानं
यत्र उपाज्यं सुदोऽत्यल्पको दुर्गमस्तस्माद्भिषा जयेन पानरत्नाकापया-
दभिषा मित्रदारानात्मनः प्रिया सीता विहाय परित्यज्य कथं न ह्री-
णवान् नञ्जिनयानसि नञ्जितव्य ताथत् स्वयंशपथं । यो रावणाप-
भय दत्तयाम् तस्य दुर्गमभीत्या निमुरजनापवाहभयेन प्रियापरिपाने
लक्षत्रेव युक्ता । अभिमानाञ्जिजन्त्रीहतां रावणा नाशितो लोकापवा-

दजपाद्य सापि परित्यक्तेति सतादृश भूराऽभिमानो लोकापवादज्ञी-
रुथ कोऽपि नास्तीति ज्ञाय । यातृभान पृथपजन इत्यमर । भीति
करेति ताच्छील्ये ट ॥ ५५ ॥

इष्टद्वारविरहोर्वपयोधिस्त्व आगम्य शरणं स म
मै धि । लक्ष्मणकृणवियोगकृशानो य. स्वजीयि
तलृणाहुनियज्वा ॥ ७६ ॥

इष्टेति । इष्टे शरण्य शरणागतभक्तरक्षक रक्षणाय स त्व मन शरण
रक्षक यधि भय । स क । यस्य इष्टद्वाराणा सीताया विरह एव
दु महत्वादीर्वा बहवानल तस्य पथाधि द्याश्रय एवविध मन्
लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोग स एव दु महत्वात् दृशानुस्तत्र स्व-
जीवितानामात्मप्राणानामेव वणानामाहुतस्तद्रूपहोमद्रव्यस्य यत्र
होता । याहि लक्ष्मणवियोग क्षणमात्र सादुमशक्तसृणवदिच्छामा-
त्रेण स्वप्राणास्तत्याज । स यावज्जीव सीताविरहानल कथ सादवा-
निति क्रिययोर्विराधादाद्यर्थ । यत्रवना घाहुतिरमो दूयते । सीता
विरहसहनेन जितेन्द्रियपुष्यत्व सूचित । इन्द्रजित शक्त्या भूच्छिते
लक्ष्मणे स्वयमपि ममूच्छे तथा सुनिरूपकाराकृतसमयभङ्गभङ्गप्रतिज्ञे
लक्ष्मणे रपुणायाज्ञया शरयूजताप्रवेगन हतदेहत्यागे मति तद्वियोगन
महान्तस्तत्क्षणमेव रघुनायाऽपि माप्रनारतीर्थ जाप्रवज्ञेन स्वयमपि
स्वस्थान प्रापेति युद्धकाण्डात्तरकारहरामायणकथा । यतन स्त्रिवियो-
गदु सादपि ज्ञ दृधियागदु स दु महमिति सूचित । परमकारुणिक-
स्य शरणागत नामपि रक्षेति सूचित ॥ ७६ ॥

क्रीञ्चदु समपि वीक्ष्य शूरा य' श्लोऽम्मेऽमसू
जन् कश्चिदाद्य । स त्वदुत्थरुण. खलु कीच्य
श्लोऽसिन्धुमुचित प्रथमन्ध ॥ ७७ ॥

क्रीञ्चेति । दैधी वाक् येन जुव प्रथममानीता म आद्य प्रथम
कविषर्णको या धाहमीकि क्रीञ्चया पक्षिज्ञेपयोर्गन्धे रिरनावेक-

स्मिन् व्याधेन हतेऽन्यस्य दु ख शाकमपि धीह्य तिय्यं ग्यानेरपि तस्य
दु ख दृष्ट्वा उत्पन्नाया शुभा शाकेन हेतुना ।

सान्निपाद प्रतिष्ठान्त्वभगम शश्र्वती ममा ।

यत्कौस्तुभियुनादेकमधधी. काममोहित ।

इत्यादिकमेक श्लोकमसृजत् । स कविरत्यपि उत्पन्न करुणरसो य
स्य सीताधिरहविरहलसहानुभावभवद्दृशंनोत्पन्नगोक इय श्लाकाना सि
न्धु सागररूप चतुर्विंशतिसहस्रमितरामायणाख्य काव्यमुचित योग्य
प्रवचन्थ । तिय्य ग्यानिविषये श्लोकेन येन श्लोक कृत तस्य उत्तमपु-
रुषविषये महाकाव्यनिर्माणमुचितमथ । अथ च त्वया सिन्धुर्वह ।
अथमपि त्वदेकचित्त सिन्धु धवन्धेत्युचित । परित्यक्तसर्वसद्गो मुनि-
रपि त्वद्दृशेना कृतवान् । एतादृश परमपुरुषोऽधीति सखित्यर्थे ७१

विश्रव पितृक्याप्नुमनहं सश्रवस्त्वमनयेत्युचित
ज्ञः । त्व चकर्त्तिय न शूर्पणखायाः लक्ष्मणेन
वपुषा श्रवमो चा ॥ ७८ ॥

विश्रव इति । हे रघुनाथ, इति हेतो उचित जानाति य स
उचितकारो त्व चतुर्द्वौवतीर्णत्वात् एतदमणलक्षण स्वियेनैव वपुषा
शूर्पणखाया अथमी कर्णो त्व न चकर्त्तिय छापितु कर्त्तितवान् एव ।
इति कि । विश्रवा मुनि पिता यस्या, अथ च कर्णरहित पिता
यस्यास्तथाऽनया शूर्पणखाया सश्रवस्त्व सकणत्व प्राप्तुमनहमयोग्यनि-
ति स्त्रीवधस्यानीषित्यात् कर्णच्छेद एवोचित, यत अकर्णपितृका-
या अकर्णत्वस्यौचित्यात्कर्णो लक्ष्मणेन कर्त्तयामासिषेत्येवविध समु-
चितकारो महाप्रभायाऽधीति भाय । वा इयार्थो वा इतीथ हेतो-
रिति योक्तव्यम् । विश्रव पितृकया न द्यूनयेति (पा० ५ । ४ । १५३)
कप् । शूर्पणखा पूर्णपदात् सञ्ज्ञायामिति (पा० ८ । ४ । ३) खत्व ।
नसम्य स्याद्भवेऽपि नसनुखात् सङ्ख्यावागिति (पा० ४ । १ । ५८)
धीयनाथ । छान्वर्षां चैव मञ्जा ॥ ७८ ॥

ते हरन्तु दुरितघ्नतति मे यैः स कल्पविटपी तव

दोर्भिः । छद्मयादघतनोरुदपाटि स्पृष्टमान
इव दानमदेन ॥ ७९ ॥

नयभिः श्लोकै श्रीरुष्ण वषण्यति । त इति । कमादितत्तद्वैत्यमार-
ण्यत्पद्धत्या यादयमरुष्ण तनुयंस्य, अथ च छट्रया नीतिद्वयया
स्रग्भूना घामी यादयतनुय, मायायान् कमादिवशवगवहिरूपशरी-
रय तस्य श्रीरुष्णरूपस्य तथ येर्दोर्भिं भुक्तिमुक्तिप्रदेशगुञ्जिहंस्रैरति-
प्रमिदः कल्पविटपो कल्पितफलदानसमर्थं पारिजातवृक्ष उदपाटि
उन्मूलित । किं कर्तुं नित्य । तादृशकल्पितदानसमर्थं कोऽपि नास्ति
वेति दानमदेन दर्पणं तैर्भुञ्जे सह स्पृष्टमान इव । ते वा इया मे दु-
रिताना घतति एता दैन्यसंज्ञति हरन्तु उन्मूलयन्तु । पारिजातल-
क्षणाद्व्याघ्रान्मूलने ममर्थाना तेषा रात्रोन्मूलने सुनरा सामर्थ्यं ।
कपटदायानन्देहस्य च जुगाना वृक्षलनाद्युन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमेव
त्यर्थं । दानशूरो महाप्रजापय त्वाट्टग काऽपि नास्तीति भावः ।
सत्यजामया घाघित पारिजात इन्द्र जित्वाऽन्मूल्य सत्यभामाङ्गण
श्रीरुष्णन न्यापित इति हरिवंशोक्तिः । निश्चरतिद्वततिमिति पदं
स्यादानदमीस्तु निश्चरतिरित्यमरः ॥ ७९ ॥

य लंलिपु तदा यदलावीः कर्परीभिरभिहत्य न
गङ्गान् । भात्रिथाणत्तुजज्ञेदनलीयामूत्रपात इव
पातु तदस्मान् ॥ ८० ॥

बालेति । हे कर्ण त्व तदा कृष्णायतारसमये भूयभीषु बालके-
लिपु मर्ध्य कर्पराभि स्फुटितघटशकलै कृत्या यमुनाजलो तरङ्गान-
भिहत्य तेषामभिघ्न कृत्या ताननेकप्रयत्नेनालावी अच्छेदी इति
यत् तत् कपरी भस्तरङ्गवदन कर्तुं नपाहरणायमरे भात्रि करिष्यता-
यत्राणामुरभुजच्छेदन तत्तत्तत्तलीला विलास तत्सम्यग्भी मूत्रपात इव
प्रथममात्रच्छेदनाभ्य मरुपमिव अस्मन् पातु रक्षतु । अत्ररपद्धते
क्रजुत्य ये बालेः प्रथम खटिकादिप्राक्षितमूत्रपातन क्रियते । तथादि-
भिरपि काष्ठस्याश्वेन छेदनार्थं गैरिकादिप्राक्षितमूत्रपातन क्रियते तद-

द्राणभुजाजंघ्र्यदनाथं कपर्दीभिरभिहत्य तरङ्गलयन यदकारि तद्
वालक्रीडनमस्मानयत् इत्यर्थः । कपर्द्यांघ्राते ते तरङ्गच्छेदनमिति
वालजातिः । अथतारमयोजनश्र्वाक्तं ॥ ८० ॥

कर्णशक्तिविफलां खलु कर्तुं सञ्जिताञ्जुनरथाय
नमस्ते । केतनेन कपिनारसि शक्ति लक्ष्मणं कृ
तत्रता हनञ्चल्यं ॥ ८१ ॥

कथंति । हे कर्ण ते नमोऽस्तु । किम्भूनाय । ते उरसि लग्ना इ-
न्द्रजिन्मुक्ता शक्तिर्यस्य तं लक्ष्मण द्राणाचलानीतविश्लयकरौपधिप्रस-
पेण हन निष्काशित शक्तिगदण शन्य यस्य तादृशं कृतवता । केतने
न ध्वजस्यपताकारूपेण कपिता हनूमता कृत्वा कर्णस्य शक्तिमाङ्गिक
बल, अथ च इन्द्रदत्तां शक्ति अफला कर्तुमिव सञ्जितो योजितो
अञ्जुनरथो येन तस्मै नरनारायणरुपाय । यो हि यत्र कर्मणि शक्तः
स तत्र नियोक्तुमुचित स हनूनाथ शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्त-
स्मात् कर्णशक्तिविफलीकरणार्थनिवाञ्जुनरथे त स्यापितवानसीति भ
क्तप्रसलाप तुभ्य नम इत्यर्थः । यो भर्तृभूता उर स्थिता शक्ति वि-
फलीकरोति सत्रयणस्या मुनरां विफलीकरोत्येवति बलंनोक्तिः, खलु
इयर्थः, उरसि शक्ति, अमूर्द्धमस्तकादिति अलुक् (पा०६।३।१२) ॥ ८१ ॥

नापगेयमनयः सशस्त्रीरं द्यां वरेण नितशामपि
भक्तं । मा स्म भून् सुरवधूसुरतज्ञो दिव्यपि व्रत
विलोपमिवेति ॥ ८२ ॥

नेति । हे कर्ण त्वं नितरा भक्तमपि व्यापगेय भीष्मं सशरीरेण
प्रमादेन कृत्वा इति विधाप्यं कारणात् या द्यां स्वर्गं न अतप न
प्रापितवानमि । इति कि । स भीष्म अनेन शरीरेण सुरत न करि-
ष्याम्यद्यप्रवृत्ति गम ब्रह्मचर्यमिति नियमवान् व्रतस्य विलोपाङ्गीत-
स्तया भिषा हेतुना दिव्यपि स्वर्गोऽपि सुरवधूना रम्भादीना सुरमत्तां
ना भून् इति । प्रकृतमस्य धरदानेन यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रया

एवम्पित तथाऽपि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रापणेऽपि न कोऽप्यपयोगस्तेन
तच्छरीरम्यातितुच्छत्वात् तच्छरीर विनाश्य यत् स्वर्गमनय न तु तु-
च्छशरीरसहितस्य प्रापण तथाशक्तिरिति भाव । यद्वा भुक्तं रतितुच्छ
स्याच्छरीर विनाश्य मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतु । आपणय अप-
त्यर्थं स्त्रीभ्य इति (पा०४।१।१२७) दक् ॥ ८२ ॥

घातितार्कसुतकर्णादयालुर्जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृता
थः । अर्द्धदुःससुखमभ्यनयस्त्व साशुभानुविद्स
द्विधनेत्र ॥ ८३ ॥

घातितेति । अर्कसुतेन प्रयोज्येन समरे घातितो योऽर्कसुत क-
णस्तिन् यिषये दयालु षकरुण । तथा स्वभामर्ष्येन जैत्रितो जै-
ता कृतो दत्तजप इत्यप । इन्दुकुल सोमयशभूत पार्थोऽर्जुनस्तेन
कृत्वा कृताय मभ्यादितायतारप्रयोजन कृतकृत्यत्वात् सहप , अत ए
व क्रमेण साशु पुत्रशाकवगाद् रुदन् भानु मूष्य पुत्रत्रिजपाच्च वि-
शेषेण हमन् हर्षानुभय कुपुत्र विधुश्चन्द्र तायव दक्षिणधामनत्रे य
स्य स्नादृश त्व यथाक्रम अर्द्धदु स अर्द्धसुखश्च अभ्यनय , अभिनये
न युगपद्दृशनवानसि । परमार्थतोऽविद्यमानमप्यनाद्यविद्याविलासाद्
दिनादिनवानसोत्पथं । मूर्ष्यं चन्द्रयाविष्णुनप्रत्वात् कणस्य च सूर्यं
पुत्रत्वात् नाशो शाकात् मृगस्य साशुत्व अर्जुनस्य च भामवगत्वात्
तद्विजये चन्द्रस्य हर्षेण विहसितत्वात् ताभ्यामर्द्धसुसदु साभिनयं च
द्रुतहृषा ऽभोति भाव । घातितेति हेतुमप्यन्तान्निष्ठा । जैत्रितेति त
त् करोतीति (पा०३।१।२२५ ०) यन्तान्निष्ठा । पार्थेति कुरुत्वात् कण्य
न्यजेत्यप (पा०४।१।११०) अर्द्धश्च तद्दु समुखवृति द्वन्द्वगम , कर्मधा-
रय ॥ ८३ ॥

प्राणवत्प्रणयिराध न राधापुत्रशत्रुसखता सदृ
शी ते । श्रीप्रियस्य सदृगं च तत्र श्रीवत्समात्म
हृदि धत्तुं मजस्तं ॥ ८४ ॥

प्राण्यति । प्राण्यत् प्रणयिनी निरुपाधिपरंप्रभास्यद् राधाभ्यां गो-
पिका यम्य सञ्जम्न हे श्रीकृष्ण ते तय राधापुत्रः कर्णः तस्य शुभ्र-
वर्जुनस्तरमस्तता तन्मैत्री सदृशी योग्या न । राधावल्लभस्य हि राधा-
पुत्रशत्रुमैत्रा कथकारमुचिता, अपि तु अयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । स-
कत्र राधा गोपिका अन्यत्र तु कर्णं पालनकारिणी केयतंयधूरिति प-
रिहार । श्रियः प्रियस्य श्रीशंभवा यम्य वा तस्य तय श्रीयत्स ब्राह्म-
णपादन्यासकृपलाब्धन । अथ च श्रिया यत्स पुत्रमजस्रं आत्महृदि ध-
त्तुं सदृशैव उचिनमेव, यम्य श्रीयंल्लजा स तत्पुत्रं न्यवससि सदा वि-
भर्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । एनादृशः स्वपक्षपातदत्ता लाकशिष्टार्थं ब्राह्म-
णभक्तिपरथ कोऽपि नास्तीति ज्ञावः । प्रणयिराधेति स्त्रिया पुयदि-
ति (पाठ ६ । ३ । ३१) ॥ ८४ ॥

तायकापरतनाः सिनकेगस्त्व हली किल स एव
च शोपः । साधवसाववतरस्तत्र धत्ते तउजराधि
कुरनालत्रिल सं ॥ ८५ ॥

तायकेति । हे श्रीकृष्ण हली लाङ्गलधरा बलजद्र स एव च शोपी
ऽनन्तस्त्यमेव शोपायताररूपोऽपि बलनद्रो जयानेय न तु न त्यक्तो भि-
न्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्र स एव शोपः त्वत्तो हली न जियते । हलि
नद्य शोपी न च भिद्यते इति या । यत कायस्य मन्वन्थाञ्जरसा मि-
तकेगः धवलिनकथ किलेत्यागमे । विज्जपुराणादी च यदुक्त "उज्ज-
हारत्सनः कीर्ती सिनकपरी ततः प्रभुः" इति । तत्र इय तायकी न
विद्यते परा उरुटाऽन्या यस्याः सा तायकी अपरा तनुस्त्वामन्वन्धि-
नो सर्वैरुरुटा मत्तमूर्तिस्तस्याः सिनकेगः श्यमकेगरूपो हली तय अ-
यतारः श्रंगीधताररूपोऽपी हली त्व किल त्वद्वयपथभूतकेगरूपत्वात्
तस्य, न च हन्येय शोप इति या । शोपमृपथलदेशनक्षत्रोऽसावयतरां
मूर्तिः, अत यत्र तस्याः त्वदीयाया अपरतनोर्जरसा धवलीकृतस्य चि-
करणालस्य केगदयहस्य विनास यर्णनाकृष्यं साधु यथा तथा धत्ते ।
अतिगीरो धनदेवस्वदीयापरतनुर्धवलकेग इव भातीत्यर्थः । केगस्या-

पि दीर्घत्वधयलत्वाभ्यां करधयलदीर्घकेशमारूप्यधारणं युक्तमेव । का
 रणगुणा द्वि कार्ये गुणानारम्भन्त इति न्यायाच्च युक्तमेव । अश वतारो
 बलभद्र इति चोक्त । अत्र श्वेतकेश सहज उप न तु करायगादिति
 वा । यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुराणादिप्रसिद्धिः । यस्तुतस्तु कस्य
 ब्रह्मपुरस्य सदृशी मुखस्वरूपावित्यर्थः । प्रकाशत्वेन सत्त्वस्य नितश-
 ष्ट्याघ्यत्वान् माहकत्येन च तमस कृष्णशब्दघ्यत्वान् सितकृष्णौ
 मत्त्वतमागुणद्वयात्मकावन्तावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रजुरादिन राप-
 ण स्वस्मात् प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्यनितरुद्रपदस्याप । "रु-
 द्रस्तुभगवान् स्वय"इति श्रीभागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविषयहृदारी
 परब्रह्मैव । "समाऽह सव्रभूतेषु न मे द्वेष्यस्तु न प्रिय"इति भगवद्-
 वचनात् । बलभद्रस्तु अवतारः, रामो रामश्च रामयेति वचनात्, अन्य-
 या बलभद्रस्य सत्त्वभूतित्वं कृष्णस्य तमोगुणभूतित्वं प्रापद्येत, न च
 तथास्तीति बलभद्रस्य तम प्रधानत्वदशतादित्वाशयः । शितिकेश इ-
 ति पाठे शिती धयलमेवकावित्यभिधानात् । त्वदीयपुराणननो स-
 म्बन्धी शितिकेश श्यामकेशरूपस्य हली च धयलकेशरूप स एव च
 हलीति शेषः । बलभद्रः शपावतार इति पुराणादौ । स त्वदीयधय-
 लकेशविलास धत्ते तदसाधु । कृष्णस्य कृष्णवणत्वाद् हलिनश्चातिगौर
 त्वाद्यथा कमश्यामनितगौरत्वनीहप्रसक्तत्व नैव व्याख्येयमित्यलगत
 यिन्तरेण । तावकापरेति पाठः साधोपान्, यतः सुखदम्भदारिति ख-
 ञ्जि (पा०४।३१) तथकादेशे वृद्धी च गृह्णिनिमित्तस्यति (पा०६३।३२) पु
 वद्गायप्रतिपद्ये प्रसक्तोऽपि कम्म धारयत्वात् पुवत्कम्म धारयेति (पा०२।
 ३।६२) प्रतिप्रकथात् पुवद्गाय अवतर पूश्ववत् ॥ ८५ ॥

हृद्यगन्धग्रह जोगव्रतीश शपरूपमपि त्रिभुवशे
 पः । जोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुत्तमत्कुमुदचन्द्रु
 रुचिस्त्य ॥ ८६ ॥

हृद्येति । हृद्यो हृदयानन्दकारी गन्धवन्दनादिभौरभ त वहनि धा
 रयदित्तसम्बोधने हे एवविधरम्यभौरभधारिन् श्रीकृष्णत्व शेरूप ब-

लभद्रूपं । अथ च नागाधोशरूपं विज्रन् धारयन्नपि अशेष उभयवि
धोऽपि ज्ञेयो न भयमि इति विरोध अथ च न विद्यते ज्ञेयः शिष्टं
भिदां यस्मात् अमी ऽशेष सकलभागदात्मकस्यमिति तत्परिहारः ।
अथ च बलभद्राऽप्यतिशुद्धारित्वाद् हृद्यगन्धश्च , अत एव भोगयती-
ना सुखीनां गोपिकादीना इंशः प्राणप्रिय । अथ च भोगयत्या अति
तरां सुखिन्याः रेयत्या इंश पतिरिति । श्रीकृष्णोऽपि हृद्यगन्धशरीरं
स्वाभाविक चन्दनादिजन्यञ्च गन्ध यद्दहीना भोगयतीनां सुखीना
गोपिकादीनामांश । ज्ञेयोऽपि जनक्रीडाकालितचन्दनकर्पूराद्यङ्गराग-
सम्बन्धिहृद्यमौरभधारिण्याः भोगयत्या पातालनद्या. पति । कर्पूरा-
दिवहुनमौरभयुक्ताया नागयथा वा तस्मिन्हेतुत्वाद् हृद्यो गन्धश्चो वायु
र्यस्य न चामी नागपयथां नद्या या पति । तथा कर्पूररूपस्य भोग-
स्य मुख्य्य भूतेर्हेताः मदिरावत् रुचि सुख रानि जनयति या तादृशी
श्रीःकायकान्तिर्यस्य न । भोग ज्ञेयकृणा तत्कयो या न एव भू स्था
नं तस्या कति अत्रन स्याधिष्ठानेन रक्षण तेन साद्यति हृद्यतीति भो
गभूतिमती । तथा इराया भूमेरिव रुचिरा रमणीया दूर्वाङ्गलश्यामला
श्रीः कान्तिर्यस्य न. स्त्रिभ्यस्यामलकायकान्तिरित्यर्थः । इरायाः भार-
त्या. प्रियायाः धरण्या या रुचिरा रमणी श्री कान्तिर्यस्मादिति वा ।
तयोरुभयोः सत्त्वधारपि रुचि प्रीतिं ददाना ममयतिनी श्री हृदिस्था
लक्ष्मीर्यस्येति वा । ज्ञागागा कान्तिर्यफणाना भूतिरैश्वर्यंजनितो दपंः
त मयाति तादृशो या । पथग्या पद । गापिकादिमभोगसुखमसृद्धि-
र्ज्ञागभूति तद्वान न चामी उक्तीत्या इरारुचिरश्रीश्चेति वा । अथ
च यत्नद्रूपस्य भोगस्य मुख्य्य प्रीतिरुत्पत्तिहेतुः तादृशी या मदि
रा तथा कृत्या रुचिरा रमणीया मरागा कान्ति जीजा यस्य । बलदे-
यो हि भर्तृन्दा मदिरामत्तः । अथ च ज्ञेयकृपस्य भोगस्य स्वकायस्य
फणाना या भूति. मगृद्धि तद्वान् अनिदीर्घगणकाय. सत्त्वफणामसृ-
द्धिमाग् वा । तेन साद्यति मा चामी स्यजिराःमु धारणेन भूमेः रुचि
रानि ददामीति रुचिरा श्री. कायकान्तिर्यस्य न. । तथा कृत्नद्रूपस्य
उत्पत्तमी कुमुदयन्थाः चन्द्राय गन्धन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यसिन् गयथां

ह्लादकारित्वाच्चन्द्र इव सत्वप्रेमास्पदभूत इत्यर्थं । कुमुत् श्वेत केश्य
 तस्य प्रपन्धु तद्विराधिनी कृप्रा रुचि श्रीयस्य जलदश्याम इत्यथ
 इति वा । उल्लसन्ती कुमुदाख्ये वानररूप मुहृदि रुचि प्रीतियस्य रा
 मायतारे इति वा । पृष्टे दष्टाया वा उल्लसन्ता कु पृथ्वी यस्मिन्म द-
 त इति मुद् म चामी म च तथा वरपुपु वन्धी वा वलजद्रे वा रु-
 चि प्रीतियस्य म चासी म चेति वा । उल्लसन्ती कुमुदतुल्येऽतिगौर
 वन्धी बामद्रे रुचि प्रीतिपंमयति वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन म
 चन्द्र एव उद्भापकत्वाद् बभ्रुपस्य म प्रद्युम्नावतार काम तत्र रुचि
 पुत्रत्यात प्रीतियस्येति वा । अथ च वलभद्ररूपस्य उल्लसन्ती कुमुद
 व-धु कैरवसदृशी गौरतरा कुमुदरन्धोश्च द्रस्यत्र वा गौरतरा रुचि का
 न्तियस्य । उल्लसन्ती कु पृथ्वी यस्मात् तस्मिन्मुद्दे सहर्षे वन्धी प्रनुज
 आकृज रुचि प्रीतियस्य वा । उत्कर्षेण लसन् कुमुदव-धु पावु शच-
 न्द्र तस्यत्र रुचियस्य । उल्लसत् बुमुदम धी उक्तप्रकारेण प्रद्युम्ने रु-
 चियसपति वा । अथ च शयकरूपस्य उल्लसन्ता कुमुदनाग्नि सूर्ये सु-
 हृदि प्रीतियस्य । उल्लसन्ती चन्द्रस्य धवता कान्तियस्य वा । उल्लस
 न्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य वन्धु सदृशी कान्तियस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीक
 सहर्ष सुहृत्प्रीतियस्य वा । कुमुदेऽपि कुमु-प्रीक्तमिति विद्म । गोत्रा
 कु पृथ्वी पृथ्वी नर । भोग मुस वधे वाहे शरीरकण्ठयामंत इ-
 ति विद्म । इरा यारिसुराभूमिभारतीषु इति च । ऊति । अवते
 क्तिनि वरत्त्वेति (पा०६।४।२०) यस्यापधायाश्च ऊति । भत् इति मा-
 द्यतमप्रातेश्च क्लिपि । मुद् इगुपथलक्षण क ॥ ६८ ॥

रेवतीञ्च सुपुमा क्लि नीलस्याम्बरस्य रुचिरा
 तनुभासा । कामपाल जन्तः कुमुदाधिर्मानजा
 त्रितरुचरुचितैव ॥ ८७ ॥

रेवतीञ्चेति । हे रेवतीनाम्न्या प्रियाया इश, तथा हे कामपाल
 प्रक कु पृथ्वी तस्या मुद्दे हृष्याधिर्भावन प्रादुभावन भाविता रु-
 च्यारिता रुचि प्रातिरिञ्चा या यस्य तस्य भवत श्रीकण्ठतनुजाना
 कायकान्त्या कृत्वा नीलास्य अम्बरस्य तनुत्यस्येत्यथ । तत्र रुचिरा

शोभना लोकानां रुचि प्रीति ददाना या । रेवतीशसुपमा चन्द्रमन्व-
न्धिनीपरमा शोभा उचितीव किल । आकाशस्य चन्द्रशोभा उचितीव ।
अथ च बलभद्रस्वरूपत्वाद् रेवतीशसुपमा बलभद्रस्य परमशोभा उचि-
तीव । किम्भूतस्य । कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हृषंस्य आविर्भावेन प्र-
कटनेन भाविनी त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्य आ-
मिर्जावेन वा । अथ च रेवतीनाम्नी प्रिया मद्रुशी । तथा हे कामपाल
ल बलभद्र कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हृषंस्यविर्भावेन प्रादुर्भावेन भा-
विता सञ्चारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः तव तनु-
भामा कायकान्त्या नीलस्याम्बरस्य वल्लस्य रुचि दीप्तिं राति ददाति
एवविधा सुपमा उरुकृष्टशोभा उचिता योग्यैव किल । घबलयस्तुस-
म्पकान्त्रील शतिशयेन शोभते । अथ च हे कामपाल कन्दर्पपोषक
रेवतीश चन्द्रकुमुदानां कैरवाणां अविक्रमेन भाविता स्फुरिता रुचि-
कान्ति प्रीतिर्वा यस्य भवतः तनुभामा विम्बतेजसा नीलस्य प्रम्बरस्य
आकाशस्य सुपमा परमा शोभा उचितीवति ध्वनिः ॥ ८७ ॥

एकचिह्नततिरद्वयथादिन् न त्रयीपरिचिताध्वयु
धस्त्वं । पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः पञ्चत्रा
णाश्चिजधी पडभिज्ञः ॥ ८८ ॥

चतुभिः लोकैर्बुद्ध धर्षयति ॥ एकैति । हे अद्वयथादिन् द्वैतयास्य-
पटपटादिभेदानाभसत्यतया प्रतिपादनैकस्याज्ञानकारणतयैव सत्य-
ताङ्गीकारादद्वैतयादिन् त्वं मा पाहि । किम्भूतः । एकैव चिह्नततिः
ज्ञानसन्ततियंस्य दीपकलिकान्वायेन त्रयिक्रमप्रयाह एवैकीयस्य म-
नेन तु तदतिरिक्तं न किञ्चिदप्यस्ति तादृश । अत एवाद्वयथादि-
यिनि योजना । तथा प्रप्या अपरिज्ञातो ज्ञातस्तादृशो न भवतीत्यप्र-
यापरिचितो नञ् समासो वा । नेति पृथग्या । येदत्रयोग्योऽपि न
भवतीत्यर्थः । अथ च येदत्रप्या परिचितः कृतपरिचयः येदत्रयी परि-
चिता अभ्यन्ता येन तादृशो वा न भवति । सद्यं च त्रयिक्रमाङ्गीका-
रादामांभ्यांभोगव्यवस्थाया निरामादगङ्गाकृतयेदप्रामाण्य इत्यर्थः ।
अग एव सुध परिहितः । न हि परिशत चिना येदादिगद्युपपन्न-

यां अन्यथ बुद्धिं सम्भवति । अथ च अत्रयीपरिचिताऽपि बुध इति विरोधाभासः । न हि वेदत्रयमज्ञानात्स्यापि परिहृतत्व सम्भवति । अथ च य परिहृत एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति मन्यमानो वेदान्ती स वेदत्रयीं न मन्यते इति विरोधः । वेदान्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात् । अथ च छद्मपदाद् द्वित्वसङ्ख्यामपि यो नाङ्गीकरोति स त्रित्वमङ्ख्या न मन्यते इति युक्तमेवेत्यथ । तथा माध्यमिकानामपि किञ्चिन्मात्रमतभेदेन द्वैतसिद्धान्तपातित्वात् ।

न सन्नासन्नमदसन्न चाप्यनृजयात्मकः ।

• चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्रय माध्यमिकं विदुः ॥

इति । अनिर्घृचनीयप्रपञ्चयादित्याद् विधुत निरावृत्तं सन्, असन्, सदसन्, तद्विरक्षणं, काटिचतुष्कं प्रकारचतुष्टयं येन, अथ च त्रित्वनिषेधाच्चिरस्तचतुष्टयं, तथा विरक्तत्वाद्दिग्बन्धरत्याश्च पञ्चवाक्यकामस्तद्विजयी नारणित, अथ च पञ्चशब्दे इत्यस्माद् घञि याणशब्दः । त पञ्चमङ्ख्यावाचिनं पञ्चशब्दं न सहते इत्यथ । या हि चतुष्टयं न सहते स पञ्चापि न सहते इति युक्तमेवेत्यथ । तथा देशादिव्यवहितयस्तुदज्ञानं देशादिव्यवहितशब्दश्रवणमततज्जन्मस्थितिस्मरणं परिचितज्ञानमधिष्ठानस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चकशब्दयः, अग्निमादिसिद्धयेति षडभिज्ञा ज्ञानप्रकरा यस्य स षडभिज्ञः । वेदानुसारिभिर्देवैः पराभूता देवा ब्रह्मणा शरणं गता, ब्रह्मणा प्रमादितो नारायणो बुद्धरूपेणायतीर्थं दैत्यबुद्धिं वेदार्थेभ्यश्च्यवयित्वा बीदुगतमुपदिदेश, ततस्त देवाना जय्या सम्पन्ना इति । अत एव चैतदीयमतपरिभाषयेत् स्तुतिरकारि । परिचिता ऽप्यबुद्धबुधस्त्विति पाठो नैति पदं भित्वा त्वया वेदत्रयीं न परिचिता न स्वीकृतप्रामाण्यात् । अप्यविराधः । तथापि बुध त्वनित्यथ । परिचिताध्रुवुध इति पाठो अयीपरिचितानां वेदिकानामध्वनिर्गार्गे बुधं परिहृतो न भवसि अवेदिकगागमेव जानान इत्यथ ॥ ८८ ॥

तत्र मारजयिनि त्वयि साहृत्कुर्वन्ति क्षणिकतात्मनिपथौ । पुष्पवृष्टिरपतत् सुरहस्तान् पु

पुष्पशस्त्रगरमन्ततिरेव ॥ ८९ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नयताररूपं सौन्दर्याञ्जितेन्द्रियत्वाच्च मारज-
यिनि कामस्य जैत्रे त्वयि क्षणिकता, सर्वं क्षणिक मत्वात्, तथा
प्रात्मनिषेधश्च, "समनस्क न्द्रियजन्यनीलपीताद्याकारमयिकल्पकनि-
विंकल्पकवासभोपहितचिरमन्ततिरेवात्मा, भूतान्येव चेतयन्ती मनसा
सयोगेन ज्ञानमुत्पद्यत, तस्माद्देह स्यात्वा न तु नित्योऽन्य कश्चित्-
इत्यादिप्रकारेण सर्वंभावाना, क्षणमात्रावस्यायिना नैरात्म्यञ्च स्वदशं-
नोक्तमभायिना मात्रात् कुर्वति मति पुष्पशस्त्रस्य कामस्य गरमन्त-
तिर्वाणपरम्परारूपा सुरदस्तात् पुष्पशस्त्रिरेवापतत । अतिवल हि ग-
त्री भीताना करादायुधानि पतन्ति । कामाऽपि त्वन्ना भीत, पुष्प
शरथ तथा च तस्य करात् त्वद्भयेन पतिता पुष्परूपवाणपरम्परा क्ष-
णिकतात्मनिषेधौ मात्रात् कुर्वति त्वयि विषये सुरमुक्ता पुष्पशस्त्रि-
रियापतदित्युत्प्रेक्षा । वामोऽपि देह सद्य पुष्पशस्त्रिमाचने इंतु । यो
हि लोकोत्तर यस्तु प्रत्यक्षगोचर करोति यद्य कञ्चन विजयते तयोर्
परि देवै पुष्पशस्त्रि क्रियत इत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ८९ ॥

तावके हृदि निपात्य कृतेय मन्मथेन दृढधैर्यं
तनुत्रे । कुण्डनाटनितमा कुसुमानाञ्छत्रमित्रमु
स्रतेत्र शराणा ॥ ९० ॥

तावक इति । मन्मथेन दृढमनेद्यं धैर्यमेव तनुत्र कवच यस्य त-
स्मिन्नायके हृदि सनमि अथ च यत्नमि अर्थांत शरान् निपात्य नि-
तरा दृढपातपुत्रं यथा तथा पातमित्या दृढतनुत्रत्यादेव अतितमा
कुण्डनात् तेजस्त्यागाटनो कुसुमरूपाणा शराणा अत्र मित्रञ्च यंपा
तानि, अत्रस्य या मित्राणि सुराणि यंपा ते भग्नत्वादिशकमितमुखा
स्त्रीषा भायस्तत्रा मूर्धोमुरतापरित्यागेन अत्रतुम्बवृत्तमुस्रतेय प्रत्यक्ष-
दृश्या इना । दृढमनुत्रे हि पतिता याणः फुटितत्वाद्दृष्टकुसा भय-
नि । म्मागरा गरत्यात् पुत्रं मूर्धोमुरता आभन्, इदानीं धैर्यकल्पके
त्यदाये हृदि निपात्य नितरा कुण्डनादिय केपा पुष्परूपाणा शराणा
अत्राकासुरता जातेत्युत्प्रेक्षोपणा वा । विक्रमिताणि पुष्पाणि अत्र-

तुल्यानि भवन्ति । अथ च ह्यत्र दायकाकारित्यात् सुखदमेव न तु दुः-
खद यथा तथा कामशरा अपि हृद्दृष्टयस्य निर्वापका एव जाताः ,
न तु त्वां जेतुमशकन्वित्यर्थः । एतादृशो कितंन्द्रियः कोऽपि न स्तोति
जायः । निपात्य एयन्तात् क्वप् ॥ ८० ॥

यत् तत्र स्तत्रविधौ विधिरास्यैश्चानुरीं चरति
तच्चनुरास्यः । त्वय्यशेषविदि जाग्रति शर्वः स
सर्वं विद्भ्रुवतया शितिकण्ठः ॥ ९१ ॥

यदिति । विधिः तत्र स्तत्रविधौ स्तुतिविधौ बहुभिरास्यैर्मुखैः
चातुरीं वैदग्ध्यं यद् यदि चरति प्राप्नोति नामाप्रकारियंदि वर्णनं क-
रोति तत् तद्यर्थः । चनुराणि वर्णननिपुणानि आस्यानि यस्य वा ता
दृशो भवेन्नान्यः । अथ च त्वद्वर्णनविधौ यस्माच्चानुरीं प्राप्नोति त-
स्मादेव हेतोश्चनुरास्यानि यस्येति चतुरास्यो न तु चत्वार्थस्यानि
यस्येति विग्रहेण चतुरास्यः । आस्यानाञ्चतुष्कं मन्यपि तत्रार्थे गौरवा
ज्जावात्, अत्र तु गौरवसङ्गात् तथैवोच्यत इत्यर्थः । त्वदीपश्रुति-
परत्वाद् ब्रह्मणी लोकत्रयेऽप्ययं कीर्तिरजनीति भावः । तथा शर्वो
हरः त्वयि ब्रह्म एव अशेषविदि सर्वं ज्ञं जाग्रति सति सर्वं विदं सर्वं
जनात्मानं ब्रूत स सर्वं विद्भ्रुवस्तप्तपेव, परगुणस्यात्मनारीपणेन हेतु-
ना कलङ्कनं शितिकण्ठो नीलकण्ठः न तु कालकूटभक्षणं नीलकण्ठः
त्वत्स्यद्विं तथा लोकत्रयेऽपि महेशस्य एवमपयशो जातमित्यर्थः । ब्र-
ह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् त्वमेव परमपुरुषः सर्वं ज्ञयेति जायः ।
अन्यस्य यथाऽऽत्मस्तुत्या सर्वं ज्ञमन्विधौ लज्जया मालिन्यं प्रयति ९१

धूमवत् कलयता युधि कालं म्लेच्छकल्पशिखिना
करवालं । कलिकना दृष्टानयं मम कण्ठं त्वं
व्युदस्य दशमात्रतरेण ॥ ९२ ॥

शोकद्वयेन कलिकनं स्तौति ॥ धूमवदिति । त्वं धूमवत्कालं कर-
वालं खड्गं युधि सञ्छेः सह युद्धे कलयता धारयता कालं सृत्यरुपं
करवालं खड्गं धूमवद् धूमनिय धारयता वा । अतं एव सञ्छानं

कलशशिखिना प्रलयकालानलरूपेण स्नेहा इव स्नेच्छाः पातिनस्तेषां
 वा, स्नेहप्रयाणां वा, स्वम्भूतेन कलिकना कलिकसङ्गेन दशमाय-
 तारेण कृत्वा मम दशनयं दशाथयवकं कलकं पापं शुद्धस्य गिराकुरु
 समूलमुन्मूलयेत्यर्थः । अथ च यः स्वयं कलमी सोऽन्यकलकं विनाशये-
 तीति विरोधः कलिकशत्रुस्य विष्णुनामन्वात् तत्परिहारः । स्नेहक-
 लशशिखिनेत्यवतारप्रयोजनमुक्तः । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणं या-
 गोधातिरिक्त्वा हिंसा, परस्त्रीगमनञ्छति त्रिविधं कापिकं । पारुष्यं, छा-
 नृत, पैगून्य, असम्बद्धमलापयंति चतुर्विधं व्याधिकं । परद्रव्यग्रहणं-
 च्छा, परानिष्टचिन्ता, वृथैव परंपु दापाभिध्यानञ्छति त्रिविधं मानसं ।
 इति दशविधं पापं । चक्षुस्त्वक् श्रोत्रप्राणजिह्वापाणिपादपायूपस्यम-
 नांजन्यं वा दशसु मासंपु भवतीत्याहुः गभंवासलक्षणं दुःखमिति वा ।
 कलकः पापाशये पापे, इति विद्युः ॥ ९२ ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्यां पाशदुरेण रणरंणु
 भिरुच्चैः । विष्णुना जनयितुर्भ्रताऽमुन्ताम त्रि-
 ण्ययगसश्च सदर्थं ॥ ९३ ॥

देहिनेति । हे कलिकन् विष्णु यशमस्तस्मान्कस्य-जनयितुः पितुः
 विष्णुरितिनाम भवतेव त्वयैव कृत्वा मदर्थं मान्वयमभूत् । किम्भूतेन
 भवता । रणरेणुभिरुच्चैः पाशदुरेण घवलतरेण शरीरधारिणा तथा दुष्ट
 गरीपणाथं उर्व्यां जमता विष्णुना व्यापकेन विष्णु मञ्जकेन च पाशदु-
 रन्थाद् व्यापित्याघ्र देहिना शरीरधारिणा यगमेव यशोरुपेणय विष्णु
 व्यापकं यगो यस्य त्वया पुत्रेणेति यायेत् । तस्य तव पितुर्नाम सान्व
 यमभूज्जातप्रापमेवेति प्रायिन्यपि भूतवदुपचारः । अतीतकल्पिपुगाय
 तारापेक्षया अजूदिति निर्देशो वा । पूर्व तु हित्यादिषुत्तन्नामाभून्-
 स्वप्नपपत्रं तु मापंकगभूदित्यर्थः ॥ ९३ ॥

सन्तमद्रुयमयेध्रनि द्रुनात्रियमज्जुनयशे।जुंनधी
 जं । नीमि योगजानितानत्रमउज्ञं त्यामलकुं भय
 माहतमार्कं ॥ ९४ ॥

मन्तमिति । दत्तात्रेय स्तौति । अह दत्तात्रेयनामान त्या नीमि ।
 किम्भूत । अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैतमार्गे यकार्थम्यादे मन्त यत्तमान ।
 तथा अउजुंनस्य कात्तधीप्यांउजुंनस्य यशमो मदजंन तस्य ब ज मूल ।
 पूवू कात्तधीर्य्यणाराधिता दत्तात्रय , तव यगा लोकत्रयव्यापि भवि-
 प्यतीति घर दत्तयान् । अउजु न इति पाठ अउजुंनयश यव उजुंनवृ
 क्षस्तस्य बीज । यक्षस्यात्पत्तिधोशादेव युक्ता । यद्वा अउजुंन धवल य
 शो यस्य अत्रविधाऽउजुंन कात्तधीर्य्यस्तस्य बीज । तथा यागेनाष्टा-
 ङ्गयोगन अनिता उत्पादिता मायादिराहित्यादनघ इत्यपरा सञ्ज्ञा य
 स्य तदा हि देवैर्षोयद्याहुन्यादनघनि सऽज्ञा कृता । अलकनाम्न क्रतु
 शत्रुध्वजमदालमापुत्रय राक्षा ज्ञयमाहो ममतादिरूप समारभोह
 म यव तमाऽभ्यकार तस्य विनाशकृतुस्यादकंस्त । योगोपदेशान त-
 र्य्य मोह चिच्छेदेति पुराणकथा ॥ ९४ ॥

मानुसूनुमनुगृह्य जय त्व राममूर्त्तिहतवृत्रहपु
 त्रः । उन्नुनन्दनमपक्षमपि त्वं नीमि कृष्ण नि
 हतार्कतनूज ॥ ९५ ॥

एव दशायतारात्रियस्य भक्त्यतिशयेन पुनरपि कियतस्तानेवायत्ता
 रान् त्रिविक्रम हरिहरी बालमुकुन्दश्च मङ्कल्पेण चतुर्विंशतिश्लोकैर्वर्ण-
 यति । मानुसूनुमिति । इ विष्णा मानुसूनु सूर्य्यपुत्र मुग्धीयमनुगृह्य
 बालिन इत्या तदूधू नारा तस्मै दत्त्वा राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थोक्त्य
 रामसूर्पा रामायतारेण हतो मारिती वृत्रघ्नस्य इन्द्रस्य पुत्र ब लो
 येन स त्व रामो जप उरुर्केण वर्त्तस्व । तस्ययोऽभीत्यर्थं । तथा भा
 कत्तायतार अह इन्द्रान्दनस्य अउजुंनस्य सपक्ष मित्रभूत अत यव
 निहतो मारिनाऽकतनूज कर्षी येन त त्यामपि नीमि स्तौमि । अ-
 पिशब्दाद्राममपीत्यर्थ । कर्षेण अउजुंनन कृत्वा निहतोऽकतनूजा-
 येनति या । यो जानुमनुमनुगृह्णाति स निहताकतनूज । कथ । त-
 था या हतेन्द्रपुत्र स इन्द्रपुत्रमित्र कथमिति विरोधार्थोऽपिशब्द ।
 निघाद्यानुघ्राह्ययास्तत्पुत्रयोरामकृष्णायतारयोश्च भेदाद् विरोधपरिहा
 रायत्तादृग्विरुद्धचरितत्वाद् दुर्विंक्षय । परमपुरुषोऽपीति भाव ॥९५॥

वामनादणुतमादनु जीयास्त्वं त्रिविक्रमतनृभृन्
दिक्रः । धीतहिंसनकथादथ युद्धात् कलिकना
हतसमस्त नमस्ते ॥ ९६ ॥

वामनादिति । रामकर्मौ वशिंती । हे विरमो अणुतमात् इत्यतः
मगरीराद् वामन इ वामनायतारादनुपश्चात् त्रिविक्रमस्य त्रिविक्रमा-
यतारस्य तन्वा शरारेण, त्रिविक्रमायताररूपया वा तथा जृता व्याप्ता
दिशा येन न त्व जीयाः, सर्वैः कर्षणं वृत्तं स्य । त्रिविक्रमेति सम्य-
द्विधा । तथा धीता निवृत्ता हिंसनकथा प्राणिवधवाह्याऽपि यस्मादे-
यम्भूताद् युद्धायतारात्, अथ पश्चात् कलिकना दशमयतारेण हत्या
दत्तं चारितं कलिमलदूषितं समस्तं प्राणिजातं येन तादृशविज्यां ते तु
भ्यं नमः । यो ह्यणुतमः स तनुजदिक्रो व्यापकदेहः कथ । तथा य-
य धीतहिंसनकथाः स एव हतसमस्तः कथमिति विरामः । अवतार
भेदेन परिहार इति भावः । वामनत्रिविक्रमौ वशिंती ॥ ९६ ॥

मा त्रिविक्रम पुनीहि पटे ते किं लगन्त्रजनि
राहुकपानत् । किं प्रदक्षिणनृदभ्रमिपाशं जा
भ्रानद्रित्त ते वलिघन्धे ॥ ९७ ॥

नामिति । हे त्रिविक्रम, त्व मां पुनीहि, तथा गगनव्यापिनी ऊर्ध्वी
कृतं ते पदे विद्रुपदे लगन् नक्षत्रमालामध्यर्धे श्यामरूपो राहुकपा
नदगनि पादरक्षिकेय जाता कि । म्नायदतिमहच्छरीरं धृतं । यस्य
परमस्थानं गगनस्थी राहु उवानदिय जात इत्यर्थः । माऽपि श्यामा
रूपे प लगति । तथा प्रदक्षिणं प्रदक्षिणारस्यं पञ्चदशमुपचार कु-
पेण् जास्यथान् अक्षराशो प्रतायतारो वलिघन्धननिगिह्ते से मुभ्यं
द्वमिपाशं द्वनणकप्रयणयाकारयेष्टममेय पाशं यन्धनरगुमेय अदित
दत्तशान् किं । यो हि कश्चिद्दुष्टमुपक्रमते ममी कंसधित् पाशो दी
यते । यद्यपि देवेन च यगिधाम्यभ्यमेय प्रापितो न मु १३३यादियत्
तथाऽपि लोकं यद् इति प्रमिद्वियगद् यमगुष्ट्यनंग कविः पाशग
दं प्रामुक्त । जास्यथान् किण तदा त्रिविक्रमाय पौदगोपचारपूजा

मकतेति प्रयाद । अत्रापि त्रिविक्रमो यजितः । य प्र इति पाठे तु-
 वन्त द्वेषेद्यनुर्था । ते इत्यय विगणपण । बंध इति पाठे तस्मादेव
 सम्युद्धि ॥ ९७ ॥

अर्द्धचक्रवपुपाऽऽजुनग्राहून् यो लुनात् परशुना
 ऽपि सहस्रं । तेन कि सकलचक्रविलूने ग्रागवा
 हुनिचये ऽचति चित्र ॥ ९८ ॥

अर्द्धेति । यो जानदन्वो जयान् चक्रस्य हं मनो भागस्तस्यैव धनु-
 स्वरूप यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रमजु नवाहून् शीघ्रमेव
 अलुनात् चिच्छेद । तेनैव भयता सकलेन सम्पूर्णेन चक्रेण सुदृशता
 स्येन विलूने छिन्ने वागुमुरवाहुनिचये विषये लीकचित्रमाद्यरपमद्य-
 ति कि, अपि तु न प्राप्नोति । अथ च किमचति किमिति प्राप्नोति,
 अपि तु वृषैव तत् । येन पूर्वं एकस्य बाहुमहस्र छिन्न तनैव यदा
 न्यस्य बाहुमहस्र छिन्ने न किञ्चिच्चित्र तस्य तत्र कृत्वागक्त्यादित्य-
 यं । येन च अर्द्धेणैव चक्रेण बाहुमहस्र छिद्यते तेन समप्रेण चक्रेण
 बाहुमहस्र छिन्ने सतरा न किञ्चिच्चित्रनि यथः । परशुरामकृती व-
 सिंती ॥ ९८ ॥

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणापाञ्च जन्यमसुरानि
 व वद्धि । चेतनाश्च फिल पश्यन किं नाचेत
 नेऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ९९ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विजो त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं शङ्ख
 मधिगत्य धृत्वा तथा अथा जनानां सन्त्यन्तु सरपाट्य कमलयद्विष-
 करे कृत्वा असुरान् दैत्यान् इति वधीय इतिवदसीय । इति कि । हे
 दैत्या अघतनाऽपि अयं शङ्ख मयि विषये मुक्तविरोध कि न, अ-
 पि तु त्यक्तविरोध मय । किल यस्मात् पाञ्चजन्यत्ये मत्यपि अथा-
 ष्चजन्यत्यगङ्गीकरोतीति यय पश्यत । यतः सचेतना स्य चेतन्ययुक्ता
 यत्तद्धे कम्मान्नायि विषये विरोध कुरुषेति । अघेतना अपि मयि
 विरोध नाधरन्ति किमुत मरणभीता मयंघ्ना, तस्मान्नायि विरोध

नास्माकद्वय । शश्रत स्य विरोधोऽर्धद्वयेन तत्परिहारः । अथ या
 मघेन न गय मयि मुक्तविरोध शङ्खयत्, यय तु मघेतना स्य त-
 स्मान्मयि विरोध नाऽऽघरयेति शङ्खयद्भयतोऽपि यायदघतनात् वुर्ये
 तावद्विराधा न त्यज्यत इति । अथ च अघेतनोऽपि शङ्खा मयाऽद्या
 पि न माच्यत मघेतनास्तु शङ्खादयो जयन्त कथं या मया मोच्यन्,
 अपि तु युष्मान् नारयिष्याम्यवति यक्षीन्मथ । अधिगत्य च अधिग-
 त्यति पक्षे सन्मथ । अघेतनोऽपि मयि मुक्तविरोध किं न पश्य-
 तेति वा । अथामिति कृत्याना कर्त्तरि (पा० २।३।५१) इति षष्ठी ॥ ८९ ॥

तावकैरसिलसद्वनमाले श्रीफलद्विफलशाखिक
 येव । स्थीयते कमलया त्वदजस्त्रस्पञ्जकशटकि
 तयोत्कृचया च ॥ १०० ॥

तायकति । कमलया लक्ष्म्या लभन्ती पत्रपुष्पफलमयी माला यन-
 माला यस्मिन्नास्मि स्तावकीरसि श्रीफलस्य विष्ववृक्षस्य द्विफलशाखि-
 कयथ फलद्वयमुक्तया जस्त्रयोमलशाखयेव स्थीयते । किन्भूतया श्रिया ।
 तथ अजस्त्र अघनवरत स्पञ्जं आश्लयस्तेन कशटकितया सञ्जातमाश्विक-
 रोमाञ्चया, तथा उत्कृचया च उन्नतपीठरस्तनया च । यत्र हि य-
 नाना माला पङ्क्तिविलसति तत्र सकशटकया फलमहितया च वि-
 श्रयाशाखया स्थायते । तथाप्रापि लभद्वनमालत्याद्विश्रया लक्ष्म्या
 विगिटविष्ववृक्षयथ स्थीयत इत्युपमात्प्रेक्षा या । शाखिका । अरुपे
 इति जस्त्रे इति वा (पा० ५ । ३ । ८५ । ८६) क ॥ १०० ॥

त्यज्यते न जलजेन करस्ते जिह्मितुं सुभगभू
 यमिश्रोञ्चै । घ्नाननञ्च नयनायिनविम्बः से
 घने 'जमुद्रहानकराशः ॥ १०१ ॥

त्यज्यत इति । जलजेन शङ्खेनाथ च पट्टेन ते कर कदापिदपि न
 त्यज्यते मशङ्खमकमदापट्टत्यात् तथैवेत्यर्थः । तत्राप्रसक्तः उच्चैरन्वयत
 एतन्मभ्य २०१ करकमलरक्तिमादिमीभाष्य शिलिसुमित । मृदुशङ्खा द्वि
 विद्याप्रतिहेतुः । तथा जमुद्रहानकरा कैरवविकासकारिणोऽशया य-

स्य च चन्द्रः, नयनापितं नेश्रमियाचरित विम्वं यस्य तथाभूतः सन्
 त्वदीयशानतयनोभयश्चन्द्रः परमं निफलकृत्वादि त्वन्तुयसौजाग्य
 शिञ्जेनमिय त्वदाननख गुरु सेवते । अगयोः सौभग्य पलचन्द्रयो
 रद्यपि नागतमिति सूच्यते । पाञ्चजन्येत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृति-
 रेष वसुंता । नयनापितेति व्यापारष्वदन्तादिष्ठा । हासकरेति ता-
 ष्ठीत्ये ट ॥ १०१ ॥

ये हिंशयकशिपुं रिपुमुञ्चैराद्यणश्च कुरुवीरचयं
 च । हन्त हन्तुमभवस्तत्र यागास्ते नरस्य च
 हरेश्च जयन्त ॥ १०२ ॥

य इति । हे विष्णो ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरे सिंह-
 स्य च तथा नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य हरेः सुग्रीवस्य च तथा नरस्य अ-
 र्जुनस्य हरेः श्रीकृष्णस्य च सयोगा उच्चैरधिक रिपुं शिरण्यकशिपुं ह-
 षु तथा उच्चैरिपुं रावण इत्यु तथा उच्चैरिपुं कनवाराणां भीष्मादीनां
 चय मनुदाय इत्यु अथयन, तं तव नरस्य हरेःश याया कर्तान्त स-
 वूर्णैःकर्षण वत्तन्तो इन्त आश्चर्य्ये । अथतारत्रयऽपि नरहरियागादल-
 म्यनाद्योग सङ्गोपौ नैत्री च ॥ १०२ ॥

केयमर्द्धभवता भवतो हे मायिना ननु भयः स
 फलस्त्य । शेषनामपि भजन्तमशेषं वेद वेदन
 यनो हि जनस्त्वां ॥ १०३ ॥

केति । हे विष्णो तव इय पुराणादनु कृश्यानागा अर्द्ध भवो-म-
 हेयो यस्य तादृगोऽर्द्धभवः, तथा हरिहरभूमिता काऽप्यर्द्धां आय-
 र्थ्यकारिणी । मायिना भवता देहे मुखान् अर्द्धमि अरदापयन्त इया-
 गत्यादिनतद्दमाधारयचिह्नयुक्ताऽर्द्धस्य, अर्द्धस्य च अथर्लत्वाद्युसा-
 धारकचिह्नयुक्ता इदृगो लोकाहारा तव माया अथ अर्थ्यं कारिकीत्यर्थः ।
 अथ च तव अपि न् अन्विमैव । ननु यस्मात् त्वं सकलः समग्रो
 भवा महेश । अथ च चन्द्रकलासहितो या महेश्च स्वतन्त्रमूर्तिः स
 त्वमेव । तथा च सकलभद्ररूपस्यार्द्धभवरूपता विरोधाद्युक्ता । आ-

अथ्यंकारित्वे ऽप्ययमेव हेतु । हरिहरात्मकता च अथतारान्तरमिति ।
अथतारभेदेन तु विरोधपरिहार । भवत इय अटंभयता का ययमू-
देभ्यं इति या । अथ च तवेयमटं ससारता कोऽपि तु विरुद्धा चित्र-
रुपा या । यत सकरा समग्र कलाभिरययवै सुष्ठ वसंगानश्च भव
ससार , उत्पत्तिधर्मां त्वमेवेति या । हि यस्मात् वेदा गव नयनानि
यस्य स सकलवेदायनिश्चयदृढप्रत्ययी जना लोकस्था शपता एकदे-
शभूतता पृथग्भूतता भजन्तमपि अज्ञाप चराचर जगद्रूप छेद जानाति ।
सुत्र विष्णुमय जगदित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तत्र चराचररूपत्वप्रतिपाद-
नात् त्वयि सकलभवत्य युक्तमेवेत्यथ । कि पुनर्हरिहरादिचित्ररूप-
धारण । अथ च श्रीपाऽपि विष्णारेव भूति , शनन्तता भजति स यत्र
कथमश्रीपाऽनन्तो न जयतीति च विरोध , व्याख्यान्तरेण तत्परि-
हार ॥ १०३ ॥

प्राग्भवैरुद्गुदरभवगुम्फान्मुक्तियुक्तिविहतावि
ह तात्रन् । नाएर स्फुरति कस्यचनापि त्वत्स -
माधिमवधुय समाधि ॥ १०४ ॥

प्राग्भवेरिति । प्राग्भवे प्राक्तने पुत्रजन्मापाजिते कर्मभिर्हेतुभि
उद्गुत्प्रभवस्य सप्तराक्षस्य ससारस्य जन्मना या गुम्फान्मयनाहेतो
आत्यन्तिकी दु सनिवृत्ति , अविद्यास्तमया या भाष इत्येव राक्षसा
मुक्तियुक्तिपरम प्राप्तिरिति यावत् । तस्या विद्वतो श्रुतिक्रमसु तप्त
तन्मृगतदुक्तकल्पकामार्जनाम्बुगमद्गायत् सभागानिवृत्ती कथ नाम मु-
क्ति सम्भवतात्यादिभिर्पुंक्तिभिरनुपपद्यमानताया तावन्निगयेन सत्या
इदेष पृथु पक्षे विषये कस्यचनापि यादिन त्वयि समाधियित्तैकाम्य
ध्याने मन्तेनागुचिन्तन तदवधुय परिहृत्य अपराऽन्य समाधि परि-
हारः मिद्वान्तरुपी न स्फुरति प्रकाशने । उक्तपक्षया पद्यपि मुक्तिवि-
द्यमित्यपि तत्र ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरणात्मरूपमाधारकारेण च प्रा-
योगमत्तजन्मार्जितपरमां चा समुत्तमसुखमादिदामोपन्यकमानारभे
हारऽप्रकामंशा भोग देय तयाश्रीकम्यगम्पके मुक्तियुं ह्यत खवेति च-

वृषामपि वादिनां त्यक्तमाधिरेव सिद्धान्त इत्यर्थं । मुक्तिहेतुस्त्वमेव
नि भावः । न तावत् स्फुरतीति या ॥ १०४ ॥

ऊर्ध्वद्विक्रमदलनां द्विकार्षीः किं तनुं हरिहरौ
जवनाय । किञ्च तिर्यग्भिन्नो नृहरित्वं कः
स्वनन्त्वमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति । हे विप्रो त्वं हरिहरौभधनाय अहरिहरयोरपि हरिहर
योर्जवनाय हरिहरमूर्त्तौजघिनुं ऊर्ध्वं दिग्यस्मिन् तदूर्ध्वदिक्रमेवभूतं
दहन विभागा यस्यास्तादृशी तनु द्वि प्रकार कि किमर्थमकार्षीः हरि
हरमूर्त्तौ चरणादिमूर्ध्वपप्यन्त तत्र द्विमदृग्गणादिधारणेऽधोभागमारभ्यो
जुंभागपप्यन्तं किमर्थमकार्षीः । नृहरित्व इव तिर्यग्भिन्नभागमेव कि-
मिति नकार्षीरित्यर्थं । चरणादेप्रारभ्य देवतावर्णनस्य कर्तुं युक्तत्वा-
दूर्ध्वदिकेत्युक्तं । यदि च हरिहरतनु त्वमूर्ध्वदिक्रमविजागमकार्षीस्तार्ह
नृहरित्वं च नरहरौभक्षितु तिर्यग्यथा तथा किमित्यभिन्न विभक्तवा-
न् । कण्ठादधोभागे नरत्वेन ऊर्ध्वभागे मिहत्वेनैव तिर्यग्दिक्रमविभागं
किमित्यकार्षीः । हरिहरत्व इव ऊर्ध्वदिक्रमविभागमेव किमिति नाका
र्षीरित्यर्थं । म्थम क्षेपद्वय स्वभेद परिरहरति । ननु भो विप्रो स्वत
न्त्र त्वां अनु त्वा प्रति अनुयोग प्रश्न क , अपि तु न युक्तोऽथ प्र-
श्नद्वारक आक्षेपः । ममर्था हि स्तेच्छया यतिकश्चित् कराति पर किम
र्थमेव करोषीत्याक्षेपाहं. स न भवतीत्यर्थं । न खलु परमन्त्रा प्रभु-
धिप इति न्यायेन स्वेच्छामात्रेण तपाकूप करोषीति भावः, अत्र हरि
हरनरहरिवर्णनं । ऊर्ध्वदिक्रंति बहुप्रोक्षी कप् ॥ १०५ ॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत् किं किं भिनत्सि
यदि निम्नितमेव । पासि चेदमवतीर्ष्य मुहुः
किं स्वात्मनाऽपि यदवत्रयविनाश्य ॥ १०६ ॥

आप्तेति । हे आप्तकाम अत्राप्तमकलाभिलाष विप्रो त्व त्रिजगत्
किं सृजसि । यदि निम्नितमेव तर्हि निष्पृयोक्तमेव कि भिनत्सि ।
यदि चेद स्वात्मनाऽपि यदवश्यं विनाश्य स्वयमपि निश्चयेन सहर-

योयमेव तदिं मृगुर्थारं थारं तेन तेन मृपेण अयतीरयं शन्मादिकं श-
 मप्यनृय इद जगत किमर्थं पामि च । यदवश्यं विनाशयं तत्को-
 ऽपि न । इ स्वत्तना स्वगमे पाणयति प्रयोजनाभावात् । मृष्टिपाल
 नमहारान् किमर्थं करोपीत्यर्थः । अत्रापि क स्वतन्त्रमित्यादि पूर्व
 एव परिहर । ब्रह्मादिरूपस्यमेवंति भाव । इष्टमा सरनिष्टनिवृत्ति
 धेनि द्वय प्रयाजन मवंस्य । ततश्च इष्टमाही अनिष्टनिवृत्तेरन्तर्भावं म
 न्यतान श्रीइपं प्राप्तक मेत्येव मन्पुद्गिनकतेति ध्येयं ॥ १०६ ॥

जाह्ववीजलजमौन्तभचन्द्रान् पादपाणिहृदयेक्ष
 णवृत्तीन् । उत्थिताऽद्विधसलिलात्त्रयि लाला
 श्री स्थिता परिचिन्तान् परिचिन्त्य ॥ १०७ ॥

जाह्ववीति । अश्रिमनिनादुत्थिता निर्गता लोका स्वभावनप्रपणा
 ऽपि श्रालंभोः यथाक्रमं ज ह्वी च जलज पाञ्चजन्यञ्च कौस्तुभय
 चन्द्रय तान पादे पाणी हृदय इत्येते त्रे वृहिरवस्थान येष मेरुभू
 तान परिचिन्तान् मन्मूकैकाश्रयतया सदयामपञ्च तस्त्रहान् मुपुदस्त्वपि
 धिप्रो परिचिन्त्य धिशाप दृष्टेव च स्वयि स्थिता श्री. चाद्युत्थं परि
 त्यज्य स्वयि नित्यावस्थिताऽभूत् । कि जाह्वव्यादयो लक्ष्मीश्च तय मे-
 या कुत्र ति. यत्रादृश परमपुत्रपोऽभोति भाव ॥ १०७ ॥

वस्तु यान्नु घटने न जिहानां योक्तनैकविध
 वाधधिराधे. । तत्त्वहीहितवजृम्भिततन्मद्देदमे
 तदिनि तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०८ ॥

यमित्यति । इ धिप्रो घटपटादिवत्प्रजात योक्ते युक्तिमन्वन्धिभि
 युं किन्तेत्यांयोत्येकत्रिधैवदुपकारिधांधैः नाधारघटदृषणेः तथाविधे
 प्रज्ञाद्वैतप्रतिपादकमर्थोपनिषदाक्षयैपरोन्तारुपैरभाधारघटदृषणश्च यद्वा
 जनेवविधाम् त्रिधात घटपटादीन याधने इति नैकविधयाधाम्नाया-
 न्मोःप्रोऽधेर्दुभिरिदगन्माद्भिन्नमिदगन्माद्भिन्नमित्येव धिप्रोपक्षेण प्र-
 भीयतामतां जिहानां च न्नाधारो न घटने न प्रयुज्यते धिन् अ-
 भिवं प्रज्ञाद्वैतमेव घटन इत्यर्थः । तदिं शैदप्रतीतः का यतिरित्यत

आह । तदिनि । यस्मादुक्तहेतुभिर्जैदस्तद्विशिष्टं यस्तु या न घटने त-
 सादनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपेण त्वदीहितेन त्वच्चप्रितनानिष्टं चनीय-
 त्यादिना अतिप्रसिद्धेन त्वदीहितेन या करणेन कर्तव्या या विज्ञानिनः
 मफटीभूत कृतो याऽविद्यमानाऽप्याराध्यत्वेन प्रत्यायित घटपटादिरू-
 पो भेदा यस्य तादृशमेव तद्वस्तुजातमित्येव तस्यस्य प्रामाणिकस्यार्थ-
 स्य निरुक्तिर्निष्ठं च न विशिनाकि । अभेददर्शनीकयुक्तिगतव धात् त
 तच्छ्रुतिविरोधाच्च तस्यतो वस्तुभेदाभावे प्रतिभाममानस्य च भेदस्य
 द्वेषन्द्बुद्धियदप्रामाणिकत्वे मफलमिदं जगदभित्तमिति श्रवणमनना-
 दिक्रमेण मण्जातमभवत् । साक्षात्कारस्य मयं दानन्दधनःत्वमेका न तु
 त्वदतिरिक्त किञ्चिदिति बाध ममुदंतीति तन्वनिष्ठं इति भाव ।
 एतेन तस्यगतीत्याद्युपनिषदर्थोऽपि मङ्गुर्हीन इति श्रव । योक्तोति म
 म्भवेऽपि । युक्ततरश्रव्यान्तरात् सुधिया वाद्वय विस्तरभयादत्र न
 निरिचित ॥ १०८ ॥

वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा वाह्यवन् किल मृक
 यद्वतनूज । स्वं त्रिमिश्रमुभय न त्रिविडचनि
 व्यं यौ स कतमस्त्वमत्रैपि ॥ १०९ ॥

वस्तुत्विति । किलेत्यागमे हे विज्ञो मृकयद्वतनूज साकरहेय या-
 द्यवन् वाह्ये त्रिशगति यथा वतते तथैव तयोदर वतमान विद्य त्रै-
 लोषमम्बन्धिघटपटादिमयं वस्तु दृष्ट्वा विज्ञपणमिश्र मकत्रैवादरे
 द्वयोरपि स्थितत्वादयिविक्तमुजय पृष्ठं यद्विरक्तय यत्तं गानत्याद् वि-
 यिध स्वात्मान न विविद्युन अतिद्विन्वग बहिः, रा याऽहमुदर प्रवि-
 ष्ट स क , यश्च पृष्ठमेवादरे यतंते स क इति मयन्म यापय दित-
 त्याद्विज्ञोपणाजानन् न कतभा द्वयारन्तवंहिद्यरपोमेध्य क्र इति वि-
 वेक्तुमशक्तुयन् सन् निययी । सायावालको जश्रन् निद्यारुन सहादर
 प्रवश्य तत्र लोकत्रय प्रदश्य साकरशडपस्तस्य वक्त्राच्छनैविानगत म
 कतग इति त्वमेवाप्येवि जानीषे नान्य इत्यर्थं । श्रवमितिहामा हरि
 यगदेव श्रवमित्यल । बालमुकुन्दरूपाऽपि त्वमयासीति ज्ञाय । य-

हा यस्य तयोदरे वाद्यं मध्ये वस्तु दृष्ट्वा माकंष्टयो जठरस्थेन खंनेय
विशिष्टमुज्जयं स्वगजानन् सन् नियमी स कतमोऽनेकेष्वतारेषु मध्ये
को वा विशिष्टस्तयावतार इति त्यमेव जानीये नान्यः कश्चित् स्वा
जानाति स्वामकाशत्वादित्यर्थं इति व्याख्येयं । कतम इत्यत्र यदूनां
जातिपरिप्रश्ने इतमच् (पाठ ५ । ३ । ६३) ॥ १०९ ॥

ब्रह्मणाऽस्तु तत्र जक्तिलनायां मूर्द्धं विश्वमथ
पत्युरहीनां बलां कलरौ जठरं वा सर्वथा
ऽसि जगतःसद्यः ११० ॥

ब्रह्मण इति । स्वधरजह्मत्सक विश्व ब्रह्मणः परमात्मस्वरूपस्य
तत्र शक्तिरूपाया नामध्यांरूपायां लताया मृष्टेः प्राग् अस्तु यज्ञतां ।
मृष्टेः प्राग्मूर्त्ते ब्रह्मणि विश्वं लीयत इति पुराणोक्तेः । तथा च स्व-
न्मःपालताया विश्वं यत्तत । अथ सृष्ट्यानन्तरं मृष्ट विश्वं त्यदंगस्य
शहीना पत्युः शेषस्य मूर्द्धि यज्ञतां । प्रलयं च संहारार्थं बालनां
भायांशिगुल्यं कलयतोऽङ्गीकुर्यतः तत्रैव जठरे चास्तु समस्तमास्ता-
नित्वेयं मध्यंया मध्यप्रकारेण त्वं जगतानवलम्बीऽसि । वा समुद्यया-
यं । एतेन मृष्टिस्थितिलयकर्ता त्यमेवति सूचितं । अस्तीत्यपि क्व-
चित् पाठ ॥ ११० ॥

धर्मं यीजमलिदा सरित्दृष्ट्वा अर्थमूर्द्धमुरसि स्फु
रति श्रीः । कामर्द्धंनमपि प्रमद्यस्ते ब्रह्म मु
क्तिदममि ख मेव ॥ १११ ॥

धर्मंति । इं दिनां धर्मस्य अथमपुरुषार्थस्य धोर्णं प्ररोहकारणं
मलिन धर्माः मा सरित् दृष्ट्वा तत्र अर्द्धं धरणे स्फुरति शोभने ।
तथा अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमादिकारणं श्रीस्तधारमि स्फुरति ।
तथा कामरुपदेयं कारकपल्लवीयपुरुषार्थोऽपि सं प्रभवः कान्तहपस्य
नव । अर्द्धरुपतया पुनरादधीन यदेत्यर्थः । तथा मुक्तिदं चतुर्धंरु-
षार्थं नमोऽदामनमर्थं ब्रह्म परमात्मरुपेणैव त्यममि चतुर्विधपुरु-
षार्थं चतुर्धं चतुर्धं कामोऽर्द्धादिना त्यदुपासनेषोऽपिमेति ज्ञातः १११

लीलयापि तव नाम जना ये गृह्णते नरकनाश
करस्य । तेभ्य एव नरकैरुचिता ज्ञोस्ते तु वि
भ्यन् कथं नरकैभ्यः ॥ ११२ ॥

इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकी भगवन्नामसङ्कीर्तनमाहात्म्यं वर्णयति ।
लोकपेति । हे विष्णो ये जना नरकस्य भीमासुरस्य नाशकरस्तस्य,
अथ च पृथग्यज्ञोक्तत्वात्त्रिरयनाशकारिणस्तस्य नाम राम विष्णो इत्या-
दिमञ्जना मङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गान्तररूपया लीलया विलासमात्रेणापि
गृह्णते उच्चारयन्ति तेभ्य एव त्वन्नामग्राहिभ्य इव सकाशात् पानकि-
यातनास्थानजृतेर्गंहारौरयादिनरकैर्भीस्तर्कवृत्ता तदधिकरणा वा भी-
तिरुचिता योग्या तेभ्य एव तेभ्य प्राप्नुमूचितमित्यर्थः । ते तु नरक-
नाशकारिभ्यन्नामग्राहिण्य चीरणपापा नरा पुन नरकैभ्य सकाशात्
कथं नाम विभ्यतु जप प्राप्नुयन्तु अपि तु न कथञ्चित् । तदुक्तं श्री
भागवते ।

सङ्केत्य पारिहास्यञ्च स्तौभ हेलनमेव वा ।

पैकुण्ठनामग्रहणमज्ञपाघहृर विदुः ॥ इति ।

लीलया ऽपीत्यपिगर्धं न ये युद्धिपथ्वे भयन्नामजपमेव कुर्वन्ति
तेभ्यो नरका विभ्यन्तीति किमु यत्कथमिति सूचितः । नरकैर्भीरिति
कर्तृकत्तमो वृतीति (पा० २ । ३ । ६५) पृष्टी प्राप्तावपि श्रीरिति
सम्पदादित्वात् क्विपि । छयधिकारविहितत्वात् स्त्रीप्रत्ययत्वे कर्तृक-
रणयारिति (पा० २ । ४ । १८) कर्त्तरि तृतीया ॥ ११२ ॥

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाताद् भीतिमर्हति जन
स्त्वयि भक्तः । यत् तदेच्चरति वैष्णवश्रुता
न्निप्रयत्नमपि नाम तत्र द्राक् ॥ ११३ ॥

मृत्युहेतुमिति । हे विष्णो त्वयि विषये जन्तो जनोऽनेकेषु मृत्यु-
हेतुषु मध्यं वज्रनिपातात्प्रमृत्युकारणात् सकाशाद्भीति नाहंति मय
प्राप्तु योग्या न भवति । मद्यस्मात् क्षारणात् तदा वज्रपातसमये त-
स्य धैर्यवस्य कण्ठान्निप्रयत्नं निरन्तरं हरिस्मरणाभ्यासवलेन तस्मिन्

काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तत्र श्रीरामकृष्णादिनाम द्राक् शोप्रमुच्च-
रति निर्गच्छति । यज्रनिपातान्मरणे मञ्जुतेऽपि तस्मिन् समये उक्त-
रीत्या नामोच्चारणसद्भावात् तायन्मात्रेण मोक्षप्राप्तिं पुनर्जन्माभावात्
त्योर्जयं वैजयस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मध्ये अन्यार्पणतया
दारुणात् मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशाद्वैजयो मयं नाहंति, अ-
न्येभ्यो नाहंतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये वैजयकण्ठा-
न्निप्रयत्नमपि तत्र नाम द्राक् निर्गच्छति । व्याघ्राद्यनेकेषु मृत्युषु ह-
रिस्मरणादेव मृत्युजयं नास्तीति ज्ञातव्यं । उच्चरति सकम्भकत्वाभा-
वात् तदुभावः ॥ ११३ ॥

सर्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदरे ड
वात्रकिरा ये । उद्भवन्ति भविचेतसि तेषां शो
धनीभवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥

स्मरणमाहात्म्यमाह । सर्वथापीति । हे विजो सर्वथा मनोवा-
क्कायनियमाद्यनेकप्रकारिनिर्धूतपापतया शुचिनि शुद्धे ब्रह्मापिंतफल-
त्वेन बन्धककर्मरहिते या क्रियमाणेऽपि भविनां सचारिणां चेतसि
मनसि ये अज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागादिदोषा उद्भवन्ति तेषां दो-
षाणां भवतांऽनुस्मृतिध्यानं तस्या धारा परम्परैश्च शोधनीं जालनहे-
तुर्नान्यः कश्चित् । कस्मिन्नियं । मन्दिरोदरे गृहमध्य इव यथा पुन-
पुनर्नाजनेन विरक्तस्ते क्रियमाणे गृहमध्ये ये दृशरण पुञ्जा. तथा
तथा उद्भवन्ति तेषां शोधनी सम्माजनी भवति तथेत्यर्थः । जयदनु-
स्मृतिरेव चित्तशुद्धिसम्पादनद्वारा निष्कर्म्यसम्पादनेन मोक्षहेतुरिति
ज्ञातव्यः । भूमीति पाठे चेतस्यैव भुवि स्थाने इत्यर्थः । सम्माजनी शो-
धनी स्यात् । मद्भूरोऽयकरस्तथेत्यन्तरः ॥ ११४ ॥

अस्मन्दाद्यपिपयेऽपि विशेषे रामनाम तत्र धाम
गुणानां । अन्यत्रन्धि भवतीत्य तु कस्मादन्यथा न
नु जानुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥

पुनरपि नामान्तरार्पणतया रामनामो माहात्म्यमाह । अस्मदिति ।

अत्रैते गुणा. मन्तीति विज्ञोपाकारेण विश्वे अस्मदादीनामज्ञानामपि
 पपे बुध्यगोचरे सत्यपि तथ सद्ब्रह्मनामसु मध्ये रामेति नाम गुणाना
 घाम स्यात् । यद्वा हे राम तव नाम गुणाना स्यात् । अद्यात्तऽपि
 विज्ञोपे कृते एष तन्निर्णीतमित्याशङ्क्य अथापत्तिं प्रमाणयति । अ-
 न्यथात् पुनर्यदेष न स्यात् तर्हि ननु जन्तुश्चित्तयेऽपि जातदग्न्यदा-
 शरथियलभद्ररूपजन्मत्रयेऽपि भयतैव कस्माद्देवो आग्रहेण यौन पु-
 न्येन वा रामरामेत्येव नाम अन्वयन्धि अङ्गीकृतं । अनेकजन्मस्येतस्य
 स्वयैव स्वीकारात् तथाप्येतत् प्रियतममिति ज्ञायते । तस्माद्भ्रामनाम
 गुणगुणस्थानमित्यथापत्ति । तथा च शिवेनापि राम रामेति रामेती-
 त्यादि पाठानि प्रत्युक्त ॥ ११५ ॥

भक्तिभाजमनुगृह्य दृष्ट्वा मां भास्करेण कुरु वी
 ततमस्क । अपितेन मम नाथ न ताप लोचने
 न विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥

भक्तीति । हे नाथ त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणया दृष्ट्वा त्व-
 यि भक्तिभाजं मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा वीततमस्क
 गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिपातनात् मम सकलामप्यविद्यां विनाशये-
 त्यर्थः । सूर्येण च तिमिरं निरस्यते । तथा मयि अपितेन प्रसाद-
 निहितेन विधुना चन्द्ररूपेण धामलोचनेन कृत्वा मम त्रिविधमपि
 तापं न विधुनासि न दूरीकरोषि, अपि तु निराकुञ्चिति काकु ।
 चन्द्रेण च शीतलत्वात् तापशान्तिं क्रियते । एषं स्तुधन्त मा प्रसाद-
 दृष्ट्वा विलोक्य कृताधीकुञ्चिति भावः ॥ ११६ ॥

लङ्घयन्नहरहर्भवेदाज्ञामस्मि हा त्रिधिनिषेधम
 यो यः । दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव त्वत्पसा
 दमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११७ ॥

लङ्घयन्निति । हे स्वामिनं योऽहं, सन्ध्यायन्दनादि कुर्वाणमिति
 विधिः, ब्राह्मणहननादि न कुर्वाणमिति निषेधः, तन्मयीं तद्रूपां भ-

यदाद्या श्रुतिस्मृतिरूपामहरद् प्रतिदिनं लङ्घयन्नतिक्लामन् यत् कर्त-
व्यतया त्वयोपदिष्टं तन्न करोमि, यन्न कर्तव्यमित्युपदिष्टं तत् करो-
म्येवेति त्वदाद्यां लङ्घयन् अस्मिन् वर्ते । इहा कष्ट, अनुचिनकारी सो
ऽह महीयसा तपना दुर्लभं त्वत्प्रसाद इच्छुः प्रसीदेति गिरैव प्रयं-
यमानः सन् अलज्जो निर्लज्जोऽस्मि । यो हि एकदाऽपि प्रीराद्या
करोति सोऽपि कश्चित् स्वामिप्रसादं लभते । यस्तु कदापि स्वा-
म्याद्या न करोति स दधोऽपि भवति यद्वात्रेश प्रसादमिच्छन्निर्ल-
ज्ज एव । अत एव दयालुस्त्व प्रसीद प्रसीदेति ज्ञावः । त्वत्प्रसाद
न लोकेति पृथीनिषेध (पा० २ । ३ । ६९) ॥ ११७ ॥

त्रिष्वरूप कृतविश्वं क्रियत् ते वैजवाद्भुतमणौ
हृदि कुर्वे । हेम नह्यति कियन्निजघारे काञ्च
नाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥

विद्येति । हे विश्वरूप स्यावरनङ्गमात्मक, तथा कृतविश्वं स्यावर-
नङ्गमकारिन् विप्रो, अइ ते तव वैजवाद्भुत सामर्थ्यातिशयजन्य त-
द्रूपं वा आश्चर्य्यं अणी परमाशु रूपे हृदि मनसि कियन् कि परिमाण
कुर्वे, अपि न आधारस्याल्पीयस्त्वाटाधिषेस्य च महीयस्त्वात् सर्वं वै-
भवाद्भुतमणौ हृदि धारयितु न शक्नोमीत्यर्थः । यद्यपि ते सामर्थ्यं
नहत् तथापि कियदल्पमेव धारयामीति वा युक्तमेतत् । यस्माद् द-
रिद्रोऽकिञ्चना जन काञ्चनाद्रि मुनेरुमधिगत्य प्राप्य स्फुरदुरुमुयणं
ग्रहणाभिलाषोऽपि सन् शतधा शकलीभूते अत्यन्तशीर्षं निजघारे
स्वीये यत्रे कियत् कि परिमाण हेम नह्यति यद्वाति, अपि त्वल्प-
मेव ग्रन्थी यद्वाति असासम्पत्, तथा सकलशुण्यशंणामिलाषे सत्य-
पि शान्त्यर्थाभावात् कियन्साधं शुण्यशंणा कसेति भाव इति खलुत्प-
सहार ॥ ११८ ॥

दृष्टुदीर्य्यं स हरिं प्रति सम्प्रज्ञातयासिततमः
नमपाटि । भायनात्रलघिलोकिनविष्णोः प्री
तिनक्तिसदृशानि चरिणुः ॥ ११९ ॥

इतीति । म नलो हरि प्रति इत्युक्तप्रकारेण उदीर्य प्रसाद स-
म्प्राप्य द्विविधसनाधिमध्ये सम्प्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र धामिततमः
अतिसरां यामितमनाः तदेकतानः समपादि जातः, अत एव भावना
बलेन सम्प्रज्ञाते ध्यानबलेन त्रिलोकिने माहात्म्ये कृते विष्णोर्विषये मोक्षे
प्रेम्णः भक्ते च सद्गानि योग्यानि कर्माणि आनन्दवाप्यगीतवृत्त्यादी
नि चरितुं कर्तुं शील यस्य न. । यदुक्त भागवते ।

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदयंकानि
गायन् विनज्जी विचरेदमङ्गः ॥ इति ।

यद्ये सम्प्राप्य प्रतिमादिसाकारध्यानेन विष्णु सङ्गादकृतेति भावः ।
विष्णुरिति पाठे भावनाबलेन त्रिलोकिनी विष्णुर्वेन न, अत एव प्री-
तिभक्तिमद्गानि चरिष्णुः । विष्णुप्रीत्यर्थे भक्तियोग्यन्यपहारादीनी
त्यर्थे । ध्यानसमाधिद्विविध सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । ध्ययध्यातृ-
भावयुक्त साकारध्यानसमाधि सम्प्रज्ञात । सम्बन्धस्येद्यभेदविलोपे
न निराकारस्वप्रकाशपरमाणुलक्षणात्मनाग्रान्यध्यानसमाधिरसम्प्रज्ञात
इति योगशास्त्रं ॥ ११९ ॥

विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षी पात्रसारकृतपितृक
नुकथ्यः । श्लेषसा हरिहरी प्रतिपूज्य प्रहृ पप
शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥

विप्रति ॥ एष नल प्रहृः मन शरण भोजनगृह प्रविवेश, नयत्वं
गृहप्रवेशिने जातिः । किञ्चित् । विप्रपाणिषु भृशं नित्यदानसम्ब-
न्धिवसुगोभृत्सिंहिरण्यादि धर्मत्येवशीलः । तथा पात्रसारकृत विद्या-
सपोव्रतयुक्तपात्रभूतब्राह्मणाधीन देय कृत पितृकनुकथ्य नित्यश्राद्धरूप
पितृयज्ञमन्त्रि कथ्यं येन । तथा श्रेयसा स्नानदेवपूजादिनित्यश्राद्ध
तत्कर्मानुष्ठानजन्येन पुण्येन पुण्यादिना च हरिहरावभेदयुक्ता वि-
ष्णु शिष्यरूपनारायण परिपूज्य तस्मिन्स्तदप्येन सं परितोष्य भक्तिमन्त्र
मन् नमस्कारं कृत्वा नित्यश्राद्धान्तर्गृहार्पणं कृत्वा भाजनार्थं गृह प्रा-

त्रिंशदिति भावः । इत्यकव्ये द्वैतपत्रे इत्यन्तर । पात्रमाद्ये प्राचेति
(पा० ५।५।५) मानि ॥ १२० ॥

माध्यन्दिनादनुविधेर्वसुधासुधांशुरास्वादिताम्
तमधौदनमोदमानः । प्राचं भच्चित्रमविदूरितवै
जयन्त वैश्माचल निजरुची भिरलञ्चकार ॥ १२१ ॥

माध्यन्दिनादिति । स यमुधामुधाशुर्भूचन्द्रो नलो माध्यन्दिनान् म
ध्यन्दिने विधेयाद् विधेरनु पद्यात् पञ्चमहापञ्चनियंपणानन्तर आस्वा
दितः अमृतमयशाकमूपादिव्यञ्जनादिना अमृतरूप ओदनस्तेन शालि
तण्डुलप्रभयोदनेन कृत्वा मोदमानः, आस्वादितो अमृतमय ओदनो
येन अत्र एव मोदमानो हृष्यमाणो हृष्टतमः, एवमनूत सन् प्राचय
श्च जैम्या सह परिहासयित्वा स कृतवास्त पृथ्वे । अथ च वास्तुशास्त्रे
शयनस्यान प्राच्य कर्त्तव्यमित्युक्तत्वान्नु स्यराजप्रासादात् पूर्वदिक्स्थ
सचित्र चित्रलेख्ययुक्तमद्भुतरूप था । तथा अत्युच्चत्व त् शोभासाम्या
श्च अविदूरितो निकटीकृतो येजयन्तो महेन्द्रप्रासादो येन त वैजयन्तो
न तुल्यं येदमाचल प्र स दरूप पश्यंत निजरुचीभि स्वीयकायकान्ति
भिरलञ्चकार । भोजन क्त्वा त प्रासादमारूढवानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि
उदयन् आरवादितामृतरूपेणोदनेन मोदमान मुधापूर्णोदनेन मोद-
मानः मुधापूर्णाऽद्भुतरूप प्राच्या यत्तमानत्यादुश्चसिद्धितथैजयन्त
प्राच्या यत्तमानमचलमुदयाचल निजकिरणैरलङ्करोति । अथ च चित्र-
मिति विरोधादाद्यर्थः । चन्द्रो हि मध्यन्दिने यत्तमान मध्यन्दिनसम-
यान्तरमस्ताचलमेव कश्चिभिरलङ्करोति न तु प्राच्यमचल । अथ तु च-
न्द्रो मध्याह्नान्तरमपि प्राच्यमचलमलङ्करोतित्याद्यर्थमित्यर्थः । दिव-
स्यामिति प्राटं पृथ्व्यदन्वत । आस्वादित सर्वेषु गृहीतं मदमृत जलं
तद्रूपेणोदनेन मोदमानः सूर्योऽप्येवम्भूतमुदयाचल निजदीप्तिभिर-
लङ्करोति । अथ च सूर्योऽपि मध्याह्नान्तरमस्ताचलमेवालङ्करोति न
तु प्राच्यमलङ्करोति । अथ त् सूर्यः प्राच्यमचलमलङ्करोतिमिति चि-
त्रमित्यर्थः । प्राच्य प्रात्विगित्यादिना (पा० ३ । २ । ५९) क्लिप्ति च-
निरुचामिति (पा० ३ । १ । ३०) मुनि धृत्य ॥ १२१ ॥

भीमात्मज ऽपि कृतदैवतशक्तिपूजां पत्यै च भुक्ते
वति भुक्तवती ततोऽनु । तस्याङ्कमङ्कुरिततत्परि
रिप्सुमध्यमध्यास्त नूपणजगति तगलसाङ्गी ॥ १२२ ॥

भीमेति । ततो नलमासादारोहणानन्तरं भीमात्मजाऽपि तस्याङ्क
अध्यास्त । कीदृशी । कृता गौर्यादिदेवताना भक्त्या पोहशोपचार-
पूजा यया । तथा पत्यौ च भुक्तवति सति स्वयमपि भुक्तवती । अ-
नन्तरञ्च भूषणभरेण अलङ्कारयादुल्येन योऽतिभरो गौरिय तेन अल-
समङ्गं यस्याः सा । भूषणबाहुल्येन अतिभरा यया वा भूषणभरमपि
योदुर्गसमर्थो अतिमङ्गी तद्गुणान्मन्दगतिर्या । कीदृशमङ्गं । अङ्कुरित
संम्यगुदिना तत्परिरिप्सा भैम्यालिङ्गनयाब्धा यस्य तादृशो मध्या म-
ध्यदेशो यस्य । सक्तविज्ञापणविशिष्टा सती नलाज्ञया तदङ्गं समुपावि
शदिनि भाय । अपि समुद्यपार्थः । पत्यौ भुक्तवतीति पतिप्रताप्ता-
तिः । परिशुभ्रमध्यमिति पाठान्तर चिन्त्यं । अङ्गं अपिशोड्स्यासा-
मिति (पा० १।४।४६) कर्मात्य ॥ १२२ ॥

तामन्वगादञ्जिनविम्बत्रिपाकचञ्चोः स्पष्टं श
लाटुपरिणत्युचितच्छटस्य । कीरस्य काऽपि क
र्यारिरुहे वहन्ती सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमे
कमाली ॥ १२३ ॥

तामिति । काऽप्यनिर्दिष्टनामा अतिशुन्दरी बाला सखी तां भै-
मी अनुलक्षीकृत्य ययात् अगात् जगाम । कीदृशी । कीरस्य शुक्रस्यैकं
पञ्जर करधारिरुहे पश्चिमदिशि वहन्ती । उन्मेषते । शुक्रस्य अन्तर्गतो
वा भुवसादिघटितत्वात् पञ्जरस्यैव वा भूतिं सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्च-
करे पञ्जररूपेण वहन्तीति सम्बन्धः । किन्भूतस्य कीरस्य अशितस्य
भक्षितस्य पक्षस्य विम्बीफलस्य त्रिपाक परिणामस्तद्रूपं चञ्चुर्यस्य अ-
तिप्रियभुक्तपक्षविम्बीफलमेव तदीयचञ्चुराकारेण परिणतमिति यावत् ।
तादृशस्यातिरक्तचञ्चोरित्यर्थः । तथा स्पष्टं सङ्घर्षापि शलाटु अपरि-
पक्वं पत्किञ्चित् फलं भुक्तविम्बीफलमेव वा तस्य परिणतः अति-

नीलता तस्या रुचिता तद्योग्यास्तनुत्या अतिनीलाः छदाः पक्षा य-
स्य । अपक्वानि श्यामानि जक्षितानि यानि फलान्तराणि यिस्यीफला
न्येव वा यदीयच्छदाकारेण परिशतानीति यावत् । तादृशस्य छति-
हरिणपक्षस्य रक्तचञ्चुत्व नीलपक्षत्वञ्च जातिः । पाठितशुकादिपक्षरा-
दिधारिण्या मख्या छापि नायिकानुगमन जातिः । भोजनानन्तर पा-
ठितशुकमारिकादिशब्दानां गीतस्य च श्रवणेन नृत्यादिवीक्षणेन च क्री-
हन राद्यानपि जातिः । आमे फले शलाटुः स्यादित्यमरः ॥ १२३ ॥

कूजायुजा बहुलपक्षशितिसिन्निनीसा स्पष्टं कुहू

पदपद थंमिथोऽन्वयेन । तिर्य्यग्धुतस्फटिकद

शहऋत्तनैका तामन्वयत्तत पिकेन मदाधिकेन १२४

कजंति । एका मखी पिकेन कौकिलेन सह उपलक्षिता वा तां
भैर्भो अन्वयत्तत अनलक्षीकृत्य जगाम । किम्भूतेन पिकेन । कूजयो
मधुरायुक्तेन शब्देन सह आत्मानं पुनक्तिनीति युजा युक्तेन कुहू-
शब्दं कुहूतंत्यर्थः । तथा बहुलां भूयान् पक्षाणां शितिना कृष्णत्वं
तस्मिन् सीमा अयधिजूतेन अत एव विशंपेण कुहूरिति पदस्य तथा
तदर्थस्य तत्पदवाच्यस्य अभावास्वारूपस्य च तिथी अन्योन्यसम्बन्धो
यत्र तादृशीनेव स्पष्टमुद्रमेक्षायां पुहूपदयोगित्वात् कृष्णतगत्याच्च अना-
यास्याविषयं कुहूपदपदायंयोस्तादात्म्यरूपेणानि यावत् । असायासा
ऽपि कृष्णपक्षमन्वन्विनी मर्ष्यादा भवति । अत एव कुहूशब्दवाच्या
च । तथा तिर्य्यक् तिरधीम करधृतस्फटिकदण्डकः प्रखदण्डः तत्र
यसिंता स्थितेन तथा मदाधिकेन मदीन्महोनेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

शिष्याः कलाविधिषु भीमभूवो धयस्या त्रीणा

मृदुक्षणनम्रंणि याः प्रथीणाः । श्यासीनमेन

मुपश्रीणायितुं ययुस्ता गन्धर्वराजतनुजा मनु

जाधिराजं ॥ १२५ ॥

शिष्या इति । या भीमभूयो भैरवा धयत्याः सत्य वलाविधिषु

चतुःपष्टिकलाकर्म्मसु विषये भैरव्या इय शिष्या , तथा धीराया मृदुक्क-
णनकर्म्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रधीयास्ता गन्धर्वराजा विश्याधसु
स्तस्य तनूजा कन्या तत्तुल्या. प्राक्षाद आसीन एन मनुजाधिराज
नल उपधीणयितु धीणयोपगतु ययु प्रापु ॥ १२५ ॥

तासामन्नासत कुरङ्गदृशा विपञ्ची किञ्चित् पु
रः कलितनिष्कलकाकलीका । जैमीतधामधुरक
शठलतेपकण्ठे शब्दायितुं प्रथममप्रतिभाजती
व ॥ १२६ ॥

तामामिति । तासा कुरङ्गदृशा विश्याधसुकन्याना विपञ्चीधीरा
अभासत गुग्मे । किम्भूता । किञ्चित् पुर इंपत्पूर्वं प्रारम्भसमये
कलिता अङ्गीकृता निकला गम्भीरमन्द्रस्वरश्रुतिवशयिशीपाभिव्यक्तिर-
हिता काकली सून्ममधुरा अव्यक्तरागविज्ञाया यया । अत एवीत्प्रे-
सते । त्रैव्यास्तथा अनिर्वचनीयमधुरस्वरयक्ताया कण्ठनताया उप-
कण्ठे शब्दायितु तस्या पुरस्ताच्छब्द कर्तुं प्रथम प्रारम्भे अप्रतिभा-
जतीव प्रतिभारहितेव अपृष्टेव । अन्यीऽप्यधिकविद्यस्य पुरस्ताद्भायितु
गातु वा अपृष्टत्व दशब्द सन प्रथम मन्दमेव गायते गायति वेति
सङ्गीतविद्याविदामिय जाति । प्रथम गायमाना प्रारम्भे काकलीमा
रचयन्तीति काकल्यादिसङ्गीतशास्त्रादयगन्धर्व्य । काकलीकेति नद्य-
तद्येति कप् (पा० ५ । ४ । १५३) शब्दायितु शब्दवैरेति (पा० ३ । १ ।
१७) क्यट् ॥ १२६ ॥

सा यद्धृताखिलरुलागुणभूमज्जमीजैमीतुलाधिग
तये स्वरसङ्गताऽऽनीत् । तं प्रागसात्रविनय प
रिवादमेत्य लोकेऽधुनाऽपि विद्विता परिवादि
नीति ॥ १२७ ॥

मेति । सा विपञ्चीधृतानामखिलाना गीतनृत्यादिवत् पष्टिकलाना
सोन्दर्यादिगुणानाञ्च भूयो याहुल्यस्य भूमी स्यात्भूता भैमी तस्या-

स्तुनाधिगतये साम्प्रदाय्ये स्वयमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तादृशी मनी भै-
 मीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः षड्जादिभिः मङ्गला मन्वभ्या आसीत् ।
 अथ च भैम्या माहुं साम्प्रदाय्ये स्वरस्वाच्छन्द्याभिगाप गताऽभूत् ।
 असी विपञ्ची त भैमीसाम्प्रदाय्यच्छन्द्याभिगापताक्षयमधिनयमत्सु-
 नावनाननमेव परिवाद लोकमुखे स्फुट दाप प्राक् पूर्व सत्य प्राप्य ।
 अथ च परिवाद वीणावादनमाधन तद्रूपमधिनय प्राप्य अधुनाऽप्य-
 द्य चायदपि लोके परिवादिनीति विदिता न्याना परिवादयोगात्
 परिवादिनीत्यद्यापि गीयन् इत्यथ । अथ च वीणावादनमाधनयु-
 क्ता । यद्वा मस्रतन्त्रीयुक्ता वीणा परिवादिनी । भीतो भयानि पश्य-
 तीति न्यायेन पूर्वमपि लोके दुष्टता प्राप्ता पुनरपि उत्तमस्य पुरस्तात्
 प्रागल्भ्ये दीपान्तर शङ्कमानेव अप्रतिभायतीति प्राचीनश्रीकाचंहेतु-
 तथा यान्य । परिवाद कलङ्क स्याद्वीणावादनयस्तुनीति विश्व ॥२९॥

नाद निपादमधुर ततमुज्जगार साऽभ्यासभाग
 वनिभृत्कुलकुञ्जरस्य । स्तम्बेरमीव कृतसञ्चति
 मूर्द्धकम्पात्रीणा विचित्रकरचापलमामजन्ती ॥२८॥

नादमिति । अत्रनिवृत्ता कुल वंशस्तत्र कुञ्जर श्रेष्ठस्तस्य नलस्य
 अभ्यासभाक् सनीपवतिनी सा तन्त्री वीणावाद्यरूपा निपादस्वरेण
 मधुर शब्द नाद उज्जगार उद्वीर्यतीति । किम्भूता । कृत सञ्चतीना
 द्वाविशतिश्रुतियुताना षड्जादीना मूर्द्धनि नादप्रान्त कम्प कम्पि-
 तस्वरौ यया , कृत्वा सह श्रुतिभिर्यया तथा मूर्द्धनि वीणाया एव उ-
 परितनभागे कम्पित स्वरो यया वीणोद्धं ममयाद्गुलि सयोगाद्दि नि-
 पादस्वरो जायते तादृशी या । कृत सञ्चतीना द्वाविशतिविदा स-
 ङ्गीतशास्त्रविदा मूर्द्धनि कम्पो यया या । तथा विचित्र करचापल
 नामारूप-आरोहाधरोहादिक्रमेण श्रुतिप्रान्तस्पर्शवशेन वाक्कपायि
 चाक्षुष्य तल्लक्षणमेवानेकस्यानावस्थानलक्षण आ सामस्त्येन भजन्ती
 निपादप्रधान रालितादिमङ्गलागीत प्रकटोचकारेत्यर्थः । कथ । स्तम्बे
 रमी वस्तिगीय । साऽपि शयनिवृत्त पर्वतः कुल वंश उत्पत्तिस्थान
 यस्य तादृशपर्वतमथस्य वस्तिश्रेष्ठस्य राजमन्वन्धिभो वा वस्तिनः

समीपवसिनी मकामा । तथा जातिस्वजायात् कृत मधुतिशिर क-
म्प मगदशिर कम्पा यया । तथा नानाप्रकार गुणदादरहत गहव भ-
जमाना मती तत गिपादसु गत्री यदति इति शास्त्रप्रामाण्यपान्निपाद
स्वरण मञ्जुल नाद उद्गिरन्ती । घापलभाभ्रवन्तीत्यपि पठ । स्तम्बे-
रमीति स्तम्बकणंपोरित्यपि (पा० ३ । २ । १३) हलदन्तादित्यलुकि
(पा० ६ । ३ । ६) जातियाचित्वात् डीप् ॥ १२८ ॥

श्रोत्रप्य सारमसिल किमु बह्वमीनां तस्या भृ
दुस्वग्मसर्जि न कण्ठनाल । तेनान्तर तरलभा
वमत्राप्य वीणा ह्रीणा न कोणममुचन् किमु
वा लयेषु ॥ १२९ ॥

आकृष्यति । ब्रह्मणा बह्वकीना धीणाना अखिल जनार नार त्रे-
ष्टभाग आकृष्य तस्या भैम्याः कण्ठनाल धीवादशड किमु न असर्जिं
न मृष्ट अपि तु तमेव सारम हृन्त्य तदोप कण्ठनाल मृष्ट । यता सृ-
दुस्वर मकलधीणामारनिमित्तत्वादेव जैनाकण्ठम्य सधुरतपत्व जात-
मित्यप्य । यस्मादेश तेनैव हेतुना हृतम रतयैव अन्तर वीणादपडम-
ध्यगत तरलभाव लक्षणया मन्दगदत्वमत्राप्य ह्रीणा किमु सञ्जितेव ।
वीणालयषु स्वरविश्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विषये कोण वा लीलाधनं
सदृशाकार वीणाद्यादनमाधन सत नामुचत् । गृहीतसारोऽन्योऽपि
नि सारतया अगन्तीरान्त करणता म प्य ह्रीण सन् आलयेषु गृहेषु
कोण कुड्यभागद्वयसयोगस्यान न मूर्च्छति । पुकलच्छिद्रस्य वीणादशड
स्वराऽतिगम्भीर प्रशस्तरा भवति सधुरतर धीणा ह्यणति स्मे ति भा-
व । वीण स्वर पेशया भैमीस्वरस्याधिक्यमेतन मूर्धित । वीणादपडस्य
सच्छिद्रत्वम नि सारत्व त्प्रेक्षा । वीणादिसादने कायोऽप्यकदेशा ग-
हस्य चेति विद्य ॥ १२९ ॥

तद्वम्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा वीणास्तथा
जगुरतिन्फुटवर्णवन्ध । इत्य यथा वसुमनीरति

गृह्य रुस्ताः कीरः किरन्मुटमुदीरयति स्म विद्या १३०

तदिति । अथ काकल्युद्गिरणानन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां धीणा त योर्दम्पत्योः श्रुतीनां कर्णाणां गधूनि अमृततुल्यानि भैमीनलप्रियम्-
तिकाखिनीनां चाटुगाथा श्लोकान् तथा तेन प्रकारेण अतिस्फुटो य-
णं बन्ध तन्त्रीयिनिघट्टाक्षरविन्यासो यस्मिस्तद्यथा तथा जगुः । यथा
येन प्रकारेण यस्तुमत्या भूमौ रतिरूपाया भैम्या गृह्यक पञ्चरथद्व की-
र शुको गुद किरन् श्रातृणां रपंमुत्पादयन् विद्याः सर्वाः तत्तद्व्यंभा-
त्रादिसहिता गाथा इत्य वक्ष्यमाणरीत्या उदीरयति स्म । तिप्यंग्या-
नि शुकोऽपि यथा श्रवणमात्रेण सर्वा अपि गाथा अनुश्रितुं शक्ता-
ति तथा तन्त्रीय स्फुटतराक्षरबन्धान् भैमीनलस्तायकश्लोकान् धीणा-
स्फुट गायन्ति स्मिति भाव । एतेन गन्धर्वराजकन्यानां धीणाप्राची-
य शुक्रस्यापि प्रज्ञातिशय सूचित । गृह्यरुक्ताः पत्तिनृगाश्चैकास्ते
गृह्यकाश्च ते, इत्यमर ॥ १३० ॥

अस्माकमुक्तिभिरवेष्यथ एव बुद्धेर्गांधं युवाम
तिमती स्तुमहे तथापि । ज्ञानं हि वागवसरे
वचनाद्बुद्ध्यामेतावदप्यनवधारितमेव न स्या
त् ॥ १३१ ॥

इत्यमिति यदुक्तं तदेवाह । अस्माकमिति । यद्यपि अतिशयिता
मतिः प्रज्ञा यद्योस्ती युवा अस्माकमुक्तिभिर्गांधारूपानिरेव अस्मद्वाच-
चनाभिः अस्माक बुद्धेर्गांध उक्तानार्थत्व अवेष्यथ एव ज्ञास्यथ मय त
थापि यय युवा स्तुमहे स्तुम एव । हि यस्मात् भवद्वा वागवसरे
स्तायकादिवचनायसरे नत्यपि अवचनात् अभाषणाहेतारेतायत् अत्य-
न्तार्थेऽत्यल्पमपि अस्मदीय ज्ञान नायधारितमेव न स्यात् अज्ञातमे-
व न स्यान्मास्तु इत्यर्थं । तस्मात् स्तुम मय । यथोनाया क्रियमाणा-
या अपमल्पज्ञानी बहुज्ञान इति या ज्ञातुरप्ये प्रमिदो जयति तस्मा
द्वृणंपाम इति प्राय । इत्येय धीणानियद्गन्धर्वपुत्रावचनं शुके अ-
न्ययददित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि शेष । एतन् गन्धर्वपुत्राजि स्वनी-
दित्य परिणतं ॥ १३१ ॥

भूमृद्भवाङ्गभुवि राजशिखामणः सा त्वञ्चास्य
भोगसुजगस्य समः क्रमोऽयं यन्ताकपालकल
नाकलितस्य जतुरत्रापि जन्मनि सती भवती स
भेदः ॥ १३२ ॥

भूजदिति । सा भूजद्वया हिमाचलसुता पावती भोगेशंभुव्यादिस
पंशरीरैः सुजगस्य भूपितस्य राजा चन्द्र शिखामणिस्य चन्द्रमौलिः
छद्मभुवि उत्तमद्गदेशे, यत्तं इति शेष, प्रियतमत्वात् । त्वञ्च त्वमपि
भीमपुत्रीचन्दनादिभोगैर्मनोहरस्य राज्ञा मुकुटमणे श्रेष्ठममस्यास्य न-
लस्य उत्तमद्गदेशं यत्तंसे, इत्ययं क्रम सम । परिपाटी उचिता । पा-
वत्या मद्गेशस्य च तय नलस्य च राजन्याया राजश्रेष्ठस्य च अन्योन्य-
सम्बन्ध समुचित एवेत्यर्थः । अथ च समस्तुत्य । यथा तथा सम्ब-
न्ध तथा युवयोरपीत्यर्थः । अथ वाऽयं शब्दश्लेषरूप सम्बन्धस्तुत्य ।
एव यद्यपि क्रम. समस्तथापि स पुनर्भेदो विसर्गशत्य यत् नाकपालस्य
न्दस्य कलनाशत्वेन एव भवन तथा कलितस्य ख्यातस्य राजत्वादि-द्रां
शत्येन प्रसिद्धस्य जतुर्नलस्य सम्बन्धिनी अत्राप्यस्तिनपि जन्मनि भव
ती सती पतिप्रसा । अपि शब्दात् केवलमत्रैव किन्तु जन्मान्तरेऽपि
त्वं सत्येव । अन्यथाऽत्रापि सतीत्वानुपपत्तेः । पावती तु ब्रह्मकपा
लस्य कलनया करं धारणाया कलितो विदितो न भवति अकपालक-
लनाकलितस्तादृशाऽपि न भवति । कपालित्वेन ख्यातसा भर्तुं न-
दृशस्य सम्बन्धिनी पूर्वंजन्मनि दशापत्यत्वे एव सती न तु हिमवद-
पत्यत्वेऽपीति महद्द्वैपम्यं । हरस्य नलस्य चोक्तमकलश्लेषसाम्यत्वेऽपि
पार्थव्यास्तथ किञ्चिदेव शब्दश्लेषसाम्यं न तु सर्वं उक्तरीत्या तथाधिक
त्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे पार्थव्या सतीत्वात्तं निन्दु, नाशङ्कनी-
या भैमीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पावतीत्या नागपरत्वनात्रव्यावर्तकत्वे
नोक्तं निन्दुपथ्यवसानाज्ञावात् ॥ १३२ ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः सूतेर
ति द्युतिरयं त्वयि चातनोति । त्रैव्यूहवीहृणम्वि

लीकृतनिर्जरत्वसिद्धायुरध्वमकरध्वजसञ्जय क.

॥ १३३ ॥

एवेति । एषा जैमी कस्य वा चेतमि रति कामप्रियंति स्फुरति ।
 अपि तु न कस्यापि यतो यस्या एतस्या द्युतिः कायकान्तिः । रति का-
 मप्रिया सूत । अथ च भ्रनुराग प्रसूतं अथात् त्वयि अङ्गजत्वात् का-
 न्ति पुरो । रतिश्च तत्पुत्री मा यस्मान्न श्रीः सय रतिरिति कस्य वा
 चंतमि मतिः स्यान्न कस्यापीत्यर्थं । अथ वा त्वय्यपि विषयं त्रैम्यक्षेण
 हरमभ्यन्धिना वीक्षणं न तृतीयनेत्रेण खिलीकृत न्यूनिकृतः निर्जरत्वे
 न देवत्वेन सिद्धोऽमरत्वरूप आयुषोऽध्वा मार्गं यस्य तादृशस्य मक
 रध्वजस्य कामस्य सशय रूपसादृश्यात् किमय काम इति सन्देहः को
 वा तनोति अपि तु न कोऽपि करोति । कामस्य हरेण दग्धत्वात् स
 न्देहनिवृत्तिरित्यर्थं । आ इत्याद्यर्थे । यस्य तव अङ्गजा कान्तिर्यतो र
 ति सूते ततो रति सा तयापि न स्त्री । सा कामस्य स्त्री । तस्मात्
 त्वयि कामसशय कोऽपि न करोतीत्यर्थं इति नल प्रति तद्वचन शुकेन
 अन्वदादीदिति वा । रतिकामाभ्यामपि युगामतितमा सुन्दरायिति
 भावः । त्रैम्यक्षेति मन्त्रन्धं अणि नर्याभ्यामिति (पा०३।३३) यद्विनि
 वेधे पश्यंमैजागमः ॥ १३३ ॥

एतां धरामिथ सरिच्छविह्वारिहारामुल्लासितस्त्व
 मिदमाननचन्द्रभासा । विभ्रद्विभामि पयसामिव
 राशिरन्तर्वैदिश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशां ॥१३४ ॥

यतामिति । हे नल त्व विजगमि । किम्भूतः । यता जैमी विद्यत् अ
 द्भे धारयन् । किम्भूताः । सरिता नदीनां ख्यि कान्तिं हरन्ति त-
 ष्ठीना उशशगरा मीक्तिद्वहारा यस्यास्तां । तथा येदां अन्तः अन्त
 र्वेदि यदिकामध्यं तद्वदतिक्रशा श्रीः शोभा यस्याः, अन्तमंध्ये वेदि-
 यदतिशशा श्रियंस्या वा । तथा जनमगनां प्रिय आनन्ददायी मध्य
 देशः शरीरमध्यजागी यस्यास्ता । किम्भूतस्यं । अस्या प्रेम्या आनन
 तद्वचनचन्द्रस्य जगमा कान्त्या उल्लासितः ह्यं प्रापित । क इय ।

चन्द्रजामा वृद्धि प्रापितः पयसां राशि ममूद्र इय । कामिव । धरा
 जूमिनिय । यथा पृथ्वीं प्रद्वे धारयन् ममूद्रः शरभते । किम्भूता ध-
 रा । सरितो नद्याः स्य छव्या कान्त्या हारिणो मनोहरा हारा यस्या
 स्तां । तथा अन्तर्वेद्यास्या या गङ्गापमुनामध्यजवा श्रीयंस्यास्ता । त-
 द्वा जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूपं श्राप्यं
 यत्तंपरपर्यायं पुनपभूतो मध्यदेशो यस्यास्तां ।

हिमवद्विन्ध्ययामध्ये यत्र प्राक्कनरलादपि ।

प्रत्यगेष प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

इति मनुः । इदमन्तन पृष्ठीमनामः ॥ १३४ ॥

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं साक्षीकृतंन्दु
 वदना मदनाय तन्वी । मध्यम्यदुबलनमत्त्रफल

किमं दुभुक्तियदत्र तव जतिर्जनमत्स्यकेतोः ॥ १३५ ॥

दत्त इति । जनितानि मखीभिः कस्तूर्यादिविचिन्तानि यत्र निवे
 शनानि मकराद्याकारपत्रबह्वीलिखितानि यस्यां सा पत्रबह्वीविभूषिता,
 तथा अग्निभ्यां सह यत्तमान मासः असाक्ष मास कृत सुनेत्रता
 प्रापित साक्षीकृतः स चामाविन्दुय स यत्र वदन यस्याः सा चन्द्रा-
 धिकवदना इयं तन्वी कशाङ्गी जैमो मदनाय जय दत्ते । एवविधभै-
 मोदशनेन कामो नितरामुल्लसनीत्यथ । अथ च कामाय जय दत्ते ।
 एवविधजैमोदशनयशीकृतस्य कामेन जीयस इत्यर्थः । यच्च जायका
 न्त्या जतिर्मतो जितो नरस्यकेतुः कामो येन नस्य तत्र अत्र जैम्या विप
 ये भुक्तिर्यैतच्छरीरापभागः एतन्मध्य उद्भवागे स्थितस्य यत्तमानस्य
 दुबलनमत्त्रस्य काश्यस्य फल परिपाकः किमिति प्रश्नः, ममायना वा ।
 अतिमुन्दरस्य तथैतच्छरीरजोगेऽतिकृशैतदुद्भवागणायकमेव प्रयो जक-
 मित्यर्थः । अथ च मध्यदेशरतिर्नोऽनिकाश्यस्य फल एतदेव यदति
 मुन्दरस्य तवात्र भुक्तिर्नामेत्यर्थः । कामेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य
 च साक्षाद्दृष्टव्यत्वात् साक्षित्व युक्तं । अथ च कामेन जितमिति का
 मस्य जयदाने साक्षीकृता इन्दुवदनाः स्वमस्य उपयाताः । अपि हि
 कामेन नलो भैमीयशीकृत इति जानन्ति एव मत्स्यपि क्रूरोत्त्यादिना

तजितः कामां येन तस्य तद्य अन्यस्मिन् भैमीयिपयं वा यिथादयिप-
 योपभोगो लब्धजय कामं क्रूरोत्त्वा मन्तव्यं तदीयमन्यं जैमीरुपं वा
 यिपय त्वं भुङ्क्ष्व । गन्तुदरमध्यशक्तिनां काश्यस्य फलं किं रागणी-
 यकालिशयात् परित्यक्तमशक्तः सन् अन्यदीयमपि यिपयं यनादन्याये
 नैव भुङ्क्ष्व इत्यर्थः । अथ च मध्यस्थानां मभ्यानां दुयंनतमत्यस्य
 ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्तुमनामर्थ्यस्य स्वदनजयनियं हृणाशक्तस्य वा
 फलं परिपाकं किमियमिति मभायना, अत्रापि यिथादपदे साक्षिवा
 दन कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरं एकस्मैजयपत्रं दीयते । तत्र निर्णये कृ-
 तेऽपि मध्यस्थाश्च दुयंना जयन्ति तर्हि पराजितोऽप्येको लब्धजयम-
 पि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं यिथादं पदं सत्रादिकं यलाद्भुङ्क्ते, क-
 यमन्यथा समाप्तिकजयपत्रहस्त निर्भरस्य अन्योन्यदीयभुक्तिं करोती-
 त्यर्थापत्तिः । साक्षीकृतंति तेन महेति तुल्ययोग इति (पा०२।२।३८)
 बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सकष्यत्कारिति (पा०५।४।११३) यच्चिच्च । प-
 क्षे साक्षाद्द्रष्टरीति (पा०५।२।९) इती चिच ॥ १३५ ॥

चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराजधानीयकेतुम
 करा ननु राजधानी । अस्यां महोदयमहस्पृञ्जि
 मीनकंताः के तोरण तरुणि न द्रुवते भुवौ
 ते ॥ १३६ ॥

चेत इति । ननु भैमी जयती चेतोभवस्य राजधानी । कीदृशी ।
 कुचपत्रेषु राजानः श्रेष्ठाः पत्रवलय इत्यर्थं, तेषु धानीयः स्थापनीयः ।
 यद्वा कुचपत्रमेव राजधानी यो राजधानीमन्वत्यांकेतुर्ध्वजश्चिह्नभूतो
 मकरो मत्स्यो यस्यां च राज्ञो मुख्यायस्थानतगरयां राजधान्या साभि-
 ज्ञानचिह्नरूपः पताकादिध्वजो भवति । तथा च केतुजतस्य मकरस्य
 त्यस्कषयोयं तं मानत्यात् त्व कामराजस्य राजधानी साक्षान्मदनगर-
 रो । मदनस्वरयेय यत्तंन इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आरूढयीवने
 जैमि के जना मीनकंतांमंकरध्वजस्य मन्त्रन्धिन महोदयरूप महं उ-
 त्पयं महान् अभ्युदयो यस्मिं स्ताऽज्ञं वा उत्सयं स्पृशन्त्यां स्वस्वामि-

कामोत्सवयत्यां श्रम्यां भवदूपायां राजधान्यां ते तव ज्ववी तोरणं न
 द्रवते । अपि तु मर्षेऽपि जनास्त्वद् ज्वयुगं कामाभ्युदयोत्थितयक्रि-
 तगिख वंशदूपाभिषद्दं श्राम्नादिमाहूतिकमुनाजपल्लवरूप तोरणमेव व
 वन्ति । कामस्त्वदंकाश्रय सन् सर्वाकर्षण वर्तत इति भाव । पत्ररा
 जीत्यपि पाठः स्वप्रार्थं राजेति पाठा मुख्य । राजाह इत्यादिना
 (पा०५।४।८) समामान्तष्टप् ॥ १३६ ॥

प्रस्या भवन्तमनिश भवतस्तथैनां कामः श्रमं
 न कथमृच्छन् तामगच्छन् । ह्यायेव वामथ ग
 तागनमाचरच्छोस्तस्याश्चजश्रमहरा मकरश्च
 जम्य ॥ १३७ ॥

अस्या इति । हे नन अस्या भैम्या मकाशात् जयन्त अनिश ग
 च्छन्, तथा भवनः मकाशात् एनां जैमी अनिश गच्छन् प्राप्नुयन्
 यातायात कुर्वन् कामः कथ नाम श्रम ज्ञच्छतु गच्छन् अपि तु श्रमं
 न गच्छत्येव । सदा यातायात कुर्वन् श्रम गच्छतीति युक्तमेव । अथ
 या यस्मान् वा युग्रयो ह्याया कायकान्तिरेव उक्तीत्या गतागतमाच
 रिषोस्तस्य मकरश्चजस्य अश्रनि जात श्रम हरति श्रमहरा एवभूता
 भवतीति शेष । दृश्यमानभयच्छेदनायश्च देव यातायातश्रमं न वेष्टी-
 त्यर्थः । अथ च वृद्धच्छत्रादिनिर्मितच्छायाभागे गतागते कुर्वन्तः पुरु-
 पस्य श्रम हरत्येव । भैम्यास्त्यप्येव कामस्तत्र च भैम्यामेव नान्यत्रेत्येव
 परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति भाव ॥ १३९ ॥

स्वेदाप्लवप्रणयिनी तत्र रोमराजी रत्यै यदाचर
 ति जागरितप्रतानि । श्यामासितेन नरनाथ
 मधृत्यसान्द्रमरनासमेपुशरकेसरदन्तुराङ्गः ॥ १३८ ॥

स्वेदेति । हे नरनाथ स्वेदो घर्मजल तस्मिन् तेन वा श्यामव स्त्रा
 न तत्र प्रणयिनी प्रीतिमती साम्बिकमङ्गातस्वेदपूरव्याप्ता तव रोमरा-
 जिः रत्यै सुरताये जागरितस्य उद्बुद्ध्यस्य प्रतानि उद्गनरोमाञ्जनिचधान्

यदाचरति उन्निद्रा जग्रतीति यावत् । तेन कारणेन रोमाञ्चो न वा त्व
 मधुन पुष्परसस्योत्पानेनोदपेन सान्द्र पुष्परसपूरेण निरन्तरं व्याप्त-
 त्वाच्छरीरान्तःप्रविष्टा असमेपोः कामस्य पुष्परूपा शरास्तीषां कसरे
 पिच्छप्रायेदन्तुर उच्चायधीकृत शङ्खं यस्य एवम्भूतस्य स्वेदरोमाञ्चो यु-
 क्तत्वात् प्रत्यङ्गमन्तमंथ्ये ममधुकामयाणसस्यन्धियद्विरयस्थितौ यत्र त
 त्र रागव्याम्राङ्ग इवाभासि भैमीयोगान् सस्येदरोमाञ्चो रिरसु कामशा-
 खयोजितः सुतरां शोभसे इत्यर्थं । अथ च रोमराजिदृतीस्थानीया
 तथा च तव दूती रोमराजि कृततीषंस्त्राना रत्यै कामप्रिषां त्वदधी-
 ना कर्तुं यस्मिन्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विशिष्टनि-
 मग्नकामयाणपिच्छमञ्जृत इव शोभसे । अन्याऽपि तरुणीः तस्मिन् ना
 रत्यर्थं कालेन मह स्वेदात् सकला रात्रि जागर्ति ॥ १३८ ॥

प्राप्ता तत्रापि नृप जीवितदेवतेयं घर्माभ्युशी
 करकर वनमभ्युजाङ्गी । ते ते यथा रतिपते.
 कुसुमानि त्राणाः स्वेदस्तथैव किमु तस्य शर
 कृनास्त ॥ १३९ ॥

प्राप्तेति । हे नृप अभ्युजाङ्गी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इव भै-
 म्यपि घर्माभ्युशीकरकर वन स्वेदजलविन्दुमिश्रण प्राप्ता । इयमपि
 त्प्रदीयस्वशंशगात् मास्त्रिकस्वेदयुक्ताऽभूदित्यर्थः । न केवलं त्वमेव
 स्थितः अपि तु इयमधीत्यपेरर्थं । अथ च देवतायाः स्वेदो नास्ति इ
 यन्तु देवताऽपि सस्वेदंति चित्रमित्यपि शब्दार्थः । अतश्च कुसुमान्येव
 यथा येन प्रकारेण ते ते जैमीकरघरणादिरूपेण प्रसिद्धपराक्रमा मो-
 दगशोपणादिका कामयाणा तथैव तेनैव प्रकारेणाय स्वेदस्तस्य का
 मस्य मस्यन्धिय कामेन रचित शरसतास्त स्वीपयाण्युणरुधिर किम् । य
 तस्याः कामयाणविद्वत्यान् म्येदः । तज्जन्मयुणरुधिरस्य नैव मन्माय-
 यिन् युक्त यादृशो यत्न स्तादृशो यलिरिति न्यायेन पुष्पयाणानां धय
 नत्वात् तज्जन्मय रुधिरमपि तादृशेय युक्त इति स्वेदजलस्य रुधिरस्य
 युक्तमित्यर्थं । कुसुमाङ्गरागमगनाद्वा रक्तत्वात् स्वेदजलस्य रुधिरस्य
 युक्तं । इयमपि कामयाणविदा रिरमुरस्तीति भावः ॥ १३९ ॥

राग प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची भ नश्च किं
द्वयमजायत रक्तमेतत् । तद्वीक्ष्य वा किमिव
केलिसरित्सराजैः कामेषुताचितमुत्सृज्यमधोय
मानं ॥ १४० ॥

रागमिति । प्रतीची दिक् भानुश्च एतद्वय युवयो त साच्चिकम्बे-
दरोमाश्वमूषित इम प्रत्यक्षदृश्यमिय अनुराग प्रतीत्य कि ज्ञात्वैव र-
क्त एजायत लोहितयथंभभूत् भैमीनरायिदानीं रिरसू अपि दिव्या-
मैषुननिषधभियाः सागङ्गको यर्षते । तस्माद्वात्र करिष्यामीति सूर्य्यं-
गस्त प्रापयितुमिय प्रतीची रक्तवर्णाऽभूत् । इदानीं मयाऽप्यस्त ग-
न्तु युक्तमितीय सूर्य्योऽपि रक्तवर्णाऽभूदित्यर्थं । अथ च सरागी य
या दृष्ट्वा तद्वयमपि सरागभभूत् । अथ च युवयोरेव कलिसरित म-
रोश्री कमलै तद् भ नुप्रतीचीरूप रक्तमिषुन धीत्य या त्रैर्गोनली च
धीत्य कि दृष्ट्वैवेह मन्व्यासमयकामस्य इषुताचित गरत्वमाग्य मुख अ
थ येया तद्वायत्य तीक्ष्णप्रत्य अधीयमान अभ्यस्यमान विद्यत इति
ज्ञाप । याञ्च मानुरागी दृष्ट्वा कमलैम् क्लीभयनव्याजेन पुष्पवाण-
तीक्ष्णप्रत्यमनुभूयते कि । कामा द्वि रिरमुस्त्रीप सी दृष्ट्वा तीक्ष्णमुखै
शरीरध्वनीत्यर्थ । अथ च यन्तौ भैमीनरौ प्रतीचीभास्करौ च यदि
सरागी जाती तर्हीदानीं रात्रिः सन्निहिताऽस्तीति अस्माभिरपि मुकु
लीजाय प्राप्तुमचितमिति तैरपि मुकुलीभूत् । पट्टाना बहुचितमुख-
त्य कामगरयोग्य तीक्ष्णमृगभावेनाप्रमित मन्ध्याकालो जात , क-
मलानि च मुकुलितानि इति भाव । १४० ।

अन्योन्यरागप्रशयोर्यु-यो विलासस्वच्छन्दताच्छि
टपयातु तदालिखगं । अत्याजयन् सिच्यमा
जिमकारयन्था दन्तैर्नखैश्च मदर्ना मदनः कथ
स्यात् ॥ १४१ ॥

अन्योन्यनि । आलिखगं. अन्योन्यरागेण परस्परानुरागेण रमणामि

लापय यशयो रिरसयाऽन्योन्याधीनयोर्धयोर्विलासस्य स्वच्छन्दतानि
 शङ्कप्रवृत्तिं खिनति कामक्रीडाधिप्रकारी यस्मान् तस्मादपयातु गृह्णाद्वि
 निगंञ्चतु, यस्मान् मदगं काम मिचय यमन छात्याजयन् अपरिहारयन्
 ध्यायात् स्त्रीपुत्री तथा दन्तैर्नखैश्च करणज्जुते छाणि मङ्गलम स्तैरुपन
 शित वा नानावन्धकरमुरतमल्लयुद्ध च स्त्रापुसौ अकारयन् सन् मादय
 तीति मदन मदकारी कथ वा स्यादपि त्वंशमेव कारयन् मदनो ह
 पकारी भवेदेव तस्मात्सखीवर्गा गृह्णातिगंञ्चत्वित्यर्थं । मदनं कथ
 स्यात् कथं भवेत्, मदनं, नन्द्यादित्वात् ल्यु ॥ १४१ ॥

इति पठति शुकैर्मृषा ययुस्ता, बहून्प्रकृत्यमवेत्य
 साध्यवेल । कुपितनिजसखीदृगाः षट्दृष्टाः कम
 लतयेव तदा निकोचत्रत्यः ॥ १४२ ॥

इतीति । ता गन्धर्वराजपुत्र्याः सख्यश्च शुकं इति पूर्वोक्त पठति
 सति व्यक्त भाषनाण सति गन्धर्वपुत्रीवीणाभिषदा गाथाः स्वप्रमनु-
 यदति सति सान्ध्यवल दिनरात्रिसन्धिवेलाया भव बहून्प्रकृत्य स-
 यन्दन साय होमादिक नलस्य नित्यकर्म अर्घ्येयं ज्ञात्या मृषालीयमेय
 ध्यत्रेदानो भवतीभिः न स्यातध्यमिति शुकास्मान्निष्कासयति ताहं यय
 याम इति निषमात्रेण ययुर्गृह्णाद्विनिर्गमम् । रिरसुरपि नल मन्ध्या
 यन्दनादिसमये नित्यकर्माद्यतिक्रम्य मन्भाग न करोति रिरसुर्जैम्यपि
 स्वय यद् न करोति इति यद्यपि ता जानन्ति तथापि भैमीपरिज्ञानाद्य
 तादृश शुकवचनमेव ध्याजीकृत्य यद्दिनिर्गता इत्यर्थं । किमूतास्ता,
 कमलतयेव कमलरूपस्यैव तदा सन्ध्यामनये निकोचयता सद्गोचय
 त्यः । कमलानि सन्ध्याया मद्गुचन्ति । तादृश्या मृषागननारम्भेण यी
 हाक्षीलमञ्जनमात् कुपिताया निजमत्या भैम्या दृगाहंन एकदेशं दृ
 ष्टाः विनीकिना मद्गोचयाम्नेप्रवृत्तीपभागतिष्यंग्यापारेषेय दृष्टाः ।
 कुपिता हि जानिना दृगमं न पश्यति । निकोचः भाषे पत्र ॥ १४२ ॥

उज्ज्वल परभृनः स्तुद्धिस्तधीति छुनत्रचनस्वगनू
 च्चिचुञ्चुचञ्चुः । पठितनलनुति प्रतीय कीरं

तमिव नृप प्रति जातनेत्ररागः ॥ १४३ ॥

अरुणेति । सस्या पृथ्वीगरीत परञ्जन काकिनोऽपि उन्मत्त्वात्
स्वभावाच्च जातो नेत्रया रागा लोहित्य यस्य एवविध मन स्तुहिस्तु-
हीत्येव रूप शब्दमकृत, पिक स्वभावादेव स्तुहिस्तुहीत्येव चुकजेत्य-
ये । तत्रोत्पद्यते । पठिना समसि प्रापिता ननम्य नृतिस्तुतिर्येन त
स्तुति कृत्वा तूष्णीभूत कीर शुक प्रतीय उद्दिश्यैव स्तुहिस्तुहीत्यकृत ।
रे कीर किमिति तूष्णीम्भूताऽमि इत पर नलस्य स्तुति कुञ्चि ति नल
स्तुनी वृद्धि प्रायत्तयदिवत्यर्थं । एव वचन पिकस्य कथ सामर्थ्य मि-
त्याशङ्का । श्रुता घोषानिघट्टशुकानूदितयचनस्वरू तस्याः प्रनूक्ति स
वृानुवाद तथा विता प्रसिद्धा प्रवाणाचञ्चुपंस्य तादृश शुकानूदित स
वृमन्द्य इत परमपि स्तुहिस्तुहीत्यादित्यर्थ । नेत्ररागत्युत्पद्यते त न
ल प्रतीय लक्ष्मीकृत्येव जातनेत्र प्रीतिसुन्दरतर नयनानन्दकारिण नल
दृष्टा जातनेत्रप्रीति स्तुहिस्तुहात्यकृत्येव इति रागशब्देनात्प्रीत्या अ-
नूक्तिचुञ्चुरिति तेन वित्त इति (पा०५।२।२६) चुञ्चुप ॥ १४३ ॥

तुङ्गप्रासादत्रासादथ भृगुकृशनामायती केलिम्
ल्यामद्राक्षीदकत्रिम्बप्रतिकृतमणिना भीमजारा
जमाना । वक्र वक्र व्रजन्ती फणियुवतिरि
ति व्रसु भव्यक्तमुक्त्वाऽन्यान्य विद्रुत्य तीरे
रथपदमिथुने सूचितामार्त्तिकृत्या ॥ १४४ ॥

तुङ्गेति । अथैव घोषानिघट्टशुकानूदितशुकालापानन्तर प्रीमजा कलि
कुल्या क्रीडाकृत्रिमगदोमद्राक्षीत् । किम्भूता भैम्या तुङ्गे वृद्धतरे प्रा
सादे धामात् स्थितेहेता वृद्ध कशता प्रापती प्राप्नुवती । अधोदशे
स्थिता स्वय नहीपस्युद्धतरदेशे । स्थिता जैमो प्रत्यणायत्वन प्रतिभा-
समाना तामित्यर्थ । तथा अस्तगामिनीऽकविम्बस्य प्रतिकृत्या प्रति-
विम्बरूपेण महाप्रकाशन मणिना राजमाना । तथा वक्र वक्र स्वभाव
कुटिल व्रजन्ती गच्छन्ती अत एव फणियुवतिरिति कृत्प्रमर्षीपमिति
व्रसुभि त्रासशाली रथपदमिथुनेष्वक्रवाकलीपुसयुगले व्यक्त रथ

सक्तमन्योन्यं परस्पर यथा तथा तीरे विषये विदुष्य पलाय्य कर्म भूते
 वा हे तीरे प्रतिगत्या आसिंरुत्या विरहपीडामव्यभिना रुतेन कृत्वा
 सूचिनां प्रकटीकृता । दूरस्थत्वान् मान्ध्यतममावृत्तत्वाच्च स्पष्टतरमदृ-
 श्यमानाऽपि तदीयमिति चक्रयाककूजितेन ज्ञापिता । फणियुयतिरि-
 ति सूचिनामिति या । कृत्नमप्यपि कृत्वा भयति मूर्ध्यं विष्वनुत्यं न
 गिरस्थेन मणित्वा शोभने च । यक यक युजिताञ्च दृष्ट्वा जनाः पक्षि-
 णो या पलाय्य दीनस्वरोपलक्षिता परस्परमद्वेषास भुञ्चन्ति । मूर्ध्यं
 सक्त जिगमिषु दृष्ट्वा चक्रयाकमिधुनानि मान्ध्यविरहपीडया रुत कृ-
 त्वाऽन्यान्य मुक्त्वा पलाय्य कंनिकुन्यापराशारे तीरे तिष्ठन्तीति जैमी
 ददगंत्यथं । । उष्यतेऽस्मिन्निति वानः । तुङ्गप्रासादमारुह्य अद्राक्षी-
 दिति हवन्नापो वा ॥ १४४ ॥

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्तात्रनिविरहौ सतताह
 ता त्रिवास्तैः । अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं श्वस
 नविकीर्णसरोजसौरजं सा ॥ १४५ ॥

अथेति । अथ कलिकल्यादज्ञानान्तर वा जैमी रक्ती परस्परानु-
 रक्ती स्वभावेन रक्तयुग्मौ च अतिविरहौ सततं नितरां वियोगासहिष्णु
 तथाऽऽहती कामगरेविंदौ , अस्त्रै रुधिरैरिव रक्ती रथचरणौ चक्र-
 याकौ विलोक्य त वत्तमानपट्याना सुप्तिकालं सद्रोचसमय साय स-
 ष्यासमयमपि विरहपीडितकोकदशंनदु संन सञ्जातश्वमनो निश्चाम-
 भरस्त निगमेन कृत्वा विकीर्णं सरोजसौरजं यस्मिन् , तादृशं अकृत ,
 मन्ध्यासमये पट्टमहोचात् भीरजामन्धवेऽपि निश्चामनोषनेन पट्टि-
 नीत्यात् पट्टमौगन्ध्य तदानीमपि विस्तारयति स्मेत्यथं । ती ता-
 दृगी दृष्ट्वा ज्ञानं नि श्यासेत्यथं । अन्योऽप्यस्त्रयतरक्तपाद् दृष्ट्वा ज्ञानं
 नि श्यामिति । विरहामद्वेषमाहमायिवास्तैरिति पाठ सुयोग्य । रथच-
 रणौ पुनान् क्षिया (पा० १ । २ । ६७) इत्येकशेष ॥ १४५ ॥

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं श्वस
 नविकीर्णसरोजसौरजं सा ॥ १४५ ॥

तो हा क इय विलोक्य नरो न रादिति
मा ॥ १४६ ॥

अभीति । भेनी पति प्रति इति अभिलपति स्म अवाचन । इति
कि । हे सद्य सकलय त्य कोकपारयस्या विरहविह्वलत्वं विलोक्य
हा कष्ट । इती काकी भिन्दती पथदेगायस्थितौ कृवती अत एव
सम भैम्या अपि हृदयञ्च मनच्छोकेन विदारयन्ती इमा कोकपारयस्या
विरहविह्वलत्वं विलोक्य क इय नर मचता मनुष्या न रादिति अपि
तु सर्वोऽपि परिदेयन करोत्येव । सद्यत्वात्तत्र दु ख भविष्यतीति कि
यत्कथमित्यर्थं ॥ १४६ ॥

कुमुदमुद्गमुद्गेष्यतीमसोढा रविरत्रिलम्बतुकाम
तामतानीत् । प्रतितरु विरुचन्ति कि शकुन्ता ।
स्वहृदि निवेशितकैकक्राकुन्ताः ॥ १४७ ॥

कुमुदेति । हे प्रिय रवि उदेष्यतीं वरपत्समाना कुमुदाना मुद
विकाररूप इयं असाढेव सोढुमशङ्कुवन्निव अयिलम्बिनु सत्वर गन्तु-
काया यस्य तद्भावस्तथा ता अतानीत् विस्वारितयान । आरुन्वास्त-
मयो यत्तत इत्यर्थ । तथा शकुन्ता पक्षिण प्रतितरु विरुचन्ति वि-
जोषण रत कुमुन्ति आमरुनेत्रनिमीलनावामादिनो विरुचन्त कन्त
स्यस्वनियामजस्य प्रतिगच्छन्तीत्यर्थं । तत्रार्थेन स्वहृदि निवेशिता
काकाना काकश्च शोकयिक्तता विरहा एव अतिपीडाकारित्वात् कु-
न्ता भङ्गायेस्तादृशा कि । चक्रयाकशाकपीडिना इव पक्षिण क्रन्द-
तीत्युत्प्रेक्षा । अन्योऽपि वैरिका उदेष्यतीं अभिर्द्दि असहमान स-
त्वर कुत्रचिद्गच्छति । तथा अपर सकृप कश्चिद्दु खित कश्चिद्दृष्ट्वा
क्रन्दति । सोढा तून् । मुद नलाकीर्ति (पा०२३। ६८) पश्यानिपद्य ।
उदेष्यती आश्वीनद्यौरिति (पा० १। १। ८०) विकल्पानुनभाव ॥ १४७ ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्तात्रधिगमपूर्वकपूर्वस
र्वचेष्टौ । इदमहह निदर्शन विहङ्गी विधियश

चेतनचेष्टिनानुत्ताने ॥ ११८ ॥

अपीति । हे प्रिय स्वस्यानिष्टमपि विरहमाशरन्ती स्वयमेव क-
यांशी तद्धिं मदास्वानिष्टाशरणास्यभावाद्येव भविष्यत इत्यत आह ।
अधिगमो ज्ञान तत्पूर्विकाः पूर्व्यां विरहाशरणात् प्राचीना. सद्व्या-
थष्टा कत्तव्यता ययास्ती । अधिगमा लाभो हितमिति यावत । त-
त्पूर्विकास्तदुद्देश्या पूर्व्यां ष्टा ययोस्तादृशी वा । यद्भिपूर्वकारो हि
स्वाहितेन प्रयत्नते . काकयोश्च दिने भोजनादय सकलाथेष्टा ज्ञान-
पूर्विका स्वहिता . गव सति अननैव स्वभावादप्यंती सन्ध्यायां
प्रकसादेवान्योन्यविरहे स्वयमेव यस्मादाशरत तस्माद्विधियज्ञ देवा-
धीन चेतनामा प्राणिना चंष्टित पूर्वकस्माधीन प्राणिनामाशरणमि-
त्येवसुपे अनुमाने कार्याकारणविशेषज्ञाने विषये यावन्ती विधिष्टी
विहङ्गौ काकौ । इदमेव निदर्शन , अथमेव दृष्टान्तः । अहह अद्भुते
खंदे वा , तस्मात् प्राचीनकर्मानुसारणैव प्राणी कदाचित् हित कदा-
चिच्चाहितमाशरन्तीति भाव । प्राणिनो देवाधीनचंष्टिता ज्ञानेऽपि प्र-
तिकूलतया प्रयत्नमानत्यात् । चत्रवाकवत् । इत्युपमान ॥ ११८ ॥

एतद्द्वेष्यारुणिमेष्टकात्रिसरणी शोणे कृपाणः
रफुट कालोऽय विधिना रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तु
मन्त्रच्छना । रश्मिग्रहिगरुत्तमद्वयजममारदध्या
विरामभ्रमी द्रुसडभाजिनि भानुशाणवलये सस
ज्य कि निज्यते ॥ १४३ ॥

अहप्रति । रफुटमुप्रसृतं हे प्रिय रथाङ्गमिधुन विच्छेत्तु विधो-
न् । अथ च विशेषय विदारयित् अन्विच्छता विधिना व्रजणा दे-
यन वा अर्थे काल सन्ध्यासमय एव रफुट रडगगुणधोगात् काल
एतन्नाहमय . कृपाय भानुशाणवलये सूर्यरूपे शाणशर्करं ससज्य स-
यास्य निज्यते कि तीक्ष्णोक्रियते किमित्यथ । किम्भने वलये । अ-
स्तमयकालमात्रिध्यात् अहप्रस्य किरणस्योऽरुणिना मय्य एष्टका-
विररयानि इष्टकाचुसंभारणानि तेः शोणे रक्तवर्णे तथा रश्मिपा-

हिंसा गरुत्मनोऽग्रजेन अरुणेन समारब्धाऽधिरामा नितरा अमिज्जंन
 ण यस्य तस्मिन् नदा अरुणेन कृतञ्जमण । अथ वा आकपंणरञ्जुया-
 हिभि प्ररुणमभैस्तद्वृत्तैस्त्रिभिवलिभि पुरुषै आरब्धनिरन्तरञ्जमणी
 तथा दण्डसन्नकेन मूर्ख्यपाश्र्वत्तिना ज्ञाजिनि शोभनशीले । अथ अ
 शण्णचक्राधारभूतेन आकपंणरञ्जुसयुक्तेन दासिमयन दण्डन शोभमाने
 सविहितास्तमयसूर्ख्यं सायमभ्यासमयसान्निध्यं चक्रवाकयुग तीक्ष्णतर-
 खङ्गविदारितमिथ्य थिधिवशाद्वियुक्त सत् व्यथत इति भाव । अन्यो
 ऽपि किञ्चिच्छेत्तु खङ्गमुक्तयिनापणविशिष्टे शाण्णक्रे तीक्ष्ण कराति ।
 किरणप्रयद्दौ रश्मो नाटर पिङ्गलो दण्डदशदशाशो परिपाश्र्चिका इ-
 त्यमर । अत्रमायिति भाषित पुस्क । निज्यते षिगिरशौचे इत्यस्मात्
 कर्म्मणि यक् । नकारतकारञ्जात्यैथ तिज्यत इति पठन्ति तदसत् १४९

इति स थिधुमुखीमुखेन मुग्धालपितसुधासव
 मर्पित निपीय । स्मितञ्चत्रलत्रलन्मुखोऽवदन् ता
 स्फुटमिदमीदृशमीदृश यथास्थ ॥ १५० ॥

इतीति । स नलोऽपि ता भैमीमिति अथदत् । इति कि । हे मि
 ये त्व यथा आत्य तत् स्फुट निधित ईदृश सत्यमेवत्यर्थं । किभूत ।
 इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुख्या भैम्या मुखेनापित दत्त सुध मनोहा-
 रि आनपित मञ्जुभाषितमय सुधासव रसबाहुल्यादभूत उन्मादकत्या-
 च मधु निपीय आस्वाद्य सादरमाकर्ष्य च स्मितेन शबल मिश्रित व
 लन् भैमीसन्मुख भयत मुख यस्य स । कामिनी हि कामिनीमुखार्पि
 त गद्य सानुराग पिबन्ति अनन्तर चलितमुखा सहास किञ्चिद्बद-
 न्ति च ॥ १५० ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेनुमस्त्रिणाशालोचितौचि
 त्ययोर्नम्रां वेदुमि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयी त्वद्
 भुवौ । त्वन्नासाच्छलनिहनुता द्विनलिकी नाली
 कमुक्त्येपिणोस्त्वन्तिश्वासलते मधुश्चसनज वा

यव्यमस्त्रं तयोः ॥ १५१ ॥

स्त्रीति । प्रथि प्रिये छद्म वक्रतरे त्वद्भुधो रति प्रमूनगर कामय
तपानंघ्रा स्त्रीजपाय रत्वा पुष्पयाप य कामंन आकणगाफुष्य वक्रिता
चापद्वयी वेष्टि । त्वद्भुधवाधेध तयोधनधी इत्यथ । किम्भूतयो ।
अखिली त्रिजगति यत्तमानो तत्तज्जातीधी स्त्रीपुमी प्रविभज्य विजा
ग कृत्वा पृथग जंतु आलोचित विचारित श्रीचित्य याभ्या तयो ।
स्त्रिया स्त्र्येव जेनु याभ्या । पुमथ पुमानेवति ध्यानाचितौचित्ययोरि
त्यथ । तथा नातीकाना धितस्तिमात्रनालीकाख्यशरविज्ञोपाया म-
क्ति माक्षणिच्छत एवशीलया । रतिकामया सम्बन्धिनी द्विनलि-
कीं नालीकमाचनोपायभूतसरन्ध्रशद्वयपदंद्दय त्वन्नासाच्छलेन स्वदी-
यवामदक्षिणामापुटद्वयव्याजेन निहनुता गापिता जानामि । त्वन्ना
सापुटद्वयमेतन्न भवति किन्तु नालीकद्वयमुक्तपायभूता रतिकामयो
द्विनलिकीत्यवाह शङ्के इत्यथ । तथा त्वन्निद्यामलते धामदक्षिणा-
सानिश्चासध राद्वय तयो रतिकामयो प्रत्यक मधुश्चसनज वसन्तका-
लीनमलपानिजप्रजव चापथ्य सापुदेवताक अस्त्रमेवाह वेष्टि, मुन्दर-
त्वद्भुनासाद्यवयधदज्ञनमात्रण कामवश्यत्व भवतीति भाव । द्विन-
लिकीं समाहारे द्विगी ङीप । धापथ्य साऽस्य देवता (पा०४।२।२४)
इत्यर्थे धाम्यतुपितुपसोपत (पा०४।२।३१) ॥ ११ ॥

पीते वर्णगुणस्तत्रातिमधुर कायेऽपि सोऽय य
था य विभ्रन् कनक सुवर्णमिति कैरादृत्य नेत्की
यने । का वर्यान्तरवर्णना धवलमा राजैव
रूपेषुयस्तद्वांगादपि यावदेति रजत दुर्वर्णतादु
यंशः ॥ १५२ ॥

पीत इति । हे भूमि वर्णेषु शृङ्गादिषु मध्ये गुणो वैज्ञापिकादिभि
गुणपदार्थत्वम निर्दिष्ट पीतो हरिद्राभो वर्णं स च स एव अतिम-
धुरो रत्नयोधतरा ग तु वर्णान्तः मधुरमित्यर्थं । यथा येन कारणेन
अय पीता घणः तेषां तदापि काये देहे यत्तंत, अत्युत्तमया स्वया-

पि देहे धार्यते तस्मादयमत्युत्तम इत्यर्थं । अथ च रूपान्तरापेक्षया
 गुरुरूपस्यैव प्रधानत्वादन्येषां चाप्रधानत्वाद् वर्णेषु मध्ये गुणो प्रधा-
 नभूतोऽपि पीतो हरिद्राभो वर्णं न यथातिमधुर प्रधानभूत इत्यर्थं ।
 यस्मादयं ते काये वर्तते । अप्रधानव्यापि कनचिदत्युत्तमेनाङ्गाकृतत्वा-
 द्दि प्राधान्य भवति, तथा च त्वयाङ्गीकृतत्वात् प्राधान्य युक्तमेवत्यर्थं ।
 अथ च गुण पीत एव नान्यो गुण पीतवर्णं एव गुणरूपाऽन्ये तु दा-
 षरूपा इत्यर्थः । स एव च अतिमधुर । उभयत्रापि हेतुः । पीतोऽ-
 यं तव काये वर्तते तस्मान्गुणाऽतिमधुरश्चेत्यर्थः । अथ च तव काये व-
 र्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्याऽतिमधुरो रसो यथा पीतं तप्तसुम्वनस्याम-
 चुम्वनेनास्वादितं, तथा तव काये सोऽतिप्रसिद्धा वणगुणा गौरिमा-
 ऽपि पीतं सादर निराह्वितोऽथ च हरिद्राभ इत्यर्थः । अपिशान्या-
 न्यमनुच्यते । सोऽतिमधुरोऽपरा यथा पीतस्तथायं वर्णगुणोऽपि पी-
 त एवति वा सम्बन्धः । अथ च तव अतिमधुरो वर्णगुणो यथात्मक-
 शब्दलक्षणो यथा पीतं आस्वादिन अतिमधुरा तव वाणी पातेत्या-
 दि ज्ञातव्यं एव ज्ञानत्वेनोक्ता प्रकृतपीतरूपवर्ण एव युक्तिमाह ।
 त्वच्छरीराश्रय पीतवर्णं विज्रत कनकचम्पकशोभना वर्णा यम्य तत सु-
 वर्णमिति कैजनैः अदृश्य आदरणं नास्कीर्ष्यते नोद्भाष्यते । अपि तु
 त्वदङ्गघृतसुवर्णतुल्यवर्णधारणादथ वर्णक सुवर्णमित्युच्ये कीर्त्यते । अ-
 थ च त्वच्छरीराश्रय पीतवर्णं धारयन्नामीकर शोभना वर्णोऽस्येति
 व्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैजनैरादरणं नोद्भाष्यते अपि तु त्वच्छरीराश्र-
 यपीतवर्णमिति त्वदीयाङ्गमेव सुवर्णमिति कीर्त्तिलेभे इत्यर्थः । अथ
 च शोभनो वर्णं स्तुतियस्य त्वदङ्गवर्णं विज्रदतितरा स्तुत्यं न तु स्व-
 त इति मुख्यया वृत्त्या सुवर्णमिति त्वदीयमङ्गमेव, कनकं तु त्वद्वृत्ति-
 वर्णसाम्यधारणाद्गौरया वृत्त्या लाकेन कथ्यत इत्यर्थः । अत एव पीत-
 वर्णस्य पुरस्ताद् प्रधानानां वर्णान्तराणां नीलरक्तादीनां वर्णानां का-
 अपि तु सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते, तत्कथा न कायेव यावत् यत का-
 रणात् यो घबलिमा शुकगुणं पहविधेषु रूपेषु मध्ये राजीव श्रेष्ठतम-
 एव निम्नलत्वादन्यद्वैतत्वाद् रूपविभागयत्नाया वैशेषिके प्रथमाद्या-
 रितत्वाच्च प्रधानभूत एव तस्य प्रधानमतस्यापि योगात् सम्बन्धाद् र-

जत दुष्टोऽसमीचीना यणैः यम्य तस्य भायस्तथा दुर्घणंशब्दवाच्यता
 तद्रूप दुर्घणं अकीर्तिरतिनिन्दितनीलादियथांतरपुक्कन्तु दुर्घणंता
 प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत् सकल रजतमिति या । अत्र
 प्रघातस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरेणाङ्गीकृतत्वादेव उत्तमत्वं तद्योगा
 त् काञ्चने सुवर्णमिति कीर्तिः । भैमीशरीरेणाङ्गीकृतत्वादेव च उत्तम
 स्यापि धवलिस्राऽनुत्तमता । धवलिना वर्णवाचित्वाद्गुणवचनत्वाद्वा
 इत्यन्ति ॥ १५२ ॥

खण्डहृद्भादमृदि स्थले मधुपय कादम्बिनीतर्पणा
 त् कृष्टे राहति दोहदंन पयसा पिशडेन चत्
 पुण्ड्रक । स द्राक्षाद्रवसेचनैयंदि फल धन्ने
 तदा त्वद्गिरामुद्देशाय ततोऽप्युर्दति मधुराधार
 स्तमप्प्रत्ययः ॥ १५३ ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्मैत्र्या वाचां यणयति । खण्डेति । हे जैमि
 पुण्ड्रक स्थूलकृषिशेष पयसा पिशडेन दुग्धानामत्यन्ताग्निसयोगाद्गुनी-
 ज्ञतेन गोलकैर्नैव दोहदन एवभूते स्थले हत्र चेन् राहति माहुरो
 प्रयति । किञ्चूते स्थले । खण्ड शकरा तस्य क्षाद चूणमेव मृत मृत्ति
 का यस्मिन् तथा मधु अमृत नास्तिकमेव वा पयो यसा तथा का-
 दम्बिन्या मेषभालया तर्पणात् पूणजलकरणाद्देताद्वि गृणाकृष्टमेघमा-
 रावृष्टजल हि क्षेत्रे पुन कृष्यते तादृशो मनीकृते, रूपत हि धीज
 अहुराथं पुन पयोऽपेक्षेत तदस्थानेऽत्र दुग्धगोलक । दोहदंनमेन
 निरातङ्गमभिवृद्धि मूर्धिता । अनन्तरञ्च प्रकृदाङ्कुर मन् पुण्ड्रक फ-
 लात्पक्षिममयपर्वन्त द्राक्षाणां द्वय पक्षफलनिष्पाहितरमस्तस्य सधमे
 कृत्या इत्तद्राहादपि परिणतसाधुष्यांतिशय फल यदि धत्ते तदा तदिं
 ततोऽपि विगिन्नुफलादपि मकाशान् त्वद्गिरा तथ वाणीनामुद्देशाय
 निर्द्देशाय मधुशब्द व्याधारो मूलप्रकृतियस्य तात्पर्यमप्यप्रत्यय उ-
 देति वापद्यते । कीदृग्नेत्या वाणीति पृष्टे उक्तविशेषणविशिष्टादित्तु-
 प्यादतिमधुरतमेति तदा निर्द्देशु शक्यत इति अतिशयने तमप त-

देव सङ्गच्छत इत्यर्थं । एयविशिष्टफल यदि प्रयेत् तर्हि तदेव ता-
 यदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं यस्तु विद्यते कि इति पृष्टे नि मीम-
 नधुरतमस्यान्यस्याजायात् तमम् प्रत्ययान्तमधुरशब्देन प्रयद्वाप्येवोक्त-
 मत्वेन दातु योग्या न तु विशिष्टमर्षाङ्गफलं नि मीमनाधुराजायात्
 तमम् प्रत्ययानुपपत्ते , किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणि त्वद्वचनयन्म-
 धुरतम यस्तु किञ्चिदपि न दृष्ट इति भाव । एवविधिं क्षेत्रे यदि पु-
 षङ्को रोहति स च पपसा पिण्डेन दीहदत्त द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दीह-
 देन यदि फलं घत्ते इति वा । कादम्बिनी मेघमालेत्यमर । पुषङ्गो
 दैत्यविज्ञपेत् भेदेऽपीति विद्यः । तत स्वार्थं फन् ॥ १५३ ॥

उन्मीलद्द्रुडपाकतन्नुलनया रज्या भूमीरर्जयन्
 दानान्तश्चनशर्कराचलमथस्वेनामृतान्धः स्मरः ।
 नव्यामिक्षुरसोदधेयंदि सुधामुत्थापयेत् सा भ
 वजिजहायाः कृतिमाहूयेत परमा मत्कर्णयाः
 पारणां ॥ १५४

उन्मीलदिति । अमृतमेवात्रोऽन्न यस्य देवत्वात् तादृशं भवन्
 स्सरो यदि, इक्षुरस एवादधिस्तस्मात् सकाशान नव्या देवास्तुरोत्या-
 पितपूर्वं सुधाया अम्यादृशीं सुधामात्मनैवात्यापयेन्निगंतयेत तर्हि सा
 मधुरतमा सुधा मत्वश्या परमा पारणां अद्वितीयवृत्तिहेतु भयत्या
 जित्वाया कृतिं स्वद्रसनानिर्मिता वायीं ध्याहयेत स्पृष्टांपूर्वमना-
 कारयेत् । किम्भूत स्मर । उन्मीलन् अतिप्रकाशमान. अतिशयित
 गुह्यस्य इक्षुरशविकारस्य पाक तज्जन्या ये तन्तय ऊर्ध्वोर्ध्वं प्रसारित-
 गुह्यनिगंतदोरकाः त एव दीर्घाङ्गना तथैव रज्या मन्यधमणदोरकेन
 कृत्वा दानान्ते मुलापुरुषदानादिमध्ये आयुरारोग्यैष्ट्यर्थादिफलक अ-
 तः शर्कराचल. स एव मयो मन्यातमन्दरः तस्य ज्ञानार्जमणानि अ-
 लंयन् कुयन्, तथा रज्या शर्कराचल मन्यान् चालयन् अतिमधुरमा-
 मयीमम्यादित हि मधुरतम प्रयतीत्येवविधमधुरसामग्रीकत्वान्मधुर-
 तमाऽपि ध्याया सुधा भवेद्वाणीतुत्या भवेद्वा न वा तदन्या तु नैव-

त्यथं ।

अथात सम्प्रवक्ष्यामि शंकराचलमुत्तमं ।

यस्य प्रदानाद्विष्णवकरुद्रास्तुष्यन्ति सद्यं ता ॥

इति दानखण्ड । आरभ्येत स्पर्शायामाह (पा० १ । ३ । ३१)

इति तद् ॥ १५४ ॥

आस्ये या तत्र भारती असति तल्लीलारविन्दो
ल्लसद्वासे तन् कलत्रैर्निष्कणमिलद्वानीविलासा
मृते । तत्कैलिभ्रमणाहंगैरिकसुधानिष्माणहर्म्या
धरे तन्मुक्तामणिहार एव क्रिमय दन्तस्त्रजा
राजत ॥ १५५ ॥

आस्य इति । हे प्रिये तथासौ या जारती सरस्वती वसति ।
किम्भूते आस्ये । तस्या भारत्या एव हस्ते स्थितस्य लीलारविन्दस्यैव
उल्लसन् प्रसरन् वासो गन्धो यस्मिन् पट्टिनीत्यात् पट्टतुल्यपरिमले ।
तथा तस्या मय कनो वैशो निष्कण मधुर स्फुटा वीण सम्बन्धी ना-
द तद्रूत मिलत् सन्ध्यमान वाणीविलासरूप वक्रात्त्वादिनानाविध
वागविलासरूप ध्रुवत यस्मिन् । तथा तस्या सैव कैलिज्जमयाहं ली-
लागमनपाय्य गैरिकनोक्तधातुविज्ञापण सुधया धवलतया धवलसाध-
नधूपद्रव्येण च चित्रादिनिष्माण यत्र तादृश यत हर्म्यं गृह तद्रूपस्त-
तुल्यो ऽधरो यस्मिन् तादृशो आस्ये पुरा दृश्यमाने ये दन्तस्त्रजी द्वे
दन्तमाल राजत शोभते । तद्रूपः अथ पुरो दृश्यमान तस्या जार-
त्या मुक्तामणिरचिता हार एव किं तद्रूपं रेजाते इत्यर्थं । सरस्वती
वीण कृष्णमनुल्या तव वाणीन्वय । अत्र प्राधान्येन वाणीध्वनन, ज-
न्यप्रमाणद्विकं । पट्टगन्धादिभिर्भुञ्जे भारतीवासोऽनुभवीयते । इंधराणा
गृह गैरिकादिविचित्र भवति गैरिकयुक्ता सुषेति वा ॥ १५५ ॥

वाणी मन्मथतीर्थंमुञ्जलरत्नस्रोतस्विनी काऽपि
ते खण्डा खण्ड इतीदमीयपुलिनस्यालप्यते

वालुका । एतन्नोरमृदैव किं विरचिताः पूनाः
सिताश्चक्रिका. किं पीयूषमिदम्पयांसि किमि
दन्तीरे तत्रैवाधगौ ॥ १७६ ॥

वाणीति । हे भूमि ते वाणी काऽपि वर्यायितुमशक्यत्वात् लोकोत्तरा,
अथ वा निर्दिष्टमाना उज्वलरमन्नातस्वती शृङ्गाररमसम्बन्धिनी वा
नदी, अथ च निम्नं लज्जलमम्बन्धिनी वा नदी अत एव मन्मथस्य ती
र्थे कामोद्दीपिका, तथा इदमीयस्या अस्या नद्या. सम्बन्धिन पुलिनस्य
सम्बन्धिनी वालुकैव इक्षुविकाररूपः खण्ड इति आलप्यते गीयते । त
था पूना निम्नंला. सिता शुद्धा चक्रिका शंकराकृतचक्राणि एत-
स्यास्तीरस्य मृदैव धवलमृत्तिकयैव रचिताः किं । तथा पीयूष अमृत
छस्या सम्बन्धीनि पयांसि इदम्पयामि किं अस्या जलान्येव अमृतस्ये
नालप्यन्ते किं । तथा तथाधराखेत्र इदन्तीरे अस्या नद्यास्तीरे उभी
तंटी किं । शृङ्गाररमप्रधाना कामोद्दीपिका जयद्राणी मधुरतमेति भा
ष ॥ १५६ ॥

परभृतयुवतीनां सम्यगायाति गानु न तत्र
तरुणि वागीय सुधासिन्धुवणी । कति न रसि
कण्ठे कर्तुं मभ्यस्यन्सौ भवद्रुपविपिनाम्ने ता
भिराम् हितेन ॥ १५७ ॥

परंति । इ तरुणि प्रादुर्भूतवीरने सुधामिन्धुवणी सुधानदीप्रवाह
रूपा तत्र इय वाणी परभृतयुवतीना सम्यग्यापारम्भेन गतु भागिनुं
नायाति, यस्माद्वेतोस्ताभि कोकिलाभिरसौ त्वद्राणी भवत्या उपवि-
पिने उपवने स्थितो य आश्रयः तस्मिन् स्थित्वा रसालाहुरास्यादेन
रसिकेऽतिमधुरे, अथ च मम प्येव वाणी भवत्येव साभिलाषे कण्ठे
कर्तुं कण्ठस्या कर्तुं आश्रयितेन पुन पुनर्प्रापणेन कतिवारान्नाभ्यस्य
ते अपि तु बहुवारमभ्यस्यत एव । तस्मादद्यापि तासा भवद्राणी स
म्यग् नायातीति शायत इत्यर्थः । कोकिलालापादपि त्वद्राणी मधुर-

तमेति भाव । भिन्नाटनेन विद्याभ्यासः सुकर इति सूचनायं परञ्चन
 पद । पुनपेक्षया अत्राणा विशेषतस्तरुणोनागिनि सूचनायं युवतिपद१५७
 ऊर्ध्वंस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्वन्धूकमालामयं
 मौह्वी तत्र तत्राधराधस्तटाधःसीमलेखालता ।
 एवा त्रागपि तात्रकी ननु धनुर्वेदः प्रिये मान्म
 यः सोऽग्र कोणधनुष्मतीजिरुचित वीणाजिरार
 भ्यते ॥ १५८ ॥

ऊर्ध्वं इति । हे प्रिये ते ऊर्ध्वी रदनच्छदः श्लोष्ठस्य बभूकमाना-
 मय स्मरधनु तत्राधराधरनटस्य अथ सीमापर्यन्त मर्यादाया वर्त-
 माना लखा सैव दैर्घ्यालता तत्र कामघापे मोर्धी स्या । तावकी या
 गपि मान्मथ कामसम्बन्धी कामाद्वैतप्रतिपादक धनुर्वेदस्य सोऽप
 विशिष्टस्त्वद्वाणीरूपो मान्मथधनुर्वेद उचित योग्य यथा तथा कोण-
 धनुष्मतीभिर्वीणावादनमाधनधनधुक्ताभि वीणाभिः आरभ्यते अभ्य-
 स्यने परमद्यापि नायातीत्यर्थं । त्वद्वाणी वीणाकृणितादपि मधुरत-
 मेति भाव । धनुर्वेदश्च धनुर्धरैरेवाभ्यस्यत इत्यौचित्य , अम्यस्यते
 यतदुचितमिति वा । यत् स्वस्य नायाति तदागमनायंमस्यासोऽप्यु-
 चित उच्येत्यर्थः ॥ १५८ ॥

स ग्र म्य स विदग्धसमदि सदा गच्छत्यपाङ्क्ते
 यता तऽत्र स्पृष्टुमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे
 त्रिगानान्मुखः । यः कि मध्विति नाधर
 तत्र कथ हेमिति न त्वद्वपुः कीदृङ्गाम सुधंति
 पृच्छति नने दत्त गिरं चोत्तर ॥ १५९ ॥

न इति । हे मुग्ध सुन्दरि य पुण्य मधु कि नामेति पृच्छति प्र-
 ष्ण कुर्वाणे जने विषये तथापरमेत्र उत्तर न दत्ते स धाम्यः पागरीऽ-
 चतुर , न तु तव नगरनियामयाप इत्यर्थः । तथा हेम कि प्रकारक

गिति प्रश्न कुत्राणे जने विषये यस्त्यद्रपुरेव उत्तर न दत्ते । स विद-
 धाना चतुराणा समदि सजाया सदा श्रपादृक्तेयता पडलियहिर्भू-
 तस्य याति गच्छति तथा पडक्ती नोपवेश्यते सोऽप्यशतुर इत्यथं ।
 तथा सुधा नाम फोदृगिति पृच्छति प्रश्न कुत्राणे जने यत्ते गिरन्त्र उ-
 त्तर न दत्ते स्मरस्य विगिखास्तञ्च पुरुष स्मष्टुमपि विगानान्मुखा जु-
 गुप्सायै ऋतोद्यना गीरनोऽवमिति जुगुप्सा या न स्पृशन्ति न भिन्द-
 तीनि किं याच्य सोऽप्यचनुर इत्यथं । त्वद्वाणी मुवाया अपि सधुर-
 तमेति भावः । अघरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिक । यस्य । ग्रामाद्यखजौ
 (पा० ४।२।९३) इति मथार्थे य । पादृक्तेय न द्यादित्वाद्दृक् । १५८॥

मध्यं बद्धाणिमा यत्सगरिममहिमश्राणिवक्त्रो
 जयुग्मा जाग्रन्नेतावञ्चित्रा स्मिनधृतलघिमा
 मा प्रतीगित्वमेपि । सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि
 विदिञ्चि यशोलब्धकामाचनाया भूतीरष्टावपी

त्रास्तद्रदिन मुद्रित स्वस्य शिलगाय तुष्टयं ॥ १६० ॥

मध्य इति । हे प्रिये त्व गद् यस्माद्देतोर्मध्ये उदरभागे बहो धृत
 अणिमा सौहम्यातिगयो यया सा रुशोदरी । तथा गरिममहिमभ्या
 गुरुत्वमद्भत्वाभ्या सह बर्हमान श्रोणिनिंतस्य बसोऽजयुग्म स्तनयुग्म
 यस्या सा गुरुस्यूलनितभ्या महोच्चकुवा च, तथा जाग्रन् स्फुरद्रूप चं
 तमि यगित्य जितन्त्रियता यस्या सा पतिप्रता । तथा स्मिते इंपद्वा-
 स्थेऽपि घृतो लघिमाऽल्पस्व यया सा, अल्पदानेत्यथं । तथा मा
 प्रत्यु दिश्य इगित्य स्वामितमेपि, मन प्राणेश्वरी । तथा सूक्तौ यथ-
 नचातृष्यंविषये प्राकाम्येन प्रकारबाहुल्येन रम्या बक्रोत्तयादिनानाप्र-
 कार वाणीं यक्तु यो यया याज्यति तथा वक्तु त्यमेव ज्ञानासि ना-
 ऽन्या । तथा दिशि प्राच्यादी विदिशि ध्याग्नेयादौ च यशम सौन्द-
 र्यादिविषयकीर्त्तं यशसा वा कृत्या लब्ध कामेन खेच्छदा प्रमातिद-
 तप्रसरोऽयनाया गतिरयया सा त्रैलोक्यप्रसरकीर्त्तिं, सवधिषा यस्मा
 त् तस्मात् कारणान् मुद्रितो दृष्टः इश इंधर त्वा तिर्माय सौन्दर्या-

दिगा मुदित' परितुष्टः सत आणिमादीरष्टायपि मृती गहासिद्धोः
 तुभ्य स्वगिल्पाय त्वद्रूपाय निजनिर्माणाय अदित प्रापच्छत । मन्तु-
 षो हि पित्रादि अपत्यादिभ्य स्वय घृतमलङ्कारादि ददादि । तथे-
 श्वरेण मन्तुष्टेन स्वय धृतमणिमा महिमा गरिमा लघिमा यशित्वमो-
 गित्व प्राकाम्य कागायसापित। चेत्येवमष्टविधमैश्वर्यं तुभ्य दत्त ,
 अन्यथा अतरययि कथ स्यादित्यर्थं । एय सूक्ति कस्यासिदपि ना-
 स्तीति भाव । शश्वशेषशक्तिच्छलेनैतत् सर्वं मुक्तमिति शेष । वाणी-
 वणंन एव तात्पर्यं । मध्यादिवर्णनं प्रासङ्गिक । अणिमादी गुणव-
 चनत्वादिमनिच् । यश इन्द्रियाणा स्वाधीनत्व तदस्यास्तीति वशी
 तद्वायो वशित्व जितेन्द्रियत्व इशानमीश ऐश्वर्यं तदस्यास्तीति ऐशी
 तद्वाय इशित्वम् ॥ १६० ॥

त्वद्वाच' स्तुनये वयं नपटवः पीयुषमेव स्तुम
 स्तस्यार्थं गरुडामरेन्द्रसमरः स्याने स जानेऽज
 नि । द्राक्षापानकमालमहं नमृजा क्षीरे दृढावज्ञ
 या यस्मिन्नामधुनेऽनया निजपदप्रक्षालनानुग
 हः ॥ १६१ ॥

त्वदिति । हे प्रिये वयं त्वद् व स्तुनये न पटवः , तस्मात् पीयू-
 षममृतमेव स्तुम तस्य अमृतस्य ये म पुराणादिमिद्व . गरुडस्यामरे-
 न्द्रस्य च समर अजनि स्याने युक्त तदित्यह जाने मन्ये । नाम य-
 स्माद्वेत्तोरनया तथ याण्या यस्मिन्मृते निजपाटयो प्रक्षालनेनैवानु-
 ग्रहो घृत कृत । किम्भूतया द्राक्षापानकस्य पक्वद्राक्षामस्यन्धिन स-
 स्कृतरसविज्ञोषय्य मानोऽहृद्द्वारस्तस्य महंन खण्डन सृजति तथा ।
 तथा क्षीरे दुग्धे विषये दृढा अन्येन त्याजयितुमशक्या अयज्ञा यस्या
 मया । 'प्रथ य यस्मिन् पीयुषे ज्वद्वाक्यज्ञतया याण्या स्त्रीयमुसिद-
 न्तरुपाणा पदाना प्रक्षालनादनपश्चाद् यहाया पर कृतो ऽस्त्येव ,
 अमृतमालिततथैव निर्दोषमधुरञ्च यदमीत्यर्थं । द्राक्षाक्षीरे तिष्ठतः
 पीयुषादपि त्वद्वाणी र धृतमेति भाव । प्रभीर्यस्मिन्नुपजातिगय

स एव चरणपालनादि करोति ॥ १६१ ॥

शोकश्चेत् कौकयोस्त्वां सुदति नुदति तद्ग्या
हराज्ञाकरस्ते गत्वा कुल्यामनस्त ब्रजितुमनुन
ये मानुमेतज्जलस्थं । बद्धे यद्यञ्जलावप्यनुनयधि
मुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं दरवैवाभ्या तदम्भो
ञ्जलिमिह भवतीं पश्य मामेप्यमाणं ॥ १६२ ॥

शोकेति । हे सुदति कौकयोर्विरहजनित शोक सदपहृदयत्वान्
त्वां चेन्नुदति तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आज्ञाकर शब्द कुल्या ग-
त्वा एतस्याः कुल्याया-जलस्थ उदकप्रतिबिम्बित मानुं सूर्य्य अनस्त
अन्ताभाव ब्रजितु प्रारभु अस्तमगन्तु , यद्वा अनस्त अस्तःचनप्रतियो-
गिभूत उदयाचल गन्तु अननुनये प्राथये । इदानीं स्वया अस्तो न प्रा-
प्तव्य पुनरुदयाचले गन्तव्य इत्येय सूर्य्य कासफुटयाजनया मन्त्रा-
ध्यं पुन. प्राथी नेप्यामीति यावत् । यदि मया प्रञ्जली बहेऽपि अय
सूर्य्यः मानुनये प्राथेनाया धिमुख स्याद् यत एक केयली यद्वा-
ऽजिमियंशा यस्य एवविध , अथ च स्कां सुरयो ग्रहराज तत्तर्हि
सूर्यार्ष्यदानमन्थन्थित अम्भोज्जलि आभ्या कौकाभ्यामेव दत्त्वा इह
प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेप्यनाद्यनागमिष्यन्त सा पश्य, एव कौकन-
दव्याजेन यद्दि कन्ध्यामुपानीतेति यथनात सायसन्ध्यापासनामिषित
यद्दि निगंमनाथंननुज्ञा याचितथानिति ज्ञाथ. । सुदतीत्यनेनात्त्वाऽ-
मन्तर इक्ष्वरदत्तकिरणप्रकाशेण महानानन्दा अनिष्यत तदर्थं व्याहरेति
प्राथ्यं त इति सूच्यते । दत्त्येति वाढे उन्नेवा । सूर्य्यनाथ गत्ययंदी-
हा लट- शानष् ॥ १६२ ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय जवतीं निजा
लीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्त्तं मृगयतां । इति
व्याजात् कृत्वाऽऽलिपु ब्रलितचित्तां सहचरी स्वयं
सोऽयं सायन्तनविधिधिविधितसुर्वाहिरजूत् ॥ १६३ ॥

तदिति । सोऽयं गल स्वप्न साधनान विधि सन्ध्याग्निहोत्रादिक
कर्म विधिसु कर्तुं कान् सन् प्रासादाद्बहिरभूत्, निरगादित्यर्थः ।
किं कृत्या इति व्याज्रादेयप्रकारेण मूर्ध्याङ्गनयमखीगयेषणमिषेण म
चरीं भैमीं छालिषु सखीषु विषये चालिङ्गामिषाद् यमित चित्त य
स्यास्तादृशीं कृत्या । इति किं हे प्रिये अहं मूर्ध्याङ्गनयार्थं नदीम्प्रति
गमिष्यामि प्रयती य निजारीना मित्रसखीना इष्टत्रिव दस्मि शित्
प्रदेशे त्वया न द्रष्टव्यमिति लीना गुप्ता स्थिति त्वत्कतंक कर्मक या
परिहमित परिहासित परिहासक्रीडैव कन्दो मूल उत्पत्तिहेतुयंस्य ता
दृशाय तज्जनिताय तासा सखीनामानन्दाय मुहूर्तं मृगयता गयपपतु
इति । एव तद्वचनार्द्धमो क्वचिल्लीना सखीभेद्येपितु निर्गता । नलो
ऽपि सायसन्ध्या कर्तुं यहि नंगंमनादिना उत्संगंमङ्गति मूषिता ।
विधिसु द्वितीयेति योगविभागात् समाप्त ॥ १६३ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुत श्री
हीरः सुपुत्रे जितन्द्रियचय मामल्लदेव्री च य ।
तस्यागादधमे रुद्रिञ्जगणन काव्येति नव्ये कृ
तौ भैमीभर्तुं चरित्रवर्णनमये सर्गा निसर्गाञ्जव
ल ॥ १६४ ॥

श्रीहर्षमिति । तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयन नव्ये अप्रयंतर-
प्रमेयपरिपूर्णे जैमीभर्तुं चरित्रवर्णनं प्रासुर्येण प्रस्तुतं तत्र तादृशे का
व्ये एकविंशतेः पूरणे एकविंशतगुणा सङ्गा यस्य यद्वा एकविंशते पू
रणी एकविंशा गणना सङ्गा यस्य स सर्गाऽगात् समाप्त ॥ १६४ ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिद्धपरिहतात्मजनारायणकृत
उत्तरनेवपोषध्याख्याया एकविंश सर्गं ॥ २१ ॥

उत्तरने पद्यवरिते ।

द्वाविंश सर्ग ।

श्रुतम् ।

उपास्य सान्ध्य विधिमन्तिमाशारागण का
न्ताधरचुम्बिचेताः । अत्रापुत्रान् सप्तमजूमिभा
गे जैमीधर सौधमसौ नरेन्द्र ॥ १ ॥

इदानीं पुत्रसर्गान्तप्रस्तावित मायङ्गाल यथापिथ्यन कविद्वाविंश
सर्गमुपक्रमते । उवाच्यति । अमी नरेन्द्रा नल मन्ध्याप्रान्तभावेना-
न्तिमाशाया प्रतीच्या प्राशाया दिशा रागण रक्तवर्णेन इतुना कान्ता
या शपरचुम्बि अधराष्टम्भारि चना यस्य तादृश मन्ध्यारागमन्ध्याभि-
म्यधरस्मारी मन तद्विरदाशद्विष्टुतया वद्विरवस्यातुनगुक्ता यत्र ना
विद्यते त सप्तमे भूमिभाग कङ्गाया स्थित जैस्य धर पद्यतरूप सौध
हस्ये प्रासादस्य सप्तमीमुपकारकामयाप्तशान प्राप । कि कृत्वा । मा-
न्ध्या मन्ध्यासम्बन्धिन मन्ध्याजपादिविधिमुपास्य कृत्वा ॥ १ ॥

प्रत्युद्भ्रजन्त्या प्रियया विमुक्त पय्यङ्गुलस्यि
तसज्जशय्ये । अथ्यास्य तामिष्यधिरास्य साऽ
य सन्ध्यामुपपन्ना फयति स्म साय ॥ २ ॥

प्रतीति । माऽय नल मायङ्गालमन्ध्यान्तिर्नो मन्ध्या रात्रिन्दिनमन्ध्या
न्धिन मुहूर्तं भैम्या पुररुपद्राकपति स्म शक्रे स्तोति स्म । कि कृ-
त्या । प्रत्युद्भ्रजन्त्या मन्ध्यासन्ध्यागच्छन्त्या प्रियया विमुक्तमङ्गुलं मध्ये स्थि
ता सज्जा शास्तृता शय्या तूलिका यत्र त पय्यङ्गुलमन्ध्यास्य स्वयमधि-

प्राय ता जैनीमपि अधिवास्य तत्रोपवेश्य । पय्यंङ्क अधिशोङ् (पा०
 १।४।४६) इति कर्मत्वम् । अधिवास्य ययन्ताद्वस्तेत्ययं तस्य धात्वन्तर
 त्वात् उपान्वध्याद्भ्रम (पा० १।४।४८) इति कर्मत्वाप्राप्तेस्तामधिवास्येत्य
 त्र सामर्थ्यात्तत्रैवंति श्रयं । उपज्ञाकयति सत्यापपाशति (पा० ३।१।२५)
 षिषि स्म योगे भूते लट् ॥ २ ॥

त्रिलोकनेनानुगृहाण तावद्दिशं जलानामधिप
 स्य दारान् । अक्षालि लाक्षापयसैव येयमपूरि
 पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

त्रिलोकनेनेति । हे भूमि त्व जलानामधिपस्य वरुणस्य दारान्
 प्रार्षां पश्चिमा दिशं त्रिलोकनेनानुगृहाण कृतार्थोऽङ्क तावदादौ त्रि-
 लोकनेनानुगृहाण यणंनया तु पञ्चादित्यथ । पावञ्चन्द्रादयादिना प्रा-
 ध्या रामणीयक भवति तावत्सन्धारारोगेण कृतरामणीयकां पश्चिमा दि-
 शं त्रिलोकनेति वा तावच्छब्दायं । जलाधिपस्य च भार्या दुःखिता
 त्रिलोकनादिना अनुगृह्यानुमङ्गी भवतीत्युक्तिः । येय पश्चिमा दिक्
 लाक्षापयसाऽनन्तरमेव कृत्वा कनापि अक्षालिषु लालितेय । तथा कु-
 ङ्कुमस्य पङ्के कृत्वा कनापि अपूरीष । ययविधा रक्ता दृश्यत यतस्त-
 स्माद्भ्रमणीयानेता त्रिलोकयेत्यथ ॥ ३ ॥

उच्चैस्तरादम्बरशैलमीलेश्च्युतो रविर्गैरिगणराड
 शैल । तस्यैव पानेन त्रिचूर्णैस्तस्य सन्धार
 जाराजि रहोऽजिहोते ॥ ४ ॥

उच्चैरिति । हे त्रिवे रविरेव गैरिकाख्यपातुविशंपसन्ध्यामी गणराड-
 शैलः उच्चैस्तरादम्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलं त्रिचूर्णात् सकाशा-
 त्पुनः पतितः स्युत्पवापाय गवाध पतितोऽयं सन्निहित पातनो
 पुनरगिरिगिराराडध पतनेन हेतुना त्रिचूर्णस्य विशेषेण मूष्मपुर्णा
 कृतस्य तस्यैव गैरिकगणराडस्य मय्यग्निमी मग्नीय रजाराजि मग्नीया
 मय्यग्नी राग इत्यर्थं । इह मायद्वान् पश्चिमदिशि वा उज्जिहोते
 उपरिष्टान् प्रसरति । अस्ममगय मूष्मस्य रक्त्याद्भ्रमगिरिगिराराड-

धृतत्वाच्च गैरिकगण्डशैलत्व । उच्चतरान् प्रदेशात् पतितो गण्डशैल-
सूक्ष्मभवति । सूक्ष्मजतस्य रजोराजिद्वन्द्वं प्रसरति । तद्गजाराजिरेव स-
न्ध्यारागः प्रायेणोद्ध्वं गच्छति प्रसरतीत्यर्थं ॥ ४ ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्वगालिच्छेकस्य किं कुक्का
टपेटकस्य । यामान्तकूजाह्वसितैः शिखीघैर्दि
स्वाराणो द्वागरुणीकृतेय ॥ ५ ॥

अस्तेति । हे प्रिये कुक्कटानां पेटकस्य ममूहस्य यामान्तो ग्रहरान्तो
या कूजा शब्दित तद्गण्डादुल्लमिते प्रकाशमाने किञ्चिदुद्धीभूतै उ-
ल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तधर्ममयकंमराणामीषैर्वन्दे
किमियं यारुणी दिक् द्राक् अकस्मादरुणीकृता रक्तीकृतेत्युपेक्षा ।
किम्भूतस्य । अस्ताद्रिचूडा शिखरं सैव लय स्थान यस्य म च पक्व-
या श्वरगृह तस्यालि ममूहस्तत्र खंकस्यामक्तस्य श्वरैर्गृहेषु मङ्गुली-
तस्य, कुक्कटानां कूजने उन्नमितशिखत्य जाति, ते च यामान्तो कू-
जन्ति साय समये कूजनादुरफुल्लशिखावन्दमस्यन्थादरुणीजवनसम्भवाप्यं
यामान्तोत्पाद्युक्तम् । पक्वण श्वरालय । गृहान्तो पश्चिन्मृगाच्छे-
कास्ते इत्यमर । पेटक पुस्तकादीनां मङ्गुयाया कदम्बकमिति
विश्व ॥ ५ ॥

पश्य द्रुनास्तद्रनसूर्यं नित्यं त्करात्रलीहैङ्गं चैत्र
याऽत्र । निषिध्यमानाहनि सन्ध्ययाऽपि रात्रिप्र
तीहारपट्टे ऽधिकार ॥ ६ ॥

पश्येति । सन्ध्ययाऽत्र मायसमये चन्द्रस्य नायिका रात्रि सत्स-
म्बन्धितः प्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदेऽधिकारमास्पदमपि पश्य वि-
लोक्य । किम्भूतया । द्रुत शीघ्रं अस्तङ्गतस्य सूर्यस्य नित्यन्तो वदि-
निगच्छन्तो करावली किरणपरम्परैव हैङ्गुलं हैङ्गुलाख्यं रज्जुकरक्तद्रव्यं
विशेषेण रक्तं वैत्रं दशविंशोऽस्यास्तथा । किम्भूते पदे । निषिध्य-
मानं निषाध्यं माणप्रवेशं अहो दिनं यस्मिन् । स्त्रिया हि दौवारिकी
रूपेण युक्तेति सन्ध्यैव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थं । सूर्योऽस्तमितो

दिनं गतं रात्रिरागतेति मायं मन्थया ज्ञाप्यं इति भावः । दैवारि-
क्यपि हेतुलवत्रपाणि, मनीः प्रविशन्तं कसपि प्रतिषेधयति । तिर्य्य-
कराथलीति पाठे तिर्य्यक्रमसारिणश्च ते करोथुति । अहनीत्यत्र तत्पु-
रुपत्याभावाद्देवभावः ॥ ६ ॥

महानटः किं नु स भानुशगे मन्थ्या मन्थ्या ।
कुनटीमपीशां ॥ तनाति तन्व्यं विप्रताऽपितार
श्रिणिस्त्रजा सामप्रतमहहारं ॥ ७ ॥

इदानीं मन्थ्यामन्थयोरुपयोगं वक्ष्यति । महानट इति । अह्नू हे भूमि
महान्, मन्थ्यापासनादिविषयेऽतिप्रशस्तस्तथाऽटति, गच्छतीत्यवभूतः
कालः न प्रकृतः सायन्तनो, यद्वा महान् परमेश्वरो नटो नर्तको य-
स्मिन्, मन्थ्याकाले हि इश्वरो नृत्यति स प्रकृतः सायंमन्थ्यासनयः ।
भानोः मय्यस्य रागे लीहित्ये सति अस्तमेयानन्तरं सूर्यस्य रागनात्रे
ऽर्वाशष्टे सति साध्या मन्थ्याकाले किञ्चित् पीतरक्तवर्णत्वान् कुन-
टी, नेपाली कुनटीगोलेत्याद्यभिधानान्मनःशिलारूपां, तथा इशान-
पि स्वकालस्याभिर्नो वा अथ पितृप्रभूरुपव्रह्मत्वाद्देवतारूपां, अथ च
नमृद्विगतीं मन्थ्याय सम्यग्विधिरत्य सामप्रतमिदानीं तन्वा किञ्चिद्दु-
द्रनया मन्थ्यारगतिकोहितकान्तिनया वा रुजया किञ्चिद्दृश्यया ।
तथा विषयाऽपि गगनरूपया लक्षणया यावद्गगनं विस्तीर्णया च ।
यद्वा शोभानस्त्यं नं व्याप्तं विषयद्वये गगनव्यापिन्या च तारश्रेण्या न-
क्षत्रपरम्परावपया स्रजा सुष्यादिगालया हारं तनोति विरचयति किं
यद्वा ताराणां शुद्धभौक्तिकानां श्रियंश्च सादृश्या ग्रहितभौक्तिकगा-
लया हारविरचनं युक्तमिति मन्थ्याकालः मन्थ्यामेयविधां सृष्टित्य
गत्तपरम्परामेव विरचयति किमित्यर्थः । मन्थ्यारामः कियानयशि-
ष्टाऽसि मुक्तानुन्यानि गत्तत्राणि च किञ्चिद्दृश्यानि, जातामीति भा-
वः । तथा तारश्रेणिस्त्रजोपलक्षितेन तद्युक्तं न विषया गगनेमेव हारं
तनोतीति वा । मन्थ्यामेयविधां विज्ञाय, मुखीभूतं, इति न कि-
न्वीचित्वाद्दिशिष्टया तारश्रेणिस्त्रजा हारमपि विरचयतीत्यर्थं इति

वा अपिशब्दायं । अथ च स प्रसिद्धो महानटस्ताण्ड्यनृत्तकर्ता शिव
 भानो सूर्यस्य रागे सति अस्तमिताहं सूर्ये सतीनि यावत् । तत्र
 सन्ध्याममये मन शिलानुत्पवणां अचिरस्यास्तुत्वात् कुत्सितनर्तकीरू-
 पा वा इंशा देवीं मन्ध्याय सम्यग् ध्यात्वा साप सन्ध्यावन्दन कृत्वा
 ऽष्टमूर्तिषु मध्ये तारापरम्परैव भाला यस्या तथा गगनरूपयाऽपि अ-
 मूर्त्तयाऽपि कृत्वा इदानी सन्ध्यावन्दनानन्तर अङ्गहार मुखकरपाश्या-
 याङ्गाना विक्षेप करोति किमिति वितर्के । अमूर्त्तस्याङ्गहारकरण वि-
 चित्रमिति विराधार्यो ऽपिशब्द । न केवल चन्द्रसूर्यभोगादिभूपित-
 पैव तन्वाऽङ्गहार कराति किन्तु वियताऽपि तन्वेति समुच्चयार्थो वा ।
 इन्द्रोऽपि साय समये नृत्यति । भानुरागे मन शिलानुत्पवणां सन्ध्या
 सपोशा सहचर्यो पाद्वर्ती विचिन्त्य विशिष्टया विधद्रूपयाऽपि तन्वा-
 ऽङ्गहार तनोति । पाद्वर्तीसमीपेऽपीश्वरा नृत्यति । अथ च महान-
 तिप्रवीणो नट कुत्सिता नटीं नृत्तेऽनतिचमुरामपि सन्ध्या वय सन्धी
 वत्तमाना तरुणी रसभावसन्धी वत्तमाना वा रसभावज्ञा । अत एव
 सभाया अनुरागे इंशा सन्ध्यानुरागजनने समर्थं सञ्चिन्त्य वियत्तुल्य
 याऽतिविशालया शुद्धसौन्दिकपरम्परारूपया भालयोपलक्षितया तन्वा
 अङ्गहार तनाति तदसाग्रत किन्तु रसभायादिजनयन्त्या तथा सन्ध्या
 नुरागे समुपपादिनेऽपि नृत्तकर्मकीशलेनापि सन्ध्यानुरागार्थं स्वयमङ्ग-
 हार तनातीति युक्तमेवेत्यर्थं । अथ च महान्तर्तकी वय सन्धी रसा-
 दिसन्धी वा वत्तमाना तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रिय कुत्सिता नटीं नृ-
 त्तानभिज्ञा ज्ञात्वा सभानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहार
 तनाति तदसाग्रत कि न्नु अपि तु तस्या नृत्तकीशलाभावाभृत्तेन स-
 भानुरङ्गने सामर्थ्याज्ञावात् सभानुरङ्गनायं स्वयमेव निपुण नृत्यतीति
 युक्तमेवेत्यर्थ । अथ वा अन्योऽपि महानतिचमूर्त्तो अटति सङ्घं न-
 च्छति तादृशोऽतिषष्ठलोऽतिप्रसिद्धो नट कुनटीमपि नृत्तविद्याया-
 मपि मया कान्त्या कृत्वाऽपि या ऽनुरागस्तद्विषये इंशा सौन्दर्याति-
 शयेनैव रागमुत्पादयन्तीं तथा शोभयतारूपययो सन्धी वत्तमाना प्रा-
 दुर्नृतयीवना रसज्ञावसन्धिस्यत्यादृसज्ञावज्ञा वा सञ्चिन्त्य कायकान्त्या

ऽनुरागे सति कुन्तीमपि तरुणीं रमजावष्टां वा तथेशां सम्पन्नाञ्च
विचिन्त्य तन्वा तदीयशरीरस्यातिविशिष्टतया शुद्धमौक्तिकमालया हा
रं धिरभयति तत्रानुरक्त सन् तस्यै मुक्ताहारं वितरतीत्यर्थः । एष-
मन्या अपि योजना सुधियोहनीयाः । सभानुरागैः सन्ध्यायेति पाठो
बहुषु पुस्तकेषु दृष्टात्वाद्दुपेक्ष्य । अटः पचाद्यच् । सन्ध्या दिगादि-
त्याद्यत् । तारशब्दस्य नक्षत्रकमीनिकाभिधायित्य दशमसर्ग एवोक्तं ॥१॥

भूपास्थिदास्यस्त्रुटितस्य नाट्यात् पश्येदुकोटी
कपटं वह द्वे । दिङ्मण्डलं मण्डपतीव खण्डैः
सायं नटस्तारकराट्किरीटः ॥ ८ ॥

जूपेति । हे जैमि तारकराट् चन्द्रः किरीटे यस्य स शम्भुः सायं
नटति सायं नटनक्षत्रकः सन् उद्धतात् नाट्यत् नृत्ताद्देशोऽस्त्रुटितस्य भू-
पास्थिदास्यो भूपास्थिमास्यमास्यो रञ्जलितैः खण्डैः शकली तीरेव उद्-
कोटीकपटं कोटिमङ्गलनक्षत्रव्याजं वहद्विधोरपद्भिरिह सायं समये दि-
ङ्मण्डलं मण्डपयति पश्य । एतानि नक्षत्राणि न किन्तु तारशब्दत्रुटिता
स्थिमानोऽप्यलक्षकमान्येयं दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतु
एषकिरीटो नटो नृत्यंस्त्रुटितहारखण्डैस्त्रीशृन्दं मण्डपयति । मण्डपती-
येति पाठे उपेक्षा ॥ ८ ॥

कालः किरातः स्फुटपट्टकस्य वधं व्यधाद्यस्य
दिनद्विपस्य । तस्यैव सन्ध्या रुचिरास्त्रधारा
ताराश्च कुम्भस्यलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥

काल इति । हे प्रिये कालः सन्ध्यासमय एव किरातो ऽथ च कु-
म्भस्योऽस्त्रधारा दिङ्मण्डलान्मृत्युसूतो वा कालो गिरिगहारणसञ्चारी शयनः
स्फुटानि विकसितानि पट्टानि यस्मिन्, यद्वा विकसितकमलं कंजलं
यस्मिन्, एष च प्रकटीभूतगुणदृष्टपट्टाद्यैः प्रकाशमानं पट्टकं रक्तवि-
शुद्धन्द यस्मिन् तादृशस्य दिनरूपस्य द्विपस्य एष व्यधादकरोत् । त-
थेवेष्ट मस्य करिषो रुचिरा रम्या सन्ध्याऽस्त्रधारा रुचिरधारा । ता-
राश्च नक्षत्राणि विदारितमदीयकुम्भस्यलमौक्तिकानि, सन्ध्यासमयो र-

क्तधारा ताराय स्थूलमुक्ता इव शोभन्त इत्यर्थं । स्फुटपद्मकस्येति य
दुश्रीहौ कप् ॥ ९ ॥

सन्ध्यासरागः कक्रुभो विभाग शिवाविवाहे वि
जुनाऽयमेव । दिग्वासना पूर्वमवैमिपुष्पसि
न्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

सन्ध्यति । विभुना प्रभुणा इरेण पूर्वं शिवाया पाह्वंत्या विद्या
हाधमरे सन्ध्यया सरागो रक्तवर्णोऽयमेव कक्रुभ पश्चिमाशया विज्जा
ग प्रदेश पुष्पवर्णमुक्ता सिन्दूरिका रक्तवस्त्र तत्सम्बन्धिनि तद्योगा
त् पुष्पसिन्दूरिकाख्ये पञ्चसप्तसवे पर्यधायि परिहित । यथा दिग्ब
लपमय वासा यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानायसरेऽपि दिग्बसनदौषि-
त्या रक्तदिग्भाग एव परिहित इत्यवैमि शङ्के । विवाहाय चतुर्थे दि
ने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रहालनायं परित्यज्य पुष्पसिन्दू-
रिकाख्यपञ्चसि कौमुम्बादिरक्तवस्त्राणि वध्वरेण परिधीयन्त इति वृ
द्वाचार । तत्रेशस्य दिग्बसनत्वाद्भक्तपश्चिमभाग मघानेन परिहित इ-
त्यर्थे । यस्य कभूतपुष्पस्थाने तारा सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यासराग
पश्चिमदिग्भाग इति भाव ॥ १० ॥

सतीमुमामुद्ग्रहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसने
सुनेत्र । दिशौ द्विसन्ध्योमभि रागशोभे दिग्वास
सोमे क्रिमलमिपाता ॥ ११ ॥

प्रातः सायसन्ध्ययो प्राचीप्रतीच्याद्वयारपि तुल्यवस्तुत्वात् सायस-
न्ध्यारक्तपश्चिमदिग् एव पुष्पसिन्दूरिकाख्य कथं यथयत् इत्याह्वे त-
स्य परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह । सतीमिति । इ सुनेत्रे मतीं
दाहापणानुमा पाह्वंतौ च उद्ग्रहता परिणयता दिग्वासना इरेण पू-
र्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसन्ध्योमभि ह्ये अपि प्रातः सायसन्ध्ये लक्षा
कृत्य ह्ये प्राचीप्रतीच्या दिशावेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा ययोस्त र-
क्तवर्णेन शोभते इति वा । तादृश रत्ने उभ ह्ये वसने ऽलमिपाता

प्राप्त कि । विधाद्द्वये सन्ध्याद्द्वयपरक्तदिग्द्वयमेव दिग्गमनत्वाद् रक्तय-
स्त्रद्वय शिवेन लब्धमित्यहं मन्य इत्यर्थं । शिवेन द्वे दिशाद्येय यत्ने
द्वे सन्ध्यां लक्ष्मीकृत्य रागेण रघुकद्वयेण कृत्या ये शाभ कर्मभूते ते
प्रापिते कि । विधाहे यत्र रघुनाय कस्यचित् करे सनप्यंते तस्मा-
च्छिवेन दिग्द्वयरूपे मन वस्त्रे जयतीभ्या रक्तशाभे प्रापनीये इति स-
न्ध्याद्द्वय आक्षेप स दिग्द्वय रक्तगोज चकारेत्यर्थं इति या । मुनेत्रीति
पाठे सयागोपधादिति (पा०४।१।६३) निषेधात् ङीप् चिन्त्य । द्विस-
न्ध्या समाहारे द्विगोरेकत्वे ध्यावन्तो वेति (पा०२।४।३० या०४) स्त्री-
त्वे च द्विगोरिति (पा०४।१।२१) ङीपि सन्ध्याशब्दस्य तद्वितान्तपदत्वा-
द्बलस्तद्वितस्येति (पा०६।४।१५०) यलोप , ध्यभिरभागे इत्यभे (पा० १ ।
४।९१) कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगं द्वितीया । गत्यर्थत्वादणो कर्तु-
र्णो कर्मत्व ॥ ११ ॥

आदाय दण्ड सकलासु दिक्षु योऽयं परिभ्राभ्य-
ति ज्ञानुभिक्षुः । अन्धौ निमज्जन्निव, तापसाऽयं
सन्ध्याभ्रकापायमधत्त साय ॥ १२ ॥

आदायेति । योऽयं ज्ञानुरेव भिक्षु परिव्राट् दण्ड पारिपार्श्विकमेव
घैणयपटिमादाय सकलासु दिक्षु परिव्रान्ति सोऽयं तापम परिव्राट्
सापङ्काले अन्धौ निमज्जन् पाताल प्रविशन्नय च बहुजले जलाशये
ज्ञान कुर्वन् सन्ध्यायामत्र गगन तदेव कापाय रक्तयस्त्रमधत्तेव, उप-
रि स्वस्योर्ध्वं जाग अथ चाद्यतटस्यापरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तका-
परि वा घृतयानिय । एव यतिरपि बहुकालायस्यानस्य निषिद्धत्वाद्-
कलत्रणः सन् परिव्रमन कापाय यत्र धारयति । कापाया इव स-
न्ध्या शोभत इत्यर्थः । माठर पिङ्गलो दण्ड , भिक्षु परिव्राट् कर्म-
न्देति चाधर । कापाय तेन रक्त (पा०४।२।१) इत्यण् ॥ १२ ॥

ध्रुस्ताचलेऽस्मिन्निरुपोपलाजे सन्ध्याऋपोल्लेख
परीक्षितो यः । त्रिक्रीय त हंलिहिरण्यपिण्ड
तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

अस्तेति । यः सूर्यः अस्मिन् प्रतीच्या यत्तमाने निकयोपलाभे सु
 वस्य परीक्षापापाणतुल्येऽस्ताचले सन्ध्याराग यव कपोल्लरः घर्षणांघ्रि
 खस्तेन परीक्षित इय द्यौस्त इति सूर्यमेव हिरण्यपिण्डं विक्रीय वि
 तिभयेन कस्मैचिद्दत्त्वा तारारूपान् घराटकान् कपर्दकान् आदित ज
 याह । उतम सुवर्षं रक्तपीतं भवति तथा च रक्तपीतसुवर्षं सूर्यगोल
 कस्य निकप्रपरीक्षितसुवर्षं रेखेव सन्ध्या दृश्यते । ताराद्य घराटका इ
 य दृश्यन्त इत्यर्थः । द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं स्त्रीनि
 कुनिर्देशः । स्त्री हि सुवर्षं दत्त्वा सूखंतया घराटकान् गृह्णाति धूर्तेन
 वऽच्यते च । घराटकस्य व्यवहारे देवो सुवर्षंमपि दद्या घराट एव
 गृह्यते ॥ १३ ॥

पचेलिमं दाडिममकं विम्वमुत्तार्य सन्ध्या त्व
 गिबोजिभतास्य । तारामयं बीजभुजादसीयं
 कालेन निष्पूतमिवास्थियूथं ॥ १४ ॥

पचेलिमिति । दाडिमबीजभुजा कालेन रक्तमकं विम्वमेव पचेलि
 म तरोरुपर्येव स्वयं पक्वं दाडिमफलभुजास्यं गगनतरोरुखोऽटयित्वा धी
 जप्रहणार्थं भिरवा वा सन्ध्यात्वगिब अथ दाडिमस्य पक्त्वाद्रक्तकृत्ति
 रेवोजिभता परित्यक्ता, तद्बीजभुजास्यंमुपरितनबीजकोशवत् सन्ध्या
 पथक् कृता । तथा बीजभुजापानन्तर तारमय तारारूप अदमीपममुष्य
 दाडिमस्य अमोपा बीजानां वा सम्बन्धि अस्या बीजमध्यस्थले द्योतक
 थाना यूथं चन्द निष्पूतमिधोद्रीसंमिध, बीजानि भक्षयित्वा गृहीतं
 रसमन्तगंतद्योतकथावृन्द पुन फूटकृतमिध । न हि कालादूते सूर्येदा
 डिम भक्षितु समर्थं । अन्येऽपि दाडिममुत्तार्य तरवच परिन्वज्य धी
 जान्यास्वाद्य गृहीतरसान् बीजकथान् फूटकृत्य त्यजति ॥ १४ ॥

ताराततिबीजमिवाऽमाडमिय निष्पृथिवि यद
 स्थियूथं । तन्निष्फुलीकृत्य रवि त्वगोषा स
 न्ध्योजिभता पक्त्विमदाडिमवा ॥ १५ ॥

तारेति । सामर्थ्यात् कालेन कार्वा रविमेव तत् पक्त्विमं पचेलिमं

दाहिन निफुलीकृत्य निगंतयोजकूलं कृत्या योजरूपं सार गृहीत्या
तदीया त्वगंधैवा सख्या उचिभक्ता, यागश्च सम्भायनायामुचिभक्ता कि
मित्यर्थः । तत्किमित्याशङ्काह । योजानि आदमाद् ज्ञप्तयित्वा यस्य
सूर्यरूपस्य पद्मदाहिनस्य सद्यन्धि अस्थियूयमित्य इयं ताराततिः निर-
ष्टीवि निष्पूना । जग्ध्राजग्ध्रा इति आदमाद् अदेराभीष्टयवेन द्वि-
यंचनञ्च । निरष्टीवि कर्मणि चिष् निफुलीकृत्य निफूलनिफोपणे
(पा०३।४।६२) इति हाच् । क्लृपकोऽय श्लोकः ॥ १५ ॥

सन्ध्यावशेषे कृततागडवस्य चगडोपतेर्यत्पत'
नाभिघातात् । कैलासशैलस्फटिकाश्मस्त्रगडैर'
मसिद्ध पञ्चयोत्पनयालुभिर्द्वयैः ॥ १६ ॥

सन्धेति । हे प्रिये सन्ध्यावशेषे सन्ध्यावन्दनान्ते कृतं तागडव नृत्यं
येन तस्य चगडोपतेः पदोच्चरणयोर्द्वयत्वेनाभिघाताद्वेतोः उत्पतयालु-
भिर्हरपतनशीलैरुच्छलितैः कैलासशैलसम्बन्धिस्फटिकात्मना खण्डैः श
कलै र्यौरमसिद्ध अलङ्कृता पश्य, कैलासस्फटिकखण्डा एव गगने ता-
रारूपेण शोभन्ते । उत्पतयालुभि र्पदि गृहीत्यालुष् (पा०३।२।१५८) १६१

इत्थ द्विया यस्मिन् जन्मनेव सन्ध्यामपक्रान्तवती
प्रतीत्य । तागतमोदन्तुरमन्तरिक्त निरीक्षमा
णः स पुनर्वभाषे ॥ १७ ॥

इत्यमिति । स नन पुनर्वर्षी वभाषे । किञ्चूत । इत्यमुक्तप्रका-
रेण यस्मिन् जन्मना स्तुतिजातया द्वियेष अपक्रान्तवतीं निगंतो सन्ध्यां
प्रसूतय नित्य निधित्य अन्तरिक्त गगन ताराततोभ्यां दन्तुरितं मिश्रि
तं निरोत्तगाण । अन्योऽप्युत्तमो निजयस्यं नजातलज्जयाऽपक्रामति १७॥

रामेपुमर्मत्रणनात्तिवेगाद्रत्नाकरः प्रागद्यमुत्पपा
त । ग्राहौघकिर्मीरितमोनकम्बु नभो न भोः
कामगरासनभू. ॥ १८ ॥

रामेति । भो हे कामगरासनभूः कामगरासनमेव ज्ञुधी यस्याः

मूदशंभनाश्रेण कामोदयकारिणि भैमि रामस्य राघवस्य जानदग्न्यस्य
 वा इयुषां भर्मणो घृगनाङ्गे देनाहेतोरुत्पन्ना आर्तिः षोडा तस्या. वे-
 गादाधिक्याहेतोर्निजस्थानं स्यात्सगन्तः सन्भीत्या रत्नाकर म्पायं प्रा-
 क्तस्मिन्नवसरे उत्पपात कङ्कनागात्. नेदं नभोः यः पूर्वंमुत्पपात सः
 श्यामश्लः स्फुटरत्नगर्भो रत्नाकर म्पायं न त्येतन्नभ इत्यर्थः । कीदृ-
 शः । ग्राहाणां जलधारिणां जन्तूनामोपैः किर्मांरिता मिश्रिता तस्मि-
 हिता मीनाः धरप्रवः शङ्खाय यस्मिन् । नभस्तु ग्रहसम्यन्धि श्लोघः शु-
 क्रमृदस्पत्यादिताराग्रहमन्त्रो घ्रुयमवडलग्रहसम्यन्धी समूहो वा, तेन
 मिश्रितो मानस्यो राशिः कस्यः शङ्ख कारविशाखानक्षत्रेषु यस्मिन् ।
 रघुनाथेन किल सेतुबन्धममये शरेण समुद्रे भेतुमारब्ध इति तावन्मा-
 त्रेण षोडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । परशुरामेणापि निजवसत्यर्थे स-
 मुद्रे वाणेन परास्तः सन्नुत्पतितः, समुद्रमलस्यैवायं कालिमा नंतु ग-
 गनायेत्यर्थः । समुद्रस्याधोदेशे स्थितानि रत्नग्राहादेशि श्लोघस्थितेन
 जलेन सुरेण द्रष्टुं शक्यन्ते । मकरककंटादयः साकृन्मनादय एव । न
 तु राश्यादिभूताः शिष्टाश्च ताराः समुद्रमौक्तिकान्येव न तु तारा इत्या-
 दि ज्ञातव्यं । शरासत्प्रूरित्युषडस्यानत्वान्बोत्वाभावाद्बुधत्वाभावः ।
 इत्यपाठस्तु सदैकवशमभवन्निति यत् समर्थनीयः । यद्वा शिष्टकविप्रयो
 गदर्शनाद् ज्ञातव्यं ॥ १८ ॥

मोहाय देवाप्सरसां विमुक्तास्ताराः शराः पुष्प
 शरेण शङ्खे । पञ्चास्यधत् पञ्चशरस्य नास्त्रि
 प्रपञ्चवाधी खलु पञ्चशब्दः ॥ १९ ॥

मोहायेति । हे भैमि पुष्पशरेण कामेण देवानामप्सरमाञ्च मोहा-
 यान्योन्यमत्यन्तानुरागसञ्जननाथं देवादीनामुपरि धर्तमानत्याद्विमुक्ता
 कङ्कं शिष्टाः, शुभ्रपुष्परूपाः शरा एव तारा इत्युचं शङ्खे । ननु काम-
 स्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चवाद्यत्वात् ताराणां बहुतरत्यात् कथं कामदा-
 यत्वमित्याशङ्क समर्थयते । खलु यस्मात् पञ्चशरस्य नास्त्रि पूर्वं पदत्वे
 न धर्तमानः पञ्चशब्दः प्रपञ्चवाधी प्रकृतः पञ्चो विस्तारः तद्वाचकः,
 न तु सङ्ख्यावाचकः, पञ्च विस्तारवचने इति स्वायंयिजन्ताद्वातोः पञ्चा

द्युधि पञ्चपन्थि विम्बता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहो न तु प
ञ्चमङ्गाः शरा यस्येति, तस्मात् पुष्पवाणस्य ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः ।
कस्येव । पञ्चास्यवत् "सिंहो मृगेश्वरः पञ्चास्यः" इति सिंहाभिधायि
नि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चमङ्गुलत्वाभावात् पञ्चयति विस्तृतं भ
वति पञ्चं विस्तृतमास्यं यस्यासी पञ्चास्य इति व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दो य
था विस्तारवाचो तथेति व्यासः । प्रपञ्चा विस्तार इति हलापुञ्जः ॥१८॥

नभोनदीकूलकुलायचक्रीकुलस्य नक्तं विरहाकु
लस्य । दृशोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः पत
न्ति तत्सङ्क्रमणानि धाराः ॥ २० ॥

नभ इति । नक्तं विरहेणाकुलप्य पीडितस्य नभोनद्या मन्दाकिन्याः
कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाकीसमूहस्य दृशो
र्नक्षत्रोरपामश्रुजलानां पृषन्ति विन्दयः सन्ति त एव तारका अघःस्य
तेजनेदृश्यन्ते । तथा तामां ताराणां सङ्क्रमणानि पुष्पवाणशब्दमू
र्ध्नि प्रत्यागमनानि गलद्वारपञ्जलानां धारा एव पतन्ति । दृशोः सन्ति
धिरस्थितिमन्ति यानि वायुपृषन्ति तानि तारा इति वा । तत्सङ्क्र
मणानि स्थितताराप्रतिविम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्त्यधःपातीनि या
नि पृषन्ति तानि धारा श्रुप्रवाहाः तामां ताराणां सङ्क्रमणानि धी
ययो मेघादिमङ्कान्तयो धा । धारा श्रुणां प्रवाहा इति वा । वित्र-
यो हि विरहमहमाना रुदन्ति । पतन्तीति तिङन्तं । पृषद्विशेषणं
वा ॥ २० ॥

ध्रुमूनि मन्ये सुरनिर्जम्बिरिण्या यादांसि गोधा
मकरः कुलीरः । तत्परखेलत्सुरजीतिदूरमग्रा
न्यत्रः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥

अमूनीति । हे प्रिये गोधास्यास्तारा गोधा मकरराशिसम्बन्धिन्य-
स्ताराः मकरः कुलीरः कर्कटराशिसम्बन्धिन्यस्ताराः ध्रुमूनि प्रत्यक्ष
दृश्यमानि अमरनिर्जम्बिरिण्या मन्दाकिन्या यादांसि जलजन्तव एवेत्यहं
मन्ये । गोधा भरस्याः कर्कटा अपि जले यतन्ते उपरि च दृश्यन्ते त-

स्माद्देवतया यादास्यैतानोत्पथं । तर्हि उपरियर्तमानेन द्रष्टु योग्या
न त्वथ स्थितनेत्यत आह तस्या नाकतद्या पूरे प्रवाह खेलन्त क्रीड
न्त सुरास्तभ्य भकाशाद्गीत्या दूरतलपप्य न्तमगनि अत एव जलत
लगामित्वाद्धात्रागे इता जूदेशादपि स्पष्ट सुरान जानीम । भूभागे
स्थिता अपि जलगामित्वाद्गाथादियादासि व्यक्त जले पश्याम इत्य-
थ । गोधाकार भ्रुवमगहल गोधा ज्येष्ठा या ॥ २१ ॥

स्मरस्य कम्बु किमयञ्चक्रास्ति दिवि त्रिलो
कीजयत्रादनीय । कस्यापरस्योडुमयै . प्रसूनै
र्वादित्रसृष्टिघटते भटस्य ॥ २२ ॥

स्मरस्यति । त्रिलोकीविजये वादनीयो वादनाह स्मरस्य सम्यग्यो
अथ प्रत्यक्षरूपा विशालानक्षत्ररूप कम्बु शङ्ख दिवि चक्रास्ति कि ।
उच्चतरदेश वादितयाद्य सर्वत्राकण्यत इति गगन स्यापितो लोकत्रय-
विजयवादानाह कामस्यैव कम्बु किमित्पथं । यस्मादपरस्य कस्य ज
टरवाहुमयैस्ताराक्षे प्रसूनै कृत्वा वादित्रसृष्टि वाद्यनिर्माण घटते,
स्मरस्यैव धनुष पुष्परूपत्वदर्शनात् तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्व-
सम्भायनायुक्तत्वात् । ताराकुमुमरूप कामशङ्ख एवाय गगने शमते
न त्वन्यदीय इत्यथ ॥ २२ ॥

कि योगिनीय रजनी रतीश याऽजीजिवत् प
द्मममूमहञ्च । योगिनिमस्या महतीमलग्नमिड
घटत्यन्त्ररचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

किमिति । इय रजनी योगिनी स्त्रीषु सवागवती, अथ च
शाक्तमन्त्रसिद्धा मारणाच्चाटनाद्यभिज्ञा स्त्री कि । या रतीश दिवा
निर्जोयमित्य बीजसन्निधेरजाजिवत् सञ्जाय चक्रो, पद्मममूमहत्
पद्मानि च समकाशयत् । रात्री च स्त्रीषु सयोगे काम उदिता भय-
ति पद्मानि च सङ्गच्छन्ति । अलग्न निराधार अन्वेषुम्बि आका-
शवासि तारामात्रात्मकत्वाद्लग्नमराशिभूत या इद प्रत्यक्षरूप कम्बु

साहोवनद्यां यादांस्येधैतानीत्यर्थः । तर्हि उपरिवर्तमानेन द्रष्टुं योग्या
न त्वयःस्थितेनेत्यत आह तस्या नाकनद्याः पूरे प्रवाहे खेलेतः क्रीड
नः मुरास्तंभ्यः मफाशाङ्गीत्या दूरतलपय्यन्तमग्नानि, अत एव जलत
लगाभित्वाद्घांजागे इतो जूदेशादपि स्पष्टं मुखेन जानीमः । भूभागे
स्थिता अपि जलगाभित्वाद्घांजादिघादांसि व्यक्तं जले पश्याम इत्य-
र्थः । गोधाकारं प्रुधमण्डलं, गोधा ज्यैष्ठा वा ॥ २१ ॥

स्मरस्य कम्बुः किमयञ्चकास्ति दिवि त्रिलो
कीजयत्रादनीपः । कस्यापरस्योडुमयैः प्रसूनै
र्वादित्रसृष्टिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

स्मरस्येति । त्रिलोकीविजये वादनीपो वादनाहंः स्मरस्य सम्यन्तो
अय प्रत्यक्षदृश्यो विशाखानक्षत्ररूप. कम्बु. शङ्ख. दिवि चकास्ति कि ।
पृथ्वरदेशे यादितवाद्य सङ्घंश्राकण्येत इति गगनं स्यापितो लोकत्रय-
विजयवादनाहंः कामस्यैव कम्बु किमित्यर्थ । यस्मादपरस्य कस्य ज
टस्योडुमयैस्तारारूपे. प्रसूनैः कृत्वा यादित्रसृष्टिः वाद्यनिर्माण घटते,
स्मरस्यैव धनुषः पुष्परूपत्वदर्शनात् तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्व-
सम्भायनायुक्तत्वात् । ताराकुसुमरूप. कामशङ्ख सवाय गगने शोभते
न त्वन्यदीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किं योगिनीयं रजनी रतीशं याज्जीजिब्रत् प
द्मममूमुहञ्च । योगिनिमस्या महतीमलग्नमिदं
यदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

किमिति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपु सयोगवती, अय च
शाक्तमन्त्रनिहा मारणीघाटनादयभिष्ठा स्त्री कि । या रतीशं दिवा
निर्जायमिय योजसन्निधेरजोजिब्रत् सञ्जीव चक्र, पद्मममूमुहत्
पद्मानि च समकोचयत् । रात्री च स्त्रीपु सयोगे काम उदितो भय-
ति पद्मानि च सङ्कुचन्ति । अलग्नं निराधारं अम्बरचुम्बि आका-
शवाप्ति तारामात्रात्मकत्वादलग्नमराशिभूतं वा इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु

द्युचि पञ्चयन्ति विम्बता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहो न तु पञ्चमङ्काः शरा यस्येति, तस्मात् पुष्पवाणस्य ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः । कस्येव । पञ्चास्यवत् "सिंहो मृगैन्द्रः पञ्चास्य" इति सिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चमङ्कमुखत्वाभावात् पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमास्यं यस्यासी पञ्चास्य इति व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दो यथा विस्तारधात्री तथेति व्यासः । प्रपञ्चा विस्तार इति हलायुधः ॥१९॥

नभोनदीकूलकुलायचक्रीकुलस्य नक्तं विरहांकुलस्य । हृजोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः पतन्ति तत्सङ्क्रमणानि धाराः ॥ २० ॥

नभ इति । नक्तं विरहेणांकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या मन्दाकिन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रधाकोत्तमूहस्य दृशोर्नैत्रयोरपानश्रुजलानां पृषन्ति विन्दवः सन्ति त एव तारका अथस्थितैर्जनेदृश्यन्ते । तथा तासां ताराणां सङ्क्रमणानि पुष्पप्लवणशब्दभूमिं प्रत्यागमनानि गलद्वापजलानां धारा एव पतन्ति । दृशोः सन्ति चिरस्थितिमन्ति यानि यावत्पृषन्ति तानि तारा इति या । तत्सङ्क्रमणानि स्थितताराप्रतिविम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्त्यधःपातीनि यानि पृषन्ति तानि धारा अश्रुप्रवाहाः तासां ताराणां सङ्क्रमणानि धीययो मेघादिमङ्कान्तयो या । धारा अश्रूणां प्रवाहा इति या । रिश्रयो हि विरहममहमाना रुदन्ति । पतन्तीति तिङन्तं । पृषद्विशेषणं या ॥ २० ॥

अमूनि मन्ये सुरनिर्भरिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः । तत्परखेलत्सुरजीतिदूरमग्ना न्यथः संप्रमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥

अमूनीति । हे मिये गोधाभ्यास्तारा गोधा मकररागिसम्यन्धिन्यस्ताराः मकरः कुलीरः कर्कटरागिस्तस्यन्धिन्यस्ताराः अमूनि प्रत्यहदृश्यानि अमरनिर्भरिण्या मन्दाकिन्या यादांसि जलजन्तय एवेत्यहं नम्ये । गोधा मरस्याः कर्कटा अपि जले वर्तन्ते उपरि च दृश्यन्ते त-

साद्बेनद्या यादास्यैतानीत्यर्थः । तर्हि उपरियतमानेन द्रष्टुं योग्या
न त्वयः स्थितेनेत्यत आह तस्या नाकनद्या. पूरे प्रवाहे खेलन्त क्रीड
न्तः मुरास्तंभ्य- मकाशाद्गीत्या दूरतलपप्यन्तमग्नानि, अत एव जलत
लगामित्यादधोप्रागे इतो जूदेशादपि स्पष्टं मुखेन जानीम । भूभागे
स्थिता अपि जलगामित्याद्गोधादियादांसि व्यक्तं जले पश्याम इत्य-
र्थः । गोधाकार ध्रुवमण्डलं गोधा ज्येष्ठा वा ॥ २१ ॥

स्मरस्य कम्बुः किमयञ्चकास्ति दिवि त्रिलो
कीजयवादनीयः । कस्यापरस्योडुमयैः प्रसूनै
र्वादित्रसृष्टिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

स्मरस्येति । त्रिलोकीविजये वादनीयो वादनाहं. स्मरस्य सम्यग्यो
अय प्रत्यक्षदृश्यो विशाखानक्षत्ररूप कम्बु शङ्ख. दिवि चकास्ति कि ।
सञ्चरदेशे वादितवाद्य सञ्चम्राकरयत इति गगने स्यापितो लोकत्रय-
विजयवादनाहंः कामस्यैव कम्बु किमित्यर्थं । यस्मादपरस्य कस्य न
टस्याहमपैस्ताराकूपे. प्रसूनै कृत्वा वादित्रसृष्टि. वाद्यनिर्माण घटते,
स्मरस्यैव धनुषः पुरपरूपत्वदर्शनात् तदीयस्यैव वाद्यस्य पुरपरूपत्व-
सम्भायनायुक्तत्वात् । ताराकुमुमरूप कामशङ्ख एवाय गगने शोभते
न त्वन्यदीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किं योगिनीयं रजनी रतीशं याज्जीजिघत् प
द्मममूमुहञ्च । धागद्धिमस्या महतीमलग्नमिदं
घटत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

किमिति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपु सयोगवती, अथ च
शाक्तमन्त्रसिद्धा मारुतोच्चाटनाद्यभिज्ञा स्त्री कि । या रतीशं दिवा
निर्जावमिय योजसन्निधेरजोजियत् सञ्जीव चक्रे, पद्मममूमुहत्
पद्मानि च समकोचयत् । रात्री च स्त्रीपु सयोगे काम उदितो भय-
ति पद्मानि च सङ्कुचन्ति । अलग्न निराधारं अम्बरचुम्बि आका-
शवासि तारामाश्रात्मकत्वाद्लग्नमराशिभूत वा इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु

तारारूपः शङ्खोऽस्या रात्रियोगिन्या महतीं योगिनिं वदति, दिवा दर्श-
नाभावादिदानो दृश्यमानः शङ्खा रात्रिर्जातेति कथयति । योगशक्ति वि-
ना निराधार वस्तु कथं स्थापयति । योगिन्यपि मृतमपि जीवयति कि-
ञ्चिच्च मोहयति सूच्यां प्रापयति चान्तं करोति वा, तस्माद्योगिनी
किमित्युत्प्रेक्षा । कश्चिददृश्यं ननु सकलमप्यस्तीति पूर्वमेवाक्तं
सर्वं । अज्ञोऽपि ननु हृदि शीघ्रं शीघ्रं शीघ्रं शीघ्रं ॥ २३ ॥

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि ताराः स्वपुष्पाणि
निदर्शयन्ती । निशाऽऽह शून्याश्चानि योगिनी
यं मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटामं ॥ २४ ॥

प्रबोधेति । हे प्रिये प्रबोधकाले जागरणसमयेऽथ च सम्यग्ज्ञा-
नोत्पत्तिमयःऽहनि दिवा बाधितानि मूर्ध्यं दीप्तिश्चस्तकान्तीति ताराः
नक्षत्ररूपाणि स्वपुष्पाणि गगनसम्बन्धीनि कुसुमानि नितरा दर्शयन्ती
प्रकाशयन्ती, अथ च दृष्टान्तीकुर्वन्ती शून्याश्चानि घृष्टाश्चानि शून्या-
दिदृशने विषमयोगिनी काचित् प्रयुजितैवेयं निशा स्फुटाभवति तारा
दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगन्मृषा
ऽसत्यमाह ब्रूते । घृष्टादिदृशने हि ज्ञानस्यैव घटाद्याकारस्थाना-
तिरिक्तं सर्वं निश्च्येति बोध्यते । योगिन्यपि प्रपञ्ची निश्च्येति दर्शयति
तथेयमपि रात्रिरह्न्यपि पुष्पनुत्थानि नक्षत्राणि निजयोगात् गगने
दर्शयतीति भावः । निदर्शनं करोति चेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

एण. स्मरेणाङ्गमयः सपत्रीकृतो भवद्भ्रूयुग्ध
त्रना यः । मुखे तवेन्द्री लसता च तारापुष्पा
लिशानानुगता गतोऽयं ॥ २५ ॥

एण इति । हे भूमि तव मुखे तवेन्द्रीयाह्लादकत्वादिगुणयोगा-
शान्ते गमना प्रकाशमानेन, तथा भवद्भ्रूयुग्मेव धनुर्मयं तेन स्मरेण
तव मुखेन्द्री विगतो गृहवांसम्प्रत्यात् सम्प्रतिपश्यदित्यनुगतप्रसिद्धो
योऽह्मण्य दलङ्गण्य एवो गृहः सपत्रीकृतः मुखे, तथापदर्शनात्

ठरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्यापरपाद्यं निर्गमन यथा भवति तथा
 व्यथित, स एव मृग तारापुष्पालिनंक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्तिस्तल्लक्षणे
 बाणस्तेनानुगत सन् सहित एव पलाय्य गतोऽय गगने दृश्यते कि ।
 चन्द्रे मृगेन जाय्य स चात्र नास्ति, सचाप कामध मुखे लसति,
 गगने च मृगशिरो नक्षत्र मृगारख्यबाणाकारपुष्पतल्पतरानुगत दृश्यते
 तर्हि कामेन विध्वान्तर्गतपत्रपाद्य बहिर्निर्गतबाणसहितो व्यथित
 पलाय्य गत स एषोऽय मृगो दृश्यते किमिति प्रतीयमानात्प्रज्ञः ।
 सपत्रनिष्प्रादतिव्यथन इति (पा० ५ । ४ । ६१) हाच् ॥ २५ ॥

लोकाश्रयो मण्डपमादिसृष्टिग्रन्हाण्डमाभात्यनु
 काष्ठमस्य । स्वमन्तिरेणुत्करनान्ति सन्ति घुणत्र
 णद्वारनिभानि ज्ञानि ॥ २६ ॥

हाकेति । द्वे भेनि ग्रन्हाण्ड आदी मत्र स्मादपि पूर्वं सृष्टिनिर्-
 म्माण यस्य शय च चिरकालनिमित्तं पुर ण मण्डपमिति छाभाति
 तदिव शोजत इत्यथ । यतश्चमाणाचपि लाकानामाश्रय ग्रन्हा-
 ण्डाधारत्वाज्जगता मण्डपोऽपि लोकातामाश्रय तच्छाथानियासि
 त्याह्लाकानामाश्रयनामत्वाच्च तस्य । अत एवाम्य ग्रन्हाण्डमण्डपस्या-
 ऽनुकाष्ठ दिशि दिशि सतःसम्बन्धिनीपु स्र्वांशु दिक्षु अथ चैतःस-
 म्बन्धीनि काष्ठ नि द रूणि लक्ष्मीकृत्य तेषु ज्ञानि नक्षत्राणि स्वकान्ति-
 रूपस्य ततस्तातरेणुत्करस्य सम्बन्धीनि धान्तिरुद्धारस्तद्वन्ति सन्ति
 घुणाव्यकीटनिर्मिता घृण छिद्रन्तस्य द्वार मुख तन्निभानि सत्तुल्यानि
 घुणात्कीर्णंटाकरकायुक्ताणि दासच्छिद्रमुखानीव दृश्यन्त इत्यर्थः ।
 जनाश्रयनाभा मण्डपाऽप्यतिजीर्णः यदा भवति तदा तदीयकाष्ठेषु
 घुणा पतन्ति घुणात्कीर्णं गनद्रजायुक्ताणि घुणकतच्छिद्रमुखानि वृत्तानि
 च दृश्यन्ते तानीव भातीति जाय । मण्डपाऽस्ती जनाश्रय इत्य-
 मर । अनुकाष्ठ वारमायामव्ययाभावः ॥ २६ ॥

शचीसपत्न्या दिशि पश्य जैमि शक्रेजदान
 द्रवनिर्भरस्य । पाप्यते वासरसेतुनाशादुच्छ

ह्रलः पूर इत्रान्धकारः ॥ २७ ॥

इदानीं सर्वादिग्व्यापितमोक्षणं प्राच्यादिक्रमेषोपक्रमते । श
चीति । हे भूमि ध्वान्धकारः शय्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्या घास-
रूपस्य सेतोः सूर्यस्य प्रभामर्षादाया नाशादुच्छृङ्खलो निरगलः
शरैरस्य दानद्रव्यो दानोदक तस्य निउर्ध्वप्रवाहस्तस्य श्यामः पूर इय
पोप्लूयते भृशं प्रसरति प्राचीं प्राप्नोतीत्यर्थः । त्व पश्य प्राच्यामेव
चैरावर्तदानजलप्रवाहपूरसम्भयः जलपूरो ऽपि चम्योपगमादप्रतिहत-
प्रसरः सन्नितरां प्रसरति । पुष्ट् सर्पण इत्यस्माद्भृशार्थे यद्
द्विवचनं ॥ २७ ॥

रामालिरोमात्रलिदिग्त्रिगाहि षत्रान्तायते वाह
नमन्तकस्य । यद्वीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः स्वा
नश्वान् गृहीत्वाऽपसृता विवस्वान् ॥ २८ ॥

दक्षिणदिग्व्यापितमो यणं यति । रामेति । श्रीरामस्यालिः सेतुः
सेतुयन्त्र एव श्यामस्याद्रोमायलियंस्यास्तस्या दक्षिणस्या दिशो विगाहि
नितरां व्यापकं अन्तकस्य दिक्पतित्यादक्षिणदिक्स्थं तद् वाहनं महिष
एव ध्यान्तायते कञ्जलमीनो ऽभ्यकार इवाचरति । विवस्वान् मूर्ध्नः
यद्यमवाहनं दूराद् यीत्य सृज्याद्यमहिषैरस्मरणाद्विभ्यतः सभयान्
श्यामवान् गृहीत्वाऽपसृतः पलायित इव । दक्षिणदिशि तिमिर
यमगद्विषप्रच्छेभत इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं
गृहीत, अत एव ततोऽप्यद्यानां भयं युक्त । ध्यान्तायते उपमानादा-
चारे कर्तुः कथञ्चिति (पा० ३।१। ११) प्यदन्तान् तद् । सेतुराली
श्रियां पुमानित्यमरः ॥२८ ॥

पक्षं महाकाष्ठफलं किलाभीन् प्रत्यग्गिरेः मा
नुनि ज्ञानुग्रिम्यं । जित्तस्य तस्यैव दृशन्तिपा
ताद्वीजानि जानामितमां तमानि ॥ २९ ॥

प्रतोषोव्यापितमो यणं यति । पक्षमिति । भानुविष्यं प्रत्यग्गिरेः

प्रतीच्यां यत्तं मानस्यास्ताचलस्य भानुनि कालयशात् पक्ष्य महाकाल-
स्यैन्द्रयारुखाः फलमासीत् किलैवमहं मन्य इत्यर्थः । तथाऽहमति-
पक्ष्यत्वादतिशयत्वादुच्चतरदेशादथस्ताद् दृषदि शिलाया निपातात्
तदभिधाताद्देवोर्जिज्ञस्य विदीर्णस्य तस्य भानुधिम्वरूपस्य महाकाल-
फलस्य कृष्णतमानि वीजान्येव तमान्मीति जानामितमानं नितरां मन्ये ।
पर्वतादिकठिनभूमसुदुभयं जम्बीरयत्तुलं पक्कं सदतिरिक्तकृष्णवीजं
महाकालफलं गृह्णीपसंगनिवारणार्थं गृह्णद्वारे दृष्टेर्ध्वयते । अस्तमय-
सम्बन्धात् परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभृतश्च भानुधिम्वं
महाकालफलमिय । तमानि विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि वीजानीय
प्रसरन्तीत्यर्थः अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायसमये सूर्य्यसन्ध्यासम्ब-
न्धिनः प्रकाशस्यासक्तत्वादर्स्वान्धकारसूचनार्थं तमसा वीजत्वेन नि-
रूपणं ॥ २८ ॥

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरुप्रदक्षिणाद्मास्वटनाद्
तस्य । दिशस्तमश्चैत्रथान्यनामपत्रच्छटाया मृ
गनाभिश्चोभि ॥ ३० ॥

उदीचीध्यापितमो यत्तं यति । पत्युरिति । चैत्ररथं कुबेरवनं तदेवान्य-
नाम यस्यास्तद्दृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याश्चैत्ररथाख्यवनरूपपत्रवल्ली-
काया उत्तरस्या दिशो मृगनाभिः पत्रवल्लीरचनामाधनजूना कस्तुरी
तद्दृष्टोभते स्वशीलं कृष्णतम तमोगिरीणां पत्युर्दिग्नाचलस्यायज एव,
यतः सुमेरोः प्रदक्षिणीकारणद्वास्वता सूर्य्यशानाद्गतस्यायज्ञातस्य ।
हिमाद्रियद्यपि गिरीणां यतिकृषापि सूर्य्यशानाद्गतत्वाद्द्वीन एव ।
मेहरेव महान् । अस्मोद्यानं चैत्ररथमित्यमरः ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वं घृतं व्योम यदुष्णरज्जुमेर्दिवा मंहस्त्रेण
करैरिवासीत् । पतनदेव्रांशुमता विनेदं नेदि
ष्ठतामेति कुतस्तमिस्त्रं ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वं दिग्ध्यापितमो यत्तं यति । ऊर्ध्वमिति । तमालश्यामलं

यद्व्याम दिवा सहसुरश्मे' सहस्रमह्यैः करैः किरणैश्च य इस्ती-
 रुद्धं दूरोच्चप्रदेशे धृतनिघासीत् तत्रभ एवेदं तनालश्यामल अंश-
 मता विना मायंसमये सूर्यविनाशाद्धारकेषानेन विनाऽधःपतत् सत्-
 नेदिष्टतामतितामां नैकत्वमेति, तमिस्रं कुतः कस्मादकस्मादागतमपि
 तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किन्तु निकटीभयद्गमनमेव तमिस्रमित्यर्थः ।
 पतव्योद्भूयैव तमिस्रं कुतो भूमौ निकटतामेति, न तु तदेतिरिक्तं
 नभोऽस्तीति या । अन्यदपि यत् कस्यचित्, करान्यामूर्द्धं धार्यते
 तदभावेऽधः पतत्येध । नेदिष्टतां अतिशयने इष्टनि अन्तिकवाटपीरिति
 (पा० पा० ३३) नेदादेशः । कुतः । पक्षे सार्धं विभक्तिकस्तसिः ॥ ३१ ॥

ऊर्द्धं धारितन्युत्रजकटाहकल्पे यद्व्यामिनि दीपे
 न दिनाधिपेन । न्यधायि तद्भूमिमिलद्गुरुत्वं
 भूमौ तमः कज्जलमस्खलत् किं ॥ ३२ ॥

अधोदिग्व्यापितमो यस्मिं पति । ऊर्द्ध्वेति । सामर्थ्याद्विधिना ऊर्द्धं
 सूर्यं दीपसौधोपरिभागेऽर्पिता न्युत्रज कज्जलधारणार्थमधोमुखोऽतितमा-
 महाकटाहः कर्पूर तत्कल्पे तत्तुल्ये कण्ठतमे व्योमि अधिकरणे प्रकाशका-
 रिणा कज्जलधारणार्थेन दिनाधिपेनेध दीपेन करणेन यत् कज्जलं न्य-
 धायि न्यस्तं तत्कज्जलमेव तमो भूमौ क्रममुञ्जातयाहुस्येन कृत्या नि-
 लत् यत् न प्रयत् पतनस्यकर्मकारणं गुरुत्व यस्य तादृशसत् प्रमावस्ख-
 लत् कि, अतिमारेण पतिसंक्रिं गुरुत्वाद्दि पतन युक्तं सत् कज्जलमेव
 भूमौ पतित कि, अपि तु तमो नाम न सिद्धिदित्यर्थं इति वा । क-
 ज्जलमपि कर्पूरघृतं क्रमेण यद्गु भयद् गुरुत्वाद्दध पतति कटाहः कर्पूरं
 सधेति निघण्टुः । इंपद्मनाही कल्पप्रत्ययः ॥ ३२ ॥

ध्यानतै गनाभ्या श्रित्तिनाम्भरेण दिग्गः शरैः
 मूनशरन्ध तारैः । मन्टाश्लहया निशि माम
 निन्दी सेर्ष्या भयायान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥
 ध्यामेति । ध्यारतंभैषेणनाभ्या वग्नूय्यां तथा श्रित्तिना भीमेना-

अथैव गगनेनाथ च यत्नेन । यद्वा । ध्वान्तेषुनाम्ना कृत्वा नीलेन
 गगनेनोपलक्षितास्तथा निशित्यात् पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चोषधैस्तारिर्नक्ष-
 त्रेरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च तारिरुज्वलै पुष्पे-
 रूपलक्षितास्तथा प्रकाशाभावात्तन्दाकैर्नन्दनयनेनरैलंल्या लक्षणीयाः,
 अथ च मन्दाक्षस्य लज्जाया विषयजूता सलज्जा अत स्याभिसारि-
 काभाः स्त्रैरिणीतुल्याः दिशः, अनिन्दी चन्द्ररहितायां अनुदितचन्द्र
 त्नाच्छायाया निशि नामायान्ति प्रत्यागच्छन्ति तस्मात् सपत्नीज्जाभ्या
 त्व सेष्यां जव । अजिसारिका अपि शुज्जाया रात्री शुज्जवस्त्राद्याभ-
 रणा, कृष्णयाञ्च रात्री कृष्णवस्त्राद्याजरणाः समायान्तीति । ता
 अपि कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवसना प्रच्छन्नधृतपुष्पाः कामवाणपी-
 षिताः सलज्जाः सत्य कामुक प्रति सनायान्ति तदीयनायिकाय से-
 ष्यां जयन्ति, तथा दिशोऽपीत्यर्थं । सर्वान् अपि दिश एकत्र मिलिता
 इति प्रतीतिः । तिथ्यंगव्यापितमो यस्मिं तमनेन । कान्ताथिनी तु या
 याति सङ्केतं साऽभिसारिकेत्यमरः । मन्दाक्षमन्दा इति पाठे मन्दन-
 यनामामल्पदृश्यास्तमोवाहुल्यात् । अथ च तमोवाहुल्यान्मन्दाक्षा अत
 यत्र मन्दगमना, लज्जाया या मन्दगमना इत्यर्थं । तारशब्दः पूर्व-
 यत् ॥ ३३ ॥

भास्वन्मयी नीलयतो दृशं द्राक् मिथंमिलद्
 द्ध्यञ्चलमादिपुंसः । आचक्ष्महे तन्त्रि तमांमि
 पक्ष्म, शयोमत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

भास्वदिति । हे तन्त्रि कशाङ्गि प्रास्वन्मयी रविक्रपां दक्षिणां दृ-
 शमस्तमयव्याजेन द्राक् शीघ्रं नीलयतः सङ्काषयत आदिपुम श्री
 विष्णोर्विद्योऽन्योन्य मिलन्ती द्वावप्यञ्चलावूर्ध्वाध पुटे यस्म निनील-
 नवशादन्योन्यसङ्गमपुटत्वात्त्रिविहरोमक, अत एव श्यामत्वलक्ष्या
 विभ्रितं नितरां पराभूतं इन्दुलक्ष्म येन तादृश पक्ष्म नेत्रमन्वयवूर्ध्वां
 य पुटे पुनर्धनोभूतरोमायवेव तमांमि तयमाचक्ष्महे ब्रूय, न तु त-
 तोऽन्यान्ति तमासीत्यर्थं ॥ तिनिरव्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति
 ज्ञावः । पक्ष्मेति ज्ञात्यैकवचनं ॥ ३४ ॥

त्रिवस्वताऽनायिपतेत्र मिश्राः स्वगोसहस्रेण स
मउजनानां । गात्रोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेद
मान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥

वियस्यनेति । वियस्वना नेत्रनित्यपरनामधेय यामां तरस्रलुक्प
जनानां गात्रोऽपि स्वस्य गत्रां किरणानां सहस्रेण सम सह मिश्रा दि
ने निमीलिता सत्य अनायिपतेथ नीता इव यस्मात् तेन खलु तेने-
वेदमान्ध्य प्रकाशाभावात्त्रेपगमाच्च रूपग्रहण, नत्वन्धकारैः कृत्वे-
दमान्ध्य, तमोवशात् किमपि न दृश्यत इति भावः । अन्येनापि
गोपालेन स्वगोसहस्रेण मिश्रिता परेषामपि गात्रो नीयन्त इति ३५ ॥

ध्वान्तस्य वामोरु त्रिधारणायौ वैशेषिकं चारु
मत मत मे । औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

ध्वान्तस्येति । हे वामोरु अतिसुन्दरोरु ध्वान्तस्य विचारणाया त-
न स्वरूपनिरूपणे वियवे वैशेषिक मत पदपदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूप-
णात्मक काणाददर्शनं चारु मनुपपन्निकं न त्वन्यदिति मे मत सम्मत ।
खलु यस्मात् कारणात् सम्प्रदायविद तद्दर्शनं वैशेषिक शास्त्रमीलूक-
माहुयंदन्ति । अत एव तमस्तत्त्वनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपनि-
रूपणाय तम समर्थमुलूकस्य सूक्तस्य सम्यग्नि, दृश्यते अनेनेति दर्शनं
चारु मनुपपन्निकं न त्वन्यदिति मे मतं सम्मत । खलु यस्मात् कार-
णात् तद्दर्शनं वैशेषिक शास्त्रमीलूकमाहुयंदन्ति । वैशेषिकमप्युलूका-
परनाम्ना काणादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकदर्शनं, ततश्चेतदपि तमस्त-
एवनिरूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थं इति शब्दच्छल । वैशेषिकद-
र्शने च किमिदं तमो भावरूप, अभायरूप येति सन्देहे प्राप्तामभाय
एव तम इति सूत्राविरोधेन व्योमशियाचाप्यादयः पदपदार्थवैधर्म्य-
काभायरूपमेव तमो न्यरूपयन् । श्रीधराचाप्यास्त्यारोपितं भूकरूपमेव
तम इति निर्वण्यं भाभाये मत्येव तम प्रतीतिप्रांभाय एव तम इत्यु-
क्तमिति सूत्राविरोध चर्च्यंहापुं । एतदमहभागानां श्रीमदुदयनाचाप्यां

दयः पुनर्भाषामजावमेव तमस्त्येन निरनेपुः, यस्मात्तदीलूकं दर्शनं
 वैशेषिकशास्त्रं तमस्तत्यनिरूपणाय तममाहुरिति याऽन्वयः । मह-
 त्यन्वकारे सत्यपि घटादिपदार्थं को या पश्यतीति ध्रान्तविचारणायां
 क्रियमाणयां घूकनेत्रमेव चारु सर्व्वेभ्योऽप्यधिकमिति मे मनं पुन-
 पुनः समस्तमित्यर्थः । उलूकनेत्रमेव महान्वकारे घटादिविलोकयितुं
 समर्थं, अन्यदीयनेत्राणां त्वान्वयमेव जातमिति भावः । यतो वैशे-
 पिकं घटादीन् विशेषान्वेति तादृशं महान्वकारे घूकनेत्रमेव घटा-
 दीन् भेदेन जानाति न त्वन्वदीय नेत्रं, तस्मात् तदेव चार्थ्यति ।
 तत्र बहुमन्मत्यर्थमुत्तराद्धं । उलूकवृत्त्या कणानर्हाति कणःदस्यैवोलूक
 इति नाम तेन प्रोक्तत्वादीलूक । यामं मध्ये प्रतीपे च द्रविणे चाति-
 सुन्दरे, इति विश्वः । यामोरु संहितशफ्तेत्यादिना (पा० ४ । १ । ७०)
 कङ् नदीत्वाद्ब्रह्मः । श्रीलूकं तेन प्रोक्तं (पा० ४ । ३ । १०१) इत्यण-
 पक्षे तस्मादिति च (पा० ४ । ३ । १२०) ॥ ३६ ॥

मृत्तानिरुपशः स्पर्शनिषेधभूमेः सेयं त्रिशङ्कोरिव
 सम्पदस्य । न किञ्चिदन्वत् प्रति कौशिकीये
 दृशौ विहाय प्रियमाननोति ॥ ३७ ॥

ज्ञानोति । मृत्तानिरुपशः कालिमस्पर्शिनः श्यामस्याय च वैहाल-
 त्यान्मालिन्ययुक्तस्य निःश्रीकस्य तथाऽभावरूपत्वात् स्पर्शगुणनिषेधस्य
 भूमे स्थानस्याय च चण्डालत्यादेवारुपश्यस्यास्यतनतः राष्ट्रस्त्रिशङ्को-
 रिव सेयं प्रमिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च सम्पद् बाहुल्येन स्वरूपला-
 भोऽप्य च राज्यमृद्धिः कौशिकीये श्रीलूकेऽप्य च वेद्यामित्रदृशी नेत्रे
 विहायान्यत् किञ्चित्प्रति अपरं किमपि यस्तु लघोरुत्य प्रियं हितं
 गातनोति, किन्तु तदीय स्य नेत्रे लम्बीरुत्य हितं करोति । अन्य-
 रमति किञ्चिदल्पमपि प्रियं नातनोतीति या । अन्वकारे शुलूकनेत्रे
 स्य पदार्थान् पश्यत इति तत्सम्पत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोश्च सम्पदि-
 द्यामित्रस्यैव नेत्रयोः प्रिया नान्यस्य । एतदुपाख्यान रामायणादी प्र-
 सिद्धं । कौशिकीये यहाष्टः (पा० ४ । २ । ११४) ॥ ३७ ॥

मूर्धाभिपिक्तः खलु यो ग्रहाणां तद्भासमास्क
न्दितऋक्षशोभां । दिवाऽन्धकारं स्फुटलब्धरू
पमालोकतालोकमुलूकलोकः ॥३८ ॥

सूक्ष्मेति । यो रविर्नद्यानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्धाभिपिक्तो
राजा, खलुकानां लोकः सङ्घः तस्य रवेर्भया दीप्त्या समास्कन्दिता नि-
तरां पराभूता ऋक्षशोभा नक्षत्रकान्तिर्भस्मिन् तप्तया स्फुटं उपलब्धा-
नि छान्यजनेन दृष्टानि घटादिस्वरूपाणि यस्मिंस्तादृशमपि दिवा कर्मो-
भूत दिनमन्धकारमेवायलोकत, अपश्यत् दिने तस्य दर्शनाशक्तः
दिनमन्धकाररूपत्वेनैव मेने इत्यर्थः । तथा व्यक्तं लब्धानि घटादि-
रूपाणि यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकमपश्यद्दर्शनसहकारिप्रकाशरूप-
त्वेनैव मेने, अर्थाद्रात्रावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्यावृत्त्या
योज्य तेन तानसा विपरीतदृश एव मयन्तीति व्यञ्ज्यते । एवंविधम-
न्धकारञ्च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्रभास्वरात्मकं लब्ध रूपं येन तादृशमा-
लोकमेवापश्यत् । कर्मरूपमपि तमः शुक्रभास्वरालोकत्वेनापश्यदिति
विरुद्धमित्यर्थः । अथ च यो ग्रहराजः सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्रलक्ष्मी-
कान्तद्भासं सूर्यदीप्तिमेवापमूर्धाकलोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत्,
रात्री धाम्भकारमालोकमपश्यत्, दिने सूर्यालोक एव तगो रात्रौ च
तम एव सूर्यालोक इति ददर्शित्यर्थः । कीदृशीं तद्भासं कीदृगन्धकारं
स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्यामन्धजनेन तादृशीं स्फुटं सङ्घा
तस्वरूपताभवेत्यन्धकारस्य नपुंसकत्वात्पुंसकैकशेषैकवद्भासेन या व्या-
ख्येयं सूर्यदीप्त्याऽसमास्कन्दिताऽपराज्जता नक्षत्रलक्ष्मीर्धत्र तं, अन्ध-
कारविशेषं वा । रात्री सूर्यदीप्तिरेवायादतिरस्कृतनक्षत्रशोभमित्यर्थः ।
सूर्यदीप्तिरेव समास्कन्दनमानर्थात् तममेव रात्री यत् तिरस्करणं ते-
नैव नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा, इत्यादिव्याख्यानानि द्वातव्यानि ।
गङ्गागिति पाठे नदीत्येऽपि समामान्तविधेरमित्यत्वात् कथभायः ।
सूधाभिपिक्तो राजन्यः, अन्धकारोऽद्विपाक्षित्यनरः ॥ ३८ ॥

दिने नम द्वेपिणि कीदृगीपां प्रचार इत्याक

लनाय चारीः । छाया विधाय प्रतिवस्तुल
गना. प्रावेशयत् प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३९ ॥

दिन इति । अन्धकार इत्याकलनाय सामस्त्येन छायायै प्रतिव-
स्तुलना पदार्थमात्रसम्बद्धा प्रतिच्छाया एव चारी गृहार्थवदिका-
धारनारीविधाय चारपद ताभ्या दर्श्या दिन प्रति सम्प्रेष्य समाग-
तास्ता तत्रत्यवृत्तान्त प्रष्टुमिव पुन प्रावेशयत्, निजनैकत्वमित्य-
र्थात् । इति किं । समान्यकारस्य द्वेषिणि सामग्रहसाने दिने विषये
एषा वस्तूना कीदृक् प्रचारी विहरण स्त्रहादिव्यवहारश्चेति । दिवा
प्रतिपदार्थसम्बद्धा छाया एव रात्री समागत्य मिलिता निजस्वामि-
नमन्यकार प्राविशन् । रात्री हि प्रकाशाभावे छाया अन्यकारेण सस्यै
कीभवतीति तत्सम्बन्धादेव महानन्यकार प्रतीयत इति भाव । ए-
तेन प्रतिच्छायाऽपि तत्र स्येति यथित । जन्वीऽपि रात्रौ लोफस्वि-
ति छातुकाभ स्वीणा सर्वत्र प्रयष्टु शक्यत्वात् चारनारी सम्प्रेष्य
तत्रत्यवृत्तान्त विचार्य समागतास्ता प्रष्टुमात्मसविध प्रवेशयति ।
छाया एव चारी प्रतिवस्तुलगा विधायेति वा । चारपद दत्त्वा य-
द्दिन मत्येव प्रेषयामास, अत एव ता दिने प्रतिवस्तुलगा दृश्यन्त
इति वा । चारी पुयागान्ठीम् ॥ ३९ ॥

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्य द्विष. शशीवर्ष
नयाऽय रुष्टः । उदयन्तुप श्लाकि जपारुणश्री
नराधिपे नानुनयेच्छयेय ॥ ४० ॥

इदानीं चन्द्रादय वरुणमितुगुपक्रमते । ध्वान्तस्येति । तेन नरा-
धिपेन नलनेत्य क्रियमाणया द्विष शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य वरुणनया रु-
ष्ट क्रुद्ध इव जपारुणमुनयदरुणा श्रीयस्य स उदयत उदयं प्राप्नुयन् श-
शी तेनैव राज्ञा अघानन्तर अनुनयच्छयस्य प्रसादनवाञ्छयबोधास्त्राकि
स्त्राकैस्तातुमारम्भि । अन्याऽपि वैरिषस्येनया रुष्ट यन् चारुणा ज-
यति, तत्परिहारायमुदित मन् यथैकेन प्रसादनार्थं स्तूपत इति प्र-
तीयमानाऽप्रेषा । इय शत्रुस्थाभयत्र योजना वा । जपारुणा इत्येति

(पा० ३ । १ । २५) शिञ्जन्ताम् कर्मणि चिष् ॥ ४० ॥

पश्यावृत्तोऽप्येव निमेषमद्वे रधित्यकाभूमित्तिर
स्करिण्या । प्रवर्षति प्रेयसि चन्द्रिकाजिह्वकोर
चञ्चूचुलुकान् प्रतीन्दुः ४१ ॥

पश्येति । हे प्रेयसि प्राणप्रिये एव इन्दुश्चन्द्रिकाजिह्वकोराणा च-
न्द्रिकास्त्रवदमृतपायिनां पक्षिणां चञ्चू एव चुलुकास्तान् प्रति पुरयि-
त्वा प्रकर्षेण वषन्ति सुधानित्यर्थात् । यायना चकोरचञ्चुपूरणं भवति
तावत्प्रमाणं वषन्तीत्यर्थः । त्वं पश्य । किञ्चूतः । अद्वे रुदयाचलास्या-
धित्यकाभूम्योर्ध्वशिखरेणैव तिरस्करिण्या जघनिकया निमेषलक्षणम-
त्यल्पकालमावृत्तोऽपि सन् सम्पूर्णानुदितोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव
चकोराणामानन्दं करोति किं पुनरुदितः सन्निति भावः । अन्याऽप्यु-
पकारी दूरस्योऽप्युदयोन्मुखोऽन्येवानुपकरोति ॥ ४१ ॥

ध्वान्ते दुमान्तान्मिहारिकास्तत्रं शङ्खस्तु रुद्धे
तनिकेतमाप्ताः । ह्याथाच्छलादुज्झितनीलवेला
ज्योत्स्नानुकूलैश्चलिता टुकूलैः ॥ ४२ ॥

ध्वान्त इति । हे प्रिये त्वं चन्द्रोदयात् पूर्वं ध्वान्ते सति दुमा-
न्तान्, तरुनिकटदेशानेव वृक्षाधोभागानेव समीगायं कामुकदत्तस-
ङ्गतनिकेतं प्राप्ताः ता अमिहारिकाः स्वैरिणीः शङ्खस्तु सम्भायय । त-
था इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवतिच्छायाच्छलादुज्झितं पूर्वं-
धृतं तप्तोऽनुकूलं चेलं यत्र याभिस्ताहृशीः सती । सधर्षत्वाऽन्योऽस्त्रा
नुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्धवलतरैर्दुकूलैरुपलक्षिता सतीचलिताः समीगं
कृत्वा स्वर्गं प्रति पुनः परावृत्तास्त्य सम्भायय । तमसि सत्येव के-
नापि न ज्ञातव्यमिति बुद्ध्या नीलं यत्नं परिधाय सङ्कतस्याननामताः,
चन्द्रोदये पुनर्भीलवस्त्रपरिधाने पूर्वं यद्गीत्या तत् तत्रैव विधाय द्वैतं
टुकूलं सयस्यत्याम् परिधाय केनापि न ज्ञाताः । नीलघोषा इति पाठे
घोषाः कूर्पांशुः ॥ ४२ ॥

त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकारैः स्वकीमुदीमादय
मानमिन्दु । दृशा निशेन्दीवरचारुजासा पी
वोरु रम्भातरुपीवरोरु ॥ ४३ ॥

त्वदिति। हे रम्भातरुपीवरोरु रम्भातरुवदतिपीवरोरु कुरुयस्यास्तस-
म्बुद्धि त्व निशायामिन्दीवर नीलोत्पल तद्दृशारुभा यस्यास्तया दृशा
ऊरु सादरमिन्दुं पिब त्रिलोक्य । किम्भूत । तवास्त्रलक्ष्म्या मुखशो-
भाया श्रवणलोकनार्थं मुकुर दर्पणमिव । तथा चकारै प्रयाज्यै स्वकी
मुदीमादयमान निजकौमुदीं चकारान् पाययमान । उदिते चन्द्रे च
कारा सानन्दा जाता नीलोत्पलानि च विकसितानिति भाव । ए
तेनैन्द्रे। परोपकारित्व सूचित । विकसितन्दीवरतुल्यया दृशा पिबेत्य
नेन चन्द्रोदये हीन्दीवर विकसति त्व वैवम्भूतया दृशा यदा चन्द्रम-
वलोकयिष्यसि तदा जनस्त्वदृश चन्द्रवभोकनविकसितमिन्दीवरसवै
तदिति ज्ञास्यतीति सूचित । दिव सङ्काचादमादृश्यमिति । इन्दीवर-
स्य विकसितस्वद्योतनार्थं निशापद । चकारै गतिबुद्धीति (पा० १ । ४ ।
५२) कर्मत्वप्रामाण्यपि आदिसंश्लेषेण (पा० १ । ४ । ५२) वा-२ इति प्रति
येषात् कर्त्तरि वृत्तौ । ज्ञादयमान निगरणायत्वात् परस्मैपदप्रामा-
ण्यपि अदे प्रलियेषो वक्तव्य (पा० १ । ३ । ७) वा १ इति निषधात् णि-
चयेति (पा० १ । ३ । ७) तड ॥ ४३ ॥

अस शयं सागरजागुदस्थात् पृथ्वीधरादेव म
थ पुराय । अमुष्य यस्मादधुनाऽपि सिन्धौ
स्थितस्य शीलादुदय प्रतीम ॥ ४४ ॥

असशयमिति । पुरा पूर्वं सागरभाक् मनुद्वजस्योऽप्य चन्द्र मयो
दपदभूतात् पृथ्वीधरात् पर्वतान्मन्दराद्रेरेव हेतोरुदस्थादुत्पन्न इत्यम-
शय निश्चित पुराणादी यदव श्रूयत तत मन्वन्तित्यर्थः । पुरा उदस्था
त् प्रथमसम्भवायसरे तस्म देव समुत्थित इति या । तत्र इतुमाइ य
स्माद्देतारधुवाऽपि सम्भवान्तरावक्षरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्य
स्याप्यमुष्य चन्द्रस्य शीलादुदयाचलादेयोदयमुत्पत्ति प्रतीमा जानीम ।

प्रत्यह सागरस्यस्याप्यस्याचलोत्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदशांशात् समुद्रमथ
ने प्रथमसम्भवावसरेऽप्ययमचनादेयोपन्न इति निश्चिनुमइत्यर्थः । उ
दयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥ ४४ ॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः प्राचीपतेर्वाहनवा
रणेन । सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मुद्गनि तेना
रुणश्रीरयमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

निजेति । निजानुजेन एकस्मात् सिन्धोरुत्पन्नतया अस्माच्चन्द्रात्
पश्चाज्जातेन कनीयसा आत्रा प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहनवारणेन प्राच्यां
स्थितेनैरायतेनातिथितामुपेत प्राप्तः प्राच्यामुदितत्वात् तत्सविध प्रा-
प्त सन्नय चन्द्रोऽयजत्वात् सिन्दूरेण सान्द्रे मुद्गिं अकारि कृत कि ।
गौरवान्नमस्कारपूर्व्यं शिरस्यारोपित किमित्यर्थः । तेन सान्द्रसिन्दूर-
शिर स्थापनेन हेतुना लग्नसिन्दूरवशादयमरुणश्रीरारक्तशोभ उज्जि-
हीते, उदयते । उज्जिहीते किमिति वा । उदयचन्द्रः सिन्दूररक्ती वृ-
श्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यन् प्रीतिमद्भिर्वादनैः स्वसाम्याद्चुम्बिनाकाधि
पनायिकाना । ततस्तदीयाधरयावयोगादुदेति
विम्ब्यारुणविम्ब एवः ॥ ४६ ॥

यदिति । वृत्तत्वादिगुणधामेन स्वसाम्यात् प्रीतिमद्भिः नाकाधिप
स्येन्द्रस्य नायिकाना यदनैयंस्मात् स्वसविधनागत स्य चन्द्रोऽचुम्बि
तस्माद्देतोस्तस्माच्चुम्बनाद्वा तदीयाना देवेन्द्रनायिकानामधरेषु न्यस्तौ
यायोऽलक्तकस्तस्य यागात् सम्यन्वाहेता विम्बयत् पद्माविम्बीफलवद
रुण विम्बः मृगहल यस्य तादृश उदेति । अन्याऽपि समान सखसवि
धनागत यन् सत्या प्रीत्या पुग्यते । मुदैरिति बहुवचनेन तत्र प्र-
देशे युगपदेव पुग्यताद्बहुनयायकयोगात् सकलस्यापि अस्त्रविषयस्य
रक्तस्य युक्तमिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

थिलामिताङ्गादिकरणाद्दुरुहदृगादिना दृश्यवि

लोचनादि । विधिर्विधत्ते विधुनावधूनां किमान
नं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥

विलोमितेति । विधि विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन वि-
भाकेन कृत्वा यधूनामतिरमणीयमानानं विधत्ते कि । किम्भूतेन । वि-
लोमितः पराङ्मुख इति । स्वप्रभया जितोऽङ्ग कलङ्को येन एतादृशा
दुरकटादतितेजस्विनः किरणाद्देतोदुच्छ्रितो दुस्तक्यं दृगादिनैत्राद्यव-
यो यम्युद्यथ च विपरीतीकृतानामङ्गानां नेत्रादिनिष्ठांशार्थं निम्नो-
न्ननाशचिद्रस्थानानामुत्तिकरणं सङ्गृह्य तस्माद्देतो, साक्षादलक्ष्यनेत्रक-
र्षणानामिकाद्यवयवेन, ज्ञाननञ्च साक्षाद्दृश्या विलोचनादयो नासाकक्षा
द्यवयवा यस्य तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रजा
पया ठसा इत्याख्येन स्वर्गस्य सञ्चकेण निम्नमे, सञ्चके हि निम्नाद्य-
स्य यस्तुनां निम्नोन्नतभागा विपरीता एवोत्कीर्ष्यन्ते तत्र च नेत्राद्यव-
यवा कुर्वन्त्या भवन्ति भवन्निर्मितमुखादी च दृश्या भवन्ति तस्मादेव
तस्य इत्यर्थं । उदितमात्रचन्द्रोऽल्पतमसुवर्णसञ्चकवद्भ्रुवो दृश्यत इ-
ति भावः । उत्तम सुवर्णं रक्तवर्णं जयति । ज्ञाननमिति आत्यैकव-
चन ॥ ४७ ॥

अनेन वेधा विपरीतरूपविनिर्मिताङ्गोत्तिकर-
णाङ्गकेन । त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्यदृगादिनै-
वाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥

अनेनेति । वेधा विपरीतरूप यथा तथा विनिर्मितमुक्तविध-
मङ्गोत्तिकरणं यत्र तादृशमङ्गं यस्य तेन तथाऽलक्ष्यदृगादिना अनेन
चन्द्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरमप्यथ प्रत्यक्षदर्शनयोग्यं दृगादि यस्य
तादृशं त्वदाननमकृतं त्वदाननमेव कृतं, नित्यन्याननमिति वा, अय-
मेयात्र श्लोके विशेषः । अयं श्लोकः क्षेपकः ॥ ४८ ॥

अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसीद्यदम्बरं पीत-
मिदं रजन्या । चन्द्रांशुचूर्णं व्यातचुम्बितेन तेना

धना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥

अस्या इति । हे भैनि अस्या सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः यदस्य र
गगनं वस्त्रञ्च पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्या रात्र्या हरिद्रया च पीत
तमोव्याप्तत्वादृश्य पीतवर्णं या शामीत् तेन गगनेन वस्त्रेण वा
अधुना चन्द्रोदये चन्द्राशुना चूर्णे अक्षुमूक्षमतेजोलेदौ कर्तृभिर्भ्रंति-
चुम्बितेनातितरा स्पृष्टेन सता चन्द्राशुवच्छुभ्रनरेण चूर्णेन ताम्बूल-
साधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नूनमलोहितायि, आरक्तीभूत । यत्
तमना पृष्ठं नोत्तमभूत् तदेवेदानीमुद्यच्चन्द्रलाहितकरसंस्पर्शाद्रक्त जा-
तमित्यथ । हरिद्रया पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति ।
देवन्द्रन्त्रिपाथ यस्त्राणि नानावर्णयुक्तानि । चन्द्राशुव एव चूर्णेनिति
या अलोहितायि लोहितादिष्वप्य इति (पा०३ । १ । १३) क्यपन्ता-
द्भार्यं चिण ॥ ४९ ॥

तानीव गत्वा पितृलोकमेतमरज्जुयन् याजिन्स
जामदग्न्य । छित्त्वा शिरोऽस्त्राणि सहस्रवाहो
त्रिंश्राणि त्रिंश्राणितत्रान् पितृभ्य ॥ ५० ॥

तानीनि । सोऽतिधीरो जामदग्न्य सहस्रवाहो शिरस्त्रिंश्या वि-
स्त्राणि आमगन्धीनि यान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्य जमदग्न्यादिभ्यो
त्रिंश्राणितयान् दत्तयान् ये रक्ते प्रतिज्ञात पितृतपणं कृतयान्
ताभ्येष रक्तानि मन्त्रवनात् पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेत
चन्द्रमरज्जुयन्, रक्तं पक्रुरिय । "चन्द्रो धै पितृलोक" इति श्रुते ।
चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति ज्ञाय । परशुरामं सहस्राङ्गुलं दृष्ट्वा
तदीये रक्तेः पितृतपणं कृतयानितीतिहासः । विस्र स्यादामगन्धि
यदित्यमर ॥ ५० ॥

शुक्र्यानामरापते मुखं ते पश्यन् सीतास्यमि
थाभिरामं । रक्तोस्त्रवर्षी यत उद्मणाभिभूतः
जगो सृपंतग्यामुग्रामः ॥ ५१ ॥

सूच्यते । सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह । अद्वेति । अद्वया गुरो
 दैवतैक्युद्या राद्वेन पूजितेन गुरुणा पूर्वमज्ञया अपि ज्ञया कृता
 व्याख्यया सुबोधया कृता दृढा स्वरूपतो दुर्बोधा ग्रन्थयोऽस्मी म गुरु-
 सम्प्रदायायगतार्थोऽन एव दर्पराहित्यात् सज्जन माधुरेतकाव्यस्य
 रसोन्निर्मृतलहरी तस्या सज्जन तज्जनितसुरेषु विशिष्येण स मम-
 न्ताद्वाधन च सज्जनमवस्थान समासादयन् प्राप्नोतु, गुरुपरम्परया
 ऽपि विना एकस्यापि पद्यस्यार्थो योद्दु न शक्यत तस्माद् गुरुपरम्प-
 रया स्याध्ययसिद्ध काव्यमित्यथ । यद्येद् गुरुपरम्परया अधीते स
 सतत सुखी भवति इति महाकविस्तस्याग्निप ददाति । अस्मिन् प-
 दिनीत्यस्य च विषयस्येति कर्मणि सप्तमी । धाराद्वेति राघरनुदा-
 त्तत्वादिहभाव ॥ १५४ ॥

ताम्यूलद्वयमासनञ्च लज्जते य कान्यकुब्जेश्वरा
 द्यः साक्षान् कुरुते समाधिपु पर ब्रह्म प्रमोदा
 र्खव । यत्काध्य मधुत्रपि धर्षितपरास्तर्केषु य
 स्योक्तय श्रीश्रीहर्षकवेः कृति कृतिमुदे तस्या
 भ्युदीयादियम् ॥ १५५ ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वरुतेरभ्युदयमाशास्ते । ताम्यूल
 नि । य कान्यकुब्जेश्वरात् सकाशात् सकलपण्डिताधिकव्यञ्जनम् ता-
 म्यूलद्वय विद्वद्गोप्यमासनञ्च लभते । न केवल राजपूज्य एव किन्तु
 य समाधिपु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानपु वा विषये प्रमादाख्य परमान-
 न्दस्वरुप पर वागाद्यगाचर ब्रह्म साक्षात्कुरुते । न पर पूर्वोक्तगुरुवि-
 शिष्टो ब्रह्म विदेव किन्तु यदीय कार्यम् मधुत्रपि, अभिसरमत्वाद्-
 मृच्चयपि । न पर पूर्वोक्तगुरुविशिष्टोऽतिसरसो महाकविरव, किन्तु
 तर्कशास्त्रेषुपि यस्याक्तय धर्षिता पराभूता परे प्रतिवादिनो यामि-
 स्तादृश्यः । तस्य विद्वच्चक्रचूडामण श्रीहर्षकवरिय काव्यरचनाद्वया
 कृति सुरुतिना मुधिया मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्द कु-
 र्वन्ती मती अकल्पमतिर्वाद् प्राप्नुयादित्याशी । सत्रं मच्छन्दनि-

घांशो गुण एव । अभ्युदीयादिति इण् गतादित्यस्य रूपम् ॥ १५५ ॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा

यस्मिन्नेव पथि प्रवर्तन्तपराः सत्कौर्त्तयथापरे ।

अन्ये निःस्पृह्याश्चितश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याशयाः

काकन्तः कलहप्रियाः रत्नजना नश्यन्तु जीवन्तु वा ॥

याचनामस्य रामस्य किङ्करस्य जगत्पतेः ।

न चेत्पूरुष कल्पेश कल्पते तव किङ्करः ॥

इति श्रीषट्शतसंस्कृतनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
सप्तमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

